

.... dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkoopen

Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch
tussen hertog en hertgang
1000-2000

Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Rechtsgeleerdheid

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR
AAN DE RADBOUD UNIVERSITEIT NIJMEGEN
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS
PROF. MR. S.C.J.J. KORTMANN
VOLGENS BESLUIT VAN HET COLLEGE VAN DECANEN
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN
OP DONDERDAG 9 JUNI 2011
OM 10.30 UUR PRECIES

DOOR

HENRICUS LOUIS MARIA VERA

geboren op 13 juli 1954
te Dordrecht

Moergestel 2011

Promotoren: Prof. dr. G.J. Borger (UvA/VU)
Prof. mr. C.J.H. Jansen

Manuscriptcommissie:
Prof. mr. H.L.E. Verhagen
Prof. dr. F.C.J. Ketelaar (UvA)
Prof. mr. drs. J.S.L.A.W.B. Roes
Prof. dr. ir. M. Spek (RUG)
Dr. G.H.A. Venner (RHCL, Maastricht)

ISBN 978-90-8891-253-5

© H.L.M. Vera, Moergestel 2011

Printed by: Proefschriftmaken.nl || Printyourthesis.com
Published by: Uitgeverij BOXPress, Oisterwijk

Voor de omslag zijn gebruikt de oudste topografische kaart van Noord-Brabant, blad Eindhoven, de collecties van SHBO (potstal), NBM (meststik) en eigen opnames van de Tour Philippe le Bon te Dijon en een fragment uit het Bossch protocol.

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	3
Voorwoord	11
Inleiding	13
Hoofdstuk 1 Drie Meierijse landschappen (11 ^{de} -20 ^{ste} eeuw)	19
1.1 Inleiding	19
1.2 Wouden en weiden in de Meierij van 11 ^{de} tot en met de 14 ^{de} eeuw	20
1.2.1 Het traditionele beeld	20
1.2.2 Geschreven bronnen en reconstructiemethoden	20
1.2.3 Samenstelling van de bossen	26
1.2.4 Textuur van de bossen	29
1.2.5 Het gebruik van de bossen	31
1.2.6 Omvang van de afzonderlijke bossen	34
1.2.7 Het beheer van de bossen	35
1.2.8 Het verdwijnen van de bossen	36
1.2.9 Samenvatting	43
1.3 Landschap en landbouw van de 15 ^{de} tot de 19 ^{de} eeuw	43
1.3.1 Inleiding	43
1.3.2 Landschap van de Meierij van Den Bosch van de 14 ^{de} tot de 19 ^{de} eeuw	44
1.3.2.1 Restbossen	44
1.3.2.2 Houtwallen, wegbepantingen en houtproductie van de 14 ^{de} tot de 19 ^{de} eeuw	45
1.3.2.3 Heidevelden	48
1.3.2.4 Zandverstuivingen	49
1.3.2.5 Wateroverlast	60
1.3.3 Landbouw in de Meierij van Den Bosch van de 14 ^{de} tot de 19 ^{de} eeuw	62
1.3.3.1 Inleiding	62
1.3.3.2 Innovaties	63
1.3.3.3 Geldeconomie en marktwerking	69
1.3.3.4 Bedrijfstelsel: drieslagstelsel, Vlaamse bouw en eeuwige roggebouw	69
1.3.3.5 Landbouwproducten	71
1.3.3.6 Landbouwpachten	74
1.3.4 Ontginningen	77
1.3.5 Gebruik van de gemene gronden	78
1.3.6 Samenvatting	81
1.4 Schets van de ontwikkelingen vanaf het midden van de 18 ^{de} eeuw	83
1.4.1 Inleiding	83
1.4.2 Fysiocratisch gedachtengoed	83
1.4.3 Ontwikkelingen in het landschap	83
1.4.4 De ‘gemene gronden’ in de 19 ^{de} en 20 ^{ste} eeuw	88
1.4.5 Ontginningen	89
1.4.6 Natuurbescherming en natuurontwikkeling	96
1.4.7 Watertoevoer en waterafvoer	97
1.4.8 Kanalen en vloeiveiden	97
1.4.9 Ontwikkelingen in de landbouw	102
1.4.10 Potstal en esdek	103
1.4.10.1 Inleiding, historische en vigerende opvattingen inzake potstal en esdek	103
1.4.10.2 De potstal en de potstaleconomie, definities	105
1.4.10.3 De potstaleconomie als geheel	105
1.4.10.4 De afzonderlijke elementen van de potstaleconomie onderzocht	108
1.4.10.5 Het esdek	113
1.4.10.6 Ontwikkeling van de esdekken: akkers, driesen, en vogelweikes	114
1.4.10.7 Het kadaster	115
1.4.10.8 Plaggen en aarde	116
1.4.10.9 Opbouw en ouderdom van de esdekken	116

1.4.10.10 De meststik	118
1.4.10.11 Samenvatting esdek en potstal	119
1.4.10.12 Dopstal, topstal?	120
1.4.10.13 Het verdwijnen van de potstal	120
1.4.11 Samenvatting	121
1.5 Conclusies	123
Hoofdstuk 2 Rechten op de gemeenschappelijke gronden	127
2.1 Inleiding	127
2.2 Regalia en andere rechten op woeste gronden	128
2.2.1 Inleiding	128
2.2.2 Regalia	131
2.2.2.1 Scope	131
2.2.2.2 Onderscheid	131
2.2.2.3 Catalogi	131
2.2.3 Bona vacantia	132
2.2.4 Literatuur over regalia	132
2.2.4.1 Inleiding	132
2.2.4.2 Philips van Leyden	133
2.2.4.3 Willem van der Tanerijnen	133
2.2.4.4 Sixtinus	133
2.2.4.5 Bort	133
2.2.4.6 Grotius	134
2.2.4.7 Locke	135
2.2.4.8 Stockmans	135
2.2.4.9 Van Heurn	135
2.2.4.10 Kluit	136
2.2.4.11 Ackersdijk	137
2.2.4.12 Mauritz Ganderheyden	137
2.2.4.13 Bondam	138
2.2.4.14 Sasse van Ysselt	138
2.2.3.15 Samenvatting	138
2.2.5 Receptie van het Romeinse recht	138
2.2.5.1 Inleiding	138
2.2.5.2 Beschikkingen door landsheren over woeste gronden voor Roncaglia	139
2.2.5.3 Rechtmatige overgang van regalia van de keizer naar lagere heren	139
2.2.5.4 De receptie van het Romeinse recht in de Meierij van Den Bosch	140
2.2.6 Expliciete vermelding van regalia in de Meierijs bronnen	143
2.2.7 Samenvatting	145
2.3. Andere verklaringen voor de rechten van de heren op de woeste gronden	145
2.3.1 Inleiding	145
2.3.2 Gewoonterechtelijk grondregaal?	146
2.3.3 Foreest	146
2.3.4 Grondheerlijkheid	147
2.3.4.1 Inleiding	147
2.3.4.2 Grondheerlijke rechten van de landsheren	148
2.3.4.3 Gerechtsheerlijkheid en grondheerlijkheid	149
2.3.4.4 Grondheerlijkheid en domein	152
2.3.4.5 Grondheerlijkheid en woeste gronden in Frankrijk, Engeland en Duitsland.	152
2.3.4.6 Grondheerlijkheid in de directe omgeving van de Meierij	154
2.3.4.6.1 Gelderland	154
2.3.4.6.2 Utrecht	155
2.3.4.6.3 Limburg (Nederlands)	156
2.3.4.6.4 Loon (Belgisch Limburg)	157
2.3.4.6.5 Vlaanderen	157
2.3.4.6.6 Zuid-Brabant	157
2.3.4.6.7 Baronie van Breda	157

2.3.4.6.8 Noordoost Brabant	158
2.3.4.6.9 Voorts	159
2.3.4.7 Aanwijzingen voor grondheerlijkheid in de Meierij van Den Bosch	159
2.3.4.8 De Meierijse grondheerlijkheid en de woeste gronden	169
2.3.4.9 Samenvatting.	171
2.3.4.10 Einde grondheerlijke verhoudingen	171
2.3.5 Heerlijke goederenverwerving in het algemeen	171
2.3.6 Goederenverwerving door en grondheerschap van de hertog in de Meierij	173
2.3.6.1 Huwelijk	173
2.3.6.2 Verwervingen ten nadele van geestelijke instellingen	173
2.3.6.3 Vrijheidsrechten	176
2.3.6.4 Koop	177
2.3.6.5 Dwang	177
2.3.6.6 Ongenade van vazallen en het openvallen van lenen	180
2.3.6.7 De belangrijkste punten	180
2.3.7 Wijzingen in de verhouding grondheerlijkheid - gerechtsheerlijkheid	181
2.3.8 Samenvatting	181
2.4 Rechten op de gemene gronden	182
2.4.1. Inleiding	182
2.4.2 De houtschat, nooddruft, de merkwaardige heerlijke rechten op hout en pootrecht	183
2.4.2.1 De houtschat	183
2.4.2.2 Nooddruft	185
2.4.2.3 Merkwaardige hertogelijke rechten op hout	187
2.4.2.4 Voorpotingen en pootrecht	188
2.4.2.5 Samenvatting	189
2.4.3 Collectieve rechten	190
2.4.3.1 Gemene gronden voor de uitgiften	190
2.4.3.2 Uitgiften van ongecultiveerde gronden door de hertog en de heren	190
2.4.3.3 Koopsom of voorlijf (prelevium, pretium primitivum)	192
2.4.3.4 Cijnzen bij de uitgiften	192
2.4.3.5 Concentraties van rechtsverleningen	193
2.4.3.6 Inhoudelijke overeenkomsten en verschillen	193
2.4.3.7 Belening	195
2.4.3.8 Verwervende gemeenschappen	196
2.4.3.9 Particuliere heiden en weiden	197
2.4.3.10 Vergroting van de gemeynt door aankoop van particulieren	198
2.4.3.11 Aankoop van gemene gronden van een andere gemeenschap	198
2.4.3.12 Omvang van de gemene gronden	198
2.4.3.13 Grenzen	199
2.4.3.14 Samenvallen van grenzen	199
2.4.3.15 Riten bij bepalen van grenzen	200
2.4.3.16 Grenspalen	201
2.4.3.17 Het begaan van de grenzen	202
2.4.3.18 Beheer van de gemene gronden	203
2.4.3.19 Eigendom	203
2.4.3.20 Uitsluitingen	205
2.4.3.21 Rechten voor buitenstaanders	207
2.4.3.22 Delen van gemeynten met andere gemeenschappen	209
2.4.3.23 Akeren als collectief recht voor de gemeenschap	209
2.4.3.24 Samenvatting	209
2.4.4 Individuele rechten	210
2.4.4.1 Inleiding	210
2.4.4.2 Akeren (2)	210
2.4.4.3 Ploeg- en keuterrechten	211
2.4.4.4 Schaarrechten	213
2.4.4.5 Diverse rechten	215
2.4.4.6 Andere rechten op hout	217

2.4.4.7 Samenvatting	218
2.4.5. Privatisering van gemeentegronden	218
2.4.5.1. Verkooprechten van de gemeenschappen	218
2.4.5.2 Octrooi	219
2.4.5.3 Noodzaak voorwaarde voor verkoop	219
2.4.5.4 Omslag onder invloed van het fysiocratisch gedachtengoed	220
2.4.5.6 Hoefslaan en hoefslag	221
2.4.5.7 Tijdelijke 'privatisering'	223
2.4.5.8 Octrooi voor voorpotingen	224
2.4.5.9 Octrooi voor veen- en zandwinning, steenbakken	224
2.4.5.10 Andere octrooien	225
2.4.6 Illegale ingravingen en verkopen	226
2.4.6.1 Inleiding	226
2.4.6.2 Collectieve illegale ingravingen	229
2.4.6.3 Individuele illegale ingravingen en Huttenvolk	235
2.4.6.4 Fraude door de rentmeester, samenspanning	236
2.4.6.5 Prescriptie - verkrijgende verjaring	237
2.4.6.6 De rastamenten van 1464 en de heruitgiften	238
2.4.6.7 Samenvatting	239
2.4.7 Niet uitgegeven gemene gronden	240
2.4.8 Cijnzen	241
2.4.8.1 Inleiding	241
2.4.8.2 Grondgewincijnzen	241
2.4.8.3 Inflatie	245
2.4.8.4 Sterfelijk laat of nuntius mortalis	246
2.4.8.5 Delen van cijnzen	247
2.4.8.6 Grondgewincijnzen van vercijsd herengoed of van uitgegeven woeste gronden	247
2.4.8.7 Gebuurcijnzen	248
2.4.8.8 Recognitiecijnzen	249
2.4.8.9 Cijnzen in natura	250
2.4.8.10 Aflossing of afkoop van cijnzen	250
2.4.8.11 Cijnsboeken	253
2.4.8.12 Datum en plaats van heffing	254
2.4.8.13 Rituelen of gewoonten bij de heffing	257
2.4.8.14 Uitwinning	258
2.4.8.15 Vervallen van cijnzen	259
2.4.8.16 Vervreemding van cijnzen, cq cijnsboeken	260
2.4.8.17 Samenvatting	260
2.4.9 Rechten van de hertog om gronden uit te geven vanuit staatsrechtelijk perspectief	261
2.4.10 Uitgiften door andere heren	261
2.4.11 Vercijnzing door particulieren	265
2.4.12 Novale tienden	265
2.4.14 Jacht	270
2.4.15 Tijdelijk collectief gebruik van de akkers	271
2.4.16 Het einde van de gemene gronden in juridische zin	271
2.4.17 Samenvatting	271
2.5 Conclusies	274
Hoofdstuk 3 Instellingen, regelgeving en rechtspraak	277
3.1 Inleiding	277
3.2 De instituties	278
3.2.1 Onder het huis Leuven (12 ^{de} eeuw-1406)	278
3.2.1.1 De hertog	278
3.2.1.2 De hertogelijke raad	280
3.2.1.3 Rentmeester van Brabant, receptor, ontvanger	281
3.2.1.4 Rentmeester van Den Bosch	282
3.2.1.5 Summus forestarius nemorum seu silvarum	283

3.2.1.6 Mannen van leen, mynre genediger vrouwe manne van Brabant	283
3.2.1.7 Klerk van de rentmeester	284
3.2.1.8 Kwartierrentmeester	284
3.2.1.9 Drost van Brabant	285
3.2.1.10 Schout van Den Bosch en de kwartierschouten.	285
3.2.1.11 Schutter, vorster	286
3.2.1.12 Plaatselijke heren en de gemene gronden	287
3.2.1.13 Rentmeester van de kleinere heren	288
3.2.1.14 Schout van de lagere heren	288
3.2.1.15 Schutter/vorster van de lagere heren	289
3.2.1.16 Lokatores?	289
3.2.1.17 Schepenen, gezworenen en alle buren, buren	289
3.2.2. Onder het Bourgondische en het Habsburgse huis (1406-1648)	291
3.2.2.1 De hertog	291
3.2.2.2 Hertogelijke raad	293
3.2.2.3 Raad van State	296
3.2.2.4 Geheime Raad	296
3.2.2.5 Raad van Financiën	296
3.2.2.6 Raad van Brabant, Raad en Leenhof van Brabant	296
3.2.2.7 Kanselarij van Brabant	299
3.2.2.8 Officie Fiscaal	300
3.2.2.9 Rekenkamer	300
3.2.2.10 Parlement van Mechelen, Grote Raad van Mechelen	304
3.2.2.11 Ontvanger generaal, rentmeester van Brabant	304
3.2.2.12 Rentmeester van Den Bosch	305
3.2.2.13 Personeel van de rentmeester	311
3.2.2.14 Gezworen landmeter, landmeter generaal	313
3.2.2.15 Mannen van leen, Leen- en Tolkamer	313
3.2.2.16 Pachter van de houtschat, onderrentmeester	316
3.2.2.17 Drossaard van Brabant	317
3.2.2.18 Hoogschout	319
3.2.2.19 Kwartierschouten	321
3.2.2.20. Schepenen van Den Bosch	322
3.2.2.20.1 In eerste aanleg	322
3.2.2.20.2 Als hoofdbank	322
3.2.2.20.3 Schepenen als volontaire rechter	323
3.2.2.21 Leenhoven	323
3.2.2.22 Waarheden	323
3.2.2.23 Vorster	325
3.2.2.24 Schutter	325
3.2.2.25 Schepenen	326
3.2.2.26 Schepenen en buren, corpus	326
3.2.2.27 Gemene buren	327
3.2.2.28 Goede mannen, scheidslieden	327
3.2.2.29 Breukmeester in den aert (van de heide)	327
3.2.2.30 Gezworenen, setters, heymraden	327
3.2.2.31 Plaatselijke heren	328
3.2.2.32 Mannen van leen van de plaatselijke heren	329
3.2.2.33 Schout, rentmeester van de plaatselijke heren	329
3.2.3 Onder de Generaliteit (1629-1795)	329
3.2.3.1 Staten-Generaal	329
3.2.3.2 Gedeputeerden van de Staten-Generaal	330
3.2.3.3 Raad van State	330
3.2.3.4 Gedeputeerden van de Raad van State	331
3.2.3.5 De Haagse Raad van Brabant	332
3.2.3.6 Officie Fiscaal	334
3.2.3.7 Raad en rentmeester generaal	334

3.2.3.8 Leen- en Tolkamer	336
3.2.3.9 Griffier, deurwaarders/exploiteurs/huissiers	340
3.2.3.10 Onderrentmeesters en de waarheden	341
3.2.3.11 Schepenen	342
3.2.3.12 Schepenen tezamen met andere bestuurders, corpus	342
3.2.3.13 Breukmeester	343
3.2.3.14 Peelmeesters, gemeentemeesters	343
3.2.3.15 Gezworenen, setters, heymraders	344
3.2.3.16 Lokale heren	345
3.2.3.17 Lokale leenmannen en laten	345
3.2.3.18 Rekenkamers van de lokale heren	345
3.2.4 Onder de Bataven (1795-1806)	345
3.2.4.1 Inleiding	345
3.2.4.2 Centraal bestuur	346
3.2.4.3 Regionale besturen	348
3.2.4.4 Comités en commissies	349
3.2.4.5 Rentmeester van de domeinen van Brabant	350
3.2.4.6 Hof van Justitie, Departementaal Gerechtshof	351
3.2.4.7 Hoog- en laagschout van Den Bosch	351
3.2.4.8 Schepenen, municipaliteit, gemeentebestuur, gecommiteerden	352
3.2.4.9 Setters en heymraders	352
3.2.4.10 Commissie van landbouw	352
3.2.5 Koninkrijk Holland (1806-1810)	353
3.2.5.1 Inleiding	353
3.2.5.2 Regionale leiding, landdrost	353
3.2.5.3 Plaatselijk bestuur	355
3.2.6 Franse periode (1810-1813)	355
3.2.6.1 Landdrost	355
3.2.6.2 Préfet	356
3.2.6.3 Plaatselijk bestuur	357
3.2.7 Onder het Koninkrijk der Nederlanden (1814-heden)	357
3.2.7.1 Koning	357
3.2.7.2 Kamers/Staten-Generaal	358
3.2.7.3 Raad van State	358
3.2.7.4 Kadaster	358
3.2.7.5 Domeinen	359
3.2.7.6 Hooggerechtshof te 's-Gravenhage (1814-1838).	359
3.2.7.7 Cour d'Assises, Hof van Assisen te 's-Hertogenbosch (1811-1838)	359
3.2.7.8 Rechtbank van 1 ^{ste} aanleg (1811-1838)	360
3.2.7.9 Vrederechter, rechtbank van simpele justitie (1811-1838)	360
3.2.7.10 Rechtbanken (1838-1886, 1886-)	360
3.2.7.11 Provinciale en gedeputeerde staten	361
3.2.7.12 Provinciale commissie van landbouw	363
3.2.7.13 Gemeenten	364
3.2.7.14 Afdelingen	365
3.2.7.15 Veldwachter en de laatste gezworenen	367
3.2.7.16 Andere instellingen betrokken bij ontginning en beheer	367
3.3 Regelgeving en geschillen	368
3.3.1 Inleiding regelgeving	368
3.3.2 Wet en regelgeving over en rondom de gemene gronden	368
3.3.2.1 Leuvense periode (12 ^{de} eeuw-1406)	368
3.3.2.1.1 Lokale regelgeving	368
3.3.2.1.2 Centrale regelgeving	370
3.3.2.2 Bourgondische periode (1406-1477)	371
3.3.2.3 Habsburgse periode I (1477-1555)	373
3.3.2.3.1 Centrale regelgeving	373
3.3.2.3.2 Regionale regelgeving	375

3.3.2.3.3 Plaatselijke regelgeving	375
3.3.2.4 De Habsburgse periode II (1555-1648)	375
3.3.2.4.1 Centrale regelgeving	375
3.3.2.4.2 Lokale regelgeving	377
3.3.2.5 Generaliteit (1629/1648-1794)	377
3.3.2.5.1 Centrale regelgeving	377
3.3.2.5.2 Lokale regelgeving	384
3.3.2.6 Bataafse periode (1794-1807)	385
3.3.2.6.1 Centrale en provinciale regelgeving	385
3.3.2.6.2 Lokale regelgeving	388
3.3.2.7 Onder de landdrost en de koning (Koningrijk Holland 1807-1810)	388
3.3.2.8 Franse periode (1810-1813)	389
3.3.2.9 Koninkrijk (1813-heden)	391
3.3.2.10 Samenvatting	400
3.3.3 Conflicten	400
3.3.3.1 Inleiding	400
3.3.3.2 Indeling naar de aard van het conflict tot circa 1811	400
3.3.3.2.1 Conflicten over eigendom	400
3.3.3.2.2 Conflicten over territorium	402
3.3.3.2.3 Conflicten over het gebruik	405
3.3.3.2.3 Conflicten over het privatiseren van gemene gronden	406
3.3.3.2.4 Conflicten over de voorpotingen, de houtschat en novale tienden	408
3.3.3.2.5 Conflicten over cijnzen	411
3.3.3.2.6 List en bedrog, laster en geweld tot circa 1811	411
3.3.3.2.7 Samenvatting	412
3.3.3.3 Procedures in de 19 ^{de} eeuw	412
3.4 Conclusies	417
Hoofdstuksgewijze compilatie van de conclusies	419
Synthese	425
Summery of the conclusions per chapter	429
Synthesis	435
Literatuurlijst	439
Legenda	471
Geraadpleegde archieven en bibliotheken	472
Over de auteur	474

Voorwoord

Allereerst past hier een woord van dank aan beide promotoren: Guus Borger en Corjo Janssen. Guus heeft mij vanaf het begin van dit project steeds gesteund, geadviseerd en gestimuleerd en Corjo, die pas in het eindtraject hierbij betrokken werd, stond ieder moment klaar om mijn teksten te beoordelen, me te adviseren over rechtshistorische aspecten en mijn gids in de Nijmeegse mores te zijn. Het laatste is voor een buitenpromovendus niet zonder belang. Ik ben beiden bijzonder erkentelijk voor hun bijdrage aan dit project en dit proefschrift.

Deze studie was echter niet mogelijk geweest zonder het bewonderenswaardige geduld en de voortdurende steun van mijn levenspartner Cilia Stork, die me ruimte gaf om naast mijn werk - en ten koste van een stuk sociaal leven - zowel een studie informatica als een studie Nederlands recht af te ronden en ook nog welwillend accepteerde dat ik - over de jaren opgeteld - duizenden uren in archieven en in mijn studeerkamer doorbracht voor dit promotieonderzoek.

Deze studie had er beslist anders uitgezien zonder de invloed van onze goede vriend André van Amelsvoort, die jarenlang mijn vaste archiefmaatje was, met - zaterdag om 10 uur - stroopwafels bij de koffie. Maar wat belangrijker was: meester André hield me ook geregeld voor: 'in der Beschränkung zeigt sich der Meister'. Gezien het aantal pagina's heeft dit niet helemaal gewerkt. Dat laat echter onverlet, dat ik me er toch wel door aangesproken voelde. De tekst was mogelijk 2 tot 3 maal zo lang geworden of nooit afgekomen, zonder deze herhaalde vermaning. André heeft daarnaast ook veel basismateriaal aangeleverd, geholpen met lastige teksten van het Bossch protocol en de datering van akten en heeft daarnaast ook een belangrijke bijdrage geleverd met het kritisch beoordelen en opschonen van mijn teksten. Josée, de partner van André, heeft een professionele vertaling van de samenvatting en de synthese in het Engels verzorgd. Ook hen ben ik buitengewoon erkentelijk voor hun bijdragen aan dit proces.

Dit brengt me tot een bredere kring, waar ik eveneens verplichtingen aan heb. Tientallen mensen hebben in de loop der jaren bijdragen geleverd, hetzij door bronnen, hetzij door commentaar en discussie, hetzij door gewoon doen. Logistieke archiefmedewerkers, zowel in Brussel als in Den Bosch, Tilburg en Eindhoven hebben honderden, mogelijk duizend of meer meters - veelal serieel - archief aangesleept. Soms had ik maar enkele zinnestjes nodig uit een enkele doos, maar dan wel 50, 100 of nog meer dozen. Ik heb uiteraard veel profijt gehad van de adviezen van de archivisten en ook daar voor mijn bijzondere erkentelijkheid.

Buiten deze professionele groep komt dan het netwerk: de mensen waarmee al vele jaren gegevens worden uitgewisseld: soms in het belang van de één, dan weer in het belang van de ander. De opsomming die volgt is onvolledig en zonder kwalificatie. De bindende factor is dat ik van allen waardevolle gegevens, advies of commentaar heb gekregen. De lijst is zeker niet uitputtend en de volgorde is willekeurig: +Jean Coenen, Leo Adriaenssen, Hans Vogels, Hans van Helmond, Karel Leenders, Bruno Indekeu, Martien van Asseldonk, Ton Kappelhof, René Huiskamp, Jan Melssen, Henk Teurlincx, Martin de Bruijn, Ester Vink, August de Man, Wim Veekens, Jan Hagen, Nico Arts, Bert Maes, J. van de Biggelaar, Laurant Toorians, Lia Spooren, Rob van Drie, J. Coopmans, R. Severijns, Luuk Keunen, Pieter Koolen, Ludo Boeije. Ook heb ik dankbaar gebruik gemaakt van de transcripties van Wim de Bakker, Stan Ketelaars, Anton Schuttelaars en Jan Toirkens. Nog veel meer mensen hebben een positieve bijdrage geleverd, soms alleen maar door hun belangstelling te tonen in wat af en toe een uitputtingsslag was. Aan allen hiervoor mijn hartelijke dank.

Wir leben in einer Eiszeit. ... In der Geologie werden Eiszeiten dadurch definiert, dass an den Polen und in den Hochgebirgen Gletscher existieren. Derartige Vereisungen gab es in der Geschichte unseres Planeten insgesamt nur fünfmal:.... Die fünfte dieser Eiszeiten ist die des Quartär, bzw. -nach der neuesten Terminologie- des Neogen, also der Zeit, in den wir heute leben.¹ Auch wenn es also gegenwärtig wärmer wird, wir leben immer noch in einer Eiszeit. Behringer 2007, blz. 32.

Inleiding

Sinds het begin van de jaren '80 van de vorige eeuw ben ik geboeid door het verschijnsel 'gemene gronden', dat wil kort gedefinieerd zeggen: de door groepen omwonenden collectief gebruikte gronden, die min of meer ongecultiveerd extensief ingezet werden voor de landbouw.² Gemene gronden komen resp. kwamen op veel plaatsen op aarde voor. In Noordwest-Europa zijn ze het meest bekend als Marken, Allmenden, communaux, commons, etc. In het onderhavige studiegebied, dat wil zeggen de Meierij van 's Hertogenbosch,³ dat is grofweg de oostelijke helft van het huidige Noord-Brabant, zonder de noordoostelijke grensgebieden (omgeving van Grave, Cuijk, Boxmeer etc.)⁴ stonden ze veelal bekend als 'Gemeynten', maar ook andere termen als 'Aart', 'Vroente', etc. werden veelvuldig gebruikt. In deze studie gebruik ik vooral de term gemeynt.

De Meierij, Ham 1980.

¹ Zie voor een toelichting eventueel wikipedia onder de lemma's ijstijd en kwartaire_ijstijd.

² Met als eerste resultaat Vera 1984.

³ In de tekst wordt voor de Meierij ook wel de term Midden-Brabant gebruikt.

⁴ Voor een nauwkeuriger omschrijving, zie hoofdstuk 2.

De gemene gronden en met name de rechten op deze gronden en de ontwikkeling daarvan zijn vanaf de tweede helft van de 18de eeuw onderwerp van fundamenteel wetenschappelijk onderzoek geweest. Daarvoor was er ook wel juridische belangstelling voor deze gronden, maar deze moet vooral als toegepast gezien worden, ter ondersteuning van de eisen ten aanzien van gebruik of eigendom van deze gronden. Aan het einde van de 18de eeuw en aan het einde van de 19de eeuw werden deze gronden ook in politieke discussies betrokken, zoals in Frankrijk na de revolutie, waar de eigendom van deze gronden van de heren overging op de burgerlijke gemeenten. Hier ten lande gebeurde dat door T.W. Broxterman⁵ die in 1798 de morele rechten van de staat op deze gronden tegenover die van particuliere geërfdens stelde. In de loop van de 19de eeuw ontstond, naast de discussie of de staat al dan niet mocht ingrijpen in de collectieve private eigendommen, de strijdvraag of de gemene gronden al dan niet op Germaanse gewoonten teruggingen en daarmee of deze gronden al dan niet een overblijfsel van (een vermeend) landbouwcommunisme waren.⁶

In de tweede helft van de 20ste eeuw is de wetenschappelijke belangstelling voor de gemene gronden in Nederland - in vergelijking met de twee eeuwen ervoor - sterk teruggelopen. De gemene gronden komen weliswaar regelmatig in publicaties naar voren en er worden ook nog wel artikelen over geschreven, maar het aantal monografieën in de laatste decennia verschenen, is op de vingers van één hand te tellen.⁷

De vigerende opvattingen over dit onderwerp c.a. kunnen als volgend worden geschilderd.⁸ Het Meierijse landschap zag er omstreeks 1200 al net zo uit als het op kaarten uit het einde van de 18de eeuw getekend werd: namelijk met veel heidevelden en zandverstuivingen. Het landschap zou grotendeels verlaten of tenminste zonder heer zijn, zodat de hertog van Brabant er zijn wildernisregaal kon vestigen. De schapen zouden schuldig zijn aan het ontstaan en voortbestaan van de zandverstuivingen, maar ze waren nodig voor de mest, waaraan altijd een tekort bestond op de arme zandgronden, en ook voor wol voor de wolindustrie. De koeien stonden vanaf de 14de eeuw in een diepe potstal, waarin de mest werd aangevuld met heideplaggen. Deze zandige mest was verantwoordelijk voor de dikke esdekken, zoals we die nu nog in het landschap waarnemen. De boeren leidden (of moet ik zeggen 'leden') een marginaal bestaan en waren onder andere vanwege de arme zandgrond niet in staat om dit te verbeteren. Eerst in de loop van de 19de eeuw zouden de boeren op de hoge zandgronden openstaan voor innovaties en zou het beter gaan. Het reeds genoemde wildernisregaal was een koninklijk recht dat de hertog of rechtmatig had verkregen of had geusurpeerd. Het was één van de regalen die Frederik Barbarossa in 1156 in Roncaglia liet optekenen en die waren door de receptie van het Romeinse recht ook hier recht geworden. De hertogen schonken de gemene gronden, waarover ze op basis van het wildernisregaal konden beschikken, om uiteenlopende redenen aan hun onderzaten. Ze brachten daarvoor wel cijzen, een soort belasting, in rekening, die echter door de geldontwaarding in de loop der eeuwen steeds minder waard werden, etc.

Gezien de nuances in de bovenstaande opvattingen en de onderlinge relaties zou het contraproductief zijn deze punt voor punt te gaan beschrijven en weerleggen. Daarom is hier gekozen voor een 'schone' opzet. Vigerende opvattingen worden wel genoemd, maar niet in detail bestreden. In de plaats daarvoor is een positieve opzet gekozen: op basis van tot nu toe te weinig gebruikte bronnen en een andere benutting van bekende bronnen wordt een nieuw beeld gecreëerd.

Door het literatuuronderzoek voor mijn doctoraalscriptie Nederlands recht⁹ ben ik tot de conclusie gekomen, dat de benadering alleen vanuit het recht nog niet tot een bevredigende verklaring van de herkomst en ontwikkeling van de rechten van de heren op de gemene gronden in de Meierij van Den Bosch heeft geleid. Gezien de plaats en de rol van de gemene gronden daar, heb ik er voor gekozen hun geschiedenis vanuit drie gezichtspunten te benaderen, namelijk vanuit de ontwikkeling van landbouw en landschap, vanuit de ontwikkeling van rechten en vanuit de ontwikkeling van de betrokken instellingen. Het gaat daarbij uiteraard niet om drie afzonderlijke verhalen, maar om de onderlinge relaties: twee disciplines vormen daarbij telkens de context voor de derde.

---

⁵ Broxtermann 1798.

⁶ Vera 1997a, blz. 9 ev. Zo bewerkte F. Domela Nieuwenhuis onder de titel "*Emile Delaveleye, Het eigendom en zijne oorspronkelijke vormen*", "*De la propriété et de ses formes primitives*" van Emile de Laveleye, waarin onder andere de marken en de gemene gronden opgevoerd worden (Nieuwenhuis 1898). Zie ook hoofdstuk 3 van deze studie inzake de Markenwet.

⁷ Vera 1997a, blz. 20 ev. Recent (sept. 2010) is er van de hand van Anton Kos de handelsuitgave van de dissertatie over de erfgooiers verschenen (Kos 2010).

⁸ Het impressionisme zij mij vergeven. Het is een gechargeerd beeld dat geen recht doet aan genuanceerdere opvattingen die ook bestaan. Het is echter wel min of meer het collectieve beeld.

⁹ Vera 1997a.

Het studiegebied omvat circa 2700 km² binnen een vlak van ongeveer 60 bij 70 kilometer. Dat biedt kansen, maar geeft ook beperkingen, vooral in de detaillering. Het is evenwel een bewuste keuze; niet alleen omdat dit gebied gedurende het grootste deel van de onderzochte periode een bestuurlijke eenheid was, maar juist ook omdat daarmee juist de diversiteit of de causaliteit goed in beeld kan worden gebracht.

De studie beslaat een periode van circa 1000 jaar. Ook dit is een bewuste keuze. De geschiedenis van de gemene gronden van de Meierij kent twee periodes met een grote turbulentie, namelijk de periode circa 1200-1400 en de periode circa 1750-1950. De spanne voor 1200 kan gezien worden als aanloop tot allerlei veranderingen. De tussenperiode wordt gekenschetst door een trage doch gestage ontwikkeling. Na 1950 werden de ontginningen van de laatste woeste gronden gestaakt en richtte de focus zich op wat men noemt 'natuurherstel' of zelfs 'natuurontwikkeling', welke laatste niet alleen gezien de termen, maar ook wat betreft de gebruikte middelen, zoals draglines en dergelijke, een contradictio in terminis is. Uit de periode voor 1000 bestaat wat betreft het studiegebied nauwelijks geschikt materiaal en ook de bronnen buiten het studiegebied zijn schaars en meervoudig interpreteerbaar. Er is daarom uitgegaan van de status quo omstreeks de 11de eeuw. De vraag of de lokale heren soms toch door usurpatie van Karolingische regalen aan sommige rechten kwamen, wordt hier niet gesteld en dus ook niet beantwoord. Overigens zal blijken dat de rechten van de heren op woeste gronden in veel gevallen wel voortkwamen uit usurpatie. Maar het gaat dan om usurpatie van rechten van geestelijke instellingen op deze gronden. Dat dit niet hetzelfde is als het wildernisregaal zal eveneens blijken.

De drie invalshoeken zijn tezamen met de lange periode, de beschikbare bronnen en het relatief grote onderzoeksgebied enerzijds de kracht van het onderzoek, maar vormen anderzijds tegelijkertijd ook de bekende valkuil. Het is namelijk ondoenlijk om in één mensenleven, laat staan in een decennium,¹⁰ alle bronnen te raadplegen en alle mogelijk relevante literatuur te lezen. En stel dat dit wel zou kunnen, dan zou het resultaat zo omvangrijk worden, dat het betreffende boekwerk ongelezen zou blijven. Hier is bewust niet gekozen voor een encyclopedische benadering: de studie is niet volledig en pretendeert dit ook niet te zijn. Veel thema's en sub-thema's, die hier aan de orde komen, kunnen nog in detail uitgewerkt worden.¹¹ Er wordt in deze studie een visie gegeven op de ontwikkeling van de rechten met betrekking tot de gemene gronden in de Meierij van Den Bosch en de daarmee verband houdende ontwikkelingen in landbouw, landschap en instituties. Deze visie wordt onderbouwd met argumenten, direct of indirect ontleend aan de geraadpleegde bronnen. De bronnen zijn niet uitputtend geciteerd, maar dienen veeleer als voorbeeld van voorkomende lokale omstandigheden. Dit te meer omdat die omstandigheden erg casuïstisch waren. Iedere plaats verschilde wel in iets van de andere, in recht, in landbouw en landschap en in de invulling van de plaatselijke functies, ondanks het administratieve geheel dat de Meierij formeel vormde. Feitelijk is het een voorlopige synthese, die verfijnd kan worden door nader onderzoek, die aan andere - plaatselijke - bronnen getoetst kan worden, die een handvat kan zijn voor nader onderzoek, een kader kan vormen, verbanden aangeeft, etc. Daarom is er ook bewust gekozen om op regionaal niveau te blijven. Aggregatie naar een hoger dan regionaal abstractieniveau blijft achterwege.

Deze studie is - zoals reeds gesteld - vooral een bronnenstudie. Uit onvrede met de bestaande antwoorden zijn nieuwe verklaringen in de bronnen gezocht. Brabant is bijzonder rijk aan oud bronnenmateriaal. Een belangrijk deel daarvan uit de periode voor 1648 berust in de archieven van de voormalige centrale instellingen, zoals de Rekenkamers¹² en de Raad van Brabant. In de archieven van de Rekenkamers zijn als gevolg van de controlerende functie van deze instellingen ook veel documenten van andere instellingen in origineel of in afschrift opgenomen. Een belangrijk deel van dit onderzoek heeft in het Algemeen Rijksarchief in Brussel plaats gehad, een ander deel vond plaats in Den Bosch in kopieën van stukken die in origineel in Brussel berusten. Maar ook lokaal gaan veel archieven ver terug, waaronder seriële bronnen zoals het zogenaamde Bossch Protocol, met akten gepasseerd voor de schepenen van Den Bosch, waarvan het oudste deel uit 1366 dateert¹³ en het schepenregister van Boxtel dat in 1393 begint. Zoals gezegd konden, door de enorme totale omvang, niet alle potentiële bronnen worden doorgenomen. Daarom zijn er twee verschillende strategieën gehanteerd. In eerste instantie is de structuur van de instellingen in beeld gebracht: welke waren bij het beheer (in brede zin) van de gemene gronden betrokken en hoe waren hun onderlinge verhoudingen? Dit is gebeurd door literatuur, inventarissen, regesten en indices door te nemen.

¹⁰ Namelijk de duur van dit onderzoek.

¹¹ Een voorzet van een overzicht daarvan is opgenomen in bijlage 1.

¹² Het archief van de Rekenkamers beslaat circa 5 strekkende kilometer en is na 150 jaar bewerken nog steeds niet volledig door inventarissen ontsloten.

¹³ Synghel 2007, blz. 408.

Op basis daarvan zijn seriële bronnen, zoals de rekeningen van de rentmeesters en schouten, registers en kwitanties van de rekenkamers, vonnissen van de Raad van Brabant, etc. geselecteerd en stuk voor stuk doorgenomen. Daarbij zijn Meierij-breed (en soms ook nog daarbuiten) de van belang zijnde posten, akten, kwitanties etc. geïndiceerd, waarbij stukken relevante tekst letterlijk zijn overgenomen. Dit is een basisbestand met vonnissen, verwijzingen naar processen, overtredingen, opbrengsten van beheer, uitgiftes, etc. dat vooral gevoed is door de centrale instellingen. Een uitzondering hierop vormen het Bossch Protocol en de archieven van de raad en rentmeester generaal en de Leen en Tolkamer van Den Bosch, die als regionale instellingen zijn te kwalificeren. Voor het Bossch Protocol is het zogenaamde fichier Smulders-Spierings geheel doorgenomen en zijn de relevante akten gelicht. De archieven van de raad en rentmeester generaal en de Leen- en Tolkamer zijn volledig doorgelezen. Daarnaast is een tweede strategie gehanteerd. Van ongeveer de helft van de Meierijse plaatsen zijn de inventarissen van de oude dorpsarchieven doorgenomen op zoek naar uitgiftebrieven, octrooien, reglementen, processtukken, boedelinventarissen, etc. Van een tiental plaatsen zijn ook de dorpsresoluties doorgelezen op gebeurtenissen rakende de gemene gronden; daarnaast is ook gebruik gemaakt van de doctoraalscriptie van mevr. L. Spooren.¹⁴ Verder zijn schepenenregisters van enkele plaatsen volledig doorgenomen. Het gaat daarbij om plaatsen waarvan de registers al door derden geïndiceerd waren (Tilburg, Moergestel, Oirschot) of met aandacht voor mijn criteria zijn doorgelezen (Schijndel) en plaatsen die ikzelf volledig heb doorgenomen (Oost- West- en Middelbeers, Hilvarenbeek c.a., Vessem c.a. en Boxtel), of deels zoals St. Michielsgestel. Verder zijn voor een aantal plaatsen afzonderlijke registers geraadpleegd, zijn (oude) administratieve archieven doorgenomen en zijn familie- en heerlijkheidsarchieven uitgepluisd.¹⁵ Deze tweede benadering dekt dus niet de gehele Meierij en is zelfs niet gelijkmatig verdeeld. De nadruk ligt op de kwartieren Kempenland en Oisterwijk, dus op de westelijke helft. Dat lijkt bezwaarlijker dan het is, want het begrip bronnen is hier ruim gesteld. Mede door het feit dat de omvang van de bronnen het niet toelaat om deze alle zelf te bestuderen, is veel gebruikt gemaakt van publicaties van derden, die dan vooral voor de feitelijke informatie geciteerd werden.¹⁶ Daarnaast werden andere werken geciteerd om het contemporaine denken over regalia, gemene gronden etc. voor het voetlicht te brengen. Het citeren van deze werken betekent niet per definitie dat wordt ingestemd met de keuzes of de conclusies van de auteurs.

Ik ben me er van bewust dat de vele letterlijke tekstcitaten (*cursieven*) door de lezer als ergerlijk kunnen worden ervaren. Voor mij spelen ze echter verschillende belangrijke rollen. Bij gebrek aan ‘plaatjes’ van het dagelijks leven in de middeleeuwse en na-middeleeuwse Meierij vervangen ze de illustraties. De lezer die de oude teksten gewoon is en de moeite wil nemen ze door te nemen, kan dat dagelijks leven als het ware ‘proeven’. Daarnaast is het vanuit het oogpunt van het onderbouwen van beweringen vaak zaak om de letterlijke teksten op te nemen. Zo kunnen ze ook opnieuw gewaardeerd en getoetst worden. Ten slotte verruimt het de toegang tot veelal niet uitgegeven bronnen. Om de leesbaarheid te bevorderen zijn deze citaten wanneer ze wat langer zijn in een ander grafisch kader gezet en is er een samenvatting in de lopende tekst opgenomen. Ik ben me er ook van bewust dat deze studie nogal breedvoerig is. Toch was ook dit een bewuste keuze. In het voortraject van deze publicatie heb ik nogal wat scepsis ondervonden als reactie op mijn ideeën. Ik heb daarom gekozen voor een gedetailleerde, uitvoerige en - zoals hierboven al aangegeven - goed controleerbare opbouw. De taal van de bronnen is over het algemeen Nederlands, Frans of Latijn. De citaten in de laatste twee talen zijn vertaald, samengevat of geduid. Behalve in de citaten is bij de spelling van de geografische namen zoveel mogelijk aangesloten bij de gebruikelijke hedendaagse spelling, zij het dat die soms niet onomstreden is.¹⁷ Een index ontbreekt. Gezien de grote hoeveelheid voorbeelden, zou deze erg omvangrijk en slecht hanteerbaar zijn geworden. Om in de zoekbehoefte te voorzien is een cd toegevoegd, met daarop - naast de bijlagen - ook de integrale tekst. Daar kan snel in gezocht worden. Nog drie opmerkingen over de noten. Voor de literatuurverwijzingen is gebruik gemaakt van labels. Zo’n label bestaat uit de auteursnaam of een deel er van (zonder voorzetsels, geboortenaam van de vrouw etc.)¹⁸ en het jaartal van publicatie, eventueel aangevuld met een toevoeging indien er meer publicaties van auteurs met dezelfde naam van dat jaar aangehaald worden. Voor de bronverwijzingen is er een legenda met afkortingen en een archievenoverzicht toegevoegd. De data zijn, voor zover niet anders vermeld, in nieuwe stijl. Ten slotte, noblesse oblige: vanuit mijn beroepsachtergrond als informaticus heb ik er voor gekozen om slechts een beperkte oplage van dit proefschrift te laten drukken. In plaats daarvan kunnen belangstellenden het geheel of gedeeltelijk downloaden van internet.

¹⁴ Spooren 1994.

¹⁵ Zie verder het overzicht van de geraadpleegde bronnen.

¹⁶ Zo is er dankbaar gebruik gemaakt van het werk van de helaas inmiddels overleden Jean Coenen.

¹⁷ Bijvoorbeeld Bergeyk of Bergeijk.

¹⁸ Zie voor de problematiek van de dubbele namen Lange 2007 en de inleiding van de literatuurlijst.

Het hoofdthema van deze studie is de ontwikkeling van de rechten op de gemene gronden in de Meierij van Den Bosch. De beide andere invalshoeken zijn op zich niet minder interessant, maar zijn hier volgend. Gezien de complexiteit van de thematiek leek het wenselijk dat de drie benaderingswijzen, dus de drie hoofdstukken, ieder voor zich afzonderlijk leesbaar zijn en dat het onderlinge verband daartussen tenminste op hoofdlijnen te begrijpen is. Daarmee is ook een zekere redundantie geaccepteerd. De oorspronkelijke ambitie om de tekst zodanig te schrijven, dat deze voor eenieder toegankelijk en begrijpelijk zou zijn, is uiteindelijk verlaten: de thematiek is te gecompliceerd om een wetenschappelijke en een populaire benadering eenvoudig te verenigen.¹⁹

In het eerste hoofdstuk wordt gekeken naar het landschappelijke en agrarische element van de thematiek rondom de gemene gronden. Aan de orde komen onder andere middeleeuwse bossen, het laat- en postmiddeleeuwse landschap, denkbeelden over en ontwikkelingen in de laat- en postmiddeleeuwse landbouw in relatie tot het innovatief vermogen, de ontwikkelingen in landschap en in mindere mate landbouw vanaf het midden van de 18de eeuw en ten slotte esdekken en potstallen. In dit hoofdstuk wordt onder andere aannemelijk gemaakt, dat de bossen in de periode tot 1400 een veel grotere rol in het Meierijse landschap speelden en dat de landbouw tot in het midden van de 19de eeuw een veel grotere dynamiek kende, dan tot nu toe over het algemeen wordt aangenomen.

Het tweede hoofdstuk belicht de juridische invalshoek. Nadat de belangrijkste of in elk geval invloedrijkste theorieën en meningen voor het voetlicht zijn gebracht en zijn afgewezen, wordt een alternatief onderzocht en aannemelijk gemaakt. Daarna worden verschillende onderdelen en aspecten van de rechten op de gemene gronden onderzocht, waarbij correcties op het nu bestaande beeld worden doorgevoerd.

Het derde hoofdstuk richt zich op de betrokken instellingen. Het begrip instelling is ruim genomen: het kan een functionaris zijn met een unieke rol binnen het studiegebied, zoals bijvoorbeeld de rentmeester van de domeinen in de Meierij van Den Bosch. Veel centrale Brabantse en later Bourgondische en Habsburgse instellingen zijn in het afgelopen eeuwen - met name door gezaghebbende Belgische auteurs - geanalyseerd en beschreven. Hierbij werd zoveel mogelijk aangesloten. Dat wil zeggen dat Meierijse zaken bij de betreffende instelling werden gezocht. Ook voor de latere Noordnederlandse centrale instellingen is zoveel mogelijk aansluiting gezocht bij de bestaande literatuur. Voor de plaatselijke of regionale instellingen is de omgekeerde weg bewandeld. Deze zijn zoveel mogelijk op basis van hun plaatselijke of regionale feitelijke functioneren beschreven. Als sequeel volgt er een overzicht van de ontwikkeling van wet- en regelgeving en ten slotte wordt kort stil gestaan bij de conflicten over de gemene gronden. Bij de laatste worden voorbeelden bij de indeling van conflicten over gemene gronden gegeven. Deze voorbeelden zijn niet uitputtend bedoeld, maar dienen slechts om de indeling toe te lichten.

Deze studie wordt afgesloten met een eindconclusie, die bestaat uit de samenvatting van de conclusies van de drie hoofdstukken, en een synthese. In de eindconclusie worden de belangrijkste bevindingen van deze studie nog eens voor het voetlicht gebracht. In de synthese worden de conclusies van de drie hoofdstukken op een verhalende wijze in onderling verband gebracht en geabstraheerd tot een drietal elkaar beïnvloedende fenomenen.

Kortom: deze studie richt zich op de rechten op de gemene gronden van de Meierij van Den Bosch in de context van de ontwikkeling van landschap en landbouw en die van de instituties.

Gezien de breedte van de studie is het belangrijk om de verwachtingen ervan tijdig in een reëel daglicht te stellen. Dat betekent ondermeer dat - ondanks het feit dat de regalia hier prominent aan de orde komen - dit geen onderzoek is naar de regalia in het algemeen, het wildernisregaal in het bijzonder of de receptie van het Romeinse recht in de Nederlanden en in het bijzonder in Brabant. Deze studie tracht zich in deze te beperken tot het vaststellen wanneer begrippen als regalia, wildernisregaal, mijnregaal, schatregaal, etc. of manifestaties hiervan voor het eerst voorkwamen in de Meierij en hoe ze zich vervolgens ontwikkelden. Daarvoor moest wel iets breder naar de regalia gekeken worden, maar dit is zeker geen hoofdthema van dit onderzoek. De betekenis van dit onderzoek voor de introductie van enkele regalia als onderdeel van de receptie van het Romeinse recht beperkt zich dan ook tot de Meierij van Den Bosch. Ook de overige, voor dit onderzoek niet relevant geachte, rechtsgeschiedenis blijft buiten beschouwing.

---

¹⁹ Zonder me te willen vergelijken, zie Bergh 1982, blz.21-23.

De oudste periode hier in beschouwing zal ik kwalificeren als de ‘natuurrechtelijke’ periode. Dit heeft niets te maken met het 17de of 18de eeuwse natuurrecht. Er wordt slechts geconstateerd dat mensen in een grondhorige positie tenminste een minimaal recht op de noodzakelijke middelen van bestaan hadden, een recht van noodduft. Dit recht werd door de heren erkend, waarbij direct moet worden aangetekend dat dit in hun eigen economisch belang was. De reden om de term ‘natuurrechtelijk’ te gebruiken, komt voort uit de constatering dat er kennelijk een - verder niet of slechts marginaal gedefinieerd - rechtsbesef bestond, waarop dit recht op bestaan gebaseerd was. Het is zuiver een kwalificatie om de tegenstellingen tussen de verschillende periodes scherp te stellen.

Deze studie is eveneens geen landbouw- of landschapsgeschiedenis van de Meierij. In samenhang met de gemene gronden worden thema’s belicht die ik relevant acht. Het verband met de gemene gronden is soms secundair, maar het betoog dient dan als achtergrond, met name ten aanzien van de beeldvorming. Ook op de economische aspecten en sociaal-economische gevolgen van de ontginningen (zoals financiering, rendement, sociale verheffing, etc.) wordt hier niet ingegaan. De geschiedenis van landbouw en landschap van de Meierij is nog niet geschreven, evenmin als de economische geschiedenis van de dorpen daarin.

Deze studie is ook geen geschiedenis van de instituties van Brabant. De instellingen zijn beschreven voor zover daarmee hun belang in het functioneren van het verschijnsel gemene gronden kan worden aangetoond. Waar het om reeds goed beschreven instituties gaat is daarbij vooral voor de grote lijn gekozen. Details, hoe relevant ook, zijn daarbij zoveel mogelijk vermeden. Anders is het waar de betrokken instellingen niet of minder goed gedocumenteerd zijn; daar is wel dieper ingezoomd.

Het als motto van deze inleiding opgenomen citaat is mede tekenend voor de intellectuele benaderingswijze. Eind jaren ‘70 werd ik gewezen op het laterale denken van Edward de Bono.²⁰ Dit heeft voor mij sindsdien bij onderzoek en ook in mijn andere werkzaamheden altijd - ten minste op de achtergrond - een rol gespeeld.²¹ In Behringer vind ik de benaderingswijze van De Bono terug. De temperatuurstijgingen of misschien beter -wisselingen kunnen uiteraard een enorme impact hebben op het bestaan van onszelf en van ons nageslacht, maar dat laat onverlet dat de zaken ook in ander perspectief kunnen worden gezien. Waarmee dan tevens de vraag kan worden gesteld of menselijk ingrijpen deze ontwikkelingen kan doorbreken, waarmee we weer terug zijn bij de al aangestipte maakbaarheid van de natuur.

---

²⁰ Bono 1969. Aardig voorbeeld is ook de vergelijking mannelijke vs. vrouwelijke wetenschap in de benadering van de rol en de plaats van leeuw in een roedel leeuwinnen en welpen, Mol 1995, blz. 247-248.

²¹ Eveneens als de later door mij, in mijn denken, geadopteerde visies op wetenschap van Popper, Kuhn en Lakatos. Één en ander valt verder buiten de scope van deze studie.

Die van een vage grond wilt ryke winst betragten moet met zoet geduld en lydzzaamheyd verwagten de vrugt van zyn vernuft, het voordeel van zyn geld, door mest en werkzaamheyd in 't dorre zand gestelt. Isfridus Thys 1792.

Hoofdstuk 1 Drie Meierijse landschappen (11de-20ste eeuw)

1.1 Inleiding

Het beeld van het agrarische landschap van zandgronden van de Noordbrabantse Meierij - het gebied, zoals in de inleiding gesteld, gelegen ruwweg tussen de Maas in het noorden, de Belgische grens in het zuiden, de Peel in het oosten en Tilburg in het westen²² - wordt momenteel gedomineerd door drie elementen: maisvelden, weilanden en dennen- en populierenbossen. Dit beeld is relatief jong. Het meest recente element is het maisveld. Mais vervangt vanaf de jaren zestig op grote schaal rogge en ook aardappelen als veevoer. De weilanden zijn veelal 'kunstweiden',²³ producten van Peel- en heideontginning, kunstmest en beïnvloeding van de waterhuishouding vanaf de jaren vijftig van de 19de eeuw. De bossen vormen het oudste toonaangevende element van het huidige landschap. Bosbouw kwam op vanaf het midden van de 18de eeuw en beleefde zijn hoogtepunt aan het einde van de negentiende eeuw en in de eerste decennia van de twintigste eeuw. In de 20ste eeuw werd ook op grote schaal ingegrepen in de schaal en de structuur van het landschap: ruilverkavelingen, egalisatie van esdekken, kanalisatie van beken, enz. De huidige maakbaarheid van dit landschap wordt nog eens onderstreept door de tendens tot natuurherstel door middel van het dekanaliseren van beken, het aanleggen van groene verbindingstroken voor dieren, het herstel van heides en vennen, etc.

Uit dit stukje recente geschiedenis blijkt in elk geval dat het landschapsbeeld niet statisch is. De menselijke exploitatie van het landschap verandert naar gelang de economische omstandigheden, maatschappelijke inzichten en technische mogelijkheden wijzigen. In dit hoofdstuk zal worden aangetoond dat dit proces reeds in de late middeleeuwen in gang was gezet. Dit gebeurt aan de hand van beeldbepalende ontwikkelingen. Minder voorkomende landschapsvormen komen daarmee niet of slechts marginaal aan de orde. Het is derhalve geen beschrijving van het gehele historische landschap van de Meierij. De detaillering gaat slechts zo ver als nodig is om in het volgende hoofdstuk relaties te kunnen leggen tussen verandering van landschap en ontwikkeling van rechten. Vanuit dezelfde optiek zal hier ook de landbouw in de Meierij van Den Bosch behandeld worden. De pretentie is ook hier geenszins om volledig en uitputtend te zijn.

De ontwikkeling van landschap en landbouw van de Meierij vanaf de hoge middeleeuwen kan worden getypeerd door drie kwalificaties en daarmee worden ingedeeld in drie periodes:

- vanaf de 11de tot en met de 14de eeuw een min of meer ongecontroleerde kaalslag van het bestaande landschap en het verdwijnen van de bestaande agrarische verhoudingen,
- vanaf de 14de eeuw tot en met de 18de eeuw een moeizaam beheerst evenwicht tussen gecultiveerd en woest landschap en
- vanaf de 18de eeuw tot in de 21ste eeuw het maakbare landschap.

Tussen deze tijdsperiodes zijn geen scherpe grenzen te trekken. De 14de eeuw en 18de/19de eeuw zijn overgangszones, maar ook niet zo strak bepaald, dat individuele ontwikkelingen daar niet buiten kunnen vallen. In de eerste periode is de landbouw nog in belangrijke mate ondergeschikt aan de landschappelijke omgeving. De landbouw wordt daarom in de context van de ontwikkeling van het landschap behandeld. In de twee volgende periodes heeft de mens inmiddels zijn wil veel dwingender aan het landschap opgelegd. Daarom wordt voor deze periodes de ontwikkeling van de landbouw apart naar voren gebracht. Dit hoofdstuk is het eerste deel van een drieluik. In het tweede deel staat de ontwikkeling van de rechten op de voorgrond en in het derde deel is de focus gericht op de bij deze processen betrokken instellingen.

²² Voor een nauwkeuriger bepaling zie hoofdstuk 2.

²³ De term kunstweide heeft een betekenisverandering ondergaan. In de 19de eeuw werden er de uit de heide ontgonnen en bevoelde weiden mee aangeduid. Later, toen dit niets bijzonders meer was, is de betekenis van de term gewijzigd in tijdelijke weide op bouwland. Zie ook Kriellaars 1992, blz. 93, 95.

1.2 Wouden en weiden in de Meierij van 11de tot en met de 14de eeuw

1.2.1 Het traditionele beeld

De traditionele landschapsgeschiedenis van de Meierij begint met de heidevelden.²⁴ Dit is het beeld dat werd geschetst in hagiografieën uit de 11de en 12de eeuw. Een van de bekendste is die van de monnik Stepalus in de *Miraculi St. Trudonis* (circa 1050): “*In de bovengenoemde gouw ligt Campinia, met wijd uitgestrekte vlakten geblakerd door de zon en ongeschikt voor menselijk gebruik, maar vol met roversholen van waaruit de reizigers gemakkelijk gegrepen kunnen worden*”.²⁵ De door Enklaar toegankelijk gemaakte en daardoor gemakkelijk bereikbare verzameling van rechtsverleningen inzake de gemene gronden bevestigt dit imago.²⁶ Een veel voorkomende term is “*merica*” die in het algemeen wordt vertaald met heide.²⁷ Hout, laat staan bos, ontbreekt er vrijwel in. Buis kon dan ook in 1985 schrijven: “*Het heeft er alle schijn van, dat het huidige Noord-Brabant in het verleden geen buitengewoon beboste streek zal zijn geweest*”.²⁸ Hij liet daarbij overigens in het midden, wat onder het verleden verstaan moet worden.²⁹

Steurs heeft evenwel de beschrijvingen van Stepalus en andere hagiografen tegen het licht gehouden. Hij stelt dat ze gezien moeten worden als contrasterende achtergrond voor de heiligenlevens, dus als zinnebeelden. Steurs is voorts van mening dat deze beschrijvingen niet uit de eerste hand zijn, maar tenminste deels teruggaan op eerdere Vlaamse teksten.³⁰ De inhoud mag dus niet zonder meer voor waar en van toepassing op de Meierij worden aangenomen.³¹ Onderzoek in de Noord-Brabantse oorkonden bevestigt dat en schetst een geheel ander beeld.³²

1.2.2 Geschreven bronnen en reconstructiemethoden

Zou Buis het oorkondenboek van de Meierij en andere Noord-Brabantse oorkondenverzamelingen nauwkeurig hebben bestudeerd, dan was zijn conclusie vrijwel zeker een andere dan de hierboven geciteerde geweest.³³ Alleen al in de door Camps samengestelde verzameling oorkonden komen tientallen verwijzingen naar bossen voor.³⁴ Niet alleen het voorkomen van bossen wordt vermeld, maar soms ook samenstelling en textuur. Bovendien valt soms de minimale omvang ervan af te leiden.

Op 28 juli 1303 verwierf de abdij van Park bij Leuven van de hertog van Brabant 80 bunder nieuw land met weiden en houtopstand in het woud (nemus) van Oirschot.³⁵ Nieuw land is, zoals hierna zal blijken, bos of voormalig bos. Als het woud deze 80 bunder omsloot of als deze 80 bunder daar tenminste deel van uitmaakten, moet het woud van Oirschot dus meer dan 100 ha. omvat hebben.³⁶ Op 27 oktober 1303 voegde de hertog nog eens 30 bunder heide³⁷ toe aan het goed van Park onder Oirschot.³⁸ Daarmee had Park toen circa 143 ha. aaneengesloten³⁹ gebied in het woud van Oirschot. Dat het woud van Oirschot nog groter was blijkt uit een akte van 6 mei 1316, waarin het bos Elsbroec (silva) in het woud (nemus) van Oirschot werd verkocht.⁴⁰ Op dezelfde dag werd ook een beemd in het woud (nemus) van Straten overgedragen. Het goed van Park lag in de hertgang⁴¹ Straten. Het is dus mogelijk dat het woud van Oirschot en het woud van Straten identiek waren, zodat ook de hierboven genoemde beemd in het woud van Oirschot lag. Ook de

²⁴ Bijvoorbeeld Alberts 1977, blz. 76-77.

²⁵ Vertaling Blok 1984, blz. 62-63, met verwijzing naar *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores XV*, blz. 824. Ook vermeld door Gysseling (Gysseling 1960b, blz. 27). Al aangehaald in Ackersdijk 1832, blz. 106; Ackersdijk 1838, blz. 160.

²⁶ Enklaar 1941.

²⁷ Zie ook Leenders 2009, blz. 253-254.

²⁸ Buis 1985, blz. 168.

²⁹ Voor het westen van Noord-Brabant is al op de onvolkomenheden van Buis gewezen door K. Leenders (2001) en C. Buiks (1999).

³⁰ Steurs 1993, blz. 41-47. Zie ook Künzel 1996, blz. 34, 36, 40, 42-47, 64-65, 72, 74.

³¹ Deze allegorieën beperkten zich niet tot de middeleeuwen, ook in de 19e eeuw waren ze nog een instrument, zie Bavel 1993b, blz. 44-45.

³² Ook in eerder eeuwen komen bossen frequent voor. Vergelijk Theuws 1988, blz. 99-102. Een plotselinge regeneratie van het oerbos in een eeuw tijd of minder is moeilijk voor te stellen, zeker in een periode waarin de bevolking en de druk op het bos toenamen. Nieuwe bossen in de 12de eeuw liggen dus niet voor de hand.

³³ Buis noemt het oorkondenboek van de Meierij wel in zijn literatuurlijst.

³⁴ Camps 1979, passim.

³⁵ Camps 1979, blz. 772-773, nr. 646 28-7-1303.

³⁶ Uitgaande van de later gebruikelijke bunder van circa 1,3 ha.

³⁷ Het verschil tussen de uitgifte van de 80 bunder om 1000 gulden, het hout voor 400 lb en de 30 bunder heide komt later aan de orde

³⁸ Camps 1979, blz. 781, nr. 653 27-10-1303.

³⁹ Camps 1979, blz. 781, nr. 653 27-10-1303, regel 22/23 “.. *prope alia bona eisdem religiosis ibidem a domino nostro .. duce predicto de novo collata..*”.

⁴⁰ SADB HG 101 en 101a 6-5-1316.

⁴¹ Wijk, gehucht, kleinste administratieve eenheid.

zevenentwintig in 1301 door de hertog uitgegeven bunders lagen “*in onsen bossche van Oirschot*”.⁴² Het woud van Oirschot zal daarmee in het begin van de 14de eeuw tenminste 180 ha. groot geweest zijn.

Naast *nemus* (woud) en *silva* (bos) wordt ook regelmatig gesproken van *ligna* (*lignum*, hout). *Ligna* wordt gebruikt om het materiële bos, dus de - potentiële - houtopbrengst aan te geven. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de verkoop van het hout bij Heersbeek aan de abdij van Park voor 400 lb. (ponden),⁴³ de toestemming aan de stad Den Bosch om het hout in Klein Deuteren te kappen⁴⁴ en de uitgifte van de gemeynt van Budel “*ligna sive arbores*”.⁴⁵ *Ligna* in relatie met het overdragen van rechten op gronden is in deze studie geïnterpreteerd als bos, evenals bij aanmerkelijke hoeveelheden, zoals onder Deuteren. Dat geldt ook voor de vermelding van bomen (*arbores*) op de gemene gronden, zoals die bijvoorbeeld in 1293 op de gemeynt van Vessem en Wintelre stonden.⁴⁶

Behalve vermeldingen waarin expliciet bos, hout of bomen worden overgedragen, komt het voor dat bos tezamen met andere goederen wordt genoemd in de zogenaamde pertinentieformule. Dat is een opsomming van verschillende zaken en rechten die behoren bij een goed dat werd overgedragen of waarover werd beschikt. Het ontlenen van bewijs aan pertinentieformules is niet onomstreden. Slicher van Bath wees het gebruik van informatie daaruit af, omdat hij meende dat dit een standaardformule was, die geen weergave van de werkelijkheid zou zijn, en bovendien te vaag,⁴⁷ een opinie die door velen is overgenomen.⁴⁸ Het blijkt echter dat tussen de hier gehanteerde pertinentieformules grote verschillen bestaan. Niet in alle pertinentieformules worden bossen genoemd, terwijl sommige van de genoemde bossen ook bekend zijn uit later tijd.⁴⁹ Er mag daarom worden aangenomen dat het niet om vaste formules ter wille van de rechtszekerheid gaat, maar om individuele en reële omschrijvingen van de betreffende goederen.⁵⁰ Vermeldingen van bossen in pertinentieformules zijn derhalve hier bruikbaar om bossen op te sporen. Echter, zou men willen volhouden dat de pertinentieformule een vaste opsomming is, dan zou gelden dat deze dan niet zozeer een bijzondere historische situatie, maar wel de algemene historische gesteldheid aangeeft. Ergo, wanneer in pertinentieformules standaard bossen worden vermeld, mag aangenomen dat het voorkomen daarvan in de regio algemeen was.

De in het oorkondenboek vermelde bossen lagen vooral in het midden van de Meierij. Er lag een min of meer aaneengesloten gebied van bossen van Loon op Zand via Drunen, Vught, Den Bosch, de Bodem van Elde, Schijndel met noordelijk daarvan Heeswijk-Dinther, St. Oedenrode met een oostelijke tak naar Lieshout, Aarle-Rixtel en Bakel, westwaarts van St. Oedenrode mogelijk het Liemderwalt en Velder, daaronder het woud van Oirschot, Gunterslaar en Acht, dáár onder Gestel, dan het woud van Oerle, daar westwaarts boven de bossen in de Beerzen, met daaronder Hogeloon en Bladel, verder over Moergestel, om via de Wippenhouten, Boxtel en Udenhout weer bij het uitgangspunt te komen. Een kleinere concentratie lag rondom Sterksel: Sterksel, Maarheze/Budel, Leende en Lierop. Hier buiten vinden we slechts vermeldingen onder Lith en Oss-Berchem. Van de volgende plaatsen die wel in het oorkondenboek, dus voor 1313, vermeld worden, wordt door Camps in het geheel geen hout of bos genoemd: Hagort, Waalwijk, Gansoyen, Tilburg, Berkel, Hilvarenbeek, De Mierden, Eersel, Bergeyk, Veldhoven, Luiksgestel⁵¹, Dommelen, Waalre, Aalst, Son, Nederwetten, Nuenen, Tongelre, Geldrop, Mierlo, Stiphout, Someren, Asten, Vlierden, Deurne en Liessel, Erp, Nistelrode, Heesch, Geffen, Nuland, Rosmalen, Empel, Alem, Maarn, Kessel en Lithoijen.

Om vast te stellen of hier werkelijk geen bossen voorkwamen of dat het hier gaat om een gebrek in de waarneming, is inzicht in de relatie tussen hoe vaak een plaats in de bronnen wordt genoemd en de vermelding van bos in die plaats van belang. Daartoe is een overzicht gemaakt van vermeldingen van

⁴² Camps 1979, blz. 734, nr. 609 20-3-1301.

⁴³ Camps 1979, blz. 780, nr. 652 26-10-1303.

⁴⁴ Hoekx 2004, blz. 145, nr. 8 24-6-1321, nr. 9 8-10-1329.

⁴⁵ Camps 1979, blz. 887-890, nr. 742 13-5-1307; Enklaar 1941, blz. 286-287, nr. 139 1307. Uit de lijst van gerechtigden blijkt dat het niet om enkele bomen gaat.

⁴⁶ Camps 1979, blz. 593-594, nr. 490 20-1-1293.

⁴⁷ Bath 1944, dl. 1, blz. 161. De afwijzing gebeurde feitelijk op basis het vermelden van een niet bestaande kerk in een pertinentieformule, zie blz. 71, noot 64.

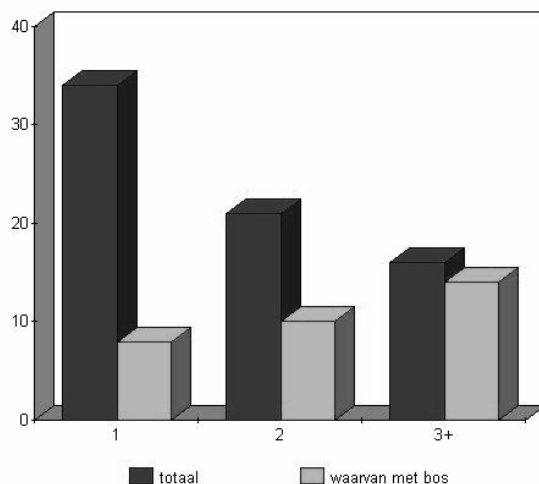
⁴⁸ Bijvoorbeeld Noomen 1990, blz. 97, Spek 2004, blz. 165, zonder expliciete vermelding van Slicher van Bath, Van der Linden 1956, blz. 82 met een reserve.

⁴⁹ Mutatis mutandis geldt dit ook voor watermolens.

⁵⁰ Vergelijk ook Leupen 1977.

⁵¹ Lommel dat wel deel uitmaakte van de Meierij, wordt hier niet meegenomen, omdat Lommel in het oorkondenboek weliswaar niet volledig ontbreekt, maar niet systematisch opgenomen is (zie Camps 1979, blz. IX, XIV, blz. 212, 363, etc.).

overdracht van en rechtsbevestiging in onroerende goederen in de periode 1000-1312, zoals die voorkomen in het oorkondenboek van de Meierij.⁵² Daarbij zijn vermeldingen van land, weiden, broeken en bossen (landerijen) per plaats geturfd. Niet gespecificeerde goederen (goed, hoeve, allodium⁵³ en dergelijke) zijn evenals molens, stedelijke goederen en dorpswoonhuizen buiten beschouwing gelaten. De scores werden gerangschikt naar het aantal voorkomens van plaatsen⁵⁴ in het totaal en daar binnen het aantal vermelde bossen. Bij de laatste werden het vermelde hout (ligna) opgeteld, maar niet de novalia of andere beredeneerde bossen, die hierna nog aan de orde zullen komen. In het totaal gaat het om 159 vermeldingen van land, beemd, broek, heide, bos of hout in een plaats. In 71 gevallen staat bos of hout op enigerlei wijze in de akte aangegeven.

Figuur 1. Vermeldingen van bos ten opzichte van het totaal aantal vermelde landerijen, volgens frequentie van voorkomen (eenmalige vermelding, twee vermeldingen, drie en meer vermeldingen) van de plaats (latere gemeentenaam).

Het merendeel van de plaatsen wordt slechts één maal vermeld. Uit de grafiek blijkt evenwel, dat naarmate een plaats vaker vermeld wordt, de kans groter is, dat er bos genoemd wordt.

Tilburg, met haar grote gebied, komt slechts twee maal in de lijst voor. De akten stammen uit het eind van de periode, zodat de kans op vermelding van hout dan al minder is. Ook de Mierden haalden tweemaal de lijst. Hilvarenbeek en Diessen zijn slechts 1 keer vermeld. Zo kunnen de meeste bosloze gebieden gerelateerd worden aan het beperkt aantal overgeleverde akten. Een uitzondering is wellicht Rosmalen dat 3 maal zonder bos werd gezien. Dat Waalwijk vijf maal zonder bos voorkomt, is niet verwonderlijk gezien de omvang van het grondgebied. Plaatsen als Oisterwijk met Udenhout, Haaren en de Wippenhouten, Oirschot en Sterksel met veel vermeldingen geven daarentegen een zeer bossig beeld.

Volgens Van Passen ging de term ‘bos’ in de 13de eeuw de termen ‘lo’ en ‘hout’ verdringen.⁵⁵ De oudste drie bekende Nederlandse bosnamen dateren alle uit de 12de eeuw, twee daarvan uit de 2de helft van die eeuw, de derde waarschijnlijk ook.⁵⁶ Bosnamen wijzen daarmee op een relatief jonge benoeming of hernoeming van een plaats. Bij de benoeming of hernoeming zal ter plekke nog bos aanwezig zijn geweest. Dat het niet alleen om bosjes, maar ook om grotere oppervlakken houtopstand zal zijn gegaan, blijkt ook uit namen als Vorstenbosch onder Nistelrode en Dinther, Weebosch onder Bergeyk en Wijbosch onder Schijndel waar de bossen naam gaven aan latere buurschappen. Cattenbosch onder Rosmalen, de Hengstheuvelsche bosschen onder Uden en het Heylighenbosch dat zich uitstreckte over Duren, Berchem en Herpen zullen eveneens zulke grotere bossen geweest zijn.⁵⁷

⁵² Camps 1979.

⁵³ Allodium is eigen goed, in tegenstelling feodum, leengoed. Zie ook hoofdstuk 2.

⁵⁴ Uitgegaan is van de Historische kaart van Noord-Brabant in 1795 (Ham 1980), met uitzondering van Lommel dat wel op de kaart staat, maar in Camps 1979 niet consequent is opgenomen.

⁵⁵ Passen 1961, blz. 116. Overigens haalt hij daar letterlijk J. van Gorp (Gorp 1937), blz. 25 aan.

⁵⁶ Künzel 1989, blz. 203, 209, 309. Voor 1100 worden geen bos-toponiemen vermeld. Zie verder Vera 1997a, blz. 98-99 inzake persoonlijke mededeling (D.P) Blok.

⁵⁷ SADB HG 799 12-3-1377 Die Beircke in/naast het Cattenbosch in Brugge in Rosmalen; HG 1151 23-4-1393 Uden-Hengstheuveld: weide deels heide aldaar “in den Heynxtheuvelschen bossche”; HG 1165 30-10-1394 “Die Beirct naast Cattenbossche”; Camps 1979, blz. 694-695, nr. 577, 12-4-1299.

Ook 's-Hertogenbosch is een jonge bosnaam. Ontstaan aan het einde van de 12de eeuw toen de stad formeel gesticht werd of wellicht enige decennia eerder, maar in elk geval niet ouder dan het 2de decennium van de 12de eeuw, toen Godfried hertog van Leuven het goed Orthen van de bisschop van Keulen ontving.⁵⁸ De stad Den Bosch ontstond op grond van dit goed. Bij opgravingen op de Markt van Den Bosch, de kern van de middeleeuwse stad, werden in ruime mate wortelsporen en boomstronken gevonden. De stad werd dus waarschijnlijk in een bosontginning aangelegd.⁵⁹

Naast verschillende oudere⁶⁰ bosnamen: Korvel, Hasselt, Loven en Oerle, die op het voorkomen van bossen in de vroege middeleeuwen duiden,⁶¹ zijn ook in Tilburg naamcombinaties met 'bos' uit de 14de en 15de eeuw overgeleverd, bijvoorbeeld het Zeygbosch op de grens van Loon op Zand en het Loesbosch, ook op de Loonse kant.⁶² Middeleeuwse boomputten⁶³ gevonden in Tilburg en Goirle geven minimaal aan dat deze streek niet zonder grote opgaande bomen was.⁶⁴ Dit toont ook aan dat de Kempen niet, zoals Steurs meent, oorspronkelijk slechts met kreupelhout begroeid waren.⁶⁵ Daarnaast bestonden er in 1429 nog tenminste twee (rest)bossen binnen Tilburg, waarvan er één als eikenbos staat beschreven.⁶⁶ Met betrekking tot Tilburg, De Mierden en Hilvarenbeek c.a. is het voorts van belang vast te stellen, dat in het aangrenzende zuid-westelijke en noord-oostelijke gebied wel uitgestrekte bossen worden vermeld.⁶⁷ Zoals uit deze voorbeelden uit Tilburg c.a. blijkt, mag uit het ontbreken van bossen bij een plaats in de oorkondenverzameling van Camps niet worden geconcludeerd, dat daar in de late middeleeuwen geen bossen meer voorkwamen. Het zegt veel meer over het toeval in de bronoverlevering.

Daarnaast mag ook niet worden aangenomen, dat waar oude bosnamen bestonden, deze bossen bij het ontstaan van nieuwe bosnamen verdwenen zouden zijn. De nieuwe bosnamen vormen in beginsel slechts een toevoeging op het oude bestand. Ze vervangen ze niet, waar dat niet expliciet duidelijk is. Ze zeggen daarmee niets over het al dan niet voortbestaan van de bossen met oude namen. Ergo, ook oude bosnamen kunnen bestaand bos aanwijzen.

Bij archiefstukken vóór 1400 gaat het vooral om charters, officiële stukken op perkament, of afschriften daarvan in cartularia. Het zijn vooral de archieven van geestelijke instellingen waarin deze stukken worden aangetroffen. Het is echter beslist niet zo dat alle archieven van alle geestelijke instellingen overgeleverd zijn. De verzamelingen zijn soms door slecht beheer of verliezen door oorlog of rampen onvolledig.⁶⁸ De bewijsstukken betreffende de goederen van de abdij van Tongerlo in de Meierij die in 1590 waren overgegaan op het Bisdom Den Bosch zijn grotendeels verdwenen na de evacuatie van de bisschop uit Den Bosch in 1629. Daarnaast hebben de abdijen zelf ook last gehad van de 16de-17de eeuwse godsdiensttwisten (sommige zijn daardoor met archief en al verdwenen) en van het eind 18de-begin 19de eeuwse antiklerikalisme dat vooral de abdijen in de Zuidelijke Nederlanden trof. Ten slotte vervreemdden de abdijen ook wel goederen. Dit wat betreft de verliezen. Er zijn echter ook aanwinsten. De geestelijke instellingen verwierven de goederen niet alleen direct, maar ook indirect. Zij namen ook eerder uitgegeven goederen over van particulieren. Hoeveel en tegen welke voorwaarden is evenwel om de bovengenoemde redenen niet volledig inzichtelijk. Andere archiefvormende organisaties waren de wereldlijke instellingen, centraal zoals de rekenkamer of decentraal zoals gemeenten.⁶⁹ De Brusselse Rekenkamer beheerde een verzameling van brieven van rechtsverleningen aan derden ter ondersteuning van haar controlerende functie.⁷⁰ Hoewel het archief van de Brabantse rekenkamers nog circa 5000 strekkende meter bedraagt, is lang niet alles overgeleverd.⁷¹ De centrale archieven konden het onderwerp zijn van politieke strijd, zoals het archief van

⁵⁸ Camps 1979, blz. 57-59, nr. 36 1114-29-2-1120; Janssen 1983a, blz.53-54.

⁵⁹ Janssen 1983a, blz. 57.

⁶⁰ Ouder wil zeggen Frankische naamgeving: vanaf de 7de eeuw.

⁶¹ Trommelen 1994.

⁶² Zie bijlage bossen.

⁶³ Thews 2004, blz. 30. De waterputten zijn zonder uitzondering gemaakt van ingegraven uitgeholde stammen van grote eiken. Opmerkelijk is dat deze traditionle bouw van waterputten, ondanks het aanzienlijk houtverlies, de gehele middeleeuwen door is gehandhaafd. Thews neemt aan dat daar meer ideële redenen voor aanwezig zijn dan functionele.

⁶⁴ Arts 2001, blz. 44; Arts 1998, blz. 23, met verschillende verwijzingen naar andere plaatsen. Zie ook Arts 1982, blz. 30-31.

⁶⁵ Steurs 2004c, blz. 75.

⁶⁶ Zie bijlage bossen.

⁶⁷ Leenders 1996a, in het bijzonder blz. 8; Buiks 1999. Verder Herenthals en Casterle.

⁶⁸ Zo is de hoeve te Kerkhoven te Liempde niet meer terug te vinden in de archieven van de abdij van Averbode, terwijl deze toch decennia lang door de pitancier van de abdij verpacht is. Zie ook Bavel 1993a inzake Mariënwaard; Kappelhof 1978, blz. 17.

⁶⁹ Zie ook Asseldonk 2002, blz. 289-290.

⁷⁰ Gachard 1837, blz. 195 ev.

⁷¹ Aerts 1996, in het bijzonder blz. 240-254, 301-302.

de hertogen dat in 1356 op initiatief van de steden Brussel en Leuven werd ontvreemd en naar de laatstgenoemde stad werd overgebracht.⁷² De meeste gemeentearchieven zijn in de loop der tijd zwaar geschonden. Waar geen middeleeuwse brand heeft plaatsgevonden, is tijdens de Gelderse oorlogen,⁷³ de 80-jarige oorlog⁷⁴ of tijdens de conflicten rond 1700⁷⁵ veel verdwenen. Andere archieven zijn aan het begin van de 19de eeuw opgeruimd.⁷⁶ Een enkele plaats, zoals Schijndel, is in de twintigste eeuw nog haar oud archief kwijtgeraakt. Niet alleen brand of opzettelijke vernietiging hebben de omvang van de gemeentelijke archiefbestanden gedecimeerd, ook slechte bewaring en slechte bewaarsomstandigheden zijn hieraan debet geweest.⁷⁷ Ten slotte zullen ook particulieren schriftelijke bewijsstukken uitgereikt hebben gekregen. Deze zijn slechts in uitzonderlijke gevallen bewaard gebleven en dan - naast in de archieven van de geestelijke instellingen - vooral in heerlijkheidsarchieven of in archieven van adellijke of patricische families. Wat overgeleverd is gebleven kan men aldus slechts kwalificeren als een willekeurige deelverzameling van overdrachten van goed of andere verwervingen van rechten, die geen afspiegeling is van het totale aantal ooit vastgelegde rechtshandelingen.

In sommige Meierijse dorpen worden in de 15de en 16de eeuw nog wel bossen genoemd. Omdat in de Meierij vóór de 17de eeuw van systematische aanplant van nieuwe bossen⁷⁸ nog geen sprake was,⁷⁹ wordt in deze studie aangenomen, dat dit resten zijn van bossen die al in de 14de eeuw en vroeger bestonden. In sommige gevallen, zoals bij Vorst onder Boxtel of de Baast onder Oostelbeers⁸⁰ kan dat aannemelijk gemaakt worden, zodat met recht om tegenbewijs gevraagd kan worden voor de stelling dat deze in de 15de en 16de eeuw vermelde bossen, nieuwe bossen zouden zijn.

Niet alleen rechtstreeks uit de bronnen, maar ook door afleiding en analoge redenering kan het bestaan van uitgebreide bossen in de late middeleeuwen aannemelijk worden gemaakt. In het Spechtboek, een leenboek aangelegd in 1374, is sprake van de pacht van “*nuwe lant gelegen in Udenhoudt dairt bossche van Udenhout op pacht te staan*”.⁸¹ Nieuw land betekent hier kennelijk bosgrond die recent ontgonnen is.⁸² Dat is ook een logische verklaring voor het begrip ‘nieuw land’ op de hoge zandgronden, waar de traditionele Hollandse verklaring van ‘nieuw land’, namelijk land uit het water gewonnen, niet van toepassing is. In het hierboven aangehaalde voorbeeld van het woud van Oirschot is sprake van tachtig bunder ‘nieuw land’. De abdij van Park bij Leuven verwierf dit in 1303 als tegenprestatie voor een lening van 1000 lb aan de hertog van Brabant.⁸³ De uitgifte leidde kennelijk tot misverstanden over wie recht had op het hout dat daar op stond. Dat werd in een volgende oorkonde nader geregeld.⁸⁴ De hertog had de abdij voor 1000 lb weiden in Oirschot beloofd, maar die weiden bevonden zich nog in een zekere natuurstaat met houtopstand. Novalium betekent hier dus geen bouwrijp terrein, het is bos dat nog gekapt gaat worden.

⁷² Avonds 1984, blz. 206-208, 223.

⁷³ BHIC LT 158a, f. 373-374 27-10-1453 “*in den lesten oirloege dat ons lant van Brabant voirs. hadde tegen die geldersche waaren verbrant*”; Collectie Martini 64 16-5-1544 “*nu is gebeurt dat die ruyteren ende knechten van Rossem in den voorleden somer tot Boxtel weesende ende in der kerke aldaer allen de kisten en de commen opgeslaende den voorschreven com oock opgeslagen ende den seegelen van de voors openen brieven affgetrocken.*”.

⁷⁴ Adriaenssen 2007, passim.

⁷⁵ Heyden 1983, blz. 49-71.

⁷⁶ Zoals bijvoorbeeld het archief van de Rekenkamers te Brussel (Aerts 1996, blz. 301-302).

⁷⁷ Bevestiging brief Haaren door hertogin Johanna d.d 16-4-1396 (Enklaar 1941, blz. 187-188, nr. 97 16-4-1396, “*omdat ons voors. lieffs heeren ende vaders brieven by quader hoeden ende versuympteden alsoo bewaert syn geweest, dat sy eensdeels van de ratten gheeten syn*”. “*Niettegenstaande dat die selve voors brieven als nu soo in lanckheden van tyden dat die verleent syn geweest soo by quade hoede ende verwaeren geraeckt syn*”; Bodem van Elde 8-7-1462 (BHIC CM 64; HCM RRK 2816); Enklaar 1941, blz. 73-74, nr. 43 29?-12-1321: bevestiging weiderechten voor die van Drunen: “*de quibus vero wariscapiis sive pascuis litteras eorundem habuerunt, quas per incendium perdiderunt et amiserunt*”; BHIC LT 74 3-8-1780 “*secretary in kerk Loon op Zand, door de vogtigheid verscheidene charteren verstikt en bedorven zyn.*”; LT 62 25-4-1753 Lage Mierde; LT 69 28-12-1768 Someren; LT 77 22-4-1790 Helvoirt.

⁷⁸ Waarmee niet uitgesloten wordt, dat er geen vervangingsaanplant plaats had. Er wordt hier echter van uitgegaan dat het dan om lokaal zaaien pootgoed in een bestaande bosomgeving ging en daarmee in elk geval genetisch een voortzetting van het bos was. Verder werd er geriefhout rondom de boerderijen aangeplant.

⁷⁹ De spreekwoordelijke uitzondering is hier de heer van Heeze die omstreeks het begin van de 16de eeuw 4000 of 5000 eiken en 20.000 berken liet aanplanten, mogelijk ter bestrijding van een zandverstuiving, ARAB RvBB 576, nr. 3, f. 5v. 14-7-1529.

⁸⁰ RHCE RA Oirschot 144 (1593), los stuk 1-8-1594, (indices Jan Toirkens); ARAB RK 19239, f. 7v. 24-8-1564/65.

⁸¹ ARAB LB 4, f. 206; BHIC SA 276.

⁸² Vergelijk ook Dillo 2000, blz. 304-305, nr. 1015 7-7-1251, waarin ook de relatie nieuw land in cijns uitgeven en verkoop van bossen voorkomt.

⁸³ Camps 1979, blz. 709-710, nr. 588 6-1-1300, blz. 772-773, nr. 646 28-7-1303 “*in nemore nostro de Oerscot octoginta bonuaria novalium iacenta in locis que dicuntur Verdonc et Wolfskele .. cum pascuis et lignis*”.

⁸⁴ Camps 1979, blz. 780, nr. 652 26-10-1303 “*omnes arbores ac ligna existentes seu existentia in bonis omnibus dicti monasterii apud Oirschot*”.

Aan Oss en Hees werden in 1286 uitgegeven: “*novalia seu pascua quedam paludosa*”.⁸⁵ Nieuw is hier identiek aan weide of in de termen van de Staten-Generaal in 1647 “*novaille weiden*” of “*novalie weiden*”.⁸⁶ Ook hier is geen andere redelijke verklaring te vinden, dan dat er bosgrond ontgonnen is. De herkomst uit bos blijkt nog eens te meer bij een uitgifte van grond net buiten de Meierij tussen Schaijk en Velp in het Land van Ravenstein. Daar gaf Aelbertus, ridder, heer van Herpen op 6 januari 1303 aan de abdij van Berne 8 bunder novale grond uit bij de curtis - de hof - van Ghaele in het elzenbos van de uithof geheten Elsbroch en 22 bunder novale grond bij de uithof van Moenle ter plaatse van Debreidere (of Debretere), strekkende van het einde van de uithof bij het bos ervan in de richting van Ghaele.⁸⁷ Beide stukken novale grond zijn zonder twijfel onttrokken aan het bos. Analooq verder redenerend bestonden de 150 bunder novalia die de abdij van Ter Kameren bij Brussel in 1244 te Drunen van de hertog verwierf uit voormalig of nog te kappen bos.⁸⁸ Dit gebied sluit overigens aan op de ontginningen van Udenhout en Helvoirt. Behalve uit de rechtstreekse vermeldingen van bossen onder Udenhout, kan ook uit de vele ontginningsactiviteiten opgemaakt worden dat hier voordien bos stond. De abt van Tongerlo gaf de grond in cijns uit, na eerst het kostbare hout verwijderd te hebben.⁸⁹ Nieuw land is dus recent ontgonnen bos, danwel land dat op het punt staat ontbost te worden.

Willem van Herlaer, kamerling van de hertog, verwierf in 1304 aan de westelijke zijde van Oirschot het hout van 62 bunder land “*ofte woestijne*” in het bos van Wippenhout.⁹⁰ Wostine, wustine, wastine, wildert of wildernis betekent dus niet per definitie kale heide.⁹¹ Gezien het feit dat er een aparte akte voor werd opgemaakt, zal de waarde van het hout niet te verwaarlozen zijn geweest.

Ook de gemeynt zal oorspronkelijk bos of tenminste bosachtig geweest zijn. Want ook op gemene gronden stond wel hout, zoals op de aard van Vessem en Wintelre in 1293, de gemene gronden van de curia van Berne in Heeswijk en Dinther omstreeks 1205, de gemeynt van Budel in 1307, de groene gemeente van St. Oedenrode in 1309 en een gemeynt van Oirschot in 1311.⁹² Ook net buiten de Meierij op de gemeynt van het Land van Cuijk stonden in 1308 bossen.⁹³ De Zandberch te St. Michielsgestel, in 1340 vermeld als bos, bestond in de 18de eeuw uit kale gemeynt en kwam in aanmerking voor herbebossing.⁹⁴ In Heeswijk is in een akte uit 1308 sprake van “*terre novalis aut communitatis*”, dus ‘nieuw land of gemene grond’.⁹⁵ Gezien de historische bosrijkdom van Heeswijk en Dinther is het waarschijnlijk dat het hier om voormalig bos gaat. Bij de uitgifte van de Groene Gemeynt van St. Oedenrode in 1309 wordt onder andere⁹⁶ het bos Haport genoemd.⁹⁷ Dat er toen nog bos stond, blijkt uit het voorbehoud dat de hertog onder andere maakte met betrekking tot het hout en het ekeren en de tegenstelling tussen heide en bos in de omschrijving.⁹⁸ In de hertogelijke rekeningen vanaf 1403 komen geen inkomsten uit bos in de Meierij voor, direct noch indirect, zoals bijvoorbeeld uit boeten.⁹⁹ Dit in tegenstelling tot de rekeningen van Herentals, Kasterlee en Turnhout,¹⁰⁰ zodat aangenomen mag worden, dat de bossen van St. Oedenrode, waaronder Haport, omstreeks 1400 verdwenen waren. De naam Haport bleef echter nog voortleven, namelijk als de gemeynt die Haport.¹⁰¹ De voorganger van de heide was dus bos. Ook tenminste één van de gemeyntes van Esch zal eerder bos hebben gedragen. Die van Esch kregen in 1301 de bevestiging van rechten op twee bestaande gemeyntes “*cum quadam nova merica seu wastina*”, of “*een nu wildernisse*” zoals dat in het eigentijdse Diets heet.¹⁰² Overigens dient men er bij “*merica*” sowieso op bedacht te zijn dat het om meer dan kale

⁸⁵ Camps 1979, blz. 527-528, nr. 424 6-12-1286.

⁸⁶ BHIC LT 43, sf. 9-5-1647 “*Staten Generaal octrooi voor die van Berchem om eenige perseelen hunner gemeente te mogen verkoopen*”.

⁸⁷ Bavel 1984, nr. 113 6-1-1303 (of 1302).

⁸⁸ Camps 1979, blz. 287-288, nr. 207 1244.

⁸⁹ Camps 1979, blz. 848-850, nr. 710 4-5-1306, blz. 850-851, nr. 711 4-5-1306, blz. 851-853 4-5-1306, blz. 975-976, nr. 803 13-12-1309.

⁹⁰ Camps 1979, blz. 799-801, nr. 670 2-7-1304; RHCE AA Oirschot 7706, nr. 3, uitgegeven door J. Lijten in Campinia jrg. 14 (1984), blz. 84: “*ligna supra sexaginta duo bonaria terre seu wostine iacent in nostro nemore de Wippenhout*”.

⁹¹ Vergelijk ook Mager 1960, dl. 1, blz. 136-140, dl. 2, blz. 243.

⁹² Camps 1979, blz. 168-170, nr. 101 circa 1205, blz. 593-594, nr. 490 20-1-1293, blz. 887-890, nr. 742 13-5-1307, blz. 967-970, nr. 799 30-11-1309, blz. 1027-1029 nr. 842 13-5-1311.

⁹³ Enklaar 1941, blz. 309-311, nr. 156 20-4-1308.

⁹⁴ HCM RRK 2561, f. 13v. 5-7-1756, RRK 2849 5-6-1340.

⁹⁵ Camps 1979, blz. 915-917, nr. 766 28-8-1308.

⁹⁶ Andere bossen daar waren Borne en Myle.

⁹⁷ Camps 1979, blz. 967-970, nr. 799 30-11-1309.

⁹⁸ “*salvis et retentis in his nobis et nostris hereditibus seu successoribus plenarie lignis dictarum silvarum nostrarum, glandibus, ..*” en “*in parte mericali dicte communitatis dicta vulgariter heyde, que est extra dictam silvam Haport*”.

⁹⁹ ARAB RK 5232-5458; RK 13003-13014, passim.

¹⁰⁰ ARAB RK 4954-4962; RK 4990; RK 5182-5194.

¹⁰¹ SADB RA Den Bosch 1200, f. 132v. 2-9-1430 “*t goet ten Hout by de gemeynt die Hapert*”; RA Den Bosch 1213, f. 100v. 1-6-1443 erf “*Willekens hoeften van Eycke in die Hapart rondom in die gemeynt*”; BHIC SA 319.

¹⁰² Camps 1979, blz. 737-739, nr. 613 30-4-1301, blz. 741-742, nr. 616 23-5-1301.

heide kan gaan. Duits onderzoek heeft uitgewezen dat merica identiek kan zijn aan silva of nemus.¹⁰³ Een nova merica zal evenwel geen nieuw bos, maar eerder een nieuwe kale vlakte voorstellen. In Berlicum lag in 1392 particulier eigendom “in die nuwe heye”.¹⁰⁴ Uit Peelland zijn bekend: “gemeynt die nuwe heyde” (Son en Breugel 1417), “de nova merica” (Tongelre 1448) en “in die nuwehey van Sceepstal” (Bakel 1429).¹⁰⁵ In Lommel heette het in 1315: “novalia seu wastinas vulgariter vutfanc”.¹⁰⁶ Novalia wordt hier gelijkgesteld¹⁰⁷ met wastinas, woesternij, in het Diets ontginning geheten. Dit kan niet op iets anders duiden dan op een nieuw, woest terrein in ontginning. De enige waarschijnlijke voorganger daarvan is bos. Trekt men deze lijn door, dan is het dorp Nuland, oudste vermelding 1299 als Nuwelant, een bosontginning geweest. De uitgifte van de gemeynt in dat jaar en het nieuwe land in 1308 vermeld in het buurdorp Heeswijk passen in dit beeld.¹⁰⁸ Uit het voorgaande blijkt, dat de gemene gronden omstreeks 1300 niet per definitie kale heidevelden waren. Op verschillende gemeyntes stond nog hout, soms zelfs nog hele bossen. En heidevelden blijken voormalige bossen te zijn.¹⁰⁹ 14de eeuwse klerken van het Leenhof van Brabant vertaalden “wastina” dan ook in “in...bossce in heyden in broeke”.¹¹⁰ De houtkap stopte niet toen aan de behoefte aan bouwgrond was voldaan. De niet in cultuur gebrachte gronden veranderden snel in heide, een proces dat men heideverwildering noemt.¹¹¹

Door het gebruik van verschillende reconstructiemethoden wordt aannemelijk dat zich tot aan het begin van de 13de eeuw in vrijwel iedere plaats in de Meierij van Den Bosch restbossen hebben gehandhaafd, ook in plaatsen waar dat niet rechtstreeks uit het oorkondeboek blijkt. Bij de overlevering van bossen in oorkonden heeft het toeval een grote rol gespeeld. Daarnaast zal de ontbossing in de ene plaats decennia eerder begonnen zijn dan in de andere. Het grootste deel van deze restbossen is voor het einde van de 15de eeuw verdwenen, zoals later in dit hoofdstuk nog nader zal blijken. De vermelde, afgeleide en gereconstrueerde bossen zijn opgenomen in de bijlage bossen.

1.2.3 Samenstelling van de bossen¹¹²

De oudst bekende akte die iets vertelt over het landschap en de samenstelling van het bos in Noord-Brabant, is een oorkonde die gedateerd wordt op 815. Hierin schenkt een zekere Alfger goederen aan het klooster van Lorsch.¹¹³ Onder die goederen behoren rechten om varkens te houden in de bossen van Orthen, Rosmalen en Osterol.¹¹⁴ Het houden van varkens in het bos of akeren veronderstelt dat er vruchtdragende bomen in het bos stonden. De voornaamste daarvan was de eik, maar ook de beuk, wilde appel, wilde peer, kersen, bessen en noten behoorden ertoe.¹¹⁵ Ook in latere oorkonden wordt het recht op akeren nog genoemd, zoals in 1205 in het bos van Dinther.¹¹⁶ Wauthem Deden Kodeken of Rodeken droeg in 1281 zijn recht op het bos van Lieshout over aan de abdij van Floreffe onder voorbehoud dat hij en zijn vrouw gedurende hun leven lang vier varkens zouden mogen weiden in het bos.¹¹⁷ De hertog van Brabant reserveerde,

¹⁰³ Mager 1960, blz. 138-139 onder verwijzing naar F. Graebner. Heide kan echter ook de betekenis bosloos land hebben (lemma hede, Ordbog over det danske sprog, VII (1925), 1013), ook in het IJslands, Faeröers, Noors en Zweeds hebben ‘heidetermen’ een analoge betekenis. Vriendelijke mededeling G. J. Borger op basis van correspondentie met R. Rentenaar (31-8/18-9-2006). De betekenis van de term heide is dus niet per definitie identiek aan ons beeld van bloeiende dop- of struikheide.

¹⁰⁴ SADB HG 1117 23-6-1392.

¹⁰⁵ Beijers 1996, blz. 118.

¹⁰⁶ Knaepen 1994, blz. 62.

¹⁰⁷ Het hendiadyoin (twee vergelijkbare termen bij elkaar om één begrip aan te duiden) is een bekende stijlfiguur in middeleeuwse en latere juridische akten.

¹⁰⁸ Camps 1979, blz. 701-703, nr. 582 11-11-1299, voor Heeswijk zie hierboven.

¹⁰⁹ Als argument voor het ontbreken van middeleeuwse bossen en het bestaan van grote middeleeuwse heidevelden wordt wel het ontbreken van sporen van wortels etc. in de bodem genoemd. O.a. vermeld in Sprangers 1933, blz. 13. Waar het hout goed geconserveerd werd, zoals in de Peel zijn ruimschoots sporen bekend: het zogenaamde kienhout (Staring 1983 passim, in het bijzonder blz. 96-97; Aa 1839, dl. 9 in voce Peel, blz. 106). Ook in de vochtige ondergrond van Den Bosch zijn, zoals hiervoor al vermeld, resten van bomen gevonden. In droge zandgrond vergaat dun (5 bij 3 cm) eikenhout na 25 jaar, dikker na 50 jaar (vriendelijke mededeling Otto Brinkkemper). De mate van voorkomen van deze sporen zal enerzijds bepaald zijn door de grondigheid waarmee de bomen geruimd zijn en anderzijds door de natuurlijke conserveringsomstandigheden. Doordat de overgang van bos naar heide in de loop der tijd en op verschillende plaatsen duidelijk gedocumenteerd is (St. Oedenrode, Nederrijkswoud, Meinweg) moet het argument van het ontbreken van sporen zonder verdere onderbouwing van de hand worden gewezen.

¹¹⁰ ARAB LB 2, f. 47v.; LB 4, f. 210v.; Asseldonk 2002, bijlage 24.

¹¹¹ Veenman 1954, dl. 2, blz. 329.

¹¹² Ook hier en in de volgende alinea's speelt de beperkte overlevering een belangrijke rol. Tot 1000 zijn 26 oorkonden overgeleverd, van 1000 tot 1100 6, uit de periode 1100 tot 1200 57 en van 1200 t/m 1312 797. Deze gegevens zijn dus vooral indicatief.

¹¹³ Camps 1979, blz. 20-21, nr. 15 tussen 28-1-815 en 27-1-816.

¹¹⁴ Welke laatste plaats wel geïdentificeerd wordt als Oisterwijk of Oosterhout. Vergelijk echter Leenders 1996a, blz. 123.

¹¹⁵ Vera 1997a, blz. 104-110.

¹¹⁶ Camps 1979, blz. 168-170, nr. 101 1205.

¹¹⁷ Camps 1979, blz. 476-477, nr. 381 2-12-1281.

zoals reeds vermeld, in 1309 het recht om te akere in het bos Haport te St. Oedenrode voor zichzelf.¹¹⁸ In 1311 vergunde dezelfde hertog Willem de Cruudener, zijn leenman, te Jekschot onder St. Oedenrode “*in onsen woude .... eyckerne te siene besten*”.¹¹⁹ Ten slotte wordt de “*pastura glandium*”, het akere, in 1308 genoemd in het Land van Cuijk, annex het studiegebied.¹²⁰ Ook aan het eind van de 13de eeuw en het begin van de 14de kende men in de Meierij dus bossen met loofhout.

Ervan uitgaande dat het - na het verdwijnen van het grootste deel van de bossen - resterende houtbestand een relict¹²¹ was van het oorspronkelijke, is meer over de samenstelling van het houtbestand te leren uit rekeningen van pachters van de houtschat¹²² en van rentmeesters van geestelijke instellingen uit de 15de eeuw. Daarnaast is het zogenaamde Bossch Protocol, het schepenregister van ‘s Hertogenbosch dat overleverd is vanaf 1366, een belangrijke bron.¹²³

In de rekeningen van de houtschat, een domaniale heffing, komt men, voor zover het gespecificeerd staat, vooral eikenhout en elzenhout tegen. Verder worden genoemd: wilgen, berken, essen, abeel en nootboom. Vaak wordt echter niet de houtsoort maar het gebruik aangegeven: “*ryshout*”, “*borninckhout*” (brandhout, houtskool), “*doofhout*” (doodhout, brandhout of wellicht ook houtskool, mogelijk ook minderwaardig hout), “*scheenhout*” (schors). De run, de gemalen eikenschors die bij het leerlooien werd gebruikt, wijst op het voorkomen van eikenhakhout,¹²⁴ hoewel het daar niet noodzakelijk van afkomstig is.¹²⁵ Met de (elzen)rijs en het berkenhakhout vormen zij de producten van een door de mens geëxploiteerd bos. Ook uit de rekeningen van de instellingen blijkt een grote diversiteit aan bomen in de Meierij.¹²⁶

Opvallend is daarbij het - vrijwel - ontbreken van verschillende andere soorten hout, zoals naaldhout, hazelaar, linde en beuk. Het gemis aan naaldhout - behalve mogelijk *taxus*¹²⁷ - kan verklaard worden uit het feit dat deze boom in de middeleeuwen eigenlijk niet inheems was.¹²⁸ Dennenbos werd in het noorden van Brabant voor het eerst vanaf 1515 op grote schaal bij Breda aangeplant.¹²⁹ Toch wordt onder St. Michielsgestel in de 15de eeuw als plaats de Dennenboom genoemd, is er in Oirschot onder Verrenbest de hoeve de Denneboom vanaf 1604 bekend en woonden er in de 17de eeuw te Wintelre mensen omtrent De Denneboom.¹³⁰ Relicten of incidentele aanplant? De rentmeester van de heer van Boxtel kocht echter omstreeks 1560 zijn sparren (of mast) in Den Bosch.¹³¹ Deze zullen daar van buiten Brabant ter markt zijn aangevoerd.¹³² Buis meende al in 1447 de grove den in Oirschot te ontwaren.¹³³ De pootkaart die hij citeert spreekt echter alleen van “*alrehande boomen, tsy eycken ofte andere*”.¹³⁴ De door Buis geciteerde tekst wordt vermeld in de reglementen op de verpachting van de houtschatten en onderrentmeesterschappen van 1760 en 1766. Ze luidt:

“den houtschat is hier (Oirschot HV) verschuldigt van alle eyke boomen, takken, spaanderen en worteleynenden uytgenomen de schors die geen houtschat betaalt, verder van mannekes, essen, ipen, beuken, esdoorn, doorn, platanus, taxis, grove den, hulsthout, appelen, peeren en noteboomen en alle vrugtdraagende boomen uytgenomen de roode kerssebomen, staande te weeten, dat de geërfdens van Oirschot vyftig voeten gemeentewaarts inne moogen planten en dat van al het geene voorschreeve geen

¹¹⁸ Camps 1979, blz. 967-970, nr. 799 30-11-1309.

¹¹⁹ Camps 1979, blz. 1014-1020 (in het bijzonder blz. 1019), nr. 835 12-1-1311.

¹²⁰ Enklaar 1941, blz. 309-311, nr. 156 20-4-1308.

¹²¹ Dit valt formeel buiten deze periode. Er mag echter aangenomen worden, dat de houtsoorten in die tijd tenminste een afspiegeling vormden van de bossen van een eeuw eerder.

¹²² Het fenomeen van de houtschat komt in het volgende hoofdstuk aan de orde.

¹²³ Spierings 1984; Syngel 2007.

¹²⁴ ARAB RK 5232 ev.; BHIC SA 313, rekeningen rentmeester St. Michielsgestel.

¹²⁵ Het kon ook afkomstig zijn van - m.n. jonge uitlopers van - opgaand eikenhout, ook berkenschors werd wel gebruikt in het looiproces.

¹²⁶ Vink 1993.

¹²⁷ Vriendelijke mededeling Bert Maes.

¹²⁸ Vink 1993, blz. 131; Mourik 1995; Tack 1993, blz. 78-79. Zie ook Blink 1929, blz. 177, die onder verwijzing naar Staring stelt dat in de 12de eeuw van de dennen slechts enkele overblijfselen te vinden waren. Volgens Bert Maes (vr. med.) was *taxus* mogelijk inheems.

¹²⁹ Leenders 2001.

¹³⁰ SADB RA Den Bosch 1230, f. 334 18-8-1460; RA Den Bosch 1261, f. 496 4-7-1492; RA Den Bosch 1262, f. 20 11-1-1493; RHCE RA Oirschot 145C, f. 418v. 16-3-1604, verder 1607, 1609, 1610, 1611, etc; RA Oirschot 218 (1676-1678), f. 67 (1676).

¹³¹ ARAB RK 19235 Bartholomei 1560/61, f. 23 “*gecocht ten bossche XXXVIII sparren totten nieuwen berch*”; Synoniem sparren-mast zie Berends 1996, blz. 63. Hoewel hier niet expliciet vermeld staat, dat het om dennenhout gaat is dit vanwege de dubbele naamsovereenkomst wel waarschijnlijk. (NB vriendelijke mededeling Esther Vink: sparren is dan een algemene benaming voor gezaagd hout).

¹³² Vink 1990, blz. 110; Vink 2000, blz. 98-99.

¹³³ Buis 1985, blz. 172, 781-782.

¹³⁴ Enklaar 1941, blz. 167-170, nr. 91 1-4-1447; BHIC LT 158a; RvBH 1409.

*houtschat verschuldigt is soolang het niet buyten de parochie vervoerd wert en in alsdan alleen den tienden penning volgens privilegie van hertog Filips van den 1 april 1446*¹³⁵.

Buis maakt weliswaar het voorbehoud dat een 17de eeuwse kopiïst boomsoorten kan hebben toegevoegd, maar de geraadpleegde teksten geven geen enkele reden tot die veronderstelling. Er kan niet anders geconcludeerd worden, dat Buis zelf de 18de eeuwse passage in de 15de eeuwse tekst heeft ingelezen. Dat de hazelaar niet expliciet onder het gebruikshout wordt genoemd, zal te maken met de geringe bruikbaarheid.¹³⁶ De algemene aanwezigheid van deze struik kan echter worden afgeleid uit het voorkomen van hazelaarnamen. De linde wordt niet alleen in namen aangetroffen, bijvoorbeeld Lindeynde (De Lind) in Oisterwijk,¹³⁷ maar wordt ook in de archieven vermeld.¹³⁸ De boom wordt daarin vanaf de 14de eeuw vermeld: 1337 en 1359 in Oirschot, 1340 in Goirle en te Zittard onder Oerle, 1389 in Oisterwijk.¹³⁹ De linde was immers de plaats waar het dorp vergaderde.¹⁴⁰ Die betekenis bleef in elk geval in het collectieve geheugen lang bewaard. Zo was er in 1726 in de Mierden nog sprake van een verkoop door de secretaris van ossen “by den gemeene lindeboom”.¹⁴¹ Daarentegen mag men echter niet te snel aannemen, dat de linde op het marktplein een natuurlijke verschijning was of is.¹⁴² De enige jaren geleden gesneuvelde linde van Tilburg bleek bij onderzoek een gekweekte vorm te zijn en genetisch een sterke verwantschap te vertonen met de bomen van de beroemde lindenlaan naar de abdij van Tongerlo.¹⁴³ Volgens Maes dateert de laatste vermelding van de in het wild voorkomende linde uit omstreeks 905.¹⁴⁴ Inmiddels heeft hij in Zuid-Limburg enkele relictten van oude lindebossen aangetroffen.¹⁴⁵ Vanwege de zeldzaamheid van vermeldingen van boomsoorten in de bronnen, kan evenwel zeker niet uitgesloten worden, dat de linde ook later in de middeleeuwen nog tot de natuurlijke populatie van de Meierij behoorde. Het verdwijnen van de linde zou volgens Maes te wijten kunnen zijn aan zowel - overmatige - beweiding en concurrentie met andere soorten,¹⁴⁶ als het feit dat ze op rijkere bodems voorkwamen die bij uitstek geschikt zijn voor landbouw.¹⁴⁷ Het vrijwel ontbreken van de beuk in de geschreven bronnen is ook opmerkelijk. Tussen de vele duizenden in de 15de eeuw in de Meierij van Den Bosch verkochte en te poten eiken, berken en wilgen en honderden andere bomen (essen, elsen, populieren), werd slechts één beuk aangetroffen. Jan zoon van wijlen Jan van Gestel verkocht in 1415 42 eiken en één “bueck” op zijn hoeve in Udenhout.¹⁴⁸ De volgende vermelding werd door Vink gevonden in het begin van de 16de eeuw, zes bomen die aangekocht werden in Oss.¹⁴⁹ Dit maakt aannemelijk dat de beuk in de 15de eeuwse en latere Meierij nog slechts incidenteel voorkwam. Wellicht is eerder de frequentie van het voorkomen van de beuk hoger geweest. Pollenonderzoek op twee plaatsen in de Dommelvelei, in de Peel en in de regio Budel-Weert toonde het in de middeleeuwen daar voorkomen van de boom aan.¹⁵⁰ Er is ook over beukenhouten planken van een middeleeuwse waterput uit de Everse akkers te St. Oedenrode gepubliceerd.¹⁵¹ En in met name het oostelijk deel van de Noord Brabant zijn een aantal beuktoponiemen ontstaan. Boekel, net buiten de Meierij, is daar een voorbeeld van.

¹³⁵ BHIC PL 2083, RvS 9-7-1760; BHIC LT 68 sf 7-2-1766. Manneke is waarschijnlijk een linde, vr. med. Bert Maes, ovn. Dodoneus.

¹³⁶ Zo wordt ook de sporkt of vuilboom niet genoemd, terwijl die gezien de naam van het gehucht Sporkt onder Den Dungen wel voorgekomen zal zijn.

¹³⁷ Hoewel lind ook als een waternaam gezien wordt (Buiks 1997, blz. 28, 67).

¹³⁸ Zie ook Bolmers 1975.

¹³⁹ SADB RA Den Bosch 1178, f. 121 in crastino Luce 1389: Oisterwijk, tegenover de Linde, f. 225v. donderdag na Mathias 1389: Oisterwijk, tegenover de linde; BHIC SA 322; Goirle 1340 (Maes 1989 blz. 37); Zittard 1340 (Coenen 2006, blz. 75); Oirschot 1337 en 1359 (Maes 1989, blz. 44); Eindhoven 1590 Melssen 1979a, blz. 19.

¹⁴⁰ BHIC RA Boxtel 64, f. 5 lichtmisavond 1547 “...schepenen in Boxtel tugen alsoe tot Boxtel onder die lynde nae der honnissen als men geboden is gewoenlicken is te doen twee sondaegen achtervolgende van den vorster vuytgeroepen was dat elck soude comen smaendaechs smorgens op sunte pauwelsavont in t jaer vyftienhondert seven ende veertich te horen rekeningen van alle beden die Henrick Schellekens eertyts ontfangen hadde zoe syn daer vergadert Jan Zevel schouth, schepenen voers metter gemene gesworen van allen gemeente ende kerckmr ende heilichgheestmeesters ende raetsheeren.... ende naebuieren”; RA St. Michielsgestel 43, f. 175v. 15-6-1560 “... by den vorster onder de lynde den naegebuieren is te kennen gegeven ende nyemants van den naegebuieren anders wy scepenen nyet weetende dairtegens geseecht.”, f. 373 25-4-1565 “... met consent ons schoutethen voirs ende die meestendeel van onsen ingesetenen onder die lynde aldaer men gewoonlyck is publicatie te doen vergadert ende hen tselve aldaer te kennen hebbende doen geven ende gewillecoort ende genoecht hebben.”. Voor andere plaatsen zie Maes 1989.

¹⁴¹ RHCE NA 5295, f. 261 31-12-1726.

¹⁴² Smidt meent dat daling van de temperatuur circa 500 v. Chr. tot het verdwijnen van de lindenpopulatie heeft geleid (Smidt 1979a, blz. 53). Groenman-van Waateringe stelt inzake de Boshoverheide het verdwijnen van de linde (Tilia) op circa 2600 BP (dus ca. 550 v. Chr.), dat de boom op een zure grond de concurrentie met Fagus niet aankan (Waateringe 1988, blz. 146). Maes vond een middeleeuwse lindenpopulatie (Maes 1989, blz. 99-100).

¹⁴³ Vriendelijke mededeling N.C.M. (Bert) Maes. Dit zal ongetwijfeld toe te schrijven zijn aan de vele relaties tussen Tongerlo en Tilburg.

¹⁴⁴ Maes 1989, blz. 99.

¹⁴⁵ Vriendelijke mededeling Bert Maes 18-3-2010.

¹⁴⁶ Maes 1989, blz. 137-139.

¹⁴⁷ Vriendelijke mededeling Bert Maes 18-3-2010.

¹⁴⁸ SADB RA Den Bosch 1189, f. 133v. 31-5-1415; BHIC SA 322.

¹⁴⁹ SADB HG 417, 1509/10, vriendelijke mededeling Esther Vink; zie ook Vink 1990, blz. 107: 5 beuken genoemd in Oss 1569/1570.

¹⁵⁰ Janssen 1972, in het bijzonder blz. 428 - 429 en grafieken; Mourik 1988, grafieken blz. 20-36.

¹⁵¹ Heesters 1974, blz. 126, overigens in Heesters 1981, blz. 55-61 is alleen sprake van eiken putten.

Plaatsnamen met ‘hees’ kunnen zowel op beukenopstand als op jong eikenhout duiden.¹⁵² Voor het vrijwel ontbreken van de beuk in de geschreven bronnen van de 15de eeuw en later zijn verschillende verklaringen mogelijk. Het kan te maken hebben met de minerale samenstelling en textuur van de bodem en met de vochtigheid, al dan niet in combinatie met competitie in deze omstandigheden met andere boomsoorten.¹⁵³ Frans Vera relateert de overlevingsmogelijkheden van de beuk aan de textuur en het gebruik van het bos, met name de veeweide.¹⁵⁴ Dat het ontbreken van beuken in de bronnen te wijten zou zijn aan een gebrek aan gebruiksmogelijkheden¹⁵⁵ is onwaarschijnlijk. Beukenootjes leverden voeding voor mens en dier. Volgens Mager was beukenhout in water bijna net zo bruikbaar als eiken.¹⁵⁶ En volgens Frans Vera leverde beukenhout de beste houtskool.¹⁵⁷ Het zeldzaam voorkomen van de beuk in opgaven van hout en houtproducten uit de 15de eeuw komt dus niet voort uit economische onbruikbaarheid. De kwaliteit van de beukenhoutskool zou dan ook een reden kunnen zijn voor het verdwijnen er van. Niet alleen in de Meierij lijkt de beuk een zeldzame verschijning te zijn geweest. Buiks stelt namelijk vast dat de naam ‘beuk’ ontbreekt in de namenvoorraad van de baronie van Breda.¹⁵⁸ In het Grotenhout bij Turnhout duikt de beuk voor het eerst op in 1687, als een soort die niet gekapt mocht worden.¹⁵⁹

De 12de-14de eeuwse Meierijse bossen kunnen aldus getypeerd worden als gemengde loofbossen, waarin eiken en mogelijk elzen, wilgen en berken domineerden, maar waarin ook essen, populieren, noten, hazelaars en mogelijk incidenteel ook linden en beuken en een enkele den voorkwamen.

1.2.4 Textuur van de bossen

Naast de verschillende houtsoorten is ook de inrichting van het bos van belang. Was het een aaneengesloten boompartij of werd de boomopstand onderbroken door andere landschapsvormen?

Voor de middeleeuwse bossen worden in het latijn verschillende termen gebruikt, zoals forestis, nemus en silva.¹⁶⁰ Forestis of forest is vooral een juridische term en zal in het volgende hoofdstuk nog aan de orde komen. Nemus wordt momenteel wel aangemerkt als broekbos.¹⁶¹ Silva zou een dicht aaneengesloten bos betekenen.¹⁶² Een Latijns woordenboek uit het begin van de 19de eeuw geeft voor nemus: “*een woud, dat weiden bevat, voorts in het algemeen bosschaadje, woud*” en voor silva “*een menigte planten, een bos-schaadje, een woud*”.¹⁶³ De weiden zouden dus het enige onderscheid zijn. Silva kan evenwel ook een verzamelnaam zijn van wouden en weiden.¹⁶⁴ Er is dus geen vaste uitleg van deze termen. In oorkonden uit het studiegebied worden overwegend nemus en silva gebruikt. Wellicht kan het verschil in gebruik van de termen iets vertellen over de inrichting van het bos? Een oorkonde van 8 mei 1369 spreekt van 1/4de bunder bos (nemus) in het bos (silva) van Wolfswinkel in de parochie Bladel met het hout en de weiden.¹⁶⁵ Hier is nemus dus een open bos met weiden binnen de grotere silva. Omdat het moeilijk is afzonderlijke bossen (nemora) binnen een bos (silva) te onderscheiden, als deze in elkaar overlopen zal het bos (silva) Wolfswinkel ook doorsneden moeten zijn met grotere weide- en of heidevelden. In 1381 wordt een hoeve gelegen achter ‘nemus’ genaamd Wolfswinckel genoemd.¹⁶⁶ Onduidelijk is, of hier sprake is van vermenging van begrippen of dat het bos (silva) zo was verminderd, dat er slechts een restant van over was, niet meer dan een nemus? In Oirschot was het anders. Het woud van Oirschot was tenminste 180 ha. groot. Nemus had daar de rol van grotere eenheid. Zo werd op 6 mei 1316 het bos Elsbroec (silva) in het woud (nemus) van Oirschot verkocht.¹⁶⁷ Overigens wordt silva hier ook voor nat bos gebruikt; Elsbroek duidt zowel door de boomnaam als door broek op een vochtige omgeving. Kennelijk maakte men in de

¹⁵² Gysseling 1960a, blz. 463; Gysseling 1960b, blz. 27; Hezemans 1970.

¹⁵³ Hage 1987, blz. 85; Mitchell 1997, blz. 136; Bannink 1990, blz. 200.

¹⁵⁴ Vera 1997a, met name de hoofdstukken 3 en 4.

¹⁵⁵ Waateringe 1988 blz. 154: Bij vergelijking van houtgebruik in nederzettingen en bossamenstelling in het westen van Nederland bleek dat eerst in de Middeleeuwen beukenhout gebruikt gaat worden, alhoewel in de IJzertijd en de Romeinse tijd de beuk in het pollendiagram al met redelijke hoge waarden kan voorkomen.

¹⁵⁶ Mager 1960, dl. 2, blz. 171-172.

¹⁵⁷ Vera 1997a, blz. 141.

¹⁵⁸ Buiks 1997, blz. 48.

¹⁵⁹ Verboven 2004, blz. 153.

¹⁶⁰ De term cedua ben ik één keer tegen gekomen: Bavel 1984, nr. 368, 3-8-1375. Dit geeft hakhout aan, zie Vera 1997a, blz. 114. Saltus, een andere term voor bos(weide), werd niet aangetroffen.

¹⁶¹ Leenders 1996a, blz. 83; Buiks 1997, blz. 49.

¹⁶² Inventarisatie bij Vera 1997a, blz. 102-104.

¹⁶³ Kaercher 1833, blz. 287, 428.

¹⁶⁴ Vera 1997a, blz. 102-104.

¹⁶⁵ AAP 1 Bladel; BHIC SA 342, aangehaald Bichelaer 1998, bijlagen.

¹⁶⁶ SADB RA Den Bosch 1176, f. 206v. 25-4-1381.

¹⁶⁷ SADB HG 101 en 101a 6-5-1316.

laatmiddeleeuwse Meierij geen consequent onderscheid tussen nemus en silva. De verwarring wordt nog eens duidelijk uit de functiebenaming van Wouter Toyart. Wouter was in 1311 rentmeester en opperhoutvester of woudmeester van de hertog in Brabant. In het latijn luidde zijn titel “*receptor reddituum domini ducis Brabantiae et summus forestarius nemorum seu silvarum*”.¹⁶⁸ Aan het gebruik van silva of nemus kunnen hier dus bezwaarlijk gevolgen voor de omvang van het bos en voor de inrichting van het landschap verbonden worden. Ook de bossen van St. Oedenrode die in 1309 genoemd worden, maakten volgens de akte deel uit van een parkachtige omgeving met bos, weide en heide.¹⁶⁹

Over het regeneratieproces van Noordwest- en Midden-Europese bossen en over de textuur daarvan geeft Frans Vera een theorie: de theorie van de cyclische turnover van vegetaties.¹⁷⁰ Deze gaat er vanuit dat bossen zich als het ware in de tijd door het landschap heen verplaatsen. Waar eerst bos is, kan over 100 jaar grasland liggen. In het landschap zijn terzelfder tijd verschillende fases van dit proces aanwezig, oude bossen, jonge bossen en graslanden. Bij met name de verbreiding van eik en hazelaar spelen vogels een belangrijke rol. Deze ‘vectoren’ verplaatsen de zaden, begraven deze in door struwelen beschermde plaatsen en ‘vergeten’ ze vervolgens.¹⁷¹ Opgroeiend in doornachtige vegetatie worden de jonge planten beschermd tegen grazende dieren. Daarentegen zijn de vallende zaden die in de oude bossen blijven liggen en hun uitlopers vogelvrij voor grazers, omdat in deze bossen door de schaduw de ondergroei ontbreekt. In parkachtige bossen is de beuk in het nadeel ten opzichte van de eik.¹⁷² Doch ook in opgaande bossen zullen de beuken het uiteindelijk moeilijk hebben gehad.

Staring schreef: “*dat dennen na eikenbosschen, en de eiken weder na dennen volgen, dat eiken en esschen in elzenbosschen opslaan, lijsterbeziën en sprakel onder dennen, en sparren onder beuken, onder welke laatste zelfs geen ander onderhoud groeien wil*”.¹⁷³

Sparrenbossen waren in de middeleeuwse Meierij onbekend, de beukenopslag was een gemakkelijke prooi voor grazende dieren. Dit is wellicht een belangrijke reden waarom de beuk in de Meierij historisch nauwelijks gedocumenteerd is.

Onder de Meierijse veldnamen komen namen van doornachtige struiken en heesters zoals: hulst, brem, doorn, en dergelijke frequent voor, zodat aangenomen mag worden, dat deze vegetatie deel van het landschap uitmaakte.¹⁷⁴ De 16de eeuwse werklieden van het Bossche leprozenhuis kenden de beschermende werking van dorens “*tegen het schellen van den beesten*”. Zij omwonden de jonge aanplant met brem en dorens.¹⁷⁵ En op de hoeve Heerbeek te Oirschot van de abdij van Park verplichtten de pachters zich om “*.. te plantene ende loffelyck tweemaal tsiaers te verdoernen hondert willigen poeten*”.¹⁷⁶ Om dezelfde reden werden ook de wallen die de landerijen en poothoven omgaven wel met dorenstruiken bezet.¹⁷⁷ In de 18de eeuw is deze methode nog bekend: “*want veele syn daar aen niet onderhevig hunnen bomen tot datse wat doorwassen bekleden met enige doorne of diergelyken*”.¹⁷⁸ Het toepassen van deze techniek, die van de natuur afgekeken zal zijn, is een aanwijzing voor de parkachtige bosomgeving die ooit bestaan moet hebben.

De textuur van bossen en weiden, het ontbreken van de beuk, het veelvuldig voorkomen van doornachtige struiken en heesters en het aanwenden daarvan, creëren het beeld van een parkachtig boslandschap. Hoewel de theorieën van Frans Vera, voor de periode waarop ze door hem geprojecteerd zijn, niet onomstreden zijn,¹⁷⁹ bieden ze mijns inziens een uitgangspunt voor een visie op het middeleeuwse boslandschap van de

¹⁶⁸ Camps 1979, blz. 1027-1029, nr. 842 13-5-1311.

¹⁶⁹ Camps 1979, blz. 967-970, nr. 799 30-11-1309.

¹⁷⁰ Vera 1996.

¹⁷¹ Een proces dat overigens al eens schitterend door Staring is beschreven, zie Staring 1878, blz. 62.

¹⁷² Vera 1996, blz. 266.

¹⁷³ Staring 1878, blz. 62.

¹⁷⁴ Vergelijk ook Tack 1993, blz. 27.

¹⁷⁵ Vink 1993, blz. 132.

¹⁷⁶ AAP R VIII nr. 27 f. 28 pachtcontract Willem zn Willem Goertsoen van de Maersselaer * Jenneke Sledden 18-6-1585, nieuw contract voor Gielis Willems van de Marselaer 9-12-1589.

¹⁷⁷ AAA 59, f. 29 13-10-1533 hoeve te Tuldel “*item de wyn sal telcken zess jaren een zille goets lants met eekelen zaeyen ende die wel bevre-den dat dair inne egheen schade van den scapen ofte beeste en gescye desgelycx sal hy alle jaer setten...vyffendetwintich eyckenheesteren*”; f. 40 5-4-1535 hoeve Heynshovel “*ende de gracht die om den boir gaet sal hy diep genoeg geveeght houden ende die met eender dornenhage ende eyckenheesteren all omme bepoten*”.

¹⁷⁸ BHIC RRG 35, f. 218v. 6-9-1758 (Hilvarenbeek)

¹⁷⁹ De critici menen dat het Noordwest- en Midden-Europese oerlandschap uit dichte bossen bestond, totdat de landbouwende mens het in bezit nam, dat er te weinig grote grazers in het bos waren om dit open te houden. Wikipedia onder lemma Oerbos 13-4-2008, met oa. verwijzing naar Verkaar 1998 en Ouden 1995. Recent in het kader van de discussie over het overwinteren en verhongeren van grote grazers in de Oostvaardersplassen, Kooijmans 2010.

latere Meierij van Den Bosch. De grote grazers worden dan vervangen door de mens met zijn brandcultuur en zijn kleinere gedomesticeerde vee, die binnen beperkte kringen door het parkachtige boslandschap trekken en tijdelijk daar neerstrijken waar de omstandigheden voor het voortbestaan in verhouding optimaal zijn. De verwoesting¹⁸⁰ achter hen kan zich herstellen omdat de druk op het landschap nog relatief gering is en biedt in potentie weer onderdak aan volgende generaties.¹⁸¹

Van Asseldonk interpreteerde de passage dat één hoeve onder Lieshout rechten had in het foreest aldaar en drie andere hoeven rechten in de gemene gronden, als een landschap van bos en weide, dus een gedeeltelijk open landschap.¹⁸² Foreest is echter een juridische term en het is waarschijnlijker dat het hier gaat om verschillen in rechten of een verschil in de regimes waaronder deze rechten werden uitgeoefend.¹⁸³

In Dinther moest omstreeks 1375 het hout in de bossen uitgedund worden.¹⁸⁴ Het lijkt erop dat men hierdoor het opgaande bos wilde bevorderen. Zoals eerder gesteld, duiden de gevonden middeleeuwse waterputten ook op hoog opgaand bos.¹⁸⁵ Elders lijkt een hakhoutcultuur ontstaan te zijn. Op 25 januari 1349 had Walraven van Valkenborch, heer van Herpen, aan de abdij van Berne 105 bunder heide verkocht. Zijn navolger Reynoudt van Valkenborch schonk aan de witheren van deze abdij de houtgewassen daarop, om er hout te kappen en te breken zoveel men wil, maar niet meer dan 1/4de en alleen te geschikter tijd. Tevens mocht de abdij een veeschutter zetten bij deze houtwassen.¹⁸⁶ De korte kapcyclus van vier jaar maakte dat het vee, dat zich graag tegoed deed aan de jonge scheuten, uit het hakhoutbos geweerd moest worden. In Udenhout omstreeks 1232-1233 is mogelijk sprake van fago en in bij de hoeve Bennendonc te Mierlo in 1317 worden ramus en fago genoemd. Beide termen staan voor takken, zodat hier wellicht ook hakhout bedoeld is.¹⁸⁷ De houtopbrengsten van dit parkachtige landschap zullen uiteraard veel lager zijn geweest, dan die van de hedendaagse productiebossen. Dit zal de kwetsbaarheid van het landschap voor bevolkingsgroei en opkomende commerciële exploitatie en dergelijke bevorderd hebben.

1.2.5 Het gebruik van de bossen

Drie gebruiksvormen van de bossen zijn hiervoor al expliciet genoemd: akeren, dus het voeren van varkens met eikels, de beemden die gehooïd werden (in het Loosbroek) en het houthakken. Tussen de bossages lagen weiden die gebruikt zullen zijn om vee te laten grazen.¹⁸⁸ In St. Oedenrode en het Land van Cuijk werden de bossen benut om te weiden.¹⁸⁹ In 1305 zorgde veedrift door de bossen van Heugten voor problemen tussen inwoners van Maarheze en het Cistercienserinnenklooster te Roermond.¹⁹⁰

De landbouwbedrijven, hoeves of goederen zoals ze genoemd werden, zullen bij de ontginning aan de rand van of midden in het bos gesitueerd zijn geweest om te profiteren van de humusrijke bosgrond,¹⁹¹ zoals bijvoorbeeld de Baast in Oostelbeers, de Rakerhoef in Westelbeers, Heerbeek onder Oirschot en de hoeve in het bos van Acht te Woensel.¹⁹² Ook op basis van naamgeving zijn hoeven in de bossen aan te wijzen, bijvoorbeeld: “*tgoed ten Hout*” te St. Oedenrode,¹⁹³ “*t guet ten Waude*” te Schijndel,¹⁹⁴ “*utter hoeve ter Vorst*” te Beek en Donk,¹⁹⁵ een “*goet in de Bossche*” wederom in St. Oedenrode,¹⁹⁶ “*ex bonis ten Bossche*”

¹⁸⁰ Of zoals Blink het uitdrukte: “*De grootste vijand van het woud is de verbreiding der mensen en van de weidedieren die de jonge planten vernielen*” (Blink 1929, blz. 177).

¹⁸¹ In een oorkonde van omstreeks 1233 met betrekking tot het Loosbroek bij Dinther is sprake van rechten die bepaalde boerderijen met een of meer zeisen op enkele beemden hadden. Die beemden waren, toen de akte werd opgemaakt, weer bos geworden, met alle rechtsgevolgen van dien. Het is niet geheel duidelijk of de bossen op natuurlijke wijze hersteld waren of dat ze een handje geholpen waren door monniken van Berne (Camps 1979, blz. 248-252, nr. 173, kort voor 1233). Zie ook het hierna vermelde ten aanzien van het Dommelgebied.

¹⁸² Camps 1979, blz. 150-151, nr. 89 1199; Asseldonk 2002, blz. 159.

¹⁸³ Zie hoofdstuk 2 onder Foreest.

¹⁸⁴ Bavel 1984, nr. 368 3-8-1375.

¹⁸⁵ Zie bijvoorbeeld ook de foto van de boomstamput van Mierlo, Coenen 2004b, blz. 35-36.

¹⁸⁶ Bavel 1984, nr. 242 25-1-1349, nr. 442 24-3-1388.

¹⁸⁷ Camps 1979, blz. 242-243, nr. 167 tussen 8-4-1232 en 24-1233; Erens 1948, dl.2 (1950), blz. 395-400, nr. 540 28-10-1317; zie ook Passen 1961, blz. 130; Niermeyer 1976 onder de betreffende lemma.

¹⁸⁸ Zie ook Warde 2002, blz. 211; Tack 1993, blz. 29-30; Lindemans 1952, dl. 1, blz. 337 ev.

¹⁸⁹ Enklaar 1941, blz. 153-156, nr. 87 30-11-1309, blz. 309-311, nr. 156 20-4-1308; Krieger 1830, blz. 24 ev.

¹⁹⁰ Camps 1979, blz. 830-831, nr 695 31-8-1305.

¹⁹¹ Vergelijk Blink 1929, blz. 15-16, 31-32.

¹⁹² RHCE RA Oirschot 131, f. 9v. vidimus d.d. 6-2-1531 van akte 3-9-1323 “*de mansu vel hereditate sito seu sita super silvam vulgariter Acht nuncupatam*”.

¹⁹³ ARAB RK 45038 1340.

¹⁹⁴ SADB RA Den Bosch 1189, f. 328v. 1-4-1415.

¹⁹⁵ Beijers 1996, blz. 289-290.

¹⁹⁶ ARAB RK 45038 1340.

in Vlierden¹⁹⁷ of “*t guet ten Waude*” te Gemert.¹⁹⁸ Het landbouwbedrijf in een bosomgeving wordt Waldviehbauerntum genoemd.¹⁹⁹ Waar het bos ontgonnen werd in lange stroken, zoals in Udenhout, spreekt men wel van Waldhufen.²⁰⁰ De hoeve van Velder in Boxtel lag in 1564 nog steeds in het bos. Ze bestond in “*ackerlant drie mudsaet ende drie loepen saet ende voerts soe in groese als in heye ende houtwasse een groote wueste plaetse*”.²⁰¹ Naast hakhout stonden op Velder ook opgaande bomen. Zo werd daar op 12 januari 1566 voor 925 karolus gulden aan opgaand hout verkocht.²⁰²

De bedrijfsvoering zal voor een belangrijk deel op dat omringende bos gericht zijn geweest.²⁰³ Niet alleen met varkens akeren; paarden, koeien en schapen hadden er hun veeweide.²⁰⁴ Geiten waren niet overal toegestaan.²⁰⁵ Het loof uit het bos diende als voer voor runderen, geiten en schapen, als alternatief voor gras en hooi, vers in de zomer, gedroogd in de winter.²⁰⁶ Niet alleen het dier, maar ook de mens zal de vruchten van het bos gegeten hebben en er honing en zo gehaald hebben.²⁰⁷ Daarnaast zal hij daar vlees en bont gejaagd hebben.²⁰⁸ De leenman van Jekschoot kreeg in 1311 van de hertog “*volcomen gewelt in onse woude: van borninge ende timmeringe*”, dus macht om zowel brandhout als timmerhout uit het bos te halen.²⁰⁹ Het feit dat de woeste gronden en hun functies expliciet en tamelijk prominent in de eigendomsbeschrijvingen werden vermeld, zoals in het laatste kwart van de 11de eeuw met betrekking tot het goed Orthen: “*predium suum Ortinam nominatum cum omnibus appendiciis, hoc est mancipiis, areis, edificiiis, pratis, pascuis, terris cultis et incultis, silvis, venationibus ....*”,²¹⁰ geeft het belang aan dat de tijdgenoten er aan hechtten.

Het is opmerkelijk dat het verdwijnen van de Meierijse bossen parallel loopt aan de op meer plaatsen gesignaleerde boerderijverplaatsing. Vanaf de 11de tot in de 13de eeuw, dus in de periode dat de bossen uit de Meierij verdwenen, deed zich ook een opmerkelijke verandering voor in de plaats waar de boerderijen gewoonlijk stonden. Archeologen constateren, dat voor die tijd de boerderijen veelal op de hoge zandgronden lagen. Een boerderij ging een generatie mee, dan werd ze afgebroken en op een plek in de buurt herbouwd. Het oude terrein, uiteraard vet van de mest, werd dan als bouwland in gebruik genomen. Vanaf de 11de tot de 13de eeuw verplaatsten deze boerderijen zich van de hoge gronden naar lager gelegen plaatsen, dichterbij de beekdalen.²¹¹ De bedrijven waren vanaf dat moment ook werkelijk sedentair. Dit verschijnsel kan, naast de behoefte om beter gebruik te maken van het beschikbare bouwland, mede verklaard worden uit het verminderen van de hooggelegen bossen en/of hun voedingspotentieel, waardoor de bevolking genoodzaakt werd de lager gelegen broekbossen en moerassen aan te spreken. Oorspronkelijk zullen deze door hun hogere dichtheid en vochtigheid moeilijker toegankelijk zijn geweest. Ingebruikname zal echter op - relatief korte - termijn hebben geleid tot het terugdringen van de woudvegetatie en het ontstaan van beemden.²¹² Deze hebben vervolgens geleid tot het overschakelen van wintervoer van bladeren naar hooi en het verder verbreiden van de beemden. De waarschijnlijk snellere waterafvoer van de hogere delen van de Meierij zal het ontsluitingsproces bevorderd hebben. Zo werd er in 1340 te Herlaar nog tussen de bomen geweid, maar dat zal niet voor lang geweest zijn. Willem van der Aa kreeg in dezelfde akte zowel verlof om met uitsluiting van anderen (behalve de molenaar) zijn beesten te weiden, als om de

¹⁹⁷ Beijers 1996, blz. 49.

¹⁹⁸ SADB RA Den Bosch 1204, f. 134v. 8-11-1433.

¹⁹⁹ Daar tegenover staat Heideviehbauerntum. Hier was een groter landoppervlak in gebruik, de mest werd aangevuld met humusrijk materiaal. Het ontstaan van de esdekken, de humeuze lagen op de oude akkers, wordt met Heideviehbauerntum geassocieerd. Vergelijk Vervloet 1984, blz. 30-33.

²⁰⁰ Bont 1993, blz. 88-89; Kroes 1991 passim, in het bijzonder blz. 15-17 en blz. 21-23; Vervloet 1984, blz. 54. Volgens Karel Leenders ging het in Udenhout om een klassieke hoeveverkaveling met rechte stroken, terwijl Waldhufen altijd een beetje krom zijn (vriendelijke mededeling 28-8-2008). Deze nuance is voor het betoog verder niet van belang.

²⁰¹ ARAB RK 19239 24-8-1564-23-8-1565, f. 7v.

²⁰² ARAB RK 19241 24-8-1566-23-8-1567, f. 11.

²⁰³ Vergelijk ook Hoskins 1963, blz. 47-49.

²⁰⁴ Vergelijk Tack 1993, blz. 27-31, 177-180; Lindemans 1952 dl. 1, blz. 337 ev.; Vivier 2002, blz. 159. In het Grotehout van Turnhout en in het Zonien was veeweide in het bos in de 15de eeuw nog in gebruik. Veeweide algemeen: Vera 1997a, blz. 85-156; Dirx 2001, blz. 44, 48-49.

²⁰⁵ Canps 1979, blz. 404-405, nr. 318 augustus 1269; Tack 1993, blz. 180.

²⁰⁶ Vergelijk Tack 1993, blz. 180, 184.

²⁰⁷ Vergelijk Tack 1993, blz. 182-184.

²⁰⁸ Vergelijk Tack 1993, blz. 150-172.

²⁰⁹ Camps 1979, blz. 1014-1020, nr. 835 12-11-1311; vergelijk Renes 1999, blz. 183; Tack 1993, blz. 124-148; Mager 1960 passim.

²¹⁰ Camps 1979, blz. 50-53, nr. 32, tussen 27 april 1076 en 14 april 1099.

²¹¹ Theuws 1989, blz. 105-106, 180-187. Een concreet voorbeeld bij Coenen 2001, blz. 31.

²¹² Dit beeld wordt bevestigd door de constatering van Vangheluwe (Vangheluwe 1999b, blz. 377-385) dat de hertogelijke (jongere) uitgaven van woeste gronden te Bergcyk en Eersel veelal laaggelegen land betroffen en dat de oudere uitgaven van de geestelijke instellingen vooral hogere gronden waren.

bomen op deze percelen te kappen.²¹³ Zo ook typeert de ontginning van de abdij van Park van de laaggelegen bossen van Heerbeek de overgang van bos naar weiden. Immers de hertog beloofde de kloosterlingen weide, maar leverde daar bos voor. Het ontginnen van deze bossen, evenals die op de natte gronden van de Wippenhouten, liet de hertog kennelijk graag aan anderen over. Ze zullen lastiger te exploiteren zijn geweest en een lagere opbrengst gehad hebben dan de hoger gelegen eikenbossen, die eerder gekapt werden.

Overigens waren dit niet de enige veranderingen voor de Meierijse boeren in de 12de en 13de eeuw. Het systeem van de grondhorigheid met diensten in natura, waarin de meesten van hen opgenomen zullen zijn geweest,²¹⁴ maakte plaats voor cijnsverplichtingen en huurcontracten voor de gebruikte landerijen.²¹⁵ Er werden steden gesticht en bestaande nederzettingen kregen economische en juridische voorrechten.²¹⁶ Dit leidde er toe dat op het platteland nieuwe vormen van zowel economie als agrarische bedrijfsvoering geïntroduceerd werden. Men denke daarbij aan verdergaande specialisatie in de bevoorrechte nederzettingen, het leveren van bijzondere grondstoffen daartoe, zoals het handelsgewas hop voor de bierbrouwerij en het leveren van voedsel voor de gespecialiseerde bewoners, met de daarbij behorende nieuwe juridische kaders. In het volgende hoofdstuk wordt daarop nader ingegaan. De heidevelden die steeds omvangrijker werden, gaven eveneens aanleiding tot veranderingen in de bedrijfsvoering, zoals een uitgebreidere schaapteelt en het gebruik van heidestrooisel in de stal. Zandverstuivingen zouden op termijn een nieuwe bedreiging voor de bedrijfsvoering gaan vormen.

De ontwikkeling werd min of meer afgesloten met de slechte oogsten en de hongercrisis van de jaren 1313-1317.²¹⁷ Het is bekend dat catastrofes bij de bevolking tot allerlei reacties kunnen leiden, waaronder die in denken en voelen.²¹⁸ De Britse geneticus Prembley gaat nog verder en stelt dat ingrijpende gebeurtenissen bepaalde genen ‘aan’ en ‘uit’ kunnen zetten en dat deze op die manier invloed kunnen hebben op de genen van latere generaties die dan een bepaald gedrag zullen vertonen, totdat “*a strong enough shift in environmental pressure triggered a switch to another ‘survival mode’*”.²¹⁹ Een oordeel over deze stelling ligt ver buiten dit onderzoeksveld en de competenties van deze onderzoeker. Het is echter wel de moeite waard om het vasthouden van latere generaties boeren aan de ‘rechten van de ongeborenen’, die later nog ter sprake zullen komen, en daarmee hun verzet tegen het opdelen en uitgeven van de woeste gronden, ook tegen het licht van deze enorme veranderingen voor de boeren in de 12de en 13de eeuwse Meierij te zien.

Met de agrarische, vooral op zelfvoorziening gerichte toepassingen houden de gebruiksmogelijkheden van het bos niet op. Schors, met name van eiken, werd gemalen toegepast bij de leerlooierij. De beste kwaliteit run (gemalen schors) komt van jonge takken. Het is daarom in later eeuwen vooral een hakhoutproduct. Maar ook aan ouder hout zitten meestal nog jonge uitlopers. De takken werden geblekt, dat is gestroopt, met een speciaal mes of door kloppen van de schors ontdaan. De schors werd gedroogd en vervolgens gemalen. Run bleef tot in de 19de eeuw een economische factor in Noord-Brabant. Het werd behalve om te looien ook wel als kleurstof toegepast.²²⁰ Ook de 150 tot 350 schapen en de 14 tot 49 melkkoeien, die omstreeks 1196-1198 mogelijk in de bossen en weiden van het allodium Sterksel rondliepen, zullen niet alleen voor zelfvoorziening gehouden zijn.²²¹ Mogelijk zijn hun producten geheel door de kloosterlingen van Averbode genuttigd, maar wellicht is er ook een deel van op de markt gekomen. Nog niet ruim archeologisch gedocumenteerd,²²² maar wel waarschijnlijk is, dat er op uitgebreide schaal houtskool gebrand werd.²²³ Bij verkopen van hout in het Grotehout bij Turnhout was het geven van een toepacht in

---

²¹³ HCM RRK 2849 5-6-1340.

²¹⁴ Zie hoofdstuk 2.

²¹⁵ Rivière 1856, blz. 290. Hetgeen overigens door latere Meierijse heren niet altijd begrepen werd (Asseldonk 2002, blz. 213).

²¹⁶ Rutte 1999; Rutte 2002, passim, in het bijzonder blz. 65-76. De nieuwe heerlijke steden werden gesticht op heerlijke -ongecultiveerde- domeingrond. Dit kon de rechten van de gebruikers daarvan, de boeren, die deze gronden extensief gebruikten, aantasten. Ook elders, bijvoorbeeld in Engeland ontstonden nieuwe steden op de gemene gronden, de commons (Hoskins 1963, blz. 28-43).

²¹⁷ Buisman 1996, blz. 54-68.

²¹⁸ Behringer 2007, blz. 156.

²¹⁹ Large changes in the environment as you describe (‘sea-changes’ as we sometimes say in English) would be exactly the situation in which some form of transgenerational adaptation may have been triggered by the phenomenon we have described. Vriendelijke mededeling Marcus Pembrey, 26-4-2006 M.Pembrey@bristol.ac.uk.

²²⁰ Vergelijk Mager dl. I, blz. 389, dl. II, blz. 189.

²²¹ Camps 1979, blz. 148-150, nr. 88 1196-1198.

²²² Vergelijk Diependonck 1989, blz. 15-16; Arnoldussen 2006, blz. 9, 13; Arnoldussen 2003c, blz. 103-105; Vriendelijke mededeling van Nico Arts over het aantreffen van brandplekken van meilers (houtskoolovens).

²²³ In het Zonienbosch zijn de resten van meilers herkenbaar aan ronde verkleuringen. Vergelijk Tack 1993, blz. 129; Zie ook Renes 1999, blz. 183.

“colen” nog tot 1452 gebruikelijk.²²⁴ En ook elders waar de bossen langer behouden bleven, was het houtskoolbranden een veel beoefend bedrijf.²²⁵ Voorts kwam in Meierij in de 14de en 15de eeuw de familienaam of toenaam Coelbor(ne) tamelijk frequent voor, hetgeen een aanduiding is dat dit beroep in deze streek werd uitgeoefend.²²⁶ Het voordeel van houtskool was dat gewicht en omvang van het hout aanmerkelijk werden teruggebracht, waarmee het over grotere afstanden vervoerbaar was. Daarbij steeg de gebruikswaarde. Houtskool was niet alleen als brandstof met hoge temperatuur belangrijk, maar had ook een functie in het zuiveringsproces van ijzer.²²⁷ In de beekdalen van de Meierij kwam veel - soms hoog kwalitatief - ijzeroer voor.²²⁸ In Den Bosch was vanouds metaalindustrie gevestigd.²²⁹ En ook in de Meierij zijn resten van metaalbewerking gevonden, onder andere te Bergeyk en Bakel.²³⁰ Het ligt voor de hand dat er, net als op de Veluwe en in Oost-Nederland,²³¹ op ruime schaal houtskool werd gebrand.²³² Houtskoolwinning kon een desastreuze invloed op het landschap hebben.²³³ Een collectief van kolenbranders kon anderhalf à twee hectare dicht begroeid bos per jaar verwerken.²³⁴ Voor een parkachtig bos lag dat cijfer ongetwijfeld aanmerkelijk hoger, zodat enkele tientallen houtskoolbranders over een periode van 100 tot 200 jaar grote invloed kunnen hebben op het landschap. Het gaat dan om de verwoesting van tienduizenden hectares. De juiste cijfers zijn uiteraard niet meer te reconstrueren. Het gaat hier dus alleen om een mogelijke verklaring van de snelle teruggang van het woud. Er zullen wellicht ook potas en weidas vervaardigd zijn.²³⁵ Deze loogzouten, die uit houtas gefilterd werden, waren onder andere van belang voor de textielindustrie. “Weedasschen” worden in 1299 onder de te wegen goederen in de waag van Den Bosch genoemd.²³⁶

1.2.6 Omvang van de afzonderlijke bossen

Naast de Wippenhouten op de grens met Oisterwijk met een oppervlakte van meer dan tachtig hectaren en het woud van meer dan 180 hectaren stond er nog meer bos in de voormalige heerlijkheid Oirschot. Het nemus of woud van Gunterslaar, we zouden het nu onder Best situeren, staat in de rekening uit 1340 van rentmeester Tielman van Zon genoteerd voor 34 lb (pond) 15 s (schellingen) 3 d (penningen). Het bedrag is evenwel doorgehaald, zodat aangenomen mag worden dat het niet meer juist was op het moment dat deze rekening werd opgemaakt of afgehoord. Er is een nieuw bedrag genoteerd voor de goederen onder Gunterslaar, namelijk 46 lb 8 s. Het bedrag van 46 lb 8 s is ook in de rentmeesters rekening van 1403/1404 en latere rekeningen te vinden. 46 lb 8 s is dus kennelijk de maximale cijnsopbrengst²³⁷ van dit voormalige bos.²³⁸ Volgens de opgave in het cijnsboek werd deze cijns voor circa 126 bunder of circa 170 hectare land betaald.²³⁹ Er is echter iets merkwaardigs aan de hand. De cijnsstarieven bedroegen hier tussen 3 en de 9 schelling per bunder. Dat is 3 tot 9 maal zoveel als de gebruikelijke cijns van 1 schelling per bunder. Het verschil wordt niet verklaard in het cijnsregister. Van Asseldonk veronderstelt, dat deze cijnsen zo hoog waren omdat de hertog de oorspronkelijke inkomsten uit het bos Gunterslaar wilde behouden.²⁴⁰ Dat verklaart evenwel niet de grote verschillen in cijns per bunder.²⁴¹ Een andere mogelijk verklaring is, dat de cijns slechts aan één perceel werd verbonden, terwijl de eigenaar van dat perceel meer percelen had afgenomen. Daarmee werd de cijnsadministratie in elk geval eenvoudiger. Een zelfde constructie werd in 1650 te Berchem toegepast; daar werd de cijns van in totaal 34 bunder en 166 roeden uitgegeven grond verbonden aan slechts 4 bunder, 27 roeden en 14 voet.²⁴² En zo werd in 1439 aan vier personen een deel van

²²⁴ ARAB RK 5182-5193 (1402-1460).

²²⁵ Vergelijk Tack 1993, blz. 126-130.

²²⁶ Camps 1979, blz. 819-820 nr. 686 29-4-1305; SADB RA Den Bosch passim; Kappelhof 1978, blz. 90, 92, 108-109.

²²⁷ Het reductieproces: onvolledig verbrande houtskool levert koolmonoxyde op, dat zich bindt met de zuurstof van het ijzeroxyde waardoor uiteindelijk ijzer en kooldioxyde overblijven. Zie ook Mager 1960, dl. 2, blz. 84.

²²⁸ Vergelijk Arnoldussen 2006, blz. 9, 13.

²²⁹ Janssen 1983a, blz. 57-58; Janssen 1983b, blz. 249.

²³⁰ Theuws 1989, blz. 157, 192; Arnoldussen 2006, blz. 9, 13; Koster 2003, blz. 138-141.

²³¹ Joosten 2004.

²³² Sprangers noemt 19de-begin 20ste eeuwse Brabantse meilers, met een middellijn van 3,5 à 4 meter en een hoogte van 1,70 meter, met een inhoud van circa 9 m², die circa 70 hl. kool opleveren (Sprangers 1933, blz. 20, 156). In Tongerlo moesten in 1550 de “kuylen” 8 voet zijn (Erens 1913, blz. 615).

²³³ Sprangers 1933, blz. 16.

²³⁴ Dit cijfer is gebaseerd op uit Duitsland (Schwarzwald) overgeleverde gegevens en op recente reconstructies daar (Voghtsbauernhof-Freilichtmuseum Gutach).

²³⁵ Vergelijk Mager 1960, dl. 2, blz. 40-41; Winchester 2002, blz. 50.

²³⁶ Camps 1979, blz. 691-694, nr. 576 12-1-1299.

²³⁷ De cijnsen worden behandeld in hoofdstuk 2.

²³⁸ ARAB RK 5232 ev.

²³⁹ ARAB RK 45038, f. 70, 70v. Bewerking door M. van Asseldonk <http://users.bart.nl/~leenders/10000bu/guntersl.htm>.

²⁴⁰ Asseldonk 1999, blz. 79.

²⁴¹ De vraag wat dan de reden voor deze verschillen is, is interessanter dan de verschillen zelf, maar kan hier niet beantwoord worden.

²⁴² BHIC RRG 1, f. 176v. 11-3-1655; LT 132, f. 159v.-161 4-11-1650.

de vooraard van Vessem uitgegeven, waarvoor deze 4 personen als tegenprestatie voortaan in plaats van de Vessense gemeenschap de recognitiecijs voor die gehele vooraard zouden betalen.²⁴³ Uitgaande van de gebruikelijke cijs van 1 schelling de bunder zou het woud van Gunterslaar dan tenminste 1237 hectare groot geweest zijn.²⁴⁴ Maar mogelijk was het aan het begin van de veertiende eeuw nog uitgestrekter, want ook op de reeds in 1335 aan de burenen van Best, Aarle en Gunterslaar(!) uitgegeven gemeynt stond nog hout en deze kan dus deel uitgemaakt hebben van het oude bos van Gunterslaar of anders de aansluiting gevormd hebben met het woud van Oirschot.²⁴⁵ Een andere mogelijke verklaring is dat er hoofdgeld naar grondcijs is omgezet,²⁴⁶ en dat de cijs van oorsprong was gerelateerd aan de omvang van de familie, maar daar bestaat geen enkele aanwijzing voor, zodat het ‘scheermes van Ockham’ hier van toepassing lijkt.²⁴⁷ Zo wijst ook alles er op, dat het Loosbroek onder Heeswijk-Dinther een zeer omvangrijk bosgebied is geweest.²⁴⁸ Hetzelfde geldt voor de min of meer aaneensluitende bossen van Giersbergen van 150 bunder, Udenhout van minimaal 170 bunder en Helvoirt van minimaal 40 bunder, totaal minimaal 360 bunder of bijna 480 hectare.²⁴⁹ Zoals hiervoor al gesteld, de bossen die naam hebben gegeven aan nederzettingen zullen ook veelal grotere bossen geweest zijn.

Hoewel deze bossen op zich resten zullen zijn geweest van nog grotere bossen, kan men ze niet afdoen als ‘restbosjes’, daar waren ze te groot voor. Naamkundigen verklaren het naamselement ‘bos’ van oorsprong wel als struikgewas, dat vanaf de dertiende eeuw de huidige betekenis van gecultiveerd bos zou hebben gekregen.²⁵⁰ Dit gaat evenwel in generieke zin niet op voor de Meierij van Den Bosch en het oostelijke grensgebied daarvan.²⁵¹ De naam Den Bosch werd omstreeks 1200 vertaald als Silva²⁵² - met de wortels op de markt - en ook bossen als Heyligenbosch en Hengstheuvelse Bosch duiden op meer dan struikgewas of gecultiveerd bos. Ook waar het naamsbepalende element, bijvoorbeeld de braam in braamsbos, lijkt te verwijzen naar struikgewas, hoeft dat hoog noch omvangrijk bos uit te sluiten.

1.2.7 Het beheer van de bossen²⁵³

Over het beheer van de bossen is niet veel bekend. Een duidelijke heerlijke of domaniale organisatie met bijvoorbeeld waldgraaf en waldforsters of boswachters, zoals die voorkwamen op de Meinweg of in het Rijkswald, is niet overgeleverd.²⁵⁴ Er is slechts bekend dat de hertogelijke ontvanger zich ook opperhoutvester noemde: “*receptor reddituum domini ducis Brabantiae et summus forestarius nemorum seu silvarum*”.²⁵⁵ De titel veronderstelt dat er ook gewone vorsters, bosbeheerders,²⁵⁶ in de hertogelijke bossen actief waren. Een dergelijke vorster wordt waarschijnlijk bedoeld in de uitgiftebrief van de gemeynt van Vessem in 1293.²⁵⁷ Daarin staat dat inwoners van Wintelre die de bomen van Vessem op die gemeynt schenden, verjaagd mogen worden zonder de vorster daarvoor in te schakelen. Door de uitgifte van de gemeynt met de bomen erop, zoals dat in Vessem gebeurde, had de hertogelijke vorster daar geen taak meer. Van organisaties van inwoners, zoals de maalschappen in Gelderland, ontbreekt ieder spoor.²⁵⁸ Net buiten de Meierij, in het Land van Cuijk mochten de inwoners een (bos)wachter aanstellen, met als taak: “*die uit deze gemeenten en uit de bosschen aan een ieder des voorgenoemde ingezetenen deszelfs noodwendige naar mate van zyn behoef zal uitdeele*”.²⁵⁹ Die van de abdij van Berne mochten van Reynoudt van Valkenborch een veschutter zetten bij de houtwassen.²⁶⁰ Tevens weerspiegelt zich hierin een vorm van

²⁴³ Vera 1993, blz. 177.

²⁴⁴ Asseldonk 1999, blz. 54-56. K. Leenders heeft terecht opgemerkt (28-8-2008) dat dit ca. 2* de omvang van het bekende Gunterslaar is.

²⁴⁵ BHIC LT 158a, blz. 291 24-6-1335, uitgegeven in Campinia 5 (1972), blz. 18-19.

²⁴⁶ Vergelijk Muller 1898.

²⁴⁷ Men moet de zijnden niet zonder noodzaak verveelvoudigen, dus men dient alle onnodige ingewikkeldheden te verwijderen, om tot de eenvoudigste verklaring te komen.

²⁴⁸ Zie bijlage bossen in voce Heeswijk Dinther.

²⁴⁹ Zie bijlage bossen in voce Drunen, Udenhout en Helvoirt.

²⁵⁰ Veekens 2001, blz. 26-27.

²⁵¹ Vergelijk Leenders 2009, blz. 255.

²⁵² Camps 1979, blz. 126-134, nr. 77 circa 1185, blz. 141, nr. 83 herfst 1195, blz. 143-145, nr. 84 1 juni 1196, blz. 163-166, nr. 99 na 1-10-1203, blz. 166-168, nr. 100 12-11-1204.

²⁵³ Zie ook hoofdstuk 3.

²⁵⁴ Venner 1985, passim, onder andere blz. 270; Bouwer 2003, passim, onder andere blz. 65; Kaspers 1957, passim.

²⁵⁵ Camps 1979, blz. 1027-1029, nr. 842 13-5-1311.

²⁵⁶ Met deze titel wordt later de dorpsdeurwaarder-gerechtsbode aangeduid. Zie hoofdstuk 3.

²⁵⁷ RHCE AA Vessem 776.

²⁵⁸ Sevenhoven 1925, blz. 7-13. Behalve in de naam: de vier gerechtigde plaatsen op de bodem van Elde, een oud bosgebied, werden de vier (ge)malen genoemd, ook in het oudste rechterlijk register van Boxtel is meteen al sprake van gemalen (BHIC RA Boxtel 53, f. 1 1393 en ook later) als gerechtigden op de gemene gronden. Ook de plaatsnaam Rosmalen en en het toponiem Maelstroom zijn mogelijke indicaties.

²⁵⁹ Krieger 1830, bijlage C, blz. 29.

²⁶⁰ Bavel 1984, nr. 242 25-1-1349, nr. 442 24-3-1388.

regelgeving. Regelgeving zoals die ook bestond op de beemden van het goed Kemerken te Sterksel in 1269 ten aanzien van het houden van geiten, die als de schadelijkste grazers voor het bos werden gezien,²⁶¹ en met betrekking tot het (in elk geval beperkte) aantal varkens dat gehouden mocht worden in de bossen van Lieshout omstreeks 1281.²⁶²

1.2.8 Het verdwijnen van de bossen

Het traditionele beeld van het landschap van de 11de tot de 14de eeuw van uitgestrekte heidevelden blijkt dus niet te kloppen. Dat beeld komt, zoals hierna nog zal blijken, beter overeen met de situatie van de 15de eeuw tot het begin van de 19de eeuw. Wanneer is deze verandering ingetreden? De teloorgang van de bossen is in de voorgaande alinea's al meermaals zijdelings ter sprake gekomen. Omstreeks 1400 waren er geen hertogelijke bossen meer in de Meierij en ook particulier (oer-)bosbezit is een uitzondering geworden, zoals hierna aangetoond zal worden. In de 13de eeuw was dat nog anders. Van de 18 akten uit de periode 1201 - 1250 die landerijen gespecificeerd vermelden, bevatten er 14 bos, bomen of hout. In de literatuur inzake ontbossing wordt veelal overbeweiding aangemerkt als boosdoener.²⁶³ Als argument wordt dan bevolkingstoename genoemd. Er bestaat evenwel een belangrijk verschil tussen de ideale beweidingsdruk voor bosbouw en de maximale druk die een bos kan hebben.²⁶⁴ Overbeweiding zou pas op zeer lange termijn tot het verdwijnen van eikenbos leiden.²⁶⁵ Het zelfde geldt voor ander normaal bosgebruik, zoals het halen van brandhout.²⁶⁶ Ook in de streken die eerder een hogere bevolkingsdruk kenden, zoals bijvoorbeeld langs de Dommel,²⁶⁷ bleven de bossen tot in de 14de eeuw bestaan. Er moet derhalve tenminste één andere factor in het geding zijn. In 1244 is sprake van 150 bunder 'nieuw land' onder Giersbergen.²⁶⁸ De term 'nieuw' geeft aan dat het niet gaat om sluipende overbeweiding, maar om een snelle overgang van de ene fase in een andere. In dezelfde tijd werd het gebruiksrecht van het bos van Udenhout door de hertog afgestaan aan de abdij van Tongerlo.²⁶⁹ In de tweede helft van de 13de eeuw ging de landsheer door met het vervreemden van goederen onder Udenhout en Helvoirt. Aan het begin van de 14de eeuw werden van 's heren wege grote stukken bos in Oirschot overgedragen. Tongerlo verkocht in die jaren hout op stam uit zijn bezittingen in Udenhout.²⁷⁰ De abdij verplichtte zijn erfpachters goederen te ontginnen en te bebouwen met opstallen van zekere waarde.²⁷¹ Een oorkonde uit Herentals uit 1221, net buiten het studiegebied, biedt meer inzicht in wat er gebeurde.²⁷² In de regio Herentals/Turnhout was de hertog van Brabant iets eerder actief dan in de Meierij van Den Bosch. In Herentals had de hertog zich omstreeks 1209 opgedrongen als mede-eigenaar van het goed aldaar van de abdij van Waldetrudis in Bergen.²⁷³ In 1221 kwam het tot een regeling tussen de abdij en de hertog. Daarbij werd onder andere ten behoeve van de hertog bepaald: "*Van dit groot woud zijn twee delen af te nemen bij gemeen akkoord en te verkopen, onmiddellijk in landbouwgrond om te zetten en tegen erfcijns uit te geven, waarvan dan telkens de helft aan de kerk en de helft aan mij zal toekomen...*".²⁷⁴ In een getuigenverklaring uit Malle (ook buiten het studiegebied) van 1240 wordt een stuk bos in cijns aan een hoevenaar gegeven, een ander deel van het bos wordt geveld en ontworteld en het land de boeren in cijns uitgegeven en is er ook sprake van een uitvang, een ontginning, in het bos.²⁷⁵ Dit proces is niet uniek voor Brabant. In 1201 gaf de graaf van Gelre in het Rijnland bosgronden uit om in akkerland omgezet te worden en in 1227 lijkt de graaf van Kleef datzelfde te doen.²⁷⁶ De kroniek van de abdij van St. Truiden in Tongeren biedt een ander doorkijkje. De kronieker stelt dat hij door het dagelijks omhakken van bomen door omwonenden gedwongen is de gronden in cijns uit te geven, wil de abdij er nog enig voordeel uit trekken.²⁷⁷

²⁶¹ Mager 1960, dl. I, blz. 351; zie ook Cate 1972, blz. 207-208.

²⁶² Camps 1979, blz. 404-405, nr. 318 augustus 1269, blz. 405-406, nr. 319 20-8-1269, blz. 476-477, nr. 381 2-12-1281.

²⁶³ Sprangers 1933, blz. 20.

²⁶⁴ Vergelijk Vera 1997a, blz. 128-129 met blz. 150.

²⁶⁵ Zomereiken kunnen ouder dan 500 jaar worden, beuken en essen meer dan 200 jaar, wilgen en populieren 100 jaar (Mitchell 1997).

²⁶⁶ Tack 1993, blz. 130.

²⁶⁷ Theuws 1988, blz. 134.

²⁶⁸ Camps 1979, blz. 287-288, nr. 207 1244.

²⁶⁹ Camps 1979, blz. 142-243, nr. 167 9-4-1232-2-4-1233.

²⁷⁰ Camps 1979, blz. 851-853, nr. 712 4-5-1306.

²⁷¹ Camps 1979, blz. 848-850, nr. 710 4-6-1306, blz. 850-851, nr. 711 4-5-1306. De ontginners moesten gebouwen ter waarde van 20 pond plaatsen. Vergelijk Rivière 1856, blz. 311.

²⁷² Devillers 1899, blz. 139-140, nr. 86 1221.

²⁷³ Devillers 1899, blz. 96-98, nr. 44 oktober 1209.

²⁷⁴ Vertaling Prims 1947.

²⁷⁵ Goetschalckx 1926, nr. 32 12-2-1240.

²⁷⁶ Alberts 1979, blz. 147.

²⁷⁷ Lavigne 1986, dl. 2, blz. 116. Vergelijk ook Rivière 1856, blz. 383-384.

Aan de ontbossing van Meierij is die van Vlaanderen en het zuidelijke deel van Brabant voorafgegaan. De hertogen hebben in het noorden niet voor een onbekende taak gestaan. Zij kenden uit de overlevering of uit eigen ervaring elders dit primitieve projectontwikkelaarschap.²⁷⁸ De verwerving van het noordelijk deel van het latere Brabant zal naast vele andere redenen ingegeven zijn door de rijkdom aan hout en het potentieel aan vercijsbare gronden. Niet heide maar bos werd omgezet in landbouwgrond. Dit is een belangrijke constatering. Eerder werd algemeen aangenomen, dat de ontginningen in de heide plaatsvonden. Technisch levert dat een aantal problemen op, met name ten aanzien van bemesting.²⁷⁹ Er moet een overschot aan mest zijn om te kunnen ontginnen. Bij het ontginnen van bosgrond bestaat er een reservoir aan humeuze stoffen, waarop men tenminste enige jaren kan teren. In dit licht zijn de eerder genoemde Meierijse oorkonden beter verklaarbaar en is ook de ontbossing van de Meierij beter te begrijpen.

Naast uitgifte als cijnsgrond had het bos ook een zelfstandige waarde, namelijk als inkomstenbron uit de verkoop van hout. Dat dit niet over het hoofd werd gezien, blijkt duidelijk uit diverse akten, bijvoorbeeld die voor Park van 26 oktober 1303, voor Van Herlaer van 1304 en van Tongerlo van 4 mei 1306.²⁸⁰ De houtnood in de ‘Nederlanden’ van de late middeleeuwen moet groot geweest zijn. Houtaanvoer uit de Ardennen is al uit de 11de eeuw bekend en in Maastricht werd in de 14de eeuw hout verhandeld.²⁸¹ In Vlaanderen haalde men aan het begin van de 13de eeuw hout uit Engeland en Noorwegen.²⁸² In Den Bosch was er al in 1251 sprake van houthandel. In dat jaar maakten de stad en de heer van Heusden afspraken over tolvoorrechten voor burgers van Den Bosch in het land van Heusden.²⁸³ Het gaat hier waarschijnlijk om de afvoer van hout in ‘vloten’ via de Dieze langs Engelen, dat Heusdens was, en verder via de Maas. Het tegenovergestelde, invoer van hout in Den Bosch, is onwaarschijnlijk, omdat, zoals hierboven is gebleken, in de tweede helft van de 13de en de eerste helft van de 14de eeuw volop gerooid werd in de Meierij van Den Bosch. Pas aan het begin van de 14de eeuw werden de laatste resten bos om Den Bosch gekapt, zodat er tot die tijd vermoedelijk voldoende bouw materiaal in de directe omgeving aanwezig was om in de plaatselijke behoeften te voldoen. De rol van de heer wordt nog eens extra duidelijk uit een akte rakende het Land van Breda annex het studiegebied. De heer van Breda machtigde in 1251 twee personen, onder andere om zijn bossen te verkopen.²⁸⁴

Een punt van aandacht vormt nog wel het vervoer van het hout van de zandgronden naar Den Bosch. Volgens Mager was het in Oost-Pruisen niet lonend het hout meer dan enkele mijlen over land te vervoeren.²⁸⁵ Op de kronkelende riviertjes van de Meierij als de Aa en Dommel was het gebruik van grote vloten niet mogelijk, zodat het vervoer relatief kostbaar zal zijn geweest. Evenwel werd nog in de 15de en 16de eeuw in een straal van circa 20 kilometer van Den Bosch hout voor plaatselijke instellingen aangekocht of van eigen bezittingen gehaald.²⁸⁶ Bij lage arbeidskosten en hoge opbrengsten is het niet onmogelijk dat het rendabel was hout dieper uit de Meierij te halen. Zo hield Lambert van Rosmalen, pachter van de Grote Zwijgende Brabantse Landtol, in 1697 een transport aan van “*drie wagen met drie opgeladene houten gekomen synde uyt het groot bosch van Turnhout, waer voor waren innegespannen dathien paerden...*”²⁸⁷ Omstreeks 1800 werd een Bossche paardenzaagmolen gevoed met hout dat grotendeels kwam van de kant van Vlaanderen. Tot Boxtel kostte het transport al 4 rijksdaalders per stam, daar kwamen de kosten van Boxtel naar Den Bosch nog bij.²⁸⁸ Maar waar een wil was en er kennelijk voldoende prijsverschillen waren, was er een weg. Mogelijk maakte men ook wel gebruik van het opstuwen van water, zoals men in het Zwarte Woud²⁸⁹ of op de Regge in Overijssel²⁹⁰ deed, of voer men met kleine vloten. Het incident dat zich in de zomer van 1798 voordeed, toen Jacob Kien “*door de revier de Dommel van St Oedenrode na Den Bosch had doen transporteeren een vlot of quantiteit aan een gekoppelde*

²⁷⁸ Theuws gebruikte deze kwalificatie in 1989 om de Premonstratenzer kloosters, die het grondbezit in de Kempen reorganiseerden, aan te duiden (Theuws 1989, blz. 202). Ze is mijns inziens ook onverkort van toepassing op de hertog zelf.

²⁷⁹ Braams 1995, blz. 81 ev.

²⁸⁰ Camps 1979, blz. 780, nr. 652 26-10-1303, blz. 799-801, nr. 670 2-7-1304, blz. 851-853, nr. 712 4-5-1306.

²⁸¹ Alberts 1979, blz. 70.

²⁸² Tack 1993, blz. 131.

²⁸³ Camps 1979, blz. 320-321, nr. 241 januari 1251.

²⁸⁴ Dillo 2000, blz. 304-305, nr. 1015 7-7-1251.

²⁸⁵ Mager 1960, dl. 1, blz. 254-255. Vergelijk ook Tack 1993, blz. 124-125, 131.

²⁸⁶ Vink 1993, blz. 134; Vink 2000, blz. 94-96.

²⁸⁷ BHIC LT 135, f. 7v. 26-2-1697.

²⁸⁸ Eerenbeemt 1955, blz. 42-43.

²⁸⁹ Videoklankbeeld van reconstructies omstreeks 1990 Freilichtmuseum Vogtsbauernhof te Gutach.

²⁹⁰ Woud 1998, blz. 112.

boomen” en de molenaar van de Casterense watermolen onder Liempde weigerde de molensluis te schutten, toont aan dat vervoer van hout over het water technisch mogelijk was.²⁹¹ Houtskool was veel geschikter om over langere afstanden te vervoeren. Zo werd aan het begin van de 17de eeuw houtskool per kar over de weg van Hoogeloon naar Boxtel getransporteerd.²⁹² Het Hoogeloonse bos was mogelijk één van de restbossen die de grote kap overleefd hebben en dat deels als hakhoutbos geëxploiteerd werd.²⁹³ Maar het is ook mogelijk dat de kool niet uit Hoogeloon, maar van veel verder kwam.

Houtskoolwinning kan een desastreuze invloed op het landschap hebben. Voor Oost-Nederland is evenwel aannemelijk gemaakt, dat het houtskoolbranden aldaar geen aanmerkelijke teruggang van het bosareaal teweeg heeft gebracht.²⁹⁴ Houtskool branden is waarschijnlijk dus of niet de enige of niet overal de oorzaak van het verdwijnen van de bossen geweest. In de Meierij zullen de houtskoolbranders ongetwijfeld voorkeur hebben gehad voor bepaalde soorten. In het gemengde bos zal dit dan wellicht geleid hebben tot het verdwijnen van soorten, bijvoorbeeld de beuk, maar niet tot een algehele ondergang van het bos. Anderzijds is het mogelijk dat juist in de hoger gelegen delen van de Meierij het houtskoolbranden vrijwel de enige manier was om het hout te vermarkten, in tegenstelling tot het gebied rondom Den Bosch van waaruit het hout tegen acceptabele kosten ook als bouw-, gerief- en brandhout kon worden aangevoerd. Bij gebrek aan nadere gegevens blijft dit echter hypothetisch gemijmer.

De korte periode van totale ontbossing geeft de ‘ratrace’ weer, waarin de verschillende belanghebbenden zich bevonden: de hertog en kloosters vanwege de houtopbrengst en de cijnzen, de groeiende lokale bevolking om zoveel mogelijk gronden zonder cijnsplicht te verwerven, de kolenbranders die hun product in Den Bosch of langs de ijzerhoudende beken konden slijten, etc. Het gevolg was wat we tegenwoordig een ecologische ramp zouden noemen: een totale verandering van het landschap met gevolgen voor waterhuishouding, microklimaat, flora en fauna en niet in de laatste plaats de bestaansbasis van de plaatselijke bevolking. Verhulst verdeelde de ‘grote ontginning’ in drie fases. In de eerste fase was sprake van ongecoördineerde, deels illegale ontginningen. In de tweede fase ging het om grote, van hogerhand (heer, geestelijkheid, grootgrondbezitters) gestuurde activiteiten die zich vooral richtten op de in potentie vruchtbare gronden. De derde fase betrof gestuurde ontginningen van resten van in beginsel vruchtbare en minder vruchtbare gebieden.²⁹⁵ De tijdschaal voor deze fases zijn door Verhulst vooral voor Vlaanderen in beeld gebracht. Het hoogtepunt van de ontwikkelingen lag daar in de 11de en 12de eeuw. Ook voor de Meierij van Noord-Brabant kan deze fasering gelden, zij het met een verschuiving van anderhalf tot twee eeuwen. De derde fase is daarbij nooit echt ingegaan of heeft, zo men wil, tot in de 20ste eeuw geduurd.

Ontginningshoeven zoals het Kriekeschoor bij Bladel²⁹⁶ behoren tot de eerste fase van Verhulst.²⁹⁷ Die zal voor de Meierij vanaf het laatste kwart van de 11de eeuw tot aan het eerste kwart van de 13de eeuw gelegen hebben. De ontginningen zijn niet los te zien van de bevolkingsgroei en de economische ontwikkeling die het noordwesten van Europa sinds het einde van de 10de eeuw doormaakte.²⁹⁸ Ook de Meierij van Den Bosch deelde in deze ontwikkeling. Het noordoosten van Brabant was daarvoor echter zeker niet zo woest en onbevolkt als waar het door Stepalus en zijn gehoor voor gehouden is. Op basis van de uitgifte van cijnsgoederen en de eerste enigszins betrouwbare gegevens over de oppervlakte cultuurland in de Meierij van 1792 is een heel voorzichtige indicatie te geven van de gecultiveerdheid van de Meierij omstreeks 1200 en van de groei van de bevolking tussen het einde van de 12de eeuw en het begin van de 14de eeuw. Uitgaande van circa 103.000 hectare netto cultuurland²⁹⁹ in 1792,³⁰⁰ daarvan afgetrokken 20.000 hectare

²⁹¹ BHIC BA 486 28-8-1797; BA 494 13-4-1798, 16-4-1798.

²⁹² BHIC AA Boxtel E 251 1610-1611.

²⁹³ Zee 1989, blz. 39.

²⁹⁴ Joosten 2004.

²⁹⁵ Verhulst 1982a, blz. 83-92.

²⁹⁶ Dierendonck 1989, Kriekeschoor Bladel 1120-1190.

²⁹⁷ Altena 1989, bedrijfsverplaatsing vanaf 1050 tot in de 13de eeuw.

²⁹⁸ Verhulst 1982a, blz. 93.

²⁹⁹ Kappelhof hanteert hier voor ‘cultuurland’ kennelijk de norm: alles wat niet woest was. Het netto cultuurland zonder bos, schaarhout en particuliere turfvelen bedroeg volgens Kappelhof in 1792 103.344 ha. De oppervlakte bouwland, hooiland, weiland, moestuinen en boomgaarden bedroeg volgens de opgave van het kadaster in 1832 circa 107.000 ha. (Pieck 1845). Hoewel de cijfers niet geheel vergelijkbaar zijn (daarvoor is het begrip cultuurland in 1792 te weinig te gedefinieerd), komen de cijfers grosso modo voldoende overeen om uit te gaan van het cijfer van 1792. Dat heeft de voorkeur boven het doorrekenen van de periode 1795-1832.

³⁰⁰ Kappelhof 1985, blz. 204-205. Kappelhof gaat er vanuit dat het cultuurareaal tussen 1655 en 1792 met tenminste 53% en ten hoogste 61% toenam. Bij gaat daarbij uit van 69.698 ha. cultuurland in 1655. In een memorie op 17 juli 1723 door vertegenwoordigers van de Meierij aan gedeputeerden van de Raad van State is slechts sprake van 55.997 Rijnlanse morgen (circa 51.000 ha.) belastbaar land, BHIC CS 4, blz. 165 ev. Op basis van deze gegevens zou de toename nog veel groter zijn. Kappelhof suggereert onderregistratie door de Leen- en Tolkamer en

voor de gronden uitgegeven tussen 1340 en 1792, resteert omstreeks 83.000 hectare netto cultuurland in 1340.³⁰¹ Van die 83.000 hectare was tussen het eind van de 12de eeuw en 1340 omstreeks 20.000 in cijns uitgegeven.³⁰² Als deze toename tijdens het Noord-Brabants hoogtepunt van ‘de grote ontginning’, dus de periode tussen einde 12de - en begin 14de eeuw, de toename van de bevolking weerspiegelt, zou die over een eeuw of iets langer met circa 25% zijn gegroeid. Indien men er in deze periode ook in geslaagd is de productie te verbeteren, dan wordt dit percentage hoger. Hetgeen nog eens aangeeft, dat deze aannames hoogst speculatief zijn en slechts een indicerende waarde hebben.³⁰³ De bedoelde groei was zeker niet geheel autonoom. De hertogelijke uitgaven aan burgers van Leuven laten zien, dat er daar belangstelling bestond om hier te investeren. Maar ook de herkomst van de heren van en grootgrondbezitters in diverse Meierijse plaatsen, zoals de Giselberten van Tilburg,³⁰⁴ de Millens van Heeze,³⁰⁵ de Randerodes en de Van Cuijks van Bostel,³⁰⁶ de Van Altena’s, en de Hornes³⁰⁷ geven het beeld van een Meierij die omstreeks de 12de eeuw van alle kanten besprongen werd door geïnteresseerden uit den vreemde. Niet alleen kleinere heren van elders hadden belangen bij of in de Meierij: ook de graaf van Gelre, de bisschop van Utrecht, de bisschop van Keulen, de bisschop van Luik en ook de graaf van Loon hadden interesse.³⁰⁸ Zij zijn mogelijk begonnen met het geleide systeem van het uitgeven van woeste gronden tegen een cijns.³⁰⁹ De tweede fase wordt, zoals gezegd, gekenmerkt door de ontginningen geleid door de heren, zowel wereldlijke als geestelijke. In die hierboven genoemde voorbeelden is de hand van de heren duidelijk te herkennen, zowel die van de landsheer, als van de regionale (grond)heren, als de geestelijke heren, zoals de witheren van Tongerlo, Averbode en Park. Dit waren groots aangepakte ontginningen waarbij het bos bij honderden hectares tegelijk werd gekapt en het nieuwe land tegen een cijns zowel aan geestelijke instellingen als particuliere landbouwers in gebruik werd gegeven. Uit de nieuw ontgonnen landerijen werden novale tienden betaald aan de grondheer, zoals in 1212 in de Mierden aan Dirk III van Altena,³¹⁰ of tot 1256 aan Hendrik van Rode, heer van Mierlo.³¹¹ Het georganiseerde karakter van deze ontginningen valt soms nog te onderkennen in de percelering, zoals te Udenhout.³¹² Deze tweede fase viel in de Meierij van Den Bosch

---

illegale innames, maar het ligt gezien de verschillen veel meer voor de hand dat de basiscijfers (fiscale gegevens) onjuist zijn. Een andere (deel)verklaring is, dat onduidelijk is wat er onder cultuuraal verstaan moet worden. Werden braakliggende landerijen daar ook onder gerekend? In hoofdstuk 2 wordt op nader ingegaan op de mogelijkheden van fraude bij het uitgeven en innemen van woeste gronden.

³⁰¹ De 20.000 hectare is het resultaat van het vergelijken van de rekening van rentmeester Tieleman van Zon uit 1340 met de rentmeestersrekening van 1403/04 en het vervolgens rekening voor rekening optellen van de uitgegeven gronden tot 1648, waaraan toegevoegd de gegevens van Kappelhof van uitgaven van 1739 tot en met 1791. Voor de ontbrekende periode zijn de toegestane uitgaven (octrooien) voor werkelijk uitgegeven gronden gerekend. Het geheel is vermenigvuldigd met 1.3 omdat de hertog niet overal over de woeste gronden beschikte. Circa ¼ van de Meierij had eigen heren met eigen rechten. Het totaal van circa 15.000 hectare is naar boven op 20.000 hectare afgerond om daarmee ontbrekende gegevens en illegale uitgaven te compenseren. Zoals hierboven al gesteld, zijn deze cijfers speculatief en hoogstens indicatief. Het koppelen aan bevolkingscijfers (zoals bijvoorbeeld dat van beden van 1374 (Asseldonk 2002, bijlage 2, op basis van Cuvelier 1912) met in het totaal 15028 bedeplichtige personen (lees hoofden van huishoudens), gerekend tegen 5 personen per huishouden bij een percentage armen van 25 à 30, dus 95.000-99.000 monden) aan de oppervlakte cultuurland en op basis daarvan en op basis van aannames van het voedingspotentieel per hectare berekenen van het voedend vermogen per persoon van de Meierij in die tijd, is uiteraard nog vele malen speculatiever.

³⁰² Asseldonk 1999. Hij kwam tot 15.000 à 20.000 hecteres aan ontginningen. Als we het laagste getal nemen, als correctie voor het vercijnsen van bestaand herengoed en dat met 1.3 vermenigvuldigen voor de uitgaven door andere heren dan de hertog, dan komen we op 20.000 hectares uitgaven in deze periode.

³⁰³ Tegen het artikel van Vangheluwe en Spek over de transitie van de laatmiddeleeuwse landbouw in de Kempen (Vangheluwe 2008) zijn enkele fundamentele bezwaren aan te voeren. Het eerste is dat de cijnsboeken een juridisch-domaniale bron zijn. Het is geen historisch bevolkingsregister, wijzigingen in de omvang van het register kunnen onder andere het gevolg zijn van verandering van juridische verhoudingen. Bovendien waren er meer bezitters van cijnsboeken en zijn niet alle cijnsboeken overgeleverd. Het is gevaarlijk om alleen op basis van één bron, en dan nog een bron met een ander doel, verregaande conclusies te trekken. Voorts enkele voorbeelden over aannames en onwetendheden. Het ‘plaggensteken’ werd al veel vroeger gereguleerd dan het Bergeykse voorbeeld. De 16 tot 24 karren plaggen, die in Turnhout mochten worden gestoken, waren zeer waarschijnlijk bedoeld als brandstof en niet als meststof, dan zou het aantal karren een factor 5 groter zijn geweest, let wel nodig per hectare!, als we uitgaan van de 19de -begin 20ste eeuwse opgaven. Het drieslagstelsel wordt opgevoerd op basis van oude literatuur en zonder feitelijk bewijs van de toepassing daarvoor in deze regio. De geldeconomie is al eerder in opkomst dan in de periode 1350-1550. Er wordt uitgegaan van investeringen vanuit de stad in het platteland, maar was het niet andersom?; dat de oude lokale elite zich in de stad vestigde, met behoud van haar bezittingen, etc. Het artikel lijdt mijns inziens aan drie manco’s: 1) er wordt te veel op één enkele bron gevestigd, 2) er is te weinig origineel materiaal in betrokken; er wordt te veel teruggevalen op algemene literatuur: wat Lindemans, Verhulst, Theuws, etc. hebben geschreven weten we allemaal, maar geef dan harde voorbeelden van toepassingen. 3) Vangheluwe weet heel erg veel van Bergeyk, maar dat is ook meteen de valkuil. Het ware beter geweest om er tenminste de directe omgeving bij te betrekken en ook meer regionale literatuur. De co-auteur is mijns inziens te weinig van Brabant ingevoerd om Vangheluwe hierin goed te begeleiden. Dat er een transitie heeft plaatsgevonden, wordt door mij overigens niet betwist; in mijn optiek heeft die er echter anders uitgezien.

³⁰⁴ Hardenberg 1955, blz. 53-62, 76; Toorians 2001b, blz. 62-69.

³⁰⁵ Vogels 1999, blz. 90-91.

³⁰⁶ Hardenberg 1955, blz. 43-49, blz. 75; Coenen 2004, blz. 21-34.

³⁰⁷ Klaversma 1969; Klaversma 1978.

³⁰⁸ Steurs 1993, blz. 280-282; Bijsterveld 2002; Baerten 1969, blz. 15-131, in het bijzonder blz. 33-35, 105.

³⁰⁹ Asseldonk 1999, blz. 73-81.

³¹⁰ Klaversma 1978, blz. 19; Camps 1979, blz. 176-177, nr. 107 1212.

³¹¹ Camps 1979, blz. 345, nr. 264 6-9-1256.

³¹² Kroes 1991, blz. 61-62, zie ook blz. 97-111 inzake Alphen; Bont 1993, blz. 86-89.

tussen 1150 en 1325. De gevestigde landbouwers zullen zich aan de veranderende omstandigheden hebben moeten aanpassen. Immers de hoge en droge gronden waren beperkt beschikbaar. Door de verdergaande ontginning verdwenen de bossen en daarmee de mogelijkheid om te ekeren, vee te weiden en om loof voor veevoer te halen, etc. Het verplaatsen van boerderijen van de hoge zandgronden naar lager gelegen oorden, dichterbij de beekdalen, zoals dat van de 11de tot en met de 13de eeuw waargenomen wordt,³¹³ kan - zoals hiervoor reeds gesteld - ten minste mede verklaard worden doordat in de ontginningsgolf in eerste instantie de hooggelegen bossen, waar het landbouwbedrijf zich voornamelijk afspeelde, verminderd en vervolgens geheel verdwenen zijn. De stimulering van de ontginninggolf door de hertog en de kloosters, de instroom van elders, in persoon of tenminste in kapitaal, zal dit proces een revolutionair karakter hebben gegeven, waardoor binnen twee eeuwen landschap en landbouw in de Meierij van Den Bosch een totaal ander aanzien kregen. In het eerste kwart van de 14de eeuw zou er stagnatie in de bevolkingsgroei zijn ingetreden.³¹⁴ Dit lijkt zich te weerspiegelen in het sterk teruglopen van uitgften van domeingronden in cijsrecht vanaf het begin van de 14de eeuw.³¹⁵ De behoefte aan nieuw land was omstreeks 1340 kennelijk grotendeels verzadigd. Het kappen van de overgebleven bossen ging nog wel een halve eeuw door, maar uitgften van nieuwe erven kwamen toen nog maar sporadisch voor.³¹⁶ De landsheer en de regionale heren gaven vanaf circa 1290 de heidevelden en soms ook de restbossen uit aan de lokale bevolking. Daarbij droegen zij het grootste deel van hun beschikkingsrechten op deze gemeeynten over aan het collectief van de bewoners ervan. Deze bewoners hechtten sterk aan het instandhouden van deze zogenaamde woeste gronden, die ze gebruikten om vee te weiden, strooisel voor op de mest te vlaggen, turf te halen en dergelijke. Tot aan het eind van de 18de eeuw werden evenwel door de landsheer en de regionale heren geregeld concessies verleend tot het ontginnen van heidegronden en beemden. Dit gebeurde dan op verzoek van de bewoners, die de opbrengsten benutten om schulden af te lossen of kerken te bouwen of voor andere publieke doeleinden. Dat ging dan veelal om enkele tientallen hectares, hoeveelheden die in geen verhouding stonden tot die van de grote ontginningen.

Ook anderszins zijn er archeologische aanwijzingen van de afnemende beschikbaarheid van hout. Zo geven het verdwijnen van houten waterputten na 1250 en de toenemende bouw in baksteen in Den Bosch vanaf de 14de eeuw een indicatie voor de verminderende beschikbaarheid zwaar bouwhout.³¹⁷ Dit hoeft er overigens niet op te wijzen dat al het opgaande hout toen verdwenen was; het kan zijn dat de prijs zo hoog was geworden dat het toepassen van alternatieven aantrekkelijk werd. De status van bouwen in steen en het weer beschikbaar komen van de techniek van steenbakken³¹⁸ zullen daarbij ook een rol hebben gespeeld. Overigens zal die verstenening ook een negatief effect gehad hebben op het houtbestand. Rondom Den Bosch stonden steenovens, die voor zover hout voorhanden was, met takken gestookt zullen zijn. Een andere aanwijzing voor het verdwijnen van de bossen in deze periode, wordt gevormd door indicaties voor een toenemend belang van de exploitatie van moer in de Meierij.³¹⁹ Moer: “*wastina, thimo, moro et deserto*” wordt het eerst vermeld bij de uitgfte van de heerlijkheid Loon op Zand op 4 mei 1269.³²⁰ De vermelding tussen heide en wustine wijst erop dat het moer nog van weinig economisch belang was. Hier zal de moerassige streek en niet de winplaats van turf bedoeld zijn. In 1383 wordt turfwinning onder Drunen vermeld. De turf werd vervoerd per kar.³²¹ Vervoer van turf over land was evenwel kostbaar en kon op economische wijze niet over langere afstand plaatsvinden.³²² Eerst nadat Paulus van Haestrecht, sinds 1383 heer van Loon op Zand, in 1396³²³ van hertogin Johanna octrooi had verworven om een turfvaart te graven naar de Dieze en deze vaart ook gerealiseerd was, zal de grootschalige exploitatie van de moeren van Loon op Zand begonnen zijn. Bij Herlaar onder St. Michielsgestel lag in 1340 al een turfvaart.³²⁴ In 1392 verleende hertogin Johanna aan Henrick van der Leck octrooi om moeren te Moergestel in cijs uit te

³¹³ Verhoeven 1991, blz. 63-67, Coenen 2001, blz. 31-32.

³¹⁴ Het afnemen van de demografische groei in Europa in de 15de eeuw wordt veelal met de omstreeks het midden van die eeuw optredende pestepidemie geassocieerd. Er zijn echter geen aanwijzingen dat het oosten van Noord-Brabant daar zwaar door getroffen is. Vermoedelijk was de groei daar omstreeks 1300 al over het hoogtepunt heen.

³¹⁵ Asseldonk 1999, blz. 66-67.

³¹⁶ Zie bijlage rechtsverleningen. Bij Den Bosch werd in 1335 1000 bunder uitgegeven (zie hoofdstuk 2) en te Oisterwijk in 1355 100 bunder. Zie ook <http://users.bart.nl/~leenders/10000bu/ap05.htm> (bewerking door Martien van Asseldonk van ARAB RK 45038, bijlage 5).

³¹⁷ Arts 2001, blz. 44.

³¹⁸ Hollestelle 1976, blz. 16-22.

³¹⁹ Vergelijk Verhulst 1982a, blz. 88.

³²⁰ Camps 1979, blz. 402-403, nr. 317 4-5-1269.

³²¹ Hens 1978, blz. 262, nr. 87 16-5-1383.

³²² Bavel 1993a, blz. 309-310.

³²³ Enklaar 1941, blz. 44-45, nr. 21 13-12-1396; BHIC LT 158a, f. 31 13-12-1396.

³²⁴ HCM RRK 2849 5-6-1340.

geven.³²⁵ En in Boxtel verpandde heer Dideric van Meerhem in 1358 onder andere 16 bunder moer. Moer blijkt dus in de 14de eeuw ineens wel economische waarde te hebben.³²⁶ In Moergestel, Loon op Zand en in Boxtel werd aan het einde van de 14de, begin van de 15de eeuw druk gehandeld in moer, rechten op moer en turf.³²⁷ Zo luidde in 1397 een voorwaarde in een overeenkomst met betrekking tot goederen in Cromvoirt: “*effoderit quod exponetur steken .. in prochia de Venloen vel in prochia de Ghestel prope Oesterwyc XVIII last cespitum dictorum bleckelincx*”.³²⁸ Een van de partijen kon haar verplichtingen afdoen door het leveren van “*bleckelincx*” (turf) uit Loon op Zand of uit Moergestel. Beide plaatsen leverden dus turf voor de markt. Door de schaarste aan brandhout namen het belang van turf en daarmee de prijs daarvan toe. Het vertrouwen in de blijvendheid daarvan zal geleid hebben tot de investeringen die vanaf 1396 in een turfvaart tussen Den Bosch en Loon op Zand werden gedaan.³²⁹

De kap zette zich voort in de tweede helft van de 14de eeuw. Aan het eind van die eeuw blijkt dat de bossen van Dinther deels legaal, deels illegaal gekapt zijn.³³⁰ In gespecificeerde akten inzake landerijen, zoals in het zogenaamde Bossch Protocol dat vanaf 1366 loopt,³³¹ komt men maar zelden bos tegen. De rekeningen van de Bossche rentmeester van de domeinen bevatten - in tegenstelling tot die van zijn collega's in Turnhout en Herentals en van de rentmeester generaal van Brabant - geen posten met betrekking tot het beheer van hertogelijk bos.³³² Voor 1500 zouden deze posten ook in de rekeningen van de rentmeester van Brabant, de superieur van de Bossche rentmeester, gevonden kunnen worden. Daarin worden ze evenwel ook niet aangetroffen.³³³ Op grond hiervan moet worden aangenomen, dat er in 1403 geen hertogelijk bosbezit meer was in de Meierij van Den Bosch.³³⁴ Een eeuw eerder was dit nog wel anders. Het belang van het hout was toen zo groot, dat Wouter Toyart niet alleen hertogelijk rentmeester in het stadje aan de Dieze was, maar ook “*summus forestarius nemorum seu silvarum*” dus opperhoutvester aldaar.³³⁵ Dergelijke functies komen in de 15de eeuwse Meierij niet meer voor. De teloorgang van de bossen in de Meierij is daarmee te situeren in de periode 1200-1400.

In enkele gevallen reserveerde de hertog in de uitgiftebrieven van gemeeyntes de rechten op het hout dat daarop stond.³³⁶ Waar dat niet expliciet gebeurde, moet aangenomen worden dat dit impliciet bedoeld was. Anders kan het recht van voorpoting, dus het recht van planten van bomen op de gemeeynt en langs de wegen voor de erven, niet verklaard worden.³³⁷ Dat zou immers betekenen dat men een recht verwerft, dat men al heeft. Een overeenkomstig impliciete reservering valt te zien bij de dubbele verkopen van land en hout te Heerbeek en in de Wippenhouten, die hiervoor al ter sprake zijn gekomen. In Rixtel, Aarle en Beek kregen de inwoners in 1359, bijna 60 jaar na de verlening van gemene gronden, een bevestiging daarvan en bovendien enkele nieuwe rechten, waaronder dat om hout op de gemeeynt te kappen.³³⁸ De hertog had dit recht eerder impliciet voorbehouden.

Slechts indien er uitdrukkelijk werd gesteld, dat het hout op de gemeeynt door de verkrijger gekapt of gebruikt mag worden, kan worden aangenomen dat het hout in de uitgifte inbegrepen was. Daarvan is in het oorkondenboek van de Meierij slechts één geval opgenomen, namelijk de uitgifte van de gemeeynt van Vessem en Wintelre in 1293.³³⁹ Dus, als er in de hertogsdorpen hout van de gemeeynt werd gehaald, moeten

³²⁵ SADB SA 8239 (collectie Ackersdijk) 13-6-1392?

³²⁶ BHIC HS 5 14-3-1358.

³²⁷ Bijvoorbeeld: SADB RA Den Bosch 1176, f. 119v. witte donderdag 1379: 1 last bruyns torf 2 last droge “*vael torf*” Boxtel; RA Den Bosch 1186, f. 269 donderdag na Hubertus 1408: cijns uit moer Loon op zand, f. 271v.-272: donderdag na Martini 1408: moerrechten voor 22 jaar te Moergestel; RA Den Bosch 1187, f. 14v. donderdag na Simon en Judas (28-11) 1411: moer afgraven, bodem valt terug aan de verkoper, Moergestel; RA Den Bosch 1188, f. 40v. 3-12-1412: levering pleyt turf Loon op Zand; BHIC DO 63 (1405, 1407), 64 (1410).

³²⁸ SADB RA Den Bosch 1180, blz. 684 9-2-1397.

³²⁹ Hammen 1935, blz. 234.

³³⁰ Zie bijlage bossen in voce Heeswijk en Dinther.

³³¹ Het Bossch Protocol is de verzameling registers van vrijwillige rechtspraak van de stad Den Bosch. Den Bosch had het recht van ingebod voor de gehele Meierij. Dit hield in dat zij die schuldig bleven hun voor de Bossche schepensbank aangegane verplichtingen te voldoen, voor het Bossche schepensbank gedaagd konden worden. Het gevolg is dat men in de stedelijke registers veel akten betreffende het platteland van de Meierij aantreft. Spierings 1984, blz. 78-81; zie ook Synghel 1993 en Synghel 2007.

³³² ARAB RK 5232 ev. (4954-4962 ... 4990, 5179-5180, 5182-5195).

³³³ ARAB RK 2350-2432; RK 4954-4962 ... 4990; RK 5179-5180, 5182-51945, 5232-5438 passim.

³³⁴ De kaalslag van de Meierij staat in fel contrast met het langere behoud van de bossen bij Turnhout (Grotenhout), Herentals (Hulsele), Casterle (Ghestele) en natuurlijk Zonien.

³³⁵ Camps 1979, blz. 1028, nr. 842 13-5-1311.

³³⁶ Bijvoorbeeld te St. Oedenrode (Camps 1979, blz. 967-970, nr. 799 30-11-1399).

³³⁷ Het recht van voorpoting wordt in hoofdstuk 2 besproken.

³³⁸ Ysselt 1920, blz. 28.

³³⁹ Camps 1979, blz. 593-594, nr. 490 20-1-1293 i.c. regel 31; Bij Budel ging het om een plaatselijke heer, zie Camps 1979, blz. 887-890, nr. 742 13-5-1307.

de inkomsten daarvan terug te vinden zijn in de rekeningen van de hertogelijke domeinen. Daar vindt men in rekening van 1409/10 3 kleine posten voor hout verkocht op de Schaft. In datzelfde jaar verkochten de gezworenen van Nistelrode enig rijshout op de gemeynt. Of ze daar het recht toe hadden, is uit de post niet op te maken³⁴⁰. Ook in 1412 verkochten de gezworenen van Nistelrode enig rijshout³⁴¹. De rekening van 1416/17 vermeldt “*van der vroenten van Steensel gehouwen drie cleyn berken ende die vercoft ten profyt van minen here om III bodde, valent VI denarios*”.³⁴² Dit is alles tot 1425. Omstreeks 1425 wijzigt de opzet van de rekeningen, waardoor de kans om posten voor verkocht hout waar te nemen minder wordt, maar al uit de gegevens voor die wijziging is duidelijk dat er nauwelijks nog hertogelijk hout in de Meierij aanwezig was, zeker wanneer men deze rekeningen vergelijkt met die van de rentmeesters van Turnhout en Herentals.³⁴³ De rekeningen van de schouten van de vier kwartieren van de Meierij bevestigen dit beeld.³⁴⁴ Tussen een overvloed van overtredingen tegen de “*coren op de heyde*”, het wegvoeren van turf, het heidemaaien op verboden tijdstippen, het illegaal innemen van grond van de gemeynt, het niet ruimen van waterlaten etc. komen maar enkele posten betreffende illegaal houthouwen voor:

(Oisterwijk) “*Item Goeswin van Uden ende syn moeder van hout dat sy op te ghemeynt hadden doen houwen gheeffent voer den vonnis VI nuwe gulden*”, “*Item Wouter van der Straten van hout dat hy op tie ghemeynt had ghehouden II gulden*”, “*Item Jan die Wryter van wyllighen die hy op tie ghemeynt had ghehouden V gulden*”, “*Item dese selve (Herman van Hom) overmids dat hy enen boom optie ghemeynt had ghehouden I gulden*”, “*Item Engbert Elyaes van den selven I gulden*”.³⁴⁵

Daarmee wordt het beeld dat de rentmeestersrekeningen schetsen bevestigd: er was omstreeks 1400 nauwelijks nog hertogelijk hout te vinden in de Meierij. Ook in latere decennia vindt men maar zeer incidenteel sporen van hout op de gemeynt.³⁴⁶ In Hilvarenbeek klaagden de inwoners in 1421: “*dat in der voirs vroenten ende gemeynten egheene moeren noch bosschen en liggen, groet gebreck liden van brande ende in den naerhoute*”.³⁴⁷ Nog een laatste voorbeeld: in 1309 reserveerde de hertog bij de uitgifte van de gemeynt van St. Oedenrode het hout in het bos Haport, in de 15de eeuw wordt dit bos niet in de hertogelijke rekeningen vermeld, integendeel: het staat dan bekend als gemeynt (1430, 1494).³⁴⁸

Niet alle ontboste grond werd in cijnsrecht of eventueel leenrecht uitgegeven. De nova merica seu wastina van Esch werd een gemeynt.³⁴⁹ Het bos van Elde dat in 1293 nog bestond, werd beetje bij beetje door de hertog van de hand gedaan.³⁵⁰ Wat restte was de gemeynt de Bodem van Elde, die hij aan de inwonenden uitgaf.³⁵¹ De bossen werden dus niet alleen gekapt om de grond in cijns te kunnen uitgeven. Integendeel, de waarde van het hout was een zelfstandig belang voor de hertog en de kap ging door, ook toen de vraag naar landbouwgrond afgenomen was.

Ten slotte zij nog opgemerkt, dat de frequentie van het voorkomen van de term heide (erica, merica, thymum)³⁵² zich omgekeerd evenredig ontwikkeld heeft aan die van de term bos (nemus, silva, lignum etc.). De eerste maal dat heide vermeld wordt is in 1269, bij de hierboven al genoemde uitgifte van Loon op Zand.³⁵³ Terwijl de bosvermeldingen verdwijnen, neemt die van heide toe in de bronnen.³⁵⁴

³⁴⁰ ARAB RK 5239 19-8-1409-7-5-1410.

³⁴¹ ARAB RK 5242 7-5-1412-24-12-1412.

³⁴² ARAB RK 5247 24-1-1416-22-4-1417.

³⁴³ ARAB RK 5182 ev. resp. RK 5179 ev.

³⁴⁴ Op de verhouding tussen de rentmeester en de schout wordt in hoofdstuk 3 ingegaan.

³⁴⁵ ARAB RR 2749 (Oisterwijk 1399).

³⁴⁶ ARAB RK 12993 25-12-1451-23-6-1452 “*Van Gherit van Brakel die hem misgrepen hadde mids dien dat hy jonge beircksken vytgepluct ende getogen hadde op te zande in der gemeente van Rode ende Schyndel ende daer dat die gebuer den selven Gerit ten Bosch beclaegden ende in dede scriven ten Bosch*”.

³⁴⁷ Enklaar 1941, blz. 124-126, nr. 73 22-11-1441.

³⁴⁸ Camps 1979, blz. 967-970, nr. 799 30-11-1309; SADB RA Den Bosch 1200, f. 133v. 2-9-1430; RA Den Bosch 1263, f. 207 19-8-1494.

³⁴⁹ Camps 1979, blz. 737-739, nr. 613 30-4-1301, blz. 741-742, nr. 616. 23-5-1301.

³⁵⁰ Camps 1979, blz. 602-603, nr. 496 9-7-1293, blz. 652-653, nr. 538 26-6-1296; Galesloot 1865, blz. 110; BHIC SA 13 Spechtboek f. 195, origineel ARAB LB 4.

³⁵¹ Spierings 1982, blz. 2.

³⁵² “*bruerialm*” vermeld in 1257 (Camps 1979, blz. 349, nr. 268 17-9-1257) is ook heide (Cange, dl. 1, blz. 758). Uit de context van de akte blijkt echter, dat het om de heideplant gaat en niet om heidevelden. Dat heideplanten in het middeleeuwse milieu van de Meierij thuishoorden en voorkwamen, wordt niet bestreden.

³⁵³ Camps 1979, blz. 402-403, nr. 317 4-5-1269. Een eerdere vermelding van 9-2-1224 staat in een falsum, dat 150 jaar jonger is (Camps 1979, blz. 195 nr. 126).

³⁵⁴ Camps 1979, nrs 541 (1296), 567 (1298), 589 (1300), 616 (1301), 618 (1301), 653 (1303), 758 (1308), 799 (1309), 802 (1309), 848 (1311), 856 (1311), 865 1312.

Theuws heeft de economische ontwikkeling van het hertogdom Brabant aan het begin van de 13de eeuw verbonden aan de exploitatie van de heidegronden met schapen ten behoeve van de wolindustrie.³⁵⁵ Dit idee is overigens in essentie eerder geopperd door Prims en versterkt door Martens.³⁵⁶ Uit het bovenstaande blijkt, dat het ontstaan van de grote heidevelden in de Meierij van Den Bosch eerder vanaf de 2de helft van de 13de eeuw gedateerd moet worden.³⁵⁷ Hoewel er een enkel voorbeeld is van een grotere kudde voor deze tijd,³⁵⁸ maakt het hier gereconstrueerde landschap het onwaarschijnlijk, dat in de eerste decennia van de 13de eeuw grote schaapskudden in de Meierij ronddoelden.³⁵⁹

De heide, die in plaats van het bos kwam, werd opgenomen in de bedrijfsvoering. Waar eerder in de bossen de varkens wroetten, de paarden en de runderen weidden, de bijen rondzoemden, werden nu op de kale heide schaapskudden gehouden en stonden er bijenstokken. De paarden en het lege rundvee (andere dan melkkoeien) werden gehouden op iets betere gronden, waar wat gras tussen de heide stond en op de beemden na hooioogst. En de varkens moesten hun kostje voortaan vooral opscharrelen onder de bomen rond de boerderij.

1.2.9 Samenvatting

De traditionele landschapsgeschiedenis schetst voor de late middeleeuwen de Meierij van Den Bosch als een bosloze streek. Uit de oorkondenverzamelingen blijkt evenwel, dat er nog tot in de 14de eeuw bosrijke gebieden van honderden hectares groot voorkwamen, met name in het midden van het gebied. Het waren geen dicht aaneengesloten bossen. Het was meer een parkachtig landschap van bossages, akkers, weiden, verveende vennen en mogelijk kleine heidevelden en zandverstuivingen. De directe gegevens over bossen kunnen worden aangevuld, met name door middel van analoge redenering en het toepassen van inzichten uit de naamkunde. Direct of indirect zijn in vrijwel alle plaatsen uit de Meierij laatmiddeleeuwse bossen aan te wijzen. Het gaat dan om loofbossen met vooral eiken, elzen, essen, berken, abelen en wilgen. Beuk en linde lijken vrijwel te ontbreken. Opmerkelijk zijn enkele ‘dennenboom’ toponiemen, want naalddhout was in de late middeleeuwen - mogelijk op *taxus na* - niet meer inheems. De meer gespecificeerde gegevens van omstreeks 1300 en verschillende bosnamen zoals Wijbos (wilgenbos) of Elsbroek wijzen er op dat de natte bosgronden het laatst ontgonnen zijn. Uit diverse bronnen blijkt, dat de bossen omstreeks 1400 bijna allemaal gekapt zijn. Het in relatief korte termijn verdwijnen van deze bossen kan niet enkel aan factoren zoals overbeweiding, willekeurige uitbreiding van het bouwland of toename van de bevolkingsdruk toegeschreven worden. Integendeel: er zijn sterke aanwijzingen voor een van bovenaf geleid ontbossingsprogramma. Dit programma voorzag zowel in ontbossing in eigen beheer, als het ter exploitatie ter beschikking stellen van bossen aan derden en het uitgeven van landbouwgronden. In eerste instantie zijn vooral de bossen op de hoge gronden ontgonnen. Het verdwijnen van de bossen daar heeft de agrarische bedrijfsvoering grondig veranderd. De veranderde bedrijfsvoering is tenminste voor een deel debet geweest aan het verplaatsen van de boerderijen van hoge gronden naar de randen van de beekdalen en het structureel in gebruik nemen van deze beekdalen als wei- en hooilanden. De gekapte bosterreinen die niet gecultiveerd werden, verwilderden snel tot heidevelden die vervolgens op allerlei manieren: schapenhouderij, weide voor leeg vee, strooisel en turfhalen, bijen houden, etc., dienstbaar gemaakt werden aan de agrarische bedrijfsvoering.

1.3 Landschap en landbouw van de 15de tot de 19de eeuw

1.3.1 Inleiding

Het Meierijschap van de 15de tot de 19de eeuw werd gedomineerd door heidevelden en zandverstuivingen. Het beeld dat Stepalus in 1050 had geschetst was werkelijkheid geworden. Op de kaart van Verhees van 1786 zien we de dorpen en akkers als eilanden in zeeën van woeste gronden liggen. Dit betekent evenwel niet dat de hele Meierij kaal was, dat er geen boom meer stond. Vooral in de plaatsen om Den Bosch werd nog veel hout verbouwd. Daarnaast hadden veel plaatsen het recht van voorpoting verworven, waarmee ze gerechtigd waren de wegen en de woeste gronden voor hun erven te beplanten. Verder waren de wallen die de akkers omringden begroeid met hakhout en opgaand hout. In dit onderdeel

³⁵⁵ Theuws 1989, blz. 194.

³⁵⁶ Martens 1954, blz. 206, noot 4.

³⁵⁷ Hetgeen ook beter past in de chronologie van Martens, zie ook Wee 1956.

³⁵⁸ Camps 1979, nr. 88, blz. 148-150, 1196-98.

³⁵⁹ Zie voor een overzicht van de discussie tussen met name Theuws en Leenders: Wachter 1999.

worden de meest opvallende landschapskenmerken uit de periode circa 1400-1800 besproken. Voorts wordt gekeken naar de ontwikkeling van de landbouw in de Meierij in dezelfde periode.

Pas vanaf het eind van 16de eeuw zijn er overzichtskaarten van Brabant beschikbaar die iets over het landschap zeggen.³⁶⁰ Bij de betrouwbaarheid daarvan moeten echter, zeker voor de 16de en 17de eeuw, de nodige vraagtekens gezet worden.³⁶¹ Landopmetingen voor fiscale doeleinden, zoals de verponding, leveren vanaf circa 1650 kwantitatieve gegevens op. Deze registers zijn vaak niet betrouwbaar, niet eenvormig en niet in alle plaatsen volledig overgeleverd.³⁶² Ze zijn bovendien nooit aangelegd om de verschillende soorten landschap te registreren. De kaarten en de kohieren van voor het eind van de 18de eeuw kunnen wel een ondersteunende rol spelen. Voor de 15de en de 16de eeuw zijn we volledig aangewezen op andere bronnen. Deze kunnen nog minder dan de kaarten en belastingkohieren het landschap 'kadastraal' in beeld brengen. Ze laten ons echter wel toe om een relatief beeld te creëren. Een beeld dat zegt: er is hier wat gebeurd, een eeuw geleden was hier bos en nu is het een zandverstuiving.³⁶³ Van belang daarbij is dat het om seriële bronnen gaat, reeksen die over een langere termijn lopen en redelijk volledig zijn. Een belangrijke reeks vormen de rekeningen van de rentmeester van de domeinen van Den Bosch die vanaf 1403 zijn overgeleverd.³⁶⁴ Verschillende elementen in deze rekeningen zijn van belang voor het aantonen van de heidevelden en de uitgestrektheid en de staat ervan, zoals het ontbreken van posten die betrekking hebben op de exploitatie van bos, het niet voorkomen van verkopen van hertogelijk hout uit de Meierijse gemene gronden en de melding van zandverstuivingen en de reacties daarop. De gegevens van de rentmeester kunnen worden aangevuld met die uit rekeningen van de hoogschout van Den Bosch en de schouten van de vier kwartieren van de Meierij. Ze lopen vanaf 1368.³⁶⁵ Deze rekeningen hebben in beginsel slechts betrekking op de zogenaamde hertogsdorpen. Dat waren de plaatsen die geen eigen heer hadden. Van de heerlijkheden is helaas veel minder archiefmateriaal overgeleverd. Een belangrijke bron is ook het schepenregister van Den Bosch, overgeleverd vanaf 1366,³⁶⁶ waarin men akten uit de gehele Meierij vindt. Daarnaast leveren de archieven van de geestelijke instellingen, de Raad van Brabant en de schepenbanken aanvullende gegevens.

1.3.2 Landschap van de Meierij van Den Bosch van de 14de tot de 19de eeuw

1.3.2.1 Restbossen

Hiervoor is aangetoond dat al omstreeks 1400 het hertogelijk bos verdwenen was en dat op de gemeentes hooguit nog wat afzonderlijke bomen stonden. Sommige van deze bomen dienden als grenspaal, zoals de Scheyeik tussen Liempde en Oirschot, hetgeen niet een logische keuze als markering zou zijn geweest, indien er meer bomen hadden gestaan.

Toch waren niet alle bossen gekapt. Geestelijke instellingen en lokale heren koesterden vaak hun bosbezit. Een post in de schoutsrekeningen van Peelland inzake Lieshout zegt: "*Item Arnt Belien soen om dat hi stecken geraept hadde in den bosch ende en wech gedragen dat verboden was op enen auden scilt*" en "*Item Lisbeth Jan Conincs wyf om dat si stecken in den bosch gehaelt hadde dat verboden was*".³⁶⁷ Het zal hier om het bos van de abdij van Floreffe gaan. Ook de Meester van Postel had last van houtdieven. Hier ging het om een collectieve actie die wellicht gezien moet worden in het kader van de problemen rond de afbakening van de grens tussen de bezittingen van Postel en rechten van inwoners uit de buurdorpen.³⁶⁸ Zowel in het geval van Lieshout als van Postel ging het niet om hertogelijke bezittingen. De schout trad

³⁶⁰ Duncker 1983.

³⁶¹ Enerzijds door de beperkte mogelijkheden van de toenmalige techniek, anderzijds door het commerciële aspect. Kaarten waren handel en daarmee de oude drukplaten ook. Onderzoek naar de feitelijke omstandigheden was voor de handelaren minder interessant dan voor de meer wetenschappelijk cartografen. Zie ook Duncker 1983, Dirckx 2001..

³⁶² Vergelijk Breugel 1794, passim en de inventarissen van de administratieve archieven, in het bijzonder die van de dorpen. Zie Xanten 1965, blz. 15-40. Zie ook Kappelhof 1986a, blz. 7-8 voor de verantwoordingen door de belastinginners. Hetzelfde geldt voor de reguliere posten in de rekeningen van de rentmeesters der domeinen die daarin een onderscheid maakten tussen de werkelijke ontvangst en hetgeen administratief verantwoord moest worden (zie hoofdstuk 2 en 3). Zie voorts Kappelhof 1986a, blz. 73-101 inzake de verpondingen en de beden.

³⁶³ Prospectieve reconstructie vs retrospectieve reconstructie.

³⁶⁴ De oudste rekeninggegevens dateren van 1340. De rekening van rentmeester Tielman van Zon is in het cijnsboek van de Meierij van dat jaar ingebonden. Deze rekening is echter niet bijzonder gespecificeerd. Pinchart 1879, blz. 229. Asseldonk 1999. Ook in de rekeningen van de ontvanger van Brabant van 1364 en later komen summierere rekeningoverzichten van de rentmeester van Den Bosch voor. Gachard 1845, blz. 21-23. Pas met de rekeningen vanaf 1403 krijgt men gedetailleerde informatie. Gachard 1845, blz. 92-97. Overigens handelde de ontvanger van Brabant ook wel zelf Meierijse zaken af, zie hoofdstuk 3.

³⁶⁵ Met onderbrekingen, Nelis 1992, passim.

³⁶⁶ Spierings 1984; Syngel 2007.

³⁶⁷ ARAB RR 2758 (Peelland okt 1400-aug 1401).

³⁶⁸ ARAB RR 2661 aug. 1402-maart 1403; vergelijk ARAB RR 2780 (dec. 1384-juni 1385) en Camps 1979, blz. 349, nr. 268 17-9-1257.

hier op om het publieke recht te handhaven en niet als beschermer van hertogelijke rechten. Het bos van Hoogeloon van de abdij van Tongerlo wordt in 1539 vermeld.³⁶⁹ Eveneens van de abdij van Tongerlo was het bos van Baast, voor het eerst vermeld in een akte uit het eerste kwart van de 13de eeuw.³⁷⁰ Het bestond nog in 1575 toen er hout werd gekapt en verkocht om groter onheil te voorkomen, namelijk dat de soldaten van de koninklijke majesteit bezit zouden nemen van het bos.³⁷¹ Een jaar later werden eikenbomen in het Baesterbosch gekapt ten behoeve van de Duitse “wachten”, dus soldaten, die toen een half jaar in Oirschot lagen.³⁷² In Boxtel en Liempde lagen de bossen van Vorst en Velder. In de winter van 1560-1561, een grimmig koude winter met veel sneeuw³⁷³ liet jonker Adriaan, natuurlijke zoon van Philips van Horne, de “wilde verken” met boekweit bijvoederen.³⁷⁴ Hij zal de jacht in de bossen in stand hebben willen houden. In 1630 waardeerden de houtkopers Willem Michiels Verbeek en Gijsbert Anthoniss het hout in de heerlijkheid Boxtel als volgt: “oversien ende gheestimeert hebbende het opgaende eyckenhout hebben gedeponeert t selve weert te wesen vyftichg duysent guldens, verclarende het ander opgaende hout oyck ettelycke duysende oyck t impetereren”.³⁷⁵ De Vorst heeft tot in de 19de eeuw bestaan, zij het dat het toen tot een dennenbos omgevormd was. In Heeze stond bij het huis Emmerick in 1440 nog een bosje.³⁷⁶ In het noorden van Leende zou in 1527 nog een groot bos gestaan hebben.³⁷⁷ In St. Michielsgestel lag bij het huis Oud-Herlaer in 1605 “het bos met den weert half gras half riet ontrent VI mergen”.³⁷⁸ Marcelis van Bregt verkocht op 5 juli 1601 het Brechtenbos en Rooskensbos te Gestel bij Oisterwijk, tezamen 61 lopense en 27 roeden (dat is circa 10.2 ha.) “met all hout en houtwasschen daar op staande, tussen het gemeyn broeck oostwaerts deen syde en tussen de Heyssense gemeynt suydtwart, 'aan Baltasar Petri priester pastoor tot Venloon voor 1/4, Henrick Cornelis Mutsarts voor 1/4, Jan Jans Geerits voor 1/4 en Willem zoon wijlen Willem Mathys Roes voor 1/4”. Het goed was de verkoper aangekomen van ridder Jan van Brecht.³⁷⁹ Jan Goyarts van Brecht bezat omstreeks 1443 8 bunder “geloecten”, besloten bos.³⁸⁰ In een bunder gingen 8 lopense, dus het bos lijkt in de tussenperiode goed behouden te zijn. Nog in de jaren twintig van de 18de eeuw lag op de grens van Loon op Zand en Dongen het Ravensbos, een woeste plaats die de schuilplaats van een roversbende vormde.³⁸¹ Dit was mogelijk ook een relict van een oud bos.

1.3.2.2 Houtwallen, wegbeplantingen en houtproductie van de 14de tot de 19de eeuw

Op de erven rond de - grote - pachtboerderijen, veelal eigendom van geestelijke instellingen en vermogende burgers van Den Bosch, kon ook nogal wat hout staan. Zo gaf de Bossche kanunnik Ludolf van de Water in 1471 een hoeve met een eikenbos (“*nemore quercino*”) over aan de Karthuizers bij Den Bosch.³⁸² Deze verkochten meteen het hout, maar kwamen daardoor in de problemen. Het was erfpachtgoed en door de kap was de waarde achteruit gegaan. Een oplossing werd gevonden in de belofte van de kloosterlingen om 500 eikenpoten te planten.³⁸³

In de pachtcontracten van de instellingen zijn bepalingen over het aantal bomen dat de pachter jaarlijks moet planten vrijwel standaard. Net zo goed als de bepalingen dat de pachter geen hout mag kappen zonder toestemming van de verpachter, hij geen hakhout beneden een bepaalde leeftijd mag hakken, hij geen hout van de hoeve af mag voeren, etc.

De pachter van de “wynhop” Tuldell onder Hilvarenbeek van de abdij van Averbode kreeg in 1533 onder andere de volgende voorwaarden voorgelegd: “*item de wyn sal telcken zess jaren een zille goets lants met eekelen zaeyen ende die wel bevreden dat dair inne egheen schade van den scapen ofte beeste en gescye desgelycx sal hy alle jaer setten...vyffendetwintich eyckenheesteren*”, “*egheen hout moegen houwen dan alleen scaerhout om mede te backen ende te thuynen ende dat alle zeven jaren oude is*”, “*item de wyn sal voirts opmaken ende bepoten den dobbelen gracht om den voirs hof van Tuldell alsoe dien begonst is alle jaer tenminste tot twelff roeyen toe ende buyten den gracht sal hy heesteren setten*”

³⁶⁹ Zee 1989, blz. 39.

³⁷⁰ Camps 1979, blz. 202-203, nr. 133 1ste kwart 13de eeuw.

³⁷¹ RHCE RA Oirschot 144 (1593), los stuk 1-8-1594.

³⁷² RHCE RA Oirschot 144 (1594), jaarkroniek 2-3-1594.

³⁷³ Buisman 1998, blz. 578.

³⁷⁴ ARAB RK 19235, Bartolomei 1560/1561, blz. 7.

³⁷⁵ BHIC HS 177 30-7-1630.

³⁷⁶ BHIC SA 281, Denombrementen 1440, f. 88.

³⁷⁷ RHCE AA Leende 7, geciteerd door Pedrolí 1989, blz. 22.

³⁷⁸ RHCB RRK 2681 25-8-1605, akte notaris A. W. van Haubracken.

³⁷⁹ SADB RA Den Bosch 1441, f. 230 5-7-1601.

³⁸⁰ SADB RA Den Bosch 1214, f. 120bis 21-10-1443.

³⁸¹ Hiemstra 1989, blz. 61; Hiemstra 1997, blz. 26-27.

³⁸² SADB RA Den Bosch 1241, f. 25v. 3-12-1471

³⁸³ SADB RA Den Bosch 1242, f. 16v.-18 10-11-1472.

*ten minste vyff oft zess dick om den gracht te beschudden, desgelycx sal hy oick vyff oft zess dicke heesteren setten op ten voetpadt gaende te Beeck wairt en de buyten tot den palen van den hove”.*³⁸⁴

De pachter van de “wynhof Heynselheuvel” onder Eersel van dezelfde abdij mocht tijdens zijn pacht, ingaande in 1535, geen opgaand hout kappen, alleen het schaarhout hakken dat hij nodig had, geen hout van het erf voeren en moest 25 eikenheesters poten.³⁸⁵ Ook de pachter van Culenrode tussen Hoge- en Lagemierde gelegen mocht niet zelf over het hout beschikken, maar kreeg gedetailleerde aanwijzingen: “*ende inden broecken beempden oft euselen des voirs hoeffs en selen zy egheen hout laten vuytspringen oft verwilderen*”. Verder moest bij op eigen kost 30 eikenheesters poten “*wel bevreden ende verdornen*” en in de drie eerste jaren ieder jaar een zille (landmaat, circa 1/3de ha.) met eikels bezaaien. Ook hij mocht geen ander hout hakken dan om te bakken of te tuinen (dus omheinen).³⁸⁶ Ook aan de pachters van andere geestelijke instellingen werden dergelijke voorwaarden gesteld. In andere akten worden eveneens grote aantallen bomen genoemd. In Aalst stonden in 1431 1000 eikenbomen op een hoeve.³⁸⁷ Bij de hoeve Ter Langstraten onder Diessen stonden in 1471 159 eikenbomen en op een ander perceel nog eens 80.³⁸⁸ In Den Dungen waren in 1428 200 eikenbomen ‘gesmet’, gemarkeerd om gekapt te worden. Er stonden er dus meer.³⁸⁹ In 1435 stonden daar 250 eiken in een kamp.³⁹⁰ Te Gemonde op de Bodem van Elde groeiden omstreeks 1447 op de kamp Hubrechshoeve 244 eiken.³⁹¹ Te Heesch vond men in 1446 350 eiken op een stuk land in Monicwinkel.³⁹² Daar stond nog meer hout, omstreeks 1486 was daar sprake van “*den groten bosch in Monickvynckel*”.³⁹³ In Helvoirt groeiden in 1450 164 eikenbomen in dat Biesbroeck, in die Wehaghe en op de gemeynt voor Ansems Lucas Snavels woning.³⁹⁴ In 1456 werden daar 102 bomen gesmet op het erf van de abt van St. Geertruy te Leuven.³⁹⁵ Op het goed Ten Horinc onder St. Michielsgestel stonden in 1409 1400 eikenbomen.³⁹⁶ In 1421 werden daar 250 eikenbomen verkocht.³⁹⁷ Te St. Oedenrode werden omstreeks 1400 202 eiken koerbomen, dat wil zeggen door de koper te selecteren bomen, op het goed Ten Bogaerde vermeld.³⁹⁸ In 1435 verkochten Sophie, weduwe Jan Heyme, en haar zoon Goossen 300 eiken “*coerbomen*” in een bos (“*nemoris*”) bij de hoeve ‘t goed Ten Huls aldaar. De bomen moesten zo gekapt worden dat ze weer konden uitlopen (“*nuschof*”) en als stoel of stoof voor hakhout konden dienen.³⁹⁹ Ook in volgende jaren werden er nog verschillende grote partijen bomen in St. Oedenrode verkocht. In Oirschot vond in 1471 de overdracht van 370 eikenbomen in de beemd de Elsdonk plaats.⁴⁰⁰ Op de hoeve Nuenvelt onder Berlicum stonden in 1680 884 bomen,⁴⁰¹ etc. Naast eikenhout wordt ook regelmatig de berk genoemd, veelal hakhout op de wallen om de goederen te beschermen, zoals in St. Oedenrode in 1440: “*die grave voir die missen liggende tot Ruberch waert opgraven met enen dobbelen wal ende dobbel poten met berken ende wassende te leveren*”.⁴⁰² In 1469 werd het Berkenkempken te Houthem onder St. Oedenrode verhuurd. Daar stonden “*berckehoute ende andere houte*”. De huurder mocht het hout hakken, maar de verhuurder mocht de kamp laten beweiden en behield het recht op het hout op de wallen rond om het perceel. Ten slotte mocht de huurder ook nog eens “*2500 bercken uutten bercken doen plucken, soe verre hy die op zyn hoeve doet setten*”.⁴⁰³ Dit waren waarschijnlijk jonge boompjes om op de wallen te poten. Hakhout werd ook gevonden op de wallen die de akkers omringden. Ze dienden om het op de heide grazende vee uit de akkers te houden en zo de onderlinge vrede tussen de buren te bewaren. Deze “*banheimsels*” werden jaarlijks gecontroleerd.⁴⁰⁴

³⁸⁴ AAA 59, f. 29 13-10-1533.

³⁸⁵ AAA 59, f. 40 5-4-1535.

³⁸⁶ AAA 59, f. 46v. 28-5-1535.

³⁸⁷ SADB RA Den Bosch 1201, f. 80 18-4-1431.

³⁸⁸ SADB RA Den Bosch 1240, f. 343v. 7-2-1471.

³⁸⁹ SADB RA Den Bosch 1198, f. 50v. 26-3-1428.

³⁹⁰ SADB RA Den Bosch 1205, f. 46 26-2-1435.

³⁹¹ SADB RA Den Bosch 1217, f. 300, niet gepasseerd.

³⁹² SADB RA Den Bosch 1216, f. 303v. 7-4-1446.

³⁹³ SADB RA Den Bosch 1256, f. 238v. 1-3-1487.

³⁹⁴ SADB RA Den Bosch 1220, f. 214 9-4-1450. Bij de bomen op de gemeynt gaat het om een voorpoting, hierna en hoofdstuk 2 en 3.

³⁹⁵ SADB RA Den Bosch 1226, f. 431 10-1-1456.

³⁹⁶ SADB RA Den Bosch 1186, f. 131v. zaterdag na het octaaf van pasen 1409.

³⁹⁷ SADB RA Den Bosch 1192, f. 103 14-3-1421.

³⁹⁸ SADB RA Den Bosch 1182, f. 168v. 17-3-1401.

³⁹⁹ SADB RA Den Bosch 1205, f. 278v. 14-1-1435.

⁴⁰⁰ SADB RA Den Bosch 1240, f. 345 14-2-1471.

⁴⁰¹ Spierings 1981, blz. 34.

⁴⁰² SADB RA Den Bosch 1210, f. 256v. 27-6-1440; zie ook RA Den Bosch. 1222, f. 135v. 9-12-1451; RA Den Bosch 1236, f. 5 15-11-1466.

⁴⁰³ SADB RA Den Bosch 1238, f. 187 9-8-1469.

⁴⁰⁴ Een laat voorbeeld: Ordonnatie 1790, art. XIX De schepenen van Oost- en Middelbeers begingen het banheimsel ieder jaar in mei, “*opdat den eene van den andere noch van de gemeente niet beschadigt word...*”.

Van groot belang zowel voor de boeren als voor het behoud van het landschap waren de voorpotingen. Een pootkaart beschreef het recht om bomen te planten voor de erven, langs de weg of op de gemene gronden. In de praktijk voorkwam de pootkaart dat de bomen, eenmaal volwassen geworden en gekapt, aan de hertog zouden toevallen, zoals blijkt uit de pootkaart van Hilvarenbeek

“omdat hen stoot gemaict heeft geweest des houts, dat zy alsoe hebben gepoet, te moegen gebruycken”.

Ze hebben dus problemen gehad toen ze eerder aangeplant hout wilden benutten. Dat was des te vervelender omdat de natuurlijke omgeving brandstof noch bouwhout bood:

*“overmits dat in der voirs vroenten ende gemeynten egheene moeren noch bosschen en liggen, groet gebreck liden van brande ende in den naerhoute”.*⁴⁰⁵

De op grond van het pootrecht op de gemeynt geplante bomen konden gebruikt worden voor publieke werken, zoals bijvoorbeeld weer te Hilvarenbeek:

*“bi dat die voirs. scepenen mitsgaders hoeren richter tot hoeren draeyboemen ende lantweren ter noot ende anders nyet, in redelicheiden selen moigen nemen hout, al stonde dat oic voer yemants erve, alsoeverre als opter gemeynten geheen en stonde..”.*⁴⁰⁶

Bomen, die individuele inwoners voor hun eigen erven pootten, mochten ze ook voor hun eigen behoefte kappen, tenzij ze voor de publieke zaak opgeëist werden. De ‘vruchten’, dat wil zeggen de eikels, waren echter gemeen. Die mochten door iedereen geraapt worden. Het recht om bomen op de gemeynt voor de eigen erven of elders op de gemeynt te planten werd vanaf het einde van de 14de eeuw verleend. De oudst bekende expliciete pootkaart is die van Haaren van 16 april 1396 waarbij iedere inwoner

*“voortaen om ende ontrent syn huys ende woninge sal moghen setten ende planten alrehande jonge bomen om haer huysen ende goeden daermet te beschudden ende te beheynen ende dat sy die alsoo dicke alst hen genuecht sullen weder moghen doen afhouden sonder yet daerin tegens ons te verbueren”.*⁴⁰⁷

Lommel verwierf het pootrecht in 1422.⁴⁰⁸ In het midden van de 15de eeuw werden er ook pootkaarten verleend om zandverstuivingen tegen te gaan, zoals voor Son⁴⁰⁹ en Hilvarenbeek:

*“de overtuldigen, opheffende ende vliegende zande, dat aen veel eynde zeer grootelic wast ende dagelix meerdert, omdat onse voirs. goede luiden traech vallen tselve sant met poten, russchen ende anders te were..”.*⁴¹⁰

Veelal werd het poten beperkt tot een aantal roeden voor de gecultiveerde erven: de voorpotingen.⁴¹¹ Een en ander komt nog in het volgende hoofdstuk aan de orde.

De totale hoeveelheid hout op de voorpotingen kon behoorlijk oplopen. Bij het in pand geven van de heerlijkheid Bergeyk en Riethoven in 1628 werden de eikenbomen op de voorpotingen geteld. Er stonden 6004 eiken en 2049 eikenheesters, naast minder waardevolle bomen zoals wilgen. Zou dat eikenhout aaneengesloten zijn uitgeplant met een gemiddelde afstand van lijnrecht 5 meter tussen de bomen, dan zou een bos van circa 20 ha. ontstaan zijn.⁴¹² Ze zijn echter qua omvang niet te vergelijken met de 19de eeuwse aanplantingen, waar het om 100.000^{de} aanplantingen ging.

Een aardig doorkijkje over wat er zoal aan hout rond de velden stond, wordt gevormd door een opgave uit 1769. Door het oprukkende zand van de Loonse en Drunense duinen was de weg tussen Den Bosch en Breda onbegaanbaar geworden en moest er uiteindelijk over particuliere landerijen een nieuwe weg aangelegd worden. Het hout dat daar stond moest wijken. Om de waarde daarvan te bepalen, werd het hout nauwkeurig geïnventariseerd:

“2 eyke en 3 mastboomties, 18 berkeboomties, 17 berken en klaterboomties, 3 berkeboomties vierjarig schaarhout en knuyste, eenjarig schaarhout en knuysten, vier jarig schaarhout en knuysten, schaarhout en knuysten, eenjarig hout en knuysten, schaarhout en knuysten, een eykenboomke, schaarhout en knuysten, schaarhout en knuysten, een eyken heesterke, schaarhout en knuysten, schaarhout en knuysten, zesjarig schaarhout en knuysten, twee jarig schaarhout en knuysten, twee eyken boomties, een berke, twee jarig schaarhout en knuysten, 8 berkeboomties, zes jarig schaarhout en knuysten, 8 claterboomties, 13 berke dito en een eyke vierjarig schaarhout en knuysten, een claterboomtie vierjarig schaarhout en knuysten, drie jarig schaarhout en knuysten, twee jarig schaarhout en knuysten, 118

⁴⁰⁵ Enklaar 1941, blz. 124-127, nr. 73 22-11-1441.

⁴⁰⁶ Enklaar 1941, blz. 124-127, nr. 73 22-11-1441, maar zie ook andere pootkaarten.

⁴⁰⁷ BHIC LT 158a, f. 121; Enklaar 1941, blz. 187-188, nr. 97 16-4-1396. Zie ook hoofdstuk 2 voor mogelijk oudere rechten.

⁴⁰⁸ Laurent 1893, blz. 560-564 met verwijzing naar ARAB RK 636, f. 172 ev. 18-9-1422. Met dank aan Bruno Indekeu, Lommel.

⁴⁰⁹ ARAB RK 2413, 1445 f. 36.

⁴¹⁰ Enklaar 1941, blz. 124-127, nr. 73 22-11-1441.

⁴¹¹ Sasse 1890; Sasse 1894.

⁴¹² ARAB KR 1893/2. Vergelijk ook Tack 1993, blz. 92, die op basis van de Ferrariskaart van 1775 voor Midden Vlaanderen op 46.800 ha. ‘bos’, 8% van de oppervlakte, kwam indien alle kantbeplantingen bij elkaar gezet zouden worden.

mastboomties en twee linde, twee jarig schaarhout en knuysten, vierjarig schaarhout en knuysten, 4 berkeboomties twee jarig schaarhout en knuysten, 2 eykeboomties en een clater, 3 jarig schaarhout en knuysten, 3 jarig schaarhout en knuysten, 3 jarig schaarhout en knuysten, een berkeboomtien 3jarig schaarhout en knuysten, 3 jarig schaarhout en knuysten, een eykenboom met eenjarig schaarhout en knuysten, 3 jarig schaarhout en knuysten, 2 jarig schaarhout en knuysten”.

Het waren 62 kavels met een totale waarde van 71 gulden en 8 penningen.⁴¹³ Merk de twee linden op! Maar ook hier worden geen beuken genoemd. Toch lijken deze in de 18de eeuw meer voor te komen. Zo moesten er in 1727 beuken in het Cranendonks Bosch geveld worden. Dit was mogelijk een heerlijk restbos. De drossaard van Cranendonk mocht daar jaarlijks zes karren hout uit halen.⁴¹⁴ Dit kan een oud voorrecht geweest zijn. Op Nemelaar te Haaren werden in januari en februari 1777 grote zware opgaande beuken en eiken verkocht.⁴¹⁵ Nemelaar was een oud goed, zodat het hier ook om een restbos kan gaan.

1.3.2.3 Heidevelden

Heide komt in ons huidige klimaat van nature voor in Noordwest-Europa, dus ook in de Meierij van Den Bosch. De grote heidevelden zoals wij die kennen, zijn evenwel cultuurlandschappen, ontstaan door menselijk ingrijpen en door menselijke inspanning in stand gehouden. In gekapt bos kan de heide zich heel snel uitbreiden. Men noemt dit heideverwildering.⁴¹⁶ Grote concentraties heide zijn vanaf de tijd van de eerste prehistorische landbouw bekend.⁴¹⁷ Dit betekent nochtans niet dat de heidevelden uit de middeleeuwen en later direct op de prehistorische heidevelden teruggaan. Wordt de heide niet begraaft of worden de jonge opslaande boompjes niet verwijderd, dan zal de heide op termijn weer veranderen in bos.⁴¹⁸

Niet alleen de ontwikkeling van de Meierijse bossen, maar ook die van de heidevelden daar, kan in de geschreven bronnen worden teruggevonden. Onderzoek naar het voorkomen van “*merica*” en “*thymum*”, de gebruikelijke Latijnse en Griekse termen en ‘heide’ zelf in het oorkondenboek van de Meierij levert een even opmerkelijk resultaat op als het onderzoek naar de bossen.⁴¹⁹ De eerste vermelding “*in mericis*” is in een oorkonde die als dagtekening 9 februari 1224 heeft.⁴²⁰ Camps, de samensteller van het oorkondenboek, oordeelde echter dat het om een falsum gaat dat kort voor 1378 zal zijn ontstaan.⁴²¹ Pas in 1269 verschijnt heide het eerst in een als echt beschouwde oorkonde.⁴²² Het gaat om de brief van de uitgifte op 4 mei 1269 van de villa en de heerlijkheid Loon op Zand door Jan I hertog van Brabant aan Willem heer van Horn.⁴²³ In de pertinentieformule is sprake van: “*cum omnibus vulgariter dictis wastina, thimo, moro & deserto*”, woeste grond, heide, moer en woesternij. In deze regio was de vader van Jan, hertog Hendrik II van Brabant, vijftientig jaar eerder bossen aan het kappen. Hij droeg toen 150 bunder nieuw land in het aangrenzende Drunen over aan de abdij van Ter Kameren.⁴²⁴ De samenhang tussen deze twee gebeurtenissen lijkt wellicht toevallig, maar de vermelding van heidevelden neemt toe,⁴²⁵ terwijl de bossen verdwijnen. Bij de afronding van dit proces, in de tweede helft van de 14de eeuw, waren de bossen vrijwel verdwenen en lag er een ‘zee’ van heidevelden in de Meierij.⁴²⁶ Er is onmiskenbaar een volgtijdelijk verband tussen het verdwijnen van de Meierijse bossen en het ontstaan van de heidevelden. In een oorkonde met betrekking tot de Wippenhouten onder Udenhout uit 1304 wordt een directe relatie gelegd tussen het kappen van bos en woeste grond.⁴²⁷ De vermelding van ‘nova merica’ analoog⁴²⁸ met vermeldingen van ‘nieuw land’ geeft aan, dat de overgang abrupt ging en documenteert en markeert daarmee direct de heideverwildering.⁴²⁹

⁴¹³ BHIC LT 106, december 1769.

⁴¹⁴ BHIC RRG 21, nr. 107 29-9-1727.

⁴¹⁵ BHIC RRG 22, nrs. 104 en 105, 20-2-1777 en 20-1-1777.

⁴¹⁶ Veenmans dl. 2, blz. 329.

⁴¹⁷ Mourik 1988.

⁴¹⁸ Smith 1979; Sprangers 1933, blz. 261.

⁴¹⁹ Vergelijk Leenders 2009, blz. 252-254 voor West-Brabant en de Antwerpse Kempen.

⁴²⁰ Camps 1979, blz. 195 nr. 126.

⁴²¹ Camps 1979, blz. 193.

⁴²² Heidetoponiemen ontbreken ook in Künzel 1989.

⁴²³ Camps 1979, nr. 317, blz. 402-404 4-5-1269.

⁴²⁴ Camps 1979, nr. 207, blz. 287-288 1244.

⁴²⁵ Camps 1979, nrs. 541 (1296), 567 (1298), 589 (1300), 616 (1301), 618 (1301), 653 (1303), 758 (1308), 799 (1309), 802 (1309), 848 (1311), 856 (1311), 865 (1312).

⁴²⁶ Woud 1998, blz. 216.

⁴²⁷ Camps 1979, blz. 799-801, nr. 670 2-7-1304.

⁴²⁸ Nova kan ook geïnterpreteerd worden als nieuw verworven. Deze betekenis voegt echter niets toe aan de overdracht, want meestal zal daarbij sprake zijn van een ‘nieuw verworven’ goed. Daarom is in deze gekozen voor aansluiting bij ‘nieuw land’.

⁴²⁹ Camps 1979, blz. 737-739, nr. 613 30-4-1301, blz. 741-742, nr. 616 23-5-1301.

Toen Hendrik Verhees aan het eind van de 18de eeuw zijn bekende kaart van de Meierij met de uitgestrekte heidevelden tekende, waren deze al lang op hun retour. Ze bereikten waarschijnlijk hun grootste omvang in het laatste kwart van de 14de eeuw. De omvang van de heide nam daarna af. Voor een deel was dat te danken aan het verkopen van stukken land uit de gemeenschappelijke gronden. De verkoop van grond ging na de grote ontginningen in de 13de eeuw in een lager tempo door om eerst aan het einde van de 18de eeuw weer in een stroomversnelling te raken. Niet alle geprivatiseerde heidegrond werd meteen ontgonnen. Wanneer deze gronden niet duidelijk afgepaald werden van hun omgeving, konden er problemen ontstaan. Een aankoop van Tongerlo uit 1579 moest omgraven worden door een gracht om het particuliere erf te onderscheiden van de gemene heide.⁴³⁰ In 1786 waren er problemen tussen Hilvarenbeek en Tilburg, die te maken hadden met de herkenbaarheid van individuele kavels midden in de collectieve heide. Bij inspectie bleek dat *“tusschen den heyboodems en de Bergen alwaar die van de Biest hey gevlagt hebben geen heyboodems zyn alsoo die niet afgegraven of omwilt zyn en dus gemeen Hilvarenbeekse heyde is”*.⁴³¹ De grootste bedreiging voor het heidelandschap werd echter niet gevormd door de ontginningen, maar door de zandverstuivingen. Deze rukten in 15de en 16de eeuw vooral op ten koste van de heidevelden. Tot aan het eind van de 18de en in de eerste helft van de 19de eeuw zette dit proces zich voort.

1.3.2.4 Zandverstuivingen

Heidinga stelde bij zijn onderzoek in Kootwijkerzand op de Veluwe vast, dat zich daar in de 10de eeuw een milieuramp heeft voorgedaan.⁴³² De aanhoudende droogte, door hem vastgesteld uit het opdrogen van een meer en het steeds dieper liggen van waterputten, leidde tot grote zandverstuivingen en uiteindelijk het vertrek van de bewoners en het opgeven van de akkers. De droogte van de 10de eeuw vindt men ook terug in de uit die tijd nog incidentele weermeldingen zoals Buisman die verzameld heeft.⁴³³ Van Mourik laat de droge periode doorlopen tot 1300.⁴³⁴

Dit beeld mag evenwel niet zonder enige verdere aanwijzing op een andere locatie, bijvoorbeeld de Loonse en Drunense Duinen, geprojecteerd worden. De Bont schetst een bijzonder vochtig beeld van de Meierij omstreeks 800, zo vochtig dat grote delen ervan onbewoonbaar waren.⁴³⁵ Gelet op de vele wilgenbosnamen (Weebosch, Wijbosch etc.) en de broekbossen, zoals het Elzenbroek en de Wippenhouten bij Oirschot die omstreeks 1300 nog bestaan, zullen delen van de Meierij ook in drogere periodes relatief vochtig gebleven zijn.⁴³⁶

Onbewoonbaarheid door vochtigheid is overigens een betrekkelijk begrip gezien de prehistorische bewoning van de Maas-, Rijn- en Scheldedelta en ook gezien onze huidige woonboten of primitiever de botendorpen in Aziatische steden of nog primitiever de rieteilanden van de indianen in het Titicacameer op de grens van Peru en Bolivia. Daarnaast sluit de vochtigheid, zeker wanneer die seizoensgebonden is, min of meer extensief gebruik met jacht, seizoensgebonden begrazing (transhumance) of verzameling van vruchten niet uit.

Coenen noemt in enkele van zijn publicaties over het verleden van Meierijse plaatsen de verdroging van de landbouwgrond als reden voor de verplaatsing van de boerderijen in de richting van de beekdalen.⁴³⁷ Dit is een onjuiste redenering. De boerderijen werden wel verplaatst, maar de landerijen bleven op dezelfde plaats liggen. De oude boerenplaatsen werden in gebruik genomen als landbouwgrond en de dieper gelegen resten bleven onder de esdekken bewaard in het bodemarchief.⁴³⁸

Men mag dus niet zonder meer aannemen, dat de grote zandverstuivingen van oudsher zijn voorgekomen. In de oorkonden tot en met 1312 komen slechts enkele namen voor, die een aanduiding zouden kunnen zijn voor zandverstuivingen, zoals Dunowen (Duinhoven) en Santberghen in 1311 te Lieshout.⁴³⁹ Ook in de decennia daarna komen we slechts een enkele indicatie tegen, namelijk bij het bepalen van de contouren

⁴³⁰ SADB RA Den Bosch 1413, f. 134v. 13-4-1579, verwijzing naar 19-8-1578.

⁴³¹ RAT AA Hilvarenbeek 102, f. 104 15-9-1786.

⁴³² Heidinga 1986, blz. 31-43.

⁴³³ Buisman 1995.

⁴³⁴ Mourik 1988, blz. 11.

⁴³⁵ Bont 1993, passim.

⁴³⁶ Vergelijk ook Dirx 2001.

⁴³⁷ Coenen 1997, blz. 25; Coenen 1999, blz. 24.

⁴³⁸ Bijvoorbeeld Melfert 2007 inzake de Beerzen.

⁴³⁹ Camps 1979, blz. 1045-1046, nr. 856 9-10-1311.

van de gemeynt van Drunen: “*die yerste pale beghint ane die Sandbanke ende gheet tote Wenemaers palen toe ..... van den palen van Loen ane dat westeynde van Bardwike weder ane die Sandbancke*”.⁴⁴⁰ Het aantal mogelijke zandverstuivingen en de omvang daarvan lijken daarmee tot in de 14de eeuw gering te zijn geweest.⁴⁴¹ Natuurlijk zullen de hoge zandruggen, die het meest in aanmerking kwamen voor doorgaande wegen, kwetsbaar zijn geweest voor beschadiging van de vegetatie en daarmee voor verstuiving. Zoals Staring dat nog in zijn tijd zag gebeuren: “*van de kleinere zijn er eenige in lateren tijd, zelfs bij menschengeheugen ontstaan, soms door het ontblooten van den grond door een sterk uitgereden wagenspoor*”.⁴⁴² Deze zullen evenwel niet voor grote problemen hebben gezorgd. Aan het eind van de 14de eeuw werd dat anders.

“... *dat syn erve van XIX boenre heyden bevlogen is met sande*” luidt de motivering voor het niet innen van een cijnspost door de rentmeester van domeinen van Den Bosch in zijn rekening uit 1403-1404.⁴⁴³ Het gaat over een perceel van behoorlijke omvang, ongeveer 25 hectaren, onder de cijnskring Oisterwijk. In dezelfde rekening worden nog drie andere posten om dezelfde reden gecrediteerd, één onder Oisterwijk en twee onder Helvoirt, in het totaal ongeveer 47 hectaren. Dit waren door particulieren bezeten heidevelden, die door naastgelegen zandverstuivingen waardeloos waren geworden. De zandverstuivingen zelf zullen omvangrijker zijn geweest. Uit de muntwaarde, 12 penningen voor een oude groot, valt op te maken dat de overstoven gronden na 1210 zijn uitgegeven.⁴⁴⁴ De afschrijving van de cijns vertelt, dat de gronden van waardevol, waardeloos zijn geworden. Het zand zal dus pas na de uitgifte, mogelijk in de 13de eeuw, wellicht pas in de 14de eeuw, deze gronden overstoven hebben. De plek is, gezien de periode van uitgifte en de samenhang, vermoedelijk te lokaliseren in het noorden van Udenhout en Helvoirt, het gebied van de Drunense Duinen. De posten komen niet voor in de incidenteel overgeleverde rekening van rentmeester Tielman van Son van omstreeks 1340.⁴⁴⁵ Daaruit mag evenwel niet geconcludeerd worden, dat deze stuifzanden pas na 1340 zijn ontstaan. Het is waarschijnlijk dat men de verstuiving in het begin niet als hopeloos, definitief en onomkeerbaar heeft gezien en de rentmeester zal niet meteen toestemming hebben gekregen om de cijnsbedragen te korten.

Het zand van Loon op Zand, toen en nog eeuwen later Venloon geheten, wordt het eerst genoemd in 1382.⁴⁴⁶ Dan volgt de vermelding van de vier hierboven al vermelde percelen cijnsgoed met een totale omvang van 35 ¾ bunder.⁴⁴⁷ In 1423 is er sprake van een met zand bevlogen “*vuytfang*” (ontginning) van Giersbergen.⁴⁴⁸ In Hilvarenbeek bestreed men in 1441 verstuivingen met “*ruschen*”.⁴⁴⁹ Russchen zijn plaggen. Men stak dus op één plek plaggen, waardoor de heide daar kwetsbaar werd voor verstuiving, om die plaggen dan op een andere plaats tegen verstuiving in te zetten.⁴⁵⁰ En in 1448 worden de duinen van Drunen genoemd.⁴⁵¹

Tekenend in deze is ook de instructie van Philips de Goede voor zijn rentmeester in Den Bosch en twee anderen daar:

*“bynnen corten jaeren herwaerts overmids den overtuldigen zande, dat tot diversen plaetsen in onser Meyerijen van den Bosch by cleyngen besorge ende toesiene van onsen goede luden ende onderseten aldaer zo vermenichfuldicht, gebreyt ende vervlogen is, die vroenten ende gemeynten derselver onser goeder lude ende ondereste zo groetelyc zyn geargert ende verderft ende waeren gescapen by lancheiden van tyden noch meere te argeren ende te verderven, alsoe dat men niet wael remedie noch reparatie daertoe en soude cunnen gevinde...”*⁴⁵²

Kennelijk zijn omstreeks 1440 de verstuivingen sterk toegenomen. Wellicht hebben enkele warme en droge zomers in de jaren '40 hier een rol gespeeld.⁴⁵³ Men mag uit deze instructie in elk geval niet concluderen, dat de inwoners vrij spel hadden op de gemene gronden en dat er geen toezicht zou zijn. Legio zijn de

⁴⁴⁰ Enklaar 1941, blz. 75 7-1-1330.

⁴⁴¹ Vergelijk Leenders 2009, blz. 255.

⁴⁴² Staring 1878, blz. 55.

⁴⁴³ ARAB RK 5232. Dit is de oudste van de serieel overgeleverde rekeningen van de rentmeesters van de domeinen van Den Bosch. Hieraan vooraf gaat één overgeleverde rekening van Tielman van Son van omstreeks 1340.

⁴⁴⁴ Asseldonk 1999, blz. 51-56.

⁴⁴⁵ ARAB RK 45038, f. 91-96v.

⁴⁴⁶ SADB RA Den Bosch 1175, f. 172v. 4-8-1382(?).

⁴⁴⁷ ARAB RK 5232, 7-5-1403-6-5-1404.

⁴⁴⁸ Notebaert 1968, blz. 36, nr. 22 12-12-1423.

⁴⁴⁹ Enklaar 1941, blz. 124-127, nr. 73 22-11-1441.

⁴⁵⁰ Vergelijk Knol 1991, blz. 438.

⁴⁵¹ Notebaert 1968, blz. 50-51, nr. 27 18-11-1448, zie ook blz. 52-53, nr. 28 6-3-1449.

⁴⁵² Enklaar 1941, blz. 369-370, nr. 179 5-1-1448.

⁴⁵³ Buisman 1996, blz. 561-591, de zomers van 1441, 1442, 1443 en 1447.

boetes voor het heidemaaien op het verkeerde tijdstip, voor een te grote hoeveelheid en met twee zeisen. Dit kan eventueel nog geïnterpreteerd worden als zorg voor een eerlijke verdeling van het strooisel. Andere posten wijzen echter duidelijk op zorg om het zand, zoals: “*Item Tielman Smombers omdat hi opt sant gemayt had dat verboden was*”.⁴⁵⁴ Niet alleen de ontginningen, maar ook de dorpen zelf werden bedreigd. Er is een mooi verhaal over de kerk van Loon op Zand die vanwege het zand zes boogscheuten verzet werd. De bron van dit verhaal is helaas niet verder terug te voeren dan het begin van de 20ste eeuw.⁴⁵⁵ Bovendien kan vermoed worden dat de nieuwe kerkstichting daar door Van Haastrecht een ander, minder nobel, doel had.⁴⁵⁶ De nieuwe kerk leidde in elk geval tot een conflict met de abdij van Tongerlo, dat eerst in 1550 werd bijgelegd.⁴⁵⁷ Er zijn echter ook bedreigingen die historisch wel gedocumenteerd zijn: zo mochten de inwoners van Son in 1445 25 bunder gemeynt verkopen onder andere om “*te bepoeten ende te beheinen dat groet overvluich sant aldaer wesen dwelc huer dorpe ende gemeente aen alle syden verderft*”.⁴⁵⁸ Erp mocht in het jaar daarop om dezelfde reden 28 bunder van de gemene gronden uitgeven.⁴⁵⁹ In 1439 was het zand gestopt tussen Spoordonk onder Oirschot, de Beerzen, Haghorst onder Diessen en Moergestel en Oisterwijk. Dit gebied komt overeen met het gebied van Baast, 't Raak en de Wippenhouten, waar anderhalve eeuw eerder nog volop bos stond. De aangelegene gemeenschappen stelden gezamenlijk een beheersregeling in: “*dat men geen schaepen sall laten comen binnen den zande voir Beers, Haeghorst, Spoordonck en Oisterwyck*”.⁴⁶⁰

Het verminderen van de cijzen was niet in het belang van 's hertogen financiën. De verantwoordelijkheid voor de verstuiwingen werd daarom snel bij de bevolking gelegd. In 1417-1418 werden de dorpen Vessem en Wintelre beboet:

“*van der gebueren van Vessem ende van Wyntelre die geboden was in haren kerken een zandt dat tusschen hen beyden lach te stoppen elken dorp op twe cronen des si niet en deden en bracke dair aen die voirs twe cronen dair om hier van elken dorpe twee cronen*”.⁴⁶¹ Eerder al, in 1398-99, kregen die van Liedrop een boete “*omdat sy dat sant niet gestopt en hadden dair sy van sheerenwegen toe gheboden waren*”.⁴⁶²

De gemeenschappen legden op hun beurt de verantwoordelijkheid bij de individuele inwoners. Zoals bij de hierboven al genoemde inwoner van Wetten die in 1401 beboet werd, omdat hij had “*op't sant gemayt, dat verboden was*”.⁴⁶³ De burens van St. Oedenrode en Schijndel klaagden in 1451-1452 een van hun mede inwoners aan voor het weghalen van een boompje van het stuifzand:

“*Gherit van Brakel die hem misgrepen hadde mids dien dat hy jonge beircksken vytgepluct ende getogen hadde op te zande in der gemeente van Rode ende Schyndel ende daer dat die gebuer den selven Gerit ten Bosch beclaegden ende in dede scriven ten Bosch*”.⁴⁶⁴

De zandverstuiwingen vormden niet alleen een gevaar voor de landbouwgronden, maar ook voor de dorpen. Ze waren niet alleen een zaak van de lokale overheid, maar ook van de centrale overheid, die daartoe regulerend optrad. Het tegengaan van het oprukken van het zand werd door deze overheid wel gestimuleerd met het uitgeven van pootrechten en pootkaarten.⁴⁶⁵ Everard van Deurne verkreeg in 1433 zo'n recht om bomen op de zandverstuiwing van zijn goed Cruysshout te Bakel te planten.⁴⁶⁶ Maar meestal werden dergelijke kaarten aan dorpen gegeven. In 1441 kreeg Hilvarenbeek het hierboven al genoemde recht om bomen te poten op de gemeynt om zandverstuiwingen te weren.⁴⁶⁷ In 1447 volgde Oirschot.⁴⁶⁸ En de kaart voor de bodem van Elde uit 1462 vermeldt: “*allomme op te voorschreven gemeynte voor haer huysinge*

⁴⁵⁴ ARAB RR 2759 (Peelland aug. 1401-nov. 1401), Wetten.

⁴⁵⁵ Hammen, 1911, blz. 69 noemt het verplaatsen van de kerk van Loon op Zand in 1392 “*zes boochschoeten weechs*”, met verwijzing naar heerlijkheidsarchief naar een stuk uit 1392 betreffende Henricus Stierken. Stierken is een historisch aantoonbare figuur. Ook en eveneens zonder werkelijke bronvermelding in Beers 1999, blz. 28. Volgens Laurant Toorians heeft zijn schoonvader het betreffende document waarschijnlijk wel gezien (vriendelijke mededeling van Laurant).

⁴⁵⁶ De oude kerk bestond in elk geval nog in de 16e eeuw (Schutjes 1870, dl. 4, blz. 747); zie ook Beers 1959.

⁴⁵⁷ Vergelijk Toorians 2001, blz. 40.

⁴⁵⁸ ARAB RK 2413 1445, f. 36.

⁴⁵⁹ ARAB RK 2413 1446, f. 43.

⁴⁶⁰ Vera 1984, blz. 114.

⁴⁶¹ ARAB RK 5248 1417-1418.

⁴⁶² ARAB RR 2806 1398-1399.

⁴⁶³ ARAB RR 2759 1401.

⁴⁶⁴ ARAB RK 12993 25-12-1451-23-6-1452.

⁴⁶⁵ Ysselt 1890; Ysselt 1894.

⁴⁶⁶ Enklaar 1941, blz. 19, nr. 7 29-8-1433 onder verwijzing naar verwijzing naar Taxandria XXXIII (1926) blz. 67. In 1651 kreeg Bakel een pootkaart om 5 roeden (23.75 meter) op te gemeynt bomen en struiken te mogen planten in verband met beteugelen van het vliegend zand en de duinen (BHIC LT 133, f. 15-22 2-3-1651), in 1818 waren er nog steeds problemen (zie verderop in dit hoofdstuk).

⁴⁶⁷ Enklaar 1941, blz. 124, nr. 73 22-11-1441.

⁴⁶⁸ Enklaar 1941, blz. 167, nr. 91 1-4-1447.

erffven ende goederen aldaer ende beschudde derzelve voor t'zandt aldaer dryvende".⁴⁶⁹ Vlieden kreeg in 1468 een pootkaart en in 1491 kregen zowel Helvoirt als Nuland er ieder één, alle drie met de expliciete vermelding: om het zand te stoppen.⁴⁷⁰

Het oprukken van het zand rondom Giersbergen⁴⁷¹ is relatief goed gedocumenteerd. Dit goed van de abdij van Ter Kameren bij Brussel ontstond vanaf 1244, toen de abdij 150 bunder nieuw land van de hertog van Brabant opgedragen kreeg.⁴⁷² Het zal, zoals hierboven al uiteengezet is, om ontgonnen bos zijn gegaan. Het zullen zeker geen zandverstuivingen zijn geweest, want dan zou - logischerwijs - de abdij daar geen nieuwe uithof zijn begonnen. In de loop van de volgende eeuw verwierf de abdij nog meer goederen rondom Giersbergen,⁴⁷³ een indicatie dat er nog geen ernstige stuifzandproblemen waren, anders zou de abdij hier waarschijnlijk niet meer geïnvesteerd hebben. In 1398 is er een eerste indicatie voor de dreiging van het zand. In een huurcontract van beemden onder Helvoirt staat als voorwaarde opgenomen, dat de pachters aan het eind van de huur, het gepachte goed afgeschermd tegen het zand zullen achterlaten.⁴⁷⁴ Eerst in 1423 is sprake van een uitvang, een ontginning, die met zand bevlogen is.⁴⁷⁵ Vervolgens wordt in 1448 een locatie "*in die duynen*" te Drunen genoemd.⁴⁷⁶ Dat dit geen zandverstuiving hoeft te zijn, blijkt uit een passage uit 1564: "*petiam terre mericalis dictam den duyn sitam in parochia de Druenen*", dus een heide geheten den duyn.⁴⁷⁷ De abdij investeerde hier wel, zodat men waarschijnlijk de problemen nog onder controle had. In 1518 volgt een attestatie over een wat merkwaardige overeenkomst ongeveer tien jaar eerder tussen de abdij en het klooster Hertogendaal te Leuven en Emont Boest uit Den Bosch, waarbij de eerste het recht krijgt om op het goed van de tweede partij en tot zijn (eerste partij) profijt, bomen te planten

"om dat sant te stoppen ende te keeren uut den goeden ende erfven van Giersberghen; ende dat hout dat dair op wassen sal, altoes te moghen houden oft doen houden ende zijn profijt ende wille daer mede te moghen doen nu ende altoes ten ewighen daghe oft op zijn eygen erfwe stont ende gewassen ware; ende al te mogen doen planten poten ende houden soot hem belijft om dat sant tot den oirboirlycksten te stoppen ende te keeren sonder den voirg. cloostere van tsHertogendale oft Emondts Boest voirg. Daer emmermeer eenighe segghen toe te hebben in eniger manieren anders dan wies daer heyde op die soude sij moegen doen weyden oft hen belijfde".⁴⁷⁸

Het lijkt hier om een strategische ruil te gaan, want economisch kon deze ruil geen direct voordeel voor de abdij betekenen. De hoeve van Hertogendaal was feitelijk opgegeven, maar het zand bedreigde de goederen van Ter Kameren. Hertogendaal en Boest hadden een andere hoeve in pacht van Ter Kameren. Er werd nu een ruil afgesproken, waarbij Ter Kameren het zand bij Giersbergen buiten de deur zou kunnen houden en Hertogendaal en Boest aan het einde van de pacht (waarvan we de voorwaarden niet kennen), de gepachte hoeve in eigendom verkregen. In 1522 constateerde de rentmeester van de domeinen van Den Bosch dat er onder Giersbergen sinds decennia 2 bunder cijnsgoed deels met zand bevlogen was en deels onder water stond.⁴⁷⁹ Samenvattend lijken de zandverstuivingen van de Loonse en Drunense Duinen in de tweede helft van de 14de eeuw een serieuze bedreiging te gaan vormen. Aan het eind van de 14de en in de 15de eeuw kreeg de uithof Giersbergen steeds meer problemen met de verstuivingen, zodat ze een strategische goederenruil moest aangaan om het zand buiten de deur te houden. Voor de rentmeester van Den Bosch waren in de 15de eeuw verschillende cijnsposten onder Helvoirt en Oisterwijk (Udenhout) oninbaar, doordat het zand de eerder ontgonnen gronden ondergestoven had. Aan het einde van de 15de eeuw ging ook hertogelijk cijnsgoed te Giersbergen ten onder.

Nog in de 18de eeuw bleven zandverstuivingen zich uitbreiden en was men er niet of nauwelijks tegen opgewassen:

"maar dat die verzanding zoo gemakkelyk en ligt zoude te verhelpen zyn met het vervoeren van het zand is ligter gezegd als ten uytvoer gebracht, althans de ondervinding heeft geleerd dat met geene

⁴⁶⁹ BHIC CM 64, pootkaart Elde 8-7-1462.

⁴⁷⁰ BHIC LT 158a, f. 34v. 20-4-1491; Enklaar 1941, blz. 115-120, nr. 70, blz. 265-270, nr. 134 25-4-1491, blz. 271-279, nr. 135 8-8-1468.

⁴⁷¹ Op de grens van Drunen en Helvoirt.

⁴⁷² Camps 1979, blz. 287-288, nr. 207 1244; Notebaert 1968, blz. 1-5, nrs. 1 en 2.

⁴⁷³ Camps 1979, blz. 870-871, nr. 724 29-9-1306, blz. 871-872, nr. 725 29-9-1306, blz. 1069-1070, nr. 878 9-7-1312; Notebaert 1968, blz. 6, nr. 4 29-9-1306, blz. 7, nr. 5 29-9-1306, blz. 8-9, nr. 6 16-7-1312, blz. 12, nr. 8 18-6-1314, blz. 13 nr. 9 24-7-1314, blz. 14-15, nr. 10 20-12-1314, blz. 18-20, nr. 13 19-9-1336.

⁴⁷⁴ SADB RA Den Bosch 1182, f. 106v. 7-11-1398.

⁴⁷⁵ Notebaert 1968, blz. 36, nr. 22 12-12-1423.

⁴⁷⁶ Notebaert 1968, blz. 50-51, nr. 27 18-11-1448, blz. 52-53, nr. 28 6-3-1449.

⁴⁷⁷ Notebaert 1968, blz. 63-64, nr. 33 26-5-1564, blz. 65-66, nr. 34 13-11-1564.

⁴⁷⁸ Notebaert 1968, blz. 59-62, nr. 32 2-8-1518.

⁴⁷⁹ ARAB RK 5339 1-10-1521-30-9-1522, f. 78v.

*moogelykheid de zandbergen af te karren of te vervoeren zyn om dat hoe meer in zand gewerkt wordt hoe meer het zand vervliegt en daar door meerderde zandvlugten en bergen veroorzaakt zullen worden, waaromme dan ook der berigteren praedeceesuren in vorige tyden hebben geordonneert en zorggedraagen dat door de corporaalschappen van de gehugten alwaer men aanstuiving of vervliegung van zand ontdeckte, duin beplant wierde omme de aanstuiving en vervliegung te beletten”.*⁴⁸⁰

Dit citaat heeft betrekking op de Loonse en Drunense duinen. In 1753 hadden de dekenen van het Bossche voerliedengilde zich tot de Raad van State gewend met klachten over de bruikbaarheid en een verzoek over de weg van Den Bosch op Loon op Zand

(en verder naar Breda), omdat deze *“voor een gedeelte lopende door hooge zantduynen den meesten tyd van het jaar en bysonder in den zoomer door de felle droogte gansch onbruykbaar zynde ... de supplianten ten gemeene voordeele noodig agten dat op voors plaats een vast heerbaane gemaakt werde, welke in voors duynen niet vindbaar was ende ook nooit geweest was als wordende dan hier dan daar gereeden, maar dat de facielste weg kan werden nagespeurt”.*⁴⁸¹

Er volgde een hele procedure waarin de belanghebbenden werden gehoord en waarvan onder andere een visitatie van de situatie deel uitmaakte:

*“dat zy den ouden weg door de duynen heen inpracticabel hadden gevonden en dat het haar voorquam, dat den zelve weg nooit goed te maaken was, alzoo het terrein waar over dezelve liep in vliegende santduinen bestont welke door de wind telkens wierden verandert, zoodanig dat ter plaatse alwaar nu een hoogte was in korten tyd zig een laagte bevond en dat derhalven die grond nooit tot eenige consistentie te brengen was”.*⁴⁸²

Een voorstel van de voerlieden om de weg te verleggen leidde tot verzet van belanghebbenden in Udenhout, die overlast vreesden. Uiteindelijk werd voorgesteld om duinen af te graven en zand te verplaatsen. Hiervoor moesten kosten gemaakt worden. De voerlieden weigerden echter hieraan mee te betalen, want de weg was in hun visie in het algemeen belang. Ze kwam voornamelijk ten goede aan Den Bosch en Loon op Zand had belang bij het verkeer, anders reisde men over Tilburg

en *“dat om den quaaden weg door de duynen te myden zy hadden gereden over de landeryen alwaar nu volgens haar project den weg zoude kunnen gelegd worden, dan dat zy door de landslieden daar in verhindert waaren geworden en dus wederom genoodzaakt door de duynen te ryden, dat den weg door de duynen met geen mogelykheid kon werden goedge maakt alzoo die door het verstuyven der duynen met zand zoude overdekt worden, waar van ten blyk strekte dat den weg die door de voorscheeve duynen gemaakt was tyde wanneer prins Carel van Lotharingen in den jaare 1744 aldaar gepasseert was, die nu reets een manslengte was oversant”.*⁴⁸³

Daarmee was deze zaak voorlopig afgedaan.

In 1766 werd opnieuw aandacht voor het probleem gevraagd door een request van drossaard en schepenen van Loon op Zand om: *“de herbaane van daar op ‘s Bosch gedeeltlyk te verleggen en te brengen door particuliere erven”*, omdat de *“heerbaan ... onbruykbaar was geworden door het gestaadig aanwassen der zandbergen”*.⁴⁸⁴ Dit verzoek werd ondersteund door een attestatie van de voerlieden:

*“dat van immemorale tyden van gemelde hoofdstad ‘s Bosch op Breda en vice versa heeft gereden een toerkar en andere rytuygen van de Santkant gelegen onder Helvoirt op en langs de Drunense erven op Loon op Sant, dat de herbaan aldaar zedert lange jaren zodanig door het vervliegen van het zant en aanwassen van meenigte zantbergen ten eenemaal onbruykbaar en practicabel is geworden en met geen karren of rytuygen te gebruyken of te passeeren is, dat wy daarom bedugt syn dat gemelde toerkar over Tilburgh zal werden aangelegt en verleydt het geen tot merkelyk nadeel van alle voerlieden en passagiers zoude verstrekken, nademaal daar door een omweg van meer als een uur zoude gemaakt worden en by winter tyden de wegen op sommige plaatsen meede niet bruykbaar soudens syn en daar door als dan nog grooter omweg soude moeten gemaakt worden en de passagiers op eenen dag niet binnen de stad soudens kunnen komen”.*⁴⁸⁵

Ook nu was er weer verzet vanuit Udenhout, dat de situatie bagatelliseerde:

“want of schoon wel waar is dat de herbaan loopende van Loon op Zant op ‘s Bosch waar over de tourkar van gemelde stad op Breda en vice versa sederd immemorale tyden heeft gepaseert door aanstuiving van zant swaar en moeilyk is geworden, echter niet te min ook waar is dat die verzanding welke in de oude baan maar op twee a drie plaatsen exteert seer faciel en ligteylyk kan geholpen en

⁴⁸⁰ BHIC LT 106, 8-8-1768.

⁴⁸¹ BHIC LT 2, f. 105v. 17-7-1753.

⁴⁸² BHIC LT 2, f. 199 24-7-1753, f. 203v. 7-8-1753, f. 208 21-8-1753, f. 208v. 23-8-1753, f. 211v. 4-9-1753, f. 214 11-9-1753, f. 243v. 6-11-1753, f. 242 20-11-1753, f. 254v. 24-11-1753, f. 255 27-11-1753; LT 62 30-10-1753.

⁴⁸³ BHIC LT 2, f. 259 4-12-1753, f. 262 11-12-1753.

⁴⁸⁴ BHIC LT 13, f. 59v. 3-6-1766.

⁴⁸⁵ BHIC LT 13, f. 59v. 3-6-1766, f. 69 1-7-1766, f. 83 23-7-1766; LT 105 23-7-1766.

*voorgekoomen worden, met, op die plaatzen waar het meeste zant is aangestuivt het zelve zant te vervoeren en te verbrenen in aangeleegene laagten die meenigvuldig zyn”.*⁴⁸⁶

Uiteindelijk werd toch besloten de weg over particuliere erven in het noorden van Udenhout aan te leggen.⁴⁸⁷

Volgens de traditionele opinie zijn de zandverstuivingen niet het gevolg van droogte, maar van overbeweiding door schapen en het halen van heideplaggen voor in de potstal.⁴⁸⁸ Ook op dit beeld valt veel af te dingen. Een stevige begrazing moet niet verward worden met overbeweiding. Heide moet intensief beweiden worden om houtopslag en vergrassing te voorkomen. Hoewel dat laatste historisch minder zal zijn voorgekomen dan nu, mag niet worden aangenomen dat heide in het verleden alleen uit struik- en/of dopheide bestond. Heide met groes (gras) wordt regelmatig in de bronnen vermeld.⁴⁸⁹ Dit waren over het algemeen de betere heidegronden, waar het grote vee werd geweid. Van overbeweiding met runderen en paarden zal geen sprake zijn geweest. Uit boedelinventarissen en akten van publieke verkopen blijkt dat de gemiddelde Meierijse boer maar een handvol ‘beesten’ en nog minder paarden bezat. Ter illustratie: de 162 bewaarde boedelcelen met vee van Oost- en Middelbeers over de periode 1684-1798 vermelden in totaal 759 runderen en 107 paarden, dus gemiddeld 5 runderen en 2/3de paard per boedel.⁴⁹⁰ Het feitelijk aantal dieren lag hoger, omdat hier jong vee voor de helft is gerekend, maar dat heeft geen groot effect op de beweidingdruk.

De schapen zullen zich over het algemeen tevreden hebben moeten stellen met de slechtere heidevelden.⁴⁹¹ De schapen bijten de heide met hun snijtanden kort boven de grond af,⁴⁹² waardoor de grotere grazers er weinig meer vinden. Dit is op die manier tevens een wijze van conservering van de heide. Als getuige à décharge mag de situatie in Lommel gelden. Dit dorp kende volgens een tijdgenoot omstreeks 1610 een populatie van 18.000 schapen; daarvoor waren het er wellicht veel meer. Lommel telde toen ongeveer 9.000 ha woeste grond. De beweidingdruk was dus 2 schapen per hectare woeste grond.⁴⁹³ Hoewel Lommel een echt zanddorp was en de lokale naam Zavel voor hertgang daar wellicht te relateren is aan de strijd tegen het zand,⁴⁹⁴ zijn de heiden van Lommel voor het begin van de 20ste eeuw⁴⁹⁵ nooit zo beschadigd geraakt, dat ze massaal verstoven zijn. In de Meierij graasden in 1815 ongeveer 50.000 schapen op circa 120.000 ha ongecultiveerde grond.⁴⁹⁶ Het aantal schapen is in eerdere eeuwen waarschijnlijk hoger geweest, maar zelfs als men aanneemt dat deze populatie het vijfvoudige was, dan was de begrazingsdruk niet hoger dan in Lommel. Begrazing door schapen zal dan ook over het algemeen niet de oorzaak van de grote zandverstuivingen zijn geweest. Wel kan er incidenteel sprake zijn geweest van een te hoge belasting. Dat zal met name het geval geweest zijn in die plaatsen die al kwetsbaar waren of waar het zand gestuit was. Op zulke plaatsen werd het weiden van schapen dan ook verboden, zoals in de jaarkeuren van Oirschot van 1619 :

*“Is geordineert dat nyemant syne perden off beesten en sal mogen laten gaen van Paesschen af tot Baemisse toe op de duynen ende die van Verenbest oft Naestenbest oock niet henne schapen het sant soo seer weycken sullen als mogelyck syn sall, mits de groote schade die door de losmaeckinge van den selven sande gebeurt ter tydt ende wylen toe het sant beeter bepoot ende gewassen sal syn oft sullen breucken elcke reysse XXI st”.*⁴⁹⁷

⁴⁸⁶ BHIC LT 105 5-8-1766.

⁴⁸⁷ BHIC LT 13, f. 97v. 29-7-1766, f. 103 5-8-1766, f. 107v. 5-8-1766, f. 110v. 12-8-1766, f. 118v. 2-9-1766, f. 138 7-10-1766, f. 138v. 7-10-1766, f. 152 1-11-1766, f. 157 18-11-1766; LT 15, f. 52 9-4-1768, f. 57v. 12-4-1768, f. 100v. 8-8-1768; LT 68 8-7-1767; LT 106 8-8-1768, 31-1-1769, 28-2-1769, 14-3-1769, december 1769.

⁴⁸⁸ Mourik 1988, blz. 11; Mourik 1991, blz. 88; Mourik 2007, blz. 264; Hanekamp 1986, blz. 11; zie ook Sprangers 1933, blz. 20 die hetzelfde verklaart ten aanzien van de teruggang van het bos.

⁴⁸⁹ Het gras in de historische heide dient uiteraard niet verward te worden met onze huidige door stikstofverbindingen vergraste heides.

⁴⁹⁰ RHCE OWMB 645-677.

⁴⁹¹ Zie bijvoorbeeld RHCE AA Bergeyk 13 f. 112v. ev. 11-4-1808, art. 9, waarbij degene die zijn schapen in het broek laat, bedreigd wordt met een boete van 14 stuivers, of RHCE AA Hoogeloon 20 10-8-1780, conceptreglement van Hoogeloon, Hapert en Casteren, waarschijnlijk uit 1682, dat verbiedt schapen te houden binnen de palen (van de voorraad) van deze gemeenten.

⁴⁹² Ault 1972, blz. 46-48.

⁴⁹³ Knaepen 1990, blz. 221-227.

⁴⁹⁴ Mennen 1990, blz. 195-196; Ackersdijk 1808.

⁴⁹⁵ Toen door de uitwasemingen van de zinkindustrie, vriendelijke mededeling Bruno Indekeu, Lommel 11-11-2007.

⁴⁹⁶ Deckers 1912, blz. 213-215, gecorrigeerd voor de Meierijgemeenten; Pieck 1845. Er is onmiskenbaar een dalende trend door de eeuwen heen. In de periode 1891-1895 werden er voor Noord-Brabant en Limburg in het totaal 54.498 schapen genoteerd (Droesen 1927, blz. 84-85), in 1921 16.058 (Droesen 1927, blz. 97).

⁴⁹⁷ RHCE AA Oirschot, ongeinventariseerd, gepubliceerd in Campinia, afl. 1-7 (1971-73).

Ook de vreterij van konijnen kan de heide plaatselijk aantasten en zandverstuivingen veroorzaken.⁴⁹⁸ Deze dieren zijn van oorsprong niet inheems, maar immigranten uit Zuid-Europa en Noord-Afrika, en werden vanaf de 13de eeuw overal in Europa gehouden voor hun kostbare pels en het vlees.⁴⁹⁹ Het voorkomen van konijnen in de Meierij is slecht gedocumenteerd.⁵⁰⁰ In 1486 is er in Asten sprake van een konijnenwarande, waar de heer kunstmatige konijnenbergen maakte op de gemeynt en de konijnen de gewassen beschadigden, tot ongenoegen van de boeren.⁵⁰¹ Slechts in één geval wordt er verwezen naar directe schade aan het landschap door de konijnen: “om de duynties van conynen (die teenemaal daar me syn vernielt) weder te planten”.⁵⁰² Vermoedelijk dragen ook de konijnen geen overwegende schuld aan het ontstaan van de grote zandverstuivingen.

Ook de idee, dat het slaan van plaggen voor de potstal het ontstaan van de zandverstuivingen heeft veroorzaakt, moet van de hand worden gewezen. Voor een goed begrip dient men onderscheid te maken tussen het steken van plaggen, het maaïen of slaan van vlaggen en het heide maaïen of plukken.⁵⁰³ Bij het steken van plaggen (rossen, russen, tussen of tossen op z’n Brabants) werd de heiplant met wortel en al verwijderd en kwam er anorganisch materiaal mee.⁵⁰⁴ Bij het vlaggenmaaïen of vlaggenslaan werd een humeuze laag verwijderd, maar de wortels bleven intact en deze liepen later weer uit. Bij het maaïen van de heide werd alleen het bovenste deel van de heideplant verwijderd en liep de plant opnieuw uit.

Het onderscheid tussen de verschillende methoden van exploitatie van de heidebegroeiing blijkt ook uit de verschillende gereedschappen die daarvoor gebruikt werden. De overgeleverde exemplaren, bijvoorbeeld in het openluchtmuseum van Bokrijk zijn van betrekkelijk recente datum, maar het verschil wordt ondersteund door oudere gebruiksvermeldingen.⁵⁰⁵ De vlagzeis is zichtbaar verwant met de zeis en de zicht en dient duidelijk voor het oppervlakkig wegmaaïen van de heide. De zodenbijl is zwaarder uitgevoerd, gericht op het kracht zetten en kennelijk bedoeld om onder de plag te slaan en deze zo te oogsten. Hij komt daarin overeen met de Gelderse of Drentse plaggenzicht.⁵⁰⁶ Historisch wordt het onderscheid tussen het gereedschap en de exploitatie onderbouwd door passages in huurcontracten waarbij de huurder de hei moet afmaaïen met de vliegende heizeis (zonder een schop daarbij te mogen meebrengen).⁵⁰⁷ Omdat de overgeleverde exemplaren en de documentatie⁵⁰⁸ van de Kempense gereedschappen betrekkelijk recent zijn, is het mogelijk dat deze gereedschappen er eerder anders hebben uitgezien. Gezien de vele verboden om de heide te zwaar te maaïen, zal die uitvoering dan eerder lichter dan zwaarder zijn geweest.

De plaatselijke regelgeving liet namelijk het halen van plaggen op de gemene gronden over het algemeen slechts heel beperkt toe.⁵⁰⁹ Echte zware plaggen, met veel wortels en zand, mochten alleen bij uitzondering en meestal alleen voor bouw materiaal van de gemene gronden gehaald worden. Dan ging het bijvoorbeeld om dak- en putrussen, waarmee respectievelijk de nokken van de daken en de wanden van putten werden gemaakt.⁵¹⁰ Ook werden plaggen gebruikt om landerijen te omheinen en af te grenzen.⁵¹¹ Soms werd ook wel toegestaan om het rotende vlas onder water te houden met behulp van russen.⁵¹² Voor het halen van de

⁴⁹⁸ Stoutjesdijk 1953, blz. 28-29.

⁴⁹⁹ Rackham 1986, blz. 47-49; Dam 2002.

⁵⁰⁰ Ik heb slechts enkele vermeldingen gevonden: Yssel 1920, blz. 27-30: Rixtel, Aerle en Beek 19-5-1359 (BHIC LT 158a, f. 186-188); ARAB Rekenkamer kwitanties 6412 1-9-1618; ARAB RK 294 f. 298 27-5-1559 Berlicum en Middelrode; ARAB RK 295 f. 313v. 12-11-1558 Eersel, f. 314v. 31-10-1538 Mierde en Bladel, ARAB RK 297, f. 5 29-1561 Mierde, Bladel en Vessem, f. 64 2-9-1561 Veghel, Erp en St. Oedenrode; RK 308 f. 317v. 10-10-1610 Hilvarenbeek; RK 5337 1-10-1509-30-9-1510, f. 81; RK 5447 f. 127v. 1-10-1614-30-9-1635; BHIC RRG 1, f. 8 26-2-1635, f. 20 5-12-1646; RHCE AA Oirschot ongeïnventariseerd, dorpsresoluties 1753-1762 f. 137 17-7-1757. Spierings 1982. Smit noemt nog de warande van het goed Nemelaar (Haaren) een konijnenwarande (Smit 1911, blz. 85, 23-3-1358), daar worden echter ook patrijzen genoemd (BHIC LT 158a, f. 180v-185); zie verder Smit 1911, blz. 93-95, blz. 100 voor een oudere vermelding van “conins” te Wavre 7-2-1292).

⁵⁰¹ Enklaar 1941, blz. 8-16, nr. 4 31-10-1486.

⁵⁰² BHIC RRG 1, f. 20 5-12-1646.

⁵⁰³ Schafrat 1963, blz. 21: Dit heimaaien is nog niet zo lang uit de mode. De oudere boeren herinneren zich er nog wel het een en ander van. Het “hêemêje” gebeurde met de zogenaamde “êêizeecht”. De gemaaide hei werd bij gebrek aan stro gebruikt in de veestallen (natuurlijk potstallen [NB: eind 19e begin 20e eeuw HV]). Ook gebruikten ze daarvoor heiplaggen (in Boekel zeggen ze “vlagge”) die met een vlaghak gekapt werden [NB eind 19e, begin 20e eeuw HV]. En ten slotte maaide men wel hei om er “hêëibesems” van te maken.

⁵⁰⁴ Domhof 1953.

⁵⁰⁵ Nouwen 2005.

⁵⁰⁶ Oosting 1942; Bieleman 1994; Domhof 1953.

⁵⁰⁷ BHIC RA Oirschot 138b, f. 42 nr. 168 19-3-1558; RA Oirschot 142c, ls. bij f. 458 sd. (1583). Zie ook Kappelhof 1984, blz. 102.

⁵⁰⁸ Voor uitgebreide documentatie voor de eerste helft van de 20ste eeuw zie Burny 1999, in het bijzonder blz. 27-33, 38-43.

⁵⁰⁹ Niet alleen in de Meierij, maar ook op aangrenzende zandgronden, bijvoorbeeld te Meyel (Droesen 1927, blz. 48).

⁵¹⁰ RAT AA Hilvarenbeek voor 1811 101, f. 233v. 14-9-1780; BHIC LT 52 25-9-1732; Mélotte 1977, blz. 84.

⁵¹¹ Bijvoorbeeld RHCE RA Oirschot 137a, f. 38 25-5-1551.

⁵¹² RHCE AA Oirschot ongeïnventariseerd, Jaarkeuren 1619, gepubliceerd in Campinia afl. 1-7 (1971-1973).

plaggen moest men meestal schriftelijk toestemming hebben. Daarvoor moesten het doel en het aantal plaggen opgegeven worden. De plaggen moesten binnen enkele dagen verwerkt zijn en mochten niet in huis gebracht worden. Op het overtreden stonden relatief zware straffen in de orde van grootte van een half tot meer dan een dagloon per plag:

*“Is geordineert dat niemant egeen groesrossen steecken en sal ten ware in de garstmaent om aen putten te leggen oft huyssen te vorsten op de verbeurte van seven stuyvers als voor te deylen. Oock geen huysrossen meer te mogen steecken dan men op te huyssingen van doen en behoeven sall ende naedemael die gesteecken syn binnen acht dagen daer naer van de gemeynte te ruymen ende op de huysinge te dragen op verbeurte van seven st. als voor te deylen” en “Item is geordineert dat nyemant soo wie hy sy egheen groes, schorfft oft moerrossen geheel Oirschot door en sal mogen op de gemeynte steecken op te verbeurte van elck roey wallen daer innen eenige sulcke rossen geleght te verbeuren XXI stuyver oft van elcken rosse, soo die bevonden sal connen worden seven stuiver als voor te deylen” en “Is geordonneert dat nyemant hem en sal vervoorderen eenige rossen oft torff te steecken, off te slaen opt Bersveldt ofte Vloedt by daeghen oft by nachten op ten pene van te verbeuren voor elcker rossch oft torf seven stuyvers als voor te deylen”.*⁵¹³

De reden hier voor zou kunnen zijn dat men de relatief schaarse groesrossen, die voor de helft of meer uit gras bestonden en turfrossen, dat wil zeggen: oude en afgestorven heide,⁵¹⁴ gecontroleerd wilde verdelen. Maar ook de veel minder waardevolle heirussen mochten niet zonder meer gehaald worden:

*“Is geordonneert dat niemant egheene heyrossen oft aerde op de gemeynte en sal mogen halen om hofsteden oft missien te hoogen, graven te vullen oft anders yets daer mede te doen sonder ten minsten van drye gesworen daer toe consent te hebben, ende plaetse gewesen te syn daer dat nutste en oirbaerste sal connen geschieden ter minster schaden contrarie doende sal breucken van elcke karre oft weghvoeren seven st. als voor te deylen”.*⁵¹⁵

Deze regels werden in de praktijk ook gehandhaafd.⁵¹⁶ En in Bladel maakte het in 1800 niet uit wat voor rossen het waren als ze maar niet in een afgepaald gebied waren gestoken en voorts als het maar geen groesrossen waren daarbuiten:

*“Also aan ons is voorgekomen dat onse gemeentens heyden door steken van turf ofte vlaggen en voor al daar eenige groes gevonden word tot weyden voor het vee als andersints schandelyk is worden bedorven en also tot voorkominge van dien nieuwe hopen tot teekenpalen syn opgeworpen en gestelt werd by schepenen en heemraden verboden dat niemand binnen de voors tekenhopen van de heyde ofte alwaar groese gevonden word eenig gebruyk sal mogen hebben als tot wyde voor het vee dan vorstrussen in de maand september..”.*⁵¹⁷

Deze vlaggen of turfrossen waren bestemd om voor brandstof te dienen en niet als stalvulling⁵¹⁸ en dat wordt in sommige reglementen nadrukkelijk gesteld.

Zo besloot men in 1767 te Woensel: *“een iegelijk te waarschouwen en te interdiceren van niet te vlaggen in de gemeene heide der heerlijkheit Woensel om de vlaggen tot strooijsel van vee te gebruiken”*⁵¹⁹ en in 1806 te Valkenswaard: *“in plaats van tot brand te dienen in de stal tot strooijsel word gebezigd en dat door zulke kwaade practeyken de schaarsheid van turf welke zig alhier in de heide hoe langs hoe meer begint voor te doen dagelijks sterker zal gevoelt werden”*.⁵²⁰ In Oost- en Middelbeers zocht men naar een oplossing: *‘edog zullen scheepenen zoo zij het wegens gebrek aan strooi goedvinden eenige bijzondere heijplakken tot strouzel te verkoopen, zulks doen langs den Oirschotze en Grooten Aardse reën nabij de bergen, alwaar geen goede turf kan groeien, zullende alsdan zodanige verkooping zoo vroeg in het voor jaar moeten geschieden, dat dat strouwsel kan worden afgevlagd en ingehaald, voor de gewoone heiturfverkoop geschied, zullende na de verkooping geen strouwsel meer uit de heide mogen gehaald worden’*.⁵²¹ In Bladel verordende men in 1775: *“alsoo door den president aan de vergaderinge is voorgedragen de schaarsheyd welke alhier onder de*

⁵¹³ RHCE AA Oirschot ongeïventariseerd, Jaarkeuren 1619. Enkele andere voorbeelden: Ordonnantie 1790 art 12, 13, 14; RHCE AA Bladel 11, f. 88v. 27-5-1757, reglement Netersel; VPH, Reglement op het schutten, enz. voor de gemeente van Veghel 7-4-1804, art. 37, 38; VPH, Keuren en breuken der gemeente Veghel 1649, art. 8; VPH, Bakel, art. 8, 59, 60; Mélotte 1977, blz. 84.

⁵¹⁴ Op de gemene gronden kwam behalve in de Peel ook in vennen en langs de beken veenturf voor, maar dit was over het algemeen te weinig of gereserveerd als privilege voor de heer, zodat de heiturf - ook vanwege het gebrek aan hout - de belangrijkste brandstof was. Zie verder.

⁵¹⁵ RHCE AA Oirschot ongeïventariseerd, Jaarkeuren 1619, gepubliceerd in Campinia, afl. 1-7 (1971-1973).

⁵¹⁶ Zie bijvoorbeeld RAT AA Hilvarenbeek 101, f. 232v. 14-9-1780 ev. waar het illegaal gebruik van rossen door de eigenaar van het landhuis Groenendaal gecorrigeerd wordt.

⁵¹⁷ RHCE AA Bladel 13, f. 29 12-7-1800.

⁵¹⁸ Zie ook Burny 1999, blz. 30.

⁵¹⁹ RHCE AA Woensel 7, ls. 26-6-1767.

⁵²⁰ RHCE AA Valkenswaard 17, sf. 8-5-1806.

⁵²¹ Ordonnantie 1790, art. VI.

ongesetenen is van voeder en strooysel voor hare vee en off daar in niet soude kunnen worden voorsien, soo is by de vergaderinge in overweginge genomen en tot soulaas van hare ingesetenen na ingenomen advies van gezworen heemraden geresolveert dat aan allen ende een ider ingeseten binnen desen dorpen woonagtig sal worden gepermitteert soo als gepermitteerd word mits desen omme vry en sonder schade van dees gemeentens grond heyde te mogen mayen en tot voeder of stroyingen voor haar vee te moogen tuyshalen soo wel binnen als buyten de aff getekende palen, sonder dat daaronder begreepen syn eenige heyvlaggen en sulx voor den tyt van twee maanden te rekenen met den datum van dese resolutie sullende naer dien tyt alles in voorige order syn en blyven en de te begane boetens als dan exactelyk wederom worden ingevordert met last aan de gezwoore heemraden om noukeurig na te gaan off dese resolutie in ordere word nagekomen..”.⁵²² In Vessem kon men omstreeks 1800 “Heiplakken tot strooisel” kopen, terwijl het aan de andere kant verboden was “het zij op de Gemeente, of onder de Pootingen eenige vlaggen te steeken of aarde af te laaden”.⁵²³ Daarnaast was en bleef de mogelijkheid om russen te steken, voor welk doel dan ook, beperkt en werden overtredingen tegen de regels ook zwaar bestraft met een boete van 7 stuivers voor zowel iedere onrechtmatig gestoken als iedere onjuist gebruikte rus.⁵²⁴ Uit deze meer soepele benadering mag dus niet geconcludeerd worden, dat rond 1800 onbeperkt vlaggen konden worden gehaald, russen worden gestoken, etc.

Over de landman in Hilvarenbeek schreef schoolmeester Broeders in 1838, dat “hij het gemis van stroo tracht te vergoeden door zoogenaamd strooisel, zijnde zeer dunne plaggen of liever afmaaisel der heide dat tot de bereiding van korenrest zeer bijzonder geschikt geoordeeld wordt”.⁵²⁵ Het gebruik van vlaggen tot strooisel was daar dus geaccepteerd, hoewel de voorkeur nog naar maaisel uitging. Kennelijk was er sprake van een zekere ontwikkeling, maar ging die niet overal in hetzelfde tempo. Zo constateerde de jonge Staring, in 1831 als Leids jager op de Brabantse zandgronden gelegeerd, dat de Brabantse boeren in tegenstelling tot de Gelderse stro in plaats van heideplaggen als strooisel gebruikten.⁵²⁶ Alleen voor Goirle vindt men in 1794 vermeld, dat het grootste deel van de mest van “heyvlaggen” werd gemaakt.⁵²⁷ Het gaat daar echter om een klacht over de slechte economische staat van het dorp, zodat er vermoedelijk sprake is van enige overdrijving. Vanuit het naburige Riel meldde men omstreeks 1830 juist het voorkomen van “heide, waaruit hier heischobben, om te branden, gestoken worden”.⁵²⁸ Daarnaast worden vlaggen en maaieren nog wel eens door elkaar of in elkaars verlengde gebruikt, wat verwarring geeft. Dat is bijvoorbeeld het geval bij Van Oudenhoven, die in 1670 meldt dat de vlaggen deels gebruikt worden tot brandstof en deels tot strooisel.⁵²⁹ En dat geldt ook voor het begrip rossen.⁵³⁰ Hieruit mag niet geconcludeerd worden dat er sprake was van stelselmatige bemesting met beaarde plaggen. Zo er al sprake was van strooisel van vlaggen, was dat alleen van de bovenste laag. Bij het vlaggen mocht de heide namelijk niet beschadigd worden, er mocht dus niet te diep gevlagd worden. In Bakel was dat, volgens het keurboek van 1649, op de vlakke heide maar twee vingers en op bultige heide maar drie vingers dik.⁵³¹ Wat de bedoeling was, wordt duidelijk uit een voorschrift buiten het studiegebied voor de pachter van de Grote Hoeve te Zoersel van de Sint Bernardsabdij te Hemiksem (B): “de heye die Jan behoeven sal die sal hy reynlycke boven de eerde afmayen”.⁵³² Ook Stockmans noemt het gebruik van “schadden” op de mest te strooien, zonder dat dit wordt verhelderd.⁵³³ Het verschil tussen heidemaaien en vlaggen wordt duidelijk uit een octrooi om heide te mogen verhuren voor Bergeyk uit 1577. De inwoners wilden een deel van hun heide verhuren om de oorlogslasten te bestrijden. Het ging om: “selve heyde te moegen met beesten gebruycken ende weggen, heyde te mayen ende torven te steken, gelyck dye supplianten deselve heyde over memorie van menschen

⁵²² RHCE AA Bladel 15, f. 32v. 4-4-1775.

⁵²³ Keur 1804, art. 2 en 13.

⁵²⁴ Keur 1804, art 9.

⁵²⁵ Broeders 1838, blz. 19.

⁵²⁶ Veldink 1970, blz. 32.

⁵²⁷ Breugel 1794, blz. 321.

⁵²⁸ Aa 1839, dl. 9, blz. 471-472.

⁵²⁹ Oudenhoven 1670, blz. 4. “De woeste heyden syn mede wel schrael ende magher maer geven noch eenighe nuttigheydt voor de inwoonders sy weyden daer op hare schapen ende halen hare byene daer mede haer voetsel de vlagghen die sy daer van halen ghebruycken sy ten deele tot haren brandt en ten deelen om haer magher land daer mede vet te maeken als het tot assen verbrandt of tot messe verrot is waervan hier naer breder”.

⁵³⁰ Vergelijk ook Vliebergh 1906, blz. 71-72.

⁵³¹ BHIC DCL 6, keurboek Bakel 1649, art. 77.

⁵³² Lindemans 1952, blz. 93, noot 169.

⁵³³ Stockmans 1670, nr. 89 De locis sterilibus & incultis, cujus sint? “3. Nec mutat conditionem horum locorum quod vicinis subinde pastum praebeant aut aliam utilitatem, veluti effodiendi ustilem glebam, quam turpham didimus, quod nomen etiam in legibus Salicis reperitur & alicubi erica consitam & aptam habeant ad finum faciendum, quam agricolae, schaddam nominant in Campinia seu Taxandria, nam cum fundus ipse vastitate, solitudine & sterilitate sua speciem exhibeat rei nunquam occupatae, nec ad communes aut privatos usus redactae, non potest perfunctoria illa pastio, quam Galli vain pasturage vocant & levis utilitas quae inde percipitur, rei naturam mutare”.

gebruycet hebben”. Dat het bij het “torven” niet ging om het uitmoeren van veen, maar om het slaan van heidevlaggen voor brandstof, blijkt uit een beperkende clausule:

“behoudelijck oyck dat de supplianten nyet en zullen gedoogen indyen men bevindt in de selve heyde gelegen te zyne eenige moeren deselve moeren uyt te steken, maer int verhuieren vande selve heyde expresselyck conditie dat dye huerlingen derselver heyde de moeren zullen moeten laten in vuegen als die nu oft ten tyde vander selver hueringe zullen zijn”.⁵³⁴

Overigens mag uit het strooien van vlaggen over de mest niet het gebruik of bestaan van een potstal worden afgeleid. Het strooisel kan op de mesthoop buiten of bij de akker toegevoegd zijn.⁵³⁵ Aan het eind van de achttiende eeuw wordt de verwarring vergroot omdat het woord *plaggen* dan in gebruik komt.⁵³⁶ Het praktische gebruik veranderde echter niet.

Stephanus Hanewinkel beschreef in 1803 als volgt: *“Er zyn in de Meiry zeer vele en uitgestrekte heien. Deze worden voornaamlyk gebruikt om schapen te weiden, om de byenteelt te bevorderen en om plaggen, om te branden, op te steken, ook maait men de heide van dezelve af, om dezelve by gebrek aan stroo, op de stallen te strooien, om ‘er mest mee te maken”*.⁵³⁷

De aanwas van de turf (afgestorven heide) mocht niet in gevaar komen:

“Alzo ‘er meede niet nadeeliger voor de heide is, als het afvlaggen, waar door de heide bedorven en de aanwas van turf verhinderd word, zoo zal niemand zig vervorderen den aard door vlaggen te beschadigen, met op het Beersveld met een vlagzeisje vlaggen af te slaan of maaijen of met de schup hey tot strooisel af te steeken, zelfs niet op hunne gekogten turfplakken of daar buiten..”.⁵³⁸

Daarom was ook het maaien van heide aan regels onderworpen, zoals in 1649 te Bakel:

“Item die zijn heije te zwaar meijd die zal breuken twee Bosch pond”.⁵³⁹

Soms was het maaien van heide zelfs helemaal verboden, zoals in Valkenswaard en Waalre in 1606:

“Item niemant en sal heijde moogen maeijen ofte eenige groesen offte vlaggen ofte laeden op die gemeynt, op die ghemeijne straten ofte wegen, op die peene van 36 stuivers en die verbeurt van de heijde ofte groese”.⁵⁴⁰

In zo’n geval was men beperkt tot eigen heideveldjes, maar ook daar golden beperkingen, onder andere bij huurpercelen.⁵⁴¹

Niet alleen het feitelijke russen halen, vlaggen en maaien van de heide was gereguleerd, ook het tijdstip wanneer dit mocht worden gedaan, waar en hoeveel er mocht worden gehaald was geregeld. Het halen van vlaggen was op de meeste plaatsen beperkt tot enkele dagen per jaar. In Mierlo was de regel dat de heide twee of drie maal per jaar werd “ontslagen”, dus opengesteld voor “zeysen ende torven, mits daar heye maayende ende torf slaende”. De duur van de openstelling was afhankelijk van de grootte van het bedrijf met een enkele uitzondering:

“die IX lopen [circa 1,5 ha HV] tsaeyelants hebben oft toelen ende die oick egheen lant en toelen, die hebben in elck ontslach 1 dach; die hebben boven IX lopen tsaeye tot XVIII lopen tsaeye, die hebben 1 ½ dach in elck ontslach, die boven XVIII lopen tsaeye hebben, die hebben 2 daghen”.⁵⁴²

De uitzondering werd gevormd door het Hofgoed, vermoedelijk het oorspronkelijke domaniale exploitatiecentrum.⁵⁴³ Of er werden kavels verkocht waarvan de grootte gerelateerd was aan het bedrijf en de omvang van de huishouding, zoals in de Beerzen:

“Alle inwooneren van de dingbanke van Oostelbeers en Middelbeers hebben gelyk recht om jaarlyks op het Beersveld of Beersen aard hey turf te koopen, onder deeze van ouds in usantie zynde voorwaarden of bepaling, dat die ingezetenen welke veehoudende de boerderij exerceeren, of die geene beesten houden, nogtans by alle gemeentes werken, telkens een man leeveren, geregtigt zyn tot een geheele turfplak, dog dat die geene, welke maar zyn kamer-raaden, als mede alle die zonder beesten wonen, mits hare eigene huishoudinge doende of een haal hangen, en maar een half man, of, om de andere

⁵³⁴ ARAB RK 649, f. 43v. 3-9-1577.

⁵³⁵ Vergelijk Krings 1976, blz. 16-17.

⁵³⁶ Heeroma 1968, blz. 52, 84, de term plaggen wordt gebruikt als verklaring voor vlag: “betekent het zelve als Vlag”, maar “Plaggen” zou ook in de Meierij in gebruik zijn. In de Meierijse bronnen wordt echter over het algemeen van vlaggen gesproken. Uitzondering: BHIC RRG 39, f. 168 31-1-1794 in het advies van de rentmeester generaal op een request. De toenmalige rentmeester Wilt Gerrit Jan baron van Rhemen van Rhemenshuizen was een vreemdeling, geboren in Vollenhoven, Overijssel.

⁵³⁷ Hanewinkel 1803, blz. 16.

⁵³⁸ Ordonnantie 1790, art 6.

⁵³⁹ VPH, Bakel en Milheeze, keuren Bakel blz. 9.

⁵⁴⁰ Mélotte 1977, blz. 84.

⁵⁴¹ Bijvoorbeeld RHCE RA Oirschot 137a, f. 72 3-6-1552.

⁵⁴² Spilbeeck 1892, blz. 616-617.

⁵⁴³ Zie hoofdstuk 2.

reize een man tot gemeentens werk geeven, alleen maar gerechtigt zyn tot een half turfplak, mogende niemand meer dan een of een half plak koopen".⁵⁴⁴

Het Jaarkeurboek van Oirschot van 1619 noemt daarbij ook de boetes op overtredingen:

"Is geordonneert dat de heyde en den torff in vrede sullen blyven liggen totter tyt toe die sullen uytgegeven worden, ende ontslagen wesen, daer aff elck huys zal mogen slaen met eenen persoon teulende ses lopen saet, ende daer beneden twee daghen, die over de ses loopen saets teulen tot twelfve toe drye daghen, boven de twelfve vier daghen; ende niet meer ende die niet en teult eenen dagh, sal elck niet te min te vorens als dat geboden sal woorden comen haelen een briefken van syn daghen torffvens, ende eer men sal mogen consent hebben van elcken dagh te vooren te betaelen seven stuyvers. Ende die men bevindt buyten syn consent geslagen te hebben sal breucken den torff ende drye gl. elcker reyse ofte twee personen dobbel te rekenen".⁵⁴⁵

Dat dit geen nieuwe regel was, blijkt uit het feit dat al in 1408 of 1409 51 inwoners van Oirschot bekeurd werden, omdat ze te veel heide hadden gemaaid.⁵⁴⁶ De koopconditiën van de heiturf van Oost- en Middelbeers uit 1675 relateerde het recht daartoe onder andere aan het al dan niet hebben van een boerenbedrijf en het voeren van een zelfstandige huishouding:

"dat alle de geene die geen beesten en houden en vuer alleen stoocken sullen met haer beyden eenen plack mogen meynen ende niet meer ende die geenen die tegenwoordich alhier geen hael en tangh ofte geen vuer alleen stoocken en sullen geen torff ofte eenige placken mogen coopen".⁵⁴⁷

Het stoken van de grote koeketel waarin het sop voor de koeien werd gekookt, kostte veel brandstof en daarom werd er onderscheid gemaakt. Een zelfde redenering zal achter de verdeling in Oirschot hebben gezeten. In Bakel deed men het weer anders:

"Item als men de heije ontslaegen heeft om te meijen en zal uijt elk huijs maar een perzoon komen off hij breukt twee Peeters, insgelijks die egeene heije mogen meijen op den peen van een Bosch pond paijements".⁵⁴⁸

Ook kon men niet overal maaïen. Over het algemeen werd groes ontzien:

"Niemand zal eenige groes-turf (dat is daar meer gras of groes dan hey op is) moogen slaan of steecken...".⁵⁴⁹

maar ook zwakke plekken die konden verstuiiven moesten gemeden worden:

"Item zo wie heije meijd of ook turft en niet en blijft vant vliegende sand tot de teecken toe die breukt een gulden".⁵⁵⁰

Naast preventieve regelgeving gericht op het voorkomen van verstuiiving, werd ook het bestrijden van de bestaande verstuiivingen gereguleerd, zoals dit voorbeeld uit Oirschot van 1619:

"Is geordonneert dat men alle gewoonlycke sanden sal stoppen op ter gemeynte all Oirschot door als't nut en oirbaer wesen sal, ende als dat geboden sal woorden met alsulcke gereetschap ende getauwe aldaer te coomen dat daertoe dienende is ende niet van daer te scheyden sonder oorlof ende consent der gesworen ende te comen uyt elcke huys eenen bequamen aerbeyder egheen kinderen oft vrouwen daer manspersoonen in huys syn op verbeurten t' elcker reysen seven stuyvers als voor te deylen".⁵⁵¹

Niet overal wordt in de regelgeving even gedetailleerd aandacht besteed aan het weiden, strooisel halen, zand stoppen etc. Daaruit mag niet geconcludeerd worden dat daar geen regels golden of dat het gebruik daar vrij was. Ault constateerde voor Engeland, dat niet alle regels betreffende het landgebruik waren vastgelegd in de 'by-laws', maar dat er ook ongeschreven regels bestonden, die voor iedereen duidelijk waren, dan wel dat bepaalde regels pas later vastgelegd werden.⁵⁵² Ook in de Meierij, waar pachtcontracten wel afgesloten werden met clausules als: *"ende voorts op alle oude hercomen ende hoevenaers recht sonder fraude"*,⁵⁵³ waarbij het *"oude hercomen"* en *"hoevenaers recht"* bij ieder bekend werd verondersteld, zal dit zijn voorgekomen.

⁵⁴⁴ Ordonnantie 1790, art. I.

⁵⁴⁵ RHCE AA Oirschot ongeïnventariseerd, Jaarkeuren 1619, gepubliceerd in Campinia, afl. 1-7 (1971-1973).

⁵⁴⁶ ARAB RK 5239.

⁵⁴⁷ Was aanwezig in RA Oost- en Middelbeers 49. Dit pak is bij de herinventarisatie van het archief opgesplitst. Uit de nieuwe inventaris OWMB blijkt niet waar het stuk zich nu bevindt. De bepaling komt terug in Ordonnantie 1790, art 1.

⁵⁴⁸ VPH Bakel en Milheeze, keuren Bakel 1649, blz. 6.

⁵⁴⁹ Ordonnantie 1790, art 4.

⁵⁵⁰ VPH Bakel en Milheeze, keuren Bakel, 1649, blz. 7.

⁵⁵¹ RHCE AA Oirschot ongeïnventariseerd, Jaarkeurboek 1619, gepubliceerd in Campinia, afl. 1-7 (1971-1973).

⁵⁵² Ault 1972, passim o.a. blz. 23.

⁵⁵³ AAT I 83, f. 300 13-11-1547.

De geconstateerde zorg voor de heide om overexploitatie en daarmee uiteindelijk uitputting en verstuing te voorkomen, maakt het onwaarschijnlijk dat de grote verstuingen door overbeweiding en plaggen halen zijn ontstaan of in elk geval tot een grote omvang zijn uitgegroeid.

Eerder is in deze studie aannemelijk gemaakt, dat er in de Meierij van Den Bosch in de 13de en 14de eeuw op zeer grote schaal hout gekapt is. De gekapte percelen zijn maar deels omgezet in cultuurland, de overige werden aan hun lot overgelaten en vervielen deels tot heide. Het is waarschijnlijk dat met de ongecontroleerde kaalslag van de Meierij, bij de daarvoor gevoelige gronden, ook de basis voor de grote zandverstuivingen gelegd is. Een ecologische ramp, als gevolg van onbeheerst ingrijpen van de mens in zijn leefomgeving. Een extra aanwijzing voor dit scenario komt uit Schijndel, waar in de Tachtigjarige Oorlog krijgsvolk het eikenbos tussen Wijbosch en Eerde kapt. Ter plekke ontstond een zandverstuiving, die enige tijd later - mogelijk enige decennia na de kap - de hooilanden in het Wijbossche broek aldaar bedreigde.⁵⁵⁴

Een bijdrage aan het ontstaan van de zandverstuivingen kan geleverd zijn door strooiselroof. Dit fenomeen is geconstateerd in Kootwijk en in Vaassen⁵⁵⁵ en zou mutatis mutandis ook plaats kunnen hebben gehad in Loon op Zand en Drunen. Het was in elk geval een praktijk die in de 19de eeuw nog wel voorkwam in de Kempen.⁵⁵⁶ Ontbloeit van humus zou ook de heide hier niet meteen aangeslagen zijn.⁵⁵⁷ Het omstreeks 1830 relatief dikke esdek van Udenhout (40-50 cm)⁵⁵⁸ is wellicht deels aan strooiselroof in het aangrenzende gebied van Loon op Zand en Drunen te danken en heeft dan mogelijk bijgedragen aan het ontstaan van de duinen.⁵⁵⁹ Het geroofde strooisel zou dan gediend hebben om in de overgangperiode tussen Waldvieh- en Heidebauerntum de vruchtbaarheid van de nieuw ontgonnen akkers in het voormalige bos van Udenhout langer op peil te houden. De verstuingen in de Loonse en Drunense duinen zullen evenwel mede te danken zijn aan daling van grondwaterstand door de verveningen ten westen en noorden van de duinen.⁵⁶⁰

De kwetsbaarheid van dit landschap was, getuige de verwijzingen naar regelgeving, reeds aan het einde van de 14de eeuw breed bekend. Tenminste vanaf die tijd werd actief ingegrepen om de bedreigingen te beperken. Dat dit niet overal succesvol was, zal deels te wijten zijn aan het feit dat er altijd mensen zullen zijn geweest, die zich niet aan de gestelde beheersregels hielden. Echter, het is ook waarschijnlijk, dat de initieel aangerichte schade op veel plaatsen zo groot was, dat het fenomeen niet meer met de beschikbare middelen te beheersen was en op eigen kracht voortwoerde.

1.3.2.5 Wateroverlast

Niet alleen het zand, maar ook water zorgde voor overlast. Van een gemeynt van 64 bunder die Oirschot formeel op 20 januari 1465 verkreeg, maar reeds veel eerder gebruikte, was 14 bunder “*met water bevlogen*”.⁵⁶¹ In 1522 waren 2 bunder bij Giersbergen deels met zand bevlogen en stonden deels het grootste gedeelte van het jaar onder water. Daarvan werd al 36 tot 40 jaar geen cijns meer betaald.⁵⁶² Eerder en talrijk zijn de boeten voor het stoppen of niet vegen van waterlaten. Ze geven aan dat de waterhuishouding op de hoge zandgronden al (of wellicht beter: nog steeds⁵⁶³) eind 14de, begin 15de eeuw een punt van zorg was.⁵⁶⁴ Niet alleen particulieren werden beboet, maar soms ook hele dorpen.⁵⁶⁵ Buiten het

⁵⁵⁴ Heesters 1984, blz. 87.

⁵⁵⁵ Brongers 1976, blz. 72; Knol 1993, blz. 437-438.

⁵⁵⁶ Sprangers 1933, blz. 178-180.

⁵⁵⁷ Vergelijk ook Tack 1993, blz. 185.

⁵⁵⁸ Zie verder: staatje hoogte van esdekken.

⁵⁵⁹ Vergelijk Warde 2002, blz. 210.

⁵⁶⁰ Met dank aan Karel Leenders voor deze aanvulling.

⁵⁶¹ ARAB RK 5281; Enklaar 1941, blz. 170-177, nr. 92 20-1-1466.

⁵⁶² ARAB RK 5339, f. 78v.

⁵⁶³ Vergelijk hiervoor inzake het ontstaan van de beemden.

⁵⁶⁴ ARAB RR 2749 (1399), Oisterwyk: “*Item Henrick Bolant van enen waterlaet I gulden; Item Willem die Mesmekker van eenre Aa niet gheveght I gulden; Item Wytm van den Eynde van enen waterlaet die hy niet gheveght en had ghelyc alsoe hy gheboden was I gulden; Beke [oa] Item Wouter Scellekens dat sy den stroom int Diessenbroec niet gheveght en hadde ghelyc als gheboden was; Item Wouter van Gorp van den selven; Item Heyn van Arendonc van enen waterlaet; Item Laureyns van Maerl van enen waterlaet*”; RR 2782 1-2-1386 ns - 14-7-1386: “*In Arle Beke Jan van den Scute van enen waterlaet dat hy ghestoept hadde gheveght voer t fonnis VI lb*”; RR 2798 20-1-1395-18-9-1395 Lommel: “*Item Willem Nalen van enen waterlaet dien hi gestopt hadde dat getuycht waert dat hi over syn erve gaen soude daer af geiff om I gulden*”; RK 5234 7-5-1405/06 Dirck van Spreuwel, waterlaet gestopt tot Beke; Arnt van Rovert, waterlaet gestopt tot Beke.

⁵⁶⁵ ARAB RK 5237 7-5-1408/09: “*van den gebueren van Beerse die enen waterlaet hadden geloeft te stoppen op enen willekoer III s IIII d*”; RK 5252 1-1-1421/1422: “*van den dorpe van Lommel van enen waterlaet diese niet geruyt en hadden als si sculdich waren te doene*”; “*van den dorpe van Wyntelre van enen waterlaet als boven*”; RK 5270-1 1452: “*van den gebueren ende ingeseten des dorps van Knechsell die welcke niet en wouden consenteren enen waterlaet dienenden enigen gueden toebehoerende den godshuysse van Kerssendonck mer antwoorden altyt het weer hen te wille dat hy ghinck daer hi met recht sculdich weer te gaen ende alsoe waert den waterlaet met recht gegaen*

studiegebied, maar niettemin interessant, is het voorbeeld van Turnhout. Deze gemeente kreeg op 12 juni 1437 vanwege schade door brand en pestilentie op gunstige voorwaarden octrooi om 250 bunder moer uit te geven. Vijf jaar later was er nog niets betaald, omdat voorwaarde was geweest:

“dat die lude die dese vroente namen ghenen rente noch gheen gelts voer ter tyt toe dat men hen tswaters quyt ghedaen hadde dat zeer quaet te doen was”.⁵⁶⁶

Afvoer van water was dus niet alleen een polderprobleem. Tussen de wateraanvoerende en de waterafvoerende dorpen liepen de emoties soms hoog op. Tussen Oirschot en Boxtel is bijvoorbeeld eeuwen lang strijd geweest over de afvoer van water.

In mei 1641 heette het daar als volgt: *“alsoo menichvuldiche van onse naebuieren met weenende oogen ons dagelycx coomen aenclaegen dat henne hoebeemden ende landeryen geheellycken ende tenenmaell werden verdroncken ende daer door infructueux gemaect door dyen de loopende straethe tegens de Dorssende onder de districte ende paelen van de baronye van Boxtell, de loopen in Oetendonck, inde Smaelbroecken, de loopen comende uyt Schouteth, uyt de Legevoort, uyt Tregelaersvoort, uyt de Vinckendonck ende meer andere soo wel op de gemeynte in Boxtell als tegens der ingesetenen in Boxtell erffenissen soo seere syn gestopt ende toegegraven ende daer door verlant dat het water geen en afftreck meer en can hebben..”*.⁵⁶⁷

Het conflict zou nog decennia lang voortduren.

De meeste wateroverlast werd in de winter ondervonden. Ontginners van heidegronden in Best waren in 1630 bang dat hun oogst zou mislukken door de hoge waterstand. Er was geen goede afvoer.⁵⁶⁸ Het winterwater op de heide bemoeilijkt ook het verkeer en de passage tussen de verschillende plaatsen.⁵⁶⁹ Hogart van de Lusdonk van het Cuijkseind te Oostelbeers klaagde in 1730 dat op 28 februari van dat jaar het water ruim een voet hoog in zijn beestenstal stond, omdat buien het water stuitten.⁵⁷⁰ De wateroverlast beperkte zich niet tot een enkele plaats, maar kon zich over grote delen van de gemeenten voordoen.⁵⁷¹ De schaapsstal van de Gruithuishoeve te Woensel moest in 1729 herbouwd worden, omdat ze met regen onderliep en de grond van de stal altijd nat was.⁵⁷²

Hoewel de meeste hinder over het algemeen in de winter viel, gebeurde het ook wel dat in de zomer het overvloedige water niet afgevoerd kon worden. In de zomer van 1640 was dat het geval bij Baast op de grens van Oostelbeers en Oirschot.⁵⁷³ In Hilvarenbeek gebeurde hetzelfde honderd jaar later, namelijk in 1739 aan de vooravond van het agrarisch rampjaar 1740:

*“Secretaris Berghmans over de overgebragte schaade door de nabueren alhier geleeden over den langduerigen stortreegen en overstroming van water in desen jaare gevallen sal opmaken een memorie en daar inne stellen dat de nabueren alhier tot Hilvarenbeek soo in haare saay als weylanden en besonder in haar raap en lynsaad hebben verlooren en schaade geleeden volgens der nabueren overbrenginge tot f 6646.-.”*⁵⁷⁴

---

doen becalengeerde den rentmeester die van Knechsell voergen. elck vuerstat op enen erfbroeck dwelck sy niet geven en wouden end deede de rentmeester versceynen voer die heren van den raede en doen waert gecomponeert by Jannen van Couwenbergen, Jannen van Leuwen, Aert van Cothem ende meer andere want den voors rentmeester niet gheerne en quam voer den raede te vervolgen omme X post gulden qui valent XXXV s gr”.

⁵⁶⁶ ARAB RK 5190 24-6-1441-23-6-1442.

⁵⁶⁷ RHCE Archief Oirschot ongeïnvventariseerd, resolutieboeken (R 192) 20-5-1641.

⁵⁶⁸ RHCE RA Oirschot 155a, f. 110 11-2-1630.

⁵⁶⁹ RAT AA Hilvarenbeek 100, f. 29v. 28-2-1763: *“dat dien dyck van Gorp af waar hy syn begin sal nemen tot aan den Goolsen Molendyk toe alwaar hy eyndigen sal, over al sal gemaakt worden van sodanige hoogte en met de nodige waterlossinge dat men daar bequamlyck te voet en te paarde met carren en andere getouwen gaan en reyde mag sonder dat ook het winterwater het welck die heyde aldaar des winters innundeert en den wegt onbruikbaar maakt aan de passagie op dien dyck eenig hinder ofte letsel sal toebrengen”*; AA Hilvarenbeek 101, f. 266v. 29-4-1782 *“mits de gronden onbequaam zyn daar eenig hout in te kunnen wassen en dat door het hoge water thans in de heye onmogelyk met succes kan geplant worden als op welke plaatsen de kuylen tot het inplanten van boomen gemaakt nog vol water komen”*.

⁵⁷⁰ RHCE OWMB 595, f. 69 1-3-1730.

⁵⁷¹ RAT AA Hilvarenbeek 101, f. 225 13-5-1780 *“dat de dyken van Hilvarenbeek op Tilborg, Goirle en de Mierdens mitsgaders de baan niet gemaakt konnen worden vermits het water op veele plaatsen daar over heen stroomt etc dus word het opmaken van die wegen uitgesteld tot dat er door t opdrogen van t water bequame gelegenheid zal zyn”*.

⁵⁷² Melssen 1979b.

⁵⁷³ RHCE Archief Oirschot ongeïnvventariseerd, resolutieboeken (R 192) 13-8-1640 visitatie door schepenen van twee beemden deel uitmakende van de pacht van Goyart Andriesen, hoevenaar van de bisschop van Den Bosch, Teunisbeempt en Vrouwenbroeck, *“geheel plat van water te wesen uytgenomen eenige cleyne heuvelkens tot onse knien daer door gewaeyen”*, zijn helft van de pacht niet waard en als het water binnen twee weken gezakt is, zijn de beemden de lasten niet eens waard, ook beemden gepacht door Andries Cornelis Oirselmans *“sulcx dat al waert oock soo dat het water van stonden aen quamp aff te loopende soudent het hooy oft gras om dat teselve soo lange onder d water heeft gestaen voor de gemeyts lasten ende de costen daerop vallende int affmayen ende hoyen nyet begeren in pachtinge aen te nemen”*.

⁵⁷⁴ RAT AA Hilvarenbeek 98, f. 175v. 30-9-1739.

Hartje winter 1757 achtten de regenten de meest geschikte tijd voor de afpaling van de gemeeynt met Lierop: “zoo om de laagtye van het waater als andersints ...”.⁵⁷⁵

Ook was de afvoer van water soms problematisch door de vele bochten in de riviertjes. Dit werd versterkt door het stuwen van water voor de vele watermolens.⁵⁷⁶ Ten behoeve van Geel, weer buiten het studiegebied, maar met vergelijkende omstandigheden, vergunde de landsheer in 1517:

“soe wanneer ennich overtollich water compt in die nete daer mede die goede luden beschadicht mochten wordden aen haer beempden in welcker tyt des jaers het zy ende onse drossaert ende scepenen van geel dat versien soelen op haere veste ende op haren eedt dat sy des waters van elcken moelen alsoe veele af doen laten ende ruymen soelen waer by die gemeyn scade mocht behoet wordden behoudelyck eenen yegelycker moelen alsoe vele waters dat zy wel malen moegen ende egheen gebreck van watere en hebben”.⁵⁷⁷

In 1546 werd door Karel V de hoogte van de waterstanden(pegel) van de molenvijvers in de Meierij van Den Bosch vastgesteld.⁵⁷⁸ Maar dat verhinderde niet dat er nogal eens klachten waren over de molenaars, dat ze het water te hoog of te lang stuwden.⁵⁷⁹

Niet alleen het oppervlaktewater, maar ook het grondwater kon hinderlijk hoog zijn. In 1741 werd het maken van de kelder van de pastorie van Hilvarenbeek aanbesteed.

De belangrijkste voorwaarde was: “*eerstelijk neemt hy aan den voorn. kelder sodanig digt te maaken datter met hoog water geen waater in komt*”. Maar de aanbesteders vertrouwden er niet op voorhand op dat de aannemer dit ook werkelijk zou lukken. Hij moest dit eerst aannemelijk maken: “*dogh gehouden syn de voors somme een off twee jaeren te buyten te staan tot dat men met hoog waater siet off behoorlyk gemaakt is en ingeval als dan nog waater in de kelder komt soo neemt hy aan voor desselvs arbeydsloon geen duyts te sullen pretendeeren*”.⁵⁸⁰

De aannemer kreeg dus pas na één of twee jaar zijn geld, nadat daadwerkelijk gebleken was dat de kelder bestand was tegen het hoge water. Het feit dat men er op vertrouwde dat dit binnen één of twee jaar zeker het geval zou zijn, geeft aan dat de overlast regelmatig terug kwam. Dit blijkt ook uit een incident te Oirschot in mei 1627, waar de bewoners van een huis door soldaten in een kelder werden opgesloten, voordat de soldaten het huis plunderden. Deze kelder stond onder water, hetgeen door de bewoners kennelijk niet als bijzonder ervaren werd.⁵⁸¹ In 1749 moest de kelder van het schoolhuis, een van de weinige (deels) stenen panden in de Beerzen gerepareerd worden, omdat deze onder water stond en een deel van de muur bezweken was. Op de rekening stond onder andere de levering van dure tras, waarmee een watervast cement werd gemaakt.⁵⁸² Ook dit is een aanwijzing dat het hoge grondwater geen incidenteel, maar een structureel probleem was.

Het lijkt erop dat het verdwijnen van de uitgestrekte bossen verschillende gevolgen voor de waterhuishouding en daarmee voor landschap en landbouw heeft gehad. De hoger gelegen gronden werden natter door het verdwijnen van het wateropnemend en regulerend vermogen van de bomen en het verdampen via de bladeren.⁵⁸³ Daarentegen zal het openleggen van de broekbossen en de beemden voor een snellere waterafvoer in de beken en rivierdalen hebben gezorgd, hetgeen stroomafwaarts overigens weer tot problemen kon leiden.⁵⁸⁴ Daarnaast werden lokaal ook problemen veroorzaakt door het stuwen van water voor de molens.

1.3.3 Landbouw in de Meierij van Den Bosch van de 14de tot de 19de eeuw

1.3.3.1 Inleiding

In literatuur over de historische landbouw in de Meierij komt men diverse ongefundeerde meningen tegen, die met een grote hardnekkigheid terugkeren. Het zijn vaak verhalen die doorverteld worden zonder dat de

⁵⁷⁵ BHIC LT 158a, f. 267-270 14-1-1757.

⁵⁷⁶ Zie het oostelijke deel van de Meierij, Jurgens 2009.

⁵⁷⁷ ARAB RK 636, f. 179-182 22-4-1517.

⁵⁷⁸ Hoekx 2004, 5593 10-4-1545; Lameere 1910, blz. 247-254; <http://home.wxs.nl/~vera0000/pegel1546.html>; zie ook ARAB RK 636, f. 179-182 22-4-1517 voor eerdere regelgeving op dit punt.

⁵⁷⁹ Bijvoorbeeld: BHIC RRG 3, f. 149v. 31-7-1710; RRG 18 18-12-1679; RRG 22 6-8-1765, 10-9-1766, juni 1767.

⁵⁸⁰ RAT AA Hilvarenbeek 98, f. 202v. 26-4-1741.

⁵⁸¹ RHCE RA Oirschot 152a, f. 228v. 8-6-1627.

⁵⁸² RHCE OWMB 132, gemeenterekening Oostelbeers 1749.

⁵⁸³ Vergelijk Mourik 1988, blz. 16.

⁵⁸⁴ Vergelijk Sprangers 1933, blz. 45.

moeite wordt genomen om in de bronnen nog eens de historische werkelijkheid te onderzoeken. Het gaat hier onder andere om innovatievermogen van de boeren, bedrijfsstelsel en vruchtwisseling, intensiviteit van de landbouw, producten en rol van de veestapel, potstal, bemesting en esdek. Deze onderwerpen komen deels hier, deels in het volgende deel van dit drieluik aan de orde, omdat zonder bijstelling van de kennis op dit terrein een goed begrip van het historische landschap, zijn gebruik en zijn rechten niet goed mogelijk is.

1.3.3.2 Innovaties

Het traditionele beeld van de Meierijse boer is weinig vleierend.⁵⁸⁵ Niet alleen Hanewinkel:

*“zy zyn lomp, onbeschaafd en onwetend; ‘er worden weinige vlugge verstanden onder hen gevonden”*⁵⁸⁶ en Thys: *“Deze zyn de hoedanigheden, welke ik in eenen Akkerman meyne noodzaakelyk te zyn om met vrugt den landbouw voert te zetten, maer eylaes! Hoe weinige dusdanige worden ‘er hier in de Meyerye gevonden; de meesten zyn styf-hoofdig, en houden zig te zeer aen hunne oude gewoonte verknogt; zy labeuren en bebouwen de gronden zoo slecht, zoo ondiep, dat het byna onmogelyk is goed vrugten, gelyk het behoort van zuke landen te verwagten. Egter al is’t dat ‘er zoo veel styf-hoofdige gevonden worden, nogtans zyn ‘er nog andere, welke wel zoo styf-hoofdig niet zyn, en meer leerzaam, ondertusschen hunnen oude manier van doen niet willen afleggen, enkel uyt vreeze van uytgelachten te worden, al is’t dat zy overtuigt zyn dat het gezeyde beter is”*⁵⁸⁷

maar ook anderen namen expliciet dan wel impliciet aan, dat de Meierijse boeren vele eeuwen in onwetendheid leefden⁵⁸⁸ en dat hun bedrijf voor het midden van 19de eeuw niet innoveerde.⁵⁸⁹ Dit werd met name de boeren verweten, die tegen grootschalige ontginning van de woeste gronden waren, omdat zij vonden dat het goed van ongeborenen bewaard moest blijven.⁵⁹⁰ Josua van Iperen matigde zich nog, toen hij een antwoord formuleerde op de vraag

*“welke de ware oorzaken zyn, om elke zy (de boeren) eenige hooge en lage landen hun anders vry wel gelegen, woest en onbebouwd laten liggen? En of het uit de vooroordeelen der opvoedinge, uit de onkunde of uit de luiheid ontstond, dat zy ten minsten, niet op enige middelen bedagt zyn, om die onbebaande en onbeploegde streken in hunne nabuurschap vrugtbaar te maken. ....is aan de zyde der boeren wel de voornaamste zedelyke oorzaak van het verzuimen van landverbeteringe deze by hun vastgaande veronderstelling, dat hunnen voorvaderen en voorzaten, van onheugelyke tyden af, door de ondervindinge ten overvloede onderwezen geworden zyn in den aard der byzondere landeryen, daar zy op wonen en in hun beste behandeling derzelve en dat het voor hun verre het veiligst is, zig geduriglyk daar naar te blyven schikken, ten einde geen vergeefschen arbeid en vrugteloze kosten te doen, zonder de minste zekerheid van eene gelukkige uitkomst”*⁵⁹¹

Om het vervolgens weer met de voor de tijd gebruikelijke hardheid bij de toenmalige generatie te leggen, door er aan toe te voegen:

“Behalven dat helaas vind men in Staats-Braband, de Meyery en misschien ook op de Veluwe streeken daar men ter naauwer nood den bybel of de getyde boeken lezen kan en daar men de kinders van kindsbeen af tot den arbeid en tot veehoeden geschikt of aan het spinnen gezet, opvoed als veulens der woudezelen. Zoo blyft de onkunde en de werktuigelyke naarapinge van ‘t geene zy den ouders en voorouders, zoo in den godsdienst als in den landbouw zagen doen, eene wet van Persen en Meden en eene overanderlyke rigtsnoer voor de late nakomelingschap. Dus worden och arm de bewoners van ‘t land geheel en al onbekwaam gemaakt voor de uytvindinge van eenige byzonderheden die onzen

⁵⁸⁵ Het traditionele beeld van de boer was in zijn algemeenheid negatief (voor de literaire uitzonderingen, zie Meertens 1942), Orbán 1987; Poel 1972, blz. 68; Woud 1998, blz. 355. Het beeld van de Meierijse boer was niet anders en maakte deel uit van het algemene beeld, Goossenaerts sd., blz. 114-115. Het was wellicht extra negatief omdat het in de Meierij veelal ging om eigenerfde boeren, die ten opzichte van de boeren op de kleigronden een klein tot zeer klein bedrijf hadden. Zie ook Poel 1949, blz. 2, 22, 23, 27. Een bekend vooroordeel is dat de boeren niet verder dan hun eigen erf keken. Wie de Brabantse archieven doorploegt ziet echter vele Meierijse boerenzonen door heel Europa trekken, hetzij als student, hetzij als vakarbeider, hetzij als handelaar - als teut of in vee, hetzij in de legers, gedwongen of vrijwilliger als huursoldaat, etc. (zie met name hiervoor de publicaties van Leo Adriaenssen). De informatievoorziening over ontwikkelingen in de omgeving kon zich snel verspreiden, met bv. weddenschappen op het resultaat van militaire expedities als gevolg. Maar ook de plakkaatstroom van de centrale instellingen informeerde de plattelanders, b.v. over de Barbarijse kapers of het uitbreken van de pest in het Middellandse Zeegebied. De informatiestromen gevoed door de verhalen van terugkerende reizigers, de regionale tamtam en de officiële publicaties moeten zonder meer invloed hebben gehad op het handelen van degenen die zich niet verplaatsten. Er lijkt door deze schrijvers vanuit gegaan te zijn, dat de boeren een gesloten stand waren, waarop de rest van de gemeenschap geen invloed had of dat de Meierij geen ‘intellectuelen’ kende, die dit zouden kunnen doorbreken. Dit moet van de hand worden gewezen op grond van de vele studenten die Meierij heeft geleverd, van wie er velen geworteld waren in de boerenstand (Adriaenssen 1987, blz. 207-380; Bots 1979; Vera 2011).

⁵⁸⁶ Hanewinkel 1803, blz. 32; Hanewinkel 1800, passim.

⁵⁸⁷ Thys 1792, blz. 133.

⁵⁸⁸ Een greep: Blink 1902, dl. 2, blz. 48-51; Blink 1929, blz. 74-75, blz. 126-127; Trienekens 1985; Crijns 1987, blz. 229-230.

⁵⁸⁹ Poel 1972, blz. 67, 70, 79.

⁵⁹⁰ Crijns 1987, blz. 184, onder verwijzing naar Velthoven 1935, dl. 1, blz. 46, daar deze verwijzing echter niet gevonden.

⁵⁹¹ Iperen 1770, blz. 46.

vaderlandschen akkerbouw zouden kunnen bevoordeelen, ofschoon de ervarenisse zelve hare wezentlyke nuttigheid aantoon, gelyk wy bewyzen zullen”.⁵⁹²

Het is vooral hoe de ‘heren’ in hun paternalistische zorg er over dachten,⁵⁹³ de boeren zelf hadden uiteraard andere zorgen. Dit beeld bestond nog in de jaren ‘30 van de 20ste eeuw en elementen ervan leefden ook recent nog voort.⁵⁹⁴ Dat het onjuist is, wordt geadstrueerd door de onderstaande voorbeelden.⁵⁹⁵ Overigens waren niet alle heren geheel negatief, ondanks het feit dat niet aan hun normen voldaan werd.⁵⁹⁶ De la Court schreef in 1800:

*“niettemin worden de landerijen goed bebouwt, en misschien is er geen land ter wereld waar de aart der gronden gelijk is, en waar men beter de kunst verstaat om veel boter te winnen”*⁵⁹⁷

Van Iterson, hoewel een heer (zijn vader was predikant en gewaardeerd historicus⁵⁹⁸), stond dicht bij de boeren en kon hen ook beter waarderen. Hij is waarschijnlijk zelf enige tijd bij een landbouwbedrijf in de Kempen betrokken geweest.⁵⁹⁹ In zijn ‘Schets van de Landhuishouding der Meierij’ schreef hij over hen:

*“Ook in de Meierij kan men zeggen, dat den landbouwer, hoe eenvoudig en ouderwetsch hij zich moge voordoen, hoe onbekend met de genietingen der hoogere beschaving en hoe weinig hij soms nog van bijgeloof en eigenaardige begrippen bevrijd moge zijn, toch in gezond verstand en oordeel, overleg en berekening, wat zijn standpunt betreft, volstrekt niet achterstaat bij de rijkere landbouwers uit andere, meer bevoorregte streken, waar men vergelijkenderwijs gesproken, zoals ‘t mij een keer een landbouwer van de zandgrond zeide: ‘de vruchten uit de hemel krijgt, terwijl de zandboeren ze moeten halen’ ”*⁶⁰⁰

Het beeld dat Kempische boeren in de 10de eeuw dom, of tenminste ongeletterd waren, lijkt gemakkelijk bevestigd te worden door de vele kruisjes als handtekening onder de akten van de burgerlijke stand, waarin vanaf 1811 verplicht de feiten des levens geregistreerd werden. Diverse onderzoeken hebben echter uitgewezen, dat dit beeld genuanceerd moet worden. Brabant scoorde in vergelijking met andere provincies weliswaar laag met de gemiddelde schrijfvaardigheid van bruiden en bruidegoms omstreeks 1800, maar het verschil met welvarender provincies als Utrecht of Zuid-Holland is slechts 8 procent. De mate van schrijfvaardigheid is onder andere te relateren aan oorlogsomstandigheden, welstand en noodzaak van dagelijks gebruik, dus behoud van vaardigheid.⁶⁰¹ Uit het feit dat formeel rekenonderwijs - dat kennelijk als een hogere kunst als lezen en schrijven werd beschouwd -, ontbrak op het platteland,⁶⁰² mag ook niet geconcludeerd worden dat men er niet kon rekenen. Niet alleen kooplieden, maar ook herbergiers, boeren, timmerlui en zelfs arme wevers zullen voor het behoud van hun bestaan dagelijks hebben moeten rekenen.

Hiervoor is al aangegeven dat in de 13de eeuw, decennia daarvoor en daarna meegerekend, de landbouw in de Meierij een enorme verandering heeft ondergaan. Archeologen constateren dat boerderijen verplaatst werden van hoog naar tussen hoog en laag in. Deze verplaatsing was evenwel slechts een symptoom van een algehele verandering van de landbouw. Die verandering kan getypeerd worden met twee Duitse termen, die eerder al terzijde ter sprake kwamen: de overgang van Waldviehbauerntum naar Heideviehbauerntum.⁶⁰³ Door het ontginnen van de hoge, open bossen verdween de mogelijkheid tot Waldweide en daarmee de primaire plaats van voedingvoorziening van het vee, zowel in de zomer - wanneer het vee zijn weide in het woud vond - als in de winter, wanneer gevoederd werd met eerder verzameld gedroogd loof. Het verdwijnen van de open hoge bossen, leidde tot het openleggen van de dichtere vochtige bossen en het creëren van weides aldaar: beemden en broeken. Het was logisch om de boerderijen van een plek tussen de akkers die op de hoogten bleven liggen en de lagere beemden te

⁵⁹² Iperen 1770, blz. 49.

⁵⁹³ Zie Kriellaars 1987, blz. 87-91; Hollenberg 1980, blz. 17-18, 20-23.

⁵⁹⁴ Balen 1938, blz. 63-64; Crijns 1987, blz. 137, 179, 255; Crijns 1992, blz. 183; vergelijk ook Deckers (Deckers 1912, blz. 41-49).

⁵⁹⁵ Vergelijk ook Gmelin 1913, blz. 243.

⁵⁹⁶ Zie ook Vliebergh 1906, blz. 28-29.

⁵⁹⁷ Kriellaars 1987, blz. 88, onder verwijzing naar Poel 1954, blz. 118.

⁵⁹⁸ Levensbericht door Rieu 1885.

⁵⁹⁹ De locatie en de juiste omstandigheden zijn nog niet gevonden. Het was op basis van zijn vermeldingen van smids die gereedsschap maakten etc. waarschijnlijk ten westen of noordwesten van Eindhoven gesitueerd.

⁶⁰⁰ Iterson 1868, blz. 4, zie ook blz. 73-74, aangehaald in Crijns 1987, blz. 164, 179.

⁶⁰¹ Voor een overzicht zie Roosenboom 1997, blz. 18-25.

⁶⁰² Roosenboom 1997, blz. 234-235.

⁶⁰³ Over het voorkomen van Waldviehbauerntum is een korte polemiek gevoerd in het Historisch Geografisch Tijdschrift (Bongers 1986, Vervloet 1987). Deze thematiek is onlangs weer opgepakt door Theo Spek (Spek 2004 blz. 30, 96, 97, 614), die instemt met de conclusie van Bongers dat archeologische opgravingen voornamelijk nauwelijks steun bieden aan deze theorie. Zoals in het eerste deel van dit hoofdstuk is aangetoond, zijn er meer mogelijkheden om Waldviehbauerntum, althans in de Meierij van Den Bosch vóór circa 1300, voor individuele locaties daarin mogelijk nog later, aannemelijk te maken.

verplaatsen, terwijl ook de nieuw ontstane heidevelden op verschillende wijzen ingezet werden bij de bedrijfsvoering.

Door de bevolkingstoename en daarmee toenemende schaarste aan goede landbouwgronden, werd de landbouwer definitief sedentair. In het oude systeem stonden de boerderijen hooguit enkele tientallen jaren op dezelfde plek en werden ze als de grond uitgeput was elders opnieuw opgebouwd. In het nieuwe systeem bleven de boerderijen eeuwenlang op min of meer dezelfde plaats staan, ook als ze - door de tijd - vervallen opnieuw gebouwd moesten worden. De door de bevolkingsgroei toenemende schaarste aan goede grond betekende dat er op een andere wijze met de bouwgrond moest worden omgesprongen. Er moest meer aandacht worden besteed aan het behoud van de vruchtbaarheid van de bestaande grond. De nieuwe situatie bood daar ook de mogelijkheden voor.

De heidevelden en beemden schiepen de mogelijkheid om meer vee te houden, dat meer mest produceerde. En de beschikbare hoeveelheid cultuurland bood de kans tot een extensieve wijze van landbouw, waarbij uitgeput land gedurende een aantal jaren de gelegenheid kreeg als dries of vogelweike op adem te komen.⁶⁰⁴ Aan het begin van de 14de eeuw moet het nieuwe systeem al volop in gebruik zijn geweest. Het overal veiligstellen van de heidegronden door de dorpelingen door middel van heerlijke uitgiftebrieven⁶⁰⁵ vormt daar het duidelijkste bewijs van.

De veranderingen komen ook tot uiting in de wijziging van de relatie tussen grondeigenaar en grondgebruiker. De grondgebruikers werden van grondhorig tot cijnsplichtig of huurder.⁶⁰⁶

De mestvoorziening was de zwakke schakel van het nieuwe systeem. In de eerste decennia van de omschakeling zal men nog van de natuurlijke vruchtbaarheid van de bosgronden hebben kunnen profiteren, daarna was men afhankelijk van organische mest en van de mineralen en voedingstoffen die aangevoerd werden met het heidestrooisel dat in de stal werd gebruikt.

Hoewel schapen ook wel op bosweiden en -heides werden gehouden, zal de schapenhouderij pas na de uitbreiding van de heidevelden een grote vlucht hebben genomen.⁶⁰⁷

Op de zandgronden werden niet alleen granen verbouwd, maar ook oliehoudende gewassen, zoals vlaszaad, raapzaad, mosterdzaad en papaverzaad.⁶⁰⁸ Deze vragen om de dubbele hoeveelheid meststoffen ten opzichte van granen.⁶⁰⁹ De invoer van de boekweitteelt omstreeks 1390⁶¹⁰ is wellicht⁶¹¹ een antwoord geweest op de verstoring van het evenwicht door de invoering van de verbouw van oliehoudende zaden. Het is ook mogelijk dat de verbouw van boekweit een middel was om ook armere gronden en verarmde gronden (uitgeploogde en van humus ontdane heide) als landbouwgrond te benutten, terwijl boekweit ook een effectief middel ter bestrijding van onkruid is. Boekweit is echter door zijn vorstgevoeligheid een risicovol gewas en het rijpt later dan graan, waardoor het zich moeilijk verdraagt met de Flurzwang⁶¹² van het klassieke drieslagstelsel. Ook de stoppelweide wordt door boekweit gefrustreerd. Mogelijk heeft de invoering van de boekweit dan ook bijgedragen tot een individueel bedrijfssysteem.

Uit de 16de of de 17de eeuw dateert de uitbreiding van de verbouwde oliezaadhoudende gewassen met koolzaad (sloren)⁶¹³ en carmiel.⁶¹⁴ In de 17de eeuw duiken ook hennep en klaver op in de inventarissen.⁶¹⁵ Klaver lijkt echter in het begin van de 16de eeuw al verbouwd te zijn geweest.⁶¹⁶

⁶⁰⁴ Vergelijk dit gegeven met de grote hoeveelheid cultuurgrond in de opgave van Bieleman (Bieleman 1990, blz. 551).

⁶⁰⁵ Zie hoofdstuk 2. Het veiligstellen blijkt duidelijk uit de uitgifte van Willem van Hoorne te St. Michielsgestel, Enklaar 1941, blz. 80/81, nr. 47 17-11-1381. Zie ook Enklaar 1941, blz. 103-105, nr. 56 10-7-1377, blz. 107-111, nr. 58 23-5-1357.

⁶⁰⁶ Zie hiervoor verder hoofdstuk 2.

⁶⁰⁷ Zie eerder inzake Sterksel. Zie ook Leenders 1996, blz. 454; Leenders 2009, blz. 356.

⁶⁰⁸ BHIC SA 314 met verwijzingen naar SADB RA Den Bosch 1176, f. 100v. daags na Agatha 1380; RA Den Bosch 1184, f. 258v. 17-1-1406; Sassen 1865 blz. 114 24-9-1349; RHCE RA Hoogeloon 53 15-5-1637; mostermolen (later en elders meer vermeldingen). Zie ook Haaster 1997, o.a. blz. 71.

⁶⁰⁹ Godtsenhoven 1943, blz. 63-64.

⁶¹⁰ Leenders 1987b; Smulders 1955, geeft de oudst bekende vermelding in Brabant: Blaerthem 1391, Goossenaerts sd., blz. 108-111.

⁶¹¹ Maar dit is strikt hypothetisch, het zal niet aangetoond kunnen worden.

⁶¹² Een bedrijfssysteem waarin de boeren gedwongen werden dezelfde producten in een voorgeschreven cyclus op aangewezen of onderling afgesproken akkercomplexen te verbouwen.

⁶¹³ Lindemans 1952, dl. 2, blz. 270.

⁶¹⁴ BHIC RA Vught 72 11-7-1661; RA Vught 73 29-3-1679, 10-1-1671; RAT RA Oisterwijk 302, f. 51 27-11-1693; RAT HLZ 252 1709; RA Loon op Zand 160 28-1-1672; RA Loon op Zand 161 27-4-1670; RHCE RA Hoogeloon 54 2-3-1647; Archief Oirschot ongeïnvventariseerd, resolutieboek 1707-1711, blz. 433 13-7-1710.

Een vroege vermelding van de aardappel in de Meierij komt voor in een klaagschrift uit 1715 of 1716, waarin ze wordt getypeerd als een “*slappe spyse*”.⁶¹⁷ Dat de aardappel toen al op het dagelijks menu van de boeren zou staan, zoals het stuk wil, blijkt niet uit de Meierijse boedels, want daarin blijkt de aardappel eerst vanaf circa 1730 met enige regelmaat te verschijnen.⁶¹⁸ In Loon op Zand worden de eerste aardappelen in 1735 vermeld, in de Beerzen en Hilvarenbeek in 1742, Bladel 1746 en Vught in 1759.⁶¹⁹ Maar deze maakt dan in korte tijd een enorme opgang. Het succes weerspiegelt zich in de snelle verspreiding van allerlei varianten. Vanaf de jaren '70 van de 18de eeuw worden onderscheiden rassen en soorten vermeld.⁶²⁰ In de archieven passeert een bonte rij de revue: “*witte aardappelen, roode Kuylenburgse aardappelen, roubaste aardappelen, Roomse aardappelen, Zeeuwse aardappelen, rode aardappelen, Roemeynen, Zeeuwse Jonkers, Gelderse aardappelen, Zeeuwse Putters, vroege aardappelen, Vriese Setters, Drielse aardappelen, Seeuwse Graauwen, Vriese aardappelen, Engelse aardappelen, wilde aardappelen*”.⁶²¹ De aardappel begon als hofvrucht, dus min of meer als groente, maar werd al snel ook in het groot verbouwd. In de Beerzen veilde men in 1771 7 lopense (circa 1 1/6de ha.) aardappelen te velde.⁶²² In Loon op Zand werd in 1784 2 ½ “*rug*” aardappelen als gewas te velde verkocht,⁶²³ Bij verkopen van gewas te velde aldaar in 1788 was de opbrengst aan aardappelen 14,9% van het totaal, in 1791 10,5% tegen boekweit 8 ½ %, rogge 55%, spurrie 10% en haver en zaad 17% en in 1796 9%.⁶²⁴ Maar ook als hofvrucht bleef de aardappel van belang. Hanewinkel schreef er in 1799 het volgende over:

“*Vooräl ziet men hier veerlêrlîj soorten van Aardäppelen, als ronde, lange, gladde, hobbelige, roode, witte, geele, grijze, bonte, paarse, zwarte, groote Americaansche of Voeder-aardäppelen (in de Majorij Roomsche of Varkens- ook wel Wilde-aardäppelen genoemd) en de conglomerated of Bedfordshire patates, die men hier Engelsche noemt. Elke Majorijënaar, hij zij zoo arm als maar mooglijk is, plant nothans een plekjen met Aardäppelen, want men kan hier dit gewas veel minder dan het brood missen*”.⁶²⁵

De aardappel was binnen enkele generaties het belangrijkste voedsel van de gewone man geworden.⁶²⁶ De invoering van de aardappel is daarom zo belangrijk, omdat ze aantoonde, dat er binnen een relatief korte periode grote veranderingen in de landbouw konden plaatsvinden. Daarnaast is de invoering van de aardappel van belang omdat ze aantoonde, dat deze gelijktijdig zowel op de hoge zandengronden van de Beerzen en Bladel als op de beter geachte gronden van Loon op Zand en Vught plaatsvond. De komst van de aardappel kan voorts invloed gehad hebben op de ontwikkeling van de esdekken, want volgens Iterson werd aardappelmest veelal nog al ruim voorzien van strooisel en aardachtige stoffen.⁶²⁷

Bastiaens en Van Mourik onderzochten de beddenbouw in Noord Brabant. Beddenbouw is een landbouwtechniek waarbij een akker in kweekbedden gelegd wordt waardoor op de akker een microreliëf ontstaat van evenwijdig lopende ruggen.⁶²⁸ Het doel was verbeteren van drainage, maar de bedden werden

⁶¹⁵ RHCE RA Hoogeloon 53 1632, 1634, 1635, 1639 “*kennep*”; RA Hoogeloon 54 1644, 1645 “*cleverbollen*”, 1645, 1647 “*kennip*”; RHCE Archief Oirschot ongeïventariseerd resolutieboek R 213, f. 317 13-9-1664.

⁶¹⁶ Veldnaam de Cleverplack te Tilburg vanaf 1510 (Trommelen 1994 blz. 168); RHCE RA Oirschot 138b, f. 17 14-2-1559: Claverhof Verrebest; RA Oirschot 144a, f. 123v. 19-7-1593: Clevercamp; RA Oirschot 150a, f. 262 23-2-1624: gemeenschappelijke klaverhof; RA Oirschot 159a, f. 171 18-3-1634: huur klaverveld (indices Jan Toirkens).

⁶¹⁷ SADB AA Den Bosch (inventaris Hoekx) 1190, (Inventaris van Zuylen B 137 f. 177v-181v), gedateerd door Ton Kappelhof, met dank aan Ton Kappelhof voor de verwijzing.

⁶¹⁸ Voor de verbreiding van de aardappel in het algemeen zie Oliemans 1988, die evenwel de ontwikkeling in Noord Brabant niet vermeldt.

⁶¹⁹ RAT RA Loon op Zand 164 3-5-1735: 13 vaten aardappelen; RA Hilvarenbeek 152 1742; RHCE OWMB 151 3-2-1742; RA Bladel 68 8-12-1746; BHIC RA Vught 155, f. 5 1-3-1759.

⁶²⁰ BHIC RA Vught 158, f. 119 19-3-1776; RAT RA Loon op Zand 175, f. 97 26-11-1781: Zeeuwse aardappelen, rode aardappelen.

⁶²¹ BHIC RA Vught 158, f. 119 19-3-1776: witte aardappelen; RA Vught 159, f. 235 16/17-2-1781: roode Kuylenburgse aardappelen 224 vaten; RA Vught 161, f. 131v. 21-4-1786: roubaste aardappelen, f. 152v. 31-10-1786: 16 vat roomse aardappelen; RA Vught 162, f. 209v. 4-11-1795: roomse aardappelen, rode en witte aardappelen, f. 236 10-3-1796: witte beste aardappelen, roomsche aardappelen; RAT RA Loon op Zand 175, f. 97 26-11-1781: Zeeuwse aardappelen, rode aardappelen; RA Loon op Zand 176, f. 131 20-11-1784 aardappelen: roemeynen -.2.14 t vat, dito Geldersche -.3.4 t vat, Zeeuwsche joukers? -.3.8 t vat, rooyen -.3.4 t vat; RA Loon op Zand 177, f. 108 11-1-1787: ligt aardappelen, f. 166 7-2-1788: kleyne aardappelen; RA Loon op Zand 179, f. 22 13-2-1795: roomse aardappelen, Zeeuwse putters, Gelderse aardappelen, 1 vat vroege aardappelen, 1 vat Vriese setters; RA Loon op Zand 160 f. 60v. 25-4-1799: vat drielse aardappelen, vat Seeuwse graauen, vat Vriese, f. 97v. 13-2-1800: Engelse aardappelen, Gelderse, roye; RHCE RA Bladel 77-a 9-9-1783: wilde aardappelen.

⁶²² RHCE OWMB 665 ls. 10-10-1771.

⁶²³ RAT RA Loon op Zand 176, f. 122v. 27-7-1784: gewas te velde, onder andere 2 ½ rug aardappelen, vlas, en nog eens aardappelen.

⁶²⁴ RAT RA Loon op Zand 177, f. 190v. 19-7-1788: gewas te velde 4 kopen aardappelen; RA Loon op Zand 178, f. 16v. 27/28/29-4-1791: aardappelen ca. 10.5 % opbrengst, boekweit 8 ½ %, rog 55 %, spurrie ca. 10 %, haver en zaad ca. 17%; RA Loon op Zand 179, f. 136v. 12-7-1796: gewas te velde, boekweit, haver, somersaet, spurrie en boekweit, rog, aardappelen (3 kavels, ca. 9 %).

⁶²⁵ Hanewinkel 1800, blz. 132.

⁶²⁶ Eerenbeemt 1955, blz. 259; Kriellaars 1987, blz. 105.

⁶²⁷ Iterson 1968, blz. 62. Zie ook Vliebergh 1906.

⁶²⁸ Bastiaens 1993, blz. 69-73.

ook aangelegd als men verschillende gewassen op een akker wilde verbouwen of als men te weinig mest had om de akker in één keer te kunnen ploegen of als de akker te breed was. De auteurs kwamen tot de conclusie, dat de beddenbouw in Noord-Brabant zich beperkte tot de Baronie van Breda.⁶²⁹ Door Crijns⁶³⁰ werd beddenbouw geassocieerd met de zogenaamde ‘Vlaamse bouwerij’.⁶³¹ Uit de Meierijse bronnen blijkt dat ruggen met gewassen binnen een akker in elk geval al in de 18de eeuw voorkwamen.⁶³² Dat het daarbij werkelijk om bedden binnen een akker gaat blijkt uit de beschrijvingen. Bij de volgende publieke verkoping van schaar te velde in de Beerzen worden de ruggen eerst apart geveild en vervolgens en masse: “De verkoopers sullen elcken acker noch in geheel besien soo het meest gelt sal de koop houden”. Dat ging dan als volgt:

<i>In het Merten bueghen</i>		
1 koop	2 ruggen kooren ingeset by myn heer van Nimwegen op	7.12.0
	Gemeynt by den selven	7.12.0
	Slaet twee slagen	0. 5.0
2 koop	3 ruggen ingeset by Adriaen Vris op	10.0.0
	Gemeent by den selven op	12.0.0
	Slaet ses slagen	0.15.0
3 koop	3 ruggen kooren ingeset by Adriaen de Vries	9.10.0
	Gemeent by de heer van Nimwegen op	10.0.0
	Slaet 2 slagen	0. 5.0
4 koop	3 ruggen kooren in geset by Bendert van de Poel op	5.10.0
	Gemeynt by Jan Heuvelmans	5.16.0
	Slaet 2 slagen	0. 5.0
	Dese vier koopen in geheel in geset by de heer van Nimwegen op	40.0.0
	Gemeynt bij den selven op	42.0.0
	Slaet 6 slagen	0.15.0
	Den selven nog 2 slagen	0. 5.0
	Aengebleven	

Dominee Van Nimwegen bleef dus uiteindelijk koper van alle rogge op deze akker.⁶³³ De akker was echter zodanig ingericht, dat de rogge ook zonder bezwaar in kleinere partijen geveild kon worden. De term rug geeft aan dat het om bolstaande percelen gaat. Ook elders blijkt dat het om percelen naast elkaar gaat.⁶³⁴

<i>Twee rugge rogge naast elkaar</i>
<i>De drie volgende ruggen rogge</i>
<i>De twee volgende ruggen rogge</i>
<i>Twee ruggen rogge in de aanstee</i>
<i>De twee volgende ruggen rogge</i>
<i>De twee volgende ruggen rogge</i>
<i>De twee volgende ruggen rogge</i>
<i>De laatste rug rogge</i>

Opmerkelijk is dat er bij veilingen van gewas te velde in de Beerzen in de eerste helft van de 18de eeuw - op één uitzondering na - alleen sprake is van ruggen rogge. Boekweit, haver en gerst worden geveild als koop, partij, veld, hoek, etc. In Loon op Zand stonden daarentegen in 1784 ook de aardappelen op ruggen.⁶³⁵ Ook is niet in elke verkoping sprake van ruggen. Het selectieve voorkomen van de bedden is wellicht het resultaat van de afweging extra inspanning tegenover een betere opbrengst. De eerste voorbeelden van beddenbouw in de Beerzen dateren van 1715 en later.⁶³⁶ Dit wordt tenminste mede

⁶²⁹ Bastiaens 1994.

⁶³⁰ Crijns 1987, blz. 266-267.

⁶³¹ Zie hierna.

⁶³² Ondanks dat Thys ze miste (Thys 1792, blz.189-192).

⁶³³ RHCE OWMB 660 ls. 20-7-1757.

⁶³⁴ RHCE OWMB 653 ls. 19-7-1741.

⁶³⁵ RAT RA Loon op Zand 176, f. 122 27-7-1784: 2 ½ rug aardappelen.

⁶³⁶ RHCE OWMB 648 ls. 8-7-1715, 22-7-1716, 6-7-1718, 30-6-1719, 4-7-1719; 649 19-7-1720, 10-7-1722, 13-7-1722, 20-7-1723; 650 10-8-1725, 8-7-1726; 651 14-7-1732, 15-7-1733, 13-7-1734; 652 10-7-1736, 17-7-1736, 6-7-1739; 653 10-8-1740, 19-7-1741, 27-7-1741.

verklaard door het feit dat dit type bron voor de Beerzen pas vanaf die tijd overgeleverd is. Uit het meteen ruim voorkomen van voorbeelden valt evenwel af te leiden dat de innovatie al ouder, dus op zijn laatst 17de eeuws is.⁶³⁷ Dit wordt bevestigd door enkele vermeldingen van stroken gewassen naast elkaar uit 1628 te Oirschot.⁶³⁸ Ook archeologisch zijn er sporen van beddenbouw getraceerd in de Meierij.⁶³⁹ Eerder waren al sporen aangetoond van koepelbouw in de omgeving van Oirschot-Best.⁶⁴⁰

In de 18de eeuw verschijnt de kafmolen⁶⁴¹ in inventarissen en boedelcelen. In de tweede helft van die eeuw zijn ze ook op de hoge zandgronden vrij algemeen.⁶⁴² Van de Poel signaleerde dat de rolploeg naast de stellingploeg in de Meierij reeds omstreeks 1800 in gebruik was.⁶⁴³ In Vught komen rolploeg en stellingploeg al gezusterlijk voor in inventarissen uit 1722, 1737 en 1750.⁶⁴⁴

Een juridische innovatie die de boeren in de 16de eeuw raakte, werd gevormd door de verandering van de contracten. De toegenomen risico's door oorlog zijn hier mogelijk mede debet aan geweest. Halfwinning en het zogenaamde Kempisch stalrecht, waarbij de verpachter en pachter de risico's van een slechte oogst deelden en ook vaak de veestapel gezamenlijk bezaten, verdwenen vrijwel geheel als contractvorm. Daarvoor in de plaats kwam een systeem, waarbij de pachter een afgesproken hoeveelheid graan moest leveren. Ook de veestapel kwam voortaan volledig voor risico van de pachter, hetzij door ijzeren koeien,⁶⁴⁵ hetzij door eigendom.⁶⁴⁶ Hoewel de risico's voor de pachter aldus toenamen, werd hij wel zelfstandiger.

Ook het boerenhuis en -bedrijfsgebouw ontkwamen niet aan veranderingen. Het middeleeuwse hallenhuis veranderde langzaam maar zeker, met verschillende varianten in het patroon, tot de langgevelboerderij, die uit de 19de en ook nog uit de 20ste eeuw in overvloed is overgeleverd.⁶⁴⁷ Vanaf het midden van de 18de eeuw kwam in de Meierij de potstal in gebruik.⁶⁴⁸

Deze greep uit veranderingen in het boerenbestaan, soms gedwongen door omstandigheden buiten de directe macht, maar soms ook op eigen initiatief, toont aan dat het beeld dat het boerenbestaan eeuwenlang onveranderd is gebleven, onjuist is.⁶⁴⁹ Kansrijke innovaties werden wel degelijk opgepakt. Dat betekent echter niet, dat men stond te trappelen om ieder nieuw idee zo maar uit te voeren. En dat was maar goed ook, zeker ten aanzien van de ontginning van woeste gronden. Sommige ontginningsplannen waren absurd, zoals bijvoorbeeld het plan uit 1809 of 1819 om 500 morgen heidegrond te ontginnen, door het geheel af te plaggen, de heide te verbranden en vermengd met klei als mest te gebruiken. In het midden van het terrein zou een watermolen gebouwd moeten worden om grondwater op te pompen en het terrein daarmee te bevoeien.⁶⁵⁰ Zelfs goed doordachte - grote - ontginningsplannen waren bijzonder kwetsbaar en daarmee speculatief. Chayanov typeerde de boeren in het verleden als zich niet op de eerste plaats richtend op het maximaliseren van de productie, maar op het beheersen van de risico's die de bedrijfsvoering met zich meebracht.⁶⁵¹ In een dergelijk model passen beide aspecten: behoudend zolang het succes van de innovatie niet verzekerd was.⁶⁵²

⁶³⁷ Nader onderzoek in de Meierij van Den Bosch zou hier meer duidelijkheid kunnen brengen.

⁶³⁸ RHCE RA Oirschot 153c, f. 347, nr. 399 31-7-1628: stroken rogge en boekweit op de zelfde akker, streep rogge, 2 stroken rogge naast elkaar.

⁶³⁹ Arts 1998, blz. 37; Arts 1994b, blz. 38-39.

⁶⁴⁰ Bieleman 1990, blz. 549.

⁶⁴¹ Poel 1983, blz. 43.

⁶⁴² BHIC RA Vught 155, f. 5 1-3-1759; RA Vught 156, f. 105v. 30-10-1767, f. 165 19-1-1769, f. 178, 19-4-1769, f. 193v. 15-1-1770, etc.; RHCE RA Bladel 73, nr. 27 7-12-1769; RA Bladel 76a 27-12-1769; RA Bladel 77a 27-11-1783, 6-3-1783; RA Bladel 77b 21-12-1784; RA Bladel 78a 26-1-1786, etc.; RA Hoogeloon 59, f. 174v. 17-12-1772; RA Hoogeloon 62, f. 71v. 7-12-1784; RA Hoogeloon 65, f. 26 3-12-1790; RA Hoogeloon 66, f. 148 8-12-1794; RAT RA Hilvarenbeek 156 1768; RA Hilvarenbeek 157 1776.

⁶⁴³ Poel 1967, blz. 58-61; Rooijakkers 1987, blz. 25-26.

⁶⁴⁴ BHIC RA Vught 85, f. 50 27-3-1722; RA Vught 88 f. 1 11-4-1737; RA Vught 136, f. 129v. 15-5-1750.

⁶⁴⁵ De koeien waren geen eigendom, maar de pachter was er wel volledig verantwoordelijk voor. Dode of zieke koeien waren voor zijn risico.

⁶⁴⁶ Kappelhof 1981, blz. 36; Kappelhof 1984, blz. 98-100; eigen waarneming inzake de pachten van de abdij van Tongerlo.

⁶⁴⁷ Ruhe 1962; Hendriks 1969; Hendriks 1975; Leenders 1979; Hendriks 1994; Timmers 1997; Hendriks 2003.

⁶⁴⁸ Zie het derde deel van dit drieluik.

⁶⁴⁹ Zie ook Poel 1972, passim in het bijzonder blz. 67-70, 79.

⁶⁵⁰ BHIC DCL 8; PCL 3 14e 8-12-1819, plan W.F. Dornseyffen te Utrecht; nr 8. Dornseyffen heeft dit wellicht afgekeken van D'Amblé te Zeist die experimenteerde met bemesting met alleen as en bijzondere aardsoorten (Elias 1963).

⁶⁵¹ Brink 199; Spek 2004, blz. 63; Smith 1979. Van Zanden paste dit, als onderdeel van zijn paradox, op de Oost-Nederlandse markten toe, Hoppenbrouwers veralgemeniseerde dit naar alle Nederlandse gemene gronden (Zanden 1999, blz. 131; Hoppenbrouwers 2002, blz. 90, 97). Zie ook Poel 1972, blz. 68, in zijn oordeel over de boer.

⁶⁵² Zie ook Woud 1998, blz. 228.

Daarnaast leeft er nog steeds een nogal somber beeld van de Meierijse boer. De boer “*is wel tevreden als hij op het einde van het jaar alles betaald heeft en geen schulden heeft*”.⁶⁵³ In tijden van agrarische hausse zoals van het 2de tot het 6de decennium van de 17de eeuw, de 2de helft van de 18de eeuw en het 3de kwart van de 19de eeuw was de Meierijse boer zeker in staat om een zekere welvaart op te bouwen, waardoor hij in de 19de eeuw zijn boerderij kon verstenen, dus de wanden in steen op te trekken, in plaats van vitselwerk: vlechtwerk aangesmeerd met leem. Uiteraard was zijn welvaart niet te vergelijken met die van de grote ‘Hollandse’ boeren, maar zijn bestaan als marginaal aanduiden slaat te ver door. Gedurende langdurige perioden van oorlog en ellende, zoals bijvoorbeeld tijdens de Gelderse oorlogen, de Tachtigjarige oorlog en de oorlogen met de Fransen, was hij in staat zich te handhaven, wellicht niet altijd persoonlijk, maar wel als ‘boerenstand’. En dat was ook het geval onder de toegenomen belastingdruk tijdens de Generaliteitsperiode.⁶⁵⁴ Uiteraard was er een hoop ellende en persoonlijk leed, maar de tranentrekkende verhalen moeten wel in hun context gezien worden en soms met meer dan één korreltje zout worden genomen. Het gaat veelal om verzoeken om belastingvermindering of om aanspraken op schadevergoedingen. Deze dienen met evenveel wantrouwen te worden bezien als de claims bij de huidige reisverzekeringen.⁶⁵⁵

1.3.3.3 Geldeconomie en marktwerking

Soms wordt te gemakkelijk aangenomen, dat de Meierijse boeren grotendeels zelfvoorzienend waren, dat er voor het overige voornamelijk sprake was van een ruileconomie in plaats van een geldeconomie en dat er dus geen sprake was van marktwerking.⁶⁵⁶ Kappelhof signaleerde echter, dat na omstreeks 1650 de productie van rogge en boekweit op de zandgronden toenam. Hij schrijft dat toe aan de toen inzetende agrarische depressie. De boeren zouden op de dalende prijzen reageren door meer rogge en boekweit te gaan produceren. In die tijd ging men er in Amsterdam toe over om op de goederenbeurs noteringen te publiceren van de prijzen van Brabantse en Vlaamse boekweit. Later, toen de prijzen voor zuivel relatief gunstiger waren, richtten de boeren zich meer op de productie van boter. In de Meierij van ’s-Hertogenbosch werden toen veel nieuwe wekelijkse botermarkten en boterwagen opgericht. De export van boter en jong vee naar Holland werd steeds belangrijker.⁶⁵⁷ Er was dus wel degelijk sprake van invloed van de markt. Ook was er in een vroeg stadium al sprake van een geldeconomie. Reeds de 14de eeuwse cijzen staan voor het grootste deel in geld uitgedrukt.⁶⁵⁸ Voor het exclusieve gebruik van de gemene gronden moesten de dorpen aan het eind van de 13de en begin van de 14de eeuw grote sommen geld opbrengen.⁶⁵⁹ Huren van grote boerderijen bestonden van de 14de tot de 16de eeuw veelal uit twee delen: een voorlijf dat in geld werd betaald en pacht in natura: rogge, boekweit, haver, etc.⁶⁶⁰ Leningen werden vaak in natura, maar ook regelmatig in geld uitgedrukt.⁶⁶¹

1.3.3.4 Bedrijfsstelsel: drieslagstelsel, Vlaamse bouw en eeuwige roggebouw

Onder een bedrijfsstelsel verstaat men de algemene lijnen volgens welke het bedrijf met betrekking tot de grond ingericht is.⁶⁶²

Omstreeks 1861 maakte Staring voor Nederland een indeling in bedrijfsstelsels.⁶⁶³ De Meierij van Den Bosch werd in vier gebieden verdeeld. De omgeving van Den Bosch en een deel van het Maasland werden aangeduid als “*veehouderij*”, het aansluitende gebied ten oosten ervan als “*tarweteelt*”. Een brede strook daaronder kwalificeerde hij als “*Vlaamse bouw*”. Daar weer onder, de grens liep horizontaal midden door de Meierij, lag het gebied van het “*drieslagstelsel*”. Gezien de omvang en de ligging van de eerste twee streken, zijn alleen de laatste twee kwalificaties hier van belang. De bedoeling van Staring was statistische landbouwgegevens beter vergelijkbaar te maken. Maar hoe loffelijk ook het doel was, de indeling was arbitrair en is tevens een bron van verwarring.

⁶⁵³ Kriellaars 1987, blz. 124, onder verwijzing naar Poel 1984, blz. 76.

⁶⁵⁴ Kappelhof 1986a; Kappelhof 1986b.

⁶⁵⁵ Een kritiekloze of -arme opeenstapeling van zwaarmoedige verhalen over de levensomstandigheden (als mijns inziens bijvoorbeeld in Lis 1980) kan naar mijn mening alleen maar tot de fundamentele vraag leiden: hoe is het mogelijk dat de menselijke soort in stand is gebleven?

⁶⁵⁶ Vergelijk Kriellaars 1987, blz. 91-101.

⁶⁵⁷ Kappelhof 1995, blz. 201-202; zie ook Kappelhof 1984, blz. 123-125.

⁶⁵⁸ Asseldonk 1999.

⁶⁵⁹ Zie bijlage rechtsverleningen en hoofdstuk 2.

⁶⁶⁰ Bijvoorbeeld RAA Rekeningen Abdij van Tongerlo 14 (1393-1396).

⁶⁶¹ Bijvoorbeeld RHCE RA Oirschot 122a, f. 3 6-2-1464, f. 3v. 6-2-1464, f. 5 17-2-1464, f. 5 sd., f. 6 22-2-1464, etc.

⁶⁶² Veenman 1954, dl. 1, blz. 309-310.

⁶⁶³ Veldink 1970, blz. 159; Crijns 1987, blz. 165-167.

Trienekens heeft deze indeling voor de Meierij onderzocht en kwam tot de conclusie, dat de “*Vlaamse bouw*” een minder gelukkige term is voor deze bedrijfstvorm. Het echte Vlaamse stelsel was gericht op akkerbouw, ondersteund door uitgebreide veeteelt en stalvoeding voor de mestproductie.⁶⁶⁴ De Meierijse “*Vlaamse Bouw*” was daarentegen dualistisch, gericht op zowel akkerbouwproductie als op vleesproductie, meer dus een “*gemengd bedrijf*”.⁶⁶⁵

De term “*drieslagstelsel*” is ongelukkig gekozen, omdat de term drieslagstelsel ook wordt gebruikt voor het vruchtopvolgingsstelsel.⁶⁶⁶ In dit vruchtopvolgingsstelsel werd het eerste jaar wintergraan of hard graan, zoals rogge, verbouwd. Het werd voor de winter gezaaid om in het volgende (eerste) jaar geoogst te worden. Het tweede jaar werd zomergraan, bijvoorbeeld gerst of haver, gezaaid, dat datzelfde jaar nog geoogst werd. En het derde jaar werd er helemaal niets gezaaid, het land bleef braak liggen en werd bewerkt en bemest tot het in het najaar weer werd ingezaaid met wintergraan voor de volgende cyclus van wintergraan, zomergraan en braak.⁶⁶⁷ Om ieder jaar over zowel wintergraan als zomergraan te kunnen beschikken, werden de beschikbare landerijen in drie delen verdeeld, zodat men het zelfde jaar zowel wintergraan als zomergraan verbouwde en er een derde deel braak lag. Er werd maar ééns in de drie jaren bemest.⁶⁶⁸ Een inbreuk op dit stelsel was het verbouwen van handelsgewassen, het bezaaien van de braak en het zaaien van dubbel- of navruchten.⁶⁶⁹ Dit stelsel is waarschijnlijk nooit in zwang geweest in de Meierij of is in elk geval voor het midden van de 15de eeuw in onbruik geraakt.⁶⁷⁰ Het bestond zeker niet meer in de tweede helft van de 19de eeuw.⁶⁷¹ Staring zelf wist overigens dat zijn benaming “*drieslagstelsel*” voor de zandgronden arbitrair was, zij het op andere gronden dan hier worden aangevoerd: “*maar het zogenoemde stelsel in drie slagen, waarbij tweemaal rogge en eenmaal boekweit elkander opvolgen, is tot dus verre voor deze gronden algemeen in zwang. Op vele plaatsen echter is 't in bijna enkele roggeteelt, elders in bijna uitsluitende boekweitteelt ontaard*”.⁶⁷² Staring noemde het dus “*het drieslagstelsel*”, maar zijn voorstelling daarvan kwam niet overeen met het klassieke drieslagstelsel. Bovendien stelde hij dat dit stelsel ontaard was in een monocultuur van of rogge of boekweit. Met deze voorstelling van wat later gepopulariseerd is in de term ‘*eeuwigdurende roggebouw*’, doet men de zandgronden van de Meierij beslist tekort. De theorie van het drieslagstelsel van Staring, dus twee maal rogge, één maal boekweit is in een variant verspreid door Kortweg, die spreekt van twee jaar rogge en het derde jaar boekweit, aardappelen, gerst of haver.⁶⁷³ Men heeft het dan over het ‘*verbeterde drieslagstelsel*’. En ook daarmee doet men de geschiedenis geweld aan. Zowel in de 19de eeuw, als daarvoor waren de stelsels van bedrijfsvoering aanmerkelijk ingewikkelder. Aan de 19de eeuw wordt in de volgende paragraaf aandacht besteed. In deze paragraaf wordt aan de hand van voorbeelden de situatie in de 17de en de 18de eeuw geschetst. Voor eerdere eeuwen is minder materiaal beschikbaar en wordt de schets vrijblijvender.

Hoe goed Starings bedoeling ook was om vergelijkbare eenheden te scheppen, ze hebben tot verwarring geleid, die heden ten dage nog voortduurt. De vraag die rest, luidt: hoe moet het bedrijfsstelsel van de Meierij dan betiteld worden? Trienekens noemde de “*Vlaamse bouwerij*” in feite gemengd bedrijf: het gakte op twee paarden, zowel op akkerbouwproductie als op vleesproductie.⁶⁷⁴

Trienekens ging uit van een oorspronkelijk vaste verhouding tussen het gebied van de “*Vlaamse bouwerij*” en dat van het drieslagstelsel. Hij stelt dat de boeren in het ‘*drieslagstelsel*’ pas “*vanaf 1880 gaan profiteren van de gelijke mogelijkheden, waaruit hun burens van in het Vlaamse gebied reeds lang voordeel trokken*”.⁶⁷⁵ Daarmee lijkt Trienekens uit te gaan van een sinds eeuwen statisch landbouwsysteem, terwijl - zoals reeds is gebleken en nog zal blijken - de landbouw in de Meierij van Den Bosch vanaf de 12/13de eeuw voortdurend in beweging is geweest. Crijns stelde dat beide stelsels in 1870 wat voederwinning betreft naar elkaar toe waren gegroeid: “*Onvoldoende grasland in het gebied van het Drieslagstelsel had de boeren al in een vroeg stadium gedwongen om bij het houden van vee voor de mestbereiding ook het bouwland bij de voederwinning in te schakelen. Er waren ook teelten vanuit de Vlaamse Bouwerij*

⁶⁶⁴ Zie ook Crijns 1987, blz. 169-170. Zoals al eerder besproken, kwam beddenbouw, een van de kenmerken van het Vlaamse systeem, ook in het gebied van het ‘*drieslagstelsel*’ voor. Ook klaverteelt kwam daar voor.

⁶⁶⁵ Trienekens 1985, blz. 12.

⁶⁶⁶ Zie ook Drie 1980, blz. 46-47, waar hij stelt dat dit stelsel alleen maar gold voor gronden van mindere kwaliteit. De kadastrale gegevens voor de Meierij bevestigen dit beeld.

⁶⁶⁷ Deckers 1912, blz. 5; Veenman 1954, dl. 1, blz. 309.

⁶⁶⁸ Lindemans 1952, dl. 1, blz. 95-102.

⁶⁶⁹ Ault 1972, blz. 24; Lindemans 1952, passim, onder andere. blz. 102-107.

⁶⁷⁰ Zoals hieronder aan de hand van een analyse van pachtcontracten beargumenteerd zal worden.

⁶⁷¹ Crijns 1987, blz. 195 en zie hierna onder Landbouwpachten.

⁶⁷² Staring 1878, blz. 90-91. Zie ook Crijns 1987 blz. 167-168.

⁶⁷³ Trienekens 1985, blz. 2-3; Kortweg 1943, blz. 340.

⁶⁷⁴ Trienekens 1985, blz. 12.

⁶⁷⁵ Trienekens 1985, blz. 12-13.

overgenomen zoals de verbouw van klaver”.⁶⁷⁶ Dat vroege stadium is ook inderdaad vroeg: spurrie wordt bijvoorbeeld al in 1388/89 in Lommel vermeld.⁶⁷⁷ Een ander voorbeeld van het betrekkelijke verschil tussen beide gebieden is dat vanaf de 17de eeuw ook in het gebied van het “drieslagstelsel” beddenbouw voorkwam.⁶⁷⁸

Uit Trienekens’ onderzoek blijkt ook dat de verschillen tussen “Vlaamse bouwerij” en “drieslagstelsel” betrekkelijk zijn. In het “drieslagstelsel” was meer woeste grond en werd meer rogge verbouwd (49.4-36,4%), terwijl de opbrengsten in het “Vlaamse bouwerij” aanzienlijk (10-30%) hoger waren. Maar voor het overige waren de verschillen betrekkelijk gering.⁶⁷⁹ Daarbij komt dat er slechts vergelijkbare cijfers over 3 jaar bekend zijn, zodat met voorzichtig moet zijn hier conclusies uit te trekken.⁶⁸⁰ Gezien de ligging van het “Vlaamse bouwerij” gebied op vaak wat vruchtbaardere gronden en de betere toegang tot externe meststoffen, hooi van elders en een betere toegang tot stedelijke of semi-stedelijke markten, moeten de verschillen zeker niet worden gezocht in een betere techniek van de boeren van de “Vlaamse bouwerij”, of als men wil: de kennisachterstand, achterlijkheid of mentaliteit van de boeren op de hoge zandgronden.⁶⁸¹ Het hooi maakte het mogelijk om meer vee aan te houden, meer vee betekende dat de grond beter bemest kon worden. De betere grond en de nabije markt versterkten dit systeem.⁶⁸² De vroege vermeldingen van voedergrassen op de hoge zandgronden bevestigen, dat de verschillen vooral gerelateerd waren aan de externe fysieke (fysiologische, hydrologische, logistieke, etc.) omstandigheden.

1.3.2.5 Landbouwproducten

Omstreeks 1400 was rogge het belangrijkste akkerbouwproduct van de Meierij. De pacht van boerderijen werd voor het merendeel in rogge betaald.⁶⁸³ Rogge speelde in de grotendeels agrarische economie ook een belangrijke rol als financieringsmiddel. Er werden renten en erfpachten in maten rogge betaald. Daarnaast werden gerst en haver, meestal was het evie,⁶⁸⁴ verbouwd. Boekweit komt voor vanaf het eind van de 14de, begin 15de eeuw,⁶⁸⁵ eerst aarzelend, pas veel later algemeen. Boekweit beperkte door het afwijkende, late, tijdstip van oogst de mogelijkheid van stoppelweide en is daarom mogelijk pas laat algemeen geworden. Ook spurrie werd al aan het eind van de 14de eeuw verbouwd.⁶⁸⁶ Spurrie is een voedergras voor het vee, dat zowel als hoofdgewas en als navrucht werd verbouwd.⁶⁸⁷ Het werd gemaaid of beweide. Een ander belangrijk gewas was de raap.⁶⁸⁸ De knol van de raap werd gegeten, het loof was veevoeder. Dicht gezaaid kon het dienen als weide. Uit het zaad werd olie geperst voor verlichting en consumptie en het restant, de

⁶⁷⁶ Crijns 1987, blz. 195.

⁶⁷⁷ ARAB RR 2786 1-8-1388-1-2-1389.

⁶⁷⁸ Zie eerder inzake De Beerzen.

⁶⁷⁹ Zie ook Crijns 1987, blz. 299-300.

⁶⁸⁰ Trienekens 1985, blz. 4-8.

⁶⁸¹ Anders: Crijns 1987, blz. 198-199.

⁶⁸² Vergelijk Crijns 1987, blz. 168, 197, 207; Trienekens 1985, blz. 8.

⁶⁸³ Jansen 1955, blz. 38 en eigen waarnemingen betreffende pachten van de abdij van Tongerlo.

⁶⁸⁴ Evie, zwarte haver, een als minderwaardig beschouwde soort, die beter op de zandgronden gedijde.

⁶⁸⁵ Leenders 1987b; AAT II 199v. 1402: pacht voor één van de Baasterhoeven te Oostelbeers, oa. 1 mud 1 ½ lopense “boeckweits”; Smulders 1955.

⁶⁸⁶ ARAB RR 2786 1-8-1388-1-2-1389 (Lommel): “Item Jans wive van Os om dat si horen ghebuieren enen zac sporien nam ende daer af geiff om VII gulden”; RK 12990 24-6-1405-6-1-1406, f. 39: “van Hemryc van Ersele die de scoutete calengierde om dat hy tot Eyke op ten acker spoerye genomen hadden die Heinen Hochoux toebehoerende was”; RK 12994 st. Jansmis 1475-kerstmis 1475: Wouter van Hulsel maaide “spoerye” op een veld te Hilvarenbeek; RK 12997 Kerstmis 1545/46: “Item van Lambrecht Wouters van Nulant de welcke bekend hadde hoe dat hy twee scapen gestolen hadde op die hoeve van den gasthuys van Den Bosch ende hadde die gevilt voer die vellen ende die vellen vercocht ende noch op een plaatsse twee scapen met eenen hamel ende die huysluyden haer speck gestolen noch twee vercken ende hadde een koye toebehoerende eenen genoempt Dierck Zelen staende in de sporie doot geslagen om dat hy Dierick hem Lambrechten eens hadde doen besetten ende hadde noch een verken in de velde gesteken waer aff hy tvel vercocht ende laet tvliesch int velt liggen gehangen”; kerstmis 1550/51: “Item van Marten Gys Mertenss woenende tot Bladel de welcke gestoelen hadde een half loipen speuryaets ende eenen sack hoyes”; RK 12531 1481/97, f. 43: “Van Aerdt den Visschere van Happart van dat hy sporie gestolen hadde opt velt”; RK 12352 31-8-1560 – 31-12-1562, f. 6v.: “Van Corsten Henrick Luytens wonende tot Steenssel van dat hy op diversche persoonen gronden by nachte ende ontyde hadde gestolen ende gehaelt met zacken ende kerren groen, gers, boeckey, hoy, spuerrye ende anderssins”; Haaster 1997, blz. 70-71.

⁶⁸⁷ Zie bijvoorbeeld RHCE RA Hoogeloon 53 12-8-1628: Heylken weduwe Nicolaes Goris cs., voor de oogst staat er al oude en jonge spurrie op het veld. Spurrie is hier dus een hoofdvruucht en geen nagewas.

⁶⁸⁸ ARAB RR 2797 20-1-1394-19-1-1395 (Oerle): “Item Merten Hein Mertens soen om dat hi sinen swager overmeydt had in syn raepsaet geiff daer af om II gulden”; RK 12531 1481/97, f. 40v.: Diefstal te Reusel van “rapen, gheerste ende evene te velde”, “Idem rapen ende coren te Ruesel”; RK 12997 kerstmis 1548-31-5-1552, f. 3v.: “Van Peter Tacquet van Bladel van dat den selven befaemt is geweest van dat hy metter nacht soude raepen gestolen hebben int velt staende ende wassende en die met eenen sack (metten raeploove) thys gedregen van den gronde ende lande Joris Godevaerts I lb XV s” RK 12997 1-6-1552-30-9-1556, f. 7v.: “Van Gheenrick Pellens wonende tot Berchevick van dat hy by nachte hadde gestolen ende secretelick genomen hoenderen, gansen ende kiekenen ende oyck van dat hy befaemt was van by nachte ende ontyde te halen op anderluyden erfve hoeey, raeploof ende ghers”; RK 12990 24-6-1414-28-7-1414, f. 240 (Oisterwyk): “Van Arndt den Bonte van Belver die in voirtiden over lange jaren berufticht had geweest dat hi raepkueken vuyt eenre pleyten genomen soude hebben”; RK 12992 st. Jansmis 1433-kerstmis 1433: “raepsaet”; 12995 kerstmis 1492-kerstmis 1493: “rapen cuecken ende ander cleyne victalie ghestoelen, broot coelen raepen ende ander cleyne dingen ghestoelen”. Zie ook Jansen 1955 blz. 41-42; Haaster 1997, blz. 70-71.

raapkoek, was gewild als veevoeder en als meststof.⁶⁸⁹ Ook het verbouwde vlas had een meervoudige functie, de vezel voor linnen, het zaad voor olie en lijnkoeken.⁶⁹⁰ De laatste hadden dezelfde functie als de raapkoek. Daarnaast werd ook papaverzaad⁶⁹¹ en het zeker vanaf de 17de eeuw voorkomende carmiel (cameline, huttentut), hennep- en koolzaad⁶⁹² geteeld.⁶⁹³ Het voorkomen van oliemolens in zelfs de kleinere dorpen, zonder dat dit door molendwang verplicht was, indiceert dat er relatief veel oliehoudend zaad verbouwd moet zijn, ondanks het feit dat oliehoudende gewassen veel meer mest vragen.⁶⁹⁴ Immers, de molens waren betrekkelijk kostbaar, dus er moest voldoende aanbod van werk zijn om de investering te rechtvaardigen. Als er blijkbaar voldoende mest was om meer dan marginaal oliezaden te verbouwen, moet men zich afvragen of de mestschaarste in de 15de en de volgende eeuwen op de Meierijse zandgronden wel zo groot was als wordt aangenomen.⁶⁹⁵ Naast deze veldvruchten verbouwde men hofvruchten, zoals kool en verschillende soorten bonen. Ook hop is een mestintensieve teelt.⁶⁹⁶ Hop is in de Meierij vooral bekend uit dorpen rondom Den Bosch zoals Den Dungen,⁶⁹⁷ Berlicum,⁶⁹⁸ St. Michielsgestel,⁶⁹⁹ Schijndel⁷⁰⁰ en Nieuwkuik.⁷⁰¹ Van de 15de tot de 17de eeuw werd echter ook elders in de Meierij van Den Bosch hop verbouwd. Hopbouw in Gemonde en Heesch is bekend uit 1438 en 1447.⁷⁰² De hoeve van Heerbeek onder Oirschot van de abdij van Park had in 1665 nog twee hophoven,⁷⁰³ maar al in de 16de eeuw is er sprake van hopteelt in Oirschot.⁷⁰⁴ In 1624 worden ook St. Oedenrode, Vechel en Dinther in verband met hop genoemd.⁷⁰⁵ De hoeve te Ollant onder St. Oedenrode van de Karthuizers in Vught had in 1447 tenminste 100 hopkuilen, in 1477 waren het er 1000.⁷⁰⁶ En bij de hoeve van dezelfde instelling te Casteren onder Liempde wordt in 1477 “*t gewas van duser hopkuyl*”⁷⁰⁷ genoemd. De heer van Boxtel betaalde in 1564 21 daglonen voor de hooogst.⁷⁰⁸ In het volgende jaar was de oogst blijkbaar groter, want toen werd er 30 dagen geplukt.⁷⁰⁹ In de rekeningen van de heerlijkheid Boxtel worden ook grote partijen verkochte hopstaken genoemd.⁷¹⁰ De heer van Boxtel had overigens in de 16de eeuw ook nog een wijngaard, die de nodige bemesting zal hebben geleverd.⁷¹¹ In Loon op Zand komt in 1733 hop tussen andere akkerbouwproducten in een inventaris voor.⁷¹² In Goirle bestond in 1533 het Hoppeveldeke als veldnaam.⁷¹³

⁶⁸⁹ Lindemans 1952, dl. 1, blz. 436-443; BHIC DCL 8, 1805-1810: “*Alle soorten van mist, straatslijk, assche, beer, zeepassche, roet, afval van veele fabrieken en trafiken als mede raap en lijnkoeken kunnen op een minkostbare wijze door schepen uit Holland worden aangebragt*”.

⁶⁹⁰ ARAB RR 2780 dec. 1384-juni 1385 (Eersel); ARAB RK 12995 20-10-1484-kerstmis 1485 (Oisterwijk); RK 13016 St. Jansmis 1462-kerstmis 1462 (Eersel): “*Van sommigen van de gebueren van Dommelen van dat zy hoer vlasse int loepende water geleyt hadden daer zy aff gecallengiert waeren laeten pointen om II peters qui valent IX s gr*”; RK 13017 kerstmis 1467-st. Jansmis 1468 (Bladel): “*Van Paridaen Cort Jans soen om dat hy syn vlas geleit hadde in loepende water IX s gr*”.

⁶⁹¹ Jansen 1955, blz. 41; SADB RA Den Bosch 1176, f. 100v. daags na Agatha 1380: 1 lopen raapzaad of papaver.

⁶⁹² RAT RA Loon op Zand 160 28-1-1672: kind Joost Jans Waterwagen bij Jenneke Peters, o.a. koeketel, “*carmielsaet, coolsaet, kempsaet*”.

⁶⁹³ Zie ook Haaster 1997, blz. 71-72.

⁶⁹⁴ ARAB RK 5298 (1482/1483) onder andere in de beide Beerzen ieder één oliemolen, te Knechdel, twee te Oirschot, zes in Hilvarenbeek, één ieder in Vessem, Wintelre en Hoogcasteren, drie in Lommel, etc.

⁶⁹⁵ Zie ook Woud 1998, blz. 227 over de Vlaamse landbouw.

⁶⁹⁶ Heesters 1984, blz. 97-98; Leenders 1994, blz. 39. Zie ook Haaster 1997, blz. 73-74.

⁶⁹⁷ SADB RA Den Bosch 1197, f. 102 2-5-1426, f. 151v. 7-3-1425, f. 183 14-12-1426?; RA Den Bosch 1201, f. 195v. (1430-1431 niet gepasseerd); RA Den Bosch 1242, f. 144v. 30-1-1473, f. 206 19-7-1473.

⁶⁹⁸ Nuenen 2009; Spierings 1980, blz. 115.

⁶⁹⁹ ARAB RvBB 752 f. 149 17-4-1625; BHIC RA St. Michielsgestel 42, f. 7 22-10-1538, f. 24 26-11-1540; RA St. Michielsgestel 43, f. 28-2-1559 transport van oa. eesthuis en hoptveld; RA St. Michielsgestel 45, f. 149 16-7-1594; SADB RA Den Bosch 1246, f. 168 19-2-1477; RA Den Bosch 1257 f. 388-383 22-8-1488.

⁷⁰⁰ ARAB RvBB 558, f. 186 nr. 172 24-12-1509; Hanewinkel 1803, blz. 350; BHIC RA Schijndel passim; SADB RA Den Bosch 1229, f. 4v. 12-10-1458; RA Den Bosch 1258 f. 450v. 10-7-1489; RA Den Bosch 1262, f. 375v. 11-9-1493; Leenders 1994a, blz. 39-40, 48.

⁷⁰¹ Lindemans 1952, dl. 2, blz. 158, noot 20: deze plaatsen worden genoemd in 1628. Het daar genoemde Cuijk is zonder twijfel Nieuwkuik (zie ook Van der Aa voor de hopteelt daar), in plaats van het door Essink vermeende Land van Cuijk (Essink 1969, blz. 56-58).

⁷⁰² SADB RA Den Bosch 1218 f. 215v. 22-11-1447; RA Den Bosch 1208 f. 203v. 13-2-1438.

⁷⁰³ Ermen 2000, blz. 174-175, nr 72.

⁷⁰⁴ RHCE RA Oirschot 134a 1540, f. 30 18-2-1540, f. 53v. 15-4-1540; RA Oirschot 135a 1544, f. 15 29-1-1544, RA Oirschot 135b 1545, f. 56 18-4-1545; RA Oirschot 136b 1549 f. 32v. 27-2-1549, f. 59v. 29-4-1549; RA Oirschot 136b 1550, f. 37v. 28-3-1550; RA Oirschot 144c 1596, f. 385v. 4-3-1596, RA Oirschot 149c 1621, f. 19 5-3-1621; RA Oirschot 150a 1623, f. 152 15-11-1623; RA Oirschot 1571, f. 376 (378) 23-10-1632. ARAB RK 640, f. 303 juli 1539 doodslag met hoptaak te Oirschot.

⁷⁰⁵ ARAB RvBB 750, f. 49, f. 105 9-1-1624.

⁷⁰⁶ SADB RA Den Bosch 1216, f. 299 2-1-1447, f. 299v. 2-1-1477; zie verder RA Den Bosch 1193, f. 55 21-2-1422; RA Den Bosch 1212, f. 174v. 26-5-1442: hoptveld in gheenen bosch; RA Den Bosch 1243, f. 206v. 14-1-1474; RA Den Bosch 1244, f. 149 5-1-1475.

⁷⁰⁷ SADB RA Den Bosch 1246, f. 299 2-1-1477.

⁷⁰⁸ ARAB RK 19239 24-8-1564-23-8-1565, f. 48.

⁷⁰⁹ ARAB RK 19240 24-8-1565-23-8-1566, f. 21v., etc.

⁷¹⁰ ARAB RK 19233 ev.

⁷¹¹ ARAB RK 19241 24-8-1566-23-8-1567, f. 27: “*VII dagen in den wyngaert*”; RK 19242 24-8-1567-23-8-1568, f. 26 “*V daghen die hy den wyngaert gesneden hadde sdaechs II 1/2 st*”.

⁷¹² RAT AA Loon op Zand 2529 21-4-1733; zie ook RA Loon op Zand 164 20/21-4-1733.

⁷¹³ RAT RA Tilburg 281, f. 44 2-10-1533.

In Diessen wordt in 1482⁷¹⁴ en in Breugel in 1550 een hophof vermeld.⁷¹⁵ In Woensel was in 1446 een veldnaam het Hoppeloect.⁷¹⁶ Een “*geloect*” is een omsloten terrein. In 1572 werd opdracht gegeven een “*elsens hegge te leggen boven het hopvelt*” van het huis Herlair te St. Michielsgestel.⁷¹⁷ Volgens Coenen kwam hophouw in het noordelijk deel van Peelland en Kempenland veelvuldig voor.⁷¹⁸ Melssen vond in het kohier van de 100ste penning een groot aantal hopvelden in Eindhoven en ook in Son kwamen blijkens deze kohieren, opgemaakt omstreeks 1570, hopvelden voor.⁷¹⁹ In Gestel werden toen nog minstens 9 hopvelden gevonden, variërend tussen 1/6de en maximaal 1 2/3de ha. Dat lijkt gering, maar hop was een zeer intensieve teelt. In Schijndel stonden 350 tot 370 hopplanten op een 1/6 ha.⁷²⁰ Volgens Melssen was er in het eerste kwart van de 15^e eeuw al hophandel in Eindhoven en beheersten omstreeks 1500 opkopers uit de regio Eindhoven de Keulse hophmarkt. Eindhoven en omgeving golden toen voor Keulen als het grootste hopcentrum aan deze zijde van de Maas. Woensel had in het derde kwart van de 15^e eeuw een harington als hopmaat.⁷²¹ In Strijp is omstreeks 1570 slechts sprake van de veldnaam “*het Hopvelt*”, maar dat kan een gevolg zijn van verschillen in de notatie tussen de verschillende plaatsen, want in Strijp worden verder veel onbestemde “*veltkens*” genoemd.⁷²² In Vessem werd volgens Van Oudenhoven hop gewonnen aan de oevers van de Aa (Beerze).⁷²³ Te Nistelrode, Gerwen, Vucht en Schijndel werden omstreeks 1484 inwoners vervolgd vanwege het stelen van hopstaken.⁷²⁴ Het Geefhuis in Den Bosch kocht onder andere hop in Heeswijk.⁷²⁵ De hop was kennelijk economisch belangrijk genoeg om in 1494 een aparte functionaris aan te stellen voor toezicht op de maatvoering: “*commissie van den hopmaten in de Meyerien van Den Bossche voer Kaerle Cleynhals schiltknapen*”.⁷²⁶ De hopverbouw dateerde, blijkens de verpachting van een hopakker te Berlicum uit 1342, minstens uit de 14de eeuw; in Schijndel is hopteelt vanaf 1400 aantoonbaar.⁷²⁷ Hertog Wenceslaus en hertogin Johanna gaven in 1378 Den Bosch “*een carthe wat men voor hoppenbier voir gruytgelt geven sal*”.⁷²⁸ Gruit, een kruidenmengsel met gagel als belangrijk bestanddeel, werd daarvoor gebruikt bij het bierbrouwen en het gruitgeld was in de Meierij een domaniaal recht.⁷²⁹ Zij nog vermeld, dat in Vught in de 17de en 18de eeuw tabak, eveneens een mestintensieve teelt, werd verbouwd.⁷³⁰

Handelsgewassen, in de Meierij oliehoudende zaden, hop en vlas, vergden niet alleen extra bemesting, maar voerden ook mineralen en andere meststoffen van het land af, die anders via de mest en het stro weer terugkeerden in de grond.⁷³¹ Ook groenbraak, dus verbouw van voedergewassen tijdens de braak of het telen van navruchten, zoals spurrie, wortel- of knolloof past niet in het pure drieslagstelsel. Al deze inbreuken waren in de Meierij tenminste vanaf het eind van de 14de eeuw gebruikelijk, zoals uit het voorgaande lemma blijkt. Ten slotte is ook het woest laten liggen van uitgeputte akkerbouwgrond⁷³² niet in overeenstemming met het drieslagstelsel. Dat laatste was in de Meierij gebruikelijk, zoals blijkt uit de veelvuldige combinatie ‘akker en dries’ en ‘akker en groes’. De voorbeelden zijn legio, in de noot staat een opsomming van notities uit Oirschot tussen 1540 en 1560 om aan te tonen dat de driescultuur werd voortgezet na de middeleeuwen.⁷³³ Een attestatie uit de Beerzen van een eeuw later vertelt het nog eens expliciet:

⁷¹⁴ BHIC RvBH 1111, f. 402 7-2-1482.

⁷¹⁵ ARAB RvBB 596, f. 148, nr. 79 2-5-1550.

⁷¹⁶ SADB RA Den Bosch 1216, f. 60 17-3-(donderdag na reminiscere) 1446.

⁷¹⁷ BHIC SA 313 rekeningen van de rentmeester van Herlair 1417-1600, o686 f. 39.

⁷¹⁸ Coenen 2000a, blz. 81; zie ook Coenen 2000b, blz. 86; Coenen 2004, blz. 57.

⁷¹⁹ Melssen 1994b, blz. 134; Hutten 1977, passim.

⁷²⁰ Heesters 1984, blz. 97.

⁷²¹ Melssen 1992, blz. 98.

⁷²² Melssen 1978, passim.

⁷²³ Oudenhoven 1649, deel 2 (Meierij), blz. 59.

⁷²⁴ ARAB RK 12352 17-5-1563-17-11-1566, f. 16, 17-11-1566-1-10-1570 f. 29; RK 12995 20-10-1484-25-12-1486, RK 12997 25-12-1551-24-12-1552.

⁷²⁵ Kappelhof 1984, blz. 101, 129, noot 43.

⁷²⁶ ARAB RK 20784 1-10-1494-30-9-1495, f. 15 19-10-1494.

⁷²⁷ Heesters 1984, blz. 97.

⁷²⁸ Os 1997, blz. 100.

⁷²⁹ Of volgens Van Heurn een regaal (Heurn 1772, blz. 105-106).

⁷³⁰ Kappelhof 1977b.

⁷³¹ Lindemans 1952, dl. 1, blz. 102-104.

⁷³² Feldgraswirtschaft, zie Braams 1995, blz. 99.

⁷³³ Ontleend aan de indices van Jan Toirkens: <http://home.wxs.nl/~vera0000/oirschotraover.html>; RHCE RA Oirschot 134a 1540, f. 24 10-2-1540: eeuwse en akker, f. 27 14-2-1540: perceel deels heide, deels weiland, deels akkerland, f. 42 5-3-1540: deels akker deels weiland, f. 55v. 15-4-1540: driesje land met een hopvelt met daaraan akkerland, f. 95 10-9-1540: deels heide, deels weiland deels akkerland, f. 122v. 10-12-1540: land deels akker, deels groesland; RA Oirschot 134b 1541, f. 12v. 31-1-1541: akker en weiland onafgemaakt aan elkaar liggende, f. 16 1-2-1541: stuk land deels dries, f. 22v. 4-2-1541: 3 akkers met daartussen gelegen beemd, f. 33v. 16-2-1541: stuk land deels akker, deels weide en heiland, f. 64v. 26-4-1541: driesland, dries en akker; RA Oirschot 134c 1542, f. 2 10-1-1542: weiland met daaraan gelegen akkerland, f. 4 13-1-1542: deels akker deels weiland, f. 15 30-1-1542: deels akker, deels weiland, f. 27v. 23-2-1542: 2 akkers en een beemd

*“wanneer als d’ingesetenen eenige oude onvruchtbarige erffenissen van heyde ten deele weyde ende mosvelden van ouden tyden gedient tot weyde van scapen ende beesten ende wel straussel uyt te haelen werden nu en dan omgedaen gebroocken ende bezaeyt tot teullant, dat de nieuwe thienden van dyn werden ingehaelt door de pachters van den capittelle van Oirschot van den oude clampen thiende daer onder dat alsulcke erffenisse gelegen en dat naer apparentie de selve ontvruchtbaere erffenisse van hey, wey ende mostvelden eenige onder Middelberse van outs hebben gelegen ende alsnoch syn liggende ende soo out als de aenliggende ackerlanden ende weylanden dyen annex ende veele tusschen malcanderen respectivelyck gelegen”.*⁷³⁴

De vermelding van dit systeem gaat door tot in de 19de eeuw.⁷³⁵ Bij de behandeling van de ophoging van de esdekken, later in dit hoofdstuk, wordt hierop nog teruggekomen.

1.3.3.6 Landbouwpachten

Ook de pachttermijnen geven een indicatie dat er geen sprake was van een ruime verspreiding van het echte drieslagstelsel. Het drieslagstelsel kenmerkte zich volgens Lindemans door pachttermijnen die deelbaar zijn door drie, dus 3 jaar, 6 jaar, 9 jaar, etc.⁷³⁶ Dit is natuurlijk een afspiegeling van de driejaarlijkse bouwcyclus. Pachttermijnen die deelbaar zijn door drie komen in de Meierij wel voor. De abdij van Tongerlo hanteerde ze vrij consequent voor haar bezittingen daar.⁷³⁷ In de pachtcontracten van deze abdij komt ook de bepaling voor dat aan het eind van het laatste pachtjaar een derde van het land braak moet liggen.⁷³⁸ Hier mag evenwel niet zonder meer uit geconcludeerd worden, dat hier het drieslagstelsel van toepassing was.⁷³⁹ Immers, bij het beëindigen van de pachttermijn, tussen half maart en half mei konden nog zomergranen en boekweit worden ingezaaid.⁷⁴⁰ Indien een zuiver drieslagstelsel zou zijn gevoerd, zou er geen plaats meer zijn voor de boekweit, die immers in verband met de desastreuse weerslag van nachtvorst op dit gewas, gewoonlijk niet voor half mei gezaaid en daardoor pas laat in het jaar geoogst werd. En de abdij stond beslist niet afwijzend tegen boekweit: in een van de oudst overgeleverde rekeningen, namelijk die van 1402, wordt een deel van de pacht al in “*boecweits*” genoteerd.⁷⁴¹ Voorts vroeg Tongerlo ook in die tijd al toepachten in de vorm van linnen en zakken(!) (raap) zaad.⁷⁴² Eveneens een aanduiding dat men het niet nauw nam met het drieslagstelsel.⁷⁴³ Latere pachtcontracten maken duidelijk dat dit de juiste conclusie is: zoals bij de verpachting van de Raeckerhoef te Westelbeers in 1537:

“item in huere afscheyden van den hoeve .. moet oyck dat derden deel van al den landen braeck laten ten prouffyt van den toecomenden hoevenaer”

of bij de verpachting van de Molenbroekse hoef te Oostelbeers in 1543:

---

onafgemaakt; RA Oirschot 135a 1543, f. 15v. 12-2-1543: akker en heiveld onafgemaakt daaraan gelegen, f. 18v. 20-2-1543: stuk akkerland en driesland, f. 27 5-3-1543: deels akker deels weiland, f. 28 7-3-1543: deels akker deels weiland, f. 47v. 30-5-1543: deels akker deels heide; RA Oirschot 135a 1544, f. 28 29-2-1544: akker en dries onafgemaakt aan elkaar gelegen, f. 29 3-9-1544: heigrond met akker daaraan, f. 29v. 4-9-1544: driesland, f. 41v. 24-12-1541: daaraan gelegen driesje, akkerland; RA Oirschot 135b 1545, f. 42v. 12-3-1545: driesland; RA Oirschot 135b 1546, 26-1-1546: akker deels heide deels akker, f. 18 6-2-1546 land uit de dries, f. 64v. 28-12-1547 (1546 kerststijl?): land deels akker deels heigrond; RA Oirschot 146a 1547, f. 62v. 23-6-1547: land deels akker deels groesland; RA Oirschot 146a 1548, f. 7v. 24-1-1548: land deels akker deels heide, f. 35 19-3-1548: akker met een daaraan gelegen stuk driesland; RA Oirschot 136b 1549, f. 89 3-9-1549: deels akker deels heide; RA Oirschot 136b 1550, f. 6v. 14-1-1550: land met daarbij gelegen groes, f. 22 7-2-1550: driesland, f. 62v. 4-9-1550: deels akker deels weiland, f. 81v. 4-12-1550: heiveld het Rot dat in korte tijd ontginnen is tot land (inzake de betekenis van land als akkerland); RA Oirschot 137a 1551, f. 21v. 3-3-1551: heiveld met een klein stukje akkerland daarin, f. 26v. 17-3-1551: 2 akkers met weiland en hooiland onafgemaakt, f. 77v. 8-10-1551: grond die in dries ligt, f. 14v. 28-12-1551: akker en dries, driesland; RA Oirschot 137b 1553, f. 47 17-3-1553 akker met daaraangelegen onafgemaakt weiland, f. 83 3-10-1553: stuk akkerland en groesland, f. 109v. 11-4-1553: akkerland deels weiland; RA Oirschot 137b 1554, f. 51v. 9-4-1554: deels akker deels weiland, f. 59 5-5-1554: beemd met daarbij geklegen akkerland onafgemaakt, f. 61 2-5-1544: deels weide deels zaailand; RA Oirschot 137c 1555, f. 76v. 25-6-1555: land deels akker deels dries, f. 111v. 14-12-1555: twee lopense nieuw erf aangelegd en tot land gemaakt (inzake betekenis nieuw erf en land); RA Oirschot 138a 1556, f. 11 1-2-1556: land deels akker, deels wei en heiland, f. 12 18-1-1556: stuk land deels akker deels weiland, f. 35 10-3-1556: heiveld meestendeels akkerland zijnde, deels heiveld, f. 39v. 11-3-1556: stuk land deels akkerland deels heiveld; RA Oirschot 138a, 1557 f. 13v. 4-2-1557: weiland en akkerland onafgemaakt daar gelegen, akker ca. 7 lopense met euwselfte dat er nog onafgemaakt bij ligt, f. 37 2-4-1557: twee weilanden en groesveld onafgemaakt, akker en beemd onafgemaakt; RA Oirschot 138b 1558, f. 5v. 25-1-1558: akker en daarbij gelegen dries; RA Oirschot 138b 1559, f. 39 12-4-1559: akker met driesje; RA Oirschot 138c 1560, f. 69v. 28-9-1560 stuk land deels akker deels weiland, etc.

⁷³⁴ SADB NA 2708 f. 338 9-9-1650

⁷³⁵ Het systeem wordt nog genoemd in de jaren 20 van de 19e eeuw wanneer er onderzoek wordt gedaan ten behoeve van de opzet van het kadaster. Zie ook Kappelhof 1985, blz. 203.

⁷³⁶ Lindemans 1952, dl. I, blz. 95.

⁷³⁷ Een afwijking is bijvoorbeeld de pachtovereenkomst tussen Tongerlo en Jacob Jansen Lambrechtss van Beurden alias Horenvoort, die in 1596 voor 8 jaar werd afgesloten, AAT IV 24/1, 55/57 3-10-1596.

⁷³⁸ AAT II 199, f. 83.

⁷³⁹ Vergelijk Jansen 1955, blz. 37; voor een recente onjuiste interpretatie zie Vangheluwe 2009, blz. 513. Zie ook Buiks 1988, blz. 109.

⁷⁴⁰ Vergelijk Jansen 1955, blz. 36-37; zie voor het - traditioneel - op verschillende tijdstippen ingaan van de pacht Deckers 1912, blz. 130-131.

⁷⁴¹ AAT II 199 f. 48v.

⁷⁴² AAT II 199 f. 28v. ev.; II 283 f. 1 16-3-1525 “*XXIII elllen vlassen lakens eenen sack ende twee loopense raepsaet*” ev.

⁷⁴³ Vergelijk ook Jansen 1955, blz. 38.

“Item in zynen afscheyden van den hoeve te half meerte moet hy braeck laten twee buender toelbaer lants voer den toecomenden laet ende de reste van den toelbaren lande mach de pachter besayen ende inden oigst zal deze pachter den helft van den gewasch hebben en de nyeuwe pachter d’ander helft ..” of bij de verpachting van één van de Baasterhoeven te Oostelbeers in 1546:

“Item als de pachtere van den hoeven scheyden sal te half meerte, moet hy braeck laten dat derden deel van al den landen van dese hoeven voerden toecomende pachtere ..”.⁷⁴⁴

Dat de braak daarvoor bedoeld was en niet de braak was van het klassieke drieslagstelsel, blijkt onder andere uit een volgende pachtakte van de Meulenbroekse hoof uit 1549:

“Ende moet dan braeck laten voer den toecomende laet twee buender toelbaer landts, nyet dat archste noch dat beste om daer op zomervruchten te zayen”.⁷⁴⁵

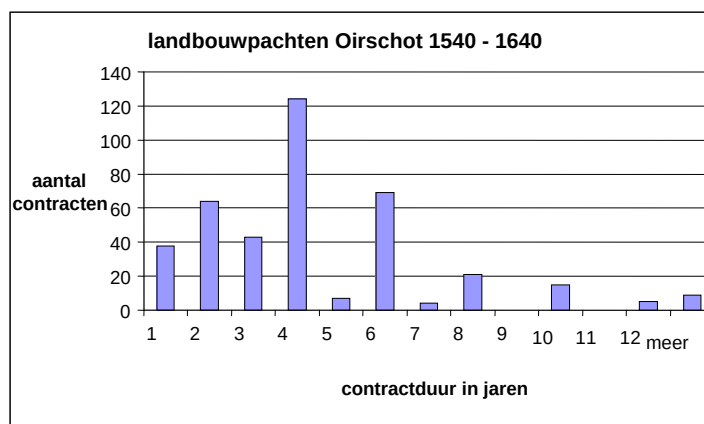
Ook in het hierboven genoemde Tilburgse contract van 1596 moest de afgaande pachter braak land voor de nieuwe pachter laten:

“laeten thien lopen saet gemeyn leeghs landts, metten binne hoff, voor den toecomenden laet oft hoevenaer, die dat sal mogen besaeyen tot zynen schoonsten”.⁷⁴⁶

Als de nieuwe pachter half maart op de hoeve kwam, had hij nog gelegenheid om zomervruchten in te zaaien: haver, gerst, eventueel zomerrogge, raapzaad, later hennep, carmiel en koolzaad en niet te vergeten boekweit, dat - zoals gezegd - vanwege de gevoeligheid voor nachtvorst pas na half mei werd gezaaid. De abdij van Averbode verpachtte eveneens haar goederen in Sterksel en Tulder onder Hilvarenbeek in veelvouden van drie jaar. Ook moest het laatste jaar een derde deel van het land braak opgeleverd worden, behalve voor Tulder waar het meer dan één vierde was.⁷⁴⁷ Daarentegen moest in 1519 de “win”, dus de pachter, van Heerbeek onder Oirschot, eigendom van de abdij van Parc bij Leuven, het laatste jaar alle landen bezaaien.⁷⁴⁸ Bij de zesjarige verpachting van “’s Lands Hoeven” door gedeputeerden van de Raad van State in 1709 blijkt ook duidelijk dat de ‘braak’ in de oude pachtcontracten bedoeld was om zomergraan te kunnen zaaien:

“De Paghters sullen het laaste jaar van hunne Paght gehouden zyn de Tuul-landen wel te mesten, en drie vierde deelen der selve te besayen met Winter-Koorn soo Rogge als Gerst, en het overige vierde part met Somer-Korn ‘t zy Boekweyt of ander Graan”.⁷⁴⁹

Bij de pachten tussen particulieren kwamen naast de regelmatig voorkomende termijn van 6 jaar of andere eenheden van drie jaar, ook veel andere pachttermijnen voor. Van de 132 in de Tilburgse schepenarchieven getraceerde landbouwpachtcontracten uit de periode 1533-1558 hadden er maar liefst 113 een termijn van 8 jaar.⁷⁵⁰ Driejarige contracten of veelvouden van 3 jaar waren er 14. Maar 6 en 12 jaar zijn ook veelvouden van twee. In Oirschot domineerden tussen 1540 en 1640 vierjarige contracten en namen tweejarige de 3de plaats in.

Grafiek landbouwpachten Oirschot⁷⁵¹

⁷⁴⁴ AAT II 283, f. 154 1-11-1537, f. 221v. 10-5-1543, f. 272v. 15-11-1546, f. 300 13-11-1547.

⁷⁴⁵ AAT II 283, f. 347v. 9-8-1549.

⁷⁴⁶ AAT IV 24/1 55/57, 3-10-1596.

⁷⁴⁷ AAA sectie 1, nr .59 1533-1543.

⁷⁴⁸ AAP Corpus VII kasje XXXI 2 pachtcontract 19-5-1519.

⁷⁴⁹ BHIC RRG 12, pachtconditie 1710-1716, 1709.

⁷⁵⁰ RAT RA Tilburg 281-304.

⁷⁵¹ Indices door Jan Toirkens, zonder welke deze bewerking niet mogelijk was geweest

Van de 50 van de in de periode 1627 tot en met 1650 in Hoogeloon afgesloten huurcontracten van boerenbedrijven telden er 2 een pachttermijn van 3 jaar en 18 een duur van 6 jaar.⁷⁵² De overige 30 overeenkomsten hadden een andere looptijd. Hoewel de zesjarige contracten het meest voorkwamen, waren toch de huren met een andere termijn in de meerderheid.⁷⁵³ Het is natuurlijk mogelijk dat incidenteel van de gangbare termijn wordt afgeweken. In het geval van Hoogeloon kan men echter niet meer over incidenteel spreken. Opmerkelijk is dat in Tilburg tussen 1418 en 1433 de contracten met een veelvoud van drie jaar wel de overhand hebben. Van de 19 contracten bestaat de termijn in 16 gevallen uit 3, 6, 9 of 12 jaar.⁷⁵⁴ Of hieruit de conclusie kan worden getrokken dat er zich in de 15de eeuw een verschuiving van het drieslagstelsel naar een vrijer stelsel met andere pachttermijnen heeft voorgedaan, is echter niet zeker. De vraag kan zelfs worden gesteld of in de Meierij het drieslagstelsel ooit is toegepast. Reynolds typeerde de invoering van het drieslagstelsel als een soort efficiëntieslag, noodzakelijk om het beschikbare land beter te benutten, waarvoor in delen van Noordwest Europa de noodzakelijke randvoorwaarden eerst vanaf omstreeks 1100 aanwezig waren.⁷⁵⁵ In de Meierij was omstreeks 1300 nog voldoende ontginbare grond - ook al was deze wellicht kwalitatief minder dan de al in gebruik genomen stukken land - aanwezig, om de noodzaak om tot het drieslagstelsel over te gaan vanuit het oogpunt van grondschaarste sterk te betwijfelen. Ook elders in de Meierij vindt men zeer wisselende termijnen en voorwaarden die op de verbouw van handelsgewassen duiden.⁷⁵⁶ Bijvoorbeeld uit Udenhout in 1430: verhuur van een hoeve voor 8 jaar, met als huurbeding onder andere de levering van 2 steen (maat) vlas, evenwel met de bepaling het laatste jaar 1/3de braak te laten.⁷⁵⁷ De hoeve van de Tafel van de Heilige Geest of het Geefhuis (de armenzorg) van Den Bosch in Udenhout werd in 1470 verhuurd voor 5 jaar met als huurlasten onder andere vlas en raapzaad.⁷⁵⁸ De hoeves van het Geefhuis werden meestal voor 4 of 6 jaar verpacht.⁷⁵⁹ In Liempde werd in 1438 een hoeve voor 4 jaar verhuurd.⁷⁶⁰ Dit was een hoeve van de abdij van Averbode. Hier heerste kennelijk een ander huurregime dan bij andere hoeves van Averbode.⁷⁶¹ Bij de verhuur van een hoeve van Casteren onder Liempde in 1441 werd onder andere bepaald, dat de pachter voor zich zelf 4 lopense vlas kon inzaaien en 1 lopense voor zichzelf en voor de verhuurder moest zaaien.⁷⁶² Een lopense is ongeveer een zesde hectare, zodat dit met circa 0.85 hectare niet om hofvruchten gaat, maar om een vrucht die wel degelijk in de vruchtwisseling meedeed. In 1459 verhuurde de pitancier van Averbode de hoeve “*by der cappelle*” van Liempde voor 5 jaar.⁷⁶³ En in 1477 verhuurden de Karthuizers van Vught hun hoeve te Casteren voor 8 jaar.⁷⁶⁴ In Schijndel werd in 1441 een hoeve voor 8 jaar verpacht; onderdeel van de pacht prijs was raapzaad en vlas.⁷⁶⁵ In Someren werd in 1454 een hoeve voor 7 jaar in huur gegeven, onder beding van raapzaad en linnen.⁷⁶⁶ Anderzijds werden beemden in Udenhout verhuurd voor 3, 6 en 12 jaar, terwijl beemden (hooivelden) niets met de vruchtwisseling van het drieslagstelsel van doen hadden.

Smulders was met Jansen van mening dat de grote hoeven veelal buiten de dorpsakker lagen en daarom niet gebonden waren aan het drieslagstelsel.⁷⁶⁷ Dat dit geen valide argument is, blijkt uit de voorbeelden uit Tilburg, Oirschot en Hoogeloon. Daarnaast hanteerden instellingen, zoals de reeds genoemde abdij van Tongerlo, met hun van de dorpsakker afgezonderde hoeves (bijvoorbeeld: de Baasterhoeven, de Rakerhoef, 't goed ter Heide en de Meulenbroekse Hoef in de Beerzen) wel standaard door 3 deelbare termijnen. Dezelfde abdij hanteerde echter aan het begin van de 17de eeuw voor zijn hoeven te Hapert door 4 deelbare

⁷⁵² RHCE RA Hoogeloon 53 26-5-1627: Jan Jan Roelofs, 5-1-1629; Henrick Geraert Lenaert, 7-1 (1629): Wilbort Peters, Casteren, 21-12-1629: Jan Willem Driedoncx cs, Blaedel, 7-2-1631: Jan Henrick Nefs Loon, aangekomen van vader, 29-3-1631: Jenneke Lucas, 18-10-1631: Jan Henrick Neefs (vaders goed), ipso festo innocentium 1632: kinderen Willem Adriaens, 20-7-1632: Jan Wouter Verryth * Lysbeth, Hoogcasteren, 11-12-1635: kinderen Jan Cornelis Goossens, 16-1-1637: Nicolaes Peters en Aert Peters, 12-11-1636: kinderen Wilbort Roefs * Pryn, stede Casteren, 2-5-1636: kinderen Wouter Ariaen Beerten tot Casteren, 19-2-1638: Wilbort Peters van Netersel aan Jan Adriaens van Hogheloon, 10-2-1639: Cathelyn Willem Francken cs, 2-4-1639: Corstiaen Jan Luycas cs.

⁷⁵³ RHCE AA Hoogeloon 53 en 54.

⁷⁵⁴ RAT RA Oisterwijk 143-148. Indices Ketelaars en Bakker, zonder welke deze conclusie niet mogelijk was geweest.

⁷⁵⁵ Reynolds 1997, blz. 123-125.

⁷⁵⁶ Zie ook Jansen 1955, blz. 37, 78.

⁷⁵⁷ SADB RA Den Bosch 1200, f. 175 7-1-1430.

⁷⁵⁸ SADB RA Den Bosch 1240, f. 192 27-11-1470.

⁷⁵⁹ Kappelhof 1984, blz. 90.

⁷⁶⁰ SADB RA Den Bosch 1208, f. 266 11-6-1438.

⁷⁶¹ Zie hiervoor.

⁷⁶² SADB RA Den Bosch 1211, f. 36 4-2-1441.

⁷⁶³ SADB RA Den Bosch 1229, f. 269, 29-3-1459.

⁷⁶⁴ SADB RA Den Bosch 1246, f. 154v. circa 22-1-1477.

⁷⁶⁵ SADB RA Den Bosch 1211, f. 142 27-1-1441.

⁷⁶⁶ SADB RA Den Bosch 1224, f. 61v. 13-4-1454.

⁷⁶⁷ Smulders 1955.

termijnen.⁷⁶⁸ Het al dan niet binnen de dorpsakker liggen is dus geen verklaring voor al dan niet door drie deelbare pachttermijnen.

Uit het voorgaande blijkt dat ook de tijdsperiode van 3 jaar of veelvoud daarvan geen betrouwbare indicator is voor het voorkomen van een zuiver drieslagstelsel. Daarnaast blijken, in afwijking van het eerdere beeld, ook instellingen van de standaardperioden van 6 of 12 jaar af te wijken. Het laatste jaar braak blijkt ook bij andere pachttermijnen voor te komen en is om deze en eerdere genoemde redenen ook geen goede indicator. Ten slotte blijkt dat lijnzaad geen marginaal gewas was, maar als veldvrucht werd verbouwd.

Indachtig Trienekens' onderzoek is het interessant de inkomstenverdeling van de boeren in het drieslagstelselgebied te onderzoeken. Bij gebrek aan bedrijfsboekhoudingen zijn twee rekenvoorbeelden, die Servaas van de Graaff in 1807 publiceerde, bekeken.⁷⁶⁹ Daarin blijken de inkomsten uit vermarktbaar producten van dierlijke oorsprong 42% en 44% van de totale opbrengst van de verkoopbare producten te bestaan. De verhouding in opbrengst van akkerbouw- en veeteeltproducten is dus resp. 58-42 en 56-44. Het belang van de akkerbouwproducten daalt naar 47% resp. 53 % als andere inkomsten, zoals uit hout, turf etc. in de berekening betrokken worden. Daarnaast zullen nog andere inkomsten, die niet door Van de Graaff zijn genoemd, een rol hebben gespeeld. Zo waren er in de Meierijse dorpen diverse functies - soms tientallen - te verdelen, waarvan sommige in goede tijden zeer lucratief konden uitpakken. Men denke daarbij aan belastingpachters, tiendpachters, borgemeesters etc. die voor een percentage van de omzet van hun rekening werkten. Dat kon een substantieel onderdeel van het inkomen vormen. De akkerbouw blijft weliswaar de hoofdmoot van het inkomen, maar het was niet per definitie zo, dat de veeteelt volledig ten dienste stond van de akkerbouw. De producten van de veestapel zijn voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor het inkomen. Als de voorbeelden van Servaas van de Graaff representatief zijn,⁷⁷⁰ dan is de conclusie dat de term 'gemengd bedrijf' ook voor het drieslagstelselgebied omstreeks 1800 op zijn plaats is en dat de verschillen tussen de verschillende plaatsen en bedrijven eerder situationeel dan structureel bepaald zijn.⁷⁷¹

1.3.4 Ontginningen

In de periode 1350-1791 zijn in de Meierij van Den Bosch circa 15.000 ha.⁷⁷² aan woeste gronden ter ontginning uitgegeven door de hertogen, hun rechtsoptvolgers en de lokale heren. Niet alle uitgegeven percelen werden ook werkelijk ontgonnen. Zo waren er rond 1790 problemen tussen Hilvarenbeek en Tilburg met heiveldjes die particulier eigendom waren van inwoners van Tilburg, maar die niet voldoende afgescheiden waren van de gemene heide om zodanig als eigendom van particulieren herkend te worden.⁷⁷³ Ze werden gebruikt om strooisel voor de stal en andere materialen te halen, zoals ook Jan Dirk Mathys, pachter van Postel in Oerle omstreeks 1560 deed:

“die selve noch een heytvelt met vennen daerin liggende, daer hy strausel vuythaelt ende daer hy die groete nyet aff en weet”,

net zoals zijn collega pachter, die evenmin de grootte van een perceel wist:

⁷⁶⁸ Frenken 1963.

⁷⁶⁹ Graaff 1807, tabel c.

⁷⁷⁰ De Graaff geeft twee voorbeelden, één uit het noorden van Peelland, dat tot het 'Vlaamse bouw'-gebied gerekend zou kunnen worden en één uit de omgeving van Helmond, dat tot het 'drieslagstelsel'-gebied behoort. Kriellaars twijfelde aan het realistisch gehalte van de berekeningen (Kriellaars 1987, blz. 101, 107). Anderzijds waren er, zoals hierboven al gesteld, nog meer inkomstenbronnen die de Graaff niet meerekende. Ik ga er vanuit dat deze verschillen elkaar compenseerden en dat de voorbeelden ondanks hun tekortkomingen door de bank genomen representatief zijn.

⁷⁷¹ Vergelijk ook Drie 1980, blz.28-35.

⁷⁷² De schatting is ruw en slechts van indicatief belang. Een nauwkeurige schatting is onder andere niet mogelijk door maatverschillen en andere maatproblemen, mogelijke fraudes zoals illegale ingraveningen en het maar zeer beperkt overgeleverd zijn van de administraties van de heerlijkheden. De schatting is op de volgende wijze tot stand gekomen: voor de periode 1340-1404 werd de uitgifte door de hertogen berekend op basis van het verschil in cijzen tussen 1340 en 1404. Voor de periode 1404 tot 1630 werden de uitgaven uit de jaarlijkse rekeningen van de rentmeester van de domeinen overgenomen. Ontbrekende jaren werden gereconstrueerd op basis van de verschillen in cijnsopbrengst (het door de rentmeester af te dragen bedrag stond vast, de lagere reële 'nettoopbrengst' kwam voor rekening van de rentmeester). De periode 1630-1739 is berekend op basis van de verleende octrooien. Voor de periode 1739-1791 is gebruik gemaakt van de cijfers die Kappelhof verzameld heeft (Kappelhof 1985, blz. 205). Omdat qua oppervlakte de verhouding hertog-lokale heer ca. 3:1 was zijn de uitkomsten van de hertogdorpen vermenigvuldigd met 1.3. Omdat fraude etc. niet zonder risico van ontdekking was (soms nog na zeer lange tijd, zie hoofdstuk 2, en dan gecorrigeerd werd), is aangenomen dat het cijfer van de feitelijk uitgegeven gronden hoger gelegen kan hebben, maar niet substantieel 9 in vergelijking tot de totale oppervlakte woeste grond, zodat het cijfer bruikbaar is voor een indicatieve schatting. Er is eerder in dit hoofdstuk uitgegaan van maximaal 20.000 ha., dus een correctie van 5.000 ha. voor illegaal ingenomen gronden of afwijkingen, veroorzaakt door een afwijkende uitgavemodus door lokale heren.

⁷⁷³ RAT AA Hilvarenbeek voor 1811 102, ls. bij f. 181 12-9-1786, f. 183 19-6-1789; AA Hilvarenbeek voor 1811 103, f. 71 1-8-1792, f. 90 25-10(11?)-1792, f. 101 18-2-1793.

“heyvelt daer nyet aff en compt dan strouse”.⁷⁷⁴

1.3.5 Gebruik van de gemene gronden

Voor de Meierij lijkt er weinig verschil te bestaan in de betekenis tussen de verschillende termen voor gemene gronden.⁷⁷⁵ De terminologie lijkt afhankelijk te zijn van de invalshoek van waaruit men de gronden bekijkt: zo hoort gemeynt bij gebruik (gemeenschappelijk gebruik), vroente bij herkomst (afkomstig van de heer), aard en bodem bij de geografie (uitgestrektheid), en wildert, wustine en heide bij de staat of begroeiing van de gronden. Vooraard was een juridisch begrip, dit stukje grond had een andere status dan de rest van de aard.⁷⁷⁶ Ook “merica” of “thymum” geven het uiterlijk of de staat weer, evenals “wariscapium” en varianten, zoals “wariscapia sive pascua que vulgariter nuncupantur weide”.⁷⁷⁷ De verschillende termen werden in de praktijk en ook in de akten door elkaar heen gebruikt.

Vanaf de 14de tot in de 19de eeuw bleef het gebruik van de gemene gronden in grote lijnen gelijk. Er werd vee geweid, dat waren dan schapen vooral op de heide⁷⁷⁸ en leeg rundvee en paarden bij voorkeur op de iets betere gronden, waar zowel gras (onder andere pijpestrootje⁷⁷⁹) als heide stond, zoals bijvoorbeeld te Haaghorst onder Hilvarenbeek:

“dat in den gehugte van Haeghorst syn ontrent 320 beesten waar van de helft zyn hockelingen⁷⁸⁰ welke hockelingen op die gemeente weyden”.⁷⁸¹

Zieke dieren, bijvoorbeeld schurftige schapen, werden in verband met het besmettingsgevaar geweerd van de gemeynt:

“dat de gemeene aard ofte vrundschap van Beerse is eenen zuiveren ende geeven aard op welke nooit eenige besmettelyke, haalende of aankleevende, ruige, oirserige ofte arruige schaapen hebben moogen frequenteeren ofte gehouden werden”.⁷⁸²

Dat gold ook voor zieke paarden:

“ruye snottige wormachtige ofte andere met aenclevende siekte besmet syn perden” mochten niet op de gemene gronden gebracht worden.⁷⁸³

Noch mochten de schaapherders de heide afbranden om ze te verjongen.⁷⁸⁴

De heide werd, zoals hiervoor al verhaald, om als strooisel in de stal te gebruiken en er werden vlaggen (dunne plaggen, zonder veel wortel) als brandstof gehaald, waar geen echte turf of moer voorhanden was.⁷⁸⁵ De vlaggen gebruikte men soms ook als strooisel in de stal. Dikke, bewortelde plaggen werden, zoals al eerder aangegeven, wel gebruikt als bouw materiaal:

“russen of huysvlaggen daer se de vorsten van hunne strooye daaken meede decken”⁷⁸⁶ en om putten, wallen of “biehallen” mee te bouwen: “tot het leggen van waterputten als andersints”.⁷⁸⁷

Ook werden de rossen wel gebruikt om vlas tijdens het roten onder water te houden.⁷⁸⁸ Men maakte daarbij onderscheid tussen groessussen met gras en heiderussen. De plaggen mochten over het algemeen alleen slechts voor die doelen gebruikt worden. Op overtredingen stonden zware sancties:

“maer wie van den voorschreeve eenen rus ontstucken steekt ofte snyt ofte in huys brengt sal verbeuren alsvoor en sullen ook de suppten en huysingen moggen worden gevisiteert en alwaer sulks ofte groesturf word bevonden sal verbeuren van yederen torff seeven stuyvers”.⁷⁸⁹

⁷⁷⁴ Melsen 1978, blz. 112, 11.

⁷⁷⁵ Anders dan in West-Brabant, vergelijk Leenders 1987a; Vera 1996, blz. 223-224.

⁷⁷⁶ Vera 1996, blz. 220.

⁷⁷⁷ Voor merica en thymum zie eerder in dit hoofdstuk; Enklaar 1941, blz. 73-74, nr. 43 29-12-1321?

⁷⁷⁸ Caspers 1992, blz. 50, citaat Kops 1800: dopheide “Goed voor schapen en geiten”.

⁷⁷⁹ Burny 1999, blz. 25.

⁷⁸⁰ hokkeling= pink, jong rund van omstreeks 1 (½ -1 ½) jaar, leeg vee is jong en oud vee, dat geen melk geeft.

⁷⁸¹ BHIC RRG 34, f. 90v. 5-8-1755.

⁷⁸² Ordonnantie 1790, art. XXVIII; Berns 1983 noemt bij schapen schurft noch de term oirruig; ARAB RR 2758 Peelland okt 1400-aug 1401, Someren: “Item Jan Katelinen Laukens soen om dat hi rudige scaep gebracht hadde dat verbode was”; RR 2798 20-1-1395-18-9-1395 Peelland, Schijndel: “Item Willem die Hane om dat hi ruige scaep hielt dat verboeden was”.

⁷⁸³ RHCE AA Waalre voor 1811, nr. 28 16-1-1659.

⁷⁸⁴ RHCE AA Oirschot ongeïnventariseerd, Jaarkeuren Oirschot 1619 gepubliceerd in Campinia, afl. 1-7 (1971-1973); Ordonnantie 1790, art XXIX; Brand 1982, blz. 49; Kam 1973, blz. 88; zie ook Burny 1999, blz. 37.

⁷⁸⁵ Caspers 1992, blz. 50, citaat Kops 1800: dopheide “Verders wordt het onder het vee op de stallen gestrooid en maakt mede uit de korst der afgestookten heiplaggen, die tot vermeerdering van mest en tot brand gebruikt worden.”; Burny 1999, blz. 27-31, 38-43.

⁷⁸⁶ BHIC RRG 33, f. 247v. 5-9-1752.

⁷⁸⁷ RAT AA Hilvarenbeek voor 1811 101, f. 233v. 14-9-1780; BHIC LT 52 25-9-1732.

⁷⁸⁸ RHCE AA Oirschot ongeïnventariseerd (zie ook Campinia afl. 1-7(1971-1973)).

⁷⁸⁹ BHIC RRG 5, f. 109 1-8-1727.

Dat is per turf ongeveer een half dagloon van een ambachtsman. De heide vond ook nog toepassing in bezems,⁷⁹⁰ in de leerindustrie en als strooiing (beddestro) onder de bedden.⁷⁹¹ De heide werd ook gemaaid voor voeder.⁷⁹²

Een deel van het jaar stonden de bijenkorven op de heide.⁷⁹³ Een bijenvolk kon 5 tot 50 kilo honing per jaar leveren. Honing was bij het ontbreken van bietsuiker en de geringe beschikbaarheid van rietsuiker een voornaam zoetmiddel en dus van economisch belang.⁷⁹⁴ Daarnaast vertegenwoordigde ook de was een belangrijke geldwaarde. De honingrijke Erica was dan ook bijzonder in trek bij de bijenhouders.⁷⁹⁵ In sommige plaatsen werden ook wel ganzen gehouden, maar die waren niet populair, vanwege de schade die ze aanrichtten.⁷⁹⁶ Varkens moesten soms geringd worden, om beschadiging van de bodem door wroeten te voorkomen.⁷⁹⁷

Ook de broekgronden, de natuurlijke weilanden langs de waterlopen, werden tot de woeste en gemene gronden gerekend:

*“de Meyeryenaars maaken gebruik van alles, op de broeklanden laten zy hun vee weiden, steeken zy zogenaamde vlaggen, welke zy aan den haard of in de koestal⁷⁹⁸ gebruiken, van het gewas heide genaamt maaken zy bezemen en op veele plaatsen byzonder in Peelland wordt vry goede turf gestookten waarvan jaarlyks in de stad eene groote meenigte verkogt wordt... het komt ons derhalven voor dat de broeklanden mede behooren tot de inculte gronden”*⁷⁹⁹

Schape mochten over het algemeen niet op de betere broekgronden komen, zeker niet als het gras groeide, maar er waren uitzonderingen:

“dat niemant buytens tyds in het voorsz broek zal mogen brengen schaap of schaapen om aldaar te weyden tusschen half maart en bamis, dan alleen drie dagen in den somer, als de schaapen gewassen zyn om te scheeren en langer niet”.⁸⁰⁰

In de nattere delen van de gemeynt, zoals in de Peel, maar ook in de broeken en de vennen, werd turf, “klot” of “bleckelinck” gestoken.⁸⁰¹ Deze had een hogere verbrandingswaarde dan de heiturf en een relatief hogere handelswaarde. ‘Relatief’ omdat het vervoer over land een sterk negatief effect op de kostprijs had.⁸⁰² De waarde van de turf was echter voldoende aanleiding voor de Staat om bij het verlenen van octrooien voor het exploiteren van de turf een deel van de opbrengst op te eisen.⁸⁰³

Behalve turf werd er ook leem en zand uit de gemeynt gehaald.

Son verzocht in 1733 *“als voor dezen de leem tot plystering van haar huizen en het bakken van steen tot opbouw van de zelve mogen graven en haalen op de gemeente als ook het sant of d’aarden in haare stallen of aan haar huyzinge nodig, mitsgaders eenig moeren uytgraven en tot haar eyge gerief en nutten gebruyken sonder nogtans die te verkoopen”*.⁸⁰⁴

In St. Michielsgestel werd al in 1323 zand gehaald voor de ophoging van Den Bosch.⁸⁰⁵ Ook in de 15de eeuw gingen de leveringen van zand door. In 1451 bestelde de stad Den Bosch 3200 “pleyten” - dus schepen - zand bij de heer van Herlaer (St. Michielsgestel).⁸⁰⁶ Rogier van Leefdael, heer van Deurne, argumenteerde in 1661:

⁷⁹⁰ Blink 1929, blz. 131.

⁷⁹¹ Caspers 1992, blz. 50, citaat Kops 1800: dopheide: “De plant is dienstig tot leerlooijen. Hiervan worden goede bezems gemaakt. Ook tot strooiing onder de bedden bij sommige landlieden in gebruik.”; Brand 1982, blz. 65, 78.

⁷⁹² BHIC LT 158a, sf. 3-9-1754 verwijzing naar akkoord 6-5-1502 tussen de abdij van Postel en die van Someren; Burny 1999, blz. 39, 43.

⁷⁹³ Caspers 1992, blz. 50, citaat Kops 1800: dopheide: “De bloemen zyn zeer gezogt door de beyen, doch de honing hiervan, als ook van de gewone heide komende, is geel en stroopig en hierom minderwaardig”.

⁷⁹⁴ Brand 1982, blz. 65; Blink 1929, blz. 131.

⁷⁹⁵ Brand 1982, blz. 66.

⁷⁹⁶ BHIC CM 136; CS 5, f. 87 resolutie Raad van State 7-2-1732; RRG 39, f. 182 9-1-1792; LT 378, in voce Aarle Rixtel; PB 8590 reglement Veghel 4-7-1827; AA Esch 1300-1810, 10; AA Vught voor 1811 4, f. 157 13-5-1778; Kriellaars 1987, blz. 17, 72; Hanewinkel 1803, blz. 26, 279; Hermans 1945, blz. 39; Krieger 1839, bijlage B blz. 5, 7, 14; Lindemans 1952, dl. 1, blz. 312, blz. 442-443; Moeskop 1985, blz. 100; Daarnaast komen ganzen regelmatig in 15de eeuwse pachtvoorwaarden voor.

⁷⁹⁷ RHCE AA Oirschot ongeïventariseerd, Jaarkeuren 1619 gepubliceerd in Campinia, afl. 1-7 (1971-1973).

⁷⁹⁸ NB dit is een relatief vroege (1790) aanwijzing voor het gebruik van vlaggen in de stal, hetgeen in de reglementen veelal verboden was, maar dat omstreeks 1800 meer in zwang lijkt te komen.

⁷⁹⁹ BHIC LT 103, f. 21 30-3-1790; Kriellaars 1987, blz. 63-64.

⁸⁰⁰ BHIC LT 52 25-9-1732.

⁸⁰¹ Brand 1982, blz. 78.

⁸⁰² Vergelijk Bavel 1993a, blz. 309-310.

⁸⁰³ Zoals bijvoorbeeld te Lommel in 1734, BHIC RRG 29, f. 116 1-3-1734.

⁸⁰⁴ BHIC RRG 16 9-11-1733.

⁸⁰⁵ Spierings 1982b, blz. 97.

⁸⁰⁶ BHIC SA 313, O411.

“dat ook uyt de voors ydele plaetsen ofte gemeente geen spyze ofte leem gesteeken of gegraven sal mogen worden tot het backen van potten”.⁸⁰⁷

Dat dit geen argument pro forma was, blijkt uit een ander document, waaruit ook duidelijk wordt, dat hier al eerder potten en stenen werden gebakken.⁸⁰⁸ Dat is op zich niet merkwaardig, want in Deurne was naast leem, zand en goedkope arbeid een ander essentieel element in de steen- en pottenbakkerij, namelijk brandstof - hier turf - in ruime mate voorhanden.⁸⁰⁹

Veel dorpen hadden het recht van voorpoting verkregen.⁸¹⁰ De dorpelingen mochten tot een zekere afstand de gemene grond voor hun erven bepoten, dat wil zeggen beplanten. De gemeenschap mocht daarbuiten dan vaak nog bomen zetten om zandverstuivingen te bestrijden⁸¹¹ of om hout voor gemeentewerken aan te kweken.⁸¹²

Vennen en waterlopen werden gebruikt om te vissen en om vlas te roten. Dat laatste was aan beperkingen onderhevig, zoals blijkt uit een bepaling in het Cuerboek van Oisterwijk van 1509:

*“Item en sal nyemant vlas moghen roeren in ennighe lopende stroomen oft in eenighe graven, die in de stroomen dienen..”*⁸¹³

De visserijen werden verhuurd of soms tegen een cijns uitgegeven, zoals in de Beerzen waar de bewoners jaarlijks 3 oude groten betaalden voor de visserij in de Beerze (*“de piscatura in die Aa”*).⁸¹⁴ Het gras en het riet in de vennen diende het vee tot voedsel.⁸¹⁵ Vennen werden daarnaast ook gebruikt om schapen of wol te wassen.⁸¹⁶

Op zowel de gecultiveerde als de ongecultiveerde gronden werd gejaagd. Hoewel de jacht op klein wild sinds de Blijde Inkomste van 1356 in de hertogelijke delen van Brabant in beginsel vrij was, gold de Meierij van Den Bosch als vrije warande, dat wil zeggen een voor de hertog gereserveerd jachtgebied.⁸¹⁷ De jure was het jagen dus veelal stropen. De rentmeester van de domeinen omschreef dat in 1635 als volgt:

“dat veele ingezeetenen van de Meyery sig vervorderen met strikken, netten en andersints het wilt op te vangen en te vercoopen ende daar en boven nog de patreysen, hazen, conynen, wilde swanen en ander wilt met roers te schieten tot groote verergeringe ende bederfennisse des pagt, jagt ende de wardenen”.⁸¹⁸

Voor al de broekgronden langs de riviertjes konden ijzererts in de vorm van oer opleveren.⁸¹⁹ Of dit in deze periode gewonnen is, is niet bekend. De mogelijkheid daartoe was in elk geval niet vergeten. Een inwoner van Boxmeer (net buiten het studiegebied) verzocht in 1801 *“om ook de broeksteen tot het trekken van yzer uyt dezelve te mogen doen graven”*.⁸²⁰ Thomas van Duynhooven gebruikte het broeksteen van St. Hubert als bouw materiaal en voor wegverbetering, maar niet als erts. Dat zou daar pas in de tweede helft van de 19de eeuw gebeuren.⁸²¹

Vogelvangers zetten tobhutten met netten en toebehoren (*“legge”*) op de gemeeynt om valken en andere africhtbare roofvogels te vangen.⁸²² Zo werd op 16 september 1716 in een tobhut bij de Quayenhurck onder de Beerzen, waar hij was gaan zitten om valken te vangen, het dode lichaam van de ongeveer 15 jarige Johannes Sanders uit Oirschot gevisiteerd.⁸²³

De gemene gronden waren ook een sociale afvoergoot. Armen of andere marginalen die zich in de dorpen niet konden handhaven of daaruit geweerd werden, bouwden hutten op de gemeeynt. Gemeentebesturen

⁸⁰⁷ BHIC RRG 2, f. 65 4-7-1661.

⁸⁰⁸ BHIC CS 4, f. 587.

⁸⁰⁹ Brand 1982, blz. 78; zie ook verder.

⁸¹⁰ Voor meer over dit recht zie hoofdstuk 2.

⁸¹¹ Bijvoorbeeld Enklaar 1941, blz. 124-126, nr. 73 22-11-1441 (Hilvarenbeek).

⁸¹² Bijvoorbeeld Enklaar 1941, blz. 21-23, nr. 10 31-10-1471 (Oost- en Middelbeers).

⁸¹³ RAT AA Oisterwijk 1390-1921 108a (uitgegeven, Posthumus 1915).

⁸¹⁴ ARAB RK 45056, f. 122 (1542).

⁸¹⁵ Burny 1999, blz. 25.

⁸¹⁶ RHCE AA Oirschot ongeïnvventariseerd, Jaarkeuren 1619, gepubliceerd in Campinia, afl. 1-7 (1971-1973); Burny 1999, blz. 25-26.

⁸¹⁷ Smit 1911 passim, in het bijzonder blz. 45-111.

⁸¹⁸ BHIC RRG 1, f. 8 26-2-1635,

⁸¹⁹ Beex 1981.

⁸²⁰ BHIC RRG 40, f. 25 28-9-1801.

⁸²¹ Vera 2000, zie ook Handelingen 1866; Vliebergh 1906, blz. 67-69, 169-170.

⁸²² Bossenbroek 1996, blz. 55-57; Melssen 2003, in het bijzonder blz. 476 en 478.

⁸²³ RHCE OWMB 593, sf. 16-9-1716.

gedoogden dit wel omdat ze geen mogelijkheden tot een andere oplossing zagen.⁸²⁴ Onder Loon op Zand leefde omstreeks 1720 een complete roversbende op de woeste gronden.⁸²⁵ In tijden van oorlog en daarna gaven de gronden ook onderdak aan gedeserteerde of ontslagen huursoldaten.⁸²⁶ En als tegenwicht: de gemeynt diende tevens als gerechtsplaats.⁸²⁷

Een ander soort hutten waren de hutten die in tijden van pest wel buiten het dorp en dus op de gemeynt werden gezet. Dat kunnen dan zowel vluchthutten als isolatiehutten geweest zijn. Omstreeks 1560 maakten twee inwoners van Hogemierde ruzie over de plaats waar die hut zou moeten komen. Zij waren kennelijk al met de pest besmet, zodat zij het dorp uitgezet zullen zijn.⁸²⁸ Ook andere besmettelijk zieken werden wel op de gemeynt geïsoleerd; die van Eindhoven bouwden een lazarushuisje op de gemeynt van Stratum waarin ze medegerechtigd waren.⁸²⁹

Ten slotte werden de gemene gronden ook gebruikt om er waterputten en waterlopen⁸³⁰ en looi- en kalkkuilen in te graven,⁸³¹ hoefstallen⁸³² en turfshuurtjes (schoppen)⁸³³ op te plaatsen en natuurlijk om er over te reizen. De traditionele schaapskooi - 'de boer' - op de heide lijkt in de Meierij minder verbreid te zijn dan elders op de heidegronden. In Lommel is in 1766 sprake van een schaapskooi op de heide⁸³⁴ en Leenders vond er op de topografische kaarten maar enkele en dan vooral in de Peel.⁸³⁵ De karren- en wagenvoerders zochten de beste weg over de heide en dat kon tot brede banen leiden.

1.3.6 Samenvatting

Ondanks de kapwoede van de 13de en 14de eeuw bleven er enkele bossen bewaard, zoals Velder en Vorst onder Bortel. Belangrijker voor de houtvoorraad waren de houtwallen en de opgaande bomen van de boerderijen en ook de wegbeplantingen en met name dan de voorplantingen.

De heide en de zandverstuivingen vormden het beeldbepalende landschap in deze periode. De zandverstuivingen waren vaak een sluimerende, maar toch permanente bedreiging voor het cultuurlandschap. De dorpen bestreden deze dreiging door regelgeving en door het organiseren van feitelijke acties om het zand te stoppen. Zij werden daarbij van hogerhand gesteund door het verlenen van pootkaarten, waarmee de heide legitiem met bomen beplant kon worden om zo het oprukken van het zand tegen te houden of tenminste te vertragen.

De traditionele opvatting verklaart de zandverstuivingen door overbeweiding met schapen en met het steken van plaggen voor de potstal. Deze opvatting is aan herziening toe. De regelgeving in de dorpen richtte zich vanaf het einde van de 14de eeuw tegen het misbruiken van de gemene - heide - gronden. Deze regels werden in de praktijk ook gehandhaafd met forse straffen. Daarmee werd misbruik weliswaar niet volledig voorkomen, maar het is onjuist om aan te nemen, dat iedereen maar in het wilde weg kon plaggen en weiden. De regels inzake het heidehalen maakten onderscheid tussen het maaien van heide, waardoor de planten opnieuw konden uitlopen en zo konden verjongen, het halen van vlaggen, waarna de plant vanuit de wortels opnieuw uitliep, en het halen van rossen of russen waarmee een echte bewortelde plag bedoeld werd. Deze laatste mocht slechts heel beperkt gehaald worden, niet alleen in hoeveelheid, maar ook voor het doel. Russen waren bedoeld om het dak af te dekken (dakrussen), wanden van putten te bouwen (putrussen), wallen mee te maken (walrussen) en desnoods om het rotende vlas onder water te houden. Russen mochten in elk geval niet in huis (brandstof) of stal (strooisel onder het vee) worden gebracht. Daarop stonden zware boetes.

⁸²⁴ Vera 2004; Bijnen 1993.

⁸²⁵ Hiemstra 1989; Hiemstra 1997.

⁸²⁶ Vera 1993, blz. 179; Vera 1991.

⁸²⁷ Bruning 1990, blz. 195.

⁸²⁸ ARAB RK 12998 25-12-1559-24-12-1560; zie ook RK 13023 21-10-1533-24-12-1534: "en hy zyn huysvrouwe die huerder moeder hadde geweest besoecken die van den pesten sieck was in zynen huysse ontfanck ende alsdoen hen geboden was de zelve zyne huysvrouwe uut zynen huysse te doenen oft zyn huys te sluyten dwelck hem onredelyck dochte..".

⁸²⁹ RHCE AA Eindhoven 1437-1810 521, bijlagen bij de borgemeestersrekening 1627-1628, kwitantie 74, met dank aan Jan Melssen voor deze verwijzing.

⁸³⁰ BHIC RRG 2, f. 132v. 10-1-1664.

⁸³¹ BHIC CS 1, f. 127; zie ook BHIC PL 2083 9-7-1760 resolutie Raad van State.

⁸³² BHIC RRG 2, f. 134v. 8-2-1664. In dergelijke gevallen ging het om de openbare weg.

⁸³³ BHIC RRG 36, f. 14 11-7-1759, op de heide.

⁸³⁴ BHIC CS 11, resolutie Staten-Generaal 16-5-1766.

⁸³⁵ Vriendelijke mededeling Karel Leenders, 2008.

Voor de verklaring van het ontstaan van de zandverstuivingen wordt daarom teruggegrepen naar de vorige periode, waarin de natuurlijke omgeving door de grootschalige kap van bossen ernstig beschadigd werd. In onze huidige terminologie zouden we dat een ecologische ramp noemen. De gevolgen breidden zich uit in de onderhavige periode, waar de mens leefde in een moeizaam evenwicht met het hem omringende landschap. Ook de wateroverlast die zich vanaf de 14de eeuw manifesteerde, kan in relatie worden gebracht met het verdwijnen van de bossen.

Over de historische landbouw in de Meierij van Den Bosch doet een aantal hardnekkige vooroordelen de ronde, die ongecontroleerd worden herverteld.

Van de Meierijse boer van voor de tweede helft van de negentiende eeuw bestaat een beeld dat hij, dom, onwetend en niet tot modernisering te bewegen zou zijn. Uit de geraadpleegde bronnen komt echter een heel ander beeld naar voren. Hij was in staat zijn bedrijfsvoering met succes aan het veranderende landschap en de veranderende economische verhoudingen aan te passen. Hij ging enerzijds handelsgewassen verbouwen - die meer mest vroegen - en introduceerde anderzijds boekweit dat mestarm verbouwd kon worden.⁸³⁶ Een nieuw gewas als de aardappel was binnen één generatie ruim geaccepteerd en werd op grote schaal verbouwd. Hij ging over tot beddenbouw en nam nieuwe werktuigen in gebruik. Bestaande werktuigen, zoals de ploeg, werden verbeterd. Ook de bedrijfshuisvesting ontkwam niet aan veranderingen. In juridisch-economische zin werd de pachtboer zelfstandiger. Kansrijke innovaties werden dus wel degelijk opgepakt. De marges waren echter te klein voor grote risicovolle experimenten, zodat een voorzichtige en afwachtende houding zal zijn aangenomen tot een vernieuwing zich bewezen had. Dit risicomijdende gedrag wordt ten onrechte gezien als behoudzucht.

Ook betreffende het bedrijfsstelsel is veel nageschreven en weinig onderzocht. De veel gebezigde kwalificatie drieslagstelsel voor het bedrijfsstelsel is misleidend, omdat aan het vigerende stelsel specifieke kenmerken van het drieslagstelsel zoals de braak, het eenmaal in de drie jaar bemesten en het verbod om handelsgewassen te verbouwen, ontbraken. Bovendien roept de term drieslagstelsel associaties op met het in drie slagen of drie zaden liggen van de akkers en de daarbij behorende Flurzwang, waarvan in de Meierij geen sporen gevonden worden. In het begin van de 19de eeuw was een drie- tot vijfjarige vruchtwisselingscyclus gebruikelijk in de Meierij, waarbij de vierjarige het meest voorkwam. Spurrie als voedergras voor het vee en handelsgewassen werden al aan het eind van de 14de eeuw verbouwd en hadden dus hun plaats in de vruchtwisselingscyclus. De 15de tot 17de eeuwse pachtcontracten wijken in sterke mate af van de driejarige cyclus die men bij het drieslagstelsel mag verwachten. In Oirschot hebben tussen 1540 en 1640 de vierjarige contracten de overhand. Het is daarom waarschijnlijk dat dit meerjarige stelsel al voor het begin van de 19de eeuw, zelfs vanaf het einde van de 14de eeuw, in gebruik is geweest. De term 'eeuwige roggebouw' die soms gebruikt is, doet nog minder recht aan het Meierijse bedrijfsstelsel. Een betere benaming voor dit laatste stelsel is gezien de vele verschillen naar plaatsen en bedrijven beter als 'situationeel' te kwalificeren.⁸³⁷

In dit drieluik was deze periode de era van de gemene gronden, in het bijzonder van de heidevelden. Ze maakten een essentieel onderdeel uit van de deels extensieve landbouw, maar ze speelden nog op vele andere manieren een rol in het dagelijks leven. Er werd turf, zand en leem gehaald. Men ving er vogels. Vennen en waterlopen werden gebruikt om te vissen en vlas te roten. Men jaagde er of beter de boer stroopte er. Heide werd niet alleen in de stal gebruikt, maar ook om bezems van te maken. Dorpen met een pootkaart beplantten een deel van de gronden. Looiers groeven er looi- en kalkkuilen, de smid zette zijn hoefstal op de gemene straat en elders op de gemeynt stonden turfschoppen. Armen en andere marginalen bouwden er hutten en probeerden zich op alle mogelijke manieren met de mogelijkheden van de gemene gronden in leven te houden en zich te verbeteren. Ten slotte waren de gemene gronden ook de wegen tussen de verschillende plaatsen: sporen van tientallen meters breed, iedere keer weer aangepast aan waar de doorvaart iets beter ging, waar minder kuilen en hobbels waren, etc.

---

⁸³⁶ Kriellaars 1987, blz. 56.

⁸³⁷ Vergelijk ook Kriellaars 1987, blz. 58-60.

1.4 Schets van de ontwikkelingen vanaf het midden van de 18de eeuw

1.4.1 Inleiding

Hoewel in het begin van de laatste periode van dit drieluik de gemene gronden de jure verdwenen, bleef het inmiddels sinds de 13de eeuw bestaande gebruik van de gronden vrijwel ongewijzigd voortbestaan. Tegelijkertijd werd er op steeds grotere schaal ingegrepen in het landschap. Deze ingrepen, in eerste instantie de aanleg van grote dennenbossen, gevolgd door de aanleg van kanalen en andere verkeerswegen, de grootscheepse ontginningen aangevangen in de laatste decennia van de 19de eeuw en ten slotte de recente heraanleg van natuur, zoals het verschromen van heidebodems en het uitbaggeren van vennen, kunnen niet los worden gezien van de geschiedenis van de gemene gronden. Daarom stopt dit verhaal niet waar het bestaan van de gemene gronden in rechte ophield, namelijk in 1811, maar loopt het door tot circa 2000.

1.4.2 Fysiocratisch gedachtengoed

In de 18de eeuw ontwikkelde zich het fysiocratisch gedachtengoed. Deze filosofische en economische stroming kwam omstreeks 1750 tot volle bloei rondom haar bekendste vertegenwoordiger, de Franse arts François Quesnay, en vond in de tweede helft van de 18de eeuw ook veel aanhangers in de Republiek der Verenigde Nederlanden.⁸³⁸ De fysiocraten zagen de landbouw als basis voor de welvaart van het land en kunnen daarmee worden gezien als een reactie op de mercantilisten, die de rijkdom van het land afhankelijk stelden van de aanwezige hoeveelheid goud en zilver en daarmee van de buitenlandse handel. Het kapitaal bestond bij de fysiocraten niet per definitie uit geld, maar geld maakte in de vorm van afschrijvingen, lonen en winst wel deel uit van het stelsel. Handel werd daarentegen als improductief gezien.⁸³⁹ Volgens Van den Eerenbeemt heeft de achteruitgang van de handel van de Republiek in de 18de eeuw bijgedragen tot het succes van het fysiocratisch gedachtengoed hier te lande.⁸⁴⁰

1.4.3 Ontwikkelingen in het landschap

In de 18de eeuw schijnt de beuk een vaste plek in het landschap van de Meierij te verwerven. Het reglement op het beplanten van de Meierij uit 1696 noemt weliswaar reeds beuken naast de eik als preferabele soort om de wegen te bepoten, maar het is mogelijk dat dit reglement - deels - is ontleend aan een voorbeeld van elders en de vermelding meer een Soll- dan een Seinkarakter heeft.⁸⁴¹ Echter, in Boxtel werden in 1667 naast 199 eiken, 30 essen, 2 berken en 1 populier 2 “*buecken*” verkocht.⁸⁴² In het Cranendonkse bos moesten in 1727 enige beuken en eiken gekapt worden.⁸⁴³ Van een kapverbod zoals 40 jaar eerder in het Grotenhout van Turnhout was hier dus geen sprake.⁸⁴⁴ Onder Oirschot c.a. stonden in 1773 op de Eyndhovensche dyk “*zoo mast als beukeboomen*”.⁸⁴⁵ In 1777 werden 60 opgaande beuken en eiken bij kasteel Nemelaar te Haaren te koop aangeboden.⁸⁴⁶ Op het landgoed De Baast onder Oostelbeers werden de eerste beuken na 1774 geplant.⁸⁴⁷ Deze trend zette zich voort in de 19de eeuw. Het aantal beuken op de Baast groeide in 1811 van 816 naar 1627.⁸⁴⁸ Maar eiken bleven voorlopig de overheersende boomsoort, zoals in het Sprockelbosch onder Rosmalen waar 700 à 800 opgaande eiken stonden, totdat daar in 1747 Hessische troepen langskwamen.⁸⁴⁹ Ook elders, zoals in Udenhout en Boxtel, stond omstreeks 1750 nog wel enig bos.⁸⁵⁰ In de 19de eeuw bleven de eiken van belang, met name als leveranciers van schors of run voor de leerindustrie, die in diverse plaatsen in Brabant gevonden werd. De la Court, eigenaar van de hier al genoemde Baast, zou omstreeks 1824 - volgens zijn eigen aantekeningen - circa 60.000 eiken gepoot hebben.⁸⁵¹

⁸³⁸ Zie ook Blink 1929, blz. 37-39; Hollenberg 1980, blz. 13-14; Woud 1998, blz. 535-537.

⁸³⁹ <http://www.let.leidenuniv.nl/history/RES/Eco/hoofdstuk12/evhw12.html#fysiocraten> Universiteit Leiden - Opleiding Geschiedenis - Economie online Hoofdstuk 12: Overzicht van stromingen in het economisch denken

⁸⁴⁰ Eerenbeemt 1958, blz. 113; zie ook Eerenbeemt 1955, blz. 10-11 inzake Caspar van Breugel; Eerenbeemt 1968, blz. 181-183.

⁸⁴¹ BHIC RRG 12.

⁸⁴² BHIC RA Boxtel 164.1 16-11-1667.

⁸⁴³ BHIC RRG 21, 29-9-1727.

⁸⁴⁴ Verboven 2004, blz. 153; Tack 1993, blz. 78-79.

⁸⁴⁵ RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, resoluties 1762-1778, f. 117v. 20-1-1773.

⁸⁴⁶ BHIC RRG 22 20-2-1777.

⁸⁴⁷ BHIC MC 1309, 1310.

⁸⁴⁸ BHIC MC 390, andere opgave in nr. 1309 nl. 1200 beuken geplant na 1774.

⁸⁴⁹ BHIC RRG 32 f. 125v. 26-5-1750.

⁸⁵⁰ HCM RRG 2700 29-6-1752; BHIC RA Boxtel 185, f. 177 2-11-1753.

⁸⁵¹ BHIC MC 393.

Omstreeks 1800 was een groot deel van de gronden van de Meierij nog onontgonnen, c.q. werd niet ingezet in het intensieve deel van het agrarische voortbrengingsproces. Door tijdgenoten werd dit wel geschat op 90% of meer, maar blijkens onderzoek door Karel Leenders aan de hand van kadastrale bescheiden uit de periode 1832-1834 kwam toen nergens in de provincies Noord-Brabant, Antwerpen of Belgisch Limburg dit percentage boven de 88% uit.⁸⁵² Dit zijn de extremen, reëler is waarschijnlijk een schatting van gemiddeld 60%.⁸⁵³ Dit zou de daaropvolgende anderhalve eeuw in een steeds hoger tempo veranderen.

Een belangrijke verandering in het landschap vormde de grootschalige aanplant van naaldhout. Deze startte in Brabant in 1515 in de Baronie van Breda, kort daarop gevolgd door Diest. In de tweede helft van de 17de eeuw werd dennenbos gecultiveerd in het Grotenhout van Turnhout.⁸⁵⁴ In de Meierij begon de opmars van de mast in de eerste helft van de 18de eeuw. In het reglement op het beplanten van de Meierij van 29 oktober 1696 is nog geen sprake van dennen, maar in een uitvoeringsvoorschrift uit 1749 voor - onder andere - dit reglement worden grove den en mast expliciet genoemd.⁸⁵⁵ Grootschalige aanplant van dennen liet in de Meierij op zich wachten tot omstreeks het midden van de 18de eeuw, toen de keurvorst van Paltz als heer van Oud-Herlaer op een hoeve in Udenhout een mastbos liet aanleggen, overigens naast traditionele aanplantingen van berken en els. Ook in St. Michielsgestel was sprake van een mastaanplanting,⁸⁵⁶ eveneens als in Helmond waar de heer van Helmond in de 2de helft van de 18de eeuw al een “dennen- of mastbosch” had.⁸⁵⁷

Omstreeks 1800 vond dit navolging bij gegoede Bossche burgers, zoals de ontginningen van de heren Van Rijckevorsel en Martini die in de omgeving van Den Bosch goedkoop heidegronden kochten en deze met mast lieten bezaaien of beplanten. Van Rijckevorsel liet zo wel 400.000 dennetjes als pootgoed planten.⁸⁵⁸ Deze ontginningen zijn bekend, omdat de heren over hun bevindingen publiceerden,⁸⁵⁹ maar ook anderen, zoals Franciscus van Lanschot, J.W.H. Wassenaar van Onsenoort, J. Linsen en de heer van Heeze en Leende, Van Tuyll van Serooskerken, begaven zich op dit terrein.⁸⁶⁰ Paulus de la Court liet in de jaren 1800-1811 99.338 masten op zijn landgoed de Baast onder Oostelbeers planten. De dennen maakten daarmee toen circa 90% uit van het totale bestand van 112.142 bomen, dat in november 1810 werd geteld.⁸⁶¹

Ook minder grootschalig had de mast inmiddels een plaats in Meierij verworven. In Oirschot was in 1743 al sprake van mast en dennen:

“werdende al wyders op het alderscherpste en regoureuste verboden en geinterdiceert by deese het kreuken wringen omverrucken afkappen van alle eycken en berckeheesters mast en dennboomties willige witboomen en alle andere soorten van pooten geen uytgescheyden gepland ende geset binnen in de landen en velden voorhoofden straten of wegen alsook het uyt snyden der toppen en afsnyden of afrucken van tacken op de peene van vyftig guldens”.⁸⁶²

Bij het vernieuwen van de grenspaal tussen Oirschot en Vessem, geheten De Verbrande Paal of De Twee Boomkens, in 1747, werden bij de paal twee mastboompjes geplant,⁸⁶³ hetgeen impliciet de bijzonderheid van deze boom op de gemeynt aangeeft. De grenspaal diende immers om onderscheid te maken en er zullen geen dennen bij zijn gezet, als die in de directe omgeving al voorkwamen. Zo ook werd in 1750 voorgesteld de grens met Liempde met “mast of grove dennebomen aff te scheyden”.⁸⁶⁴ Eveneens in 1750 werd door de gemeente Oostelbeers mastboomzaad gekocht en werd besloten mastbomen “op de dyk te

⁸⁵² Vriendelijke mededeling Karel Leenders, aug. 2008. Karel rekende daarbij dennenbos als ‘voormalig woest’ en corrigeerde zo de beplantingen van voormalige woeste gronden.

⁸⁵³ Eerenbeemt 1958, blz. 113; Heurn 1776b, blz. 6; Kriellaars 1987 blz. 29. Het kadaster van 1832 geeft voor de Meierijse plaatsen een totaal grondbezit, exclusief water, wegen etc. circa 255.000 ha. op, daarvan was toen nog ongeveer 120.000 ha. heide, zandduinen, moerassen, broekgronden etc. en circa. 14.000 ha. houtopstand (Pieck 1845).

⁸⁵⁴ Verboven 2004, 152.

⁸⁵⁵ BHIC RRG 12; PLA (4).

⁸⁵⁶ HCM RRG 2651, f. 10v. 5-8-1755, f. 17v. 7-2-1757; RRG 2753, passim.

⁸⁵⁷ BHIC LT 78 11-2-1793.

⁸⁵⁸ Eerenbeemt 1958, blz. 128.

⁸⁵⁹ Hermans 1845; Eerenbeemt 1958, blz. 124-137. De ontginningen zijn vooral bekend omdat de heren erover publiceerden; Geffen 1830; Deckers 1912, blz. 127-128; Zie ook Vera 2000 voor een ontginning ten behoeve van Van Lanschot in de Peel. BHIC AA Vugt 9, f. 175 1-6-1801.

⁸⁶⁰ BHIC DCL 4 sd. (1807); Hermans, 1845 blz. 46; Hermans 1945, blz. 45; Hollenberg 1980, blz. 12-13.

⁸⁶¹ BHIC MC 390.

⁸⁶² RHCE AA Oirschot ongeïnteriseerd, resolutieboek 1736-1747, f. 126 6-12-1743.

⁸⁶³ RHCE AA Oirschot ongeïnteriseerd, resolutieboek 1747-1753, f. 20v. 29-11-1747.

⁸⁶⁴ RHCE AA Oirschot ongeïnteriseerd, resolutieboek 1747-1753, f. 122 29-3-1750.

stellen”.⁸⁶⁵ In Moergestel moest men in 1752 de “Oirschotse dreve beplanten met bequame berken en mastiekheesters binne de tyd van agt of tien dagen te suppleren en by te pooten”.⁸⁶⁶ Uit de inventarisatie uit 1769 van de bomen die moesten wijken voor de nieuwe weg tussen Loon op Zand en Den Bosch blijken op twee kavels mastboompjes voor te komen, op het ene kavel 3 op het andere 118. Ook hier blijkt het geen monocultuur te zijn, de bomen stonden tussen of bij eiken en linden.⁸⁶⁷ In Bladel stond in 1764 een “buske grove mast welke begint te sterven” dat “met den Lindenboom by t schoolhuys” werd verkocht om “om met den wortel uit te roeyen”.⁸⁶⁸ Dat sterven van de mast hoeft niet op een hoge ouderdom te duiden. Het gebeurde vaker dat dit soort aanplantingen na verloop van een beperkt aantal jaren verliep.⁸⁶⁹ In een boedel in Vught zaten in 1767 o.a. twee mastbomen,⁸⁷⁰ en in 1783 twee mastbomen naast een beukenboom.⁸⁷¹ Te Heukelom werd in 1769 een boerderij overgedragen waarbij de transportant een perceel land, waarin hij mast gezaaid had, voor zichzelf behield.⁸⁷² In Hoogeloon werden in 1770 “eyke en mastebomen” publiekelijk verkocht.⁸⁷³ In Bladel omvatte in 1775 een inventaris naast 30 eiken en berken 11 mastbomen en 3 witbomen.⁸⁷⁴ Daar werden ook in 1785 masten geleverd voor de reparatie van het dak van een schuur en een stal.⁸⁷⁵ Op de heide bij Esch was omstreeks 1790 - het lijkt spontaan - jonge mast opgeslagen, zodat de gemeente overwoog daar een poothof te beginnen.⁸⁷⁶ In Eersel had in 1792 de predikant zich niet ontzien: “van de twee schone mastbomen welke in de pastoriethuyn tot cieraad zyn staende op heden een uyt te roye”.⁸⁷⁷ In de boedel van Judocus Verhagen kwamen in 1793 timmermansgereedschap en 108 mastbomen voor.⁸⁷⁸ Deze voorbeelden vanaf circa 1740 geven, waar oudere ontbreken, aan dat de mastteelt zich vanaf het 2de kwart van de 18de eeuw in de Meierij verspreidde. Er is daarbij geen duidelijk verschil in tempo tussen de zuidelijke hoge zandgronden en de noordelijke lager gelegen zandgronden. Het feit dat deze cultuur begonnen moet zijn omstreeks 1725 of iets later, toen de Meierijse boeren het erg moeilijk hadden en landerijen verlaten werden of waren,⁸⁷⁹ indiceert wellicht dat het zaaien van dennen, die genoeg namen met de in de bodem aanwezige voedingstoffen en zich ook tevreden stelden met de overige omstandigheden, één van de manieren was waarop men de agarische crisis van die jaren probeerde te overleven en met de meest beperkte middelen investeerde in de toekomst.

Gemeentelijke poothoven waren al verplicht sinds de invoering van het pootreglement van 1696. Hoewel sommige gemeenten wel een poothof hadden, zoals bijvoorbeeld Reusel en Oirschot, waar in resp. 1766⁸⁸⁰ en 1772⁸⁸¹ ook al mast door de gemeente gekweekt werd, werd aan deze bepaling over het algemeen slecht de hand gehouden. Dat was bijvoorbeeld het geval te Bergeyk waar

*“by de vergadering in overweeging genoomen zynde dat door een heybrand meest alle de mastboomen in het gemeentensbosch zyn dood gebrand als meeden dat op den dyk van Bergeyk na Eersel de boomen op denselve geplant door ouderdom dood en wegraaken ook eenige boomen op de Runspan en alle voordeeliger voor de gemeente verkogt konde worden dan langer te doen blyven staan, zo is by de vergadering geresolveert gemelde boomen publieq en voor alle man te verkopen, verders is geresolveert om den grond van het zelve gemeentensbosch ...publieq ende voor alle man te verkoopen en met de cooppenningen van het een en ander provenierende een gedeelte van de oorlogskosten te betaalen ofte wel op een ander wyse ten voordeel der gemeente te gebruyke”.*⁸⁸²

⁸⁶⁵ RHCE OWMB 133.

⁸⁶⁶ RAT AA Moergestel 9, f. 266v. 20-3-1752. Mastiek is afgeleid van het Griekse woord voor hars. Hars is een kenmerk van naaldhout.

⁸⁶⁷ BHIC LT 106, 5-12-1769.

⁸⁶⁸ RHCE AA Bladel 1, f. 21v. 24-11-1767.

⁸⁶⁹ Vergelijk Thissen 1993, blz. 104-105, 269; Hermans 1845, blz. 39; Dissel 1913, blz. 337 onder verwijzing naar Staring.

⁸⁷⁰ BHIC RA Vught 155, f. 167v. 30-4-1767.

⁸⁷¹ BHIC RA Vught 160, f. 165v. 27/28-8-1783.

⁸⁷² RAT RA Oisterwijk 557, f. 312 6-1-1769.

⁸⁷³ RHCE RA Hoogeloon 59, f. 80v. 17-10-1770.

⁸⁷⁴ RHCE RA Bladel 74a 18-12-1775.

⁸⁷⁵ RHCE RA Bladel 91 14-2-1785. Het kan evenwel zijn dat hier gezaagd hout bedoeld is (zie eerder Vink).

⁸⁷⁶ BHIC LT 114, 20-12-1791.

⁸⁷⁷ RHCE AA Eersel 7, f. 181 20-12-1792.

⁸⁷⁸ RAT RA Loon op Zand 178, f. 126v. 17-5-1793.

⁸⁷⁹ In deze periode treft men in de archieven voor vrijwel alle plaatsen verzoekschriften aan tot vermindering van belastingdruk. Deze worden vaak onderbouwd met attestaties over verlaten landerijen die in het gunstigste geval nog verhuurd worden, vaak dan slechts om de lokale en 's lands lasten. In 1724 werd er een plan gelanceerd om de dorpsfinanciën te saneren (resolutie Staten-Generaal 20-9-1724) De meeste dorpen zouden er tot laat in de 18e eeuw over doen om hun schulden, opgelopen in de Tachtigjarige en Franse Oorlogen af te lossen en hun financiën op orde te krijgen.

⁸⁸⁰ RHCR AA Reusel 1, f. 32 3-3-1766.

⁸⁸¹ RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, resoluties 1762-1778, f. 104 8-6-1772; Mast en dennenhout wordt ook in het reglement voor de verpachting van de houtschat en onderrentmeesters van 1766 expliciet onder Oirschot vermeld, BHIC LT 68, 7-2-1766.

⁸⁸² RHCE AA Bergeyk 12, f. 61v. 27-4-1796.

Het terrein van de gemeentelijke kweekhof en de wegbeplanting werden dus eenvoudigweg van de hand gedaan, zonder een alternatief te overwegen. Ook de controle op de beplantingsbepalingen liet te wensen over met als gevolg dat aan het begin van de 19de eeuw veel wegtrajecten, vooral door de woeste gronden, nog onbepoot waren. Onder landdrost De la Court (1807-1810) werd wel strikt de hand gehouden aan de bepalingen van dit in 1796 nog eens opnieuw vastgestelde reglement.⁸⁸³ De la Court observeerde tijdens zijn dienstreizen nauwkeurig de staat van de wegen en de beplanting daarvan.⁸⁸⁴ Plaatsen waar hij langs was gekomen, konden rekenen op een brief met verbeterpunten.⁸⁸⁵ Maar ook structureel kreeg deze problematiek aandacht, zoals blijkt uit een overzicht van 22 maart 1808, waarin de status van de beplanting van de wegen per schoutambt wordt beschreven.⁸⁸⁶ Zoals bijvoorbeeld van Tilburg, dat vanwege de onvoldoende beplanting enkele jaren eerder 39 ha. aan poothoven had laten aanleggen, overwegend (38 ha.) voor mast.⁸⁸⁷

Bebossing door gemeenten op de hoge zandgronden werd gestimuleerd door een Koninklijk Besluit van 3 bloemaand 1809 op basis waarvan Hapert, Hoogeloon, Casteren, Steensel, Eersel, Bladel, Netersel, Oerle, Veldhoven en Zeelst, Lagemierde, Hilvarenbeek, Hulsel, Hogemierde, Oostelbeers, Middelbeers, Westelbeers, Wintelre, Knegsel en Diessen ieder een subsidie van enkele honderden guldens kregen voor het aanleggen van gemeentelijke kweekhoven voor dennen, die vervolgens dan uitgeplant zouden kunnen worden langs de wegen of op de woeste gronden.⁸⁸⁸

Naalddhout werd in de 19de eeuw steeds populairder. De Commissie van landbouw kon in 1842 melden:

*“De aanleg van dennebosschen is sedert eenigen tijd een voorwerp van speculatie geworden, verscheidene bosschen van 20 tot 35 jaren oud, zijn in de gemeentens Asten, Someren, Lierop, Mierlo, Helmond, Stiphout, Lieshout, Beek en Donk, Veghel en verder benedenwaarts opgekocht vrij goed betaald, afgekapt en door de Zuidwillemsvaart naar Luik vervoerd, alwaar de sparren zoo men beweert tot stutten in de kolenmijnen in groot aantal gebruikt worden, zoo als ook vroeger, gedurende de onlusten bij de stremming der vaart in de gemeentens in het Limburgsche langs en in de nabijheid van het kanaal gelegen heeft plaatsgehad en wel zoodanig dat aan veele oorden den geheele voorraad is opgeruimd van al hetgeen tot het genoemde stutten dienen kon. Deze verkoopingden houden nog voortduurend aan. De uitgekapte en gerooijde bosschen zijn grootendeels met dennen weder ingezaaid en eenige tot bouw of weiland aangelegd. De goede aftrek welke schijnt te zullen aanhouden, heeft meenigeen aangemoedigd om nieuwe bosschen op de heide aan te leggen, en de onlangs onder Bakel, Vlierden en Deurne verkochte gronden worden bijna uitsluitend daartoe gebezigd of bestemd”.*⁸⁸⁹

Het hout werd vooral gewaardeerd om de eigenschap dat het kraakte voordat het brak, waardoor instortingen voorkomen konden worden of men tenminste tijdig kon vluchten.⁸⁹⁰ De toegenomen inzet van stoommachines, o.a. door de spoorwegen, leidde tot hogere vraag naar steenkool, met als gevolg meer vraag naar mijnhout, die tot enkele jaren voor het eind van de 19de eeuw steeds verder toenam. Eerst omstreeks 1895 kwam er een kentering in de uitvoer, omdat de grootste voorraad inmiddels uitgeput was.⁸⁹¹

De Canadese populier verscheen omstreeks 1800 in het landschap.⁸⁹² De kanada werd aan het einde van de 18de eeuw in ons land ingevoerd en werd, doordat ze weinig eisen stelde aan de grond, snel tot wasdom kwam en goede gebruikskwaliteiten had, spoedig bijzonder populair,⁸⁹³ hoewel men voor klompenhout voorlopig nog de voorkeur leek te geven aan wilgen:

*“men wil namentlijk dat de klompen van dat hout [populier HV] vervaardigd tegen het water niet bestand en ook zwaarder als de willige klompen zijn”.*⁸⁹⁴

Op de Baast werden in 1799 de eerste twee “canada’s” geplant en in 1800 nog 3.⁸⁹⁵ Deze “popels” of peppels werden vooral aangepoot ten oosten en zuidoosten van Den Bosch, waar een coulissenlandschap

⁸⁸³ Mortel 1945, blz. 167.

⁸⁸⁴ Bomen hadden de bijzondere aandacht van De la Court, zie hiervoor en ook hierna; zie ook Deckers 1912, blz. 110.

⁸⁸⁵ Bijvoorbeeld Oisterwijk en Haaren BHIC BA 1087 f. 1046v. 2-10-1807

⁸⁸⁶ BHIC BA 1090, blz. 748v. ev. 22-3-1808.

⁸⁸⁷ BHIC BA 1090, blz. 790 22-3-1808.

⁸⁸⁸ BHIC BA 1074 3 zomermaand 1809, Y; BA 1075, 31 hooimaand 1809, letters U t/m GG; BA 1077, 22 herfstmaand 1809, FF; BA 1080, 15 wintermaand 1809, R.

⁸⁸⁹ BHIC PCL 32, par. 39; zie ook Droesen 1927, blz. 70.

⁸⁹⁰ Sprangers 1933, blz. 100.

⁸⁹¹ Dissel 1913, blz. 338; Lovink 1921, dl. 2, blz. 38-39; Sprangers 1933, blz. 40.

⁸⁹² Crijns 1987, blz. 217-219.

⁸⁹³ Puijtenbroek 1969, blz. 57-62; BHIC PCL 41, par. 22; Bont 1991, blz. 33; Hall 1870, blz. 227-228.

⁸⁹⁴ BHIC PCL 41, par. 22; Puijtenbroek 1969, blz. 62.

⁸⁹⁵ BHIC MC 1309, 1310.

ontstond.⁸⁹⁶ Op de Baast stonden er in 1813 212.⁸⁹⁷ Het is onduidelijk of de boom veel minder populair was dan de eiken en masten die door De la Court met duizenden aangeplant werden of dat het pootgoed moeilijk verkrijgbaar was. Naast eik, beuk, mast, kanada plantte De la Court ook nog abeel, berk en els en in mindere mate acacia aan.⁸⁹⁸

Dennen en populieren verdrongen vanaf het begin van 19de eeuw de eiken:

*“de hooge prijs van de schors heeft in de maand mei zeer veele eikeboomen doen vallen en het is te voorzien dat er binnen weinige jaren gebrek aan dit soort van timmerhout aan veele oorden van deze provincie zal ontstaan te wijl er geene aanplantingen van belang van eikenhout meer plaats hebben en de planters zich meer op zoo genaamd week of klomphout namelijk willige en onderscheidene soorten van populieren inzonderheid de canadasche toeleggen”.*⁸⁹⁹

Ook de opgaande eiken langs de grote wegen zouden massaal gerooid zijn van wege de prijs van de schors, dat verwerkt werd in de leerindustrie.⁹⁰⁰

In de periode 1833-1865 nam het aantal hectare opgaande loofbomen met ongeveer een kwart toe, terwijl dat van de dennen meer dan verdubbelde. De dennen waren met een factor 9 à 10 ten opzichte van het opgaande loofhout duidelijk de overheersende houtsoort geworden. De oppervlakte aan hakhout bleef ongeveer gelijk, maar werd in omvang ook gepasseerd door de dennen.⁹⁰¹

Volgens een andere bron maakte het hakhoutbedrijf, vooral van belang voor de schors en als brandhout, door het stijgen van de schorsprijzen in de 19de eeuw eerst nog een opleving mee, maar verloor na 1875 van belang door het beschikbaar komen van andere looistoffen en het steeds meer vervangen van brandhout door steenkool als brandstof.⁹⁰²

In Brabant was in de 19de eeuw nog sprake van houtskoolbranden. De Brabantse meilers waren 3 à 4 meter in doorsnede en hadden een hoogte van 1.70 meter. Ze werden opgebouwd uit circa 9 kubieke meter hout en leverden daarmee circa 70 hectoliter houtskool.⁹⁰³

De zandverstuivingen schijnen in de eerste decennia van de 19de eeuw niet als een grote bedreiging te zijn ervaren. De commissie van landbouw schreef in 1823 aan Gedeputeerde Staten:

“dat de weinige zandverstuivingen welke er in onze provincie gevonden worden, geenszins van dien aard zijn, dat er eenig merklijk nadeel voor de goede ingezeten uit geboren wordt” ... “men vindt in de meeste uitgestrekte heidevelden waardoor de gemeentens in de landstreken der provincie van elkanderen afgescheiden worden wel eenige losse zandheuvels die aan verstuwing of verplaatsing onderhevig zijn wanneer men de onvoorzigtigheid begaat van de daarop groeiende heide of grasplanten, algemeen bekend onder den naam van bunt, helm of duingras los te maken en te vervoeren, doch hier door wordt op de meeste plaatsen geen noemenswaardig nadeel te weeg gebracht”.

Zandverstuivingen werden volgens de commissie gevonden in Tilburg, Loon op Zand, Helvoirt, Vught, St. Oedenrode, Zon en Breugel, Bakel, Gemert, Uden, Nistelrode, Overloon, Ledeakker, St. Anthonis, Mill, Zeeland, Deurne, Liessel, Vessem en op meer andere plaatsen. Echter

“in de meeste gemeentens zijn de verstuivingen onbeduidend in geene van eene zeer ernstigen aard, met uitzondering van die onder Deurne Liessel, alwaar men verplicht is geweest maatregelen daar tegen te nemen, welke grootendeels aan het oogmerk beantwoord hebben”.

Maatregelen tegen zandverstuivingen werden dus weinig genomen, omdat ze veraf liggen en niet bedreigend zijn voor de oude bouwlanden en voor particulieren en gemeente was het beplanten niet interessant, omdat daarvoor wel geschikter gronden waren. Bij een eventuele bedreiging zou men een wal van minstens 12 tot 15 meter op kunnen werpen en deze beplanten met 4 jarige dennen. Op de betere

⁸⁹⁶ Hall 1870, blz. 227; Leenders 1994, blz. 47-48, 56-58; Crijns 1987, blz. 214, 217.

⁸⁹⁷ BHIC MC 1310.

⁸⁹⁸ BHIC MC 390, 393, 1272-1278. Ook hier ging het om duizenden bomen. De boekhouding van De la Court is onvolledig en verwarrend, daarom is niet nauwkeurig vast te stellen hoeveel er gepoot en hoeveel er gerooid werd in welk jaar, maar de cijfers geven wel een indicatie van de omvang van de aanplantingen door De la Court.

⁸⁹⁹ BHIC PCL 40, par. 20 1814. Zie ook het aanplanten door De la Court hiervoor genoemd.

⁹⁰⁰ BHIC PCL 18 17-5-1828.

⁹⁰¹ Houtopstand in Noord Brabant in ha. in 1833 opgaande bomen 1.984, dennen 11.521, hakhout 21.070; in 1865 resp. 2.572, 23.279 en 21.307 (Crijns 1987, blz. 181-182).

⁹⁰² Sprangers 1933, blz. 40.

⁹⁰³ Sprangers 1933, blz. 156; Sebrechts 1912, blz. 27.

gronden zou men ook eiken en berkenhakhout kunnen plaatsen. Ten slotte bleef ook de bodembedekking een punt van aandacht:

“om zorg te dragen dat de bovengrond van zoodanige zandheuvels welke aan verstuivingen onderhevig zijn vooral niet worde losgemaakt en van de bovenzode beroofd, mitsdien moet het maayen van heide of bunt het slaan van plaggen en zelfs het weiden van schapen door wier getrappel de bovengrond los wordt uitdrukkelijk verboden worden”.⁹⁰⁴

Echter, het optimisme van de commissie strookte mogelijk niet helemaal met het plaatselijk gevoelen. Van der Aa schreef over Bakel:

“Door de aldaar plaatsvindende zware zandverstuivingen stond deze kerk destijds (1818) tot aan de vensters bedolven, en men heeft in en bij de twintigduizend karren zand moeten wegvoeren, om den buitengrond met den binnenvloer gelijk te krijgen”.⁹⁰⁵

Ook in Leende was er in 1825 sprake van overlast door zandverstuivingen.⁹⁰⁶

1.4.4 De ‘gemene gronden’⁹⁰⁷ in de 19de en 20ste eeuw

Juridisch kwam er aan de meeste gemene gronden in de Meierij van den Bosch een einde in 1811, toen hier de Franse wetgeving van kracht werd. Deze bepaalde dat de burgerlijke gemeenten eigendom waren van deze gronden. Dit is onder de latere Nederlandse wetgeving van kracht gebleven.⁹⁰⁸

Landschappelijk en qua inzet bij de agrarische bedrijfsvoering veranderde daarmee echter weinig. Ondanks het opkomen van kunstmeststoffen vanaf het midden van de 19de eeuw, eerst guano⁹⁰⁹ en chilisalpeter, later thomasslakkenmeel⁹¹⁰ en dergelijke en het in de laatste decennia van die eeuw beter bereikbaar worden van deze hulpstoffen voor de kleinere boeren, onder andere door financiële faciliteiten (coöperaties, boerenleenbanken) en verbeterde vervoersmiddelen, waren de stallen omstreeks 1900 nog steeds potstallen en werd er nog steeds strooisel van de heide gehaald.⁹¹¹ De omvang van de gemeentelijke woeste gronden in de Meierij bedroeg toen circa 34.000 ha. In totaal zou dan nog circa 95.000 ha. woest liggen.⁹¹² Het gebruik van de Brabantse gemeentelijke woeste gronden omstreeks 1900 is per plaats door Deckers in kaart gebracht.⁹¹³

Wel werd het gebruikelijk⁹¹⁴ dat de gemeenten een vergoeding gingen vragen voor het gebruik van de heide.⁹¹⁵

Zo nam de Raad van Oost-, West- en Middelbeers in 1866 het *“besluit tot intrekking van het vroeger bestaande gebruik van kosteloze gebruikmaking van gemeente heidegronden”* en het *“besluit tot vergunning voor het weiden van vee tegen betaling op de gemeente heidegronden”*.⁹¹⁶

Ook bleven er hutten verschijnen op de heide, die net als eerder soms gelegaliseerd werden en waaruit soms de bewoners verjaagd werden.⁹¹⁷

Gedurende enige decennia omstreeks het derde kwart van de 19de eeuw kende in de Peel de teelt van veenboekweit een korte maar heftige bloei.⁹¹⁸ De boekweit werd in de verbrande bovenlaag van het

⁹⁰⁴ BHIC PCL 13 1-12-1823. Zie hier ook de onderliggende correspondentie.

⁹⁰⁵ Aa 1840, dl. II, blz. 43.

⁹⁰⁶ Coenen 1997, blz. 220.

⁹⁰⁷ Aanhalingstekens omdat de gronden vanaf 1811 niet meer gemeen, maar gemeenteeigendom waren.

⁹⁰⁸ Zie hoofdstuk 2.

⁹⁰⁹ Vogelmeest die uit Zuid-Amerika werd geïmporteerd.

⁹¹⁰ Kunstmestsoorten, verslag 1857, blz. 345; Poel 1972, blz. 69.

⁹¹¹ Thissen 1993, blz. 87-88, 95, 101-103 voor Bakel, Boekel en Gemert.

⁹¹² Schatting aan de hand van cijfers van het gemeentelijk grondbezit door Blink (Blink 1904, dl. 2, blz. 486-487). Voor de overige bezitters zie Deckers 1912, blz. 125-127.

⁹¹³ Deckers 1912, blz. 11-116.

⁹¹⁴ De idee van een vergoeding was op zich niet nieuw. In Vught werd in 1484 al octrooi gevraagd: *“item dat zy opte beesten der voirs. gemeynten gebruykende moegen setten eenen cleyne penninck den voers. tyt van thien jairen geduerende”*. (ARAB RK 633, f. 69v.-70v. 10-6-1484). In 1483 ging het, gezien het gevraagde octrooi en de beperkte periode duidelijk om een nieuwigheid, in de 19e eeuw werd in steeds meer plaatsen een vergoeding gebruikelijk. Hier manifesteert zich dan ook de verschuiving van de gemeenschap als bezitter, naar de burgerlijke gemeente als eigenaar. NB nieuw octrooi Vught ARAB RK 635 f. 71v.-73v. 24-3-1508. Zie ook BHIC LT 158a sf. 3-9-1754 onder aanhaling van akkoord d.d. 6-5-1502 tussen de abt van Postel en die van Someren: *“als in het dragen der onraads gelden die int vervolg die van Someren in het gemeen op elk voederheyde en turf zouden willen stellen”*.

⁹¹⁵ Deckers 1912, blz. 101-102, 119; Droesen 1927, blz. 84, 86; Thissen 1993, blz. 50, 52, 89, 92, 94, 154; Crijns 1987, blz. 186 onder verwijzing naar acties van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant in 1877, zonder verdere bronvermelding.

⁹¹⁶ BHIC PB 9127.

⁹¹⁷ Thissen 1993, blz. 50, 52.

⁹¹⁸ Blink 1929, blz. 143 noemt jaren dat er 300 ha. veenboekweit werden verbouwd.

hoogveen gezaaid. De as diende als mest. De eerste vermeldingen zijn van 1855, in 1880 was de cultuur alweer op zijn retour.⁹¹⁹

In de Peel veranderde de functie van de voormalige gemene gronden door de grootschalige commerciële exploitatie van het veen die daar kort na 1850 van start ging.⁹²⁰ In eerste instantie werd de zwarte turf gewonnen, die vooral als brandstof in specifieke industrieën, zoals steenbakkerijen, gebruikt werd. De turven werden per schip afgevoerd, terwijl als retourvracht secreetmest (stadsmest: stedelijk afval⁹²¹) meegebracht werd.⁹²² Daarmee werden dan de ontveende gronden ontgonnen.⁹²³ Vanaf de jaren '80 werd overgegaan op het produceren van turfstrooisel, dat gebruikt werd in paardenstallen, maar later ook een functie kreeg als tuinstrooisel.⁹²⁴ Opmerkelijk is dat de gemeente Deurne, aangestoken door het succes van private ondernemers, zelf haar turfvoorraden is gaan exploiteren.⁹²⁵ De afgegraven veengronden werden omgezet in landbouwgronden.⁹²⁶ De commerciële exploitatie van het veen in de Meierijse Peel heeft geduurd tot aan het begin van de jaren '80 van de 20ste eeuw. Toen waren de oude concessies afgelopen en werden er geen nieuwe meer verleend.⁹²⁷

De vanouds gebruikelijke exploitatie door de bewoners van de dorpen van de “boerenpelen” ging intussen gewoon door. Een laatste hoogtepunt was tijdens de Tweede Wereldoorlog en de jaren daarna toen allerlei goederen nog aan distributie onderhevig waren.⁹²⁸

1.4.5 Ontginningen⁹²⁹

Vanaf 1660 was de Staat aarzelend ontginners tegemoet gekomen met fiscale maatregelen om ontginning te stimuleren; anderzijds voerde ze een ontmoedigingsbeleid. Toestemming tot privatisering van omvangrijke complexen ongecultiveerde gronden werd in de regel slechts gegeven bij financiële noodzaak. Dit veranderde in 1786.⁹³⁰ Vanaf dat moment stimuleerde de staat de vervreemding van de gronden en verbeterde de fiscale tegemoetkoming.⁹³¹ Dit in combinatie met een ‘booming’ agrarische economie leidde tot een hausse aan verzoeken om woeste gronden ter ontginning.

Op sommige plaatsen verzetten boeren zich tegen het al te gemakkelijk verkopen van de gemene gronden. Dit verzet ging door in de 19de eeuw. De boeren beriepen zich op het recht van de ongeboeren.⁹³² Het nageslacht zou verkort worden als te veel - voor de uitoefening van het boerenbedrijf noodzakelijke - woeste gronden verkocht en mogelijk ontgonnen of bebost zouden worden. Dit wordt wel gezien als het bewijs van het conservatisme en het gebrek aan bereidheid bij de boeren om te innoveren. De harde werkelijkheid was echter dat de boeren bij gebrek aan kunstmest en mogelijkheden om mest uit de steden op goedkope wijze aan te voeren, afhankelijk waren van een zeker areaal heide- en natuurlijke grasgronden en dat daardoor de mogelijkheden om te ontginnen over het algemeen heel beperkt waren. En de boeren kregen veelal gelijk: tot aan het einde van de 19de eeuw mislukten veel groots opgezette ontginningsprojecten, ondanks ruime beschikbaarheid van middelen.

Over Reusel werd in 1890 bericht: *“Eenige groote eigendommen worden hier gevonden; zij bestaan uit heidegronden, vroeger van de gemeente aangekocht; sommige dezer zijn in exploitatie gebracht, doch leveren de slechtste resultaten op. 40 jaar geleden is door een heer uit België 135 ha heide aangekocht, waarop eenen boerderij werd aangelegd, die men met zes paarden bewerkte; 80 stuks hoornvee en 1400 schapen werden gehouden tot het verkrijgen van de nodige meststoffen, waarmede men hoopte het*

⁹¹⁹ Hollenberg 1980, blz. 70-71; Kam 1973, blz. 88.

⁹²⁰ Velthoven 1935, dl. 2, blz. 86-90; Hollenberg 1980, blz. 45 ev.; Crijns 1987, blz. 187.

⁹²¹ Woud 1998, blz. 393-396.

⁹²² Voor de kanalen en ontginningen zie hierna.

⁹²³ Kriellaars 1992, blz. 106.

⁹²⁴ Crijns 1987, blz. 188.

⁹²⁵ Deckers 1912, blz. 117; Crijns 1987, blz. 188.

⁹²⁶ Kam 1973, blz. 30-31, 38; Hollenberg 1980, blz. 68-85; Griendt 2002; Blink 1929, blz. 143-146; Crijns 1987, blz. 188.

⁹²⁷ Vriendelijke mededelingen door bemiddeling van Luuk Keunen van Ludo Boeije, Pieter Koolen en Andries Vervuurt 17-3-2008.

⁹²⁸ Kam 1973, blz. 33.

⁹²⁹ Vanwege de notoire onbetrouwbaarheid van de 19de-begin 20ste eeuwse opgaven van ontginningen zijn hiervan geen overzichten opgenomen. Vergelijk Drosen 1927, blz. 72-73, 80, 101-106, 126-127.

⁹³⁰ Zie voor deze veranderingen hoofdstuk 3.

⁹³¹ Dit kan gezien worden als invloed van het fysiocratisch gedachtegoed. Zie ook Eerenbeemt 1955, blz. 10-11 inzake de visie van Casper van Breugel.

⁹³² BHIC RRG 2, f. 84 8-4-1662; RRG 40, f. 40v. 24-4-1802; LT 98, f. 350 10-3-1772; LT 101, f. 418 16-12-1786; LT 113 5-10-1790; LT114 13-9-1791, 4-10-1791; AA Vught 5, f. 96 15-3-1786; RAT AA Hilvarenbeek 93 f. 55v, 56 13-3-1665, f. 75 16-9-1667; RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, resoluties 1780-1792, sf. 14-6-1790; ARAB RK 636 f. 172-175 3-4-1516 (18-9-1422); BHIC PCL 42 1847, par. 39; Krieger 1830, blz. 53; Handeligen 1866, blz. 55; Hermans 1945, blz.35. Zie ook hoofdstuk 3.

*land vruchtbaar te zullen maken en geschikt om genoegzaam voeder voor het vee op te leveren. De eerste ondernemer werd in betrekkelijk korten tijd arm, een opvolger onderging hetzelfde lot, terwijl een derde van eigen exploitatie afzag, de beste gronden in twee boerderijen verhuurde, welke huurders den kost niet kunnen verdienen en de overige landerijen met dennen bezaaiden, die dank zij de vroeger aangebrachten mest, tamelijk welig groeien. Nog is eene proef genomen met eenen ontginning van 130 ha heide en dennenbosch. Bij de bewerking dezer gronden zijn verschillende methodes toepast en geen kosten voor bearbeiding ontzien; de uitkomsten waren echter bedroevend. Na 40 jaren hadden de dennen hoegenaamd geen waarde en zou de grond aan plaggen en turf meer opgebracht hebben dan thans het geval was”.*⁹³³

Een vergelijkbaar verhaal deed zich een eeuw eerder voor met de Reijshof onder Tilburg.⁹³⁴ Toen stedelijke mest en kunstmeststoffen voor de boeren beter bereikbaar waren, hadden zij terecht nog steeds scepsis:

*“De landbouwer is hier niet ongenegen de weinige penningen, die hij te missen heeft, aan te wenden tot den aankoop van meststoffen; de ondervinding heeft echter geleerd, dat er te veel knoeierij en bedrog bestaat en de mestspeciën worden vervalscht; men kocht beerstoffen, die langs het Kemperkanaal van Brussel en Antwerpen werden aangevoerd, doch zij kwamen hier zo met water vermengd aan, dat zij weinig of geen effect hadden. In het naburige Arendonk (België) vindt men eene guano-fabriek, waar die meststof tegen verschillende prijzen verkrijgbaar is, doch ook dit blijkt louter bedrog te zijn. Over den van Antwerpen aangevoerde compost en straatmest is men evenmin tevreden”.*⁹³⁵

De reserves die de Meierijse boeren hadden zijn dus goed te verklaren.

Terugkerend in de tijd: onder Lodewijk Napoleon werden de fiscale voordelen nog vergroot, maar tijdens de Franse tijd die daarop volgde, was verkoop door de dorpen de jure bijna en de facto geheel onmogelijk.⁹³⁶ De schattingen hoeveel grond er uitgegeven is en hoeveel er ontgonnen is, lopen echter uiteen en zijn daarmee weinig betrouwbaar.⁹³⁷

Na de Franse tijd bleef het tot 1840 onzeker of de fiscale tegemoetkomingen van Lodewijk Napoleon nog wel van kracht waren.⁹³⁸ Dit had een verlamdend effect op de privatiseringen en ontginningen. De provinciale commissie van landbouw deed hierover jaarlijks haar beklag.⁹³⁹ De commissie zocht ook naar middelen om de ontginningen te bevorderen. Het lid Van de Wall, die overigens niet in de Meierij maar in Zundert in West-Brabant domicilie had, stelde aan de koning een stelsel van havezathen voor:

“met bij voorbeeld te bepalen dat die geenen die honderd tot honderenvijftig morgen en daarenboven heide of woeste gronden zoude begeren om in culture te brengen boven en behalven het genot der hiervoor vermelde vrijdommen gedurende eerstkomende 50 jaren en van het tiendregt voor altoos alnoch tot voorregt zullen genieten de zoodanige goederen tot zoogenoemde havezaten zullen worden verklaard en als zoodanig op de quohieren ingeschreven onder alzulke namen als de geconcedeerde zullen goedvonden daaraan te geven met vrijlating om dezelve agter hunne geslachtsnamen te mogen voeren en dat aan de aldus geconcedeerde gronden binnen derzelver palen voor altoos zal worden toegekend het uitsluitend regt tot de jagt visscherij en vogelarij... Een zoodanige maatregel zal ongetwijfeld de gewenschte uitwerking hebben dat vermogende particulieren deels door gewinzucht doch voornamelijk door de vooruitzicht gestreeld om aan hunzelven en aan hunne nakomelingen een zeker aanzien te geven, notabele kwantiteiten heide zullen vragen en ter cultuur brengen..”.

Vermogende personen zouden dus wel in ontginningen investeren als ze daaraan een bijna adellijke status zouden kunnen ontleen. De minister van binnenlandse zaken gaf hierop echter een negatief of in elk geval opschortend advies:

*“dat alvorens tot eenige vaste bepaling te komen z.e. vermeent doelmatiger te wezen om de trapsgewijze ontwikkeling van het reeds in practijk gebrachte systhema van colonisatie eerst af te wachten en voorts te berusten bij de pogingen door particulieren tot de ontginning hunner woeste gronden aangevoerd”.*⁹⁴⁰

Met het “systhema van colonisatie” dat hij wilde afwachten, doelde de minister op de initiatieven van Johannes van den Bosch om door de Maatschappij van Weldadigheid in Drenthe koloniën op te laten richten om daarmee de toestand van armen en lagere volksklassen te verbeteren. De maatschappij was eind

⁹³³ Sickesz 1890, LXXVI, blz. 3.

⁹³⁴ Weijters 1970.

⁹³⁵ Sickesz 1890, LXXVI, blz. 5. Al eerder is sprake van bedrog met guano, zie Verslag 1857, blz. 345.

⁹³⁶ Zie hoofdstuk 2.

⁹³⁷ Eerenbeemt 1958, blz. 105; Kriellaars 1987, blz. 32.

⁹³⁸ Zie hoofdstuk 2.

⁹³⁹ BHIC PCL 4-30 (1815-1841).

⁹⁴⁰ BHIC PCL 12 (1823).

1817, begin 1818 tot stand gekomen en kon zich in de bijzondere belangstelling van de koning verheugen.⁹⁴¹

De negatieve verklaringen van de commissie van landbouw over het stagneren van de ontginningen door de onduidelijkheid van de vrijstellingen, laten onverlet dat er nog steeds ongecultiveerde gronden geprivatiseerd werden.⁹⁴² Wellicht werden ze gezien als belegging, investering of reactie op de beweging om het heidegebruik te belasten. De hiervoor reeds genoemde heren benutten de gronden voor bebossing. Dit kan behalve als lange-termijn-investering ook gezien worden als voorbereiding op ontginning tot landbouwgrond,⁹⁴³ tenminste waar strooiselroof dit niet verhinderde.⁹⁴⁴

Uiteindelijk kwam er in 1840 een nieuwe wet die de belastingvrijstellingen regelde.⁹⁴⁵ Hoewel de fiscale tegemoetkoming wat tegenviel⁹⁴⁶ kon de commissie over 1841 toch melden:

*“Eindelijk heeft de wet van 6 juni jl. een einde aan de zoo langdurige bestaan hebbende onzekerheid en twijfel gemaakt. Het onderwerp onser klage sedert vijf en twintig jaren de wet zelve wordt wat hare uitwerkselen betreft zeer verschillend beoordeelt en geniet dien bijval niet welke men er zich van had voorgesteld. Eene vergelijking met die van 15 april 1809 en 10 mei 1810 doet dadelijk zien dat de vrijdommen aan de ontginners toegekend bij de tegenwoordige wet aanmerkelijk zijn ingekrompen en de verkrijging der vrijdommen aan lastige formaliteiten is onderworpen, die nog gedeeltelijk zijn overgelaten aan de beoordeeling en zelfs aan de willekeur van de genen die er toe geroepen zijn en waardoor vooral in den beginne de zaak niet vrij van botsingen zal blijven. Van den anderen kant heeft den nieuwe wet veel goeds welk men dankbaar erkennen moet”.*⁹⁴⁷ En het volgend jaar kon men reeds melden: *“de in cultuur bringing van woeste gronden wordt met lust en ijver voortgezet en aan het reeds ontgonnene wordt de hand gehouden vooral sedert de wet van 6 juni 1840 aan eenige oorden dezer provincie de lust tot het planten en het aanleggen van sparrenbosschen zeer aangewakkerd heeft”.*⁹⁴⁸

Ondanks de toegenomen zekerheid en verbeteringen in de infrastructuur⁹⁴⁹ bleef de voortgang van de ontginningen, ten opzichte van het potentieel aan woeste grond, marginaal.⁹⁵⁰ De kwaliteit van de statistische gegevens uit de periode 1850-1885 is overigens niet voldoende om een geheel betrouwbaar beeld van de kwantiteit daarvan te geven.⁹⁵¹

Eerst in de laatste decennia van de 19de eeuw kwam er een enorme beweging op gang, die er voor zorgde dat binnen 80 jaar circa driekwart van de resterende woeste gronden alsnog ontgonnen werd. Thissen kwalificeerde deze 19de en 20ste eeuwse ontginningen in Bakel, Boekel en Gemert met een vijftal typen.⁹⁵² Hiermee plaatst hij de ontwikkelingen zowel in de tijd, als naar omvang en naar invloed op het landschap:

- keuterontginning, kleinschalig, onregelmatig, begonnen omstreeks 1840,
- boeren-uitbreidingsontginning, tegen de rand van de Peel 1850-1900,
- landgoederenontginning, 1890-1920,
- gemeentebebossing vooral vanaf 1907,
- planmatige-boerenontginning vanaf 1920.⁹⁵³

Hoewel deze verschillende typen niet allemaal in iedere plaats in de Meierij voorkomen, zijn in de meeste plaatsen met woeste gronden meer van deze typen te herkennen.

Bij het plaatsen in de tijd dient echter de kanttekening gemaakt te worden dat deze 5 typen van ontginning ook in eerder eeuwen al voorkwamen. Onregelmatige keuterontginningen, soms illegaal, zijn vanaf de 15de eeuw bekend. In de tweede helft van de 18de eeuw was er een hausse.⁹⁵⁴ Maar ook rond 1810 blijkt dit type ontginning nog te bestaan.⁹⁵⁵ Boeren-uitbreidingsontginningen dateren al vanuit de 14de eeuw of zelfs

⁹⁴¹ Dorgulo 1964, passim, in het kort blz. 8-19.

⁹⁴² BHIC PCL 17 (1828), inzake Dinther, Veghel en Gemert; PCL 18 (1829), Staat der landbouw 1828 par. 40, in dat jaar 1200 ha. in de gehele provincie; PCL 28 (1839), Staat van landbouw 1837, par. 39, oa. succesvolle verkopen te Schijndel, Gemert, Herpen en Oss.

⁹⁴³ Blink 1929, blz. 47.

⁹⁴⁴ Dissel 1913, blz. 335; Dissel 1939, blz. 14; Sprangers 1933, blz. 15.

⁹⁴⁵ Zie hoofdstuk 2.

⁹⁴⁶ zie ook Blink 1929, blz. 137.

⁹⁴⁷ BHIC PCL 30 (1841), Staat van landbouw, par. 39.

⁹⁴⁸ BHIC PCL 31 (1842).

⁹⁴⁹ Zie hierna.

⁹⁵⁰ Crijns 1987, blz. 184-185.

⁹⁵¹ Crijns 1987, blz. 180, 185.

⁹⁵² Drogen onderscheidde drie typen: de eerste twee van Thissen en als derde kapitalistische ontginningen (Drogen 1927, blz. 111).

⁹⁵³ Thissen 1993, blz. 257.

⁹⁵⁴ Vera 2004.

⁹⁵⁵ Vera 1993, blz. 179.

eerder. Zij waren in feite het klassieke type heideontginning. De potentie of beter de kwetsbaarheid van deze ontginningen is direct gerelateerd aan de economische spankracht van deze boeren. In de praktijk is dat vooral de vraag of er in de voorgaande jaren voldoende reserve is opgebouwd om te investeren, of dat het vertrouwen in de vooruitzichten (agro-economische hausse) zodanig is dat de boer wil investeren en de investeerder zijn belegging veilig acht.⁹⁵⁶ Een vroege landgoedontginning was De Reijshof in Tilburg in de 2de helft van 18de eeuw. Qua schaal⁹⁵⁷ weliswaar veel kleiner dan later bijvoorbeeld De Utrecht, maar onmiskenbaar de ontginning van een kapitalist die groot dacht, onder andere door een vijftal boerderijen te willen stichten.⁹⁵⁸ Ook uit de Zuidnederlandse Kempen en in Westbrabant zijn grote plannen tot heideontginning bekend.⁹⁵⁹ De bebossing van de heide door vermogende Bossenaren en andere landgoedbezitters dateert uit de laatste helft van de 18de eeuw en bleef in de eeuw daarna steeds populair.⁹⁶⁰ Gemeentebebossing kwam al voor in de 15de eeuw, wanneer de zandverstuivingen met bepoting bestreden werden. De gemeenten moesten daarvoor toestemming vragen aan de heer, die dan een pootkaart gaf. Vanaf 1696 waren de gemeenten verplicht een poothof te hebben om daar pootgoed op te kweken, dat later kon worden uitgezet langs de wegen.⁹⁶¹ Planmatige boerenontginning is bijvoorbeeld bekend uit Udenhout, waar de gronden eind 13de eeuw, begin 14de eeuw hoevegewijs werden uitgegeven en waar de kopers verplicht waren een boerderij van een zekere geldswaarde te stichten.⁹⁶² De indeling in tijd door Thissen moet daarom vooral gezien worden als naar de dominante ontginningswijze in de 19de eeuw.

Een andere verdeling die gemaakt kan worden is die naar de wijze van ontginning. Gebeurde die tot aan het begin van de 20ste eeuw vooral door de aanleg van bossen, omstreeks 1920 was de ontginningstechniek zover gevorderd, dat terreinen die omstreeks 1900 slechts door bebossing met succes ontgonnen konden worden, nu ook met goed resultaat tot landbouwgrond te maken waren. Er werd met name tot grasland ontgonnen.⁹⁶³

De hoger gelegen gemeenten van de Meierij kampten tot in de 19de eeuw veelal met een gebrek aan goede gras- en hooilanden. Het directe stroomgebied van de beken was veelal beperkt van omvang (breedte) en de kwaliteit van de weiden was vaak slecht, onder andere door de watermolens die het water stuwden tot laat in het seizoen.⁹⁶⁴ De ontginningen tot grasland waren daarom een bijzonder belangrijke ontwikkeling.⁹⁶⁵

De verkopen waren voor de gemeenten nog steeds een belangrijk middel om de kas aan te vullen.⁹⁶⁶ In de 19de eeuw werden ook veel door meer gemeenten gezamenlijk bezeten woeste gronden verdeeld, hetgeen de vervreemding vereenvoudigde.⁹⁶⁷

Bij Brabantse ontginningen vanaf het einde van de 19de eeuw speelde de Nederlandsche Heidemaatschappij (Heidemij) vrijwel meteen vanaf haar oprichting in 1888 een belangrijke rol,⁹⁶⁸ niet alleen in de Peel,⁹⁶⁹ maar ook bij de ontginning van het landgoed De Utrecht onder Hilvarenbeek/Esbeek⁹⁷⁰ en de 300 ha. grote ontginning van de Brusselse baron Van Eetvelde onder Bergeyk, Hoogeloon en Bladel.⁹⁷¹ De Oranjebond van orde maakte indruk met een grote ontginning onder Rovert bij Hilvarenbeek, als buurman van De Utrecht.⁹⁷² In de jaren '20 van de 20ste eeuw nam de Heidemij de boedel en de verplichtingen van de Oranjebond over. Staatsbosbeheer stond aanvankelijk geheel onder de hoede van de Heidemij, maar

⁹⁵⁶ Vergelijk Drogen 1927, blz. 110-115.

⁹⁵⁷ Drogen achtte het onderscheid tussen boerenontginningen en landgoedontginningen soms niet sterk te stellen. Het gaat niet alleen om de omvang, maar ook om de bedrijfsvoering (Drogen 1927, blz. 113).

⁹⁵⁸ Weijters 1970.

⁹⁵⁹ Vliebergh 1906, blz. 56-61, 148-150, 153; Deckers 1927, blz. 59; Thys 1792, blz. 276-278; Vanhaute 1990, blz. 110-114.

⁹⁶⁰ Zie eerder en Deckers 1912, blz. 94-95.

⁹⁶¹ Zie hoofdstuk 2.

⁹⁶² Zie eerder in dit hoofdstuk.

⁹⁶³ Lovink 1921, dl. blz. 10; Hollenberg 1980, blz. 134.

⁹⁶⁴ Lameere 1910, blz. 247-254; BHIC RRG 438, passim.

⁹⁶⁵ Drogen 1927, blz. 118-119.

⁹⁶⁶ Deckers 1912, blz. 97, 101.

⁹⁶⁷ Deckers 1912, blz. 7-8, 97-101, 175-177; zie ook de diverse 19e eeuwse gemeentearchieven zoals, bijvoorbeeld die van Oost-, West- en Middelbeers, Vessem, Hoogeloon, Oerle, etc.

⁹⁶⁸ Deckers 1912, blz. 118; Lovink 1921, dl. 2. blz. 9.

⁹⁶⁹ Blink 1929, blz. 134-135; Drogen 1927, blz. 94-96.

⁹⁷⁰ Utrecht sd.; Deckers 1912, blz. 7-8; Leusen 1949, blz. 99; Lonkhuyzen 1949, blz. 85; Sebrechts 1912, blz. 12-23; Sprangers 1933, blz. 41; Thissen 1993, blz. 270; Balen 1938, blz. 49-51.

⁹⁷¹ Kriellaars 1992, blz. 76.

⁹⁷² Oranjebond 1907, blz. 16.

ontwikkelde zich later tot een ook door het werkveld als zelfstandige partij geziene organisatie.⁹⁷³ Staatsbosbeheer speelde een belangrijke rol bij het ontwikkelen van plannen voor bebossing met een renteloos voorschot van de staat, de uitvoering van de werken en de controle op de uitvoering daarvan, zoals te Oerle.⁹⁷⁴ Ook oefende Staatsbosbeheer de controle uit over het nakomen van afspraken na de aanleg van de bossen.⁹⁷⁵ Later, in de jaren '50 van de 20ste eeuw, zou ook de bijna 30 jaar later dan de Heidemij opgerichte Grontmij haar weg naar de Brabantse ontginningen vinden.⁹⁷⁶

Naast de Heidemij, Staatsbosbeheer en de Grontmij speelden ook andere - minder bekende - partijen een rol bij de ontginningen en het beheer. Hier volgen enkele voorbeelden. De secreetmest, nu huis- en straatvuilnis geheten, bleef ook in de 20ste eeuw van belang bij ontginningen. Immers de kunstmest voegde wel mineralen toe, maar verbeterde de bodemstructuur niet.⁹⁷⁷ MIJVO, de “*N.V. Maatschappij voor ontginning van woeste gronden met toepassing van stedelijke afvalstoffen*” uit Amsterdam, voerde stedelijk afval naar het platteland af om daarmee te ontginnen.⁹⁷⁸ Nadat eerder pogingen om met Goirle en Tilburg tot overeenstemming te komen, waren afgeketst,⁹⁷⁹ huurde MIJVO in 1927 voorlopig circa 300 hectare heidegronden van het gemeentebestuur van Oost-, West- en Middelbeers. Twee jaar later besloot de gemeenteraad van de Beerzen echter de overeenkomst op te zeggen.⁹⁸⁰ MIJVO was omstreeks 1927 wel succesvol met het verwerven van een ontginning te Brecht voor de verwerking van Antwerps stadsvuilnis.⁹⁸¹ Het beheer van de ontginning Het Helvoirts Broek kwam in 1922 in handen van Het Schoutenhuis in Utrecht.⁹⁸² In Reusel was in de jaren 1918-1920 de Grondverbeteringsontginningsmaatschappij Boxtel werkzaam.⁹⁸³ In Boxtel zelf was korte tijd het Spaarfonds voor Bodemcultuur actief.⁹⁸⁴ Ook op kleine schaal opereerde in verschillende plaatsen in de Meierij de Maatschappij tot bevordering van Welstand van Landlieden, een protestantse organisatie.⁹⁸⁵ Daarnaast waren er initiatieven die niet werkelijk tot ontwikkeling kwamen, zoals onder andere in Deurne.⁹⁸⁶ Ook particulieren maakten met hun ontginningsdrang indruk op tijdgenoten, zoals bijvoorbeeld baron Van Tuyll van Serooskerken.⁹⁸⁷

De Heidemij ontgon aanvankelijk met paarden en daarna met ossen.⁹⁸⁸ De paarden werden gehuurd van de firma Dijkmans uit Bladel, die voor meer ontginners werkte.⁹⁸⁹ De ossen werden bij de boeren gekocht, die waren al geoefend. Een span van 6 ossen ploegde met een diepploeg 40 cm diep; met meer of minder ossen navenant dieper of minder diep.⁹⁹⁰ Vanaf 1906 werd met stoomploegen gewerkt. Dit was overigens niet de eerste keer dat een machine van dit type, dat bestond uit een ploeg die via een kabel tussen twee stoomlocomotieven werd heen en weer getrokken, werd ingezet; in 1874 werd al een stoomploeg in de Peel gezien.⁹⁹¹ Met een ossenspan kon circa ½ ha. per dag bewerkt worden, met een stoomploeg 3 tot 5 ha.⁹⁹² In 1911 werd de motorploeg, een tractor, geïntroduceerd.⁹⁹³

Bijzonder waren de ontginningen in het kielzog van de veenafgravingen in de Peel. De turf werd per schip afgevoerd en als retourvracht werd stadsmest meegenomen.⁹⁹⁴ Nadelig voor de ontwikkeling van de zandgronden in de Peel was, dat de bonkaarde, de bovenste veenlaag, hier zeer gezocht was om turfstrooisel van te maken. Het ware beter geweest om, zoals in Drenthe gebeurde, daarvan 50 cm ter zijde

⁹⁷³ Lovink 1921, dl. 2, blz. 13-24; Alphen 1939.

⁹⁷⁴ Kockx 1981.

⁹⁷⁵ Alphen 1939.

⁹⁷⁶ Bijvoorbeeld te Bergeyk De Pielis, zie ook Vangheluwe 2009, blz. 660.

⁹⁷⁷ Zie ook Woud 1998, blz. 229-230.

⁹⁷⁸ MIJVO 1927; zie ook Drogen 1927, blz. 185.

⁹⁷⁹ RAT internetsite, informatiepagina 5. 'Het buitengebied'.

⁹⁸⁰ BHIC PB 9130, verslag 1927 raadsbesluit 5-8-1927, verslag 1929 raadsbesluit 10-9-1929.

⁹⁸¹ MIJVO 1927.

⁹⁸² Vries 1999, blz. 37 ev.

⁹⁸³ RHCE AA Reusel na 1811, 1232.

⁹⁸⁴ Mijland 1993, blz. 62-64.

⁹⁸⁵ Vries 1972, blz. 388 (St. Oedenrode en Nuenen); PB 9130 1929 Oostelbeers c.a. raadsbesluit 10-10-1929; Eerder had deze maatschappij al bestaande bedrijven aangekocht bijvoorbeeld te Bergeijk (Vangheluwe 2009, blz. 390).

⁹⁸⁶ Drogen 1927, blz. 179-181.

⁹⁸⁷ Lovink 1921, dl. 2, blz. 9.

⁹⁸⁸ Thissen 1993, blz. 107.

⁹⁸⁹ Thissen 1993, blz. 238. Coenen 2001, blz. 324, 326; Hoeymakers 1986, blz. 85; Kockx 1981, blz. 100. Bladel van in de 18de eeuw een dorp van wagenvoerders. Mogelijk heeft dit zich in de 19de eeuw voortgezet, zodat deze keuze wellicht niet toevallig is geweest.

⁹⁹⁰ Lonkhuyzen 1949, blz. 88.

⁹⁹¹ Hollenberg 1980, blz. 96.

⁹⁹² Lonkhuyzen 1949, blz. 88.

⁹⁹³ Thissen 1993, blz. 135.

⁹⁹⁴ Kam 1973, blz. 30; Hollenberg 1980, blz. 69-70.

te leggen en daarmee na de turfafgraving de zandgrond aan te maken. Deze zou daarmee een betere structuur hebben gekregen met een groter vermogen om water vast te houden en te verplaatsen. Hoewel hierop door tijdgenoten werd gewezen, werden deze adviezen slecht gevolgd en werd er uit oogpunt van direct gewin, meestal te weinig bonkaarde gereserveerd door de latere landbouwontginning.⁹⁹⁵ Elders in de Peel, waar de veenlaag minder dik was, paste men verschillende ontginningsmethoden toe om - aangepast aan de plaatselijke situatie - een optimaal resultaat te verkrijgen.⁹⁹⁶

Aan het begin van de 20ste eeuw gingen Gedeputeerde Staten ten aanzien van de verkoop van gemeentegronden een veel striktere politiek voeren.⁹⁹⁷ Voor grote verkopen zoals in de Peel en onder Hilvarenbeek, werd geen toestemming meer gegeven, zonder dat andere mogelijkheden, hetzij uitgifte in erfpacht, hetzij eigen exploitatie door de gemeente waren overwogen.⁹⁹⁸ De gemeentelijke plannen werden beoordeeld door Staatsbosbeheer.⁹⁹⁹ Een alternatief was de verpachting van voor bouw- en grasland geschikte grond.¹⁰⁰⁰

Vanaf 1907 konden gemeenten van de staat een renteloos voorschot krijgen voor heidebebossing van maximaal 80% van de kosten, terug te betalen in 50 jaar. In 1908 werd deze regeling ook opengesteld voor verenigingen en stichtingen.¹⁰⁰¹ De Oranjabond van Orde legde er te Rovert onder Hilvarenbeek een bos mee aan.¹⁰⁰² Particuliere ontginningen werden gestimuleerd door de Landarbeiderswet 1918 en de Renteloos-voorschotregeling voor het stichten van landbouwbedrijven op woeste grond van 5 mei 1920.¹⁰⁰³

Ontginningen en meer in het algemeen verbetering van de boerenbedrijven en bedrijfshuishoudingen werden in deze jaren ook in hoge mate gestimuleerd door de opkomst van standsverenigingen zoals de Maatschappij van Landbouw en de Boerenbond met in hun kielzog landbouwconsulenten, proefvelden, landbouwerleraren, inkoop- en productie- en verkoopcoöperaties, boerenleenbanken en dergelijke.¹⁰⁰⁴

De ontginningen kenden diverse maatschappelijke aspecten. Ze boden niet alleen mogelijkheden om op de sociale ladder op te klimmen, van landarbeider tot zelfstandig boer. Zo trokken de ontginners in de Peel protestantse boeren uit andere streken van Nederland aan, stichtte de protestantse Maatschappij tot bevordering van Welstand van Landlieden verschillende ontginningsboederijen en waren er ook individuele pogingen van boeren uit het westen en het noorden om gronden ter ontginning te verwerven.¹⁰⁰⁵ De komst van andersgelovige medelanders leidde tot spanningen in de katholieke gemeenschap, die onder andere reageerde met het vervangen van de openbare scholen door katholieke.¹⁰⁰⁶

Een bijzonder aspect van de ontginningen vanaf circa 1920 tot circa 1955 is dat deze eerst deels, maar in de jaren '30 vrijwel volledig, in het kader van werkverschaffing werden verricht. Maar al vanaf de eerste decennia van de 19de eeuw werden inwoners die voor ondersteuning in aanmerking kwamen of zouden komen, ingezet voor bebossing.¹⁰⁰⁷

*Zo besloot de raad van Oost-, West en Middelbeers in 1817 "tot het verkoopen van eenig mast en berkenhout aan de gemeente toebehoorende en tot het employeren van eene somme van tachtig guldens uit de daarvan te provenieren penningen tot het beplanten en begraven van gemeentes wegen en verdere gronden wordt besloten en zulks ten einde daardoor aan eenige arme lieden werk te verschaffen".*¹⁰⁰⁸

⁹⁹⁵ Hollenberg 1980, blz. 79-83; Dilling 1920, blz. 77-80; zie ook Balen 1938, blz. 6; zie ook Blink 1929, blz. 143-144; Crijns 1987, blz. 189.

⁹⁹⁶ Crijns 1987, blz. 189-191.

⁹⁹⁷ Deckers 1912, blz. 12, 94; Droesen 1927, blz. 128-132.

⁹⁹⁸ Droesen, blz. 99-100, 133, 140-147.

⁹⁹⁹ Lovink 1920, dl. 1, blz. 11; Thissen 1993, blz. 138; Kriellaars 1992, blz. 76.

¹⁰⁰⁰ Droesen 1927, blz. 131, 133-141.

¹⁰⁰¹ Deckers 1912, blz. 6, 10-11; Droesen 1927, blz. 98-100, 148-165; zie ook hoofdstuk 3.

¹⁰⁰² Thissen 1993, blz. 139; Kriellaars 1992, blz. 76.

¹⁰⁰³ Thissen 1993, blz. 196-197; Kriellaars 1992, blz. 76-77; Crijns 1992, blz. 256-261; zie ook Droesen 1927, blz. 137.

¹⁰⁰⁴ Hier dieper op ingaan valt buiten het bestek van deze studie. Aan de geschiedenis van deze organisaties is overigens zowel lokaal als regionaal al ruimschoots aandacht besteed. Korthedshalve zij hier verwezen naar Deckers 1912; Crijns 1992; Thissen 1993, etc. De boerenorganisaties bestaan nu nog voort in ZLTO en de Rabobank.

¹⁰⁰⁵ BHIC PB 9130 1927 Besluit raad Oostelbeers ca. 14-10-1927; Thissen 1993, blz. 153; Crijns 1992, blz. 263.

¹⁰⁰⁶ Thissen 1993, blz. 214-216, 219-220, 225-229.

¹⁰⁰⁷ Droesen 1927, blz. 70, 72-73.

¹⁰⁰⁸ BHIC PB 7794, 9-5-1817 litt Z. no. 339.

Dit ondersteuningsbeleid werd in de loop van de 19de eeuw voortgezet.¹⁰⁰⁹ Dat waren plaatselijke initiatieven.¹⁰¹⁰

In het verslag van de commissie van landbouw wordt dit als volgt omschreven: “*Verscheidene verkooppingen [van ongecultiveerde gronden HV] zijn na bekomene autorisatie in de loop van 1843 gehouden en veele gemeentebesturen zijn er op bedacht geweest om in afgelegene gedeelten hunner heide sparreboschen voor gemeentens rekening aan te leggen bij de steeds toenemende bevolking en de blijkbaar toenemende armoede wordt het oog meer en meer op de ontginningen gevestigd niet zoo zeer om daar uit voordeelen te trekken die niet dan na verloop van veel jaren volgen kunnen, als veeleer om de behoeftige klasse in de gelegenheid te stellen door handenarbeid het brood te verdienen en daardoor bedelarij, landlooperij, dieverij etc voor te komen en de armekassen van eenen op den duur ondragelijken last zoo veel mogelijk te ontheffen*”.¹⁰¹¹

Ook aan het einde van de 19de en aan het begin van de 20ste eeuw werd nog op deze manier gewerkt.¹⁰¹²

De commissie Sickesz meldde in 1890 voor Reusel: “*Ten einde in de winter aan de armen werk te verschaffen, laat de gemeente jaarlijks 5 tot 8 ha. heidegrond behoorlijk spitten en bewerken tot den aanleg van dennenbosch, terwijl dan, op een geschikt tijdstip in het voorjaar, de in orde gebrachte grond op één dag met dennen wordt bezaaid. Hiervoor wordt de hulp ingeroepen die kosteloos wordt verleend, van 50 tot 70 ingezetenen, die gaarne aan de oproeping gehoor geven en het werk, onder toezicht van het gemeentebestuur, behoorlijk verrichten*”.¹⁰¹³

Een regionaal initiatief was de oprichting van de Stichting Werkverschaffing en Ontginning Noord Brabant op 24 november 1937 in Den Bosch.¹⁰¹⁴ Zij was onder andere betrokken bij plannen om grond te verwerven onder Goirle en deze door plaatselijke werklozen te laten ontginnen. De beoogde grond werd echter aan een andere partij verkocht, zodat dit project geen doorgang vond.¹⁰¹⁵

Op de heidevelden in Noorderkempen ontstonden in de 19de eeuw voor de Belgische afscheiding landbouwkolonies vergelijkbaar met die in Drenthe, maar dat terzijde.¹⁰¹⁶ Vanaf 1920 kreeg de Nederlandse centrale overheid een steeds grotere rol in de tewerkstelling van werklozen, waarbij evenwel de uitvoering aan de lokale overheden gedelegeerd werd.¹⁰¹⁷ In 1931 was door het rijk en de provincie Noord Brabant subsidie verleend voor ontginnings- en bebossingsprojecten en waren projecten aangevangen in en door Helmond, Liessel, Bakel, Mierlo, Deurne, Boxtel, Nistelrode, Someren, Stiphout, Berchem, Veldhoven, Tilburg, Heeze, Nuenen, Nuland, Lieshout, Waalre, Schijndel, Eindhoven, Beek en Donk, St. Oedenrode, Budel, Goirle, Lierop, Asten, Bergeyk en Drunen, terwijl Gedeputeerde Staten in datzelfde jaar nog met verschillende andere gemeenten correspondeerden over werkverschaffingsprojecten.¹⁰¹⁸ Van 1932 tot 1939 liep het aantal van in heel Nederland aan ontginningsprojecten tewerkgestelden op van 30.000 tot 68.000.¹⁰¹⁹ De betrokkenen kwamen veelal uit de steden. Ze waren niet gewend aan het zware handwerk, want het werk ging met de schop. Dit kon leiden tot gespannen arbeidsverhoudingen.¹⁰²⁰

In 1941 werd een algemeen verbod van ontginnen van kracht, alhoewel er ontheffing kon worden ontleend.¹⁰²¹ Na WO II werd in het kader van de ‘D.U.W.’ (Dienst Uitvoering Werken)¹⁰²² de ontginning door werklozen voortgezet. Zo kocht de gemeente Bergeijk in 1950 circa 900 ha. woeste gronden aan, die in de jaren 1952 tot 1955 ontgonnen werden door DUW-arbeiders. Toen in 1955 door het aantrekken van de economie deze bron van arbeid was opgedroogd, werd de ontginning voortgezet met behulp van machines. De Pielis, zoals deze ontginning heet, werd in 1959 voltooid.¹⁰²³ De gemeenten Eersel, Vessem, Hoogeloon, Hoge en Lage Mierde, Bladel, Reusel (en mogelijk nog andere) vormden, samen met

¹⁰⁰⁹ BHIC PB 9127 gemeenteverslag Oostelbeers ca. 1856, 1866 blz. 48 in combinatie met blz. 18, 1867 blz. 37; Sprangers 1933, blz. 33, 231.

¹⁰¹⁰ Droesen 1927, blz. 181-182; Thissen 1993, blz. 41, 81, 272; Hermans 1945, blz. 149.

¹⁰¹¹ BHIC PCL 33 (1844), staat van landbouw 1843, paragraaf 39.

¹⁰¹² Droesen 1927, blz. 182-183; Lovink 1921, dl. 2, blz. 11; Kriellaars 1992, blz. 76.

¹⁰¹³ Sickesz 1890, LXXVI, blz. 2.

¹⁰¹⁴ BHIC PB2 1920-1949 1103.

¹⁰¹⁵ RAT internetsite 5. ‘Het buitengebied’, inzake landgoed Gorp.

¹⁰¹⁶ Vanhaute 1990, blz. 108-109.

¹⁰¹⁷ Droesen 1927, blz. 97, 150-151; Thissen 1993, blz. 244, 248, 253, 272; Hermans 1945, blz. 149.

¹⁰¹⁸ BHIC PB2 1106; Sprangers 1933, blz. 232.

¹⁰¹⁹ Maaswinkel 1949, blz. 27-38, 34.

¹⁰²⁰ Maaswinkel 1949, blz. 38, zie ook blz. 30 agitators.

¹⁰²¹ Maaswinkel 1949, blz. 41.

¹⁰²² Voor iets over de achtergrond zie Cuppen 1987.

¹⁰²³ Informatie website Stichting De Pielis Bergeijk; Vangheluwe 2009, blz. 660.

Gedeputeerde Staten en Provinciale Waterstaat, de Ontginningscommissie de Kempen, die ontginningswerkzaamheden liet uitvoeren in DUW-verband onder leiding van de Grontmij.¹⁰²⁴

In Brabant zouden in de jaren '20 en '30 van de 20ste eeuw circa 38.000 ha ontgonnen zijn. Deze cijfers zijn echter net als de eerdere cijfers over de omvang van ontginningen niet betrouwbaar, zodat ze hier slechts als een indicatie gegeven worden.¹⁰²⁵

In de jaren '20 van de 20ste eeuw liet Tilburg 600 ha. ontginnen, waarvan 500 tot vloeivelden voor de opvang van het stedelijk afvalwater.¹⁰²⁶ Dit was geen traditionele ontginning, maar de gronden werden wel bewerkt en vervolgens op een meer economisch dienstbare wijze ingezet. Een andere niet-typische ontginning, die evenwel toch in het tijdsbeeld van de eerste decennia van de 20ste eeuw past, was Tuinstad Sterksel. Hier raakten stad en platteland elkaar. De Antwerpse makelaar D. Willems had in 1914 de heerlijkheid Sterksel gekocht en slaagde erin naar Sterksel te ontkomen voordat de Duitsers in dat jaar Antwerpen bezetten. In 1915 richtte hij met een aantal industriëlen de Maatschappij N.V. De Heerlijkheid Sterksel op. Deze had tot doel door onder andere het droogleggen van vennen circa 1000 ha. tuin- en landbouwgronden te ontwikkelen. De tuinbouw zal ongetwijfeld gericht zijn geweest op de industriële groeisteden Eindhoven en Helmond. De plannen zijn echter nooit voltooid. De onderneming werd onder andere gefinancierd door de Hanzebank en toen deze in 1923 failliet ging, moest ook de Maatschappij geliquideerd worden. De gronden werden merendeels verkocht aan landbouwers van elders. Echter vanaf het einde van de jaren '50 ontstond door de uitgifte van een groot aantal bouw kavels uiteindelijk toch een tuindorp.¹⁰²⁷

Ten slotte leverden ook de ruilverkavelingen, die vanaf de jaren '20 van de 20ste eeuw voorbereid werden, een bijdrage tot de ontginning. Een voorbeeld daarvan vormt de ontginning van de oude gemeynt Heizen in de ruilverkaveling Moergestel.¹⁰²⁸

1.4.6 Natuurbescherming en natuurontwikkeling

Vanaf het eind van de 19de eeuw ontwikkelde zich het besef dat woeste gronden naast een potentiële waarde als ontginningsgebied ook een eigen waarde hadden: die van natuur- en recreatiegebied.¹⁰²⁹ In 1907 werd de Vereniging Natuurmonumenten opgericht¹⁰³⁰ en in 1928 trad de Natuurschoonwet in werking, die in de Nood-Boschwet van 1917 en de Boschwet van 1922 al deels voorgangers had.¹⁰³¹ Sinds 1931 bestond de mogelijkheid om op basis van een streekplan ontginningen geheel te verbieden, wanneer tengevolge daarvan stukken woeste grond verloren zouden gaan die in het algemeen belang beter in reservaten van natuurschoon behouden konden blijven.¹⁰³² In de jaren '30 ontzag de Heidemij dan ook al bepaalde natuurelementen bij haar ontginningen:

*“Bij de bebossing wordt, zoveel als met de economische belangen van de gemeente in overeenstemming kan worden gebracht, rekening gehouden met het natuurschoon. Zo zijn in meer dan één bebossing bepaalde terreinen als heideplassen, zandverstuivingen e.d. als natuurmonument uitgespaard met een totale oppervlakte van plm 585 ha., verdeeld over 14 gemeenten”.*¹⁰³³

Sinds 1936 werd daarbij het oordeel van Staatsboschbeheer ingeroepen.¹⁰³⁴ In 1961 besloot de regering geen toestemming meer te geven voor nieuwe ontginningen.¹⁰³⁵ De maakbaarheid van de natuur of het natuurschoon zoals het toen heette, kreeg al een eerste, zij het wellicht meer hobbyistische dan beleidsmatige, aanzet in de jaren '30. Van Balen schreef in 1938 over Twente:

“als mede een juistere plaatsing van den verkeersweg, die bovendien, ter wille van het effect in het landschap niet meer liniaalrecht is gehouden” en “Natuurschoon viel hier niet te bederven, want er was letterlijk niets, daarentegen is er thans nieuw natuurschoon aan het ontstaan, want nu dit voorheen

¹⁰²⁴ Thissen 1993, blz. 276.

¹⁰²⁵ Thissen 1993, blz. 200.

¹⁰²⁶ Drogen 1927, blz. 182; Crijns 1992, blz. 262.

¹⁰²⁷ Met dank aan Henk van der Heijden te Valkenswaard voor de verwijzing. Spruit 2003; <http://www.sterksel.nu> ook voor de projectkaart. Voor de Hanzebank en het faillissement zie Dekkers 1992.

¹⁰²⁸ Thissen 1993, blz. 275; CTD 1938; Leusen 1949, blz. 121-127; Crijns 1992, blz. 267-268.

¹⁰²⁹ Bos 1876, blz. 16, 20-23; Drogen 1927, blz. 151, die het vanuit het vreemdelingenverkeer als een sociaal-economisch voordeel zag, maar ook oog had voor het waterbergend en windbrekend vermogen van de bossen.

¹⁰³⁰ Lonkhuyzen 1949, blz. 81.

¹⁰³¹ Malsch 1939, blz. 34-41.

¹⁰³² Hermans 1945, blz. 127.

¹⁰³³ Alphen 1939, blz. 50; zie ook Balen 1938, blz. 6.

¹⁰³⁴ Wessels 1939, blz. 54.

¹⁰³⁵ Thissen 1993, blz. 9.

*nauwelijks begaanbare gebied eenmaal ontsloten is, worden er overal aardige hoekjes gevormd, deels door oude boomgroepen of bestaande plassen te ontzien, deels door nieuwe beplanting daarbij te doen aansluiten”.*¹⁰³⁶

Ook regionaal werden er natuurbeschermingsorganisaties in het leven geroepen, zoals het Brabants Landschap. Dit werd periode december 1931-januari 1932 gesticht. Vanaf 1963 slaagde de organisatie erin om gronden te verwerven en deze in beheer te nemen. Brabant Landschap beheert nu circa 16.500 ha.¹⁰³⁷ Vanaf eind jaren ‘40 ontwikkelde het beleid zich landelijk van een passief bezit naar actief natuurbeheer en natuurontwikkeling.¹⁰³⁸ Na decennia werd de heide weer geplagd, gemaaid en begraasd, voedselrijk bezinksel van vennen werd uitgegraven, zoals ze vroeger uitgeturfd werden en beken mogen na tientallen jaren strakgetrokken gelegen te hebben, opnieuw meanderen. Daarnaast wordt er grond aan zijn landbouwbestemming onttrokken en opnieuw tot ‘natuur’ gemaakt, terwijl in andere gebieden de gebruikers gebonden zijn aan specifieke beheersregels. Hierbij kunnen diverse vragen van biologische, historische, economische en ethisch-filosofische aard gesteld worden, want iedere menselijke keuze sluit immers andere mogelijkheden uit. In biologische zin is het een keuze voor bepaalde soorten, in historische zin voor een landschap uit een bepaalde periode,¹⁰³⁹ in economische zin de afweging tussen een strikt commerciële exploitatie of een door subsidies of secundaire activiteiten (zoals dagzorg voor dementerende ouderen) medefinancieren van een in beginsel economisch niet verantwoord beheer en in ethisch-filosofische zin naast de vorige vragen, ook de absolute vraag: is dit natuur; met andere woorden: moeten we in enkele decennia proberen te herstellen wat de mens, dan wellicht niet in millennia, maar dan in centennia heeft aangetast en zijn die pogingen tot herstel niet per definitie strijdig met de aard van de natuur?

1.4.7 Watertoevoer en waterafvoer

Zoals hiervoor in dit hoofdstuk al werd aangetoond, leverde de afvoer van water al vanaf de late middeleeuwen moeilijkheden op. Zelfs op de hogere heidegronden kon de afvoer van water voor problemen zorgen.

*Zoals bijvoorbeeld in 1761 te Reusel: “ons begeven naar de herbaan in de heyde grensende tegens de limiten van Postel en bevonden dat de heyde aldaar seer sempig viel en in de wintertyt by na onmogelyk was dien weg te passeren”.*¹⁰⁴⁰

Voor het in cultuur brengen van natte gronden was een eerste vereiste, dat het overtollige water kon worden afgevoerd. Pas daarna kon de ontginning beginnen.¹⁰⁴¹ Waar dat niet goed gebeurde, zoals in het laatste kwart van de 19de eeuw in de Peel, mislukte de ontginning.¹⁰⁴²

Ook meer in het algemeen bleef in de 19de eeuw de afvoer van water een probleem.¹⁰⁴³ Echter vanaf het einde van die eeuw kreeg de gebrekkige waterafvoer serieuze aandacht van de Staat. Sinds het begin van de 20ste eeuw werkten waterschappen aan het kanaliseren en normaliseren van de grotere beken en de Heidemij volgde voor de aanvoerende stroompjes.¹⁰⁴⁴ Het geforceerd afvoeren van water bij ontginningen was echter in beginsel in strijd met het Burgerlijk Wetboek.¹⁰⁴⁵ Met een aanvulling van de Waterstaatswet in 1923 werd tenminste voor een deel daarvoor een oplossing gevonden.¹⁰⁴⁶

1.4.8 Kanalen en vloeiweden

Beer en as mochten dan voor 1800 niet populair zijn als bemestingsmiddel,¹⁰⁴⁷ de weerstand was wellicht eerder overwonnen indien de aanvoer geen problemen zou hebben opgeleverd.¹⁰⁴⁸ Behalve de steenweg van

¹⁰³⁶ Balen 1938, blz. 17-18. Van Balen had overigens een eigen opvatting over natuurschoon en het behoud daarvan, zie blz. 21-22.

¹⁰³⁷ <http://www.brabantslandschap.nl/brabantslandschap.html>; Caspers 1999.

¹⁰³⁸ Oudemans 1953; Kam 1973, blz. 80-81.

¹⁰³⁹ Of het aantasten van historische ontwikkelingen in het landschap. Dit is immers al eeuwen maakbaar. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de dennenbossen, de esdekken, maar ook aan de middeleeuwse afwaterings ‘graven’. Moeten die evenals de “Wanroysche Beek” die in 1825-1826 deels gekanaliseerd werd (Vera 2000, blz. 95) of de aanpassingen aan de Aa aan het begin van de 19e eeuw (Pel 2007, blz. 144-155) ook (her)meanderd worden? Maar ook de latere kanalisaties maken deel uit van de geschiedenis van het landschap. Qui custodiet ipsos custodes? Hoe wordt voorkomen dat historische ingrepen in het landschap geheel geneutraliseerd of beter gezegd omgebogen worden, door de inzichten die op dit moment in de mode zijn? Zie ook Dirx 2001.

¹⁰⁴⁰ BHIC RRG 36, f. 237 19-19-1751.

¹⁰⁴¹ Lovink 1921, dl. 1, blz. 16; Droesen 1927, blz. 110.

¹⁰⁴² Hollenberg 1980, blz. 98, 100, 108, 112, 120.

¹⁰⁴³ Deckers 1912, blz. 239; Crijns 1987, blz. 151, 155, 206.

¹⁰⁴⁴ Leusen 1949, blz. 109-115; zie ook Otto 1963, blz. 71-74; Crijns 1992, blz. 271-273.

¹⁰⁴⁵ BW 1838 art. 673, zie verder hoofdstuk 3.

¹⁰⁴⁶ Leusen 1948, blz. 102-104.

¹⁰⁴⁷ Hermans 1845, blz. 32-33.

¹⁰⁴⁸ Kriellaars 1987, blz. 50-53.

Den Bosch naar Eindhoven en verder richting Luik waren er in de Meierij geen andere wegen dan zandwegen en deze waren over het algemeen slecht en op sommige plaatsen heel erg slecht. Zelfs voor boeren uit het onder de rook van Den Bosch gelegen Helvoirt was het bezwaarlijk mest uit de stad te halen.¹⁰⁴⁹ Een boerenkar kon 's zomers maximaal 600 lb (235 à 282 kg) in laag tempo over de zandwegen vervoeren.¹⁰⁵⁰ 's Winters waren die banen nog erger.¹⁰⁵¹ Hoewel de Dommel tot Boxtel of hoger¹⁰⁵² en de Aa tot Helmond in beginsel bevaarbaar waren voor kleine vaartuigen, leverden zowel de vele bochten als de watermolens bezwaren op. Deze gebrekkige infrastructuur verhinderde dan ook praktisch zowel de aanvoer van mest van buiten, als de afvoer van de producten.¹⁰⁵³

Al in de 16de en 17de eeuw bestonden er plannen om kanalen aan te leggen in de Meierij van Den Bosch, maar ze werden nooit gerealiseerd.¹⁰⁵⁴ Eind 18de eeuw kwam het kanaal opnieuw in de belangstelling te staan.¹⁰⁵⁵ De Buxtelse landmeter, politicus en (self made) waterbouwkundige Hendrik Verhees won in 1785 de prijsvraag die het Bataafsch genootschap der Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam had ingesteld in de kwestie:

*“zijn er eenige natuurlijke of andere hinderpaalen, die het ondoenlijk zouden maaken om een kanaal te graaven van 's Hertogenbosch af tot aan of nabij de steden Maastricht of Luik, het geen bevaarbaar en voldoende zijn zou ter vervoering van allerlei koopgoederen, welke in onze zeehavens ontvangen worden; zoo neen, welke zou het beste en meest uitvoerlijke plan zijn, welke kosten, zouden er toe vereischt worden, en welke voordeelen zouden ons land en den koophandel daaruit trekken kunnen”.*¹⁰⁵⁶

Hoewel niet op de eerste plaats een fysiocratisch geïnspireerde vraag, zou de realisatie van het plan van Verhees een belangrijke verbetering van de mogelijkheden van de boeren in het plangebied en een area daar omheen inhouden.¹⁰⁵⁷ Het voorstel van Verhees is echter nooit gerealiseerd.¹⁰⁵⁸ In de periode 1803-1810 werd er wel een serieuze poging gedaan om de Aa beter bevaarbaar te maken.¹⁰⁵⁹ Dat men hier ook aan een kanaal dacht, moge blijken uit de naam die het gemeentebestuur van Veghel voorstelde en die in 1809 ootmoedig door de koning geaccordeerd werd: Lodewijksvaart.¹⁰⁶⁰ De bevaarbaarmaking stond volgens de motivering ook expliciet voor het bevorderen van de ontginningen.¹⁰⁶¹ Vader en zoon

Wesselman, heren van Helmond en beiden lid van de commissie van landbouw, respectievelijk *“met roem bekend als een liefhebber en uitmuntend verbeteraar van den landbouw, niemand in de Meierij overtreft hem hier in”*¹⁰⁶² en *“een ijverig beoefenaar van de landbouw”*.¹⁰⁶³ ijverden als ontginners¹⁰⁶⁴ niet alleen voor het bevaarbaar maken van de Aa, maar ook voor het voor de scheepvaart ontsluiten van andere Meierijse stromen.¹⁰⁶⁵

Er werd in deze tijd ook over gedacht om de Aa bij Helmond met de Maas bij te Neer te verbinden, dwars door de Peel heen, langs Asten en Helmond.¹⁰⁶⁶ Een ander plan uit 1785 beoogde het graven van een kanaal tussen de Maas en de Schelde. Het zou via Someren, Leende, Dommelen, Casteren, Hilvarenbeek, Goirle en Riel uiteindelijk uit moeten stromen in de Schelde onder Bergen op Zoom. Dit kanaal, dat ook bevaarbaar moest zijn en van bestaande riviertjes zijtakken zou maken, zou kunnen dienen voor bevoeiing door het (kalkrijke) Maaswater.¹⁰⁶⁷ Met enige variatie kwam dit plan nogmaals in 1818 en 1837 aan de

¹⁰⁴⁹ Eerenbeemt 1958, blz. 122-124.

¹⁰⁵⁰ Eerenbeemt 1955, blz. 147; Eerenbeemt 1958, blz. 120-121. Dit kan een door andere belangen geïnspireerde neerwaartse bijstelling van het werkelijke vermogen zijn, want de “eerdkar” had een inhoudsmaat van circa ½ m³. Men mag er vanuit gaan dat dit een door de praktijk bepaalde maat was, die ook volledig benutbaar was.

¹⁰⁵¹ Kriellaars 1987, blz. 84.

¹⁰⁵² Aa 1839, dl. 3, blz. 420.

¹⁰⁵³ Voor de samenhang tussen aan- en afvoer zie Thissen 1993, blz. 29-30, 61-62, 83-88, 145-148.

¹⁰⁵⁴ Eerenbeemt 1955, blz. 246-247. Met als uitzondering wellicht het bevaarbaar maken van de Aa tussen Helmond en Den Bosch na octrooi van Philips II in 1573, zie Velthoven 1935, dl. 1, blz. 320.

¹⁰⁵⁵ Vergelijk Thys 1792, blz. 83-89.

¹⁰⁵⁶ Pel 2007, blz. 132-133; zie ook Staring 1850, blz. 3-6; Velthoven 1935 dl. 1, blz. 323-324.

¹⁰⁵⁷ Eerenbeemt 1955, blz. 247.

¹⁰⁵⁸ Pel 2007, blz. 139.

¹⁰⁵⁹ Pel 2007, blz. 144-155; Zie ook Eerenbeemt 1955, blz. 38-40, 49-50, 154.

¹⁰⁶⁰ BHIC BA 1073 2 bloemaand 1809 D. De naam zelf werd echter al eerder als projectnaam gebruikt: BA 1078 1 wijnmaand 1807 A en B.

¹⁰⁶¹ BHIC MC 483; Woude 1998, blz. 124; Hollenberg 1980, blz. 28.

¹⁰⁶² Hanewinkel 1803, blz. 306.

¹⁰⁶³ Aa 1839, dl. 5, blz. 404.

¹⁰⁶⁴ Velthoven 1935, dl. 1, blz. 318-320; Hollenberg 1980, blz. 15-20.

¹⁰⁶⁵ Hollenberg 1980, blz. 22-28.

¹⁰⁶⁶ Hollenberg 1980, blz. 27.

¹⁰⁶⁷ Hermans 1845, blz. 47-48.

orde.¹⁰⁶⁸ De eigenaar van de Reijshof onder Tilburg stelde in 1804 voor om “*De Ley*”, dus de Donge tussen Geertruidenberg en de Reijshof, bevaarbaar te maken, ergo te kanaliseren.¹⁰⁶⁹

Intussen was men in het zuiden onder Napoleon begonnen met de aanleg van het Grand Canal du Nord, ofwel het Noorder-kanaal, dat de Rijn met Maas en Schelde moest verbinden. Lommel, dat ‘in de weg lag’ werd bij het verdrag van Fontainebleau in 1807 geruild tegen de Luikse, dus Franse, exclave Luiksgestel. Toen in 1810 het Koninkrijk Holland bij het Franse keizerrijk werd ingelijfd, verloor het kanaal aan belang en werd de aanleg gestopt. Inmiddels was onder andere het gedeelte tussen de Maas en Lozen onder Bocholt gereed.¹⁰⁷⁰ Dat was ongetwijfeld een tegenvaller voor de stad Den Bosch, die door het graven van een verbindingskanaal met het Canal du Nord een mogelijkheid zag oude wensen om haar bereikbaarheid ten opzichte van het platteland te verbeteren, te realiseren.¹⁰⁷¹

Ondanks al deze plannen kwam in de periode 1822-1826 alleen de Zuid-Willemsvaart tot stand, die Den Bosch met Maastricht verbond.¹⁰⁷² Er werd daarbij gedeeltelijk gebruik gemaakt van de al eerder onder Napoleon gegraven trajectdelen van het Grand Canal du Nord.¹⁰⁷³ Ook de Zuid-Willemsvaart moest meer doelen dienen: naast de aan- en afvoer van producten, waaronder hout,¹⁰⁷⁴ ook het bevoeien met kalkrijk Maaswater. De verwachtingen waren hooggespannen:

“Het graven der Zuid Willemsvaart heeft in dit gedeelte der provincie die reeds bij veele de lust gaande gemaakt om des zelve boorden vruchtbaar te maken, de onkostbare aanvoer van elders zoo overvloedige meststoffen zal hiertoe dadelyk in staat stellen wanneer slechts de gemeentebesturen geauthoriseerd waren om deze voor hen nutteloze gronden door verkoop aan particulieren te doen overgaan”.¹⁰⁷⁵

Na de ingebruikname constateerde de Provinciale Commissie van Landbouw echter, dat de aanvoer van haardas en stedelijke mest niet was toegenomen. Als voornaamste hinder werd de hoogte van de sluisgelden gezien.¹⁰⁷⁶ Deze bleven in de volgende jaren een rol spelen.¹⁰⁷⁷ In 1842 stelde dezelfde commissie echter vast dat langs de Zuid-Willemsvaart de aanvoer van mest tot de ontginning van bouwland leidde.¹⁰⁷⁸

Het volgende jaar schreef men: *“Ontginningen tot bouw en weideland kunnen slechts aan die oorden met succes ondernomen worden, alwaar meststoffen op eene onkostbare wijze onder anderen de gemeentens aan en in de nabijheid der Zuidwillemsvaart gelegen een schoon voorbeeld opleveren”*.¹⁰⁷⁹

Dit zal het resultaat geweest zijn van de beslissing van de minister van financiën van 17 februari 1842 om de sluisgelden van de schepen die van Den Bosch in de richting van Maastricht voeren voorlopig te halveren.¹⁰⁸⁰

De ontwikkeling van de turfindustrie in de Peel was ondenkbaar geweest zonder de nabije beschikbaarheid van waterwegen. Zowel de gemeente Deurne als de Maatschappij Helenaveen, de private turfexploitant te Deurne, lieten een kanaal richting Noordervaart graven, waarmee ze via de Zuid-Willemsvaart naar alle windrichtingen toegang kregen tot goedkoop bulkvervoer. Als retourvracht werd stadsmest meegenomen, waarmee landbouwontginning van de afgegraven veengronden mogelijk werd.¹⁰⁸¹

¹⁰⁶⁸ Hermans 1845, blz. 48-50.

¹⁰⁶⁹ Weijters 1970, blz. 30-21.

¹⁰⁷⁰ Indekeu 2002; Woud 1998, blz. 115-116; Ackersdijck 1808; Staring 1850, blz. 4-8; BHIC BA 1089, f. 347v. 12-2-1808; BA 1093 26-9-1808 G.

¹⁰⁷¹ Eerenbeemt 1955, blz. 207, 247-248.

¹⁰⁷² BHIC PB 7806, 16-6-1820 litt. G. no 517; PB 7811, 31-8-1821 lit D no 829; PB 7816, 31-10-1822 litt. E no. 1097, 16-12-1822 litt. L no. 1222 (eerste steenlegging); PB 7818, 5-5-1823 litt. K no. 344, 9-5-1823 litt. LL no. 361, 16-6-1823 litt. MM no. 512, 23-6-1823 litt. U no. 524; PB 7819, 7-7-1823 litt. EE no. 569, 1-9-1823 litt. H no. 701 KB 8-8-1823 no. 20: ordonnantie w.o. verbod weiden kanaaldijk Zuid Willemsvaart; PB 7820, 22-12-1823 litt. OO no. 999, litt. SS no. 1001; PB 8304 1825 67 Zuid-Willemsvaart bevaarbaarstelling tot Helmond en tarieven; Woud 1998, blz. 128-130, echter blz. 203: *“Er zijn nauwelijks aanwijzingen dat de kanalcampagne van het rijk in de jaren twintig ook specifieke landbouwbelangen moest dienen.”*; Hollenberg 1980, blz. 29.

¹⁰⁷³ Staring 1850, blz.. 7-10.

¹⁰⁷⁴ Eerenbeemt 1955, blz. 144-145.

¹⁰⁷⁵ BHIC PCL 11, Staat van landbouw 1822.

¹⁰⁷⁶ BHIC PCL 17, missive sd. (1828); PCL 18, Staat van landbouw 1828; zie ook Wagenaar 1916, dl. 1, blz. 167-169, nr. 46: Publicatie van den 31en mei 1825 no. 22, nopens de door z.m. bepaalde aanvankelijke openstelling der Zuid-Willemsvaart van het gedeelte tusschen ‘s-Hertogenbosch en Helmond en het tarief der aan iedere schutsluis te heffen passagegelden. Prov. Bl. 1925, nr. 67; Velthoven 1935, dl. 2, blz. 83-84; Hollenberg 1980, blz. 30.

¹⁰⁷⁷ BHIC PCL 18, Staat van landbouw 1928; PCL 27 (1838) missive, Staat van landbouw 1836.

¹⁰⁷⁸ BHIC PCL 32, Staat van landbouw 1842; zie ook Droesen 1927, blz. 70.

¹⁰⁷⁹ BHIC PCL 33, Staat van landbouw 1843.

¹⁰⁸⁰ Hollenberg 1980, blz. 37.

¹⁰⁸¹ Velthoven 1935, dl. 2, blz. 87-89; Griendt 2002, blz. 23.-25.

Behalve voor de aanvoer van meststoffen en de afvoer van landbouwproducten en turf¹⁰⁸² werden de 19de eeuwse kanalen ook belangrijk geacht door de mogelijkheid om slib- en kalkrijk Maaswater aan te voeren en daarmee de hooggelegen heide te bevoeien en zodoende in weilanden te veranderen. De redenering luidde: met water gras, met gras vee, met vee mest en met mest bijna alles wat men hebben wil.¹⁰⁸³ Daarmee zou de vicieuze cirkel van het mestgebrek doorbroken worden.

Het principe van de kunstmatige vloeiveiden was al eerder bekend.¹⁰⁸⁴

In Diessen schreef men in 1805: “*dat deze brug en sluis in het jaar 1795 is aangelegt met die hoop van de heide door het overstromen van het water tot weide voor het vee beter gras zoude voortbrengen*”; het resultaat viel daar echter tegen: “*edog sedert 10 jaren heeft men moeten ondervinden dat het effect welk men daar van verwacht had niets heeft opgeleverd, maar in tegendeel veele doorbraken veroorzaakt waar van men differente besteeding zou kunnen opgeeven tot groot nadeel onzer gemeente dat de heirbaanen in den winter zodanig onbruik maakte dat men dikwils met kar en paard dezelve niet bereeden worden ja zelfs dat het water zo opsteeg dat men in de naby staande huizen niet komen kon, dus heeft men door differente klagten niet kunnen afzyn om dezelve te veranderen en om het water beter des winters zynen ruimen afloop te hebben*”.¹⁰⁸⁵ Het water zal mogelijk onvoldoende voedingstoffen hebben meegevoerd en het was moeilijk te beheersen. De la Court was in 1798 in elk geval positief: “*Den mensch kan en moet de mildadige natuur nabootsen, en de uitwerking eener kunstige overstroming zal des te zekerer en grooter zyn, om dat deze van pas en tijdig kan geschieden* .....”.¹⁰⁸⁶ In het aan Diessen naburige Casteren liep in 1809 nog een door Lodewijk Napoleon met 500 gulden gesubsidieerd experiment om “*van heyde door het onder water zetten weide te maken*”.¹⁰⁸⁷ Het resultaat van deze proef is niet bekend. In Someren bestonden omstreeks 1809 plannen om met water heide tot weide te herscheppen. Ze zijn nooit uitgevoerd.¹⁰⁸⁸ Ook later werden er nog plannen gemaakt om via lokale waterlopen de kwaliteit van landerijen te verbeteren. Zo is in 1817 sprake van vloeiveiden ter grootte van 65 ha. onder Valkenswaard.¹⁰⁸⁹ Op het landgoed de Baast werd in 1823 een sluis gemaakt, kennelijk met het doel te bevoeien.¹⁰⁹⁰ In Bladel werden vanaf 1839 vloeiveides aangelegd, te Dommelen vanaf 1817.¹⁰⁹¹

Het slib- en kalkrijke Maaswater bleef de voornaamste uitdaging. In 1837 kwam de Beekse predikant Van Heusden¹⁰⁹² met het plan voor een kanaal van de Maas via Weert, Meijel, Sterksel, Heeze, Aalst, Veldhoven, Oerle, Wintelre, Middelbeers, Diessen, Hilvarenbeek, Goirle, Riel, etc. richting Zeeland. Verder was er sprake van zijkanalen onder andere tussen Hilvarenbeek en de Dieze.¹⁰⁹³ De la Court pleitte in 1841 voor een afvoerkanaal vanuit de Peel, dat meerdere doelen zou kunnen dienen. Naast de afvoer van het overtollige water waardoor de Peel ontgonnen zou kunnen worden, zou men met water uit de Maas kunnen bevoeien om daarmee landerijen te bemesten en men zou over het water mest kunnen aanvoeren en producten kunnen afvoeren.¹⁰⁹⁴ Omstreeks 1850 bedacht de Maastrichtse ingenieur Orft plannen voor vloeiveides langs de Zuid-Willemsvaart onder Someren en Asten en verder onder Weert en Nederweert. Deze plannen zullen ongetwijfeld ingegeven zijn door de ontwikkelingen in België.¹⁰⁹⁵ In beide laatste plaatsen werden ze ook gerealiseerd.¹⁰⁹⁶ Voor Someren leidden deze ontwikkelingen alleen tot overlast door de afwatering van de vloeiveides.¹⁰⁹⁷ Verderop naar het noorden (wellicht te Stiphout)¹⁰⁹⁸ werd een

¹⁰⁸² Kam 1973, blz. 31; Hollenberg 1980, blz. 72-74, zie ook Blink 1929, blz. 143-145.

¹⁰⁸³ Maes 1997, blz. 87.

¹⁰⁸⁴ Von Thaer schreef al: Wasser macht Gras. Aangehaald citaat van (F.) Hüfener (Der Wiesenbau in seinem ganzen Umfang nebst Anleitung zum Nivellieren, zur Erbauung von Schleuszen, Wehren, Brücken, etc. (1847)) in Staring 1850 schutblad; Zie ook Burny o.a. voor aanwijzingen voor bevoeiing op basis van toponiemen: Burny 1999, blz. 124-161, 178-190. De naam vloeibeemd komt frequent voor bij percelen die stroomopwaarts van een watermolen liggen (Vangheluwe 2009, blz. 292). Deze stonden over het algemeen 's winters onder water in verband met het stuwen van het water voor de watermolens.

¹⁰⁸⁵ RAT AA Hilvarenbeek 106, f. 177v. 1-2-1805.

¹⁰⁸⁶ Court 1800, blz. 78.

¹⁰⁸⁷ BHIC BA 1075, 22 hooimaand 1809 V; BA 1080, 15 wintermaand 1809 B.

¹⁰⁸⁸ Coenen 2001, blz. 145.

¹⁰⁸⁹ Gmelin 1913, blz. 270; Staring 1878, blz. 190.

¹⁰⁹⁰ BHIC MC 1362.

¹⁰⁹¹ Clermont 1857, blz. 7-11.

¹⁰⁹² Vries 1972, blz. 1-42.

¹⁰⁹³ Velthoven 1935, dl. 2, blz. 79-83.

¹⁰⁹⁴ Court 1841; Hermans 1845, blz. 52-52; Hollenberg 1980, blz. 41-44; zie ook Burny 1999, blz. 103-159.

¹⁰⁹⁵ Zie hierna. In Lommel was in de jaren ervoor de Maastrichtenaar W. Clermont al actief met vloeiveides. Hij was gehuwd met Adèle Elisabeth Chainaye, dochter van Jérôme Chainaye (Maes 1997, blz. 114). In Weert en Nederweert was in de jaren 1860 J. Chainaye actief met het ontginnen door middel van vloeiveides (Coenen 2001, blz. 323). Vergelijk ook Staring 1878, blz. 190; Hollenberg 1980, blz. 54-57, 91.

¹⁰⁹⁶ Coenen 2001, blz. 323.

¹⁰⁹⁷ Coenen 2001, blz. 323.

¹⁰⁹⁸ Verslag 1857, blz. 309.

vloeiweide aan de Aa, maar gevoed door de Zuid-Willemsvaart, gemaakt. Het gebruikte water vloei af op de Aa.¹⁰⁹⁹ In Nuenen werd een weide aangelegd die bevoeid werd met water uit het Eindhovenskanaal, een zijtak van de Zuid-Willemsvaart.¹¹⁰⁰

Ook werden er, weer analoog aan het zuiden, plannen gemaakt voor nieuwe kanalen, onder andere om de heide langs het kanaal vruchtbaar te maken. Zo was er in 1854 sprake van een plan voor een verbinding tussen de Maas en de Schelde die via Best zou lopen.¹¹⁰¹ In 1856 werd getracht een *“naamlooze maatschappij tot den aanleg en exploitatie van een scheepvaartkanaal in de provincie Noord-Brabant van het bevaarbare gedeelte der rivier de Donge tot aan de stad Tilburg, met eenen zijtak naar Riel in verband met den aanleg van kunst- of vloeiweiden”* op te richten.¹¹⁰² Pas met het Wilhelminakanaal, dat in 1923 voltooid werd, zouden deze plannen in gewijzigde vorm gerealiseerd worden.¹¹⁰³ Vloeiweiden vormden toen al bijna twee decennia geen issue meer.

De ontwikkelingen in het zuiden zijn hier al enige malen genoemd.¹¹⁰⁴ Na enige parlementaire discussie werd in België vanaf 1842 het Kempenkanaal, in feite een kanalenstelsel met verschillende vertakkingen dat een verbinding maakte tussen de Zuid-Willemsvaart en Antwerpen, tot stand gebracht. Een belangrijk bijkomend motief was de mogelijkheid om op de hoge zandgronden vloeiweides aan te leggen.¹¹⁰⁵ De verwachtingen en pretenties waren in eerste instantie, zoals wel vaker bij ontginningen, megalomaan. In potentie was wel 100.000 ha. heide hiermee te ontginnen, meende men. Maar ook de bescheiden 25.000 ha. waar men mee wilde beginnen werd bij lange na niet gehaald. In de hoogtijdagen waren maar goed 2.000 ha. voormalige heide als vloeiweide in gebruik. Een klein deel van de bevoeide weiden lagen onder Bergeijk.¹¹⁰⁶ Problemen leverden vooral de onvoldoende aanvoer van water en de niet goed doordachte aanleg van de vloeiweiden op. Er werd veel meer water verspild dan gebruikt.¹¹⁰⁷ Het kanaal liep langs de waterscheiding van Schelde, Maas en Neten en had daarmee ook gevolgen voor het noorden.¹¹⁰⁸ Daar had men het probleem vanaf het begin goed in beeld:

“Zoals bekend is wordt langs de geheele grens der provincie Noord-Brabant een kanaal aangelegd van Antwerpen tot in het Zuid-Willemskanaal. Dat kanaal hetwelk meer met het doel om de woeste gronde te cultiveren dan om den handel te bevorderen daargesteld wordt, zal voor sommige gemeenten in Noord-Brabant binnen kort zekerlijk nadeelige gevolgen met zich voeren daar dit kanaal juist de oorzaak zal zijn, dat sommige streken geïnundeerd zullen worden. Immers op verschillende plaatsen is men reeds begonnen de woeste gronden door middel van besproeiing te ontginnen. Zoo zijn dezelve over een groot gedeelte onder Lommel en Nederpelt in orde¹¹⁰⁹, anderen als onder Nederpelt, Lillo, St. Hubert, Achel, Hammont en bij Looze zullen dit jaar volgen. Niet minder dan door 8 buizen wordt voor het tegenwoordige het water uit dit kanaal getrokken om dat doel te bereiken, daar de afwateringskanalen zich door middel der waterloopen welke op de grenzen zijn, zal moeten ontlasten. .... Dit water, hetwelk over de hoogere streken vermeerdering bevat boven het gewone winterwater zal nothans voor de omstreken van Den Bosch geene verhooging aanbrengen dan dit water uit dezelfde bron de Maas zijnen oorsprong neemt. Nietegenstaande dit zullen onderscheidene gemeenten de kwellung daarvan ondervinden. Voor eerst zullen de grensgemeenten als Bergeyk, Valkenswaard, Budel, enz. dit water ontvangen en daar hier evenals bijna overal de waterloopen naauw voldoende zijn om het gewone winterwater te bevatten en af te voeren, zullen door deze vernieuwde aanvoer aan eene gedeeltelijke overstroming blootgesteld zijn. Vervolgens zullen die gemeenten waar al onderscheidene waterloopen de Dommel vormen of zich naderhand met deze rivier vereenigen insgelijks de gevolgen daarvan ondervinden, wijl ook de Dommel bij den winterstand van het water dikwijls de velden aan haar oevers inundeert. Eindhoven en de gemeentens in dien omtrek alsmede St. Oedenrode, Liempde en Boxel zullen het meeste water te wachten hebben”.¹¹¹⁰

¹⁰⁹⁹ Clermont 1857, blz. 12.

¹¹⁰⁰ Clermont 1857, blz. 11-12; Verslag 1857, blz. 309.

¹¹⁰¹ Coenen 2000a, blz. 217.

¹¹⁰² Prospectus 1856.

¹¹⁰³ Velthoven 1935, dl. 2, blz. 121-129.

¹¹⁰⁴ Maar zie ook Vliebergh 1906, blz. 63-64, 156-157.

¹¹⁰⁵ Verboven 2004, blz. 102.

¹¹⁰⁶ Clermont 1857, blz. 20; Maes 1997; Vangheluwe 2009, blz. 374, 378.

¹¹⁰⁷ Maes 1997, passim; Verboven 2004, blz. 102-103.

¹¹⁰⁸ Bots 1977, blz. 29.

¹¹⁰⁹ Zie ook Vangheluwe 2009, blz. 374, 378.

¹¹¹⁰ BHIC PCL 103, brief van J.M. Peereboom dd.7-5-1849 inzake de waterhuishouding, met nota.

In plaatsen aan andere beken of riviertjes dan de Dommel werd de wateroverlast echter ook gemakkelijk aan de Belgische ontwikkelingen toegeschreven. Tijdgenoot Leopold de la Court stelde omstreeks 1861 vast dat het afwateringsvermogen van die andere beken en riviertjes ook zonder het Belgische water al onvoldoende was. Zo strekte in 1861 de overstroming van de Beerze zich uit van Hoogeloon tot Boxtel.¹¹¹¹ Anderzijds stimuleerden de Belgische succesverhalen ook ondernemende lieden in de Meierij om vloeiveiden aan te leggen. Één daarvan was de hierboven al genoemde Leopold de la Court. Hij liet in 1849 door een inwoner van Lommel een vloeiveide aanleggen en blijkt omstreeks 1855 over verschillende “wetervelden” te beschikken.¹¹¹² Hij bemestte de weiden onder andere met guano, die hij vanaf 1849 kocht, “assche”, à 60 cent het mud af Boxtel geleverd, en paardenmest.¹¹¹³ Het water van de Kempische hoogten was wellicht niet zo goed als het Maaswater, maar zeker niet zo slecht als het zure Peelwater dat de vader van Leopold zo graag uit de Peel zag worden afgevoerd.¹¹¹⁴ Zo werden omstreeks 1858 in Son 5 hectare in het Bokterbroek kunstmatig bevoeid.¹¹¹⁵ In 1898 nam de gemeenteraad van Westerhoven nog een gedetailleerd besluit over het aanbesteden van heide tot vloeiveiden, waarbij de laatste in ruggen moesten worden gelegd.¹¹¹⁶ Ook in Diessen, Oostelbeers en andere Kempische gemeenten werden in opdracht van de gemeentebesturen weteringen aangelegd. De weiden werden vervolgens verpacht.¹¹¹⁷ Tot in het eerste decennium van de 20ste eeuw werden gronden op deze wijze verbeterd, onder andere te Bergeijk, Valkenswaard en Borkel.¹¹¹⁸ Bevoeiing met vruchtbaar water bleef met wisselend succes in gebruik tot het door de opkomst van de kunstmest omstreeks 1910 achterhaald was.¹¹¹⁹ Lovink vermeldt het succesvol inzetten van vloeiveiden nog in 1921.¹¹²⁰ In Tilburg kenden de vloeivelden - zoals reeds vermeld - overigens een andere rol, ze werden gebruikt om het vervuilde rioolwater van - met name - de textielindustrie te zuiveren.¹¹²¹ In Loon op Zand werden akkers met looiwater bevoeid, terwijl de bezonken looistoffen als mest werden gebruikt.¹¹²²

Niet alleen vaarwegen, maar ook spoor- en tramwegen en verharde landwegen speelden aan het einde van 19de en begin van de 20ste eeuw een belangrijke rol op het Meierijsse platteland.¹¹²³ Voor de verbetering van de plattelandswegen was de politieke belangstelling al omstreeks 1800 aanwezig.¹¹²⁴ De tramwegen waren vooral belangrijk voor de ver van andere mogelijkheden van bulkvervoer afgelegen plaatsen. Ze vormden daar een factor voor het succesvol ontginnen.¹¹²⁵

1.4.9 Ontwikkelingen in de landbouw

Omstreeks 1750 begon een nieuwe periode van agrarische hoogconjunctuur, waarvan ook Noord-Brabant profiteerde. De prijzen van landbouwproducten stegen aanmerkelijk,¹¹²⁶ waardoor het aantrekkelijk werd te investeren in het optimaliseren van de bedrijfsvoering. Een intensievere zorg en bemesting van het bestaande akkerareaal zal de eerste reactie van de boeren geweest zijn. De introductie van de aardappel schiep ruimte om in de winter meer vee aan te houden. Daarop zal men meer en meer groes en particuliere heide omgezet hebben tot bouwland.¹¹²⁷ Toen de mogelijkheid daartoe uitgeput was en de agrarische hausse aanhield, was verdere ontginning van de gemene heide de volgende mogelijkheid. Vanaf de jaren zeventig van de 18de eeuw nam de roep om nieuw land sterk toe.¹¹²⁸ De centrale overheid, die daarvoor toestemming moest geven, bleef in eerste instantie afwachtend, maar in 1786 werd met het oude beleid gebroken en tot 1806 werden op grote schaal gemene gronden aan particulieren verkocht. De nieuwe ontginningen vroegen

¹¹¹¹ BHIC MC 1320.

¹¹¹² BHIC MC 1272, 1274, 1362; Clemont 1857, blz. 13-15.

¹¹¹³ BHIC MC 1272, 1274, 1362.

¹¹¹⁴ Court 1841; zie ook Vera 2000, blz. 95.

¹¹¹⁵ Coenen 1999, blz. 252.

¹¹¹⁶ RHCE AA Westerhoven 1232.

¹¹¹⁷ Deckers 1912, blz. 119-122; Kriellaars 1992, blz. 82.

¹¹¹⁸ Dilling 1920, blz. 40; Sebrechts 1912, blz. 38-43.

¹¹¹⁹ Thissen 1993, blz. 137; zie ook Blink 1904, dl. 2, blz. 407-409.

¹¹²⁰ Lovink 1921, dl. 1 blz. 12; Crijns 1987, blz. 238-239.

¹¹²¹ Hermans 1946, blz. 68; Doremalen 1993: Voorste Stroomarresten; Balen 1938, blz. 45-47.

¹¹²² Balen 1938, blz. 44-45

¹¹²³ Deckers 1912, blz. 13-16; Lovink 1921, dl. 1, blz. 16; Crijns 1992, blz. 187; Aben 1981.

¹¹²⁴ Eerenbeemt 1955, blz. 146-150, 154; 6 decennia eerder was al een deel van het traject naar Luik in steen gelegd. Vercauteren 1956; Vercauteren 1958.

¹¹²⁵ Lovink 1921, dl. 2, blz. 47-48; vergelijk ook Thissen 1993, blz. 61-62.

¹¹²⁶ Eerenbeemt 1972, blz. 35 onder verwijzing naar Joh. de Vries in Algemene geschiedenis der Nederlanden, dl. VIII (Utrecht 1955), blz. 231: de index voor de groothandelsprijs voor een bundel producten steeg vanaf basisperiode 1760-1764 index 100, naar periode 1790-1794 index 170.

¹¹²⁷ Met gevolgen voor het bouwplan, zie Bieleman 1992, blz. 204.

¹¹²⁸ Zie bijvoorbeeld Heurn 1776.

om nog meer mest en de boeren deden er alles aan om die te krijgen.¹¹²⁹ Secreetmest, die eerder als “vuijlicheijt” was genegeerd, werd populair.¹¹³⁰ De gier werd niet direct over het land uitgereden, maar eerst met zand aangemaakt. Zand werd ook onder de mest gestrooid om de beesten droog te krijgen.¹¹³¹

Het toenemen van de regelgeving op het gebruik van de gemene gronden aan het eind van de 18de eeuw, wijst op een frequentere schending van de oude gebruiken. De hierboven al genoemde reglementen, waarin het verboden wordt heidevlaggen (turf) als strooisel te gebruiken, spreken voor zich. Toch bleken deze ontwikkelingen niet tegen te houden. Omstreeks 1830 werden bijvoorbeeld in Tilburg karrenvrachten met vlaggen voor bemesting aangevoerd.¹¹³² En over de landman in Hilvarenbeek schreef schoolmeester Broeders in 1838, dat “*hij het gemis van stroo tracht te vergoeden door zoogenaamd strooisel, zijnde zeer dunne plaggen of liever afmaaisel der heide dat tot de bereiding van korenrest zeer bijzonder geschikt geoordeeld wordt*”.¹¹³³ Het gebruik van vlaggen tot strooisel was dus kennelijk geaccepteerd, hoewel de voorkeur nog naar maaisel uitging. Deze ontwikkelingen gingen evenwel niet overal in hetzelfde tempo. Zo constateerde de jonge Winand Staring, in 1831 als Leids jager op de Brabantse zandgronden gelegerd, verbaasd dat de Brabantse boeren in tegenstelling tot de Gelderse stro in plaats van heideplaggen als strooisel gebruikten. Staring zag overigens ook vaaltstallen, een soort potstallen, waarin de mest de hele winter door bewaard bleef.¹¹³⁴ In de loop van de 19de eeuw gingen de gemeentebesturen meer en meer over tot het commercieel exploiteren van de gemene gronden, met als resultaat dat omstreeks 1900 gemeentelijke verkopen van heideplaggen heel gewoon waren.¹¹³⁵

Het aanmaken van mest en strooien van zand tezamen met het in zwang komen van mesten met heideplaggen verklaart de snelle ophoging van de esdekken in de 19de eeuw. Een laatste factor van belang: de agrarische hoogconjunctuur vanaf de 2de helft van de 18de eeuw maakte het financieel mogelijk boerderijen tenminste deels in steen op te trekken, waardoor het eenvoudiger werd diepe potstallen te bouwen. Kortom: vanaf de 2de helft van de 18de eeuw waren alle condities aanwezig om op de potstaleconomie over te gaan. In de eerste helft van de 19de eeuw bestonden oud en nieuw naast elkaar. In de tweede helft van de eeuw werd de potstaleconomie verder geperfectioneerd. In de volgende alinea worden de thema's potstal en esdek verder uitgewerkt.

Anderzijds namen typische heideculturen zoals schapen- en bijenhouderij, maar ook - na een hausse - huisarbeid zoals het vervaardigen van heidebezems in deze periode sterk af.¹¹³⁶ Daarvoor kwamen eerst in de Peelontginningen en later - na de betere beschikbaarheid van kunstmest en betere ontginningstechnieken ook op de hoge zandgronden - nieuwe landerijen in de plaats.

1.4.10 Potstal en esdek

1.4.10.1 Inleiding, historische en vigerende opvattingen inzake potstal en esdek

Zoals hiervoor al verhaald, wordt het ontstaan van zandverstuivingen op de Nederlandse zandgronden in de literatuur over het algemeen in verband gebracht met het landbouwsysteem. De boeren haalden plaggen van de heide en gooiden die op de mest in hun potstallen. En anders was overbeweiding door schapen wel debet aan het ontstaan van de zandverstuiving. De schapen werden gehouden voor de mest en ook die mest werd weer afgedekt en aangemaakt met plaggen.

Zo ook luidt het verhaal op de Meierijse zandgronden. En het lijkt bevestigd te worden door het historische landschap. De afgelopen decennia verdwenen weliswaar grote delen van het oude Midden-Brabants (Meierijse) cultuurlandschap onder woonwijken, industrieterreinen, snelwegen met knooppunten of

¹¹²⁹ Poel 1954, Antwoord op vraag 12. Hoe men mest? in district Breda: Met alles wat men bekomen kan; Vergelijk ook Bath 1977, blz. 321-322.

¹¹³⁰ BHIC DCL 4, 18-8-1807 “De beer van ‘s Hertogenbosch wierdt nog voor weinige jaren door Fransch Brabanders opgekogt en vervoert, doch het vooroordeel der Meijerijse landbouwers die bij gebrek aan gewoonte deselve niet wilde kopen door de publicatie van het departementaal bestuur van Brabant van 3 julij 1804 waarbij eenige premien voor de gebruikers deser stoffe uitgelooft wierden, ten eenemaal overwonnen is, zoodat in de twee eerste jaren na het emaneren deezer publicatie 14000 tonnen beer uit Den Bosch naar het binnenste der Meijerij zijn vervoerd geworden ..”; BA 1090, f. 878 28-3-1808 N; Vergelijk Enklaar 1854, blz. 104.

¹¹³¹ Door de permanente stalvoeding nam het vochtgehalte in de mest sterk toe, Vergelijk Enklaar 1854, blz. 117.

¹¹³² Blink 1929, blz. 130. Zie in dat licht ook de “bijzondere bemesting” die voorkomt in de tabel 5-bis bij de opmaak van het kadaster. Een uitgewerkte vorm daarvan bij Heijden 2000, blz. 48-58.

¹¹³³ Broeders 1838, blz. 19.

¹¹³⁴ Veldink 1970, blz. 32; Enklaar 1854, blz. 117; afbeelding vaaltstal van Staring in Kriellaars 1987, afb. 1 tegenover blz. 32.

¹¹³⁵ Inventarissen van 19de eeuwse gemeentearchieven onder verhuur van gemeenteeigendommen en dergelijke titels, passim.

¹¹³⁶ Droesen 1927, blz. 84-86, 90, 92, 94.

vanwege ruilverkavelingen en herinrichtingen. Maar op een aantal plaatsen vindt men nog de resten van hoge akkercomplexen. Deze akkers, esdekken genaamd (in Brabant zou beter van akkerdekken gesproken kunnen worden), zijn kunstmatig ontstaan.¹¹³⁷ Dat valt af te lezen uit de huneuze bovenlaag, die een dikte van 1.20 meter of meer kan bereiken. Volgens de gebruikelijke opvatting is de vorming van deze esdekken door middel van plaggenbemesting in het midden van Noord-Brabant niet voor het midden van de 13de eeuw begonnen.¹¹³⁸ Plaggenbemesting hield in, dat aan de mest heideplaggen werden toegevoegd. De mest werd daardoor verrijkt met voedingsstoffen uit de heide, maar er kwam ook zand mee. Dat zand is volgens deze opvatting verantwoordelijk voor de ophoging. Dezelfde traditie koppelt de plaggenbemesting aan de potstal.¹¹³⁹ Daarmee wordt impliciet aangenomen, dat de potstal vanaf de 13de eeuw in deze regio voorkomt. Deze aanname is echter tot voor kort nog nooit kritisch onderzocht.¹¹⁴⁰ Omdat potstal en esdek vertegenwoordigers van eenzelfde landbouwsysteem zijn, kan een dergelijk onderzoek van twee kanten af aangepakt worden: vanuit de potstal en vanuit het esdek.

Hoe diep de opvatting van een ‘eeuwige potstal’, dus het voorkomen van de potstal vanaf de 13de eeuw, in het wetenschappelijk denkkader is doorgedrongen, kan worden aangetoond aan de hand van de dissertatie van Theo Spek. Spek begint met het interpreteren van Lindemans tekst. Volgens Spek zegt Lindemans dat in de 16de eeuw al mestbereiding in de potstal plaatsvond. Lindemans zegt dit echter niet. Hij heeft het over het merkwaardige potstalfenomeen en vervolgens citeert hij allerlei gebruiksregels inzake het heidehalen.¹¹⁴¹ Vervolgens citeert Spek mijn artikel over de potstal.¹¹⁴² Hij interpreteert dat op enkele plaatsen eveneens onjuist, bijvoorbeeld door te stellen dat ik potstal en esdek onlosmakelijk met elkaar verbind, waar ik slechts stel dat deze in de literatuur over het algemeen met elkaar verbonden worden.¹¹⁴³ Het feit dat esdekken kunnen ontstaan zonder toepassing van potstallen is overigens geen argument dat de problematiek van de chronologie van de Meierijse esdekken en de plaggenbemesting van tafel schuift. Naar hij beweert, stel ik dat er zonder meststik geen potstal kan hebben bestaan, hetgeen niet overeenkomt met mijn betoog, namelijk dat “*als de meststik inderdaad de potstal direct weerspiegelt, hetgeen deze als eenvoudige innovatie zou moeten doen, de potstal in het midden van Noord-Brabant omstreeks 1750 opkwam*”. Hij gaat voorbij aan het open hypothetische karakter van het artikel, dat de bedoeling had een discussie te starten. Voorts diskwalificeert hij de schatters van het kadaster zonder daarvoor enig bewijs aan te voeren.¹¹⁴⁴ Hij was kennelijk zo overtuigd van zijn gelijk, dat hij het niet nodig vond om andere belangrijke argumenten te bespreken, zoals op de bouwkundige problemen die de diepe potstal met zich brengt. Hij voert onvoldoende archeologisch bewijs aan en gaat ook niet in op potstalloze boerderijen die Arts in Woensel vond, etc.¹¹⁴⁵ Hier kan alleen maar uit geconcludeerd dat de potstal zo sterk in ‘het systeem’ zit dat het niet alleen leidt tot inlezen¹¹⁴⁶, maar ook dat het de mogelijkheden om voldoende afstand te nemen van de eigen opvattingen om een andersluidende visie onbevangen te bestuderen, beperkt.¹¹⁴⁷ ‘Eeuwig’ wordt hier ook gebruikt omdat er in de literatuur wel en passant op wordt gewezen, dat de potstal al in de Romeinse tijd voorkwam. Als we deze sporen op grond van onze huidige maatstaven,¹¹⁴⁸ al als een potstal kunnen definiëren, dan is het nog niet zo dat deze is gecontinueerd tot in de 20ste eeuw. Deze ‘potstallen’ werden door Verwer slechts gedurende een beperkte periode opgemerkt.¹¹⁴⁹

¹¹³⁷ Zie ook Meffert 2007; Hiddink 2007.

¹¹³⁸ Vergelijk Altena 1988, blz. 54; Theuws 1989, blz. 203; Spek 1992.

¹¹³⁹ Recente voorbeelden: Hiddink 2001 blz. 11 en Gils 2000, blz. 27-28; De belangrijkste recente onderbouwing is die van Theuws 1989, die enerzijds als vaststaand signaleert dat de esdekken na de 13de eeuw ontstaan zijn en anderzijds een economische hypothese geeft voor het ontstaan van de heidevelden. Zie ook: Martens 1952, blz. 206-207. Voor de kritische weging van deze hypothese zie Wachter 2000. Zie ook Renes 1999, blz. 175-178.

¹¹⁴⁰ Voor een kort overzicht van problematiek en discussie, zie Renes, 1999, blz.175-178; Vera 2002.

¹¹⁴¹ Spek 2004, blz. 746.

¹¹⁴² Vera 2002.

¹¹⁴³ Vera 2002, blz. 65 noot 16.

¹¹⁴⁴ Zeker al vanaf de jaren ‘30 van de 20ste eeuw wordt op het belang van de schattingsgegevens van het kadaster gewezen. Zie Drie 1980, blz. 1, 49; Vlam 1951; Kakebeke 1967; Woud 1998, blz. 40: “*Alles tezamen genomen vormt deze nauwkeurige kwalitatieve bepaling van Nederland een vrijwel vergeten en in elk geval veronachtzaamde bron van onze kennis van het negentiende eeuwse Nederland binnen en buiten de bebouwde kom.*”

¹¹⁴⁵ Spek 2004, blz. 750-751.

¹¹⁴⁶ Onder ‘inlezen’ versta ik het lezen van een tekst vanuit een bepaalde preoccupatie, waardoor er iets anders wordt gelezen dan er in werkelijkheid staat.

¹¹⁴⁷ Men zij hier verder verwezen naar de paradigmatheorie van Thomas Kuhn en eventueel naar Imre Lakatos’ inzichten daarover.

¹¹⁴⁸ Zie hieronder bij de definitie van de potstal.

¹¹⁴⁹ Er zijn verdiepte stallen gevonden die in de 2e eeuw gedateerd worden, maar voor continuïteit daarvan tot in de middeleeuwen zijn geen archeologische aanwijzingen. Zie Verwers 1998.

1.4.10.2 De potstal en de potstaleconomie, definities

Het doel van de potstal was het optimaliseren van de hoeveelheid en de kwaliteit van de mest. Deze optimalisatie was noodzakelijk, omdat de zandgronden zware bemesting vereisten en kunstmeststoffen niet voor handen waren. Daarom kan in plaats van potstal beter gesproken worden van potstaleconomie.

In 1986 heeft Van Wijk, op basis van voornamelijk begin 20ste eeuwse beschrijvingen, een beeld geschetst van de Noord-Brabantse potstaleconomie.¹¹⁵⁰ Samengevat bestond deze uit de volgende elementen:

- a) de stal werd uitgediept tot 1 meter of zelfs 1.25 meter,
- b) de mest werd onder of achter het vee bewaard, er waren geen aparte mestvaalten,
- c) al het rundvee stond de gehele dag op stal, zomer en winter. Slechts in de zomer werd het vee enige uren per dag buiten de stal geweid,
- d) het vee kreeg dagelijks droog materiaal onder zich gestrooid. Dat kon stro zijn, maar ook krabsel (allerlei organisch materiaal onder heggen en dergelijke weggehaald), heidevlaggen, heideplaggen en aarde. Dit vermengde zich in de stal met de mest en verging daar voor zover het organisch was. Het vertrappen en het aantreden door het vee tijdens het langdurige verblijf van de mest in de potstal zorgde ervoor dat de plantaardige delen verteerden.

Anderen voegen hier wel aan toe:

- e) er lag een sterke nadruk op bemesting van het bouwland ten nadele van het wei- en hooiland.¹¹⁵¹

In deze studie wordt nadrukkelijk uitgegaan van deze diepe potstal, omdat dit juist het beeld is dat zonder nader onderzoek in de tijd teruggeprojecteerd wordt. Dit is ook het beeld van de efficiënte potstal, de stal die niet meer dan enkele keren per jaar 'uitgevaren', dus leeggemaakt hoefde te worden.

1.4.10.3 De potstaleconomie als geheel

Het voorkomen van de potstaleconomie in het midden van Noord-Brabant, vanaf de late Middeleeuwen tot in de 18de eeuw, is tot nu toe niet aangetoond in publicaties op basis van archiefonderzoek. Dat is op zich niet verwonderlijk, want het boerenbedrijf maakte deel uit van het dagelijks leven en dat is - haast per definitie - slecht gedocumenteerd.¹¹⁵² Eigentijdse beschrijvingen van de landbouw van deze regio en daarbuiten, vóór de tweede helft van de 18de eeuw zijn zeldzaam en geven ook geen eenduidige indicatie voor het vóórkomen van een potstal.¹¹⁵³ De oudst mij bekende duidelijke beschrijving van een potstal is uit 1770. Het gaat hier om potstallen die toen voorkwamen in Oostenrijks (Belgisch) Brabant in een publicatie, waarin de landbouw op de zandgronden aldaar tot voorbeeld wordt gesteld voor de landbouw op de zandgronden van de Meierij, de Veluwe, de duinstreek, etc.:

*“in de Oostenrykse Kempen, dat is omtrend Herenthals, Turenhout, Gheel en elders, daar de velden buitengemeen schraal vallen, gelyk onze duin- en geestlanden, behelpt men zig uit van betere met de meststoffen die voorhanden zyn, men voert groote hoopen van heideplaggen met zand en al voor de schuren en strooit ‘er dagelyks van onder de koeien, ezels, paarden en varkens, die, de koeien vooral in diepe stallen staan, welke bevloeringen, door dit dagelyks bestrooyen, allengskens hooger ryzen, de stallen hebben doorgaans breede deuren of poorten, daar men ook met de karren kan inryden om ‘er dit schraal mest op te laden en ter bekwamer tyd, naar den akker te voeren”.*¹¹⁵⁴

Het feit dat Van Iperen, de auteur van deze verhandeling, deze praktijk tot voorbeeld stelt voor het noorden, impliceert - mogen we op de geïnformeerdeheid van de auteur vertrouwen en daar zijn vanwege de details wel aanwijzingen voor - dat de potstal nog niet of in elk geval niet ruim op de zandgronden van de noordelijke Nederlanden voorkwam.¹¹⁵⁵ Le Francq van Berkhey vergeleek aan het begin van 19de eeuw met klinker geplaveide Hollandse stallen, met die in Overijssel, Gelderland en Brabant die hij primitief en wankel vond:

“de meeste veestallen niet anders zijn dan ligt opgeslagen hutten en schuren, veelal bestaande uit gevlochten rijzen en gordingen van willigen hout, met klei bepleisterd en met strooijen daken gedekt, welke hutten of schuren veelal slechts vier a vijf voeten hoog zijn, en waarvan de vloer alleen uit harde klei bestaat, waarin een essen of elzen sliet of zwaren tak wordt gezet, aan welken de Koeijen worden

¹¹⁵⁰ Wijk 1986, blz. 66-67.

¹¹⁵¹ Trienekens 1985 blz. 2-3; Kriellaars 1987, blz. 54; Crijns 1987, blz. 205-206; Kriellaars 1992, blz.93-94.

¹¹⁵² Rooijakkers 1994, blz. 41.

¹¹⁵³ Vergelijk H. Blink 1902, dl. 1, blz. 170 ev.; Bath 1977, blz. 279-287, 322; Lindemans 1952, passim; Lindemans 1950; Krings 1976, blz. 16-17. Latere beschrijvingen zijn overigens ook nog al eens voor meer uitleg vatbaar.

¹¹⁵⁴ Iperen 1770, blz. 91.

¹¹⁵⁵ Van Iperen was een gewaardeerd lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Zijn overlijden op 11 sprokkelmaand 1781 werd in de vergadering van de Maatschappij van 9 hooimand 1782 gemeld. http://dbnl.org/tekst/_jaar001178201_01/jaar001178201_01_0001.html#004T

*vastgemaakt, en het voeder voor haar op den grond geworpen, of in lage ruiven aan haar voorgezet wordt ....*¹¹⁵⁶

Deze beschrijving sluit weliswaar niet uit dat er aan het begin van de 19de eeuw in de Meierij potstallen voorkwamen, maar ze waren dan zeker nog niet algemeen. Ze waren voor Le Francq van Berkey ten opzichte van de Hollandse stallen in elk geval niet interessant genoeg om er maar een woord aan te besteden.

De la Court schreef echter in 1800 in antwoord op een enquête: *“Wat het mestmaken aangaat, hiervan wordt veel werk gemaakt, en er is misschien geen land waar men zig daarop meer toelegt. De stallen zijn ten dien einde zeer diep... Zo de stallen te hoog word de mest buiten deselve vervoert, op hopen gezet en tenminste eens met een mesthak kort gemaakt en omgezet. ...Deeze (stallen HV) zijn vooral ingericht om mest te maken, wanneer al den mest daaruit is weggevoerd, staan de beesten zo laag, dat zij even met de hoofden op den voorstal komen. En de mest hoogt zodanig op, dat tegen de oogst de mest met de voorstal gelijk staat. Men heeft hier dus diepe stallen”*¹¹⁵⁷

Dus omsteeks 1800 was de diepe potstal inmiddels wel bekend in de Meierij. Uit deze vermelding mag men evenwel niet zonder meer aannemen dat alle stallen toen 1 meter diep of nog dieper waren. Mansvelt Beck heeft bij zijn behandeling van een boerderijbestek uit 1802 gewezen op de bouwkundige gevaren van de diepe potstal, zelfs bij gemetselde fundamenteën.¹¹⁵⁸ Men kan op de Meierijse zandgronden met de periodieke hoge grondwaterstanden, waar de boerderijen vaak ook nog eens op een helling liggen, niet zomaar een diepe kuil in de boerderij graven. Daar zijn zware bouwkundige voorzieningen voor nodig zijn en die moeten terug te vinden zijn in het bodemarchief, op zijn minst als grote verstoringen. Zoals hierna zal blijken, is het beschikbare archeologisch ‘bewijs’ voor het voor 1750 bestaan van diepe potstallen echter uitermate mager. Dat De la Court toch de potstal kon beschrijven, komt voort uit het feit dat vanaf de tweede helft van de 18de eeuw met een aantrekkende agrarische economie¹¹⁵⁹ meer geïnvesteerd werd in de bedrijfsgebouwen. De boerderijen die De la Court zonder twijfel het best kende waren de Baasterhoeven onder Oostelbeers. De la Court was in 1794 getrouwd met Maria van Bommel, dochter van Johan van Bommel en Maria Vercamp.¹¹⁶⁰ Johan van Bommel had in 1774 het landgoed de Baast met het herenhuis De Spijker en 2 verhuurde hoeven gekocht.¹¹⁶¹ Direct na de aankoop werden er 2 hoeven bijgebouwd en de oude hoeven zijn vermoedelijk herbouwd of in elk geval gerenoveerd. Daarbij werden de huis- en staldelen van de hoeven in steen opgetrokken. Wat eerst de Voorste en de Achterste Hoef waren, werden nu de Beukenhoef, de Lindehoef, de Eikenhoef en de Masthoef.¹¹⁶² De la Court was al direct na zijn huwelijk betrokken bij de exploitatie van de Baast,¹¹⁶³ waarschijnlijk deels omdat zijn schoonmoeder weduwe was, maar ook vanuit zijn - aantoonbare - interesse in het agrarische bedrijf.¹¹⁶⁴ Men mag aannemen dat De la Court vooral sprak vanuit de kennis van zijn ‘eigen’ moderne bedrijf. Men moet die kennis echter wel op de juiste waarde schatten. De la Court was als vooraanstaand fysiocraat geen man van de dagelijkse praktijk, maar net als zijn tijdgenoten in dezelfde positie vooral een man van ideeën en meningen. Zijn antwoorden op de vragen van de enquête zijn niet altijd volledig en soms incongruent en bevestigen daarmee het idee van observatie van zekere afstand.¹¹⁶⁵ Uit de overgeleverde boekhouding van het landgoed de Baast blijkt ook dat hij zich niet zo zeer met de landbouw, maar vooral met bosbouw bezighield, hetgeen het beeld dat in de vorige regels is geschetst bevestigt.¹¹⁶⁶ Onder zijn regime veranderde het landgoed van een matig beplant terrein tot een dicht bebost gebied.¹¹⁶⁷ Ook zijn aandacht voor het beplanten van de wegen in zijn periode als landdrost is hiermee in overeenstemming.¹¹⁶⁸

¹¹⁵⁶ Berkhey 1811, zesde afdeling, achtste hoofdstuk, blz. 247; Poel 1949, blz. 35-36.

¹¹⁵⁷ Poel 1954, blz. 110, 113.

¹¹⁵⁸ Beck 1985, blz. 44-45.

¹¹⁵⁹ Na een baisse vanaf circa 1650-1670, met als absoluut dieptepunt de jaren ‘20 van de 18de eeuw begon het agrarisch bedrijf in de Meierij aan een groei die tot aan het tweede decennium van de 19^e eeuw zou voortduren, dat uitte zich onder andere in hogere opbrengsten, hogere pachten, behoefte om land te ontginnen, etc. Zie onder andere Kappelhof 1981; Kappelhof 1985.

¹¹⁶⁰ Andrik 1982, blz. 85.

¹¹⁶¹ BHIC MC 1159.

¹¹⁶² Vera 1985, blz. 106-108.

¹¹⁶³ BHIC MC 1309.

¹¹⁶⁴ Andrik 1982, blz. 85.

¹¹⁶⁵ Poel 1954, blz. 111, vragen 24, 25, 26, 27, blz. 112 vraag 77, blz. 116 vraag 159.

¹¹⁶⁶ BHIC MC 390, 393, 1272-1278.

¹¹⁶⁷ BHIC MC, onder andere 1272-1278, 1309-1313, 1320-1323, 1324, 1402-1410, 1424-1426.

¹¹⁶⁸ Zie eerder.

Meer in het algemeen moet gesteld worden dat op de zandgronden van de Meierij van Den Bosch tot in de 18de eeuw stenen boerderijen een zeldzaamheid waren.¹¹⁶⁹ De stenen die gebakken werden waren vooral bedoeld voor publieke of semi-publieke gebouwen: in eerste instantie kerken, kastelen, later gemeentehuizen in de grotere plaatsen, pastorieën en scholen.¹¹⁷⁰ Hoewel er enkele voorbeelden zijn van 15de eeuwse stenen huizen, ging men in de (grotere) dorpskernen pas in de 1ste helft van de 18de eeuw over tot de bouw van geheel¹¹⁷¹ stenen huizen.¹¹⁷² Ook de landhuizen, die vanaf de 16de eeuw ontstonden, werden in steen opgetrokken.¹¹⁷³ De rekeningen van het Geefhuis in Den Bosch - en dat was een vermogende instelling - laten duidelijk zien, dat in de 17de eeuw van de grote hoeves slechts delen versteend waren. Het gaat dan met name om kelders, schouwen en bakhuizen.¹¹⁷⁴ In de 17de eeuw was er vanaf het begin van het Twaalfjarig Bestand weliswaar een tendens om boerderijen te herbouwen of op te knappen, maar deze heeft door het teruglopen van de agrarische conjunctuur vanaf het derde kwart van de 17de eeuw nooit geleid tot een volledige verstening van de hoeves.¹¹⁷⁵ Van een aantal hoeves is wel bekend dat ze versteend zijn, maar gezien de omschrijvingen ging het daarbij vooral om ommetselen. Dat wil zeggen dat de gebinten, net als in de oude boerderijen met hun gevlochten lemen wanden, nog steeds dragend waren en dat de muren als het ware tussen de gebinten ingemetseld waren.¹¹⁷⁶ Voor zover er van fundering sprake was, ging het om poeren die de gebinten droegen.¹¹⁷⁷ Voor dragende muren met diepe funderingen zijn, behalve één uitzondering,¹¹⁷⁸ geen aanwijzingen. De agrarische baisse die in het 3de kwart van de 17de eeuw ingezet was, zou bijna een eeuw duren. Pas vanaf het 2de kwart van de 18de eeuw zou de verstening weer opleven.

In Oost- en Middelbeers is in het laatste kwart van de 18de eeuw dit laatste op een andere wijze waar te nemen. In de periode 1725-1775 werden voor de werkzaamheden aan stenen gebouwen, zoals kerken en schoolhuizen en reparaties aan schoorstenen en dergelijke telkens metselaars van buiten het dorp ingehuurd. De enige van wie bekend is, dat hij het metselaarsvak in die tijd geleerd heeft, verhuisde naar elders. Echter omstreeks 1775 vestigde zich de Vessemse metselaar Jacobus Janssen in Middelbeers. Omstreeks 1780 was er een tweede lokale metselaar: Peter Janss. van den Eynde van Oostelbeers. En ook uit de patentboeken van 1807-1809 zijn er naast de bovengenoemden nog twee metselaars bekend.¹¹⁷⁹ In tegenstelling tot eerder was er kennelijk vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw voldoende metselwerk voorhanden in de dorpen om er zich als metselaar te vestigen of als inwoner het vak te leren en uit te oefenen.¹¹⁸⁰

¹¹⁶⁹ Crijns 1987, blz. 293. Zie ook Adriaenssen 1987, blz. 11-12. Karel Leenders was zo vriendelijk naar aanleiding van een concept van deze tekst wat uitzonderingen toe te sturen, gebaseerd op de Cultuurhistorische Waardenkaart van Noord-Brabant, versie 3 (2006). Daarin worden 3 als boerderij te kwalificeren objecten uit de 16de eeuw, 21 uit de 17de eeuw, 4 17de of 18de eeuws en 68 als 18de eeuws gedateerd, vermeld. Daarbij zijn verschillende kanttekeningen te maken. Ik doe dat hier steekwoordsgewijs op basis van mijn criteria, zonder hier verder op in te gaan of aan de juistheid van de typering van de elementen te twijfelen: dragende muren?, datering door gebinten?, hergebruik gebinten?, jaarankers (in Middelbeers staat bij de oude kerk een boerderij, met een jaaranker van voor de invoering van het kadaster, die evenwel niet op de kadastrale kaart van 1832 voorkomt?), lokatie in dorps bebouwing?, grote pachthoeve (b.v. de 4 Baasterhoeven, aan het eind van de 18^e eeuw versteend)?

¹¹⁷⁰ Zie ook Strijbos 1984.

¹¹⁷¹ Met dragende stenen muren in tegenstelling tot ommetselde gebintconstructies.

¹¹⁷² Ruhe 1960; Ruhe 1980, blz. 14; vriendelijke mededeling van Jean Coenen: huizen in steen te Heeze en Leende omstreeks 1700 waren van teuten niet van boeren.

¹¹⁷³ Bijvoorbeeld De Spijker op de Baast onder Oostelbeers, oorspronkelijk graanopslagplaats van de abdij van Tongerlo en later buitenhuis van de bisschoppen van Den Bosch, werd in 1550 in steen herbouwd na de verwoesting door Maarten van Rossem. AAT I 83 f. 90 15-3-1550.

¹¹⁷⁴ In één geval ging het om de “voet” van een schaapsstal. Hoe diep deze echter werd gelegd blijkt niet uit de rekening.

¹¹⁷⁵ SADB HG 441-500 passim. Crijns 1987, blz. 294.

¹¹⁷⁶ SADB HG 454, f. 279-281v. 1652 Gemonde: “voor 9400 steen waarmede de achterhuysinge van de nieuwe hoeve tot Gemonde is ommetselt”; HG 458, f. 213v. 1660 Geffen; HG 459, f. 222 1660 Geffen, f. 225-226 1661 Vught; HG 460, f. 221 1661 Vught “Jan Geerlings ende Marten Adams metselaers voor het ommetselen van een huysinge op de hoeve in de Braeck tot Vucht”; f. 225 1662 bakken van 200.000 stenen; HG 461, f. 226 1662: geleverde kalk voor de hoeves tot Helvoirt en Udenhout; HG 462, f. 221 1663 Helvoirt, f. 228 1664 Udenhout; HG 463, f. 215 1664 Helvoirt; f. 217 Udenhout Biesenmortel; HG 464, f. 213 1665 Helvoirt en Udenhout; HG 465, f. 225 Udenhout; HG 468, f. 234 1669 St. Michielsgestel; HG 469, f. 217 1670 St. Michielsgestel. Zie ook Lani 1999, blz. 140-142. Van de hoeve die Brock noemt te St. Oedenrode “ten jare 1661 (immers dit jaargetal ziet men met blauwe stenen ingemetselt in de voorgevel derzelver huyzing)” (Brock 2003, blz. 169) is niet duidelijk hoever de verstening gaat en ook niet of de gevelsteen authentiek is.

¹¹⁷⁷ Waar Kappelhof het over funderingen heeft, zal over het algemeen ‘poeren’ moeten worden gelezen, Kappelhof 1984, blz. 95-96.

¹¹⁷⁸ SADB HG 462, f. 221, 223 1663 “25.000 steen geleverd voor kelder tot Heesch”.

¹¹⁷⁹ Vera 1985.

¹¹⁸⁰ Karel Leenders meldde in een commentaar op een concept van dit hoofdstuk nog, dat in Liempde, Best, c.a., het populiereengebied, in de 19de eeuw circa een derde deel van de (beroeps?) bevolking in winter klompen maakte en in de zomer metselde. Het feit dat zich hier een regionaal duospecialisme ontwikkeld heeft, zal mede verklaard worden door de overgang van gebinten en vitselwerk naar dragende stenen muren in de 19de eeuw.

De getuigenissen van Van Iperen en De la Court in combinatie met de verstening van de boerderijen in de Meierij vanaf de tweede helft van de 18de eeuw, indiceren dat de potstal omstreeks 1800 voorkomt en dat de opkomst ervan mogelijk in de tweede helft van de 18de eeuw ligt.

1.4.10.4 De afzonderlijke elementen van de potstaleconomie onderzocht

Omdat onderzoek naar de ouderdom van de potstal als geheel in archiefmateriaal of gedrukte bronnen tot niet veel meer dan de indicatie leidt, dat de potstal in de Meierij in de 2de helft of zelfs het laatste kwart van de 18de eeuw is ingevoerd, ligt het voor de hand om de afzonderlijke elementen van de potstaleconomie nader te onderzoeken.

a) Onderzoek naar het voorkomen van een diepe stal leverde in archeologische- noch in archiefbronnen een duidelijk positief resultaat op.¹¹⁸¹ Archeologen geven als reden voor het ontbreken van vondsten van potstallen op, dat zij geen laatmiddeleeuwse en latere boerderijen vinden, aangezien de sporen daarvan zich onder de huidige bebouwing bevinden, latere verbouwingen de sites te veel verstoord hebben, de gebinten op poeren of balken stonden en daarom geen diepe sporen in de grond nagelaten hebben of dat de bovenlaag te veel verstoord is. Behalve het eerste zijn deze argumenten niet overtuigend. Immers, een diepe potstal van enige omvang zal duidelijke sporen achterlaten, ook bij verstoring van de site of wanneer de gebinten op poeren of balken gestaan hebben. Door Arts werden in aan de hand van een kadasterkaart van omstreeks 1832 drie later verdwenen boerderijen getraceerd en vervolgens opgegraven. Daar werden wel greppels en putten gevonden, maar sporen van potstallen ontbraken volledig.¹¹⁸²

Het voorkomen van de potstal wordt soms wel op basis van erg geringe aanwijzingen aangenomen, zoals bijvoorbeeld bij opgravingen bij de St. Jan in Den Bosch, waarin kuilen met resten van mest en enkele palen daarbij in de buurt al tot het de aanname van mogelijk een potstalachtige constructie leidden.¹¹⁸³ Ook bij de vondst van een potstal in Geldrop kunnen de nodige vragen worden gesteld.¹¹⁸⁴ De diepte van deze stal komt in elk geval niet overeen met de diepe potstallen die Van Dam en Van Wijk beschreven.¹¹⁸⁵ Het is niet duidelijk of de paalkuilen uit dezelfde periode stammen als de humeuze laag die tot de indicatie potstal heeft geleid. Daarnaast komen op het erf meer kuilen met een humeuze vulling voor, die onder andere als mestkuil betiteld worden.¹¹⁸⁶ Zodoende is het heel goed mogelijk dat de samenloop van palen en kuil geheel toevallig is en dat ook andere interpretaties mogelijk zijn. Millie's camp is daarbij een goede waarschuwing.¹¹⁸⁷

Om nog eens te benadrukken dat de literatuur uitgaat van grote diepe potstallen moge Crijns aangehaald worden, die spreekt over de periode 1850-1886, maar de potstal ook verder terugprojecteert:¹¹⁸⁸ *"Flinke stallen konden wel 200 karren van 500 kg roggemest bevatten, maar tegen die tijd was de standplaats van de koeien en de achterstal wel een meter hoger geworden"*.¹¹⁸⁹ Bij een aangenomen soortelijk gewicht (s.g.) van de mest van 1 is dat 100 kubieke meter, of wel 20 bij 5 bij 1 meter, hetgeen kwalijk kon worden gerealiseerd zonder goede bouwkundige voorzieningen. Zelfs als wordt uitgegaan van 75% anorganische bestanddelen van s.g. 3 en 25% organische bestanddelen van s.g. 1 dan was er nog een stal van 10 bij 5 meter nodig om dit te bergen. Ook in dat geval zijn goede bouwkundige maatregelen nodig. Bij deze cijfers moet overigens aangetekend worden, dat er weliswaar grote bedrijven waren, die grote stallen hadden, maar dat het merendeel van de boeren maar enkele melkkoeien en wat leegvee bezat.¹¹⁹⁰ De vraag moet dan worden gesteld hoe kosteneffectief een stal 50 m² voor 3 melk koeien of een gemiddelde totale veestapel van 5 runderen, in 2 van de 3 bedrijven een paard en één of enkele varkens was? De Meierijse boer uit de

¹¹⁸¹ Met duidelijk wordt hier bedoeld: resten van funderingen of wanden, vermelding in bestekken etc. Verkleuringen of kuilen alleen voldoen niet.

¹¹⁸² Arts 1995; Zie ook Arts 1994a, blz.90, waar o.a. wel een 18e eeuwse plaggenput, maar geen huisplattegrond werd aangetroffen.

¹¹⁸³ Vrie 1997, blz. 72.

¹¹⁸⁴ Flamman 2001 blz. 33, zie ook Spek 2004 blz. 752 en mijn kritiek daarop hiervoor al weergegeven.

¹¹⁸⁵ Vergelijk ook Spek 2004, blz. 788, die hier eigenlijk beweert dat de potstal van Geldrop niet of nauwelijks aan zijn eigen criteria voldoet. Dat zou op zich al een reden tot twijfel dienen te zijn.

¹¹⁸⁶ Flamman 2001, blz. 39-40.

¹¹⁸⁷ Bloemers 1991, blz. 156, onder verwijzing naar R. Boninchen, "Millie's camp, an experiment in archaeology", in *World Archaeology* 4 (1973), blz. 278-291. Hier werden sporen en voorwerpen in een verlaten indianenkamp beschreven als bij een opgraving en vervolgens getoetst aan de hand van de informatie van een voormalige bewoonster, met verrassende resultaten.

¹¹⁸⁸ Crijns 1987 suggereert op verschillende plaatsen dat de potstal ouder is, dan de periode die hij beschrijft, o.a. door De la Court te citeren, maar ook door te stellen dat het potstalsysteem (stalvoeding) al omstreeks 1800 voltooid was, blz. 44.

¹¹⁸⁹ Crijns 1987, blz. 175, 162, 158.

¹¹⁹⁰ In het eerder in dit hoofdstuk al aangevoerde voorbeeld van Oost- en Middelbeers bedroeg het aantal runderen in inventarissen van boedels met vee in de periode 1684-1798 gemiddeld 5. Terwijl men ook hier enkele grote bedrijven kende (Baast, Molenbroek).

periode voor 1800 mag dan niet in de eerste plaats winst beoogd hebben, maar hij was zich, gezien de verzoeken om belastingvrijstelling bij ontginningen,¹¹⁹¹ wel degelijk bewust van het rendement van zijn inspanningen.

In de archieven zijn reeksen rekeningen van instellingen en particulieren onderzocht op aanwijzingen voor potstallen, maar zonder succes. Er werden slechts indicaties gevonden dat de stal niet uitgegraven behoorde te worden,

zoals bijvoorbeeld te Bladel in 1793: “*sullende den koper van deesen koop bij ontruimen van het mist geen pretentie mogen maken indien bij de ruijminge eeniger onderaarde in den stal onder het mest geraakt*” of te Oirschot in 1674 “*dat die woonhuijse van de voorschreven Postelsche hoeve seer desolaet en geheel vervallen was sulcx datter nijet meer als de gebonten, cap, affhangen en diep versoncken steijlen van den woonhuijse overich was gebleven, de missie en aerde tot een diepen cuijl van de stallen der peerden en bestiaelen uitgeladen sulcx datter ten minsten wel 500 carren sants om die te hoogen vollen en effenen*”.

De boerderij was door de Fransen bijna helemaal verwoest. Waarschijnlijk heeft de boer, die toen in een schuurtje op het goed woonde, de met urine en meststoffen doordrenkte aarde van de stal en het erf afgegraven. Immers zijn vee was weggevoerd en hij moest zijn landerijen mesten, om een behoorlijke oogst te krijgen. Dat kon alleen op die wijze. Ook meer noordelijk was uitgraven van de stal ongewenst, zoals blijkt uit Vughtse akten uit 1676 en 1677:

“*item het mist in de stal soo veel daer is met den rieck op te laeijen als de huerder vant huijs believen sal te ruijmen*” en “*het mes in de stal niet anders als met den rieck op te laeijen*”.

Door de riek te laden, kwam er niet zoveel zand mee en ontstond er dus geen groot gat, dat een bedreiging voor de opstal zou kunnen vormen.¹¹⁹² In Bladel werden in 1741 voorschriften ter bestrijding van de “*rode loop*” (dysenterie) gegeven:

“*om door hem ofte imand van den synen eenige potten met vuyligheyt buytende deur te werpen maer sullen gehouden wesen binnens huys of in de stal een kuyl te graven en deselve aldaer met aerde te bedecken en ingevalle die stal nootsakelyk moest werden uytgevaeren sal soodanige kuyl niet mogen werden geroert ten sy alvorens soodanige siekte sal syn gecesseert*”.¹¹⁹³

Dit voorschrift veronderstelt dat de excrementen in de stal met mest bedekt zullen worden. Als hier sprake zou zijn van een echte potstal, die één maal per jaar gelegeerd werd was het voorschrift niet erg praktisch, want de bodem van de potstal was maar een beperkte tijd toegankelijk. Het is waarschijnlijker dat hier - ondanks het genoemde uitvaren van de stal - sprake is van een vlakke of hooguit ondiepe stal die regelmatig werd leeggemaakt. Een andere negatief interpreteerbare aanwijzing is de al eerder genoemde beestenstal van Hogart van de Lusdonk aan het Cuijkseynd te Oostelbeers. Daar stond op 28 februari 1730 een voet (circa 30 cm.) water, omdat één van zijn burens het oppervlaktewater op een andere wijze dan gebruikelijk wilde afvoeren. Uit de verklaring blijkt niets van verschillende niveaus in de stal en het zou heel toevallig zijn als de stal op het moment van de overstroming (februari) helemaal vol was.¹¹⁹⁴ Zonder twijfel zullen er, ondanks deze voorschriften en verklaringen, stallen geweest zijn die in de loop der tijd wat verdiept raakten. Misschien heeft men ook meer algemeen, zolang de opstal niet in gevaar kwam, enige verdieping in het midden toegelaten, om zo wat meer mest te kunnen bergen. Maar deze verdieping is niet te vergelijken met die van de potstal omstreeks 1900, naar diepte noch naar uitgestrektheid.

b) Van optimalisatie van de opslag en broeien van mest blijkt geen sprake te zijn. Veel mest werd tot in de 17de en 18de eeuw buiten op mesthopen bewaard. In archiefstukken zijn talloze voorbeelden te vinden.

Zo luidde in het begin van de 17de eeuw in Boxtel het gebod “*dat niemant voirtsen zijn vuijlicheijt van missen binnen Boxtell tzij van koeijen, vercken ofte moesien op te straete en strijpten ende sal moghen laeten uijtlopen*”.¹¹⁹⁵

Te Oirschot werden de inwoners van de hertgang (wijk) Kerkhoff in 1619 gelast de mesthopen langs de openbare weg te ruimen.¹¹⁹⁶ Als we het kaartboek opslaan van de abdij van Averbode, die ondermeer bezittingen te Lommel, Sterksel en Tulder onder Hilvarenbeek had, zien we dat het erf consequent “*de mesthoff*” wordt genoemd.¹¹⁹⁷ In goed Brabants was dat tot voor kort “*de messie*”.¹¹⁹⁸ Het duidt erop dat het

¹¹⁹¹ Zie hoofdstuk 3.

¹¹⁹² RHCE RA Bladel 79b, sf. 11-7-1793; RA Oirschot 216, 3e serie blz. 119 15-4-1674; BHIC RA Vught 73-1, 17-12-1676, 29-4-1677.

¹¹⁹³ RHCE AA Bladel 10, f. 10 31-10-1741.

¹¹⁹⁴ RHCE OWMB 595, f. 69 1-3-1730.

¹¹⁹⁵ BHIC RA Boxtel 12, november 1610.

¹¹⁹⁶ RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, Jaarkeuren 1619, gepubliceerd in Campinia, afl. 1-7 (1971-1973).

¹¹⁹⁷ Ermen 1997.

¹¹⁹⁸ Weynen 1967; Goossenaerts sd.; Bont 1958.

erf de plaats was waar de mest aangemaakt en bewaard werd. In 1450 was bij een boer in Schijndel “den nyen scop staende op die myssen”.¹¹⁹⁹ In Berlicum is in 1379 sprake van de mesthoop genaamd “misse” van dit huis, naast het huis in de richting van de schuur gelegen.¹²⁰⁰ In 1401 werd in Schijndel een huis, twee strepen aangelegen land en de helft van een mesthoop verkocht.¹²⁰¹ In Son werd in 1434 de eigendom van de helft van een schuur, hofstad, hof en mesthoop overgedragen.¹²⁰² En in Boxtel wordt in 1444 een mesthoop genoemd.¹²⁰³ In Oirschot is in de 16de en 17de eeuw verschillende maken sprake van mesthoven, mesthopen en mest op straat.¹²⁰⁴ In Bladel werd het in 1779 nog verboden “de publieque en gemeene straaten, weegen en paaden te beleggen met hout, met aerd, mist of andere hoopen of met karren te besetten”. En op 6 maart 1783 zat daar in een boedel onder andere “roumist 1-14.-, ashoop 7.5.-, roumest in de stal 10.1.-, rouw en kortmest in de schaapskooy 6.13.-, kortmest onder de beesten 8.10.-”. De koeien stonden dus kennelijk niet op stal, maar zullen op de mesthoop buiten gestaan hebben. In buurdorp Hoogeloon verkocht men in 1763 “de mist in den eere”, dus de mest die op de dorsvloer lag en elders in dat dorp stond in 1792 “ene hoop mist aend huijs” en lag er “mist in de stal” en “mist voord huijs” en in 1796: “mist en kuijl met mist, een hoop dito met een mestkuijltie, mist in de stal”. Ook in de Vught werd de mest zowel binnen als buiten de stal bewaard, zoals in 1718 “het mest in de stal, een hoop mest buijten de stal” of in “een coopje (mest) aen den dijck”. Ten slotte stond ook in Loon op Zand in 1797 de mest wel op hoop.¹²⁰⁵ Deze voorbeelden die moeiteloos met andere aangevuld worden,¹²⁰⁶ duiden er alle op, dat de mest op verschillende plaatsen werd opgeslagen.

c) Permanente of volledige stalvoeding was zeker niet algemeen.¹²⁰⁷ Er zijn aanwijzingen dat het melkvee wel op stal stond, maar paarden en leeg vee (jong en oud vee) waren tijdens de zomermaanden buiten, ook ‘s nachts. De pachter van een van de hoeves van de abdij, toen nog priorij, van Postel had omstreeks 1570 onder andere in pacht: “twee weyveldens daer die leege beesten in gaen, groot omtrent synde VI lopensaet (circa 1 ha.)” en zijn collega pachtte toen onder meer “een bremvelt, daer die lege beesten in gaen t ‘sommers groot VII lopensaet, nu ter tyt somme lant”.¹²⁰⁸ Dit laatste is ook een aanwijzing voor scheuren van weiden en het tijdelijk bezaaien.

In Oirschot behoorde bij een huur in 1550 een weide van lege koeien.¹²⁰⁹ Zelfs in het najaar stond een deel van het vee in de wei. Dat was het geval in Vught eind oktober 1720, waar tijdens een publieke verkoping acht koeien, een stier en drie paarden op stal stonden en voorts:

“deese naervolgende beeste sijn uijt de weijde alhier gebracht bestaende in het naervolgende 4 koeien, 4 hockelingen, 2 kalveren”.¹²¹⁰

Het gemeentebestuur van Hilvarenbeek kreeg in 1820 geen toestemming van Gedeputeerde Staten om heide te verkopen, omdat de ter verkoop aangeboden gronden tot hiertoe gediend hebben tot weide voor het ledige vee der ingezetenen waar aan de gemeente Hilvarenbeek steeds gebrek heeft gehad.¹²¹¹ 65 Jaar eerder schreef men over het gehucht Haaghorst onder Hilvarenbeek:

“dat in den gehugte van Haeghorst syn omtrent 320 beesten waar van de helft zyn hockelingen, welke hockelingen op die gemeente weyden”.¹²¹²

Een zekere Meeusken Robberts had in 1476 vrienden die hem op het verkeerde pad wilden brengen:

“Meeusken wat soudi dair aff seggen oft wij van desen rinderen ewech leijdden het neert den avont wij souden die wael nu ewech drijven ende die morgen ergen vercoppen; dairop die selve Meeusken, soe hij seeght, antwerdde, dat hij dat nijet wael en soude dorven aventueren mer conste hij gekennen zijns

¹¹⁹⁹ Kappelhof 1997d, regest 2236 20-10-1450.

¹²⁰⁰ Kappelhof 1997a, regest 836 18-5-1379.

¹²⁰¹ Kappelhof 1997b, regest 1301a 7-11-1401.

¹²⁰² Kappelhof 1997c, regest 1852a 22-1-1434.

¹²⁰³ Kappelhof 1999 inv.nr. 4105.

¹²⁰⁴ RHCE RA Oirschot 132a, f. 6 nr. 15 21-1-1534; RA Oirschot 137c, f. 70v. nr. 259 17-5-1555, f. 114 nr. 396 31-5-1555, los stuk nr 5 21-2-1552; RA Oirschot 144, f. 9v. nr. 42 30-2-1592; RA Oirschot 145b, f. 331 nr. 188 5-11-1602; RA Oirschot 146a, f. 16v. 81 1-8-1605; 155 f. 46 nr. 27 31-1-1630, f. 458 nr. 337 5-12-1630. Bewerkingen door Jan Toirkens.

¹²⁰⁵ RHCE RA Bladel 4, sf. 12-1-1779; RA Bladel 77a, sf. 6-3-1783; RA Hoogeloon 58, sf. 5-4-1763; RA Hoogeloon 66 f. 8 14-11-1792; f. 176v. 16-3-1796; BHIC RA Vught 84, f. 28 7-3-1718; RA Vught 85, f. 51v. 31-3-1722; RAT RA Loon op Zand 179, f. 171v. 27-3-1797.

¹²⁰⁶ Zie ook bijlage Sickesz.

¹²⁰⁷ Deze wordt aan het begin van de 19^e eeuw wel vermeld door Servaes van de Graeff, maar eerdere bronnen geven een ander beeld (Graeff 1807, blz. 23), dit kan een innovatie uit het eind van de 18^e eeuw zijn. Zie verder de meststik.

¹²⁰⁸ Melssen 1978, blz. 111-112.

¹²⁰⁹ RHCE RA Oirschot 136b, f. 81v. 4-12-1550.

¹²¹⁰ BHIC RA Vught 84, f. 162 29-10-1720.

¹²¹¹ BHIC PB 7808, 10-11-1820 litt WW no 870.

¹²¹² BHIC RRG 34, f. 90v. 5-8-1755.

vaders rijnderen, hij woude wael avontueren die ewech te helpen leijden ende alsoe samentlijk gaende inder weijden ende hebben aldair genomen twee rijndere".¹²¹³

Meeusken wilde wel meedoen, maar alleen als ze de runderen van zijn vader 's avonds uit de wei zouden stelen. Bij een hoeve in Loon op Zand hoorde hooiland onder Besoijen.

Een voorwaarde in het pachtcontract uit 1737 was: *"de pagter sal geen van de weij off hoijlanden moogen scheuren off omploegen maar sal de voors tien honten hooijlant drie jaaren moogen hooijen en de andere drie jaaren met hoorenbeesten moeten weijden, soodanigh dat het laatste jaar sal moeten geweyjt worden als voorseijt"*.¹²¹⁴

Het weiden van het vee werd verplicht vanwege de bemesting. De mest werd dus aan de akkers onthouden (want het hooiland mocht niet omgezet worden in akkerland). En gezien de afstand tussen Loon en Besoijen is het waarschijnlijk dat dit vee dag en nacht in de wei stond.

Ergens in het kwartier Maasland had Gherijt Aertss omstreeks 1494 *"twee perde die in sijn weijde geloopen waeren bij nachte huer tonghe met eender wissen gebonden hadde om dat sij nijet weijden en souden soe dat de voirs perde zeer cranck worden waeren"*.¹²¹⁵

Ook paarden stonden dus 's nachts wel onbeheerd buiten, waardoor ze in andermans weide konden lopen. De eigenaar van die weide maakte de fout de dieren niet te laten opsluiten door de schutter, maar de tongen van de beesten vast te binden, waardoor ze ziek werden. Ook stond het vee zonder toezicht op de gemeynt: bijvoorbeeld in Oisterwijk, daar ging Peterken Wijns ook omstreeks 1494 in de fout, omdat hij *"Claes Kinckaers twe perden van der gemeijnten ontleent heeft sonder zijnen weten daer mede dat hij vier off vijff voeren lants geackert heeft"*¹²¹⁶ of neem Aert Back alias de Sangere *"die welcke is tanderen tijden befaemt geweest hoe dat hij een koe dragen een calf toebehoirende Peeteren Goijkens tot Kerchove op ter gemeijnten gaende int heijmelijc ewech gedreven soude hebben tot Spoerdonck onder Oirschot aldair hij die vercocht heeft"*.¹²¹⁷

Die van Schijndel mochten in 1447 hun gemeynt afscheiden met een gracht, om het stelen van hun vee te beletten. Dat het gebruikelijk was dat de beesten daar ook 's nachts stonden, blijkt eveneens uit de akte:

"hoere perden ende beesten, die sy op hoerre vroenten ende gemeynten...ter weyden houden gaende ....dat sy by lancheiden van tide hoere voers. beesten niet souden dorven laten gaen ongehuet of by nachte of in duysteren were op hoere voirs. gemeynte".¹²¹⁸

Over de gemeynten Oeiendonck en de Gansdonck gelegen tussen Liempde en Oirschot verklaarde men in 1600 *"indifferentelijck sijn gebruijckt geweest met het weijden van hennen beesten, peerden ende andere .. ende dat zij de selve beesten dicwils wel den tijt van drie maenden geduerende op te voorscreven gemeijnte hebben gelaeten sulcx dat de selve beesten overall houdende hennen ganck ende nacht ende dach weijdende op de selve gemeijnten vet gewordden sijnde ende de selve wederomme gehaelt"*.¹²¹⁹

De gemeynt was hier dus bemest ("vet") en daar was men zich wel van bewust.¹²²⁰ Ook deze reeks van voorbeelden kan moeiteloos uitgebreid worden.¹²²¹ Overigens was het ook in de Belgische Kempen tenminste tot aan het begin van de 20ste eeuw niet ongebruikelijk dat een deel van het vee gedurende een groot deel van het jaar buiten fourageerde.¹²²²

d) Dat de Midden-Brabantse landbouwer van voor de 19de eeuw heidemaaisel op zijn mest strooide, staat vast. In een inventaris van de boerderij van Heerbeek bij Oirschot uit 1315 worden al *"duas falces ad miricam"* ofwel twee heizeisen genoemd.¹²²³ In hetzelfde jaar werd ten aanzien van Esch bepaald, dat: *"van een yegelyck hender huys niet meer als met eene saysse sal moghen heyde meyden"*.¹²²⁴ En later in de 14de eeuw vindt men in de schoutsrekeningen diverse overtredingen bij het maaien van heide genoteerd: *"met tweeen seesen gemeijt had"*, verboden tijd, door een buitenstaander, zonder recht daartoe te hebben, etc.¹²²⁵ Dat het hierbij om strooisel gaat wordt nog eens extra duidelijk uit een rekening van de rentmeester van de domeinen uit 1408-09, waarin 51 inwoners van Oirschot genoemd worden, die beboet waren omdat:

¹²¹³ ARAB RK 12994 24-6-1476-13-12-1476.

¹²¹⁴ RAT RA Loon op Zand 164, sf. 1-5-1737.

¹²¹⁵ ARAB RK 12995 kerstmis 1493-kerstmis 1494.

¹²¹⁶ ARAB RK 12995 kerstmis 1494-20 maart 1495.

¹²¹⁷ ARAB RK 12996 17-3-1495-St. Jansmis 1497.

¹²¹⁸ Enklaar 1941, blz. 205-207, nr. 110 26-6-1447.

¹²¹⁹ BHIC HS 74, ls. 24-8-1600.

¹²²⁰ Dank aan Karel Leenders die me nog eens nadrukkelijk op het "vet" wees.

¹²²¹ Zie ook Poel 1949, blz. 36.

¹²²² Vliebergh 1906, blz. 66-67, vergelijk ook blz. 111.

¹²²³ AAP R VIII, nr. 22 Status monasterii Parcensis ab anno 1280 usque 1329, f. 30.; Waefelghem 1924, blz. 348-349.

¹²²⁴ Enklaar 1941, blz. 101-103, nr. 55 23-6-1315.

¹²²⁵ ARAB RR 2749 (1399) te Hilvarenbeek; RR 2788 (1389/90) te Oirschot, te Tilburg en Moergestel; RR 2796 (1394/95) te Bakel en Oerle; RR 2798 (1395) te Lommel; RR 2800 (1396) te Lieshout; RR 2801 (1396/97) Bladel; RR 2806 (1398/99) Son).

“die scepenen gesworen ende een deel der gebuer van Oirschot enen koer opte heijden hebben doen leggen mit enen kerckgebode, dat niemant meer heijde opte gemeijnte meijen en soude dan dair hii sijn missie mede bestroijde sonder heijde dair op te hopen op ene pene van III lb bosch pajiments”.¹²²⁶

Het was de inwoners van Oirschot dus verboden om heide te hamsteren en 51 van hen hadden dat wel gedaan. Heidemaaien is evenwel niet hetzelfde als het steken van plaggen, dat - zoals hiervoor al bleek - nog aan veel meer beperkingen onderhevig was. Dat er voor de 19de eeuw veel plaggen in de stal verbruikt zijn, moet sterk in twijfel getrokken worden.¹²²⁷ De regelgeving, die hiervoor al ter sprake is gekomen, liet dat niet toe.

Dat betekent overigens niet dat er geen zand of plaggen aan de mest werden toegevoegd. Het aanmaken van mest met zand en grasplaggen wordt regelmatig genoemd in de bronnen. Het gaat daarbij evenwel meestal om aarde uit de akker¹²²⁸ en grasplaggen van landerijen die dan weer als weiland en dan weer als akker worden gebruikt.¹²²⁹ Bij een verpachting te Oirschot mocht de pachter het eerste jaar een heiveldje afvlaggen en er turfsteken, dan moest hij het de volgende twee jaar wel inzaaien en bewerken.¹²³⁰ Bij verhuren werden de pachters regelmatig beperkingen voor het halen van groes en dergelijke te halen opgelegd.¹²³¹ Dezelfde regels die onbeheerst plaggen halen verboden, beperkten meestal ook het halen van zand op de heide, dat wel gebruikt mochten worden om het erf op te hogen of de weg te repareren.

Zo verklaarde het reglement van de gemene gronden van Veldhoven, Meerveldhoven, Blaarthem en Zeelst uit 1661, dat in 1666 door de Raad van State werd goedgekeurd, dat niemand zal russen of turf van broek of heide steken noch zand halen als *“strouwe aarde, dan alleen tot maeken van heeren straten ende hoogen hunne huysinge, maar dat de voors. russen alleen sal wesen gepermitteert ende gebruykt tot haere huysinge ende biehallen en soo imant eenige russen willen haelen om te russen eenige buytenwallen sullen die moeten steken op de heyde ende niet op het broek, behoudelyk ook noch puth russen. Ten derden dat ’t selve rusch haelen oock niet en sal geschieden dan in de maant september voor ofte naer niet”*.

En daarna volgden uiteraard weer de bepalingen over het niet in huis halen en de schriftelijke toestemming.¹²³²

e) Het is niet uitgesloten, zelfs waarschijnlijk, dat weilanden minder mest kregen dan het akkerland, maar dat ze stelselmatig niet of slechts onregelmatig bemest zouden worden, is onjuist.¹²³³

Dat blijkt bijvoorbeeld uit rekeningen uit Oirschot, uit 1640 *“item heeft des rendants jonck wijff eenen dach messch helpen breecken op de groese ende voorst messch helpen voeren tot de garste... item heeft hij rendant met sijnen perde eenen dach groese gemist”* en 1644: *“in den iersten sal dije vorschreven pachter gehouden wesen allen de driessen ende weijden alsoo met mest, asschen ende dijergelijke vetticheijt alsoo jaerlicx te messen dat dije daerdoor merckelijcken mogen verbeteren sulcx dat men daer geen heijde meer en vijnde wassen”*.¹²³⁴ Al eerder is daar sprake van het mesten van weide en zelfs van het mesten van (particuliere) heide.¹²³⁵ De heer van Oirschot bemestte zijn beemden en scheurde ze af en toe.¹²³⁶ In huurovereenkomsten uit Hoogeloon uit de dezelfde tijd is het mesten van weiden een standaardvoorwaarde.¹²³⁷ In 1790 was dat nog steeds zo: *“de weilanden in de Meyerye moeten zo wel als de akkers jaarlyks bemest worden, hoewel mogelyk in eene mindere maate, zomtyds moeten dezelve tot uitroeying van het onkruid omgeploegd en gedurende een of twee jaaren bezaaid worden en dan zyn ze evenwel nog verre af van de Maaskantsche uiterwaarden”*.¹²³⁸

¹²²⁶ ARAB RK 5239 (1408/09).

¹²²⁷ Burny 1999, blz. 27-31, 38-43.

¹²²⁸ Dit is tevens een mogelijke verklaring voor spitsporen onder de akkers die archeologen wel vinden. Vriendelijke mededeling + ir. K. Hoeksema, anders bijvoorbeeld Arnoldussen 2006, blz. 11 die dit als ontginningssporen ziet.

¹²²⁹ Zie ook Crijns 1987, blz. 174.

¹²³⁰ RHCE RA Oirschot 136b, f. 81v. 4-12-1550 (indices Jan Toirkens).

¹²³¹ Bijvoorbeeld RHCE RA Oirschot 135a, f. 15 29-1-1544, waarin de pachter het laatste jaar geen groes mocht steken (indices Jan Toirkens).

¹²³² BHIC CS 2, f. 76: *“resolutie raad van state 13 augusty 1661 tot goeden welstant van haar gemeyn broek ende heyde ende hen samen competerende...”*; CS 5, blz. 86 verwijzing naar resolutie Raad van State 13-9-1666. Deze bepaling komt ook voor in het reglement van Veldhoven, Steensel, Sittert en Wolfshoven van 1732, als art. 1: *“niemant ... sal vermogen .. eenige sant te haelen, om het selve te gebruyken tot strouwaarde, maar alleen om s’Heeren straeten en wegen te maaken en tot hooging van haare huysingen.”*; PL 892; PLA (2).

¹²³³ Vliebergh 1906, blz. 64-65; Iterson 1868, blz. 28, 49, 59, 60, 86-88; Thissen 1993, blz. 34, 36.

¹²³⁴ RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, resolutieboek 192 20-1-1640; resolutieboek 196, blz. 30 4-5-1644.

¹²³⁵ RHCE RA Oirschot 132a, f. 214, nr. 65 13-5-1534; RA Oirschot 145b, f. 304v., nr. 75 30-4-1602; RA Oirschot 146a, f. 16v. nr. 81 1-8-1605 (bewerkingen door Jan Toirkens).

¹²³⁶ ARAB Archief De Merode K411, circa 1620: *“tgene syn bempden met geweld van arrebeyt ende mesch hem alle jaer zyn gevende, alle welcke daer van een oft twee jaeren gespeijt zyn zullen weder commen in hun eerste nature, jae ergher als andere aengelegen bempden ...”*.

¹²³⁷ RHCE RA Hoogeloon 54 passim; zie ook: RA Hoogeloon 53 31-3-1636; RA Bladel 94 3-5-1751.

¹²³⁸ BHIC LT 102, f. 21 30-3-1790.

Dit wordt bevestigd door de landbouwenquête van 1800.¹²³⁹

De la Court stelde het in 1841 zelfs zo: “*maar de cultuur in zandgrond gaat uit haren aard traag vooruit, omdat alles van het weiden afhangt, want hier geldt de regel: zonder weide geen vee, zonder vee geen mest en zonder mest geen landbouw, zoodat de weide het alterum tantum van de bebouwing kan geacht worden en ook hiervan de ontginning afhankelijk is*”.¹²⁴⁰

De weiden waren dus essentieel voor de bedrijfsvoering en zullen daarom ook behoorlijk onderhouden zijn.¹²⁴¹ Uit contracten uit Hoogeloon en Hogemierde uit de eerste helft van de 17de eeuw blijken ook beemden, dus natuurlijke weiden, met regelmaat bemest te worden.¹²⁴² Doordat het lege vee een deel van het jaar in het broek, dat wil zeggen op de beemden weidde, werden deze ook direct bemest.¹²⁴³ In diverse plaatsen was het ook verboden mest van de gemene gronden te sprokkelen. Dat was bijvoorbeeld het geval in Oirschot, waar het resolutieboek van 1699 zegt: : “*wert oock verboden ende geinterdiceert mits desen datter niemant eenigh mest van peerden en beesten liggende op dese gemeijnte en sal vermogen oprapen ofte weghbrengen*”¹²⁴⁴ en in Waalre en Valkenswaard in 1608 “*Item niemand en sal eenige schitten raepen op de gemeynt off op het broeck binnen de teeken*en ...”¹²⁴⁵. Dus zelfs de gemene heide werd bemest! Ook de vele oliemolens vormen een aanwijzing dat er geen mestschaarste bestond of dat die tenminste niet werd beleefd. Oliehoudende zaden verbruiken namelijk meer meststoffen dan granen. Hetzelfde geldt voor de verbouw van hop, die in deze periode in een groot deel van de Meierij plaats had.

Uit het onderzoek naar de potstal als geheel, zowel als naar de afzonderlijke elementen, moet geconcludeerd worden dat de onderzochte archeologische en archivalische bronnen geen bewijzen bieden voor het voorkomen van de diepe potstal van Van Wijk vóór circa 1750. Het bestaan ervan kan evenwel ook niet uitgesloten worden.¹²⁴⁶ Er zijn wel duidelijke aanwijzingen, dat de potstaleconomie voor de 19de eeuw hooguit rudimentair bestond en dat pas aan het begin van de 20ste eeuw de door Van Wijk beschreven graad van perfectie werd bereikte. Als de potstaleconomie als zodanig eerder niet bestond, ontbrak - uitgaande van een rationeel handelende boer - de grond voor het bouwen van potstallen.

1.4.10.5 Het esdek

Hoewel de dikke esdekken ook kunnen ontstaan zonder potstallen en er potstallen gebruikt kunnen worden zonder dat dit tot esdevorming leidt, worden beide in de literatuur meestal met elkaar verbonden.¹²⁴⁷ In de potstal werden (dikke, bezande) plaggen gebruikt om het vee droog te houden en de mest aan te vullen. Deze plaggenmest werd na verloop van tijd op de akker gebracht. Omdat de mest anorganisch materiaal bevatte, werden de esdekken steeds dikker. Omdat potstal en esdek in deze visie als het ware twee verschillende kanten van dezelfde medaille zijn, kan - nu het onderzoek van de potstal de ouderdomsvraag niet beantwoordt heeft - het esdek ons wellicht iets vertellen over de ouderdom van de Midden-Brabantse potstal.¹²⁴⁸

De traditionele opvatting over de ophoging van esdekken is, dat deze regelmatig en gedurende verschillende eeuwen heeft plaatsgevonden.¹²⁴⁹ Men dacht dan aan 1 millimeter of iets meer per jaar. Deze opinie is door Bieleman en Spek ter discussie gesteld.¹²⁵⁰ Bieleman bracht de dikte van het esdek in relatie met het Standort-model van Von Thünen.¹²⁵¹ Hij relateerde de dikte van het esdek aan de centrale dan wel perifere ligging van de gronden ten opzichte van economische centra. Rondom de toenmalige stedelijke centra zou het esdek ouder en daarom dikker moeten zijn, dan in de meer afgelegen gebieden. Bieleman en Spek dateren het ontstaan van de esdekken in het oosten en noordoosten van Nederland in de 16de eeuw. Men gaat voor Brabant uit van esdevorming vanaf de 13de eeuw.¹²⁵² Hoewel het Bielemans verdienste is

¹²³⁹ Meihuizen 1959, blz. 203.

¹²⁴⁰ Court 1841, blz. 30.

¹²⁴¹ Zie ook bijlage Sickesz.

¹²⁴² RHCE RA Hoogeloon 53, sf. 5-1-1629; RA HLMierde 12 2-9-1649, 10-11-1650.

¹²⁴³ BHIC HS 74, ls. 24-8-1600.

¹²⁴⁴ RHCE AA Oirschot ongeïnterliceerd, resolutieboek 1699 12-7-1699.

¹²⁴⁵ Mélotte 1977, blz. 84. Zie ook BHIC BA 475, sf. 19-9-1805 waarin het gemeentebestuur van Oss een voorziening verzoekt tegen het weghalen van koemest in de broeklanden aldaar.

¹²⁴⁶ Omdat we het verleden niet volledig kennen, kunnen we ook niet met zekerheid uitsluiten dat een bepaald verschijnsel zich nooit heeft voorgedaan. We kunnen hooguit meer of minder aannemelijk maken dat dit verschijnsel zich niet heeft voorgedaan.

¹²⁴⁷ Slechts als voorbeeld: Arnoldussen 2003b, blz. 17.

¹²⁴⁸ Hoewel de ophoging van het esdek tot de huidige hoogte van soms 1.20 m. niet voort hoeft te komen uit het gebruik van de potstal, wordt daar door de traditie toch vanuitgegaan. Zie ook Renes 1999, blz. 176-177.

¹²⁴⁹ Bijvoorbeeld Crijns 1987, blz. 173.

¹²⁵⁰ Bieleman 1990 551; Spek 1992; Bieleman 1994; Groenewoudt 1998.

¹²⁵¹ Thünen 1921.

¹²⁵² Spek 1992, blz. 83-84. Hij beroept zich daarbij op Theuws 1989. Zie ook de kritiek daarop door De Wachter.

dat hij de eenzijdige beeldvorming over de zandgronden doorbreekt, moet worden opgemerkt dat hij daarin niet ver genoeg gaat. Door toepassing van het model van Von Thünen komt de nadruk te veel op verschillen tussen de oostelijke en zuidelijke zandgronden te liggen, zonder dat voldoende recht wordt gedaan aan de verschillen tussen de Vlaamse en Brabantse (Kempische) zandgronden.¹²⁵³ De laatste onderscheiden zich niet alleen door een veel ruimere beschikbaarheid van onontgonnen gronden, maar ook door een het naast elkaar bestaan van bijzonder extensief als bijzonder intensief grondgebruik. Als voorbeeld mag Vessem dienen met zijn uitgestrekte gemene gronden, wat volgens Van Oudenhoven niet alleen “*is ook altijd een welvarent dorp gheweest, daer veele schaepkoopers plachten te wonen*”, maar waar ook hop verbouwd werd.¹²⁵⁴ Op de uitgestrekte heide van Lommel, op een goede dagreis afstand van zowel Brussel, Antwerpen, Leuven, Den Bosch, Maastricht en Luik en nog een hele reeks kleinere steden, liepen volgens Grammaye omstreeks 1610 18.000 schapen en omstreeks 1650 waren dat er volgens Van Oudenhoven nog 15.000.¹²⁵⁵ Daarentegen was de infrastructuur op de hoge zandgrond zwak ontwikkeld, hetgeen de afvoer van agrarische producten en de aanvoer van stadsmest¹²⁵⁶ en dus het marktsysteem hinderde.¹²⁵⁷

1.4.10.6 Ontwikkeling van de esdekken: akkers, driesen, en vogelweikes

Bieleman geeft aan dat de “*oude bouwlanden*”¹²⁵⁸ in Brabant 32% van de zandgronden uitmaken, terwijl dit in de Gelderland en Drente respectievelijk 11% en 9% is en trekt hieruit conclusies ten aanzien van ouderdom van de esdekken en de gebruiksintensiteit van de gronden.¹²⁵⁹ Hij acht het waarschijnlijk dat een groot deel van deze gronden in de late middeleeuwen is ontstaan uit driesland. Hierboven is al aangegeven dat, indien er in plaats van ‘in de late middeleeuwen’ ‘vanaf de late middeleeuwen’ had gestaan hiermee ingestemd zou kunnen worden. Zoals hierboven reeds gesteld, impliceert het gebruik van ‘in’, dat aan het eind van de late middeleeuwen het ontstaan van de “oude bouwlanden” was afgerond en daarmee ook het gebruik van extensieve landbouw met de driesen. Want driesen, groezen of vogelweidekes¹²⁶⁰ waren weilanden, die na verloop van jaren gescheurd werden, dus omgezet werden in akkerland.¹²⁶¹ Bieleman typeert de driesen als niet permanent gebruikte akkerlanden en maakt aldus een scheiding naar kwaliteit tussen akkerland en driesland. De schattingen ten behoeve van het kadaster leren evenwel, dat de driesen aan het begin van de 19de eeuw nog bestonden en dat de ondergrond van dezelfde kwaliteit was als die van de omringende akkerlanden.¹²⁶² Vogelweides werden zeker nog tot het begin van de 20ste eeuw gebruikt.¹²⁶³ Dit betekent, dat er geen sprake is van een vaste scheiding tussen akkers en driesen, maar dat de functie rouleerde. Akkers werden na verloop van jaren aan hun lot overgelaten en vervielen tot dries, andere driesen werden daarvoor in de plaats in gebruik genomen als akkerland.¹²⁶⁴ Aangenomen moet dan worden, dat tot in de 19de eeuw er niet alleen een intensief, maar gelijktijdig en parallel ook een meer extensief landbouwsysteem bestond in de Meierij van Den Bosch. Een systeem waarin minder mest nodig was dan bij volledige intensieve landbouw.¹²⁶⁵ Een systeem, waarin - zoals hiervoor aangetoond - zelfs voldoende ruimte bestond, om zoveel oliehoudende gewassen te verbouwen dat ook in de kleinste plaatsen een oliemolen stond.

¹²⁵³ Moor 2002, in het bijzonder blz. 113-117, 128-131.

¹²⁵⁴ Oudenhoven 1649, deel 2 (Meierij), blz. 59.

¹²⁵⁵ Oudenhoven 1649, deel 2, blz. 9.

¹²⁵⁶ Stadsmest, dat wil zeggen secreetmest, straatvuil, inhoud van paardestallen etc. werd in de 17^e eeuw wel aangevoerd in plaatsen in de naaste omgeving van Den Bosch en die via het water goed bereikbaar waren. Dit zal een verklaring zijn voor het bestaan van de mestintensieve hopcultuur in de omgeving van de stad. Zie bijvoorbeeld Spierings 1975, blz. 17.

¹²⁵⁷ Dejongh 1999, blz. 39-40.

¹²⁵⁸ Oude bouwlanden worden gekenmerkt door een esdek van meer dan 50 centimeter.

¹²⁵⁹ Bieleman 1990, blz. 551.

¹²⁶⁰ Melssen 1978, blz. 111, 2: “*vogelwey*” Oerle, blz. 112: “*noch een bremvelt, daer die lege beesten in gaen ‘t sommers groot VII lopensaet, nu ter tyd somme lant*”; RHCE AA Eersel 6 f. 171 30-3-1786; RA Oirschot 146b, f. 271 nr. 202 30-8-1608 (bewerking Jan Toirkens); Lindemans 1952, blz. 19, 20, 28, 337, 399; BHIC LT 129, 151v. 27-6-1618 “*seeckere landeryen gelegen in de Ludoncksche off Leunixe campen onder Roosmalen voors die welcke waeren seer leeg van aertrycke ende subiect ordinaris het overloopen van de wateren soo dat deselve laghen vogelweyde ende daervan geen prouffyt en hadde genoten in veertich jaeren, verzoek daar vogekooi te mogen maken*”; Hagen 1993, blz. 185, 186.

¹²⁶¹ Vergelijk Gmelin 1913, blz. 262; Kappelhof 1985, blz. 203.

¹²⁶² BHIC PB, bijvoorbeeld: 4151 Duizel en Steensel, no 5, Weilanden: “*Men vindt deze weiden in de nabijheid der hoeven en tusschen de bouwlanden ook langs eene kleine beek gelegen, maar zy ontvangen geene bevochtiging dan door den regen. Men verdeelt dezelfde in vier klassen even als de bouwlanden om dat vele dezelve alternatief gebouwd en geweid worden, waarom men ook aan deselve de begroting der bouwlanden heeft toegekend*”.

¹²⁶³ Roes 1910, blz. 32-33; Kriellaars 1992, blz. 56..

¹²⁶⁴ Zie ook Kappelhof 1984, blz. 102, 106

¹²⁶⁵ Feldgraswirtschaft, zie voor een korte beschrijving Braams 1995, blz. 99.

1.4.10.7 Het kadaster

In verband met de inrichting van het kadaster werd ook in Noord-Brabant in de jaren 1811-1832 op grote schaal gemeten, onderzocht, geschat en berekend.¹²⁶⁶ De hiervan overgeleverde dossiers bevatten onder andere aantekeningen betreffende de vruchtwisseling van gewassen, voorbeeldhuurcontracten, berekeningen van bruto opbrengsten, tienden, bedrijfskosten en netto rendement en - last but not least - per gemeente schattingen van de kwaliteit van de verschillende grondtypen met opgave van de daaraan gerelateerde huurwaarde.¹²⁶⁷ Vrijwel altijd werd bij het beschrijven van de gronden de dikte van de humeuze bovenlaag opgegeven. De grond van de 1ste klasse blijkt ook het dikste dek “groeiaarde”¹²⁶⁸ te hebben. Wanneer we de opgegeven waarden op een rij zetten dan blijkt verrassend genoeg, dat de dikte van het esdek varieert van 10 tot 60 centimeter (behalve één uitschieter naar 80 centimeter), met als gemiddelde waarde voor de dekken van landen van de 1ste klasse 30 tot 40 centimeter. NB de huidige Meierijse esdekken variëren in dikte tussen 70 en meer dan 120 cm.

St Michielsgestel	10 - ? cm	Dommelen	20 - 30 cm	Hilvarenbeek	20 - 40 cm
Esch	10 - 25 cm	Eindhoven	50 cm	Hooge- en Lagemierde	20 - 40 cm
Liempde	15 - 26 cm	Gestel en Blaarthem	20 - 40 cm	Hoogeloon, Hapert en Casteren	20 - 40 cm
Vught	16- >24 cm	Luiksgestel	10 - 25 cm	Moergestel	20 - 40 cm
Berkel	30 - 50 cm	Riethoven	20 - 30 cm	Reusel	15 - 40 cm
Haaren	20 - 50 cm	Stratum	20 - 40 cm	Best	? - 40 cm
Helvoirt	30 - 60 cm	Strijp	20 - 40 cm	Oerle	20 - 30 cm
Oisterwijk	20 - 30 cm	Valkenswaard	? - 30 cm	Oirschot	? - 40 cm
Loon op Zand	20 - 40 cm	Waalre	? - 30 cm	Veldhoven	20 - 30 cm
Udenhout	40 - 50 cm	Westerhoven	10 - 25 cm	Vessem	15 - 30 cm
Goirle	9 - 24 cm	Woensel en Eckart	20 - 40 cm	Erp	50-80 cm
Tilburg	10 - 40 cm	Zeelst	? - 50 cm	Vlierden	- 20 cm
Waalwijk	10 - 25 cm	Bladel	20 - 40 cm	Soerendonk	- 40 cm
Aalst	? - 40 cm	Diessen	20 - 40 cm	Boxtel	10 - 30 cm
Bergeyk	20 - 30 cm	Duizel en Steensel	20 - 40 cm		
Borkel	10 - 25 cm	Eersel	20 - 40 cm		

Tabel 1, hoogte van esdekken omstreeks 1830

Als men deze documenten nader bekijkt, valt op dat de schatters de gronden niet alleen oppervlakkig in ogenschouw namen, maar er zich ook letterlijk in verdiepten.¹²⁶⁹ In het algemeen zijn de omschrijvingen zodanig, dat er grosso modo weinig twijfel aan de authenticiteit van de waarnemingen kan bestaan (tabel 2).¹²⁷⁰

Bruin en zwartachtig berustende op een geelachtig doorzigtig zandbed
Grijze groeiaarde .. ter diepte van 10 duim ¹²⁷¹ op een harden ondergrond
Zwarte zandgrond rustende op een roodachtig doorzigtig zandbed
Bruine voedzame zandgrond op een doorzigtig zandbed rustend
Bruinachtig zand groeiaard op een doorzigtig geel, wit of bruin zandbed
Bruine en zeer vruchtbare zandgroeiaarde op doorzigtig bruin, geel of wit zandbed
Ligte bruine zandgrond, ligten grijze zandgrond deels op scherpe deels op klemmigen ondergrond
Vruchtbaren met kleidelen vermengden bruine zandgrond op doorzigtig wit zandbed
Bruin grijzen zandgrond op doorgaand geel en rood bed, ligte zandgrond op vaster zandbed
Bruine zwartgrijze zandgrond ter diepte van 4 palme op een zijgend zandbed
Bruin grijzen zandgrond van tamelijk ligte bewerking de diepte der laag groeiaarde bevat omtrent 4 palmen welke is gelegen op een doorgaande geelachtig zandbed
Redelijke zwarte zandgrond rustende op een geelachtig doorzigtig zandbed, terwijl de groeiaard ter

¹²⁶⁶ Litsenburg 1988, blz. 51-56, in het bijzonders de nummers nrs 4002-4207; zie ook Woud 1998, blz. 39-41.

¹²⁶⁷ Heijden 2000, blz. 48-58; Sanders 1998; Recueil 1812; Veldhorst 1991; Drie 1980.

¹²⁶⁸ Voor voorbeelden in verschil tussen de groeiaarde en de diepte van de ploegvoor zie Veldhorst 1991, blz. 19.

¹²⁶⁹ Dit lijkt een letterlijke toepassing van hun instructie. Zie: Recueil art 337; zie ook Drie 1980, blz. 4-6, 49.

¹²⁷⁰ Zie ook Vlam 1951.

¹²⁷¹ 1 duim = 1 cm, 10 duim = 1 palm.

diepte van 3 tot 4 palmen ....
Laage zwarte zwaare of hooge mullen zandgrond ter diepte van 3 a 4 palm rustende op een doorzeigend zandbed
Goede zwarte zandaarde diep 4 palm rustende op een wit doorgaand zandbed
Zwart op een geel of bruin zandbed

Tabel 2, beschrijvingen van esdek en ondergrond circa 1830

Daarnaast werd de waardebepaling van de gronden met de nodige bezwaarmogelijkheden omringd. Door op deze wijze de belanghebbende als controleur in te schakelen, werd de kans op fraude of de mogelijke neiging tot onzorgvuldigheid door de schatters beperkt.¹²⁷²

1.4.10.8 Plaggen en aarde

Hierboven is al genoemd, dat er grasplaggen en aarde aan de mest toegevoegd werden. Graslanden en akkerlanden lagen op de Meierijse zandgronden vaak door elkaar. Een alom gehanteerde omschrijving was “groes ende land”, dus grasland en akker. Wanneer deze weilanden en de bouwlanden door elkaar lagen, de graslanden na verloop van tijd gescheurd werden en men de akkers voor weiland liet liggen, had het halen van plaggen van de graslanden om de mest aan te maken geen effect op de dikte van het esdek of de akker. Ook als er aarde van de akker werd gehaald om over de mest te strooien,¹²⁷³ had dit door de bank genomen geen invloed op de dikte van de cultuurlaag. De as van de vlaggen werd gemengd met de mest. Met die vlaggen en vervolgens die as zal ook een geringe hoeveelheid zand zijn meegekomen.¹²⁷⁴ Dit zal evenwel veel minder zijn geweest dan bij toepassing van gewortelde plaggen.

1.4.10.9 Opbouw en ouderdom van de esdekken

Dit vraagstuk kan van nog een andere kant benaderd worden. Aan het eind van de 18de eeuw en in de 19de eeuw werden veel heidegronden uitgegeven aan particulieren. Een deel daarvan werd omgezet in bouwland. Als de datum van de uitgifte en de dikte van het esdek bekend zijn, kan er iets gezegd worden over de ophoging in de 19de eeuw. Het blijkt dat de dikte van de cultuurlaag van deze jonge ontginningen kan oplopen tot 80 centimeter.¹²⁷⁵ Zouden de esdekken gedurende de gehele veronderstelde periode van zes eeuwen met dezelfde regelmaat zijn gegroeid als in de negentiende eeuw, dan zouden deze 3 tot 5 meter dik moeten zijn geweest. Dat is niet het geval. Ook bij een onregelmatige ophoging moet aangenomen worden, dat de dikke esdekken vooral tot stand zijn gekomen in de 19de eeuw. Knaepen constateerde op basis van landschappelijke kenmerken hetzelfde in het aansluitende Belgische gebied: zowel jonge als oude ontginningen hebben een dikke cultuurlaag.¹²⁷⁶ Daarnaast is het mogelijk dat de toevoeging van zand in de loop van de 19de tot het begin van de 20ste eeuw nog eens sterk is toegenomen, dus dat de ophoging ook geen liniar verloop had, maar een scherpe curve kende. In Tilburg werden omstreeks 1830 jaarlijks gemiddeld circa 65 karren mest op een bunder¹²⁷⁷ akkerland gebracht, gerekend à maximaal 500 tot 600 kg de kar is, dat ongeveer 35.000 kg.¹²⁷⁸ Omstreeks 1910 was in Deurne voor een gewone bemesting van 1 ha. akkerland 75.000 kg. potstalmest nodig.¹²⁷⁹ De 16 tot 24 karren russen per jaar per gezin die in de Geelse ordonnantie van 1559 worden genoemd,¹²⁸⁰ zouden daar weinig ‘zoden aan de dijk’ gezet hebben; ze zullen dan ook bedoeld zijn voor brandstof.¹²⁸¹ Waar eerder de nadruk werd gelegd op vlaggen zonder zand mee te nemen, blijken aan het begin van de 20ste eeuw zandige plaggen een normaal verschijnsel:

*“Gewone heideplaggen zijn op zichzelf al heel weinig waard. Vooral als ze zoo dik gekapt worden dat er een laagje grijs zand aan hangt. ‘Dat grijze zand vreet den mest op ‘heb ik een verstandigen boer hooren zeggen. Dat grijze loodzand doet meer kwaad dan goed op de akkers’”*¹²⁸²

¹²⁷² Zie Recueil 1812, passim; vergelijk Otten 1997, blz.166.

¹²⁷³ Zoals beschreven in Thys 1792, blz. 147.

¹²⁷⁴ Vergelijk Burny 1999, blz. 27-33, 38-43.

¹²⁷⁵ In Woensel, Oostelbeers, Haaren en Udenhout blijken gronden die in de periode 1800-1850 uitgegeven zijn voor ontginning, in de tweede helft van de 20^e eeuw een humeuze laag van 45 tot 80 centimeter te hebben. Schans 1965; Steegs 1961; Zegers 1959; Zegers 1965; RHCE OWMB 81; BHIC Kadastrale kaarten Oost- en Middelbeers, Oisterwijk, Haaren, Udenhout.

¹²⁷⁶ Knaepen 1994, passim; vergelijk ook Bastiaans 1993, blz. 94-103.

¹²⁷⁷ = 1 ha., vergelijk Verhoeff 1982, blz. 132.

¹²⁷⁸ Heijden 2000, blz. 54; zie ook Crijs 1987, blz. 175; anders: Eerenbeemt 1955, blz. 147; Eerenbeemt 1958, blz. 120-121: 600 lb = 235 à 282 kg, dit kan een door andere belangen geïnspireerde neerwaartse bijstelling zijn, want de “eerdkar” had een inhoudsmaat van circa ½ m³. Men mag er vanuit gaan dat dit een door de praktijk bepaalde maat was, die ook volledig benutbaar was.

¹²⁷⁹ Roes 1910, blz. 28.

¹²⁸⁰ Vangheluwe 2009, blz. 237.

¹²⁸¹ Ze vormen dus geen aanwijzing voor plaggenbemesting.

¹²⁸² Roes 1910, blz. 31.

Burny stelt op basis van interviews in de Belgische Limburgse Kempen, die terugblikten tot het begin van de 20ste eeuw: “*Kapte men niet zo dat er net wat grond met het heidestruikje meekwam, dan vielen de gekapte heidestruikjes uiteen en was dat veel moeilijker te laden en te vervoeren*”.¹²⁸³ Terwijl Roes enerzijds bezwaar maakte tegen het braakliggen en afplaggen van graszoden, leerde hij anderzijds: “*Beter dan boschstrooisel is het daarom, wanneer stroo duur is aarde als strooisel te gebruiken. Humus houdende zandgrond of veenachtige grondsoorten leenen zich daarvoor uitstekend...*”.¹²⁸⁴ Gezien de context zal deze grond van buiten het bedrijf zijn gekomen. Van Hall vermeldde in 1870 het verlagen van de akkers door het uitgraven van zand.¹²⁸⁵ De conclusie van deze bevindingen kan niet anders luiden, dan dat er in de 19de en het begin van de 20ste eeuw enorm met zand gesleept moet zijn. Dit beeld sluit aan bij hetgeen de commissie Sickesz omstreeks 1888 uit Barneveld te horen kreeg, namelijk dat de kosten van de mestbereiding de kanker waren voor de welvaart en dat die in de eerste plaats veroorzaakt werden door het vervoer van plaggen en aarde, zowel in het aanrijden als in het wegvoeren van het vergrootte volume mest.¹²⁸⁶

Een en ander laat onverlet, dat ook al eerder met zand werd gekruid. Thys vermeldt dat boeren zand onder hun akkers uitgroeven, als deze te dik werden en daar zijn ook fysieke voorbeelden van bekend. Maar dit zand werd bemest weer terug gebracht op de akker.

“Men ziet dan veele akkerluyden hunne akkers van jaer tot jaer uytlaegen: zommige graeven het zand onder uyt de zelve, eensdeels om de akkers te lagen, welke, door dit overvloedig mest van zand en aerde, aenstonds, dat is, in weynige jaeren zeer hoog worden; anderdeels om het zand by de hand te hebben om hunne stallen te vullen, en als zy hondert karren daer hebben ingevoerd en hondert en twintig of dertig daer uyt voeren, meynen zy eene menigte van mest te hebben, daer zy inderdaad niet meer als twintig of dertig karren hebben, want de hondert karren zand, die zy in hunnen stal hebben gebragt, blyven zand, ook als zy in den stal zyn en op de akker. Andere doen die moeite niet, om het zand onder uyt de akkers te graven, maer maken vooren in hunne akkers en voeren die aerde naer de stal, willende daer ook mest van maeken, dog syn ook gelyk de eerste bedrogen, nogtans met dit onderscheyd, dat zy niet gelyk de zandkruyers, hunne akkers bederven”.¹²⁸⁷

Nu sprak Thys hier mogelijk ook uit zijn Vlaamse ervaring¹²⁸⁸ en kan men hem verwijten dat hij overdreef in zijn herderlijke gedrevenheid om de boeren te overtuigen dat hun gebruiken verkeerd waren, maar het uitgraven van de akkers wordt door de bronnen gedocumenteerd. Zou men nog willen twijfelen aan waar de aarde op aardhoop, die bij de boerderij stond, vandaan kwam, dan raadplege men bijvoorbeeld huurcontracten zoals uit Oirschot waar het expliciet verboden werd akkers uit te graven (1590), grond van de akker halen om te strooien (1627), grond weg te voeren (1638) en dergelijke.¹²⁸⁹ Het verschil met de 19de eeuw is dat hier het zand van de akkers kwam en niet van buiten het bedrijf, of zoals Roes het zag: “*Zoden van ‘t land halen om deze later weer op ander land te brengen, is meestal niets anders dan knopen van den eenen jas wegsnijden en ze aan een anderen jas te zetten*”.¹²⁹⁰

De belangstelling van archeologen voor de esdekken is betrekkelijk recent. In het verleden werden deze vaak alleen maar beschouwd als nuttige afdekking tegen ploegen en andere groundbewerkingen van de daaronder gelegen schatten. Gelukkig is daar verandering in gekomen.¹²⁹¹ Door middel van het zorgvuldig laag voor laag uitfilteren van het dek wordt geprobeerd om met name aan de hand van aardewerkresten de ouderdom en de opbouw van het dek in beeld te brengen.¹²⁹² Ondanks deze zorgvuldigheid moeten de resultaten ervan toch voorzichtig geïnterpreteerd worden. Het is meestal moeilijk te bepalen of de gronden niet vergraven zijn. Scherven en andere artefacten kunnen ook door dieren of andere natuurlijke (bioturbatie) of artificiële¹²⁹³ processen in een andere laag zijn gebracht. Het is moeilijk te bepalen of de scherven niet secundair gedeponeerd zijn, dat ze niet met de verplaatsing van grond uit een andere plek afkomstig zijn. Ook is het moeilijk vast te stellen hoe lang het geduurd heeft voordat de scherven in de grond terecht kwamen of hoe oud het stuk toen was. Daarnaast werd veel voorkomend gebruiksaardewerk

¹²⁸³ Burny 1999, blz. 39-40.

¹²⁸⁴ Roes 1910, blz. 33.

¹²⁸⁵ Hall 1879, blz. 224.

¹²⁸⁶ Sickesz 1890 VI, blz. 18; voor een ander voorbeeld van excessieve zandverplaatsing elders: Bieleman 1992, blz. 345.

¹²⁸⁷ Thys 1792, blz. 150.

¹²⁸⁸ Kriellaars 1987, blz. 88-91.

¹²⁸⁹ RHCE RA Oirschot 143c, f. 361, nr. 49 8-2-1590; RA Oirschot 152a, f. 281, nr. 277 31-8-1627; RA Oirschot 136a, blz. 65, nr. 34 27-1-1638 (indices Jan Toirkens).

¹²⁹⁰ Roes 1910, blz. 32.

¹²⁹¹ Arnoldussen 2003b, blz. 17 voor de beschermingsfunctie. Dit onderzoek kenmerkt zich door de zorgvuldigheid van het esdekonderzoek.

¹²⁹² Groenewoudt 1998.

¹²⁹³ Bijvoorbeeld Arnoldussen 2003a, blz. 12; Kort 2003, blz. 113, 117.

vaak gedurende langere periodes met geringe wijzigingen geproduceerd, waardoor fragmenten moeilijk te dateren kunnen zijn. Pijpenkoppen zijn beter dateerbaar,¹²⁹⁴ maar zijn ook onderhevig aan de hierboven genoemde verstoringsen.

Hoe het ook zij: Nico Arts, als onder andere stadsarcheoloog van Eindhoven al decennia professioneel actief in het onderzoeksgebied, meldde in 2000: *“Het schervenmateriaal dat wij in esdekken tegenkomen dateert bijna voor 100% uit de 17de en 18de eeuw. Wij interpreteren die potscherven als afval van boeren dat via de potstal op de akker terecht kwam”*.¹²⁹⁵ Mede gezien het bovenstaande is dit een sterk argument voor een late datering van de potstal in de Meierij van Den Bosch

Uit het hiervoor genoemde *“uytlaegen”* blijkt, dat archeologen die er vanuit gaan dat een esdek in beginsel lineair is opgebouwd, een dubieuze premisse hanteren, die gemakkelijk tot verkeerde interpretatie van het gevonden materiaal en het ontstaan van het esdek kunnen leiden. Voorts blijkt uit recent onderzoek door Van Mourik met nieuwe techniek (optisch gestimuleerde luminicentiedatering) dat er grote verschillen worden gevonden met koolstofdateringen van dezelfde locatie.¹²⁹⁶ Ook hierdoor komen oudere dateringen van de esdekken ter discussie te staan.

Bij dit alles moet worden bedacht dat er vanaf de middeleeuwen een voortdurende stroom van organisch materiaal in de vorm van mest, stro en heidemaaisel op de akkers is gebracht tezamen met as van vlaggen en ander huishoudelijk afval, waaronder zand. Het staat dan ook niet ter discussie dat er vanaf de 14de eeuw een zekere ophoging van de akkers plaats heeft gevonden. Deze ophoging zou volgens het kadaster omstreeks 1830 gemiddeld 30 tot 40 centimeter bedragen op de beste gronden. Daarin zal zich ouder materiaal bevinden, dat ook als zodanig gedateerd kan worden, hetzij archeologisch, hetzij op andere wijze.

Een archeologische onderbouwing van deze kadastrale cijfers zou gevonden kunnen worden in de opgraving Bakel-Achter de Molen, waarbij laag 4 de oorspronkelijke ontginningslaag weergeeft en laag 2 de contactlaag van de oorspronkelijke ontginning met de contactlaag (3) van de recente bouwvoor (4).¹²⁹⁷ De lagen 1 en 2, tezamen 30 tot 40 cm, vertegenwoordigen dan de middeleeuwen en de nieuwe tijd, de lagen 3 en 4 de 19de en de 20ste eeuw. Lagen 2 en 3 zijn met name door het ploegen gemengd.

Deze relatief beperkte dikte van het esdek omstreeks 1830 sluit geenszins uit dat de ophoging tot wel 1.20 m. in de decennia na 1830 heeft plaats gevonden. Zowel uit de beschrijvingen van het bemesten (hoeveelheid mest) als uit de beschreven techniek (samenstelling van de mest en speciale soorten mest als zandmest, weggraven van zand onder uit de akkers) blijkt dat er in de 19de eeuw enorme grondverplaatsingen moeten hebben plaatsgehad, waarbij ook ouder materiaal verplaatst kan zijn.

De traditionele opvatting dat de (Meierijse) potstal sinds de middeleeuwen bestaat en de daaraan gerelateerde geleidelijke ophoging van de esdekken, die de onderzoeker al een referentiekader voor de grenzen van zijn onderzoek en de interpretatie van het te onderzoeken materiaal aanbiedt, vormt mijns inziens een hindernis voor een goede beoordeling van de verschillende informatiebronnen en het zoeken van oplossingen voor tegenstrijdigheden daarin.

Ook het onderzoek naar de ouderdom van het esdek draagt niet bij tot een middeleeuwse datering van de invoering van de potstal in de Meierij en de ophoging van akkers door het gebruik van potstalmest. Integendeel, uit dit onderzoek komt naar voren, resp. wordt aannemelijk dat de ophoging van de esdekken in het studiegebied vooral in de 19de eeuw heeft plaatsgevonden.

1.4.10.10 De meststik

Vanwege de onbevredigende uitkomst van beide onderzoeken is gezocht naar een indirecte wijze waarmee de ouderdom van de potstal in Midden-Brabant benaderd kan worden. De uitkomsten van dat onderzoek zijn vervolgens in context geplaatst, waarmee een ander beeld voor de ontwikkeling van de esdekken in de Meierij wordt voorgesteld.

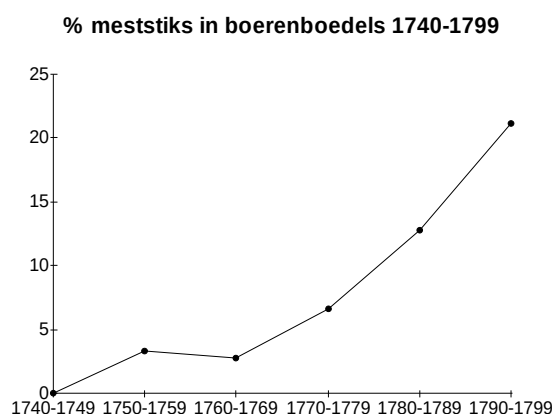
¹²⁹⁴ Dank aan Karel Leenders voor deze terechte aanvulling van de concepttekst.

¹²⁹⁵ Vriendelijke mededeling Nico Arts 10-9-2000.

¹²⁹⁶ Mourik 2007.

¹²⁹⁷ Arnoldussen 2003b, blz. 18-22.

Een belangrijk verschil tussen de potstal en de mesthoop is dat de mestmassa in de potstal door de beesten is aangetreden tot een vaste substantie. Deze massa kon men niet zo maar met de riek op de kar laden, maar moest eerst losgestoken worden. Voor dat lossteken maakte men gebruik van een meststik, die aan het begin van de 20ste eeuw in geen enkel bedrijf ontbrak.¹²⁹⁸ De mest kon verder met de riek of met de hak verwerkt worden, zodat dit speciale gereedschap, de meststik, alleen noodzakelijk was voor de potstal.¹²⁹⁹ Omdat het een technisch eenvoudige innovatie is, mag aangenomen worden dat het voorkomen van de meststik in boedels ook een directe aanwijzing voor het voorkomen van potstallen inhoudt en dat het ontbreken daarvan een belangrijke negatieve indicatie voor de potstal is. In totaal werden 1067 inventarissen en koopcedullen van boereninboedels onderzocht.¹³⁰⁰ Van deze 1067 boedelbeschrijvingen werden er 400 in het archief van Vught c.a. gevonden en de overige kwamen uit de archieven van Bladel c.a., Hoogeloon c.a. en Oostelbeers c.a. Van deze beschrijvingen dateren er 222 uit de periode 1625-1699, 233 uit de periode 1700-1749 en de rest uit de periode 1750-1799.

Bij het onderzoek van deze inboedels werden vóór 1750 geen meststiks gevonden, niet in het noorden en niet in het zuiden van de Meierij. Ook vergelijkbaar gereedschap werd niet aangetroffen. Gezien de hoge mate van specificatie van het gereedschap in de beschrijvingen moet worden aangenomen dat de meststik of een dergelijk gereedschap voor 1750 niet voorkwam. Deze aanname wordt ondersteund en versterkt door de curve van de jaren 1750-1799. Uit deze reeks blijkt dat de meststik een snelle opgang maakte in de laatste drie decennia van de 18de eeuw. In het laatste decennium was in bijna een kwart van alle boereninboedels een meststik aanwezig, in sommige boedels zijn er dan zelfs meer.¹³⁰¹ De meststik kwam in het noorden en in het zuiden van de Meierij in hetzelfde decennium voor het eerst voor. De groei ging eerst in Bladel en Vught sneller dan in Oostelbeers en Hoogeloon, maar in het laatste decennium haalde Oostelbeers Bladel in. De groei was toen het grootst in Vught, waar omstreeks 1800 in bijna eenderde van de boedels een meststik voorkwam. Het gaat hier uiteraard maar om kleine aantallen, de trend is evenwel onmiskenbaar!

Hieruit mag geconcludeerd worden, dat - als de meststik inderdaad de potstal direct weerspiegelt, hetgeen deze als eenvoudige innovatie zou moeten doen - de potstal in de Meierij van Den Bosch omstreeks 1750 opkwam, de eerste jaren zich nog wat aarzelend verbreidde, maar allengs steeds meer en meer voorkwam.

1.4.10.11 Samenvatting esdek en potstal

Rechtstreeks onderzoek naar de ouderdom van de potstal in de Meierij levert op dit moment geen concreet resultaat op. De aanwezigheid ervan voor 1750 is niet aangetoond, maar is logischerwijs ook niet volledig uit te sluiten. Onderzoek naar de ouderdom van de dikke esdekken in dezelfde regio toont aan, dat de ophoging vermoedelijk grotendeels in de 19de eeuw heeft plaatsgevonden. Onderzoek in inboedels naar het

¹²⁹⁸ Dam1972, blz. 42-44.

¹²⁹⁹ Enigszins afwijkend alternatief, maar uit praktisch oogpunt niet geheel geloofwaardig: Iterson 1868 blz. 72.

¹³⁰⁰ Deze 1067 vormden een deelverzameling van een grotere verzameling boedels. Als criteria golden dat er een ruime verzameling boerenhandgereedschap aanwezig moest zijn, dat het specifiek als mestgereedschap betiteld moest zijn (mestriek, mesthak, meststik) of dat een zicht en pikhaak in de boedel aanwezig moest zijn.

¹³⁰¹ En was aan het begin van de 19de eeuw algemeen, Dam 1972, blz. 42-44.

voorkomen van de meststik, een speciaal gereedschap dat onmisbaar is in de potstal, toont een opmerkelijke toename van 0 % tot meer dan 25 % in de periode 1750-1800. Omdat de meststik een eenvoudige technische innovatie is, mag - zolang andere bronnen dit niet tegenspreken - aangenomen worden dat ze in dezelfde tijd is ontstaan als de potstal is ingevoerd en dat de curve van haar aanwezigheid in inboedels een afspiegeling is van de verbreiding van de potstal. Uit de context blijkt dat er tot aan het begin van de 20de eeuw sporen waarneembaar zijn van een deels extensief landbouwsysteem, waarin weiden en akkers door elkaar liggen. Uitgeputte akkers liet men tot weiland liggen en andere weilanden scheurde men tot akkerland. Zo was er minder mest nodig. Echter, in de loop van de 18de eeuw ontstond een agrarische hoogconjunctuur, die leidde tot een intensivering van de landbouw. Binnen deze ontwikkeling past naadloos de snelle verbreiding van de potstal vanaf circa 1750. Aan het begin van 19de eeuw bestonden het oude systeem met de bemeste driesen en de potstalloze boerderijen van Arts en het nieuwe systeem met vaalt- en potstallen, vlaggenbemesting en secreetmest naast elkaar. Met deze conclusie moet het verklaringmodel van Bieleman en Spek voor het midden van Noord-Brabant verworpen worden.

1.4.10.12 Dopstal, topstal?

Het feit dat de diepe potstal in de Meierij van Den Bosch waarschijnlijk niet verder terug te voeren is dan tot het midden van de 18de eeuw en er niet altijd even economisch met de mest en het winnen daarvan werd omgegaan, sluit niet uit dat er binnen de stallen niet een zekere mate van mestveredeling kan hebben plaats gevonden: dat de mest niet dagelijks naar buiten werd gebracht, maar enige tijd door het (melk)vee op stal vertrappt werd, waardoor het toegevoegde heidemaaisel en het stro beter tot ontbinding konden komen. Een aanwijzing daarvoor kan worden gevonden in het feit dat in boedels regelmatig “*schelfthouters*”¹³⁰² of “*slieten*”¹³⁰³ gevonden worden. Deze ronde houten palen vormden de vloer van de schelft, de hooizolder boven de stal.¹³⁰⁴ Het feit dat ze op willekeurige plekken in boedels worden gevonden, betekent dat ze roerend waren, los lagen en dus verwijderd konden worden als het hooi op was.¹³⁰⁵ Daaruit blijkt dat het mogelijk was dat in de loop van winter ruimte boven de koeien ontstond, waardoor deze “*d’r eigen omhoog konden schijten*”.¹³⁰⁶ Dat er soms toch een behoorlijke hoeveelheid mest in stal lijkt te liggen,¹³⁰⁷ kan hierdoor verklaard worden. “*het mist, iegenwoorlijk in den achterhuis liggende*” is dus in tegenstelling tot wat Vangheluwe meent, geen harde aanwijzing voor een vroege potstal.¹³⁰⁸

Dit beeld komt beter overeen met dat wat Deckers in 1912 van de ‘potstal’ schetste, namelijk van een stal die in het midden een halve meter diep of nog dieper kon zijn.¹³⁰⁹ In een dergelijke stal¹³¹⁰ met een aflopende bodem kon veel minder mest geborgen worden dan in de geheel 1 meter diepe (of nog diepere) potstal van Van Dam en Van Wijk,¹³¹¹ en wilde men profiteren van het broeien van de mest, dan diende er beperkt extern en zeker geen anorganisch materiaal ingebracht te worden. Anderszins past dit type stal, dat ter onderscheiding van de diepe potstal aangeduid kan worden als dopstal of topstal, ook beter in de reeds geschetste context. Er zijn geen bijzondere bouwkundige voorzieningen voor nodig, door de geringe diepte van de stal bestaat er een gerede kans dat er archeologisch geen sporen van worden gevonden, de noodzaak van speciale gereedschappen - zoals de meststik - ontbreekt, de externe mestkuilen en hopen worden er door verklaard, net zoals het feit dat de stal niet verder uitgediept mocht worden, als ook de geringe verhogingen van de esdekken, etc.

1.4.10.13 Het verdwijnen van de potstal

De potstaleconomie in de Meierij, dus die van de diepe stallen, heeft eerst aan het einde van de negentiende eeuw haar hoogtepunt bereikt. Maar ook dan is het systeem nog niet volledig geoptimaliseerd, zoals blijkt wanneer het tegen het licht van het verslag van de Landbouwcommissie van 1890 wordt gehouden¹³¹² en de beschrijving van Deckers.¹³¹³ Uit de uitkomsten van het onderzoek van de commissie blijkt dat van een uniform potstalsysteem aan het eind van de 19de eeuw geen sprake was. Het is niet onmogelijk - de

¹³⁰² Tasliggers, zie Berends 1982, blz.23.

¹³⁰³ Crijns 1987, blz. 290.

¹³⁰⁴ Deckers 1912, blz. 198; BHIC RA Bostel 164.1 ls. 23-1-1669 “*schoorhouters boven de koy*”: Berends 1982, blz. 23.

¹³⁰⁵ Bijvoorbeeld RHCE RA Bladel 65, 67, 68 passim; RA Hoogeloon 53 passim.

¹³⁰⁶ Adriaenssen 1987, blz. 16, onder verwijzing naar Naaijens 1979, blz. 87.

¹³⁰⁷ RAT RA Hilvarenbeek 152, f. 695 20-2-1742, boedel Vos: “*van mest in de stal 3.3.0 d’ander helfft 3.14.0*”.

¹³⁰⁸ Vangheluwe 2009, blz. 237.

¹³⁰⁹ Deckers 1912, blz. 193-194.

¹³¹⁰ In het openluchtmuseum Bokrijk ziet men wel voorbeelden van licht uitgediepte stallen. Het is mij overigens niet bekend of dit bewust zo gemaakt is.

¹³¹¹ Vergelijk ook Spek 2004, blz. 788.

¹³¹² Bijlage Sickesz.

¹³¹³ Deckers 1912, blz. 193-194.

verslagen van de commissie wijzen soms in die richting - dat het systeem nog in ontwikkeling was en dat er in de eerste jaren van de 20ste eeuw een grotere perfectie werd bereikt ten aanzien van overdekte mestopslag en stalvoeding gedurende het gehele jaar. In Deurne was bijvoorbeeld in 1910 nog bekend, dat de boeren eerder het mestwater in de sloten lieten weglopen. Die gewoonte zal daar wellicht enkele decennia - maar geen eeuwen - eerder in onbruik zijn geraakt.¹³¹⁴ Voor het overige lijken de verschillen een afspiegeling van de verschillen in omgeving. Waar geen of weinig heide was, zoals in Vlijmen, gebruikte men geen plaggen; waar roggestro minder schaars was, zoals in Berchem en Beugen, had het gebruik van stro de voorkeur boven heideplaggen.

Omstreeks 1900 vertaalde de vraag naar een betere kwaliteit boter en het voorkómen van ziektes zich in een actie van de landbouwwetenschap als vertegenwoordiger van de staat tegen de potstal.¹³¹⁵ Ze wilde deze vervangen door de hygiënische grup- of groepstal.¹³¹⁶ De potstal zou echter maar langzaam uit de Meierijse landbouw verdwijnen, ondanks het feit dat vanaf circa 1880 volop kunstmeststoffen beschikbaar waren en ondanks de propaganda.¹³¹⁷ Omstreeks 1908 lijken het vooral nog ‘early adaptors’ te zijn, die hun stallen ombouwen tot groepstallen.¹³¹⁸ De wijze van werken was in de nieuwe situatie ook niet overal optimaal. In Drunen waren 6 groepstallen, “*maar bij sommige dezer stallen laat de bewaring van den stalmest te wensen over. Gewoonlijk licht hij in de open lucht aan weer en wind blootgesteld*”.¹³¹⁹ In Tilburg waren ongeveer 25 groepstallen en in Udenhout 5, maar in Helvoirt, Berkel-Enschot, Cromvoirt, Loon op Zand, e.a. was nog niets of bijna niets gedaan.¹³²⁰ In Dongen, net buiten het studiegebied, veranderde een boer zijn groepstal weer in een potstal.¹³²¹ In Boekel, ook net buiten het studiegebied, werd de eerste grupstal in 1911 gesignaleerd.¹³²² De overgang van potstal naar groepstal kon ook met een zekere tussenstap: de stoepstal. Daarin stond het vee niet meer op de grote mestmassa, maar op een verharde richel, al dan niet nog op wat mest. Achter de beesten was een giergoot en daarachter werd de mest opgeslagen.¹³²³ De bekende en veel gekopieerde¹³²⁴ potstal van Bernard van Dam was een stoepstal, dus geen klassieke potstal.¹³²⁵ Dit relativeert ook de historiciteit van de door Van Dam aangedragen gegevens en beelden.¹³²⁶ Zij geven vooral een korte periode omstreeks 1900 weer. Volgens Thissen werden in Bakel in de eerste helft van de jaren ‘20 van de 20ste eeuw de laatste potstallen geruimd,¹³²⁷ maar elders waren omstreeks 1930 nog heel wat potstallen te vinden.¹³²⁸ Uit Best is zelfs een foto van melken in een potstal in 1972 bekend.¹³²⁹ Getuige de verschillende vermeldingen op internet maakt de potstal nu (begin 21ste eeuw) een zekere revival door in kringen van biologische landbouw en natuurbeheer.

1.4.11 Samenvatting

De derde periode van dit drieluik wordt evenals de eerste gekenmerkt door veel turbulentie. Daarbij werden het landschap en het boerenambacht meer en meer naar de hand van de mens gezet.

Naaldhout bleek zeer geschikt om gronden te cultiveren, die tevoren als niet bruikbaar werden beschouwd. Door de doorontwikkeling van de ontginningsmethode en het in ruime mate beschikbaar komen van kunstmest was deze aanpak aan het begin van de 20ste eeuw ook achterhaald.

Vanaf het begin van de 18de eeuw werd de beuk een vertrouwd verschijnsel in het landschap en omstreeks 1800 deed de kanada zijn intrede. De aanplant van eiken liep terug, hoewel eikenschors van hakhout, van belang voor de leerindustrie, in waarde steeg. Vanaf 1875 verloor hakhout aan waarde doordat de

---

¹³¹⁴ Roes 1910, blz. 12.

¹³¹⁵ Kriellaars 1992, blz. 148-149.

¹³¹⁶ Huizinga 1908, blz. 5-6, 10; Wijk 1985, blz. 56-60; Kriellaars 1992, blz. 149.

¹³¹⁷ Kriellaars 1992, blz. 149-150.

¹³¹⁸ Thissen 1993, blz. 103,114; Huizinga 1908, blz. 9, 15-23.

¹³¹⁹ Huizinga 1908, blz. 17.

¹³²⁰ Huizinga 1908, blz. 21-23.

¹³²¹ Huizinga 1908, blz. 17; zie ook Drosen 1927, blz. 97.

¹³²² Thissen 1993, blz. 162.

¹³²³ Huizinga 1908, blz. 14, 17, 18; Wijk 1985, blz. 60.

¹³²⁴ Bijvoorbeeld Thissen 1993, blz. 34.

¹³²⁵ Dam 1972, blz. 42, 44.

¹³²⁶ Deze opmerking uiteraard met alle respect voor het zien door Van Dam van het belang om deze gegevens vast te leggen en dat ook nog daadwerkelijk te doen. Dit vastleggen van een bepaalde tijdsperiode mag echter niet misbruikt worden voor een ongefundeerde extrapolatie naar het verleden.

¹³²⁷ Thissen 1993, blz. 232.

¹³²⁸ Crijns 1992, blz. 334.

¹³²⁹ Wijk 1985, blz. 57.

leerindustrie andere looistoffen ging gebruiken en door de vervanging van hout door steenkool als brandstof.

In de eerste decennia van de 19de eeuw bleef het gebruik van de gemene gronden grotendeels als in eerdere eeuwen. Weliswaar hadden vermogende stedelingen omstreeks 1800 flinke aankopen van ongecultiveerde gronden gedaan om te bebossen, hadden veel gemeenten - al was het alleen maar als vorm van werkvoorziening - ook bossen aangelegd, moest er inmiddels bijna overal - zowel voor weiden als voor brandstof halen - betaald worden voor het gebruik van de gronden en werd er - zowel direct als aanhangend aan plaggen - meer zand van de gemeynt gehaald, toch was het gebruik als extensief benutte landbouwgrond in beginsel gelijk gebleven. En boeren ontgonnen nog steeds kleine stukjes.

Vanaf het midden en sterker vanaf de laatste decennia van de 19de eeuw werd dat anders. Vermogende lieden, vaak van buiten de gemeente, zelfs van buiten de regio, kochten honderden hectaren op. De gronden werden ontgonnen, eerst meestal tot bos, later vooral in landbouwgrond. In de Peel werden grote gebieden 'ontgrond': daar werd in eerste instantie turf gewonnen voor brandstof, maar later vooral voor turfstrooisel. De ontturfde gronden werden ten slotte omgezet in landbouwgrond.

De Nederlandsche Heidemaatschappij speelde vanaf circa 1890 een belangrijke rol bij de ontginningen en het beheer daarvan. Maar er waren meer organisaties actief, bekende zoals Staatsbosbeheer en de Grontmij en minder bekende zoals de Oranjobond van Orde.

Vanaf het begin van de 20ste eeuw voerden Gedeputeerde Staten een terughoudend beleid ten aanzien van de verkoop van grote complexen woeste gronden. Ze drongen aan op erfpacht of andere wijze van exploitatie door de gemeenten zelf.

De grote ontginningen werden in eerste instantie met paarden en ossen aangepakt, maar al snel werd er gemechaniseerd. In de crisisjaren werd teruggegrepen naar handwerk met de schop. Vanaf de jaren '20 van de 20ste eeuw speelden de ontginningen een belangrijke rol in de werkverschaffing. Ook na WO II ging dit door, tot halverwege de jaren 50, toen het arbeidsoverschot inmiddels door de markt was opgenomen. Vanaf het begin van de 20ste eeuw werden ook subsidieregelingen ingevoerd, met als doel verschillende vormen van ontginning te stimuleren. Door nieuwe inzichten met betrekking tot natuurbehoud en -beheer kenterde vanaf eind jaren veertig het beleid en in 1961 besloot de regering geen toestemming meer te geven voor nieuwe ontginningen.

Bebossingen en ontginningen waren niet de enige ingrepen in het landschap. Een oude wens die zowel economische als strategische doelen diende, was het graven van kanalen die de hoofdstromen: Rijn, Maas en Schelde zouden verbinden en het platteland zouden ontsluiten. In deze periode zijn er diverse plannen gemaakt, die uiteindelijk zouden resulteren in de Zuid-Willemsvaart en het Wilhelminakanaal. Via de kanalen konden - in beginsel - meststoffen goedkoop aangevoerd en producten, waaronder de turf, afgevoerd worden. Daarnaast werd aan de 19de eeuwse kanalen een belangrijke rol in de toevoer van kalkrijk Maaswater toebedacht. Het plan was daarmee grote oppervlakten onontgonnen grond te bemesten en op die wijze vruchtbaarder te maken. Deze aanpak bleek in de praktijk nogal wat problemen op te werpen, variërende van problemen met het debiet, dus onvoldoende beschikbaarheid van water, tot aan overlast op de lager gelegen percelen bij de afvoer. Aan het einde van de 19de en het begin van de 20ste eeuw speelden ook de spoor- en tramwegen een belangrijke rol bij de aan- en afvoer. Voor de landbouw waren de experimenten met secreetmest en as, die vanaf het begin van de 19de eeuw werden gehouden, van belang. Steden voerden eerder hun secreet- of stadsmest op grote schaal uit naar Vlaanderen. Aan het begin van de 19de eeuw kwam het tot een voorzichtige protectionistische regelgeving en werd het oprichten van mest- en asschuren op het Brabantse platteland met subsidies gestimuleerd.

In de laatste eeuw is de diepe potstal een belangrijk element geweest voor de beeldvorming over de gemene gronden en het gebruik daarvan. Daarom is dit fenomeen extra uitvergroot. Daarbij werd niet alleen gekeken naar de fysieke potstal, maar vooral ook naar de gehele potstaleconomie. De potstal was namelijk geen losstaand verschijnsel, maar maakte deel uit van een systeem, dat beoogde met de beschikbare mest de vruchtbaarheid zoveel mogelijk te bevorderen. De conclusie uit dit onderzoek is, dat de diepe potstal en de potstaleconomie pas vanaf het midden van de 18de eeuw in de Meierij werden ingevoerd. De aanwijzingen in de archieven en in de grond geven tot nu toe geen aanleiding om te veronderstellen, dat de

potstal in de zin die daar in de literatuur meestal aan wordt gegeven, namelijk een tot 1 meter à 1.20 verdiepte stal, vóór die tijd aanwezig was. Ook andere elementen van de potstaleconomie zoals die op basis van de situatie omstreeks 1900 in de tijd zijn teruggeprojecteerd, werden niet door gevonden in de archieven onderschreven. Vanaf het midden van de 18de eeuw was er sprake van een opleving van de landbouw en stijging van landbouwprijzen, waardoor het voor de boeren aantrekkelijk werd om in innovaties te investeren. Er werd meer baksteen toegepast, die het mogelijk maakte om diepe stallen te maken. Tegelijkertijd duikt in de bronnen een simpel, maar essentieel werktuig op: de meststik. Binnen 50 jaar steeg het voorkomen van dit stuk gereedschap van 0% tot meer dan 25% in de nalatenschappen. Echter, omstreeks 1830 waren er ook nog steeds boeren die geen potstallen hadden. Begin 20ste eeuw werd de potstal nog omschreven als een kuil in een potvorm, van een halve meter en meer diepte in het midden. Net zo min als de overgang van de potstal naar de grupstal omstreeks 1900 in enkele jaren kon plaatsvinden, werd in korte termijn overgegaan van de vlakke of licht uitgediepte stal, naar de diepe potstal. Ook de overige elementen van de potstaleconomie bleken niet gelijktijdig dezelfde ontwikkeling door te maken.

De vorming van het esdek wordt traditioneel veelal gezien als een afspiegeling van de potstal, maar hoeft dat niet noodzakelijkerwijs te zijn. Volgens deze traditie werd door het mengen van de stalmest met plaggen (dus heideplant met zand) het esdek met een jaarlijkse regelmaat van ongeveer 1 millimeter opgehoogd. Esdekken van 1 meter dik zouden dan over een periode van 1000 jaar tot stand zijn gekomen. Inmiddels is in dit laatste beeld een nuance aangebracht, maar potstal en esdek worden nog vaak in één adem - als het ware onlosmakelijk aan elkaar verbonden - genoemd. Het blijkt overigens dat ook veel jongere ontginningen een dik esdek kunnen hebben. De ultieme conclusie, namelijk dat het in beginsel mogelijk was dat de esdekken in de relatief zeer korte periode van een eeuw of iets minder zouden kunnen zijn ontstaan, werd daaruit tot nu toe echter niet getrokken. Vermeldingen van een gemiddelde dikte van 30 tot 40 cm van het esdek in de Meierij van Den Bosch omstreeks 1825 werden geweten aan defecten in de waarneming, en berichten over onderuitgraven van esdekken werden niet gezien of genegeerd. Archeologische waarnemingen werden vooral vanuit het kader van een ongestoorde chronologische laagopbouw benaderd, waardoor het kader de resultaten al in belangrijke mate mede bepaalde.

Eind 19de, begin 20ste eeuw werd vanuit economisch belang veel druk op de landbouwers uitgeoefend om de potstal te vervangen door de hygiënischere grupstal. Die overgang was een langdurig proces, want in 1972 kon men nog een traditionele potstal vinden en tegenwoordig is de potstal weer terug in kringen van biologische landbouw. Daarmee kan deze overgang van het ene systeem naar het andere - wellicht een paradigmawisseling te noemen - ook model staan voor de voorgaande paradigmawisseling, namelijk die van de vlakke of ondiepe stal naar de potstal, die ook de nodige tijd kan hebben gekost en na 140 jaar ook nog geen perfect systeem had gegenereerd.

1.5 Conclusies

Omstreeks 1200 bestond er in de Meierij van Den Bosch een parkachtig landschap met loofbossen en bossages, akkers, weiden, verveende vennen en mogelijk kleine heidevelden en zandverstuivingen. Onder invloed van demografische druk en maatschappelijke veranderingen verdwenen de bossen in een hoog tempo. De natte bosgronden werden daarbij het laatst ontgonnen. Omstreeks 1400 waren de bossen vrijwel verdwenen. Het in relatief korte termijn verdwijnen van deze bossen kan niet enkel aan factoren zoals overbeweiding, willekeurige uitbreiding van het bouwland, houtskoolbranderij of toename van de bevolkingsdruk geweten worden. Er zijn ook sterke aanwijzingen voor een van bovenaf geleid en bewust ontbossings- of houtwinprogramma. Het verdwijnen van de bossen heeft de agrarische bedrijfsvoering grondig veranderd. Deze wijziging is tenminste voor een deel debet geweest aan het verplaatsen van de boerderijen van hoge gronden naar de randen van de beekdalen en het structureel in gebruik nemen van deze gronden als wei- en hooilanden. De gekapte bosterreinen, die niet verder ontgonnen werden, verwilderden snel tot heidevelden die vervolgens op allerlei manieren: schapenhouderij, weide voor leeg vee, strooisel en turfhalen, bijen houden, etc. dienstbaar gemaakt werden aan de agrarische bedrijfsvoering. Na een roerige periode van kaalslag was een nieuwe era ingetreden.

De heide en de zandverstuivingen vormden het beeldbepalende landschap van de tweede periode in dit drieluik. De zandverstuivingen waren vaak een sluimerende maar toch permanente bedreiging van het cultuurlandschap.

De traditionele opvatting verklaart de zandverstuivingen door overbeweiding met schapen en het steken van plaggen voor de potstal. Deze opvatting is aan een herziening toe. Zeker vanaf het einde van de 14de eeuw werd opgetreden tegen misbruik en overgebruik van de gemene - heide - gronden. Voor de verklaring van het ontstaan van de zandverstuivingen wordt daarom teruggesproken naar de vorige periode, waarin de natuurlijke omgeving door de grootschalige kap van bossen ernstig beschadigd werd: een ecologische ramp. De gevolgen breidden zich uit in de onderhavige periode, waar de mens leefde in een moeizaam evenwicht met het hem omringende landschap. Ook de wateroverlast die zich vanaf de 14de eeuw manifesteerde, kan in relatie worden gebracht met het verdwijnen van de bossen.

Over de historische landbouw in de Meierij van Den Bosch doen een aantal hardnekkige vooroordelen de ronde. De Meierijse boer was in tegenstelling tot het beeld dat er van hem bestaat niet dom, onwetend en extreem behoudend. Hij was in staat zijn bedrijfsvoering met succes aan het veranderende landschap aan te passen. Kansrijke innovaties werden dus wel degelijk opgepakt. De marges waren echter te klein voor grote risicovolle experimenten, zodat een voorzichtige en afwachtende houding zal zijn aangenomen tot een vernieuwing zich bewezen had. Dit risicomijdende gedrag wordt ten onrechte gezien als behoudszucht.

De veel gebezigde kwalificatie drieslagstelsel voor het bedrijfsstelsel is misleidend, omdat aan het vigerende stelsel specifieke kenmerken van het drieslagstelsel ontbraken. Er was in de Meierij in deze periode ook geen sprake van in verschillende zaden liggen of Flurzwang. In het begin van de 19de eeuw was een 4- tot 5jarige vruchtwisselingscyclus gebruikelijk in de Meierij, waarbij de vierjarige het meest voorkwam. De 15de tot 17de eeuwse pachtcontracten wijken in grote mate af van de driejarige cyclus die men bij het drieslagstelsel mag verwachten. In Oirschot hebben tussen 1540 en 1640 de 4-jarige contracten de overhand. Het is daarom waarschijnlijk dat dit meerjarige stelsel al voor het begin van de 19de eeuw, zelfs vanaf het einde van de 14de eeuw, in gebruik is geweest. De term 'eeuwige roggebouw' die soms gebruikt is, doet nog minder recht aan het Meierijse vruchtwisselingsstelsel. Het is beter dit als situationeel te kwalificeren.

Deze tweede periode was vooral de era van de gemene gronden, in het bijzonder van de heidevelden. Ze maakten een essentieel onderdeel uit van de deels extensieve landbouw, maar ze speelden nog op vele andere manieren een rol in het dagelijks leven.

De derde periode van dit drieluik wordt evenals de eerste gekenmerkt door veel turbulentie. Daarbij werd het landschap en de landbouw meer en meer naar de hand van de mens gezet. De aanblik veranderde daarbij door grote aanplantingen van nieuwe bossen, voornamelijk van naaldbout. Het naaldbout vond aftrek in de mijnen en werd gebruikt om gronden ontginningsrijp te maken. Daarnaast deden beuk en kanada hun intrede. Het bestand eiken liep terug, hoewel de schors tot aan het laatste kwart van de 19de eeuw economisch interessant was.

In de laatste decennia van de 18de eeuw en de eerste decennia van de 19de eeuw bleef het gebruik van de gemene gronden grotendeels als in eerder eeuwen. En boeren ontgonnen nog steeds kleine stukjes. Grote ontginningen mislukten veelal. Vanaf de helft en sterker vanaf de laatste decennia van de 19de eeuw werd dat anders. Vermogende lieden, vaak van buiten, kochten honderden hectaren op. De gronden werden ontgonnen, eerst meestal tot bos, later vooral in landbouwgrond, terwijl in de Peel grote gebieden werden 'ontgrond'. Daar werd in eerste instantie turf gewonnen voor brandstof, maar later vooral als turfstrooisel. De ontturfde gronden werden ten slotte omgezet in landbouwgrond. De Nederlandsche Heidemaatschappij speelde van circa 1890 een belangrijke rol bij de ontginningen en het beheer daarvan. Maar er waren meer organisaties actief.

Vanaf het begin van de 20ste eeuw voerden Gedeputeerde Staten een terughoudend beleid ten aanzien van de verkoop van grote complexen woeste gronden. Ze drongen aan op erfpacht of andere wijze van exploitatie door de gemeenten zelf.

De ontginningen werden in eerste instantie met paarden en ossen aangepakt, maar al snel werd er gemechaniseerd. Vanaf de jaren twintig van de 20ste eeuw speelden de ontginningen een belangrijke rol in de werkverschaffing. Ook na WO II ging dit door, tot halverwege de jaren 50. Vanaf het begin van de 20ste eeuw werden subsidieregelingen in het leven geroepen, met als doel verschillende vormen van ontginning te stimuleren. Door nieuwe inzichten met betrekking tot natuurbescherming en -beheer kenterde vanaf eind jaren

veertig het beleid en in 1961 besloot de regering geen toestemming meer te geven voor nieuwe ontginningen.

Ook met het graven van kanalen werd ingegrepen in het landschap. Via de kanalen konden - in beginsel - meststoffen goedkoop aangevoerd en producten, waaronder de turf, afgevoerd worden. Daarnaast werd aan de 19de eeuwse kanalen een belangrijke rol in de toevoer van kalkrijk Maaswater toebedacht. Het plan was daarmee grote oppervlakten onontgonnen grond te bemesten en op die wijze vruchtbaarder te maken. Dit bleek in de praktijk nogal wat problemen op te werpen

Voor de landbouw waren de experimenten met secreetmest en as, die vanaf het begin van de 19de eeuw werden gehouden, van belang.

In de laatste eeuw zijn voor de beeldvorming over de gemene gronden en het gebruik daarvan de potstal en de potstaleconomie een belangrijk element geweest. De conclusie uit het onderhavige onderzoek is, dat de diepe potstal en de potstaleconomie pas vanaf het midden van de 18de eeuw in de Meierij werden ingevoerd. In logische zin is het niet-voorkomen van de potstal voor die tijd onbewijsbaar. De aanwijzingen in de archieven en in de grond geven echter tot nu toe geen aanleiding om te veronderstellen, dat de potstal in de zin die daar in de literatuur meestal aan wordt gegeven, namelijk een tot 1 à 1,20 meter verdiepte stal, voor die tijd aanwezig was. Ook andere elementen van de potstaleconomie worden niet door vondsten in de archieven onderschreven. Vanaf het midden van de 18de eeuw was er sprake van een opleving van de landbouw en stijging van landbouwprijzen, waardoor het voor de boeren aantrekkelijk werd om in innovaties te investeren. Er werd meer baksteen toegepast, die het mogelijk maakte om diepe stallen te maken. Tegelijkertijd duikt in de bronnen een simpel, maar essentieel werktuig op: de meststik. Binnen 50 jaar steeg het voorkomen van dit stuk gereedschap van 0% tot meer dan 25 in de nalatenschappen. Echter, omstreeks 1830 waren er ook nog steeds boeren die geen potstallen hadden. Net zo min als de overgang van de potstal naar de grupstal omstreeks 1900 in enkele jaren kon plaatsvinden, werd in korte termijn overgegaan van de vlakke of licht uitgediepte stal, naar de diepe potstal.

De vorming van het esdek kan, maar hoeft niet noodzakelijkerwijs, gezien worden als een afspiegeling van de potstal. Volgens de traditie werd door het gebruik van plaggen (dus heideplant met zand) het esdek met een jaarlijkse regelmaat van ongeveer 1 millimeter opgehoogd. Esdekken van 1 meter dik zouden dan over een periode van 1000 jaar tot stand zijn gekomen. Inmiddels is daarin een nuance aangebracht en het blijkt dat ook veel jongere ontginningen een dik esdek kunnen hebben. De ultieme conclusie, namelijk dat het in beginsel mogelijk was dat de esdekken in de relatief zeer korte periode van een eeuw of iets minder zouden kunnen zijn ontstaan, werd daaruit tot nu echter niet getrokken.

Deze laatste era is vooral het tijdperk van het maakbare landschap, waarin de mens zich de laatste decennia enerzijds toelegt op het herstellen van de natuur die hij in de eeuwen, maar vooral in de voorafgaande decennia vernietigd had. Anderzijds gaat de ontwikkeling van woonwijken en bedrijventerreinen nog steeds door. Het maakbare landschap op zijn best.

Cette théorie doit être vérifiée. Si ingénieusement construite qu'elle soit, et malgré tout le talent qui y a été déployé, nous ne l'admettrons comme vraie que si elle est conforme aux documents. Coulanges 1924, blz. 321.

Hoofdstuk 2 Rechten op de gemeenschappelijke gronden

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt de ontwikkeling van de rechten op de gemeenschappelijke gronden of gemeeyntes in de Meierij van Den Bosch behandeld. De Meierij is - zoals in de inleiding gesteld - het gebied begrensd door de Peel in het Oosten, Tilburg in het westen, de Maas en de Langstraat in het noorden en België in het zuiden. Tot in 1808 was dit inclusief Lommel, maar exclusief Luiksgestel, dat Luiks was. Oudere auteurs rekenden Gemert wel tot de Meierij, moderne doen dat niet meer.¹³³⁰ In deze studie worden deze plaatsen tot de Meierij van Den Bosch gerekend. Het gebied strekte zich uit over circa 2700 km² in een vlak van circa 60 bij 70 kilometer.

In het eerste deel (2.2) wordt onderzoek gedaan naar de vigerende ideeën over het wildernisregaal - dat is het recht van de vorst op de woeste gronden zonder eigenaar die vaak gemeenschappelijk gebruikt werden - die voor Brabant van toepassing zijn. Eerst komt de vooral privaatrechtelijke opvatting van De Blécourt c.s. aan de orde. Deze behelst dat het recht van de vorst teruggaat op de Romeinsrechtelijke bona vacantia. Daartegenover is - met behoud van het begrip regaal - de publiekrechtelijke opvatting van Van der Linden komen te staan. Godding ziet het wildernisregaal als opvolger van de Romeinsrechtelijke res fisci, die in handen van lokale heren waren gekomen en vervolgens door de opkomende regionale vorsten werden opgeëist. Op basis van contemporaine literatuur en archiefbronnen wordt aannemelijk gemaakt, dat het wildernisregaal geen rol kan hebben gespeeld in de middeleeuwse rechtsontwikkeling van de gemene gronden in de Meierij van Den Bosch. De vroegste aanwijzingen voor een rechtsbegrip waarbij de landsheer in beginsel rechthebbende is op alle ongecultiveerde gronden zonder heer, dateren voor de Meierij eerst uit de tweede helft van de 15de eeuw.

In het tweede deel van dit hoofdstuk (2.3) worden alternatieve verklaringen voor de rechten van de hertogen en andere heren onderzocht. Naar aanleiding van een suggestie van Ter Kuile wordt een mogelijke verklaring vanuit de grondheerlijkheid onderzocht. Daartoe wordt, na een kort onderzoek naar het begrip grondheerlijkheid, het vóórkomen van grondheerlijke verhoudingen in de buurstaten in beeld gebracht. Vervolgens worden de aanwijzingen voor grondheerlijke verhoudingen in de Meierij in kaart gebracht. Hieruit blijkt dat er in de late middeleeuwen een hecht, maar evenwel gestrooid systeem van hoven en grondhorigen, later cijnsgelders,¹³³¹ heeft bestaan, dat als gevolg moet hebben gehad dat er nog nauwelijks gronden 'zonder heer' beschikbaar waren, toen de hertog van Brabant hier invloed kreeg. De boeren gebruikten namelijk niet alleen de gecultiveerde gronden, maar de bossen en andere woeste gronden werden evenzeer voor de bedrijfsvoering ingezet en dit moet al vroeg tot een zekere afgrenzing tussen de afzonderlijke heren van de hoven geleid hebben. Tevens wordt hier vastgesteld, dat het vaak ging om heerlijke domeinen van aanzienlijke omvang, soms van duizenden hectares. Daarop wordt, met name in de literatuur, onderzocht welke wegen er waren om aan dergelijke bezittingen te komen. Op basis hiervan wordt vervolgens onderzocht of de hertogen en de lagere heren deze methode hebben toegepast. Uit dit onderzoek zal blijken dat het hertogelijk grondbezit in de Meierij vooral is gebaseerd op usurpatie van

¹³³⁰ Tiron, Hanewinkel, Brock en Van der Aa plaatsten Gemert wel in de Meierij (Tirion 1740, blz. 116, Hanewinkel 1803, blz. 299-302,; Brock 1978, blz. 214-217; Aa 1839, dl. 4, blz. 516-518). Van Ham, Scholtens en Vriens behandelden Gemert apart van de Meierij (Ham 1980, blz. 21; Scholtens 1993, passim o.a. blz. 74-75, 171-172; Vriens 1996, blz. 326.). Na de Vrede van Munster ontstond een geschil tussen de Staten en Duitse orde over de vrije rijksheerlijkheid Gemert. Dit geschil werd in 1662 beslecht. De Staten erkenden formeel de soevereiniteit. De Duitse orde moest echter voor het behoud van haar soevereiniteit een vergoeding aan de Staten betalen. Voorts moest men in beroep gaan bij de schepenbank van Den Bosch en voor reformatie naar de Raad van Brabant. Tevens werden er door de Staten voorwaarden ten aanzien van de godsdienst bedongen (Lindemann 1988, blz. 200). De soevereiniteit was de facto dus illusoir. Zie ook Jacobs 2009.

¹³³¹ Cijns zal verderop in deze studie als volgt gedefinieerd worden: "Cijns is een ruim begrip dat periodieke betalingen van diverse oorsprong omvat. Deze betalingen kunnen zowel in geld als in natura geleverd worden. Deze studie beperkt zich tot cijnsen die de hertogen van Brabant, hun rechttopvolgers en de lokale heren ontvingen vanwege hun domaniale rechten en in het bijzonder in relatie tot de grondheerlijkheid. Het gaat dan om grondgewincijnsen en recognitiecijnsen. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de gebuurcijnsen. De termen worden niet altijd consequent toegepast. Grondgewincijnsen worden soms ook wel als gebuurcijnsen aangeduid, terwijl er duidelijke verschillen tussen beide bestaan.". In de tussentijd zal cijns of ook tijns diverse malen genoemd worden, evenals de heffers (cijnshoven) en de gelders (cijnslieden).

goederen van de oudere abdijen, zoals Echternach, en andere grote geestelijke instellingen en het verdringen van lokale en regionale heren en het goedschiks danwel kwaadschiks overnemen van hun grondbezit. Het stichten van nieuwe nederzettingen en deze samen met de bestaande voorzien van vrijheidsrechten, speelden hierbij een belangrijke rol. Deze wijze van goederenverwerving sluit naadloos aan bij de eerdere conclusie, dat er nog nauwelijks gronden zonder heer beschikbaar waren.

In het derde deel (2.4) worden de verschillende rechten nader onderzocht. Eerst wordt, aan de hand van de houtschat en andere bijzonderheden rondom rechten op hout, het nooddrufbegrip behandeld. Dit zal later een belangrijke verklarende en verbindende factor blijken te zijn. Vervolgens worden diverse collectieve en individuele rechten en rechtsverleningen behandeld. Er wordt voorts aandacht besteed aan illegale ingravingen en huttenvolk. Ten slotte worden de novale tienden en de cijnsen behandeld.

Afgesloten wordt met een conclusie (2.5) waarin de voornaamste bevindingen met elkaar in verband worden gebracht.

2.2 Regalia en andere rechten op woeste gronden

2.2.1 Inleiding

In de literatuur wordt het recht van de hertog om woeste gronden aan omwonenden uit te geven veelal teruggevoerd op de regalia, de landsheerlijke rechten. Dit recht wordt dan het grond- of wildernisregaal genoemd. Aan algemene verbreiding van deze visie ten onzent is De Blécourts Kort begrip van het oud vaderlands burgerlijk recht, een werk dat voor generaties aankomende juristen verplichte stof is geweest en nog wel gebruikt wordt als naslagwerk, waarschijnlijk in belangrijke mate debet.¹³³²

De Blécourt rangschikte de landsheerlijke rechten op de woeste gronden onder bona vacantia, goederen die geen eigenaar hebben.¹³³³ Reeds in de Karolingische tijd zouden zaken ‘zonder heer’ aan de koning zijn toegekomen. Het grondregaal was een onderdeel van de bona vacantia, waarvan ook andere goederen zonder eigenaar, zoals erfenissen zonder erfgenaam deel uitmaakten. Dit zou inbezitneming van onroerende zaken zonder heer de jure onmogelijk maken. Occupatio, dus inbezitname, van onroerende res nullius - goederen zonder eigenaar - was in de optiek van De Blécourt dan ook geen wijze van eigendomsverkrijging.¹³³⁴ Immers alle goederen zonder eigenaar waren per definitie eigendom van de koning. Deze regalia zouden na het uiteenvallen van het Karolingische rijk op lagere landsheren zijn afgedaald of in handen van ambachtsheren en zelfs particulieren zijn gekomen.¹³³⁵ De Blécourt verwijst ook expliciet naar de catalogus van regalia die in 1158 voor Frederik Barbarossa in Roncaglia in Noord-Italië werd opgemaakt. Voorts stelt hij dat regalen ook wel worden aangeduid als domeinen.¹³³⁶ De navolgers van De Blécourt, Fischer en Spruit, schaarden evenals hij het wildernisregaal onder de bona vacantia. Spruit gaat er daarbij echter vanuit, dat de regalia als onderdeel van het Lombardische leenrecht in het kielzog van het Romeinse recht in West-Europa gerecipieerd zijn.

Aan de voorstelling van De Blécourt c.s. kleven nogal wat bezwaren. Aan een deel van de bezwaren is tegemoet gekomen door Van der Linden, die de uitrol van de landsheerlijke structuur (de cope ‘s) in het Hollandse veengebied analyseerde.¹³³⁷ Van der Linden onderschreef weliswaar het bestaan van het wildernisregaal en de historische herkomst ervan,¹³³⁸ maar vond de benadering door De Blécourt en tijdgenoten eenzijdig privaatrechtelijk en op één lijn geplaatst met de uit de Romeinsrechtelijke sfeer stammende moderne grondeigendom.¹³³⁹ Hij stelde daartegenover: “*Wij kunnen deze figuur [de cope HV] thans nader definiëren als een - middeleeuwse - rechtshandeling, waarbij door de landsheer of door andere publiekrechtelijke zeggenschap over een stuk wildernis werd omgezet in landrechtelijke, of wat ik zou willen noemen, maatschappelijke eigendom*” en dat “*de beschikkingsmacht over de landsheerlijke wildernis een middeleeuws-publiekrechtelijke bevoegdheid is geweest.*”, daarmee nadere inhoud gevend aan het

¹³³² Blécourt 1939, blz. 327.

¹³³³ Blécourt 1939, blz. 337, noot 1; Fischer 1969, blz. 232, noot 3; Spruit 1982, blz. 123; Spruit 2000, blz. 145.

¹³³⁴ Blécourt 1939, blz. 185-186, 211, 214-215, 337.

¹³³⁵ Blécourt 1939, blz. 185-186, 326-328, 334-341.

¹³³⁶ Blécourt 1939, blz. 186.

¹³³⁷ Linden 1956.

¹³³⁸ Linden 1956, blz. 81-85.

¹³³⁹ Linden 1956, blz. 1, zonder De Blécourt hier overigens expliciet te noemen, blz. 92-93.

reeds door Immink onderkende de facto bestaande onderscheid tussen privaatrecht en publiekrecht in de Middeleeuwen.¹³⁴⁰ Bij Van der Linden slaat aldus de wijzer van privaatrechtelijk geheel door naar publiekrechtelijk. De theoretische idee van Immink¹³⁴¹ van een feodaal-Frankisch ambtelijk apparaat dat dit publiekrecht zou moeten dragen, werd door Van der Linden herkend in het Hollandse ontginningsgebied en uitvergroot naar een publiekrechtelijke stand.¹³⁴² Tegen de voorstelling van Van der Linden, zijn zowel in het algemeen als in het bijzonder ten aanzien van de Meierij van Den Bosch, bezwaren in te brengen.

Tegen de benadering van het min of meer amorfe¹³⁴³ recht van de middeleeuwen met ons begrippenapparaat, dus met de termen publiek en privaat en met behulp van deze termen voor ons zelf wel het theoretische onderscheid te maken, bestaat mijns inziens geen bezwaar, net zo min als tegen het kwalificeren van de beschikkingsmacht van de heer als publiekrechtelijk als hij een laathof voor horigen of een schepenbank voor zijn onderhorigen inrichtte en al dan niet in samenspraak met dezen de plaatselijke omgangsregels vaststelde.¹³⁴⁴ Ook al zal de heer niet in termen van publiek en privaat hebben gedacht als hij zijn goed met zijn bewoners en al vervreemde. Hij zal alleen in termen van macht gedacht hebben.

Mijn belangrijkste bedenking bij Van der Lindens werk is de eenzijdige benadering vanuit het publiekrechtelijke perspectief. Daar geldt mutatis mutandis hetzelfde als zijn bezwaar tegen de privaatrechtelijke invalshoek van De Blécourt c.s.¹³⁴⁵ Daarbij worden de bronnen even eenzijdig uitgelegd, zoals het citaat uit Mathijssen inzake de boete op het aantasten van de ‘landsheerlijke’ wildernis, dat als een schending van het overheidsgezag wordt geïnterpreteerd en daarmee als bewijs geldt voor het publiekrechtelijke karakter van de overheid.¹³⁴⁶ Aannee en bewijs zijn hier hetzelfde. Men vindt op meer plaatsen dit soort eenzijdige interpretaties die als bewijs voor het publiekrechtelijke karakter van de wildernis moeten gelden.¹³⁴⁷

Van der Linden lijkt uit te gaan van een moderne beschaafde en stabiele staat, waar de wetgeving dient om te sturen, en de normen die daar heersen, danwel van een bewustzijn en het bewust handelen van de regionale heersers om een dergelijke staat in te richten. Dat blijkt onder andere uit de impliciete aanname dat de Hollandse of Utrechtse landsheerlijkheid¹³⁴⁸ al omstreeks het jaar 1000 bestond.¹³⁴⁹ Gezien het opereren van zowel de koning, als de graaf van Holland, als de bisschop van Utrecht in die tijd, maar ook nog later, zouden de beide laatste beter te kwalificeren zijn als warlords,¹³⁵⁰ die met wisselend succes de grensgebieden van de koning bewaakten. Die taak hinderde hen niet om hun eigen belangen te behartigen, om het even ten koste van wie ook, dus ook ten koste van elkaar. De afstand van koningsgoed in 985¹³⁵¹ illustreert wellicht de zwakte van het koningschap op afstand, maar betekende geen souvereiniteit voor de graaf van Holland.¹³⁵² Zeker tot in de tweede helft van de 12de eeuw liet het rijksgezag zich in deze streken gelden, getuige onder andere de komst van Frederik Barbarossa naar Utrecht in 1165 om kwesties tussen Holland en Utrecht te regelen en zijn ingrijpen in de grafelijke opvolging in Holland in 1178.¹³⁵³

Ook moet een reserve in acht genomen worden bij de romantische voorstelling van een publiekrechtelijke stand, waaronder Van der Linden in navolging van Immink dan de adel, met name de feodale, verstond.¹³⁵⁴ De meier van een laathof droeg als vertegenwoordiger van zijn grondheer het publieke recht van zijn

¹³⁴⁰ Linden 1956, blz. 90-93; Immink 1967, met name blz. 40-41.

¹³⁴¹ Over de methodiek van Immink, zie Bergh 1979.

¹³⁴² Immink 1967, blz. 39-40; Linden 1956, blz. 90.

¹³⁴³ In de zin van niet of weinig uitgekristalliseerd in publiek en privaat.

¹³⁴⁴ Immink 1967, blz. 40 “zij het, dat deze [tegenstelling HV] zich niet theoretisch doch alleen in het praktische rechtsleven manifesteerde”.

¹³⁴⁵ Linden 1956, blz. 91-92.

¹³⁴⁶ Linden 1956, blz. 91-92.

¹³⁴⁷ Linden 1956, blz. 88-90, inzake de uitgifte in allodium.

¹³⁴⁸ Kuys schetst een helder beeld van het verschil tussen de domaniale fase en de landsheerlijke fase, door deze laatste te koppelen aan de territorialisering van ambten, Kuys 1990, met name bladzijde 35, 37-40; zie ook Rops 1996.

¹³⁴⁹ Linden 1956, blz. 4: eerste vermelding van landsheerlijke wildernis, zonder verdere verklaring. Zie verder Linden 1956 blz. 348-349 onder andere inzake de juistheid van Mayers zienswijze.

¹³⁵⁰ Vergelijk de door Van der Linden geciteerde Alpertus van Metz (Linden 1982, blz. 75-76). Dit verhaal zal ongetwijfeld gekleurd zijn, maar het is maar één van de vele regionale conflicten in die tijd. Zie bijvoorbeeld Jansen 1982, blz. 282-284; Künzel 1996, blz. 46.

¹³⁵¹ Linden 1956, blz. 82-85.

¹³⁵² Vergelijk Auweele 1989, blz. 18.

¹³⁵³ Janssen 1982, blz. 287-289. Aarts stelt dat 1018 “nagenoeg de laatste maal (was), dat een keizer van het Duitse rijk in onze streken nog effectief kon ingrijpen in regionale feodale ontwikkelingen”, Aarts 1992, blz. 19. De gebeurtenissen in Utrecht en Holland in de 2^e helft van de 12de eeuw ontkrachten dat naar mijn mening, zeker omdat Aarts hier spreekt over de invloed van de Utrechtse bisschop in de 11de eeuw. Zie ook Kuys 1983, blz. 66 en 94.

¹³⁵⁴ Linden 1956, blz. 94-99, 104.

gemeenschap evenals de graaf als vertegenwoordiger van de koning voor zijn rechtsgebied.¹³⁵⁵ Toch was de eerste een ministeriaal, een dienstman en niet vrij. Er zal ongetwijfeld, net als Immink stelt, een bepaalde kwaliteit aan de uitoefening van wat wij nu overheidsrechten noemen ten grondslag hebben gelegen.¹³⁵⁶ Dat kon zijn een geestelijke of ambtelijke bediening, maar ook het bezit of zelfs het beheer van een landgoed met een laatbank waarvoor - gelijk later voor de schepenbank - goederen overgegeven konden worden. Dit hield - in onze termen - publiekrechtelijke bevoegdheden in. Later zou Van der Linden dat onderschrijven, overigens onder het vasthouden aan een publiekrechtelijke stand.¹³⁵⁷ Veel meiers van geestelijke instellingen slaagden er echter op termijn in zich van hun brood- en lijf- of grondheer los te maken en als plaatselijk ridder zelfstandig gerechtsheer te worden.

Los van deze kritiek is het uiteraard Van der Lindens verdienste geweest dat hij de publiekrechtelijke aspecten van het middeleeuwse recht concreet voor het voetlicht heeft gebracht. In latere publicaties vermeed hij de hierboven gewraakte terminologie grotendeels.¹³⁵⁸ Er was in Nederland inmiddels echter school gemaakt met de publiekrechtelijke wildernis van De Cope.¹³⁵⁹ Het is verder niet aan mij om kritiek te leveren op het werk van Van der Linden. Ik beperk me er daarom verder toe om vast te stellen, dat zijn opvatting geen verklaring biedt voor de ontwikkelingen in de Meierij van Den Bosch.¹³⁶⁰

Zoals hieronder nader zal blijken is de 12de-13de eeuwse Meierij niet te vergelijken met het verlaten 10de-12de eeuwse Hollandse veenlandschap. In de Meierij bestond al een fijnmazige maatschappelijke infrastructuur toen omstreeks 1200 de hertog van Brabant daar zijn invloed uitbreidde. Grotere en kleinere heren hadden er hoven, laatbanken, mannen en kerken. Er bestonden al - in onze terminologie - publiekrechtelijke structuren, vorm gegeven door de laatbanken van de plaatselijke heren, de voorgedijen over de geestelijke instellingen en de graven, die de formele vertegenwoordigers van de landsheer waren. Privaatrechtelijk konden de lokale heren over grote oppervlakken land beschikken, zoals de heer van Heeze toen hij Sterksel verkocht. Dit was allodiaal bezit, zonder leenband. De later overgebleven allodiale heren, de kloosters van Floreffe en Echternach, konden tot in de 17de en de 18de eeuw zelfstandig over hun gemene gronden in Lieshout en Waalre beschikken zonder daarbij enig dominium eminens van de landsheer te erkennen of te hoeven erkennen. Goed zonder heer van enige omvang bestond er niet meer. De hertog van Brabant was daar zelf als grondheer en leenman aanwezig. In de loop van de 13de en de 14de eeuw zouden de plaatselijke heren zich allen, hetzij goedschiks, hetzij kwaadschiks, naar de hertog voegen. De meesten gingen een leenband aan, anderen verdwenen totaal van het toneel, waarbij de hertog zich meester maakte van hun goederen. Of men dat als een actie van bewuste staatsvorming wil zien of als een struggle for life doet hier niet ter zake, omdat de woeste gronden hier geen rol van betekenis in speelden. Zoals onder andere het hierboven reeds genoemde voorbeeld van de heer van Heeze met de verkoop van Sterksel circa 1197 aantoont, beschikten de oude zelfstandige machthebbers al over grote oppervlakken (woeste) grond en dat veranderde niet door de infeodalisatie. De heren van Heeze en Leende gaven in tegenstelling tot de hertog hun woeste gronden niet uit aan de dorpsgemeenschappen, waardoor zij tot in de 20ste eeuw private eigenaar van enorme terreinen inculte grond bleven. Waar de hertog eigen goed in leen uitgaf was de woeste grond onderdeel van de overeenkomst: een leenman stelde zich met raad en daad ten dienste van de leenheer, in ruil daarvoor en om de kosten te bestrijden kreeg hij een bron van inkomsten. De inkomsten waren vaak agrarische surplusextracties en de woeste gronden speelden een belangrijke rol in de agrarische bedrijfsvoering. Daarom maakten de woeste gronden deel uit van de belening. Hetzelfde geldt voor de lenen die de hertog verkocht of tijdelijk verpandde in ruil voor contant geld of om schulden af te lossen.

Godding stelt dat de Merovingische koningen zich als domaniaal eigenaar beschouwden van wat voorheen res fiscali was. Na de verzwakking van het centrale gezag, in de nadagen der Karolingers, zouden de lokale heren zich als eigenaar van de woeste gronden, bossen, waterlopen, als behorend tot hun domein, zijn gaan gedragen. Bij het sterker worden van de centrale macht, nu die van de regionale vorsten, zouden de laatste

¹³⁵⁵ Aarts 1992, blz. 9-10.

¹³⁵⁶ Immink 1967, blz. 40.

¹³⁵⁷ Zie ook Linden 2005, blz. 46, 58.

¹³⁵⁸ Linden 1982 (met name blz. 64-65); Linden 2000; Linden 2005, blz. 58. Overigens noemt Van der Linden Immink als bedenker van de term publiekrechtelijke stand. Immink gebruikt dit begrip echter niet in de bron waarnaar Van der Linden verwijst.

¹³⁵⁹ Van den Auweele noemde in 1989 het leenstelsel nog als een stelsel: *“dat in wezen als een privaatrechtelijk systeem te kwalificeren is... Zij, [de Karolingers HV] hebben, hij [Karel de Grote HV] heeft het leenstelsel geïnstitutionaliseerd en aan een in essentie privaatrechtelijk verschijnsel publiekrechtelijke draagkracht verleend”* (Auweele 1989, blz. 11).

¹³⁶⁰ Daarom is hieraan in eerste instantie bij het schrijven van dit hoofdstuk geen aandacht besteed. Gesprekken met verschillende rechtshistorici maakten mij duidelijk welke invloed Van der Linden met name in de jaren 60 tot 80 op het vak heeft gehad, zodat ik verschillende publicaties van Van der Linden en ook van Immink herlezen heb en mijn verwerste bevindingen in deze tekst opgenomen heb.

deze goederen weer opgeëist hebben. Er vond dan een verdeling of een afscheiding plaats tussen de rechten van de souverain en die van de lokale heren. De rechten van de souverain werden na verloop van tijd als regalia gezien. Godding schrijft verder dat de rechten van de heren op de inculte gronden, bossen, weiden en dergelijke waarop collectieve gebruiksrechten rusten, door de gebruikende gemeenschappen werden uitgehold tot een (leeg) opperrecht en dat de gemene gronden aan het eind van het ancien régime in het algemeen als eigendom van de (gebruikende) gemeenschappen werden beschouwd.¹³⁶¹ Het eerste deel van Goddings visie is bij gebrek aan materiaal niet voor de Meierij te toetsen. De situatie dat de lokale heren de woeste gronden als onderdeel van hun domein beschouwden wordt herkend, de verdeling tussen souverain en lokale heren daarentegen niet, in elk geval niet waar het om de woeste gronden, bossen, etc. gaat. Ook van uitholling van het eigendomsrecht van de heren is geen sprake. Deze verzetten zich, zoals zal blijken, tot aan het einde van het ancien régime met hand en tand tegen pogingen om hun rechten aan te tasten.

Daar de visie van Van der Linden voor de Meierij niet bruikbaar is en die van Godding niet volledig herkenbaar is, wordt teruggekeerd naar de De Blécourt als uitgangspunt van deze studie. Hieronder wordt eerst naar de aard van de regalia gekeken en daarna naar hun voorkomen, zowel in de rechtsbronnen als in de eigentijdse literatuur. Vervolgens wordt de receptie van het Romeinse recht in Brabant onder de loep genomen. Ten slotte worden alternatieven voor de rechten van de heren op woeste gronden gezocht en onderzocht.

2.2.2 Regalia

2.2.2.1 Scope

Begrip, omvang en functie van de regalia, koninklijke rechten, waren van oudsher onderwerp van discussie in de juridische literatuur. De ontwikkeling van de regalia is in zeer grote lijnen als volgt. De oudste vermeldingen dateren uit de 12de eeuw. In 1111 werden er onder andere hertogdommen, graafschappen, steden, muntplaatsen, tollens, voogdijen en burchten onder begrepen. En in 1122 betrof het door de koning aan de geestelijke vorsten overgedragen rechten.¹³⁶² In de middeleeuwen rekende men onder regalia alle rechten die aan de vorst toekwamen, zowel wat wij nu als publiekrechtelijke bevoegdheden zien, als privaatrechtelijke, ook al oefende hij ze niet zelf uit. De koning kon namelijk deze - volgens het huidige inzicht - publiekrechtelijke bevoegdheden net als private rechten belenen, verpanden of in eigendom overdragen. Sinds de 13de eeuw ontwikkelden zich de territoriale vorstendommen, waarbij bestaande heerlijke rechten werden samengevoegd met overgedragen of geusurpeerde regalia, waaronder het recht van de koning op zaken, in het bijzonder land zonder eigenaar.¹³⁶³ Later is het ook gebruikelijk om bij de publieke en domaniale rechten van lokale heren van regalia te spreken.¹³⁶⁴

In deze studie worden de regalia zelf niet ter discussie gesteld. Hier wordt gekeken of, hoe, waar en wanneer de regalia een rol speelden bij de ontwikkeling van de rechten op de gemene gronden in de Meierij van Den Bosch. De conclusies inzake de regalia beperken zich in de eerste plaats dan ook tot hetzelfde gebied. Waar het gaat om de staatsrechtelijke plaats van de regalia in de 17de en 18de eeuw is de scope de Republiek en de haar onderhorige gebieden.

2.2.2.2 Onderscheid

Er wordt onderscheid gemaakt tussen regalia maiora en de regalia minora.¹³⁶⁵ De regalia maiora, die op het overheidsgezag betrekking hebben, blijven hier grotendeels buiten beschouwing. Het grond- of wildernisregaal, dat gebaseerd zou zijn op het recht van de vorst om over 'zaken zonder heer' (res nullius, bona vacantia) te beschikken, behoort tot de regalia minora.

2.2.2.3 Catalogi

In 1158 combineerde Barbarossa de vernedering van de Noord-Italiaanse steden handig met het bevorderen van zijn ambitie als dominus mundi. Geholpen door vier beroemde Bolognese rechtsgeleerden (Martinus, Bulgarus, Hugo en Jacobus), stelden de vertegenwoordigers van de verslagen steden een catalogus samen, welke een verzameling vormde van Germaanse en Romeinse rechten die de oude verloren gegane rechten

¹³⁶¹ Godding 1987, blz. 199-205, nrs. 326 - 334.

¹³⁶² Tremp 2005; Iterson 1958, blz. 11; Zie ook Boer 1978, blz. 143 die de verlening van regalia, waaronder mijnen, door de Franse koning aan de bisschop van Lodève uit 1157-1158, dus voor de rijksdag van Roncaglia, vermeldt.

¹³⁶³ Wegener 1990.

¹³⁶⁴ Zie bijvoorbeeld Iterson 1958.

¹³⁶⁵ Sixtinus 1617, blz. 21 ev.; vergelijk Blécourt 1939, blz. 334-345.

van de keizers zouden weergeven, waaronder de bona vacantia.¹³⁶⁶ Deze catalogus werd opgenomen in het Langobardisch leenrecht, dat vervolgens, tezamen met het herontdekte en in de 12de en 13de eeuw aan de eisen van de tijd aangepaste Romeinse recht, na verloop van tijd in deze streken als ius commune - het gemene recht - als aanvulling op het inheemse (zoals het costumiere) recht gebruikt werd.¹³⁶⁷

In de catalogus van Roncaglia van november 1158 werden, naast bona vacantia, onder de regalen gerekend: “arimanie”¹³⁶⁸, het recht op openbare wegen, het recht op bevaarbare wateren, het recht op havens, het recht op heffingen langs de oevers van bevaarbare stromen, het recht op belastingen die men tolleren noemt, het recht van muntslag, het recht op hetgeen onwaardig wordt ontnomen, het recht op goederen van plegers van incest (huwen in verboden graden), het recht op verbeurd verklaarde goederen, het recht op hand- en spandiensten ten tijde van oorlog, het heffen van bijzondere belastingen ten tijde van oorlog, het aanstellen van ambtenaren, het recht op zilvermijnen, het recht op paleizen, het vis- en zoutrecht, de goederen van hen die majesteitsschennis plegen en op de helft van schatten gevonden in keizerlijke gronden of de gronden van geestelijke instellingen.¹³⁶⁹

Enkele maanden later, op 15 februari 1159, werd inzake een privilegeverlening aan Asti nogmaals een opsomming van regalia gegeven, waaronder “forestica”, het recht van foreest, dat verderop ter sprake zal komen.¹³⁷⁰ In beide opsommingen ontbreken expliciete aanwijzingen dat onbeheerde gronden of - ruimer - onbeheerde goederen des keizers zouden zijn.

2.2.3 Bona vacantia

Het recht van bona vacantia, zoals dat in de Codex Justinianus is opgenomen, was bedoeld om erfenissen zonder erfgenamen te kunnen opeisen. In het Romeinse rijk werd onderscheid gemaakt tussen bona vacantia, waarmee onbeheerde nalatenschappen werden bedoeld¹³⁷¹ en res nullius - aan niemand toebehorende goederen -, waaronder zowel roerende¹³⁷² als onroerende zaken¹³⁷³ waren begrepen. Deze laatste zaken hadden nooit een eigenaar gehad en werden geacht onder het jus gentium, het recht van alle volkeren, het overkoepelende recht, te behoren of waren zaken waarvan de eigenaar afstand had gedaan.¹³⁷⁴ De eigendom van res nullius dat niet eerder aangetast waren, verkreeg men door inbezitname of occupatio.¹³⁷⁵ Ik ga hier verder voorbij aan res nullius dat eerder een eigenaar heeft gehad en usucapio en prescriptio, vormen van verkrijgende verjaring.

De Blécourt en later Fischer en Spruit brachten de onroerende zaken zonder heer, tezamen met de erfenissen zonder erfgenamen, onder de bona vacantia onder. Het alternatief, dat de goederen die nooit een heer hadden gehad res nullius zouden zijn, was voor De Blécourt niet aanvaardbaar, omdat hij er van uitging, dat sinds de Karolingische tijd goederen zonder heer toebehoorden aan de landsheer. Hij werd daarbij ongetwijfeld gesteund door de in de literatuur genoemde marginale aanwijzingen.¹³⁷⁶

Uit de rechtsgeleerde literatuur van de 16de en de 17de eeuw blijkt echter, dat het onder de bona vacantia subsumeren van goederen die nog niet eerder een heer hadden gehad, niet vanzelfsprekend is.

2.2.4 Literatuur over regalia

2.2.4.1 Inleiding

In deze paragraaf wordt een selectie van de literatuur over de regalia en de gemene gronden in relatie tot de regalia onderzocht. De selectie bestaat enerzijds uit een aantal bekende auteurs, die zich expliciet of impliciet over de regalia gebogen hebben en anderzijds uit auteurs die vooral voor de Meierij van belang zijn. De reeks begint met Philips van Leyden en Willem van der Tanerijen, gevolgd door de 16de-17^{de}

¹³⁶⁶ Finsterwalder 1931, in het bijzonder blz. 7-8, 25, 26, 62-65; Boer 1978, blz. 141-143. Voor de betekenis van bona vacantia zie hieronder.

¹³⁶⁷ Auweele 1982, blz. 156; Lokin 1990 blz. 252-253.

¹³⁶⁸ Een recht dat verschillend verklaard wordt: Paul Halsall (2002 <http://www.fordham.edu/halsall/source/barbarossa-lombards.html>): een soort belasting; Iterson 1958, blz. 6: recht om onderdanen tot de krijgsdienst op te roepen; Sixtinus 1617: recht om wapens te maken.

¹³⁶⁹ MGH 1893, blz. 244-245, nr. 175; Iterson 1958, blz. 6-7.

¹³⁷⁰ Atti 1880 blz. 73-74.

¹³⁷¹ Codex Justinianus 10.10.1.-10.10.5. (De bonis vacantibus et de incorporatione); Instituten van Justinianus 2.6.9 (265).

¹³⁷² Feenstra 1994, blz. 78-79, nr. 143.

¹³⁷³ Instituten van Justinianus 2.1.18-24 (204-210).

¹³⁷⁴ Feenstra 1994, blz. 79, nr. 144, 145; Smidt 1977; Instituten van Justinianus 2.1.47 (233).

¹³⁷⁵ Smidt 1977 blz. 80-81, nr. 153; Feenstra 1994, blz. 78-79, nr. 143; anders Fischer 1969, blz. 146-147; zie ook verder.

¹³⁷⁶ Kuile 1935, blz. 926-927.

eeuwse specialisten Sixtinus en Bort en de generalist Hugo de Groot. Dan is er een uitstapje naar filosoof Locke, die wordt aangehaald om het 17de eeuwse denken in een breder kader te zetten. Vervolgens wordt gekeken naar de zuidelijk georiënteerde Stockmans en de Bossenaar Van Heurn. Deze excursie wordt afgesloten met de eind 18de eeuwse, begin 19de eeuwse staatsrechtgeleerde Kluit en enkele 19de eeuwse juristen, die vooral het denken in Noord Brabant over de gemene gronden, al dan niet in relatie met de regalia, voor het voetlicht brengen.

2.2.4.2 Philips van Leyden

Philips van Leyden schreef omstreeks 1350 *“De cura reipublicae et sorte principantis”*.¹³⁷⁷ In casus XLI besteedt hij aandacht aan de regalia, zij het secundair, want hij spreekt niet over de inhoud, maar over het vervreemden van regalia door de vorst. Dit is niet alleen in het nadeel van de onderdanen, maar ook een aantasting van zijn vorstelijke status.¹³⁷⁸ Van Leyden spreekt niet over het grondregaal, maar onder de regalia noemt hij wel *“saltus”*: onherbergzame gebieden, wouden.¹³⁷⁹

Bij Philips van Leyden dient met Petri de vraag gesteld worden wat de invloed van deze jurist was:

“Het beeld dat Nederlandse legisten als Philips van Leyden van hun soevereine macht ontwierpen is er een naar het model van de koning van Frankrijk geconstrueerd wensbeeld, dat de werkelijkheid in geen van de Nederlandse staten ook maar enigszins benaderde. Zeker, de erfelijkheid van de dynastie stond buiten twijfel. Er waren geen revolutionaire stromingen die zich tegen het principe van de vorstelijke autoriteit richtten. Maar tegen legistische theorieën van altum dominium of merum imperium van de vorst stelden adel, kerk en steden niet minder het tegenprincipe van hun verworven rechten: vrijheden en privilegiën. De steden¹³⁸⁰ ontwikkelden de theorie dat de werkelijke macht niet de vorst en de dynastie was, maar de gezamenlijke burgers van het land, die deze delegerden aan de vorst en de dynastie”.¹³⁸¹

2.2.4.3 Willem van der Tanerijen

Hij was onder andere raadsheer in de Raad van Brabant en zette in het laatste kwart van de 15de eeuw in een studie het Romeinse recht tegenover het Brabantse gewoonterecht. Hij behandelde daarin zowel het privaatrecht, als het strafrecht, als het leenrecht. Hij had daarbij diverse mogelijkheden om de regalia op te voeren, zoals bij de bespreking van het leenrecht, de aanwas van rivieren, prescriptie, het rapen van eikels, etc. Hij maakte daar echter geen gebruik van om de regalia te behandelen.¹³⁸²

2.2.4.4 Sixtinus

De van Leeuwarden geboortige Regnerus Sixtinus (1543-1617) doceerde aan de universiteit van Marburg (D). Zijn Tractatus de regalibus verscheen in 1602 eerst ongeautoriseerd als druk van zijn collegedictaten, maar in 1609 kwam er een door hem zelf bewerkte uitgave op de markt. Dit werk heeft tenminste nog twee herdrukken gekend (1617 en 1657).¹³⁸³ De Tractatus de regalibus gold in de 17de en 18de eeuw als één van de belangrijkste studies op het terrein van de regalia. Sixtinus beperkte zich tot de catalogus van Roncaglia. Bona vacantia waren voor hem erfenissen zonder erfgenaam en res nullius komen er niet in voor. Sixtinus was in navolging van zijn tijdgenoot Henricus Rosenthal echter wel van mening dat de regalia uitgebreid konden worden door gebruik en gewoonte.¹³⁸⁴

2.2.4.5 Bort

Sixtinus wordt ook vaak geciteerd door Pieter Bort (1615/16-1674),¹³⁸⁵ de belangrijkste auteur over het leenrecht van Holland.¹³⁸⁶

Bort was van mening dat onder: *“onbeheerde goederen ... by de Latinen bona vacantia genaemt, en werden hier niet verstaen soodanige goederen, die ’t sedert haeren eersten oorspronck by niemant en zyn aangevaert geweest, ende sulckx noyt te voeren een heer hebben gehad..... maer soodanige goederen, dewelcke by den rechten eygenaer verlaten zyn, als zyn verlaete landen, ledige erffnisse”*.

Ook hij was van mening, dat er nog meer regalen bestaan dan de klassieke lijst en *“Ende is dan wyders*

¹³⁷⁷ Fruin 1900; Leupen 1975, blz. 32.

¹³⁷⁸ Leupen 1975, blz. 259; Fruin 1900, blz. 166-167.

¹³⁷⁹ Duby 1993, blz. 20. Saltus had een brede betekenis: onder andere beboste berggebieden.

¹³⁸⁰ Petri 1970, blz. 389: Vlaanderen.

¹³⁸¹ Petri 1970, blz. 426.

¹³⁸² Tanerijen 1952, passim.

¹³⁸³ Voor deze studie is de uitgave van 1617 gebruikt: Sixtinus 1617.

¹³⁸⁴ Sixtinus 1617, blz. 5 nr. 18; Rosenthal 1616, f. 77v. (Caput V. De regalibus, conclusio IIII, 11).

¹³⁸⁵ Heijnsbergen 1925, blz. 99-102.

¹³⁸⁶ Bort 1681.

oock notabel ontrent dat subject, dat gelyck als door langdurich gebruyck ende gewoonte heeft kunnen werden ingevoerd ..., dat oock alsoo door gelyck gebruyck ende gewoonte heeft kunnen worden geëffectueert ....daer van thiend recht sal werden gehandelt, oock sal komen te blycken”.¹³⁸⁷

Uit dit citaat van Bort blijkt dat het tenminste tot aan het eind van de 17de eeuw een gangbare mening was, dat de bona vacantia zich beperkten tot het erfrecht. Daarnaast was het onder juristen gemeen gedachtengoed, dat de regalia niet beperkt bleven tot de catalogus van Roncaglia, maar met lokaal in gebruik zijnde rechten konden worden uitgebreid.

2.2.4.6 Grotius

Hoewel Hugo de Groot in zijn Inleidinge tot de Hollandse Rechts-Geleerdheid niet expliciet van regalia sprak, volgde hij inzake res nullius wel dezelfde lijn als de klassieke regalia-juristen.

Eerst stelde hij: *“Niemand toe-behorende zaken zijn, die zedert haren oorspronck ofte zedert hare verlatinge by niemand en zijn aenghevaert, nochte by de gegeven wet niemand toe-behoortig zyn gemaect. Zaecken zedert haren oorspronck onaengevaert zyn als schelpen by de zee opgheworpen, wilde noit gevangen dieren. .. Want hebben hier voorsichtelick byghevoegt die by de wet niemand toebehoortig en zijn gemaect. Want ons land-recht heeft veele zaecken noch niet aenghevaert zynde de ghemeene zaeck toebehoortig ghemaect: ende eertyds den graven tot haer onderhoud gegheven, als edele vogelen, en grof wild, zoo zeer dat het aenvaerden van de zelve buiten 's grave wil nevens de hoogste misdaden wierd ghereeckent, visschen in vaerbare wateren, verlate landen, erffnisse niet by uiterste wille weg-ghemaect ende daer maghen ontbreecken, onbeheerde zeevonden: alle welcke zaken hoe verre verstaen moeten worden by den grave den smalheeren gegeven ofte niet gegeven te zyn, ende gegeven ofte niet gegeven te hebben mogen werden, t' syner plaetse verklaert zal werden”*.

Waar Grotius de kans had om een wildernisregaal vast te stellen, namelijk bij de passage over het Goyerbosch, liet hij dat evenwel achterwege. Integendeel, onder *“onge-eigent goed”* goed zonder eerdere eigenaar, waarvan de eigendom door bezit wordt verkregen, noemt hij naast wilde beesten ook *“voort eerst onbekende landen die in zee werden ontdect”*.¹³⁸⁸

In De iure belli ac pacis sprak De Groot evenmin over de regalia of over het grondregaal, terwijl hij daarin wel uitgebreid de zaken die alle mensen gezamenlijk toebehoren en de originaire verkrijging van zaken behandelde.¹³⁸⁹ Ook hierin stelde hij expliciet enerzijds dat de rechten op nog niet aanvaarde zaken aan de gemeenschap toebehoren, terwijl hij anderzijds erkende dat de menselijke wet het natuurrecht kan opzij kon zetten. De Germanen kenden deze schatten, net als alle zaken die geen eigenaar hebben, toe aan hun vorst, hetgeen nu zo gewoon is geworden, dat - aldus De Groot - het mag doorgaan voor volkerenrecht. Want dit wordt nu in acht genomen in Duitsland, Frankrijk, Engeland, Spanje en Denemarken.¹³⁹⁰

Ook bij Bort komt men deze opvatting tegen: *“Doch alsoo den selven vorst van het landt over al moeste bewaren imperii dignitatem et maejestatem, dat den selven mede gehouden was, ten opsichte van de regeringe, hem by de Staten van den lande gedefereert ende aenbevoolen, te draagen ende supporteren verscheide lasten ende onkosten, tot verval van de welke des graves particuliere middelen niet genoegsaem en waren, ende als de selve daer toe al genoegsaem waren geweest, dat het daer toe noch echter in geen reden soude hebben bestaen, dat de vorsten, boven de moeyte ende sorgh der regeringe, oock noch uyt haer eygen middelen soudten moeten supporteren de kosten ende lasten, ter saecken van de regeringe vallende. Om alle 't selve voor te komen, ende mede te verhoeden dat den vorst, moetende eenige kosten ten opsichte van de regeringe doen, niet gehouden soude zyn t'elckens de selve bevoorens te komen syne ondersaten afvorderen ofte de selve by hem gedaen wesende, die te komen wederom eysschen, quad dignitati ejus non admodum convenisset, soo zyn by gemeene bewilliging ende toestant, nevens de voorsz regeringe, de graven mede gegeven ende toegeleyt, quasi laborum proemia, ende om haren staet des te beter te kunnen onderhouden, ende door de lasten der regeringe in geen schulden te vervallen, soodaenige goederen van 't landt, die niemant toe en quamen, ofte behoorden tot de algemeene goederen, daer af het gebruyck wel yder een, maer den eygendom niemant toe en quam. Alsoo sonder groote praejudicie der ingesetenen, de voorsz kosten ende lasten van regeringe daer uyt by den grave konden werden gevonden”*.¹³⁹¹

¹³⁸⁷ Bort 1681, 3.5-3.7.

¹³⁸⁸ Groot 1939, blz. 29 (boek II, deel I, par. 50, 51, 53, 54), blz. 36 (boek II, deel 4, par. 1, 32 en 33), blz. 109 (boek II, deel 44, par 7); vergelijk ook Groot 1988 passim inzake het beeld van De Groot over *“de grave”*.

¹³⁸⁹ Grotius 2005, boek II, hoofdstuk II en hoofdstuk III.

¹³⁹⁰ Grotius 2005, boek II, hoofdstuk II par. IV, V, hoofdstuk VII par. V, VII.

¹³⁹¹ Bort 1681, 1.5-1.7

De Groot en Bort schikten de rechten op woeste gronden dus niet onder een wildernisregaal, maar zagen ze als res nullius. De opbrengst van de goederen was door de gemeenschap afgestaan aan de landheer tot zijn onderhoud. Van een oorspronkelijk ‘natuurlijk’ recht van de vorst was geen sprake.¹³⁹²

Dat paste uitstekend bij de 17de eeuwse tijdgeest in de Republiek.¹³⁹³ De Spaanse koning was enkele decennia eerder afgezworen en er bestond een omstreden stadhoudersrecht. De populariteit van een éénhoofdig gezag was laag en ook de voorrechten van dat gezag waren omstreden.

“Wanneer één persoon zich dus meester maakt van domeinen en regaliën en zich zodoende tot landsheer opwerpt, dan bedrijft hij een onwettige daad, aangezien deze ‘warelik tot den staat behooren, ofte ten gebruike aller ingeseetenen van die staat behoorden te zijn’”.¹³⁹⁴

2.2.4.7 Locke

De natuurrechtelijke ideeën over res nullius kregen wereldwijde verbreiding via de filosofie van John Locke. Hij stelde dat de aarde ‘gemeen goed’ is van de mensheid en dat men particulier eigendom slechts verkrijgt door arbeid, door verbetering. Dit leidde ten slotte tot de Amerikaanse Homestead Act van 1862, die kolonisten het recht gaf om tegen niet meer dan een registratierecht 160 acres, ongeveer 65 ha. ongecultiveerd land te claimen en in eigendom te verwerven.¹³⁹⁵ De Engelse common fields vielen daar overigens volgens Locke niet onder, zij waren *“left common by compact - i.e., by the law of the land, which is not to be violated. And though it be common in respect of some men, it is not so to all mankind, but is the joint property of this country, or this parish”*.¹³⁹⁶ Hier komen de ideeën van Hugo de Groot inzake de wetten van het land terug.

2.2.4.8 Stockmans

Tegenover de opvatting van De Groot en Bort vindt men die van Petrus Stockmans, in de 17de eeuw hoogleraar in Leuven. Stockmans baseert zich blijkens zijn verwijzingen vooral op het Franse recht met haar sterk centraliserende tendens.¹³⁹⁷ In het noordelijk deel van Frankrijk heerste de regel ‘nulle terre sans seigneur’. Het feodale systeem was zover doorgedreven, dat alle gronden in een leenverhouding met de koning waren opgenomen.¹³⁹⁸ In die traditie past de visie van Stockmans. Volgens hem stond het buiten twijfel dat de res nullius volgens het recht van zijn dagen tot het vorstelijk domein behoorden en deel uitmaakten van de regalia. Hij erkende daarbij de gebruiksrechten die aan de omwonenden waren verleend en die vorst dan ook niet mocht verkorten. Het gebruik kon echter nooit leiden tot verandering van de natuur van de zaak, dus tot eigendomsovergang.¹³⁹⁹

2.2.4.9 Van Heurn

De eerste keer dat we door de rechtswetenschap worden ingelicht over de Meierijse regalia is in 1772 met de dissertatie van Johan van Heurn.¹⁴⁰⁰ Johans vader Johan Hendrik van Heurn was jurist en griffier van de Bossche Leen- en Tolkamer, de vanouds hertogelijke instelling die zich onder andere met domein- en leenzaken bezighield. De leenmannen traden onder voorzitterschap van de raad en rentmeester generaal der domeinen op als straf-, civiele en voluntaire rechters. Ze vertegenwoordigden de hertog ook bij het ‘bepalen’ van erfgrenzen van nieuw uitgegeven erven en verrichtten allerlei andere hand- en spandiensten ten behoeve van de domeinen. Leenman was een functie die tenminste vanaf de 17de eeuw door juristen werd bekleed en ook de griffier was zeker vanaf het eind van de 16de eeuw juridisch geschoold. De wieg van de 21-jarige promovendus stond dus midden in de domaniale praktijk. Zijn vader heeft hem ongetwijfeld het materiaal en de kennis met betrekking tot de regalen in de 18de eeuwse Meierij

¹³⁹² Vergelijk ook Veen 1987.

¹³⁹³ Vrankrijker 1937, passim.

¹³⁹⁴ Kampinga 1917, passim in het bijzonder blz. 164, zie ook blz. 71.

¹³⁹⁵ Kriellaars 1992, blz. 3-4.

¹³⁹⁶ Locke 1823, II, chapter V. of property.

¹³⁹⁷ Bezemer 1889, blz. 155: *“Vooral in Zuid-Brabant waren het het Fransche recht en de Fransche schrijvers die grooten invloed uitoefenden”*.

¹³⁹⁸ Lokin, blz. 300: Allodia werden ook wel betiteld als zonnenlenen. Er stond - behalve de zon - niemand boven. Verhulst 1964, blz. 130; Rivière 1856, blz. 283; zie ook wikipedia inzake de heerlijkheid Rijckholt, verder ook de internetpagina van de heemkundevereniging Medelo van Meijel.

¹³⁹⁹ Stockmans 1670, 87 De jure publicorum pascuorum & saltibus communibus, 89 De locis sterilibus & incultis, cujus sint? Zie ook Venner 1985, blz. 104, 280. Venner stelt dat dit de algemene opvatting van de contemporaine juristen was. Dit geldt mogelijk voor de Frans georiënteerde juristen, maar gezien het feit dat belangrijke ‘Hollandse’ juristen er genuanceerder over dachten en onderscheid maakten tussen een eigen recht van de vorst en een recht dat tijdelijk door het volk verleend werd en teruggenomen kon worden, moet deze stelling in deze vorm worden afgewezen.

¹⁴⁰⁰ Heurn 1772; Kappen 1990.

aangereikt.¹⁴⁰¹ Van Heurn ontleende zijn wijsheid onder andere aan oudere schrijvers als Sixtinus, Bort en Stockmans.¹⁴⁰² De dissertatie bestaat na het voorwoord uit drie delen: een algemeen deel, het tweede deel waarin de regalen volgens de constitutio de regalibus worden behandeld; het derde deel dat specifiek over de regalia in de Meierij gaat, is voor deze studie het meest van belang. Van Heurn schaarde de woeste gronden niet onder de bona vacantia. Hij presenteerde een aparte reeks regalen die niet in de klassieke opsomming voorkomen en waarvan sommige ook elders in Brabant niet bekend zijn. Voor dit onderzoek zijn de volgende wel door Van Heurn, maar niet bij oudere schrijvers genoemde regalia van belang: het wildernisregaal: “*de ericetis, pascuis et saltibus communibus*” dus de gemeenschappelijke heiden, weiden en bossen, het tiendrecht en het recht van de houtschat. Ook het gruitrecht: “*de jure, quod dicitur: De Gruit*”, dit recht om kruiden ten behoeve van het brouwen van bier te verzamelen c.q. te verhandelen kan eventueel tot deze wildernis gerelateerde rechten gerekend worden. Van Heurn was van mening dat de gemene heiden, weiden en bossen aan het volk toekomen en daarmee aan de vorst. Het gebruik ervan is gemeenschappelijk, zoals van alle publieke zaken, welk gebruik toegestaan lijkt te worden door stilzwijgende toestemming van het volk ofwel de vorst. Hij ging daarbij expliciet van de situatie in zijn tijd uit: namelijk dat de Staten¹⁴⁰³ toestemming moesten geven voor verkoop van de heidevelden in Brabant (de Meierij). Later spreekt hij nog eens nadrukkelijk uit dat de heiden en onvruchtbare gronden aan de vorst behoren. Zijn opvatting sloot dus - evenals die van zijn vader¹⁴⁰⁴ - dicht aan bij die van Stockmans. Gezien de plek van de wieg van Van Heurn en de latere opvolging van zijn vader is dit geen verbazingwekkend standpunt.

2.2.4.10 Kluit

Dat ook nog aan het begin van de 19de eeuw de later door De Blécourt verwoorde opvatting onder juristen geen gemeen goed was, blijkt uit de indeling van de grafelijke domeinen die de staatsrechtgeleerde Adriaan Kluit in die tijd maakte:

“A Vaste goederen

- 1) *de landen die den graaf als grondheer of bezitter van het territoire toekwamen en waarop de ingezetenen geen aanspraak hadden, welke in het Romeinsche recht res juris publici of staatsgoederen heetten*
- 2) *alle erven, landerijen, enz, die de graven door hunne eigenhoorige of hofhoorige lieden, later vrije boeren geworden, lieten bebouwen en waaruit zij met onderhoud der hofhoorigen de inkomsten trokken*
- 3) *alle wildernissen bosschen enz*
- 4) *alle woestliggende landen*
- 5) *alle openbare heerwegen met wat daarbij behoorde*
- 6) ...

B rentegevende rechten

- 1) *tollen*
- 2) *de vervallen, waartoe behoorden*
  - a) *res nullius,*
  - b) *bona vacantia*

¹⁴⁰¹ Moorman van Kappen riep de vraag op of vader Van Heurn geen intensieve bemoeienis zal hebben gehad met de inhoud van dit proefschrift (Kappen 1990, blz. 213-214). BHIC RRG 37, f. 69 31-10-1762 doet tenminste vermoeden dat Johan heel wat van zijn vader heeft opgestoken: “waarontrent dan zal dienen dat voorheen aan den hertog als communi consensu tot zyne hofhouding door het volk gegeven zyn zodanige zaken, die niemant toekwamen en in regten bekend zyn onder den naam van res nullius of wel zulken die behoorden tot de algemeene goederen, waar van het gebruyk en eygendom algemeen was en res communes genoemd wierden, gelyk zulcx met relatie tot de domeinen van de graven van Holland te zien is by Bort in zyn tractaat over de domeinen van Holland deel 1 par 5. 6. et 7 en in het generaal by Sixtinus de regalibus lib 1 cap. 1 n. 14 en dat het geene voors is meede in Brabant plaats gehad heeft blykt hier uit dat den hertog eenige goederen of stukken van zyn domeinen willende verkopen, verpanden of bezwaaren daar toe heeft moeten versoeken oorlof van de staaten als repraesenterende het volk gelyk zulcx met veele exempelen kan werden beweesen de reeden daar van zynde, om dat den hertog zyne domeinen door het volk verkregen hebbende voor zyn onderhoud en hofhouding en hy die verkopende verpandende of beswaerende hy het inkomen van dezelve dus verminderende tot een gevolg dat de staaten in zoo een geval hem als dan beeden tot supplement van dien moesten toestaan, dat het welk ofschoon aantoon dat de hertog sonder permissie van de staaten zyne domeinen niet mogt verminderen egter teffens bewyst, dat die domeinen tot zyn particulier gebruyk in zynen boesem waeren en gevolgelyk ook al het provenue of voordeel dat daer van kan worden getrokken voor den hertog was.” Zie ook BHIC LT 98, f. 501 14-11-1772, hier is eveneens Van Heurn aan het woord: “zo is het klaar dat volgens de gewoonte van genoegzaam alle de beschaafde volkeren de heiden, vroenten, gemeenten en wegen den vorst van den lande toebehorden en een gedeelte zyne domeinen uitmaken, wat Brabant betreft kan dit gezien worden by Stockmans deces. LXXXVII en by Martinez recht domaniaal II° deel blz. 419 en omdat de hertogen daarin verkort zouden worden heeft Filip de Goedde by ordonn. van den 10 maart 1462 goedgevonden dat een ieder zo in de plaatsen van den hertog als onder de smalle heeren zynen titul waar mede hy eenige vroenten heiden moeren of gemeentens voormaals van de hertogen had verkregen zouden hebben over te brengen, om aan de rekenkamer te Brussel geregistreerd te worden. De hertog verklaarde verder op den 21 april des jaars 1464 dat alle de partien van die goederen waar van de eigenaars de tituls niet overgebragt hadden in zynen handen vervallen .....”; Ketelaar 1989, blz. 33 “In dat boek is ongetwijfeld de ervaring van zijn vader, die griffier van de Leen- en Tolkamer was, verwerkt”.

¹⁴⁰² Kappen 1990, blz. 211.

¹⁴⁰³ Raad van State of Staten-Generaal.

¹⁴⁰⁴ Heurn 1776a, blz. 122-123.

onder die sub a) bracht men de gestrande goederen, de verborgen schatten, de verlaten of spadegestoken landen, verdroogde stroomgronden en eindelijk de bezielde wezens, die door de jacht, vogelarij en visscherij over en op 's vorsten domeinen zwevende, aan niemand toekwamen, noch door iemand mochten worden gevangen dan door de bedienden van den graaf of die daartoe vergunning hadden, dan wel dat recht door koop of bij wijze van leen hadden gekregen die sub b) waren de goederen van hem, die zonder erfgenamen stierven of wier erfgenamen onbekend waren".¹⁴⁰⁵

Ook waren er vele inkomsten, zegt Kluit op pagina 440 van zijn werk, die de vorst niet als grondheer, maar als graaf uit de goederen der ingezetenen trok, zoals:

- 1) *de goederen die aan onbekwamen of onwaardigen zouden vervallen, nl. goederen van bastaarden, speelkinderen, enz.*
- 2) *het droit d'aubaine (het recht om goederen der buitenlanders, die op het grondgebied van den graaf stierven, aan zijn schatkist te brengen)*
- 3) *het geheel of een deel der boeten, die aan de graaf toekamen*
- 4) *de rechten op de tienden.*

Kluit maakte dus onderscheid tussen de rechten die de graaf als grondheer¹⁴⁰⁶ of territoriaal heer had en rechten die hij als graaf had. Bij de grondheerlijke rechten maakte hij onder andere onderscheid tussen Romeinsrechtelijke publieke goederen, eigen grondheerlijke goederen van de graaf, wildernissen en woeste gronden. De niet gecultiveerde gronden werden door Kluit zeker niet onder de bona vacantia gerekend, want daar telde hij de goederen zonder erfgenamen onder. Onder de res nullius vielen voor wat betreft Kluit zowel goederen die eerder een eigenaar hadden gehad, als 'bezielde wezens'; kortom het wild, op 's graven domeinen.

2.2.4.11 Ackersdijk

W.C. Ackersdijk, die zeer goed bekend was met de geschiedenis van de Meierij en als advocaat ook praktijkervaring had met de problematiek rond de gemene gronden,¹⁴⁰⁷ schreef in 1832 dat de woeste gronden in beginsel res nullius waren, waarvan men eigenaar werd door ze aan te tasten.

Hij vervolgt echter: *"De vorsten hier te lande hebben zich van de onafhankelijkheid en de magt, die zij hadden bekomen, bediend, en dien ten gevolge zaken, nog niet aanvaard zijnde, (res nullius) onder hun gebied gelegen, als tot hunnen domeinen behorende beschouwd, en zich den eigendom daarvan toegekend, gelijk zulks in Frankrijk plaats had. En alzoo hebben de hertogen van Brabant over de onbebouwde, nog niet aanvaarde gronden in de Meierij van 's Hertogenbosch, gelijk mede de grondheeren in hunne heerlijkheden, in die landstreek gelegen, willekeurig beschikt"*.¹⁴⁰⁸

Hij stelde de rol van de hertogen bij het beschikken over de woeste gronden dus gelijk aan die van de lokale heren.

2.2.4.12 Mauritz Ganderheyden

De oudst (mij) bekende relatie tussen de Brabantse gemene gronden en de bona vacantia dateert uit 1848 en werd gelegd door J.F. Mauritsz Ganderheyden in zijn pleitrede als rijksadvocaat in Den Bosch voor Domeinen optredende in de zaak tegen de gemeente Drunen over De Sagt of Sacht en Donkdellen.¹⁴⁰⁹

Ganderheyden schreef: *"... zoo als men een en ander vindt verhaald en voorgedragen bij van Heurn en Ackersdijk, om zich volkomen overtuigd te houden dat de woeste of inculte gronden oorspronkelijk als bona vacantia, ten gebruike van ieder die verkoos zich der zelve ten nutte te maken, en om die reden gemeenten genoemd ..."*.

Blijkens deze passage lijkt het of Ganderheyden niet de romeinsrechtelijke bona vacantia, maar res nullius voor ogen had als de oorspronkelijke rechtstoestand van de gronden. Verder zag Ganderheyden de landsheer ook vooral als een (privaatrechtelijke) grondheer:

"Uit dit alles is dan ook blijktbaar, dat hier niet te denken valt aan enkele suprematie, noch aan een zoogenaamd dominium eminens vel eminentissimum, hetwelk als jus majestaticum alleen zoude zijn uitgeoefend worden waar eigenlijk geen dominium directum bestond, bijv. tot onteigening ten algemeenen nutte. Zeer ten onregte en volstrekt gratuite zijn dan ook de beschikkingen van den Souverein waarbij in latere tijden de verkoop van Gemeenten is geautoriseerd geworden (op wiens gezag ten dien aanzien niet zelden door Gedeputeerde Staten der Provincie inbreuk is gemaakt) als

¹⁴⁰⁵ Kluit 1802, dl. IV, blz. 426 ev.

¹⁴⁰⁶ Zie hieronder voor het begrip grondheer.

¹⁴⁰⁷ Ganderheyden 1848, blz. VI *"zulk eene menigte diplomata te bezitten of voorhanden hebben, als wijlen de geleerde Ackersdijk, door veelvuldige zorgvuldige verzameling, als anderszins ter zijner beschikking heeft gehad."*

¹⁴⁰⁸ Ackersdijk 1832, blz. 106-110.

¹⁴⁰⁹ Ganderheyden 1848, blz. 44.

*enkele acten van administratief gezag gequalificeerd geworden, vermoedelijk omdat men door Gedeputeerde Staten zag vergunnen, hetwelk uitsluitend behoorde tot de bevoegdheden van den Souverein als dominus directus of grondheer”.*¹⁴¹⁰

Ganderheyden haalde voorts, sprekend over de hertogelijke cijzen, instemmend Kluit aan, waar die schreef: “*Census Regii et tributa non qua regi sed qua domino fundi pendebantur*”, waarmee hij nog eens zijn visie op het onderscheid tussen de vorst als publiekrechtelijke instelling en de vorst als privaatrechtelijke eigenaar bevestigde.¹⁴¹¹

2.2.4.13 Bondam

Bondam, de in Groningen gepromoveerde jurist en archivaris van Noord-Brabant, stelde in zijn proefschrift in 1886: “*Uit deze beschikkingen blijkt, dat de bodem van het voormalige bosch bij Orten, waarop de stad was gebouwd, aan den Hertog als grondheer toebehoorde en dat ook de poorters hunne meente of gemeene weide hadden*”.¹⁴¹²

2.2.4.14 Sasse van Ysselt

Ten slotte, ook Sasse van Ysselt, rechter in de Arrondissementsrechtbank van Den Bosch, schreef nog in 1894 “*waren de Hertogen van Brabant en na hen HH. MM. Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden of de andere grondheeren, die men in Brabant had, aldaar, voor zooverre anderen daarop niet een bewijsbaar recht hadden, eigenaars van de heiden, vroenten, moeren en andere woeste en inculte gronden, in Brabant meestal bekend onder de naam van ‘gemeentens’ en van de openbare straten en wegen, enz.*”.¹⁴¹³ Hier wordt de hertog dus in zijn kwaliteit als grondheer gelijk gesteld met de andere grondheren. Met andere woorden: het recht op woeste gronden werd door hem niet als per definitie als landsheerlijk gezien, het grondheerschap was voldoende, tenzij anderen een beter recht zouden kunnen aantonen. Uiteraard sluit het grondheerschap niet uit dat de titel van aankomst ‘s hertogen recht op woeste gronden zonder eigenaar was. Daar wordt in het vervolg van deze studie nader op ingegaan.

2.2.3.15 Samenvatting

De opvatting van De Blécourt, dat de bona vacantia ook rechten op onroerende zaken zonder heer zouden inhouden, wordt niet gestaafd door de wetenschappelijke geschriften van juristen uit de 16de tot in de 19de eeuw. De Blécourt lijkt zijn oudvaderlandsrechtelijke koppeling tussen bona vacantia en grondregaal rechtstreeks ontleend te hebben aan artikel 576 van het Burgerlijk Wetboek van 1838, in zijn tijd positief recht.

Dit artikel luidde: “*Gronderven en andere onroerende zaken die onbeheerd zijn en geen eigenaar hebben, gelijk mede zaken van dengenen die zonder erfgenaam overleden is, of wiens erfenis is verlaten, behooren aan den staat*”. Dit artikel is een (vrije) vertaling van artikel 539 van de Code Civil: “*Tous les biens vacants et sans maître, et ceux des personnes qui décèdent sans héritiers, ou dont les successions sont abandonnées, appartiennent au domaine public*”.¹⁴¹⁴

Met oud vaderlands recht heeft het niets van doen. Het is echter niet onmogelijk dat De Blécourt geïnspireerd was door Ganderheyden.¹⁴¹⁵

Daarmee vervalt een belangrijk element uit de verklaring voor het wildernisregaal door De Blécourt c.s. Dit onverlet het feit dat al in de 14de eeuw door een Hollandse klerk (woeste) bossen tot de regalia werden gerekend, dat het in de 17de eeuw onder juristen kennelijk gemeen goed was dat in verschillende streken de woeste gronden aan de vorst behoorden, hetzij hem opgedragen ter ondersteuning van zijn functie, hetzij uit een eigen recht. En ook ondanks het gegeven dat in de 18de eeuw de Meierijse heidevelden volgens de griffier van de Leen- en Tolkamer regalia waren.

2.2.5 Receptie van het Romeinse recht

2.2.5.1 Inleiding

Spruit stelt dat de catalogus van regalia van Roncaglia door de receptie van het Romeinse recht in deze streken rechtskracht kreeg,¹⁴¹⁶ waardoor de heren over de woeste gronden konden beschikken. Hierbij

¹⁴¹⁰ Ganderheyden 1848, blz. 45-46.

¹⁴¹¹ Ganderheyden 1848, blz. 47.

¹⁴¹² Bondam 1886, blz. 41.

¹⁴¹³ Ysselt 1894, blz. 7-9.

¹⁴¹⁴ Vergelijk Ter Kuile 1935, blz. 931.

¹⁴¹⁵ Ganderheyden 1848, blz. 44.

¹⁴¹⁶ Spruit 2000, blz. 144-145.

kunnen de vragen gesteld worden of deze heren dan voor de rijksdag van Roncaglia niet over deze gronden beschikten en wanneer deze receptie in Brabant plaatsvond.

Voor de goede orde: hier wordt de receptie vanaf het eind van de 11de eeuw bedoeld. In de periode daarvoor, ruwweg tussen de Germaanse invallen¹⁴¹⁷ en het eind van de 11de eeuw kende het Romeinse recht nog een zekere invloed. Over het algemeen wordt dan gesproken over het ‘vulgair Romeinse recht’ en over de ‘infiltratie’ van het Romeinse recht. De betekenis van het eerste begrip wordt wisselend uitgelegd en ook de strekking van de tweede term is niet onomstreden. Maar in de kern wordt bedoeld dat er Romeinse recht van mindere kwaliteit dan ten tijde van Justinianus bestond, dat beschikbaar was in de oude westelijke Romeinse provincies of doordrong in de Germaanse regelgeving. Daarnaast zullen het Latijn als universele taal en de kerkelijke organisatie, haar leer en de uitleg ervan als het ware als ‘draaggolven’ voor Romeins-rechtelijke begrippen gediend hebben, zonder dat de - originele - betekenis daarvan voor de betrokkenen duidelijk hoefde te zijn.¹⁴¹⁸ Het kenmerkende verschil met de laat-middeleeuwse receptie was, dat bij de laatste werd teruggegrepen op het Romeinse recht onder Justinianus en juist de betekenis bestudeerd werd en een moderne toepassing werd gegeven.¹⁴¹⁹

2.2.5.2 Beschikkingen door landsheren over woeste gronden voor Roncaglia

Al in de 10de en 11de eeuw, dus ruim voor de rijksdag van Roncaglia in 1158, werd door opkomende landsheren, zoals de graven van Vlaanderen en Holland, over woeste gronden beschikt.¹⁴²⁰ Als oudste “cope” wordt door Van der Linden Esselijkerwoude genoemd. De uitgifte zou dateren van kort voor 985. De graaf van Holland zou tijdens zijn jeugd in Vlaanderen op het idee zijn gekomen.¹⁴²¹ Van de graven van Holland en de bisschop van Utrecht is bekend, dat zij door koninklijke schenkingen over uitgestrekte territoria konden beschikken.¹⁴²² Het is evenwel niet duidelijk of dit alle woeste gronden betrof die later door hen werden uitgegeven.¹⁴²³ Arnold II graaf van Loon schonk in 1135 de abdij van Averbode een terrein met bossen en weiden bij Tessenderlo.¹⁴²⁴ Ook de hertog van Leuven lijkt in 1129, dus ook ruim voor de rijksdag van Roncaglia, te kunnen beschikken over de woeste gronden als hij bossen, waaronder een deel van het Zoniënwood, aan de op te richten abdij van Park bij Leuven schenkt.¹⁴²⁵ De door deze heren uitgeoefende rechten kunnen dus niet direct in verband gebracht worden met de catalogus van rechten van Roncaglia.

2.2.5.3 Rechtmatige overgang van regalia van de keizer naar lagere heren

Daarenboven is van een rechtmatige overgang van recht op een wildernisregaal of desnoods bona vacantia van de keizer op de landsheren niets bekend. In de Constitutio in favorem principum van 1 mei 1231 en mei 1232 waarbij regalia van koning en keizer neerdaalden op lagere heren komen de bona vacantia of andere aan res nullius te relateren rechten niet voor.¹⁴²⁶ En dat is evenmin het geval bij de schenking van voorrechten die Frederik II in 1220 aan geestelijke vorsten deed.¹⁴²⁷ Ook de keizerlijke Gouden Bul van 1356, die de regalia op de keurvorsten deed overgaan, is hier niet van belang.¹⁴²⁸ De hertog van Brabant was geen keurvorst¹⁴²⁹ en hij gaf al lang voor de Gouden Bul woeste gronden uit.¹⁴³⁰ Volgens Dermoût zou de

¹⁴¹⁷ De zogenaamde Grote Volksverhuizing, 4de tot 6de eeuw.

¹⁴¹⁸ Feenstra 1954, passim en in het bijzonder blz. 194, 195, 204, 222-223; zie ook Hermesdorf 1968, passim; Godding 1992, passim, in het bijzonder blz. 167-169, 319.

¹⁴¹⁹ Spruit 1977, nrs. 369-376, 439, 487; Kop 1980, passim, in het algemeen: blz. 8-31; Feenstra 1954; Feenstra 1974; Hermesdorf 1968, passim en ten aanzien van het vulgaire recht met name blz. 8-10.

¹⁴²⁰ Verhulst 1982a; Linden 1982.

¹⁴²¹ Linden 2000, blz. 23-24; Linden 1956, blz. 353.

¹⁴²² Cordfunke 1987, blz. 17-51; Buitelaar 1993, blz. 953; Blok 1985, blz. 150.

¹⁴²³ Vergelijk Cordfunke 1987, blz. 45.

¹⁴²⁴ Janssens 1990, blz. 16 en vriendelijke mededeling per email Herman Janssens, Averbode 21-5-2002.

¹⁴²⁵ Lani 1999, blz. 7-8.

¹⁴²⁶ MGH 1896, blz. 418-420, nr. 304, blz. 211-213, nr. 171.

¹⁴²⁷ Heeringa 1940, blz. 136-139, nr. 677 26-4-1220.

¹⁴²⁸ Dermoût 1896, blz. 12.

¹⁴²⁹ Keurvorst waren volgens de Gouden Bul van 1356 de aartsbisschoppen van Mainz, Trier en Keulen, de koning van Bohemen, de paltsgraaf aan de Rijn, de hertog van Saksen en de markgraaf van Brandenburg.

¹⁴³⁰ Anderzijds lijkt het tenminste of de hertog vanaf de 2de helft van de 14de eeuw meer rechten - die later wel onder de regalia gerangschikt werden - uitoefent, zoals her recht op bastaardgoederen en het verlenen van octrooi aan Lombarden als pandhuishouder, wisselaar of geldschiet. Zie ook hoofdstuk 3, inzake de domaniale rentmeester van de hertog. Wellicht speelt hier mee dat hertog Wenceslaus van Luxemburg en Brabant en halfbroer was van koning Karel I van Bohemen, die als keizer Karel IV de betreffende bul uitvaardigde. Hier tegenover staat dat hertog Jan III al omstreeks 1337 de Bossche lombarden “confirmeerde”, (Os 1997, blz. 74, f. 94v-95). Het recht om Lombarden te octrooieren was echter geen klassiek regaal. Hetzelfde geldt voor de bastaarden waar de hertog zich blijkens het recht van Den Bosch van 1293 al vroeg mee bemoeide (Os 1997, blz. 51, f. 66v). Deze zou voort kunnen komen uit de oppervoogdij die de hertog tussen 1138 en 1146 van de keizer verkreeg (Erens 1948, dl.1, blz. 5-8, nr. 3 15-3-1146). Tollen, muntslag etc. waren beleningen, zie hieronder.

overdracht van de rechten op de ondergrond, in casu mineralen, brandstoffen, en dergelijke dan ook gelden voor de overige leenheren, maar dat wordt door hem niet onderbouwd.¹⁴³¹ Aanwijzingen voor een rechtmatige overgang op andere wijze werden niet gevonden. De hierboven genoemde schenkingen aan de bisschop van Utrecht en de graaf van Holland betroffen gespecificeerde gebieden en hielden zeker geen generiek recht op res nullius in hun gehele invloedssfeer in. Datzelfde geldt voor Brabant. In een memorie uit 1417 wordt een opsomming gegeven van de hertogelijke bezittingen die al dan niet van het keizerrijk in leen worden gehouden. De steden Leuven, Brussel, Den Bosch, etc. en veel andere goederen en inkomsten waren allodia,¹⁴³² zonder enige leenband met het rijk. Daarentegen was de hertog voor het markgraafschap Antwerpen, een deel van het Zoniënbos, de tol, de koninklijke wegen en de muntslag wel vazal van de keizer.¹⁴³³ Het is daarbij niet volstrekt zeker, maar wel waarschijnlijk dat dit leenplichtige deel niet het aan de abdij van Park weggeschonken deel van het bos was.¹⁴³⁴ De kerkelijke instellingen hadden de voorkeur voor allodia.¹⁴³⁵ In elk geval is er geen sprake van een beleend algemeen wildernisregaal.

2.2.5.4 De receptie van het Romeinse recht in de Meierij van Den Bosch

In verschillende 13de eeuwse-begin 14de eeuwse oorkonden betreffende de Meierij zijn onmiskenbaar Romeinsrechtelijke passages¹⁴³⁶ te signaleren in de renuntiaties¹⁴³⁷

van: “*doli mali et omni alii exeptioni*,¹⁴³⁸ *exeptioni doli mali, pacti conventi et exeptioni non numerate pecunie et omni auxilio legum et canonum*,¹⁴³⁹ *ac beneficie epistole divi Adriani*,¹⁴⁴⁰ *exeptioni doli et illius iuris beneficio per quod ad actiones, exeptiones et defensiones*,¹⁴⁴¹ *exeptioni doli mali, pecunie non numerate, non tradite, non solute, metus, deceptionis, cuiuscumque beneficio restitutionis in integrum et beneficie autentice: hoc ius porrectum*,¹⁴⁴² *exeptioni doli mali, fori et omni alii exeptioni iuris vel facti*,¹⁴⁴³ *et a toutes exceptions de droit de canon et de loy*,¹⁴⁴⁴ *omni exeptioni doli mali, fori, conditioni, indebiti et sine causa metus, circumventionis, omni privilegie impetrato vel impetrando et omni auxilio iuris canonici et civilis*,¹⁴⁴⁵ *omni exeptioni doli mali, fori, conditioni, indebiti et sine causa metus, circumventionis, omni privilegie impetrato vel impetrando et omni auxilio iuris canonici et civilis*,¹⁴⁴⁶ *omni exeptioni doli mali, omni privilegie impetrato vel impetrando et omni alii exeptioni*¹⁴⁴⁷ *et omni exeptioni doli mali, fraudis, deceptionis, circumventionis, beneficie restitutionis in integrum et omni alii exeptioni*”¹⁴⁴⁸.

Overtuigend bewijs dat aan het eind van de 13de, begin van de 14de eeuw, dus ten tijde van de uitgifte van de gemene gronden in de Meierij, de receptie van het Romeinse recht in Brabant al ver gevorderd en breed geaccepteerd was? Het antwoord moet ontkennend luiden. Deze renuntiaties kunnen volgens Feenstra formules zijn en hoeven dus niet op een werkelijke invloed van het Romeinse recht te duiden.¹⁴⁴⁹ Daarnaast vallen de actoren in deze charters op. In alle op één na waren er geestelijke instellingen bij de rechtshandelingen betrokken.¹⁴⁵⁰ Het Romeinse recht was voor de kerk, die zich bevoegd achtte kennis te nemen van alle zaken waarbij een geestelijke betrokken was, aanvullend recht op het kanonieke recht. Verder kwam het regelmatig voor dat civiele zaken tussen burgers aan kerkelijke rechtbanken werden voorgelegd.¹⁴⁵¹ Geleerde juristen waren daarom vaak in beide rechten geschoold, in tegenstelling tot het costumiere recht dat meestal door ongeschoolden werd gesproken. De Romeinsrechtelijke zinsneden in deze akten zijn daarom niet los te zien van de betrokken instellingen en zeggen weinig tot niets over de

¹⁴³¹ Dermoût 1896, blz. 61.

¹⁴³² Allodium: eigen goed in tegenstelling tot feodium: leengoed van een leenheer, Leenders 1996a, blz. 200-216; Boven 1984, blz. 9-10.

¹⁴³³ Uytnebrouck 1975, blz. 15-16, 19. De opsomming kan overigens niet los gezien worden van de strijd met de keizer over de opvolging van Johanna als hertog van Brabant en ondersteunt de argumenten van de Bourgondiërs.

¹⁴³⁴ Zie hiervoor.

¹⁴³⁵ Leenders 1996a, blz. 202 onder verwijzing naar Genicot; Auweele 1989, blz. 20.

¹⁴³⁶ Het is niet de bedoeling om hier alle aanwijzingen voor Romeinsrechtelijke invloed in de Meierij in kaart te brengen. De renuntiaties zijn gekozen omwille van de duidelijkheid.

¹⁴³⁷ Hermesdorf 1968, passim in het bijzonder blz. 62-64, 147.

¹⁴³⁸ Camps 1979, blz. 284-286, nr. 205 6-12-1244.

¹⁴³⁹ Camps 1979, blz. 358-359, nr. 278 1-10-1259.

¹⁴⁴⁰ Camps 1979, blz. 442-443, nr. 352 12-6-1276.

¹⁴⁴¹ Camps 1979, blz. 397-398, nr. 313 15-6-1268.

¹⁴⁴² Camps 1979, blz. 512-514, nr. 411 8-4-1285.

¹⁴⁴³ Camps 1979, blz. 520-521, nr. 418, april 1285 of 1-13 april 1286, blz. 522-524, nr. 419 zelfde datering.

¹⁴⁴⁴ Camps 1979, blz. 594-597, nr. 491 24-3-1293.

¹⁴⁴⁵ Camps 1979, blz. 604-606, nr. 498 23-7-1293.

¹⁴⁴⁶ Camps 1979, blz. 634-636, nr. 524 13-9-1295.

¹⁴⁴⁷ Camps 1979, blz. 659-660, nr. 544 31-8-1296.

¹⁴⁴⁸ Camps 1979, blz. 1043-1044, nr. 854 20-9-1311.

¹⁴⁴⁹ Feenstra 1954, passim en in het bijzonder blz. 194, 195, 204, 222-223; zie ook Hermesdorf 1968, passim.

¹⁴⁵⁰ Vergelijk Smeets 1965, de daarin besproken oorkonde met Romeinsrechtelijke sporen uit 1229 was ook ten gunste van een geestelijke instelling. Ook in de overige door Smeets genoemde oorkonden was tenminste één van de betrokken partijen een geestelijke instelling.

¹⁴⁵¹ Privilegium fori, prorogatie, Lokin 1990, blz. 108-109, 311.

stand van zaken van de receptie in Brabant in het algemeen of in het bijzonder aan de hertogelijke kanselarij. De enige uitzondering is de Franstalige akte-apart: “*a toutes exceptions et kas ke drois vuet avoir expressees, ke niet expressees poroient greveir as devantdis nos homes et nous u nos hoirs aidier, et a toutes exceptions de droit de canon et de loy*”.¹⁴⁵² Het gaat om de - ongetwijfeld afgedwongen¹⁴⁵³ - verklaring van hertog Jan I van 24 maart 1293, waarin hij oorkondt dat de gift die hem geschonken is door de heerlijkheden, namelijk een twintigste deel van hun goederen, zonder enige verplichting is gebeurd en dat hij deze nooit meer zal vragen, met verzoek aan de steden, de hertog van Bourgondië, de graaf van Artesië, de graaf van Vlaanderen en vele andere landsheren en bisschoppen om de handhaving van deze belofte te waarborgen. Gezien het karakter zal deze dan ook niet aan de hertogelijke kanselarij ontsproten zijn en kan men dit niet zonder meer als een piketpaaltje voor de receptie van het Romeinse recht in Brabant zien.

Het privilege rakende de verkrijgende verjaring¹⁴⁵⁴ dat Johanna van Brabant op 15 juni 1384 aan de Meierij van Den Bosch schonk, kent een verjaringstermijn van “*dertich jare en dage... na der stillen van Brabant*”.¹⁴⁵⁵ Jaar en dag is volgens De Blécourt een vaderlandsrechtelijke termijn, terwijl 10, 20, 30, 40 en 50 jaar volgens dezelfde Romeinsrechtelijke termijnen zijn.¹⁴⁵⁶ Volgens Godding echter betekent het noemen van een termijn van 30 jaar niet dat er Romeins(-kanoniek) recht werd toegepast.¹⁴⁵⁷ Hoe het ook zij: de termijn van 30 jaar en dagen werd in 1451 als Brabants recht beschouwd:

*“Item dat onse voirvaderen gegeven ende verleent hebben die goede luyden van onser voors. Meyerye van Den Bosch, dat soo wy dertig jaer ende daagen beseeten hadde of bezit in erve als voor syne erve eenige goeden dat die daer inne beruesten zal, naer den rechte van den stillen ons Lands van Brabant. Ende dyen achtervolgende die voors. van Schindel beseten hadde die voors. heyde vroente off gemeynte dertig jaer en dage ende lange geneug meer gelyck voors. steet...”*¹⁴⁵⁸

Een en ander weerhield die van Schijndel er echter niet van om ook 10, 20, 30, 40, 50, 60 jaar en langer ongestoord gebruik in te roepen. Het uitsluiten van het recht van prescriptie ten aanzien van de ‘heerlijkheid’ van Johanna bij de rechtsverlening in 1384 zou kunnen duiden op Romeinsrechtelijke invloed,¹⁴⁵⁹ maar kan evenwel ook voortkomen uit goed begrepen eigen belang.

Coopmans merkt bij het gebruik van het woord ‘privilege’ in een hertogelijke oorkonde uit 1291 met betrekking tot Den Bosch¹⁴⁶⁰ op: “*De term privilege alsmede het instituut zijn overgenomen uit het romeinse recht en vooral via het canonieke recht overgeleverd*”.¹⁴⁶¹ Is dit een bewijs voor de daadwerkelijke invloed van het Romeinse recht aan het hertogelijk hof aan het einde van de 13de eeuw? Niet als we Godding volgen, die op verschillende plaatsen aangeeft, dat het gebruik van Romeinsrechtelijke termen niet impliceert dat er ook in materiële zin sprake was van gebruik van het Romeinse recht.¹⁴⁶²

Aangenomen kan worden dat het Romeinse recht pas vanaf de 15de eeuw in Brabant gerecipieerd is. Dat weerspiegelt zich in de directe omgeving van de hertog van Brabant. Rechtsgeleerden, met name die aan de universiteiten van Bologna of Orleans gestudeerd hadden, worden gezien als dragers van de receptie.¹⁴⁶³ Vóór de Bourgondische¹⁴⁶⁴ machtsovername in 1404 hadden er nauwelijks legisten zitting in de hertogelijke raad,¹⁴⁶⁵ die niet alleen de hertogelijke politiek mede bepaalde, maar ook een rechtsprekende taak had.¹⁴⁶⁶ Godding constateert pas vanaf het begin van de 15de eeuw een toenemende invloed van de Romeins-

¹⁴⁵² Camps 1979, blz. 594- 597, nr. 491 24-3-1293.

¹⁴⁵³ Korveze 1975a.

¹⁴⁵⁴ Prescriptie als verwerving komt verder in dit hoofdstuk nog aan de orde.

¹⁴⁵⁵ Gedrukt sl., sd. (1717).

¹⁴⁵⁶ Blécourt 1939, blz. 463, nr. 104; vergelijk ook Hermesdorf 1968, blz. 117, 124.

¹⁴⁵⁷ Godding 1999, blz. 223; vergelijk ook Tanerijen 1952, die verschillende malen termijnen van 10 en 20 jaar geeft (dl. 1. blz. 122-125), maar ook langere termijnen, namelijk tot 60 en 100 jaar (dl. 2, blz. 75-96).

¹⁴⁵⁸ BHIC LT 158a, f. 137v.-138 23-11-1451; Enklaar 1941, blz. 82-90, nr. 48 23-11-1451 uit andere bron.

¹⁴⁵⁹ Hermesdorf 1968, blz. 55.

¹⁴⁶⁰ Bondam 1886, blz. 143-144, als zodanig aangehaald door Coopmans; Camps 1979, blz. 561-562, nr. 458 24-1-1291.

¹⁴⁶¹ Coopmans 1986, blz. 99.

¹⁴⁶² Godding 1999, o.a. blz. 168-169, 222-223, 470; zie ook Rompaey 1973, blz. 411-412, 436; Feenstra 1954, passim en in het bijzonder blz. 194, 195, 204, 222-223; Hermesdorf 1968, passim.

¹⁴⁶³ Auweele 1982, passim, in het bijzonder blz. 156.

¹⁴⁶⁴ Bij de Bourgondiërs was het omstreeks 1400 al gebruikelijk dat tenminste de secretarissen die aan het hof verbonden waren, universitair, in het bijzonder in beide rechten, geschoold waren (Rompaey 1973, blz. 185).

¹⁴⁶⁵ Vergelijk ook Caenegem 1966, inzake de invloed van de legisten die wel ‘aan’ het hof waren.

¹⁴⁶⁶ Avonds 1991, blz. 128-131, 146; Uyttebrouck 1975 dl. 1, blz. 306; Lambrecht 1982, blz. 92; Uytven 2004a, blz. 111; Rompaey 1973, blz. 25-26.

kanonieke procedure bij de raad.¹⁴⁶⁷ Eerst vanaf 1441 maakten universitair geschoolde juristen deel uit van de Raad¹⁴⁶⁸ van Brabant.¹⁴⁶⁹ Bij de behandeling van de vorstelijke legitimatie, één van de regalia, stelt Godding dat deze macht in onze streken pas vanaf Philips de Goede werd uitgeoefend.¹⁴⁷⁰ Het Brabantse leenrecht van voor de 15de eeuw is, net als het Vlaamse en Hollandse, gewoonterecht geweest.¹⁴⁷¹ Gezien de bezetting van de Raad, dus het vrijwel ontbreken van juristen, zal het Lombardisch leenrecht hier ook weinig kans hebben gemaakt als aanvullend recht. Eerst omstreeks het derde kwart van de 15de eeuw zouden er voldoende geleerde juristen beschikbaar zijn, om deze ook in lagere functies, zoals die van deurwaarder, bij het Parlement van Mechelen terug te zien.¹⁴⁷² Overigens, in de stukken van de Raad van Brabant in de periode tot 1467 worden geen regalia vermeld.¹⁴⁷³

Vlaanderen liep met het aanstellen van legisten vóór op Brabant.¹⁴⁷⁴ Heirbaut stelt evenwel dat voor 1300 de theoretische bronnen van het recht, leenwetgeving en rechtsgeleerde werken, volledig ontbraken in Vlaanderen.¹⁴⁷⁵ Bij de argumentenuitwisseling in een conflict tussen Vlaanderen en Frankrijk omstreeks 1300 werd niet geput uit het in het Romeinse recht geïntegreerde Lombardische leenrecht, zodat aangenomen moet worden dat dit in Vlaanderen toen nog geen invloed had. In Brabant zal dat, gezien de meer algemene achterstand in ontwikkeling ten opzichte van Vlaanderen, niet anders geweest zijn.¹⁴⁷⁶

Koschaker stelt dat in Duitsland en niet alleen voor Duitsland in de 15de en 16de eeuw de praktische receptie aanving, dat willen zeggen, de periode waarin de toepassing van het Romeinse recht in de praktijk begon. Brabant behoorde tot 1648 tot het Duitse keizerrijk en kan - zeker tot aan het einde van het huis Leuven - tot een Duitse staat gerekend worden.¹⁴⁷⁷

Van der Linden zag in het Nederstichtse Miland in 1320 een vroeg voorbeeld van receptie.¹⁴⁷⁸ Net als hiervoor was één van de betrokkenen een geestelijke instelling, namelijk de bisschop van Utrecht. In een Utrechtse oorkonde werd al in 1279 de term *emphiteosis* - erfpacht - gebezigd. Ook hier betrof het een geestelijke instelling, namelijk het kapittel van St. Jan.¹⁴⁷⁹ En ook hier zijn de eenzijdigheid en de beperktheid van de receptie duidelijk. Het recht van Den Briel dat Jan Matthijsen omstreeks 1410 vastlegde, was costumier recht; het boek bevat slechts een paar algemene referenties aan de regels van het Romeinse en kanonieke recht.¹⁴⁸⁰

Een laatste checkpoint vormen de middeleeuwse bibliotheken. Van Caenegem onderzocht die en kwam tot de conclusie dat op basis van het overgeleverde materiaal moet worden vastgesteld, dat de Brabantse bibliotheken van voor 1350 geen Romeinsrechtelijke publicaties bevatten.¹⁴⁸¹

De invloed van het Romeinse recht en de catalogus van Roncaglia zullen daarom in de 13de en 14de eeuw op de directe omgeving van de Brabantse hertog zeer beperkt zijn geweest en geen rol hebben gespeeld bij de uitgifte van de gemene gronden door de hertog.

Dit laatste is ook secundair af te leiden uit het testament van hertog Hendrik III van Brabant uit 1261:

¹⁴⁶⁷ Godding 1980b, blz. 173-174; Zie ook Rompaey 1973, blz. 379, 383.

¹⁴⁶⁸ Er bestaat een duidelijk onderscheid tussen de oude hertogelijke curia of raad en het gerechtshof Raad van Brabant. Inzake de verschillende instellingen met vrijwel gelijke namen, zie hoofdstuk 3; zie verder Put 2000b; Vanrie 2000.

¹⁴⁶⁹ Godding 1999, blz. 84 ev., blz. 469; Godding 2006, blz. 31.

¹⁴⁷⁰ Godding 1987, blz. 114, nr. 131.

¹⁴⁷¹ Tanerijen 1952, dl. 1, blz. 443 ev.; Smidt 1982, blz. 135; zie ook BHIC HM 39.3, f. 3 “*et nota est consuetudo feudalís curíae Brabantíae*” (circa 1560); Rompaey 1973, blz. 421-421, inzake turbe over het costumiere Brabantse erfrecht inzake leengoederen. Er is wel een rechtverlening door de Duitse koning Hendrik III op hertog Hendrik I van Brabant van mei 1222 waarbij aan Hendrik I de rechtspraak van de rijkslenen in Brabant werd opgedragen. Deze is echter voornamelijk procedureel en bevat geen verwijzing naar de *libri feodorum*, Lambrecht 1982, blz. 91-92; Bergmann 1856, blz. 31-34; Heirbaut 1990 passim; Uytven 2004, blz. 110.

¹⁴⁷² Rompaey 1973, blz. 251.

¹⁴⁷³ Vriendelijke schriftelijke mededeling door prof. dr. Ph. Godding d.d. 17-2-1999.

¹⁴⁷⁴ Auweele 1982, blz. 156; zie ook Rompaey 1973, blz. 76-84.

¹⁴⁷⁵ Auweele 1982, blz. 156; Feenstra 1953, blz. 259; vergelijk ook breder: Petri 1970, blz. 390.

¹⁴⁷⁶ Heirbaut 1998, blz. 20-21.

¹⁴⁷⁷ Vergelijk Auweele 1982, blz. 151-152.

¹⁴⁷⁸ Koschaker 1995, blz. 124, 141, 146, 231, 232, 259. De enige ‘Nederlandse’ paus Hadrianus VI wordt door de Duitsers daarom wel als een Duitse paus beschouwd.

¹⁴⁷⁹ Linden 1956, blz. 215-225, 246-247.

¹⁴⁸⁰ Iterson 1932, blz. LVII; Vera 1997b, blz. 59.

¹⁴⁸¹ Huussen 1988.

¹⁴⁸² Caenegem 1960.

“Voert meer, wat wi mesdaen hadden in waranden, in wastinen ochte gemeine weiden ons lants, ons die aantreckende ochte die anderen lieden gevende, wi wille dat men dat betere ende corrigeren, ter salicheit van onser zielen, bi onsen testamentoers vorscreven, na dat hem orborleken dunken sal”.¹⁴⁸²

Hoewel dit testament zeker ook als een politiek document moet worden gezien - de hertog stierf op 30-jarige leeftijd, nalatende slechts onmondige kinderen die iedere maatschappelijke steun konden gebruiken - ,¹⁴⁸³ spreekt de inhoud van deze bepaling voor zich. De hertog bekent het usurperen van woeste gronden, zonder zich daarbij te rechtvaardigen op grond van enig regaal.

Hoe het in deze incidentele gevallen ook zij: nog in 1558 klaagden de Staten van Brabant over de voorkeur van de raden in de Raad van Brabant voor het Romeinse recht en hun gebrek aan kennis van het gewoonterecht.¹⁴⁸⁴ Een duidelijk bewijs dat het Romeinse recht toen nog lang niet volledig of breed gerecepieerd was.

Toch moet nog even gewezen worden op een juweeltje. Omstreeks 1486 procedeerden inwoners van Asten voor de Raad van Brabant tegen hun nieuwe heer, Bertout Back, die met zijn konijnenwarande in de gemeynt hun belangen schaadde. Zij wezen de raad er op “*dat nae gescreven keyserliken rechten wilde beesten behoorde toe denghenen, die die vingk...*”.¹⁴⁸⁵ Dit was dus Romeins recht, *res nullius*, tegenover het costumiere - hertogelijke - recht van de vrije¹⁴⁸⁶ warande. En dat was toch wel een beetje de omgekeerde wereld in een samenleving, waar het Romeinse recht in het voetspoor van de heer - weliswaar de Bourgondisch landsheer - maar toch, aan het binnentreden was en nu door de inwoners gebruikt werd om de heerlijke pretenties en almacht van de lokale heer te keren.

2.2.6 Expliciete vermelding van regalia in de Meierijse bronnen

In de Meierij van Den Bosch verschijnen de regalia pas in de 16de eeuw in de bronnen. In 1505 werden Schijndel en Berlicum door de hertog van Brabant in leen uitgegeven. Als behorende tot de lenen worden expliciet vermeld: “*recht uut zaken van der regalien ende bastardt gueden*” en daarnaast, in dezelfde opsomming, rechten die voortkomen uit de gemene gronden, zoals cijzen en de houtschat.¹⁴⁸⁷ Bij de belening werd kennelijk onderscheid gemaakt tussen regalia en andere domaniale rechten.¹⁴⁸⁸ Uit deze splitsing blijkt, dat de hierboven vermelde toevoeging door Van Heurn van de houtschat aan de regalia van na het begin van de 16de eeuw moet dateren. Op dezelfde wijze kan uit het naast de regalia apart vermelden van de cijzen uit de gemeente geconcludeerd worden, dat de gemene gronden toen nog niet onder de regalia werden gerekend.¹⁴⁸⁹

De eerste vermelding van regalia in relatie tot de gemene gronden komt voor in een octrooibrief uit 1578 voor Oisterwijk om woeste gronden aan hun inwoners uit te geven.¹⁴⁹⁰ Dit soort octrooien wordt dan al meer dan 200 jaar verleend. De relatie is ook niet direct. In de brief van 1578 wordt een voorbehoud gemaakt voor moeren. Deze mogen niet uitgegeven of ontgonnen worden. Een goede 100 jaar eerder leefde dit idee kennelijk nog niet: Philips de Goede liet in 1465 een restgemeente¹⁴⁹¹ bij Oirschot veilen,¹⁴⁹² het complex

¹⁴⁸² Boland 1942, blz. 95;

¹⁴⁸³ Vera 1997b, blz. 57; Uytven 2004a, blz. 103. NB het testament bevat geen erfstelling en is dus in Romeinsrechtelijke zin geen testament (Blécourt 1939, blz. 501).

¹⁴⁸⁴ Gaillard 1898, blz. 106-107.

¹⁴⁸⁵ Enklaar 1941, blz. 8-18, nr. 4 31-10-1486.

¹⁴⁸⁶ Het begrip “vrije” dient vanuit het oogpunt van de hertog gezien te worden, dus waar hij het normale Brabantse jachtrecht, waarin de onwonenden recht hadden op het kleine wild, excludeerde (Smit 1911, blz. 45-76).

¹⁴⁸⁷ ARAB RK 5339 1-10-1521-30-9-1522, f. 97 ev.: “*vercochte partyen anno XVc vive:a) hoege middele ende leeghe heerlicheit van Scynle mitter vorsteryen aldaer met oick aldaer te moegen stellen eenen meyer ende VII scepenen kennis bericht ende judicatuer hebbende van alle zaken criminele ende civile behalven ende in dezen gereserveert de souverainyteit opperheit ende resort van den selven XIIIc lb (40 gr vl) tot enen vollen leene, te lossen, b) ordinaris chynsen ende renten XXVIII s VI d IIte sexp., c) XXVIII oude groten vanwege de gemeynte, d) warande, e) recht .. uut regalien ende bastartgueden, f) houtscat, g) hoige middele ende leeghe heerlicheit van Berlikem ende Middelrode mitter vorsteryen aldaer met oick aldaer te moegen stellen eenen meyer ende VII scepenen kennis bericht ende judicatuer hebbende van alle zaken criminele ende civile behalven ende in dezen gereserveert de souverainyteit opperheit ende resort van den selven VIc lb artois tot eenen vollen leene, te lossen, h) die vorsterye vroente ende scutterye aldaer (nog eens apart vermeld), i) ordinaris chynsen enden renten XIII lb XIX s III d X th dupe, j) die warande aldaer metten dorpen van den Dungen V lb Vs artois. k) recht uut zaken van der regalien ende bastardt gueden, l) rente XXc lb artois den penning 16 op domeinen*”.

¹⁴⁸⁸ Zie ook BHIC RvBH 1111, blz. 56 inzake Nuland: “*die hooghe middel ende leeghe heerlicheyden in den dorpe van Nulant metter vosterien ende houtschatte aldair uytgescheyden die regalien, heergeweden, confiscatien van oerloeghen, bastaerde goeden en dierghelyke*” en blz. 55 inzake Geffen.

¹⁴⁸⁹ Vergelijk Godding 1987, blz. 199, onder nr. 326 inzake de ontwikkeling van de rechten op publieke wegen te Brussel van dominaal recht tot regaal.

¹⁴⁹⁰ ARAB RK 649, f. IX (65)-XI (67) 18-4-1578.

¹⁴⁹¹ Restgemeente: stuk extensief gebruikte ongecultiveerde grond, waarvan de gebruiksrechten ook na de uitgiffen van eind 13de en 14de eeuw onduidelijk of onbekend zijn.

werd omschreven als “*vroenten, heyden, mouren ende gemeynten*”. Hierbij werd geen enkel voorbehoud gemaakt. In latere octrooibrieven wordt de voorbehoudsbepaling uitgebreid tot mineralen, verborgen schatten, de novale tienden en de houtschat.¹⁴⁹³ Het gaat hier dan ook niet om het wildernisregaal maar om het mijnregaal en later het schatregaal. De laatste twee rechten (novale tienden en houtschat) behoren niet tot de klassieke regalia¹⁴⁹⁴ en uit de opsommingen wordt niet zonder meer duidelijk of ze onder de regalia gerekend worden of dat het andere voorbehouden rechten zijn. Het langzame binnensijpelen van het voorbehoud van deze rechten, weerspiegelt zelfstandig de langzame en late receptie van het Romeinse recht.¹⁴⁹⁵

De heren van Mierlo hadden van de 16de, tot aan het eind van de 18de eeuw een moeizame relatie met hun onderdanen.¹⁴⁹⁶ Zij streden onderling onder andere over de gemene gronden. Omstreeks 1560 probeerde Raes van Grevenbroeck, sinds enkele jaren heer van Mierlo, zich meester te maken van die gemene gronden. Hij richtte zich daarbij onder andere tot de landsheer, Philips II. Hij deed dit met een in dit kader bijzonder treffende redenering. Hij argumenteerde dat Henrick Dicbier, een vroegere heer van Mierlo, die gronden in 1386 zonder hertogelijk octrooi in leen zou hebben gegeven aan de inwoners en dat de inwoners dat leengoed nooit verheven hebben. Daarmee probeerde hij aan te tonen, dat de gemene gronden de jure nooit aan de inwoners van Mierlo waren overgedragen, subsidiair dat zo dit wel het geval was, ze inmiddels weer in de boezem van de leenheer waren teruggekeerd. Opvallend aan dit request en de stukken er rond om heen is, dat hoewel er verwezen wordt naar de *libri feudorum*, er geen enkel beroep op het wildernisregaal wordt gedaan. Dit zou tenminste een versterkend argument geweest zijn om aan de voor de heer van Mierlo ongewenste situatie een eind te maken.¹⁴⁹⁷ Een misser van de rechtsgeleerde adviseur van Van Grevenbroek of werden de Meierijse gemene gronden in het midden van de 16de eeuw nog niet onder de regalia gerangschikt?

Effectief moet men echter rekening houden met het feit dat de rechten van het wildernisregaal eerder zijn uitgeoefend, maar dan zonder expliciet een beroep te doen op de regalia. In 1464 werden door Philips de Goede alle Meierijse gemene gronden, waarvan of de titel van verkrijging door de plaatselijke gemeenschap niet in orde was of niet bekend was, in rastament gelegd of in beslag genomen. De gronden mochten niet meer gebruikt worden. Philips matigde zich daarmee een recht aan, dat verder ging dan de pretenties van zijn voorgangers. Waar eerder de lokale gemeenschappen het initiatief namen om hun belangen op deze gronden veilig te stellen, nam nu de landsheer het initiatief om deze rechtsverleningen te controleren en de mogelijke omissies te herstellen. Het leidde onder andere tot het uitgeven van rest-gemeynten aan die van Oirschot en St. Oedenrode.¹⁴⁹⁸ Dit past in het beeld dat het Romeinse recht een uitgelezen middel was om particuliere (lees hier: communale) bevoegdheden te beteugelen en het centrale gezag te versterken.¹⁴⁹⁹ Mogelijk is het beslag dat Philips in 1434 op gemene gronden in Gemert liet leggen hiervan een voorbode. De Raad van Brabant beschikte in dat jaar in een conflict tussen de burens van Helmond, Bakel en Aarle ter eenre en de landcommandeur van Aldenbiezer ter andere zijde over een ‘peel’ in geschil. De raad concludeerde dat de gemeynt in geschil buiten de palen, dus de grenzen, van beide litiganten lag. Philips verkocht deze vervolgens voor 600 peters, een jaarlijkse cijns en een jaarlijkse plechtige mis “*singen in hoerre kercken in den hoogen coer aldaer eene misse van den heiligen Geest alsoo feestelijck ende met alsulcke solempnityten van licht, ornamenten ende geluyde van clocken, als men opten heyligen Pinxstdage den dienst Godts gewoonlijck is te doen...*”¹⁵⁰⁰

Toch moet het belang hiervan voor de receptie van het geleerde recht, in het bijzonder het wildernisregaal, niet overdreven worden. Enkele jaren later procedeerde zoon Karel de Stoute tegen de Gooilanders over de eigendom en dus het beschikkingsrecht over de gemene gronden aldaar. Hoewel in die procedure Romeinsrechtelijke argumenten een belangrijke rol speelden, beroept de rechtsvertegenwoordiger zich wat betreft de eigendom op de erfpachtrelatie die de landsheer met de abdij van Elten had. Deze laatste was - in onze termen - bloot-eigenaar. Wanneer het vorstelijk wildernisregaal al een belangrijke rol had gespeeld in

---

¹⁴⁹² Enklaar 1941, blz. 170-177, nr. 92 20-1-1466.

¹⁴⁹³ Vergelijk Gales 2004, blz. 69.

¹⁴⁹⁴ Iterson 1958, blz. 15-16.

¹⁴⁹⁵ Vergelijk Dermoût 1896, blz. 8-13.

¹⁴⁹⁶ Coenen 2004, blz. 152-158, 163-171, 250-252, 280-281, 306-307.

¹⁴⁹⁷ BHIC HM 39.1-11.

¹⁴⁹⁸ Enklaar 1941, blz. 156-163, nr. 88 8-8-1468, blz. 170-177, nr. 92, 20-1-1466.

¹⁴⁹⁹ Vergelijk Godding 1980b, blz. 178.

¹⁵⁰⁰ Enklaar 1951, blz. 320-330, nr. 161 19-10-1434, blz. 331-334, nr. 162 7-12-1434.

de hoofden van de rechtsgeleerden, dan ligt het voor de hand dat er juist in deze zaak een prominent beroep op was gedaan. Ook subsidiair wordt er geen beroep gedaan op een wildernisregaal, terwijl dit wel voor de hand zou liggen, daar de eisers het recht van de abdij in twijfel trokken. De vorst had dan onafhankelijk van zijn relatie met Elten zijn eigendomsrecht kunnen opeisen.¹⁵⁰¹

Brabant maakte deel uit van het Heilige Roomse Rijk. Daarom is de Reichsweistum van 23 februari 1291 nog van belang.¹⁵⁰² Hierin verklaarde de rijkshofrechter, dat waar zulk recht krachtens gewoonte voorkwam, de dominus terre gemene grond mocht uitgeven. Het recht tot uitgifte kwam dus voort uit het gewoonterecht en niet uit het Romeinse recht. Met dominus terre wordt echter niet alleen de landsheer, dus de vorst aangeduid, maar ook de eigenaar van de grond, zodat dit niet om een specifiek vorstelijk recht hoeft te gaan, maar een recht dat iedere eigenaar van grond had, in het bijzonder de grondheren die hieronder nog ter sprake zullen komen.¹⁵⁰³ In recentere Duitse literatuur wordt het tweede deel van deze uitspraak, namelijk dat de dominus terre het recht had om vergroting van de dorpsakker en rodingen - ontginningen - te verbieden, wel gezien als een hoogheidsrecht, als een regaal. Het zou hier dan om een niet-Romeinsrechtelijk regaal gaan, dat geen eigendom inhield, maar een beschermings- en toezichtrecht.¹⁵⁰⁴ Dominus terre wordt hier gelezen als territoriaal vorst, niet als heer van de grond.¹⁵⁰⁵ Zou dat laatste het geval zijn, dan zou hij die het recht had om de gronden uit te geven, ook het recht hebben deze uitgifte te weigeren. Hetgeen een aanmerkelijk eenvoudigere verklaring is.¹⁵⁰⁶

Resumerend kan gesteld worden, dat de regalia en met name de bona vacantia geen verklaring bieden voor de laat middeleeuwse rechten van de heren in de Meierij van Den Bosch op de inculte gronden. Het begrip regalia verwierf daar pas in de 16de eeuw een plaats. Eerst aan het einde van de 18de eeuw werd het wildernisregaal beschreven en dan nog als een niet-klassiek, maar een door gebruik en gewoonte ontstaan recht. Het gebruik van de term regalia om rechten uitgeoefend op ongecultiveerde gronden te benoemen, lijkt daarmee pas in de Nieuwe Tijd te zijn opgekomen en dus geen relatie te hebben met het wildernisregaal dat terug zou gaan op de klassieke regalia.

2.2.7 Samenvatting

In de voorgaande paragrafen is vastgesteld dat de opvatting van De Blécourt, dat de bona vacantia ook rechten op onroerende zaken zonder heer zouden inhouden en die rechten daarmee zouden verklaren, niet wordt gestaafd door de opvattingen van juristen vanaf de 16de tot het begin van de 19de eeuw. Dit laat onverlet, dat al in de 14de eeuw door een Hollandse klerk (woeste) bossen tot de regalia werden gerekend, dat in de 17de eeuw onder juristen kennelijk gemeen goed was dat in verschillende streken de woeste gronden aan de vorst behoorden, hetzij hem opgedragen ter ondersteuning van zijn functie, hetzij uit een eigen recht, en dat in de 18de eeuw de Meierijse heidevelden volgens de griffier van de Leen- en Tolkamer regalia waren. De receptie van het Romeinse recht - waaronder het Lombardisch leenrecht - biedt echter geen verklaring voor de rechten die de hertog en andere heren op de woeste gronden uitoefenden. Ten tijde van de uitgifte van deze gronden, voornamelijk in de decennia rondom 1300, zijn er geen aanwijzingen dat het Romeinse recht in dusdanige mate tot het hertogelijke hof was doorgedrongen, dat het enige invloed heeft gehad op het rechtsdenken. Dit betekent dat de onderbouwing van de verklaringen van De Blécourt c.s. voor de rechten van de heren op de woeste gronden wegvalt. Dit impliceert tevens, dat er andere verklaringen voor de rechten van de heren moeten worden onderzocht.

2.3. Andere verklaringen voor de rechten van de heren op de woeste gronden

2.3.1 Inleiding

Uit de voorgaande paragrafen is gebleken dat de opvattingen van De Blécourt c.s. als verklaring voor de rechten op de gemene gronden niet houdbaar zijn. Daarom wordt hier voortgegaan met het onderzoeken

¹⁵⁰¹ Hermesdorf 1968, blz. 55; Enklaar 1932, blz. 323/333, nr. 21 14-10-1470, blz. 333-339, nr. 22 19-11-1474; Dijk 1979, blz. 28.

¹⁵⁰² Voor een concreet voorbeeld van de koning als opperrechter in deze streken van het rijk, zie Diestelkamp 1988.

¹⁵⁰³ Venner 1985, blz. 292, op basis van Deutsches Rechts Wörterbuch. Vergelijk ook Niermeijer 1976, blz. 1022-1023, die als eerste betekenis van terra cultiveerbaar land en pas als vierde betekenis territorium aangeeft.

¹⁵⁰⁴ Vergelijk Dermoût 1898, passim, die onderscheid maakt tussen eigendom van de ondergrond en het regaal om bij de winning van delfstoffen een deel van de opbrengst op te eisen. Dit laatste hield geen eigendom van de ondergrond in.

¹⁵⁰⁵ Wehrenberg 1969, blz. 159-162, met verwijzing naar Hans Thiem, Funktion der Regalien ZRG gA 62 (1942), blz.81; Zie ook Zückert 2003, blz. 8.

¹⁵⁰⁶ Men denke aan de toepassing van het 'scheermes van Ockham'.

van andere mogelijke verklaringen. Allereerst wordt gekeken naar het al dan niet bestaan van een gewoonterrechtelijk wildernisregaal of inheems grondregaal in de termen van Ter Kuile, vervolgens wordt stilgestaan bij het recht van foreest en ten slotte wordt de grondheerlijkheid uitgebreid onderzocht. Daarna worden de goederenverwerving door heren in de middeleeuwen in het algemeen en de hertogelijke goederenverwerving in de Meierij van Den Bosch specifiek onder de loep genomen.

2.3.2 Gewoonterrechtelijk grondregaal?

De conclusie dat de rechten van de heren op de woeste gronden in de Meierij niet uit een Romeinsrechtelijke grondregaal verklaard kunnen worden, sluit niet uit, dat er wellicht naast dit Romeinse regaal een gewoonterrechtelijk equivalent heeft bestaan van dit recht van de landsheer om goederen zonder eigenaar op te eisen.¹⁵⁰⁷ Immers, de catalogus van de regalia van Roncaglia was een vastgestelde verzameling van gewoonterrecht, Lombardij's gewoonterrecht. Lombardije is genoemd naar de Langobarden of Longobarden, van oorsprong een Germaanse stam en burens van de Franken en de Saksen, die zich in de 6de eeuw in Italië gevestigd had. De eerste codificatie van het Langobardische gewoonterrecht dateert van 643, het edictum Rothari. De opvolgers van Rothari zetten de codificatie voort. De Langobarden waren voorafgegaan door de Gothen en werden aan het eind van de 8ste eeuw opgevolgd door de Franken onder leiding van Karel de Grote. Ook dezen voegden gewoonterrecht toe. Hoewel de Romeinse inwoners van Italië overeenkomstig het Germaanse rechtsdenken hun eigen privaatrecht bleven behouden, kan het niet anders zijn of twee golven van nieuw recht zullen hun invloed gehad hebben op het recht van de oorspronkelijke inwoners, voor zover nog over oorspronkelijk gesproken kan worden na vijf- of zeshonderd jaar. De regalia van Roncaglia en Asti zullen dus op z'n best terug gaan op een mengeling van oorspronkelijk Romeinse recht en het recht van drie Germaanse volkeren.¹⁵⁰⁸ Daarmee kan verklaard worden, dat in andere delen van Europa regionale machthebbers, als afstammelingen van Germaanse volkeren, overeenkomstige rechten pretendeerden te hebben als de Roomse keizers en koningen.¹⁵⁰⁹ Het vorstelijke grondregaal zou dan van gewoonterrechtelijke oorsprong zijn.¹⁵¹⁰

Ter Kuile heeft in 1935 uitvoerig geargumenteed tegen deze laatste optie.¹⁵¹¹ Hij kwam tot de conclusie dat een van oorsprong inheems grondregaal in onze streken onbekend is en dat de hypothesen daarover onbewezen zijn. Als alternatief opperde hij de mogelijkheid dat de landsheer niet vanuit de landsheerlijkheid, maar als grootgrondbezitter beschikkingsrechten had. Dit is een interessante hypothese om te onderzoeken. Daarbij wordt geen oordeel gegeven over Ter Kuile's overige bevindingen. Zo vond hij het op basis van Duitse literatuur en zonder zelfstandig onderzoek in de bronnen aannemelijk dat in het regaal der bona vacantia, zoals dat hier gerecipieerd werd, zowel erfenissen als onbeheerde woeste gronden waren begrepen. Als argument voert hij daarbij het voorkomen van 'foreest' (en silva) in de context van de gebeurtenissen in Roncaglia aan.¹⁵¹² Hij meent daarbij tevens steun te vinden in het 17de eeuwse Franse recht.¹⁵¹³ Deze inzichten van Ter Kuile worden hier met uitzondering van het recht van foreest verder buiten beschouwing gelaten. Los van de opvattingen van Ter Kuile moet opgemerkt worden, dat er voor het aantonen van een gewoonterrechtelijk wildernisregaal in Brabant eenvoudigweg geen of tenminste onvoldoende adequaat bronnenmateriaal is overgeleverd, zodat een dergelijke exercitie slechts op speculatie zou berusten.

2.3.3 Foreest

Over het recht van foreest en de herkomst van het woord foreest heeft, net als over de marken, een uitgebreide rechtshistorische polemiek gewoed. Het begrip foreest gaat terug tot de 7de eeuw, dus ruim voor de vermelding van Asti van 1159.¹⁵¹⁴ In zijn 'Comitatus nemoris' geeft Kaspers argumenten voor de herkomst van het woord foreest uit het Oud-Italiaanse foris, foras, hetgeen 'buiten' betekent.¹⁵¹⁵ Hij verbindt dat met het recht van de Frankische koningen op woeste, lege gronden zonder heer, op res nullius,

¹⁵⁰⁷ Vergelijk Wehrenberg 1969, blz. 160-162.

¹⁵⁰⁸ Koschaker 1995, blz. 58, 88, 142; Lokin 1990, blz. 87; vergelijk Kuile 1935, blz. 926-927; zie voorts Mayer 1964b, blz. 471.

¹⁵⁰⁹ Lokin 1990, blz. 82-85.

¹⁵¹⁰ Vergelijk het hierboven uit De iure belli ac pacis geciteerde. Zie ook Wehrenberg 1969, blz. 157-159 die onder verwijzing naar H. Dannenbauer, *Grundlagen der mittelalterlichen Welt*, dit regaal aanneemt.

¹⁵¹¹ Kuile 1935.

¹⁵¹² Kuile 1935, blz. 926-927, 932.

¹⁵¹³ Kuile 1935, blz. 931-933, samenvattend: "In art. 529 C.c. en 576 B.W. is in aansluiting daarop een (gewijzigde) voorzetting te zien van het overeenkomstige recht, dat de Fransche koningen in de 17^e eeuw en later zich aanmatigden en dat door de feitelijke macht dier koningen tot een regaal werd".

¹⁵¹⁴ Higounet 1966, blz. 375-376.

¹⁵¹⁵ Zie ook Duby 1988, blz. 21.

door te concluderen dat ‘buiten’ een generiek recht van de Frankische koningen op heerloze, onbebouwde gronden, dus een grondregaal inhoudt. Dit lijkt tenminste in tegenspraak met de evenzeer door Kaspers aangevoerde idee, dat het recht van foreest verder gaat dan dat van jacht, maar ook akkeren, houtkap, visvangst, ontginning en bewoning inhoudt, waarbij hij instemmend Thimme aanhaalt, die stelde dat foreest “*einen Bezirk jeder Art bebauten und unbebauten Landes*” betekent. Het begrip foreest bleef kennelijk bestaan ook al was het land niet leeg meer. Tegen Kaspers spreekt ook, dat hij de rechten van de Frankische koningen baseert op de overgang van Romeins staatsgoed op de Frankische koningen. De Frankische koningen traden dan in de rechten van eerdere heersers, waarbij dan de vraag moet worden gesteld of er niet eerder sprake is van een *res fisci*,¹⁵¹⁶ dan van een *res nullius*. Tegen een generiek recht pleit ook de expliciete vermelding van “*forestis nostra*” in vele oorkonden. Wanneer dit generieke recht zou bestaan, dan zou de expliciete vermelding *nostra* overbodig zijn.¹⁵¹⁷

Zoals hierboven gesteld, had ten onzent Ter Kuile zich al tegen het bestaan van een inheems grondregaal gekeerd.¹⁵¹⁸ Elders gaf hij argumenten tegen het recht van foreest als afspiegeling van het grondregaal.¹⁵¹⁹ Hij wijst er op, dat ook particulieren hun goed tot foreest lieten verklaren en dat later de foreesten uitgebreid werden over goederen van derden. Blok¹⁵²⁰ concludeerde in een reactie op Ter Kuile: “*We kunnen nu wel zeggen dat forestis oorspronkelijk het koninklijke gebruiksrecht was op alle woeste, niet in bezit genomen gronden en water; door de koningsban kon de koning zulk een gebied tot foreest verklaren, waarbij natuurlijk in het bijzonder de jacht en visserij een oogmerk waren, maar daarnaast ook het voor het wild noodzakelijke milieubehoud, zodat ook mast, houtkappen en ontginning de koninklijke toestemming behoeften. In de loop der tijd verengde het begrip zich steeds meer tot het jachtrecht, zodat onder de Salische koningen forestis en jachtrecht samenvielen*”. Ook in Engeland is het verschijnsel bekend. Hoskins liet het teruggaan op de Angelsaksische koningen.¹⁵²¹ Rackham¹⁵²² zag er voor Engeland een recht op het houden van herten (op andermans land) in, zonder de bij een park of perk gebruikelijke omheining, dat van het Continent was ingevoerd door de Normandische overwinnaars.¹⁵²³

De term foreest in de Meierij komt voor in een omstreden¹⁵²⁴ oorkonde van 26 juni 1050, waarin sprake is van “*foreste in Rumelo*”.¹⁵²⁵ Voorts wordt in 1199 een “*usuagium*”, een gebruiksrecht, in “*foresta de Lisoth*” genoemd.¹⁵²⁶ Het toponiem Vorst, dat bijvoorbeeld te Boxtel, Haaren en Gemert voorkwam, kan een aanduiding zijn voor het eerder voorkomen van het recht van foreest aldaar, wat het dan ook inhield.¹⁵²⁷ Dit verspreide voorkomen duidt dan eerder op een specifiek dan op een generiek recht. Omdat men in de Meierij nergens inhoudelijk over het recht van foreest wordt geïnformeerd,¹⁵²⁸ wordt de aandacht voor het foreest tot deze lemma's beperkt en wordt teruggekeerd naar de suggestie van Ter Kuile inzake de mogelijke grondheerlijke aspecten van de rechten op de gemene gronden.¹⁵²⁹

2.3.4 Grondheerlijkheid

2.3.4.1 Inleiding

Ter Kuile opperde de mogelijkheid dat de landsheer niet vanuit de landsheerlijkheid, maar als grootgrondbezitter beschikkingsrechten had over de woeste gronden.¹⁵³⁰ Hij wijst er daarbij op dat de graaf,

¹⁵¹⁶ Waarbij dan gebieden waar de koning recht op heeft al bepaald en duidelijk zijn.

¹⁵¹⁷ Kaspers 1957, blz. 18-32.

¹⁵¹⁸ Kuile 1935, passim.

¹⁵¹⁹ Kuile 1932, passim.

¹⁵²⁰ Blok 1984 blz. 61.

¹⁵²¹ Hoskins 1963, blz. 5-9.

¹⁵²² Rackham 1986, blz. 85, 129, 130, 133, 136.

¹⁵²³ Ontwikkeling van de verschillende betekenissen in Europa in het kort samengevat in Higounet 1966, blz. 377.

¹⁵²⁴ Broer 2000, blz. 249-259.

¹⁵²⁵ Camps 1979, blz. 46-48, nr. 29 26-6-1050.

¹⁵²⁶ Camps 1979, blz. 150-151, nr. 89 1199. Van Asseldonk veronderstelt dat hier “*foresta*” hier landschappelijk tegenover “*communi*” staat, als bos tegenover gemene gronden. Het is echter waarschijnlijker dat de mogelijke tegenstelling in de inhoud van de gebruiksrechten zit of wel in het rechtsregime, dan wel in het verschil in landschap waar die rechten werden uitgeoefend, Asseldonk 2002, blz. 159.

¹⁵²⁷ Cornelissen 1987:Vorswijk, bonis de vorswiken (1381(HH 126-60v, 61v), 1433 Bp-110v), verklaring mogelijk uit Vorst; Thelen 2001, blz. 5 boomgaard en beemd geheten De Vorst (vanaf 14de eeuw); SADB RA Den Bosch 1176, f. 310v. donderdag na Vitus 1383: stuk land die Vorst in Haren Belver; BHIC HS 90: in 1342 kreeg de heer van Boxtel vanwege de hertog een paar schepenbrieven met betrekking tot het bos De Vorst overhandigd.

¹⁵²⁸ Hoppenbrouwers voerde recent het recht van foreest nog op als verklaring voor de rechten van heren op gemene gronden op, zonder dit overigens te onderbouwen. Hoppenbrouwers 2002, blz. 94. Hij lijkt daarbij uit te gaan van gerechtsheren (princes, local lords). Zie hier verder onder grondheerlijkheid.

¹⁵²⁹ Voor oudere bespiegelingen over het recht van foreest in Brabant zie Smit 1911, passim.

¹⁵³⁰ Vergelijk ook Lecher 1964, blz. 136.

later hertog van Gelre, grondheer was van de Veluwe.¹⁵³¹ Dit recht hadden de graven van Gelre verkregen in 1196.¹⁵³² Ook anderen, zoals Ackersdijk en Sasse van Yssel, verbonden de rechten van de hertog aan zijn grondheerschap.

Wat hield grondheerlijkheid in? De begrippen grondheer en grondheerlijkheid hebben geen bijzonder hoge ouderdom. Ze verschijnen pas in de loop van de 13de tot 15de eeuw in de bronnen.¹⁵³³ De vraag is daarbij welke betekenis aan het contemporaine begrip moet worden gehecht.¹⁵³⁴ Dit geldt evenzeer voor de Latijnse equivalenten voor grondheer: *dominus fundi* en *dominus terre*.¹⁵³⁵ Het is niet zeker of dat volledig overeenkomt met het 19de eeuwse begrip, zoals dat door de Grimms en navolgers gedefinieerd is en hetgeen in de kern neerkomt op: eigenaar van landerijen, die tegen cijns in (erf)pacht zijn gegeven aan horigen.¹⁵³⁶ De persoonlijke relatie tussen de eigenaar van de grond en de afhankelijke aan de grond gebonden gebruiker (horige) of de onder zijn gezagsrecht staande slaaf die de grond bewerkt¹⁵³⁷ is hier het criterium, dat de grondheer onderscheidt van de gewone grondeigenaar, wiens rechten zich beperken tot de beschikkingsmacht over de grond, maar die geen zeggenschap heeft over de gebruikers daarvan. Ter Kuile heeft - naar men mag aannemen - het 19de eeuwse ‘moderne’ grondheerschapsbegrip bedoeld. Ook als de horigheid verdwijnt, kan een persoonlijke band blijven bestaan, bijvoorbeeld door een cijns met gewinnen (waarover later). Men komt in dit verband ook termen als hofstelsel en hofhorigheid tegen. In het kader van deze studie worden deze termen als indicaties voor grondheerlijkheid in moderne zin beschouwd.

2.3.4.2 Grondheerlijke rechten van de landsheren

Naast de graaf van Gelre kon ook de Utrechtse bisschop privaatrechtelijk, als grondheer, de woeste gronden langs de Vecht uitgeven, die hij in 953 van de Duitse keizer had verworven.¹⁵³⁸ Hetzelfde zou gelden voor de graaf van Holland, wiens voorouders aanmerkelijke gebieden van de Duitse koningen in eigendom hadden gekregen.¹⁵³⁹ Bij de door Van der Linden als eerste betitelde “*cope*”, namelijk die van Esselijkerwoude, is daar zeker voor te pleiten.¹⁵⁴⁰ Esselijkerwoude lag in of tenminste achter het gebied dat geïdentificeerd wordt met de rechtsverlening door de West-Frankische koning aan Gerulf in 889. De koning schonk deze voorouder van de Hollandse graven de goederen die deze laatste bezat, onder zich had, inter Renum et Suithardeshage, in eigendom. Met de Rijn is de Oude Rijn bedoeld en Suithardeshaga lag vermoedelijk bij Bennebroek.¹⁵⁴¹ Het is onbekend hoever zich dit gebied oostwaarts uitstrekte. Evenwel gezien de pogingen van de nakomelingen van Gerulf om aansluitende gebieden te verwerven, o.a. in het Vechtgebied, mag zeker niet worden uitgesloten, dat Esselijkerwoude een *allodium*¹⁵⁴² van de graven van Holland was en geen *res nullius*. Ook uit Brabant is een dergelijke schenking bekend: koning Otto III schonk aan graaf Ansfried van Brabant “*omnibus utensilibus in aries, audificiis, terris cultis et incultis, agris ...*”, die hij tot nu toe in leen hield, in eigendom.¹⁵⁴³ Omdat niet duidelijk is waar Ansfried precies graaf was, waar deze goederen lagen¹⁵⁴⁴ en of deze rechten overgegaan zijn op de graven van Leuven¹⁵⁴⁵ - de latere hertogen van Brabant -, zijn de rechten van de hertogen van Brabant op woeste gronden in de Meierij niet te herleiden tot deze koninklijke schenking. Ten slotte, in de 11de eeuw claimde de graaf van Vlaanderen alle overstroomde en vervolgens op natuurlijke wijze drooggevalen zeegrond in ‘Zee-Vlaanderen’. Dit was ruim voor Roncaglia en de ontwikkeling naar landsheerlijkheid was nog maar net begonnen. Andere edelen werden hierbij zoveel mogelijk geweerd. Hier lijkt de titel van aankomst de macht van de sterkste te zijn.¹⁵⁴⁶ Dit grondgebied werd als domeingrond beheerd.¹⁵⁴⁷

¹⁵³¹ Kuile 1935, blz. 928-930.

¹⁵³² Bouwer 2003, blz. 35.

¹⁵³³ Errara 1891, blz. 345-384; Deutsches Rechts Wörterbuch onder deze lemma's; Rösener 1992, blz. 7; Schreiner 1983, passim.

¹⁵³⁴ Naast qua tijdstip kende de grondheerlijkheid en haar aspecten ook qua ruimte verschillen, de eind 18de eeuwse horige verhoudingen in Twente en Oost-Gelderland waren een voordeel voor de boer (Aalbers 1979), terwijl er in Rusland sprake was van werkelijke slavernij. In de Meierij was toen de grondheerlijkheid voor de boeren geen factor van betekenis meer.

¹⁵³⁵ Vergelijk Uyttebrouck 1975, blz. 12 : “ces pays sont les *fundum et proprietas* de Jeanne ..”; zie ook Avonds 1991, blz. 34-35 inzake de territoriale betekenis van *dominium*.

¹⁵³⁶ Grimm 1854, over diverse aspecten van de grondheerlijkheid; Boer 1995, passim.

¹⁵³⁷ Spiess 1983, blz. 164-170.

¹⁵³⁸ Dekker 1983, blz. 164.

¹⁵³⁹ Vergelijk Ganshof 1964, blz. 36, inzake het in eigendom geven aan vazallen.

¹⁵⁴⁰ Linden 2000, blz. 23-24.

¹⁵⁴¹ Cordfunke 1987, blz. 18-19.

¹⁵⁴² Voor een uitvoerige verkenning van het begrip *allodium* zie Leenders 1996a, met name blz. 200-216; zie verder Boven 1984, blz. 9-10.

¹⁵⁴³ Koch 1970, nr. 54 26-6-985, met dank aan Kees Nieuwenhuijsen voor de verwijzing.

¹⁵⁴⁴ Aarts 1988, blz. 7-64; Aarts 1992, blz. 15-16; Monna 1988 blz. 28-35; zie echter ook Henderikx 1990, blz. 132.

¹⁵⁴⁵ Die hebben - voor zover bekend - nooit een beroep op dit charter gedaan.

¹⁵⁴⁶ Vergelijk Auweele 1989, blz. 18-19.

¹⁵⁴⁷ Verhulst 1964, blz. 449, 452.

Uit de bronnen blijkt echter, dat naast de koning en de landsheren ook veel lagere heren en geestelijke instellingen grondheer waren. Deze lagere heren en instellingen konden op basis van hun grondheerlijkheid dus ook beschikken over macht over de wildernis, althans binnen hun grondheerlijkheid.¹⁵⁴⁸ Daaruit mag geconcludeerd worden, dat het niveauverschil tussen beide groepen geen verklaring biedt voor de beschikkingsmacht over de woeste gronden.¹⁵⁴⁹ Voordat deze optie nader onderzocht wordt, wordt eerst nog iets verder ingegaan op het wezen van de grondheerlijkheid.

2.3.4.3 Gerechtsheerlijkheid en grondheerlijkheid

De Blécourt stelde de regalia gelijk aan de domeingoederen van de heer.¹⁵⁵⁰ Daarmee maakte hij geen onderscheid tussen verschillende elementen van het domein of misschien beter gezegd, de administratie van deze elementen. Want het domein kennen we vooral uit de administratie daarvan. Dit zal het gevolg zijn van het feit dat hij vanuit de optiek van de regalia redeneerde en hierbij de gezagsrechten (regalia maiora in regale termen), zoals souvereiniteit en gerechtsheerlijkheid, nauwelijks los zag van de rechten die betrekking hadden op het exploiteren van goederen (regalia minora in regale termen).

Bij ‘heerlijkheid’¹⁵⁵¹ valt onderscheid te maken tussen gezagsrechten en rechten om goederen te exploiteren. We spreken dan van een gerechtsheerlijkheid en van een grondheerlijkheid.¹⁵⁵² Het begrip goederen moet ruim worden genomen, vergelijkbaar met het huidige boekhoudkundige begrip ‘middelen’. Daar het in de middeleeuwen mogelijk, zelfs heel gewoon was om een landgoed inclusief de daarop wonende mensen, grondhorigen, over te dragen,¹⁵⁵³ worden in deze ook mensen onder de goederen gerekend. Dit impliceert dat tot de rechten om goederen te exploiteren ook beschikkingsmacht en een zeker gezag over mensen wordt gerekend,¹⁵⁵⁴ gezag dat we wellicht in deze tijd als publiekrechtelijk zouden bestempelen.¹⁵⁵⁵ De scheiding tussen publiek en privaat was vóór de 19de eeuw in het algemeen niet bijzonder scherp. Een bekend voorbeeld daarvan is het verhandelen van overheidsambten, wat heel gebruikelijk was.¹⁵⁵⁶

Er is nog een andere reden waarom er vaak geen scherp onderscheid wordt gemaakt tussen beide heerlijkheden. In de loop van de middeleeuwen zijn de gezagsrechten op veel plaatsen gaan samenvallen met de exploitatierechten.¹⁵⁵⁷ Er zijn daarvoor verschillende mechanismen aan te wijzen. In de 11de en 12de eeuw was er een zeer gevarieerd juridisch landschap ontstaan. Naast het feit dat afzonderlijke etnische- en stamgroepen aparte rechten hadden (personaliteitsbeginsel), waren er aparte rechtbanken voor bepaalde sociale groepen, zoals de edelen. Dit is ook de tijd waarin in Italië de belangstelling voor het Romeinse recht begint te herleven. Daarnaast hadden geestelijke instellingen vaak immuniteit van het landrecht verworven en hadden zij een bijzondere rechtshandhaver: de advocatus of voogd.¹⁵⁵⁸ Geestelijke rechtbanken berechttten ook zaken die wij nu onder wereldlijk recht scharen, zoals erfrecht en huwelijksrecht. Daarnaast konden de litiganten er soms voor kiezen ook andere zaken door een kerkelijk hof te laten berechten. Er ontstonden leenhoven die zaken betreffende leengoederen behandelden, laathoven waar laten, lites of horigen hun geschillen konden aanbrengen en cijnshoven die dezelfde rol hadden in cijnszaken. Er waren jacht- en bosgerechten, allodiale hoven voor eigengenoten¹⁵⁵⁹, etc. Vanaf de 12de eeuw werden door de heren veel vrijheden en nieuwe steden gesticht, die ook weer aparte rechten en aparte instituties hadden.

¹⁵⁴⁸ Ackersdijk 1832, blz. 109-110; vergelijk Kuile 1935, blz. 915-916; vergelijk Boer 1995, blz. 336: Dat was mogelijk doordat talrijke grondheren ook in de Nederlanden de Cisterciënzers de beschikking gaven over uitgestrekte stukken wildernis.

¹⁵⁴⁹ Vergelijk Godding 1987, blz. 199-200, nrs. 326, 327.

¹⁵⁵⁰ Blécourt 1939, blz. 149.

¹⁵⁵¹ Voor de ontwikkelingen van het heerlijke stelsel zie Auweele 1989.

¹⁵⁵² Zie ook Kappelhof 1989, blz. 49.

¹⁵⁵³ Zie bijvoorbeeld Winter 1962, blz. 49 inzake Balderik die omstreeks 1015 al zijn horigen inclusief hun nageslacht wegschonk; verder Winter 1962, blz. 171-172.; Spiess 1983, blz. 164-170.

¹⁵⁵⁴ Vergelijk Wehrenberg 1969, blz. 36; Rösener 1983, blz. 88; Rösener 1995b, blz. 158; Hoppenbrouwers 2000, blz. 54.

¹⁵⁵⁵ Duby 1993, blz. 19: “de feodalisering is de neerslag van de privatisering van de macht .... De rechten van de openbare macht krijgen uiteindelijk een patrimonieel karakter ... het openbaar gezag is uiteengevallen, soms is het zelf versplinterd”.

¹⁵⁵⁶ Een korte maar heldere schets van grondheerlijkheid, feodaliteit, persoonlijke onvrijheid, etc. op basis van de tegenstelling publiek-privaat is te vinden in Duby 1993. Hier komt onder andere de privatisering van de openbare macht aan de orde.

¹⁵⁵⁷ Hoppenbrouwers 2004, blz. 117; Wehrenberg 1969, blz. 36; Schreiner 1983, blz. 39, 42; Spiess 1995, blz. 387, 399.

¹⁵⁵⁸ Linden 2005, blz. 56.

¹⁵⁵⁹ Leenders 1996a, blz. 228-229.

In het algemeen waren sinds de Karolingische tijd de regionale verdediging en de gezags- en rechtshandhaving door de landsheer opgedragen aan graven, die een bepaald ambtsgebied hadden.¹⁵⁶⁰ Zij trokken daarin rond en hielden in iedere plaats van belang, jaarlijks een aantal rechtsdagen. Door de vele uitzonderingen zal de feitelijke rechtsmacht van de graaf zich echter beperkt hebben tot geschillen tussen vrijen en het vervolgen van misdaden.¹⁵⁶¹ We mogen aannemen dat deze graven hun machtspositie mede te danken hadden aan het bezit van uitgebreide eigen bezittingen en anderzijds mogelijk beschikten over ambtslenen, tollens, munten, etc. om hen het functioneren als verdediger, gezags- en rechtshandhaver mogelijk te maken. In de periode 11de tot 13de eeuw verdwenen deze regionale graven.¹⁵⁶² Hun macht kwam enerzijds in handen van de opkomende landsheren en anderzijds zal een aantal van hen hun oude macht geconcentreerd hebben in het gebied waar hun eigen bezittingen lagen. Daar zal de oude grafelijke macht in één hand met de grondheerlijke macht uitgeoefend zijn.¹⁵⁶³ Intussen zullen kleinere heren getracht hebben hun rechtsmacht buiten de grondheerlijkheid uit te breiden. Opkomende landsheren gebruikten feodalisering als instrument om hun macht uit te breiden en te consolideren. Lokale heren droegen hun oorspronkelijke eigen (allodiale) goed op aan de landsheer waarna ze het in leen terug ontvingen, veelal vermeerderd, bijvoorbeeld met gezagsrechten. Ook dan waren gezags- en exploitatierechten in één hand gekomen.¹⁵⁶⁴ Dit is een afwisselend en langdurig proces geweest,¹⁵⁶⁵ dat sterk afhankelijk was van de plaatselijke omstandigheden. Was er één of waren er meer grondheren? Had de grondheer banden met andere landsheren? Was de plaats strategisch van belang? Was er sprake van een natuurlijk moment, bijvoorbeeld doordat een grondheer alleen maar minderjarige erfgenamen had, etc.

In de praktijk kregen de plaatselijke heren niet alle gezagsrechten in handen. Behalve het recht om algemene belastingen te heffen en om in tijd van oorlog manschappen op te roepen, behield de landsheer zich ook vaak de hoge rechtspraak, dus het halsrecht, voor. De lokale heren hadden dan de lage rechtspraak, over overtredingen waarop kleine boetes stonden, de rechtspraak in burgerlijke conflicten (contentieuze rechtspraak) en de vrijwillige rechtspraak, waaronder het staan over overdrachten van onroerende zaken en dergelijke. Het verschil met de oude situatie als grondheer was dat deze rechtspraak zich uitstreckte over alle inwoners van een bepaald gebied, niet alleen over de eigen horigen, leenmannen, of cijnsmannen, maar ook over de vrijen en deels ook over de horigen, leenmannen of cijnsmannen van andere heren (die in beginsel wel hun eigen leen-, laat- en cijnsrechten behielden).¹⁵⁶⁶ In de loop van de tijd ontwikkelde zich tussen de lage en de hoge gerechtsheerlijkheid nog de middelbare heerlijkheid, een wat vage rechtsfiguur die meer bedoeld lijkt te zijn om het gat tussen hoog en laag te vullen, dan om een zelfstandige taak te hebben.¹⁵⁶⁷ In de Meierij van Den Bosch ontwikkelde deze middelbare heerlijkheid zich in de loop van de 15de eeuw. De visie van Sanders, dat de zeggenschap over de gemene gronden gekoppeld was aan de middelbare heerlijkheid, moet worden afgewezen.¹⁵⁶⁸ Ze berust op latere pretense interpretaties van de rentmeester van de domeinen.¹⁵⁶⁹ Volgens de denombrementen van 1440 hield de heer van Boxtel “*de heerlicheit van Leymde hooghe, middele en leeghe met eenen cleynen cijns gedragende omtrent vier Rins gulden*” van de hertog in leen.¹⁵⁷⁰ Deze zijn echter gebaseerd op de uitgifte van de hoge en lage heerlijkheid in 1391.¹⁵⁷¹ Net als bij de belening van Helmond en Tilburg maakte de hertog verschil tussen oude en nieuwe rechten.¹⁵⁷² De oude rechten werden als gesloten complex in leen gegeven; op basis daarvan

¹⁵⁶⁰ Hoppenbrouwers 2000, blz. 54.

¹⁵⁶¹ Zie Asseldonk 2002, blz. 368 voor enkele vermeldingen van hoge heerlijkheid van grondheren. Een interessant thema dat daar verder niet is uitgewerkt. Zie ook mijn opmerking hierna over het ontbreken van de postkarolingische graven in het werk van Asseldonk.

¹⁵⁶² Aarts 1992, blz. 15-23, 31; vergelijk ook Camps 1979, blz. 236-237, nr. 160 1-5-1232.

¹⁵⁶³ Steurs 2004b, blz. 71 legt hier een relatie met het fenomeen adel; vergelijk ook Hoppenbrouwers 2000, blz. 54.

¹⁵⁶⁴ Blockmans 2004, blz. 105...165; Coppens 2000a, passim; Bruijn 1994, blz. 306; Rösener 1992, blz. 25; Schreiner 1983, passim; Ketelaar 1978, blz. 13, 222; Wehrenberg 1969, passim; Mayer 1964a, passim.

¹⁵⁶⁵ In de Meierij van Den Bosch heeft het proces zeker 250 jaar lang geduurd.

¹⁵⁶⁶ Vergelijk Lechner 1964, blz. 133-134; Mayer 1964b, blz. 479-481 onder verwijzing naar Dopsch en Bader, blz. 483.

¹⁵⁶⁷ Een soort heerlijk vagevuur: Goff 1996.

¹⁵⁶⁸ Sanders 1996b, blz. 49.

¹⁵⁶⁹ BHIC RRG 450 ls. 16-6-1650; zie ook Asseldonk 2002, blz. 118-119.

¹⁵⁷⁰ BHIC SA nr. 280, f. 230.

¹⁵⁷¹ ARAB RK 453, f. 167v.; Sanders 1996a, blz. 391.

¹⁵⁷² Asseldonk 2002, bijlage 6; BHIC HM 1a cartularium, nr. 141, f. 130 d.d. 1391; ARAB, RK 15, f. 35v. en 189v.; RK 31, f. 19v. en 134; RK. 18, f. 214; RK 435, f. 27v.; RK inv. nr. 5232, 1403-1404: in Liempde worden geen cijnznen geind, omdat Liempde verpand is. Uit de cijnsboeken van de hertog blijkt dat de betalingen van cijnznen te Liempde in 1391 ophouden; RK 45086 (1380), 45087 (1418), 45089 (1450), 45090 (1499); LB nr. 9, f. 94-95 d.d. 1440: “*item die heerlicheit van enen dorpe geheiten Liemde gelegen in de prochie van Bocxstel met vyfftych ouden groten ende II hoenderen grontchijs daer toe behoorende*”. De heer van Helmond had kennelijk wel het recht tot (mogelijk) tijdelijke verdeling van gemene gronden, het hoefslaan. Voor de uitgifte van de gemene gronden kreeg hij toestemming van hertogin Johanna, zie Krom 1884, blz. 35, nr. 26 2-5-1374, blz. 36, nr. 27 16-12-1374, blz. 36-39, nr. 28 24-12-1374. Deze laatste is ook vermeld bij Enklaar 1941, blz. 113, nr. 64; Asseldonk 1999, blz. 51, 61.

was ongetwijfeld de waarde van de heerlijkheid bepaald. Toekomstige inkomsten waren daar niet onder begrepen:

“daeraff d ierste jaer van de betalinge van den nyewen erffcheyns naede districtie als boven vallen ende verschynen zal op den iersten cheynsdach van Eersel off tot Oerle, soe wanneer die beleeninge vander heerlicheyt van Oerle voers. metten cheynsen daertoe behoiren sullen gelost ende gequeten zyn”.¹⁵⁷³

Dit leidt uiteraard tot een complex eigendomsbeeld. In Liempde was de volgende situatie ontstaan: de hertogelijke cijnzen van voor 1314 werden door de heer van Helmond opgehaald, deze inde immers vanaf dat jaar de oude cijnzen in Peelland.¹⁵⁷⁴ Tussen 1314 en 1391 waren er nieuwe gronden in cijns uitgegeven. Deze cijnzen inde sinds 1391 de heer van Boxtel en de cijnzen die ontstonden na 1391 waren voor de hertog. In de 14de, 15de en nog aan het begin van de 16de eeuw was het bij het beschrijven van de lenen gebruikelijk, de voorbehouden te noteren en alle overige rechten als impliciet aan het leen verbonden te beschouwen.¹⁵⁷⁵ Later is men overgegaan tot een minitieuze opsomming van de rechten. Oude lenen werden vervolgens ook op die wijze beoordeeld, waarbij men aannam, dat alles wat niet beschreven was, door de belener voorbehouden was:

“Het is een vaste waarheid dat het niet wel mogelyk is alle die kleine domaniale rechten in de uitgiftbrieven te enumereeren daarom schynd het dat men dit voor regel aangenoomen heeft, dat al wat in de uitgiftbrief niet specifiek vermeld staat, gerekend werd niet uitgegeeven te zyn. In latere tyden wanneer men om de menigvuldigen extensien van de regalien der particuliere heeren wat cautileuser omtrent dergelyke zaaken wierd heeft men in der uitgiften der heerlykheeden gesteld dat gereserveerd bleeev onder anderen datgeene dat niet speciaal als verkogt in den uitgiftbrief genomineerd en exprimeert staat, zo als blykt uit de uitgiftbrieven der heerlykheden Deurne, Berlicum, Nieuwland en Vlierden alle van den 19 januari 1660”.¹⁵⁷⁶

Het samensmelten van allerlei rechten komt men in de administratieve neerslag van het beheer tegen. Kijkt men bijvoorbeeld in de oudste rekeningen van de heerlijkheid St. Michielsgestel, die vanaf 1417 bewaard zijn, dan blijkt die rekeningen verzamelingen te zijn van pachten, houtverkopen, domaniale rechten op hout, maar ook van boetes voor bijvoorbeeld het voeren van een verkeerde maat door een herbergier of het stelen van een konijn.¹⁵⁷⁷ Ondanks deze samenloop en de verwarring moeten we voor een goed begrip van de materie gerechtsheerlijkheid en grondheerlijkheid scherp onderscheiden.

Uyttebrouck maakte onderscheid tussen de volgende rollen die de hertogen innamen:

- grootgrondbezitter, die zijn domein direct en indirect uitbaatte,
- lokale heer,
- hoge gerechtsheer van andere delen van het territorium,
- leenheer,
- oppervoogd van de belangrijkste abdijen van het land,
- houder van regalia, zoals de muntslag,
- vorst, overheer,
- bewaarder van de openbare orde en van daaruit hoogste rechter,
- bedehaffer op basis van kwaliteiten als lokale heer, leenheer, vorst,¹⁵⁷⁸
- veldheer.¹⁵⁷⁹

De verschillende rollen hadden eigen instrumentaria, die overigens in de bronnen vaak lastig van elkaar te onderscheiden zijn. Zoals uit bovenstaande blijkt vallen die rollen niet altijd tezamen, zodat het in beginsel gevaarlijk is het totale hertogelijke instrumentarium als een geheel te zien.

¹⁵⁷³ ARAB RK 649, blz. 77-79v. 7-6-1578.

¹⁵⁷⁴ Krom 1884, blz. 9-14, nr. 9 5-7-1314, blz. 181-183, nr. 128 10-6-1463.

¹⁵⁷⁵ Vergelijk oud: BHIC RvBH 1111 Bossch Strick Griffier passim; verder bijvoorbeeld ARAB RK 5416 30-9-1599 30-9-1600 f. 15:

“ingeseten ende goeden Stiphout, ver stelt ende veronderpant metter dingbancken van Aerle, Beke ende Rixtel bij Johanna van Brabant aan heer Dierick de Roover voor XVIIc holl guld. met alle hueren toebehoirten mettet heerlycheden, gerichtten hooge middele ende leghe metten kueren bruecken groot ende cleyne metten forfeyten op coningsluyden ende laeten chynsen ende gelden ende alrehande prouffytten .. hoe dat die genoempt zyn oft gelegen inden natten off drooghen nyet daerinne vuytgescheyden .. behoudelyck .. clockslach die ghifte van der kercke van Aerle haer mannen van leen ende haer beede .. nyet;” f. 18: *“ingeseten ende goeden binnen Lyempde XXXVI s ver stelt overmidts geneeme diensten die wylen hertoge Willem Willems van Merxem heere tot Boxtel die hertoginne Johanna ende oock om die zelve diensten die nae hem oock nam joncker Dierck van Merxem heere tot Boxtel zyn zoone den selven hertogen Jan gedaen heeft beheltelyck hem den clockslach die bede ..”*; nieuw BHIC CR 190 f. 291 resolutie Raad van State 20-5-1648 in zake Stiphout op advies raad en rentmeester generaal *“op abusive pretexten, eensdeels om dat sy meynden onder autoriteyt vande pantheeren sulcx te vermogen, des neen, mits deselve maeer een hadden gepant ofte beleent des in hunne pantbrieven ware gespecificeert ende begroot”*; Ketelaar 1989, blz. 32-33.

¹⁵⁷⁶ BHIC LT 110 31-10-1786. De spreker is hier de griffier van de Leen- en Tolkamer die er uiteraard geen belang bij had om de pretenties van de heer van Loon op Zand te erkennen en er daarom van uit gaat dat ook in de middeleeuwen de heren niet meer rechten hadden dan expliciet in de uitgiftbrieven van de heerlijkheden en dergelijke vermeld staat. Hij citeert echter de 17de eeuwse leer van Bort (Bort 1681, deel XIV, par. 5 en 17).

¹⁵⁷⁷ BHIC SA 313.

¹⁵⁷⁸ Uyttebrouck 1975, blz. 117-120, 122-124.

¹⁵⁷⁹ Uyttebrouck 1975, blz. 122.

Een recent voorbeeld van een studie waarin, mijns inziens, te kunstmatig onderscheid wordt gemaakt tussen de middeleeuwse gerechtsheerlijkheid en grondheerlijkheid is de studie van Van Asseldonk over de evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen in de Meierij van 's-Hertogenbosch circa 1200-1832.¹⁵⁸⁰ Van Asseldonk projecteert mijns inziens in feite de 17de-18de eeuwse situatie, waarin de gerechtsheerlijkheid uitgeëvolueerd was en de grondheerlijkheid als aparte rechtsvorm bijna verdwenen was c.q. met elkaar vervloeid waren, terug op de late middeleeuwen.¹⁵⁸¹ Daardoor ontstaat niet alleen een anachronistische en kunstmatige scheiding van delen van het heerlijke domein, maar worden mogelijk ook rechten en gebruiken teruggeprojecteerd. Dit terwijl we in werkelijkheid maar zeer beperkt geïnformeerd zijn over deze periode.¹⁵⁸² Van Asseldonk had beter de middeleeuwse graven, over wie overigens weinig bekend is, tegenover de grondheren kunnen stellen en van daaruit naar de ontwikkeling van de plaatselijke publieke gerechten kunnen gaan.

2.3.4.4 Grondheerlijkheid en domein

Over de term domein kan verwarring ontstaan, zeker als het in de zin van één van de betekenissen van het Franse domaine, namelijk landgoed, wordt gebruikt. Door de studie van Verhulst en de discussie over het al of niet voorkomen van tweeledige domeinen in deze streken is de term 'tweeledig domein' hier ingeburgerd. Domein in deze betekenis is gelijk te stellen met grondheerlijkheid. Daarnaast is domein een 'containerbegrip' voor alle heerlijke goederen en rechten, dus voor grondheerlijkheid, gezagsrechten, regalia, etc., alsmede voor exploitatie daarvan.

Verhulst heeft in 1965 de hypothese gelanceerd dat het klassieke tweeledige domein, met een sterke band tussen de centrale hof en de afhankelijke hoeven met corvees of herendiensten op de hof door de hoevenaars, in West-Europa slechts in een beperkt gebied in het noorden van het huidige Frankrijk, het zuiden van het huidige België en in het aangrenzende gebied ten westen van de Rijn voorkwam.¹⁵⁸³ Een scherpe stelling met scherpe grenzen, die het heerlijke domein in de algemene betekenis van landgoed of onderling verwante vormen van agro-economische exploitatie wat op de achtergrond heeft geplaatst en waardoor het wellicht lijkt of er elders geen grote domeinen, hoven en hoevenaars, herendiensten etc. hebben bestaan. Daarbij moet worden afgevraagd in hoeverre deze discussie beïnvloed is door de beschikbaarheid van bronnen.¹⁵⁸⁴ Een tweede vraag is of deze discussie over de details van de exploitatie, die zich ook tot Nederland uitstrekte,¹⁵⁸⁵ wel zo zinvol is geweest. Het klassieke tweeledige domein lijkt slechts onder bepaalde condities de meest optimale exploitatievorm te zijn. Wellicht was het daarom zinvoller geweest de verschillende exploitatievormen binnen het containerbegrip heerlijk domein in relatie tot de regionale omstandigheden te beschrijven en daaruit conclusies te trekken, alvorens aan een bepaalde vorm het etiket klassiek en daarmee een waardeoordeel mee te geven.

Domein is dus ook een containerbegrip. We kunnen er zowel de exploitatie als de juridische verhoudingen in kwijt. Hier is er voor gekozen om met domein de exploitatie van de heerlijke goederen aan te geven. Die exploitatie omvat meer dan heerlijke landgoederen. Er kunnen inkomsten van tolleren, van muntslag, van opengevallen erfenissen, etc. in zitten. Daarom wordt hier de term grondheerlijk gebruikt als er de landgoederen, waar de heer door middel van een horige of later een cijsrelatie een persoonlijke band had met de bewerkers van 'zijn' grond mee worden bedoeld.

2.3.4.5 Grondheerlijkheid en woeste gronden in Frankrijk, Engeland en Duitsland.

Rivière schreef over de rechten op woeste gronden in Frankrijk zowel tijdens de feodaliteit als de periode van vrijmaking van grondhorigheid.¹⁵⁸⁶ Hij stelde dat de feodaliteit "*elle s'habitua à considérer comme sa*

¹⁵⁸⁰ Asseldonk 2002, blz. 38, 269.

¹⁵⁸¹ Zie terzake ook Smulders 1955, blz. 56, met de hem kenmerkende narrigheid.

¹⁵⁸² Voor een voorbeeld van meer informatie zie Bijsterveld 1989b, blz. 81-82.

¹⁵⁸³ Verhulst 1966, passim; Verhulst 1983, passim.

¹⁵⁸⁴ Zie Despy 1983, blz. 186-187; zie ook hieronder Dekker (Dekker 1983).

¹⁵⁸⁵ Bont 1991, blz. 15; Blok 1968, blz. 78-79.

¹⁵⁸⁶ Het instemmend aanhalen van Rivière in dit werk behoeft enige toelichting. Rivière gaat er soms impliciet, soms expliciet vanuit dat de gemene gronden danwel woeste gronden op het platte land ten tijde van de vrijwording van de grondhorigen voor zover niet de jure dan tenminste de facto tot de afzonderlijke heerlijke en kerkelijke domeinen behoorden. Daarin ga ik met hem mee. Zijn visie op de verwerving hiervan door de heren en de kerkelijke instellingen deel ik niet, omdat deze bij gebrek aan bronnen voor de Meierij van Den Bosch eenvoudigweg niet te controleren valt. Deze verwerving valt ook - grotendeels - buiten de periode die in dit werk behandeld wordt. Zijn invalshoek is de oorspronkelijke vrije eigendom van de gemene gronden door oude gemeenschappen, die zou teruggaan tot het Romeinse Rijk (latifundia) en door de Franken, hun opvolgers, de feodaliteit en het steeds groter kerkelijk bezit in overwegende mate geusurpeerd zou

propriété et son domaine tout ce qu'elle avait soumis à sa justice".¹⁵⁸⁷ Waaronder dus ook de woeste, extensief gebruikte gronden. In Bretagne behoorden de "*communs*" tot het domein van de grondheer en zijn onderhorigen konden er gebruik van maken.¹⁵⁸⁸ Verhulst zag - zoals reeds gezegd - het klassieke tweeledige domein in een beperkt deel van Frankrijk, tussen het bassin van Parijs en het noorden van Frankrijk inclusief het zuiden van België en in het oosten begrensd door de Rijn. Dit was het gebied van de grote landgoederen met verbouw van graan op grote schaal, met behulp van herendiensten door horigen. Dat neemt niet weg dat in het zuiden van Frankrijk en Italië nog andere typen van domeinen voorkwamen, waaronder in Italië een type dat veel overeenkomsten vertoont met Verhulsts klassieke tweeledige domein. De klassieke domeinen onderscheiden zich volgens hem vooral door zware herendiensten van meerdere dagen per week op de grote graanverbouwende bedrijven versus afdrachten van producten in natura of geld elders.¹⁵⁸⁹ De '*réserve*', het deel dat de heer van het domein in eigen beheer of in dat van een beheerder hield, bestond uit bouwlanden, wijngaarden, weiden en ongecultiveerde gronden, omschreven als bossen en woeste gronden (*landes*). Verhulst rekende de woeste gronden dus tenminste deels tot de domeingoederen. Het ging om grote complexen "*comprenant plusieurs centaines d'hectares, exceptionnellement un millier d'hectares quand son territoire est en partie boisé*".¹⁵⁹⁰ Hij doelde hier op het klassieke domein op vruchtbare gronden, dat al 'uitontwikkeld' was en waar de woeste gronden al grotendeels verdwenen waren. Bij het daaraan voorafgaande Merovingische domein zag hij veel meer woeste gronden.¹⁵⁹¹ De hoogmiddeleeuwse domeinen op de meer marginale gronden, die dus niet aan het predikaat 'klassiek' voldoen, zijn wellicht op kenmerken als de inzet van woeste gronden bij de agrarische bedrijfsvoering vergelijkbaar met de Merovingische domeinen.¹⁵⁹² Verhulst stelde wat dat betreft, dat de domeinen in Vlaanderen zich van de 9de tot de 12de eeuw ontwikkelden door ontginning gecombineerd met bepaalde elementen uit het klassieke domeinsysteem.¹⁵⁹³ In Engeland waren de heren van de manors, in onze optiek grondheerlijkheden,¹⁵⁹⁴ eigenaar van de woeste gronden in hun rechtsgebied. Anderen hadden er gebruiksrechten op.¹⁵⁹⁵ Deze grondheren probeerden op verschillende momenten door middel van de enclosures ongecultiveerde of verlaten gronden om te zetten in schapendriften.¹⁵⁹⁶ Volgens de Statute of Merton uit 1236 ging dat zelfs zo ver, dat de grondheren alles mochten aantasten, zolang zij maar voldoende overlieten voor de directe levensbehoeften van de boeren.¹⁵⁹⁷ Getuige de artikelen in bundels als: *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter*, *Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen* en *Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter* was de grondheerlijkheid in de late middeleeuwen in geheel Duitsland een frequent voorkomende vorm van grondexploitatie.¹⁵⁹⁸ Of zoals Wehrenberg het uitdrukte: de oorkonden laten dorpen zien, vol met boeren die aan de heren behoren, die cijnsplichtig zijn en die verkocht, geschonken of geruild worden.¹⁵⁹⁹ Dezelfde stelt ook dat uit de intensiteit van de heerlijke beschikkingsmacht over de "*allmende*" (gemene gronden) zonder meer de conclusie getrokken kan worden, dat alle gebieden die voor allmendegebruik vatbaar waren, ook privaateigendom van de grondheren waren, ook wanneer dat niet expliciet uit de oorkonden blijkt.¹⁶⁰⁰ Pancraz stelt dat de middeleeuwse staat als konings- en hertogsheerschappij sinds de Ottoons-Salische tijd in zijn onderste geledingen de boerenlagen niet meer bereikte. De grondheerschap was in de volle zin van het woord een heerschappij, tot staat, tot omvattende levensvorm van de boeren geworden.¹⁶⁰¹ Ter Kuile vond in Duitsland voorbeelden waarin de grondheer de woeste gronden tegen betaling liet ontginnen. In de enkele gevallen

---

zijn. Vrije eigendom blijft ook steeds zijn uitgangspunt, hetgeen uiteraard de geest van de tijd, waarin dit boek werd geschreven, typeert. De gemene gronden van de andere plaatsen zijn volgens hem niet zo oud, maar gaan terug op gebruiksrechten verleend of tenminste geaccepteerd door de grootgrondbezitters, o.a. bij het stichten van de nieuwe steden.

¹⁵⁸⁷ Rivière 1856, blz. 334-343, zie ook blz. 242, 248-257, 380-389.

¹⁵⁸⁸ Vivier 2002, blz. 148, 152.

¹⁵⁸⁹ Verhulst 1983, blz. 133-134, I 37-141.

¹⁵⁹⁰ Verhulst 1966, blz. 139-140.

¹⁵⁹¹ Verhulst 1966, blz. 140-149.

¹⁵⁹² Vergelijk ook Coulanges 1922, blz. 424-437, waar de woeste gronden tot het Merovingische domein behoorden.

¹⁵⁹³ Verhulst 1966, blz. 158.

¹⁵⁹⁴ Miller 1966, blz. 113-114, 123-131.

¹⁵⁹⁵ Hoskins 1963, passim, in het bijzonder blz. 4 en hoofdstuk 2, blz. 34-35, 38-43; Rackham 1986, blz. 121, 291; Taylor 2002, blz. 64-65; Winchester 2002, blz. 37-39.

¹⁵⁹⁶ Voor een recent overzicht van diverse aspecten, waaronder de grondheerlijke, inzake de gemene gronden in Engeland zie Zuckert 2003, blz. 136-206, voor de enclosures in het bijzonder zie blz. 137-146.

¹⁵⁹⁷ Hoskins 1963, blz. 36-37; Zuckert 2003, blz. 164-168.

¹⁵⁹⁸ Patze 1983, passim; Mayer 1964a, passim, Rösener 1995a, passim.

¹⁵⁹⁹ Wehrenberg 1969, blz. 21.

¹⁶⁰⁰ Wehrenberg 1969, blz. 155.

¹⁶⁰¹ Pancraz 1964, blz. 94.

waar de koning dat recht verleende, gaat hij er van uit dat de koning dat deed vanuit zijn rol als grondheer.¹⁶⁰²

2.3.4.6 Grondheerlijkheid in de directe omgeving van de Meierij

2.3.4.6.1 Gelderland

Om het voorkomen en het wezen van het domein en de grondheerlijkheid in onze streken nader voor het voetlicht te brengen, is onder andere de studie van De Monté ver Loren uit 1939 beschikbaar.¹⁶⁰³ De Monté ver Loren onderzocht specifiek de oostelijke provincies van Nederland, in het bijzonder Drenthe, Overijssel en Gelderland, omdat hij van mening was, dat zich daar in de latere middeleeuwen primitieve toestanden gehandhaafd hadden en dat het bronnenmateriaal uit de latere middeleeuwen dus een afspiegeling was van de situatie die elders eerder had opgehouden te bestaan. Dat is uiteraard een aanname die niet zonder risico is, maar die door de uitgebreidheid van het materiaal wel de mogelijkheid biedt, om zeldzamer en specifiek bronnenmateriaal elders in een algemenere context te plaatsen. De kern van het betoog van De Monté ver Loren is zijn bekende ‘stem in staat’.¹⁶⁰⁴ In de donkere middeleeuwen en de periode van verlichting die daarna langzaam doordrong, was grondbezit de basis van politieke en militaire macht.¹⁶⁰⁵ Grond kon direct door de eigenaar worden geëxploiteerd, maar ook door anderen, die dan in verschillende verhoudingen tot de heer van de grond konden staan. Zij konden de grond in leen krijgen, waardoor er persoonlijke verplichtingen om de heer met raad en daad te ondersteunen ontstonden, maar ze konden ook tegen een deel van de opbrengst in vrije exploitatie worden uitgegeven. Vele tussenvormen waren daarin mogelijk,¹⁶⁰⁶ maar kenmerkend was in het algemeen een persoonlijke verhouding tot de heer van de grond, die tot uitdrukking komt in zekere gezagsrechten van die heer. Dat kon door middel van de leenband, maar ook doordat de horigen de grond niet mochten verlaten. Deze laatsten hadden soms ook beperkingen qua huwelijks- en erfrecht. Maar ook de boeren die aan het eind van deze periode de grond in pacht kregen tegen een jaarlijkse betaling van een cijns of een tijns, waren vaak nog persoonlijk aan de heer gebonden. Dat blijkt o.a. uit de specifieke rechterlijke instellingen die zich met de orde van de samenleving bezighielden, zoals aparte leenhoven en cijnshoven, die ook later nog aanwijsbaar zijn. Deze sloten het landrecht wat betreft leen- en cijnszaken uit. De Monté ver Loren schetst daarmee het beeld van een tweeledig domein met een curtis, dus een hof, beheerd door een vertegenwoordiger van de heer van de grond, en diverse daarvan afhankelijke hoeven.¹⁶⁰⁷ Aan de hand van verschillende voorbeelden uit Drenthe, Overijssel en Gelderland toont hij aan dat dit een gangbare wijze van exploitatie van gronden was. Van belang voor dit betoog is daarbij dat de eigenaar van een domein, dus de grondheerlijkheid, dat de gehele buurschap - om in de termen van De Monté ver Loren te spreken - besloeg, ook eigenaar van de woeste gronden was. Dat dit om grote oppervlakken kon gaan, blijkt uit de heerlijkheid Almelo die meer dan 11.000 ha besloeg en één grondheer had.¹⁶⁰⁸ De Monté ver Loren zag namelijk ook buurschappen met meer dan één grondheer of waarvan de hoevenaars eigenaar waren van hun hoeves en gronden. Dezen hadden op die manier zelf ‘stem in staat’, minder dan de grootgrondbezitter, maar desalniettemin.¹⁶⁰⁹ Gezamenlijk waren ze dan eigenaar van de woeste gronden. De Monté ver Loren onderkende daarbij zowel vanouds allodiaal - dus niet door een leenband gebonden - klein grondbezit, als opsplitsingen van grondbezit door erfenissen, verkopen en niet in het minst schenkingen aan geestelijke instellingen. Anderzijds zag De Monté ver Loren ook dat klein allodiaal bezit in leen kon worden opgedragen en dus feodaal werd of dat vrijen zich in horigheid begaven. De recentere studie van Aalbers schetst dezelfde verscheidenheid.¹⁶¹⁰ Het beeld is dus niet eenduidig, maar de idee van grond als basis van politieke en militaire macht blijft in het algemeen in stand. Ten aanzien van de woeste gronden onderscheidde De Monté ver Loren de gronden die bij de exploitatie van de hof en de onderhorige hoeves werden gebruikt en de overige woeste gronden. Deze laatste lagen dus buiten het bereik van de heer en zijn hof en zijn hoeves. Technisch gezien is dit wellicht een mogelijkheid. Het lijkt er echter meer op dat De Monté ver Loren het wildernisregaal toch nog

¹⁶⁰² Kuile 1935, blz. 916-917, 924.

¹⁶⁰³ Hier is gebruik gemaakt van de 2e druk uit 1949, geciteerd als Loren 1949.

¹⁶⁰⁴ Of zoals Blockmans 1997, blz. 68 het formuleert: “Bij uitstek in de ontwikkeling van het keizerrijk, Frankrijk en Engeland is vast te stellen dat de omvang, de geconcentreerde ligging en de productiecapaciteit van kroondomeinen onmiskenbare troeven waren in de groei van de monarchale macht” zie verder ook blz. 72, 92, 114; zie ook Parisi 2002, par. 1.2.

¹⁶⁰⁵ Vergelijk Rösener 1995b, blz. 160-161; Rödel 1995, blz. 294.

¹⁶⁰⁶ Winter 1962, dl. 1 passim; Alberts 1977, blz. 109; Dekker 1983, blz. 153 ev.; Verhulst 1983 blz. 136; Spiess 1983, blz. 169-170. Dittrich onderkende voor Bohemen wel 30 verschillende termen voor de afhankelijke bevolking (Dittrich 1964, blz. 396).

¹⁶⁰⁷ Een van de aardigste aspecten van dit boek van De Monté ver Loren is, dat hij veel akten integraal, voor een groot deel, of in elk geval voor het belangrijkste deel aanhaalt, zodat de voorbeelden direct controleerbaar en waardeerbaar zijn.

¹⁶⁰⁸ Aa 1839 dl. 1, blz. 100-102; Loren 1949, blz. 103-114.

¹⁶⁰⁹ Vergelijk Lechner 1964, blz. 128-130.

¹⁶¹⁰ Aalbers 1979, blz. 15-43.

een plaats heeft willen geven. Door middel van dat recht zou, zoals bekend, de landsheer namelijk over deze gronden kunnen beschikken. Los van het gegeven dat, zoals hierboven al aangegeven is, het wildernisregaal in de middeleeuwen moeilijk te plaatsen is, moet men zich realiseren dat de landsheerlijke macht zich pas in de 12de en 13de eeuw ontwikkelde. De grondheren hebben eeuwen lang de tijd gehad om hun gebied uit te breiden en zullen dit beslist ook gedaan hebben. De Monté ver Loren stelde expliciet vast, dat de landsheerlijke macht zowel in Zutphen als in Gelre zich juist heeft ontwikkeld op basis van een dichtvertakt grootgrondbezit. De kansen voor een economisch succesvol door de landsheer uitbaatbaar overgebleven wildernis moeten daarom gering worden geacht. Tegenover horigheid staat vrijheid. De Monté ver Loren geeft zowel voorbeelden van vrijlating als van in horigheid treden. Aalbers schetst verschillende typen van afhankelijkheid in Twente en Oost-Gelderland.¹⁶¹¹ Horigheid was door het verstenen van allerlei condities in de late middeleeuwen niet altijd meer de meest economische exploitatie van grondbezit, anderzijds konden tradities dwingen tot het op één of andere wijze voortleven van de oude situatie.¹⁶¹²

Op de Veluwe zag Ter Kuile maar één grondheer, namelijk de graaf, die eigenaar was van verschillende villae.¹⁶¹³ Hij hield het daarbij voor mogelijk dat de graaf op grond van niet meer dan zijn rechten als grondheer toestemming tot ontginning van woeste gronden kon geven.¹⁶¹⁴ Heringa onderkende nog veel directe horige relaties of resten daarvan op de Veluwe tot in de laatste helft van de 16de eeuw.¹⁶¹⁵ Martens van Sevenhoven zag in Gelderland hofmarken, waarbij de marke¹⁶¹⁶ overeenkwam met het grondgebied van de hof.¹⁶¹⁷ Slicher van Bath wees eerst op kwantitatieve gronden de hofmarkentheorie van Martens van Sevenhoven af,¹⁶¹⁸ maar zag later toch ook diverse aanwijzingen voor grondheerlijke verhoudingen op de Veluwe,¹⁶¹⁹ zoals hoven, hofdiensten, horigheid, vervangen van horigheid door wastins, ontslag uit horigheid, keurmeden. In zijn optiek was het tweeledige villasysteem pas langzaam vanuit het zuiden tot het noorden doorgedrongen. Hij ging er daarbij van uit dat de graaf van Gelre zijn macht over de Veluwe pas omstreeks 1212-1215 had kunnen vestigen.¹⁶²⁰

Van Winter bekeek grootgrondbezit en horigheid in Gelderland en Zutphen vanuit het perspectief van de persoonlijke verhoudingen. Zij stelt op basis van schenkingsakten dat de mancipii, de grondhorige boeren, het gros van de bevolking moeten hebben gevormd.¹⁶²¹ Ook later, in de 15de eeuw, leek voor haar meer dan de helft van de bevolking van de Veluwe uit vrije (uit horigheid bevrijde) dienstlieden te bestaan.¹⁶²² Op basis van rekeningen uit het einde van de 13de, begin van de 14de eeuw kwam zij tot circa 70 hoven (curtes) die aan de graaf van Gelre toebehoorden.¹⁶²³

2.3.4.6.2 Utrecht

Dekker stelde ten aanzien van het tweeledige domein in het Utrechtse dat hij, in tegenstelling tot wat de auteurs van synthetische werken¹⁶²⁴ menen, wel aanneemt dat dit domein boven de grote rivieren, in het bijzonder in het Kromme Rijngebied, veelvuldig voorkwam. Wat betreft de klassieke villa,¹⁶²⁵ het klassieke tweeledige domein - met enerzijds de curtis en anderzijds de hoeven, met een meier (villicus) als beheerder, en herendiensten of corvees -,¹⁶²⁶ stelt hij dat dit geen algemene regel was, zelfs niet in haar bloeitijd in de 8ste en 9de eeuw. Onderdelen van het goederencomplex konden op grote afstand van elkaar gelegen zijn, waarbij de curtis dan hooguit een administratief centrum en opslagplaats kon zijn. Vroon- of herendiensten, dus afdrachten aan de heer in de vorm van arbeid, het criterium voor de auteurs die stelden dat het klassieke

¹⁶¹¹ Aalbers 1979, blz. 17-20.

¹⁶¹² Vergelijk Aalbers 1979, passim.

¹⁶¹³ Kuile 1935, blz. 929.

¹⁶¹⁴ Kuile 1935, blz. 931.

¹⁶¹⁵ Heringa 1931, passim; zie ook Wartena 1975.

¹⁶¹⁶ Marke staat hier zowel voor een bepaald grondgebied, in het bijzonder ongecultiveerde en/of extensief gebruikte gronden, als voor de organisatie van de tot deze grond gerechtigden.

¹⁶¹⁷ Sevenhoven 1925, blz. 4-20; Vera 1997b, blz. 14-15.

¹⁶¹⁸ Bath 1944, blz. 90-91; Vera 1997b, blz. 19-20.

¹⁶¹⁹ Zie ook Kuys 1983, blz. 117, nr. 551.

¹⁶²⁰ Bath 1964, passim.

¹⁶²¹ Winter 1962, blz. 15.

¹⁶²² Winter 1962, blz. 99.

¹⁶²³ Winter 1962, blz. 115, 173, 181.

¹⁶²⁴ Dekker 1983, blz. 27, hij noemt: Alberts 1964, blz. 62-65; Blok 1968, blz. 103, 104; Verhulst 1982b, in het bijz. blz. 179; Linden 1982, in het bijz. blz. 52-53.

¹⁶²⁵ Inzake de betekenissen van de term 'villa', zie Asseldonk 2002, blz. 34-38.

¹⁶²⁶ Inzake dit klassieke domein verwijst Dekker naar Ganshof 1949, blz. 334-348 betreffende de landbouw en naar Verhulst 1982a (Dekker 1983, blz. 28). Zie ook Verhulst 1983, passim.

domein zeldzaam voorkwam boven de grote rivieren, waren dan niet of minder van betekenis. Voorts stelt Dekker dat deze auteurs niet de juiste bronnen, namelijk die betreffende goederen van de koning en van de Utrechtse bisschop hebben geraadpleegd.¹⁶²⁷ Dit wordt bevestigd door de hierboven aangehaalde werken van De Monté ver Loren en Van Winter, die juist deze bronnen gebruikten om de verhoudingen inzake grondbezit in het oosten van Nederland te ontleden.¹⁶²⁸ Voorts stelt Dekker dat het vrijwel ontbreken van bronnen inzake het villasysteem net zo min iets zegt over het wel voorkomen als over het niet voorkomen. Wordt er gericht in latere bronnen gezocht naar restanten van de vroegere situatie, dan worden er vooral aanwijzingen gevonden over het laatste stadium van de domaniale organisatie.¹⁶²⁹ Vroondiensten bijvoorbeeld kunnen dan al verdwenen zijn. Volgens Dekker laat een minitieuw onderzoek in de laatmiddeleeuwse bronnen in het Kromme Rijngebied de conclusie toe dat in de meeste oude nederzettingen het domaniale stelsel heeft bestaan, dat deze domeinen soms hele dorpen hebben omvat en dat de evolutie er in grote lijnen hetzelfde verlopen is als in de Zuidelijke Nederlanden. Ten slotte stelt hij dat een aanzienlijk deel van de domeinheerschappij in de late middeleeuwen nog herkenbaar is in leen-, tijns- en pachtverhoudingen, een benadering die we eerder al bij De Monté ver Loren aantreffen. Ook voor Dekker lijkt het geen twijfel, dat het ongecultiveerde gedeelte van het domein aan de heer toekwam. Hij veronderstelt daarbij dat deze domeinen voor een aanzienlijk deel uit woeste grond bestonden.¹⁶³⁰ Hij ziet daarbij tevens de invloed van de gebruikers ten aanzien van die woeste gronden en de ontwikkeling daarvan.¹⁶³¹ In het werk van Buitelaar komen de curtes in de Utrechtse Vechtstreek uitvoerig aan de orde.¹⁶³²

2.3.4.6.3 Limburg (Nederlands)

Volgens Jappe Alberts zou er in de 12de eeuw in Limburg nog een ontwikkeld (klassiek) hofstelsel hebben bestaan.¹⁶³³ In het algemeen zag Jappe Alberts in Nederland in de Karolingische en post-Karolingische tijd veel grootgrondbezit, met evenwel verschillende manieren van uitbating. Hij memoreerde daarbij onder andere de reis per schip van de abt van Deutz langs zijn Gelderse en Utrechtse hoven om producten van deze hoven op te halen. De horigen moesten ondermeer het schip van de ene hof naar het andere trekken.¹⁶³⁴ Volgens Van Winter kwamen in de omgeving van Roermond in de 13de eeuw litones of “*laeten*” voor, die waren voortgekomen uit een vorm van hofherigheid.¹⁶³⁵ De voogd van Wassenberg verklaarde in 1574 dat de “*grondtheren*” het reglement van de Meinweg opstellen.¹⁶³⁶ De Hof van Melick was de plaats van het houtgeding van de Meinweg. Ook het Echterbos en de Graetheide kenden dergelijke hoven. Op basis van onder andere keurmeden en andere rechten komt Venner tot de conclusie dat de Hof te Melick het centrum van het hofstelsel daar geweest is.¹⁶³⁷ Tot de dotatie aan het klooster Sint Elisabethsdal te Nunhem van 9 oktober 1240 door (niet-landsheer) Dirk van Altena behoorde ook het gebruik van de gemene gronden van Buggenum, Nunhem, Roggel en Haelen.¹⁶³⁸ In Echt lag in 1477 een “*vroenhof*”, een cijnshof, van de graaf van Gelre.¹⁶³⁹ Hartmann zag in het uiterste zuiden van Limburg diverse laathoven.¹⁶⁴⁰ In een getuigenis uit 1573 wordt de hertog van Brabant genoemd als grondheer dezer landen van Overmaas.¹⁶⁴¹ Janssen de Limpens vond 1337 leen- en laathoven in de Maaslandse territoria, waaronder 356 in het voormalige hertogdom Limburg, 32 in het graafschap Horn, 132 in het Gelders Overkwartier van Roermond en nog tientallen andere in afzonderlijke rijksheerlijkheden.¹⁶⁴² Bij de stadsrechtverlening aan het dorp Venlo in 1343 werd ondermeer bepaald, dat alle lijfgewingoederen voortaan eenvoudige cijnsgoederen zouden zijn. Wel moest er voor de afkoop van de lijfgewinrechten extra cijns worden betaald. Het dorp Venlo was kennelijk ten minste deels een grondheerlijkheid waar de heer nog horigen had. Bij dezelfde gelegenheid verleende Reinaut II van Gelre de inwoners van Venlo “*al hore gemeynte*” en bevestigde bovendien “*al*

¹⁶²⁷ Dekker 1983, blz. 28.

¹⁶²⁸ Loren 1949.

¹⁶²⁹ Vergelijk ook Bijsterveld 1989a, blz. 11 die stelt dat vanwege de ingrijpende veranderingen in de 12de-13de eeuw de vraag of de Noord-Brabantse kloostergoederen klassieke domeinen waren, niet door retrospectief onderzoek beantwoord kan worden.

¹⁶³⁰ Dekker 1983, blz. 155, 156, 159, 160, 164, 540, 636.

¹⁶³¹ Dekker 1983, blz. 159, 160, 334, 540.

¹⁶³² Buitelaar 1993, blz. 121-152.

¹⁶³³ Alberts 1977, blz. 63.

¹⁶³⁴ Alberts 1977, blz. 64-65.

¹⁶³⁵ Winter 1962, blz. 21.

¹⁶³⁶ Venner 1985, blz. 57.

¹⁶³⁷ Venner 1985, blz. 188-211.

¹⁶³⁸ Venner 1985, blz. 115; Klaversma 1978, blz. 30. Heer Dirk zelf zal meer dan het gebruiksrecht hebben gehad. Hij had er namelijk ook de patronaatsrechten van de kerken in deze plaatsen behalve Nunhem. In Nunhem werd echter het klooster gesticht op een allodium van Dirk (Klaversma 1978, blz. 23-24). De betreffende gemene gronden zullen bij zijn domeinen aldaar behoord hebben.

¹⁶³⁹ Venner 1985, blz. 123.

¹⁶⁴⁰ Hartmann 1986, blz. 199-315.

¹⁶⁴¹ RHCL Archief Landen van Overmaas 8610 17-1-1573. Met dank aan G. Venner voor de controle.

¹⁶⁴² Limpens 1974, passim.

hore recht, dat si hebben in anderen gemeynten buten horen kyrspel gelegen". De horigen hadden dus al voor de vrijmaking gemene gronden binnen de parochie en rechten op gemene gronden daarbuiten.¹⁶⁴³ Baron d'Olné stelde dat de gemeentegronden in het land van Kessel vanouds eigenhorige goederen van de landsheer of graaf geweest zijn, die hem toebehoorden als heer van de villa, welke gronden hij in gebruik aan zijn horigen afstond en die zij ook gemeenschappelijk bleven gebruiken toen zij vrij waren geworden en de herengoederen in cijnsgoederen waren veranderd.¹⁶⁴⁴

2.3.4.6.4 Loon (Belgisch Limburg)

In het domein St. Truiden was vanaf de vroege middeleeuwen het gebruik van een gemeen bos of een gemene heide een inherent deel van het bezit van lijfeigenen.¹⁶⁴⁵ Janssen de Limpens noteerde 547 leen- en laathoven in Loon.¹⁶⁴⁶

2.3.4.6.5 Vlaanderen

In Vlaanderen werden in 1232 en 1252 maatregelen genomen om de beperkingen van vrijen en half-vrijen te verlichten. In 1232 kwamen de vrijen die op de grafelijke domeinen woonden onder de algemene schepenbank te vallen. In 1252 werden de lasten van de halfvrijen verlicht.¹⁶⁴⁷ Bezemer vermeldt de schenking van een horige aan de St. Pieters abdij te Gent in 983.¹⁶⁴⁸

2.3.4.6.6 Zuid-Brabant

Ook in zuidelijk Brabant zijn grote domeinen en horigheid aantoonbaar, zij het dat ook daar het materiaal niet overdadig is.¹⁶⁴⁹ Despy onderzocht het domein van Sint Pieters Leeuw dat hij op 4000 ha. schatte.¹⁶⁵⁰ Omstreeks 1200 konden corvees door horigen afgekocht worden met jaarlijkse cijnsbetalingen. Op de Brabantse domeinen van de abdij van Gembloux gebeurde dat bij een reorganisatie in de tweede helft van de 11de eeuw. Er kwamen twee soorten horigen voor, zij die corvees deden en zij die de corvees hadden afgekocht.¹⁶⁵¹ Een zelfde keuze komt men tegen in een vrijheidscharter uit 1211.¹⁶⁵² In deze tijd werden veel goederen van Benedictijner abdijen verkocht of verpacht bij gebrek aan werkkrachten (servientes). De Cisterciënzers met hun systeem van conversen schijnen zich beter gehandhaafd te hebben.¹⁶⁵³ Verder zijn in Zuid-Brabant ook domeinen van wereldlijke heren aan te wijzen.¹⁶⁵⁴ Voor dit betoog is nog van belang dat bij dergelijke curtes of grangria grote bossen konden behoren.¹⁶⁵⁵ Ook de Petersmannen van Leuven en de meiseniers, dienstlieden, vermeld in diverse plaatselijke keuren, duiden op een grote verbreiding van horige en grondheerlijke verhoudingen in het zuiden van Brabant tot in de late middeleeuwen.¹⁶⁵⁶ Meiseniers en andere herinneringen aan grondhorige verhoudingen kende ook de abdij van Grimsbergen ten noorden van Brussel.¹⁶⁵⁷ Martens klaagde erover dat het de akten uit de "*circonscription*" Leuven - inzake de hertogelijke goederen - in het algemeen ontbrak aan nauwkeurigheid, omdat er in het merendeel slechts sprake was van een "*dominus fundi*" en dus de naam van de hertogelijke beampte "*qui le représentait*" ontbrak.¹⁶⁵⁸ Overigens bezaten in de 18de eeuw de abdijen (nog) circa 11% van het Belgisch Brabantse grondgebied.¹⁶⁵⁹

2.3.4.6.7 Baronie van Breda

In het land van Breda bestonden ook horige verhoudingen. De onderstaande selectie is niet uitputtend. Bekend zijn de afspraken tussen Hendrik I van Brabant en Godfried II van Breda in 1212 over hun wederzijdse mannen.¹⁶⁶⁰ De heer van Breda gaf bij die gelegenheid aan, de hertog als leenman te zullen

¹⁶⁴³ Limpens 1968.

¹⁶⁴⁴ Aangehaald door Droesen 1927, blz. 54-55.

¹⁶⁴⁵ Behets 1969, blz. 55, verwijzing in noot naar Hansay 1899, p. 60.

¹⁶⁴⁶ Limpens 1974, blz. 83-149.

¹⁶⁴⁷ Verhulst 1964, blz. 452.

¹⁶⁴⁸ Bezemer 1889, blz. 16.

¹⁶⁴⁹ Despy 1983, blz. 186-187; vergelijk Hoebanx 1977, blz. 170.

¹⁶⁵⁰ Despy 1983, blz. 189.

¹⁶⁵¹ Despy 1983, blz. 190-192.

¹⁶⁵² Despy 1983, blz. 203.

¹⁶⁵³ Despy 1983, blz. 194-200; vergelijk ook Lohrman 1995, blz. 360.

¹⁶⁵⁴ Despy 1983, blz. 201-202.

¹⁶⁵⁵ Despy 1983, blz. 199.

¹⁶⁵⁶ Calbrecht 1922, passim; Uytven 2004b, blz. 227; Errera 1891; Kappelhof 1977.

¹⁶⁵⁷ Daelemans 1970, passim, in het bijzonder blz. 72-74.

¹⁶⁵⁸ Martens 1954, blz. 347.

¹⁶⁵⁹ Roegiers 2004, blz. 460.

¹⁶⁶⁰ Dillo 2000, blz. 150-155, nr. 937, 25-2-1212.

dienen met 240 van zijn mannen en dienstlieden.¹⁶⁶¹ Omstreeks 1210-1212 was er een arbitrale uitspraak tussen de heer van Breda en de abt van Villers over wie tot de lieden van de familia van de abt in Schoten en Merksem behoorden. Gezien de tegenstelling had dus niet alleen de abt maar ook de heer van Breda persoonlijk afhankelijke lieden in deze twee plaatsen.¹⁶⁶² Eerder, in 709, was aan Willibrord al een zaal en hof met 11 hoeven en de daarbij behorende horigen in Alphen overgedragen.¹⁶⁶³ Daar worden in 1422 nog karweien (corvees) en afdrachten in natura uit sommige goederen vermeld.¹⁶⁶⁴ Tot dit domein behoorden niet alleen gecultiveerde gronden, maar ook woeste gronden die nog ontgonnen konden worden. Het belang van dit domein overtrof vermoedelijk het lokale, want de pastoor van Alphen was tot 1266 verantwoordelijk voor de zielzorg in Diessen.¹⁶⁶⁵ Ook in Gilze wordt wel een groot domein met een moederparochie gezien.¹⁶⁶⁶ Omstreeks 1187 worden de ‘dienstlieden’ van Hendrik II van Breda vermeld. Ook dit geeft onvrije verhoudingen weer.¹⁶⁶⁷ Dienstmannen worden ook genoemd in Princenhage omstreeks 1198.¹⁶⁶⁸ In zijn testament van 1246 ontslaat Godfried IV, heer van Breda, zijn horigen uit hun dienstbaarheid, indien zij bereid zijn na hun dood een keurmede van 12 denarii Leuvens te betalen.¹⁶⁶⁹ Een vergelijkbaar ontslag is te vinden in het zogenaamde Hoevens charter uit 1268 waarin inwoners van Etten, tegen een jaarlijkse grondcijs en incidentele cijzen bij verkoop en huwelijk, worden bevrijd van andere heffingen en diensten. “*Met desen chijnsse soe sullen dese liede voers. quyt ende vry syn van allen beeden ende onghewoenlyker costuymen ende alleen ghemeynen arbeyt ende dienste...*”¹⁶⁷⁰ Volgens Coopmans maakten leenmannen en laten, dus zij die in een bijzondere positie tot de hertog stonden, in de 14de eeuw het gros der schepenen van Breda uit. Daar werd aan het eind van de 15de eeuw nog van schepenen en laten gesproken.¹⁶⁷¹ Ook de formulering van hetgeen Jan III in 1350 aan Jan II van Polanen overdroeg, heeft een sterk grondheerlijk karakter: “*onse land van Breda, gheheellijc ende al met allen den dinghen, die daertoe behoren en schuldich sijn te behoren in herheiden, in manscappen, in vriheden, in dorpen, in lande, in beemden, in boschen, in wateren, in visceriën, in moire, in moirdiken, in zouten, in verscen, in naten, in droeghen, in ceinze, in renten, in wintmolen, in forfaiten, in ganzen, in capoenen, in hoenderen ende in allen anderen dinghen den vorseiden lande van Breda toebehorende hoeghedaen datsi syn oft wesen moghen oft datsi ghenaeamt moghen worden niet uytghesceiden.....*”¹⁶⁷² De huidige situatie in Baarle-Hertog en Baarle-Nassau geeft nog aan hoe complex de eigendomsverhoudingen tussen verschillende grondheren konden zijn.¹⁶⁷³

2.3.4.6.8 Noordoost Brabant

In het Overambt van het Land van Cuijk werd omstreeks 1610 een nieuw register van lijfgewinsgoederen opgemaakt. De lijfgewinsgoederen mochten niet verkocht worden en de erfopvolging werd tijdens het leven van de laat al veiliggesteld door het goed al tijdens het leven te gewinnen of te behandigen. De goederen vielen buiten de competentie van de plaatselijke schepenenbanken. Omstreeks 1612 was nog circa 400 ha. grond onder Overloon, Maashees, Holthees en Groeningen lijfgewinsgoed.¹⁶⁷⁴ Deze relatie tussen heer en laat kan tussen horigheid en de meer zakelijke cijsrelatie geplaatst worden en is een zeer duidelijke aanwijzing voor grondheerlijke verhoudingen. Op 27 september 1279 werd de graafschap Kessel met onder andere dienstlieden, wastijnsplichtigen en woeste gronden door de heer van Kessel aan de graaf van Gelre verkocht.¹⁶⁷⁵ De woeste gronden van Boxmeer behoorden ook tot het domein van de heer.¹⁶⁷⁶ Deze heer van Boxmeer was aanvankelijk tegelijkertijd soeverein en grondheer over zijn gebied, dat eigenerf en niet leenplichtig was; het werd door niemand dan de heer zelf beschermd.¹⁶⁷⁷

¹⁶⁶¹ Zie ook Winter 1972, blz. 81.

¹⁶⁶² Dillo 2000, blz. 162-163, nr. 941, zie ook blz. 190-191, nr. 958 17-1-1226; zie ook Leenders 1996a, blz. 343 ev.

¹⁶⁶³ Dillo 2000, blz. 1-4, nr. 888 21-5-709.

¹⁶⁶⁴ Bijsterveld 1989a, blz. 19; Bijsterveld 1990, blz. 91.

¹⁶⁶⁵ Bijsterveld 1990, blz. 85, 87-89.

¹⁶⁶⁶ Hoppenbrouwers 2000, blz. 51.

¹⁶⁶⁷ Dillo 2000, blz. 115-118, nrs 919, 920 1187 of kort daarna.

¹⁶⁶⁸ Dillo 2000, blz. 122-127, nrs 924, 925.

¹⁶⁶⁹ Dillo 2000, blz. 269-274, nr. 999 25-4-1246

¹⁶⁷⁰ Dillo 2000, blz. 409-415, nr. 1078, januari 1267; vergelijk ook Bezemer 1889, blz. 85..

¹⁶⁷¹ Coopmans 1988a, blz. 10.

¹⁶⁷² Coopmans 1988a, blz. 9; zie ook Kappelhof 1977a; Blink 1904, dl. 1, blz. 163; Droesen 1927, blz. 38-41; Errera 1891.

¹⁶⁷³ Zie ook Brekelmans 1965, passim.

¹⁶⁷⁴ Brand 2005.

¹⁶⁷⁵ Brand 1991, blz. 35-36..

¹⁶⁷⁶ Brand 1991, blz. 115, 116, 125.

¹⁶⁷⁷ Brand 1991, blz. 109.

2.3.4.6.9 Voorts

Bijsterveld zag uitgebreide koninklijke en kerkelijke bezittingen en horigen in het noordoostelijke grensgebied van Brabant.¹⁶⁷⁸ In het land van Heusden en Altena noteerde Braams uithoven en onderhorige hoeven.¹⁶⁷⁹ In het boek van abt Willem van Ryckel worden daarvan diverse details beschreven.¹⁶⁸⁰ Van der Linden zag een relatief dichte bewoning van het Hollandse kustgebied in de laat-Karolingische periode, waar koning, graaf en kloosters imposante bezittingen hebben. Dat waren echter bij uitzondering bijeenliggende goederen van enige omvang, waar bij hoge uitzondering sprake geweest zal zijn van klassieke (tweeledige) hoven. Hij schreef dit toe aan een relatieve grote geldsomloop in deze streek, die de klassieke wijze van exploitatie onnodig maakte.¹⁶⁸¹ Kort stelde dat de Hollandse steden op hofgrond van de landsheer zijn ontstaan.¹⁶⁸² Muller zag 15de en 17de eeuwse keurmedigen in Gooiland, die eerst een hoofdgeld en later een tins (cijns) betaalden voor kleine stukjes land die ze van hun heer, de proost van St. Jan te Utrecht, in gebruik hadden gekregen.¹⁶⁸³

We mogen vaststellen dat het domaniale en grondheerlijke systeem in de omgeving van de Meierij frequent vertegenwoordigd was. We zien daar soms zeer grote domeinen waar duizenden hectares in één hand zijn en die door boeren, die in een zekere persoonlijke afhankelijkheidsverhouding tot de eigenaar staan, worden uitgebaat. Deze uitbating beperkt zich niet tot de in cultuur gebrachte gronden, maar strekt zich uit tot bossen en ander woest terrein.¹⁶⁸⁴ Daarnaast bestonden er gemeenschappen die uit meer kleinere domeinen bestonden en hoeves die aan een hof in een andere plaats waren verbonden. Te vermoeden valt dat dit resten zijn van grotere domeinen die eerder door erfscheiding, schenking aan geestelijke instellingen of verkoop uiteengevallen zijn.¹⁶⁸⁵

2.3.4.7 Aanwijzingen voor grondheerlijkheid in de Meierij van Den Bosch

In plaats van hetzelfde systeem in de Meierij aan te tonen, zou het wellicht logischer zijn om zonder meer ook het bestaan van dit systeem in de Meierij van Den Bosch aan te nemen en een eventuele ontkenning daarvan bewijsbaar te stellen. Dat is evenwel niet de weg die hier gevolgd wordt, want in de literatuur wordt de grootte van de omvang van het voorkomen van het hofstelsel in de Meierij van Den Bosch in twijfel getrokken.¹⁶⁸⁶ Hoewel het relevante overgeleverde archiefmateriaal op zich al beperkt is en ons zeker niet uitgebreid inlicht over de vormen van het domaniale systeem, bevat het voldoende aanwijzingen om aannemelijk te maken dat dit systeem daar wijd verbreid was en waarschijnlijk het leidende systeem was. Om dat aan te tonen, worden hier diverse domein-gerelateerde fragmenten tegen de achtergrond geplaatst van het hierboven gepresenteerde grondheerlijke domein, met als belangrijkste kenmerken een persoonlijke verhouding tussen de grondheer en degenen die van hem afhankelijk waren, het grootgrondbezit en de exploitatie daarvan door afhankelijken, zoals horigen - of later leenmannen en cijnsplichtigen - al dan niet met een lokaal hof en een meier. De vraag of het al dan niet om de klassieke domeinexploitatie ging, in de betekenis die Verhulst daaraan hechtte, is hier minder van belang.¹⁶⁸⁷ Ook de door Slicher van Bath opgeroepen twijfel of veel 14de-15de Veluwe hoven niet slechts administratieve centra waren en dus geen horige verhoudingen etc. kenden,¹⁶⁸⁸ is hier minder relevant.¹⁶⁸⁹ Behalve het feit dat deze hoven zich in de 14de en 15de eeuw hebben kunnen ontwikkelen tot administratieve centra, gaat het hier vooral om de bezitsstructuur aan te tonen. Horigheid kan daarbij als pars pro toto dienen om grondheerlijke verhoudingen aan te tonen. Wanneer er sprake is van voldoende overeenkomsten op deze hoofdpunten, mag ook worden aangenomen dat de overige kenmerken in hoofdlijnen overeenkomen.

¹⁶⁷⁸ Bijsterveld 1998a, blz. 41-51.

¹⁶⁷⁹ Braams 1996.

¹⁶⁸⁰ Pirenne 1896.

¹⁶⁸¹ Linden 1982, blz. 52-53, zie echter ook blz. 57, waar hij op verschillende plaatsen, waaronder Haarlem en Delft hofrechtelijke ontginningen onderkent, blz. 58. Elders, Linden 2005, blz. 59, noemt Van der Linden de overgang van de nederzettingen van een grondheerlijke naar een landrechtelijke structuur.

¹⁶⁸² Kort 1987.

¹⁶⁸³ Muller 1898; zie voor de goedren van Elten Kos 2010.

¹⁶⁸⁴ Om het met Blockmans te zeggen: "Domeinen vormden de basis van de economie van de 5^e tot de 13^e eeuw in West-Europa, en tot de 18^e of 19^e eeuw in Centraal- en Oost-Europa. Het waren uitgestrekte landbouwexploitaties, die doorgaans, maar niet uitsluitend, uit een geconcentreerde bezitskern bestonden met een oppervlakte van enkele huidige dorpen. De totale bezittingen konden zeer verspreid liggen, als gevolg van de omstandigheden van hun verwerving of van hun specifieke functie. Grote bossen konden voor de jacht bij het domein zijn gevoegd, wijngaarden omdat die nu eenmaal aan een gunstige ligging gebonden zijn, veengronden omwille van de turfwinning" (Blockmans 1997, blz. 111); zie ook Droesen 1927, blz. 38-41; Errera 1891.

¹⁶⁸⁵ Vergelijk ook Leenders 1996a, blz. 398-399.

¹⁶⁸⁶ Kappelhof 1989, blz. 49.

¹⁶⁸⁷ Vergelijk Bijsterveld 1989a, blz. 11 en blz. 16.

¹⁶⁸⁸ Zie echter Kuys 1983, blz. 117 (1355).

¹⁶⁸⁹ Bath 1964; Kappelhof 1989, blz. 49.

Hier wordt onder andere gebruik gemaakt van de pertinentieformules: de opsommingen van elementen waaruit een zeker goed bestaat. Slicher van Bath wees het gebruik van informatie daaruit af, omdat hij meende dat dit een standaardformule was, die geen weergave van de werkelijkheid zou zijn, en bovendien te vaag,¹⁶⁹⁰ een opinie die door velen is overgenomen.¹⁶⁹¹ Zoals echter al bij het bespreken van de bossen¹⁶⁹² aangegeven, hecht ik wél waarde aan de inhoud van de pertinentieformules, omdat die voor Brabant zeer divers is.¹⁶⁹³ Verder is het in de praktijk soms de enige bron voor detailinformatie, die dan ook benut wordt.¹⁶⁹⁴ Inzake Empel lijkt Steurs het voordeel van de twijfel aan de opsomming daar te geven.¹⁶⁹⁵

De bestaan van grondheerlijkheden is - zoals reeds gesteld - onder andere aan te tonen aan de hand van het voorkomen van horigen, of reminiscenties daarvan, zoals keurmede of hoofdtijnsen en de vermelding van laathoven. Uit de hierboven genoemde overeenkomst tussen de hertog van Brabant en de heer van Breda uit 1212, blijkt dat ook de hertog van Brabant ‘mannen’ had. Gezien de situering van Breda is het niet onwaarschijnlijk dat ze ook betrekking had op ‘mannen’ in de Meierij van Den Bosch. Hendrik II van Brabant ontsloeg in 1248 in zijn testament zijn volk van de “*mortua manis*”, ‘de dode hand’, een heffing op de goederen van een overleden horige, en daarmee een symbool van horigheid.¹⁶⁹⁶ Rivière zag deze main-morte als “*le signe le plus caractéristique de la servitude de la glèbe*”.¹⁶⁹⁷ Alle horige heffingen waren daarmee overigens nog niet van de baan. In Orthen waren in 1428-29 nog 5 personen die een hoofdcijns betaalden, die gezien de vererving ervan van horige herkomst moet zijn geweest.¹⁶⁹⁸ De rentmeester had mogelijk al eerder moeite om deze hoofdcijns te plaatsen en te innen.¹⁶⁹⁹ De hertog sloot niet alleen een overeenkomst met de heer van Breda over hun beider ‘mannen’. Hij deed dat in 1232 ook met Boudewijn van Vught, heer van Vught en Oirschot, waarbij Boudewijn zijn ‘lieden’, die naar Den Bosch vertrokken waren, kwijtraakte.¹⁷⁰⁰ In 1218 zou hij met Willem Vos overeengekomen zijn, dat geen van diens onderdanen in ’s hertogen steden poortrecht zou mogen verwerven.¹⁷⁰¹ Verder waren er nog St. Michielsmannen (St. Michielsgestel?) en St. Lambertsmannen (Vught?)¹⁷⁰². De hertog van Brabant en de graaf van Gelre, die toen nog invloed had in de Meierij van Den Bosch, sloten daarover in 1201 een akkoord.¹⁷⁰³ De hoofdcijnsbetalers in Orthen in 1428/29 waren mogelijk de nakomelingen van de horigen, die in de opdracht (tussen 1076 en 1099) in leen van het goed Orthen aan de kerk van Utrecht worden genoemd.¹⁷⁰⁴ Deze horigen kregen bij deze opdracht het beste recht van de St. Maartensmannen.¹⁷⁰⁵ Goederen die het St. Janskapittel te Luik bezat, waaronder de villa Moergestel met familia - ook als horigen te beschouwen¹⁷⁰⁶ - en toebehoren, werden in 1147 door paus Eugenius III in bescherming genomen.¹⁷⁰⁷ Dat was geen overbodige maatregel in die tijd. Circa driekwart eeuw later bleek dat Willem, ridder van Gestel, ongetwijfeld voortgekomen uit de villici of meiers die het domein in naam van het kapittel beheerden,¹⁷⁰⁸

¹⁶⁹⁰ Bath 1944, dl. 1, blz. 161. De afwijzing gebeurde feitelijk op het vermelden van een niet bestaande kerk in een pertinentieformulie, zie blz. 71, noot 64.

¹⁶⁹¹ Bijvoorbeeld Noomen 1990, blz. 97; Spek 2004, blz. 165, zonder expliciete vermelding van Slicher van Bath; Linden 1956, blz. 82 met een reserve.

¹⁶⁹² Zie hoofdstuk 1.

¹⁶⁹³ Vergelijk ook Lechner 1964, blz. 164, inzake de pertinentieformules: “*deren Sinn und Bedeutung wir immer mehr beachten müssen*”.

Ook Van Winter gebruikte de pertinentieformules, bijvoorbeeld Winter 1962, blz. 168-169; zie ook Leupen 1977 voor bruikbaarheid.

¹⁶⁹⁴ Bijvoorbeeld Loren 1949; Dekker 1983, 1987 en Bruijn 1994.

¹⁶⁹⁵ Steurs 1977, blz. 66 onder verwijzing naar Camps 1979, blz. 67-68, nr. 43 1142.

¹⁶⁹⁶ Bergmann 1856, blz. 13-22; Boland 1939, blz. 365.

¹⁶⁹⁷ Rivière 1856, blz. 265.

¹⁶⁹⁸ ARAB RK 5256 13-9-1428-12-9-1429, Orthen: “*Noch aldaer van hoofden daer af elc persoene jairlix sculdich us II den oude gr voir IX d eest wyf of man mer die wile dat die moeder leeft soen betalen die kynder niet die welc alle ende in sine persoene den chyns weder syn sy soen ofte dochter na der doet van der moeder sculdich syn ende betaelt die soen syn leve dage lanck als hy sterft soe eest al gevryt dat van hem blyft sonder met[niet?] voertaen te betalen dat eest niet van den dochter die betalen ende allen die kynderen nae hoir in den manieren voirs ende was biden ouden rekeninge gerekent XIII s ende syn gevonden dit jaer V personen geheyten Barbierken van Oyen, Peter syn brueder ende Jan ende Peter haere suster kynder ende Lysbeth here suster Jan Platvoets wyf daerin hier van elken II d valent X d*”; vergelijk Rivière 1856, blz. 264; vergelijk Kappelhof 1977a, blz. 96.

¹⁶⁹⁹ ARAB RK 5232 7-5-1403-6-5-1404, onder Heesch boven Orthen: “*daer van den cense van den hoofden daer afgherekened was XXIII s in de rekeninge ende ende st Jansdag LC niet want neen ne weet niet wat es*”.

¹⁷⁰⁰ Camps 1979, blz. 236-237, nr. 160 1-5-1232.

¹⁷⁰¹ Camps 1979, blz. 183, nr. 114 1218, slechts bekend uit een inventaris. Willem Vulpes komt een aantal maal als getuige voor.

¹⁷⁰² Voor de ? en ? zie Kappelhof 1995b, blz. 17-18.

¹⁷⁰³ Camps 1979, blz. 153-156, nr. 92 22-1-[1201].

¹⁷⁰⁴ Zie ook Winter 1962, blz. 49-50.

¹⁷⁰⁵ Camps 1979, blz. 50-53, nr. 32 tussen 27 april 1076 en 14 april 1099.

¹⁷⁰⁶ Vergelijk Künzel 1996, blz. 136, verder passim hoofdstuk 7.

¹⁷⁰⁷ Camps 1979, blz. 78-81, nr. 49 13-5-1147, zie ook blz. 135-136, nr. 78 26-7-1186.

¹⁷⁰⁸ Leenders (2004) ziet de familie Van Gestel eerst als nakomelingen van de oorspronkelijke eigenaren van de villa Moergestel, later oppert hij de mogelijkheid dat ze meiers waren. Het is op zich niet onmogelijk dat nakomelingen van oude bezitters, de oorspronkelijke adel, beheerders werden, maar zonder nadere aanwijzingen daarvoor is dit niet de eerste optie. Het beeld van de Van Gestels past namelijk prima

zich aan de goederen van het kapittel in Moergestel vergrepen had.¹⁷⁰⁹ Willem van den Bossche en Diederik van Horne, rechtsofvolgers van Willem van Gestel hadden in de eerste helft van de 14de eeuw niet alleen leen- en dienstmannen, maar ook “*andere luden geheiten gemeynlic cornutsluden*”, die aan de heer van Moergestel toebehoorden.¹⁷¹⁰ De familia in Maren, Kessel en Hedikhuizen, eerder eigendom van keizer Otto III, wordt in 997 vermeld.¹⁷¹¹ In Alem was in 1146 ook een familia, eerder eigendom van de graaf van Duras.¹⁷¹² Tot de goederen van de abdij Crespin behoorden eveneens in 1146 30 hoeven met onvrijen te Empel.¹⁷¹³ Herbertus, heer van Heeze, had omstreeks 1172 (horige) dienstlieden.¹⁷¹⁴ In 1200 hadden ministerialen van de hertog zich meester gemaakt van de villa Lith.¹⁷¹⁵ Bij de overdracht van zijn goederen in 1257 droeg Boudewijn, voorheen heer van Vught, niet alleen feodale en allodiale goederen aan de hertog over, maar ook zijn leenmannen en dienstmannen.¹⁷¹⁶ Nog in 1282 sloot de hertog een overeenkomst met Willem, heer van Cranendonk, over hun wederzijdse dienst- en cijnslieden.¹⁷¹⁷ De lieden van de hertog worden hier als St. Petersmannen aangeduid.¹⁷¹⁸ In Reusel was in 1283 mogelijk sprake van een overgangssituatie. Rutger van Rode verkocht daar zijn hoevenaars - mansionarii - met de cijns die ze jaarlijks moesten betalen aan Postel.¹⁷¹⁹ Van keurmedigheid en jaarlijkse hoofdcijns en andere tekenen van dienstbaarheid was sprake in Mierde in 1224,¹⁷²⁰ in Bergeyk in 1311¹⁷²¹ en in Waalre en Valkenswaard in 1321.¹⁷²² In Lieshout werd tot het begin van de 14de eeuw door het kapittel van St. Servaas te Maastricht een hoofdcijns geheven. Deze cijns werd in de 15de eeuw aan de rechtsofvolgers van Arnt Vrient betaald.¹⁷²³ In 1342 is sprake van dienstmannen in Empel en Meerwijk.¹⁷²⁴ Later zijn er nog voorbeelden uit Gemert¹⁷²⁵ en Someren.¹⁷²⁶ Van Heeze en Leende is een beschrijving van de keurmede uit 1440 bekend:

“Item van cuermeeden dats te wetene als yemant van dienstluyden van bynnen den lande sterft ick hebben dairaff als heere die beste cleyneheit oft have die dair bleeven is ende blyven die luyde in dat eyghenscappe alzoe lange als dat geslachte op vrouwe blyft mair manspersoene gheet dat te nyeuwte”.¹⁷²⁷

Keurmede was toen een restant van horigheid. Ook in Mierlo worden in 1440 keurmeden vermeld.¹⁷²⁸ In Boxtel was aan het begin van de 16de eeuw nog een “*Coermeescapboeck*” in gebruik met daarin de keurmedigen van Boxtel.¹⁷²⁹ Dat er in Boxtel horigen waren, blijkt ook duidelijk uit het voorrecht dat de hertog aan Willem, heer van Boxtel, tot verbetering van zijn leen gaf:

“dat sine lieden in negheene vriheit in Brabant poorteren warden en moghen dan ten Bosche, ende die moeten dan buicvast daer bliven woenende, ende en doen si des niet, soe heeft hi alrehande dienst van hen, ghelyc dat hi heeft van sinen anderen lieden”.¹⁷³⁰

De hof of de curtis¹⁷³¹ of curia¹⁷³² was het centrum van de domaniale - grondheerlijke - exploitatie.¹⁷³³ Er zijn diverse vermeldingen van curtes en curiae van na het jaar 1000 overgeleverd.

---

in een meer algemeen beeld van dienstlieden die hun positie ten koste van hun broodheren verbeteren en onder andere door usurpatie van bezittingen en rechten een sociale stijging doormaken. Uiteindelijk waren de geestelijke instellingen altijd de dupe, ook al konden ze nog een deel van hun bezittingen redden, zoals in Moergestel gebeurde.

¹⁷⁰⁹ Camps 1979, blz. 200-201, nrs. 131 en 132, circa 14-8-1225, blz. 215-218 nrs 143-145, augustus, oktober en 6 november 1228, blz. 219-220, nr. 147 na 6 november 1228; vergelijk Bijsterveld 1989a, blz. 24 inzake Waalre.

¹⁷¹⁰ Bruning 1974, blz. XXIX.

¹⁷¹¹ Camps 1979, blz. 39-42, nr. 26 9-4-997.

¹⁷¹² Camps 1979, blz. 76-78, nr. 48 1146.

¹⁷¹³ Camps 1979, blz. 73-76, nr. 47 3-4-1146.

¹⁷¹⁴ Camps 1979, blz. 105-107, nr. 68 1172.

¹⁷¹⁵ Camps 1979, blz. 151-152, nr. 90 1200.

¹⁷¹⁶ Camps 1979, blz. 347-346, nr. 266 10-8-1257; zie ook Kappelhof 1995b.

¹⁷¹⁷ Camps 1979, blz. 487-488, nr. 391 14-11-1282.; vergelijk ook Winter 1962, blz. 171, 187.

¹⁷¹⁸ Zie eerder onder Zuid Brabant.

¹⁷¹⁹ Camps 1979, blz. 494, nr. 398 10-10-1283.

¹⁷²⁰ Camps 1979, blz. 198-199, nr. 128 1224.

¹⁷²¹ Camps 1979, blz. 1011-1012, nr. 833 9-1-1311; Theuws 1989, blz. 116, 124; zie ook Theuws 1989, blz. 133 inzake de dienstmannen en “*servorum*” toebehorende aan de kerk van Thorn.

¹⁷²² Bijsterveld 1989b, blz. 84.

¹⁷²³ Smulders 1962.

¹⁷²⁴ Asseldonk 2002, blz. 469.

¹⁷²⁵ Smulders 1953a.

¹⁷²⁶ Smulders 1957c; Smulders 1962.

¹⁷²⁷ Coenen 1989, blz. 122-123.

¹⁷²⁸ Sevens 1929.

¹⁷²⁹ Smulders 1953b; Coenen 2004a, blz. 150. Kappelhofs opmerking dat er van het hofstelsel in de 16de eeuw in de Meierij geen spoor meer over was, is dus niet correct, Kappelhof 1989, blz. 49.

¹⁷³⁰ Galesloot 1865, blz. 283, noot 1.

¹⁷³¹ Met curtis kan ook het gehele domein bedoeld zijn (Niermeyer 1976, blz. 295-296).

¹⁷³² Volgens Duby 1993, blz. 23 bestond sinds de 8^e eeuw de neiging om geen onderscheid te maken tussen curia en curtis.

¹⁷³³ Brekelmans 1965, passim; Bijsterveld 1989b, blz. 62; Hoppenbrouwers 2000 blz. 54.

Omstreeks 1173 is sprake van de curia van Lohoven, die volgens Bijsterveld vermoedelijk onder Reusel lag.¹⁷³⁴ In 1179 stelde paus Alexander III een hof in Reusel en verder de hof Postel, de curtis te Bladel genaamd Versele, de curtis van Werchina(?), de curtis van Lierop en de curtis van Helmond,¹⁷³⁵ die de abdij van Floreffe verworven had, onder zijn bescherming.¹⁷³⁶ Eveneens ten behoeve van Floreffe nam paus Celestinus IV in 1194 de curtis van Lieshout met toebehoren onder zijn hoede.¹⁷³⁷ In 1196 droeg Albert van Dinther goederen in de buurt van de curia Bernhese, waaronder het Loosbroek “*cum libera potestate communis usus in aquis et pascuis et silvis*” in Hesewich over aan de abdij van Berne.¹⁷³⁸ De curia van Budel wordt vermeld in 1197.¹⁷³⁹ Het allodium Sterksel, verkocht in 1196-98, wordt - pars pro toto - ook curtis genoemd.¹⁷⁴⁰ In 1211 wordt gesproken over de curia Stercsele¹⁷⁴¹ en in mei 1220 nogmaals.¹⁷⁴² Omstreeks 1205 beoorkonde Albert van Cuijk de schenkingen van twee curiae aan de abdij van Berne en bevestigde hij de abdij in rechten op de woeste gronden die bij de curiae behoorden.¹⁷⁴³ Camps is van mening dat het hier om allodia gaat en dat de rechten op de woeste gronden van allodiale en niet van feodale oorsprong zijn.¹⁷⁴⁴ Ze kunnen dan niet van een regaal worden afgeleid. Diederik van Altena beschikte in 1212 ten behoeve van de abdij van Averbode over een stuk woeste grond gelegen in de Mierden tussen de curia Culitsrode (later de pachthoeve Culenrode¹⁷⁴⁵) en de Stroom.¹⁷⁴⁶ Omstreeks 1222 droeg Hendrik I van Brabant onder andere zijn allodium te Orthen met alle toebehoren “*excepta curia sua et atrio ecclesie*” op aan de aartsbisschop van Keulen, waarop hij het in leen terugkreeg.¹⁷⁴⁷ Mogelijk was deze curia de curtis, die Hendrik omstreeks 1231/32 opdroeg aan de abdij van Berne.¹⁷⁴⁸ Gezien de hierboven vermelde hoofdcijnzen en de belening van Orthen waren er echter mogelijk meer hoven van de hertog in Orthen.¹⁷⁴⁹ Uit een lijst van hoeven en cijnzen van de abdij van Echternach uit het eerste kwart van de 13de eeuw blijkt duidelijk dat met curia een exploitatiecentrum wordt bedoeld. De afzonderlijke cijnsplichtige hoeves worden aangeduid met de gebruikelijke term mansus, terwijl er betaald moest worden in de curia Waalre.¹⁷⁵⁰ Deze laathof en die van Diessen van de abdij bestonden nog aan het eind van de 18de, begin van de 19de eeuw.¹⁷⁵¹ In 1223, 1264 en 1289 wordt de curtis Heugten vermeld.¹⁷⁵² Uit de laatste akte blijkt dat onder de curtis ook de woeste gronden vielen. In 1225 is er sprake van de laten van de hof te Heugten.¹⁷⁵³ Het kapittel van Hilvarenbeek had een curia in haar allodium Lommel met toebehoren, waaronder gecultiveerde en woeste gronden, voordat zij deze in juli 1227 opdroeg aan de abij van Averbode.¹⁷⁵⁴ De abdij van Tongerlo stelde haar bezittingen in 1233 onder protectie van paus Gregorius IX. Onder de goederen worden genoemd de hof van Hogeloon met zowel ontgonnen als onontgonnen gronden, bossen etc. en het “*usuagium*”, hetgeen door Camps wordt vertaald als gebruiksrecht van het woud van Udenhout¹⁷⁵⁵ en van de villa Tilburg.¹⁷⁵⁶ In Budel bezat het Marienstift in Aken in 1236 een curia.¹⁷⁵⁷ In 1237 gingen abt en convent van de abdij van Berne een ruilvereenkomst aan met het kapittel van Oudmunster in Utrecht, waarbij Berne een hof met toebehoren in Berlicum verkreeg. In een akte uit 1240 met betrekking tot deze ruil is onder andere sprake van laten (litones)¹⁷⁵⁸ De curia van Tuldeld onder

¹⁷³⁴ Camps 1979, blz. 107-114, nr. 69; Bijsterveld 1997, blz. 19.

¹⁷³⁵ Zie ook Boven 1984 en Asseldonk 2002, blz. 377.

¹⁷³⁶ Camps 1979, blz. 116-117, nr. 71 12-3-1179, zie ook blz. 122-124, nr. 75 15-1-1182, zie ook blz. 159 nr. 95 1201. Hof Postel wordt ook genoemd in Camps 1979, blz. 196-197, nr. 127, tussen 25-12-1223 en 2-3-1224, blz. 313-314, nr. 235 9-7-1249, blz. 315-316, nr. 237 10-5-1250, blz. 600-601, nr. 494 19-5-1293; zie ook Maarschalkerweerd 1988, blz. 194; zie ook Roymans 1979, blz. 18-20.

¹⁷³⁷ Camps 1979, blz. 140-141, nr. 82 29-3-1194, zie ook blz. 150-151, nr. 90 1199, blz. 174-175 nr. 106 17-12-1212.

¹⁷³⁸ Camps 1979, blz. 145-147, nr. 85 tussen 13 mei en 4 juni 1196.

¹⁷³⁹ Camps 1979, blz. 147, nr. 86. Hof wordt opnieuw genoemd door Camps 1979 blz. 260-261, nr. 181 juni 1236; zie ook Asseldonk 2002, blz. 398, o.a. inzake de villicus aldaar.

¹⁷⁴⁰ Camps 1979, blz. 148-150, nrs. 87 en 88, zie ook blz. 571, nr. 468 29-12-1291.

¹⁷⁴¹ Camps 1979, blz. 173-174, nr. 105, oktober 1211, zie ook blz. 185-186, nr. 117 mei 1220.

¹⁷⁴² Camps 1979, blz. 185-186, nr. 117, mei 1220.

¹⁷⁴³ Camps 1979, blz. 168-170, nr. 101 circa 1205, zie ook blz. 248-252, nr. 173 kort voor 1233.

¹⁷⁴⁴ Camps 1979, blz. 168-169, met name blz. 169, regel 8-19.

¹⁷⁴⁵ AAA 59 f. 46v. 28-5-1535.

¹⁷⁴⁶ Camps 1979, blz. 176-177, nr. 107 1212.

¹⁷⁴⁷ Camps 1979, blz. 190-192, nr. 123 tussen 3 april 1222 en 22 april 1223; zie ook Aarts 1992, blz. 19.

¹⁷⁴⁸ Camps 1979, blz. 234-235 nr. 159, tussen 21 maart 1231 en 10 april 1232.

¹⁷⁴⁹ Dat dit in elk geval mogelijk is, blijkt uit een akte van 29-1-1244 waarin Maria, gewezen keizerin, haar uit twee curtes bestaande allodium in Someren aan het klooster van Binderen opdraagt: Camps 1979, blz. 278 nr. 200, 29-1-1244.

¹⁷⁵⁰ Camps 1979, blz. 203-206, nr. 134.

¹⁷⁵¹ Zweegers 1982, blz. 55-56.

¹⁷⁵² Camps 1979, blz. 192-194, nr. 124, zie ook blz. 195, nr. 126 9-2-1224, blz. 376-378, nr. 294 19/21-2-1264, blz. 540-542, nr. 437 22-5-1289.

¹⁷⁵³ Camps 1979, blz. 199-200, nr. 130, 17-2-1225.

¹⁷⁵⁴ Camps 1979, blz. 211-212, nr. 138; Indekeu 1990.

¹⁷⁵⁵ Mogelijk andere vermelding van het gebruiksrecht, zie Camps 1979, blz. 242-243, nr. 167 tussen 9-4-1232 en 2-4-1233.

¹⁷⁵⁶ Camps 1979, blz. 239-240, nr. 164, 5-3-1233; vergelijk ook Rivière 1856 blz. 382.

¹⁷⁵⁷ Camps 1979, blz. 260-261, nr. 181 juni 1236.

¹⁷⁵⁸ Camps 1979, blz. 262-262, nr. 183 8-5-1237, zie ook blz. 269-270, nr. 190, 15-6-1240.

Hilvarenbeek (in 1533 ook een pachthoeve van de abdij van Averbode¹⁷⁵⁹) viel met haar aanbehooren onder de goederen van Averbode die in 1239 pauselijke bescherming kregen.¹⁷⁶⁰ Diederik, heer van Herlaar, verkocht in 1243 de voogdij die hij had in zowel de curia als de villa van Berlicum. Zijn ministerialen, dienstlieden en onvrijen aldaar hield hij echter voor zich.¹⁷⁶¹ De curtis Moorsel onder Lierop kreeg in 1244 van ex-keizerin Maria een ‘communia’, dus gemene grond, geschonken. Dit gebeurde met instemming van de bureu.¹⁷⁶² Zij beschikte dus over de gemene gronden als privaatspersoon, niet vanuit de rol van landsheer. En de bureu mochten er ook nog wat van vinden. Een curia van de abdij van Thorn wordt in 1244 vermeld in Bergeyk.¹⁷⁶³ In 1244 en circa 1246 schonk dezelfde Maria eerst twee curtes en vervolgens twee landgoederen onder Someren (“*duo etiam predia apud Somere cum domibus et agris, pratis et similibus*”) en een landgoed onder Deurne ten behoeve van het klooster te Binderen.¹⁷⁶⁴ In 1246 vond er een gedeeltelijke grensbepaling van curia et villa van Lieshout plaats.¹⁷⁶⁵ Deze grensbepaling met de hertog toont aan hoe omvangrijk een hof met het bijbehorende dorp kon zijn: dat was in het geval van het allodium Lieshout omstreeks 2500 ha., waarvan het grootste deel uit bossen en andere niet gecultiveerde gronden moet hebben bestaan.¹⁷⁶⁶ Het Latbroek, een woest gebied, gelegen bij de curia Sterksel werd omstreeks 1246 door ex-keizerin Maria in de uitspraak over een geschil tussen haar lieden van Helmond en de abdij van Averbode aan de laatste toegewezen.¹⁷⁶⁷ Een grondheerlijk hof, met laten en overdracht daarvoor, met toestemming van de grondheer daartoe, bestond in 1262 voor goederen onder Casteren.¹⁷⁶⁸ Het Kemerken was in 1269 omstreden tussen de curiae van Sterksel en Heugten.¹⁷⁶⁹ Curiae sive domini fundi met betrekking tot goederen in Gerwen worden in 1285 genoemd.¹⁷⁷⁰ In 1271 is er sprake van een curia met een meier in Deurne.¹⁷⁷¹ Volgens Theuws lagen de curiae van de abt van Echternach en de heer van Herlaar waarvan Postel in 1280 landerijen verwierf mogelijk in Bladel, terwijl de ook genoemde curia van de abt van St. Truiden in Hulsel gelegen zou hebben.¹⁷⁷² Mansionarii, laten, stonden 1283 over een akte betreffende tienden in Bergeijk.¹⁷⁷³ De curtes van de Tempeliers in Rixtel en Heesbeen bestonden in 1289 naast gebouwen en gronden uit censuales en feodalen, dus personen die een persoonlijke band met de heer van het goed hadden.¹⁷⁷⁴ In het allodium Bortel is in dat jaar sprake van een leenhof en leengoed dat uit diverse cijnsgoederen bestaat.¹⁷⁷⁵ In 1294 worden genoemd cijnshoven voor goederen onder Oerle,¹⁷⁷⁶ een laathof voor goederen te Bladel¹⁷⁷⁷ en in 1295 goederen te Belveren die werden overgegeven voor het laathof van Gooswijn Coc.¹⁷⁷⁸ Van een cijnshof in Den Bosch is sprake in 1296. Dit lijkt echter een vaste juridische formule te zijn.¹⁷⁷⁹ Ten aanzien van Nijnsel en Riel onder Geldrop worden in 1302

¹⁷⁵⁹ AAA 59, f. 29 13-10-1533.

¹⁷⁶⁰ Camps 1979, blz. 267-268, nr. 188 30-5-1239.

¹⁷⁶¹ Camps 1979, blz. 276-277, nr. 198 23-6-1243; vergelijk ook Winter 1962, blz. 171.

¹⁷⁶² Camps 1979, blz. 278-279, nr. 201 31-1-1244.

¹⁷⁶³ Theuws 1989, blz. 132-134; zie Vangheluwe 1989 voor een reconstructie van het bezit. Volgens hem wordt de curia al in 1234 vermeld.

¹⁷⁶⁴ Camps 1979, blz. 278, nr. 200, 29-1-1244, blz. 304-305, nr. 225 tussen 6-4-1246 en 30-3-1247.

¹⁷⁶⁵ Camps 1979, blz. 298-299, nr. 218, april 1246, zie ook blz. 299-300, nr. 219 25-4-1246.

¹⁷⁶⁶ Lieshout telde volgens Aa 1839 naar opgave van het kadaster 2537 ha. Daar was echter het gehucht Ginderdoor bij inbegrepen.

Ginderdoor was vanouds, in elk geval in de 18de eeuw, hertogelijk. Echter, omdat Hendrik III van Brabant zich in 1252 als voogd van de curia van Lieshout opwierp, is het niet onmogelijk dat Ginderdoor aan hem is afgestaan als vergoeding voor zijn diensten; Camps 1979, blz. 322-323, nr. 243 28-2-1252.

¹⁷⁶⁷ Camps 1979, blz. 303-304, nr. 224, tussen 6 april 1246 en 30 maart 1247, zie ook blz. 384-385, nr. 299, 5-1-1266, blz. 386-387, nr. 301 4-5-1266.

¹⁷⁶⁸ Camps 1979, blz. 368-369, nr. 285, mei 1262 : “*bona sua in Casterle ... mediante manu et consensu domini fundi seu curie ipsorum bonorum et mediante mansionariorum sententia supportando contulit et effestucando resignavit*”.

¹⁷⁶⁹ Camps 1979, blz. 400-401, nr. 316 januari 1269, blz. 404-405, nr. 318 augustus 1269, blz. 405-406, nr. 319 20-8-1269, zie ook blz. 587-589, nr. 485 augustus 1292.

¹⁷⁷⁰ Camps 1979, blz. 414-415, nr. 414, 14-9-1285. “*.. curiis sive dominis fundi*”.

¹⁷⁷¹ Camps 1979, blz. 419-420, nr. 330, 19-5-1271.

¹⁷⁷² Theuws 1989, blz. 177.

¹⁷⁷³ Camps 1979, blz. 491-492, nr. 395 augustus 1283; Hoppenbrouwers 2000, blz. 59.

¹⁷⁷⁴ Camps 1979, blz. 543-545, nr. 439 18-11-1289.

¹⁷⁷⁵ Camps 1979, blz. 611-612, nr. 503 21-12-1293; goed te Rosmalen dat van het hof van Bortel afhangt wordt ook vermeld in 1295 (Camps 1979, blz. 632-633 7-8-1295).

¹⁷⁷⁶ Camps 1979, blz. 614-615, nr. 505 22-1-1294.

¹⁷⁷⁷ Camps 1979, blz. 621, nr. 509 19-5-1294.

¹⁷⁷⁸ Camps 1979, blz. 639-640, nr. 528 27-11-1295.

¹⁷⁷⁹ Camps 1979, blz. 642-643, nr. 531 27-2-1296 : “*annuum et hereditarium censum .. in hereditate quadam sita in Buscho ducis ... solvendum annuatim .. in festo beati Martini hyemalis, legitime et hereditarie vendidit Berte de Driele .. supportavit et effestucando resignavit ad opus Berte et ipse Bertam in hoc per curiam imposuit et adheredavit modo in talibus consueto....*”, eerder blz. 589-591, nr. 486 5-9-1292 “*.. ex parte curie seu domini fundi...*”, zie ook blz. 631, nr. 520 7-6-1295 “*... quad ipse dictis censibus coram eorum curiis renuntiabit....*”. Per curiam lijkt formule te worden: zie blz. 655-656, nr. 540 6-7-1296, blz. 665-667, nr. 551 3-12-1296, blz. 667-668, nr. 553 8-2-1297, blz. 672, nr. 558 22-8-1297, blz. 674, nr. 560 25-8-1297; blz. 696, nr. 578 tussen 4 april 1298 en 18 april 1299, blz. 711-712, nr. 590 11-3-1300, blz. 713, nr. 592 24-4-1300, blz. 722, nr. 599 28-11-1300; blz. 736, nr. 611 23-4-1301, etc. Zie ook blz. 935-936, nr. 780 25-6-1309 “*... per curiam coram nobis .....*”, blz. 957, nr. 789 19-9-1309, blz. 987-988, nr. 812 7-3-1310, etc.

“*curiae*” en “*domini fundi*” aangenomen door schepenen van Den Bosch.¹⁷⁸⁰ De cijnshof van Orthen met schepenen wordt vermeld op 17 oktober 1303 ter zake van goed onder Nuland gelegen. Orthen viel binnen het rechtsgebied van de schepenbank van Den Bosch.¹⁷⁸¹ Het gaat hier om een aparte instelling, die mogelijk wel met assistentie van de Bossche schepenbank optrad: ... “*per dictam curiam coram scabinis eiusdem curie et per eorum sententiam et coram nobis*”¹⁷⁸² *imposuit et hereditavit modo in talibus debito et consueto*”. Het gaat hier wellicht om een hertogelijk cijnshof, hetgeen de ‘assistentie’ van de Bossche schepenen zou kunnen verklaren.¹⁷⁸³ Schepenen van Den Bosch en laten van de hertogelijke cijnshof traden zeker gezamenlijk op in 1308.¹⁷⁸⁴ Ook onder Tilburg wordt door schepenen van Den Bosch in 1307 het bestaan van een hof verondersteld,¹⁷⁸⁵ evenals dergelijke hoven ter zake van goederen in Waalwijk en Berlicum in 1309.¹⁷⁸⁶ In 1309 wordt impliciet een laathof in Tilburg genoemd.¹⁷⁸⁷ In 1310 hingen van de hof van Gerard van Esche goederen te Riel af.¹⁷⁸⁸ Een cijnshof terzake van goederen in Uden wordt in het volgende jaar vermeld.¹⁷⁸⁹ In 1311 worden ook hof en schepenen van Lith vermeld.¹⁷⁹⁰ Hertog Jan II van Brabant gaf in dat zelfde jaar aan de meester van de hof van Lieshout een heide of gemeente uit.¹⁷⁹¹ Omstreeks 1312 is er sprake van een curtis bij Tongerle.¹⁷⁹² In St. Michielsgestel is in 1313 sprake van laten die overgedragen worden.¹⁷⁹³ Ook de “*villa Waderloe*” (Waalre) en de “*villulae Thurne*” (Deurne) en “*Dissena*” (Diessen), waarvan de voorgedragen zich omstreeks 1100-1110 misdroegen, hebben hoven gehad.¹⁷⁹⁴ Bijsterveld veronderstelt dat Waalre mogelijk de centrale hof van de abdij van Echternach in deze regio was.¹⁷⁹⁵ In Lommel bestonden in de 13de eeuw tenminste 2 hoven.¹⁷⁹⁶ Dat er in Moergestel een cijnshof geweest moet zijn, valt af te lezen uit een akte van 26 september 1308. Twee cijnsplichtigen geven een verklaring af over een transactie door de molenaar van Moergestel en gaan in op de inhoud daarvan. Uit het feit dat ze expliciet als aanwezige cijnsplichtigen worden vermeld in combinatie met de details, valt met redelijke zekerheid af te lezen, dat zij daar als functionarissen in een cijnshof over gestaan hebben of tenminste tijdens de transactie in de cijnshof aanwezig waren.¹⁷⁹⁷ In 1325 werd verklaard dat “*Willem heren Gheerlachs sone dede manen sinen rechten den laten van Ghestel in den meesten deele, wat sijn recht ware en hi hen ghebieden mochte*”.¹⁷⁹⁸ In Waalwijk blijkt 1304 en 1374 sprake van een laathof, mogelijk twee verschillende.¹⁷⁹⁹ In 1326 is er sprake van de curtis van de abdij van St. Jacob te Luik in Bergeyk.¹⁸⁰⁰ In de 15de eeuw worden cijnzen genoemd die betaald moeten worden aan de hof van Arnt Vrient te Someren. Deze Aert was voor 1341 overleden.¹⁸⁰¹ De abdij van Averbode kreeg zelfs nog in 1465 toestemming om, zoals van ouds gebruikelijk, een meier en zeven laten te stellen op verschillende hoven, onder andere op “*thof tot Mierde*”.¹⁸⁰² Het Hof te Velde, een laathof te Deurne, wordt tezamen met een cijnsboek nog in 1678 genoemd, als de heer de heerlijkheden Deurne en Liessel wil scheiden.¹⁸⁰³ Ook in de 14de en 15de eeuwse leenregisters kunnen sporen van hoven getraceerd worden.¹⁸⁰⁴

¹⁷⁸⁰ Camps 1979, blz. 752-753, nr. 628 19-4-1302, blz. 756-757, nr. 632 25-8-1302 “... *domino fundi seu curiae qua dicta bona dependent ...*” resp. “... *in dicta bona coram eorum curiis et per ipsas curias seu dominos fundi et coram illis qui talibus interesse de iure debebunt imponent et heredabunt sicut de iure erit faciendum*”.

¹⁷⁸¹ Camps 1979, blz. 776-777, nr. 659.

¹⁷⁸² Onderstropping door mij, HV.

¹⁷⁸³ Vergelijk ook Camps 1979, blz. 568-569, nr. 465 14-6-1291 inzake het hoven en erven van poorters van Den Bosch; zie ook Hoppenbrouwers 2000, blz. 56.

¹⁷⁸⁴ Camps 1979, blz. 776-777, nr. 649, blz. 909-910, nr. 761 22-6-1308.

¹⁷⁸⁵ Camps 1979, blz. 890-891, nr. 743 18-5-1307 “... *dictumque monasterium in dictis bonis imponent et heradebunt per curiam dictorum bonorum et coram illis coram quibus id de iure erit faciendum*”.

¹⁷⁸⁶ Camps 1979, blz. 964-966, nr. 797 30-10-1309, blz. 978-979, nr. 806 20-12-1309.

¹⁷⁸⁷ Camps 1979, blz. 980-981, nr. 808 27-12-1309; Hoppenbrouwers 2000, blz. 59.

¹⁷⁸⁸ Camps 1979, blz. 1008-1010, nr. 831 16-10-1310.

¹⁷⁸⁹ Camps 1979, blz. 1021-1022, nr. 837 11-2-1311.

¹⁷⁹⁰ Camps 1979, blz. 1041-1042, nr. 852 8-9-1311; zie ook Hoppenbrouwers 2000, blz. 56.

¹⁷⁹¹ Camps 1979, blz. 1045-1046, nr. 856 9-10-1311.

¹⁷⁹² Asseldonk 2002, blz. 439.

¹⁷⁹³ Dat zijn dus geen huurders die later ook wel laat worden genoemd. Asseldonk 2002, blz. 457.

¹⁷⁹⁴ Camps 1979, blz. 55-56, nr. 34 tussen 6-1-1100 en 3-4-1110; Aarts 1992, blz. 19-20.

¹⁷⁹⁵ Bijsterveld 1989a, blz. 14.

¹⁷⁹⁶ Indekeu 1990, blz. 76-79, zie ook blz. 83 voor mogelijk een derde cijnshof; zie ook Enklaar 1941, blz. 24-25, nr. 24 24-9-1331.

¹⁷⁹⁷ Camps 1979, blz. 921-922, nr. 769 26-9-1308: “*ex certa scientia et ex visu et auditu...*”.

¹⁷⁹⁸ Bruning 1974, blz. XXIII-XXV, bijlage 3.

¹⁷⁹⁹ Coopmans 2002, blz. 36; Camps 1979, blz. 790-791, nr. 661 21-1-1304.

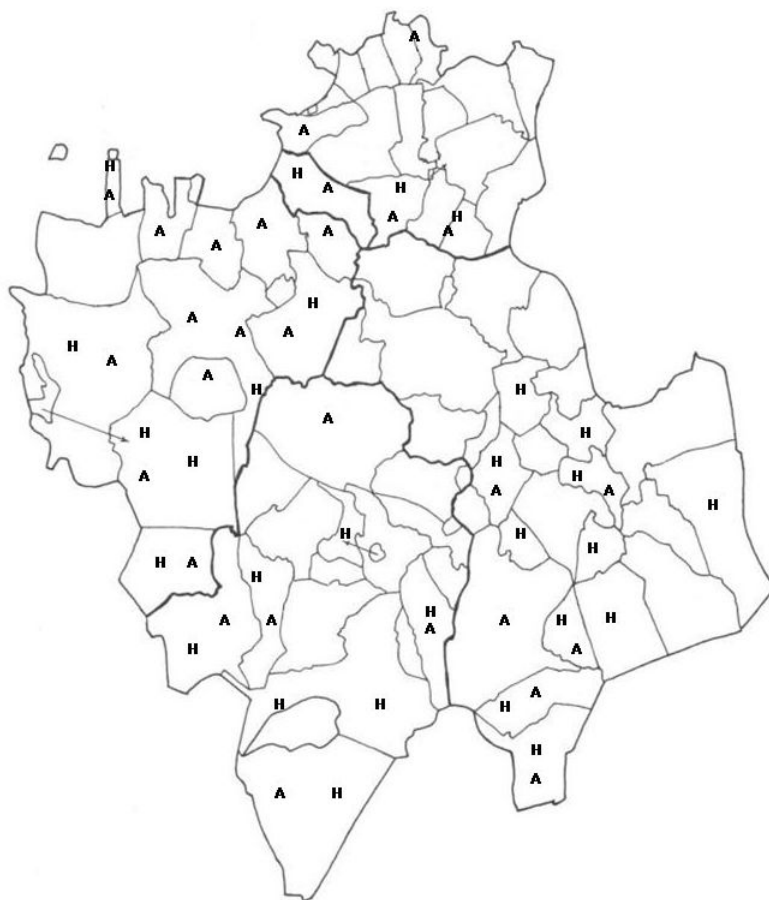
¹⁸⁰⁰ Theuws 1989, blz. 118.

¹⁸⁰¹ Smulders 1962.

¹⁸⁰² Godding 2005, blz. 568-569, nr. 336 29-3-1465.

¹⁸⁰³ BHIC LT 135, f. 21v. octrooi van de Staten-Generaal 22-4-1678.

¹⁸⁰⁴ Asseldonk 2002, blz. 112. Zie voor een mogelijke andere tertiaire bron Asseldonk 2002, blz. 143 inzake de plaatselijke maten.

H: Hof   A : Andere aanwijzingen voor grondheerlijke verhoudingen (zie tekst).

Zoals hierboven al aangegeven, gaan we er hier vanuit dat met curtis of curia een exploitatie-centrum en niet een gewone hoeve wordt bedoeld, ook al worden de onderhorige hoeves niet expliciet genoemd. Uitzondering vormen misschien de “*terram quandam arabilem, domum et curiam cum pratis quibisdam*” in 1261 door de Duitse orde aan het klooster Postel overgedragen¹⁸⁰⁵ en de “*domum unam et curtem*” met de “*sessuram ipsis domo et curti adjacentem*” met 15 bunder bouw- en weiland te Bladel, in 1280 overgedragen aan Floreffe.¹⁸⁰⁶ Het gaat hier kennelijk om één hoeve en dat wordt dan ook expliciet aangegeven. Wellicht zijn het echter van oorsprong wel exploitatiecentra geweest.

De curtis of curia hoeft in de 13de eeuw niet meer het traditionele exploitatiecentrum geweest te zijn, zoals die bijvoorbeeld in de schenkingen aan Willibrord genoemd worden. Daarin worden expliciet de mansiones en casatii die bij de villa behoren, eventueel met hun bewoners, genoemd.¹⁸⁰⁷ Een laat voorbeeld van zo’n verhouding is de schenking in 1232/33 van twee hoevenaars te Hogeloon door Hendrik I van Brabant aan de abdij van Tongerlo.¹⁸⁰⁸ Het kan echter, zoals uit de akte van 1289 met betrekking tot de curtis van Rixtel en Heesbeen blijkt, ook een administratief en bestuurlijk centrum voor het beheer van cijns- en leengoederen zijn geweest. Een expliciet voorbeeld hiervan is de laathof, tot de oprichting waarvoor de heer van Helmond in 1483 van de hertog toestemming kreeg.¹⁸⁰⁹ Zij was bedoeld voor de cijnsplichtigen van de cijnzen in Peelland (buiten Helmond) die de heer van Helmond in 1314 van de hertog had verworven. De taken van de laatbank, bezet door cijnsplichtigen en een meier, waren: erven, onterven en

¹⁸⁰⁵ Camps 1979, blz. 363, nr. 282 19-6-1261.

¹⁸⁰⁶ Camps 1979, blz. 461-462, nr. 367 19/30-4-1280, zie ook blz. 478-479, nr. 383 januari 1282.

¹⁸⁰⁷ Camps 1979, blz. 3-10, 11-13, nrs. 3-6, 8 703-721, zie ook later blz. 19-21, nrs. 13-15 780-815, blz. 27-29, nr. 21 voor 931 villa Empel met kerk en 30 hoeven (zie ook blz. 73-76, nr. 47 3-4-1146 als dit bezit nog intact is).

¹⁸⁰⁸ Camps 1979, blz. 243-244, nr. 168 tussen 11-4-1232 en 2-4-1232.

¹⁸⁰⁹ Coopmans 1988a, blz. 8.

het uitspreken van vonnissen. Dit laatste zal met name het geval zijn geweest bij de uitpanding van wanbetalers.¹⁸¹⁰ Dat wordt in elk geval als reden voor de stichting opgegeven. Onverlet de verschillen in gronduitbating, hebben we hier in beide gevallen met vormen van grondheerschap en grondheerlijke verhoudingen te maken. Ook aan de hand van oude cijzen en cijnskringen zijn cijnshoven en grootgrondbezit op te sporen.¹⁸¹¹

Hoewel, zoals hierboven gesteld, de begrippen grondheer en grondheerlijkheid geen bijzonder hoge ouderdom hebben (ze verschijnen in de 14de en 15de eeuw in de bronnen¹⁸¹²) en de termen dominus en dominium te algemeen zijn om een formele en materiële betekenis er aan te ontleen, komt de term dominus fundi op zijn minst dicht in de buurt van het grondheerbegrip, zoals hierboven beschreven. Zeker wanneer ze verschillende malen in relatie tot een cijns- of laathof vermeld worden.¹⁸¹³ Abt en convent van Tongerlo worden in 1272 als domini fundi van een cijnsgoed in Casteren vermeld.¹⁸¹⁴ In Gerwen is in 1281 sprake van een dominus fundi en cijnsheffer Leonardus zoon van wijlen Dirk Proost, door wiens handen de goederen overgedragen worden.¹⁸¹⁵ In Den Bosch werd “*per manum domini fundi*” overgedragen.¹⁸¹⁶ Ook Camps vertaalt dominus fundi als grondheer in de akte waar Jacob zoon van Jan van Riet als bezitter van het goed Totter Ryet in Poppel wordt vermeld.¹⁸¹⁷ Ten slotte wordt in 1309 de hertog van Brabant vermeld als grondheer van de Haarensche gemene gronden.¹⁸¹⁸ Bij deze laatste voorbeelden ontbreekt de hof en daarmee ook de aanwijzing voor een meer persoonlijke relatie. Het zou hier dus kunnen gaan om grondheerschap in meer moderne zin, dus als grondeigenaar. De combinaties met cijnsgoed en het opdragen per manum domini fundi waar de grondheer over de overdracht staat, pleiten echter daartegen. Bij de laatste akte gaat het duidelijk om hertogelijk domaniaal cijnsgoed, dat we ook in latere stukken tegenkomen. Ook zonder dat er expliciet van curia, curtis of horigheid wordt gesproken, zijn er wel aanwijzingen voor een min of meer uitgebreid domein of meer domeinen te vinden. Een voorbeeld hiervan is het door Steurs onderzochte Empel.¹⁸¹⁹

De term laatbank ondergaat overigens in de loop der eeuwen een betekenisverschuiving of tenminste een betekenisuitbreiding. De 18de eeuwse laathoven van Berlicum, Hilvarenbeek, Mierlo, Deurne en Liessel waren jachtrechtbanken.¹⁸²⁰

De raad en rentmeester generaal van de domeinen had de judicature over de jacht, niet alleen in de statendorpen, “*maer selver ook over alle heerlyckheeden van de smalre heeren uytgesondert alleen die geene dewelcke met erflaetbancken by hare erectie ofte naderhandt by de hertogen van Brabant syn begiftigt geworden ende voorsien*”.¹⁸²¹

De eerder genoemde pertinentieformules lichten ons in elk geval niet in over de omvang van de domeinen, maar daar zijn elders wel indicaties voor te vinden.¹⁸²² Een eerste voorbeeld is Sterksel. Dit domein werd omstreeks 1196/98 door de heer van Heeze via de aartsdiaken van Luik verkocht aan de abdij van Averbode.¹⁸²³ De abdij waakte, zoals uit diverse akten blijkt, scherp tegen aantasting van haar bezittingen.¹⁸²⁴ Anderzijds zijn geen aanwijzingen gevonden dat dit goed door nieuwe schenkingen vermeerderd is. Bij de Vrede van Munster in 1648 behielden de buitenlandse abdijen hun bezittingen. We mogen daarom aannemen dat het grondbezit van de abdij van Averbode in Sterksel vanaf de middeleeuwen tot in de Bataafs-Franse tijd gefixeerd is.¹⁸²⁵ Sinds de Bataafs-Franse tijd maakte het deel uit van de gemeente Soerendonk, Sterksel en Gastel.¹⁸²⁶ De oude heerlijkheid Sterksel bleef men echter ook daarna

¹⁸¹⁰ Krom 1984, blz. 181-183.

¹⁸¹¹ Zie bijvoorbeeld Coenen 2001, blz. 33, inzake het cijnshof van het kapittel van St. Servaas te Maastricht in Someren.

¹⁸¹² Deutsches Rechtswörterbuch onder deze lemma's; Schreiner 1983, passim.

¹⁸¹³ Zie hierboven tekst en noten.

¹⁸¹⁴ Camps 1979, blz. 426-427, nr. 337 oktober 1272.

¹⁸¹⁵ Camps 1979, blz. 476, nr. 380 14-11-1281: “*ipsa domino fundi, videlicet Leonio filio quondam Theodorici Prepositi, a quo in censum teneri noscantur .... per manum domini fundi predicti rite institui fecit in eisdem...*”.

¹⁸¹⁶ Camps 1979, blz. 572, nr. 469 12-2-1292.

¹⁸¹⁷ Camps 1979, blz. 928, nr. 775 16-4-1309.

¹⁸¹⁸ Camps 1979, blz. 932-934, nr. 778 24-5-1309.

¹⁸¹⁹ Steurs 1976, blz. 65.

¹⁸²⁰ BHIC LT 48, 20-3-1716; LT 92, f. 28 4-3-1743; LT 93, f. 117 14-8-1754; RRG 37, f. 188 7-11-1764; zie ook RRG 2, f. 97 7-9-1662 met betrekking tot Haren.

¹⁸²¹ RRG 136 f. 43 23-5-1703.

¹⁸²² Vergelijk ook Verhulst 1966, blz. 139: “*ce territoire [de villa, het domein HV] coincide souvent avec celui d’ un de nos villages contemporaines*”.

¹⁸²³ Camps 1979, blz. 147-150, nr. 87 en 88 1196-1198.

¹⁸²⁴ Camps 1979, blz. 173-174, nr. 105 oktober 1211, blz. 185-187, nrs. 117 en 118 mei 1220, blz. 293-294, nr. 213 1245, blz. 303-304, nr. 204 tussen 6-4-1246 en 30-3-1247, blz. 383-388, nrs. 298, 299, 301 en 303, 12-11-1265, 5-1-1266, 4-5-1266, 8-6-1266, blz. 400-401, nr. 316 januari 1269, blz. 404-405, nr. 318 augustus 1269, blz. 540-542, nr. 437 22-5-1289, blz. 571, nr. 468 29-12-1291.

¹⁸²⁵ Sanders 1996a, blz. 491.

¹⁸²⁶ Sanders 2002, blz. 410-411.

onderscheiden. Van der Aa noemt deze expliciet en geeft als grootte bijna 1940 ha. aan. We moeten hierbij in aanmerking nemen dat de heer van Heeze, Herbertus van Millen, hiermee afstand deed van slechts een deel van zijn bezit. Heeze bijvoorbeeld was in 1844 bijna 3740 ha. groot. Dit is gezien het voorgaande ook in overeenstemming met het middeleeuwse allodium. In en om het gebied van Sterksel lagen uitgebreide bossen.¹⁸²⁷ Het allodiale goed Reusel werd in het tweede en derde kwart van de 12de eeuw in delen aan het klooster van Postel geschonken.¹⁸²⁸ De grenzen van het allodium werden in 1394 door hertogin Johanna beschreven en bevestigd.¹⁸²⁹ Deze grenzen waren tevens die van de laatbank die de Meester van Postel in Reusel had en tot 1689 gehandhaafd is gebleven.¹⁸³⁰ Ervan uitgaande dat deze grenzen ook die van de latere gemeente Reusel waren, bedroeg de oppervlakte 3129 ha.¹⁸³¹ De allodiale grondheerlijkheid Waalre en Weerde (Valkenswaard), die in het bezit was van de abdij van Echternach, had volgens het kadaster een oppervlakte van bijna 3515 ha.¹⁸³² Het allodium Lieshout, aan het einde van de 12de eeuw aan de priorij van Postel vermaakt, bedroeg 2537 ha.,¹⁸³³ maar dat getal zal gecorrigeerd moeten worden voor Ginderdoor dat hertogelijk was. Maar ook na deze correctie blijft Lieshout een omvangrijk domein. Het Marienstift te Aken noemt zich in 1307 eigenaar van ‘vanouds’ het allodium Budel.¹⁸³⁴ In de 19de eeuw telde Budel 3896 ha. Budel werd pas in 1421 bij de Meierij ingelijfd, het was toen een allodium van de heer van Cranendonk.¹⁸³⁵ Ik wil benadrukken dat ik hiermee niet per definitie de omvang van de oude domeinen samen laat vallen met die van de latere gemeenten. Het gaat hier slechts om aan te tonen, dat op bepaalde tijdstippen er tenminste enkele grote domeinen bestonden in het studiegebied, waarvan de grenzen te traceren zijn. Doordat deze grenzen (deels) samenvielen met 19de eeuwse gemeentegrenzen, is het eenvoudig een idee te vormen over de grootte van een domein op een zeker moment, met alle mogelijke slagen om de arm voor correcties van dien. Hiermee wordt ook niet gezegd, dat deze domeinen altijd zo groot zijn geweest, nooit veranderd zijn, etc. Een ander voorbeeld van omvangrijke domeinen wordt gevonden in de regeling tussen Boudewijn van Vught en hertog Hendrik I van Brabant in 1232. Boudewijn deed daarbij ten behoeve van de hertog afstand van zijn allodium tussen Molengraaf en Maas. Hij kreeg dat gebied echter terug als leengoed.¹⁸³⁶ Dat was één van de traditionele manieren waarop een heer een vazal aan zich kon binden. Bij ongewenst gedrag raakte de laatste immers zijn van oorsprong eigen bezittingen, familiegoed, kwijt. Kappelhof veronderstelt dat dit het gebied was ten noorden en westen van Herlaar (St. Michielsgestel), tussen de Dommel en de Dieze, dus in de directe omgeving van Den Bosch. Meer in het oosten lag Gelders leengoed.¹⁸³⁷ Steurs suggereert op basis van de voornaam Daniel dat er een familiale band zou bestaan tussen de in 12de en 13de eeuw vermelde Van Vughts, Van Orthens en Van Meerwijks. Dat zou in elk geval een invulling geven aan het allodium tussen de Molengraaf en de Maas.¹⁸³⁸ Het zou wellicht ook de banden van de heer van Meerwijk met de graven van Gelre verklaren, want die hadden de heren van Vught ook. De familie van Vught bezat ook nog Oirschot of tenminste grote delen daarvan. Uiteindelijk moesten ze dat met de hertog delen. Henderikx zag kort voor het jaar 1000 - mogelijk van oorsprong koninklijk - domeingoed onder Vught en Berlicum in handen van Ansfried.¹⁸³⁹ In 1220 is sprake van het domein Helmond. Van Boven gaat er vanuit dat Helmond deel uitmaakte van een groter domein.¹⁸⁴⁰ Hij wordt in die opinie gevolgd door anderen, zij het dat er over details verschillen bestaan.¹⁸⁴¹ Cerutti viel het al eerder op dat de voornaamste Brabantse steden alle zijn ontstaan op het domein van één grondheer. Hij trekt deze lijn door naar de kleinere steden, waaronder St. Oedenrode.¹⁸⁴² Theuws oppert de veronderstelling dat Bergeyk vanouds een - of zelfs Bergeyk in combinatie met Lommel een gigantisch - koninklijk domein was.¹⁸⁴³ Rondom het dorp Bergeyk hadden verschillende abdijen in de 11de en 12de eeuw grote belangen.¹⁸⁴⁴ In de regio Tilburg-Helvoirt lagen de goederen van de heren van Tilburg. In 1192

¹⁸²⁷ Onder andere Camps 1979, blz. 571, nr. 468 29-12-1291, zie verder bijlage bossen.

¹⁸²⁸ Camps 1979, blz. 107-114, nr. 69 omstreeks 1173.

¹⁸²⁹ RHCE microfiches Postel AAPo 295 (Reusel VII-XI).

¹⁸³⁰ Sanders 1996a, blz. 457. Een fragment van een register van vrijwillige rechtspraak van deze laatbank uit 1570-1572 wordt bewaard in de abdij van Tongerlo (AAT map Reusel).

¹⁸³¹ Aa 1839, dl. 9, blz. 441-443.

¹⁸³² Aa 1839, dl. 12, blz. 11.

¹⁸³³ Aa 1839, dl. 7, blz. 314-315.

¹⁸³⁴ Camps 1979, blz. 900-902, nr. 753 26-9-1307.

¹⁸³⁵ Aa 1839, dl. 2, blz. 799-801 (misbruik van voogdij of pretenties van het Stift? HV).

¹⁸³⁶ Camps 1979, blz. 236-237, nr. 160 1-5-1232; Aarts 1992, blz. 32-34.

¹⁸³⁷ Kappelhof 1995, in het bijzonder blz. 18-20.

¹⁸³⁸ Steurs 1977, blz. 102.

¹⁸³⁹ Henderikx 1990, blz. 132; zie ook Koch 1970, nr. 54 26-9-985.

¹⁸⁴⁰ Boven 1983, in het bijzonder blz. 102.

¹⁸⁴¹ Bussel 1989, Vogels 1999.

¹⁸⁴² Cerutti 1969, in het bijzonder 54-57.

¹⁸⁴³ Theuws 1988, blz. 314-316; Theuws 1989, blz. 97-216, in het bijzonder blz. 139; Theuws 2004 blz. 32.

¹⁸⁴⁴ Vangheluwe 2009.

stelden heer Giselbert van Tilburg en zijn moeder Alaysa de mensen die op hun allodium Helvoirt woonden onder het gezag van de parochie Oost-Tilburg. De parochie Oosttilburg, het huidige Oisterwijk, omvatte ook Udenhout en Berkel.¹⁸⁴⁵ De bossen onder Udenhout en Helvoirt hebben vermoedelijk oorspronkelijk tot het domein van de heren van Tilburg behoord. Van Tilburgs en Bacs, de laatsten mogelijk geparenteerd aan de heren van Tilburg,¹⁸⁴⁶ hadden omstreeks 50 jaar later nog rechten op de tienden van Tilburg, Berkel en Oisterwijk,¹⁸⁴⁷ zowel op de oude tienden, een aanwijzing voor de rechten op de kerken van Tilburg en Oisterwijk, als op de tienden van nieuw ontgonnen gronden. Ook het patrocinium van de Tilburgse Heikese kerk - St. Dionys - duidt op stichting van die kerk door de Giselberts.¹⁸⁴⁸ Daarnaast hadden later de Bacs nog molenrechten en rechten op woeste gronden, hetgeen ook duidt op resten van een grondheerlijk domein.¹⁸⁴⁹ Hoewel het domein Tilburg c.a. in het midden van de 13de eeuw erg versplinterd was,¹⁸⁵⁰ ligt het voor de hand dat het in de 12de eeuw nog een aanmerkelijk vaster geheel vormde.¹⁸⁵¹ Om het domein van de heren van Tilburg lagen verspreide bezittingen, zoals bijvoorbeeld die van Diderik van Altena, die zowel in Drunen en Waalwijk als in Mierde en - iets verder op - in Heugten allodia bezat.¹⁸⁵² De Van Herlaers waren niet alleen in St. Michielsgestel, maar ook in Hilvarenbeek en Bergeyk gegoed. Niermeijer liep de grenzen na van het Loosbroek onder Heeswijk en Dinther, bos en woeste gronden waar de abdij van Berne rechten had, en kwam tot de een oppervlakte van 5000-6000 hectares.¹⁸⁵³

Er waren daarnaast kleinere heren, die als meier van een hof begonnen waren, maar door het ambt erfelijk te maken, er in slaagden om zich min of meer los te maken van de moederorganisatie en zich daarbij goederen van deze moeder toe te eigenen.¹⁸⁵⁴ Verhoging van de sociale status speelde zich af via het ridderschap.¹⁸⁵⁵ Dit was van oorsprong geen adellijke status, maar een beroepsaanduiding, die sterk met ministerialiteit verbonden was. Door een toename van de waardering van de ridders in relatie tot onder andere de kruistochten ontstond er een assimilatie met de adel, waarvan de ridders door statusverhoging profiteerden.¹⁸⁵⁶ Willem van Gestel, die omstreeks 1225 tenminste een deel van de goederen van het kapittel van St. Jan in Luik te Moergestel geusurpeerd had, is daar mijns inziens een typisch Meierijs voorbeeld van.¹⁸⁵⁷ Maar ook de herkomst van bijvoorbeeld de heren van Deurne moet naar mijn mening in dit milieu gezocht worden.¹⁸⁵⁸

De gegevens over hoven en domeinen zijn ons maar in beperkte mate, vooral via de archieven van kerkelijke instellingen, overgeleverd, waardoor op basis van de geprojecteerde hoven en domeinen op het

¹⁸⁴⁵ Toorians 2001b, blz. 62.

¹⁸⁴⁶ Er wordt momenteel wel aangenomen dat de Bacs afstammelingen van de heren van Tilburg waren. Martin de Bruijn deelt die mening niet (Bruijn 2001b blz. 163, zie noot 106). Hij is van mening dat de Bacs van oorsprong dienstlieden van de hertog van Brabant of wellicht van de heren van Tilburg waren. Deze mening baseert hij op de plek in opsomming van de getuigen in Stichtse oorkonden. Wouter Bac wordt daar onder de ministerialen genoemd (vriendelijke mededeling Martin de Bruijn). In een akte van najaar 1196 (Camps 1979, blz. 141-143, nr. 83) met als getuigen "*tam liberi quam ministeriales*" staat Giselbertus de Tilburg tussen edelen als Grimbergen, Schoten, Diest en Altena, terwijl Walterus Bac achter bekende ministerialen als Wesenmale en Rotslaer staat. Naamsovereenkomsten met de Van Tilburgs en het beschikken over goederen die vanouds tot het domein Tilburg behoord zullen hebben, geven echter ook een indicatie voor een mogelijke verwantschap.

¹⁸⁴⁷ Camps 1979, blz. 253-254, nr. 175 1-5-1234, blz. 273-274, nr. 194 18-3-1242, zie ook blz. 268 nr. 189 28-5-1240, blz. 305-306 nr. 226 6-4-1248.

¹⁸⁴⁸ Adriaenssen 2001b, blz. 83.

¹⁸⁴⁹ Adriaenssen 2001a, blz. 49-50, 56, 59.

¹⁸⁵⁰ Camps 1979, blz. 327-328, nr. 248 20/30-4-1253, blz. 329 nr. 249 20/30-4-1253, blz. 330, nr. 250 mei 1253, blz. 330-331, nr. 251 mei 1253, blz. 351-352, nr. 272 7-5-1259, blz. 358-359, nr. 278 1-10-1259, blz. 370-371, nr. 288, mei 1263, blz. 378-378, nr. 295 15-4-1264, blz. 242-243, nr. 167 9-4-1232/2-4-1233, blz. 284-286, nr. 205 6-12-1244, blz. 286-287, nr. 206 14-12-1244, blz. 402-404, nr. 317 4-5-1269; zie voorts Toorians 2001b, blz. 71.

¹⁸⁵¹ Vergelijk Bruijn 2001a, blz. 102-103.

¹⁸⁵² Camps 1979, blz. 176-177, nr. 107 circa 1212, blz. 177-178, nr. 108 circa 1212, blz. 192-194, nr. 124 1223, blz. 194, nr. 125 1223, blz. 198, nr. 128 1224, blz. 221 nr. 149 26-2-1230, blz. 230-231, nr. 155 8-2-1232; zie Klaversma 1978, passim over de overige goederen van de Van Altena 's; verder Smits sd. blz. 28.

¹⁸⁵³ Niermeyer 1964, blz. 121.

¹⁸⁵⁴ Last 1983, blz. 418-419; Schütte 1983, blz. 344; Zotz 1995, blz. 100; Störmer 1995, blz. 186; Bijsterveld 1989a, blz. 16; Theuws 1989, blz. 110-116, 123-124, 189; Aarts 1992, blz. 21-22.

¹⁸⁵⁵ Bijsterveld 1989b, blz. 61, 78-82.

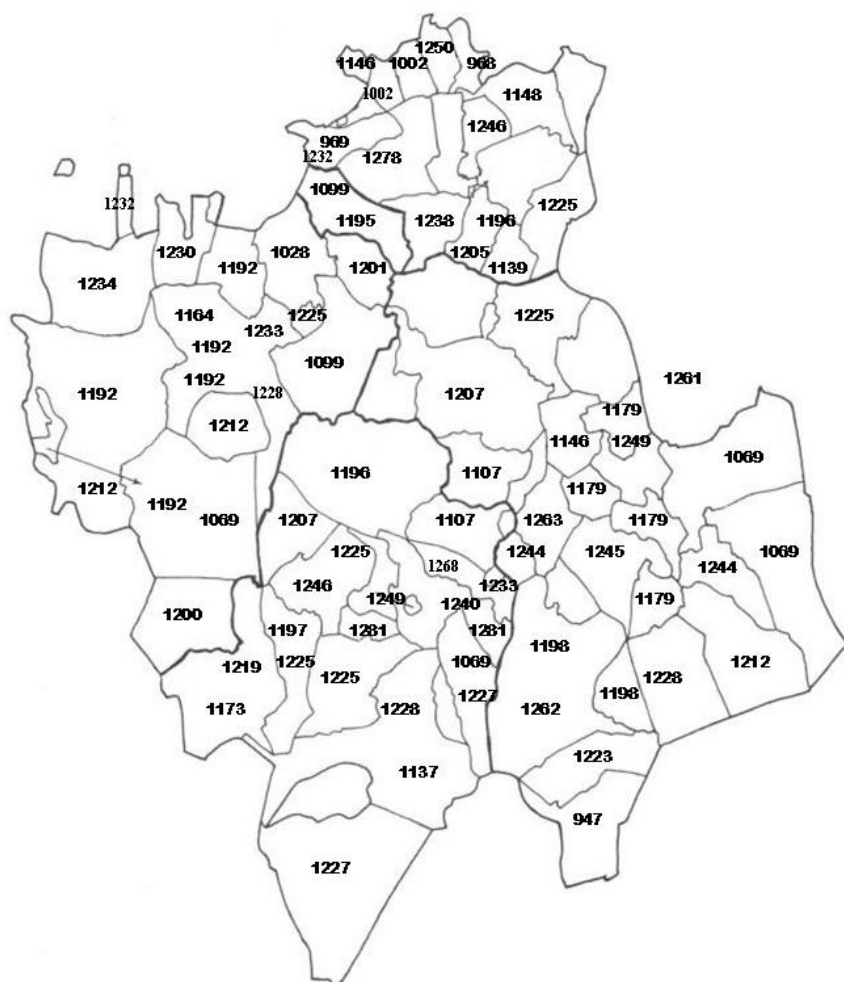
¹⁸⁵⁶ Winter 1962, blz. 59-110; Steurs 2004b, passim; zie ook Bijsterveld 1989a, blz. 24-25.

¹⁸⁵⁷ Camps 1979, blz. 200-201 nr. 131 14-8-1225, blz. 201-202, nr. 132 => 14-8-1225, blz. 216-217, nr. 144 oktober 1228, blz. 217-218, nr. 145 6-11-1228, blz. 219-220, nr. 147 > 6-11-1228.

¹⁸⁵⁸ Vergelijk Spiess 1995, blz. 409: Voor bijna ieder dorp is wel een laagadellijk geslacht te vinden, dat de naam van dat dorp voert, voortgekomen uit de ministerialiteit. Dit kan in principe gelden voor al het van oorsprong kerkelijke grondgrondbezit. Bijsterveld noemt verder de Van Waalres in 1156 ministeriaal, in 1245 miles, te Alphen het riddermatige geslacht Decanus, maar de decanus was vanouds de assistent van de meier, verder Van Bladel, Van Oerle, Van Bergeyk, Van Vught (Bijsterveld 1989a, blz. 24), zie verder Bijsterveld 1998a, blz. 51-52; Asseldonk 2002, blz. 398-400.

vorige kaartje een scheef beeld zou kunnen ontstaan van de feitelijke ontsluiting¹⁸⁵⁹ van de Meierij van Den Bosch voor de uitgifte van de gemene gronden. Neemt men naast de domeinen nog meer elementen in beschouwing, zoals vermeldingen van kerken, plaatsnamen, ridders naar een plaats genoemd etc., dan wordt duidelijk dat dit gebied toen beslist geen verlaten woestenij was, maar een fijnmazige wereldlijke en kerkelijke infrastructuur¹⁸⁶⁰ had. Er mag daarbij worden aangenomen, dat dezelfde domaniale structuren ook voorkwamen in plaatsen waarover geen expliciete gegevens daarvan zijn overgeleverd. Er zijn in elk geval geen aanwijzingen bekend, dat dit niet het geval zou zijn geweest.

Kerkelijke en wereldlijke infrastructuur met jaartal van vermelding (op basis van Camps 1979).

2.3.4.8 De Meierijse grondheerlijkheid en de woeste gronden

Nu vastgesteld is dat in de 11de, 12de en 13de eeuw grondheerlijkheid en grondheerlijke verhoudingen een dominante rol hebben gespeeld, waarvan zelfs in de 16de eeuw nog sporen zijn vast te stellen, dient nog aangetoond te worden dat de woeste gronden onderdeel uitmaakten van de grondheerlijkheid. Eigenlijk is dat in het eerste deel van deze studie al aannemelijk gemaakt. De woeste gronden, met name de bossen, maakten deel uit van de agrarische bedrijfsvoering. Maar ook rechtshistorisch valt dit aan te tonen, een paar voorbeelden. Bij de hoven die Albert van Dinther en Amelrik van Heeswijk omstreeks 1200 aan de abdijs van Berne schonken, worden expliciet gebruiksrechten op de gemene gronden genoemd:

*“cum libera potestate communis usus in aquis et pascuis et in silvis de Hesewich”*¹⁸⁶¹ en *“porcos itaque domesticos in prelibata silva sine decima nutrire, communibus pascuis pratorum et rivorum cum suis*

¹⁸⁵⁹ Ontsluiting in de zin van ontsluiting van de wildernis die Stepalus ons wilde doen geloven.

¹⁸⁶⁰ Onder infrastructuur wordt hier verstaan dat er een netwerk was van voorzieningen voor kerkelijke en - onze termen - publieke wereldlijke dienstverlening: kerk, pastoor, laatbank of rechtbank voor zowel volitaire als contentieuze zaken, etc.

¹⁸⁶¹ Camps 1979, blz. 145-147, nr. 85 tussen 13 mei en 4 juni 1196.

*coheredibus participare...*¹⁸⁶² De afzonderlijke hoeven hadden één of twee rechten op de weide: *“unam falcem in prates”, “duos falces in prates”*.¹⁸⁶³

De curtis van Orthen werd door hertog Hendrik I inclusief de weiderechten overgedragen aan dezelfde abdij.¹⁸⁶⁴ Bij de overdracht van het nieuwe land te Drunen dat in 1244 aan de abdij van Ter Kameren was het gebruik van de gemeenschappelijke weides inbegrepen.¹⁸⁶⁵ Godert van der Aa had in 1453 een goed te Milheeze onder Bakel. Hij had geen gerechtsheerlijke bevoegdheden daar, want Bakel was een hertogsdorp. Toch had hij rechten op de woeste gronden onder Milheeze:

*“Alsoe als onse waelgeminde Goder van der Aa ons jegenwoerdelic te kennen heeft gegeven, hoe syne vorderen voir en hy nae geweest sijn grontheeren in den heerschape van Milheze, in onser dorpe van Bakel gelegen; ende dat sy by redenen van dien aldaer hebben plegen ende hen toebehoort heeft te cheinse uyt te geven, heyden, weyden ende strathen, alsoe hy selve oic noch dagelicx doet alst geboert, daer aff hen toebehoort hebben die cheinsen, die boeten ende gewinne, hebben oic aldair den houtschat, die schouwingen, brueken die daer in valle ende diverse andere rechten ende heerlicheeden, van welcken voors. grontceinsen, boeten, gewinnen, houtschat en bruecken, die in der schouwingen vallen, overecht behoort heeft voir syner ende sijne vorderen dienende laten ende gebueren van den voirs. heertschape totter uytspandinge toe ...”*¹⁸⁶⁶

De oorkonder is onverdacht, dat was namelijk de landsheer: Philips de Goede. Een eind 17de eeuwse akte, een late uitgifte, maakt nog eens duidelijk dat de rechtsverlener handelt vanuit zijn rol als grondheer.

Een lasthebber van de abt van Floreffe gaf in 1698 aan de inwoners van Lieshout uit en deed daarbij met enkele reserves afstand van: *“alle hijen, weijen, vrunten ende molenhijen bestaende in de camp ofte Boschvelt, buitenbroeck, houwbeemt, weijde, Mosselaer ende Elfduijn”*,¹⁸⁶⁷ waarbij voorwaarde was dat de ingezetenen die *“goederen sullen mogen meijen, pastureren, vlaggen, strauwsel meijen, torven, torff vercoopen, hout planten, cappen ende vercoopen, weijen, etc. al oft was hun eigen goed der gemeene ingesetenen”*. Het venijn zit in de laatste woorden: alsof het hun eigendom was. Dat was en werd het ook niet: *“Des heeft den heere cedant qualitate qua als behoudende den erffgrondt als grondtheere van Lieshout, der voors. gecedeerde goederen gelooft alle de jaerlijcx grontchijnsse daer op uijtgaende soodanigh te gelden ende te betaelen dat die gemijne ingesetenen alhier daerdoor niet en sullen worden gemolesteert ofte beschadight”*.¹⁸⁶⁸ De grondheer behield dus de ‘erfgrond’, in onze termen de blote eigendom, en deed dus slechts afstand van gebruiks- en genotsrechten. Interessant is dat sprake is van een grondcijns die Floreffe zou blijven betalen. Strekte de cessie zich uit tot goed dat cijnsplichtig was aan de hertog van Brabant?¹⁸⁶⁹ In dat geval zou Floreffe meer rechten hebben verkocht, dan ze bezat.¹⁸⁷⁰

Ook in de omstandigheden waarin overdracht van de gemene gronden van Lieshout plaatsvond is een overeenkomst met eerder eeuwen te onderkennen. In 1698 droeg Floreffe de heerlijkheid Lieshout over aan Postel, dat meteen een begin maakte met de uitverkoop van de heerlijke goederen. De heerlijke rechten zelf zouden met de resterende bijbehorende rechten in 1714 verkocht worden aan een particulier.¹⁸⁷¹ De inwoners van Lieshout zullen aantasting van hun gebruik van deze gronden voorzien hebben en daarom kort voor de vervreemding met Floreffe tot een overeenkomst zijn gekomen.

Van Asseldonk nam in 1996 voor de graafschap Rode afstand van de idee, dat de zeggenschap over de gemene gronden een landsheerlijk voorrecht was.

Hij schreef: *“Landsheerlijk gezag, met zeggenschap over territorium zoals vorsten en hoge edelen, zullen de Van Rodes niet gepretendeerd hebben. Hun aanspraken op de woeste gronden zullen gebaseerd zijn geweest op grondheerlijk gezag, dat wil zeggen hun zeggenschap over mensen en hun bezittingen, zowel grond als produktiemiddelen zoals bijvoorbeeld molens”*.¹⁸⁷²

Hoewel hij niet expliciet stelt, dat het bij grondheerlijke rechten om private rechten met een publiekrechtelijk randje gaat, lijkt het me dat uit zijn omschrijving *“mensen en hun bezittingen ...”*, die conclusie wel getrokken mag worden. Dat is een benadering die hij later - jammer genoeg - niet heeft vastgehouden.¹⁸⁷³ Buiks stelde in 1992, dat volgens het wildernisregaal de woeste gronden behoorden tot

¹⁸⁶² Camps 1979, blz. 168-171, nr. 101 circa 1205.

¹⁸⁶³ Camps 1979, blz. 248-253, nr. 173 kort voor 1233.

¹⁸⁶⁴ Camps 1979, blz. 234-235, nr. 159 tussen 21 maart 1231 en 10 april 1232.

¹⁸⁶⁵ Camps 1979, blz. 287-288, nr. 207 1244.

¹⁸⁶⁶ Heeren 1924.

¹⁸⁶⁷ Dat wil zeggen een gebied westelijk en noordwestelijk van het huidige dorp, vanouds allodium van de abdij (Knoop 1987, passim.).

¹⁸⁶⁸ BHIC LT 158a, f. 229-230 15-10-1698.

¹⁸⁶⁹ Knoop 1987, blz. 52-54.

¹⁸⁷⁰ BHIC LT 75 31-12-1782.

¹⁸⁷¹ Knoop 1987, blz. 66-67.

¹⁸⁷² Asseldonk 1996, blz. 61.

¹⁸⁷³ Asseldonk 1999, blz. 34: *“Ook lokale heren inden cijnzen, ofwel omdat zij ook koninklijke rechten pretendeerden, of omdat ze deze als een van de heerlijke rechten in leen of als door de hertog aflosbaar pandgoed kregen van de hertog van Brabant”*.

het bezit van de grondheer.¹⁸⁷⁴ Buiks verleent daarmee de grondheren koninklijke rechten, die ze nooit ontvangen hebben en waar die ze ook niet nodig hadden. Ze hadden een eigen recht op de gemene gronden binnen hun domein, alleen vanuit hun positie als grondheer.

Omdat niet te bewijzen valt dat usurpatie niet is voorgekomen kan men uiteraard vasthouden aan usurpatie van generieke koninklijke rechten op de woeste gronden. Echter voor het usurperen noch voor de generieke koninklijke rechten zijn voor de Meierij belangrijke aanwijzingen, laat staan onomstotelijke bewijzen beschikbaar, zodat dit een ‘constructie’ is en dus - indachtig het scheermes van Ockham - een oplossing van mindere kwaliteit, dan de hierboven aangevoerde verklaring van het zuivere grondheerschap.

2.3.4.9 Samenvatting.

De Meierij van Den Bosch was van de 11de tot 14de eeuw bepaald geen verlaten gebied. Er was een duidelijke, fijnmazige, juridische en kerkelijke infrastructuur waarin wereldlijke en geestelijke grondheerlijkheden of domeinen met onderhorige hoeves, meiers, voogden, horigen, etc. een belangrijke rol speelden. Deze domeinen bestonden naast gecultiveerde landerijen uit woeste gronden, die - zoals uit hoofdstuk 1 is gebleken - werden ingezet bij de agrarische bedrijfsvoering. De domeinen konden een grote omvang hebben. Duizenden hectares aaneengesloten was niet bijzonder. Bij een dergelijke fijnmazige structuur moet aangenomen worden, en dat blijkt ook uit de grensbepalingen, dat deze domeinen onderling een zekere begrenzing kenden. Dat impliceert dat res nullius, gebied dat aan niemand toebehoorde, niet of maar heel beperkt zal zijn voorgekomen.

2.3.4.10 Einde grondheerlijke verhoudingen

Van de oorspronkelijke materiële verhoudingen tussen de grondheren, horigen en andere afhankelijken en vrije boeren¹⁸⁷⁵ in de Meierij is weinig bekend. Vanaf het einde van de 12de eeuw en in de loop van de 13de eeuw¹⁸⁷⁶ lijkt de grondhorigheid plaats te maken voor cijnsplichtigheid en ook tijdpacht,¹⁸⁷⁷ hoewel - zoals uit het voorgaande blijkt - sommige relictten van de horigheid bleven bestaan. In de 14de eeuw en later exploiteerden de grote abdijen hun hoven in elk geval in tijdpacht. Door de cijzen en de pachten werd wie waar rechten had scherper afgepaald, waarmee vanzelf een spanningsveld ontstond met betrekking tot de extensief gebruikte ongecultiveerde gronden. Het verlenen van exclusieve rechten aan derden, anderen dan de oorspronkelijke gebruikers, werd financieel interessant. Dit spanningsveld werd door de uitgaven van deze gronden vanaf het einde van de 13de eeuw voor een groot deel geneutraliseerd, maar niet volledig. Dat blijkt uit de vele conflicten over de gemene gronden, maar ook bijvoorbeeld uit de willigheid van de inwoners van Deurne in 1466¹⁸⁷⁸ om hun gemene gronden opnieuw, tegen een nieuwe koopsom, uit te laten geven. Dit om te voorkomen dat er in de toekomst maar enige twijfel over hun rechten zou kunnen ontstaan. Dat was ook de reden waarom die van Broekhoven en Rijthoven in 1447 tegen een vergoeding van 50 Rijders¹⁸⁷⁹ hun oude brief lieten ratificeren: “*soe dagte zy nogtans dat hen in toekomende tyden stoot daer soude mogen werden gemaakt*”.¹⁸⁸⁰

2.3.5 Heerlijke goederenverwerving in het algemeen

De grotere heren, veelal de aankomende landsheren, hadden in de late middeleeuwen verschillende mogelijkheden om goederen te verwerven en daarmee hun ‘stem in staat’ te vergroten en hun economische positie te verbeteren.¹⁸⁸¹ De volgende opsomming is niet uitputtend:

- Het in bezit nemen van res nullius of gebied waarvan men aannam dat het res nullius was en dat ontginnen. Gezien de aard en de tijd van handeling is deze vorm weinig gedocumenteerd. Een voorbeeld van een dergelijke ontginning is echter te vinden in het Thüringerwoud omstreeks 1034.¹⁸⁸²
- Occupatie van bestaande goederen van derden ten tijde van zwakte van deze derde.¹⁸⁸³
- Veroveringen.¹⁸⁸⁴

¹⁸⁷⁴ Buiks 1992, blz. 26, zie ook blz. 27.

¹⁸⁷⁵ Theuws 1989, blz. 190 “*Het is niet te verwachten dat kleine vrije boeren veel landbouwgrond in eigendom bezaten*”.

¹⁸⁷⁶ Vergelijk Hoppenbrouwers 2000, blz. 54 en 56-57 en Asseldonk 1999 inzake de oude denarii.

¹⁸⁷⁷ Pacht of huur voor een bepaalde van te voren vastgestelde periode (Jansen 1954).

¹⁸⁷⁸ BHIC LT 158a, f. 261-265v. 20-1-1466.

¹⁸⁷⁹ Gouden munt ter waarde van 24 stuivers (Gelder 1972, blz. 47, blz. 268).

¹⁸⁸⁰ BHIC LT 158a, f. 295-297 22-12-1447.

¹⁸⁸¹ Vergelijk Blockmans 1997, blz. 72.

¹⁸⁸² Holger 1896, blz. 518; Verhulst 1964, blz. 457.

¹⁸⁸³ Rösener 1995b, blz. 145.

- Voogdij uitoefenen over geestelijke goederen en deze als beloning daarvoor deels usurperen.¹⁸⁸⁵ Er zijn voorbeelden van voogden die de helft van de hoven van een klooster innamen of dat de voogdijlasten de helft van de inkomsten van de hoeven besloegen.¹⁸⁸⁶ Ook woeste gronden waren gewild bij de voogden. In juli 1248 verleende de abdijs van Inde bij Alken aan Jan heer van Oudenaarde haar voogd enkele rechten tot verbetering van zijn leen, waaronder de helft van “*omnis warasceti*” die de abdijs nu bezat en in de toekomst zou hebben in de parochies van Wodecq en Kain om die erfelijk te bezitten. Jan verbond zich op zijn beurt om de goederen van de abdijs, bepaaldelijk de ‘waréchaix’, in deze plaatsen te beschermen.¹⁸⁸⁷
- Het dwingen van kleinere heren in een afhankelijkheidsverhouding. Feodalisering van allodiaal goed, dat wil zeggen dat de kleinere heren hun goederen of een deel daarvan aan de grotere heer in ruil voor bescherming of andere voordelen opdroegen en die vervolgens in leen terugkregen, is een breed verspreid verschijnsel.¹⁸⁸⁸ Door hun grotere economische¹⁸⁸⁹ en politieke macht hadden zij daar verschillende mogelijkheden voor. Een daarvan is het stichten van een vrijheid in de nabijheid van het goed van deze heren, waardoor hun horigen verleid werden weg te trekken.¹⁸⁹⁰ Maar ook directe bedreiging, het tegenhouden van verkeer, het aankopen van erfrechten, etc. Dit alles kon er toe leiden dat plaatselijke heren eenvoudig weggevaagd werden en het geslacht op zijn best in het stedelijke patriciaat een voortbestaan vond.¹⁸⁹¹
- De aankoop van goederen van andere heren.¹⁸⁹²
- Het optreden als scheidsman, waarbij vervolgens als deel van de deal een deel van het omstreden goed als vergoeding werd opgeëist.¹⁸⁹³
- Het voeren van op goed gerichte huwelijkspolitiek.¹⁸⁹⁴
- Het zich laten belenen met goederen door andere heren.¹⁸⁹⁵
- Het zich laten belenen met goederen die aan een bepaald ambt verbonden waren.¹⁸⁹⁶
- Verpanding.¹⁸⁹⁷
- Usurpatie van koninklijke domeinggoederen (fisci).¹⁸⁹⁸
- Confiscatie (usurpatie) van goederen van leenmannen.¹⁸⁹⁹
- Terugname van opengevallen leengoederen.¹⁹⁰⁰

Deze heren lieten de verworven landen niet renteloos liggen maar ontpopten zichzelf als grootondernemers. Zij lieten door tussenkomst van derden grote gebieden ontginnen.¹⁹⁰¹

¹⁸⁸⁴ Steurs 1977, blz. 95; Zylbergeld 1988, blz. 73; Uytven 1988, blz. 223; Bijsterveld 2004a, blz. 41; Steurs 2004a, blz. 68; Steurs 2004c, blz. 74-75; Bijsterveld 2004b, blz. 84; Uytven 2004a, blz. 108-109; Rösener 1995b, blz. 143-144.

¹⁸⁸⁵ Despy 195, blz. 641; Haverkamp 1983, blz. 327; Hoebanx 1977, blz. 175, 177-178; Janssen 1990, blz. 22; Last 1983, 415-417; Petri 1970, blz. 388; Steurs 1977, blz. 95; Zylbergeld 1988, passim; Bijsterveld 2004a, blz. 41, blz. 54; Steurs 2004a, blz. 67, 68; Steurs 2004c, blz. 74; Bijsterveld 2004b, blz. 83-84; Klaversma 1969, blz. 11-12, 14; Klaversma 1978, blz. 8-9; Wehrenberg 1969, blz. 23; Rösener 1983, blz. 113, 123; Störmer 1983, blz. 26, 31; Zotz 1995, blz. 96; Störmer 1995, blz. 187; Rödel 1995, blz. 318; Spiess 195, blz. 400-401; Bijsterveld 1998, blz. 48; Bijsterveld 1989a, blz. 21-23; Bijsterveld 1989b, blz. 60, 62-63, 78-86; Theuws 1989, blz. 122-123, 189; Bijsterveld 1990, blz. 77, 80; Aarts 1992, blz. 21-22; Rivière 1856, blz. 291-295, 298-300; Bijsterveld 1998a, blz. 51-52; Künzel 1996, blz. 44; Coenen 2006, blz. 46, 59, 61; Bijsterveld 1996, blz. 159, 174-175; Bijsterveld 1997, blz. 33; Asseldonk 2002, passim o.a. blz. 377-476; Smulders 1952a; Buiks 1992, blz. 18, 20.

¹⁸⁸⁶ Last 1983, blz. 415-417.

¹⁸⁸⁷ Errera 1894, blz. 156.

¹⁸⁸⁸ Duby 1993, blz. 25-31; Despy 1995, blz. 641; Zylbergeld 1988, blz. 73; Uytven 1988, blz. 223; Bijsterveld 2004a, blz. 41, 58; Steurs 2004a, blz. 68, 69, 70; Bijsterveld 2004b, blz. 84; Uytven 2004a, blz. 108-109; Winter 1962, blz. 127; Rösener 1995b, blz. 151.

¹⁸⁸⁹ Vergelijk Bath 1964, blz. 167-168, 190-191; Petri 1970, blz. 420-421; Zylbergeld 1988, blz. 73; Steurs 2004a, blz. 66; Verhulst 1964, blz. 449-451; Haverkamp 1983, blz. 326; Zotz 1995, blz. 112.

¹⁸⁹⁰ Steurs 1977, blz. 95; Steurs 2004a, blz. 66, 67, 68; NB, het gaat hier volgens Steurs om domeinen, grondheerlijkheden, blz. 70; Rösener 1983, blz. 143, 152-154, 161; Spiess 1983 passim; Irsigler 1983, blz. 300-301; Haverkamp 1983, blz. 329; Rösener 1995c, blz. 14; Rutte 2002, passim.

¹⁸⁹¹ Vergelijk Duby 1993, blz. 29-30.

¹⁸⁹² Steurs 1977, blz. 95; Zylbergeld 1988, blz. 73; Uytven 1988, blz. 223; Winter 1962, blz. 127.

¹⁸⁹³ Roebroek 1967a, blz. 230; Roebroek 1967b; Venner 1985, blz. 278-279; Loren 1929, blz. 313-315; zie ook Rivière 1856, blz. 354-355; Uyttebrouck 1975, blz. 120-121.

¹⁸⁹⁴ Vergelijk Bruijn 2001a, blz. 102; Zylbergeld 1988, blz. 73; Uytven 1988, blz. 223; Bijsterveld 2004a, blz. 41; Uytven 2004a, blz. 108-109; Winter 1962, blz. 127; Klaverma 1969, blz. 15; Rösener 1995b, blz. 151.

¹⁸⁹⁵ Janssen 1990, blz. 22; Steurs 1977, blz. 95; Zylbergeld 1988, blz. 73; Bijsterveld 2004a, blz. 41; Bijsterveld 2004b, blz. 81; Rösinger 1995b, blz. 144.

¹⁸⁹⁶ Bijsterveld 2004a, blz. 41.

¹⁸⁹⁷ Janssen 1990, blz. 22; Winter 1962, blz. 127; Rösener 1995b, blz. 151.

¹⁸⁹⁸ Petri 1970, blz. 388.

¹⁸⁹⁹ Rösener 1995b, blz. 146.

¹⁹⁰⁰ Rösener 1995b, blz. 146-148.

¹⁹⁰¹ Mayer 1964b, blz. 489-490; Linden 1956, 200, 2005; Leenders 1989.

2.3.6 Goederenverwerving door en grondheerschap van de hertog in de Meierij

Veel van de hierboven genoemde mogelijkheden om goederen te verwerven vinden we ook terug bij de hertogen van Brabant.

2.3.6.1 Huwelijk

Het avontuur van het huis Leuven in de latere Meierij van Den Bosch begon waarschijnlijk met het domein Orthen dat door middel van een huwelijk verworven werd.¹⁹⁰² Het domein Orthen was aanmerkelijk groter dan het dorpje Orthen zelf.¹⁹⁰³ Het domein bestond in elk geval sinds de jaren '20 van de 12de eeuw uit meer dan één hof.¹⁹⁰⁴ In de jaren die volgden zou binnen het domein Orthen 's-Hertogenbosch ontstaan.

2.3.6.2 Verwervingen ten nadele van geestelijke instellingen

Aarts merkte in 1992 op: *“Opvallend voor Texandria [het gebied waarbinnen de latere Meierij valt, HV] is wel dat er, meer dan elders blijkbaar, een enorme concentratie van kerkelijke instellingen geweest moet zijn”*.¹⁹⁰⁵ Dit bezit leende zich vaak - zowel door afstand, als door problemen met haar beheerders, als door de rol van advocatus of voogd van de instellingen - bijzonder voor goedkope verwerving - van ten minste een deel ervan - door de hertog. Het verzamelen van eigendom ten laste van de geestelijke instellingen wordt buitengewoon goed inzichtelijk door twee akten betreffende Herentals uit 1209 en 1221. Dat ligt weliswaar buiten het studiegebied, maar gezien de uitkomsten zoals we die kennen uit de Meierij van Den Bosch, moeten deze akten ook voor die regio representatief zijn.

Ik citeer Prims: *“Hendrik, hertog van Lotharingen ... doen te weten dat, daar wij in het territorium en de potestas van Herentals een nieuwe burgesia hadden gevormd en de kerk van S. Waldetrudis zich daarover bekloeg, wij met deze kerk vrede en eendracht hebben aangegaan, in dezer voege: de kerk van S. Waldetrudis zal haar cijnsen en inkomsten behouden, samen met de tienden, haar villicus, haar schepenen, haar recht op haar mansionarii en hereditarii, zowel in de villa Herentals als in de velden, waters, molens en bossen, gelijk zij die bezat eer de burgesia geconstrueerd werd en deze burgesia, zowel gevormd en geconstitueerd als nog te vormen en te constitueren in de toekomst samen met de woestenijen en bosgronden van geheel het gebied van Herentals, zullen aan mij en aan de kerk gemeen zijn, zodat de helft van de opbrengsten der burgesia naar de villicus of minister der kerk gaan zal en de andere helft naar mijn villicus of minister. Evenzo van de wastinen en bosgronden zal er niets worden uitgegeven dan by gemeen overleggen van mijn villicus en van die der kerken van de schepenen van de kerk en van de mijne...”*. In de akte van 1221 wordt die opdeling nog eens bevestigd: *“dat na de constitutie en de constructie van de burgesia in het territorium van Herentals bij overeenkomst met de kerk, deze kerk aan mij en mijn opvolgers de helft heeft afgestaan van het grotere woud zo in bomen als in grond om dit tot onze gezamenlijke gerieflijkheid te gebruiken”*.¹⁹⁰⁶

Het kwam er dus op neer dat de Hendrik probeerde geestelijk goed te usurperen. De betrokken instelling verzette zich daar uiteraard tegen, maar moest uiteindelijk grote delen van haar bezit, onder andere de helft van de bossen en de ongecultiveerde gronden, afstaan aan de hertog.¹⁹⁰⁷ Reeds de voorouders van Hendrik 1 lieten hun begerig oog vallen op geestelijke bezittingen in de Meierij van Den Bosch. Hun aandacht voor het domein Lithoijen van de St. Remigiusabdij te Reims is redelijk gedocumenteerd. Omstreeks 1138 doen ze afstand van hun pretenties op dit domein, maar waarschijnlijk is de bemoeienis ouder.¹⁹⁰⁸ Dat het de hertog niet alleen om het gezag maar ook om materiële belangen ging, mag blijken uit het feit dat hij er in 1138 zijn eigen ministerialen had. De afstand betekende ook niet dat de hertogen Lithoijen werkelijk met rust lieten. In 1160 deed Godfried III opnieuw ten behoeve van de St. Remigiusabdij afstand van het allodium Lithoijen dat hij gedurende twee jaar wederrechtelijk in bezit had gehouden.¹⁹⁰⁹ Maar het is niet aan te nemen dat de hertogen in de tussentijd hun belangstelling voor Lithoijen verloren hadden. Medio oktober 1145 bepaalde Rooms koning Koenraad III dat hij alleen voogd is over de goederen van de abdij, waaronder die te Lithoijen en in het volgende jaar nam ook de paus de goederen van de abdij weer in bescherming.¹⁹¹⁰ Als we de gebruikelijke voortvarendheid van de hertogen en het feit dat de Rooms koning

¹⁹⁰² Camps 1979, blz. 50-53, nr. 32, tussen 27 april 1076 en 14 april 1099.

¹⁹⁰³ Uyttebrouck 1975, blz. 19.

¹⁹⁰⁴ Camps 1979, blz. 57-59, nr. 36, tussen 1114 en 29-2-1120; Bijsterveld 2004a, blz. 49.

¹⁹⁰⁵ Aarts 1992, blz. 17, 20.

¹⁹⁰⁶ Prims 1947.

¹⁹⁰⁷ Vergelijk ook Martens 1843, blz. 43-44 21-1-1290 inzake een verdeling van bossen te Vossem tussen de hertog en de abdij van Park.

¹⁹⁰⁸ Camps 1979, blz. 61-62, nr. 39 kort voor 11-4-1138; blz. 62-64, nr. 40 11-4-1138; blz. 65, nr. 41 circa 11-4-1138, zie ook blz. 56, nr. 35 10-11-1119.

¹⁹⁰⁹ Camps 1979, blz. 95-96, nr. 59; blz. 96-97, nr. 50.

¹⁹¹⁰ Camps 1979, blz. 68-70, nr. 44; blz. 70-71, nr. 45 14-12-1145; zie ook Camps 1979, blz. 101-102, nr. 64 13-1-1165, blz. 115-116. rr. 70 7-6-1178, blz. 124-126, nr. 76 15-5-1182.

de hertog tussen 1138 en 1146 de voogdij over alle kloosters in zijn gebied opdroeg,¹⁹¹¹ hiertegenover zetten, dan is een voortdurend pogen van de hertogen om dit domein in handen te krijgen niet onwaarschijnlijk. De belangstelling van de hertog kwam ongetwijfeld voort uit de ligging van Lithoijen aan de Maas. Het riviereengebied was al in eerder eeuwen van economisch belang, zoals blijkt uit het oude koningsgoed dat er lag en later uit de goederen van diverse geestelijke instellingen.¹⁹¹² Vanaf de 11de-12de eeuw, toen de handel in bulkgoederen weer tot leven kwam, was de Maas een economische slagader, waarvan de hertog op verschillende manieren profijt kon hebben, zoals het heffen van tol en het controleren van de handelsstromen. Daarnaast was de Maas een natuurlijke grens voor de afronding van een deel van het grondgebied. Omstreeks 1200 moest de toenmalige hertog Lithoijen opnieuw afstaan. Hij blijkt er ook dan landerijen te bezitten.¹⁹¹³ In het naburige Lith probeerde Hendrik I goed van het kapittel van St. Lambert te Luik in bezit te krijgen, maar hij moest dit in 1211 opgeven.¹⁹¹⁴ Hoe dan ook, de hertogen slaagden er ten slotte in om de voogdij over Lithoijen en Lith te verwerven, in welke laatste plaats ze omstreeks 1225 al een tol hadden.¹⁹¹⁵ Hoe belangrijk die voogdij kan zijn, blijkt onder andere uit de relatie tussen de hertogen en de abdij van Echternach. Deze abdij was door schenkingen vanaf het einde van de 7de eeuw gegoed in verschillende plaatsen in de Meierij: onder andere in Deurne, Bakel, Vlierden, bij Diessen, bij Eersel, bij St. Michielsgestel en in Waalre en Valkenswaard. Omstreeks 1192, Hendrik I begon in die tijd aan zijn opmars naar het noorden, klaagde de abt van Echternach al over de schade die de hertog hem berokkende in de Peel, Taxandria en de Betuwe.¹⁹¹⁶ Hieronder worden verschillende acties door de hertog ten laste van de abdij weergegeven. In Deurne speelde omstreeks 1271 een geschil tussen ridder Hendrik van Bakel, die aanspraak maakte op het meierambt van de hof van Deurne van de abdij van Echternach en de abdij. De hertog kwam tussenbeide als dominus terre en oppervoogd.¹⁹¹⁷ Dominus terre kan zowel landsheer als grondheer betekenen. In elk geval, in 1326 verkocht de hertog de gemene gronden in Deurne, Bakel en Vlierden aan de buren daar, met de bepaling dat de helft van de jaarlijkse cijns aan de abdij van Echternach betaald moest worden en de andere helft voor hem was.¹⁹¹⁸ In 1300 bepaalde de hertog bij de uitgifte van de gemene gronden van Aarle en Rixtel, dat jaarlijks aan hem 40 schellingen cijns en aan de proost van Echternach 20 schellingen zouden moeten worden betaald.¹⁹¹⁹ Ook in Diessen deelde de hertog met deze abdij.¹⁹²⁰ Eersel werd mogelijk gesticht op goed afkomstig van de abdij van Echternach.¹⁹²¹ Deze situaties zijn identiek met de uitkomst van de hertogelijke bemoeienis met Herentals. Een andere opmerkelijke akte is die van 16 mei 1303, waarin de gemene gronden van Geffen gelegen binnen de jurisdictie van Hendrik van Nuland, ridder van Geffen, door hertog Jan II van Brabant worden uitgegeven.¹⁹²² Het voorlijf, de eenmalige betaling voor de uitgifte, van 150 pond werd geheel door de hertog getouchéerd. Een ander detail is de cijnsdatum: jaarlijks moet op St. Willebrordsavond 3 pond betaald worden. Dat is dezelfde cijnsdatum als die van Oss. In Oss kon de hertog ook over de gemene gronden beschikken. Volgens Bijsterveld was de abdij van Echternach in diverse plaatsen langs de Maas gegoed, onder andere in Oss.¹⁹²³ Hier heeft zich mogelijk hetzelfde voorgedaan als hieronder voor Moergestel en Lommel beschreven wordt, namelijk dat zowel de meier, de lokale vertegenwoordiger van de abdij, als de voogd rechten van de abdij geusurpeerd hebben. De meier heeft de rechtspraak en mogelijk in cultuur gebrachte gronden aan zich getrokken en is sociaal gestegen tot de ridderstatus.¹⁹²⁴ Dat wordt

¹⁹¹¹ Erens 1948, dl. 1, blz.5-8, nr. 3 15-3-1146; Dhont 1953, blz. 83; Bijsterveld 1997, blz. 34; Bijsterveld 2004a, blz. 83; Steurs 2004a, blz. 66; Uytven 2000a, blz. 44.

¹⁹¹² Bijsterveld 1998a, blz. 41-43.

¹⁹¹³ Camps 1979, blz. 151-152, nr. 90.

¹⁹¹⁴ Steurs 1993, blz. 74, 302.

¹⁹¹⁵ Steurs 1993, blz. 74.

¹⁹¹⁶ Camps 1979, blz. 139-140, nr. 81, tussen 17 mei en 24 augustus 1192; Aarts 1992, blz. 23.

¹⁹¹⁷ Camps 1979, blz. 419-420, nr. 330 19-5-1271.

¹⁹¹⁸ Brand 1982, blz. 34, 95; Hanewinkel 1803, blz. 360; Krom 1884, blz. 17-18, 1-3-1326; Enklaar 1952, blz. 230-231, nr. IV 1-3-1326.

¹⁹¹⁹ Camps 1979, blz. 729-739, nr. 604 4-12-1300.

¹⁹²⁰ Jacobs 1996a, blz. 14.

¹⁹²¹ Steurs 1993, blz. 310-311.

¹⁹²² Camps 1979, blz. 768-769, nr. 642 16-5-1303.

¹⁹²³ Bijsterveld 1998a, blz. 43; twijfels hierover bij Bont 1991, blz. 25.

¹⁹²⁴ Hendrik van Oss, die voogd was van de abdij van Berne in Berlicum, was mogelijk een representant van dit geslacht (Camps 1979, blz. 264-265, nr. 185 17-3-1238). Een andere Henric van Os was in 1329 kameraar van de hertog (BHIC LT 158a, f. 314v-315 18-10-1329). Ook de hertogelijke maître d'hotel en ontvanger Alard van Oss zou uit dit milieu kunnen stammen. (Zie Verkooren 1910, 1e serie, dl. 4, blz. 345, nr. 2631 2-12-1368) Wedeken van Oss, zoon van Alard in leven ook nog proost van St. Pieter te Leuven, kwitantie voor Godefridus van den Torne vanwege de hertogen voor 500 mottoens die hem toekomt voor het huis in Den Bosch dat toebehoorde aan wijlen Herman van Oss en aan zijn vader Alard. In dit en voorgaande deel diverse vermeldingen van Alard als ontvanger. Avonds 1984, blz. 181 typeerde hem als een van de meest prominente raadsliden van de hertog, zie verder Avonds 1984, blz. 166, 170, 187, 220, 221). Herman van Oss staat in 1338 en 1340 vermeld als ridder (Verkooren 1910, blz. 337-338, nr. 480 9-6-1338, blz. 339, nr. 484 21-6-1338, 1911, blz. 93, nr. 634 18-2-1340; zie ook Martens 1954, blz. 18, 107-110; zie ook Avonds 1991, blz. 105, 108-120, 124 128, 137-139, 142, 150, 164, 178); Zie ook BHIC LT 158a f. 310 23-6-1336 "Clarens de Os reddituum domini nostri ducis Brabantiae", mogelijk een verschrijving van Alard.

ondersteund door het feit dat de lage heerlijkheid van Geffen in de 16de eeuw een apart leen was.¹⁹²⁵ Dit is vergelijkbaar met Moergestel en Deurne. De hertog heeft voor zijn aandeel in de bescherming van de abdij onder andere ongecultiveerde gronden tot zich genomen. Ook de zeggenschap van de hertog over de gemene gronden van Oss, Berchem en Duren (en Geffen) kan hierdoor verklaard worden.¹⁹²⁶ Het laat nog maar weer eens zien, dat de grondheerlijkheid een andere was dan de gerechtsheerlijkheid en dat onder één gerecht meer grondheren konden voorkomen. Elders, zoals in Valkenswaard en Waalre of rond St. Michielsgestel, slaagde de hertog er niet in om op zeer grote schaal goederen aan de abdij te onttrekken.¹⁹²⁷ Dit omdat de lokale voogden dat zelf al hadden gedaan¹⁹²⁸ of omdat de abdij er beter en zonder de hulp van de hertog in slaagde zijn goederen te bewaren.¹⁹²⁹ In Valkenswaard en Waalre lijken de voogden (Van Herlaar-Van Horne) genoeg te hebben genomen met de gezagsrechten en in cultuur gebrachte goederen.¹⁹³⁰ De uitgestrekte gemene gronden bleven daar grotendeels onder controle van de abdij, die ze in 1326 aan de inwoners uitgaf.¹⁹³¹ In het naburige Aalst, mogelijk een bezitting van de abdij Kloosterrade of eerder van de abdij van Munsterbilzen, slaagden de Van Hornes er wel in de gemene gronden te verwerven.¹⁹³² Andere kerkelijke instellingen hadden eveneens veel grond in de regio Kempenland-Peelland in handen, waaronder de abdijen van St. Truiden, St. Jacob te Luik en Thorn en de kapittels van St. Jan en St. Lambert te Luik, Onze Lieve Vrouwe te Aken en St. Servaes te Maastricht.¹⁹³³ Vangheluwe constateerde dat onder Eersel en Bergeyk oorspronkelijk kerkelijke instellingen gronden tegen cijns uitgaven, maar daarin later door de hertog verdrongen werden.¹⁹³⁴ Theuws concludeerde: *“Het heeft er alle schijn van dat tot in de 11^e eeuw en belangrijk deel van het bestaande kultuurareaal [en daarbij ook een belangrijk deel van de extensief geëxploiteerde ongecultiveerde gronden HV] in de Kempen in kerkelijke handen was. Dit kerkelijk bezit lijkt de basis te zijn waarop nieuwe, lokale machtsstructuren zich ontwikkelden, hetgeen een versnippering van het kerkelijk grootgrondbezit tot gevolg had”*.¹⁹³⁵ Vanaf het einde van de 12de eeuw ging de hertog de strijd om het kerkelijke bezit aan met plaatselijke en regionale heren.¹⁹³⁶ Bijvoorbeeld: het goed dat de hertog in 1196 in Oirschot bezat zou afkomstig geweest zijn van de abdij van St. Truiden.¹⁹³⁷ Hij ging daarbij de concurrentie onder andere aan met de Van Altena ‘s en de Van Hornes die ondermeer in Woensel, Strijp, Stiphout, Nuenen en Son met bezittingen afkomstig van St. Truiden in de weer waren.¹⁹³⁸ De vrijheid die voor 1254 door de hertogen te Lommel was opgericht, lijkt, als we het dorpsplein daarmee vereenzelvigen, gesticht te zijn op grond van het kapittel van Hilvarenbeek.¹⁹³⁹ In 1254 had de vrijheid Lommel al een fikse aantrekkingskracht op de boeren in de omgeving, in elk geval voldoende voor de abt van St. Truiden om zich hierover te beklagen.¹⁹⁴⁰ Opmerkelijk is ook de positie van de regionale adel, de families Van Eycke en Van Lommel alias van Bladel. Gezien het bezittingencomplex en een overeenkomst die de familie in 1293 met de abdij van Averbode, een rechtsopvolger van het kapittel, sloot, is het niet ondenkbaar dat de meiers zich een deel van de kapittelgoederen eigen hebben gemaakt en vervolgens tot een adellijke status zijn opgeklommen. Dat het ook hier om grote grondheerlijke complexen ging, blijkt uit het vercijsde goed van deze familie, dat in 1608 bijna 100 hoeven en 320 akkers, beemden of weilanden bedroeg.¹⁹⁴¹ In het geval van Moergestel en Haaren is er sprake van een merkwaardige samenloop tussen de betreffende vrijheid waarmee de heren van Moergestel lang hun gang konden gaan en de latere positie van Haaren als hertogsdorp en haar plaatsing onder de eeninge, het rechtsgebied, van Oisterwijk. In de jaren ‘20 van de 13de eeuw waren er problemen tussen het St. Janskapittel van Luik en Willem van Gestel, welke laatste zich aan goederen van het kapittel in Moergestel had vergrepen. In 1285 blijkt dat Jan van Gestel en zijn voorzaten de goederen van het kapittel te Moergestel, Haaren, Belveren en Gijzel in cijns

¹⁹²⁵ Sande 1996a, blz. 323.

¹⁹²⁶ Camps 1979, blz. 527-528 nr. 424 6-12-1286.

¹⁹²⁷ Bijsterveld 1989b, blz. 63-69. Bijsterveld schat hier het verlies door het handelen van de hertog groter in dan ik dat doe. Onduidelijkheid over grenspalen en pretenties (en frustraties) van de inwoners van de verschillende plaatsen spelen hier ook een rol bij de definitieve uitkomst van de conflicten; Theuws 1989, blz. 198.

¹⁹²⁸ Coenen 2004a, blz. 14-15; Bijsterveld 1989a, blz. 21; Theuws 1989, blz. 198.

¹⁹²⁹ Bijsterveld 1989a, blz. 24-25; Camps 1979, blz. 442-443, nr. 352 12-6-1276.

¹⁹³⁰ Zie ook Bots 1977, blz. 20-21, 57; Camps 1979, blz. 442-443, nr. 352 12-6-1276.

¹⁹³¹ Zie ook Bijsterveld 1989b, blz. 68, die hier echter het wildernisregaal opvoert als verklaring voor de hertogelijke pretenties.

¹⁹³² Bijsterveld 1989b, blz. 60, 63, 67-74; BHIC LT 158a, f. 306 6-4-1327.

¹⁹³³ Melssen 1994a, blz. 54.

¹⁹³⁴ Vangheluwe 1999b, in het bijzonder blz. 377-385.

¹⁹³⁵ Theuws 1989, blz. 190.

¹⁹³⁶ Zie hiervoor ook de synthese door Dekkers, Dekkers 1995.

¹⁹³⁷ Steurs 1993, blz. 310; zie Leenders 1996b, sub 4 De vroege middeleeuwen vindt dat Steurs de invloed van de abdij van Sint Truiden in Oirschot en omgeving zwaar overschat.

¹⁹³⁸ Bijsterveld 1989, blz. 23.

¹⁹³⁹ Indekeu 1990, kaartje blz. 85; vergelijk Wauters 1869, blz. 109-112.

¹⁹⁴⁰ Steurs 1993, blz. 251; Pirenne 1896, blz. 218.

¹⁹⁴¹ Indekeu 1990, blz. 79; Vangheluwe 2009.

hebben gehouden, maar al enige tijd de cijns niet betaald hebben. De cijns wordt daarom tegen een eenmalige som en een symbolisch jaarlijks bedrag aan Wouter Volcart verkocht.¹⁹⁴² Volcart verdwijnt in 1295 - kennelijk na onenigheid met de hertog - van het toneel. Hij moest daarbij afstand doen van een deel van zijn goederen, o.a. te Netersel en Bladel, maar de rechten in Moergestel worden daarbij niet genoemd.¹⁹⁴³ Wellicht is hij in Moergestel alleen als vertegenwoordiger van de hertog opgetreden. Volgens een slechts in kopie overgeleverde akte van omstreeks 1300 deelden de heer en de hertog de opbrengsten van een deel van de gemene gronden vanaf toen in de verhouding 57.25/42.75.¹⁹⁴⁴ Uit een getuigenverklaring uit 1325 blijkt ook dat de hertog toen zekere rechten in Moergestel had.

*“Daer Willem heren Gheerlachs sone dede manen sinen rechten den laten van Ghestel in den meesten deele, wat syn recht ware ende wat hi hen gebieden mochte. Doen tugheden hem die late, dat hi hen niet ghebieden en mochte buten dorps, noch van perden te leennen ochte van anderen dinghen, en ware bi den hertoghe. Ende dat de gherechten tote Vs. sine waren alleene ende niet voerder en ware bi den hertoge”..... “Ende wat rechte dat boven Vs. valt, dat dinghen sertoghen rechten ende der heren rechten van Ghestel te gader”.*¹⁹⁴⁵

In de tussentijd horen we niets over Haaren, totdat in 1309 sprake is van de hertogelijke villa Haaren, waar de hertog grondheer is. Het lijkt er op dat er een zekere verdeling van rechten en goederen van het kapittel van St. Jan tussen de hertog en de heer van Gestel heeft plaatsgevonden. Misschien dateert die relatie wel uit het begin van de 13de eeuw, dus voordat Willem van Gestel moeilijkheden kreeg met het kapittel. In dat laatste geval is het niet onmogelijk dat grond van het kapittel van St. Jan is gebruikt als uitvalsbasis voor de hertog richting Tilburg en voor de stichting van de nieuwe stad Oisterwijk. De invloed van de hertog op het andere belangrijke kapittel van Luik, namelijk St. Lambert, wordt duidelijk wanneer in 1327 de uitgifte van de gemene gronden van Someren geflankeerd wordt door toestemming van de hertog.¹⁹⁴⁶ De situatie is gecompliceerd. Omstreeks het midden van de 13de eeuw blijkt of lijkt Someren tot het domein Helmond te behoren.¹⁹⁴⁷ De hertog gaf in 1301 de ingezetenen van Someren zowel een schepenbank als de gemene gronden. De uitgifte van dezelfde gemene gronden in 1327 door Arnt Vrient als leenman van de koster van het St. Lambertkapittel van Luik en de toestemming van de hertog is dan ook op het eerste gezicht curieus. Dit wordt echter eenvoudig verklaarbaar als we aannemen, dat hier sprake is van ongedeelde aanspraken van zowel de hertog als Vrient.¹⁹⁴⁸ De aanspraken van de hertog zouden al kunnen dateren uit de periode van de Van Hornes die, als Someren inderdaad tot het domein Helmond behoort heeft, hier voogd zullen zijn geweest.¹⁹⁴⁹ Ook elders in de Meierij bleef de hertog actief. Zo trok hij in 1231 de voogdij van de domeinen van Berne te Heeswijk-Dinther en omgeving aan zich.¹⁹⁵⁰ Hoewel in de akte van 13 juni 1305 niet letterlijk sprake is van voogdij, verleende de hertog het godshuis van Postel wel het recht op vrij over hun eigen (sic) goederen te beschikken en nam hij het in bescherming tegen kwaadwillenden.¹⁹⁵¹ Op grond van zijn voogdij over verschillende geestelijke instellingen had de hertog dus toegang tot de beschikkingsmacht en de - potentiële - inkomsten uit tienduizenden hectares grondbezit. De excommunicatie van hertog Hendrik III en de heer van Wezemaal omstreeks 1250, omdat zij zich ongecultiveerde gronden hadden toegeëigend,¹⁹⁵² kan vermoedelijk genuanceerd worden door daar ‘ongecultiveerde gronden van geestelijke instellingen’ voor in de plaats te lezen. Deze toevoeging zou dan speciaal ook gelden voor de passage in het testament van Hendrik III, waar hij opdracht gaf dit soort onrecht te herstellen.¹⁹⁵³

2.3.6.3 Vrijheidsrechten

Het verlenen van vrijheidsrechten speelde een belangrijke rol in de hertogelijke politiek.¹⁹⁵⁴ De eerste en belangrijkste verlening was die van Den Bosch omstreeks 1195,¹⁹⁵⁵ later volgden Oisterwijk, Eindhoven, St. Oedenrode, Helmond, Oerle, Eersel, Lommel, Mierde, Waalwijk, Oss, waarschijnlijk Hilvarenbeek en

¹⁹⁴² Camps 1979, blz. 512-514, nr. 411 8-4-1285, blz. 514-515, nr. 412 9-4-1285, blz. 517-518, nr. 415 2-10-1285, blz. 518-519, nr. 416 7-11-1285.

¹⁹⁴³ Camps 1979, blz. 636-637, nr. 526, 13-10-1295.

¹⁹⁴⁴ Leenders 2004, blz. 153-154.

¹⁹⁴⁵ Bruning 1974, blz. II, XXIII-XXV, bijlage 3 13 november 1325.

¹⁹⁴⁶ Hanewinkel 1803, blz. 365; Coenen 2001, blz. 52.

¹⁹⁴⁷ Coenen 2001, blz. 41.

¹⁹⁴⁸ Vrient behoorde overigens tot de intimi van de hertog, Avonds 1991, blz. 110, 118, 123, 142-143, 149-150.

¹⁹⁴⁹ Vergelijk Boven 1984.

¹⁹⁵⁰ Steurs 1993, blz. 303.

¹⁹⁵¹ Camps 1979, blz. 823-824, nr. 689; Welvaarts 1877, blz. 34-35.

¹⁹⁵² Lijten 1989, blz. 185, onder verwijzing naar Wauters 1855, blz. 284.

¹⁹⁵³ Bergmann 1856, blz. 135-140; Boland 1942, blz. 96.

¹⁹⁵⁴ Asseldonk 2002, blz. 93-109.

¹⁹⁵⁵ Coopmans 1998.

Oirschot en mogelijk Bergeijk. Deze stichtingen zijn waarschijnlijk van groot belang geweest voor de economische, militaire en juridische verzwakking van belangrijke regionale heren als de Van Tilburgs en de Van Vughts, waardoor de hertog hun goederen uiteindelijk tegen zijn eigen voorwaarden kon overnemen.

2.3.6.4 Koop

Een andere wijze van goederenverwerving door de hertog was koop. Een bekende aankoop is die op 8 februari 1232, waarbij Hendrik I van Dirk van Altena het domein en de jurisdictie van Drunen en Waalwijk verwierf.¹⁹⁵⁶ Als we dit domein in oppervlakte min of meer gelijk stellen aan de 19de eeuwse oppervlakte van deze twee plaatsen - en ik zie geen goede reden om dit niet te doen¹⁹⁵⁷ - dat moet dit domein ongeveer 3500 ha. hebben bedragen. Interessanter is echter de hertogelijke aanschaf van het allodium Helmond in 1222.¹⁹⁵⁸ De verkopers, Willem van Horne en de zijnen, hadden veel eigendom in Zuidoost-Brabant en het aangrenzende Limburgse gebied. Net zoals bij Drunen en Waalwijk, bouwden verkoper en koper zekerheden in voor betaling en goede levering. Bij Helmond gingen de verplichtingen echter verder. Willem van Horne moest met de opbrengst van deze verkoop andere goederen in het gebied van de hertog aanschaffen en deze in leen aan de hertog opdragen. Het ging hier niet alleen om het creëren van een persoonlijke band tussen de opkomende landsheer en een sterke edelman, die niet alleen belangrijke goederen in de regio heeft, maar ook om een edelman die voogd is van kerkelijke instellingen en last but not least een favoriete neef is van Dirk van Altena. Deze laatste was toen niet alleen heer van Drunen en Waalwijk, maar in meer plaatsen in Brabant en daarbuiten gegoed. Hoewel die leenband op zich al een belangrijke alliantie voor de hertog was, ging hij hier nog verder. Het leen werd kennelijk beschouwd als een soort pandleen, dat normaal werd uitgegeven als tegenprestatie voor een lening. De hertog bepaalde namelijk dat hij deze nieuwe lenen in twee termijnen zou kunnen lossen.¹⁹⁵⁹ Op deze wijze werd Willem van Horne ingezet voor de voorfinanciering van hertogelijke verwervingen. Een andere bekende verwerving is het graafschap St. Oedenrode in 1231 door de hertog van Brabant van de graaf van Gelre.¹⁹⁶⁰ Er zijn aanwijzingen voor dat er niet alleen gezagsrechten werden overgedragen. Niet alleen is er sprake van “*cum suis appendiciis*”, dus met zijn toebehoren, in de akte, maar minder dan anderhalf jaar later blijkt de hertog ook ‘mannen’ in St. Oedenrode te hebben, die hij de vrijheidsrechten van Den Bosch geeft.¹⁹⁶¹ In 1314 blijkt de hertog ook een aanzienlijk complex cijzen te hebben in Peelland, waarvan Van Asseldonk aanneemt, dat deze cijzen tenminste deels onder de graaf van Gelre zijn ontstaan.¹⁹⁶²

2.3.6.5 Dwang

Een vierde wijze van hertogelijke goederenaankomst was dwang.¹⁹⁶³ Kennelijk onwillige regionale heren werden stap voor stap van hun goed ontdaan. In de Meierij hebben zich tenminste twee grote casus voorgedaan: die met de heren van Tilburg en die met de heren van Vught. Het gaat in beide gevallen om langdurige processen.

De heren van Tilburg, de Giselberten, hadden aan het eind van de 12de eeuw uitgestrekte bezittingen in Midden-Brabant, namelijk: Tilburg, waaronder Oost-Tilburg (Oisterwijk), het domein Helvoirt en goederen in Udenhout en Berkel. In de jaren ‘30 en ‘40 van de 13de eeuw wordt de dan levende Giselbert geen heer maar slechts edelman en ridder genoemd.¹⁹⁶⁴ In 1244 zijn de omstandigheden voor hem zo beroerd dat hij een deel van de goederen die hij dan nog heeft, namelijk een derde deel in de novale tienden van Tilburg die hij (inmiddels) in leen houdt van de hertog, “*om dwingende redenen, namelijk gebrek aan levensmiddelen*” moet verkopen.¹⁹⁶⁵ Deze novale tienden, ze komen later nog terug, zijn een aanwijzing voor het grondheerschap van de Van Tilburgs. Aangezien de hertog er duidelijk op uit was Tilburg te

¹⁹⁵⁶ Camps 1979, blz. 230-231, nr. 155; zie ook Klaversma 1973.

¹⁹⁵⁷ Vergelijk Enklaar 1941, blz. 73-74, waarbij de gemene gronden aan de lieden van zijn villa Drunen opnieuw door de hertog uitgegeven worden, deze heeft betrekking op het hele dorp. Karel Leenders meent in een reactie op de concepttekst van dit hoofdstuk, dat de hertog later stukken wildernis aan dit domein zou toegevoegd kunnen hebben. Dat is op zich niet onmogelijk, maar daar zijn geen aanwijzingen voor. Het maakt de verklaring onnodig gecompliceerd (opnieuw het scheermes van Ockham).

¹⁹⁵⁸ Boven 1984.

¹⁹⁵⁹ Lijten 1988a, in het bijzonder blz. 21-22, Boven 1984; Steurs 1993, blz. 300-301. Voor de bezittingen van de Van Hornes en Altena's zie Klaversma 1969 en Klaversma 1978.

¹⁹⁶⁰ Camps 1979, blz. 228-229, nr. 153 11-11-1231.

¹⁹⁶¹ Camps 1979, blz. 241-242, nr. 166 tussen 9-4-1232 en 2-4-1233.

¹⁹⁶² Asseldonk 1999, blz. 63-65, blz. 69.

¹⁹⁶³ Zie ook Aarts 1992, blz. 22-23 en Croenen 2003, blz. 232-235 voor de strijd van de hertog met de Berthouts.

¹⁹⁶⁴ Aarts 1992, blz. 92.

¹⁹⁶⁵ Camps 1979, blz. 284-286, nr. 205 6-12-1244; blz. 286-287, nr. 206 13-12-1244.

verwerven en niet om eigen goederen in Tilburg in leen uit te geven, is het waarschijnlijk dat deze tienden van oorsprong allodiaal zijn geweest en in het kader van de overname door de hertog zijn gefeodaliseerd. Daarenboven: in 1234, 1240 en 1242 bezaten de Van Tilburgs oude en novale tienden in Berkel en novale tienden in Tilburg zonder vermelding van een leenband, oorsprong.¹⁹⁶⁶ Omstreeks 1260 had de hertog de verwerving van Tilburg afgerond.¹⁹⁶⁷ Waarom de heren van Tilburg uitgerangeerd werden is niet duidelijk. Opmerkelijk is wel dat een dergelijk proces zich ook voordeed in de zuidelijke bezittingen van deze heren, zoals Nodebais en Landen. Persoonlijke redenen lijken dan meer voor de hand te liggen dan strategische, namelijk de ligging van Tilburg en de afronding van het territorium Brabant.¹⁹⁶⁸ Als onderdeel van dit uitschakelingsproces moet de stichting van de nieuwe ‘stad’ Oisterwijk gezien worden. Gesticht op een afgescheiden stukje¹⁹⁶⁹ van het domein van de Giselberten of tegen dat domein aan op voormalig Haarens gebied, was het beslist een economische bedreiging voor de Giselberten. De vrijheid met haar voorrechten zal zowel mensen als goederenstromen aangetrokken hebben, ten nadele van de heren van Tilburg.

De tweede casus speelt zich in dezelfde periode af en is iets beter gedocumenteerd. 1232 was een druk maar succesvol jaar voor hertog Hendrik I. Na in het jaar daarvoor al het graafschap St. Oedenrode te hebben verworven, kocht hij in 1232 het domein en de jurisdictie van Drunen en Waalwijk, hij versloeg de heer van Breda, die tegen hem in opstand was gekomen, gaf vrijheidsrechten aan St. Oedenrode en Eindhoven. In dat zelfde jaar sloot hij op 1 mei ook een akkoord met Boudewijn van Vught, een man van adel en heer van Vught.¹⁹⁷⁰ Dit akkoord bestaat uit 5 onderdelen. In de eerste plaats draagt Boudewijn een allodium tussen de Molengrave en de Maas op aan de hertog, van wie hij dit vervolgens in leen terug ontvangt. Het dorp Vught, met toebehoren maar met uitzondering van een deel dat Boudewijn in leen had van de graaf van Gelre, wordt door beiden gedeeld en ook de uitbreidingen van Vught (ontginningen) zullen aan beide partijen ten goede komen. Lijten veronderstelde dat ook Oirschot van ‘het toebehoren’ van Vught deel uitmaakte en dus ook in 1232 opgedeeld werd.¹⁹⁷¹ Tussen de heren van Vught en Oirschot bestonden inderdaad banden en de hertog bezit later inderdaad de helft van Oirschot, maar dat wettigt gezien de gedetailleerdheid van de akte van 1232 nog niet de veronderstelling dat Oirschot onder Vught gerekend zou worden. Er is vermoedelijk voor 1257 een separate afspraak over Oirschot gemaakt. Die is mogelijk kenbaar in 1311, als hertog Jan II in Oirschot gemene gronden (thimum) uitgeeft. Deze strekken zich uit tot aan de grenzen van de gemene gronden (limitis thimi) van Denkskinderen (kinderen Daniel van Oirschot).¹⁹⁷² Om de vijf punten af te maken: Boudewijn krijgt voorts de rechtsmacht die zijn voorouders hadden in de Kempen en ten slotte worden afspraken gemaakt over de mannen van Boudewijn en zijn broer Daniel. Oirschot bleef in de familie, totdat Wouter van Oirschot zijn helft in 1320 verkocht aan Rogier van Leefdaal, een vertrouweling van de hertog.¹⁹⁷³ Wouter had toen mogelijk financiële problemen.¹⁹⁷⁴ Met Boudewijn liep het intussen anders af. In 1250 droeg hij alle landerijen die hij in de buurt van Heusden had liggen over aan de abdij van Berne. Vervolgens werd hij in 1257 gekwalificeerd als “eens heer van Vught”, bij welke gelegenheid hij het leengoed tussen Molengrave en Maas - dat hij al in 1232 aan den hertog had opgedragen - en voorts al zijn resterende allodiale goederen overgaf aan de hertog.¹⁹⁷⁵

Een zekere parallel met de heren van Tilburg dringt zich hier op. Ook hier werd de economische macht van de heer ondermijnd, namelijk door de stichting van Den Bosch en werd deze via leenbanden en daarnaast op niet nader bekende wijze tot nederigheid gebracht. Een verschil tussen Tilburg en Vught is dat de heer van Vught duidelijk Gelderse banden had, terwijl bijzondere banden van de Van Tilburgs met andere

¹⁹⁶⁶ Camps 1979, blz. 253-254, nr. 175 1-5-1234, blz. 273-274 nr. 194 18-3-1242, zie ook blz. 268 nr. 189 28-5-1240.

¹⁹⁶⁷ Zie ook Hardenberg 1955, blz. 58-61.

¹⁹⁶⁸ Toorians 2001b, passim; Aarts 1992, blz. 29.

¹⁹⁶⁹ Karel Leenders vindt in een reactie op de concepttekst van dit hoofdstuk, dat ik de stichting daarmee onrecht aandoe, gezien de strategische keuze door de hertog (landverbinding, waterverbinding, politieke mogelijkheden). Die strategische voordelen onderken ik, maar dat neemt niet weg, dat de stichting langs de latere grens met Haaren plaatsvond en mogelijk dus qua juridische herkomst een afgescheiden stukje Haaren was.

¹⁹⁷⁰ Camps 1979, blz. 236-237, nr. 160 1-5-1232; zie ook Klaversma 1973.

¹⁹⁷¹ Lijten 1992a, blz. 54; zie ook Steurs 1993, blz. 260.

¹⁹⁷² Camps 1979, blz. 1037-1038, nr. 849 2-8-1311; zie ook Camps 1979, blz. 745-746, nr. 620 18-8-1301, blz. 746-747, nr. 621 30-8-1301 waarin sprake is van 19 bunder heideland of broekland die ridder Daniel van Oirschot van de hertog heeft gekregen. Deze gemeynt kan dus ook een ‘goedmakertje’ zijn; Lijten 1990.

¹⁹⁷³ Lijten 1992a, blz. 60-66.

¹⁹⁷⁴ Lijten 1992a, blz. 65.

¹⁹⁷⁵ Kappelhof 1995b, blz. 18-24; Aarts 1992, blz. 32-34.

aankomende landsheren niet gevonden zijn.¹⁹⁷⁶ De veronderstelling die hierboven geuit is, dat wellicht niet de bedreiging die de heren van Tilburg zouden kunnen vormen, maar dat er andere redenen waren voor hun uitschakeling, wordt hierdoor benadrukt.

Theuws zag het ten ondergaan van de macht van de “van Eycks” of “Van Eyckelberghes” te Bergeyk aan het begin van de 14de eeuw en het verschuiven van hun goederen naar een omgeving die door de hertog werd gecontroleerd.¹⁹⁷⁷ Hij veronderstelde ook in Oerle een dergelijke ontwikkeling.¹⁹⁷⁸ Mogelijk heeft iets dergelijks ook bedreigd voor Hendrik Dichbier die in 1292 een paalscheiding met de hertog moest maken, die de hertog pas vier jaar later bevestigde.¹⁹⁷⁹ De authenticiteit van deze akten is overigens volgens Coenen omstreden, wat niet uitsluit dat ze - al dan niet deels - kunnen teruggaan op authentieke gegevens.¹⁹⁸⁰

De nieuwe steden en vrijheden, gericht op handel en specialisatie van ambachten, stimuleerden de hergeboorte van de geldeconomie. Dat deze nieuwe stichtingen niet alleen verantwoordelijk waren voor deze ontwikkeling, blijkt wel uit het feit dat vanaf circa 1200¹⁹⁸¹ individuele¹⁹⁸² geldcijnsen als periodieke erkenning van en vergoeding voor het uitoefenen van rechten voorkwamen.¹⁹⁸³ Het betalen van een dergelijke jaarlijkse cijns veronderstelt immers een permanente toegang tot monetaire middelen. Dat deze niet alleen toegankelijk waren voor de heren en de instellingen, toont de vercijsning van oude horige verhoudingen in deze periode aan. Voor 1172 wordt een totale cijns van 6 pond in Budel vermeld¹⁹⁸⁴ en in 1199 is sprake van een cijns die 4 hoeven onder Lieshout betalen aan de abdij van St. Servaes in Maastricht.¹⁹⁸⁵ Deze cijnsen zijn ongespecificeerd. Dat is niet het geval bij de opsomming van cijnsen die een hele reeks inwoners van Meierijse dorpen omstreeks 1200-1225 schuldig waren aan de abdij van Echternach.¹⁹⁸⁶ Hier is sprake van cijns in geld: marken, stuivers en penningen. En ook al waren dit wellicht toen al rekenmunten, dat doet niets af aan het feit dat het rechtserkenning- en vergoedingensysteem dan gebaseerd is op geld in plaats van leveringen in natura en diensten.

De hertog hoefde niet altijd nieuwe steden te stichten om onrust bij de heren te veroorzaken. Hij kon ook de inwoners van heerlijkheden van onafhankelijke heren voorrechten verlenen. Een bekend voorbeeld daarvan is Diest,¹⁹⁸⁷ maar ook in de Meierij is tenminste één voorbeeld aan te wijzen, namelijk de akte van Jan I van 18 april 1294 waarin hij bepaalde dat schepenen van Heeze en Leende voortaan hofvaart zullen hebben op ‘s-Hertogenbosch.¹⁹⁸⁸ Door de schepenen dit recht om te hoofde te gaan in Den Bosch te vergunnen, trad hij in de rechten van de lokale allodiale heer, die eerst 40 jaar later zijn goederen aan de hertog zou opdragen om ze van hem in leen terug te ontvangen.¹⁹⁸⁹ Ook de instelling van de schepenenbank van Someren in 1301¹⁹⁹⁰ zou een actie over het hoofd van een oude of mede rechthebbende kunnen zijn. Immers de Luikse Lambertuskerk had hier toen nog belangrijke rechten, onder andere in de gemene gronden.¹⁹⁹¹

¹⁹⁷⁶ (Gelderland) Sloet 1872, blz. 400, nr. 397 22-1-1200 (1201 ns) Wouter Bac die hier voorkomt, is niet opgenomen in Camps 1979, blz. 153-156, nr. 92; (Holland) Koch 1970 blz. 453-54 nr. 273, blz. 454-55 nr. 274 1205: Giselbertus van Tilburg getuige bij de schenking door Ada Markgravin van Brandenburg aan het klooster Rijnsburg met bevestiging door Willem I, blz. 407-412, nr. 244 3-11-1200 Wouter Bac als getuige van de hertog in verdrag tussen Hendrik I van Brabant en Diederik VII van Holland; (Utrecht) Muller 1920, blz. 384-386, nr. 387 mogelijk na 6 maart 1186: Giselbert van Tilburg als getuige in deze ook door Camps uitgegeven oorkonde (in diens visie van herfst 1195); Heeringa 1940, blz. 17-18, nr. 553 1200: Wouter Bac als laatste getuige, blz. 18-20, nr. 554 akte van 22-1-1201, zie boven, blz. 383-384, nr. 1013 27-5-1244, blz. 656-657, nr. 648, Otto van Gelder is bij deze (ook uitgegeven door Camps (1979, blz. 284-286, nr. 205 6-12-1244) getuige, blz. 488-489, nr. 1152 5-12-1247 “*Excepte sunt etiam quedam decime, que abbati et conventui de Tungherlo vendite sunt per manum Walteri militis dicti Bac...*”.

¹⁹⁷⁷ Theuws 1989, blz. 116-118.

¹⁹⁷⁸ Theuws 1989, blz. 171-174.

¹⁹⁷⁹ Camps 1979, blz. 582-584, nr. 481 26-7-1292, blz. 658-659, nr. 543 24-8-1296. NB: zowel de hertog als de heer van Mierlo gaven in Mierlo de gemeynt uit, de hertog het Dorpgoor, de heer de gemeente van Mierlo, Den Hout en Den Broek.

¹⁹⁸⁰ Coenen 2004b, blz. 48-49.

¹⁹⁸¹ Voor Vlaanderen, dat in meer opzichten in ontwikkeling op Brabant vooruitliep, zijn al individuele horige geldcijnsen vanaf het midden van de 12de eeuw bekend, Strubbe 1950; zie ook Bijsterveld 1996, blz. 168-170.

¹⁹⁸² Ik hecht hier waarde aan individuele cijnsbetaling als teken van décollectivering of individualisering. Cijnsen die uit domeinen of hoeven worden betaald, kunnen een tussenfase inhouden, waarbij nog een collectieve afdracht plaatsvindt.

¹⁹⁸³ Camps 1979, blz. 157-158, nr. 93 1201, blz. 158-159, nr. 94 120; blz. 173, nr. 104 1210, blz. 177-178 nr. 108 ca. 1212, blz. 182-183, nr. 113 1216, etc.; Asseldonk 2002, blz. 22.

¹⁹⁸⁴ Camps 1979, blz. 105, nr. 67 voor 1172.

¹⁹⁸⁵ Camps 1979, blz. 150-151, nr. 89 1199.

¹⁹⁸⁶ Camps 1979, blz. 203-206, nr. 134 eerste kwart derde eeuw; Coenen 2006, blz. 44-46; Asseldonk 2002, blz. 22.

¹⁹⁸⁷ Eycken 2000, blz. 544, waar de hertog de inwoners in 1229 de stadsvrijheid schonk, terwijl het oude allodium van de heren van Diest inmiddels een Keuls leen was.

¹⁹⁸⁸ Camps 1979, blz. 617, nr. 508. Reeds opgemerkt door Hanewinkel: Hanewinkel 1803, blz. 310.

¹⁹⁸⁹ Hanewinkel 1803, blz. 310.

¹⁹⁹⁰ Camps 1979, blz. 742-743, nr. 617 2-7-1301.

¹⁹⁹¹ Coenen 2001, blz. 33-36, 53-54, 82-83.

2.3.6.6 Ongenade van vazallen en het openvallen van lenen

Een andere mogelijkheid tot verwerving door de hertog van grote complexen domeingoederen was het in ongenade (laten) vallen van een vazal of het openvallen van een leen. Gezien de talloze politieke verbintenissen tussen de kleinere heren in de grensgebieden en grotere machten in hun directe omgeving en de onstuimige en wisselende ontwikkeling van die machten in de late middeleeuwen, moet dit de hertogen vele mogelijkheden geboden hebben. Een voorbeeld dat niet direct aan politieke verwickelingen kan worden gekoppeld, maar wellicht te maken heeft met interne malversaties,¹⁹⁹² is de overdracht van Bladel en Netersel door Walter Volcart en zonen aan de hertog in 1295.¹⁹⁹³ In deze akte is weliswaar geen sprake van een kwalificatie als allodium of leengoed, maar het feit dat de hertog het goed niet opeist op basis van ontrouw van zijn leenman, mag men uitleggen als dat het allodiaal goed was. Wouter Volcart had volgens een vonnis uit 1401 eerder, dus voor 1295, de gemene gronden van Netersel aan de inwoners uitgegeven.¹⁹⁹⁴ Volgens Steurs had de hertog zich eerder, al omstreeks 1200, van goederen te Bladel van de familie van Bladel meester gemaakt.¹⁹⁹⁵

De feodalisering van de kleine heren had dan wel geen directe invloed op het grondheerschap van de hertog, maar kon, zoals hierboven al gezegd, wel op termijn uitzicht bieden op verwerving van gronden. Veel van de Brabantse heren zijn een leenband met de hertog aangegaan, zoals die van: Moergestel 1349 of daarvoor,¹⁹⁹⁶ Heeze en Leende 1334,¹⁹⁹⁷ of Mierlo 1312.¹⁹⁹⁸

2.3.6.7 De belangrijkste punten

Uit het voorgaande blijkt dat de hertog na verloop van tijd direct of indirect over een grote hoeveelheid land in de Meierij van Den Bosch kon beschikken. De hierboven genoemde hertogelijke aankomsten beslaan vele tienduizenden hectares. Nader onderzoek zal ongetwijfeld nog veel meer aankomsten aan het licht kunnen brengen. Dit beeld spoort met een meer algemener beeld van de ontwikkeling van Brabant en de hertogelijke macht zoals dat eerder door Uyttebrouck is geschetst.¹⁹⁹⁹ Voor een goed begrip van de omvang en de impact van dat grondbezit moeten we een aantal punten tezamen in ogenschouw nemen:

- In de bedrijfsvoering speelden de ongecultiveerde gronden een belangrijke rol: er werd vee gehouden, gejaagd, honing, hout en veevoer gehaald, etc. Deze woeste gronden maakten daarom ook deel uit van de domeinen van de grondheren en waren geen *res nullius*.
- Zoals uit de 12de en 13de eeuwse grensconflicten en grensbepalingen blijkt, bestond er tenminste een notie van grenzen, ook waar deze door ongecultiveerde eigendommen liepen.
- De Meierij was geen verlaten gebied, zoals Stepalus voorschilderde, maar was verdeeld in grote en minder grote domeinen en grondeigendommen, waarop eerst sprake was van horige verhoudingen, die werden opgevolgd door leen- en cijnsverhoudingen. Daarnaast zullen er wellicht ook nog zelfstandige kleine boeren zijn geweest. We moeten daarbij in aanmerking nemen dat de enkele tientallen domeincentra (*curiae*, *curtes*) die we kennen, vooral zijn overgeleverd in de archieven van geestelijke instellingen. Het aantal transacties waarvan de akte verloren is gegaan of zelfs nooit is opgesteld, is ongetwijfeld vele malen groter. Dit beeld laat geen ruimte voor grote stukken *res nullius*.²⁰⁰⁰
- Aan het eind van de 13de eeuw was de hertog eigenaar of tenminste bezitter van belangrijke domeincomplexen, waaronder hele complexen ongecultiveerde gronden.

¹⁹⁹² Steurs 1993, blz. 149; zie ook Theuws 1989, blz. 174, die een schuldaflossing oppert. De Volcarts vielen niet geheel in ongenade, maar bleven elders in Brabant, waaronder in Dongen, goederen houden.

¹⁹⁹³ Camps 1979, blz. 636-637, nr. 526 13-10-1295.

¹⁹⁹⁴ BHIC LT 158a, f. 352 ev. woensdag na vastenavond 1401.

¹⁹⁹⁵ Steurs 1993, blz. 147.

¹⁹⁹⁶ Bruning 1974, blz. XXIII-XXXI.

¹⁹⁹⁷ Bijsterveld 1989b, blz. 86. Bijsterveld twijfelt er aan of Heeze en Leende wel echte allodia waren. Hij ziet ze als geusurpeerd goed van het kapittel van St. Lambertus van de bisschop van Luik, omdat dit kapittel leengoed onder Heeze had. Dat is op zich een mogelijkheid, een andere mogelijkheid was dat de heren van Heeze in de loop der tijd geestelijke instellingen, waaronder het betreffende kapittel, begunstigd hebben met een deel van hun goed of er eenvoudigweg delen van verkocht hebben. Voor het belang van dit goed in deze studie maakt dat geen verschil. De bisschop van Luik was weliswaar landsheer of werd dat in deze eeuwen, hij was dat binnen het territorium van Luik en niet in Brabant. Daar was hij met zijn kapittel slechts een van de leen- en grondheren. Hetzelfde geldt voor de grondheren met andere leenbanden dan de hertog van Brabant, zoals de heren van Geldrop, van Herlaer en van Aalst.

¹⁹⁹⁸ Hanewinkel 1803, blz. 327 (zonder hooggerecht).

¹⁹⁹⁹ Uyttebrouck 1975, blz. 126.

²⁰⁰⁰ Dat wil niet zeggen dat *res nullius* helemaal niet voorkwam. De restvroente tussen Oirschot, Oerle, Zeelst zou misschien *res nullius* kunnen zijn. Toen deze in 1466 werd uitgegeven (Enklaar 1951, blz. 170-177 20-1-1466), was er inmiddels e.e.a. veranderd. Ook al wordt er niet expliciet een beroep op het Romeinse recht gedaan, toch maakten de Bourgondiërs door middel van de inbeslagnames van 1462 (Enklaar 1941, blz. 371 ev.) zonneklaar duidelijk dat zij zichzelf als eigenaren van de gemene gronden in de hertogsdorpen beschouwden.

Het bovenstaande in aanmerking genomen is het niet vreemd, dat de hertog zich bij de uitgifte van de gemene gronden van Haaren in 1309 dominus fundi, heer van de grond noemt.²⁰⁰¹ De hertog hoefde helemaal geen beroep te doen op een grondregaal of een soortgelijk recht. Hij kon - in onze termen - privaatrechtelijk net als iedere andere - hetzij wereldlijke hetzij geestelijke - grondeigenaar beschikken over zijn eigendom, dat hij kon verkopen, schenken, verciynzen of belasten, net zoals het uitkwam. Daarmee is voor de Meierij van Den Bosch inhoud gegeven aan de suggestie van Ter Kuile.

2.3.7 Wijzingen in de verhouding grondheerlijkheid - gerechtsheerlijkheid

Aan één aspect dient hier nog aandacht besteed te worden. Het grondbezit in de Meierijse dorpen zal door de eeuwen heen versnipperd, samengevoegd, weer versnipperd, etc. zijn. Er zullen in veel plaatsen zowel hoven met aangelegen erven, erven van andere hoven en mogelijk ook erven van niet of minder gebonden grondeigenaren gelegen hebben. Dit is slecht gedocumenteerd voor de Meierij, maar aspecten daarvan zijn te zien aan de verschillende partijen die als rechtsopvolgers claims konden doen gelden op het - voormalige - domein van de Giselberten in Tilburg²⁰⁰² of op de Baast²⁰⁰³ onder de Beerzen.²⁰⁰⁴ Hoe is dit te transformeren naar de schepenbanken die omstreeks 1300 in het vizier komen, waar één heer niet alleen rechten heeft op eigen landerijen, maar ook nog gezagsrechten heeft over degenen die niet zijn (ex-)horigen waren? Met Reynolds wordt hier aangenomen, dat één van de gevolgen van de wijzigingen in de sociale, economische en juridische verhoudingen een scheiding van eigendom en bestuurlijke macht was.²⁰⁰⁵ Sommige van de grondheren ontwikkelden zich tot gerechtsheren over een groter gebied dan hun domeinen, waar ook niet van hen afhankelijkken gegoed waren. Andere heren zullen langzaam maar zeker hun rechtsmacht hebben moeten afstaan en genoegen hebben moeten nemen met het eigendomsrecht op hun domein en niets meer. Deze ontwikkelingen zijn zonder twijfel sterk beïnvloed door de strijd om de macht over dit gebied tussen de hertogen van Brabant en de graven van Gelre en de sympathieën van de hertogen voor bepaalde onderdanen.²⁰⁰⁶ Deze processen zijn echter onvoldoende gedocumenteerd en de schetsen daarvan blijven daarom sterk hypothetisch.²⁰⁰⁷

2.3.8 Samenvatting

In dit onderdeel van dit hoofdstuk werden mogelijke andere verklaringen voor de rechten op woeste gronden en annexe rechten van de hertog en andere heren onderzocht. Ter Kuile wees het bestaan van een inheems grondregaal af. Voor de Meierij bestaat er geen materiaal om deze afwijzing te bevestigen of te ontkrachten. Ook de herkomst en de inhoud van het recht van foreest hebben lange tijd ter discussie gestaan. In de Meierij zijn wel aanwijzingen te vinden voor het uitoefenen van een recht van foreest, maar wat dit inhield is niet duidelijk. Er zijn ook geen duidelijke aanwijzingen dat dit recht een belangrijke rol heeft gespeeld bij het verwerven van de rechten op de woeste gronden en annexe rechten door de hertog van Brabant en andere heren.

Grootgrondbezit was volgens Ter Kuile een andere mogelijkheid voor de herkomst van de rechten van de heren op de woeste gronden. Vastgesteld werd dat zowel in de regio (Noordwest-Europa) als in de Meierij van Den Bosch het grondheerlijke domein een wijde verbreiding moet hebben gekend, dat het waarschijnlijk omstreeks het jaar 1000 en in de twee volgende eeuwen de belangrijkste vorm van grondexploitatie was. Die exploitatie beperkte zich niet tot de gecultiveerde delen, ook de woeste gronden speelden een belangrijke rol in de agrarische bedrijfsvoering van die dagen. Vastgesteld kon bovendien worden, dat deze domeinen duizenden hectares konden beslaan, hetgeen impliceert dat er grote complexen woeste gronden deel van konden uitmaken. Daarnaast bleek dat de Meierij omstreeks 1200 al een fijnmazige juridische en kerkelijke structuur kende. De Meierij was zeker geen verlaten of nauwelijks bewoond gebied. Overigens is tot nu toe in de regionale literatuur onvoldoende aandacht besteed aan het verschil tussen deze grondheerlijkheid en de meer algemene gerechtsheerlijkheid die zich ook uitstreckte over niet horige inwoners.

²⁰⁰¹ Camps 1979, blz. 932-934, nr. 778 24-5-1309.

²⁰⁰² Camps 1979, blz. 242-243, nr. 167 1232, blz. 253-254, nr. 175 1-5-1234, blz. 268, nr. 189 28-5-1240, blz. 273-274, nr. 194 18-3-1242, blz. 284-286, nr. 205 6-12-1244, blz. 286-287, nr. 206 14-12-1244, blz. 305-306, nr. 226 6-4-1248, blz. 329, nr. 249 april 1253, blz. 330 en 330-331, nrs. 250 en 251 mei 1253, blz. 378-379, nr. 295 15-4-1264.

²⁰⁰³ Erens 1948 dl. II, blz. 386-389, nr. 536 9-8-1317, blz. 389-391, nr. 537 9-8-1317, blz. 413-414, nr. 550 13-5-1318, blz. 420, nr. 554 7-8-1318, blz. 415-416, nr. 552 13-5-1318, blz. 421, nr. 555 17-8-1318.

²⁰⁰⁴ Voor een later voorbeeld zie Bijsterveld 2000.

²⁰⁰⁵ Reynolds 1997, blz. 220-222.

²⁰⁰⁶ Vergelijk de eerder genoemde ondergang van de Giselbrechten en de Van Vughts.

²⁰⁰⁷ Interessant in deze is bijvoorbeeld Vught met zijn twee kerken, vergelijk Kappelhof 1995b.

Restte de vraag of de rechten van de hertog en de heren in de Meierij te herleiden zijn tot het bezit van grondheerlijkheden. Daarvoor werden eerst de mogelijkheden van heerlijke goederenverwerving geïnventariseerd en werd aan de hand daarvan de hertogelijke verwerving van goederen in de Meierij van Den Bosch onderzocht. Daaruit bleek, dat de hertogen gebruik maakten van verschillende methoden om hun grondheerlijke bezit uit te breiden, bijvoorbeeld door huwelijk en koop. Van groot belang voor de opbouw van het hertogelijke bezit in de Meierij was het uitdrijven van lokale heren die om de één of andere reden 's-hertogen ongenoegen hadden opgeroepen. Zo kwamen de omvangrijke bezittingen van de Van Tilburgs en de Van Vughts in handen van de hertog. Een andere bijzonder belangrijke manier om grote complexen te verwerven was ten laste van geestelijke instellingen. De hertog usurpeerde die goederen direct of wierp zich op als voogd om de wereldlijke belangen van de instellingen te behartigen, maar vroeg daarvoor dan wel zijn prijs. Aantoonbaar zijn op deze wijze omvangrijke bezittingen in handen van het huis Leuven geraakt. Kleinere heren deden mee op bescheidener schaal, meiers - oorspronkelijk zetmannen van de kloosters -, schaalden op naar ridderschap en adel. Slechts op enkele plaatsen kon de geestelijkheid de schade beperken, zoals te Valkenswaard en Waalre, waar de abdij van Echternach tot aan het einde van het ancien régime grondheer bleef, maar wel al veel eerder haar wereldlijke heerlijkheid, haar gerechtsheerlijkheid, had moeten afstaan.

De combinatie van de fijnmazige structuur omstreeks 1200 in combinatie met de wijze van verwerving van macht in de Meierij door de hertogen vanaf circa 1200 laat geen ruimte voor grote complexen goederen zonder eigenaar in die tijd. De hertogelijke macht was in eerste instantie gebaseerd op grondheerlijke macht. Dat blijkt ook uit de stichting van vrijheden en steden, die naast een breder economisch doel, vooral bedoeld waren om de macht van de regionale heren te ondermijnen en die daarmee indiceren dat de hertog daartoe niet over landsheerlijke middelen beschikte. Tegenstanders van de hertog werden stuk voor stuk en ieder op eigen wijze door hem aangepakt. In die zin moeten deze acties in onze terminologie vooral privaatrechtelijk betiteld worden.

Hierbij moet overigens niet uit het oog worden verloren, dat er zich al economische, juridische en sociale wijzigingen in de Meierij aan het manifesteren waren op het moment dat de hertog hier aantrad. Het is niet zo dat alleen hij verantwoordelijk was voor deze ontwikkelingen, maar zijn activiteiten zullen wel een belangrijke katalysator geweest zijn, die sterk hebben bijgedragen tot een grootschalige doorbreking van de bestaande patronen.

Het is niet zeker dat van *res nullius* in de Meierij van Den Bosch omstreeks 1300 in het geheel geen sprake was. Wellicht waren de restgemeentjes die in de 15de eeuw werden uitgegeven er representanten van. *Res nullius* en het landsheerlijk recht daarop kunnen echter nooit in overwegende mate de titel voor de rechten van de hertog in de Meierij van Den Bosch hebben gevormd.

2.4 Rechten op de gemene gronden

2.4.1. Inleiding

In deze paragrafen worden de rechten op de gemene gronden en de annexe rechten en hun bijzonderheden onderzocht. Het ligt voor de hand om met de uitgften van de gemene gronden te beginnen, want deze rechtsverleningen door de hertog en andere heren zijn over het algemeen de oudste vermeldingen van de gemene gronden. En voor zover dat niet het geval is,²⁰⁰⁸ bieden deze uitgften een keur aan informatie over deze gronden en de verleende rechten. Hier is evenwel bewust gekozen voor een andere benadering. Het domaniale recht van de houtschat, nooddruft, de merkwaardige heerlijke rechten op het hout en het pootrecht komen als eerste aan de orde, omdat deze de mogelijkheid bieden om door te dringen tot de periode vóór de uitgften. Vervolgens worden collectieve en individuele rechten tegen het licht gehouden. Dan wordt om te beginnen alsnog gekeken naar de uitgfte van de gemene gronden door de hertog en andere heren, met verschillende aspecten van dien, zoals prijzen, inhoudelijke overeenkomsten en verschillen tussen de uitgftiebrieven, omvang van de uitgften, grenzen, eigendomsaspecten, rechten van buitenstaanders, etc. Bij de individuele rechten gaat het om het recht om varkens te voederen, zogenaamde ploeg- en keuterrechten, schaarrechten en andere waarschijnlijk overeenkomstige rechten en de rechten op

²⁰⁰⁸ Bijvoorbeeld Drunen waar het gemeenschappelijk weiden en akers al in 1244, dus 4 decennia voordat de uitgften begonnen, vermeld wordt, Camps 1979, blz. 287-288, nr. 207.

hout. Vervolgens komen de verschillende aandachtspunten bij het vervreemden van de woeste gronden c.a. aan de orde, zoals het privatiseren van de gemene gronden, waaronder de heerlijke octrooien daartoe, nogmaals de grenzen, de rites bij het bepalen daarvan, etc., octrooien voor het uitoefenen van annexe rechten, andere vormen van vervreemding en andere actoren daarbij, illegale verkopen, illegale ingravingen, fraude en samenspanning door de rentmeesters, verkrijgende verjaring, de rastamenten van Philips de Goede, het niet uitgeven van gemene gronden door sommige heren, de verschillende cijzen die bij privatisering van gronden betaald werden en de afkoop van cijzen, cijnsboeken, datum en plaats van heffing, rituelen of gewoonten bij de heffing, evictie en vervallen van cijzen, vervreemding van cijzen en cijnsboeken, de rechten om gronden uit te geven vanuit staatsrechtelijk perspectief, de uitgifte door andere heren dan de hertog, vercijsing door particulieren en de novale tienden. Ten slotte worden nog enkele regels gewijd aan de jacht.

2.4.2 De houtschat, nooddruft, de merkwaardige heerlijke rechten op hout en pootrecht

2.4.2.1 De houtschat

Een van de eerste programmapunten van de nieuwe bestuurders van de Meierij van Den Bosch²⁰⁰⁹ van 1795 was het afschaffen van de houtschat. Ze moesten daarvoor “*haar hoog mogenden*”, de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden, eerst overtuigen af te zien van de inkomsten “*deezzer hatelyke impositie*”. De afschaffing voor de statendorpen werd op 1 december 1795 gepubliceerd.²⁰¹⁰ Omdat de provisonale representanten pas op 24 augustus door de Staten-Generaal erkend werden, moet dit onderwerp wel heel erg hoog op de agenda gestaan hebben om “*haar hoog mogenden*” er binnen zo korte tijd toe te kunnen bewegen om nog meer van hun invloed in de Meierij af te staan. Hoewel de opbrengst van deze ‘belasting’, met circa 5000 gulden per jaar op haar hoogtepunt,²⁰¹¹ relatief gering was en maar een fractie bedroeg van de totale lastendruk op de Meierij, was ze kennelijk bijzonder impopulair. Ze werd betiteld als een “*onereuse, hatelyke en vexatoire impositie*”.²⁰¹² Die haat zal zijn voortgekomen uit enerzijds de veelvuldige conflicten tussen pachters van de houtschat en de schatplichtigen, in het bijzonder klompenmakers en uit de aanscherping van de schatplicht in de tweede helft van de 18de eeuw en anderzijds omdat ze werd gezien als een belemmering voor de verdere ontginning van inculte gronden.²⁰¹³ Onder de nieuwe bestuurders vond men grote sympathie voor het fysiocratisch ideeëngoed²⁰¹⁴ en sommigen waren enthousiaste ontginners, die met name in de aanleg van (dennen)bossen investeerden.²⁰¹⁵ Deze laatste groep zal de houtschat ongetwijfeld als “*eene der drukkenste*” lasten hebben ervaren, waarbij aan de gedachte van persoonlijk belang bij de afschaffing moeilijk voorbij kan worden gegaan.²⁰¹⁶

De houtschat werd geheven over gekapt en verwerkt hout, bijvoorbeeld karren of klompen. Het maakte daarbij niet uit of het om hardhout of om weekhout ging, noch of het hout op eigen erf was gewassen of uit de voorpoting [zie hierna] op de gemeynt kwam. De normale houtschat beliep in de 18de eeuw het 6de hout, dat wil zeggen 16 2/3de % van de waarde van het hout of het houtproduct. Er waren echter veel uitzonderingen: in sommige plaatsen werd het 10de hout, dus 10%, betaald, poorters van Den Bosch betaalden in sommige gevallen wel in andere niet, sommige goederen waren vrijgesteld, soms gold een vrijstelling binnen een dorp, etc.²⁰¹⁷ De 18de eeuwse houtschat werd beheerst door een verzameling van regels die vanaf de 14de eeuw was opgebouwd.²⁰¹⁸ Voor een goed begrip van de houtschat en vooral de impact daarvan, moet worden teruggegaan naar de 14de en het begin van de 15de eeuw.

²⁰⁰⁹ Na het Franse bewind in de Meierij dat op 9 oktober 1794 begon en een korte periode van restauratie, waarbij het bestuur van de Meierij weer in handen van de Staten-Generaal lag, trad op 6 juni 1795 een eigen bestuur aan: de Provisionele Representanten van Bataafsch Brabant, Boven 2002a; Mommers 1953, blz. 59-225; Sande 2004a, blz. 526-529.

²⁰¹⁰ BHIC PLA (7), Publicatie van de Provisionele Representanten van het volk van Bataafsch Brabant 1-12-1795.

²⁰¹¹ Leenders 1994b.

²⁰¹² Zie publicatie Provisionele representanten 1-12-1795 en RHCE AA Eindhoven 2670 f. 117v. 17-7-1802. Zie ook Thys 1792, blz. 34-35.

²⁰¹³ RHCE AA Eindhoven 2670 f. 117v. 17-7-1802 “*dat eene wederinvoering van den houtschat de heylsame bedoelingen der wetgeving omme inculte gronden te cultiveeren op eene doodelyke wyse tegenwerkt*”; BHIC Provinciale commissie van landbouw nr. 9 Staat van woeste gronden etc. kopie Memorie door N. Martini op vraag van minister van publiek onderwijs, de nationale nijverheid en de colonien dd. 14-8-1819; Thys 1792, blz. 34-35.

²⁰¹⁴ De fysiocraten zagen de landbouw als belangrijkste bron van welvaart, de gemene gronden - die ze als onnut beschouwden - waren hen een doorn in het oog, Vivier 2002, in het bijzonder blz. 161.

²⁰¹⁵ Zie hoofdstuk 1.

²⁰¹⁶ Overigens werd de afschaffing gedeeltelijk teniet gedaan door een resolutie van de representanten van Bataafs Brabant van 17 juni 1796, waarbij besloten werd dat de houtschat die door particulieren (lees de heren van de heerlijkheden) geheven werd niet onder de resolutie van 1 december 1795 viel, Jacobs 1985 blz. 127-128.

²⁰¹⁷ Voor een deel ervan zie Heurn 1776a, dl. 1, blz. 206, dl. 4, blz. 245-251.

²⁰¹⁸ Zie bijlage rechtsverleningen.

De oudst bekende vermelding van de houtschat dateert uit 1326, toen Willem Gerlachs van Den Bosch, heer van Moergestel, een geschil had met Godevarde van Brecht, een ver familielid. Naast rechten op jacht, visserij en keurmede was ook de houtschat in geding.²⁰¹⁹ Ook de volgende vermelding²⁰²⁰ betreft de houtschat in een heerlijkheid, namelijk vrijdom van houtschat voor Willem van der Aa voor zijn leengoed te Herlaer (St. Michielsgestel) in 1340.²⁰²¹ Mogelijk is de eerste aanwijzing voor het bestaan van de houtschat nog ouder. Hertogin Johanna bevestigde op 26 juli 1400 de afscheiding door grootvader Jan II van Bladel, Reusel en Arendonk van de Meierij. Haar vader Jan III zou deze afscheiding eerder geconfirmeerd hebben. Zij lijkt uit een brief van Jan II of Jan III te citeren als ze zegt: *“behoudelijck altyt sijnen rechte voor hem ende sijnen naecoemingen van herwarde, van houtschatten ende voir alle alle andere saecken die hij in desen dorpe hadde voor dese veranderingen...”*.²⁰²² Daarmee zou de oudste vermelding van de houtschat in theorie opgevoerd kunnen worden tot na 3 mei 1294 toen Jan II aantrad als hertog.²⁰²³ De eerste harde vermelding van de hertogelijke houtschat dateert van 27 september 1356. Bij die gelegenheid verleenden Wenceslaus van Bohemen en Johanna van Brabant aan de poorters van Den Bosch vrijdom van houtschat voor de gehele Meierij. Dit recht zou in de komende eeuwen verschillende malen interpretatieproblemen oproepen. Uit 1368 dateert het oudst bekende voorbeeld van feitelijke heffing van de houtschat. Er is dan sprake van een hertogelijk recht, gemeenlijk genaamd *“houtscat”*, van elzenhout staande op het goed Ten Schoer te St. Oedenrode.²⁰²⁴

Het oudst overgeleverde heffingsvoorschrift dateert uit 1403/04.²⁰²⁵ Een iets duidelijker tekst uit 1411/12 luidt als volgt:

“Eerst van houtscat dair af minen genedige here terde toebehoert van dat die coep gedraegt als ment vercoept sonder oirlof of te voren afgepont te hebben mer als die lude comen te voren om oirlof oft om puntinge te maken men doet hem gracie ende men neemt dat men gecrigen mach want anders soude de coep after bliven ende dan soude myn here nyet hebben ofte lange moeten beyden”.²⁰²⁶

Dit voorschrift beperkt het recht van houtschat tot hout dat verkocht wordt. Hout voor eigen gebruik valt hier dus buiten.²⁰²⁷ Het voorschrift maakt voorts onderscheid tussen de situatie waar het hout gekapt wordt zonder voorkennis en toestemming van de pachter van de houtschat en die waarin het kappen tijdig is gemeld. In het eerste geval had de hertog recht op 1/3de deel van de waarde van het verkochte hout, in het tweede geval moest de pachter een zo gunstig mogelijke heffing bedingen, waarbij een evenwicht moest worden gevonden tussen korte termijn (één enkele opbrengst) en lange termijn (het voortbestaan van de hertogelijke inkomsten). Dat 1/3de deel van de opbrengst van het verkochte hout de hertog toeviel was dus de hoofdregel. De heffing kon worden verlaagd als de schatplichtige meewerkte. Kennelijk had de hertog van ouds het recht op één derde van het verkochte hout.²⁰²⁸

Deze aantekeningen over de heffing van de houtschat worden gevonden in de rekening van de rentmeester van de hertogelijke domeinen in het kwartier van Den Bosch. De houtschat was dus een domaniale heffing en in elk geval volgens onze definities geen belasting.²⁰²⁹ De Raad van State noemde in 1760 de houtschat een regaal, dus een landsheerlijk recht.²⁰³⁰ De idee dat de houtschat een regaal was, zal dezelfde ontwikkeling hebben doorgemaakt als de idee dat het recht van de hertog en zijn rechtsopvolgers op de

²⁰¹⁹ RAT RA Moergestel 309, f. 438v. 29-9-1706, registratie van akte 17-4-1326.

²⁰²⁰ De Biest onder Hilvarenbeek zou in 1329 al vrijdom van houtschat hebben verkregen, dit wordt genoemd in een akte van 18-1-1428 die door Enklaar is uitgegeven (Enklaar 1941, blz. 34-36). Dit recht zou zijn verleend door hertogin Johanna. Dat kan niet kloppen, want deze kwam eerst in 1356 aan het bewind. Broeders 1838 blz. 60, noemt een akte inzake de Biest uit 1399, daarin of in de schepenakte van 1428 is de eerst bekende vrijdom van houtschat van De Biest vastgelegd.

²⁰²¹ HCM RRK 2849 Beschrijving van de uitgestrektheid van het leen van Nieuw Herlaer, Sinte Bonefaes 1340 dat is de 5de dag in de wiedemaand, van afschrift 27-9-1661, 13-8-1750.

²⁰²² Welvaarts 1890, blz. 22-23; Camps 1979, blz. 1058, nr. 886 gedateerd 3-5-1294-2-10-1312.

²⁰²³ Vergelijk Camps 1979, blz. 1084-1085, nr. 886 gedateerd 3-5-1294-2-10-1312.

²⁰²⁴ SADB RA Den Bosch 1175, f. 161v. 26-5-1368 (transcriptie Ketelaars).

²⁰²⁵ ARAB RK 5232, f. 9 7-5-1403-6-5-1404; zie ook RK 292, f. 13v. 1478.

²⁰²⁶ ARAB RK 5241 7-5-1411-6-5-1412.

²⁰²⁷ Soms was ‘eigen gebruik’ ruimer gesteld dan het gebruik door de eigenaar zelf: *“dat men daer aff betaelen sal den schuldigen houtschat te weeten van die houten die buytens dorps verbruikt ofte vervoert worden”* (BHIC LT 133 f. 76-81v. 11-8-1650); Enklaar 1941, blz. 21-23, nr. 10 31-10-1473 *“alsooverre die voors. afgehouden boomen off hout werden gevoert buyten de voors. dorpe ende de dingbanke off ook den paalen off gemeynten derselver ende anders niet”*.

²⁰²⁸ Deze verdeling 2/3-1/3 komt men ook elders tegen. Zoals bijvoorbeeld bij de verdeling van het Echterbos (1230?) tussen hertog en inwoners Roebroek 1967a, blz. 230; Roebroek 1967b; Venner 1985, blz. 278-279; Loren 1929, blz. 313-315. In Frankrijk werd in 1669 het droit de triage van de grondheren wettelijk erkend (Droesen 1927, blz. 33-34).

²⁰²⁹ Hoewel de schatplichtigen de houtschat ongetwijfeld als een belasting (impositie) hebben ervaren, ging het om een domaniaal recht. Domaniale goederen hoeven niet direct of niet in de eerste plaats bestemd te zijn voor de voldoening van de behoeften van de gemeenschap (vergelijk Andreae 1990, blz. 57). De domaniale opbrengsten verschillen daarmee van de belastingen.

²⁰³⁰ BHIC PL 2083 resolutie Raad van State 9 juli 1760.

ongecultiveerde gronden van de hertogsdorpen een regaal was.²⁰³¹ Dit recht drong evenwel dieper en frequenter de privaatrechtelijke sfeer binnen dan de meeste andere hertogelijke rechten. Het hout dat op een privaat erf verbouwd was, mocht niet vervoerd worden voordat de pachter het op dat erf geschouwd had. De schatplichtigheid was afhankelijk van het gebruik en daarover was de eigenaar dus informatie verschuldigd. Daarmee werd het beschikkingsrecht van de eigenaar belemmerd en dat gebeurde niet incidenteel - zoals bijvoorbeeld met het versterf van bastaarden dat de hertog kon opeisen - maar dagelijks. Merkwaardig is ook dat de houtschat alleen in de Meierij van Den Bosch en het Land van Turnhout²⁰³² geheven lijkt te zijn. Ze komt noch voor in de domaniale rekeningen van de Baronie van Breda, noch bij de domeinen van Oosterhout, noch in die van het land van Cuijk, noch in die van Montfoort, etc. Het Deutsches Rechtswörterbuch vermeldt weliswaar de term Holzschatz, maar dat is slechts een vertaling van het ‘Dietse’ houtschat en het lemma heeft slechts Meierijse verwijzingen.

2.4.2.2 Nooddruft

Hierboven is en passant gezegd dat de houtschat alleen werd geheven over hout dat verhandeld werd. Het eigen gebruik was vrijgesteld. Dit leidt tot het volgende thema, namelijk de nooddruft. *“salvo et retento hominibus eiusdem territorii alio nemore solito ad eorum usus necessarios”*, of zoals Prims het vertaalde: *“latende aan de ‘mannen’ van gezegde territorium een ander woud voor hun noodwendigheden”*.²⁰³³ Deze tekst wordt duidelijker als men de context bekijkt. De hertog van Brabant, toen Hendrik I, had zich aan het begin van de 13de eeuw opgedrongen aan de abdis van de St. Waltrudisabdij in Bergen-Henegouwen en op het grondgebied van de abdij de nieuwe plaats Herentals gebouwd. In 1209 kwamen hertog en abdis tot overeenstemming over de verdeling van rechten over dit gebied. De hertog zou de woeste gronden en de bossen voortaan samen met de abdij delen. In 1221 volgde een nadere regeling. Het groot woud van Herentals werd verdeeld in drie delen, twee daarvan werden in landbouwgrond omgezet en het derde deel bleef behouden om bouw materiaal te leveren. De bovengenoemde ‘mannen’ moesten genoeg nemen met een ander woud. Behalve de vermelding van het omzetten van bossen in landbouwgrond is aan deze akte opmerkelijk, dat de ‘mannen’ van het bos kennelijk een zeker recht konden uitoefenen om de noodzakelijke levensbehoeften aan het bos te onttrekken. Zij krijgen daartoe dat andere bos toegewezen. Het gaat om noodzakelijkheden - nooddruft - en dat is kennelijk een collectief recht, een natuurrecht,²⁰³⁴ dat de gehele gemeenschap toekomt, in tegenstelling tot de meer individueel bepaalde rechten van het houden van een bepaald aantal varkens. De hertog moest dus rekening houden met de rechten van de gebruikers van het woud en deed dat ook.

Over dat gebruik biedt een akte, ook net buiten de grenzen van het studiegebied, maar nu in het noordoosten, meer informatie. In 1308 verleende Jan van Cuijk, ongetwijfeld in navolging van zijn grote buurman, aan inwoners van het Land van Cuijk rechten op gemeeynten aldaar. Daarbij is onder andere sprake van het bos Vrede waarin de beesten, dat wil zeggen het rundvee, van de omwonenden graasden. Tenzij het bos beheimd zou worden (en heer Jan behield zich dit recht voor), zou dit vee er mogen blijven grazen. Jan van Cuijk reserveerde ook het recht op de eikelenweide en het hout van twee andere bossen voor hemzelf. Daarentegen mochten de inwoners een bewaker van hun bossen en weiden aanstellen, die niet alleen als opdracht had *“beboeting diergen en welke ter sluik in de bosschen hout hakken”* zoals Krieger het in 1830 vertaalde, maar ook de taak om *“uit deze gemeenten en uit de bosschen aan een ieder des voorgenoemde ingezetenen deszelfs noodwendige naar mate van zyn behoefte zal uitdeelen”*.... *“predictorum hominum suam necessitatem secundum propriae indigentiae exigentiam ministrabit”*.²⁰³⁵ Ook hier had de heer recht op het hout, maar mochten de bewoners of nu wellicht de omwonenden het hout dat zij nodig hadden voor hun bestaan op gecontroleerde wijze uit het bos halen.²⁰³⁶ Een specifieke variant hiervan vindt men in St. Michielsgestel in 1381, waar Willem van Heurne met zijn onderdanen aldaar onder andere overeenkwam: *“dat wy (Van Heurne) egheenen torff van de voirgen. gemeynte vercopen en wechgeven noch vervreemden en mogen, maer dat wyen behouden sullen tot onse ende onser nacomelingen nootberninge tot onsen huyse van Herlair”*.²⁰³⁷

²⁰³¹ Vergelijk Heurn 1772, deel 3.

²⁰³² ARAB RK 5190 St. Jansmis 1444-23-6-1445; Kok 1988, blz. 158; Zie ook Leenders 1996a, blz. 48. Deze werd waarschijnlijk alleen in Poppel, Ravels en Weelde geheven, hetgeen een indicatie is voor het eertijds tot de Meierij van den Bosch behoren van deze plaatsen.

²⁰³³ Devillers 1899, dl. 1, blz. 139-140; Prims, 1947, zie ook hiervoor.

²⁰³⁴ Niet te verwarren met het 17de-18de eeuwse natuurrecht.

²⁰³⁵ Krieger 1830, blz. 24 ev. Voor Krieger zie Mommers 1953, blz. 445. Ook bij Enklaar 1941, blz. 309-311, nr. 156 20-4-1308.

²⁰³⁶ Vergelijk Vera 1997a, blz. 90-92, 109, 111, 321 voor voorbeelden elders.

²⁰³⁷ Enklaar 1941, blz. 80-82, nr. 47 17-11-1381.

Dit recht van nooddruft in deze context wordt in latere bronnen nauwelijks meer gevonden.²⁰³⁸ In Reusel wordt de tegenstelling nooddruft versus commercieel gebruik in 1631 nog een keer genoemd, naar aanleiding van een conflict met de abdij van Postel over het betalen van een vergoeding voor de commercieel gestoken turf: “*hun (Postel HV) doen betaelen eenigen houtschat, chijs oft a part ten regarde van ‘t ghene by die van Reussel voirden als tot hunnen nooddruft soude worden versteecken om op andere plaetssen te worden vercocht*”.²⁰³⁹ Bij de inhuldiging van Dirk van Imerselle, als heer van Loon op Zand was bepaald, dat “*verschydenen privilegien en beneficien zoo van hunne schapen ende beesten temogen wyden ende te gebruyken zyn genadens gemeentens gronden hyen en wildernissen als tegens henne hoofsteden op de straten te mogen planten, ook van leem op de voors gronden tot hun eigen nodruft te mogen steeken ende meer dergelyke*”.²⁰⁴⁰ In een proces tussen Arendonk en Rethy, ook weer net buiten het studiegebied, dat door de Raad van Brabant in 1450 werd beslecht, is sprake van: “*t Kyfvelt zal blijven gemeyne aen beide de partijen deste mogen genyeten met hueren beesten mer neghene van den partijen en sal daer op moegen maeyen ende die van Overbroek selen moegen torve steken te heere zyde want aen vont huer nooddorft ende desgelix oic die voirs van Arendonc tot huer ziden alsoe verre als zy des moet hebben*”.²⁰⁴¹ Goossenaerts citeert het “*Cuerboek E.-C. 1568-1613 [Essen Kalmphout? HV] n° 43*”, waarin sprake is van “*bien in de vrointe om te staene ende hueren nooddruft inde heybloemen te haelene*”.²⁰⁴²

In een andere ‘publiekrechtelijke’²⁰⁴³ context met betrekking tot de gemene gronden werd nooddruft niet aangetroffen, maar het tot eind 1795 bestaande²⁰⁴⁴ instituut van de houtschat toont aan dat dit beginsel ook in de Meierij leidend is geweest. Immers het bijzondere wezen van de houtschat, met vrijstelling van lasten voor het hout dat voor eigen gebruik benut werd en hoge lasten bij verkoop, is niet anders verklaarbaar dan door de aanname dat de vrijstelling voortkwam uit het noodzakelijk gebruik voor eigen behoefte.²⁰⁴⁵ Hout was immers een bijzonder belangrijk artikel: niet alleen als brandstof en bouw materiaal, maar ook als basisstof voor allerlei artikelen: hout was het plastic van de middeleeuwen. Zodra evenwel het hout verhandeld werd, was het houtschatplichtig, hetgeen de nooddruft duidelijk tot de allernoodzakelijkste beperkte.

Deze nooddruft aan hout is niet onbekend in de Europese rechtsgeschiedenis, maar wel onderbelicht.²⁰⁴⁶ Mogelijk ten onrechte, want uit spreekwoorden als “*een band en een wis*”²⁰⁴⁷, *haalt men waar die is*”,²⁰⁴⁸ die nog steeds bekend zijn, zou men kunnen concluderen, dat dit rechtsbegrip ook na het verdwijnen van de grote bossen is blijven bestaan; ergo, dat het kennelijk een belangrijk begrip was. Een feit is ook, dat de eigenaren van de nieuwe bossen, die vanaf de tweede helft van de 18de eeuw werden aangeplant, al snel problemen hadden met houtroof.²⁰⁴⁹

²⁰³⁸ Het begrip was niet beperkt tot de gemene gronden, maar kwam ook voor in andere publiekrechtelijke context: “*noets wille van tymmeringe der kerke van Myerle*” (Coenen 2004, blz. 106).

²⁰³⁹ RHCE CFAAPo Reusel fiche 8, AAPo 294.

²⁰⁴⁰ BHIC LT 44 13-8-1658: “*extract uit het register van actens en contracten der heerlykheid Venloon*”.

²⁰⁴¹ ARAB RvBB 527, f. 4 17-1-1450.

²⁰⁴² Goossenaerts sd., blz. 89.

²⁰⁴³ Het kwam ook in privaatrechtelijke context voor. Beijers 1985, verwijzing naar RA Helmond 216, f. 294: “*van Jans raepwermoyes sal Danels sijn noettorft mogen doen halen*”; RAT Tilburg, fichier Trommelen verwijzing naar R 282, f. 33-34v. 15-12-1535 “*en ze zal het gebruik en haar redelijke nooddruft hebben in de boomgaard van de voors stede, haar leven lang*”.

²⁰⁴⁴ NB voor de Statendorpen (dorpen die niet in leen uitgegeven waren) en de uitgegeven heerlijkheden waar de hertog of de Staten-Generaal het recht van de houtschat voorbehouden hadden. De overige heerlijkheden (allodia en heerlijkheden die het recht van de houtschat hadden) bleef dit recht bestaan, vermoedelijk tot aan de invoering van het Franse recht per 1-1-1811. Zie verder hoofdstuk 3.

²⁰⁴⁵ Een regel die ook gold voor impost op het brandhout binnen de stad Den Bosch in 1716. Hout van eigen grond binnen de Meierij van Den Bosch was - behoudens enkele uitzonderingen - vrij van deze impost, BHIC PLA (2).

²⁰⁴⁶ Zie Zückert 2003, Duitsland, blz. 22: Zelfs bij eigendomsvoorbehoud hadden de boeren gebruiksrechten op de allmenden, nl. het hout voor eigen gebruik. Heerlijk eigendom was in zoverre beperkt dat de zelfverzorging van de boeren zeker gesteld moest worden, blz. 24: klooster moest timmerhout “*nach notturft*” leveren, blz. 27: hout naar ‘Notdurft’ kappen, blz. 29: “*nothurft*”, verder ook vermeld op blz. 32, 48, 49, 67, 211, 260, 267, 360, Engeland, blz. 165-167: keerzijde van nooddruft, Dyer: (grond)heren mochten alles aantasten wat de boeren niet direct nodig hadden, Statute of Merton 1236, blz. 179 grondheerlijk bouw hout.

²⁰⁴⁷ Bij de bevestiging van rechten op de gemeent van Rixtel, Aarle en Beek in 1359 wordt de dorpelingen o.a. toegestaan de gemeent te gebruiken “*in wyschen*”. Dit wordt na het recht om hout te houwen genoemd. Daarmee zullen twijgen etc. bedoeld zijn. Ysselt 1920, blz. 28.

²⁰⁴⁸ Vliebergh 1906, blz. 23-24; Goossenaerts sd., blz. 66-67; Mandos 1988, blz. 26-27.

²⁰⁴⁹ BHIC PCL 3 5-12-1820: “*daar het steelen en schenden van houtgewassen in dezer streken niettegenstaande de deswegens bestaende prohibitie wetten en verordeningen meer en meer schijnt toe te nemen, zoodanig dat men hetzelfde in veel gemeenten bijzonder in de omtrek der stad ‘s Hertogenbosch niet alleen door kinderen maar ook door meerderbejaarde en volwassenen dagelijks onder de naam van dood hout sprokkelen openbaar en geheel ongestoord ziet bedrijven en als eene geoorloofde kostwinning ziet behandelen, terwijl het niet vreemd is, dat men vooral des namiddags op de voetpaden en zelfs op de groote wegen soms troepen van 10 tot 20 menschen alzo met hunnen roof beladen rustig en vreedzaam stad of dorpswaards gaande ontmoet ...*”; Goossenaerts sd., blz. 66.

Het nooddruftrecht komt al voor in de 6de eeuwse Germaanse wetgeving. Art. 28 van de Lex Gundobaba, de wet der Bourgondiërs van omstreeks 517 (die overigens in deze streken, behalve wellicht op een enkel individu na, niet van toepassing was), geeft iedereen, Bourgondiër of Romein die niet over een eigen bos beschikt, het recht om voor zijn eigen behoefte in de bossen van anderen hout te halen, dood hout of ander voor zover het geen vruchtbomen betrof. Op het vellen van levende vruchtbomen zonder toestemming van de eigenaar stond echter een boete.²⁰⁵⁰ Ook onder de 7de eeuwse Visigothen was het vellen van vruchtbomen van anderen strafbaar met een geldboete, andere bomen hoefden slechts vervangen te worden.²⁰⁵¹ De Lex Salica, die wel in deze streken van toepassing zal zijn geweest, kent bepalingen over de diefstal van hout. De eerste regel daarvan luidt, dat degene die andermans appelboom of een andere vruchtbom buiten het besloten terrein van de gemeenschap [?] steelt wordt bestraft met een boete. Die boete was vele malen hoger als dit vergrijp binnen de grenzen van de gemeenschap plaatsvond, namelijk net zo hoog als op het vergrijp om in het bos andermans bouwhout te stelen, verbranden of op andere wijze aan te tasten of de diefstal van andermans brandhout.²⁰⁵² Over andere vormen van gebruik, met name het verzamelen van dood hout, het kappen van niet gemerkte bomen²⁰⁵³ voor zover het geen vruchtbomen zijn, weiden in het bos en dergelijke, laat de Lex Salica zich niet uit. Aangenomen mag worden dat dit toegestaan was. Higounet constateerde: “*que, du VIe aux XIe siècle, les populations européennes en général ont joui, dans le cadre domanial ou seigneurial de la forêt et ses produits*”.²⁰⁵⁴

Ook de latere verboden om bijvoorbeeld turf uit te voeren of vee van derden (bijvoorbeeld de slagers of veehandelaren in de steden) op de gemene gronden te weiden, kunnen gezien worden in relatie tot dit oude nooddruftrecht.²⁰⁵⁵ De gemene gronden mochten ten behoeve van het eigen huishouden benut worden, commerciële exploitatie, zoals de verkoop van turf aan buitenstaanders, viel daarbuiten.²⁰⁵⁶

2.4.2.3 Merkwaardige hertogelijke rechten op hout

Op 2 juli 1304 werden door hertog Jan van Brabant aan zijn kamerling Willem van Herlaer twee oorkonden verleend met betrekking tot hetzelfde goed, namelijk 62 bunder in de Wippenhouten onder Oirschot.²⁰⁵⁷ In de éne is sprake van “*het lant ofte woestyne gelegen in onsen recht ofte heerlyckheit Wippenhout*” en in de andere van het hout “*liggende in onsen bossche van Wyppenhout*”. Camps zag, waarschijnlijk mede door het feit dat hij slechts over afschriften beschikte, beide oorkonden als één, waarbij de ‘eerste vertaling ongetwijfeld helderder en ook vollediger dan de tweede’ is. Wanneer men deze twee oorkonden echter bekijkt tegen het licht van de overdracht van goederen aan de abdij van Park, het latere goed Heerbeek, wordt het beeld duidelijker. In de oorkonde van 28 juli 1303 is sprake van 80 bunder novalia of nieuw land met weiden en hout!²⁰⁵⁸ Op 26 oktober 1303 verkocht Jan van Woluwe, rentmeester van de hertog, nog eens alle bossen op die onlangs overgedragen goederen.²⁰⁵⁹ De abdij zal op grond van de eerste akte overtuigd zijn geweest van haar rechten op het bos en dit gekapt hebben. Daarmee zal ze in conflict gekomen zijn met de hertog. Door de hertog alsnog een afkoopsom voor het hout te betalen, werd de zaak geschikt. Willem van Herlaer, die als kamerling ongetwijfeld van deze affaire afgeweten heeft, zal de koop van zowel de grond als het bos goed hebben willen regelen en daarvoor twee akten laten opmaken.²⁰⁶⁰

Uit deze voorbeelden mag geconcludeerd worden, dat er voor de hertog kennelijk een verschil bestond tussen het uitgeven van grond met hout en het verkopen van bossen. Op deze wijze is ook verklaarbaar waarom hertog Jan in 1293 ten behoeve van Willem van Boxtel verklaarde, dat deze evenveel recht had op zowel de bosgrond als op de bomen.²⁰⁶¹ Het recht van de hertog op het hout strekte zich in de 14de eeuw (en later, effectief tot eind 1795) zelfs nog uit tot de houtopstand van particuliere erven. Ook al waren deze

²⁰⁵⁰ Alviella 1927, blz. 91; Germanenrechte 1936; Rivière 1856, blz. 201-202.

²⁰⁵¹ Alviella 1927, blz. 91-92.

²⁰⁵² Alviella 1927, blz. 90-91; Germanenrechte 1934, blz. 14, art 8. De *furtis arborum*, zie ook blz. 42 art 29.27, 29.29; zie ook Hermesdorf 1951, blz. 12.

²⁰⁵³ Germanenrechte 1934, blz. 42 art 29.27, 29.29 en 29.30.

²⁰⁵⁴ Higounet 1966, blz. 379.

²⁰⁵⁵ Vergelijk Warde 2002, blz. 202, 209; Moor 2002, blz. 132, 137; Vivier 2002, blz. 155.

²⁰⁵⁶ Dit soort beperkingen gold niet alleen in de Meierij, maar bijvoorbeeld ook in Engeland, Winchester 2002, blz.39, blz. 49. Dit maakt een hoge ouderdom in de vorm van een soort algemeen geaccepteerd natuurrecht waarschijnlijk.

²⁰⁵⁷ Camps 1979, nr. 670, blz. 799-801.

²⁰⁵⁸ Camps 1979, nr. 646, blz. 772-773.

²⁰⁵⁹ Camps 1979, nr. 652, blz. 780.

²⁰⁶⁰ Zie in dit verband ook Goossenaerts sd., blz. 124 in voce boomgeld.

²⁰⁶¹ Camps 1979, nr. 496, blz. 602-603.

tegen een cijns uitgegeven (en wellicht ook: al was het van ouds allodiaal goed), toch kon de hertog zijn recht nog op een deel van de opbrengst - de houtschat - doen gelden.

2.4.2.4 Voorpotingen en pootrecht

Het 'eigendomsvoorbehoud' van de hertog ten aanzien van de bossen en bomen op de door hem verkochte grond, zien we in nog sterkere mate terug bij de gemene gronden. Niet alleen maakte de hertog al dan niet²⁰⁶² een voorbehoud ten aanzien van het ten tijde van de uitgifte op de gronden staande hout, hij maakte impliciet ook een eigendomsvoorbehoud ten aanzien van het hout dat nog op de gemene gronden zou groeien. De gemeenschap die, nadat ze een gemeente verkregen had, daar hout op plantte was dat hout kwijt als de hertogelijke rentmeester dat constateerde. De voorbeelden uit de 17de en 18de eeuw zijn talrijk,²⁰⁶³ maar het was al zo in de 15de eeuw, zoals blijkt uit de pootkaart van Hilvarenbeek:

“de overtuldigen, opheffende ende vliegende zande, dat aen veel eynde zeer grootelic wast ende dagelix meerdert, omdat onse voirs. goede luiden traech vallen tselve sant met poten, russchen ende anders te weren; nemende ocsuyn, dat sy dat laten, omdat hen stoot gemaict heeft geweest des houts, dat zy alsoe hebben gepoet, te moegen gebruycken”. Dit was des te vervelender *“overmits dat er in de voirs. gemeynten egheene moeren noch bosschen en liggen, groet gebreck liden van brande ende in den naerhoute”*.²⁰⁶⁴

In de praktijk voldeed dit dus niet. De gemeenschappen hadden behoefte aan hout en de verbouw daarvan voor publieke doeleinden, zoals bruggen, scholen etc. en om daarmee de zandverstuivingen te bestrijden, maar ook particulieren hadden hout nodig zowel voor brandstof als geriefhout. Daarom kwamen er vanaf het eind van de 14de eeuw hertogelijke/heerlijke vergunningen af om de gemene gronden te bepoten. Een pootkaart beschreef het recht om bomen te planten voor de erven, langs de weg of op de gemene gronden. Deze voorkwamen dat de bomen, eenmaal volwassen geworden en gekapt, aan de hertog zouden toevallen.

Er is daarbij onderscheid te maken tussen de bepotingen van individuele inwoners en die van de gemeenschap en dat komt dan ook regelmatig tot uitdrukking in de zogenaamde pootkaarten²⁰⁶⁵ die aan de dorpen verleend werden. De oudste expliciete vermelding is van Haaren uit 1396.²⁰⁶⁶ De Biest onder Hilvarenbeek heeft waarschijnlijk enkele jaren later voorpootrecht verworven.²⁰⁶⁷ In Aarle Rixtel is in 1387 sprake van *“de straeten ende stegen ... uut te geven”*, waarmee - gezien latere vermeldingen - mogelijk het recht van voorpoting van de heer werd bedoeld.²⁰⁶⁸ Lommel verkreeg het pootrecht in 1422.²⁰⁶⁹ Hilvarenbeek, Son en Oirschot volgden in 1441, 1445 en 1447. Hier was een belangrijk doel de

²⁰⁶² Zie bijvoorbeeld: St. Oedenrode wel, Vessem niet, Camps 1979, blz. 967- 970, nr. 799 30-11-1309; blz. 593-594, nr. 490 20-1-1293.

²⁰⁶³ BHIC RRG 1, f. 33 2-4-1648: Die van Veghel hebben voor hun erven gepoot en meenden dat te kunnen doen omdat het ook in het keurboek van 1559 wordt genoemd, echter calange door raad en rentmeester generaal Van der Leenen, daarom octrooi Brussel 5-4-1629 80 voet planten en vellen alle opgaande bomen, recognitiecyens 15 lb., vervolgens calange door raad en rentmeester generaal Du Fresne, omdat zij hun octrooien etc. niet overgebracht hadden en de 15 lb niet aan Du Fresne betaald hadden, vervolgens calange door raad en rentmeester generaal Pieck *“pretendeerende het misbruik so groot te syn, dat sy van alles soude syn vervallen, sonder aan te sien de voors redenen of den tydt van heerkrachten”*, hebben aan rentmeester f 276.- voldaan en gepresenteerd nog eens f 300 te betalen, f. 40v. 27-4-1648 Nunen en Gerwen *“plantagien in commissum vervallen”*; f. 54v. 27-2-1649: Die van St. Oedenrode zijn door rentmeester Pieck becalangeerd onder andere omdat eenige ingezetenen verder hebben gepoot dan 40 voet (die zij volgens hun kaart mochten poten), deze zijn door de rentmeester vervallen verklaard ten behoeve van de domeinen, f. 199 22-12-1656: *“ende voor soo veele quaestie was van eenige boomen by den suppliant ende syne voorsaten om den huysse tot Rixtel in verscheydene plaats en onder en binnen de prochien van Aerle en Rixtel voor desen ende eertyds gepoot ende geplant dat daer over accoordt van redemptie gemaect synde om te betalen tot proffyt der domeynen de somme van XXV ponden arthois eens op approbatie van den raad”*; RRG 37, f. 69 31-10-1762: geplante bomen tot Oisterwyk, Udenhout, Haaren, Berkel Enschoot in commissum vervallen, f. 157v. 9-6-1764: verzoek van regenten van Bergeyk, Riethoven, Westerhoven, Borkel en Schaft om pootkaart tot 60 voet, er is reeds op de gemeent gepland en tot ver over de 60 voet. Verzoek van de raad en rentmeester generaal om autorisatie om met de betrokkenen te onderhandelen over de boetes en bij niet slagen daarvan door middel van recht tegen dezelven op te treden, f. 174 10-10-1764 ingevolge resolutie Raad van State 12-6-1764 heeft de raad en rentmeester generaal met die van Eersel c.s. en Bergeyk c.s. overeenstemming bereikt over de cijns van de voorpotingen en met Bergeyk c.s. over de overpotingen, onder andere voor de potingen over de 60 voet 1 stuiver per boom, vanwege de kosten van het inzetten van de gezworen landmeter mag Bergeyk zelf bepalen wat er overpoot is, f. 228 26-3-1765: ingevolge appointment 24-12-1764 op verzoek van Velthoven, Zeelst en Blaertem pootkaart tot 60 voeten, onder andere over hout staande buiten de 60 voet met de raad en rentmeester generaal convenieren over de boete onder approbatie van de Raad van State gelijk in Bergeyk 's octrooi van 12-6-1764, f. 228v. 28-3-1765: ingevolge appointment 27-12-1764 op verzoek van Dommelen op pootkaart tot 60 voeten, onder andere over hout staande buiten de 60 voet met de raad en rentmeester generaal convenieren over de boete onder approbatie van de Raad van State gelijk in Bergeyk 's octrooi van 12-6-1764, etc.

²⁰⁶⁴ Enklaar 1941, blz. 124-127, nr. 73 22-11-1441.

²⁰⁶⁵ Sanders noemt de uitgiftebrieven van de gemene gronden pootkaarten. Dit is een misvatting. Het verlenen van pootrecht is wezenlijk anders dan het uitgeven van ongecultiveerde gronden (Sanders 2000, blz. 5).

²⁰⁶⁶ Enklaar 1941, blz. 187-188, nr. 97 16-4-1396 verwijzing naar Leen- en Tolkamer E 268.

²⁰⁶⁷ Enklaar 1941, blz. 34-36, nr. 15 18-1-1428. Daarin is sprake van het verlenen van een voorpootrecht door Johanna in 1329. Dat kan uiteraard niet. Het kan een verkeerde lezing zijn van 1379, maar dan zou Wenceslaus die toen nog in leven was waarschijnlijk ook genoemd zijn. Als het afschrift teruggaat op een ware akte dan is het meest waarschijnlijk dat die dateert uit 1399, zoals die door Broeders in 1838 (blz. 60) werd genoteerd..

²⁰⁶⁸ Ysselt 1920, blz. 75-78 23-3-1387, blz. 8485 16-5-1576.

²⁰⁶⁹ Laurent 1893, blz. 560-564 met verwijzing naar ARAB RK 636 f. 172 ev. 18-9-1422. Met dank aan Bruno Indekeu.

zandverstuivingen tegen te gaan.²⁰⁷⁰ Intussen had ook een lokale heer, Henric Dicbier, aan de inwoners van Mierlo het recht van voorpoting van een halve tot een hele roede (circa 3 - 5.75 meter) gegeven.²⁰⁷¹ De schepenen, gezworenen en gemene buren van Nuenen en Gerwen verleenden in 1405 zelf pootrecht van 1 roede aan de inwoners. Ook hier was sprake van “*vliegent zant*”.²⁰⁷² Everard van Deurne kreeg als particulier in 1433 het recht om bomen op de zandverstuiving van zijn goed Cruysschot te Bakel te planten.²⁰⁷³ Ook op de bodem van Elde moesten zandverstuivingen gestopt worden: “*allomme op te voorschreven gemeynte voor haer huysinge erffven ende goederen aldaer ende beschudde derzelver voor t’zandt aldaer dryvende*”.²⁰⁷⁴ De inwoners mochten de bomen voor hun eigen erven een aantal roeden op de gemeente op planten. Het hout was voor de eigenaar van het aangelegen erf, de eikels die van de bomen vielen waren echter gemeen. De gemeenten mochten op willekeurige plaatsen op de gemene gronden, bijvoorbeeld bij zandverstuivingen, bomen neerzetten. Gemeenten mochten deze bomen ook gebruiken voor publieke werken, zoals bijvoorbeeld Oirschot, dat in 1513 van de rentmeester Cornelis Dicbier toestemming kreeg: “*dat sy sellen moegen afhouden ende tot honnen profyt bekeren allen hout dienende ende orbaerlyck wesende omme een raethuyse te timmeren ende d’af te maken soe waer dat sy bevynden sellen staende inder vryheyt van Oerschot buyten den poetselen den voergen. nagebueren verleent...*”²⁰⁷⁵ Ze konden soms echter ook hout van particuliere voorpotingen voor publieke doeleinden opeisen.²⁰⁷⁶

Veelal werd het poten beperkt tot een aantal roeden voor de gecultiveerde erven: de voorpotingen.²⁰⁷⁷ De breedte varieerde (op een enkele uitzondering na) van 10 tot 100 voet, dus tussen circa drie en circa dertig meter. In de 16de en 17de eeuw kregen enkele dorpen het recht om de voorpoting te vergroten.²⁰⁷⁸ De totale hoeveelheid hout op de voorpotingen kon behoorlijke afmetingen aannemen. Bij het in pand geven van de heerlijkheid Bergeyk en Riethoven in 1628 werden de eikenbomen op de voorpotingen geteld. Er stonden 6004 eiken en 2049 eikenheesters, naast minder waardevolle bomen zoals wilgen.²⁰⁷⁹ Zou dat eikenhout aangesloten zijn uitgeplant met de gemiddelde afstand van 5 meter tussen de bomen, dan zou een bos van circa 20 ha. ontstaan zijn.²⁰⁸⁰ Tegenover de verlening van pootrecht stond meestal een eenmalige som, een prelevium of voorlijf en vervolgens een jaarlijkse cijns.²⁰⁸¹

Ook als een inwoner van de gemeenschap een nieuw erf uit de gemeynt kocht, had hij geen recht op het hout, zoals blijkt uit een bekeuring in Erp omstreeks 1489-1490: “*Van Janne van den Hoevel die welke heeft aengesproken Goyarde Gerit Goyarets om dat hy hout afgehouden heeft staende op syn erven dwelc hy van den gemeynten van Erpe gecocht hadde dwelc is een onrechtverdigen aenvanck daer aen de voirs Goyardt gebruect heeft IIII ½ lb*”.²⁰⁸²

Het bovenstaande illustreert de merkwaardige verhouding tussen de heer en de inwoners waar het om hout gaat. Het doorkruist de privaatrechtelijke grenzen zoals wij die kennen. Enerzijds kon de heer hout dat geplant werd op door hem verkochte of in elk geval in gebruiksrecht uitgegeven gronden aan zich trekken (terwijl hij die gronden zelf niet kon verkopen en ook het daar weidend vee of de heiturf die er gevlagd wordt niet aan zich kon trekken), anderzijds moest hij een recht van nooddrift om brandstof te halen, om bossen te exploiteren, etc. van de inwoners accepteren. In het geval van de houtschat lijkt het er op alsof de heer een recht uit de tijd van zijn domein, met horigen, etc., doortrok naar een tijd waarin de verhoudingen veranderd waren.

2.4.2.5 Samenvatting

Het heerlijke recht op de houtschat van aanvankelijk één derde van de opbrengst van het hout - ook al kwam dat van private erven - dat niet ten eigen nutte werd aangewend, indiceert enerzijds oude grondhorige verhoudingen, waar de gebruiker van het grondheerlijk bezit elementen van dat bezit kon aanwenden wanneer dat nodig was voor zijn bestaan, maar wat hem niet het recht gaf die elementen voor

²⁰⁷⁰ Enklaar 1941 blz. 124 nr. 73 22-11-1441, blz. 167 nr. 91 1-4-1447, verwijzing naar Raad van Brabant R 1383; ARAB RK 2413 1445 f. 36.

²⁰⁷¹ Enklaar 1941, blz. 68-69, nr. 39 30-6-1417; Coenen 2004b, blz. 100 met andere bron.

²⁰⁷² Frenken 1932 (16-11-1405).

²⁰⁷³ Enklaar 1941, blz. 19, nr. 7 29-8-1433, verwijzing naar Taxandria XXXIII (1926) blz. 67.

²⁰⁷⁴ BHIC CM 64, pootkaart Elde 8-7-1462.

²⁰⁷⁵ RHCE RA Oirschot 2358, f. 189 2-8-1513. Transcriptie door en vriendelijke mededeling van Jan Toirkens.

²⁰⁷⁶ Bijvoorbeeld Enklaar 1941, blz. 124-127, nr. 73 23-11-1441 inzake Hilvarenbeek, maar deze bepaling komt vaker voor.

²⁰⁷⁷ Ysselt 1890, Ysselt 1894; Hendriks 1981; Ketelaar 1981.

²⁰⁷⁸ Ysselt 1890, blz. 8: Hilvarenbeek 4-5-1551 vermeerderen van 40 naar 80 voet.

²⁰⁷⁹ ARAB KR Brussel 1893/2.

²⁰⁸⁰ Vergelijk Tack 1993, blz. 92.

²⁰⁸¹ Ysselt 1890, blz. 5.

²⁰⁸² ARAB RK 13029 sf. 2-11-1489-St. Jansmis 1490.

andere doeleinden te gebruiken, zonder daarvoor een vergoeding aan de heer te betalen. Anderzijds geeft het ook aan dat deze grondhorigen ook een eigen juridische sfeer hadden, zeker waar het het naakte bestaan betrof. Deze ruimte zal groter geworden zijn naarmate de steden en vrijheden meer horigen trokken en het voor de heren moeilijker werd hun goederen te exploiteren. Het hertogelijke recht op de houtschat bleef ondanks alle veranderingen in de eeuwen tot eind 1795 bestaan, de rechten van de lokale heren nog langer. De verleningen van het recht van voorpoting en de latere reserves van de hertog op dat terrein bevestigden deze voorstelling van zaken. De dorpelingen die de gemene gronden hadden verworven, mochten er wel weiden en heiturf halen, maar het hout bleef in beginsel gereserveerd voor de hertog of de heer, tenzij ze een bijzonder octrooi verworven om op die gronden te mogen poten. En ook bij verkopen van gronden aan anderen dan de dorpelingen maakte de hertog een voorbehoud ten aanzien van het hout, zelfs al was dat in de verkoopakte van de gronden opgenomen.

2.4.3 Collectieve rechten

Het nooddrufrecht zou men een collectief recht kunnen noemen, dat voor alle inwoners gold. Het recht was echter beperkt tot het onder omstandigheden, namelijk in geval van noodzaak, gebruik maken van andermans goed. Bij de normale gebruiksrechten op de gemene gronden, zoals weiderecht, recht van heiturfhalen, recht van bijenvlucht, etc. was er uiteraard ook sprake van noodzaak - de gronden maakten immers deel uit van de dagelijkse agrarische bedrijfsvoering - maar hier ging het om collectief bezeten gronden en niet om andermans goed.

2.4.3.1 Gemene gronden voor de uitgiften

Het gemene bezit van bos en weidegronden ontstond niet met de uitgiften van de gronden door de heren, maar is veel ouder. In de eerste helft van de 9de eeuw is er sprake van “*silve communionem*” in Martras (Kerkwijk bij Driel²⁰⁸³) en Rosmalen.²⁰⁸⁴ In Heeswijk Dinther was omstreeks 1205 sprake van gemene gronden verbonden met de hof van Berne aldaar met rechten op houthalen, varkens ekeren en “*communibus pascuis pratorum et rivorum*”.²⁰⁸⁵ Ex-keizer Maria schonk in 1244 aan de hof van Moorsel van de priorij van Postel zekere “*communia*”²⁰⁸⁶ in Lierop.²⁰⁸⁷ Ook deze weiderechten waren aan de hof verbonden. Een verschijnsel dat voor Engeland beter gedocumenteerd is, waar het Domesday book uit 1086 de afzonderlijke manors met de bijbehorende gemene bossen en weiden beschrijft.²⁰⁸⁸ Deze commons konden tientallen vierkante kilometers groot zijn. Ten slotte, de abdij van Ter Kameren verkreeg in dat zelfde jaar 1244 van de hertog niet alleen 150 bunder nieuw land, maar ook het recht om de gemene weiden te gebruiken.²⁰⁸⁹

2.4.3.2 Uitgiften van ongecultiveerde gronden door de hertog en de heren

De gronden werden vanaf de laatste decennia van de 13de eeuw door de Meierijse grondheren, onder wie de hertog van Brabant, aan de plaatselijke gemeenschappen uitgegeven.²⁰⁹⁰ Dit gebeurde tegen een voorlijf of prelevium - feitelijk een koopsom - en een jaarlijkse recognitiecijs, waar hierna verder op wordt ingegaan. De oudste aanwijzing daartoe is de verlening van de bevoegdheid om gronden uit te geven door de hertog aan de later in ongenade gevallen rentmeester Wouter Volcart op 18 april 1284.²⁰⁹¹ De oudste bekende uitgifte in de Meierij is die van de gemene gronden van Oss op 6 december 1286.²⁰⁹² Dergelijke uitgiften zouden gedurende de rest van de 13de eeuw en de 14de eeuw blijven doorgaan. Later ging het daarbij vooral om bevestigingen van oudere akten.

De uitgiften kenmerken zich door een aantal eigenaardigheden:

- concentratie in tijden waarin de hertog grote financiële problemen had,
- regionale concentraties van min of meer gelijktijdige uitgiften,
- uitgiften kennelijk op verzoek van de betrokken dorpen, waardoor er grote onderlinge verschillen tussen de rechtsverleningen ontstonden,
- uitgiften aan qua aard en omvang wisselende gemeenschappen,

²⁰⁸³ Vriendelijke mededeling K. Leenders onder verwijzing naar D.P. Blok, “Driel en Selik” in Naamkunde 12 (1980), blz. 31-40.

²⁰⁸⁴ Camps 1979, blz. 23-24, nr. 17 815-850.

²⁰⁸⁵ Camps 1979, blz. 168-170, nr. 101 circa 1205, bevestigd Camps 1979, blz. 248-252, nr. 173 kort voor 1233.

²⁰⁸⁶ Voor het begrip “*communia*”, waarmee geen gemeen eigendomsrecht, maar gemeen gebruiksrecht bedoeld wordt, zie Coulanges 1922, blz. 425-437.

²⁰⁸⁷ Camps 1979, blz. 178-179, nr. 201 31-1-1244.

²⁰⁸⁸ Hoskins 1963, passim in het bijzonder blz. 14-26.

²⁰⁸⁹ Camps 1979, blz. 187-288, nr. 207 1244. Zie verder ook Camps 1979, blz. 463-464, nr. 368 29-6-1280 weiden van gemene gronden afgescheiden.

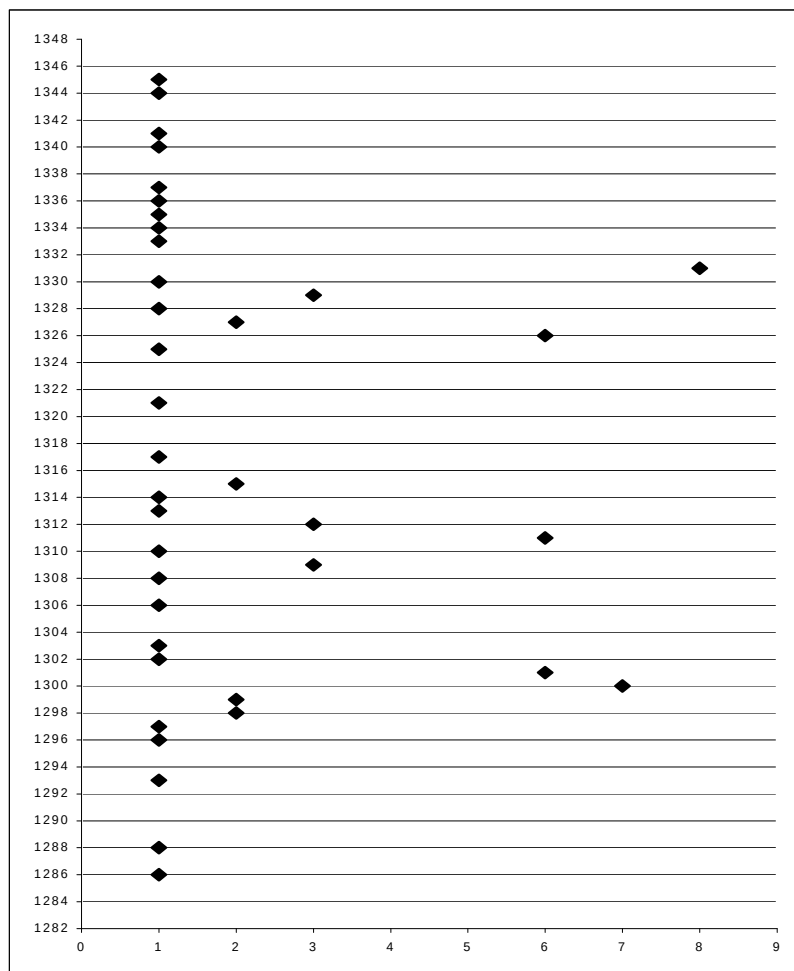
²⁰⁹⁰ Bijlage rechtsverleningen.

²⁰⁹¹ Martens 1943, blz. 23-24, zie verder hoofdstuk 3.

²⁰⁹² Camps 1979, blz. 527-528 nr. 424.

- het in beginsel ontbreken van samenval met andere grenzen; samenval is toeval of een latere grensbepaling, geen opzet vanuit de gemeynteverlening,
- betrokken functionarissen,
- een enkele maal uitgifte aan (adellijke) voormannen,
- eigendomsaspecten: schenking/koop - cum fundo, etc.

Grote financiële problemen maakten het voor de hertogen, maar ook andere heren, aantrekkelijk om de woeste gronden te verkopen. Zoals Leenders eerder al aantoonde, vallen pieken in de uitgaven van de gemene gronden samen met hertogelijke financiële crises.²⁰⁹³ Dit soort overeenkomsten, op dergelijke schaal, komt echter niet tot stand zonder een brede maatschappelijke vraag. De afhankelijkheid van de boeren van de ongecultiveerde gronden enerzijds en anderzijds de vele veranderingen in de samenleving in de voorafgaande decennia en centennia²⁰⁹⁴ en het perspectief van een onzekere toekomst als de hertog of een lokale heer er in zou slagen de gronden aan derden te vervreemden,²⁰⁹⁵ zal in de gemeenschappen gezorgd hebben voor een hoge bereidheid om hun al dan niet formele rechten op de gemeentes veilig te stellen, ook al was dat tegen hoge kosten. De idee van Theuws dat de hertog door de uitgaven de heide wilde beschermen uit economische motieven, namelijk het belang van de schapenhouderij, is in hoofdstuk één al van de hand gewezen. Behalve het feit dat dit het omdraaien van oorzaak en gevolg is, moet afgevraagd worden wat in deze periode het boven-regionale belang was van de Meierijse schapenteelt. Naast het feit dat de wol van het Kempische schaap niet te vergelijken was met die van de Spaanse Merino's of de Engelse wol, was het potentieel van de Meierij ongetwijfeld te klein om een economische factor van betekenis te zijn.²⁰⁹⁶

Afb. Pieken in de uitgaven van gemene gronden tot 1350

²⁰⁹³ Leenders 1987a, blz. 68-70. Zie ook Avonds 1984, passim; Avonds 1991, blz. 154-155 en Wartena 1975, passim, over de opbrengsten van ontginningen in Gelderland.

²⁰⁹⁴ Zie hoofdstuk 1 en eerder in dit hoofdstuk.

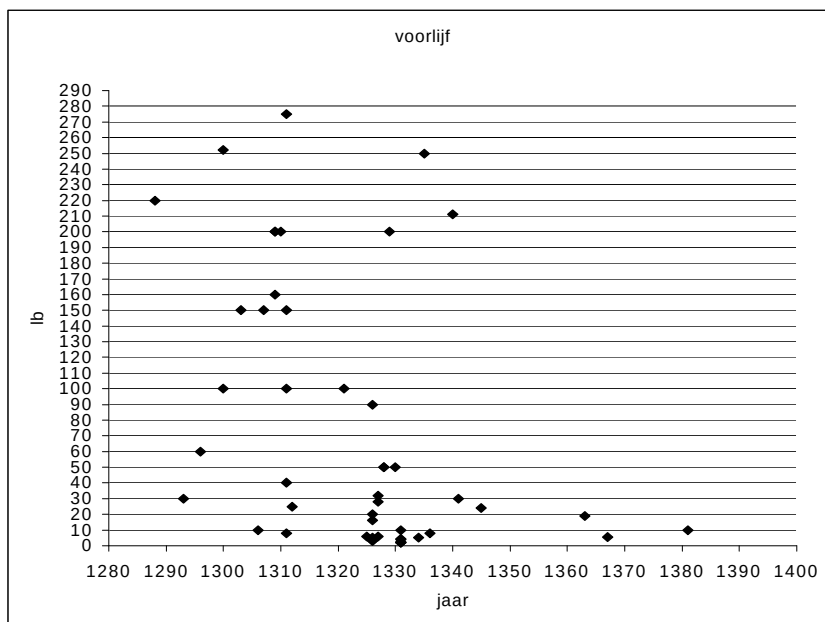
²⁰⁹⁵ Vergelijk Enklaar 1941, blz. 80-82, nr. 47 17-11-1381, blz. 103-105, nr. 56 10-7-1377, blz. 107-111, nr. 58 23-5-1357.

²⁰⁹⁶ Vergelijk Adriaenssen 1999; Phillips 1997.

2.4.3.3 Koopsom of voorlijf (prelevium, pretium primitivum)

De rechtstreekse inkomsten uit het voorlijf, prelevium of pretium primitivum, dus de koopprijs en vervolgens de jaarlijkse inkomsten uit de recognitiecijs zijn ongetwijfeld welkom geweest.²⁰⁹⁷

De financiële problemen zijn echter ook een indicatie voor politieke zwakte en zeker de hertogen zullen de steun van hun “*lieve luiden*”²⁰⁹⁸ niet hebben willen missen. Men vergelijkte het testament van Hendrik III uit 1261 en zijn vrijwillige teruggave daarin van de woeste gronden die hij in beslag had genomen.²⁰⁹⁹

Afb. Bedragen van voorlijven (koopsommen) in ponden.

Bovenstaande grafiek met in ponden (lb) de bedragen die als koopsom (prelevium, pretium primitivum of voorlijf) werden betaald, indiceert dat omstreeks 1330 deze koopsom structureel lager was dan omstreeks 1300 en 1310. Daar zijn verschillende mogelijke redenen voor aan te wijzen. De politieke zwakte van de hertog kan geleid hebben tot zowel het zoeken van steun bij zijn onderdanen, als het door vingers zien of zelfs niet signaleren van fraude door zijn ambtenaren. Voor de laatsten was er immers behoorlijk wat te verdienen, als ze de dorpen aan goedkope uitgiften konden helpen. Een andere mogelijke reden is dat de gemeyntes die nog over waren, aanmerkelijk kleiner waren. Door dit laatste argument zouden de uitschieters uit de jaren '30 verklaard kunnen worden; dat waren dan een paar grote uitgiften. Talloze variaties op deze thema's zijn mogelijk, maar door gebrek aan nadere gegevens waarschijnlijk geen van alle bewijsbaar.

2.4.3.4 Cijnzen bij de uitgiften

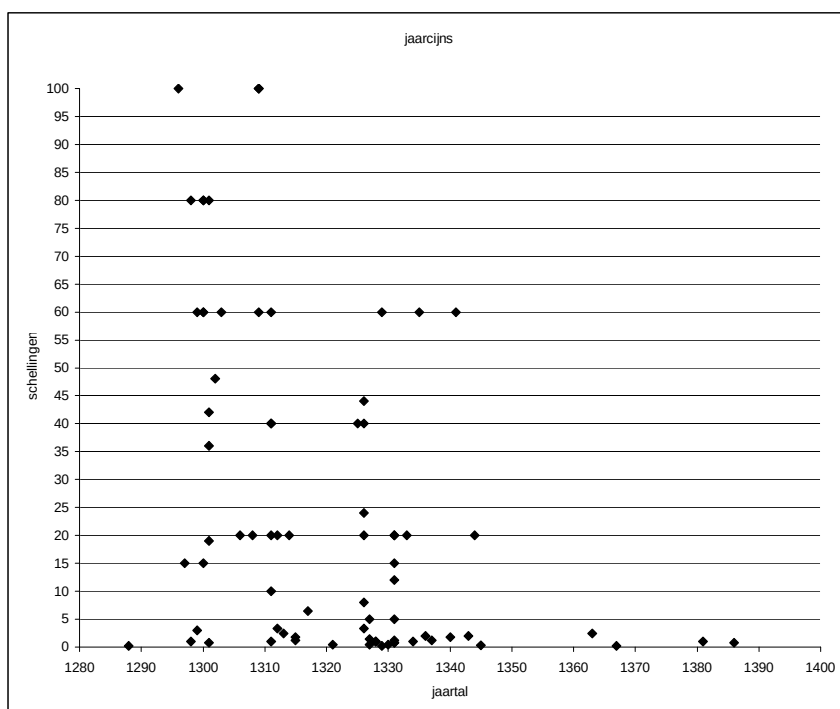
Ook de hoogte van de afgesproken jaarlijkse cijnzbedragen vertoonde omstreeks 1330 een significante daling, zoals de volgende grafiek uitwijst.

²⁰⁹⁷ Anderzijds geven deze koopsommen ook het bestaansrecht van de afzonderlijke gemeenschappen aan, alsmede dat ze tenminste enige tijd moeten hebben bestaan, om dergelijke bedragen bijeen te kunnen brengen. Vergelijk ook Reynolds 1997, blz. 131.

²⁰⁹⁸ Enklaar 1941, blz. 19-21, nr. 9 30-5-1334: “*quod nos dilectis hominibus nostris villarum de Beerse totam comunitatem nostram...*”.

²⁰⁹⁹ Vera 1997b, blz. 57, Uytven 2004a, blz. 103

Afb. Hoogte van jaarcijnzen voor uitgegeven gemene gronden in schellingen tot 100 s.

2.4.3.5 Concentraties van rechtsverleningen

Regionale concentraties van uitgiften kunnen wijzen op zowel samenwerking tussen verschillende dorpen, als op een concurrentieslag. Als het gaat om de uitgifte van verschillende aaneengelegene gemeeynten op dezelfde dag of enkele dagen achter elkaar, met min of meer dezelfde opmaak en overeenkomstige voorwaarden, gaat het om de eerste variant.

Een voorbeeld daarvan vormen de uitgiften van 4 december 1300 van de gemeeyntes van Helmond, Mierlo, Nuenen en Gerwen, Rixtel, Aarle en Beek en vermoedelijk Stiphout.²¹⁰⁰ Opmerkelijk is dat op dezelfde dag ook de gemene gronden van Oisterwijk worden uitgegeven.²¹⁰¹ Wellicht heeft de samenhang in dit laatste geval een administratieve oorzaak. Dat laatste lijkt ook het geval te zijn bij de uitgifte van de “*thimum seu communitatem*” van Oirschot op 2 augustus 1311. Op dezelfde dag worden ook de gemene gronden van Lieshout en St. Oedenrode uitgegeven, die deels aan elkaar grenzen en waarvan de gemeenschappen waarschijnlijk gezamenlijk opgetrokken zijn.²¹⁰² In alle drie verleningen is sprake van het in deze context enigszins merkwaardige “*cum fundo*”,²¹⁰³ dat in elk geval op één hand van opmaak duidt.²¹⁰⁴ Een derde voorbeeld is de uitgifte van de gemeeyntes van Bakel en Aarle en Deurne op 1 maart 1326. De verlening van twee gemeeyntes op 26 februari 1326 te Vlierden hoort hier waarschijnlijk ook bij.²¹⁰⁵ Deze drie gemeeyntes waren alle drie ook cijnsplichtig aan de abdi van Echternach.²¹⁰⁶

Waar er een concentratie van uitgiften aan verschillende dorpen met andere opmaak en andere voorwaarden binnen een beperkt aantal jaren (bijvoorbeeld tot vijf) plaatsvindt, komt dit wellicht voort uit concurrentie, angst, verstoring van verhoudingen, of dergelijke.

2.4.3.6 Inhoudelijke overeenkomsten en verschillen

De meeste uitgiftebrieven volgen in grote lijnen hetzelfde patroon. De hertog of zijn rentmeester of de heer verklaart gegeven te hebben, toegestaan te hebben of verkocht te hebben een gemeeynt gelegen tussen de

²¹⁰⁰ Camps 1979, blz. 723-727, 729-730, nrs. 600, 601, 602, 604, voor Stiphout, vermoeden van de bewerkers van het oorkondenboek, zie de aanvullingen op het oorkondenboek BHIC 1397 werkarchief oorkondenboek, nr. 19 aantekeningen betreffende Stiphout.

²¹⁰¹ Camps 1979, blz. 727-728, nr. 603.

²¹⁰² Zie voor een verdere analyse ook Asseldonk 2002, blz. 166.

²¹⁰³ Dit zou gelezen kunnen worden als een volledig eigendomsrecht, in plaats van een deel uit de bundle of rights (zie verder), namelijk het gebruiksrecht.

²¹⁰⁴ Camps 1979, blz. 1035-1040, nr. 848, 849, 850.

²¹⁰⁵ Zie bijlage rechtsverleningen.

²¹⁰⁶ Krom 1884, blz. 15-16, nr. 11 1-3-1326; Enklaar 1941, blz. 271-279, nr. 135 8-8-1468 met verwijzing naar uitgifte 26-2-1326; Enklaar 1952, blz. 230-231, nr. IV 1-3-1326.

volgende grenspalen voor een eenmalige koopsom en een jaarlijkse cijns, waarna een reeks van bijzondere bepalingen volgt die vaak afgesloten wordt met een opdracht voor de vertegenwoordiger in rechte van de hertog, bijvoorbeeld de schout, en/of de garantiebepaling dat de uitgever zich aan de voorwaarden zal houden.

Die bijzondere bepalingen hebben vaak een in onze ogen publiekrechtelijk karakter, zoals het aanstellen van functionarissen om de orde te handhaven en het voorrecht om regelgeving op te stellen. Of de uitgiftebrieven daarmee geheel als publiekrechtelijk te kwalificeren zijn is echter de vraag. Daartegen spreken de pieken in de uitgiften in tijden van financiële crises, het niet uitgeven van de gronden door bijvoorbeeld de heren van Heeze en Leende (maar ook buiten de Meierij door de heren van Breda), waarbij de inwoners op andere voorwaarden van de gronden gebruik konden maken en de mogelijkheid om dergelijke publiekrechtelijke voorrechten buiten de uitgiften van de gronden te verlenen.

Ondanks de overeenkomst in patroon zijn er inhoudelijk grote verschillen tussen de afzonderlijke uitgiftebrieven. En dat beperkt zich niet tot de hoogte van het voorlijf of de jaarlijkse cijns, zoals hierboven reeds getoond. Alleen de boetebepalingen lijken meest standaard te zijn, zij het dat daarin verschillende maten zijn. In de hertogelijke dorpen was de meest voorkomende boete 5 schellingen. In enkele plaatsen in het zuiden, namelijk Bladel, de Mierden, Hoogeloon en Casteren, Lommel en Hees werd de boete voor ongeoorloofd gebruik van gemene gronden op 20 schellingen gesteld. Andere bedragen waren 2, 3, 6, 10, 15 en 45 schellingen.²¹⁰⁷

Bij de uitgifte van de gemeynt van Bladel wordt expliciet gesteld dat de vorster aangesteld moet worden door de ontvanger van Herentals. Mogelijk komt het hogere tarief van deze zuidelijke plaatsen voort uit een oudere juridische relatie met de ontvangerij Herentals; ouder omdat in 1331 inzake Hoogeloon en Casteren wel de ontvanger van Den Bosch expliciet wordt genoemd als degene die de vorster van deze dorpen zal aanstellen.²¹⁰⁸

De boetebepalingen lijken het enige te zijn, waarover niet werd onderhandeld. Voor het overige was over de inhoud kennelijk vrij te onderhandelen. Hieronder volgt een aantal voorbeelden, maar de reeks is zeker niet uitputtend:

- aanstellen van gezworenen (Erp 1379),
- aanstellen van schutter door de hertog of de heer (Lierop 1328, Asten 1367),
- aanstellen van schutter door de gemeenschap (Rixtel, Aarle en Beek 1329, Stiphout 1352),
- aanstellen van schutter door de richter (Deurne 1326, Drunen 1330),
- heer behoudt visserij (Asten 1367, Dinther 1378),
- boete wordt verdeeld, meestal 2 schellingen voor de hertog, 2 schellingen voor de kerk of voor de gemeenschap en 1 schelling voor degene die geschut heeft,
- boete gaat geheel naar hertog maar deze betaalt de schutter (Bakel en Aarle 1326),
- heer belooft geen vijver te maken in de gemeynt (Budel c.a. 1343),
- optreden tegen aangraven van straten (Erp 1379),
- uitgeven van gronden aan particulieren (Stiphout 1352, Geldrop 1377, Erp 1379),
- uitgeven van gronden om daarmee de kosten van de jaarlijkse cijns te financieren (Schijndel 1309),
- gebruik van de gemeynt voor goederen die er buiten liggen (Erp 1300),
- de burens die niet aan het voorlijf en de cijns meebetalen, zijn uitgesloten van gebruik (Mierlo 1300, Schijndel 1309),
- zij die niet meebetalen worden afgepand (Heeswijk 1357),
- gemeynt onbeheimd laten (Mierlo 1386),
- de verhouding tussen het bedrag van het voorlijf en het jaarlijkse cijnsbedrag,
- reserve door de hertog van hout, eikels en jurisdictie (Schijndel en St. Oedenrode 1309),
- tam in campestribus quam in silvestribus (Beerzen 1334, Heersel, Notel en Ertbruggen (Oirschot) 1311),
- totam communitatem cum fundo (Heersel, Notel en Ertbruggen (Oirschot) 1311),
- uitgifte aan met name genoemde personen als vertegenwoordigers van de gemeenschap (Spoordonk (Oirschot) 1312, Bodem van Elde 1314),

²¹⁰⁷ Zie Asseldonk 2002, blz. 162 tabel 10.1.

²¹⁰⁸ Welvaarts, blz. 1890, blz. 20-21, 163-164 9-8-1331; Enklaar 1841, blz. 111-112 nr. 59 2-9-1345, blz. 127-128, nr. 75 19-8-1331, blz. 131-132, nr. 78 19-8-1331; BHIC, LT 158a, f. 297-298 d.d. 26-2-1331.

- als cijns van iedere ploeger een penning en van iedere coeter een helling (Valkenswaard 1326),
- in “*hoefscheiden*” (hoofsheid, galante fooi, zoals later wel aan hertogin Johanna betaald wordt voor haar medewerking of verdeling) nog 4 lb gegeven (Grote Aard van Oerle 1326),
- macht om regels (keuren) over het gebruik van de gemene gronden te maken (Den Bosch 1300, Bodem van Elde 1314), etc.

Gezien deze grote verschillen in de voorwaarden en de details van de opmaak van de uitgiftebrieven mag aangenomen worden, dat het initiatief tot deze rechtsverleningen is genomen door de betrokken gemeenschappen, soms - zoals hierboven al aangegeven - gezamenlijk, en dat de inhoud in onderhandelingen met een vertegenwoordiger van de hertog of de heer bepaald is.²¹⁰⁹ Als vertegenwoordiger van de hertog komt het eerst de ontvanger of rentmeester van de domeinen in de Meierij van Den Bosch in aanmerking. Niet alleen de inhoud, maar ook de betrekkelijk willekeurige verdeling door de tijd van de uitgiften geeft aan dat dit geen centraal georkestreerde actie van de hertog of zijn rentmeester was.

2.4.3.7 Belening

De hertog kon zijn rechten in en uit de gemene gronden ook tijdelijk vervreemden door belening of in pandgeving. Meestal gebeurde dat tezamen met andere domaniale rechten en met gezagsrechten (lage (middelbare) en hoge rechtspraak). De beleningen leidden door het voorbehoud van rechten door de hertog soms tot gecompliceerde situaties. Zo beleende de hertog de heren van Boxtel, Helmond en Tilburg alleen met de bestaande cijnsen, hij behield zich het recht voor om na de belening opnieuw gronden in cijns uit te geven of op andere wijze over de gemene gronden te beschikken. Dat leidde bijvoorbeeld in Liempde, dat onder de cijnskring Peelland viel, die in 1314 door de hertog aan Jan van Berlaar in leen was gegeven, tot de merkwaardige situatie dat er vanaf het einde van de 14de eeuw 3 cijnsboeken van oorsprong uit dezelfde bron in omloop waren: 1) het oude hertogelijke cijnsboek voor de cijnsen tot 1314, 2) het oude hertogelijke cijnsboek van uitgiften tussen 1314 en 1391, dat in dat jaar met de andere rechten aan de heer van Boxtel in leen werd gegeven en ten slotte 3) de nieuwe hertogelijke cijnsen vanaf 1391.

De rentmeester van de hertogelijke domeinen bedacht omstreeks 1650 dat de rechten op gemene gronden tot de middelbare jurisdictie zouden behoren.²¹¹⁰ Bij de uitgifte van rechten voor circa 1500 was het gebruikelijk dat de voorbehouden rechten opgesomd werden. De rechten die niet expliciet waren genoemd, werden geacht in de rechtsverlening inbegrepen te zijn. Dat was in de 17de eeuw veranderd. Toen werden alle verleende rechten opgesomd en de rechten die niet genoemd werden, waren ook niet verleend. Door deze methode op de periode voor 1500 toe te passen probeerde de rentmeester het domein van zijn broodheer te versterken.²¹¹¹

Wanneer de heerlijkheden in pand werden gegeven, tijdelijk beleend totdat de schuld zou zijn terugbetaald, was het uiteraard niet de bedoeling dat de waarde van het pand verminderde. Daarom werden bijvoorbeeld bij het in pand geven van de heerlijkheid Bergeyk en Riethoven in 1628 de eikenbomen geteld.²¹¹²

In Vessem waren de inkomsten van een kwart van de “*wastina de Wintelre et Vessem cum omnibus juribus*” beleend. In de eerste helft van 14de eeuw was de leenman Giselbertus van Oudenhoven, die ook een hoeve in Vessem van de hertog in leen had.²¹¹³ Hoe dit leen is ontstaan en welke rechten er precies aan verbonden waren is niet bekend. Volgens een aantekening in de rentmeestersrekening van 1403/04 zouden particuliere eigenaars de goederen samen met de hertog hebben uitgegeven: “*voor tshertogendeel IIII s want Lysbeth Lonys ende Jan van Hoppeneycken deylen daer te ga.. metten hertoge overmits dat hoir voirveerdens daer die guede metten hertoge vytgegeven hebben*”.²¹¹⁴ Dit verklaart het leen echter niet.

Het leen van de “*woestine van Wintelre ende Vessem*” is zowel door middel van de overdrachten, als middels beleningen als via de cijnsboeken te volgen.²¹¹⁵ In 1622 werd een deel van de resterende cijnsen

²¹⁰⁹ Voor de verschillende typen van privilegeverlening zie Coopmans 1986.

²¹¹⁰ BHIC RRG 440, ls.16-6-1640.

²¹¹¹ BHIC LT 110 31-10-1786; RRG 33 28-7-1751. Zie ook onder Gerechtsheerlijkheid en grondheerlijkheid. Asseldonk 2002, blz. 118-119.

²¹¹² ARAB KR 1893/2.

²¹¹³ Galesloot 1865, blz. 65

²¹¹⁴ ARAB RK 5232, f. 1v.; BHIC RRG 89, f. 3 1621/22 “*want d' erfenaem Lysbeth Leunis ende Jan van Hoppeneycken aldaer metten hertogen deylen, midts dat haer vorders die goederen mitten gertoge uytgegeven*”.

²¹¹⁵ SADB RA Den Bosch 1186, f. 167v. zaterdag na exaudi 1409: weduwe Jan Berys met zoon Aert, 1/4 in de gruyt en 1/4 in de wueste van Wintelre ende Vessem van wijlen Jan die Groet; leengoed van + Jan die Grote van Herlaer; RA Den Bosch 1203, f. 181 18-4-1433: Henrick

door “zyne majesteit” gekocht en met de overige cijnzen samengevoegd.²¹¹⁶ Behalve de belening was er nog iets merkwaardigs aan de hand met deze gemeynt. De vergoeding voor het bezit die de inwoners van Vessem en Wintelre betaalden was in geld, hoenderen en rogge.²¹¹⁷ Dat laatste is bijzonder en was buitengewoon onvoordelig voor degenen die deze last moesten betalen. Waar de cijnzen in geld door de inflatie zeker vanaf het einde van de 16de eeuw effectief minder waard werden, bewogen cijnzen in natura zich met de markt mee en behielden dus binnen de marges van de markt hun waarde. In 1804 werden de jaarlijkse 36 vaten rogge en 36 hoenders afgekocht met resp. f. 702.- en f. 180.-.²¹¹⁸

2.4.3.8 Verwervende gemeenschappen

De gemeyntes werden overgedragen aan gemeenschappen. Soms kwamen die gemeenschappen overeen met de inwoners van een parochie, een burgerlijke gemeente of een gerecht, maar dat was lang niet altijd het geval. Behalve het feit dat binnen een gemeenschap niet-betalers geweerd konden worden, kwam het ook voor dat gemene gronden aan de inwoners van een gehucht werd opgedragen en dat andere inwoners van dat dorp er geen rechten op konden laten gelden. Daarnaast gebeurde het nog al eens dat gemeyntes de parochiële, bestuurlijke of juridische grenzen overschreden. Voorbeelden hiervan zijn de Grote Aard van Oerle waarin Oerle, Vessem, Wintelre, Kneysel, Hoogcasteren onder Hoogeloon, Oostelbeers en Hees onder Eersel gerechtigd waren, de Bodem van Elde, die zich uitstreckte over de grenzen van Boxtel, Schijndel, St. Michielsgestel en St. Oedenrode, de gemeynt van Zonderwijk, Meerveldhoven, Zeelst en Blaarthem, die van Veldhoven, Steensel en Wolfshoek, etc.²¹¹⁹ Deze ‘samenwerkingsverbanden’ lijken toevallig met een hoog casuïstisch gehalte. De uitgifte van de gemeynt van Den Bosch, Berlicum, Rosmalen en Hintham in 1300 lijkt ook zo’n willekeurig verband. Bedenkt men echter dat de nieuwe stad Den Bosch op grond van het domein Orthen werd gesticht en dat niet bekend is hoever dat domein (of ander goed van de hertog) zich uitstreckte²¹²⁰, dan komt zo’n verband mogelijk in een heel ander licht te staan. Daarbij komt dat de Berlicum van ouds een goed was van het kapittel van Oudmunster (St. Salvator) in Utrecht. Oudmunster vormde tot in het eerste kwart van de 10e eeuw een dubbelkapittel met het Domkapittel (St. Maarten). Het is mogelijk dat hier van oorsprong sprake was van één groter domein.²¹²¹ Hetgeen evenwel niet uitsluit dat daar binnen - allodiaal - goed van derden lag.²¹²² In aanmerking nemend dat er over het algemeen respect bestond voor eerder verworven rechten, is het hypothetisch zeer goed mogelijk dat deze conglomeraten van gemeenschappen teruggaan op oude domeinen en dat de grenzen van de gemeynt de grenzen van het oude domein vormden. Dit zal uiteraard een momentopname zijn. Het is geen projectie terug naar de ‘oorspronkelijke’ situatie. Het is een beeld van een bepaald moment gedurende een proces. Als men dit geheel extrapoleert naar de eerder in dit lemma genoemde en de overeenkomstige

---

Lonys beurde uit hertogelijke cijns van Vessem en Wintelre 68 oude groten en 2 engelse penningen en 9 lop rog en 9 hoenderen; RA Den Bosch 1254, f. 316 6-7-1485: Pauwels Laureyns van Rode geeft aan Wouter Henrix van der Rullen zijn schoonbroer 1/3 in 68 oude groten 9 cynshoenderen en 9 vat rogge die de hertogelijke rentmeester in ‘t kwartier Den Bosch jaarlijks betaalt uit de grondcynsen van Vessem en Wintelre (Wouter had al 2/3); ARAB RK 1745, f. 113v. “Van de selve Rutger die in de voirs. jaar op te voirs dach d maent van Augusto en van die voirs manne van leen ontanc t vieredeel van de woestine van Wintelre en Vessem met haren toebehoorte van theergewaad X cronon valent XXXIIIs IIII d gr” (in kantlijn 1407 in 1408 veranderd), f. 134 “Van de selve Meeus die in de voirs. jaar op te voirs IIII dach der maent van januari en van die voirs manne van leen ontanc bi cope gedaen tegen de voirs Rutger van den Brake t vieredeel van de gruyte van Oersschot ende t viere deel van d woestine van Wintelre en Vessem met toebehoort voirt the wede? X cronon valent XXXIIIs IIII d . gr”. Zie verder Vera 1993, blz. 182-183.

²¹¹⁶ BHIC RRG 89, f. 3.

²¹¹⁷ Vera 1993, blz. 177, 182-183.

²¹¹⁸ Vera 1993, blz. 177.

²¹¹⁹ Zie bijlage rechtsverleningen.

²¹²⁰ De kern van (het latere) Orthen lag op circa 2,5 kilometer van de markt, het ontginningscentrum van Den Bosch. Eerder is al aangegeven dat de domeinen een grote omvang konden hebben. Orthen kan zich dan ook nog kilometers naar het oosten uitgestrekt hebben.

²¹²¹ Het gaat te ver om hier diep op in te gaan, maar het komt in grote lijnen op het volgende neer: tussen 27-4-1076 en 14-4-1099 verwierf de hertog het landgoed Orten van St. Maarten en op 5-4-1237 kwam St. Salvator met de abdijs van Berne tot overeenstemming over de afstand van goederen te Berlicum aan de abdijs. In het jaar daarop stond Hendrik van Oss zijn rechten te Berlicum aan de abdijs af. De hertog had toen al invloed op de abdijs: tussen 21-4-1231 en 10-4-1232 had hij het patronaatsrecht van de kerken van Orthen en Den Bosch als mede zijn curia met weiderechten aan de abdijs geschonken. Dat zal niet geheel voor niets zijn geweest. Het heeft er ongetwijfeld toe geleid dat voor zover hij als voogd nog een concurrent had (Hendrik van Oss?), hij deze heeft kunnen dwingen zijn rechten aan de abdijs over te dragen. De hertog zelf heeft zich zeer waarschijnlijk de woeste gronden toegeëigend, Camps 1979, blz. 50-53, nr. 32 tussen 27-4-1076 en 14-4-1099, blz. 234-235, nr. 159 tussen 21-4-1231 en 10-4-1232, blz. 262-263, nr. 183 8-5-1237, blz. 264-265, nr. 185 17-3-1238. Goederen in Orten en Rosmalen werden omstreeks 815-816 aan de abdijs van Lorsch geschonken, Camps 1979, blz. 20-21, nr. 15 28-1-815-27-1-816, blz. 23-24, nr. 17 circa 815-850? Deze gronden kunnen aangevuld zijn met de gronden van de Van Vughts tussen de Molengraaf en Maas, die vermoedelijk zelf weer aan één of meer kerkelijke instelling(en) onttrokken waren (vergelijk Kappelhof 1995b, in het bijzonder blz. 19-22). Oorspronkelijk zou dit één (koninklijk) domein geweest kunnen zijn. Mutatis mutandis zou dit ook kunnen gelden voor Oss, Berchem, Duren en Geffen (zie eerder in dit hoofdstuk). Ook het overschrijden van latere administratieve grenzen, zoals die tussen het kwartier van Oisterwijk en Peelland of zelfs de landsgrens bij de gemeynt van Helvoirt (zie hierna), duidt op respect voor oude verhoudingen en gebruiksrechten, die bleven bestaan ondanks het feit dat er nieuwe verhoudingen kwamen. Vergelijk ook Brekelmans 1965, blz. 29-30.

²¹²² Vergelijk Kappelhof 1996b, regest 115 12-2-1318; Enklaar 1941, blz. 24-25, nr. 11 24-9-1331 inzake Bergeyk: “*bonis allodialibus necnon iuribus et jurisdictionibus aliorum dominorum infra dictos palos existentibus et jacentibus dumtaxat exceptis*”.

verwervende gemeenschappen, zou men bijvoorbeeld kunnen stellen dat Oerle, Vessem, Wintelre, Knegsel, Hoogcasteren of tenminste delen daarvan met een deel van Oostelbeers en Hees op een bepaald moment één domein hebben gevormd.²¹²³ Het lijkt daarbij dat sommige delen hiervan toen mogelijk in de periferie van de kern van het domein hebben gelegen (satelliet-ontginningen), die door maatschappelijke ontwikkelingen, zoals bijvoorbeeld parochievorming en het ten onder gaan van de domeinen, later in een ander sociaal en juridisch verband zijn opgenomen.

2.4.3.9 Particuliere heiden en weiden

Behalve uitgiften van gronden aan gemeenschappen en instellingen gaven de hertogen incidenteel nog wel grote percelen woeste gronden uit aan particulieren. Dat hoeft in beginsel niet in te gaan tegen eerdere uitgiften aan gemeenschappen. Ook later blijken er nog restgemeentes te bestaan, waarop geen gemeenschap een duidelijke claim kon leggen.²¹²⁴

In 1301 kreeg Willem van Herlaar, meier te Tienen, van de hertog 27 bunder bos in Oirschot in leen en 36 bunder “*heyden oft wustinen*” in de Wippenhouten tussen Oirschot en Oisterwijk in cijns. In 1304 kwam daar nog eens 64 bunder cijnsgoed in de Wippenhouten bij.²¹²⁵ De gronden werden later in kleine delen doorvercijsd.²¹²⁶ Voor 19 augustus 1301 had Daniel van Oirschot 19 bunder heidegrond van de hertog in cijns verworven.²¹²⁷ Op 8 mei 1338 gaf hertog Jan III Oedekensdungen op de grens van Waalre en Dommelen uit aan Henrick van Ranst. Later behoorde het aan Jan van Oerle. Nog later betalen inwoners uit Waalre en Valkenswaard ontginningscijnszen uit het broek Oedekensdungen.²¹²⁸ Willem Houbraken verkreeg tegen een jaarlijkse cijns in 1354 van de hertog ter vermeerdering van zijn renten “*heyden, beemden oft .. broecken*” tussen de grenzen van de gemeynt van Stiphout, van Nuenen en van Wetten. Deze gronden droeg Willem in 1393 over aan Henricus Dicbier, heer van Mierlo. Daarnaast had Willem een heide gelegen tussen de Melishoeve en Rierle hoeve “*ad jurisdictionem dictam communiter t gericht van Hoerne*”.²¹²⁹ Onder Esch had Hendrik Godevarts Dickbier 10 bunder uit de gemeynte van Zitert verkregen van hertogin Johanna.²¹³⁰ Of dit met instemming van de inwoners is gebeurd is niet bekend. De familie Back had vanaf de eerste decennia van de 14de eeuw in Tilburg 80 bunder heide, waarvan men jaarlijks de hertogelijke rentmeester 4 schellingen cijns gaf.²¹³¹ In 1464 kreeg Berthout Back toestemming om dit perceel te “*beheymen*”, dus af te sluiten voor collectief gebruik, zij het met de beperking dat indien er publieke wegen of kerkpaden door liepen, er poorten met hekken daar in gehangen moesten worden, zodat de doorgang mogelijk bleef.²¹³²

De rastamenten van Philips de Goede (zie hierna) gaven omstreeks 1464 aanleiding tot enkele uitgiften aan particulieren. Jan Symons werd in 1466 eigenaar van 23 bunder heide te Haaren bij de molen “*die welke men bevonden heeft mynen genedich heeren toebehoorende ende die voirs van Helvoirt ende andere gebueren daer all omme geseten altyt voir hoer gemeynte hebben plegen te gebruyken*”. Arnd van Dyck te Nuenen kreeg op dezelfde wijze 2 ¾^{de} bunder “*gemeynten gelegen tusschen Gerwen, Lyeshout ende Stiphout die welke men bevonden heeft mynen genedich heeren toebehoorende ende die gebueren daer omtrent geseten altyt voir hoer gemeynte hebben plegen te gebruyken*”.²¹³³ Hendrik Moel van Houbraken kocht in 1468 “*enen stuck gemeynten gelegen buyten ende tusschen die charten ende gemeynten van Bercheyck, Eersel ende Postel dat welke men bevonden heeft mynen gened. heeren toebehoorende ende die voirs van Bercheyck ende anderen daerenboven hebben plegen te gebruycken*”.²¹³⁴

²¹²³ Theuws suggereerde dit al ten aanzien van Hoge- Lagemierde en Hulsel (Theuws 1999, in het bijzonder blz. 284).

²¹²⁴ Zie als voorbeeld hoofdstuk 3, de restgemeente onder Drunen, Nieuwkuijk en Onsenoort.

²¹²⁵ Camps 1979, blz. 734, nr. 609 20-3-1301, blz. 743-744, nr. 618 5-7-1301, blz. 799-801, nr. 670 2-7-1304.

²¹²⁶ SADB RA Den Bosch 1193, f. 131 7-8-1422; RA Den Bosch 1198, f. 18v. 7-1-1428, f. 40v. februari-maart 1428: heer Jan van Berlaer 106 pond aan cijnsen uit beemden of broekland in Wippenhout; RA Den Bosch 1203, f. 131 2-12-1432 vier bunder beempt in Wippenhout verkregen van de heer van Helmond; RA Den Bosch 1204, f. 231 8-7-1434: Jan van Berlaer heer van Helmond en Keerbergen beurde vroeger 106 pond cijns uit beemden in het Wippenhout, etc.

²¹²⁷ Camps 1979, blz. 745-746, nr. 620.

²¹²⁸ ARAB RK 5241 7-5-1411-7-5-1412; RK 5263 24-6-1435-23-6-1436; RK 5266 24-6-1441-23-6-1442; RK 5315 1-10-1499-30-9-1500, f. 20v. ev.; RK 5416 1-10-1599-30-9-1600 f. 50, 53v.

²¹²⁹ RHCE AA Oirschot (?) Register van Doorn van Baar, f. 437 8-11-1354, blz. 437, blz. 438 30-3-1356, 20-1-1392, 14-4-1393. Het Register Van Doorn van Baar, een 18de eeuwse verzameling van afschriften van privileges etc., was in kopie aanwezig in het streekarchief in Oirschot, voordat dit naar Eindhoven verhuisde. Het origineel zou in het parochiearchief berusten.

²¹³⁰ SADB RA Den Bosch 1232, f. 164v. 28-5-1462.

²¹³¹ SADB RA Den Bosch 1178, f. 101v. donderdag na het oktaaf van Pasen 1389; Ra Den Bosch 1213, f. 73v.-74 2-4-1443. Vergelijk ook Adriaenssen 2001a, blz. 50.

²¹³² ARAB RK 5280 20-12-1464.

²¹³³ ARAB RK 5282 30-9-1467-30-9-1468.

²¹³⁴ ARAB RK 5283 30-9-1468-30-9-1469.

2.4.3.10 Vergroting van de gemeyntheit door aankoop van particulieren

Soms kwamen de aan particulieren uitgegeven woeste gronden toch bij de gemeenschappen terecht. Zo deed Hendrik Moel Houbraken, gehuwd met Katharyn dochter wijlen Jan Spiker de jonge, de op 8 augustus 1468 gekochte (rest)heide tussen Bergeyk, Eersel en Postel op 25 mei 1476 in twee porties over aan inwoners van Luyksgestel en aan inwoners van Bladel.²¹³⁵ Des Molners hoeve gelegen in de gemeyntheit van Zeelst met grondcijs werd in 1423 door Jan zoon van wijlen Peter Tielkens van Zeelst verkocht aan Evert Roefs van den Spiker ten behoeve van de geburen van “*Blaerthem, Gestel, Zeelst, Merefelt en Zonderwyck*”, behoudens eigen rechten in de gemeyntheit.²¹³⁶ Iets dergelijks was denkkelijk ook in de volgende situatie aan de hand. Marcelis Marcelisz van Vessem en Jan Boudenss van Vessem transporteerden in 1411 aan alle “*gebueren*” van Loen en Casterle (Hoogeloon) en alle geburen van Middelbeers die woonden op een erf van wijlen Goyart van de Venne, waarop dan woonde Wouter Wouters van Eyndoven en die woonden binnen de weg lopende van het erf van wijlen Goyart van den Venne naar Loen en de geburen van Vessem, die woonden aan de oostkant van die Aa en die woonden aan de andere kant van die Aa op een erf van Jan die Wuest dan van zijn zoon Pauwels, op een erf van Wouter Henrix van Ertingen, op een erf van wylen Jan Zeveryns, dan diens weduwe Luytgard en op een erf van Jan Andries van der Culen, een hei en weiveld “*die Coye*” van wijlen Henrick van der Bruggen in de gemeyntheit tussen die Koyberch en de gemeyntheit van de Beerzen enerzijds en het broek van wijlen Henrick Gysberts en de gemeyntheit van Oerle anderzijds. Goyart die Smyt had het stuk opgedragen aan Marcelis en Jan. Marcelis en Jan houden het gebruiksrecht daarvan. De geburen mochten het stuk niet “*omheynen*” of begraven.²¹³⁷ Soms had ging die verwerving met conflicten gepaard. Omstreeks 1489 werd door de hertogelijke rentmeester een eerder aan een particulier uitgegeven stuk cijsland uitgewonnen en aan de inwoners van Son en Breugel verkocht, “*want Louis dese erffe niet vredelic en coste gebruycken oft beheymen soe heeft hyer syne handt affgetogen*”.²¹³⁸

2.4.3.11 Aankoop van gemene gronden van een andere gemeenschap

Van de overdracht van een gemeyntheit van de ene gemeenschap aan de andere ken ik slechts één voorbeeld, namelijk de gemeyntheit Grootdonck die omstreeks 1470 door die van Aalst en Eigenrode via de hertogelijke rentmeester Hendrik Ceelen aan die van Straethem was verkocht. Dit gebeurde na jarenlange conflicten, die ook met de verkoop nog niet geheel beëindigd waren.²¹³⁹

2.4.3.12 Omvang van de gemene gronden

Ook de omvang van de betrokken gronden en de betrokken gemeenschappen vertonen een grote variatie. De ingezetenen van Hulst onder Geldrop hadden een gemeyntheit van 3½ bunder, zo’n 4½ hectare.²¹⁴⁰ Daar tegenover staan grote gemeyntheiten die door verschillende dorpen gedeeld werden, zoals Grote Aard van Oerle die gemeen was tussen inwoners van Oerle, Kneysel, Hoogcasteren onder Hoogeloon, Vessem, Wintelre, De Beerzen en Hooghees onder Eersel. Ze grensde aan de gezamenlijke gemene gronden van Zeelst, Blaerthem, Gestel, “*Sonderwyck*” en “*Merefelt*”, aan die van Veldhoven, Steensel, Sittard onder Oerle en Wolfshoek onder Kneysel, en aan die van Eersel, Berk, Witrijt, Weebosch, Duizel, Hapert en

²¹³⁵ ARAB RK 5283 30-9-1468-30-9-1469; SADB RA Den Bosch 1243, f. 347 24-1-1474; RA Den Bosch 1245, f. 258 25-5-1476; RA Den Bosch 1239, f. 63 12-3-1470.

²¹³⁶ SADB RA Den Bosch 1194, f. 18, 25-11-1423.

²¹³⁷ SADB RA Den Bosch 1187, f. 216 19-9-1411.

²¹³⁸ ARAB RK 5304 1-10-1488-30-9-1489, f. 7.

²¹³⁹ ARAB RK 5286 30-9-1471-30-9-1472, f. 83: “*Van eenen stuck gemeyntheiten geheeten Grootdonck die die van Aelst onderseten des heeren van Helmont hebben gehouden. Ende die een rentmeester van den Bossche heeft verworven voer die gebueren van Stratem dient toebehoerde by privilege van den hertoge jairlicx XXX oude groten valent III ryns gulden*” (staat ook al in vorige rekening XCII); RK 5297 30-9-1481-30-9-1482, f. 103v.: “*van den selven wylen Henrick Seelen die als voer ten ocsuyme van eener gemeyntheiten toebehoerende den ingeseten sheren van Helmont van Aelst ende Eygenrode geheeten Groetdonck oick jairlicx geloeft heeft in ontvange goet te doene die somme van XXX oud gr welke gemeyntheit die van Eyndoven ende Straethem vercregen hadden by brieven en ander behulpen van assistencien van wylen Henrick Ceelen, De rentmeester heeft van den chynse noyt niet connen gereconn?, maer wel bevonden heeft dat groet proces omme is geweest .... want hy van hoeren seggen wel bevont van goede mannen dat by eenen vonnisse oft appointment arbitrael die voirs plaetse gemeyntheit dat men het Groetdonck dat die van Eyndoven ende Straethem gebruyken wouden hen vonnisselyck afgeseght is ende toegeseght die van Aelst ende van Eygenrode van alles clairliker blykende by copien autentieck arbitrael mit oick van eenre certificatie dienende op te pleck ende plaetse dat men heyt Groet donck.*”; RK 5298 1-10-1482-30-9-1483, f. 12 “*Noch aldaer van dien van Strathem ende Eyndoven van enen stuk gemeyntheiten gehiten Groetdonck dat wylen Henrick Celen doen hy leefde rentmeester van Den Bossche vercregen hadde voer die van Strathem ende Eyndoven... XXX s.... niet ontvangen... maer heft soe verre gevolgt op die selve van Strathem ende Eyndoven dat se nu jairlicx betalinge doen en voertaen ten ewigen dagen doen selen van den voirs XXX s*”.

²¹⁴⁰ ARAB RK 5281 30-9-1466-30-0-1467: “*Van ingeseten van Huls by Gheldrop die jairlicx ende erflic sculdich zyn den heer van Helmont van een groesen VI d van welken voirs groesen wesende ontrent III 1/2 bunder zy egheen brieven van vercrige noch ander besceyt en hebben gehadt dan alleen tghen dat sheeren chynsboeken van Helmont daer aff verclaeren, voortaan aan de hertog IIII oude grote tournoyse en voor de achterstelle VI rynsgulden 20-6-1465*”.

Hoogcasteren.²¹⁴¹ Het ging hier om gemene gronden van duizenden hectares groot. In de praktijk werden die niet geheel door alle betrokken gemeenschappen gebruikt. Een gehucht of een dorp had dan binnen de grote gemeynt een eigen zogenaamde vooraard,²¹⁴² waarvoor aparte regels bestonden en waarvan het gebruik tot de inwoners van dat gehucht of dat dorp beperkt was.

2.4.3.13 Grenzen²¹⁴³

Dat de gemeenschappen streden over de grenzen van de gemene gronden betekende niet dat de grenzen vaag zouden zijn. Er bestond geen twijfel over het bestaan van een scherpe grens, men dacht eenvoudigweg alleen verschillend over waar die grens liep.²¹⁴⁴ De uitgiftebrieven van de gemene gronden noemen landmarks avant la lettre die oorspronkelijk voor iedereen duidelijk geweest zullen zijn: een grote vrijstaande eik, een watermolen, een grote steen, een beek, een woning, etc. Tussen die punten werden rechte lijnen getrokken en met hoopjes gemarkeerd of werd de natuur gevolgd, bijvoorbeeld bij een beek. Dat sommige punten later niet meer bekend zijn of omstreden zijn, trekt het bestaan van deze punten zelf niet twijfel.

Waar het grondgebied van de ene gemeenschap overging in dat van de andere was ook op andere punten vast te stellen: hoe ver onderhielden de ingezetenen van gemeenschap A een weg en wanneer nam gemeenschap B de schop over, tot welk punt schouwde de onderrentmeester de stroom en dergelijke.²¹⁴⁵ Deze laatste grensbepaling kon tot problemen leiden. De onderrentmeesterschappen werden per gerecht of per bundel gerechten verpacht.²¹⁴⁶ Waar de gemeynt de grenzen van de jurisdictie overschreed en de rentmeester buiten zijn jurisdictie schouwde, kon dat tot een - herleving van een - conflict leiden. Dergelijke problemen deden zich wel voor tussen Oisterwijk, de Beerzen en Oirschot. Over de grenzen van de gemeynt tussen deze dorpen bestonden vanaf de 14de tot het begin van de 19de eeuw meningsverschillen tussen de dorpen. En er bestond ook verschil van inzicht over het soort grenzen: eigendoms grenzen, jurisdictiegrenzen, gebruiksgrenzen en dergelijke. Zo schouwde Jan van de Plas, in 1734 pachter van de houtschat en het onderrentmeesterschap over de dingbank Oisterwijk, te Spoordonk onder Oirschot. Dit leidde tot een geïrriteerde reactie van Oirschot, dat uiteindelijk door de raad en rentmeester generaal in het gelijk werd gesteld.²¹⁴⁷ Het onderhouden van wegen en waterlopen was een manier om aanspraken op grondgebied te ondersteunen. Oirschot deed dit in 1770:

*“dat die van Oirschot den weg door hen op de vroente van Liempde eigener authoriyt gelegd en waar mede zy hunne wederrechtelyke onderneming begonnen hadden, zedert dato van dat vonnis niet alleen ten wederzyde met boomen hadden doen beplanten maar zelf ook aan het begin van dien nieuwen weg of dyk tegen den straatweg aan doen stellen een paal met een geschilderd bord, het welk de straf der boomschenders vertoonde, het welk dus een directe aanmatiging van jurisdictie aldaar imponeerde”.*²¹⁴⁸

2.4.3.14 Samenvallen van grenzen

Het bovenstaande geeft al aan dat de grenzen van de gemeyntes niet per definitie samenvielen met de grenzen van de burgerlijke gemeente of de parochie. Ook bij (gerechts)heerlijkheden kon de gemeynt grensoverschrijdend zijn, zoals het geval was met de gemeynt van Tilburg die gezamenlijk uitgegeven werd door de hertog en de heer van Hilvarenbeek.²¹⁴⁹ De gemeynt van de Bodem van Elde viel niet alleen binnen twee heerlijkheden (Boxtel en St. Michielsgestel) en twee hertogsdorpen, maar overschreed ook een andere administratieve grens, namelijk die van de kwartieren Oisterwijk en Peelland.²¹⁵⁰ De gemene gronden van

²¹⁴¹ Vera 1993, blz. 178.

²¹⁴² Zie bijvoorbeeld De vooraard van Oerle: Bijnen 1992; Vessem Vera 1993.

²¹⁴³ Over de termen voor grenzen, zie Asseldonk 2002, blz. 43-44.

²¹⁴⁴ Over grenzen en grenszones, zie Avonds 1991, blz. 15-29; Asseldonk 2002 passim, in het bijzonder blz. 593-596.

²¹⁴⁵ Bijvoorbeeld tussen Esch en Vught, BHIC LT 158a, f. 360-361v. 11-5-1661.

²¹⁴⁶ Asseldonk 2002. Op blz. 589-590 citeert Van Asseldonk slechts een deel van de discussie die ik met hem voerde. Kernpunt was dat de onderrentmeesters een deel van de schouwen deden. De onderrentmeesterschappen werden gedurende lange periodes per gerecht verpacht.. De competentie van de pachter beperkte zich daardoor tot de jurisdictie en de schouw ging tot de grens van de jurisdictie. Asseldonk haalde in 2005 deze discussie nog even aan. Hij maakt daarbij geen onderscheid tussen de verschillende schouwen die gevoerd werden (een schouw over de gemeint is een andere schouw dan over de wegen en waterlopen). Hier is bovendien sprake van een cirkelredenering: Van Asseldonk neemt als premisse aan dat niet alle rechtsgebieden volledige grenzen hadden en deze premisse gebruikt hij vervolgens als bewijs dat er niet tot de grenzen geschouwd kon worden, Asseldonk 2005, blz. 57.

²¹⁴⁷ RHCE AA Oirschot ongeïnventariséerd, resolutieboek 1718-1736, blz. 444 14-8-1734, 15-8-1734, blz. 445 29-9-1734, blz. 446 12-9-1734, 5-9-1734, blz. 448 10-10-1734, blz. 454 brief 6/7-10-1734.

²¹⁴⁸ BHIC LT 17 f. 81 19-6-1770.

²¹⁴⁹ Enklaar 1941, blz. 235-237, nr. 123 1-9-1329; zie ook Asseldonk 2002, blz. 194-195.

²¹⁵⁰ Enklaar 1941, blz. 77-80, nr. 46 13-6-1314; Spierings 1982d.

Helvoirt strekten zich mede uit over Vlijmen, Onsenoort en Nieuwkuyk en passeerden daarmee de landsgrens.²¹⁵¹

2.4.3.15 Riten bij bepalen van grenzen

Zeker al in de 15de eeuw, maar zeer waarschijnlijk al eerder waren zekere riten rondom de begrenzing van de gronden gebruikelijk. De hertogelijke rentmeester spande een rechtbank waarin leenmannen zitting hadden, die op verzoek van de rentmeester een vonnis uitspraken over de juistheid van de afpaling en waarop de rentmeester dan ‘ban en vrede’ legde. Of zoals een 17de eeuwse formuleerde: “*affgepaelt naer maniere van doene ende met gewoonlycke solemniteyten de boeten ende bannen daerop geleyt*”.²¹⁵² In de 15de tot in de 16de eeuw was de straf voor het verstoren van de ban en de vrede het verbeuren van “*lyf ende goet*”.²¹⁵³ Deze straffen pakten in de praktijk echter wel anders uit. In de tweede helft van 1464 werd de straf van Jacob Goyarts te Erp, die samen met zijn zoon Willem zich tegen een paling van de rentmeester had verzet, gemodereerd tot 25 Rijns guldens, die in de rentmeesterlijke boekhouding 18 pond 15 stuivers deden.²¹⁵⁴

Vanaf het einde van de 15de eeuw bestond als algemene straf op het aantasten van het bestuurlijk gezag een boete van 60 gouden realen.²¹⁵⁵ In de loop van de 16de eeuw en daarna werd deze boete ook toegepast bij het bepalen en handhaven van grenzen.²¹⁵⁶ In het midden van de 17^e eeuw stond 60 realen gelijk met het aanzienlijke bedrag van 360 guldens,²¹⁵⁷ enkele jaarlonen van een ambachtsman. Deze straffen stonden op het verstoren zowel van de grenzen van particuliere percelen als van de grenzen van de gemene gronden met buurdorpen.²¹⁵⁸

In 1767 ging de afpaling van nieuwe erven te Gerwen als volgt: “*heeft den heer raad en rentmeester generaal aan heeren leenmannen telkens by eenige stukken die by elkander lagen gevraagd of zy vermeenden dat door het verkopen van dien eenige schade zoude worden toegebracht en na dat hun hier op geantwoord was, dat zy dit niet vermeenden heeft de raad en raad (sic) en rentmeester generaal voornoemt op die afgemaalde stukken gemeente by perceelen ban en vrede gelegd met interdictie dat*

²¹⁵¹ BHIC 5011 AA Helvoirt voor 1811, nr. 121, verschillende stukken 17de eeuw.

²¹⁵² ARAB KR 6407, ls. 28-4-1625.

²¹⁵³ ARAB RK 12530, f. 202 rekening van 29-8-1436-23-6-1437; Raad van Brabant 112, f. 229v. 24-12-1550.

²¹⁵⁴ ARAB RK 12993, 24-6-1464-24-6-1464.

²¹⁵⁵ ARAB RK 5308 1-10-1492-30-9-1493, f. 65 inzake verzet tegen de pachter van de houtschat en onderrentmeester van de domeinen. NB: de gouden reaall werd geslagen vanaf 1487 (Gelder 1972, blz.267).

²¹⁵⁶ RHCE RA Oirschot 143B, nr. 47 25-5-1589; RA Oirschot 144B, nr. 100 3-4-1592, RA Oirschot 144c nr. 86 1-4-1596; RA Vessem 6 f. 16 22-12-1705 “*legt ban ende vrede op de bovengen. schepenen en voorts op de burgemr en verpondingheffers ende armmr en voorts op alle dorps bediende ten eynde dat niemant deselve ofte iemant van haer in hare bedieninghe en sal mogen beledigen, injurieren, molesteren ofte resisteren met woorden ofte met wercken met geweld ofte andersints op eene peen van 60 goude realen*”; BHIC RRG 2 f. 132v. 10-1-1664 “*door de geheele vryheydt tot gerief van menschen en beesten op de gemeynten syn gegraven veele wateringhen ook hier en daer eenige putten boven wynt omtrent vier voeten gelyk ook voor der supplianten huysen over de 30 : 40 ende meer jaeren hebben geleege en nog syn leggende voor yeder huys een put boven bekleet met eenige planken of ander hout welke grave van alsulke putten de geheele vryheydt door altydt voor goet en profitabelste is gehouden ... ende daer omme nimmermeer by voorige rentmrs ofte regenten der voors vryheid wedersproken veel min gecalangeert, allen ‘t welke onaengesen soo heeft echter den rentmr Pieck gelieft haer supplianten over hunne voorsz putten te doen calangeeren ende haer doen daegen voor de leen en tolcamer van Den Bosch ende teegen de selve geconcludeert tot betalinge yder van sestigh gouden realen maekende yeder 360 guldens*”, f. 134v. 8-2-1664, “*over 40, 50, 60 en meer jaeren boven memorie van menschen soude hebben gestaen een hoefstal om de peerden te beslaan, dat ook van soo lange tyden aldaer hoefsmiden hebben gewoont, dat meede by de kerck en merckt tot Oirschot voort en andere gehugten der selver vryheydt verscheyde hoefstallen op de straeten en gemeenten doorgaens hebben gestaen en nog jegenswoordig was staende tot gemeents dienst ende gerief soo van de inwoonderen als de pasanten in deselve vryheydt komende sonder dat de voorsz smeeden daer over oyt eenig octrooy hadden moeten versoecken ofte daer van chynsen betaelen, dat dien onvermindert den rentmr hem suppliant daer over hadde doen valangeeren ende citeeren voor de tolcamer van ‘s Hertogenbosch alwaer hy eysch hadde gedaen en conclusie genomen, dat hy suppliant gecondemneert soude weesen de voorsz hoefstal af te breeken en in een amende van 60 goude realen in specie*”; RRG 19, nr. 99 1 oktober 1690 molen al opgericht te zijn voordat hij octrooi aanvraag, waarmee hij een boete van 60 gouden realen riskeerde; RRG 296, nr. 201 31-8-1686: calangieren voor 60 gouden realen omdat hij tien onrechte 2 paarden op de bodem van Eelde heeft geschut en in Den Dungen in de schutkooi gebracht (onbehoorlijk schutten).

²¹⁵⁷ BHIC RRG 2, f. 132v. 10-1-1664.

²¹⁵⁸ RHCE AA Waalre W30 charter B 27-4 1601: “*ende heeft de palen gesteecken volgende den accordt voerscreven ende dye gevredet op de peene van trestich goude realen ende arbitrale correctie soe wye dye selve soude stooren in eenighe manieren*”; BHIC LT 1, f. 213v. 19-1-1750: “*zoo heeft den voors heere geauth in naam ende van wegens de ho mo heeren staaten generaal der vereenigde Nederlanden als hertogen van Brabant op den gem paal gelegd ban en vrede met interdictie dat niemant wie het zy de gemelte paal zoude hebben te turbeeren, verliggen of verzetten op eene poene van 60 gouden realen*”; LT 25, f. 190 29-12-1778: “*tot het leggen van ban en vrede op de geslagen paalen der nieuwe erven te Ginderdoor*”; LT 126, sf 13-1-1757; “*bank gespannen met interdictie van turbatie op boete van 60 gouden realen*”; LT 127, f. 82v. 14/15-8-1770: Ban en vrede gelegd op 60 gouden realen; LT 138, f. 258 23-4-1739: “*is door den heere rentmeester op die opgeworpene hey of aarthoopen gelegd ban en vrede ten eynde niemant deselve zoude amoveeren of verleggen op een poene van sestig goude realen*”; LT 140, f. 34 2-11-1767: “*op die afgemaalde stukken gemeente by perceelen ban en vrede gelegd met interdictie dat niemant verder als de paalen waar mede dezelve afgemaald waeren in de gemeente zoude hebben in te springen of meerder als het afgemaalde te occupeeren op een poene van twee hondert guldens ten behoeven van ‘s lands domeynen te verbeuren te verdeelen naar domeynen regt volgens het twintigste artikel der ordonnantie op de houtschatten en onderrentmeesterschappen geemaneert, als mede dat niemant die paalen zoude hebben te stooren of te veranderen op eene boete van sestig goudene realen te verbeuren*”; ARAB KR 1893-8 4-11-1614, 6-2-1626, 6407 28-4-1625, etc.

niemant verder als de paalen waar mede dezelve afgepaalt waaren in de gemeente zoude hebben in te springen of meerder als het afgepaalde te occupeeren op een poene van twee hondert guldens ten behoeven van 's lands domeynen te verbeuren te verdeelen naar domeynen regt volgens het twintigste artikel der ordonnantie op de houtschatten en onderrentmeesterschappen geemaneert, als mede dat niemand die paalen zoude hebben te stooren of te veranderen op eene boete van sestig goudene realen te verbeuren..."²¹⁵⁹

2.4.3.16 Grenspalen

Bij het vaststellen van de grenzen werden op plaatsen waar de grens van richting wijzigde palen geplaatst of werden landschaps- of kunstmatige elementen als paal aangewezen.²¹⁶⁰ De meest eenvoudige vorm van een paal was een grote kei.²¹⁶¹ Zo werd de vooraard van Vessem bepaald door zeven grote blauwe keien.²¹⁶² Een andere populaire paal was een houten balk,²¹⁶³ hergebruik werd daarbij niet uit de weg gegaan. De "Verbrande Paal" die de grens aangaf tussen de gemeentes van Oirschot, Oerle en de Beerzen was een verkoolde zolderbalk die men omstreeks 1580 uit de afgebrande bisschoppelijke hoeve van het Molenbroek onder Oostelbeers had gehaald. Daarvoor was deze plaats door een steen gemarkeerd, maar die was verdwenen onder het stuifzand. En daarvoor hadden er twee boompjes gestaan.²¹⁶⁴ Uiteraard werden er ook vers behakte of gezaagde eiken palen gebruikt. Een andere mogelijkheid was een markante individuele boom. Eiken kunnen honderden jaren oud worden en waren in die zin een betrouwbaar baken, zoals de Schey-eyck op de grens van Oirschot en Boxtel:

*"waerop de selve in presentie van de hoevenaer van Banisvoort verclaert heeft, syn dat de paelen van Oirschot gelyck ghy dye wyst, soo is den torff verre over opt Oirschots geslagen ende gehaelt. Van daar wederom kerende en gaende naer Scheydeyck synde gecomen twee karren van Oirschot d eene Jan Willems van Ostaden ende den anderen een sone van Willem Bucx over de reene dye dyen van Boxtel pretendeerden ende hebben aldaer torff gelaeden dyen sy aldaer gesteecken hadden mitsgaders aldaer een koeyschapen van Oirschot gaen weyen ten aensyene van dye van Boxtel en hebben int minste daer op nyet geleth. Ende gecomen syn aen de Scheydeyck byde Hedongen..."*²¹⁶⁵

Naast individuele bomen werd mogelijk ook wel een rij bomen gebruikt om de grens te bepalen, zoals gesuggereerd wordt in een post in de gemeenterkening van Middelbeers van 1735 betreffende het poten van "boompjes op het scheiden van de hey" tussen Oirschot en Beers.²¹⁶⁶ Ook combinaties van verschillende materialen waren populair.

Die van Oirschot hadden in 1638 bij de steen "De Eenhand" een eikenboom gepoot en daarop een houten wegwijzer in de vorm van een hand gespijkerd.²¹⁶⁷ Bij de paling tussen Vught en Esch op 19 januari 1750 werd een "dikke eyke paal" gesteld "tegens welke gelegd is eenen blaauwen steen lang 23 duimen breed in het vierkant 10 ½ duim het boven einde van de voors. key eenigszins ront zynde". De nauwkeurige beschrijving diende de latere bewijsvoering, zoals uit dezelfde akte blijkt, toen op een volgende plaats "een gat gegraven zynde hebben wy aldaar ontdekt een witten groten steen dewelke wy uit het verbaal van den jaare 1661 gehouden ook zagen dat tyden voors. aldaar gelegd was, tegens welken witten key een swaare eyke paal gestelt is en voor gemelte paal een blaauwen steen lang 20 duim swaar agt en negen duim".²¹⁶⁸

Soms, bijvoorbeeld wanneer men elkaar vanwege gebeurtenissen in het verleden niet vertrouwde, werd er nog nauwkeuriger aangeduid.

Op de gemeent tussen de notoire ruziemakers Bergeyk en Lommel werd in 1770 een eikenpaal opgericht: "twaalf voeten lang, een voet in het vierkant dik, doch agtkantig en van boven spits gehakt .... Dezelve paal was ook wit geverft. Wy hebben onder in den grond rondom dezelven paal zeven jongers of keieren waaronder eene wit doen leggen. Nadat op die steenen omtrent een en een halve voet grond geschoten was zyn daarop rondsom dien paal nog ruim twintig kleinere keien gelegd".

Ook bij andere palen hier geplaatst werden dergelijke details toegevoegd.²¹⁶⁹ Deze methode van verschillende bewijsmiddelen werd door Bergeyk toen al eeuwenlang gebruikt,

²¹⁵⁹ BHIC LT 140, f. 34 2-11-1767.

²¹⁶⁰ Vergelijk Avonds 1991, blz. 17-19. Deze wijze van begrenzen wordt al genoemd in de Lex Baiuvariorum XII, 4, Coulanges 1923, blz. 529.

²¹⁶¹ Zie ook Asseldonk 2005, blz. 51.

²¹⁶² Vera 1993, blz. 174.

²¹⁶³ BHIC LT 136, f. 24 24 en 25-9-1700, palen stellen op de scheiding tussen Oirschot en Liempde.

²¹⁶⁴ Vera 1984, blz. 171.

²¹⁶⁵ RHCE AA Oirschot, ongeïventariseerd, resolutieboeken (1 1626-1628) sf. 5-9-1626.

²¹⁶⁶ RHCE OWMB 292.

²¹⁶⁷ Vera 1984, blz. 171.

²¹⁶⁸ BHIC LT 1, f. 213v. 19-1-1751.

²¹⁶⁹ BHIC LT 127, f. 82v. 14/15-1-1770.

getuige de volgende passages: “om dat der supplianten gemeente en die van Pelt reets zyn gescheyden door vyf sware gestelde steenen en het werpen van klyne steenen of jongers in den jaare 1529” en “op den 20 en 21 maart 1529 de regenten van Pelt en Bergeyk gecompereert zyn binnen Brugvoort langs en by den graght van den beemde van Borkel vervolgens teegens over den nieuwen dyck op den uyttersten beemt van Pelt naar Bruggevoort en dat zy aldaar ter plaatzen idere reys eenen grooten steen geleyt hebben, dat zy voorts ter heyde waarts innegetrocken zyn tot op sekere hoogte niet verre van Rietkolck by die van Lommel gedesigneert teegens over de Lommelse Leukens ende hebben aldaar ook eenen put doen graaven en daar innen geworpen veertien jongers en meede eenen groiten swaaren steen daarinne doen setten...”²¹⁷⁰

Het kon ook kleuriger:

“dat de regenten van St. Oedenrode en Schyndel ten dien eynde moeten besorgen dat op de plaats tyde voors. in gereetheid gebragt zyn eenige swaare keyen en vierkante besaagde paalen lang 10 voet swaar 10 en 10 duym, mitsgaders dat een verwer met tweederhande couleuren van verf by de hand is om de schyding daar op af te verven”²¹⁷¹

Wanneer een grens over een grotere afstand lijnrecht liep, dan werden tussen de palen wel aarden hoopjes opgeworpen of greppels gegraven, zodat ook voor degenen die de palen niet van dichtbij passeerden duidelijk was waar de grens liep.²¹⁷² Soms was het door de afstand lastig om de volgende paal te kunnen waarnemen. Men nam dan toevlucht tot hulpmiddelen, zoals bij een geschil tussen Veldhoven, Riethoven en Steensel 1576:

“ten tyde van de affpalen een lange groote garde in de aerde stack boven met een vaentken alwaermen tselve van de eenen pael op den anderen aff drye boomden” en “dat het volck daarmede doende synde eenen roock off damp maecten ter plaetsen ende waer naer sy tselve velt van den eenen pael op den anderen aff drye boomden”²¹⁷³

Als de wind niet meewerkte (de rook laag hield), werden de vaardigheden van de landmeter ingeroepen:

“Wy gelasten derhalven den landmeter van de Weyer door de kunst die distantie in een regte linie te brengen”²¹⁷⁴

Ook de aan particulieren uitgegeven percelen gemene grond werden letterlijk bepaald. De vergoeding aan de rentmeester en de leenmannen werd aan de hand van hele en halve palen (aan elkaar grenzende percelen) berekend.²¹⁷⁵

Kunstmatige elementen die als palen werden aangewezen, waren bijvoorbeeld de raderen van de watermolens van Spoordonk onder Oirschot en van het Molenbroek onder Oostelbeers en de steen en de “hael” van de haard van de Baast en de Langrijt in Oostelbeers.²¹⁷⁶

Net zoals hieronder bij de preventieve controle van de palen, waren getuigen bij het plaatsen van groot belang. Zij moesten later over het plaatsen van de palen kunnen getuigen. Daarvoor koos men bij voorkeur oudere kinderen:

“dat de voors. regenten niet qualyck zouden doen eenige jonge lieden van 12, 13, a 14 jaar meede in loco tyde voors. te brengen om de limieten te zien en daar altyt het geheugen van te draagen”²¹⁷⁷

2.4.3.17 Het begaan van de grenzen

De grenspalen werden ook wel preventief gecontroleerd.²¹⁷⁸ Die van gemeynt De Grote Aard van Oerle, die gemeenschappelijk bezit was van inwoners van Oerle, Vessem, Wintelre, Knegsel, Hoogcasteren, het Hoogeind onder Oostelbeers, Hooghees onder Eersel en de Postelse hoeven onder Steensel, werden in de tweede helft van de 18de eeuw om de vijf jaar begaan:

“om het verdonkeren der limietscheydinge voor te koomen en welke een uytgestrektheyd heeft van meer dan ses uren”²¹⁷⁹

Bij die inspectie werden ook vertegenwoordigers van de aangrenzende gemeenschappen uitgenodigd. Dit uiteraard met het doel om, wanneer er palen verdwenen waren, zo snel mogelijk tot overeenstemming te komen, niet alleen over waar de nieuwe paal zou moeten staan, maar ook over de kosten. Er waren echter niet alleen bestuurders aanwezig, maar vooral ook kinderen. Zij dienden als een verzekering voor de toekomst. Als er tientallen jaren later eens conflicten zouden ontstaan over de grenzen, dan konden zij

²¹⁷⁰ RHCE AA Bergeyk 10, f. 123v. 27-6-1768.

²¹⁷¹ BHIC LT 1, f. 108v. 20-5-1750.

²¹⁷² BHIC LT 127, f. 82v. 14/15-1-1770; Vera 1984, blz. 170.

²¹⁷³ ARAB KR 7033, ls. attestatie 22-4-1628.

²¹⁷⁴ BHIC LT 127, f. 82v. 14/15-1-1770, verklaring inzake afpaling 1739.

²¹⁷⁵ ARAB KR 6409, 7-5-1640 inzake Hoge en Lage Mierde.

²¹⁷⁶ Vera 1984, blz. 170.

²¹⁷⁷ BHIC LT 1, f. 108v. 20-5-1750.

²¹⁷⁸ Asseldonk 2005 blz. 59: controle van de grenzen van Veghel in 1655; zie ook ARAB RK 636, f. 179-182 22-4-1517: Geel.

²¹⁷⁹ RHCE AA Oerle voor 1811, 86 burgermeestersrekening Oerle 1776/77, f. 24b.

getuigen, dat ze er bij waren geweest toen de palen werden vastgesteld. Om de herinnering te ondersteunen werd er een ongewone dag van gemaakt. De kinderen mochten dingen doen die anders verboden waren en kregen dingen die ze anders niet of zelden kregen. In 1775 mochten kinderen over de haalboom van een boerderij klimmen en kregen ze lekkers uitgedeeld:

“als mede kinderen aan wien gelyk in voorige tyden moppen syn uytgedeelt geworden ten eynde deselve in geheugen tsouden houden dat de lemiet paelen waeren begaen”.²¹⁸⁰

In 1785 werden 25 palen afgegaan: een selectie:

“3 Item tegens Oostelbeers het rad van de watermolen daer over geklommen is Johannes van Aken van Oostelbeers en zyn aldaer wegens de Beersen gecompareert de president Van Nimwegen en den schepen Heuvelmans

4 Item den haelhael [! HV] int huys ter smitsen tot Oostelbeers bewoont worden tans by Johannes Vennings over welke haelboom is geklommen Willem Gabriels van Vessem.

5 Item den verbrande pael tegens Oorschoot zynde een grote key met een staande eyke pael wel bevonden, dog zyn aldaer geen regenten wegens Oorschoot gecompareert.

7 Item een houtte pael met een keysteen staande en leggende int langven by de putten wel bevonden

9 Item de pael aen de Lanset tegens Seelst etc zynde een houtte opstaande pael met een key daer voor wel bevonden, alwaer is gecompareert J Geene schepen van Seelst en P Booms wegens Meerveldhoven

10 Item de houtte pael aand Grootven was weg, dog is den selven aenbestelt om een nieuwen te plaatsen ter lengte van 10 voet en breedte van 6 duym vier kant aangenomen by Peeter Booms voor de zomme van vier gulden

13 Item op Sonderwyk onder Veldhoven is opgegeven voor pael een jongen lindenboom staande ten zuyden van de wegh niet verre van de herberg de Baast.

15 Item de pael aend huys de Leenhoeff te Kneegsel scheydende op den haalboom alwaer is overgeklommen Anthony Dirck Symons van Wintelre

24 Item de pael aen de kuyl op den heuvel wel bevonden, staat te weten datter nog moeste weesen een pael op den hoek off wal van veld van Versteegen nu toebehorende Jan en Marten Hendrix als mede de pael gelegen hebbende ontrend een musketschoot van de Loonse moolen welke niet vinbaar zyn”.²¹⁸¹

Elders werd bij dit soort gelegenheden wel witbrood uitgedeeld, werden er munten tussen de kinderen gegooid zodat er een flinke vechtpartij ontstond, kregen de kinderen een oorvijs of een flink pak slaag.²¹⁸²

Alles met het doel dat de kinderen zich later het moment goed zouden herinneren. In Oerle c.a. maakte geweld wellicht minder indruk, want daarvan zijn geen voorbeelden gevonden

2.3.4.18 Beheer van de gemene gronden

Bij het beheren van de gemene gronden waren verschillende personen betrokken. De rentmeester van de domeinen, zijn onderrentmeester, gezworenen die in het zuiden van de Meierij nog al eens als ‘heemraden’ te boek stonden, de vorster, die soms ook de schutter werd genoemd, maar later vooral deurwaarder was en die in rang boven de eigenlijke schutter stond en soms nog andere personen. De verhoudingen tussen deze personen en hun bevoegdheden zullen in het volgende hoofdstuk worden besproken.

2.3.4.19 Eigendom

De uitgiftebrieven confronteren ons ook met de vraag hoe de verandering in de rechtsverhouding tot de gronden in kwestie is te kwalificeren en te benoemen. De brieven spreken wisselend van tot gebruik geven,²¹⁸³ tot gebruik verkopen,²¹⁸⁴ verkopen,²¹⁸⁵ verkopen om eeuwig te houden, te bezitten en te hebben,²¹⁸⁶ toestaan,²¹⁸⁷ toestaan en overdragen om te houden en te hebben,²¹⁸⁸ overdragen om erfelijk te bezitten en te hebben²¹⁸⁹ en dergelijke. Uit de betaling van voorlijven en de jaarlijkse cijzen blijkt echter enerzijds dat het

²¹⁸⁰ RHCE AA Oerle voor 1811 nr. 8, f. 73v. 21-8-1775; AA Oerle 86 1776/77, f. 24b; BHIC LT 157, extracten gemeenterekening Oerle.

²¹⁸¹ RHCE AA Oerle voor 1811 nr. 8, f. 108 14-7-1785.

²¹⁸² Frenken sd., blz. 254, noot 2, verwijzing naar Huisarchief Helmond 29, 1ste helft 14de eeuw “gheven ende spynden weytenbroet” aan “de kinderen ende den jongen luden van Helmond die daer bi waren”; Behets 1969, blz. 23; Bavel 1984, blz. 43, nr. 195 4-9-1334; Monna 1981, blz. 41 met literatuurverwijzingen: Handwörterbuch des Aberglaubens VI kol 1217-1218 (Ohrfeige, E. Goldmann); Handwörterbuch zur rechtsgeschichte III kol 1229-1230 (Ohrfeige, Ohrenzupfen, A. Erler) en E. Von Künssberg, Rechtsbrauch und Kinderspiel, Untersuchungen zur deutschen Rechtsgeschichte und Volkskunde (Heidelberg 1952; vergelijk ook Brand 1982, blz. 44, 45; Asseldonk 2002, blz. 25-26).

²¹⁸³ Beerzen 1334, Enklaar 1941, blz. 19-21, nr. 9 20-5-1334.

²¹⁸⁴ Bodem van Elde 1314, Enklaar 1941, blz. 77-80, nr. 46 13-6-1314; Bergeik 1331, Enklaar 1941, blz. 24-25, nr. 11 24-9-1331:

Broekhoven 1358; Enklaar 1941, blz. 49-50, nr. 23 4-6-1358.

²¹⁸⁵ Drunen 1330, Enklaar 1941, blz. 74-75, nr. 44 7-1-1330.

²¹⁸⁶ Eersel c.a. 1326, Enklaar 1941, blz. 51-52, nr. 24 20-12-1326.

²¹⁸⁷ Kerkcasteren 1378, Enklaar 1941, blz. 52-53, nr. 25.

²¹⁸⁸ Mierlo 1300, Camps 1979, blz. 724-726, nr. 601 4-12-1300.

²¹⁸⁹ Mierlo 1386, Enklaar 1941, blz. 64-66, nr. 33 29-6-1386.

niet om geven zonder tegenprestatie gaat en anderzijds dat die tegenprestatie door de cijnsbetaling ook na de overdracht wordt voortgezet.²¹⁹⁰

In onze huidige termen zouden we deze rechtsverhouding al snel kwalificeren als een erfpacht. Er zijn echter belangrijke verschillen. Enerzijds kon de uitgever, die wij dan bloot-eigenaar zouden noemen, de erfpacht niet opzeggen, anderzijds kon de erfpachter (rechthebbende op een beperkt zakelijk recht) de gronden niet in onderpacht geven zonder expliciete toestemming van de bloot-eigenaar. Uitgever en cijnsplichtige hielden elkaar in dit systeem min of meer in gijzeling, geen van beiden kon - afgezien van het gebruik door de cijnsplichtigen - iets met de gronden uitrusten zonder instemming van de ander.²¹⁹¹ Overigens kwamen bij verkoop de opbrengsten meestal²¹⁹² wel weer bij de gebruikers terecht, terwijl de uitgever een verhoging van zijn cijnsen mocht verwachten. Daarnaast past onze hedendaagse kwalificatie: bloot-eigenaar versus rechthebbende op een beperkt zakelijk recht feitelijk niet in de periode voor de 19de eeuw, het is een anachronisme.²¹⁹³

Om de middeleeuwse rechtsverhoudingen een plaats te geven in het gerecipieerde Romeinse recht is de figuur *dominium directum* versus *dominium utile*,²¹⁹⁴ dus opper-eigenaar en gebruiks- of economisch eigenaar, ontwikkeld.²¹⁹⁵ Hoewel deze rechtsfiguur kennelijk al in de 12de eeuw tot ontwikkeling is gekomen,²¹⁹⁶ kan ze bij de 13de en 14de eeuwse uitgften niet van toepassing zijn geweest, omdat de receptie in Brabant zo ver nog niet gevorderd was. Vanaf de 16de eeuw worden de verhoudingen tussen heer en de gebruikers van de gemene gronden over het algemeen wel in deze termen weergegeven.

De eigendomsverhoudingen ten tijde van de 13de en 14de eeuwse uitgften van de gronden zijn waarschijnlijk het best weer te geven door de eigendom te zien als ‘bundles of rights’,²¹⁹⁷ waarbij twee of meer personen tezamen een bundel rechten konden delen, die afhankelijk van de situatie voor de één dan wel voor de ander(en) meer rechten inhield.²¹⁹⁸ Het recht van cijns en het recht van toestemming tot vervreemding aan de ene kant, het recht van eeuwig gebruik en de opbrengst van verkopen aan de andere kant. Daartussen konden nog allerlei andere rechten zweven: visrechten en andere voorbehouden ten aanzien van gebruik, rechten op hout, rechten om personen aan te stellen, verdeling van boetes, etc. Dit kan in onze termen zowel worden gezien als verticale en horizontale splitsing van eigendom,²¹⁹⁹ met publieke en private elementen, maar ook als een diffuus gedeeld eigendom, waarbij meer ‘eigenaren’ in beginsel gelijke rechten op afzonderlijke momenten en tegen afzonderlijke condities konden vervreemden. Een voorbeeld hiervan is mijns inziens de uitgifte van de gemeynt van Someren, eerst op 2 juli 1301 door de hertog van Brabant en op 21 december 1327 nog eens door de proost van Wassenberg.²²⁰⁰ Eigendom is dan een begrip voor een verzameling van rechten, die naar gelang de omstandigheden nader ingevuld kan worden. Daarmee worden moeizame constructies als grondgerechtigdheid en grondgezag,²²⁰¹ waarbij mogelijk rechten op water of wind buiten boord vallen, voorkomen, terwijl er toch recht gedaan wordt aan de historische werkelijkheid. Een dergelijke diffuse conceptie van de middeleeuwse eigendom kan mijns inziens ook bijdragen tot de verklaring van gecompliceerde eigendomsrelaties binnen families en de eventueel door hen vervreemde rechten.²²⁰²

²¹⁹⁰ Zie ook Rivières 1856, blz. 380-389. Voor afwijkingen inzake Turnhout en Arendonk, zie Moor 2002, blz. 124.

²¹⁹¹ Van Asseldonk merkt op dat het in de uitgiftebrieven de hertog niet expliciet verboden werd om gronden uit te geven. Dat is juist. Het verbod is inbegrepen in de overdrachten van de rechten van de hertog aan de gemeenschappen. Dat er in uitgiftebrieven door kleinere heren wel dergelijke expliciete verboden voorkwamen, komt waarschijnlijk voort uit de nauwere betrokkenheid van de lokale heer bij de gemeenschap en de gemene gronden en de grotere behoefte aan rechtszekerheid door de inwoners. Die nauwere betrokkenheid zou kunnen leiden tot een voorbehoud als Willem van Cranendonk in 1307 maakte, namelijk dat hij wel een deel van de gemeynt dat aan de gemene gronden grensde, zou mogen verkopen. De algemene tendens van deze uitgften is dat ze de hertogelijke met verschil van enige tot verscheidene decennia volgden. Daaruit zou men kunnen opmaken dat deze heren wat meer moeite dan de hertog hadden om hun rechten in deze af te staan aan de plaatselijke gemeenschappen, Camps 1979, blz. 898-900, nr. 752 17-9-1307; Asseldonk 2002, blz. 164.

²¹⁹² Zie ook hoofdstuk 3.

²¹⁹³ Bergh 1988, blz. 37.

²¹⁹⁴ Overigens door Bezemer voor zijn tijd subtiel weergegeven: “... *terwijl het eigendomsrecht des hertogs, hetwelk men hem in abstracto bleef toekennen, alleen in den cijns tot uitdrukking kwam.*”, Bezemer 1889, blz. 96.

²¹⁹⁵ Zie ook Godding 1987, blz. 152-153, nr. 207.

²¹⁹⁶ Bergh 1988, blz. 36-37.

²¹⁹⁷ Bergh 1988, blz. 35, 80-81; zie ook Coopmans 1965, blz. 8-10; vergelijk ook Ketelaar 1989, blz. 34-35.

²¹⁹⁸ Voor een historische verklaring zie Parisi 2002, par. 1.1-1.2.

²¹⁹⁹ Periode-eigendom was niet vreemd. Denk hierbij bijvoorbeeld aan rijdende tienden of rijdende beemden waarvan de eigendom gedeeld wordt, terwijl de opbrengst telkens door een andere partij (rijdende) mede-eigenaar genoten werd.

²²⁰⁰ Enklaar 1941, blz. 221-222, nr. 114 2-7-1301, blz. 222-223, nr. 115 21-12-1327.

²²⁰¹ Linden 2005, blz. 61-63.

²²⁰² Bijvoorbeeld rondom de Baast, Camps 1979, blz. 202-203, nr. 133 eerste kwart 13de eeuw, blz. 392-393, nr. 309 28-7-1267, blz. 1023-1026, nr. 839 23-11-1311; Erens 1948 dl. 1 blz. 386-389, nr. 536 9-8-1317, blz. 389-391, nr. 537 9-8-1317, blz. 394-395, nr. 539 22-9-1317,

Uit de overgeleverde uitgiftebrieven mag men overigens niet opmaken dat alle uitgiften, met name dan mogelijke oudere, of andere verwervingen van gemene gronden, onder voorbehoud van een deel van de eigendom zijn gebeurd.²²⁰³

Rivière merkte voor Frankrijk op: “*Ensuite, nous ne voyons pas encore au commencement du XIVE siècle invoquer au profit des seigneurs, cette fiction des feudistes des donations en des ventes aux communes, avec réserve partout et toujours existante...*”.²²⁰⁴ Een feitelijk voorbeeld hiervan werd in de Meierij niet gesignaleerd.

2.3.4.20 Uitsluitingen

De gemene gronden werden uitgegeven aan gemeenschappen van bewoners. Buitenstaanders, niet-inwoners of buiten het gebied van de gemeynt gezeten inwoners, werden impliciet en expliciet uitgesloten van het gebruik, tenzij ze ten gevolge van bijzondere bepalingen in de uitgiftebrief of door inkoop in de gemeynt later gebruiksrechten hadden verworven.²²⁰⁵ Te gemakkelijk wordt wel aangenomen dat het gebruik van de gemene gronden, in tegenstelling tot de markegronden, voor alle inwoners in de kring van een gemeynt vrij stond. Dat dit niet het geval is, bleek al bij het bezien van de bepalingen in de uitgiftebrieven. Hierboven zijn Mierlo en Schijndel al genoemd als plaatsen waar men moest meebetalen aan het voorlijf en de cijns, wilde men de gemeynte mogen gebruiken. Deze uitsluitingen kwamen vaak voor, zodat er verschillende voorbeelden te vinden zijn van het weren van niet-medebetalers, zeker ten tijde van de uitgiften. Hieronder volgen enkele voorbeelden:

Esch 23 juni 1315 “*ende wat beesten van andre de voors. wildernisse niet mede coopende in deselve wildernissen gesonden wesen teghens wille van die van Essche bevonden worden ...ende soo ymant zyne pachtgelden van deselve windernisse, op yder gestelt, ten schuldighen betaeldaghe niet en betaelde, denselven egenen deel in dezelve wildernisse, vercopinge ende erfelijck ten cysn uytgevinghe sullen hebben, d’welck de inwoondren, naburen van Essche in deselve wildernisse ende henne medecopers buyten den dorpe wonend*”.²²⁰⁶

St Oedenrode 30 november 1309: “*et quod nullus eorum utetur nec uti poterit dicta communitate vel dictis pascuis quoquo modo, nisi de dicto precio et de dicto censu solverint ratam suam*”.²²⁰⁷

St Oedenrode 2 augustus 1311: “*si quis etiam de commarantibus in dicta nostra villa de Roden portionem suam de dicto censu et prelevioolvere noluerit seu recusaverit, poterunt reliqui nostri homines illum vel illos qui hujusmodi censum et preleviumolvere recusaverint, a dicta communitate et eius usu expellere et eandem communitatem ei vel eis auctoritate nostra efficaciter prohibere*”.²²⁰⁸

Erp 20 november 1379: “*item so selen die voirs. gesworn macht hebben alle persone, geseten binnen onsen voirs dorpe op ongewerde hofsteden of die dair namaels op selen comen te sitten, te keeren ende te weeren van hoirre gemeynten, of sij willen, id en sij, dat dieghene, sittende op alsulke ongewerde hofsteden of die noch dair op mochten comen te sitten, gheven willen ende dragen alsulken last, dair op sy eenwerf sonder meer van den voirs. gesworen by rade des meeste deels van den scepenen ende geburen aldair getaxert sullen werden*”.²²⁰⁹ Veghel kreeg op dezelfde dag een tekst met een gelijksoortige passage.²²¹⁰

Haaren 24 mei 1309: “*ut nullis de dictis hominibus dicta communitate et eius usu uto possit vel debeat nisi ratam suam de dicta pecunia summam et de dicto annuo censu quinque librarum annuatimolverit de communitate predicta et quod nullus extraneus, qui ius in dicta communitate non habet ex vendicione predicta*”.²²¹¹

St. Michielsgestel 17 november 1381: “*ende voirt want onsen liede voirs ons hierom oyck ghegeven hebben twee hondert oude schilden, daer sommige lieden ende goede van Thede en Nyeherlair nyet mede aff gegouden en hebben ende wy met namen uuytgeset hebben*”.²²¹²

---

blz. 413-414, nr. 550 13-5-1318, blz. 415-416, nr. 552 13-5-1318, blz. 420, nr. 554 7-8-1318, blz. 421, nr. 555 17-8-1318; Erens 1948, dl. 2, blz. 47, nr. 592 30-1-1321.

²²⁰³ De hertogen van Gelre verwierven pas later rechten in het Echterbos, zie Roebroek 1967a, blz. 230; Roebroek 1967b.

²²⁰⁴ Rivière 1856, blz. 350-351, zie verder 356-357, 371-373.

²²⁰⁵ Zie hierna.

²²⁰⁶ Enklaar 1941, blz. 101-102, nr. 55. Bij de uitgifte van de gemeynt van Vessem werden al problemen voorzien met het buurdorp Wintelre, dat ook van deze gemeynt gebruik zou maken. De oplossing lag voor de hand: indien die van Wintelre niet zouden meebetalen, zouden ze uitgesloten worden van het gezamenlijk gebruik; Camps 1979, blz. 593-594, nr. 490 20-1-1293.

²²⁰⁷ Camps 1979, blz. 967-970, nr. 799 30-11-1309.

²²⁰⁸ Camps 1979, blz. 1039-1040, nr. 850 2-8-1311.

²²⁰⁹ Enklaar 1941, blz. 95-98, nr. 52 20-11-1379.

²²¹⁰ Enklaar 1941, blz. 246-250, nr. 128 20-11-1379.

²²¹¹ Enklaar 1941, blz. 105-107, nr. 57 24-5-1309.

²²¹² Enklaar 1941, blz. 80-82, nr. 47 17-11-1381.

Lithoyen 15 januari 1288: “wy seggen oock toe, dat allen ende allen ende een yegelycke, die tott voors. gemeynte van Lithoyen gerecht synde, diewelcke de voors. weyde sullen gebruycken oft henne beesten daerinne weyden willen van de voirs somme van tweehondert ende thien ponden lovens, voor welcke voors. somme de voors. gemeynte de voors. weyden tegens ons vercregen heeft, henne delen naer advenant ende naar de quantiteyt van de gedeelten, dewelcke zy van de voors, weyden sullen hebben gehad, naer behoorlycke portie van hennen contigent sullen betaelen ende gehouden syn te betalen; dat oock niemant, die totte voors. gemeynte gerecht syn, tgebruyck van de voors. weiden sal hebben ofte innen deselve syne beesten sal vermogen oft te laten weyden, tenzy dat hy syn gedeelte inne de voors. somme volgens de voors. maniere en betaelt”.²²¹³

In Budel werd in 1307 zelfs onderscheid gemaakt tussen degenen die weiderechten en hout hadden gekocht en degenen die alleen weiderechten hadden gekocht. In tegenstelling tot St. Michielsgestel werden hier niet de niet-betalers, maar juist de betalers genoteerd.²²¹⁴ In Vught werd in 1484 nog verklaard: “dat men altois ongewart goet heeft geboden van sheren tshertogen wegen ende van dorpswegen van de gemeynte van Vucht”.²²¹⁵ Wie dus ongewaard²²¹⁶ was, dus degene die geen rechten in de gemene gronden had, werd daarvan geweerd, zowel op grond van de voorrechten door de hertog verleend en als vanwege de dorpsregelgeving.

Wie in Heeswijk eerder niet had meebetaald, maar zich later zelfstandig vestigde, moest alsnog betalen: “waere yeman[t], die nieuwe huysinge getimmerd hadde ofte timmeren soude binnen onse voors. dorpe tot Heeschwyck, die dese voors gemeynte van Heeschwyck alincklyck niet gecocht en hadde, gelyck syne medegebuieren, die sal deze voors. gemeynte naecopen, als van synen vuere ende beesten, gelyck als syn medegebuer voormaels gehouden hebben”.²²¹⁷

En ook in Woensel moesten nieuwe inwoners zich - volgens de uitgiftebrief- inkopen in de gemeenschappelijke gronden:

“Ware oec dat sake dat iemene van buten woude comen onder ons woenen in onsen dorpe te Woensel vorseit, hi mochte orboren ende nutten die vorseide ghemeintte, in dien dat hi gave sijn aandeel van den eerste cope ende van den chense, ghelyc onse andre lude ghedaen hebben van onsen dorpe te Woensele”.²²¹⁸

Tot meer zekerheid kon het ontbreken van rechten ook later nog vastgelegd worden. Gerit van den Ynden in de hertgang Herzel te Oirschot erkende formeel in 1393 dat hij, noch zijn erven, enig recht hadden op de gemeynt van Herzel.²²¹⁹ In Moergestel wist men in 1531 nog dat het Convent der Claren in Den Bosch voor haar goed in Moergestel niet gerechtigd was in de gemeynt van de hertgang Over 't Water “omme dat sy t anderen tyden metten anderen gebueren niet gecoft noch gescoten en hebben enige penningen”.²²²⁰ Deze gemeynt was ongeveer 100 jaar eerder uitgegeven.²²²¹ Ook na de uitgften blijken er nog beperkende bepalingen voor nieuwe inwoners te bestaan. In Oisterwijk was het gebruik van de gemeynt gekoppeld aan het poorterschap.²²²² In 1446 werden daar twee mensen beboet omdat zij, zonder poorter te worden, toch de gemeynt gebruikt hadden en andere voordelen van het poorterschap genoten hadden:

“van Loenis van Megen den welken die voirs scouteth bevant dat hy tot Oesterwyc niet poirter en was hoe wale dat hy der lange tyt gewoent hadde ende der gemeynten aldaer gebruyct ende meer andere privilegien geuseert gelyc den gebueren van Oesterwyc. Van Janne Wolfart den welken die voirs scouteth oeck bevant dat hy niet poorter en was hoe wale dat hy der gemeynte ende der vryheit privilegien oec een wile tyts gebruyct ende geuseert hadde sonder poorter te werden”.²²²³ En in 1461-62 nog één: “Van Janne van Haren om dat hy der gemeynten gebruyct heeft ende was gheen poorter daer om gepoent om XVI st valent IIII s gr”.²²²⁴

Het keurboek van Oirschot van 1619 kende de volgende bepaling: “Is nog geordineert dat nyemant wye hy sy hem en sal vervoorderen binnen Oirschot van buyten netterwoon te comen wonen, om den aert oft gemeynte te gebruycken met beesten ende andersints ten sy dat hy yerst ende voorall metten officier ende

²²¹³ Enklaar 1941, blz. 129-131, nr. 77 15-1-1288.

²²¹⁴ Camps 1979, blz. 887-890, nr. 742 13-5-1307.

²²¹⁵ ARAB RK 633, f. 71-72 10-6-1484.

²²¹⁶ Men vergelijk deze met de waardelen in het markengebied (midden en noordoost Nederland). Zie ook het citaat inzake Erp d.d. 20-11-1379 (Enklaar 1941, blz. 246-250, nr. 128) (en Veghel) hierboven en de “weerschap” te Veghel hierna genoemd.

²²¹⁷ Enklaar 1941, blz. 110, nr. 58 23-5-1357.

²²¹⁸ Camps 1979, blz. 898-900, nr. 752 17-9-1307.

²²¹⁹ SADB RA Den Bosch 1179, f. 590 6-8-1393.

²²²⁰ RAT RA Moergestel 290 2 mei 1531.

²²²¹ ARAB LB 9, f. 129 1440.

²²²² Voor de verlening van dit voorrecht in 1387, zie Asseldonk 2002, blz. 103.

²²²³ ARAB RK 13024, f. 184v. 24-6-1446-24-12-1446.

²²²⁴ ARAB RK 13024, f. 351v. 2-12-1461-1-9-1462.

schepenen en sal wesen overcomen ende den selven gegeven tot behoef van den gemeynen commer der voorgenoemde vryheyt ses Carolusguldens".²²²⁵ De bepaling werd door de Staten-Generaal op 26 oktober 1718 en op 23 september 1751 (de laatste keer op nadrukkelijk verzoek van Oirschot) geaprobeerd.²²²⁶ In Veghel betaalde men al voor de uitgifte van de gemene gronden in 1310 aan de hertog een cijns voor het recht van "*weerschap*".²²²⁷ Een van de betekenissen van "*were*" is bezitsrecht.²²²⁸ Mogelijk is er een etymologische relatie met "*wariscapium*", dat wel vertaald wordt als heide, gemene gronden en dergelijke.²²²⁹ Dat het hier om oude rechten op de gemene gronden gaat, wordt bevestigd door de zogenaamde ballingcijns, die vanwege dit recht aan degenen die zich vestigden werd gevraagd om van de gemene gronden gebruik te mogen maken.²²³⁰

Ook in Reusel moesten aan het eind van de 16de eeuw nieuwe inwoners een inkoopsom - in casu 6 gulden - betalen voor het gebruik van de gemene gronden.²²³¹ Voor de Zuidelijke Nederlanden, met name de Belgische Kempen, geeft Martina de Moor overigens vergelijkbare voorbeelden.²²³²

2.3.4.21 Rechten voor buitenstaanders

In beginsel was het gebruik van een gemeynt dus beperkt tot een bepaalde groep gerechtigden, die geografisch bepaald was: de inwoners van een kern, gehucht of een bepaalde groep huizen. Verschillende van deze gemeenschappen zijn er toe overgegaan ook buitenstaanders op hun gemeynt toe te laten.²²³³ Soms gebeurde dat gedwongen, omdat bij de uitgifte van de gemeynt door de heer bepaald werd dat de hoevenaars van zijn boerderijen de gemeynt mochten gebruiken. Soms gebeurde dat ook uit vrije wil. Bij dit type gebruik is geen sprake meer van een natuurlijk collectief recht, maar van een verleend individueel recht.

Bij de uitgifte van de gemeynt van Esch in 1315 worden genoemd: "*de inwoondren, naburen van Essche in deselve wildernisse ende henne medecopers buyten den dorpe wonende*".²²³⁴ In 1300 kreeg de hertogelijke rentmeester Wouter Toyart, die ongetwijfeld bij de onderhandelingen tussen de gemeenschap en de hertog betrokken was, bij de uitgifte van de gemeynt van Erp toestemming om er zijn vee te laten weiden en ook Arnold Heyme kreeg voor zijn goederen gelegen bij Haneveld en Veghel rechten om er vee te weiden.²²³⁵ Bij de verkoop van de gemeynt van Someren door de proost van Wassenberg in 1327 kregen de hoevenaars van deze proost te Asten, de hoevenaars van Postel in Lierop en de goederen van de kerk van St. Oedenrode te Mierlo en Asten het medegebruik.²²³⁶ Volgens een brief van 1303 mochten Jan van Wanckhems goederen en hun gebruikers gelegen tussen Geffen en Oss gebruik maken van de gemeynt van Geffen.²²³⁷

Individuele verleningen van het recht om gebruik te maken van de gemene gronden zien we bijvoorbeeld in 1403 als schepenen, gezworen en burenen van Mierlo aan Willem van den Eynde die men noemt van den Nyeuwenhuys te Hersel toestaan 7 runderen en 3 paarden op de Groene Gemeynt te laten grazen voor 1 oude grote per jaar. Hij moet de dieren daarvoor elk jaar laten branden met het teken van Mierlo, zodat ze als gerechtigd herkenbaar zijn. Willem moet voorts in eventuele kosten delen.²²³⁸ In 1446 gaven de rentmeester van de domeinen in Den Bosch, zijn mannen van leen en schepenen, gezworenen en de meeste ingezetenen van Son toestemming voor de hoeve 't goet ten Boghart te St. Oedenrode van Adam die Luwe zoon van wijlen Marcelis de Luwe om de gemeynt te gebruiken: "*metten gebueren van Sonne voors. als voor een ploech*".²²³⁹ In 1470 sloten schepenen van Lommel en de abt van Averbode het zogenaamde Verdrag der Weyden, een overeenkomst om hun wederzijdse heide te gebruiken en waardoor de

²²²⁵ RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd.

²²²⁶ BHIC LT 61, resolutie Staten-Generaal 23-9-1751.

²²²⁷ Asseldonk 2002, blz. 160. Vergelijk ook het gewaard zijn hierboven.

²²²⁸ Verdam 1932, blz. 787.

²²²⁹ Niermeyer 1976, blz. 1130.

²²³⁰ Asseldonk 2002, blz. 160.

²²³¹ RHCE CFAAPo, Reusel fiche 10 (AAPo 295).

²²³² Moor 2002, blz. 129-131.

²²³³ Vergelijk ook Asseldonk 2002, blz. 167-173.

²²³⁴ Enklaar 1941, blz. 101-102, nr. 55 23-6-1315.

²²³⁵ Camps 1979, blz. 720-722, nr. 598 12-9-1300.

²²³⁶ Enklaar 1941, blz. 222-223, nr. 115 21-12-1327.

²²³⁷ Camps 1979, blz. 768-769, nr. 642 16-3-1303.

²²³⁸ Taxandria jrg. 38 (1931), blz. 265-266 23-9-1403.

²²³⁹ Enklaar 1941, blz. 228-231, nr. 119 4-3-1446.

hoevenaars, dus de pachters van beide hoeven van Averbode, heide mochten maaïen op de gemeynt van Lommel.²²⁴⁰ Schepenen, gezworenen, kerkmeesters, heilige geestmeesters en de gemene bureu van Mierlo gaven in 1476 de bezitters van het goed Te Gasthuis in Het Hout toestemming om hun andere gemeynt, namelijk het Dorpghoer, te gebruiken.²²⁴¹

Buitengebruikers van de gemeynt van Oisterwijk hadden aardbrieven als bewijs van recht. Een deel van dit buitengebruik, namelijk dat in Oirschot en de Beerzen, is waarschijnlijk voortgekomen uit de omstreken van een hoek gemene gronden, gelegen tussen Spoordonk en Oisterwijk met een uitloper naar Oost- en Middelbeers. Het feit dat de oudst bekende aardbrief is afgegeven in het jaar van de oudst bekende grensscheiding wijst daar op.²²⁴² In 1681 hadden de bewoners van 23 Beerse huizen een aardbrief voor de gemeynt van Oisterwijk.²²⁴³ De Oisterwijkse aardbrieven waren aan een huis gebonden en konden niet gedeeld worden:

“te weten dat zy ende henne naecomelingen oft huere laten ende huerlingen die wonen sullen op dese stede voirs ende anders egheen met eene vierstat oft woninge en de nyet meer sullen mogen gebruycken ten eeuwigen daegen onse gemeynte van Oisterwyck voirs gelyck een van onse inwoneren mede borgeren en poirteren na de coeren geboden ende uitgeven der voirs vrijheydt oft borgemeesteren ten thyde wesende, in welcke coren, geboden en uitgeven voirs.. altyd inne gehouden ende verbonden sullen syn, behoudelyck oft dese stede gespleyt worden ende alsoe enighe viersteden meer daerop gemaect oft gestelt waerden dat deselve onsen voirs. aert ende gemeynte nyet ende sall oft en sullen moghen gebruycken”.²²⁴⁴

Ze mochten ook niet gesplitst voor twee huizen gebruikt worden:

“Van Heynricke Willekens die welke hem int gebruyck van den gemeynte van Oisterwyck gecocht heeft gehad als voer eene woensat ende nochtans voer eene andere woensat oic die selve gemeynte een jair heeft gebruyct meynende dat hy dat hadde moegen doen, soe heeft hem die scouteth laten componeren om XX stuvers valent V s gr”.²²⁴⁵

Ze konden echter wel tezamen met het huis getransporteerd worden. Schepenen en gezworenen van Oisterwijk gaven tot in de 17de eeuw geregeld nieuwe aardbrieven uit.²²⁴⁶ Deze aardbrieven gaven onder meer recht op turf steken en heide maaïen, waarbij men gebonden was aan de regels zoals die in Oisterwijk bepaald werden:

“gelyck als voirs in dese manieren hierna bescreven, soo wanneer men in onser kercke van Oisterwyck uitgeven sal torff te steecken torff te slaen ofte hey te meyen op onse gemeynte also veel dagen als men dat uyt geven sal sullen dese voirs Godert, hy ende synen nacoomelingen moogen torff steecken torff slaen ende hey meyen ende nyet meer” mag bij gebrek aan turf elders *“slaen op onser gemeente dat sy tot haeren*

²²⁴⁰ Mennen 1990, blz. 147.

²²⁴¹ Taxandria jrg. 38 (1931), blz. 274.

²²⁴² RHCT AA Oisterwijk voor 1811, nr. 118; Enklaar 1941, blz. 178-181, nr. 94 18-10-1385, blz. 181-183, nr. 95 12-10-1389, blz. 183-187, nr. 96 15-10-1390; ARAB RK 2371, blz. 13: *“Item ontfaen van de vryheit van Oerscot dat sy mine vrouwen gaven omme dat hen mine vrouwe hare palen dede steken tusschen der vryheit dorpe van Oesterwyck ende hen ende oec tusschen des jonchere van Cranendonc ende hen 16n in octobris anno LXXXV IIIc hollants gulden de welke Bertelmeeus die Goutsmet ontfinc van de leystingen van Mechelen ende van der princepaelre schout van Nyclaes Thanen ende Jan in den Aert bi bevelen tsHeren ban Wytham drossaert van Brabant ende de andere heren van den rade dit set Reynier in memorien”*.

²²⁴³ RHCT AA Oisterwijk voor 1811, nr. 118; zie ook Smulders 1956.

²²⁴⁴ RHCT AA Oisterwijk voor 1811, nr. 117.

²²⁴⁵ ARAB RK 13026, f. 169 24-6-1491-24-12-1491.

²²⁴⁶ SADB RA Den Bosch 1200, f. 2v. 8-10-1429: Thomas van Baest had vroeger van de schepenen en gezworenen der stad Oisterwijk verkregen een recht in de Oisterwijkse gemeynt voor een erf in Middelbeers, in 1429 verbonden met een stuk land Den Langen Hof van Jacop Jacobs van Baest in Middelbeers; RA Den Bosch 1203, f. 115 13-10-1432: Jan van der Hughenvoirt uit Middelbeers had vroeger een gebruik in de gemeynt van Oisterwijk verkregen van schepenen en gezworenen te Oisterwijk; RA Den Bosch 1205, f. 51 10-5-1435: schepenen en gezworenen der vrijheid Oisterwijk hadden met goedvinden en toestemming der inwoners der vrijheid en van andere personen gegeven aan Aert Dirck Aerts een recht in de Oisterwijkse gemeynt voor zijn huis aan t Voirteynde in Middelbeers; RA Den Bosch 1206, f. 40v. 30-1-1436: schepenen en gezworenen der vrijheid Oisterwijk hadden met goedvinden der inwoners der vrijheid en andere rechthebbenden een recht in de Oisterwijkse gemeynt gegeven aan een huis aan t Voirteynde in Middelbeers; RA Den Bosch 1208, f. 338 20-5-1438: schepenen en gezworenen der vrijheid Oisterwijk hadden met goedvinden der inwoners der vrijheid en van anderen die recht in de gemeynt van Oisterwijk hebben aan Digna van Aelst met een vierstat een recht in die gemeynt gegeven, Digna geeft dat recht over aan Willem Wouters van Aelst haar zoon; RA Den Bosch 1211, f. 344v. 28? september 1441: Willem Henricx van Aelst krijgt van van Peelt een gebruik in de Oisterwijkse gemeynt dat van Peelt verkregen had voor schepenen en geburen van Oisterwijk; RA Den Bosch 1226 f. 26 10-12-1455: Wouter Henricx van Aelst transport huis aan Foerteinde door de kinderen Henrick Willem Vos, een penning genaamd den Vlaechpenninc aan de geburen van Middelbeers met transport van het recht de gemeynt van Oisterwijk te gebruiken met één *“vuurstad”* volgens de geboden in de Oisterwyckse kerk, verkregen van gezworenen Oisterwijk; RA Den Bosch 1253 f. 64 01-04-1484: Jan Peters van Loe heeft huis, erf, schaapskooi, hof en aangelag aan het Voerteinde aan de Aa met gebruiksrecht op de gemeynt van Oisterwijk opgedragen aan Henrick Corstiaan Kenen; RA Den Bosch 1257, f. 80v. 15-7-1488: schepenen en gezworenen der vrijheid Oisterwijk met goedvinden der geburen van Oisterwijk en van degenen die tot de gemeynte van Oisterwijk behoren hadden aan Goyart Claes Colen een gebruiksrecht in de gemeynte van Oisterwijk gegeven voor zijn *“vuurstad”* en woning in Middelbeers; RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd (voorlopig nr. 7706) 8-9-1382; AAT Cart A 235, B 421v. 8-9-1382.

*huysse hadde redelycke borringe ende niet meer ende oock en sullen geen macht hebben enige torff te vercoopen te vermercken ofte buyten te vueren 1407 octaaf OLVAssumptie”.*²²⁴⁷

2.3.4.22 Delen van gemeenten met andere gemeenschappen

In enkele gevallen werden geen individuen maar gemeenschappen deelgenoot gemaakt van eerder verworven rechten op de gemene gronden onder een bepaalde plaats. Drie maanden na de hertogelijke uitgifte van de gemeynt aan de bureu van Aarle en Bakel in 1326 deelden dezen de rechten met de bureu van Helmond.²²⁴⁸ Volgens een getuigenis uit 1432 hadden de geburen van Haaren vroeger van de geburen van Oisterwijk een erf uit de Oisterwijkse gemeynt verkregen.²²⁴⁹ Op 3 september 1428 gaven de gezworenen van Oirschot rechten op een deel van hun gemeynt aan de geburen van der Hoven en van der Velde onder Son. Het ging hier om de gemeynt die Nuwe Heyde, op de grens van Son, die gezien de afstand voor die van Oirschot van weinig belang zal zijn geweest.²²⁵⁰ Het gebruik van de gemeynt van Veghel was blijkens een uitspraak van de Bossche schepenbank uit 1355 door die van Veghel verkocht aan twee hertgangen (buurtschappen) die er buiten vielen: *“dat die twe heerscappen van der Haubrugghen totter Haghen ende die twe gueden ter Spanct .. mede hebben ghecoght ghelyc hen te orberen ende ghebruycken in allen manieren, uytghesceyden den Heymate, dien souden die van Vechel behouden ende daervoer souden sy den tsyns gelden van dier ghemeynten ende hueren tsyns maken sonder dese mede cope ende hen nerghent tonscaden”*.²²⁵¹

2.3.4.23 Akeren als collectief recht voor de gemeenschap

Het recht van akereu, dus het eikelu in de bossen laten zoeken door varkens, zal met het verdwijnen van de bossen geheel of tenminste grotendeels verdwenen zijn. Het keerde echter op een andere wijze weer terug. Bij het verlenen van het recht van voorpoting werd vaak bepaald, dat het hout dan weliswaar voor de boomplanter was, maar dat de eikelu gemeen waren.²²⁵²

2.3.4.24 Samenvatting

De collectieve rechten op de gemene gronden komen eerst en vooral naar voren uit de uitgiftebrieven van de hertogen en de andere heren, maar worden daar ook door genuanceerd. Om deel te hebben aan het collectieve gebruik moest men aan de kosten van de uitgifte meebetalen. Niettemin onderscheidden de collectieve rechten zich van de individuele doordat ze niet konden cumuleren.

De uitgiftes zelf vertonen binnen een zeker patroon vele variaties, waardoor aangenomen moet worden dat het initiatief tot de uitgiftes door de betrokken gemeenschappen werd genomen en dat deze ook in overleg met de rentmeester of andere vertegenwoordigers van de hertog de primaire voorwaarden bepaalden. Secundaire voorwaarden, zoals de afhandeling van de boetes waren daarentegen identiek. Daar zal in de onderhandelingen vanuit de hertogelijke administratie een vaste structuur aangeboden zijn.

Voor de uitgifte werd over het algemeen een voorlijf, pretium primitivum of prelevium betaald, dat wil zeggen een eenmalige koopsom en vervolgens een jaarlijkse cijns om de rechten van de hertog tot in lengte van dagen in het geheugen te houden. Verder valt vast te stellen dat het aantal uitgiftes in positieve zin correleerde met de financiële problemen van de hertogen. In moeilijke tijden waren de hertogen meer of tegen gunstiger voorwaarden geneigd om afstand te doen van een groot deel van hun rechten op deze gronden. Anderzijds valt op dat er regionale concentraties zijn. Soms is daar sprake van een kennelijke onderlinge samenwerking van gemeenschappen, soms ook lijkt de ene uitgifte een andere ten gevolge te hebben. Het geheel van de uitgiftes blijft echter bijzonder casuïstisch. Dat geldt ook voor aspecten als omvang, grenzen, beheer en de bij de uitgiftes betrokken actoren.

De grenzen van de gemene gronden waren belangrijk om conflicten met buurgemeenschappen over wie wat mocht gebruiken te voorkomen. Ze werden met een zeker ritueel vastgelegd. De grenspalen konden

²²⁴⁷ RAT AA Oisterwijk voor 1811, nr. 117.

²²⁴⁸ Krom 1884, blz. 17-18, nr XII 1-6-1326.

²²⁴⁹ SADB RA Den Bosch 1202, f. 277v. juni 1432.

²²⁵⁰ SADB RA Den Bosch 1198, f. 245, 3-9-1428.

²²⁵¹ SADB GZG 18 20-5-1335.

²²⁵² Zoals bijvoorbeeld bij het verlenen van het pootrecht door de heer van Dinther in 1474: *“oic in desen versien, dat alsulcken ekelen, als namaels wassen moegen op alsulcken eyckenhout voirs, den gebueren aldair sullen zijn ende wesen gemeyn voer huer verkenen aldair onder te lopen ende te rapen, alsoe dat coustumelick ende gewonelick is, sonder enig becronen des eens van den anderen...”*, Enklaar 1941, blz. 57-58, nr. 28 18-2-1474.

vele vormen hebben, zij konden bomen en stenen zijn, maar ook plekken binnen een huis. Waar natuurlijke of toevallige palen ontbraken, werden houten palen ingegraven, vaak vergezeld van stenen om - zou de paal door ouderdom of anderszins verloren gaan - met enige graafwerk toch het juiste punt nog terug kunnen te vinden. Om het verlies van grenspalen tegen te gaan werden de grenzen ook wel periodiek begaan door partijen. Als getuigen voor later werden kinderen meegegeven, bij wie de dag in het geheugen gegrift werd door ze een bijzonder karakter te geven.

Wat betreft de eigendomsverhoudingen bij de uitgften en tot het einde van de 18de eeuw, wordt niet uitgegaan van ons huidige beeld van eigendom versus beperkte zakelijke rechten, maar van de eigendomsidee van een 'bundle of rights', die in onze termen zowel gezien kan worden als horizontale splitsing van eigendom, maar ook als een diffuus gedeeld eigendom, waarbij meer 'eigenaren' hun rechten op afzonderlijke momenten en tegen afzonderlijke condities konden vervreemden.

Het gebruik van de gronden was weliswaar gemeenschappelijk, maar dat hield niet in dat iedereen er van gebruik mocht maken. Mensen die geen deel uitmaakten van de gemeenschap of gemeenschappen die de gronden verworven hadden, waren in principe uitgesloten van het gebruik, tenzij ze het gebruiksrecht kochten of huurden, maar ook leden van de gemeenschap die niet aan de koop of de jaarlijkse lasten wilden bijdragen, werden uitgesloten. In Oisterwijk was het gebruiksrecht gekoppeld aan het poorterschap dat door nieuwe inwoners gekocht kon worden en ook in andere plaatsen werd aan nieuwe inwoners een entreebedrag gevraagd.

Bij het verlenen van de octrooien voor voorpotingen kregen de inwoners over het algemeen een collectief recht op de eikels, waarmee een recht dat met het verdwijnen van de bossen grotendeels was verdwenen, terugkeerde.

2.4.4 Individuele rechten

2.4.4.1 Inleiding

Deze rechten zijn in onze terminologie in eerste instantie waarschijnlijk het best te kwalificeren als privaatrechtelijke gebruiksrechten. Daarbij was het mogelijk dat een logische eenheid, zoals het recht van degene die een ploeg heeft, werd verdeeld in keuterrechten, waardoor die eenheid werd opgedeeld in vier nieuwe rechten van mindere kwaliteit. Waarbij de - hier niet beantwoorde - vraag moet worden gesteld of de vier keuterrechten in de praktijk gelijk waren aan één ploegrecht of dat de vier keuterrechten tezamen de facto toch meer dan één ploegrecht inhielden. Schaarrechten vormen een overeenkomstig recht in meer weiderijke streken. Schaarrechten en overeenkomstige rechten hebben op kleine schaal mogelijk geleid tot eigendomsverschuiving. Het is niet de bedoeling hier de oude discussie over eigendomsverschuiving²²⁵³ nieuw leven in blazen, maar om te wijzen op de mogelijke incidentele verschuiving van - natuurrechtelijke - gebruiksrechten naar - wederom in onze termen - beperkte zakelijke rechten en naar eigendom.

2.4.4.2 Akeren (2)

Naast collectieve rechten werden ook specifieke individuele rechten uitgeoefend in de bossen en de verdere inculte gronden. Wauthem Deden Kodeken²²⁵⁴ droeg op 2 december 1281 al zijn rechten op het bos van Lieshout over aan de abdij van Floreffe²²⁵⁵. Het recht om vier varkens te akeren, gedurende zijn leven en dat van zijn vrouw, behield hij zich echter voor. Akeren kwam in heel West-Europa voor en is gedocumenteerd vanaf de vroege middeleeuwen.²²⁵⁶ Uit dit voorbeeld blijkt dat er naast de eigenaar van het bos anderen waren die daarop rechten konden uitoefenen. Deze rechten gingen verder dan nooddrift en konden worden overgedragen, cumuleren, etc.

²²⁵³ Voor een samenvatting van die discussie zie Bergh 1988, blz. 60-64.

²²⁵⁴ Of Rodeken, Camps 1979, blz. 477.

²²⁵⁵ Camps 1979, nr. 381 blz. 476-477.

²²⁵⁶ Cate 1972, blz. 59 ev.

2.4.4.3 Ploeg- en keuterrechten²²⁵⁷

In Boxtel en Stiphout kwamen ploegrechten²²⁵⁸ en keuterrechten voor.²²⁵⁹ Een keuterrecht was een kwart van een ploegrecht (ius aratu) en deze rechten konden cumuleren, men kon bijvoorbeeld vijf keuterrechten in de gemeynt bezitten.²²⁶⁰ Deze rechten konden bovendien door mensen van buiten deze twee plaatsen uitgeoefend worden.²²⁶¹ Te Boxtel bleven de ploeg- en keuterrechten tenminste tot het einde van de 18de eeuw bestaan.²²⁶² Het ploegrecht bestond daar alleen voor de gemeynt de Kempen²²⁶³, maar ook op andere gemeynten onder Boxtel werden individuele rechten uitgeoefend, namelijk op die van Selissel en Oetendonc (Lennisheuvel en Klein Liempde).²²⁶⁴ Deze rechten, zoals bijvoorbeeld te Oetendonc in 1449: “*een half pont groot uit 6 pond*”, werden kennelijk afgeleid uit de geldelijke waarde van dit recht.²²⁶⁵ Welke rechten er op de Oetendonc werd uitgeoefend blijkt uit een rechtsverlening tot gebruik van de gemeynt Oetendonc aan een inwoner van Liempde uit 1492: “*Dese gesworenen metten gedeputeerden hebben gevest een recht van torff, hey ende weye ende beesten te steuwen ende te weyen op te gemeynte van Oetendonck gelyc den andere gemalen een voer een*”.²²⁶⁶ Naast Selissel, Kempen en Oetendonc kende Boxtel nog een gemeynt. De gehuchten Onrooi, Munsel en Gemonde maakten namelijk deel uit van de Bodem van Elde of de Vier Gemalen.²²⁶⁷ De laatste naam slaat op het feit dat deze gemeynt zich niet alleen over deze gehuchten van Boxtel, maar ook over delen van St. Michielsgestel, St. Oedenrode en Schijndel uitstreekte. Ook op de Bodem van Elde onder Boxtel werden overdraagbare rechten op turfsteken uitgeoefend.²²⁶⁸

Het ploegrecht op de gemeynt de Kempen bestond aan het begin van de 17de eeuw uit het recht om een bepaalde hoeveelheid turf van deze gemeynt te halen.²²⁶⁹ Het is echter zeer wel mogelijk dat dit recht van oorsprong een andere inhoud had. Ook in het Land van Montfort (Noord-Limburg), Stevensweert,²²⁷⁰ de Meinweg, het Vlodropbosch en in het Nederrijkswald (bij Nijmegen) kende men ploegers en keuters. Op de Meinweg verschilden het aantal bosdagen en het vervoer en in het Vloterbos de omvang van de “*gift*”.²²⁷¹ In het Echterbos bestond het onderscheid tussen hoeveel varkens men in de bossen mocht weiden

²²⁵⁷ Keuter, coeter, cater etc. komt in de late middeleeuwen en volgende eeuwen op verschillende plaatsen in de Meierij voor. In het algemeen zal er een ‘kleine boer’ of kleine boerenbedoeïng mee bedoeld zijn, mogelijk is dit ook een naamsverklaring voor het Katerbroeck dat vanaf het midden van de 16de eeuw in Bergeijk vermeld wordt (Vangheluwe 2009, blz. 295).

²²⁵⁸ Het ploegrecht dat hier behandeld wordt, moet niet verward worden met het zogenaamde ‘Meerijs ploegrecht’. Dat laatste is het recht van een afgaande pachter op de helft van het staande gewas. SADB NA 3073, f. 47 21-3-1734, att. voor Jan Vermeulen erfgenaam van Cornelis Hogenhuysse, gewezen hoevenaar op 's lands hoeve genaamt Vorssel tot Bladel: “*dat alhier binnen den dorpe van Bladel het ploegrecht is dat de hoevenaars off hueders die de landeryen aanveerden te halff meert moeten betalen de verponding die ingegaan is primo januari te voren en dat daertegen de afgaande pachter moet betalen de conincxbede die ingegaan is seventien september des jaer te voren, dat de vierde deponent (Joost van Hooff) gemelte hoeve heeft aanvaard gehad halff maert 1728 ende verpondinge ingegaan primo januari 1728 heeft voldaan ende pacht die vervalde kerstmis denselven jaer en daertegen heeft hij geprofiteert de halve schaar te velde staande en daerentegen den afgaande pachter heeft betaalt de concinxbede ingegaan 17-9-1727 die d'andere halve schaar heeft geprofiteert*”. Voor een oudere vermelding zie Os 1997, blz. 281-282, f. 323v.-325 raminge tussen de stad en de Meierij 26-8-1495. Een verkeerde interpretatie in Spierings 1981, blz. 35.

²²⁵⁹ BHIC RA Boxtel 53, f. 7v. 15-8-1393 oudste vermelding, als laatste vermelding heb ik genoteerd BHIC RA Boxtel 123, f. 189v. 23-3-1784, hiertussen enkele honderden vermeldingen; ook in SADB RA Den Bosch 1179, f. 56 oktaaf sacramentsdag 1391: recht in de gemeynt die Kempen; RA Den Bosch 1176, f. 188 begin juni 1381: ploechrecht in de gemeynt van Stiphout van hoeve onder Aarle; RA Den Bosch 1184, f. 191 26-9-1405: recht om turf te steken Stiphout; RA Den Bosch 1192, f. 506 29-5-1422: recht in de gemeynt van Stiphout dat een coetersrecht genoemd wordt; RA Den Bosch 1194, f. 194, 25-5-1425: Lieshout de helft in een ploegrecht in de gemeynt van Stiphout.

²²⁶⁰ BHIC RA Boxtel 56, f. 55 7-5-1485: “*item dat vierde gedeelte op te gemeynte van Kempen in vyve coeter rechten*”.

²²⁶¹ SADB RA Den Bosch 1194, f. 194, 25-5-1425: Lieshout de helft in een ploegrecht in de gemeynt van Stiphout.

²²⁶² BHIC RA Boxtel 122, f. 57 14-7-1781: transport teulhuys, hof, schuur, aanglag in Lennisheuvel “*en zulx met de gerechticheyd van een koter turfregt op de Kempense heyde*”; f. 189v. 23-2-1784, sub cavel 19: “*Item het regt van meede te moogen en te kunnen turven op de Kempene heyde*”.

²²⁶³ Een uitzondering is BHIC RA Boxtel 76, f. 30-30v. 10-7-1597 waarin gesproken wordt van 1 en een half ploegrecht op de gemeynt van Banisveld (Oetendonc). In de 17de eeuw is wel incidenteel sprake van “*coeteren naebuerechte opte gemeynte van Oetendonck*” (BHIC RA Boxtel 83, f. 23v. 31-8-1622; RA Boxtel 86, f. 36 scheiding 18-9-1626).

²²⁶⁴ SADB RA Den Bosch 1194, f. 10v.-11, 11-11-1423; RA Ben Bosch 1198, f. 220, 11-6-1428; Voor een beschrijving van de Buxtelse gemeynten zie Visser 1999, blz. 62-68.

²²⁶⁵ SADB RA Den Bosch 1219, f. 132v. 3-1-1449.

²²⁶⁶ BHIC RA Boxtel 56, f. 166 16-10-1492.

²²⁶⁷ Heesters 1984, blz. 42.

²²⁶⁸ BHIC RA Boxtel 76, f. 32 8-10-1597: “*half gerechticheyd*”; RA Boxtel 94, f. 22v. 23-6-1631: “*torffrecht in de bodem van El*”; RA Boxtel 97 s. f. circa 5-11-1650 (niet gepasseerd): “*Gerart Goossen Henricx als man ende momboir van Jenneke syne huysvr een torffrecht hun cometerende op de gemeynte van Elde hereditarie supportavit Jan Peter Lathouws gesworen van de hertganck van Munsel ten behoeve van gemeyne naebure van de voors hertganck*”.

²²⁶⁹ BHIC RA Boxtel 86 f. 36 8-9-1626: “*alnoch een half ploechrecht op te gemeynte van Kempen ende alnoch een cueteren gebuerrecht op te gemeynte van Oetendonck ende Barnisvelt. ....item de hellicht van een ploechrecht torffs op te gemeynt van Kempen ende alnoch een cueterengebuerrecht op te gemeynt van Oetendonck ende Barnisvelt. ....*”.

²²⁷⁰ Limpens 1965, blz. 297 8-5-1472.

²²⁷¹ Venner 1985, blz. 129, 244-246, 250-252; Roebroek 1967 255, 257.

en hoeveel hout men er mocht halen.²²⁷² In het Nederrijkswald was het cijnsbedrag dat men voor het gebruik van het bos betaalde, gebaseerd op ploech, ½ ploech of kaeter.²²⁷³ Ploeger en keuter duiden dan op de omvang van het bedrijf.²²⁷⁴ Immers de omvang van het bedrijf was bepalend voor de behoefte aan hout en weiderechten. Zo zullen ook de ploegers en keuters gezien moeten worden die figureren in de uitgifte van de gemeynt van Waalre en Valkenswaard op 14 december 1326 door de abdij van Echternach. Voor het gebruik van de gemeynt werd een erfelijke cijns bedongen van *“elken ploegher van onser dorpen voorgheenoemt enen penninh ende enen ygheliken coeter eenen hellingh”*.²²⁷⁵ Het gaat hier om de verdeling van de lasten,²²⁷⁶ zij die vanwege hun bedrijfsgrootte een groter beslag op de gemeynt leggen betalen meer. In het verlengde hiervan kan de ploeg van Adam die Luwe als een maat voor het gebruik gezien worden, wanneer deze in 1446 toestemming kreeg om de gemeynt van Son te gebruiken: *“metten gebueren van Sonne voors. als voor een ploech gebruycken”*.²²⁷⁷ Te Someren sprak men in 1502 van *“nabuuren en ploegers”*.²²⁷⁸ In Aarle en Rixtel werd er onderscheid gemaakt tussen hoevenaars en keuters:

“Item dat nyemant meer mastscapen opter gemeynten en sal moegen weyen ofte te doene than nae auwe gewoenten, dat’s te weten dye hoeveners vier scaepen ende die cueters ofte andere naebuieren, egheen hoeveners synde, twee scaepen...”.²²⁷⁹

In Veghel mocht in het tweede kwart van de 17e eeuw iemand met één ploegrecht maximaal 31 schapen op de gemeynt hoeden en iemand met een half ploegrecht maximaal 20 schapen. Degenen die een kleiner recht bezaten mochten één schaap voor elke lopense land (circa 1/6de ha.) houden.²²⁸⁰ Een inwoner van Beek had na aankoop van een half ploegrecht in 1585 het recht om in Lieshout *“[te] torffen, heijde te meijden ende te weijden met schaepen”*. Bijzonder hieraan was, dat dit recht door Lieshout te allen tijde weer ingelost kon worden. In het volgende jaar werd *“een heel gebruijck”* verkocht. Naast schapen mochten nu ook koeien en paarden in de Lieshoutse gemeynt geweid worden.²²⁸¹ In Lierop hief de vorster *“van elken ploeger een broot en enen halven ploeger een half broet als zy gemeynlic backen ende van eenen koeteren een ouden swerten”*.²²⁸² Een dergelijk recht was ook bekend in Haren, Udenhout, Berkel en Heukelom, onderdelen van de schepenbank van Oisterwijk, die in 1516 hadden *“geweyghert te betalene die broot ende kueterrechten te wetene van elcken huysse ploech houdende jairlix een broot ende eenen halven berschen ouden grote weert synde eenen halven stuver van den ghenen die gheen ploech en houden”*.²²⁸³ Twee jaar later was er in Oerle sprake van volle en halve ploegers.²²⁸⁴

Overigens wist men in het midden van de 18de eeuw al niet meer precies wat zo’n maat van de ploeg nu inhield: *“Niemand weet ook met sekerheyt te seggen wat dat is een ploegregt, den eenen wilt dat het soo veel land is als een boer ordinair op een dagh kan omploegen en besayen, dat gerekent word op ½ mergen, andere seggen een ploeghregt is 2 ossen, maer soo dit laeste waer is, dan kan een ploeghregt ook wel maer een os wesen, want men spant meer 1 a 2 ossen off paerden voor den ploegh, dit is nogtans alles onseker, terwyle ick nooyt het veritable tot hiertoe hebben conne ontdekken”*.²²⁸⁵

Zoals hierboven al is gesteld, is het onderscheidende van de ploegrechten ten aanzien van de gemene gronden dat ze konden stapelen. Iemand kon daar dus in beginsel meer rechten op producten van de woeste gronden hebben, dan hij voor zijn bedrijfsvoering nodig had.

²²⁷² Roebroeck 1967a, blz. 244-245, 255, 257, 262, 293-294; Roebroeck 1967b; Cate 1972, blz. 120.

²²⁷³ Gorissen 1956, blz. 36.

²²⁷⁴ Vergelijk Minnen 2000, blz. 247, 263, in 1479 werden in Retie, net ten zuiden van het studiegebied, boeren die minder dan 3 lopense zaailand hadden beschouwd als *“cotere”*. Zie ook ARAB KR 6239, ls.: klacht van Ghysbert Heyen vorster Oisterwijk dat de ingezetenen van Haaren, Belveren Udenhout *“ende Berckele Inschot ende Huekelom van op te hoeve ende op te diese onder de voirs vorsterie gelegen den voirs suppliant geweyghert te betalene die broot ende kueterrechten te wetene van elcken huysse ploech houdende jairlix een broot ende eenen halven berschen ouden grote weert synde eenen halven stuver van den ghenen die gheen ploech en houden”* 1516.

²²⁷⁵ Enklaar 1941, blz. 290-291, nr. 142 14-12-1326.

²²⁷⁶ Vergelijk Sassen 1865, nr. 81 9-10-1338, belasting op basis van bezit ploeg.

²²⁷⁷ Enklaar 1941, bkz 228-231, nr. 119 4-3-1446.

²²⁷⁸ BHIC LT 158a sf. 3-9-1754, aanhaling van akkoord tussen de abdij van Postel en die van Someren d.d. 6-5-1502.

²²⁷⁹ Ysselt 1920, blz. 40 (1-3-1579).

²²⁸⁰ Asseldonk 2002, blz. 160.

²²⁸¹ Asseldonk 2002, blz. 160, onder verwijzing naar A. Knoop en G. Merkelbach, Lieshout door de eeuwen heen. Van heide tot kerkdorp. De voorgeschiedenis van Mariadorp (Lieshout 1983), blz. 36.

²²⁸² ARAB RvBB 526, f. 120 18-6-1449.

²²⁸³ ARAB KR 6329, 2e omslag.

²²⁸⁴ ARAB KR 6329, 4e omslag.

²²⁸⁵ HCM RRR 2818 (circa 1750).

2.4.4.4 Schaarrechten

In 1446 werd in Den Bosch een roggerente overdragen die onder andere rustte op een gebruiksrecht in het woud genaamd Duzebroec te St. Michielsgestel.²²⁸⁶ Uit andere akten blijkt dat Duzebroec een verbastering was van Thuysbroec of 't Huisbroek in Thede naast de gemene Bleken.²²⁸⁷ Verschillende personen bleken in het Huysbroek schaarrechten te hebben. Het schaarrecht is een maateenheid om gebruiksrechten op gemeenschappelijke weidegronden uit te drukken. Meestal was een schaar gelijk aan één volwassen rund. Het woud was hier dus in weiland veranderd, maar de rechten die een individuele gebruiker had, bleven - zij het vermoedelijk in aangepaste vorm - voortbestaan.

Vanaf 1367 zijn in St. Michielsgestel individuele rechten bekend: ploegrechten en keutersrechten op de gemeynt van de Bleken.²²⁸⁸ De Bleken waren weilanden, in totaal 25 tot 30 morgen groot,²²⁸⁹ en lagen tegenover Ruimel aan de andere zijde van de Dommel. De term ploegrecht verdwijnt omstreeks 1550 uit de documenten. In de 18de eeuw wordt in formele stukken alleen gesproken over schaarrechten.²²⁹⁰ In de

²²⁸⁶ SADB RA Den Bosch 1217, f. 224 22-10-1446: "*in nemore dicto Duysbroec*".

²²⁸⁷ SADB RA Den Bosch 1200, f. 204v. 27-2-1430: verkoop van een schaar wei in thuysbroek in Thede in elf scharen weide, naast de gemeynte de Bleeken; RA Den Bosch 1202, f. 30, 1431-1432: Gerit van der Aa, een schaar weiden van 11 scharen in Thede in dat Rhuybroec; RA Den Bosch 1210, f. 189v. 1439-40: "*een schaer weyden van dat Huysbroeck te Thede naest die Bleecke*"; RA Den Bosch 1211, f. 153v. 9-2-1441: "*t' gemeyn Duysbroeck*"; RA Den Bosch 1221, f. 20 3-12-1450: Jan Gerits van der Aa heeft opgedragen aan Goyart Jordens Vos "*een schaer weijden van elf scharen wei*" in Thede in tHuysbroeck tussen de gemeynt die Bleken en andere; RA Den Bosch 1226, f. 392v. 12-8-1456: schaar van elf scharen tHuysbroeck in Thede naast de gemeynt die Bleken; RA Den Bosch 1230, f. 328v. 18-7-1460: een schaarweide van elf scharen in t Huysbroeck in Thede naast die Bleken en nog een schaar aldaar; RA Den Bosch 1239, f. 263v. 10-4-1470: Jorden Goyart Jorden Vos, "*scaer weyen int Duysbroeck*"; RA Den Bosch 1254, f. 140 5-10-1485: 5 "*coeweyden*"; RA Den Bosch 1256, f. 168 2-1-1487: 8 "*schaerweyden*" van elf schaarweiden in Duysbroeck in Thede.

²²⁸⁸ SADB RA Den Bosch 1175, f. 165v. 19-6-1368: ploegrecht, f. 167v. 1369: recht in broekland die Bleken; RA Den Bosch 1181, f. 29v. 6-10-1397: ploegrecht in die Bleken; RA Den Bosch 1197, f. 48v. 22-11-1425: verkoop hoeve met recht in de gemeynt van Gestel, f. 126v. 31-8-1426 1/8 van een ploechrecht in de gemeynt van Thede; RA Den Bosch 1198, f. 153v. 27-11-1427: transport stede met gebruik van de gemeynt; RA Den Bosch 1199, f. 124v. 26-8-1429: transport stede met twee ploegrechten in de gemeynt de Bleken, f. 267 7-12-1428: een oude zwarte voor een cotersrecht uit een huis bij de watermolen; RA Den Bosch 1200, f. 50 3-2-1430: koeterrecht in die Bleken; RA Den Bosch 1212, f. 153-153v. 17-3-1442: opdracht huis in Rumel met een koetersrecht in de Bleecken; RA Den Bosch 1218, 1447-48 f. 208v. 23-10-1447: recht in de gemeyntes, f. 231 12-1-1448: overdracht huis Rumel + een ploechrecht op die Bleken lasten oa 15 1/2 penningen en 2 cijnschoenderen aan de grondheer; RA Den Bosch 1225, f. 75 29-5-1455: schaar in 11 scharen in Thede naast die Bleken; RA Den Bosch 1226, f. 130 3-7-1456: erfpacht stede met 2 ploegrechten in die Bleecken; RA Den Bosch 1227, f. 347 13-1-1457: een half ploechrecht in die Bleken; RA Den Bosch 1229, f. 128v. 6-6-1459: huis met 2/8 delen in een ploechrecht in de gemeynt van Thede; RA Den Bosch 1232, f. 80v. 13-8-1462: twee ploechrechten in de gemeynt die Bleecken; RA Den Bosch 1235, 1465-66 f. 127-129v.: twee ploechrechten in de Bleken; RA Den Bosch 1258, f. 197 29-12-1488: half ploechrecht in die gemeynt Bleken, f. 238v. 2-5-1489: 1/4 ploechrecht in de gemeynt die Bleken achter de Rumelse kapel. Daarnaast komen nog wat minder duidelijke aanwijzingen voor RA Den Bosch 1194, f. 10 8-11-1423: cijnschoen van de gemeynt van Gestel, f. 55v-56, 11-1-1424: lasten op goed, geboortcijns en grondcijns, "maeltyt", 23 cijnschoenders, weiland in die gemeynt beemden; RA Den Bosch 1196, f. 7-7v. 26-10-1426: t Guet te Nederveen in Thede met rechten op gebruik van de gemeenten "*cum jure utendi communitatis*".

²²⁸⁹ HCM RRK 2818.

²²⁹⁰ SADB RA Den Bosch 1308, f. 234v. 7-5-1528: "*ex medietate juris dicta een halff ploech recht in communitate dicta die Bleken*", f. 582v. 31-10-1527: transport half ploechrecht in de Bleecken; RA Den Bosch 1306, f. 96v. 9-3-1527 ns.: ploechrecht in de Bleecken behorende aan het goed Ruwenberch transport; RA Den Bosch 1293, f. 615v. 10-7-1520: "*unus jus aratu dictus ploechrecht*" uit meer ploechrechten in de gemeynt de Bleecken behorende tot het goed Rouwenberch; RA Den Bosch 1315, f. 330 27-3-1532 ns.: een vierendeel van eenen ploechrecht opte gemeyn bleecken, transport; RA Den Bosch 1423, f. 185 30-12-1596: "*item alnoch allen tgedeeft ende recht den voirs. Philipsen behorende in de weyden oft erffenissen genoempt die Bleecken int gericht van Gestel by Herlaer gelegen*"; BHIC RA St. Michielsgestel 42, f. 6v. 26-9-1538: "... een vierdeel van een ploechrecht in die gemeyn bleke ... coepers daer vuyt gelden en alle jaere betaalen sullen den heere van Herlaer een half chynshoen ...", f. 10v.-11 10-5-1539: ploegrechten in de Bleken, f. 14 12-3-1539: "... vierdeel van een ploechrecht in die gemeyn Bleken.. een halff chynshoen den heere van Herlaer jaerlicx te gelden op den rechte chynsdach", f. 17 10-9-1539: half recht in die gemeynte de Bleken, cijnschoenen, f. 18 19-9-1539: "*Henrick soen wylner Jacop Ketelers heeft opgedragen Arnt Eymbr. Lambertsoen een achtendeel van Bleecken recht metten grontchyns daer vuytgaende. Ende Gielis soen Wyllems van Beeck heeft opgedragen Goerden Cornelis syn achtendeel van den Bleken metten grontchyns*", f. 29 9-3-1540: "*een vierdeel van een ploechrecht op die gemeynte die Bleken.. een halff chyns de heere van Herlaer te betalen*", f. 61 19-6-1542 transport vierendeel ploegrecht op de gemeynt de Bleken; RA St. Michielsgestel 43, f. 149 3-2-1560: "*Gecompareert voir scepenen ondergescreven Andries zoen wylen Peeter Wouters een halff. bleeckenrecht hem zoe hy zeegde competerende te mogen weyen op te bleecken gelegen binnen deeser onser voirscreven heerlicheyt van Gestel heeft die voirgenoemde Andries wettelycken ende erfelycken vercoft Jannen zoen wylen Andries Hessels ten behoeve van de onmundige kynderen wylen Joosten zyns soons verweert by Cornelia dochter Frans Pelgrom uxoris dicti Jodoci van den dezelve voirscreven onmundigen kynderen tvoirscreven halff Ploech [doorgehaald] Bleeckenrecht ten erfrecht te hebben ende te gebruiken end de heeft den voirgenoemden Andries op te voirs helffs des voirs Bleeckenrechts helmeling verteege in manieren indyen gewoonlycken zynde ten behoeve van de voirs onmundighen gelovende die voers Andries vercopere als schuldenaar principale opte verbyntenisse van zynen persoon ende alle zynen goedens hebbende ende vercrigende dem voirs Jannen zoone wylen Andries Hessels copere van den voirscreven helffte des voirs Bleeckenrechts schuldige ende gerechte te doen waerschap alle commer ende verbyntenissen inne tvoirscreven halff Bleeckenrecht wesende geheelycken ende altemael den onmundigem voirscreven zalle aff doen vuytgenomen dat die voirgenoemde copere vuyten voirscreven halff bleecken recht jairlicx zall bliven geldende den heer van Herlaer voir den grontchyns een hoen op ten gerechten chynsdach zonder argelist", f. 117 8-8-1569: "*een derdendeel van eenen bleeckenrecht op de bleecken ... item alnoch een vierde gedeelt van eenen bleeckenrecht op te bleecken*"; f. 120v. 16-8-1569: een vierde gedeelte van een "*bleeckenrecht*" op de "*bleecken*"; RA St. Michielsgestel 66, f. 12v. 21-3-1754: 1/3 in 3 scharen weide gelegen in het Gestelse Bosch, aangekomen bij erfenis van vrouws ouders; HCM RRK 2798: "*dese personen syn die gene die gerechticheyt zyn hebbende om te mogen scharen ende weyende op te Bleecken binnen dese heerlicheyt*"*

volksmond bleef het begrip ploegrecht evenwel bestaan, zoals uit verklaringen uit de 18de eeuw blijkt.²²⁹¹ Het is ondertussen wel opmerkelijk dat tussen overeenkomstige rechten op naast elkaar gelegen goederen eeuwenlang onderscheid in naam is gemaakt.

Omstreeks het midden van de 18de eeuw wilde de heer van St. Michielsgestel een stuk van de gemeent de Bleken verkopen. Er rees verzet bij de bevolking en er volgde een uitvoerig onderzoek naar de rechten die op de Bleken werden uitgeoefend. Men stelde daarbij onder andere vast dat het aantal cijnshoenderen dat men de heer voor het weiden geeft, niet één op één overeenkwam met het aantal ploegrechten, sommigen betalen meer, anderen minder en “*t is nu sulcx dat op dese bleecke niet alleen werden geweyt de paerden en beesten van dese personen, die de gemelte chynshoenderen betaelen, maer ook van alle andere en dus als eene gemeene gemeynte, jae selfs die daer het meeste in betalen, daer van wynigh off geen genoth hebben...*”. Door gebrek aan kennis (men wist niet meer wat een ploegrecht inhield) en toezicht waren hier kennelijk recht en tegenprestatie uit elkaar gedreven en kon iedereen die dat wilde zijn vee laten grazen op de Bleken, terwijl maar een deel van de gebruikers er voor betaalde. Na aanvankelijke verhuur werd een deel in de Bleken in 1765 met instemming van de inwoners van St. Michielsgestel aan particulieren verkocht.²²⁹² Bij de optekening van de weilanden ten behoeve van het kadaster zien we dit mogelijk terug in de sectie F waarin de Bleken in een tiental percelen, samen genaamd het Gestels Bosch, een landschappelijke eenheid van bijna 30 ha. (weiland) vormen, maar waar als eigenaar van De Bleken de gemeente St. Michielsgestel vermeld staat en als eigenaars van de percelen van het Gestels Bosch particulieren.²²⁹³

Naast de vercijnsde weiderechten oefenden de hoeves van de heer van Gestel ook nog schaarrechten uit: de hoeve “*by den casteel dertich scharen weyen*”, hoeve Udenhout grootste (Jan Peters), “*vyff coyscharen*”, 2de of middelste hoeve Willem Jan Wouters “*ses coyscharen in weyde, derde off cleyn hoeve affgebrant Lambert Peeter Tyss vier coyschaeren*”.²²⁹⁴

Ook in andere plaatsen in de Meierij komen we schaarrechten en dergelijke tegen. Daarbij is soms niet altijd duidelijk of het om het recht gaat of dat het recht begrepen wordt als oppervlaktemaat, bijvoorbeeld als equivalent voor een halve hectare.²²⁹⁵ Uit de volgende plaatsen heb ik 14de tot 16de eeuwse schaarrechten genoteerd: Berlicum,²²⁹⁶ Empel,²²⁹⁷ Esch,²²⁹⁸ Helmond,²²⁹⁹ Vrijdom van ‘s-Hertogenbosch,²³⁰⁰ Maren,²³⁰¹ Moergestel,²³⁰² Nuenen²³⁰³ en St. Oedenrode.²³⁰⁴

---

van Sinte Michielsgestel, gelegen ende daer nae vermogen ende naer inhoud van cynsboeck van Gestel daer by blyct die gerechticheyt ende die hoenderen dyen sy ter zaicken van dyen zyn geldende ende die zelve alsoe uyten cynsboeck geextraheert op den XXIa dach meye 1602”.

²²⁹¹ HCM RRK 2818 (circa 1750).

²²⁹² HCM RRK 2798, 2818, 2820.

²²⁹³ BHIC FK OAT St. Michielsgestel sectie F De Bleken, F 444 18.37.60 ha en totaal met het Gestelsbosch 29.28.36 ha.

²²⁹⁴ HCM RRK 2681 25-8-1605.

²²⁹⁵ Vergelijkbaar is de overgang van inhoudsmaat naar oppervlaktemaat; vergelijk Kappelhof 1976.

²²⁹⁶ SADB RA Den Bosch 1263, f. 223-223v. 6-8-1494: huis, erf, hof, achterhuis, schaapskooi en aangelag, groot 8 “*lopensen in Myddelrode tussen die Zandstraet en een cleen venneken*” + nog 17 lopensen land en 2 scharen wei.

²²⁹⁷ SADB HG 902 7-3-1383 1/2 schaar in Poelsbroek in de jurisdictie van Meerwyk; HG 1086 8-6-1391: “*een scaer in de jurisdictie van Empel int Pulsbroeck*”.

²²⁹⁸ SADB RA Den Bosch 1195, f. 14 28-4-1425 een schaar weide in die Strepe.

²²⁹⁹ SADB RA Den Bosch 1204, f. 198 18-4-1434: twee scharen coeyweyden, zie voor Helmond hierna ook nog onder hoefslaan.

²³⁰⁰ SADB GZG 2404 1502, 1467 (regist 1320) en 1468 (regist 1340): 3 scharen weiland in de vrydom der stad In den groten Vliedert en 4 scharen weiland gelegen in de Vlyedert; GZG 2406 1548: de helft in scharen weiland in de Vliedart; RA Den Bosch 1218, f. 242 9-2-1448: ¼ schaar in 4 scharen op die Donc (ius pastus) Den Dungen; RA Den Bosch 1233, f. 30v.: 23-1-1464 twee scharen op d’eykendonc Den Dungen; RA Den Bosch 1846, f. 26 12-2-1560: schaar weide in de Vliedrt; Archief van de schaarmeesters van Orthen passim; Hoppenbrouwers 1987, blz. 105, 11-7-1478: 1 ½ schaarweide te Gewande; Spierings 1982c, blz. 31 onder verwijzing naar Ra Den Bosch 1193, f. 415 en f. 508v.

²³⁰¹ SADB RA Den Bosch 1238, f. 342, 19-5-1469: verkoop twee scharen “*weyden in de uytterweert die grote Maersche weert aan sHertogenweteringe*”; RA Den Bosch 1251, f. 256 8-11-1481 schaar “*weyden in dat Maersche weye-oert (groet 27 scaren weyden) in den uterweert*”.

²³⁰² SADB RA Den Bosch 1240, f. 79v. 25-1-1471: Henrick Jan Goedstauwen bezit een huis, erf en “*coelhof*” en twee scharen “*weyen*” samen groot 10 lopense ter Heyssen; RAT RA Moergestel 286, f. 205 3-4-1499: 3 scharen in een wei van 18 scharen “*die men heytt Cammans wey*”, f. 283v. 26-1-1502: 3 scharen in “*weye geheyten Camersmans*”; f. 384v. 21-11-1504: drie scharen weide .. belast met elke schaar een “*penninck swarts*”, 6 scharen, ¼ in wei 6 scharen groot, 2 scharen in een wei, schare belast met een oude zwarte.

²³⁰³ SADB RA Den Bosch 1125, f. 64v. 23-4-1455: huis, erf, hof en aangelag groot 16 lopensen en drie scharen koeweiden en een stuk beemd t Gruytzel of Taterbeek/Zaterbeek aan die Dommel.

²³⁰⁴ SADB RA Den Bosch 1225, f. 57v. 10-4-1455: huis en erf in de vryheid aan de Borchgrave etc. en land en twee scharen koeweden in de Vehuyssche hoeve; RA Den Bosch 1227, f. 512v. 5-5-1457: 2 koeweyden in Onlant; RA Den Bosch 1229, f. 218 26-4-1459: 6 koeweyden by Roeyerbroeck, 2 mudzaad bouwland en 5 buunder beemd in Lyemde, f. 229v. 7-7-1459: 6 koeweyden; RA Den Bosch 1232, f. 371 27-2-1463: 6 scharen weyen; RA Den Bosch 1238, f. 69 10-4-1469: ¼ deel in ¼ deel van 16 scharen wei in den Hogen Oel tussen den Trudenbeempt en de Dommel en van de Dommel tot den Nerenbeempt, den Hoybeempt en die Mascoppel; RA Den Bosch 1239, f. 427 21-3-1470: ¼ deel in ¼ deel van een wei van 16 scharen op den Hoghenoeel tussen den Truydenbeempt en de Dommel en van de Dommel tot den Nederenbeempt en den

Een opmerkingswaardige situatie doet zich voor in Den Bosch. In verband met de stedelijke geldnood werd eind 1505 een nieuwe belasting ingevoerd: de zestigste penning. Deze heffing van 1 2/3de % werd toen geheven over “te vercoepen ende coepen van erven, renten, pachten ende chynsen en van des daeraene clevende is”. Later is de omschrijving iets uitgebreider “coepen, vercoepen, overgeven, alieneren oft veranderen erfelicke goeden, erven, gronden, renten, pachten, chynssen, huysen bynnen jurisdictie deser stat gelegen, ende lyfgoet halfgoet nae ordonnancie dair op gemaict”.²³⁰⁵ “Lyfgoet” is waarschijnlijk leengoed. “Renten, pachten, chynssen” zijn in onze termen als hypotheek en erfpacht te kwalificeren, zonder daar overigens identiek aan te zijn. Vanaf 1549 worden diverse malen scharen genoemd die deze belasting subject zijn.²³⁰⁶ Dit maakt de schaar in onze termen tot een beperkt zakelijk recht in tegenstelling tot de rechten van voorweide en naweide die als - niet Romeinsrechtelijk²³⁰⁷ - servituut op een lijdend erf drukken, zoals het hoefslaan in Helmond dat hierna nog aan de orde komt.²³⁰⁸ Ook het verlenen van schaarrechten op particuliere grond, in plaats van op gemeenschappelijke gronden, zoals op 5 juni 1340 te St. Michielsgestel,²³⁰⁹ is een indicatie voor de privaatrechtelijke aard van bepaalde heerlijke, dat wil zeggen grondheerlijke, rechten.

2.4.4.5 Diverse rechten

Ook in Vessem waren de termen ploeg(er) en koter niet onbekend, getuige de “ploechgelage” en het “kotersgelach”.²³¹⁰ Het gaat om broekland en beemden en de term ploeggelag komt meestal voor in relatie tot een specifiek gebied, namelijk het Wagengat of later Wagat.²³¹¹ Net als bij de schaarrechten is onduidelijk of het bij de 15de eeuwse vermeldingen om een maat, een naam voor een bijzonder type beemd of om een recht gaat. Mogelijk is het zo dat zich hier vanuit het gebruiksrecht, eigendomsrecht ontwikkeld heeft of zich in de 15de eeuw nog aan het ontwikkelen was.²³¹² Vanaf de laatste decennia van de 16de eeuw tot aan het einde van de 18de eeuw is hier sprake van “geswayen beempts”. Deze “geswayen”, afgeleid uit

---

Hoeybeempt; RA Den Bosch 1240, f. 114v. 30-3-1471: Marck Goyarts van Kuyk bezit vier coeweyen of scharen in de Hogenoel; RA Den Bosch 1241, f. 265, 23-7-1472: Jan Gerits van Houthem verkoopt koeweide in den Nederenbeempt aan die Dommel aan Willem Peter Willems van Herenthom, te lossen met 24 peters binnen vier jaar; RA Den Bosch 1243, f. 80v. 12-8-1474: goed groot 2 mudzaad bouwland en 6 coeweyden; RA Den Bosch 1253, f. 112v. 12-7-1484: hofstede groot 2 mudzaad bouwland en 6 coeweyden.

²³⁰⁵ http://www.bossche-encyclopedie.nl/Bronnen/60e_penning/Info_0.htm auteur Anton Schuttelaars.

²³⁰⁶ Annotatie Schuttelaars: Van twee scaren inde Vliertd - 33 st 3,5 ort. SADB 1401 SR 1549/50; van twee scaren inde Vliertd - 34,5 st. SADB 1401 SR 1549/50; van Willemen Zegers opte Dungen van eenen huysse hoff vyff. loepenzaet lantz met twee scaren opte Dungen ter plaetsen genoempt Hooydonck gelegen - 7 CG 3 st. ; SADB 1404 SR 1552/3; van Matheus Geroncx van twee koen scharen liggende opte Orthen ghenonck - 4 CG 1,5 st. SADB 1404 SR 1552/3; van Andries Peter Ottens van twee scairen weyen gelegen inde Vliertd gecoft tegens Arnden Willems - 2 CG 5 st. SADB 1405 SR 1553/4; van Jacop Marceliss van eenre helft ende 1/2 quartier van een scaire weyen gelegen inde Vliertd - 7 st oirt. SADB 1405 SR 1553/4; Henrick Peters vanden Hoevel van een schaerweyen in de Vliert gelegen vercoft by Janne Corstiaens - 0/18/0. SADB 1408 SR 1556/7; Dirick vanden Berge 2 scharen weyen inde Vliert van Jan vande Laer es - 2/4,5/0. SADB 1415 SR 1563/4; van Jan Ghysberts vanden Kerckhoff van twee scaer weyen gelegen inde Vliert gecoft tegen heer Herman voors (Hanne) - 30 st. SADB 1421 SR 1569/70; 18-12 van Meriken Ghysbert Geritss van twee scaerweyen gelegen inde Vliert tot Hintham gecoft tegen Dierick Sanders vanden Hovel - 38 st. SADB 1423 SR 1571/2; 20-3 van Herman Wonders tot Orthen van twee scaerweyen gelegen inde Vliert gecoft tegens Jan Ghysberts vande Kerckhoff - 36,5 st. SADB 1423 SR 1571/2; van Willem Hanrick Joosten molder van ses schaeren weyden gelegen inde Vliert gecoft tegens derffgenamen voors (van Peter onmundich s. Andries Peter Otten tot Orthen) - 5 G 18 st ort. SADB 1426 SR 1574/5; van Wouter Goessens van twee schaerweyen gelegen op die Donck gecoft tegens mr. Hanrick van Broeckhoven es 2 G 7,5 st. SADB 1427 SR 1575/6; van Cornelis Arntss die Bruyn van een scaerweye gelegen inde Vliert gecoft tegens Bernart Laureynss - 16,5 st. SADB 1429 SR 1577/8; 16-3 van Cornelis Arts molter van een scaerweye inde Vliert gecoft tegens Arien Vogels - 12 st. SADB 1430 SR 1578/9; van Hanrick Roggen van twee saerweyen gelegen opte Donck gecoft vande weduwe Ariaen Egberts - 2 G. SADB 1431 SR 1579/80; 14-1 van Jan Lamberts van Oirl van twee scaeren weyen gelegen buyten St.Janspoirt opt Donck gecoft tegen Hanrick Roggen - 2 G 7 st 2 ort. SADB 1434 SR 1582/3; 10-11 van Reynder Jans becker van drie scaren gelegen inde Vliert gecoft tegen de weduwe Jacop Gerits - 33 st. SADB 1439 SR 1587/8. Met dank aan de Bossche Encyclopedie voor het ontsluiten van deze gegevens.

²³⁰⁷ Het heersend erf ontbreekt hier, de hele gemeenschap had in beginsel recht om te weiden. Ik laat de verdere kwalificatie daartoe graag aan meer deskundigen over.

²³⁰⁸ Schaarrechten worden niet expliciet genoemd door Ketelaar (Ketelaar 1978 in voce ‘Weiderechten’, blz. 163-173, en verder passim). Hij definieert weiderechten als ‘alle zakelijke rechten’ en maakt daarbij geen onderscheid tussen servituten en behandelt vervolgens vooral de servituten. Ook in Smidt 1954 worden de schaarrechten niet expliciet genoemd en ontbreken weiderechten. Zoals hieronder nog zal blijken (hoefslaan Gemert) werden oude weiderechten in de eerste decennia van de vorige eeuw nog uitgeoefend.

²³⁰⁹ HCM RRRR 2849.

²³¹⁰ SADB RA Den Bosch 1175, f. 104 12-4-1368; RA Den Bosch 1187, f. 259v. 9-11-1411; Ra Den Bosch 1197, f. 21 26-1-1426; Ra Den Bosch 1215, f. 91v. 24-5-1445, f. 220 2-8-1445.

²³¹¹ SADB RA Den Bosch 1197, f. 21 26-1-1426: Jacop Gerit Wynnen verkoopt aan Dirck Ghysbert Peysters van Vessem 1/3 in een erf twee ploechgelage vroeger van wylen Boudewyn van Vessem in ‘t broek Dat Wagengat tussen de gemeynt Die Maet en een straat en 1/3 in een erf genaamd een ploechgelag in dat wagengat 2/3 hiervan is Michiel Wynen. Dirck Jans van der Moelen ziet af. van vernadering, f. 125v. 21-8-1426: Wouter Jan Severyns van der Lantschot en zijn broer Henrick (t guet die Lantschot) een ploechgelage in Ellenbroeck; RA Den Bosch 1201, f. 281 5-9-1431: half “ploeggelaech” beemd “aen t Wagengat”; RA Den Bosch 1214, f. 167v. 5-3-1444: Vessem, Wagengat in die ploech van der Vonderen; RA Den Bosch 1215, f. 91v. 24-5-1445: twee ploeggelagen in t Wagengat, f. 220: 2-8-1445: Jan Jans van den Hove bezit een stuk beemd in die Kotersgelach en een stuk beemd int Wagengat; RA Den Bosch 1221, f. 82v. 19-4-1451: de helft van de helft van een erf genaamd een ploechgelage in Ellenbroeck, de helft van 1/3 deel van een erf genaamd ploechgelage int Wagengat; RA Den Bosch 1227, f. 284v. 11-8-1457: een ploeggelaech beemdp in d’ Wagengat.

²³¹² Vergelijk Leenders 1999, inzake het Geersbroek.

de zwaai van een zeis,²³¹³ dus uit een maat, konden worden gedeeld en konden cumuleren. Bij ploeggelag en kotergelag is mogelijk nog sprake van een recht. Immers beemden ploegen was niet gewoon. De naam ploeggelag of een kotergelag is dus gerelateerd aan de status van ploeger of koter en is daarmee gezien de overige rechten van ploegers en koters een recht, gerelateerd aan de omvang van het bedrijf. Gesway ligt veel dichterbij het feitelijke gebruik: het hooien met de zeis en de maat daarbij was, naast de opstrek van het perceel, de uitslag van de zeis. Bij de geswayen doet zich echter de complicerende factor voor, dat daarin ook rechten op delen werden gehouden.²³¹⁴ Daarbij is niet duidelijk of het om ‘rijdende beemden’, dus percelen die binnen een bepaalde poule ieder jaar een andere gebruiker hadden²³¹⁵ of omdat het om vertikaal afgescheiden delen ging waarop men een eigen recht had. Op de kaarten van het kadaster van 1832 zijn de percelen in Vessem nog duidelijk te herkennen.²³¹⁶ In de kadastrale administratie van dat jaar staan de percelen op naam van particuliere eigenaren.²³¹⁷ Hier is het dus mogelijk dat hier een gebruiksrecht langzaam in een eigendomsrecht is overgegaan. Daarbij moet worden aangetekend dat de overgeleverde archieven verre van volledig zijn en dat er ook een feitelijke en formele beslissing kan zijn geweest om van ploegers en koters over te gaan op geswayen en dat deze geswayen al eerder het karakter van eigendom hadden.

In Dinther hadden een aantal hoeves rechten met zeisen op beemden van de abdij van Berne.²³¹⁸ De boerderij van het Geefhuis in Den Bosch op de Biest onder Hilvarenbeek had een recht van “vijf geswaai maaijens”, waarschijnlijk op de Biester gemeynt.²³¹⁹ Ook elders in de Meierij komt men de term geswade tegen. De gegevens zijn daar echter te summier om een relatie met het ploegrecht te leggen.²³²⁰

Op de grens van Heesch en Heeswijk lagen eveneens Bleken. Ook dit waren ook graslanden. En ook hier is in de 15de eeuw sprake van een typische terminologie, namelijk van geslachen en huysdelen.²³²¹ En ook hier is dan niet duidelijk of het nu om maten, specifieke graslanden, gebruiksrechten of eigendomsrechten gaat en of er sprake is van een andere betekenis. Soms lijkt het om een maat te gaan, zoals in Someren in 1429, waar sprake is van “*unam et dimidiam mensuras dictas geslage beemde*”,²³²² maar de maat kan aangeduid worden om een recht aan te geven, vergelijk de schaar. Waarschijnlijk is de situatie vergelijkbaar met die van het Wagengat te Vessem. Eveneens als de ploegrechten daar konden de geslachen en huysdelen gedeeld worden en cumuleren.²³²³ De oude situatie zal worden weergegeven met de “*unam falcem .... duas falces in pratis juxta Lozebruc*” (het Loosbroek op de grens van Dinther, Heesch, Heeswijk en Nistelrode en grenzend aan de Bleken), die in een akte van kort voor 1233 genoemd worden.²³²⁴ Niermeyer zag er schaarrechten in, maar het zal om het recht gaan om met één of twee man op gemeenschappelijke hooibeemden te maaien.²³²⁵

²³¹³ Heeroma 1968 “Gezwaai. Zo ver iemand maaien kan. Een gezwaai gras is ene streep gras, het zij dan in de lengte of de breedte, zo breed als iemand maaien kan in enen slag”; SADB RA Den Bosch 1205, f. 148v. 15-2-1435 “*quattuor mensuras dictas vier rechtgezwaarden*” beemd bij die Hoybrugge, Gemonde.

²³¹⁴ RHCE RA Vessem 24, sf. 0-6-1573: 3 geswayen beempt int Wagegat, 6 geswayen beempts; RA Vessem 25, f. 169v. 3-4-1630: 2 ½ geswat in t Wagat; RA Vessem 31, f. 89 31-8-1679: weyde in t Wagengat; RA Vessem 32, f. 135 22-9-1695: recht in 18 geswat int Waeggat; RA Vessem 32, f. 151v. 14-6-1697 erf in Waeggat; RA Vessem 33, f. 16 31-12-1699: portie in 3 geswat in het Waeggat; RA Vessem 37, f. 69v. 7-2-1744: 4 gesway + ½ in het Wagat; RA Vessem 38, f. 65 4-12-1758: 3 gesway in t Wagat; RA Vessem 41, f. 31 27-12-1786: 4 ½ gesway in t Wagat; RA Vessem 41, f. 75v. 8-6-1786: 1 ½ gesway in t Wagat; RA Vessem 41, f. 89v. 18-5-1790: ¾ in 4 ½ gesway in t Wagat.

²³¹⁵ Een vorm van periode-eigendom.

²³¹⁶ BHIC FK kaarten Vessem B 1. Met dank aan J. van de Biggelaar te Wintelre voor bevestiging van de locatie.

²³¹⁷ BHIC FK fiches 652-653 OAT Vessem Sectie B 1 294-397.

²³¹⁸ Camps 1979, blz. 248-252, nr. 173 kort voor 1233.

²³¹⁹ Kappelhof 1984, blz. 93.

²³²⁰ BHIC ME 1826, regest 34 25-1-1415: erf de negen geswade Lyemde; ME 1827 regest 35 7-3-1417: 2/3 van 1 ½ geswade beemd Liemde; RA St. Michielsgestel 45, f. 38 28-3-1591: “*sekere gerechtigeden van hoylanden gelegen binnen dese heerlicheyt in de Ruymelsche beemden in sessch ? perceelen aldaer geleghen ... noch een half dachmaet daer omtrent bygelegen, noch die langhe streep, noch Heinken Thonenveldeken neffens geswayen ende hoylanden aende Balck geleghen*” ten behoeve van Henrick Jan Spierincx en Gerairdt Dries? Cornelis; AA Vught 4, f. 183v. 13-8-1791: mergen met 3 gesway majens (locatie? t Bosseveld en Mayen); HH 4, 1527: overdracht van 8 geswaey hooiveld Haanwijk.

²³²¹ Heesch: SADB RA Den Bosch 1196, f. 109v. 6-3-1427: land van 1 ½ geslage, f. 221v. 23-1-1427: land naast die gemeyn Berckt; RA Den Bosch 1197, f. 58v. 20-12-1425: “*derdehalf huysdeel in die Bleken by die Berct*”, f. 291 11-7-1426 verkoop van 2 huysdelen van een camp van Aert van Gheel op t Swartvelt bij de Vossenberch; RA Den Bosch 1200, f. 98 11-5-1430: zes huysdeel beemd in die Bleken bij die Beirctcamp; RA Den Bosch 1215, f. 155 8-1-1455: bij die gemeyn Bleken; RA Den Bosch 1230, f. 309v. 2-5-1460: een erf “*een oude geslage in gheen bleken*” strekkende van den Beerck tot die Beersche Beemde, f. 309v. 2-5-1460: een stuk erf, die drie Berckstucken in den Beerckcamp strekkende van die Huysdelen (hereditate) tot die oude Bleken, 309v. 2-5-1460: een stuk erf “*een half geslach in den Berckcamp*”; RA Den Bosch 1234, f. 222 15-11-1464 belending die Huysdele; RA Den Bosch 1236, f. 191v. 12-3-1467: een stuk beemd, een geslach in die Bleken, een stuk beemd “*drie geslach*”; RA Den Bosch 1238, f. 92v. 26-5-1469: “*vijs smaelgeslage in die oude Bleken*”; HG 1157 12-6-1394: Heesch: anderhalf gheslach - aldaar - in die Aude Bleken.

²³²² SADB RA Den Bosch 1200, f. 168v. 20-12-1429: “*unam et dimidiam mensuras dictas geslage beemde*”.

²³²³ Heeswijk: SADB HG 708 13-9-1371 Heeswike: onder andere een stuk erfgoed genaamd een geslach in die Aude Bleken; een aandeel (portio) erfgoed genaamd een huysdeel in die Bleken, een zeker deel (portio) genaamd een huysdeel; zie ook Asseldonk 2002, blz. 160.

²³²⁴ Camps 1979, blz. 248-252, nr. 173.

²³²⁵ Niermeyer 1964, blz. 122.

In Cromvoirt is in 1423 sprake van een recht (van) een ghezwat,²³²⁶ zonder dat duidelijk wordt wat daarmee bedoeld wordt - mogelijk een geswaay - en dat geldt eveneens voor het in 1412-13 genoemde recht van een geleyt te Geldrop.²³²⁷

In Erp wordt in 1426 een halve gewerscap in de gemeynt van Erpe, horende bij een huis en hofstad vermeld. Dit roept vragen op bij de uitgifte van de gemene gronden van Erp in 1300. In het handvest van hertogin Johanna uit 1379 is namelijk sprake van “ongewerde hofsteden”,²³²⁸ die geen rechten hebben op de gemeynt,²³²⁹ maar die later wel kunnen verkrijgen door alsnog de daarvoor getaxeerde prijs te betalen. Konden de inwoners die hun recht op de gemene gronden van Erp direct bij de uitgifte daarvan hadden verkregen ook delen of verhandelen?²³³⁰

Eenzelfde vraag moet worden gesteld voor de gebruikers van de gemeynt van Esch. Bij een transport van een huis in Haaren in 1442 wordt een half recht in de gemeynt van Esch overgegeven en bij een transport van een erf te Helvoirt, een jaar later, een volledig recht.²³³¹ Een transport uit 1693 spreekt van “een half regt op de Escher heyde te mogen torven”. Deze rechten bestonden nog in de 18de eeuw.²³³²

Ook in Esch was het niet de bedoeling dat één recht voor meer huizen zou gelden: “Van Janne Zweyman van dat hy gebruyct hadde der vroenten van Esch voer twee huysen staende onder Helvoirt daer af hy becalengiert was daer om die scouthet die selve te rechte stelde ende want die sake onnosel was soe heeft die voers scouthet daer af ontfaen XXXIX st q.v. Ix s IX d”.²³³³

In het volgende gaat het kennelijk om twee huishoudingen in één huis die met één recht van buitengebruikers de gemeynt gebruikten, wat ook hier niet de bedoeling was: “Van Elyas van den Wyel dien die scouth aensprac en meynde dat hi die ghemeynte van Rode meer ende tonrecht ghebruyct hed hi en syn laet die te samen tot Scyndel woenden ende en souden meer een ghebruyc opter voirs gemeente hebben mer om dat si gesceidene cost hielden ende die scouth anxt had dat hi daer om quyt gegaen soude hebben soo heeft die scouth laten punten om VI oude scilde valent den scilt IIII s VI d XXVII s gr”.²³³⁴

In 1199 wordt een “usuagium”, een gebruiksrecht,²³³⁵ in “foresta de Lisoth” genoemd.²³³⁶ Hierboven is al aangegeven dat de invulling van het begrip foreest op zich al tot een uitgebreide polemieek heeft geleid en dat er voor Brabant voor zover bekend geen inhoudelijke gegevens bestaan. De term usuagium komt evenwel enige malen voor in Brabantse oorkonden, onder andere inzake het bos Udenhout.²³³⁷ Niet uitgesloten is daarom dat het usuagium in het foreest van Lieshout gebruiksrechten in het bos aldaar inhield, hetzij van hout halen, hetzij van vee hoeden, dat het om beperkte rechten ging, of dat er rechten onder een bepaald regime werden uitgeoefend.

2.4.4.6 Andere rechten op hout

Om dit stuk over particuliere rechten af te sluiten keren we terug naar de rechten op bossen. Behalve weiderechten konden er ook rechten op hout bestaan. Soms werden die collectief of vrijwel collectief (Woensel) verleend, soms gaat het om individuele rechten. In het oudst bewaarde leenboek van Brabant, dat van Jan III (1312-1355) vinden we Egidius van Overaa met “mansum unum et 1 gewelt in den Woude” vermeld.²³³⁸ In het Spechtboek, een volgend leenboek dat in 1374 werd aangelegd staat onder “Dynter, Vechle, Erpe, Heeswyc: Gielis van Overaa hout 1 hove en ende 1 gewelt int woudt ende aldus steet hi in d

²³²⁶ SADB RA Den Bosch 1193, f. 198 30-4-1423.

²³²⁷ SADB RA Den Bosch 1188, f. 387v. 20-4-1413.

²³²⁸ Zie ook ARAB RK 2797 20-1-1394-19-1-1395: Vechel, “Item Lemken Claus soen om dat hi sat op een ongheweyrde hofstat dair die ghemeynte af was verboden te brueken des hi niet en liet dair af geiff om II gul”.

²³²⁹ Vergelijk Smulders 1961.

²³³⁰ SADB RA Den Bosch 1197, f. 55 22-4-1426: gewaarde hofstad, f. 149v. 7-3-1426; Camps 1979, blz. 720-722, nr. 598 13-9-1300; Enklaar 1941, blz. 95-98, nr. 52 20-11-1379.

²³³¹ SADB RA Den Bosch 1212, f. 59 1-6-1442: transport huis, erf en hof op de Ruydonc met een weggebruik, de helft van het land die Brake 7 lopense met een half recht in de gemeynt van Esch; RA Den Bosch 1213, f. 171v. 18-1-1443: overdracht erf met een recht in de gemeynt van Esch.

²³³² BHIC RRG 37 f. 137 8-11-1763: genoemd onder andere transport Den Bosch 14-12-1693 half recht, erfscheiding Helvoirt 9-3-1713 “met de helft der gerechtigheyt van ‘t gebruyck der Escher heyde”, transport Helvoirt 31-12-1716 “een halve gerechtigheyt of gebruyck op de Escher heyde”, attestatie voor schepenen Oisterwijk: “hoeve in de parochie Haren aen de Escher ort toen ter tyt over de 10, 20, 30 en meer jaaren al heeft gehad de gerechtighyt van den aard in de vors. Gemeente”.

²³³³ ARAB RK 13026, f. 318 24-6-1503-23-6-1504.

²³³⁴ ARAB RK 12990, f. 79 25-12-1416-16-1417.

²³³⁵ Rivière 1856, blz. 382.

²³³⁶ Camps 1979, blz. 150-151, nr. 89.

²³³⁷ Camps 1979, blz. 239-240, nr. 164 5-3-1233.

²³³⁸ Galesloot 1865, blz. 37.

oude boke”.²³³⁹ De hoeve van Egidius of Gielis zal in een van deze plaatsen gelegen zijn en het recht zal daar ook uitgeoefend zijn.

De inhoud van het recht wordt duidelijker bij de uitgifte in leen van de heerlijkheid Jekschoot (binnen St. Oedenrode) door de hertog van Brabant aan Willem die Cruudener of Crudenare in 1311:

*“Voort soo geeve [wy] den voorseide Willem volcomen gewelt in onse woude van borninge ende van timmeringe tote alle syne goederen hier voornoemd, gelyk dat onse manne voormaals geplegen hebben daar ende ook van eyckerne te siene besten, ende wy bekenne wel dat hy deese gewelt in siene oude carten heeft die hy te voore van ons gecregen heeft van den voorseide goede van Yecscot. Wy beveelen onse scotette van Rode ende onsen vorster dat sy Willem doen hebben elks sjaers 40 wagen sine burninge t ‘huis te voeren sonder sine kost’”.*²³⁴⁰

Willem mocht dus onbeperkt hout uit het bos halen, zowel brandhout als bouwhout, hij mocht zijn varkens er laten akeren en de schout van St. Oedenrode en de vorster daar moesten ook nog eens 40 wagens hout bij Willem thuis laten bezorgen, zonder enige kosten voor Willem.²³⁴¹ Een verschil tussen beide teksten is de hoeveelheid “gewelt” die vergeven werd: “*I gewelt*” tegenover “*volcomen gewelt*”. Die hoeveelheid van “*I*” doet veronderstellen dat ook hier mogelijk sprake is van een recht dat meteen een maat uitmaakt. Die veronderstelling wordt mede gevoed door het feit dat ‘geweld’ net buiten het studiegebied ook als landmaat voorkwam: “*item in palude 2 virgas que faciunt unam gewelt*”, “*2 virgas sive unam gewelt*”, “*3 virgas que faciunt 2 morgen*”, “*12 et dimidiam gewelt sive gerden*”.²³⁴² De term “*holtzgewelde*” kwam ook op de Meinweg voor. Gewandt of geweld op het Elmpter bos zal eenzelfde betekenis gehad hebben.²³⁴³

2.4.4.7 Samenvatting

Niet alle rechten waren collectief en ook niet overal had iedereen gelijke rechten. Het akeren in het bos van Lieshout was een individueel recht (dat vervreemd kon worden) om een bepaald aantal varkens te houden. In Bostel, Stiphout en St. Michielsgestel kende men ploeg- en keuterrechten in het gebruik van de gemene gronden. Een keuterrecht was een kwart van een ploegrecht. Ploeg- en keuterrechten konden in één hand cumuleren. Ook schaarrechten - een schaarrecht was het recht om één volwassen rund of twee jonge beesten te weiden - waren uit de aard der zaak individueel. Schaarrechten zijn uit verschillende plaatsen in de Meierij bekend. Voorts zijn er onder plaatselijke benamingen rechten bekend, die vermoedelijk individueel gebruik van gemeenschappelijk bezeten weidegronden door leden van een beperkte groep inhielden. Het is mogelijk dat deze rechten incidenteel overgingen in - in onze termen - beperkt zakelijke rechten of eigendomsrechten. Naast weiderechten zijn er individuele rechten op hout aantoonbaar.

2.4.5. Privatisering van gemeentegronden

2.4.5.1. Verkooprechten van de gemeenschappen

Hoewel de uitgiftebrieven het niet nadrukkelijk verboden, was het recht om de gemene gronden te verkopen, in het algemeen niet bij de uitgiften inbegrepen. Vaak werd wel toegestaan om de kosten van de uitgiften door een verkoop van gronden te compenseren, maar die verkoop was, ook al werd het niet expliciet vermeld, eenmalig. De jaarlijks terugkerende kosten van de cijns die uit de gronden ging, kon men immers ook dekken door de verkoopopbrengst te beleggen of de cijns aan een bepaald grondstuk te verbinden, zoals bijvoorbeeld in Vessem het geval was.²³⁴⁴

Een uitzondering op de regel dat de gemeenten niet zelf mochten beslissen tot verkoop van gemeent wordt gevormd door de rechtsverleningen aan Erp en Veghel, beide van 20 november 1379 en met grotendeels overeenkomstige teksten. In beide gevallen gaat het om handvesten naar aanleiding van ongeregelde heden: “*dat ... veele stoote syn geweest ruerende van der ghemeynten aldaer*”. Onder de bepalingen de handvesten vindt men: “*item gevielt, dat dese voirs. gesworn in tiden toecomende te rade worden, dat sy van der voirs. gemeynten uutgheven wouden, dat selen sy alle wege doen mogen, by rade des meesten deels van de scepenen ende van den geburen, hoevele sy willen of hoe luttel, elc buender om eenen ouden groten Tourn. jaerlix ende erflichs chens ... tonser behoef, ons oirs ende nacomelingen*”.²³⁴⁵ Voor Veghel wordt daar eerst

²³³⁹ BHIC SA 276, f. 186v.

²³⁴⁰ Camps 1979, blz. 1014-1020, nr. 835 12-1-1311.

²³⁴¹ In het zelfde stuk staat verder: “*Voorts soo bekenne wy den voorseide Willem 6 boenre in onse gewelt van Limde*”. Gewelt is hier waarschijnlijk bedoeld als woud.

²³⁴² Namelijk Aalburg, Pirenne 1896, blz. 157-158, verder blz. 171-172, 177.

²³⁴³ Venner 1985, blz. 122: “*die holtzgewelde op Meynweyde des daichs 1 voeder holtz*” (ARAB RK 572 f. 33), blz. 203.

²³⁴⁴ Vera 1993, blz. 177-178.

²³⁴⁵ Enklaar 1941, blz. 95-98, nr. 52 20-11-1379.

de voorwaarde aan verbonden dat de reden van verkoop moet zijn “om te maken alsulcke chijs als sy ons jaerlyx schuldigh syn van hare visscherije”, maar die voorwaarde wordt onmiddellijk weer losgelaten “oft om anderen oirbaar”.²³⁴⁶ Een andere bijzonderheid bij deze twee rechtsverleningen was, dat de kopers geen cijns hoefden te betalen als de aankoop kleiner was dan 1/8ste van een bunder, dat wil zeggen, minder dan ongeveer 16 ½ are. In de 17de en 18de eeuw zijn Erp en Veghel enkele malen in botsing gekomen met overijverige rentmeesters die deze rechten niet wilden erkennen.²³⁴⁷ De dorpen kregen deze voorrechten niet voor niets, getuige de inschrijving in de rekening van de ontvanger van Brabant: “Item ontfaen van Janne Lucas als van den dorpe van Erpe ende van Vechelen in der Meyerien van Pedeland dat si minre vrouwen te hoeffscheiden gaven omme alrehande privilegien die hen mine vrouwe verleende hare ghemeinten aenrurende Iic peters (200 petersgulden HV)”.²³⁴⁸

Overigens gold het verbod van vervreemden zonder toestemming tenminste vanaf het eind van de 16de eeuw ook voor het in pand geven of het langdurig verhuren van deze gronden. Die van Bergeyk kregen in 1577, vanwege excessieve lasten veroorzaakt door de “troubelen”, toestemming om gronden op de grens van Pelt voor 10 jaar te verhuren.²³⁴⁹ De inwoners van Orthen onder Den Bosch die hun dorp vanwege de oorlogsomstandigheden hadden moeten verlaten, 800 gulden losgeld voor hun pastoor - die door de vijand van de kansel was geplukt - en verder interest over oorlogsschulden moesten betalen, verzochten en verkregen in 1588 permissie om hun gemene weidegronden aan inwoners van Den Bosch (ongetwijfeld slagers en veehandelaren²³⁵⁰) te mogen verhuren om zo de interest van hun schulden te betalen.²³⁵¹ In Drunen had men in 1594 De Sacht voor onbepaalde tijd tegen een zekere som geld aan Theodorus van Haestrecht in belening gegeven. Toen de rentmeester van de domeinen daar omstreeks 1641 achter kwam, werd de vervolging door Drunen afgekocht voor 80 gouden realen. Tevens werd bij deze acte van compositie van 22 augustus 1642 bepaald dat Drunen de lening binnen een half jaar moest aflossen en dat De Sacht “voortaen voor open gemeynte sal moeten blyven liggen ten waere by octroye daer op te verwerven andersints wordde geconsenteert”.²³⁵² Vanaf 1646 vroeg Drunen met regelmaat om De Sacht en Donkdellen voor een langere periode te mogen verhuren en zo aan het gemeenschappelijke gebruik te onttrekken.²³⁵³ Dit leidde er uiteindelijk toe dat de gronden als niet uitgegeven domeingronden werden beschouwd.²³⁵⁴

2.4.5.2 Octrooi

De gebruikelijke manier om toestemming te krijgen voor de verkoop van gemene gronden was het vragen van octrooi daartoe aan de hertog (en later diens opvolgers). In de praktijk werd dat octrooi vanaf de 16de eeuw verleend door de Rekenkamer en door de Raad van Financiën, daarvóór door de (financiële) raden, maar op naam van de hertog.²³⁵⁵ De eerste geregelde grote verkopen dateren al uit de 14de eeuw. Ondanks het afvlakken van de bevolkingsgroei vanaf het begin van die eeuw en de pestepidemie van de jaren ‘40²³⁵⁶ vroeg Oisterwijk verlof om 100 bunder gemeynt te verkopen. Hertog Wencelaus verleende die toestemming op 1 maart 1354.²³⁵⁷ 19 jaar eerder had Den Bosch al toestemming gekregen om 1000 bunder te verkopen.²³⁵⁸ Hier ging het echter om laag gelegen gronden rondom Den Bosch met een ander economisch perspectief²³⁵⁹ dan de hoge zandgronden.

2.4.5.3 Noodzaak voorwaarde voor verkoop

De gemeenschappen kregen niet zo maar toestemming om delen van gemene gronden te privatiseren. Hierbij werd een deel van de gronden door het collectief in eigendom overgedragen aan een bijzondere persoon. De vervreemding moest een gemeenschappelijk en maatschappelijk doel dienen. Dat kon variëren van het betalen van de aanleg van vestingwerken, waterwerken, het aflossen van (oorlogs)schulden tot het

²³⁴⁶ Enklaar 1941, blz. 246-250, nr. 128 20-11-1379.

²³⁴⁷ BHIC RRG 1, f. 66 14-6-1649, f. 188v. 29-4-1656; RRG 2, f. 68v. 9-8-1661; RRG 29, f. 74v. 18-11-1733 (Erp); RRG 1, f. 33 2-4-1648, f. 188v. 29-4-1656 Verwijzing naar Raad van State of Staten-Generaal 6-4-1650; RRG 38, f. 255v. 13-6-1790.

²³⁴⁸ ARAB RK 2365 24-6-1379-23-6-1380, blz. 8.

²³⁴⁹ ARAB RK 649, f. 43v. 2-9-1577.

²³⁵⁰ Vergelijk Gijsbers 1999, blz. 38, blz. 50-51, blz. 369 n.112, blz. 382 n.281. Concreet voorbeeld voor het drijven van ossen door Brabant naar de Lierse markt: BHIC LT 131, f. 216 29-6-1643.

²³⁵¹ ARAB KR 1893-5 21-5-1588; KR 6662 1-6-1604.

²³⁵² ARAB RK 5452, 1-10-1641-30-9-1642 f. 158.

²³⁵³ BHIC RRG 1, f. 13v. 31-7-1646.

²³⁵⁴ BHIC HA 429, 19-3-1851; HA 434, 22-12-1857; Ganderheyden 1848.

²³⁵⁵ ARAB RK 5417 1-10-1600-30-9-1601, f. 137 octrooi Haaren 14-3-1587. Zie verder hoofdstuk 3.

²³⁵⁶ Waarvan overigens de effecten op de bevolking van de Meierij niet bekend zijn.

²³⁵⁷ ARAB RvBB 596, nr. 112, f. 229v. 24-12-1550.

²³⁵⁸ Sassen 1865, blz. 68 26-8-1335; Enklaar 1941, blz. 38-40, nr. 18 18-6-1344.

²³⁵⁹ Bijvoorbeeld vetweiderij; vergelijk Gijsbers 1999, blz. 38, 50-51, 369 n.112, 382 n.281.

noodzakelijk onderhoud of de reparatie van kerken en uiteraard om de kosten van de processen met buurgemeenten over de gemene gronden te dekken.²³⁶⁰ De voorwaarde dat er alleen gronden verkocht mochten worden als de opbrengst een noodzakelijk gemeenschapsdoel diende en het feit dat de opbrengsten van de verkoop dan ook aan de gemeenschap toevielen, ligt mijns inziens in het verlengde van het voorzien in nooddrift zoals eerder in dit hoofdstuk is geponeerd.

Het enkel vanuit economisch oogpunt - toch geen onbelangrijk gemeenschapsdoel - uitgeven van gemeenschappelijke gronden bleef tot het derde kwart van de 18de eeuw vrijwel onbespreekbaar voor de toestemming verlenende instellingen, inmiddels de Raad van State en de Staten-Generaal, ook al was er voldoende gemene grond beschikbaar. Een verzoek van Nuenen en Gerwen om 600 lopense (circa 100 ha.) gemeentens ongecultiveerde gronden te verkopen, vanwege de behoefte van de inwoners aan landbouwgronden: *“dat veele der ingeseetenen of te klein geerft of geland of uit byzonderen genegen voor den land en ackerbouw wel geerne wenschten gelegenheid te hebben van deselve te kunnen extendeeren en vergrooten”* en de inkomsten daaruit te beleggen, werd in 1771 en 1772 afgewezen. Het derde verzoek uit 1776, nu om 1200 lopense (circa 200 ha.) werd eveneens afgewezen, maar de afwijzing werd genuanceerd. Als de inwoners van Nuenen en Gerwen dan zo’n grote behoefte hadden aan landbouwgronden, dan waren ze er wellicht toe bereid daarvoor ‘s lands kas te voeden:

“hoe veel zyn voor het verkryg daar van genegen zyn per lopenssen te geeven booven den chyns van een halven stuiver per lopensse ten behoeve van ’s lands domeinen of de redentie van dien met 17 stuivers per lopensse”.²³⁶¹

De incidentele toegevendheid van de Raad van State werd geïnspireerd door financiële, in het bijzonder fiscale, motieven en niet door het fysiocratische gedachtengoed.

Dit spreekt bijvoorbeeld uit de overwegingen ten aanzien van een uitgifte van gronden in Lieshout in 1751: *“dat in t generael aangemerkt het tot welsyn niet alleen van de particuliere opgesetenen ten platte lande, maer ook voornamentlyk tot proffyt van den lande is streckende so wanneer de woeste heyde off ongecultiveerde gemeentens werden geconverteert in bebouwde landen off verandert in gesepareerde weyde off gesneeden groeslanden om dat in t laaste geval de beestiaelen werden aengequeekt en t suyvel vermenigvuldigt en in t eerste geval de novale tienden, houtschatten, mergengelden en diergelyke ’s lands inkomsten vermeerdert...”*.²³⁶²

2.4.5.4 Omslag onder invloed van het fysiocratisch²³⁶³ gedachtengoed

In de laatste decennia van de 18de eeuw zou dat anders worden. Bij resolutie van de Raad van State van 19 mei 1786 werd het de Leen- en Tolkamer toegestaan om *“tot encouragement van het ter culture brengen van de sterile gronden”* percelen inculte gronden tot 10 lopense (circa 1.67 ha.) aan particulieren uit te geven. Er was geen overdrachtsbelasting verschuldigd en de gerechtelijke overdrachtskosten werden gefixeerd op 5%. Een andere stimulans was het verhogen van de sedert 1660 bestaande vrijdom van belastingen, houtschat en tienden van 10 naar 15 jaar. Ten slotte werd de gebruikelijke cijns van ½ stuiver per lopense meteen afgelost met 17 stuivers.²³⁶⁴ Dit maakte het verwerven door particulieren van woeste gronden aanmerkelijk eenvoudiger en voordeliger. Belangrijker was evenwel dat de raad ‘om’ was: niet langer was het collectieve nut of de collectieve noodzaak de norm voor de toestemming, maar de individuele economische behoefte. De resolutie van 19 mei 1786 werd op 4 januari 1787 aangevuld met de bepaling dat de Leen- en Tolkamer ook toestemming mocht geven aan de corporele vergaderingen, dus de burgerlijke gemeenten, om tot 10 morgen (circa 10 ha.) heide in kleine percelen van maximaal 2/3de ha. groot aan ingezetenen te verkopen.²³⁶⁵ Anderzijds temperde de raad, zowel door de omvang van de door de Leen- en Tolkamer uit te geven percelen te beperken als in zijn eigen beleid, een al te enthousiaste ontginningswoede of tenminste landverwervingszucht. De resoluties van 19 mei 1786 en 4 januari 1787 stelden dat de percelen die niet binnen 3 jaar ontgonnen zouden zijn, *“dezelve dadelyk zullen worden gehouden, zonder de minste vergoeding, weeder te zyn vervallen aan de gemeentens, waar toe dezelve ten*

²³⁶⁰ Zie bijlage rechtsverleningen.

²³⁶¹ BHIC LT 71 resolutie Raad van State 2-7-1772; LT 72 resolutie Raad van State 6-6-1776.

²³⁶² BHIC RRG 33, f. 5 12-2-1751; zie bijvoorbeeld ook BHIC LT 68, 30-7-1767 *“het ter cultuur brengen van ongecultiveerde landen in de Meyerye een zaak van groot voordeel van de gemeen land en voor de Meyery zelve.”*, met nadruk op de volgorde.

²³⁶³ Het fysiocratisch gedachtengoed stond niet op zichzelf in de 18de eeuw. Er zijn relaties met het rationalisme en met de natuurrechtelijke stroming (ordre naturel en droit naturel). De reden dat hier specifiek over fysiocratisch wordt gesproken, is omdat er ook in de Meierij in navolging van de belangrijkste fysiocratische regel, namelijk dat de welvaart vooral voortkomt uit de agrarische productie en niet uit de handel, sterk werd aangedrongen om de ongecultiveerde gronden te ontginnen en toe te voegen aan het productieve areaal; Zie ook Woud 1998, blz.535.

²³⁶⁴ BHIC PL 147: resolutie Raad van State 17-11-1660; PL 1780: resolutie Raad van State 19-5-1786.

²³⁶⁵ BHIC PL 1797: resolutie Raad van State 4-1-1787.

tyde der verkoop hebben behoord". Van de raad kreeg Heesch in 1787 maar 600 lopense (circa 100 ha.) van de gevraagde 1500 lopense (circa 250 ha.) toegewezen en in dat zelfde jaar moest Nistelrode het - tenminste voorlopig - doen met 500 à 600 lopense (circa 84 à 100 ha.) in plaats van de gevraagde 1000 à 1200 lopense (circa 178 à 200 ha.). De bepalingen van 4 januari 1787 werden ook hier van toepassing verklaard.²³⁶⁶ Het wijzigende standpunt van de raad blijkt ook uit latere resoluties. Op 15 mei 1787 bepaalde hij dat de Leen- en Tolkamer aan arme ingezetenen maximaal 4 lopense (circa 2/3de ha.) om niet mocht uitgeven. En op 2 oktober 1787 volgde een resolutie waarbij de vrijdom van 15 jaar uitgebreid werd tot eerdere uitgaven waarvan de tienjarige vrijdom nog niet was verlopen. Deze kopers kregen er dus 5 jaar vrijdom bij. Op 15 oktober 1789 stond de raad de familie van Ryckevorsel een perceel onder de Vuchtse hoeven te Esch toe. De aanvraag daarvoor was eerder door de Leen- en Tolkamer afgewezen, omdat de omvang de bevoegdheden van de kamer te boven ging. Ook hier werd een vijftienjarige vrijdom toegestaan. Een resolutie van 26 september 1788 regelde het rapporteren van de verkopen door de Leen- en Tolkamer aan de raad.²³⁶⁷ De ontwikkeling werd afgerond met een grote resolutie van 10 augustus 1790.²³⁶⁸ Deze was het gevolg van protesten van schouten en drossaarden, gerechtelijke officieren, die zich verkort zagen in hun recht om over publieke verkopeningen te staan, met de jura (rechten, dus inkomsten) van dien, zoals die in een resolutie van de Staten-Generaal van 23 december 1684 geregeld waren. Verder waren er ook nog andere tekortkomingen van de hierboven genoemde resoluties aan het licht gekomen. Reden voor de raad om met een integrale regeling te komen met daarin zowel de eerdere resoluties als regelingen voor de gesignaleerde tekortkomingen. Deze resolutie zou de komende decennia ondanks de vele regeringswisselingen van invloed blijven.

2.4.5.6 Hoefslaan en hoefslag

Bij het verkopen van gemeene gronden aan particulieren of het verbieden daarvan wordt soms de term hoefslaan gebruikt. Hoefslaan is in essentie echter niet synoniem aan verkopen. Volgens het Middennederlands handwoordenboek is hoefslaan het in onderhoudsvakken verdelen van een dijk.²³⁶⁹ We komen het in die betekenis ook bij Bort tegen.²³⁷⁰ Het is echter niet noodzakelijk een dijk of een weg die verdeeld wordt.

Venner zag hoefslagen in de Meinweg als een bepaald gebied, een bepaald vak, waarbinnen een ambtenaar overtreders van de reglementen daar mocht panden. Ook in de nabijgelegen Elmpter en Wegberger bossen kwam de term in deze betekenis voor.²³⁷¹

Nog iets ruimer is de betekenis bij een grensscheiding tussen Bergeyk en Peelt c.s. in 1549

*"in de palinge gedaen tusschen Bergeyck met huere complicen ende die van Peelt ende Nederpeelt syn de L boender geheeten t hout beginnende aen de wech van Exel nae Loemel aen beide putten oft palen gehoefslach synde affgemeten oestwaert nae Peelt toe recht uut aldaer twee groote lange houten palen geset syn alsoo dat tusschen de voers vier palen liggen de vyftich boender die gemeten syn by Aerden Lenards geswooren lantmeter van Loemel en Dierick Deckers geswooren lantmeter van Peelt welcke metinge ende palinge geschiet syn als boven ten bysyne van ..."*²³⁷²

Het gaat hier niet om afgemeten vlakken, maar om het verdelen op zich. Dat zal ook de bedoeling zijn geweest van de akte van de uitgifte van de gemeynt van Thede:

*"niet vercoepen noch vuytgheven en zelen in enghenen tide toecomende mer dat wy se zelen laeten ligghen onghehoefslaecht gelyck sy nu pleecht..."*²³⁷³

In het eerste deel van de zin belooft de heer de gemeynt niet te zullen vervreemden, dus haar juridisch niet aan te tasten, het tweede deel is de fysieke bevestiging daar van: namelijk haar in haar geheel, onverdeeld, te laten liggen zoals ze nu ligt. Dat is ook het geval met de toezegging van de abt van Echternach in 1326 aan Valkenswaard en Waalre dat de gemeynt: *"sal blyven ligghen onghehoefslaeget"*.²³⁷⁴

Die toestemming voor Kerkkasteren in 1378 om gemeynt te: *"hoiffslagen, uutgheven, verpachten, verhueren, oock vercoopen, voor elke bunder verhoefslaagd ..... boven de cijns in het cijnsboek 1 oude grote"*,²³⁷⁵ de hoefslag of verdeling van de gemeynt waarin goederen afkomstig van Jan van Cuijk in zullen

²³⁶⁶ BHIC LT 77 resoluties Raad van State 14-2-1787 en 7-5-1787.

²³⁶⁷ BHIC LT 78 26-9-1788 (2*), 15-10-1789; PL 1808: resolutie Raad van State 15-5-1787; PL 1854: resolutie Raad van State 2-10-1787; RHCE AA Waalre voor 1811 29: resolutie Raad van State 10-8-1790.

²³⁶⁸ RHCE AA Waalre voor 1811 nr. 29 resolutie Raad van State 10-8-1790.

²³⁶⁹ Verdam 1932, blz. 252.

²³⁷⁰ Bort 1681, IV, 13.

²³⁷¹ Venner 1985, blz. 144; Ook Coopmans zag hoefslaan als indelen in vakken, Coopmans 1987, blz. 144.

²³⁷² ARAB KA abdij van Averbode, 5048 12-3-1549.

²³⁷³ HCM RRK 2814 vrijdag na St. Maarten in de winter 1381.

²³⁷⁴ Enklaar 1941, blz. 290-291, nr. 142 14-12-1326; BHIC LT 158a, f. 305-305v. den sondachs nae onse vrouwendach verholten:

"onghehoefslacht".

²³⁷⁵ Enklaar 1941, blz. 52-53, nr. 25 3-6-1378.

delen,²³⁷⁶ de uitspraak van de Raad van Brabant uit 1402 waarbij Mierlo toestemming krijgt de groene gemeente hoeft te slaan en uit te geven,²³⁷⁷ de toestemming van de burenen van Lith om “*die ghemeynte van Litte te deylen ende te slaen*”,²³⁷⁸ de permissie voor die van Geffen om hun gemeente “*in eenen erfrechte slaen en moegen ende deylen ....ende aen deelen sullen houden ende besitten erffelic ende immermeer als syn propre erven*”.²³⁷⁹ lijken alle betrekking te hebben op het verdelen en vast en erfelijk toewijzen danwel verkopen van gemene gronden aan ingezetenen.

Bij het hoefslaen in Lithoijen in 1288 en in Oss in 1303 is dat minder aannemelijk. In Lithoijen is sprake van dijken, grachten en waterleidingen, die gemeenlijk watering en hoefslag²³⁸⁰ worden genoemd en in Oss spreekt men van de kosten van een gracht die gemeenlijk wordt genoemd Weteringe en hoefslage.²³⁸¹ Mogelijk heeft het verdelen van werkzaamheden, het hoefslaen zich hier als pars pro toto voor het aanduiden van het totaal van de werkzaamheden ontwikkeld.

Ook in Helmond werd in de 14de eeuw de term hoefslaen gebruikt. In 1359 werden zes mannen naar verschillende windrichtingen uitgestuurd:

“ten Bossche, te Giffen ende ‘t Osse ende tot andere dorpen ende alsoo als sy daer vinden van horen hoefslaen, dat sy daer na hoefslaen soudien die gemeynt van Helmondt na horen besten vyff zinnen”.²³⁸²

Blijkens de akte van toestemming voor het hoefslaen die Walraven van Berlaer de heer van Helmond een jaar later gaf, heeft deze adviesronde mogelijk tot het hybride begrip van hoefslaen geleid:

“hoefslaen moghen, deylen, scheyden, putten ende palen, onder hen straten, stegen ende graven daertoe leggen na horen orber .... vast en stede te houden ende doen houden ten eeuweleken dagen”.²³⁸³

Er is zowel sprake van verdelen en scheiden, als van straten, stegen en graven vergelijkbaar met Oss en Lithoijen. Nu is het uiteraard zo, dat voor een grotere ontginning infrastructurele voorzieningen nodig waren om de percelen te kunnen bereiken, de gronden te ontwateren en dergelijke, maar het is opvallend dat alleen in Helmond daar expliciet melding van werd gemaakt. Pas in de 18de eeuw zouden dergelijke bepalingen vast onderdeel van rechtsverleningen om gemene gronden te verkopen, gaan uitmaken. Ook is opvallend dat niet iedereen mee wilde doen, zowel in 1359/60 als bij een volgende hoefslag in 1395 schijnt men voor de kosten te vrezen.²³⁸⁴ Hoe het ook zij, het begrip hoefslag heeft in de loop der eeuwen in Helmond en omgeving een volledig andere betekenis gekregen.

Verster verklaarde het in de 18de eeuw als volgt: “*Hoefslag. In de Meierije vindt men hooijlanden, aan bijzondere luiden toebehorende, die hoefslag onderhevig zijn, dat is, dat die landen voor ieder gemeen worden om ‘er vee in te weijden, zodra het hooij er af is’*”.²³⁸⁵ Voor Vliert heet het in 1794 in de Beschreeven Staat van de Meijerij: “*De weijlanden zijn voor een groot gedeelte hooge maagere driesen die nogtans wel gemest by natte jaaren goede gezonden weijden en hooij voortbrengen, maar bij drooge jaren dikwils verbranden. Ook leggen daar veele beemden die voor een gedeelte slegt van aard zijn, en dus ongezond hooij voor beesten die er niet op gewoon zijn [opleveren], dan die zijn hoefslag onderworpen en liggen zoo laag dat het hooij het welk daar zeer schraal en mager is in wast de meeste jaaren en voor al bij natte somers te duur is naar den arbeid*”.²³⁸⁶

In Helmond besloot men in 1664 met een enkel bestuursbesluit om vanwege de slechte hooioogst het recht van voor- en naweide dat tot mei en vervolgens na de hooioogst op de “*gemeene beemden*” werd uitgeoefend, op te heffen.²³⁸⁷ Gemeene beemden is hier misleidend, want het ging om particulier eigendom, waarop beperkingen rustten. Deze beperkingen werden in het besluit “*servituyt*” genoemd, maar zijn niet identiek aan het Romeinsrechtelijk servituitbegrip.²³⁸⁸ De beemden mochten niet afzonderlijk worden

²³⁷⁶ BHIC SA 325: Smulders Vught, aantekeningen uit het archief aartsbisdom Mechelen inzake de Karthuizers van Den Bosch doos 3, vidimus 1409 van akte donderdag voor St. Maarten in de winter 1313, verkoop goederen Ten Molenlaer en Ter Heyden te Velp.

²³⁷⁷ Taxandria jrg. I (1894), blz. 135-138 Oorkonden betreffende Mierlo VI; Godding 1999, blz. 38.

²³⁷⁸ Borman 1900, blz. 291, nr. 1510 22-7-1359, blz. 295-301, nr. 1516 12-10-1359 en blz. 301-306, nr. 1517 30-11-1359.

²³⁷⁹ BHIC LT 158a blz. 314-314v. 24-2-1356.

²³⁸⁰ Camps 1979, blz. 531-533, nr. 428 15-1-1288 ‘*pro aggeribus, fossatis, aqueductibus seu aliis huiusmodi paratinus qui vulgariter watering en hoefslagen appellantur*’.

²³⁸¹ Camps 1979, blz. 777, nr. 650 18-10-1303: ‘*pro dicta fossa que appellatur Weteringe et hoefslage*’.

²³⁸² Krom 1884, blz. 30-31, nr. 22 20-5-1359.

²³⁸³ Krom 1884, blz. 31-32, nr. 23 26-12-1360.

²³⁸⁴ Krom 1884, blz. 30-31, nr. 22 20-5-1359 “*sonder Marcelis van der Doseldonc die dat weder seide*”, blz. 32-33, nr. 24 26-12-1359 “*ende Peter vander Doseldonc ende Andrys die Wever ende Lambrecht van Bistervelt die en wouden bi hun niet bliven hedden se daer aflast oft commer*”, blz. 64-65 20-5-1395 “*sonder alleen Marcelis van Dosseldonc die daer soinen wille niet toe en gaff ende seide dat hy syn gemeynte niet uitgegeven en woude hebben ende Dirck van Rypelberch die seide hem alre baten ende schade aff van der gemeynten voirs. want hi syn goet ende erffenis in den parochien van Helmondt gelegen verlyffpacht hedde ende daerom woude hy ongelast blyven van der gemeynte voirs.*”; ook BHIC RRG 295, f. 282 20-5-1395; vergelijk ook Frenken sd.; Maarschalkerwerd 1988.

²³⁸⁵ Heeroma 1968.

²³⁸⁶ BHIC LT 378, uitgegeven: Breugel 1794.

²³⁸⁷ BHIC LT 295, f. 283-284 1-10-1664; Frenken sd., blz. 258.

²³⁸⁸ Het recht was niet gekoppeld aan een heersend erf, bovendien werden er vruchten van het dienend erf geconsumeerd.

afgesloten en er mochten geen afwateringssloten in gegraven te worden, om het weiderecht in de praktijk niet illusoir te maken. De eigenaren moesten aan het gemeentebestuur voor de afkoop van de weiderechten voor ieder zille (circa 1/3de ha.) per jaar 25 stuivers betalen. Deze jaarlijkse prestatie kon meteen worden afgelost tegen de penning 16. Dus voor iedere stuiver moest 16 stuivers betaald worden, hetgeen neerkomt op totaal 20 gulden per zille. Deze resolutie heeft kennelijk geen of weinig effect gehad, want in 1812 kon Wesselman, de voormalige heer van Helmond, in antwoord op een enquête nog schrijven:

“Le droit de vaine pâture, n’est pas connu que dans quelques communes, surtout à Helmond, Beek en Donk, etc; droit, connu sous le nom de hoefslag, se borne aux prairies naturelles et porte les plus grandes entraves à leur amélioration. C’est un droit de chaque individu de la commune de faire paître ses troupeaux depuis le 24 Aout jusqu’au 10 Mai dans les prairies sujettes à ce droit”.²³⁸⁹

In 1826 speelde het afschaffen weer en bracht de provinciale commissie van landbouw op verzoek van gedeputeerde staten een advies uit over deze hoefslag, wat in de ogen van de commissie meer een “naarweide” was.²³⁹⁰ Volgens Frenken werd dit recht ook wel schaarrecht genoemd, hoewel er duidelijk verschillen zijn met de eerder behandelde schaarrechten met name, in eigendom en de beperkte periode waarin geweid kon worden.²³⁹¹ Het sluit dan ook meer aan bij het weiden op de stoppels na de graanoogst, wat in de hele Meierij zal zijn voorgekomen, tenminste voor zover er geen nagewas werd verbouwd. Dit is echter slecht gedocumenteerd.²³⁹² Frenken suggereert dat het hoefslaan als weiderecht al aan het einde van de 15de eeuw zo genoemd wordt.²³⁹³ In de door hem genoemde ordonnantie is echter geen sprake van het gebruik van het woord hoefslaan. Gezien het feit dat hoefslaan als term ook niet wordt genoemd in de hierboven aangehaalde resolutie van de bestuurders van Helmond uit 1664 is het mogelijk een vrij recente term. Frenken kende toen hij zijn artikel schreef (omstreeks 1950) geen gevallen meer van weiden te Helmond waar het recht van hoefslag nog op rustte.²³⁹⁴

In Gemert was het recht in het tweede kwart van de 20de eeuw nog wel bekend.

De plaatselijke verordening van 1928 bepaalde onder andere: “art 13. Niemand zal eenig paard, rundbeest of kalf laten grazen of weiden, op de alhier gelegene weide die aan den hoefslag zijn onderworpen, dan op den tijd deswegens van ouds gebruikelijk, op poene van eene gulden, voor ieder paard, rundbeest of kalf, en bij herhaling het dubbelde van dien” en “art 20. Nooit van wat tijd van het jaar zal het geoorloofd zijn, de schapen te laten grazen of weiden in een anders, of aan hoefslag onderworpen weilanden, op poene van schadevergoeding aan de eigenaren dier gronden, en de boete hier voren bij artikel 18 bepaald”.²³⁹⁵

Dat het in Gemert om een zelfde recht gaat, blijkt uit het volgende. In 1807 werd het gemeentebestuur van Gemert door de landdrost geautoriseerd om de hoefslag van een perceel slechte weidegrond of hooiland aldaar aan de eigenaar van dat perceel te verkopen.²³⁹⁶

2.4.5.7 Tijdelijke ‘privatisering’

Het kwam voor dat gemene gronden tijdelijk aan individuele particulieren werden afgestaan om door dezen met uitsluiting van anderen gebruikt te worden. In feite is dit de omgekeerde situatie van de hierboven genoemde hoefslag. Ook hiervoor was octrooi nodig. In 1651 verkregen Aarle, Beek en Rixtel een dergelijk octrooi om gedurende een termijn van 20 jaar 60 bunder “broeck gemeynte” te verhuren. Voorwaarde was onder andere dat: “invreedinge of heymtinge eerst sal moeten geschieden half april ende weder ontvreet ofte ontheympt sal worden ultima july ende gebruyck van een yeder van de gemeente”.²³⁹⁷ Half april werd dit deel van het broek dus gesloten voor gemeenschappelijk gebruik en eind juli werd het weer opengesteld. In de tussentijd kon de huurder een snede hooi oogsten. Feitelijk is dit dus het omgekeerde van de hierboven genoemde situatie in Helmond. Daar droegen de private eigenaars een last, hier droegen de gemeenschappelijke gebruikers een last, namelijk dat ze geen optimaal profijt hadden van de opbrengst van de gemeenschappelijke weiden. Het tijdelijk privatiseren van gemeentegronden in Orthen en Drunen, maar dan volledig voor een langere periode, is hiervoor al aan de orde geweest. Hierna zal nog het collectief gebruik gebruik van akkers na de oogst behandeld worden.

²³⁸⁹ Frenken sd., blz. 253.

²³⁹⁰ BHIC PCL 15.

²³⁹¹ Frenken sd., blz. 254, 256-257.

²³⁹² Het wordt wel vermeld in twee 16de eeuwse Brabantse ordonnaties van Karel V, namelijk uit 1514 en 1537, Laurent 1893, blz. 293-294 10-7-1514; deze werd herhaald in 1537, Lameere 1907, blz. 37-38 23-6-1537. Zie verder hierna met als voorbeelden Bergeyk en Eersel.

²³⁹³ Frenken sd., blz. 256-257.

²³⁹⁴ Frenken sd. blz. 260; informatie gevraagd aan Helmondse notarissen heeft op één - negatief - antwoord na, geen reacties opgeleverd.

²³⁹⁵ BHIC PB 8588, nr. 94.

²³⁹⁶ BHIC BA 1088, 1345 B 5-11-1807.

²³⁹⁷ BHIC RRG 1, f. 112v. 27-2-1651.

2.4.5.8 Octrooi voor voorpotingen

Behalve voor het in cijns uitgeven van gemene gronden aan particulieren was ook voor het zetten van hout op de gemene gronden octrooi van de grondheer nodig.²³⁹⁸

2.4.5.9 Octrooi voor veen- en zandwinning, steenbakken

Volgens een resolutie van de Raad van State van 20 mei 1648 zouden “*Helmont, Aerle, Beecke, Lierop, Lieshout ende Nuenen alsoo plegen ende van ouden tyden geobserveert hebben ende uitgegeven vischveenen aldaer by consente der hartogen op recognitie chynssen syn uitgegeven, daer af veel honderden exempelen op chynsboeken syn te vinden*”.²³⁹⁹ “*Vischveenen*” slaat waarschijnlijk op wijze van turfwinning, namelijk baggeren. In elk geval werden vanaf het einde van de 16de eeuw de rechten op moer in de gemene gronden als regaal aangeduid.²⁴⁰⁰ De ingezetenen van Haren, Udenhout, Berkel en Enschoot werden omstreeks 1621 door de rentmeester beboet omdat ze “*sonder voorgaende consent ende octroye hebben verhuert gehad seeckere vennekens ende eenige bleckelingen om die getorft te worden*”. Ze kregen een boete van 200 gulden.²⁴⁰¹ Die van Helvoirt kregen op 12 oktober 1731 van de Raad van State een collectief octrooi om uit te moeren, maar niet nadat ze eerder voor 250 gulden per persoon waren aangeslagen voor illegaal moeren, welke boetes ten slotte werden afgekocht met één van 300 gulden (circa twee maal het jaarloon van een handwerksman op het platteland van de Meierij), die over de uitgemoerde gronden werd omgeslagen. Het octrooi was niet permanent, maar reikte 25 jaar.²⁴⁰² In 1676 kreeg Steensel octrooi om 4 bunder (circa 5 1/3de ha.) moer te exploiteren. Het ging kennelijk om commerciële exploitatie want de rentmeester bedong 1/3de van de opbrengsten.²⁴⁰³ Was dat niet of minder het geval, dan was de bijdrage aan de domeinen aanmerkelijk lager. In Bladel werd een verzoek om op de gemeente te mogen moeren tot 4 keer werd afgewezen, omdat er geen dringende financiële noodzaak was. Uiteindelijk mocht men toch gaan moeren, omdat men anders turf uit Postel of Reusel moest halen en op die wijze het geld uit het dorp verdween. Nadrukkelijk werd bedongen dat de turf niet buiten de Staat gevoerd mocht worden, terwijl er 1/15de aan de domeinen afgedragen moest worden.²⁴⁰⁴

Ook voor commerciële zandwinning uit de gemene gronden was octrooi nodig. De ingezetenen van Rosmalen, “*die welcke hun vervoirdert hadde verscheyde jaren het sant van hender gemeynten te laten vervueren ende te vercoopen sonder eenige octroye*” maakten omstreeks 1616 de boete daarvoor met de rentmeester af op 50 gulden. De pachter van de houtschat die de handel verraden had, kreeg 1/6de deel van deze boete.²⁴⁰⁵ Het laten meedelen in de boete was tijdens het ancien régime een gebruikelijke methode om een actief opsporingsbeleid te stimuleren. Het zand werd waarschijnlijk vervoerd naar Den Bosch en daar voor ophogingen, bouw en dergelijke gebruikt. In elk geval verkocht de heer van St. Michielsgestel in de 15de en 16de eeuw al zand naar Den Bosch, dat daar naartoe vervoerd werd met pleiten.²⁴⁰⁶ Het eigen gebruik van zand, bijvoorbeeld voor het ophogen van het erf, was niet onderworpen aan octrooi, maar bij het halen ervan moesten wel de lokale regels geëerbiedigd worden, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de nieuwe jaarkeuren voor Oost- en Middelbeers uit 1790:

“Een iegelyk in den voorsz. aard gerecht zynde mag haalen aarde of zand daar niemand by beschadigt om zyn missie of hofstad te hoogen en ook om buiten wegen en dyken te onderhouden, zoo veel als hy daar toe behoeft als van ouds”.²⁴⁰⁷

Deze lijn werd ook - in elk geval vanaf het midden van de 17de eeuw - voortgezet ten aanzien van het halen van leem en het stellen van steenovens op de gemene gronden.

De Raad van State verklaarde in 1657 “*aengaende de gesette steenoven te Nuenen op de gemeente en het uytsteken van de spyse tot den steen den 5^e deses voorgeweest, verstaet den raad dat den rentmr van de domeynen de daders sal mogen causeren voor den Leen en Tholkamer binnen Den Bosch als naer ouder gewoonte*”.²⁴⁰⁸ En in 1661 nog eens ten aanzien van Deurne: “*dat ook uyt de voors ydele plaetsen*

²³⁹⁸ Bijvoorbeeld het octrooi van Oirschot van 1-4-1447, Enklaar 1941, nr. 9, blz. 167-179; zie verder bijlage rechtsverleningen.

²³⁹⁹ BHIC RRG 1, f. 44 ev. 20-5-1648.

²⁴⁰⁰ ARAB RK 649, f. IX (65)-XI (67) 18-4-1578.

²⁴⁰¹ ARAB RK 5438, 1-10-1621-30-9-1622.

²⁴⁰² BHIC RRG 13, 12-10-1731, verwijzing naar publicatie 30-11-1716 en resoluties 30-4-1682, 14-8-1683, 14-4-1724.

²⁴⁰³ BHIC RRG 2, f. 181 19-3-1676.

²⁴⁰⁴ BHIC LT 98, f. 368v. 28-3-1772.

²⁴⁰⁵ ARAB RK 5432 1-10-1615-30-9-1616.

²⁴⁰⁶ BHIC SA 313 rekeningen van de rentmeesters van Herlaar uit het archief De Merode in het ARAB, O 412 1457, O 413 tussen 17-3-1474 en 16-3-1475 oude stijl, M 682 22-3-1495-21-3-1496, O 378 22-3-1497-21-3-1498, 22-3-1500-21-2-1501, O 416 22-3-1501-21-3-1502, 22-3-1502-21-3-1503; Spierings 1982b, blz. 97-98.

²⁴⁰⁷ Gedrukt Palier Den Bosch 1790, art. 20.

²⁴⁰⁸ BHIC CS 1, f. 540 15-12-1657; RRG 1 f. 218 v.

ofte gemeente geen spyze ofte leem gesteecken of gegraven sal mogen worden tot het backen van potten, steen of desgelyks gelyck het in der daet soo is, dat niemant in Brabant gequalificeert is tot het uytsteeken, roeren of uytgraven van des hertoghs gemeene gronden ofte gemeenten, ten hy betoonen kan, het selve met recht met uytgedrukte woorden van den text ende men brieven bezegelt by den hartog bekoomen te hebben”.²⁴⁰⁹

In de zogenaamde waarheden, waarover hierna meer, werd na 1648 op de afgelegde eed dorpelingen uitdrukkelijk gevraagd naar kennis van illegale steenovens: *“Poincten ende articulen op welcke den eed word afgeyscht van de persoonen op de gemeyne waerheydt gecompareert zynde. In den eersten van den comparant te vragen ofte hy de hartogen van Brabant ende in dier qualiteyt de heeren staate generaal als souverainen niet en heeft verkort in hun dominiael regten en geregtigheeden. Item of hy geen steenovens op de gemeynte en heeft gestelt ofte doen stellen noch ook eenige kennisse te hebben sulks gedaan te syn”*.²⁴¹⁰ Dat, zoals hierboven door de Raad van State gesteld, voor het graven van leem en het stellen van een steenoven op de gemene gronden octrooi nodig was, moet worden betwijfeld. Niet alleen ontbreken oudere aanwijzingen voor een actief vervolgingsbeleid, maar er zijn meer indicaties. Zo zullen er in de 15de en 16de eeuw slechts incidenteel steenovens op de gemene gronden gesteld zijn. De normale boerderij in de Meierij bestond toen uit een skelet van dragende balken (gebinten, gebonten) en de muren waren niet van steen maar van vitselwerk, een vlechtwerk van takken dat aangesmeerd werd met leem. Op het platteland werden slechts bijzondere gebouwen, kerken, kastelen, gemeentehuizen en scholen, voor zover die al bestonden, en edelmanswoningen in steen opgetrokken. Later in de 17de eeuw kwamen daar in de grotere plaatsen de woningen van de rijkere, veelal kooplieden bij.²⁴¹¹ De grote pachtboerderijen van de geestelijke instellingen werden in de agrarische hoogconjunctuur van circa 1610 tot 1670 soms deels in baksteen vernieuwd. Het ging dan vooral om de kelder, de schouw en de schoorsteen, maar soms werd een groter deel in baksteen opgetrokken. Dat was het geval bij hoeves van de Godshuizen in Den Bosch en het is daarbij opmerkelijk dat er sprake is van IJsselstenen en stenen die uit Den Bosch geleverd werden.²⁴¹² Het op locatie bakken van de benodigde stenen was kennelijk niet vanzelfsprekend. Een andere aanwijzing wordt gevormd door het feit dat het in Oirschot, St. Oedenrode, Deurne en waarschijnlijk meer plaatsen gebruikelijk was dat de plaatselijke regenten beslisten of een inwoner een steenoven op de gemene gronden mocht plaatsen. Pas in de tweede helft van de 18de eeuw leidde dit tot botsingen met de rentmeester van de domeinen, die sinds 1760 gesteund werd door het reglement op het verpachten van de houtschat, waarin onder art. 22 onder andere werd bepaald dat de pachters van de houtschat en onderrentmeesterschappen:

“zullen moeten agt geeven dat de vroentens en gemeentens niet en werden misbruykt met het uythalen van zand of leem of steeken van groesturf... Wyders zullen de pagters al verder goede toesigt draagen, dat op de straaten, gemeentens of vroentens geen steenovens zonder permissie worden gestelt ....”.²⁴¹³

Een volgende aanwijzing is dat er een expliciete noemer in de rekeningen van de rentmeester ontbreekt, waaronder deze opbrengsten zouden moeten worden opgevoerd. De rentmeester rekende ze tot zijn emolumenten, zoals uit de bewaarde interne administratie uit de periode 1718-1725 blijkt, toen zijn schrijver de ontvangst noteerde van 6 gulden voor het geven van toestemming tot het oprichten van een steenoven op de gemeynt van Hilvarenbeek.²⁴¹⁴ Als we de aantekeningen in de Oirschotse resolutieboeken over het verlenen van toestemming als leidraad nemen voor de ontwikkeling, dan lijkt er vanaf de jaren ‘30 van de 18de eeuw een duidelijke toename van het bakken van steen te zijn.²⁴¹⁵ Dat komt overeen met de vigerende visie op de conjuncturele ontwikkelingen in deze regio in deze periode.²⁴¹⁶

2.4.5.10 Andere octrooien

Sommige rentmeesters verlangden ook voor ander gebruik van de gemene gronden een octrooi te zien.

Zo klaagden die van Oirschot 1664: *“dat de gemelde vryheydt is gans onversien van loopende water als hebbende alleen een klein rivierke genaemt d’Aa soo verre geleegen aen de noordsyde van de vryheydt dat er qualyk ses huysen meede konnen gediend syn, waeromme door de geheele vryheydt tot gerief van menschen en beesten op de gemeynten syn gegraven veele wateringen ook hier en daer eenige putten boven wyt omtrent vier voeten gelyk ook voor der supplianten huysen over de 30 : 40 ende meer jaeren hebben geleegen en nog syn leggende voor yeder huys een put boven bekleet met eenige planken of*

²⁴⁰⁹ BHIC CS 1, f. 647 4-7-1661, RRG 1 f. 65.

²⁴¹⁰ BHIC CS 1, blz. 127.

²⁴¹¹ Ruhe 1980, blz. 14, verder passim.

²⁴¹² SADB Rekeningen Godshuizen, passim.

²⁴¹³ BHIC PL 2083.

²⁴¹⁴ BHIC RRG 73, f. 71 30-11-1718: *“ontfange van Guiliam Verhart ses gulde voor t geven van consent tot het erigeren van een steenoven op de gemeynt van Hilvarenbeek”*.

²⁴¹⁵ RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, resolutieboeken 1703-1809, passim.

²⁴¹⁶ Vergelijk bijvoorbeeld Kappelhof 1984, blz. 108-112.

*ander hout welke grave van alsulke putten de geheele vryheydt door altydt voor goet en profitabelste is gehouden”.*²⁴¹⁷

Ze waren daarvoor per overtreding door rentmeester Pieck beboet met 60 gouden realen, die toen een waarde hadden van 360 gulden: enkele jaarlonen voor een ambachtsman op het Meierijse platteland. En ook de smid van Best werd slachtoffer van de ijver in eigen belang van de rentmeester:

*“...Hendrik Andries van de Sande hoefsmid woonende tot Best onder de vryheydt van Oirschot daer by de selve is te kennen geevende hoe dat op de gemeente by de straete voor de deure van hem suppliant over 40, 50, 60 en meer jaeren boven memorie van menschen soude hebben gestaen een hoefstal om de peerden te beslaan, dat ook van soo lange tyden aldaer hoefsmiden hebben gewoont, dat meede by de kerck en merckt tot Oirschot voornt en andere gehugten der selver vryheydt verscheyde hoefstallen op de straeten en gemeenten doorgaens hebben gestaen en nog jegenswoordig was staende tot gemeents dienst ende gerief soo van de inwoonderen als de pasanten in deselve vryheydt komende sonder dat de voorsz smeeden daer over oyt eenig octrooy hadden moeten versoecken ofte daer van chynsen betaelen”.*²⁴¹⁸

Van de Sande mocht voortaan tegen een cijns van 3 stuivers per jaar voor zijn hoefstal van de gemeeynt gebruik maken.²⁴¹⁹ De waterputten leverden voortaan 1 stuiver recognitiecijns op.²⁴²⁰ En ook schuurtjes (schoppen) voor turf of strooisel²⁴²¹ en loopputten op de gemeeynt waren octrooi- en cijnsplichtig.

2.4.6 Illegale ingravingen en verkopen

2.4.6.1 Inleiding

Kappelhof constateert dat het areaal akkerland tussen 1655 en 1792 veel sterker is gegroeid dan uit de registratie bij domeinen en dan met name uit de protocollen van de Leen- en Tolkamer blijkt. Hij concludeert daaruit dat de registratie op het kantoor van de Leen- en Tolkamer onvolledig was en dat er clandestien op grote schaal gemeeyntegrond in bezit is genomen.²⁴²² Er zijn diverse redenen aan te voeren waarom deze conclusie in zijn algemeenheid niet houdbaar is. Kappelhofs conclusies mogen ook zeker niet naar de hele tijdspanne van deze studie worden geëxtrapoleerd, zoals blijkt uit de gegevens uit de periode voor de tijd die hij behandelt. De bezwaren tegen de conclusie van Kappelhof zijn de volgende:

- De gegevens van het beginjaar van Kappelhof zijn belastinggegevens die met veel moeite en verzet tot stand zijn gekomen, waarbij ongetwijfeld sprake is van onderregistratie, zoals Kappelhof zelf ook onderkent. De gegevens van het eindjaar zijn kwalitatief veel beter.²⁴²³
- Hoewel er van de kant van de Leen- en Tolkamer sterk werd aangedrongen op transport van de verkochte ongecultiveerde gronden voor dit hof, is het de heren leenmannen nooit gelukt om alle overdrachten voor hun kamer te laten passeren.²⁴²⁴
- Het is niet duidelijk hoe ‘volledig’ de administratie van de Leen- en Tolkamer in de tijd van haar werking was. Van de raad en rentmeester generaal van de domeinen is bekend, dat er veel meer financiële administratie was dan bijvoorbeeld de rekeningen die vanaf het midden van de 14de eeuw bewaard zijn gebleven.²⁴²⁵ De huidige staat van de archieven laat geen absolute uitspraak over de staat van de toenmalige administratie toe.
- Kappelhof ondergraaft zijn eigen stelling over de kwaliteit van deze administratie in het algemeen door te stellen, dat er in de cijnsboeken veel meer ‘nieuwe erven’ worden gevonden dan er geregistreerd staan in de protocollen.²⁴²⁶
- Ook de stelling dat de rentmeester met name sedert circa 1690 voortdurend afwezig zou zijn wegens verplichtingen elders, hetgeen - wat Kappelhof overigens niet expliciet stelt - een verklaring zou kunnen zijn voor een gebrekkige registratie, klopt niet in zijn algemeenheid. Philip Willem de Schmeling, rentmeester van 1745 tot 1782 was zeer nadrukkelijk aanwezig in zijn werkgebied. Hij woonde er niet alleen, maar was berucht vanwege zijn harde handhavend optreden onder andere tegen illegale ingravingen

²⁴¹⁷ BHIC RRG 2, f. 132v. 10-1-1664. Deze daglonen lagen rond de 15 stuivers per dag, afhankelijk van ambacht, seizoen, wel of geen kost.

²⁴¹⁸ BHIC RRG 2, f. 134v. 8-2-1664.

²⁴¹⁹ BHIC RRG 2, f. 143v. sd. (2-8-1664).

²⁴²⁰ BHIC RRG 2, f. 147v. sd. (23-10-1664).

²⁴²¹ BHIC RRG 36, f. 14 11-7-1759.

²⁴²² Kappelhof 1985, blz. 206.

²⁴²³ Kappelhof 1985, blz. 218. Zie ook mijn opmerkingen inzake dit onderwerp in hoofdstuk 1.

²⁴²⁴ Vergelijk bijvoorbeeld BHIC RA Schijndel 99, f. 214-222v, 28-3-1719 en LT 137 vanaf blz. 39. Transport vond plaats in Schijndel, voor de Leen- en Tolkamer werden de verleende belastingvrijdommen vastgelegd. Zie ook Kappelhof 1985, blz. 202 die zonder reserve aanneemt dat het transport van de nieuwe erven voor de Leen- en Tolkamer gebeurde.

²⁴²⁵ Zie bijvoorbeeld BHIC RRG 73, 86, 88.

²⁴²⁶ Kappelhof 1985, blz. 206.

en ander illegaal gebruik van de gemene gronden.²⁴²⁷ Tenminste sinds 1721 waren de rentmeesters verplicht het grootste deel van het jaar in hun ambtsgebied aanwezig te zijn.²⁴²⁸

- De rentmeesters hadden daarnaast waarnemers, die gedurende hun afwezigheid de zaken behartigden. Vanaf het eind van de 17de eeuw waren deze van zwaarder postuur dan de eerdere commiezen.²⁴²⁹

Kappelhof spreekt hier van een “coterie van Bossche heren”, maar zonder enig bewijs voor de suggestie van hun disfunctioneren te geven.

- De rentmeester was niet de enige toezichthouder op de gemene gronden; behalve zijn assistenten en plaatsvervangers hielden ook de onderrentmeesters en pachters van de houtschat ambtelijk toezicht op de gemeyntes. Omdat het ambt gepacht werd hadden de onderrentmeesters een rechtstreeks financieel belang bij goed toezicht.

De raad en rentmeester generaal beschreef in 1734 de bevoegdheden van deze pachter als volgt: “*dat de selve [pachter HV] eygentlyck dat geene doet het geene van het departement is van den raad en rentmeester generael der domeynen die wegens de uytgestrecktheit van het district syner administratie, bestaan in een hondert en aght dorpen onmogelyck over al present kan syn en op 's lands dominiale geregtigheden en reghten vigileren, waerom het dan ook de gewoonte is, bysonder in de dinghbancke van Oosterwyck den paghter der houtschatten en onderrentmeesterschappen te noemen rentmeester als mede dat de pagters der houtschatten en onderrentmeestersschappen ieder in haer district vermogen te redigeren ofte gemeene waarheydt beleggen, te schutten alle de vreemde beesten op de gemeynte koomende, te gebieden alle de beeken ende waterloopen te ruymen, sant te stoppen, te verdiepen mitsgaders straeten en wegen te begaen, doen maken en repareren, alle keuren en breucken die op de gemeentens vallen te innen en te ontfangen en wat dies meerders is*”.²⁴³⁰

- De rentmeester en met diens toestemming ook de onderrentmeesters konden waarheden houden. Dat waren rechtszittingen waarbij vertegenwoordigers van alle huishoudens aanwezig moesten zijn en waarbij werd onderzocht of er geen domaniale rechten waren geschonden. Die waarheden werden in de praktijk ook gehouden, zoals in Oisterwijk in 1385-1386:

“*In Oesterwyc, item Heynen Vierpenningh die in eenen waarheit bedraghen wert dat hi torf iegen dferbot gheiff XVIII s, item Lemken Vanny dat hi ter eninge niet ende quam daer hi gheboden was gheiff XVIII s item Cateline Michghils dat sy hoere waarheit niet en leyde als tfonnis wisde voer tfonnis gheiff XXXVIII s*”.²⁴³¹

- De rentmeester hield niet alleen toezicht op de gemene gronden, maar hield ook een “beleydinge”, een schouw over de openbare wegen en de waterlopen, waardoor hij de dorpen met regelmaat bezocht.²⁴³²

Gezien zijn toezichthoudende taak zal hij gespitst zijn geweest op veranderingen in het landschap. Illegale ingravingen kwamen overigens niet altijd meteen uit.²⁴³³

- Vanaf het einde van de 16de eeuw was er een nieuwe belanghebbende: de pachter van de novale tienden, dus de tienden van ontginningen.²⁴³⁴ Zowel om zijn tienden te consolideren als vanwege de boete had hij belang bij aangifte van illegale ingravingen.

- Daarenboven waren er nog dorpsfunctionarissen vanwege het dorp met het toezicht op de gemene gronden belast en die dat ook effectueerden:

“*Van Peter Wanghen Laureys soen die tot Oesterwyc in der prochien ende gemeynten van Haren in een gemeyn straet die hi sede sinen leen toehorende te wesen een cleyn hoeften aengegraven hadde, dat die geswoeren van haren den voirs rentmeester clagede dair de rentmeester den voirs Peter voir dede dagen ende spraken aen dat hi daer aen gebroect hedde also menich twentich scillinge bosch gelts na der kercken koer als dair menich man totter gemeynten van Haren gerecht ware mer om dat hi meynde dat die straet aling sine leen toegehoirt hadde en dat die sake so cleyn was gepoint biden den mannen der meyerien van Oesterwyc om XI cronon vranx valent die cronon IIII yder XLV s X d gr*”.²⁴³⁵

- Het uitgeven van woeste gronden aan particulieren leidde vaak tot tegenstellingen binnen de dorpen tussen degenen die minder belang hadden bij deze gronden en degenen die er juist veel belang bij hadden. De inhoud van die geschillen was van plaats tot plaats anders. Zo konden in de ene plaats de rijke boeren tegen het uitgeven zijn, omdat zij nogal wat land verhuurden en door het beschikbaar komen van meer land de huuropbrengst in gevaar zou kunnen komen en de armen daarentegen mogelijkheden zagen om goedkoop eigendom te verwerven, terwijl in een andere plaats dezelfde vermogende boeren sterk

²⁴²⁷ Jong 2006, blz. 39-42, Vera 2004.

²⁴²⁸ Scheltus 1746 blz. 1157-1159: “*Resolutie, raakende de residentie der ontfangers en rentmeester van de generaliteits middelen binnen de plaatsen of districten van hunnen respective comptoiren, als meede der selver administratie, en den aankleve van dien, den 24 april 1721*”.

²⁴²⁹ Formsma 1949, blz. 28.

²⁴³⁰ BHIC RRG 29, f. 153 28-8-1734.

²⁴³¹ ARAB RK 2781 15-6-1385-31-1-1386 Zie voor de waarheden verder hoofdstuk 3.

²⁴³² BHIC RRG 31, f. 351v. 5-3-1749; LT 139, f. 333v. 19-5-1753.

²⁴³³ BHIC LT 72 17-1-1774.

²⁴³⁴ Zie voor de novale tienden hierna.

²⁴³⁵ ARAB RK 5246 24-6-1415-24-1-1416.

voorstander waren omdat zij de mogelijkheden hadden om de gronden te cultiveren, terwijl de armen alles bij het oude wilden laten, omdat de gemeynt de mogelijkheid bood om tenminste enig vee te houden. Een andere tegenstelling bestond tussen de kooplieden in de hoofddorpen en boeren in de hertgangen. Voor het betalen van schulden of voor het financieren van publieke werken zag de eerste categorie niet graag dat de belastingen of accijnzen verhoogd zouden worden, terwijl de laatste groep niet wilde dat de voorraad gemene gronden zou worden aangetast.²⁴³⁶ De spanning tussen beide groepen kon gemakkelijk leiden tot het naar buiten komen van illegale activiteiten, zeker als die op grote schaal plaatsvonden. Maar ook kleine ingravingen kwamen op die manier uit:

*“Van Ghilen van Aerle die in der dingbanc van Oesterwyc sine grave also verre vytgeleet hadde, dat sommigen van die gebueren daer over clagede also dat die rentmeester aensprac dat hi gebroect hadde also menich drie pondt als daer menich gebuer waer mer om dat die rentmeester mer drie cleger en hadde die bi hare clagen bliven wouden laten pointen den voirs Ghiben bi rade der scepenen van Oesterwyc om vyff crone die crone mit XXIII boddregens te betalen dair om hier die voors V cronen valent XX s”*²⁴³⁷

- Daarnaast waren er nog de betaalde verklikkers, die tot één derde van de opbrengsten opstreken. Soms waren dat particulieren die een eigen doel nastreefden. Dat kon een deel in de boete zijn, maar ook een ander belang.

Zo schreef Lucas Symonss uit Rijthoven in 1616 of 1617 aan de heren van de Rekenkamer: *“hem nyet soo seer en is onderwindende het lantbouwerie, hij en is oock mede hebbende verscheyde andere exertitien voir andere goede luyden, als henne goederen te regeren ende namentlyck voirden heer prelaet ende abt van Sincte Jacops tot Luydich ontvangende voirden selven verscheyde cleene grontcheynsen, waer doeur hy suppliant is gecomen tot kennisse van diversche gronden, erfven ende wetenschap van proprietarissen die oock by aventuren wel mochten eenige cheynse gelden aen haer deurluchtige hoocheden, die mits die voirlede troubelen alnoch moegen syn ende blyven verdonckert tot opcomen vande welcken hy den rentmr. des quartiers van Shertogenbossche geerne sal doen alle moegelycke aenwysinghe ende directie ende hem met eenen tweghen egheerne soude emploieren int stuck van den houtschat ende onder rentmeesterschap aldaer gelegen”*²⁴³⁸

Deze verklikker wilde dus in ruil voor zijn informatie bekleed worden met het onderrentmeesterschap en de pacht van de houtschat. Op zich was dat geen onlogische vraag, want één van de taken van de onderrentmeester was het toezicht op de gemene gronden waaronder het optreden tegen illegale ingravingen. De heren van de Rekenkamer gingen, onder aanpassing van de voorgestelde voorwaarde, graag op het verzoek in. Soms waren de verklikkers commiezen in dienst van de rentmeester, zoals Gerard en zijn zoon Simon van Kelst.

Gerard toucheerde zo in 1635 *“een derde paert van de somme van hondert vyffentsestich gulden acht stuyvers vier denarii Hollands by de ingesetenen van Riel betaelt ter causen van XXVIII jaren achterstels van chynsen vervallen van elff bunderenvijff loopense vier roeyen anno XVIc secretelyck van de gemeynte vercocht sonder affpalinge off vercheynsinge door den voors. Kelst aen desen rendant geropenbaert (sic HV)”*²⁴³⁹

De particuliere aangevers wensten natuurlijk over het algemeen graag anoniem te blijven.

“Hoe dat hy by aangeven secrete kennisse ende geholpen synde tot recouvrement van eenige oude documenten .... dat hem requirant alsulcke aiffairen ende excessen nyet en connen ter kennisse comen ten sy by dat hy geholpen wordt by secreete persoonen ende documenten in saecken soo veele jaren gepasseert daer over hem all veele moeyten ende costen incumberen te doen sonderlinge oock om den ombekenden denunciateurs te beloonen ende te onderhouden...”, aldus een verzoekschrift van rentmeester Marten Fierlands, die zijn anonieme uitbetalingen door de Rekenkamer in zijn rekening doorgehaald zag.²⁴⁴⁰

Het is niet onmogelijk dat een van deze anonieme aangevers de hierboven genoemde Gerard van Kelst was. Deze aangiftes betroffen namelijk Oirschot en Strijp en Gerard woonde sinds 1605 in Oirschot en was daar tot 1620 gevestigd als procureur. In 1620 werd hij geadmitteerd als notaris in Den Bosch.²⁴⁴¹ Hij zal gemakkelijker dan anderen toegang gehad hebben tot de archieven, zoals blijkt uit een passage betrekking hebbend op een van de conflicten tussen Oirschot en Oisterwijk:

²⁴³⁶ Op deze tegenstelling wordt verderop in dit hoofdstuk nader ingegaan.

²⁴³⁷ ARAB RK 5245 24-6-1414-23-6-1415, soms werd er kennelijk wel geklaagd, maar werd de klacht niet door de burens gestand gedaan: *“van Wycken Delie soen die tot Beke in de heerscap van Dunne een stucsen heyde aengegraven hadde daer hi aen verboirt hadde also menich drie pont als menich gebuer op Dunne woende ende die dair over clagede half mine voers here ende half den jonker van Petershem mer om dat Wytken geen clege en hadde in den gedinge dat gepoint alleen alleen om myns heren behoef om VI cronen vranx. valant die crone XLIX gr XXIII s VI d”*.

²⁴³⁸ ARAB KR 6330 ls., met akkoord Rekenkamer 4-9-1617.

²⁴³⁹ ARAB RK 5447 1-10-1634-30-9-1635, f. 359v.

²⁴⁴⁰ ARAB KR 6140 ls. omstreeks 1613.

²⁴⁴¹ Cate 1957, blz. 471.

*“ende alnoch hebben wy gesproken met Geraert van Kelst dye ons veel goets toe geseecht hadde van dat hy ons veele stucken t onser intentie dyenstich soude subministreren”.*²⁴⁴² Eind 1647, dus nog voor de Vrede van Munster, bood Van Kelst vrijwillig zijn diensten en vaardigheden aan, aan de Staatse rentmeester van de domeinen. Hij beroemde zich daarbij erop dat hij *“tot de deductie van Den Bosch is geweest commies op het comptoir van de domeynen aldaer en dat hy veele ende fraye dingen tot voordeel van de domeynen heeft uytgevonden”.*²⁴⁴³ Het is niet onmogelijk dat hij daar tijdens zijn verblijf in Oirschot ook al zo over dacht. Feit is dat geld een belangrijke drijfveer voor Van Kelst was.

- Deze boetes bedroegen vaak honderden guldens en waren zo enerzijds een duidelijke dreiging voor de dorpen en anderzijds was het aantrekkelijk voor mensen als Van Kelst om veel energie in de opsporing te stoppen en alle risico's, ook de financiële, te nemen die daarmee gepaard gingen.

- Een andere vorm van vertekening doet zich voor waar cijzen werden afgelost. Dit werd in verband met de geldnood van Philips II in 1560 toegestaan en is daarna blijven voortbestaan.²⁴⁴⁴

Ondanks de bezwaren tegen de algemeenheid van de conclusie van Kappelhof moet vastgesteld worden dat illegale uitgaven voorkwamen en deze zullen niet allemaal ontdekt zijn. Er dient daarbij onderscheid gemaakt te worden tussen incidentele ingravingen, ontginningen etc. die door de gemeenschap gedoogd werden en georganiseerde grootschalige uitgaven waarbij een groot deel van de dorpsgemeenschap betrokken was en/of waaraan leiding werd gegeven door dorpsfunctionarissen.

2.4.6.2 Collectieve illegale ingravingen

Op een enkele uitzondering na²⁴⁴⁵ deden grootschalige illegale ingravingen en ontwijken van cijzen zich maar in twee bijzondere situaties voor, namelijk in geval van oorlog en bij door de hertog uitgegeven heerlijkheden waarbij de hertog zijn recht op nieuwe uitgaven van gemeenschappelijke grond en de vercijnzing daarvan zich had voorbehouden. In de laatste decennia van de 16de eeuw en de eerste jaren van de 17de voltrok een belangrijk deel van de 80-jarige oorlog zich in Brabant. De overlast voor plattelandsbewoners was enorm. De jaarkronieken die de Oirschotse secretaris Aert Sgraets gedurende een aantal jaren in de schepenprotocollen van Oirschot bijhield, spreken boekdelen:

januari 1594: *“Contigent van de ordinarissen heerwagen: 503 6 st.: Opten IIIe eenen omloper gecomen van de II heerwagens die in Vrieslant gegaen hebben, ende affgecomen syn opten Xve december in dienst geweest zynde zedert den XXIe aprilis lestleden, tsamen metten oncosten anderen daffdoeninge, dat estimatier der wagen ende peerden alsoo geschied en geestimeert dattet Oerschot aanloopt vijffhondert ende drye gulden VI st., Periculus reysen: het isser overlage ende alnoch soo radich geweest van soldaten datmen nalyx buyten shuys besondert metten avont ende heeft mogen comen sonder geschobeert te worden, De compaignien van Bredae ende soldaten van Hooghstraten tot Mierde malcanderen ingekomen: Item opten VI wesende 3 coningen dach is de compaignien van Breda gecomen tot Mierde ende soo den lieutenant van de gouverneur op eenen uythoeck was liggende aldaer, soe syn negen soldaten van Hooghstraten aldaer gecomen ende hen overvallen hebbend met stecken ende stryten, hebbende zyne perden genomen ende soo syne knechten alarm maecken is de gehele compaignien gecomen ende hebben seven van de voerscreven soldaten doodgeslagen, de resterende twee syn met twee paerden gaen ryden ende men heeft den voerscreven lieutenant in eenen rosbaer in twee bedden leggende, gequetst naer Bredae gevuert, Heusken den tambouryn van Heusden om de achterstel ende oyck omde nieuwe sauvegarde: Opten XIX in den avont toen men gedingt hadde is*

²⁴⁴² RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, resolutieboeken, nr. 4 1632, 20-12-1632

²⁴⁴³ BHIC RRG 1, f. 29v. 14-11-1647; zie ook RRG 284; CS 1, f. 255.

²⁴⁴⁴ ARAB KR 6674, ls. 27-1-1562: *“zekere missieve in daten den naestlesten dach der maent van novembri XVc ende LX ter ordonnation van ... gecommitterden van wegens ons heren des coninx tot vercoopinge ende beleninge van parthyen van zyne ma.ts domeynen gelegen onder den hertochdom van Brabant ende den lande van Overmaze om myn quitancie te geven alsulcken personnen die sullen willen lossen eenige renten oft chynsen vuyt huer goeden gaende.”*; zie ook ARAB RK 5379 1-10-1561 tot 30-9-1562 f. 68 - lossen van chijnzen tegen de penning 36, penning 32; Oisterwijk, Bergeyk, Eersel, Vught, Gestel, Orthen, Oss, Hees, Den Bosch, Den Dungen, totaal XIXc LXXVII lb III s V d XXII 1/2 t.

²⁴⁴⁵ Zo'n uitzondering is een uitgifte door Bergeyk omstreeks 1554. De rentmeester moest hier de hulp van de schout inroepen om zijn zaken weer op orde te krijgen: ARAB RK 5383, f. 77 1-10-1565-30-9-1566: *“ander ontfanck van nieuwe gemeynten uitgegeven ende vercoft by dyen van Bercheyck metten kerckmeesters ende heyligheestmeesters van Westerhoven van inden jare XVcLIII ende ander navolgende op last ons heere den Co. den behoorycke chyns jaerlicx daer aff. te betaelen maer want die coopers die quantiteyt van der selver gemeynte ten behoorycke chynsdage nyet te boeck gebrocht en hebben gehat soe heeft deze gecommiteerde in alder diligentie tot diversche stonden doen publiceren zoe in der kercken van Eerssel als in der kercke van Bercheyck ten eynde een iegelyck van den voors coopers zouden te boeck coemen maer niemant en heeft willen compareren dan duer bedwanck van den officier aldaer die dese voors gecommiteerde tot zynder assistencie genomen heeft gehad ende heeft alzo versocht copie oft extract vuyten prothocolle van den secretaris aldair om te weten wie de gebruyckers van den selven uitgegeven gemeynten waeren ende daerna deselve gemeynten beleyt met schepenen ende afgepaelt met eenen geswoiren lantmetere waer deur syne ma. well hondert royen gemeynten jaerlicx geprouffiteert heeft ende heeft alzo die voors gecommiteerde eenen iegelyck geordineert synen chyns te betalen van jaire tot jare (sic HV) nae advenant van de quantiteyt der zelve erffnisse die se zyn gebruyckende alsoe hier nae volghet”* 1179 ½ r (bijna 4 ha.).

*Heusken den tambouryn van Heusden gecomen met brieven van de rentmeester ende Vereyck omme terstond te comen voldoen en achterstelle der contributien, oyck dat men nieuwe sauegarden soude lichten, dat men oyck de kerre tot Bredae soude bestellen oft voer elcke kerre betalen eenen gulden ende den selven boven den cost gegeven II gl XVI st., Ruyteren getrocken: Opten XXE syn de compagnien van Breda, Heusden, Niemegen ende andere geweest ende gelegen hebbend totten Mierden, Bladel, Netersel, Weerd, Waelre, Aelst, Asten, Zomeren, Schyndel, etc. wederomme doer Boextel naer huys getrocken, nyet sonder merckelyke kosten ende schade daerse opten hals gevallen zijn”.*²⁴⁴⁶

Dit zijn zo maar enkele van de aantekeningen van Sgraets uit januari 1594. Ze schetsen een bijzonder onveilig platteland, dat leed onder geweld en uittering door soldaten en dat bovendien de oorlog moest financieren door het leveren van hand- en spandiensten, zoals karren, het betalen van contributiën en daarenboven nog eens sauegarde tegen brandschatting moest betalen. Als de dreiging groot was probeerde men met het vee het dorp uit te vluchten, soms naar een speciaal daarvoor ingerichte schans²⁴⁴⁷ of men verborg zich met zijn kostbaarheden in de kerk.²⁴⁴⁸ Ook voor de rentmeester van de domeinen was reizen in die tijd gevaarlijk:

*“item is de rentmeester alnoch belast by zynen voorgaende rekeninge in ontfange te stellen diversche nyeuwe erffchynsen als te weetenen onder die procchie van Beerze, Heze ende Nulandt, Oisterwyck, Tilborch, Hueckelem altezamen behalvens Nulant onder die inbancke van Oysterwyck welcke nyeuwe chynsen desen rentmeester nochtertyt nyet doenelic en is om inne rekeninge te stellen overmits hem deselve nyet en can transporteren ter plaetssen voors. om die affpaelinge naer der ouder ordinancien te doen ende met schepenen ende geswoerenen die palinge te leggen deur beleth vande vyanden ende rebellen zyner ma.t blyckende by certificatie hier overgegeven alsoe hier nochtertyt nyet”.*²⁴⁴⁹

En als hij zijn personeel stuurde dan ging het al niet beter:

*“van dyen van Oysterwyck die welcke van heure gemeynte vercocht hebben die quantiteyt van LX bunderen gemeynten op last dat zy gehouden zyn zynre ma.t jaerl. te betaelen op elcken bunder eenen erfchyns van vier stuyvers belopende jaerlicx twelf ca gulden ende is te weeten dat dese rentmeester voer den tyde deser rekeninghe nyet en can geleveren behoirlycke certificatie van de vercoope van de voirs tzestich bunderen noch oock specificatie van den cooperen der voirs gemeynten overmits die gevanckenisse van zynen clercq die welcke metten dobbele vande deser rekeninghe ende een bescheede op desen artikel dienende van den vrybuyteren is affgeworpen noch oick en weet volcomelick te stellen het ierste jaer van den ontfange van den voirs chynsen dan synen onthoude zyn de voirs chynsen ontfangen van den jaere vervallen Thome XVcLXXVI, LXXVII, LXXVIII, LXXIX, LXXX, LXXXI, LXXXII, LXXXIII, LXXXIII, LXXXIV, LXXXV, LXXXVII, LXXXVIII ende LXXXIX belopende ter sommen van CLXVIII gl. q v CLXVIII art”.*²⁴⁵⁰

Andere ‘medewerkers’ van de rentmeester, de executeur van de domeinen Augustijn Pauweter en zijn gezellen, werden gevangen genomen bij Someren toen ze naar Schijndel reden om daar een achterstallige roggerente te executeren. Pauweter werd afgevoerd naar Buren en werd pas na een lange gevangenschap vrijgelaten. De totale kosten bedroegen 400 gulden, enkele jaarlonen van een ambachtsman.²⁴⁵¹ Om de veiligheid van de medewerkers te waarborgen, konden soldaten worden gehuurd. Guilliamme van der Biestraten en Aert van Hees, twee andere medewerkers van de rentmeester, verklaarden in 1591:

*“dat d oncosten van convoy by hun deponenten gedaen int opbeuren ende t ontfangen van synen ma.ts chynssen vervallende binnen den jare geeyndt ultima septembris XVc tnegentich onder Kempelant, Peedelandt ende Oisterwyck ende oyck de novalie chynsen onder Oisterwyck voors respective vervallen tot Thome negenendetachtentich incluyt beloopende ter somme van tweehondert ende drye carolus gulden doir dyen sy deponenten de voirs chynsen van dorpe tot dorpe in de voirs drie quartiere hebben moeten ophaelen ende ontfangen met ... ende assistentie van soldaten”.*²⁴⁵²

Minder duur dan een gijzelaar vrijkopen, maar nog steeds een voor die tijd substantieel bedrag.

In een nieuwe verklaring, een jaar later voegden de twee hier aan toe:

“Ende certificeren oock mede dat al waert saecke dat syne ma.t belieffde ons de voers. chynsen geheel te schencken dat wy iegenwoirdich midts de groote peryckelen der wegen de moyte nyet en soude willen doen om de voers. chynsen van dorpe te dorpe te gaen ontfanghen”.

Hetgeen door hun collega Augustijn Pauweter bevestigd werd:

²⁴⁴⁶ Santegoeds 1976, jrg. 8, blz. 116-121; Adriaenssen 2007, passim.

²⁴⁴⁷ Moeskop 1985, blz. 165, 167, 170.

²⁴⁴⁸ ARAB KR 1893-5 25-9-1593; RK 13020 1-1-1616-31-12-1622, verslag inzake Lommel 26-4-1621.

²⁴⁴⁹ ARAB RK 5406, f. 135 1-10-1589-30-9-1590.

²⁴⁵⁰ ARAB RK 5407, f. 148v. 1-10-1590-30-9-1591.

²⁴⁵¹ ARAB KR 1893-5 6-10-1593.

²⁴⁵² ARAB KR 1893-5 30-10-1591.

*“affermere oock mede dat die iegenwoirdighe rentmr Symon Fierlants nyet en can ontfanghen die chynsen onder Kemplant ende Peedelant deur dyn die convoyen veel meer soudē costen alle het principael innecomen van syne ma.ts demeynen soudē bedragen”.*²⁴⁵³

En als de reis beter verliep, dan was er nog geen garantie dat ze effect had, zo blijkt uit het relaas van dezelfde Augustijn Pauweter, die in augustus 1594 door Symon Fierlants naar Eersel werd gezonden:

*“om by executie af te vorderen copy autenticq van den octroye van haeren vercochte gemeynte ende verbanbrieven der selver vercochte gemeynte maer en hebbe die voers. schepenen, borgemrn ofte noch die innegeseten van Eerssel voers daertoe nyet connen gebrengen deur dyn van Eerssel voers. doen ter tyt waeren om te vluchten voor diversche executien soo van brantschat, contributie, ruytergelt, pioniergelt ende andere lasten oock dat eenige van hun verclaerden den nyet mogelyck te wesen omme tzelve te doenen deur des dorpscomme daer inne haer bescheet is berustende was gevlucht in een plaetse daertoe sy egeen acces en condēn gehebben hebbe oock ter instantien als voor doen veylen in de heerlyccheyt van Oirschot den tholl van de jaermercten tot aldaer maer daer en is geen gecommen die denselven heeft willem pachten ofte yet daervoor bieden”.*²⁴⁵⁴

Ook het aanspreken van inwoners van Eersel die naar Den Bosch gevlucht waren, leverde geen resultaat op:

“Dan is gebuert dat ick eenighe inngesetenen van den dorpe van Eerssel hebbe gevonden binnen der stadt van sHertogenbossche die ick de bevelen des voirs. rentmrs hebbe voorgehouden ende denselven oock penalyck bevolen hen bescheet over te leveren, maer verclaerden dat hen tzelve onmogelyck ..... ende oock eenige gevlucht op ten thoren oft inden kercke tot Eerssel nyet sekerlyck wetende de plaetse alsoo dat men anderssins van haer nyet en connen cryghen”.

Waarom hij nog eens toevoegde:

*“en is my nyet mogelyck geweest te exploicteren deur dyn men gheen addres totten dorpen en mach hebben ten sy met groote ende stercke convoye dwelck te seer excessivelyck veel soude costen als eenn yghelyck genoch kennelyck is”.*²⁴⁵⁵

De rentmeester riep ook inwoners per biljet op om de cijns bij hem thuis in De Blauwen Leeuw aan de Vughterstraat in Den Bosch te komen betalen.²⁴⁵⁶ Gezien de lange foutlijsten die in de archieven van de Brusselse Rekenkamers aanwezig zijn, zal hier nauwelijks gebruik van zijn gemaakt. Dit is niet verwonderlijk, want niet alleen werd het risico van de reis nu bij de plattelandsbewoners gelegd, maar het was een nieuwigheid die door precedentwerking tot een blijvende verslechtering van de positie van de cijnsbetalers kon leiden.

Rentmeester Simon Fierlants en zijn gezellen probeerden dus op allerlei manieren de verschuldigde cijnszen etc. te innen, maar waren daar niet bijzonder succesvol in. Hij werd tegengewerkt door een combinatie van aan de ene kant de onzekere tijden, waarin beleggen in land veiliger was dan geld in de kas met daarbij de enorme behoefte aan geld van de dorpen en aan de andere kant de onmacht van de rentmeester om te controleren en op te treden. Tegen de achtergrond van een door de oorlogsomstandigheden gestimuleerd opportunisme creëerde dit een klimaat waarin veel dorpen eigenmachtig besloten tot het uitgeven van gronden, danwel de in de octrooien toegestane hoeveelheden overschreden of in elk geval de uitgiften niet aanmeldde, geen afpaling lieten doen en kopers geen cijns betaalden. Van de volgende plaatsen is bekend dat ze in deze periode illegaal gronden hebben uitgegeven, de afpalingsprocedures niet hebben gevolgd of

²⁴⁵³ ARAB KR 1893-5 12-1-1592: “Wy Guilliamme van der Biestraten ende Aert van Hees certificeren midts desen voerde gerechte waerheyt dat wy deur bevel ende ter instantien van Symon Fierlants raet ende rentmr g.nael van syne ma.t demeynen int quartier van sHertogenbossche ons getransporteert hebben op ten ierste octobris anno XvC negen ende tachtentich naer het dorp van Sonne op ten derde der selver maent naer Lieshout op ten vyffden naer Soemeren op ten sevensten naer Erp ende Vechel op ten XIIden naer Roode Item op ten zestiensten ende zeventiensten naer Eersel ende Bercheyck ende op ten twintichsten naer Oirschot om aldaer te ontbieden d innegsetenen van de dorpen van Vessem, Wintelre ende Beerze. Om in alle de voers dorpen te beuren ende ontfanghen die chynsen van syne ma.t vervallen binnen den jaer geeyndt ultima septembris XvC tnegentich om welcke voers chynsen te gaen ontfanghen hebben wy midts de groote peryckelen van de vyanden syne ma.t. die de wegen daegelycx waren ende alnoch syn doorlopende geconvoyeert geweest met acht soldaten ende elcken van hun gegeven XX st sdaegs ende hebben alsoo midts de voers groote peryckelen daer toe moeten vacheren tzeedert den voers iersten octobris anno XvC negenentachtenich totten dryentwintichsten daer naer volgende beloopende alsoo te saemen de convoyen van de voers soldaten voerde voers dryentwintich dagen ter somme van hondert ende vierentachtentich ca gulden. Item op ten twintichsten decembris anno XvC negen ende tachtentich voers hebben wy ons van gelycken met assistentie van negen soldaten getransporteert op het fort van Haren om aldaer van gelycken te ontfangen die oude ende nieuwe chynsen zyne ma.t verschenen binnen der dingbancke van Oysterwyck des anders dachs naer Sinte Thomaes dach binnen den jaere geyndt ultima septembris tnegentich voers, waer toe wy oock van gelycken hebben moeten vacheren totten XXV daer naer incluyt ende elcken gegeven soe voor gaen als wederkeeren de somme van twee ca. gulden mitsgaeders noch eenen gulden die hun belooft was tot drinckgeldt maeckende voer twee daegen met het voers drinckgelt de somme van negenthien ca gulden. Belopende alsoo de voers twee parthyen van convoyen tsaemen ter somme van twee hondert ende drye ca. gulden. Ende certificeren oock mede dat al waert saecke dat syne ma.t belieffde ons de voers chynsen geheel te schencken dat wy iegenwoirdich midts de groote peryckelen der wegen de moyte nyet en soude willen doen om de voers chynsen van dorpe te dorpe te gaen ontfanghen....”

w.g. G. van de Biestraten en Aert van Hees; 1893-5 21-7-1593.

²⁴⁵⁴ ARAB KR 1893-5 5-9-1595.

²⁴⁵⁵ ARAB KR 1893-5 25-9-1593.

²⁴⁵⁶ ARAB KR 1893-5 (1593).

geen cijnzen hebben opgegeven: Vught, St. Oedenrode, Son, Hoge- en Lagemierde en Hulsel, Hilvarenbeek, Diessen, Riel, Westelbeers, Oirschot, Strijp, Nuland, Oisterwijk, Haaren, Someren, Veghel, Erp, Helvoirt, Nuenen en Gerwen, Veldhoven, Steensel, Sittert en Wolffshoven, Berlicum, Someren, Rosmalen, Vlierden, Eersel, Oost- en Middelbeers, Riethoven en Broekhoven, Tilburg, Goirle, Drunen, Esch, Oerle, Wetten, Aarle en Beek, Bergeyk met Westerhoven, Stiphout en Schijndel.²⁴⁵⁷ In de laatste jaren van de 16de eeuw schijnt het iets veiliger te zijn geworden en begon de rentmeester van de domeinen het verloren terrein te heroveren. Niet alleen werden achterstallige oude cijnzen geïnd, iets dat overigens 50 jaar later nog niet voltooid was,²⁴⁵⁸ maar ook werden illegale uitgiften en uitgiften zonder afpaling en zonder cijnsbetaling achterhaald. Of zoals de ‘Hollandse’²⁴⁵⁹ rentmeester het in 1648 uitdrukte:

“in ouden tyden ende geduerende d’inlandtsche oorlogen heymelyck ende den rentmeesteren van de domeynen onbekendt syn verkoft geweest ontallich veele stucken van de gemeynten aldaer ende versuymt gehadt tdeselve te doen naer dominiale rechten, bepalen ende verchynsen ende daaromme syn alle gestraft met sware amenden ende de cynsen moeten doen registreren ende de achterstallen byleggen”.²⁴⁶⁰

Het bestand van 1609 bood de rentmeesters vervolgens de gelegenheid om zich vol op het herstel van de domeinen te storten, hoewel het nog niet altijd overal veilig was:

“dat ick den voors rentmr gewapent met een ruer ende zydelgeweer hebbe geconvoyeert vuyter stadt van sHertogenbossche tot inder stadt van Antwerpen in de maent van julio lestleden om synen persoon ende pampieren te verseecken voir de quatdoenders die op de wegen soudon mogen loopen gelyck onlanx eenen waghen op de selve passagie van seeckere ruyters is aengetast geweest”.²⁴⁶¹

Hoe lastig het voor de rentmeesters was om de domaniale rechten te herstellen, maar tevens hoe vasthoudend zij waren, blijkt goed uit de casus Oirschot. Oirschot had op 17 april 1545 octrooi gekregen om 400 bunder (circa 530 ha.) gemeynte te verkopen.²⁴⁶² De verkoop van zulke grote hoeveelheden grond werd meestal over meer jaren uitgespreid. In elk geval omstreeks 1592 wilde rentmeester Symon Fierlants, waarschijnlijk op aandringen van de Rekenkamer, van de regenten van Oirschot weten hoeveel gemene gronden zij op basis van het octrooi van 1545 hadden ‘geprivatiseerd’. De uitgezonden executeur kwam onverrichter zake terug :

“nu ter tyt nyet mogelyck en is den voers. rentmre te gheven midts alle d bescheet van t voers vuytgeheven met allen heuren anderen papieren stucken ende munimenten deur oirsaecke van de gepasseerde troublen ende oirlogen ende foullen by den vyandt voortsgekeert hen zyn genomen ende affhendich gemaect als hebbende de vyandt de comme in de kercke staende (daer inne de voers, stucken waeren berustende) met gewelt opgeslaegen ende geroeft tgene des daer was. Ende want te zeer hart zoude syn dat de supplianten die d een afflictie op d andere hebben geleden by den crysvolcke van d een ende d ander zyde boven de swaere ende ongehoirde lasten van de contibuten ende andere daarmede zy sonder intermissie zyn overvallen ende vuytgemergelt geweest nu ter tyt noch voordere zouden geperst ende gepraempt worden by den middele van de voirs. executie nyettegenstaende t verlies van de voers bescheede d welck vi maoire zonder eenighe henne schult hen ontvreepmt is ende dwelck zy tot noch toe nyet ende hebben cunnen recouvreren”.²⁴⁶³

Fierlants kreeg uitstel van de Rekenkamer en probeerde het volgende jaar opnieuw gegevens uit Oirschot te krijgen. Ook Augustyn Pauweter, de executeur van de koning in Den Bosch, het volgend jaar daarvoor uitgezonden, kwam met lege handen terug:

“hebbe oick debuoir gedaen ten bevele als voir aen die innegesetenen van Oirschot omme te hebben declaracie ende specificacie van haeren vercochte gemeynte welcke declaracie ick nyet en hebbe weten te recouvreren om dat se aen haer schriften gheen acces en connen hebben als hebbende deselve gevlucht ter plaetsen daer sy meynen die bewaert te zynde ende om daer aff ontlast te syn verclaren te hebben

²⁴⁵⁷ ARAB RK 5424 1-10-1607-30-9-1608, f. 141v., f. 143, f. 154v., f. 155v.; RK 5427 1-10-1610-30-9-1611, f. 138v., f. 148, f. 150; RK 5428 1-10-1611-30-9-1612, f. 129v., f. 143, f. 147v., f. 165, f. 165v., f. 166; RK 5429 1-10-1614-30-9-1615, f. 45, f. 151, f. 151v., f. 152; RK 5435 1-10-1618-30-9-1619, f. 144v.; RK 5436 1-10-1619-30-9-1620, f. 143; RK 5437 1-10-1620-30-9-1621, f. 147; RK 5438 1-10-1621-30-9-1622, f. 153; RK 5440 1-10-1624-30-9-1625, f. 174, f. 175, f. 179; RK 5441 1-10-1625-30-9-1626, f. 192v.; RK 5447 1-10-1634-30-9-1635, f. 260; RK 5450 1-10-1637-30-9-1639, f. 261v., f. 263; RK 5451 1-10-1639-30-9-1641, f. 273, f. 273v., f. 274; RK 5443 1-10-1642-30-9-1643; KR 1893-5 1591-1594; BHIC RRG 1, f. 44 20-5-1648; RRG 18 sf. circa 1657.

²⁴⁵⁸ ARAB RK 5458 1-10-1647 - 30-9-1648, f. 276v. resten van fouten van Symon en Mertten Fierlants, f. 277v. totaal CXCI lb XVIII s, open stond nog: f. 360 totaal CXLVI lb XII s IX d, f. 377v.: *“verscheyde debuoirs gedaen om in sGravenhaghe te becomen permissie ofte brieven van attachie vuyt crachte van de welcke hy soude vermoghen inne te vorderen de restanten van cheynsen pachte en andere domaniarie innecommen”*.

²⁴⁵⁹ Na de val van Den Bosch in 1629 tot de vrede in 1648 pretendeerden zowel de Spaanse als de Hollandse staat zegenschap in de Meierij van Den Bosch, met als gevolg dat er aan beide zijden overeenkomstige functionarissen voorkwamen.

²⁴⁶⁰ BHIC RRG 1, f. 44 20-5-1648.

²⁴⁶¹ ARAB KR 6411 ls. 1619 of 1620.

²⁴⁶² ARAB KR 6339.

²⁴⁶³ ARAB KR 1893-5 10-4-1592.

verworffven van mynen heeren de president ende heeren van de cameren surcheantie ende dat die ware berustende onder mr Bernardt van der Ameyden jegenwoirdich tot Bruessel".²⁴⁶⁴

Deze zaak bleef slepen tot 1611. Ook in dat jaar werd nog verklaard *"overmits sy lieden egheene prothocolen en wisten te become die daer van mentie maecken, oock dat sy lieden vermoeyden dat alle dselve door de voorleden oirlogen en injurie des tyts soude mogen gedemanueert ende teniet gebrocht"*, maar er zou niet meer dan 100 bunder verkocht zijn. De rentmeester sloot daarop een overeenkomst met de regenten van Oirschot met als belangrijkste punten:

- a) koop blijft gehandhaafd,
  - b) de achterstallige (individuele) cijns erover wordt niet geïnd,
  - c) wel moet er novale tiende gegeven worden,
  - d) Oirschot doet afstand van het recht om de resterende 300 bunder van het octrooi uit te geven,
  - e) Oirschot betaalt 600 carolus gulden aan de rentmeester, hetgeen neerkomt op het afkopen van de cijns.²⁴⁶⁵
- Het akkoord kwam pas tot stand nadat een verklikker Marten Fierlants, zoon van Symon en volgende rentmeester van de domeinen hem van stukken over de verkopen had voorzien:

"hoe dat hy by aangeven secrete kennisse ende geholpen synde tot recouvrement van eenige oude documenten".²⁴⁶⁶

Deze gaven hem weliswaar een onderhandelingspositie, maar de feitelijke omvang van de Oirschotse illegale ingravingen heeft hij waarschijnlijk nooit geweten. Die kwam pas 30 jaar later aan het licht.

Rentmeester Pauwels van de Leemputte meldde in zijn rekening over de overeenkomst van Marten Fierlants: *"daer naer by desen rendant achterhaelt synde dat sy in den accoorde merckelycke quantiteyt hadde verswegen ende den voorn. Fierlants grootelycx geabuseert als daer naer bevonden synde dat boven de voors 100 bunderen de excrementie is bedragende sesensestich bunderen"*. Die van Oirschot hadden zichzelf overigens verraden door *"de voors. regeerders omme te furneren de voorverhaelde somme van seshondert gl. terstont na dato van den voors. accoirde op elck lopensaet der voors. vercochte parcheelen tot laste der besitteren van dyen hebben doen collecteren thien st. ende alsdan de voors. parcheelen well weten te specificeren contrarie henne verclaringen ende in den jaere 1620 ofte daer ontrent de selve uytfangen door eenige van henlieden pertinentelycken stuck voor stuck hebben aangewesen ende gedesigneert aen ende ten versuecke van den heer deecken Havens daerop de novalie thyenden pretenselyck usurperende..."*²⁴⁶⁷ Ze hadden de som van 600 guldens dus over de verkochte erven aangeslagen en konden ook nog daarna deze erven aanwijzen in verband met de inning van de novale tienden.²⁴⁶⁸ De rentmeesters uit de periode na de val van Den Bosch waren qua mogelijkheden beperkt. Zodoende kwam Oirschot er opnieuw goed van af. De uitgiften bleven gehandhaafd en de cijns werd afgekocht voor 386 gulden.²⁴⁶⁹ Overigens, wie onderzoek wil doen in Oirschot hoeft zich geen zorgen te maken over het verlies van de oude protocollen. De schepenregisters zijn in een vrijwel aaneengesloten reeks vanaf 1463 bewaard gebleven.²⁴⁷⁰ Een deel daarvan is zelfs door middel van regesten via internet ontsloten. Daarnaast heeft Oirschot een buitengemeen rijk, maar helaas niet goed ontsloten oud 'dorpsarchief'. De regenten van Oirschot hebben de opeenvolgende rentmeesters ondanks al hun pogingen, inclusief verklikkers, grotelijks bedonderd! En toen de waarheid aan het licht kwam had de 'Spaanse' rentmeester nauwelijks meer de macht om effectief op te treden.

De tweede situatie deed zich voor in heerlijkheden waar de heer geen recht had op de gemene gronden, maar waar geen onderrentmeester van de hertog was aangesteld. Bij de verpanding of de verkoop van heerlijkheden aan de heren had de hertog in veel gevallen slechts de op dat moment bestaande cijnzen mee verkocht met de heerlijke rechten en had hij zijn rechten op nieuwe cijnzen voortkomend uit de verkoop van nieuwe gronden voorbehouden. Voor zover het deze heren was toegestaan om gemene gronden te vercijnzen wilde de Rekenkamer toch weten in welke mate dat gebeurde.²⁴⁷¹ Omdat de heerlijke rechten ook het aanstellen van functionarissen, het uitoefenen van rechtspraak, het innen van de houtschat etc. omvatten, ontbrak het in deze plaatsen aan hertogelijk toezicht op de gemene gronden, terwijl het voor de heren juist lucratief was om de gronden te verkopen of zelf in te nemen.²⁴⁷² Het ongetwijfeld meest spraakmakende geval van illegale uitgiften in heerlijkheden deed zich voor in Tilburg. Daar richtten zich in

²⁴⁶⁴ ARAB KR 1893-5 21-7-1593.

²⁴⁶⁵ ARAB RK 5427 1-10-1610-30-9-1611, f. 148.

²⁴⁶⁶ ARAB KR 6410, appointment Rekenkamer 9-9-1613: toestemming uitkering van 1/3 van de boete aan een geheim blijvende persoon.

²⁴⁶⁷ RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, resolutieboeken R 195, 31-5-1643.

²⁴⁶⁸ Voor de novale tienden zie hierna.

²⁴⁶⁹ ARAB RK 5453 1-10-1642-30-9-1643, f. 142.

²⁴⁷⁰ RHCE Fonds A 0217.

²⁴⁷¹ ARAB RK 5441 1-10-1625-30-9-1626, f. 192v. inzake Berlicum.

²⁴⁷² Vergelijk BHIC RRG 38, f. 94 2-5-1787, een bijzonder interessant onderzoek van de rentmeester over de mogelijkheden om de hertogsdorpen te verkopen als ambachtsherlijkheden en novale tienden daarbij.

1764 117 inwoners gezamenlijk tot de Staten-Generaal met het verzoek om de illegale innames van woeste gronden, met name die door de heer, te stoppen en de oude toestand te herstellen. Uit onderzoek door de rentmeester van de domeinen kwam naar voren dat er tussen 1672 en 1764 367 percelen illegaal uitgegeven waren. Alleen al de heer van Tilburg had in 4 percelen meer dan 150 ha. verkregen. Tilburg kreeg de betaling van een schadevergoeding van 3600 gulden opgelegd, de ingravingen bleven echter in stand.²⁴⁷³

Ook buiten oorlogstijd en in de hertogsdorpen, dus de dorpen die niet als heerlijkheid waren uitgegeven, ging het wel eens mis. Die van Lierop hadden op 17 september 1698 octrooi verworven om 30 bunder woeste grond te verkopen. Naar aanleiding van een brief van de plaatsvervanger van de kwartierschout van Peelland begon de rentmeester van de domeinen in 1755 een onderzoek naar hoe dit octrooi geëffectueerd was. De eerste verkoop bleek pas in 1715 te hebben plaatsgevonden.²⁴⁷⁴ In dat jaar werden er 42 percelen met een totale waarde van 1547 gulden en 15 stuivers verkocht. Op 10 februari 1743 zouden er mogelijk nog 5 percelen verkocht zijn voor 170 gulden, maar daarvan werden geen transportakten gevonden en ten slotte werden twee transporten, namelijk van 14 april 1744 en van 5 september 1746 met een waarde van respectievelijk 29 gulden en 15 stuivers en 100 gulden getraceerd. Deze koopsom van dit laatste perceel was niet betaald. De koper had een lening er voor afgesloten met de regenten. De totale opbrengst bedroeg dus 1848 gulden en 4 stuivers. Deze was, in strijd met de resolutie van de Raad van State van 20 september 1736, niet in de dorpsrekeningen verantwoord. Verder was aan belangrijke bepalingen van het octrooi niet voldaan. De percelen waren niet ingemeten door een gezworen landmeter, de rentmeester had geen paling gedaan en er werd geen cijns betaald aan de Domeinen. De rentmeester stelde voor om de toestand ten laste van de eertijds betrokken regenten, danwel hun erfgenamen, zowel in de financiële verantwoording als in afmeting en bepaling te herstellen.²⁴⁷⁵

Geveinsd of niet, de regenten van de op illegale uitgiften betrapte dorpen hielden zich nog wel eens onnozel. Zij beweerden dan onder verwijzing naar de uitgiftebrieven dat zij eigenaar waren en bevoegd waren de gronden uit te geven. De Raad van State nam daarover in een resolutie van 20 mei 1648 een helder standpunt in:

“alleenlick het bloot recht van ‘t buytenste ende bovenste gebruik van diere, te weten, om alleenlick te mogen gebruikken ende met weyden der bestialen, torfslaen, meyen van heyden ende vlagen ende andere diergeleycke ordinariisse ende gewoonlicken manieren maer vorder oft andersins niet, sal oock niet vermogende op deselve vroenten ende gemeynten boomen of heesteren te pooten ende planten sonder eerst en vooral van de hartogen oft synen rentmeester van de domeynen te hebben verkregen speciale ende besondere octroy, by faute ende nalatinge der selver octroyen vervallen sulcke boomen aan de hartoge sulcx dat de supplianten brieven hartoge Jans in clausula ende dat sy der voors. gemeynten mogen uitgeven ende verkoopen alsoo veel als hun oorbaerlyck dunckt te wesen niet anders en is te verstaan ofte te interpreteren, dan in tyden toekomende van de gemeynte te mogen verkopen met vorige octrooye van den hartoge ende op laste van recognitie chynsen by deselve octroye gereserveert aen den hartog oft comptoir synder domeynen te vergelden”.²⁴⁷⁶

De raad stelde dus dat de dorpen alleen het gebruiksrecht van de gronden hadden en dat dit zelfs nog beperkt was, want ze mochten er zonder bijzondere toestemming geen bomen planten. Ook voor het verkopen van gronden (privatiseren) was apart toestemming nodig, ook al zouden de uitgiftebrieven anders suggereren. Hoewel deze uitspraak in een specifiek geval, namelijk illegale uitgifte door Stiphout, werd gedaan, mag ze als een voor de gehele Meierij algemeen geldende en richtinggevende uitspraak worden gezien. Ze werd in later jaren nog verschillende malen aangehaald.²⁴⁷⁷

Niet altijd ging men bij de illegale uitgiften over tot verkoop en transport. In Steensel beleende men op 12 april 1559 om een zekere som geld een stuk gemeynt voor 60 jaar aan een particulier. In Drunen verzon men een vergelijkbare constructie, daar droeg men op 28 juni 1594 de gemeynt de Groote en de Cleyne Sacht voor onbepaalde tijd in belening op aan Theodore van Haestrecht.²⁴⁷⁸

²⁴⁷³ Weijters 1970, blz. 3-12.

²⁴⁷⁴ Wellicht hadden de oorlogsomstandigheden van 1702-1713 (Spaanse Successieoorlog) de verkoop opgehouden.

²⁴⁷⁵ BHIC RRG 34, f. 123v. 25-12-1755.

²⁴⁷⁶ BHIC RRG 1, f. 44 ev.; Ackersdijk 1832, blz. 119-120.

²⁴⁷⁷ BHIC RRG 27, f. 86v. 22-4-1727, f. 124v. 7-2-1728, f. 147 12-6-1728; RRG 28, f. 116 5-4-1731; RRG 33, f. 213 21-4-1752; RRG 37, f. 47v. 3-9-1762, f. 92 25-11-1762.

²⁴⁷⁸ ARAB RK 5385 1-10-1567-30-9-1568; 5452 1-10-1641-30-9-1642 f. 158.

2.4.6.3 Individuele illegale ingraveningen en Huttenvolk²⁴⁷⁹

Individuele illegale ingraveningen van de gemene gronden zijn al uit de 14de eeuwse schoutsrekeningen en de 15de eeuwse rentmeestersrekeningen bekend. In Erp werd in 1386 Wautger Bertensoen door de schout bekeurd om “*dat hy die ghemeynt aengroef*”. Een dorpsgenoot die hetzelfde deed moest dat jaar eveneens boeten.²⁴⁸⁰ Jan Bersseman Janne Ghiselsone uit Middel- of Oostelbeers en zijn gezellen werden in 1394 bekeurd door de rentmeester van Kempenland “*midts dat si der ghemeynten te na gegraven hadden ende die innegeslaghen*”.²⁴⁸¹

Soms ging het om het uitbreiden van een bestaand erf, zoals omstreeks 1416 “*Symon Zybben die opter gemeynte van Beke verder uytgetimmert hadde dan syn erve ghinc*”.²⁴⁸² Soms werden er nieuwe erven ingegraven, zoals kennelijk Wycke Delie soen deed die een jaar of wat eerder ook in Hilvarenbeek “*in de heerscap van Dunne een stucsen heyde aengegraven hadde*”.²⁴⁸³ Soms ging het ook om een complete nieuwe vestiging op de heide, zoals Jan Craen uit St. Oedenrode die omstreeks 1474 “*opter gemeynten aldaer sonder consent getymmert hadde den welcke tymmer hy heeft weder aff moeten setten*”.²⁴⁸⁴ Ook Dierck Wouters uit Veghel werd bekeurd “*omdat hy een gesteken hadde een hutte staende op gemeynten*”.²⁴⁸⁵ En een jaar of wat later dezelfde nog eens: “*van dat hy aengesproken was dat hy hadde gesedt een hutte op ter gemeynten*”.²⁴⁸⁶ Tot in de 18de eeuw worden hutten incidenteel, in elk geval minder dan illegale uitbreidingen van erven en ingraveningen zonder meer, vermeld. In de loop van de 18de eeuw nam echter het huttenfenomeen in omvang toe.²⁴⁸⁷ Tegelijkertijd wordt dan meer bekend over de reputatie van de bewoners van de hutten.

Huttenvolk stond in de 18de eeuw in een kwade reuk, het was slecht volk.²⁴⁸⁸ Immers, iemand die illegaal heide ontgon en daar zonder instemming van de gemeenschap zijn hut bouwde was ongetwijfeld tot veel meer inbreuken op de maatschappelijke orde in staat. Huttenvolk werd in de Meierij van Den Bosch geassocieerd met luiheid, diefstal, heling, prostitutie, het illegaal onderdak verlenen aan zwervers en rovers, het ontduiken van belastingen, afdwingen van financiële ondersteuning en fysiek geweld.²⁴⁸⁹ Men zou verwachten dat huttenvolk stevig werd tegengewerkt en vervolgd door de plaatselijke en centrale overheid. Maar in werkelijkheid lag het allemaal wat genuanceerder. Nader onderzoek in Rosmalen leerde dat er onder het huttenvolk dat daar omstreeks 1750 woonde weliswaar typen van bedenkelijk allooi waren, maar dat er onder hen ook brave lieden voorkwamen, die daar door hetzij handicaps of ouderdom, hetzij eenvoudigweg armoede terecht waren gekomen. Deels werden zij financieel door de lokale overheid ondersteund. Deze had er belang bij, dat ze een zelfstandig bestaan konden opbouwen.²⁴⁹⁰ De regenten van Rosmalen schreven dan ook aan de Raad van State, dat het fatsoenlijke tot armoede vervallen inwoners waren, die niet verdacht werden van criminele activiteiten (wat voor sommigen in strijd met de waarheid was) en dat het afbreken van de hutten tot problemen voor de armenkas zou leiden. Ook angst voor ‘brutaliteiten’ leidde tot een gunstig advies van de bestuurders, althans volgens de rentmeester van de domeinen. Uiteindelijk werd in Rosmalen slechts een deel van de hutten afgebroken, de overige werden gelegaliseerd. Twintig jaar later kende Rosmalen een tweede ‘huttenaffaire’. Deze had een ander karakter. In de zomer van 1771 schreef een aantal inwoners van Rosmalen aan de Raad van State dat, omdat ze als onvermogenen niet op een normale wijze woonruimte en landerijen konden huren, ze hutten hadden gebouwd en twee tot acht lopense (circa 1/3de tot circa 1 1/3de ha.) heide ingegraven hadden. Later hadden ze gehoord dat dit niet mocht en dat er een zware boete op stond. Dat hadden ze niet geweten. Daarom verzochten ze legitimatie van de ingraveningen en kwijtschelding van de boetes. De Raad van State ging voor

²⁴⁷⁹ Dit verschijnsel kwam overigens niet alleen in de Meierij voor, zie Hoskins 1963, blz. 52, Tailor 2002, blz. 77-78. Het door Hoskins, Tailor en ook door Lindemans genoemde recht dat wie in een nacht een huisje kon stichten, recht had om er verder ongestoord te wonen, heb ik niet aangetroffen (Lindemans 1952, blz. 325, noot 5).

²⁴⁸⁰ ARAB RK 2782 1-2-1386-14-7-1386.

²⁴⁸¹ ARAB RK 2380 1394 f. 3.

²⁴⁸² ARAB RK 5247 21-1-1416-22-4-1417.

²⁴⁸³ ARAB RK 5245 24-6-1414-23-6-1415.

²⁴⁸⁴ ARAB RK 5288 1-10-1473-30-9-1474 f. 74v.

²⁴⁸⁵ ARAB RK 13029 24-6-1522-24-12-1523.

²⁴⁸⁶ ARAB RK 13029 25-12-1523-23-6-1525.

²⁴⁸⁷ Zie ook Thys 1792, blz. 289-290.

²⁴⁸⁸ Vergelijk Tack 1993, blz. 195-197.

²⁴⁸⁹ BHIC RRG 32, f. 68v. 15-9-1749, f. 152 17-8-1750; RRG 33, f. 68v. 9-8-1751; RRG 39, f. 244 29-9-1797; RHCE AA Valkenswaard 17, f. 88v. 12-10-1803. In West-Brabant was vooral Klein-Amsterdam of Het Heike (het huidige St. Willebrord) berucht. “*Het Heike is de woonplaats van eenige honderden slecht volk, dikwyls veroordeelden, die daar echter rustig zyn en elkaar niet moeien*” werd daar in 1831 over geschreven, Nix 1983, blz. 38-41. Zie ook Kappelhof 1985, blz. 211-212. Voor Engeland zie Hoskins 1963, blz. 55.

²⁴⁹⁰ Vergelijk Eerenbeemt 1968, blz. 172 inzake Oosterhout.

één keer akkoord en de regenten kregen een ernstige waarschuwing, omdat ze de illegale ingravingen gedoogd hadden. Het grote verschil met de eerdere legitimatie was, dat aan de ingravers een marktconforme prijs van 12 gulden de lopense, ongeveer 72 gulden per ha. gevraagd werd. De illegale ingravers werden dus niet als echte armen beschouwd, maar in staat geacht een normale koopprijs op te brengen, eventueel in termijnen te voldoen. Bij de uitwerking van de regeling kwamen er nog een paar gevallen boven tafel, zodat er uiteindelijk sprake was van 21 gezinnen, uitmakende 10% van het totaal aantal gezinnen in Rosmalen toen, die gezamenlijk 28 2/3de ha. ontgonnen hadden. De grootste ontginning was bijna 4 ha. Dat was op de zandgronden van de Meierij bijna een gemiddeld bedrijf. Hoewel na veel protesten de koopsom uiteindelijk op 4 gulden de lopense of circa 24 gulden per ha. bepaald werd, moet hieruit toch de conclusie worden getrokken dat de tweede ‘huttenaffaire’ van aard tenminste deels anders is geweest dan de eerste. Deze tweede affaire lijkt goeddeels ingegeven te zijn door een situatie waar behoudende regenten zich tegen ontginning verzetten en de hoge overheid een terughoudend beleid daarin voerde. Illegaal ingraven van land was de beste manier om aan nieuw land te komen, ook voor vermogende inwoners. Ze hadden terecht ingeschat dat de boetes zouden worden kwijtgescholden, de ingravingen gelegitimeerd zouden worden en ze kregen het ten slotte ook nog voor elkaar dat de koopprijs tot 1/3de van de marktprijs werd teruggebracht.²⁴⁹¹ De Rosmalense affaires leren, dat men voorzichtig moet zijn om het huttenvolk en de illegale ingravers meteen als crimineel en marginaal te kwalificeren. Niet alle marginalen waren crimineel of asociaal en niet alle ingravers waren marginaal. Een aspect is dat dit soort illegale stichtingen kon uitgroeien tot een ware buurtschap, zoals De Hut onder Vessem en Oerle.²⁴⁹² Ook in de 19de eeuw kwamen nog marginale ontginningen door huttenvolk voor.²⁴⁹³

2.4.6.4 Fraude door de rentmeester, samenspanning

Een van de verklaringen van Kappelhof voor het verschil in de opgaven van in cultuur gebracht land in 1655 en 1792 is het eigenbelang en de omkoopbaarheid van de rentmeesters of zoals hij het in het kort stelt: dat een combinatie van onvermogen wegens de uitgestrektheid van de Meierij, onwil wegens de omslachtige administratie en het geringe economische belang voor het land van de cijnz en op de nieuwe erven de Bossche heren ‘bijziend’ maakte en hen in elk geval sterk in de verleiding bracht de zaken onderhands te regelen.²⁴⁹⁴ Het eerste argument is hiervoor al afdoende afgedaan: de rentmeester had verschillende ‘helpers’, hij stond er niet alleen voor. De argumenten van de omslachtige administratie en het geringe belang moeten ook afgewezen worden. Een belangrijk deel van de inkomsten van de rentmeesters was afhankelijk van zijn activiteiten (boeten, gewinnen, transactiekosten, en dergelijke).²⁴⁹⁵

Evenwel bestond er uiteraard de mogelijkheid dat een rentmeester samenspande met de regenten van een gemeenschap. Als de rentmeester een aanzienlijk bedrag kon innen zonder dat te verantwoorden en de nieuw uitgegeven gronden niet in de cijnsboeken zouden worden ingeschreven, dan had dat voor beide partijen grote voordelen. Het plakkaat van Karel V van 18 juni 1529 duidt op deze situatie.²⁴⁹⁶ De overwegingen van de keizer zijn glashelder:

“dat binnen dertich jairen herwerts eenige van onsen officieren soe wel van justicien als van ontfange in desen onsen lande van Brabant hon gevoirdert hebben gehadt vuyt heursselffs auctoriteyt ende zonder advys, weete oft ordinancie van onsen lieven ende getrouwen die hooft ende tresorier generael van onsen demeynen ende finacie oft van de luden van den cameran van onser rekeningen te Bruessele vuyt te gevenen in onsen naemen zekere grote menichte van vroenten gemeynten straten ende ander pertien van erfven oft enige stuck der zelve ende oick zekere consenten van opstellen, voirvangen, waterlopen ende dier gelycke te verleenen, nemende dair af tot hueren singulieren proufyt zekere voirlyf ende goetdoen van penningen oft andere propycien zonder ons als hertoge van Brabant dair op ennigen chyns te reserveren tot onsen behoef in bekenteniss onzer hoecheyt ende heerlicheyt, alzo dat behoiren zoude oft soe waere zy dyen chyns gevest hebben, dat den zelve soe cleyn ende sobre is geweest, dat wy daer inne grotelyck geinteresseert ende beschadigt zyn. Is oick tonser kennissen comen dat eenige godtshuysen, cloisteren, smale heeren, vriheyden, dorpen ende andere particuliere personen binnen den selven tyde van dertich jaeren herwaerts hen oick hebben gevoirdert eenige van den zelve vroenten., gemeynten, straten, waterlopen, rivieren ende andere onse erfven ofte eenige stucken oft pertyen der zelve inne te slaenen tot hueren erven te appliceeren ende eenige van dyen oick uyt te gevenen ten erfchynse tot hueren behoef, zonder consent van ons oft van onsen lieven ende getrouwe die

²⁴⁹¹ Vera 2004.

²⁴⁹² Bijnen 1993.

²⁴⁹³ Vera 1993, blz. 179; Crijns 1987, blz. 185-186, overigens zonder bronvermelding.

²⁴⁹⁴ Kappelhof 1985, blz. 207.

²⁴⁹⁵ Zie ook hierna.

²⁴⁹⁶ ARAB RK 360, f. 270-272 18-6-1529.

gecommitteerde opt stuck van onsen demeynen ende financie oft vanden luden van onzer rekeningen voirschreven, dat dair inne behoiren van onsen weegen te consenteeren, ons alsoe feytelycken van onsen erven ende possessien spolierende ende hiere heerlicheyden ende patrimonie augmenterende ende vermeerderende allet tot onzer groter schaden, deminutie ende verminderinge van onser hoocheyt, heerlicheyt ende demeynen ende nog meer zyn soude in dyen bij ons hier op nyet en wordde versien”

Het plakkaat vorderde dat alle uitgiften van gemene gronden, consenten voor opstallen etc. van de afgelopen 30 jaar binnen 6 weken zouden worden aangebracht bij de Rekenkamer. Op niet gehoorzamen stond een boete van 10 carolus gulden. Voor de illegale ingravers die zich niet binnen 6 weken meldden, was de boete zelfs 100 carolus gulden. Het plakkaat heeft vermoedelijk weinig effect gehad. Er zijn geen aanwijzingen dat er, zoals bij de rastamenten van 1462-64 (zie het volgende lemma), diverse plaatsen beboet zijn en gemeyntes heruitgegeven werden. Hoewel het rentmeesterambt van Den Bosch dat jaar van bekleder wisselde, was dat niet vanwege fraude. De zittende rentmeester, Goert van Eyck, was in april van dat jaar ‘in het harnas’ gestorven.²⁴⁹⁷ Onregelmatigheden, nog ten tijde van Philips de Schone voorgevallen, waren aanleiding om in 1512 Jan van der Eyck aan te stellen tot controleur generaal over de officieren en de rentmeesters.²⁴⁹⁸ Ook hiervan is niet bekend of dit tot correcties heeft geleid. Ingrepen in het rentmeesterlijk bestuur, door middel van ordonnanties, bij kennelijk onvoldoende toezicht, zoals in Over-Yssche c.a. en in Brussel, beide in 1531, zijn in het rentmeesterambt ‘s-Hertogenbosch niet bekend.²⁴⁹⁹

De Staatse rentmeester Gijsbert Pieck van Tienhoven werd van corruptie verdacht en moest zich met zijn boeken in Den Haag melden. Hij kon zich kennelijk zuiveren, want het leidde niet tot zijn afzetting als rentmeester.²⁵⁰⁰ Toch was hij tenminste op kleine schaal niet integer. In 1663 had Gijsbert toestemming gekregen om de novale tienden van een stukje land van 6 à 7 bunder (7 ½-9 ha.) onder Berchem, dat hij wilde ontginnen, af te kopen met een jaarlijkse recognitiecijs van enige guldens. Bijna 15 jaar later werd geconstateerd dat hij er land bij had gekocht en dat het totale complex nu meer dan 34 bunder (circa 45 ha.) groot was. De tiende van deze percelen werd jaarlijks door de rentmeester privé verpacht. De gedeputeerden van de Raad van Staten reageerden geschokt toen ze dit ontdekten: “*dat mits dien het gemeene land met het aengaen van de voorschreeve verkooping is gecirconvenieert immers in allen gevallen seer enormelyk geledeert ..*”. De weduwe werd verzocht vrijwillig afstand te doen van het recht op de tienden, anders zou ze er toe gedwongen worden.²⁵⁰¹ Gezien deze reactie mag verwacht worden dat Gijsbert bij aangetoonde grootscheepse fraude het veld had moeten ruimen als rentmeester van de domeinen. Na zijn dood werd zijn weduwe nog jaren lastig gevallen door de Rekenkamer in verband met de verantwoording van allerlei posten.²⁵⁰²

De moraal van het voorgaande is, dat men niet zonder nadere bewijzen mag uitgaan van fraude of samenspanning om onverklaarbare verschillen in verschillende administraties te verklaren. Men moet zich daarbij realiseren dat fraude (buiten de min of meer stilzwijgend toegestane bandbreedte)²⁵⁰³ voor de rentmeester riskant was. Het was een ambt dat status en behoorlijke inkomsten met zich bracht, waar altijd wel gegadigden voor te vinden waren. Vaak was het rentmeesterschap een stap in een carrière, die bij grootscheepse fraude gevaar zou lopen. Daarnaast waren er, zoals hierboven al is aangegeven, altijd anderen geïnteresseerd te delen in boeten die dergelijke misdrijven met zich meebrachten en bestond er in de dorpen vaak oppositie tegen het uitgeven van gemene gronden of het illegaal ingraven, hetgeen het risico van verklappen groot maakte. Dat kon, zoals hierboven bij Oirschot en Tilburg, tientallen jaren later nog naar buiten komen. Ik acht daarom de kans dat de rentmeesters op grote schaal gefraudeerd hebben met het uitgeven van woeste gronden aanmerkelijk minder groot dan Kappelhof.

2.4.6.5 Prescriptie - verkrijgende verjaring

Kon men ondanks het feit dat de daarvoor staande procedures niet of niet goed waren voltrokken, enkel door tijdsverloop eigenaar worden van ingegraven gemene gronden of kon men op deze manier gebruiksrechten verkrijgen? Sixtinus was van mening dat domeinen in het algemeen door verjaring konden worden verkregen. De juristen van de Leen- en Tolkamer konden zich daar in 1772 niet mee verenigen. Zij stelden dat dit in Brabant niet kon, omdat de staten “*by de blijde inkomsten bedongen hebben dat de*

²⁴⁹⁷ Bichelaer 1998, blz. 154, bijlage 1, nr. 27; Schuttelaars 1998, blz. 397, bijlage 6, B 148.

²⁴⁹⁸ Laurent 1893, blz. 225-229 7-9-1512.

²⁴⁹⁹ Lemeere 1902, blz. 169-172 17-5-1531, blz. 201-204 12-8-1531.

²⁵⁰⁰ BHIC RRG 2, f. 175 31-12-1674, 18-2-1675, f. 178 23-9-1675.

²⁵⁰¹ BHIC RRG 1, f. 116 19-6-1663, f. 192v. 23-7-1677, f. 193 2-8-1677.

²⁵⁰² BHIC RRG 19, 21-7-1681, 8-5-1682, 17-6-1682, 20-7-1682, 7-4-1686, 19-12-1687.

²⁵⁰³ Zie hoofdstuk 3 in voce de Rekenkamer.

domeinen niet zonder hun toestemming gealieneerd mogen worden”.²⁵⁰⁴ Een ander argument, dat hierbij evenwel niet opgevoerd werd, zou kunnen zijn dat hertogin Johanna bij haar privilege van 15 juni 1384 het recht van prescriptie bevestigd had aan “onsen goiden luden van onser stad en meyerien van Den Bosch, dat zo wie dertich jare en dage beseten heeft oft besit in erve, als voir syn erve, dat die daer in berusten sal, na der stillen van Brabant”. Zij sloot hier echter onmiddellijk op aan: “behoudelic ons onser heerlicheyt ende rechte van onsen leenen”.²⁵⁰⁵ De prescriptie gold dus niet voor haar domeinen. Dit privilege werd in 1451 door die Schijndel in hun zaak tegen St. Oedenrode ingeroepen.²⁵⁰⁶ Hersel en Achterbroek onder Liedrop probeerden dit in 1465 tegen Mierlo, echter zonder succes.²⁵⁰⁷ In beide gevallen ging het om gebruiksrechten door niet-ingezetenen. De rechtsvraag inzake de verkrijgende verjaring kwam in de 19de en de 20de eeuw nog enkele malen aan de orde bij geschillen over voorpotingen. Dit is interessant omdat - althans in de 17de en 18de eeuwse rechtsopvatting - het illegaal ingraven en het illegaal poten overeenkomstig behandeld werden. Ketelaar ziet, naast enkele nadrukkelijke aannames dat verkrijgende verjaring van pootrecht mogelijk was, ook meer aarzelende aannames en aannames op verkeerde gronden.²⁵⁰⁸

2.4.6.6 De rastamenten van 1464 en de heruitgiften

Niet alleen de direct belanghebbenden, zoals de rentmeester van de domeinen en zijn ondergeschikten, ook de dorpelingen en de premiejagers waren alert op misbruiken. Ook de vorsten bemoeiden zich soms rechtstreeks met de gang van zaken. Hierboven zijn de acties van Karel V in 1512, 1529 en 1531 al ter sprake gekomen.

De grootste operatie werd echter in 1462 en navolgende jaren uitgevoerd. Philips de Goede gelastte op 7 mei 1462 de rentmeester van zijn domeinen in Den Bosch kopieën van de titels van aankomst van alle gemeynten in zijn ambtsgebied verleend door de hertogen, over te brengen ter Rekenkamer in Brussel.²⁵⁰⁹ Hiermee werd een uitgebreid onderzoek gestart waarbij de betreffende gemene gronden of liever de rechthebbenden daarop, zowel op titel van aankomst, omvang en financiële verplichtingen gecontroleerd werden. Dit onderzoek leidde tot een groot aantal correcties. Cijnsboeken en uitgiftebrieven waren over en weer controlemiddelen, grenzen werden gecontroleerd, hiaten werden vastgesteld, etc. Het onderzoek leidde tot de vaststelling van enkele categorieën onrechtmatigheden:

- het ontbreken van de titel van aankomst, dus de originele uitgiftebrief of een vidimus of een kopie authentiek daarvan. Op 21 april 1464 kreeg de rentmeester van Den Bosch opdracht van Philips om de gemeynten waarvan geen titel bekend was in rastament te leggen, dus in beslag te nemen. De gebruikers van de gemene gronden van Gestel, Gemonde, Boxtel, Waalwijk en “Scadewijck” (Riethoven), Gestel, Oisterwijk, Borkel, Asten, Hooidonk en Nederwetten, Heeswijk, Dinther, Kessel, Lith, Duizel, Bladel, Boekel, Woensel, Postel, Os, Geffen, Nuland en Rosmalen, Berkt (onder Bergeyk) kregen te horen “dat zy de voorsch. plaetzen niet en gebruycken met hooren beesten, heyde off gras te maeyen, torven of russchen te steecken of anders in eenige manieren”. Zij kregen nog één kans om hun rechten aan te tonen en wel op 20 juni daaraanvolgende.²⁵¹⁰ Verschillende plaatsen zijn daar kennelijk in geslaagd, maar Berkt, Duizel, Hooidonk, Kessel en Waalwijk konden uiteindelijk het gevraagde bewijs niet leveren en kregen een nieuwe brief tegen een eenmalige som en een nieuwe jaarlijkse cijns. Nader onderzoek leverde kennelijk op dat Dommelen, Hulst bij Geldrop, Langecruys onder Hilvarenbeek, Kerkoerle, Oerle, Oerle voor de vooraard, Orthen, Vessem en Waalre en Valkenswaard van Oedekensdungen ook geen uitgiftebrieven konden tonen en ook zij moesten een nieuwe brief kopen.²⁵¹¹ Ook de abt van Tongerlo kon voor het Schildersbroek, tussen Vessem en de Beerzen gelegen, zijn rechten niet aantonen en moest opnieuw en extra betalen.²⁵¹²
- het ontbreken van bij de brief behorende cijnsposen in het cijnsboek van de rentmeester van de domeinen. Hoewel dit niet alleen de verantwoordelijkheid van de gemeenschappen was en in

²⁵⁰⁴ BHIC LT 98, f. 501 14-11-1772.

²⁵⁰⁵ Gedrukt sl., sd. (1717).

²⁵⁰⁶ BHIC LT 158a, f. 137v.-138 23-11-1451; Enklaar 1941, blz. 82-90, nr. 48 23-11-1451 uit andere bron.

²⁵⁰⁷ BHIC LT 158a, f. 160v.-165 11-10-1464.

²⁵⁰⁸ Ketelaar 1978, blz. 157-158.

²⁵⁰⁹ Enklaar 1941, blz. 371-372, nr. 180 7-5-1462; Godding 2005, blz. 522, nr. 310 10/26-5-1462, blz. 562-564, nr. 331 21-4-1664.

²⁵¹⁰ Enklaar 1941, blz. 372-375, nr. 181 21-4-1464.

²⁵¹¹ ARAB RK 5279: “Berct Bergeke, Dommelen, Langecruyce Beke, Waelwyck Rythoven”; RK 5280: “Duysel, Kerkoerle, Kessel, Oerle, Oerle voiraert, Orten, Vessem”; RK 5281 “Huls by Gheldrop”; RK 5283: “Hooidonk”.

²⁵¹² RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, voorlopige nummer 7007 12-5-1466.

beginsel de rentmeester hier gefraudeerd kon hebben of de tenaamstelling onjuist zou kunnen zijn, werden deze omissies toch ten laste van de cijnsplichtigen gebracht.²⁵¹³

- het gebruik van gronden buiten de begrenzingen van de vercijsde gemeentes, de zogenaamde restgemeenten.²⁵¹⁴ Ook dit was een dubieuze categorie. De grenspalen konden verdwenen zijn, namen van palen konden gewijzigd zijn, etc. Uit een conflict over de begrenzing van de gemene gronden tussen Oirschot enerzijds en Oerle en Zeelst anderzijds werd geconcludeerd dat deze omstreken gronden buiten de begrenzingen van beide gemeentes vielen.²⁵¹⁵ Sommige restgemeenten werden aan particulieren verkocht.²⁵¹⁶
- betalen op basis van een andere rekenmunt dan die in de originele uitgiftebrieven genoemd werd. Betalingen in diverse munteenheden werden omgerekend in een administratieve rekenmunt. Deze was echter niet de gehele periode dezelfde en in feite aan inflatie onderhevig. Daarom was het betalen met een lichtere, minder waardevolle, rekenmunt gunstig voor de gemeenschappen, maar ongunstig voor de hertogelijke schatkist.²⁵¹⁷ Deze verschillen werden bij de rastamenten gecorrigeerd. De correcties gingen zo ver dat gemeenschappen die volgens een verkeerde rekenmunt met de heer van Helmond afgerekend hadden, het verschil, het voordeel voor de dorpen, aan de hertog moesten betalen.²⁵¹⁸
- Illegale uitgaven van gemene gronden.²⁵¹⁹

Het corrigeren van de onrechtmatigheden ging gepaard met herstelbetalingen, aankopen van restgemeenten en het opleggen van nieuwe recognitiecijzen. Gemeenschappen die de pech hadden om hun uitgiftebrief kwijt te zijn of waarvan de betaalde cijzen niet of niet deugdelijk geadministreerd waren, betaalden dus extra, boven op de bestaande cijns. De nieuwe recognitiecijzen, waarmee deze reparaties bevestigd werden, moesten jaarlijks betaald worden en dienden vooral om deze gebeurtenis in het geheugen van de nakomelingen van de falenden levendig te houden.

2.4.6.7 Samenvatting

In de voorgaande paragrafen zijn verschillende aspecten van het vervreemden van gemene gronden behandeld. De gemeenschappen die de gronden gebruikten, hadden niet het recht deze gronden zonder octrooi van de grondheer te verkopen. Een uitzondering op deze regel vormden Erp en Veghel die bijzondere voorrechten hadden verkregen. De gronden mochten ook niet zonder toestemming tijdelijk aan het gemeenschappelijk gebruik onttrokken worden, bijvoorbeeld door verpanding of langdurige verhuur.

Tot aan het einde van de 18de eeuw was noodzaak een voorwaarde voor toestemming tot verkoop door de gemeenschappen. Die noodzaak kon zeer divers zijn en kon bestaan in het herstellen van een kerktoeren, het aflossen van oorlogsschulden, kosten van processen of dergelijke, maar de opbrengst van de verkoop ging vrijwel altijd naar een collectief doel.²⁵²⁰ Dit veranderde aan het eind van de 18de eeuw onder invloed van het fysiocratisch gedachtengoed.²⁵²¹ Het creëren van nieuwe landbouwgronden en het daardoor verbeteren van de welvaart werden een drijfveer op zich, ondersteund door stimulerende maatregelen, zoals vereenvoudiging van de aanvraagprocedure en langere vrijdommen van belasting en andere lasten. Ook voor het planten van voorpotingen, uitmoeren, zandwinnen en uitgraven van leem voor steen- en pottenbakken was octrooi van de grondheer nodig.

De hertog kon de gemene gronden ook in pand (leen) geven. Dit gebeurde dan meestal tezamen met andere domaniale rechten. Voor de cijnsheffing kon dit tot gecompliceerde situaties leiden. De belening was tevens fraudegevoelig, de leenman, de pandhebber kon eenvoudig misbruik maken door het leen te verminderen door bijvoorbeeld woeste gronden te verkopen of cijzen te laten aflossen. Soms werden ook

²⁵¹³ ARAB RK 5279: “Oerscot, Rythoven [geen betaling], Rythoven ende Broekhoven Zonderwyck, Merefelt, Zeelst, Blaerthem [geen betaling]”; RK 5280: “Loemmel, Nuenen en Gerwen van de heyde van Willem van Houbraken, Oirschot om heyde by den dorpe van Sonne te mogen beheymen ende begraven”.

²⁵¹⁴ ARAB RK 5279: “Scyndel, Tilborch”; RK 5281 “Aerle Best ende Gynterslaer, Doernen, Oirschot”; RK 5282: “Lyemde onder Bocxtel, St Oedenrode, Vlierden”; RK 5283: Bergeyk; Enklaar 1941, blz. 156-163, nr. 88 8-8-1468, blz. 170-177, nr. 92 20-1-1466.

²⁵¹⁵ ARAB RK 5281; zie ook Enklaar 1941, blz. 170-177, nr. 92 20-1-1466.

²⁵¹⁶ ARAB RK 5281 Haaren en Nuenen.

²⁵¹⁷ ARAB RK 5279: “Geffen, Scyndel”; RK 5280: “Gestel, Rode, Scyndel en Bocxtel, Mierle, Nystelre, Sunte Oedenrode, Rixtel, Aerle en Beke”; RK 5282 St. Oedenrode, vergelijk ook Borger 1990, blz. 31.

²⁵¹⁸ ARAB RK 5282 Nuenen en Gerwen; Enklaar 1941, blz. 148-153 nr. 86 8-8-1468 St. Oedenrode, blz. 211-215 nr. 112 20-12-1464 Schijndel.

²⁵¹⁹ ARAB RK 5279 Strijp.

²⁵²⁰ Zo’n uitzondering was de rechtsverlening aan Nuenen en Gerwen in 1615. Daarin werd geen maatschappelijk doel genoemd. Dat resulteerde in een afdracht van 250 gulden aan de aartshertogen, Asseldonk 2002, blz. 194.

²⁵²¹ Vergelijk Vivier 2002, blz. 144-145.

grotere complexen woeste gronden aan particulieren uitgegeven. En sommige daarvan werden later weer verbonden met collectief gebruikte gronden.

Ondanks niet of moeilijk verklaarbare administratieve verschillen en onduidelijkheden inzake uitgaven van gemene gronden gaat het te ver deze verschillen en onduidelijkheden direct toe te wijzen aan grootschalige fraude. Er waren nogal wat garanties om de fraudemogelijkheden te beperken. Behalve de hierboven genoemde fraudes met in pand gegeven domeinen, bestond er mijns inziens slechts in één situatie gelegenheid voor grootschalige fraude en dat was in langdurige oorlogssituaties. Fraude zal zijn voorgekomen, maar vooral op kleine schaal. Als de fraude financieel interessant werd of qua omvang enig volume kreeg, waren er te veel belanghebbenden om de fraude niet vroeger of later te doen uitkomen. Opmerkelijk is dat illegaal ingraven ook gezien kan worden als hefboom om gronden te verwerven, die men anders niet zou kunnen verwerven.

De rentmeester van de domeinen was vanuit zijn positie uiteraard in staat fraude te plegen en samen te spannen met lokale autoriteiten. De rekenkamer stond een zekere mate van 'fraude' van de rentmeesters toe, met name bij de posten die traditioneel niet of niet meer verantwoord werden, maar was voor het overige bijzonder streng en soms buitengewoon lastig.

De verkrijgende verjaring na 30 jaar die hertogin Johanna in 1384 bevestigde, gold niet voor haar domeinen, waardoor deze in beginsel gevrijwaard waren voor aanspraken wegens prescriptie.

Het beslag dat Philips de Goede in 1464 op de gemeynten liet leggen, waarvan geen titel van aankomst getoond kon worden, corrigeerde een aantal administratieve onvolkomenheden. Belangrijker is dat het duidelijk maakte dat de rol van de heer, nu de landsheer, veranderd was. Was het eerst de grondheer die op verzoek vrijheden toestond en daar uiteraard een vergoeding voor overeenkwam, nu was het de landsheer die alle gronden opeiste waarvan men niet kon aantonen dat die eerder rechtmatig verkregen waren.

2.4.7 Niet uitgegeven gemene gronden

Niet alle Meierijse heren waren even enthousiast over het uitgeven van gemene gronden. De heren van Boxtel en Moergestel gaven de gronden niet in het geheel, maar apart aan hertgangen uit.²⁵²² Veel kleine (smalle²⁵²³) heren kwamen ook pas laat en soms kennelijk niet geheel spontaan tot uitgifte, zoals bijvoorbeeld in Asten waar de heer op 6 december 1367 erkende dat hij maar beperkte rechten had.²⁵²⁴ Of Willem van Hoorne, die op 17 november 1381 beloofde de gemeynt van St. Michielsgestel niet te zullen verkopen.²⁵²⁵ Andere late uitgaven waren Dinther 1376, Mierlo 1386, Geldrop 1377 en Heeswijk 1357.²⁵²⁶

De gemeynt van Heeze en Leende werd voor het grootste gedeelte niet uitgegeven en bleef in tegenstelling tot de meeste andere gemeenten in de Meierij, waar de gemene gronden onder de Franse wetgeving op de burgerlijke gemeenten overgingen, particulier eigendom. De dorpelingen huurden telkens voor periodes van enkele jaren de heide van de heer.²⁵²⁷ Ook in Loon op Zand stond de heer maar weinig grond af, zoals blijkt uit de verhouding van de omvang van de woeste gronden van de prins van Salm Salm ten opzichte van die van de gemeente bij de opmaak van het kadaster.²⁵²⁸

²⁵²² Boxtel: Gemeynt Kempen 1352, Gemeynt Banisveld, Lennisheuvel, den Bossche en Luttel Liempde 1357, gemeynt van Zelissel onbekend, gemeynt Halderheide onbekend. Moergestel: Over d 'water 1428-1440, Kerkeind, Heuvel na 1392?, Heizen 1384, Smulders 1957a blz. 17-18; Leenders 2004.

²⁵²³ Godding definieert smalle heren als heren zonder hoge rechtspraak (Godding 2006, blz. 49). Een dergelijke definitie sluit in elk geval voor Noord Brabant veel heren uit en dat kan bijvoorbeeld bij de rastamenten van Philips II in 1464 niet de bedoeling zijn geweest. Met smalle heren zullen de niet-landsheren en niet-semi-landsheren (zoals de heer van Breda) bedoeld zijn, die al dan niet in een leenband stonden tot de hertog. Vergelijk ook Cuvelier 1912, bijlage 2: Dit es die Meyerien van Den Bossche. Hier staan onder andere de heren van Boxtel, Geldrop, Heeze en Leende en Cranendonk, Loon op Zand en St. Michielsgestel, alle hoge heerlijkheden, onder de smaelheren.

²⁵²⁴ Enklaar 1941, blz. 3-5 nr.1.

²⁵²⁵ Enklaar 1941, blz. 80-82, br.37.

²⁵²⁶ Enklaar 1941, blz. 54-57, nr. 27 16-9-1376, blz. 64-66, nr. 33 29-6-1386, blz. 103-105, nr. 56 10-6-1377, blz. 107-111, nr.58 23-4-1357.

²⁵²⁷ ARAB RvBB 576, f. 5v., nr. 3 14-7-1529; SADB CC 728; Coenen 1998 blz. 47, 48, 73, 81, 82, 154, 155, 156, 160, 219, 258, 269, 271, 327, 330; Coenen 1997, blz. 46; vergelijk ook Moor 2002, blz. 124.

²⁵²⁸ BHIC FK OAT Loon op Zand, bijvoorbeeld D 645.

2.4.8 Cijnzen

2.4.8.1 Inleiding

Cijns²⁵²⁹ is een ruim begrip dat periodieke betalingen van diverse oorsprong omvat.²⁵³⁰ Deze betalingen kunnen zowel in geld als in natura²⁵³¹ geleverd worden. Deze studie beperkt zich tot cijnzen die de hertogen van Brabant, hun rechtsoptvolgers en de lokale heren ontvingen vanwege hun domaniale rechten en in het bijzonder in relatie tot de grondheerlijkheid.²⁵³² Het gaat dan om grondgewincijnzen en recognitiecijnen. Daarnaast wordt aandacht besteed aan de buurcijnen. De termen worden niet altijd consequent toegepast. Grondgewincijnzen worden soms ook wel als buurcijnen aangeduid, terwijl er duidelijke verschillen tussen beide bestaan.²⁵³³ Laatmiddeleeuwse hoofd- of wascijnen, die eerder en passant genoemd zijn en zeker een relatie met dit systeem hebben, blijven hier verder buiten beschouwing.

Sanders maakt onderscheid tussen domaniale en niet domaniale cijnzen. Onder die laatste worden periodieke rentebetalingen voor het aangaan van leningen, erfpachtcanons etc. gerekend. Hij meent de verschillende cijnzen te kunnen onderscheiden met behulp van het verschil in de rechterlijke instelling waar de cijnzen werden gevestigd, cijnsgoederen overgedragen of uitgewonnen werden en waarvoor processen over de cijnzen gevoerd werden. De juridische instelling voor de domaniale cijnzen was de laathof, de curia of curtis, zoals die hierboven al ter sprake is gekomen. In de andere gevallen waren dat de schepenbanken, waar bijvoorbeeld een erfpachttak met een jaarlijkse cijns gevestigd werd.²⁵³⁴ Hoewel dit criterium in mijn visie op zich niet onjuist is, is het in de praktijk niet goed bruikbaar. Veel laathoven zijn in de loop der eeuwen opgeheven en hun werkzaamheden zijn overgenomen door de schepenbanken. Grondgewincijnzen en cijnsgoederen worden daardoor ten onrechte als niet-domaniaal beschouwd. Mutatis mutandis geldt dit ook voor de zogenaamde buurcijnen.

2.4.8.2 Grondgewincijnzen

Het is daardoor beter het onderscheid via een karakteristiek van de grondgewincijnzen te maken, namelijk dat ze “te boete en te gewinnen”²⁵³⁵ stonden: “*promptelyck kunnen geinnet worden so niet by wanbetaling een boete gestelt, dat de eygenschap der gewinchynsen is behalvens [het voorgaande HV] dat by alienatie en versterf den nieuwen eygenaer moet op en den ouden afgewonnen worden, waer voor betalen een oude groot, dat is eene st. veertien penningen*”.²⁵³⁶ Om tot een goed begrip te komen moet teruggekeerd worden naar de laatmiddeleeuwse grondhorige verhoudingen. De grondhorige had via de grond die hij bewerkte een persoonlijke relatie met de heer van de grond. Hij mocht die grond niet verlaten en zich bijvoorbeeld in de stad vestigen. Deed hij dat toch, dan kon de heer hem terughalen.

In de loop van de 12de-13de eeuw werd door economische en maatschappelijke veranderingen deze wijze van grondexploitatie minder geschikt gevonden.²⁵³⁷ De heren en instellingen gingen over op tijdpacht en erfpacht en er werd op grote schaal grond in gewincijns uitgegeven.²⁵³⁸ In dit laatste geval bleef een persoonlijke band met de heer in stand. De cijns was niet zozeer aan de grond gebonden als wel aan degene die de grond in cijns had verkregen. In de eerste cijnsboeken werd het cijnsgoed nauwelijks vermeld. De cijnsplichtige werd echter met naam en toenaam genoemd en als er door overlijden of verkoop mutaties waren, werden die nauwkeurig te boek gesteld. In de latere cijnsboeken tot omstreeks 1600 is dat systeem geperfectioneerd, pas bij nieuwe uitgaven aan het eind van de 16de eeuw komt het cijnsgoed met zijn belendingen centraal te staan in de registratie.²⁵³⁹ Weduwen en kinderen werden met naam en aantal vermeld. De gewinnen waren bedragen die betaald werden bij het wijzigen van eigenaar. Daarbij moesten

²⁵²⁹ Ook wel tijns of tins, zie ook Bezemer 1889, blz. 88 inzake Jekschot.

²⁵³⁰ Zie ook Linden 2009, blz. 22-23 voor een gelijke vaststelling. Dit betekent geen instemming mijnerzijds met zijn conclusies in dit artikel.

²⁵³¹ Bezemer 1889, blz. 75-79.

²⁵³² Bezemer 1889, blz. 20-21.

²⁵³³ Zie voor de verschillen tussen grondgewincijnzen, recognitecijnen en buurcijnen ook Bezemer 1889, blz. 97-112.

²⁵³⁴ Sanders 2000, blz. 7-8.

²⁵³⁵ Census qui stant ad ius prelevii; Smulders 1957b; Sanders 2000, blz. 28, 31-32.

²⁵³⁶ BHIC RRG 27, f. 32 22-9-1725.

²⁵³⁷ Asseldonk wijst op cijnzen die betaald werden voordat de gemene gronden van Veghel of Nistelrode werden uitgegeven en voordat de hertog gezagsrechten in Peelland had verworven (Asseldonk 2002, blz. 369-370). Zeker in het laatste geval wordt door hem het vermogen om cijnzen uit te geven gekoppeld aan (landsheerlijke/gerechtsheerlijke) gezagsrechten. Er is echter geen reden om aan te nemen dat deze cijnzen geen grondheerlijke achtergrond zouden hebben.

²⁵³⁸ Vergelijk Spierings 1982, blz. 226-227; Asseldonk 1999, blz. 33-35.

²⁵³⁹ Vangheluwe constateerde deze verandering ook te Eersel, Vangheluwe 1999a, blz. 101. Men zou dit kunnen zien als een afspiegeling van de overgang van de Personalverbandstaat naar de Flächenstaat, waarbij pas omstreeks 1600 de persoonlijke band met de heer in de registratie wordt vervuld met een meer rechtstreekse zakelijke band tussen de heer en het cijnsplichtige - ten onderpand staande en dus uitwinbare - goed.

alle nieuwe rechthebbenden vermeld worden.²⁵⁴⁰ De boetes vielen als men te laat was met betalen. Het is een ingewikkelde materie met plaatselijke verschillen, die het beste met behulp van eigentijdse voorbeelden getoond en gevolgd kan worden. Het eerste voorbeeld komt uit Boxtel.²⁵⁴¹

*Manier om winninge te doen 't jaar of jaaren chyns eerst apart bestellen voorts in twee fout chyns in cas van versterffenis of testament maar in cas van scheyding of transport of andere actens onder de levenden maer een foutchyns
dan vier stuyvers voor ieder persoon dien afgewonnen wort en deze vier stuyvers so dickwyls als er texten zyn op de chyns*

<i>By voorbeelt</i> 4 kinderen deylen een stuck goet daer op een chyns van f 0.17.2 ten agteren een jaer		<i>Exempel</i> van versterffenis of van testament van een persoon ...	
1 jaar chyns 0.17.02	een fout chyns 0.17.02	1 jaar chyns 0.17.2	Twee fout chynsen 1.14.4
De chyns bestaat in 5 texten dus voor 4 personen die afgewonnen worden	4.0.0	De chyns bestaat in 5 texten dus voor een persoon	1.0.0
Dus is het winregt	4.17.2	Samen	2.14.4
Dan daer by ge voegt 't hier bo venstaande jaar chyns tot	0.17.2	en het jaer chyns daerby tot	0.17.2
Samen	5.14.4	dus tesamen	3.11.6

De boete van wanwinning en wanbetalen wort gerekent a f 0.5.8 van ieder text ten lasten van ieder persoon en over ieder jaer dan in winning of betaling ten agteren is

<i>By voorbeelt</i>	
5 texten ieder a f 0.5.8 -	1.7.8
Ten lasten van vier personen	4 (*)
	5.10.0
Ten agteren tien jaer	10 (*)
	55.0.0
En dits tien jaer wanwinning	55.0.0
Samen	110.0.0

De boetes konden dus flink oplopen. Ze kwamen ten goede van de rentmeesters, die er wel moeite voor wilden doen of laten doen om ze te innen. Het systeem dat “die gewinnen van alsulcke gewincheynsen commen meest ten prouffyte vande rentmeester”²⁵⁴² was niet onlogisch, want deze was door het rigide boekhoud- en verantwoordingssysteem aansprakelijk voor alle rekeningposten die niet geïnd konden worden.

In de Meierij van Den Bosch berekende men de gewinnen en boeten in de hertogsdorpen en in de beleende hertogsdorpen omstreeks 1658 op de volgende wijze:

“In den eerste dat soo wie synen chyns op de gewoonlijke chynsdach niet en betaelt die broeckt ende verbuert altyt dry schell. Te weten alsulcke gelt als hy gelt welverstaende gelt hy out gelt so bruect hy dry

²⁵⁴⁰ Van der Linden stelde dat het door iedere medegerechtigde betalen van een cijns niet strookt met een privaatrechtelijke functie, Linden 1982, blz. 70; Linden 1956, blz. 178-182: Nader bewijs voor de juistheid van de gegeven publiekrechtelijke verklaring is de onmogelijkheid om ter zake een bevredigende privaatrechtelijke uitleg te geven. Ik bestrijd zowel de uitspraak in het algemeen als ook in het bijzonder dat deze voor de Brabantse situatie zou gelden. Logisch kan Van der Linden niet hard maken dat het onmogelijk is om ter zake een bevredigende privaatrechtelijke verklaring te geven. Het domein van verklaringen in het heden, het verleden en de toekomst is immers veel groter dan Van der Lindens domein. Het is onbesloten: het blijft altijd mogelijk dat er een andere verklaringen gevonden worden. Van der Linden kan dit nooit uitsluiten. Hier wordt dus een aanname, een logisch onjuiste aanname, gehanteerd als bewijs. Ook de Brabantse cijnsheffers, die geen publiekrechtelijke en zeker geen landsheerlijke status hadden, zoals geestelijke instellingen en particulieren, hanteerden dit systeem van gewinnen. Er viel dan geen publiekrechtelijk gezag te erkennen. Dit kan men ook a contrario vaststellen: hoe zat het dan met de inwoners van een dorp die geen cijnsplichtige grond bezaten, hoefden zij het gezag van de landsheer dan niet te erkennen?

²⁵⁴¹ BHIC HS 31.

²⁵⁴² ARAB RK 649, f. 77-79v. 7-6-1578.

schell. outs dats vier oude groten ende gelt hy nieu gelt soo brueckt hy dry schell. nieus dat is drye oude groten ende dat consequentlyck op elcx text te reekenen van jaere tot jaere
 Ende van gelycken soo wie in gebreecke blyft van synen chyns behooryck te verheffen ofte te gewinnen ten naesten sitdaege als hem het chynspant is aengecomen die bruect ende verbuert als voor
 Item dat men van versterff dat geheel versterff is geeft dry vout chyns ingereeckent den chyns van dyen jaere ende eenen ouder grooten schryfgelt op yder text waer mede men mogen ende moeten te boeck comen alle die kynderen ende erfgen. van den aflyvigen ten waere dat bleecke eennige testamentaire disp. ter contrarien in welcke gevalle den geenen dien het chynsboek is gemaect alleen te boeck is comende
 Item van winninge by coop, gifte, mangeling als andersints dobbelen chyns daer innen gereeckent de chyns van dien jaere ende een ouden grooten van ieder persoon die van het chynsboek wert afgenomen”.

In de grondheerlijkheid Astén werd op dezelfde wijze gerekend:

“behoudelyck dat men aldaer van de geene hare chynsen niet betaelt ofte behoorycke gewonnen hebbende voor boete ontfanckt eenen schell. contant gelt ende dat van elcx fautachtich persoon ende op elcx text van jaere te jaere te rekennen”.

Ook de rentmeester van de abt van Echternach hanteerde dit systeem, en wel voor zijn cijnsplichtige goederen onder Waalre, Valkenswaard, Bakel, Deurne en Diessen. Terwijl ook de rentmeester van de abdij van Postel dit stelsel gebruikte voor de cijnsplichten van de abdij in Reusel, Bladel, Netersel, Hulsel, Hilvarenbeek, Bergeyk, Oerle, Someren, Lierop, Deurne, Nuenen en andere dorpen.²⁵⁴³

In Oirschot had men slechte ervaringen met dergelijke rentmeesters en kreeg men in 1396 van hertogin Johanna een aantal verzachtingen toegezegd:

“ende alwaert dat die rentmeester die fauten van den chynse uut liet staen langer dan drie jaer, soo en sal hy nochtans niet meer boeten nemen dan van drie jaeren
 item dair een bedde schoert ende man of wyf sterft die schuldich syn chyns, daer af sal onse rentmeester nemen half gewinne van den chynse en de niet meer voir diere tyt dat d’ander van hen doot sal syn ende dan sal hy oyck nemen halff gewinne
 ende oft man of wyf die leven bleef sittende met hoiren kinderen in onbedeylden goede en sy hoiren chyns niet en betaelden tot hoiren chynsdagen, dat sy dan met eenre boeten als voirsc. is van eenen termyn volstaen sullen
 ende dair enich bedde schoert alsoo dat man ende wyf beyde sterven die in gebreke weren van hoiren chynse te betalen, so selen die kynder dye sy achterlaten of hoir rechte naeste erffgenamen wai sy egeen kynder en hedden gestaen met eenre boeten alsulcker als voor gescreven steet, mer alsoo dat sy nadien dat dat bedde gescheyden sal syn, ten naesten chynsdaege dat onse rentmeester tot Oirschot chyns sal nemen, te boec selen comen ende of sy ten naesten chynsdaege nyet en quemen so sal elck van hen van den gebreke des chyns synen last dragen
 item sal onse rentmeester voirsc. nemen van eenen hantwissel drie scillinge payments gemeynlyc in onser voirsc. vryheyt in borsen gaende ende niet meer
 item sal onse voirsc. rentmeesters clerc nemen van elcken die hi in onsen chynsboecke setten sal om chyns wille die hy ons in enige goede schuldig is of syn sal een quart rynsch wyns of die werde daer aff en niet meer”.²⁵⁴⁴

In Moergestel deed men het nog weer iets anders:

“by versterff te betaalen drie fout chyns
 voor regt van opschryven een oude groot is 0.1.4.
 voor ‘t regt van aff schryven van ider persoon een oude groot
 by wanbetaaling voor ieder jaar van ider persoon en van iederen text een ouden groot
 by coop comt een twee fout chyns
 voor affschryven van ider persoon een oude groot
 voor opschrijven een oude groot
 voor boeten van wanbetaaling ider jaar vier oude grooten is 0.7.8
 en
 voor boeten van wanwinning ider jaar vier oude grooten
 de boete van 4 oude grooten is 0.7.4
 3 texten 0.22.4 3 maal
 4 jaar verzuimd 0.90.0 4 maal
 4 jaar cijns 0. 4.-
 0.94.-
 bedraagt samen f 4.14.- ”.²⁵⁴⁵

²⁵⁴³ BHIC CM 76, f. 77 23-12-1658; een iets uitgebreidere versie vindt men in BHIC RRG 290 22-9-1550 en later.

²⁵⁴⁴ Campinia nr. 6 (juli 1972), blz. 64-65, 17-11-1396; RHCE AA Oirschot Register van Doorn van Baar, f. 33.

²⁵⁴⁵ BHIC BT 1485, 1749.

In Heeze en Leende luidde het in 1440:

“t gewinne van dooderhandt als dat gevalt dats te wetene soo wye afflyvich wordt die erffgen. moeten d’erffven gewinnen met halff alzoee veele als d’erffve jairlycx ghelt te chynse”.²⁵⁴⁶

Nog meer voorbeelden vindt men in het nog altijd relevante artikel van Smulders: ‘Gewin en boete bij het cijnsbedrijf’²⁵⁴⁷ en bij Bezemer.²⁵⁴⁸

De cijns bond ook de gemeenschappen zowel juridisch als symbolisch (ritueel) aan de hertog. Doordat de hertog alleen maar het gebruiksrecht had afgestaan, behield hij de mogelijkheid om inkomsten te halen uit het afstaan van heidegronden aan particulieren ten behoeve van ontginning tegen een cijns. Deze cijnsinkomsten van particulieren maakten zeker in het begin (14de, 15de eeuw) een substantieel deel uit van de domaniale inkomsten van de hertog uit de Meierij van Den Bosch. Omstreeks 1340 bestonden de domaniale inkomsten tenminste voor de helft uit cijnsen uit gecultiveerde en ongecultiveerde landerijen.²⁵⁴⁹

Omstreeks het eerste kwart van de 18de eeuw bedroegen de opbrengsten van de hertogelijke grondgewincijnsen gemiddeld ongeveer f 1050.- en de boeten en de gewinnen die de rentmeester voor zichzelf inde benaderden soms dit bedrag; “*Ontfang der aff ende opwiningen mitsgaders de boeten der grondgewinchynsen in de meyerie van ’s Hertogenbosch*” en daarnaast (derde kolom) het bedrag van de geïnde cijns:

1718	860.5.0	1056.15.1
1719	919.14.2	1081.4.1
1720	797.7.12	1073.15.9
1721	824.11.6	1000.4.12
1722	894.10.14	1049.19.7
1723	735.17.12	986.5.7
1724	626.7.14	1247.1.15
1725	502.16.2	1030.19.11

“*Dus het een jaar door het ander opgebracht 770.3.14 en t geen dat jaarlycks gesuppleert heeft moeten werde, dat de gewinchynsen minder hebben opgebracht is nog geen 20 s’ jaars*”, dus het verlies van het niet kunnen innen van cijnsen werd ruimschoots gecompenseerd door de boeten en gewinnen. Deze opbrengst betekende ook bijna een verdubbeling van het tractement van de rentmeester dat in die jaren f 800.- bedroeg.²⁵⁵⁰ Omstreeks 1515 was dat niet veel anders. In het manuaal van rentmeester Victor van der Moelen van 1 oktober 1515 tot en met 30 september 1516 noteerde de klerk voor lb 62.14.- aan gewinnen en boeten, veelal met de opmerking “*boven de kosten*” erbij. Het rentmeesterlijk tractement werd dat jaar bepaald op lb 80.-.²⁵⁵¹

Kappelhof was van mening dat kleine cijnsen vaak eens in de 10, 20 of 30 jaar betaald werden. Hij geeft daarbij als voorbeeldbron het Geefhuis of de Tafel van de Heilige Geest, dus de armenzorg van Den Bosch aan.²⁵⁵² Deze opmerking is in elk geval niet houdbaar voor de gehele periode van deze studie en bovendien kan deze instelling niet maatgevend zijn.²⁵⁵³ De Tafel van de Heilige Geest was - ondanks haar rijkdom - bijzonder kwetsbaar. Haar inkomsten kwamen uit renten en pachten en haar uitgaven werden bepaald door het aantal hulpbehoevenden. In crisisperiodes, wanneer het platteland door oorlog werd verwoest en het aantal hulpbehoevenden in de stad steeg, was het voor deze instelling moeilijk om aan haar verplichtingen te voldoen.²⁵⁵⁴ Zij probeerde daarbij eerst haar hoofdtaak uit te voeren. Frans Boegaerts, rentmeester van de tafel in 1558-1559²⁵⁵⁵ schreef over de crisis enkele jaren eerder: “*in den dueren tyt want die heylich geest seer dier tyt benaut was ende egheen gelt gecrigen en coeste om rogge te coepen ende den armen uyt te*

²⁵⁴⁶ Coenen 1989, blz. 122.

²⁵⁴⁷ Zie ook Smulders 1957b.

²⁵⁴⁸ Smulders 1957b; Bezemer 1889, blz. 88-90.

²⁵⁴⁹ ARAB RK 45038, f. 91-96v; Asseldonk 1999; <http://users.bart.nl/~leenders/1000bu/h3.htm> (“*s Hertogs tienduizend bunders. Het cijnsboek van de hertog voor de Meierij van ’s Hertogenbosch van 1340. Hoofdstuk 3. De rekening van rentmeester Tielman.*” Ik kwam daarbij tot 1377 ponden payment directe cijnsinkomsten op een totaal inkomen van 2704 lb. Daarnaast is van ca. 200 lb onduidelijk, maar mogelijk, dat het om cijnsinkomsten gaat. Zie verder ook hoofdstuk 1 en hoofdstuk 2 van deze studie.

²⁵⁵⁰ BHIC RRG 73, f. 22, f. 31; RRG 285.

²⁵⁵¹ ARAB RK 5333, f. 84; BHIC RRG 286.

²⁵⁵² Kappelhof 1985, blz. 201, 215, noot 7.

²⁵⁵³ SADB HG nrs. 406-440 (1453/54-1607/1608).

²⁵⁵⁴ Zie ook Kappelhof 1984.

²⁵⁵⁵ Zie over de jaren ‘50 van de 16de eeuw Blondé 1987.

rycken ..”.²⁵⁵⁶ In tijden van voorspoed en vrede betaalde de rentmeester van Tafel regelmatig de cijnzen. In tijden van oorlog en andere crises moesten er echter keuzes gemaakt worden. De Tafel betaalde dan maar een deel van haar jaarlijkse verplichtingen en die betalingen gingen bij voorkeur dan ook nog naar geestelijke instellingen. Later werden deze achterstanden weer ingehaald. Van de ‘binnenlandse oorlog’ sinds 1568 had de Tafel evenveel last als de rentmeester van de domeinen en gezien de lange duur van deze crisis is het niet verwonderlijk dat de cijnzen aan de domeinen lang onbetaald bleven. De verplichtingen aan cijnzen en renten namen in deze tijd toe door leningen en in sommige jaren werd maar aan 50 tot 60% van de verplichtingen voldaan.²⁵⁵⁷ Toen aan het eind van de 16de, begin van de 17de eeuw de crisis langzaam ten einde kwam, loste de Tafel de achterstanden af en hernam de regelmaat van de betalingen zich.²⁵⁵⁸ Voor de rentmeesters zal dit ook verschillende aspecten gehad hebben. Een instelling als de armenzorg zal enerzijds niet in staat zijn geacht failliet te gaan, anderzijds zal het in moeilijke tijden politiek riskant zijn geweest om te hard de schulden op te eisen - hoewel de stedelijke rentmeesters in de tweede helft van de 16de eeuw wel prompt betaald werden -, ten slotte boden achterstanden de rentmeester de mogelijkheid om boeten op te eisen. In sommige rekeningen is sprake van ‘gewinnen’ die dit mogelijk wel suggereren.²⁵⁵⁹ De aan de rentmeester betaalde cijnsbedragen zijn overigens geen betrouwbare maatstaf of de betalingen volledig zijn geweest. Uit de rekeningen blijkt namelijk ook dat er onderling bedragen verrekend zijn. Ten slotte mag uit de serie rekeningen niet geconcludeerd worden, dat er niet incidenteel betaald werd: er zitten diverse hiaten in de rekeningen.²⁵⁶⁰ Het beeld dat Kappelhof schetst van de betaling van de cijnzen door de Tafel van de H. Geest is daarom niet juist voor de gehele periode van dit onderzoek en zeker niet voor de cijnsheffing in het algemeen.

Bijsterveld stelt dat de cijnzen van het goed Dat Rullen onder Waalre betaald werden door de bezitter van het goed.²⁵⁶¹ Het cijnsboek zou de feitelijke bezitters, de pachters - niet de eigenaars, weergeven. Als dat het geval is, is dat strijdig met het wezen van deze cijnzen. Immers bij transport of versterf diende er gewin te worden betaald, niet als er een nieuwe pacht inging. Door de gewinnen bleef de heer, net als bij leenverlij, zicht houden op degenen die verplichtingen aan hem hadden. In de praktijk zal de cijns mogelijk soms ten laste van de pachter zijn gekomen, maar dat laat onverlet dat de cijnsrelatie bestond tussen de cijnsheffer en de cijnsplichtige eigenaar of eigenaren en niet tussen de cijnsheffer en gebruiksgerechtigden.

2.4.8.3 Inflatie

De van oorsprong middeleeuwse cijnsbedragen stonden in middeleeuwse valuta in de boeken en er moest dus veelvuldig omgerekend worden.²⁵⁶² Ook bij latere uitgaven werden oude munten wel als norm gehanteerd, zoals in een octrooi voor Esch uit 1512:

*“reserverende ... op elck van de voers. seshien bunderen .....die zy alsoe vercoopen oft terve vuytgeven zullen eenen ouden grooten erffelic ofte de weerde daer af”.*²⁵⁶³ Of zoals bij het octrooi voor Liemde om een schutter te mogen hebben uit 1514: *“sullen verbueren ....vyf ende veertich schellingen boschgelts eenen schuerman groten voer XII penningen gerekent oft soe vele in andere ghelde als nu cours hebben”.*²⁵⁶⁴

In beide gevallen moest de rentmeester de oude munt naar courante munt omrekenen.²⁵⁶⁵ Brabants rentmeester generaal Jan van der Eycken remonstreerde omstreeks 1496 tegen het feit dat hij ondanks trouwe dienst:

“is waer dat dese rentmeester nae dat hy wylen Peeteren Blonde den tyt van omtrent X jairen gedient hadde mynen genedigen heeren dairenboven als huere rentmeester generaer van Brabant gedient heeft den tyt van XXVIII jaeren dairenbinnen hy vele moeyten sorgen arbeyt ende last gehad heeft midts den quaden tyde die lange geduert heeft”,

²⁵⁵⁶ SADB HG 429, 1558-1559.

²⁵⁵⁷ Bijvoorbeeld SADB HG 434 (1586/1587); HG 437 (1594/1595).

²⁵⁵⁸ SADB HG 438-440 (1596/1597-1607/1608).

²⁵⁵⁹ Een en ander is niet volledig duidelijk: zie ook de vrijstelling van de gewinnen voor het Geefhuis hieronder.

²⁵⁶⁰ SADB HG 406 ev.

²⁵⁶¹ Bijsterveld 2000, blz. 33.

²⁵⁶² Voor de oude munten zie Asseldonk 1999, blz. 47-54. Over de problematiek van de rekenmunt zie Aerts 1982.

²⁵⁶³ ARAB RK 635, f. 233-234 16-11-1512.

²⁵⁶⁴ ARAB RK 635, f. 321-322 24-10-1514.

²⁵⁶⁵ Vergelijk ARAB RK 323 f. 92v. 9-9-1628, 331 f. 78v. 9-10-1634; KR 7033, ls. klacht van Someren betalen 30 lb. oude zwarten tot voor kort 45 gulden, moeten nu betaald worden met anderhalve goutgulden voor ieder lb, gegraveerd *“overmits sy den effect van de voors brieven oft vrydicheyt van de beden nyet en genieten”*, brief zondag na petrus en paulus 1301, app. 9-10-1634; vergelijk Enklaar 1941, blz. 221-222, nr. 114 2-7-1301; anders?, inzake het Geefhuis, Kappelhof 1981, blz. 8.

zijn voorschotten in een lichtere - dus minderwaardige²⁵⁶⁶ - munt terugbetaald kreeg. Dat lag niet aan onbekendheid met de waardeverschillen, want die werden nauwkeurig in de muntordonnanties bekend gemaakt:

“in de ordinancien van der munten gepubliceert XXIII decembris anno LXXXIX staet een artikel luydende ende inhoudende in effecte dat men alle schulden verschenen van voer St Jansmesse LXXXVII betalen soude den andriesgulden voer XX stuivers ende dat men alle andere sculden verschenen nae St Jansmesse LXXXVII betalen soude te weten van St Jansmesse LXXXVII tot kersmesse LXXXVII den andries gulden te XXXVI stuivers, van kersmesse LXXXVII tot St Jansmesse LXXXVIII XLII stuivers van St Jansmesse LXXXVIII tot Kersmesse LXXXVIII te XLVIII stuivers, van Kersmesse LXXXVIII tot St Jansmesse LXXXIX te LIII stuivers ende van St Jansmesse LXXXIX tot Kersmesse LXXXIX tot LX st”.²⁵⁶⁷

De volgende tarieven zijn ook van Moergestel, maar circa 30 jaar later (1780) dan de hiervoor genoemde. De vergoeding voor het opwinnen (te boek gesteld worden, nieuwe eigenaar) en afwinnen (afgeboekt worden, oude eigenaar) is verhoogd. Een oude grote is een kwart stuiver meer waard.

*“affwinnen van yder persoon 2 st.ers van yderen tex
opwinnen van yderen persoon a 2 s.rs van yderen tex
de boeten van yder persoon s jaers
4 oude groten zynde 7 ½ s.ers
het ½ oude groot staat f 84 = eenen stuyver
by versterff 3 vout cyns
by coop 2 vout cyns
1 denier vetris is 2 duyten ergo (1/2) een duydt
6 denier sweerts maq 7 duyten
XII swarte tournois maequen 16 ½ s.r
Synde yder swarte tournois 11 duyten
1 hoen vyff stuyvers
1 capuyn 10 stuyvers
1 deenier holl.s is 1 duydt
te vragen daer 1 d. denier stat
sonder explicatie voor wat specie off daer voor 1 duydt wert uytgetrocken off hoe”*.²⁵⁶⁸

Het is dus niet zo, dat de bedragen die betaald moesten worden, per definitie²⁵⁶⁹ vastlagen en dat de cijzen daardoor in de loop van de tijd aanmerkelijk minder waard werden, zoals wel wordt gesteld.²⁵⁷⁰ Die omrekening van oude munten in nieuwe (op grond van de zilverwaarde van de oude munt) zorgde er in ieder geval voor dat de waardevermindering door afname van edelmetaal in de munten werd gecorrigeerd.²⁵⁷¹ Inflatie doordat er meer zilver of goud beschikbaar en in omloop kwam, schaarste aan arbeid en dergelijke, werd hier uiteraard niet mee gecorrigeerd, waardoor de feitelijke last van de cijns toch kon dalen.

2.4.8.4 Sterfelijk laat of nuntius mortalis

Als niet-natuurlijke personen, zoals instellingen of gemeenschappen, een gewincijns verschuldigd waren, was het lastig deze gewinnen in de praktijk te effectueren. Immers de instelling overleed niet, er waren geen erven, geen delingen en het goed werd meestal vastgehouden. Om daarin te voorzien werd een natuurlijk persoon als cijnsplichtige aangewezen (hieruit blijkt ook nog eens het persoonlijke karakter van de grondgewincijns).²⁵⁷² In het jaar van diens overlijden stond de cijns te gewinnen, volgens de daarvoor geldende regels. Sterfelijke laten zijn als zodanig vermeld in de cijnsboeken, maar bijvoorbeeld ook bij de volgende uitgifte van gemene gronden aan particulieren te Oisterwijk in 1434: *“Noch in Oisterwyc van dat sy in den jaere van XXXIII XIII boenres van hore gemeynten uitgegeven ende vercoft hebben elcken boenre voer eenen halven oude groten na inhout van hoere carte ende privilege doer persoenen hier na genoemt ... sterflyc laet des convents van Tongerloe hier verder ende in den name des selven convents, van VII boenres III*

²⁵⁶⁶ Vergelijk Bigwood 1921, blz. 606-613.

²⁵⁶⁷ ARAB RK 2429, los stuk daterende van na de eindafrekening van Van der Eycken die tot 30-9-1496 rentmeester generaal was. Vergelijk Anselmo 1648, dl. 2 blz. 203-204 ordonnantie Maximiliaan en Philips 13-11-1491 over het aflossen van de renten.

²⁵⁶⁸ BHIC BT 1485.

²⁵⁶⁹ Vanaf de tweede helft van de 16de eeuw, toen er nieuwe percelen tegen stuivers in cijns werden uitgegeven, liepen rekenmunt en reële munt weer samen op.

²⁵⁷⁰ Theuws 1989, blz. 200; Vangheluwe 1999a, blz. 100; Vangheluwe 1999b, blz. 352; Auweele 1989, blz. 23; Kappelhof 1989, blz. 59; Schepper 1996, blz. 18.

²⁵⁷¹ Zie ook Smulders 1952.

²⁵⁷² Zie ook Bezemer 1889, blz. 98; Sanders 2000, blz. 28.

s VI d...”.²⁵⁷³ De rentmeester van het Geefhuis slaagde er overigens in 1449 in het Geefhuis vrijgesteld gesteld te krijgen van gewinnen, omdat de instelling “onsterfflic” was en de cijnzen dus niet zoek konden raken.²⁵⁷⁴ Het waren niet altijd kerkelijke instellingen die de verantwoordelijkheid voor de betaling van een cijns aan een bijzonder persoon toewezen. In 1439 werd door schepenen van Oerle aan vier personen een deel van de vooraard van Vessem in eigendom uitgegeven in ruil voor de jaarlijkse betaling van 36 vaten rogge en 36 hoenderen cijns, die men van de “wustine van Wintelre en de Vessem” betaalde. Dit zou later nog tot grote problemen aanleiding geven.²⁵⁷⁵ Ook in Bakel, Vught, de Mierden en Oirschot kende men dergelijke constructies.²⁵⁷⁶ Daarnaast kwam het ook voor dat particuliere cijnsen werden gegroepeerd rondom een individueel erf, waarmee de andere erven daarvan dan bevrijd waren.²⁵⁷⁷

2.4.8.5 Delen van cijnzen

In het tweeherige Oirschot en Hilvarenbeek deelde de hertog de cijnzen met de plaatselijke heren. In Vessem deelde de hertog de cijnzen met particulieren, omdat volgens een aantekening in de rentmeestersrekening van 1403/04 deze particuliere eigenaars de goederen samen met de hertog zouden hebben uitgegeven: “voor tshertogendeel IIII s want Lysbeth Lonys ende Jan van Hoppeneycken deylen daer te ga.. metten hertoge overmits dat hoir voirveerdens daer die guede metten hertoge vytgegeven hebben”.²⁵⁷⁸ De Van Hornes deelden ook grondgewincijnzen met de hertog. Waarom is niet duidelijk. In 1475 haalde de Rekenkamer de volgende verantwoording van de rentmeester van uitkering van zijn deel aan Willem Hinckart, in deze de rechtsopvolger van de Van Hornes, door:

“Want Willem Hinckart in den gemeynen chynsen mitten hertoge deylt dat van der heren van Petershem coemen is. Ende die rentmeester myns gened heren ten Bosch hem jaerlix betaelt totten ghenen des Willem selver onfaet op ten voirs st Huybrechtsdage noch enen grontchyns van XXVII gr vet ende IIII hoenderen als die chynsboeken desselfs Willems uitwysen van zeer alden tyden herwarts in welken chynsboecken die Hertoge in eenen perticule ende clausule te boeck gestelt staet op ten voers grontchyns van XXVII groten vet IIII pull ende is by den rentmeester altyt betalinge gedaen aen hem ende zynen vorderen welke deylinge ende recht van den chynsen gecomen is van wylen heere Willem van den Bossche tot wylen heren Dirck van Hoerne heer van Perweys ende van Duffel van hen voerts tot wylen heren Willem van der Aa gelyc dat blyct by enen brieve dair aff wesende gegeven anno XIIIcLXXVI sa. post penthecostes daer aff copie hier overgegeven is inhoudende meer pertyen van houtscat etc. Welcken brieve ende rechten voers. van heren Willem van der Aa ende zynen oiren opgedragen ende overgeven zyn den voirs Willem Hinckart die noch dair aff is possesseur ende gebruyket”.²⁵⁷⁹

2.4.8.6 Grondgewincijnzen van vercijsnd herengoed of van uitgegeven woeste gronden

Van Asseldonk heeft de middeleeuwse cijnsbetalingen uitvoerig geanalyseerd aan de hand van het oudst bewaarde cijnsboek van de Meierij van Den Bosch uit 1340 en de rekening van rentmeester Tieleman van Son uit dezelfde tijd.²⁵⁸⁰ Hij spreekt daarin de mening van Bezemer tegen, dat de meeste cijnzen hun oorsprong zouden hebben in het vercijsnen van villae of landgoederen van heren en abdijen.²⁵⁸¹ Hoewel aannemelijk is dat er vanaf het einde van de 12de eeuw nieuwe gronden werden ontgonnen - zo is er bijvoorbeeld in 1212 in Hoge- en Lagemierde sprake van de tienden “de novalibus terris, videlicet noviter excultis, que vulgo utfangi dicuntur”²⁵⁸² -, die in cijns zullen zijn uitgegeven, moet ook Van Asseldonk erkennen dat een deel van de cijnzen voor voormalig herengoed betaald zal zijn. Hij neemt daarbij aan dat dit maximaal 20% was van de 15.000 bunders, die hij - op basis van het cijnsboek van 1340 als door de hertog of zijn voorgangers in cijns uitgegeven - berekende. Omdat niet duidelijk is tot wanneer de omzettingen van horig goed in cijnsgoed zijn doorgegaan (aan de horigheid kwam pas omstreeks de helft van de 13de eeuw een einde), kan niet al te veel waarde worden gehecht aan zijn opvatting dat voor voormalig herengoed de cijns in oude penningen betaald werd.²⁵⁸³ Ondanks dit en het feit dat de berekening van het begin van de uitgiftes en het tempo daarvan door Van Asseldonk sterk theoretisch zijn, moet op basis van andere gegevens, zoals het ontstaan van Den Bosch in de loop van de 12de eeuw, waarbij de erven

²⁵⁷³ ARAB RK 5262 24-6-1434-23-6-1435.

²⁵⁷⁴ SADB HG 2202 16-4-1449.

²⁵⁷⁵ Vera 1993, blz. 177-178.

²⁵⁷⁶ Asseldonk 2002, blz. 188-189.

²⁵⁷⁷ BHIC RRG 1, f. 176v. 11-3-1655. Zie ook hoofdstuk 1.

²⁵⁷⁸ ARAB RK 5232, f. 1v.; BHIC RRG 89, f. 3 1621-22: “want d'erffenaem Lysbeth Leunis ende Jan van Hoppeneyken aldaer metter hertogen deylen, midts dat haer vorders die goederen mitten gertoge uytgegeven”.

²⁵⁷⁹ ARAB RK 5289 1-10-1474-30-9-1475, f. 1v.

²⁵⁸⁰ Asseldonk 1999.

²⁵⁸¹ Asseldonk 1999, blz. 34.

²⁵⁸² Camps 1979, blz. 176-177, nr. 107 1212.

²⁵⁸³ Asseldonk 1999, blz. 64.

tegen de cijns - die er later nog op rustte - zullen zijn uitgegeven,²⁵⁸⁴ de algemene bevolkingsgroei, het verdwijnen van de bossen, de hertogelijke bevolkings- en machtspolitiek, etc., worden aangenomen dat er vanaf het einde van de 12de eeuw veel nieuwe erven in cijns zijn uitgegeven. Dit impliceert dat mogelijk een deel van de cijnsgronden is uitgegeven door de graven van Gelre, die tot eind 1231 rechten in de Meierij pretendeerden te hebben.²⁵⁸⁵ Data die scherpe scheidingen markeren tussen de rechten van de hertog en de graaf zijn er niet; dat geldt ook voor de afstand van zijn pretenties op de rechten op de Eninge van de Kempen in 1203.²⁵⁸⁶ Het is daarmee niet zeker of de hertog een deel van zijn cijnzen aan de graaf heeft ontleend. Het is gemakkelijk denkbaar dat het verciijnzen van woeste gronden omstreeks 1200 zowel door de hertog als door de graaf werd ingezet, om ieders invloed in de Meierij te onderstrepen. Dat zal ten nadele van lokale heren en geestelijke instellingen gedaan zijn. Er zijn hierover verder geen verdere gegevens bekend, dan dat uit de rekening van de graven van Gelre van 1294/1295 blijkt, dat zij in elk geval het cijnsmetier goed kenden.²⁵⁸⁷

Waarom in 1421 en 1429 nieuwe cijnzen aan Diederik van Haestrecht te Tilburg betaald werden, is eveneens onduidelijk.²⁵⁸⁸ Diederik van Haestrecht had geen recht om woeste gronden in cijns uit te geven, want de heerlijkheid Tilburg was in pand gegeven. Hij had wel recht op de bij de verpanding reeds bestaande cijnzen²⁵⁸⁹ en zal die ook geïnd hebben.²⁵⁹⁰ De hertog behield zijn recht om nieuwe cijnzen te Tilburg uit te geven en dat deed hij ook, bijvoorbeeld omstreeks 1437 *“Van dien van Tilborch ende van Goerle den welken geconsenteerd is van hoere gemeynten uut te gheven C boenres, elken boenre op eenen halven ouden groten turnoysen jairlix ende erfelix chyns des die van Beke souden mogen uitgeven XII boenres onder den joncker van Petershem ende die van Tilborch ende van Goerle voirs den overloep der voirs C boenres onder myne genedigen heren des die voirs van Tilborch ende van Goerle uitgegeven hebben alrehande personen die daer af gesedt syn in den rentboeck van Oesterwyck gedragende ter sommen van XXXV s II d”*.²⁵⁹¹ De heer van Tilburg inde ook de zogenaamde *“Hoevelcijns”*.²⁵⁹² Verder was er nog de *“heer Folcaertscyns”* die in 1431 te Udenhout betaald werd. Met heer Folcaert zal Wouter Volcaert de hertogelijke rentmeester van de domeinen aan het eind van 13de eeuw of zijn zoon Johannes bedoeld zijn. Wouter was onder andere gegoed in Dongen, Bladel en Netersel en mogelijk Moergestel.²⁵⁹³ Hij had voor zover bekend geen rechten op woeste gronden onder Udenhout, maar Johannes zoon van wijlen heer Johannes Volkart alias Compain was wel hertogelijk leenman voor 2 hoeven (dus waarschijnlijk 32 ha.) grond in Udenhout.²⁵⁹⁴ Wijlen Johannes Volkart is waarschijnlijk dezelfde als de Johannes zoon van Wouter Volcart die in 1295 tezamen met zijn ouders en broer aan de hertog afstand deed van goederen die aan de familie Volcart behoorden.²⁵⁹⁵ Wouter of zijn zoon Jan zal waarschijnlijk net als de abdij van Tongerlo meegeprofiteerd hebben van de ontginning van het bos van Udenhout aan het einde van de 13de eeuw en daar goederen aan derden in cijns gegeven hebben.

2.4.8.7 Gebuurcijnzen

Gebuurcijnzen stonden anders dan grondgewincijnzen niet ten winne. Bij overdracht of overgang van het goed hoefde er dus geen extra cijns betaald te worden. Er zijn verschillende varianten gebuurcijns te onderkennen.

- Gebuurcijns om een recognitiecijns (zie hieronder) of een andere gebuurlijke last te kunnen betalen.²⁵⁹⁶ De regenten van een gemeenschap sloegen de cijns per cijnsplichtig erf om en droegen het bedrag van de cijns ineens af aan de cijnsheffer. Een voorbeeld hiervan is de gebuurcijns van Esch: *“Chynsboeck die men noempt gebuerchyns betaelt werdende op st. Lambertsdagh competerende aen den dorpe van Esch uyt welck chynsboeck den voorn. dorpe weder moet*

²⁵⁸⁴ Ik ga er hierbij vanuit dat bij een nieuwe nederzetting die door de hertog gestimuleerd werd, ook toen moderne economische principes werden toegepast.

²⁵⁸⁵ Camps 1979, blz. 228-229, nr. 153 11-11-1231. Afstand van de rechten op de graafschap Oedenrode, er bleven nog wat relaties tussen Gelre en de Meierij bestaan, zoals Geldrop en de families Van Vught/Van Meerwijk.

²⁵⁸⁶ Camps 1979, blz. 162-163, nr. 98 circa 1-10-1203, blz. 163-166, nr. 99 circa 1-10-1203.

²⁵⁸⁷ Meihuizen 1953; zie ook Wartena 1975.

²⁵⁸⁸ RAT Ra Oisterwijk 143, f. 90v. 1-5-1421; Ra Oisterwijk 146, f. 5 13-2-1429.

²⁵⁸⁹ ARAB RK 5232 7-5-1403-6-5-1404: tegenboeking van cijns Tilburg.

²⁵⁹⁰ Vergelijk RAT RA Tilburg 304 f. 49v. 17-2-1557: gewincijn aan de heer van Tilburg; idem RA Tilburg 305, f. 40v. 5-2-1560, f. 47v. 30-1-1560, f. 49 31-1-1560.

²⁵⁹¹ ARAB RK 5264 24-6-1437-23-6-1438.

²⁵⁹² RAT RA Tilburg 307, f. 78 16-3-1562..

²⁵⁹³ Camps 1979, blz. 514-515, nr. 412 9-4-1285, blz. 518-519, nr. 416 7-11-1285, blz. 636-637, nr. 526 13-10-1295; Dillo 2000, blz. 759-763, nr. 1256 19-2-1288, blz. 763-764, nr. 1257 2-4-1288

²⁵⁹⁴ Galesloot 1865, blz. 158, zie ook blz. 122, 123, 166, 182, 187.

²⁵⁹⁵ Camps 1979, blz. 636-637, nr. 526 13-10-1295.

²⁵⁹⁶ Zie ook Asseldonk 1999, blz. 33-34.

betaelen aende domeynen van Brabant de somme van seven gulden twee str jaarlycx ... 11-10-1681".²⁵⁹⁷ Dit type cijns is veelvuldig te vinden in de lasten die genoemd worden bij het vervreemden of delen van erven.

- Gebuurcijs in plaats van een grondgewincijns. Eind 17de eeuw en eerste helft van de 18de eeuw probeerden enkele dorpen grondgewincijnzen om te zetten in gebuurciijnzen om zo de gewinnen te ontlopen. Lierop kreeg in 1698 octrooi voor het uitgeven van 30 bunder (circa 40 ha.) tegen een gebuurcijs.²⁵⁹⁸ Regenten van Vught argumenteerden zo in 1725: "*dat de voornoemde gewinchyns een groot hinder en nadeel syn sal in de voornoemde verkopinge*" (van woeste gronden). Het werd toegestaan door de Raad van State.²⁵⁹⁹ De rentmeester van de domeinen maakte geen bezwaar tegen deze omzetting, hoewel het hem inkomsten zou gaan kosten.²⁶⁰⁰ Hij is daar wellicht voor gecompenseerd. En ook zal voor hem de inning gemakkelijker geweest zijn, daar hij in plaats van tientallen posten nu slechts één post hoefde te innen, waarvan de inning bovendien beter gewaarborgd was. Cromvoirt met Deuteren, dat de woeste gronden deelde met Vught, kreeg enkele jaren later dezelfde toestemming.²⁶⁰¹ In 1742 mochten Vught en Cromvoirt opnieuw gemene gronden uitgeven tegen een gebuurcijs.²⁶⁰² De particulieren die in Haaren in 1746 verzochten om gemene gronden te mogen incorporeren, hadden het kennelijk niet goed begrepen. Ze verzochten om gebuurcijs in plaats van gewincijns te mogen betalen en deze gebuurcijs meteen af te mogen lossen. De rentmeester, die advies gaf, vond het in elk geval maar raar: "*niet alleen vreemd, als waar van de suplianten selve by hun vors. requeste geen exempel bybrengen, maar ook geheel en al jegens de oude domaniale gewoonte als volgens welke van oude tyde herwaarts op perceelen van de gementen afgenomen altoos gewinchynsen syn begroot geworden...*".²⁶⁰³ De rentmeester, die pas nieuw was, had kennelijk geen weet van de eerdere uitgaven tegen gebuurcijs door zijn voorgangers. De gebuurciijnzen die men in Vught en Cromvoirt jaarlijks per bunder betaalde, waren even hoog als de gewincijnzen, namelijk 4 stuivers de bunder (circa 1 1/3de ha.). In Lierop moest men volgens het octrooi van 1698 12 stuivers de bunder betalen. Toen het in de 2de helft van de 18de eeuw gemakkelijker en later zelfs gebruikelijk werd de cijnsen meteen bij de aankoop van de gronden af te lossen verdween vermoedelijk de behoefte aan uitgeven in gebuurcijs.
- Het lijkt voorgekomen te zijn dat gebuurciijnzen ook direct wel door de rentmeester geïnd werden. Een frase in een ambtsbericht van de rentmeester aan de Raad van State duidt daarop: "*so daer van verscheydene exempelen syn in 't grond gebuurchynsboek van het comptoir het welk over de huysen en d erven binnen dese stad 's Bosch geheven ende gecollecteerd werd*".²⁶⁰⁴ In het manuaal van rentmeester Victor van der Moelen met ontvangsten uit 1515 staan onder Den Bosch ook geen gewinnen vermeld, in tegenstelling tot Orthen en Rosmalen, zodat het om echte gebuurcijs lijkt te gaan.²⁶⁰⁵

In Tilburg was er naast de gebuurcijs sprake van een gezworen cijns en van een wildercijns en in Haren van een gemeyntecijns en ook een wildercijns.²⁶⁰⁶ Het gaat hier waarschijnlijk om gebuurciijnzen.²⁶⁰⁷ Mogelijk gaat het om de wildercijnzen die niet ingezetenen van Oisterwijk betaalden voor het gebruik van de gemeynt van Oisterwijk.²⁶⁰⁸

2.4.8.8 Recognitieciijnzen

Hoewel ook de grondgewincijnzen en de gebuurciijnzen de erkenning van de rechten van de grondheer inhielden, werden er door de hertogelijke rentmeester nog aparte recognitieciijnzen geïnd. Dat waren naast cijnsen die bij de uitgifte van de gemene gronden waren overeengekomen, ook cijnsen voor het oprichten van molens, het houden van markten, het recht van voorpoting, het recht om accijnzen te innen, het recht om eendekooien te houden, etc., etc.²⁶⁰⁹ De administratie van de cijnsen voor de uitgaven van de gemene gronden is wat rommelig, voor een deel staan ze in de (gewin)cijnsboeken vermeld als bijvoorbeeld "*vicini*

²⁵⁹⁷ BHIC AA Esch 1301-1814, nr. 55.

²⁵⁹⁸ BHIC RRG 16, resolutie Staten-Generaal 17-9-1698.

²⁵⁹⁹ BHIC RRG 5, f. 56 26-9-1725.

²⁶⁰⁰ BHIC RRG 27, f. 32 22-9-1724.

²⁶⁰¹ BHIC RRG 5, f. 162 9-6-1729.

²⁶⁰² BHIC RRG 6, f. 159v. 25-4-1742, f. 178v. 29-6-1742.

²⁶⁰³ BHIC RRG 31, f. 144 14-6-1746.

²⁶⁰⁴ BHIC RRG 33, f. 127v. 1-11-1751.

²⁶⁰⁵ BHIC RRG 86, f. 62 1515.

²⁶⁰⁶ RAT RA Oisterwijk 143, f. 20 30-12-1419, f. 62v. 2-7-1420, f. 81 5-3-1421, f. 85v. 6-4-1421; Ra Oisterwijk 144, f. 9 5-2-1422; RA Oisterwijk 146, f. 11 24-4-1429; Ra Oisterwijk 147, f. 30 3-6-1430, f. 38v. 27-8-1430.

²⁶⁰⁷ Zie voor nog een paar voorbeelden Asseldonk 2002, onder andere blz. 189-190.

²⁶⁰⁸ RAT AA Oisterwijk 1390-1921, 117-120.

²⁶⁰⁹ BHIC RRG 287; zie ook RRG 1, f. 54v. 27-2-1649 inzake St. Oedenrode.

villarum de Berze de communitate”,²⁶¹⁰ dus als inwoners van de dorpen van Berze (Oost- en Middelbeers) van de gemene gronden. Voor een ander deel stonden ze in het zogenaamde Rouboeck.²⁶¹¹ Tot in de 18de eeuw werden nieuwe recognitiecijzen opgelegd, zoals bijvoorbeeld bij het in 1752 verlenen van een octrooi aan Deurne om 200 lopense steriele en inculte gronden te verkopen of in dat zelfde jaar het octrooi van Drunen om de gemeeynten de Sacht en de Donkdellen voor 20 jaar te verhuren.²⁶¹²

2.4.8.9 Cijzen in natura

Naast cijzen in geld kwamen ook cijzen in natura voor. Over het algemeen waren dat hoenderen. De heer van Boxtel haalde jaarlijks ongeveer 650 cijnshoenderen op en daarnaast ook “*vastelavonthoenderen*” en “*meijverkenen*”.²⁶¹³ Voorts werden ook wel cijzen in graan betaald, bijvoorbeeld te Vessem.²⁶¹⁴ Er is wel gesteld dat cijzen in natura (hoenders, meivarkens) ouder zijn dan cijzen in geld, dus dat gronden waarop een cijns in natura rust eerder zijn uitgegeven dan gronden waarop een geldcijns drukt. Dat berust dan op de redenering dat er in de middeleeuwen geen of weinig geld in omloop was. Dit zou dan zeker gelden voor het platteland. Deze redenering is niet onaantastbaar. In de 13de eeuw ontstonden er in de Meierij nieuwe nederzettingen en er kwam een einde aan de horigheid. Daarmee veranderden ook de juridische verhoudingen (pacht, cijns). Voor het nieuwe economisch verkeer dat daarmee ontstond was de beschikbaarheid van geld essentieel voor een vlotte en eenvoudige afwikkeling van zaken. Aan het eind van de 13de eeuw blijkt dat betrekkelijk kleine gemeenschappen over grote sommen konden beschikken waarmee ze de voorlijven of prelevia van de door hun aangekochte gemene gronden betaalden. Verplichtingen in natura verdwenen echter niet. In de 14de en 15de eeuw werden in Den Bosch veel erfpachten afgesloten tegen een roggerente. Dat was praktisch voor de ontvanger want een deel van zijn behoefte aan levensmiddelen was daarmee gedekt. Het bood bovendien mogelijkheden tot speculatie in slechte tijden. Twee betalingssystemen bleven op deze wijze naast elkaar bestaan. Daarnaast is het niet onmogelijk dat hoendercijzen en meivarkens²⁶¹⁵ al tijdens de periode van horigheid werden geheven, bijvoorbeeld voor het gebruik van bossen, zoals het akeren van varkens.

2.4.8.10 Aflossing of afkoop van cijzen

De grondgewincijzen legden enerzijds de persoonlijke relatie met de heer en anderzijds hielden ze ook een ‘eigendomsvoorbehoud’ van de heer in. De heer kon zijn cijnsboek verkopen, net als hij eerder het goed met de horige daarbij kon verkopen. Deze cijzen waren tot het midden van de 16de eeuw in beginsel niet aflosbaar of afkoopbaar.²⁶¹⁶ Er waren echter enkele uitzonderingen. In 1453 losten het Convent van Baseldonk en de Tafel van de H. Geest (de armenzorg van Den Bosch) twee cijzen af. Wellicht zijn deze aflossingen in verband te brengen met de vele omzettingen van leengoed in allodiaal goed bij middeleeuwse schenkingen aan geestelijke instellingen.²⁶¹⁷ De derde uitzondering was de lossing van de cijns uit de Vloet (Best) door Willem Dicbier. De omstandigheden die daartoe leidden zijn niet duidelijk. Willem was in deze tijd in een proces verwikkeld over gebruiksrechten op deze gemeeynt.²⁶¹⁸ Helder is evenwel dat Willem Dicbier daarvoor enige jaren rentmeester van de domeinen in Den Bosch was²⁶¹⁹ en als

²⁶¹⁰ Bijvoorbeeld ARAB RK 45038, 45040, 45068, resp. 1340, 1380 en 1542.

²⁶¹¹ ARAB KR met betrekking tot Den Bosch, passim; BHIC RRG 86, f. 62 1515; RRG 227; RRG 287.

²⁶¹² BHIC LT 61, 18-5-1752, 11-10-1752, f. 6.-.- per jaar voor Deurne, f. 3 per jaar Drunen; RRG 33, f. 200v. 10-4-1752 “*en gemerkt ‘er verscheyde exempelen syn, dat de dorpen en heerlykheeden in de Meyerye van ‘s Bosch aen ‘t comptoir der domeynen te ‘s Bosch jaerlyx vergelden recognitiechynssen ter saake dat by den souverain aen hen vergunt is geworden eenige bunderen van haere gemeente te verkoopen, gelyk daer van jaerlyx in de domeyne reekening nog huyden ten dage verantwoording geschiet ter generaliteyts reekenkamer als namentlyk f 16.-.- wegens Dommelen voor het octroy om te mogen verkoopen negen bunder van haer gemeente, f. 4.-.- wegens Bladel voor tien bunderen, f. 3.-.- wegens Druene om te mogen verhuieren seekere haere gemeente genaemd De Sacht en Donkdeelen f. 3.1.14 wegens Vugt om te hebben mogen verkoopen een gedeelte van haer ledig leggende gemeente f. 1.11.6 wegens Cromvoirt uyt oorsaake als voor f.10.-.- wegens Schyndel voor ‘t octroy om vyftig bunderen van haere gemeente te mogen heben verkopen dat ten 13den en laastelyk aan ‘t corpus van Deurne en Liessel soude kunnen werden geinjungeert in recognitie van deze haer ho mo permissie of octroy jaerlyx aen t comptoir der voors domeynen te ‘s Bosch te sullen moeten betaelen ses guldens mits alvorens de voors verkopinge doende daer van passerende behooryke verbandbrieven ter Leen- en Tolkamer te ‘s Bosch op peene van nulliteyd”.*

²⁶¹³ SADB RA Den Bosch 1175, f. 219 begin maart 1370; RA Den Bosch 1198, f. 285v. 26-1-1429; RA Den Bosch 1201, f. 46 5-2-1431, f. 46v. 5-2-1431; RA Den Bosch 1205, f. 72bis-verso 28-5-1435; RA Den Bosch 1222, f. 70v. 17-6-1452; ARAB RK 19233-19249 rekeningen van de heerlijkheid Boxtel 1558-1576, passim.

²⁶¹⁴ Vera 1992, blz. 176-178.

²⁶¹⁵ Deze werden door de heer van Boxtel geheven. Ook Willem van Gent inde een cijns uit varkens (Kappelhof 1988).

²⁶¹⁶ Vergelijk Bezemer 1889, blz. 105, 158-159, 162-163. Bezemer kende blijkbaar de aflossingen van de jaren 1560 niet.

²⁶¹⁷ Leenders 1996a, blz. 202 onder verwijzing naar Genicot. Meierijsse voorbeelden: de opdracht door Albert van Dinther aan de abdijs Berne tussen 13 mei en 4 juni 1196 (Camps 1979, blz. 145-147, nr. 85), de opdracht door Gijsbert van Tilburg van de tiende van Tilburg die hij van de hertog in leen hield, aan de St. Geertrudisabdijs te Leuven, waarvan de hertog een allodium heeft gemaakt (Camps 1979, blz. 284-286, nr. 205 6-12-1244 en blz. 286-287 nr. 206 14-12-1244).

²⁶¹⁸ ARAB RK 5270-II 1-1-1453-31-12-1453.

²⁶¹⁹ ARAB RK 2413 1444 f. 2, 1445 f. 2, 1446, f. 2; RK 2414 1447 f. 2.

zodanig financieel dan wel anderszins een bijzondere relatie met de hertog had. Godding vermeldt een hertogelijke ordonnantie uit 1463 die het mogelijk maakte om in het verwoeste Steenberghe cijzen en renten af te kopen. Volgens art. 6 van deze ordonnantie was deze maatregel voor heel Brabant van toepassing.²⁶²⁰ Daarmee zal bedoeld zijn dat ze niet alleen gold ten aanzien van renteheffers in Steenberghe zelf, maar ook ten aanzien van degenen die elders gevestigd waren. Uit de praktijk van de rentmeestersrekeningen blijkt namelijk niet dat deze regeling ook van kracht was voor de hertogelijke cijzen.

In het midden van de 16de eeuw veranderde dit beleid. Enerzijds had dit te maken met het Spaanse staatsbankroet van de jaren 1550-1560,²⁶²¹ anderzijds blijkt dat men anders gaat kijken naar de cijnsrelatie. Op 4 juni 1557 verleenden de Staten-Generaal koning Philips II toestemming om voor 600.000 gulden aan domaniale goederen te verpanden, na hem eerder een bede te hebben geweigerd. Niet alleen door verpanding, maar ook door het mogen afkopen van cijzen, graanrenten en dergelijke mocht dit bedrag gerealiseerd worden. Om de hoogte van de aflossingssom te bepalen werd het jaarbedrag van de cijns met een zekere factor, de penning 'XX',²⁶²² vermenigvuldigd. Dit systeem was algemeen bekend in verband met het middeleeuwse woekerverbod. Om dat verbod, dus het renteverbod, te omzeilen, kocht men een jaarlijkse rente tegen een bepaald bedrag. Leende men (in onze termen) bijvoorbeeld 100 gulden uit tegen een rente van 5%, dan verkocht men een rente van 5 gulden die losbaar was tegen de penning 20. Iedere rentegulden moest dus afgelost worden met 20 gulden. Aangezien er hier 5 gulden rente werd betaald, was de af te lossen som 100 gulden.

De cijzen konden afgelost of afgekocht worden tegen verschillende tarieven:

Cijzen groter dan een schelling Leuvens te lossen de penning 32.

Kapoenen en ganzen te lossen de penning 36.

Cijzen kleiner dan een schelling Leuvens te lossen de penning 36.²⁶²³

Gezien het feit dat er in 1564 al voor ongeveer 2000 lb of meer was afgelost,²⁶²⁴ moeten cijnsgelders een zekere bereidwilligheid hebben gehad om hun goed van de cijzen te bevrijden. De onzekerheid van binnenlandse oorlog die enkele jaren later uitbrak, zal hier een eind aan hebben gemaakt, maar helemaal is het aflossen niet gestaakt, gezien het octrooi dat Tilburg in 1601 kreeg om de cijzen van 251 bunder nieuw uitgegeven grond te lossen tegen de penning 32²⁶²⁵ en de toestemming voor particulieren in Tilburg in dat zelfde jaar en in 1611 om cijzen af te lossen.²⁶²⁶ De mogelijkheid tot het afkopen van cijns bleef ook anderszins aanwezig. Bij het eerder vermelde akkoord dat Oirschot in 1611 met de rentmeester van de domeinen sloot over de niet verantwoorde en volgens Oirschot door het verdwijnen van de documenten niet te verantwoorden uitgaven van gemene gronden, werd bepaald dat Oirschot voor die gronden 600 gulden zou betalen.²⁶²⁷ Omdat men zogenaamd niet meer wist wat en waar er precies uitgegeven was, kon men aan de uitgegeven gronden ook geen cijzen verbinden. De facto komt dit neer op het afkopen van de cijzen. Omstreeks die tijd had de rentmeester erg veel moeite met het innen van de jaarlijkse cijnsbedragen. In 1600 moest hij 640 pond als niet inbaar afboeken, in 1601 was dat 389 pond.²⁶²⁸ Dit terwijl het totale cijnsbedrag volgens de rekening ongeveer 1100 pond bedroeg, waarvan 170 pond uit huizen binnen het veilige Den Bosch gelegen.²⁶²⁹

²⁶²⁰ Godding 2006, blz. 49; Godding 2005 blz. 539-541, nr. 319 29-1-1463.

²⁶²¹ Kappelhof 1984, blz. 88, 127 noot 14; Blockmans 1997, blz. 86; Schepper 1996, blz. 23; Baelde 1965, blz. 175. Voor de verschillende ontwikkelingen in deze periode rondom de domeinen zie Baelde 1971.

²⁶²² XX staat hier uiteraard voor in te vullen met een bepaald getal, er is niet het Romeinse cijfer 20 mee bedoeld.

²⁶²³ ARAB KR 6407 7-2-1564 (1565?), verwijzing naar resolutie 18-10-1563 (of 1564), verwijzing naar eerdere instructie 30-7-1562 verwijzing naar resolutie Staten-Generaal 4-6-1557; Zie ook Heurn 1776a deel 2, blz. 4.

²⁶²⁴ ARAB KR 6674, ls. 27-1-1572; RK 5379 1-10-1561-30-9-1562, f. 68 lossen van cijzen tegen de penning 36, penning 32, Oisterwijk, Bergeyk, Eersel, Vught, Gestel, Orten, Oss, Hees, Den Bosch, Dungen, totaal XIXc LXXVII lb IIIIs V d XXII ½ t. Het aflossingsbedrag bedroeg dus bijna 2000 pond; RK 5381 1-10-1563-30-9-1564, f. 68v-71 lossingen Eersel, Bergeyk, Oisterwijk, Mierde, Hees en Orten XXXIII L XIII S X d 1/2 t., mogelijk ook nog 132 lb 18 s 3d 3 t.

²⁶²⁵ ARAB RK 304, f. 51v. 22-8-1601 (Kappelhof 1996a); Bezemer 1889, blz. 105, zonder bronvermelding, noemt als jaar van het octrooi 1597. In dat jaar had Tilburg een nieuw octrooi verkregen om gemene gronden te verkopen.

²⁶²⁶ ARAB RK 5417 1-10-1600-30-9-1601, f. 145v.; RK 306, f. 131 16-12-1611: toestemming voor Hendrik Cornelis de Crom te Tilburg om cijns van 10 sch uit 3 ½ bunder land gekocht uit de gemeente te lossen met de penning 40. Het verzoek om een soortgelijke cijns uit de 5 bunder 6 lop zaat uit de gemeente van Heukelom te mogen lossen wordt geweigerd. De toestemming gaat dus waarschijnlijk terug op het octrooi van 1601.

²⁶²⁷ ARAB RK 5427 1-10-1610-30-9-1611, f. 148; RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, resolutieboeken R 195 31-5-1643.

²⁶²⁸ ARAB RK 5416 1-10-1599-30-9-1600, f. 234 ev.; RK 5417 1-10-15600-30-9-1601, f. 145v.

²⁶²⁹ Optelling van de posten ARAB RK 5416 1-10-1499-30-9.-1600, f. 1-157. NB: diverse plaatsen waren omstreeks 1560 als heerlijkheid verpand, de cijzen daar werden door de pandheren geheven.

In de jaren '50 van de 17^e eeuw wordt er orde gesteld op de inkomsten uit de Meierij ten behoeve van de staat. Naast het opleggen van nieuwe belastingen en het verkopen van geestelijke goederen, besluiten Staten-Generaal en Raad van State in 1657 en 1658 om de grondcijnzen, renten en erfpachten in het district van de rentmeester van Den Bosch aflosbaar te maken.²⁶³⁰

De volgende voorwaarden waren daarbij van toepassing:

“te weten dat een myte ofte penninck Artoys tot twaelf diergelycke penningen oft een stuyver Brabants sal mogen worden gelost ten penningh hondert

‘t gene boven den voorsz. stuyver tot thien stuyvers beloopt ten penningh tsestich die excederende de voorsz. thien stuyvers tot twintich stuyvers ten penningh vyf en vyftich ende alle de vordere die boven de twintich stuyvers jaerlycx belooopen ten penningh vyftich hoenderen, capoenen, terwe, rogge, gerste, haver ende andere diergelycke recognitien te reguleren naar proportie”.

De voorwaarden waren dus aanmerkelijk ongunstiger dan 100 jaar eerder. Of er veel belangstelling voor bestond is bij het ontbreken van rekeningen over die periode niet duidelijk. Het feit dat de Raad van State op 4 juni 1661 nog een waarschuwing deed uitgaan, dat de periode van aflossing nog een jaar verlengd zou worden en dat daarna aflossing alleen nog mogelijk was tegen een hoger tarief, doet vermoeden dat de belangstelling niet al te groot was.²⁶³¹ Het was overigens niet de bedoeling dat de cijnzen in de verpande heerlijkheden zouden worden afgelost. Een resolutie van de Raad van State van 24 mei 1662 nam daar stelling tegen, omdat daardoor de waarde van de pandheerlijkheden verminderd werd.²⁶³² Ook deze aflossingsregeling bleef bijna een eeuw marginaal voortbestaan. Er blijken verzoeken te zijn geweest in 1674, 1677, 1697, 1706, 1715, 1729, 1734 en 1746.²⁶³³ De aflossingsvoet werd daarbij gunstiger. Vanaf 1729 werd aflossing tegen 33 1/3de van de jaarcijns toegestaan.²⁶³⁴ In St. Oedenrode mocht in 1752 iedere koper van gemene gronden in 1749 “zyn gebuurchijs” tegen de penning 33 1/3de aflossen.²⁶³⁵

Op 11 maart 1755 kwam de Raad van State met een resolutie waarin hernieuwing van de regeling van 1658 werd afgekondigd. Particulier Hendrik Bernard Martini werd op 31 maart 1755 (waarschijnlijk op basis van deze resolutie) verwezen naar het plakkaat van 23 januari 1658 en de publicatie van 4 juni 1661 en de daarbij behorende tarieven.²⁶³⁶ Dezelfde Raad had 2 maanden eerder, op 10 januari 1755, een resolutie afgekondigd die slechts voor het aflossen aan de rentmeesters van de geestelijke goederen gold. Deze regeling hanteerde het aanmerkelijk gunstiger tarief, dat in de praktijk van de rentmeester van de domeinen ook al toegepast was, namelijk aflossing met een som van 33 1/3de maal de jaarcijns. Op 18 maart 1765 besliste de Raad van State in het geval van Deurne echter dat de gunstige regeling niet van toepassing was en dat het Deurne vrijstond af te lossen op grond van de resolutie van 4 juni 1661, dus met een verhoging van een derde ten aanzien van de resolutie van 1658.²⁶³⁷ In 1768 (dus 3 jaar na ‘Deurne’) kreeg Sint Oedenrode toestemming om 200 bunder (circa 265 ha.) gemene gronden te verkopen en uit de koopenningen de verschuldigde cijns tegen 17 stuivers per lopense (circa 1/6de ha.) af te kopen. Dat was tegen de penning 34 (feitelijk de penning 33 1/3de naar boven afgerond) en er werd daarbij verwezen naar de publicatie van 10 januari 1755.²⁶³⁸ In het jaar daarop kreeg vervolgens Deurne toestemming om 600 lopense (circa 100 ha.) uit te geven en de cijnzen daar van af te lossen tegen 17 stuivers voor iedere per lopense verschuldigde halve stuiver cijns.²⁶³⁹ In de daarop volgende jaren werd bij het verwerven van octrooi voor het uitgeven van gronden aan particulieren regelmatig bedongen dat de cijnzen meteen tegen 17 stuivers per lopense konden worden afgelost: Schijndel 1769, Lierop 1776, Veghel 1781, Erp 1784, Rosmalen 1785, Vught 1785.²⁶⁴⁰ Ook particulieren die rechtstreeks toestemming van de Raad van State vroegen kregen de mogelijkheid tegen dezelfde 17 stuivers per lopense af te lossen.²⁶⁴¹ In de resoluties van de Raad van State 19 mei 1786 en 4 januari 1787 inzake de uitgaven van kleine percelen gemene gronden door tussenkomst van de Leen- en Tolkamer werd de aflossing tegen 17 stuivers de lopense verplicht

²⁶³⁰ BHIC PL 43, resolutie Raad van State, 23-1-1658; SADB HG ongeïventariseerde stukken, formulier met verwijzing naar eerdere resoluties Staten-Generaal 10-11-1657 en 29-12-1657.

²⁶³¹ BHIC RRG 32, f. 164v. 6-9-1750.

²⁶³² BHIC PL 58; RRG 11.

²⁶³³ BHIC LT 45 14-11-1674; RRG 18, f. 117 1676; RRG 30, f. 99v. 5-6-1737; RRG 31, f. 162 11-7-1746; RRG 32, f. 164v. 6-9-1750.

²⁶³⁴ BHIC RRG 30, f. 99v. 5-6-1737; RRG 31, f. 135v. 24-4-1746.

²⁶³⁵ BHIC LT 61 11-2-1752.

²⁶³⁶ BHIC LT 63 31-3-1755.

²⁶³⁷ BHIC RRG 15, ls. 18-3-1765.

²⁶³⁸ BHIC LT 140, f. 146 30-8-1768.

²⁶³⁹ BHIC LT 69 3-7-1769.

²⁶⁴⁰ BHIC LT 69 28-4-1769, 3-7-1769; LT 72 8-7-1776; LT 74 7-2-1781; LT 76 3-9-1784, 7-1-1785, 4-11-1785.

²⁶⁴¹ BHIC LT 76 7-4-1784; LT 78 26-9-1788, 15-10-1789.

gesteld.²⁶⁴² In zijn resolutie van 10 augustus 1790 werd dit herhaald.²⁶⁴³ En ook de resolutie van de Representanten van het Volk van Bataafsch-Brabant van 28 november 1797 handhaafde deze verplichte aflossing.

Met de eigendomsovergang van de gemene gronden van domeinen naar de burgerlijke gemeenten verdween bij het uitgeven van nieuwe gronden het opleggen van cijnzen aan domeinen. De bestaande cijnzen waren sinds het laatste kwart van de 16de eeuw, toen de cijnsboeken gaandeweg de tijd in moderne munt, met de stuiver als basis, werden vernieuwd,²⁶⁴⁴ steeds minder waard geworden. De stuiver was niet alleen rekenmunt maar ook reële munt waardoor de verrekeningen tussen rekenmunt en reële munt achterwege konden blijven. De inflatie werkte echter zo wel harder door. De bijkomende lasten van de cijns, het jaarlijks betalen, etc. wogen steeds minder op tegen de financiële last, waardoor in de 19de eeuw steeds meer cijnzen afgelost werden. Aan het begin van de 20de eeuw waren de meeste cijnzen afgelost. Slechts een enkele behoudende cijnsgelder of instelling betaalde ze nog, zoals bijvoorbeeld de fundatie Laurens van der Aa die eerst op 2 maart 1916 aan het domeinkantoor Oirschot elf cijnsjes variërend van 5 cent tot 2.50 tegen de penning 15 aflost met een totaal van f 55.58. Na deze aflossing stonden er bij dit kantoor nog 4 cijnzen open. De laatste daarvan werd op 4 december 1950 tegen de penning 20 afgekocht. Eerder, in 1866 hadden de naburen van de Biestse gemeente en Houtakker onder Hilvarenbeek hun voor de gemeynt verschuldigde cijns van f 1.35 ½ per jaar afgelost.²⁶⁴⁵ De laatste domaniale grondheerlijke cijns in de Meierij, namelijk f 2.05 aan de heer van St. Michielsgestel, werd gelost op 14 november 1956. De lossing vond plaats tegen de penning 5 in plaats van de penning 20; de minister had hier speciaal toestemming voor verleend.²⁶⁴⁶

2.4.8.11 Cijnsboeken

Zoals hiervoor al aangegeven waren de oudste cijnsboeken persoonsgericht en niet perceelsgericht ingedeeld. De cijnsplichtigen werden onder de eerste letter van hun voornaam of groepsaanduiding, bijvoorbeeld “*liberi*” (de kinderen van) onder de L, opgenomen. De naam van een nieuwe rechthebbende, een koper of erfgenaam, werd boven de naam van de oude rechthebbende opgeschreven. Met de inrichting van de cijnsboeken werd daar vanaf de 15de eeuw rekening mee gehouden, door het reserveren van ruimte tussen de verschillende cijnsposen. De jaarlijkse betaling werd geregistreerd door middel van een jaarletter in de marge. Na verloop van enkele tientallen jaren waren zowel de marges als de tussenruimten veelal op. Voor sommige posen, waar veel mutaties waren geweest of waar veel rechthebbenden waren, moest men al eerder naar lege bladzijden uitwijken. Als de boeken op die manier langzaam volgekrabbeld waren, moesten ze vernieuwd worden. Vanaf de 15de eeuw moest de Rekenkamer daar toestemming voor geven, want de vernieuwing vormde een kostenpost. In het nieuwe boek werden de vigerende cijnsplichtigen op volgorde van hun voornaam ingeschreven, met daaronder de voorgaande cijnsgelders. Was die lijst te lang, dan werd ze ingekort. Op deze wijze bleef er een relatie met de oude cijnsboeken bestaan en was het op een eenvoudige manier mogelijk om bij discussie of om andere redenen de betalingsgeschiedenis en de voorgaande cijnsplichtigen terug te volgen. Voordat de nieuwe cijnsboeken in gebruik werden genomen werden ze eerst gecollationeerd, dus onderling vergeleken, door de mannen van leen.²⁶⁴⁷

Vanaf het einde van de 16de eeuw gaat men meer aandacht schenken aan de cijnsplichtige percelen en hun ligging. Bij nieuwe uitgiften van erven worden de percelen dan met hun belendingen aangeduid. De cijnsplichtigen blijven uiteraard ook vermeld. Een resolutie van de Raad van State uit 1731 schreef voor “*dat op de lysten der chyns- en rentgelders worden gesteld alle moogelijke elucidatien*”.²⁶⁴⁸ Ook de pandheren van de heerlijkheden moesten aan deze kwaliteitseis voldoen. Rentmeester Gysbert Pieck van Thienhoven schreef in 1688 de heren van Oerle, Veldhoven, Helvoirt en Esch aan: “*dat sy aen den remonstrant sullen hebben over te leveren binnen den tyd van ses weeken perfecte grondchynsboeken met pandstellingen en regenoten van de voorsz. panden...*”.²⁶⁴⁹ De bedoeling was hier dat als de verpande

²⁶⁴² BHIC PL 1780, 1797.

²⁶⁴³ RHCE AA Waalre 29.

²⁶⁴⁴ ARAB RK 301, f. 80 24-6-1574, toestemming voor de raad en rentmeester generaal om de cijnsboeken te vernieuwen en in het Nederlands te stellen; BHIC RRG 125-282, de nieuwere boeken zijn in het Nederlands opgesteld en er is meer aandacht voor de ligging van het perceel.

²⁶⁴⁵ BHIC DK, nrs. 545, 546.

²⁶⁴⁶ BHIC DID, 84 nr. 13. De minister had er al eerder op aangedrongen om de cijnzen af te lossen, dit ongetwijfeld vanwege de kosten die de administratie met zich meebracht. Ls. achterin deel 84 15-11-1956, inzake aflossing in Zundert.

²⁶⁴⁷ ARAB KR 1893-5bis: attestaties door leenmannen over het collationeren van de boeken. Zie voor de mannen van leen hoofdstuk 3.

²⁶⁴⁸ Scheltus 1746, blz. 1245.

²⁶⁴⁹ BHIC RRG 2, f. 161 26-6-1668.

heerlijkheden zouden worden gelost, de rentmeester wat betreft de cijnzen dan niet met lege handen zou staan, omdat ze verwaarloosd, verduisterd of aan de pandheer afgelost waren. Een andere nieuwigheid was het maken van “*loopers omme tot den ontfang buyten geemployeert te worden*”.²⁶⁵⁰ De cijnsboeken werden vanouds in tweevoud uitgevoerd, waarvan één exemplaar werd meegenomen bij het innen van de cijns in de diverse cijnsplaatsen in de Meierij. Dat maakte de administratie evenwel kwetsbaar: “*overmits die gevanckenisse van zynen clercq die welcke metten dobbele vande deser rekeninghe ende een bescheede op desen artikel dienende van den vrybuyteren is affgeworpen*”.²⁶⁵¹ Bovendien waren de grote en dikke cijnsboeken lastig te vervoeren en te hanteren.

2.4.8.12 Datum en plaats van heffing

Datum en plaats van heffing lagen vanouds vast. De rentmeester of zijn klerk kwam op vaste dagen en tijdstippen naar een plaats om daar de cijnzen te innen. Van Asseldonk heeft aan de reguliere inning uitgebreid aandacht geschonken.²⁶⁵² In tijden van oorlog werd de reguliere gang van zaken verstoord.²⁶⁵³ Zoals hierboven al is gebleken, waren de rentmeester en zijn personeel dan niet veilig op het platteland. Aan het eind van de 16de eeuw probeerde rentmeester Symon Fierlants zijn rentes thuis in De Blauwe Leeuw aan de Vughterstraat in Den Bosch betaald te krijgen: “*Beerze des smaendaechs nae St Dionysdach, Vesseem Sondaechs nae sinte Dionysdach, Wintelre smaendaech na sinte Dionysdach*”.²⁶⁵⁴

Na de val van Den Bosch in 1629 was de Meierij omstreden gebied, waar twee partijen de zeggenschap claimden.²⁶⁵⁵ Er waren dan ook twee rentmeesters van de domeinen, één aan de Spaanse kant en één aan de Staatse kant. De Spaanse rentmeester resideerde eerst in Antwerpen en vervolgens “*aen de Veemerct tegenover de dry coningen*” in Breda tot deze stad in 1637 in Staatse handen kwam.²⁶⁵⁶ Beide rentmeesters probeerden de domaniale inkomsten te innen en voerden een pamflettenoorlog met elkaar waarbij over en weer verboden werd met de andere partij samen te werken.²⁶⁵⁷ De Staatse rentmeester had nog een andere handicap. Na de val van Den Bosch in 1629 had de Spaanse rentmeester de stad kunnen verlaten met medeneming van veel relevante ambtelijke bescheiden.²⁶⁵⁸ Van de cijnsboeken had hij alleen de zogenaamde binnenboeken met cijnzen die in Den Bosch zelf geheven werden en het “*Rouboeck*”, een verzameling van voornamelijk recognitiecijnzen voor onder andere molens, marktrechten, heffingsrechten van accijns, gebruiksrechten op gemene gronden etc., achter moeten laten.²⁶⁵⁹ Nu was weliswaar Gerard van Kelst, die tot zijn vertrek in 1629 de Spaanse rentmeester had gediend,²⁶⁶⁰ overgestapt naar de Staatse zijde, maar deze zal niet alle duizenden cijnsplichtigen met naam hebben gekend en bovendien zou het bewijs van de cijnsplichtigheid hebben ontbroken.²⁶⁶¹ Een cijnsheffer kon namelijk betaling van grondcijnzen slechts vorderen op grond van zijn authentiek cijnsboek.²⁶⁶² Kort na de afkondiging van de Vrede van Munster gaf de Rekenkamer te Brussel aan de laatste Spaanse rentmeester voor de Meierij van Den Bosch de opdracht de cijnsboeken over te brengen naar Brussel,

daar: “*by het tractaet van peys tusschen den coninck van Spaegniën ende de staeten van de Vereenichde Nederlanden nu onlancx vercondicht besproken is dat de Meyerye van s'Hertogenbosche aen hun zal blyven end dat sylieden apperentlyck ter oirsaecken van dyen u zullen commen affysschen alle de cheynsboecken van de vors quartiere onder u berustende ende dat men (achtervolghens den inhoud van het voers tractaet) t zelve aen hun nyet en zal connen weygeren zoo versoecken wy u end nyetemin in den naem ende van weghe zyn ma.t. bevelen (indyen ghy op dat stuck aengesproken wordt van weghe de voers staeten van Hollant aleer de voers cheynsboecken te laten volghen) daerop te versoecken onse ordre ende te houden (soo vele alst mogelyck sal wesen) besundere goede aanteeckeninge der selver by additie van uwe manualen van de leste herbrengers van de cheynsgelders ende vande gronden van dyen oft landen daer op*

²⁶⁵⁰ BHIC RRG 2, f. 157v. 28-10-1665.

²⁶⁵¹ ARAB RK 5407 1-10-1590-30-9-1591, f. 148v.

²⁶⁵² Asseldonk 1999, blz. 69-81.

²⁶⁵³ Zie ook Bezemer 1889, blz. 140-141.

²⁶⁵⁴ ARAB KR 1893-5 21-9-1593. Deze data wijken af van de door Van Asseldonk genoemde.

²⁶⁵⁵ Beermann 1940, passim.

²⁶⁵⁶ Beermann 1940, blz. 10, 80; RHCE AA Oirschot ongeïnvantiseerd, resolutieboeken 4, 22-6-1632; AA Oirschot ongeïnvantiseerd, resolutieboeken 186, 17-4-1633, 15-10-1633; AA Oirschot ongeïnvantiseerd, resolutieboeken 195, 31-5-1643; ARAB RK 5447 1-10-1634-30-9-1635 f. 358v.; KR 6407 11-11-1635 en 5-7-1636; KR 7053 25-9-1634.

²⁶⁵⁷ ARAB KR 1893-2 27-11-1629, 12-12-1629; KR 6407 1636, KR 6409 14/30-9-1646; Beermann 1940, blz. 11, 19-20, 27, 29, 36; RHCE AA Oirschot ongeïnvantiseerd, resolutieboeken 4, 3-1-1632, 22-6-1632.

²⁶⁵⁸ ARAB RK 5445 1-10-1629-30-9-1630, f. 347v.; Beermann 1940 blz. 10. Zie ook hoofdstuk 3.

²⁶⁵⁹ BHIC RRG 1, f. 56 11-3-1649, zie voor een beschrijving van de inhoud Asseldonk 1999, blz. 38-39.

²⁶⁶⁰ Dit volgens eigen zeggen, mogelijk is hij langer in dienst gebleven. Hij rekende in 1634/35 nog af met de Spaanse rentmeester. ARAB RK 5447 1-10-1634-30-9-1645, f. 358v.

²⁶⁶¹ ARAB KR 1893-2 oa. 2-4-1629; BHIC RRG 1, f. 225v. 14-11-1647; RRG 284.

²⁶⁶² Lijten 1988b, blz. 122-123, onder verwijzing naar turbe Den Bosch 9-2-1537; Spierings 1984, blz. 227.

*die beseth staen ende de voers aanteeckeninge met uwe manualen terstont daernaer over te seynden in dese camere om in de zelve alhier te bewaeren voer alle t gene datter soude mogen overcomen in tyden ende wylen (de noot synde) ende dat met die stillicheyte ende discretie gelyck ghy daerover met onsen medebroeder den heere rekenmeester de Haen gesproken hebt”.*²⁶⁶³

De verwachting van de Rekenkamer kwam uit. Op 11 maart 1649 kreeg de Staatse rentmeester Pieck van Tienhoven van de Raad van State een positief antwoord op zijn voorstel

*“dat deselve van de pretense rentmeester van d’ander syde tot Antwerpen hem onthoudende als mede tot Brussel in de reekencamer ende finantie ende elders met weynich kosten nu soude magtig werden konnen ingevolge van ‘t tractaat van vrede, soo geeft hy ‘t selve den raad aan off deselve mogten goetvinden om iemand te authoriseren alle alsulcke papieren, boecken, chartres, processen ende andere de domeynen van de stadt, Meyerye ende quartioer van ‘t Hartogenbosch raeckende te vorderen, lichten ende overbrengen en aan hem remonstrant overgelevert ende ten dienste van de domeinen geemployeert te worden tot access van deselve”.*²⁶⁶⁴

De Rekenkamer wilde echter niet zondermeer meewerken. Zij vroeg advies aan de voormalige rentmeester, drong er nogmaals op aan om het archief aan de Rekenkamer over te dragen:

*“ende t ordonneren in den naeme ende van wege zyne ma.t. metten eersten met hem herwaerts over te comen ende mede te brenghen alle de documenten registeren van de cheynsen ende bescheede die onder u mogen berusten raeckende de voers domeynen mitsgaders de copye van de liggheers diemen u over eenighen tyt belast heeft te maecten om t samen te confereren ende dien wat stucken oft copyen dat men achtervolgens u voirs advys aen de voern Pieck soude mogen leveren ende de welcke men soude moghen behouden tot dienste van zyne voorschreven ma.t. hiermede”.*²⁶⁶⁵

Men koesterde kennelijk nog steeds hoop dat de Meierij ééns weer onder Spaans gezag zou komen. Dat de voormalige rentmeester zich van zijn taak gekwetend heeft, valt af te lezen uit de archieven van de Rekenkamer in Brussel, waar naast de oude cijnsboeken ook de meest recente voor 1648 aanwezig zijn en uit het archief van de raad en rentmeester generaal van de domeinen van Den Bosch waarin naast de nieuwe cijnsboeken ook nog 16de eeuwse registers bewaard worden.²⁶⁶⁶

Na de vrede van 1648 wilde de Bossche rentmeester voortgaan met de in oorlogstijd gegroeide gewoonte om in afwijking met de traditie de cijnsen binnen de stad Den Bosch te ontvangen. De inwoners van Bergeyk, met die van Riethoven, Borkel en Schaft kwamen hiertegen in verzet. Het was immers vreedstijd en omdat het een zware belasting was:

*“dat hy om een duit chyns, twee of drie te betalen elk in het particulier zoude moeten gaan reisen naar Den Bosch (disteerende van hunnen woonplaatsen vier, ses, tien ende elf mylen) ende zulks zy lieden daeromme tienmaal meer onkosten moeten doen als de chynssen komen te bedragen....”.*²⁶⁶⁷

Een reactie hierop gevraagd antwoordde rentmeester Pieck van Tienhoven,

dat het gezien de traditie en *“alsoo oyck wel betamelyck soude wesen mits den tegenwoordigen vreden wederom alsoo ter plaetsen ontfangen te werden, dan also de principale chynsdagen al meest comen te vervallen seer diep in de winter, ja by naer kermisse als wanneer door de corste dagen ende quaet wintersaysoene van wint, sneeuw, regen ende hagel seer moeyelyck soude ende oyck costelyck soude vallen voor den rentmeester van domeynen ende syne noodige assistenten als van deurwerderen ende dergelycken mitsgaders oyck tot groot ongerieff van veele debiteuren de welcke dat buyten de chynsdorpen syn in andere plaetsen tot 1, 2 ja 3 uren verre afgeseten...”.*

Pieck stelde vast dat zijn voorganger (Marten) Fierlants in 1620 de cijnsdag van Oisterwijk had laten verplaatsen van St. Thomas, drie dagen voor kerstmis, naar St. Matheus (21 september). Hij stelt een soortgelijke verzetting van de zitdagen voor. Voorts zouden de dorpen de verblijfskosten van de rentmeester en zijn personeel moeten dragen:

“te meer soo menichten chyns boecken syn van cleyne importantie alleene van 3, 4, 6, 8, 10 a 12 gulden..”. Dat zou voor de dorpen voordeliger zijn *“als de gewoonlycke salarissen die sy lieden uuyt hun eygen gemoet hebben gegeven voor desen jaerlycx aen henne gecommiteerde met een duplicaet loopen van chynsboecken aldaer in loco den ontfanck opgenomen ende daer naer ten comptoire van domeynen overgebracht gelyck het meesten deel van supplianten daer van hebben gecontinueert totten jaere van 1649 incluyt..”.* De dorpen hadden dus in oorlogstijd een systeem bedacht om de kosten te drukken.²⁶⁶⁸

²⁶⁶³ ARAB KR 6409 13-7-1648.

²⁶⁶⁴ BHIC RRG 1, f. 56 11-3-1649, f. 70v. 27-7-1649.

²⁶⁶⁵ ARAB KR 6409 14-6-1649: hier is sprake van een scheiding van het archief.

²⁶⁶⁶ ARAB RK 45038 ev.; BHIC RRG 125 ev.

²⁶⁶⁷ BHIC RRG 1, f. 80v. 20-10-1649.

²⁶⁶⁸ BHIC RRG 1, f. 88v. 22-11-1649 (staat 1699).

Na overleg met gedeputeerden van de Raad van State kwam het volgende compromis uit de bus. De rentmeester zou ter plaatse blijven ontvangen, maar de cijnsdagen zouden in overleg met de plaatselijke regenten worden verzet en de rentmeester zou een extra vergoeding van 75 gulden per jaar krijgen, ten laste te brengen van zijn rekening.²⁶⁶⁹ Nadat in 1658 het aflossen van cijnzen was toegestaan, verzocht de rentmeester de Raad van State opnieuw om de ontvangst van de cijnzen te mogen concentreren:

“naedemael door ‘t aflossen der menigte der grondchynsen de boeken merkelyk syn vermindert ... te moogen houden alleen een lith of ontfangplaetse van alle de chynsen van den quartiere van Peellandt tot St Oedenrode ende alleen lith of ontfangplaetse van den chynsen van den quartiere van Kempenland mitsgaders van de verre van ‘s Hartogenbosch gelegeene plaetsen van den quartiere van Oisterwyk als naest aldaer gelegeen namentlyck Hoogemierde, Lagemierde ende Hulsel, mitsgaders de dingbanke van Hilvarenbeeck ende die van Oisterwyk selfs tot Oirschot in Kempenlandt ende voorts de andere plaatsen binnen ‘s Hartogenbosch ten comptoire van de voors. domeynen”.

De Raad ging hier in 1663 mee akkoord.²⁶⁷⁰

De Franse inval van 1672 deed rentmeester Pieck vermoedelijk vluchten met zijn kostbare administratie. In verband met een corruptie-onderzoek ordonneerde de Raad van State Pieck naar Den Haag te komen en mee te nemen *“voor soo veel hy als nog tot ‘s Hertogenbosch is hebbende”*.²⁶⁷¹ Begin 1675 had de rentmeester zich verantwoord en enkele maanden later lijkt hij terug te zijn in Den Bosch. Eind 1673 hadden de Fransen het grootste deel van de republiek ontruimd, maar zij bleven actief in de Zuidelijke Nederlanden, zodat het platteland van de Meierij wellicht nog niet veilig was. Want op 25 juni 1675 autoriseerde Pieck

*“Lambert Fabri woonende tot Oirschot omme van mynent weegen als van wegen de hooge overicheyt de bovenges parceelen vercoft te erffven naer behoorycke meetinghe ban den geswooren landtmeeter int bywesen ende ten overstaen van leenmannen te bepalen die gemeente ofte corpus daervan t’onterffven ende die coopers daer inne te erffven daer over leggende van wegen d hooge overicheyt ban ende vrede tot behoef van yeder cooper dat niemant wie hy sy de voors parceelen sal hebben te becommeren dan by wegen van recht soo hy dachte sulcx te hebben ende dat voor de leen ende tollcamere der stad s Hertogenbossche daer toe vermanende de voors leenmannen regerders ende omstanders van t geene voors is kennisse te dragen .. onderteeckent ende met myn aengebooren adelyck pitschier becrachticht”*²⁶⁷²

En enkele maanden later kreeg hij vanwege de oorlogstoestand van de Raad van State toestemming om de cijnzen opnieuw in Den Bosch te innen.²⁶⁷³ De Meierijs dorpen waren het er niet mee eens. Ook hier werd weer een compromis gevonden.

De rentmeester moest *“overzenden de pertinente lysten van de chynsboeken met specifique expressie wat wanneer en hoeveel ieder moet betaalen omme vervolgens in conformité van dien door de regenten der voors. dorpen de chynsen opgehaalt en tot haer eygen kosten overgezonden te werden”*.²⁶⁷⁴

Het is onduidelijk of de Negenjarige Oorlog opnieuw tot cijnsheffing in Den Bosch heeft geleid. In 1702, enkele maanden na de oorlogsverklaring die de Spaanse Successieoorlog inluidde, kreeg de Bossche rentmeester opnieuw toestemming om de cijnzen in de stad te innen, onder voorwaarde: *“dat de gelders van yeder plaets sulks begerende mogen een persoon uytmaken om te kommen betaalen uit aller naam”*.²⁶⁷⁵ De toestemming was voor één jaar, maar zal vermoedelijk tot het einde van de oorlog gehandhaafd zijn. De Oostenrijkse Successieoorlog van 1740 tot 1748 leidde in eerste instantie niet tot veranderingen in de cijnsheffing. Pas toen in 1747 de aanval op de Republiek gericht werd, verzocht de rentmeester van de domeinen de inning van de grondgewincijnzen naar het volgend jaar te verschuiven. Ook in 1748 werd de inning een jaar opgeschort.²⁶⁷⁶

Aan het eind van de 18de eeuw werd de cijns nog steeds door de rentmeester in de Meierij opgehaald. Het systeem was wel in zoverre gewijzigd, dat de cijnsdata naar voren waren getrokken en niet in alle cijnsplaatsen de cijns meer werd opgehaald. De inwoners van die dorpen moesten dan op een bepaald

²⁶⁶⁹ BHIC RRG 1, f. 93 sd. (19-2-1650); CS 1, f. 335 resolutie Raad van State 19-2-1650.

²⁶⁷⁰ BHIC RRG 2, f. 117 sd. (19-6-1663).

²⁶⁷¹ BHIC RRG 2, f. 171 10-12-1672, f. 172 14-4-1673, f. 175 18-2-1675.

²⁶⁷² RHCE RA Oirschot 217 25-4-1675.

²⁶⁷³ BHIC RRG 2, f. 178 23-9-1675.

²⁶⁷⁴ BHIC RRG 2, f. 180 24-12-1675.

²⁶⁷⁵ BHIC RRG 3, f. 98 29-9-1702.

²⁶⁷⁶ BHIC RRG 14, 22-8-1747, 11-9-1748.

moment in een plaats in de omgeving verschijnen. Maar dat waren meer plaatsen dan de rentmeester in 1663 bedongen had.²⁶⁷⁷ In 1786 zag het schema er voor een deel van de Meierij als volgt uit:²⁶⁷⁸

Dag en datum	Tijdstip	Locatie	Cijnsplichtigen uit
Dinsdag 22-8	8 uur a.m.	Oisterwijk ten huize van Christiaan Keyzer in 't Hof van Holland	Oisterwijk, Udenhout Haaren, Enschoot, Heuclum, Berkel
Woensdag 23-8	8 uur a.m.	Hilvarenbeek ten huize van Jan Lemnius in de Goude Leeuw	Hilvarenbeek Diessen, Riel Westelbeers
Donderdag 24-8	8 uur a.m.	Lagemierde ten huize voormaals bewoond door de weduwe Janssen	Hogemierde, Lagemierde, Hulzel
Vrijdag 25-8	8 uur a.m.	Eersel ten huize van Willem Hendrik Cox	Eersel, Steensel, Duyssel, Hoogloon Hapert, Casteren
Zaterdag 26-8	8 uur a.m.	Lommel ten huize van de weduwe Adriaan van den Broek	Lommel
Maandag 28-8	8 uur a.m.	Bergeik ten huize van de erven van Christiaan Verhoeven	Bergeik, Riethoven Westerhoven, Borkel Schaft, Dommelen
Dinsdag 29-8	8 uur a.m.	Veldhoven op het raadhuis aldaar	Oerle, Meerveldhoven, Zeelst, Stryp, Vessem Wintelre, Kneegsel
Woensdag 30-8	8 uur a.m.	Oirschot ten huize van Johannes Somers, in de Zwaan	Oirschot
Woensdag 30-8	3 uur p.m.	Oirschot ten huize van de voorsz. Somers	Oistelbeers en Middelbeers

Dit was overigens qua tijdstip geen vast schema: in 1788 begon de heffing op 24 juni en duurde volgens hetzelfde reisschema tot en met 2 juli.²⁶⁷⁹

2.4.8.13 Rituelen of gewoonten bij de heffing

Hoe het er bij de inning van de cijnsen toeging laat een document inzake Moergestel zien:

“ ‘s maandags na St Marten ‘s morgens 9 uren in de herberge de Zwaan begonnen met ‘t opleezen der naamen en ontfangen den synsen onderwylten geven die geene welcke winnen moeten hare namen op en de folies in ‘t boek worden daer van aangetekent zoo als hier agter te zien is, hier mede continueert men tot aan ‘t synsboek van juffr. Van Hambroek of ‘t zoo genaamde hoenderboek wanneer ‘t gemeenlyk omtrent 3 uren of half 3 in den namiddag is, dan gaat men eeten met den secretaris en 2 schepen die by de ontfang dezer synsen present zyn, gegeten hebbende en ‘t ligt aangestookten begint men als voor met ‘t hoenderboek tot den eynde uyt en men apointeert die gene welcke winnen moeten tegen den anderen daags hun recommendeerende hunne bewyzen van transportbrieven, deelingen etc. mede te brengen

den dag daar aan begint men des morgens om 9 uren met de winningen ‘s middags zet men zig te eeten als voor met den secretaris en 2 scheepenen, gegeten hebbende continueert men met de winningen tot in den avont wanneer gemeenlyk alles afgeloopen is

*november 1768 den 14^e s maandags na St Marten
den heer, den secretaris, van Breugel
en Kalkhoven in de herberg de Zwaan
‘s middags gegeten 4 man a 10 st f 2.-.-*

²⁶⁷⁷ BHIC RRG 2, f. 117 sd. (19-6-1636), zie hierboven, dat waren St. Oedenrode, Oirschot en Den Bosch.

²⁶⁷⁸ Gedrukte bekendmaking “Raad en Rentmeester Generaal der domainen van Brabant over Stad/Meijerije en Quartiere van ‘s Hertogenbosse 1786”.

²⁶⁷⁹ Gedrukte bekendmaking “Raad en Rentmeester Generaal der domainen van Brabant over Stad/Meijerije en Quartiere van ‘s Hertogenbosse 1788”.

den vorster dien middag de natafel gehad -6.-
den 15^e als boven 4 man gegeten 2.-.-
in die 2 dagen 5 bottels wijn 2.10.-
bier en pijpen in 2 dagen 1.4.8
somma f 8.0.8
den vorster komt den eersten dag zit met een stoel boven op de tafel en ontfangt in een kopere lepel het
gelt van de synsgelders, 't geene door de schepenen word nagezien
den tweeden dag komt den vorster niet'.²⁶⁸⁰

In Herlaar (St. Michielsgestel) kende men aan het begin van de 19de eeuw merkwaardige gewoonten bij het cijnsmaal. De boeren aten in de stal en één van hen moest met de staart van een koe om de hals eten, een ander moest met een "lange" hond [een jachthond HV] op een ashoop zitten en derde moest een bril op de neus en twee brandende kaarsen voor zich hebben.²⁶⁸¹

2.4.8.14 Uitwinning

Uitwinning of evictie was een procedure om vorderingen op schuldenaars die in gebreke waren te innen door de gerechtelijke verkoop van onroerend goed.²⁶⁸² Ook bij schulden van cijnzen werd deze procedure gebruikt. Er zullen echter verschillen geweest zijn tussen uitwinning van schulden vanwege cijnzen en andere schulden waarvoor een onderpand stond.²⁶⁸³ In de eerste plaats was het voor het midden van de 16de eeuw, zoals gezegd, nauwelijks mogelijk om grondgewincijnzen af te lossen. De uitwinning zal zich daarom beperkt hebben tot de achterstallige cijnzen, die met de uitwinning zelf niet gelost werden.²⁶⁸⁴ Het tweede verschil is dat de hertogelijke rentmeester meer instrumenten had dan een particulier. Hij had als vertegenwoordiger van het gezag een betere uitgangspositie. Hij kon de cijnsplichtige voor zijn eigen rechtbank roepen, namelijk de mannen van leen,²⁶⁸⁵ later de Leen- en Tolkamer, zijn cijnsboeken waren naast administratief hulpmiddel ook bewijsstuk.²⁶⁸⁶ Volgens de Raminge van 1495, een overeenkomst tussen de stad Den Bosch en de Meierij kon slechts betaling van 3 jaar achterstallige rente of cijns gevorderd worden.²⁶⁸⁷ De rentmeester van de hertogelijke domeinen was echter geen deelnemer in dit verdrag en aarzelde niet oudere schulden in te vorderen.²⁶⁸⁸ In 1396 hadden die van Oirschot al bij hertogin Johanna bedongen dat de rentmeester niet meer dan 3 jaar achterstallige cijns mocht innen,²⁶⁸⁹ maar dit voorrecht gold niet voor de rest van de Meierij. In 1582 liet Symon Fierlants goederen te St. Oedenrode bij executie verkopen vanwege de achterstand van cijns van 2 cijnsboenderen gedurende 35 jaar.²⁶⁹⁰ In dat zelfde St. Oedenrode werd in 1670 een cijns met een achterstal van 52 jaar met gewinnen en boeten waarvan de eigenaar niet vindbaar was uitgewonnen.²⁶⁹¹ Ook de uitwinningen van 1732 te Oirschot en Son en Breugel hebben mogelijk met verlaten landerijen te maken.²⁶⁹² Verder werd er in de formele stukken van de hertogelijke rentmeester en de Leen- en Tolkamer weinig gevonden over uitwinningen wegens achterstallige cijnzen. Ook in de rekeningen van de rentmeester is hierover niets te vinden. De rentmeester was verantwoordelijk voor de afdracht van een bepaald bedrag aan cijnzen. Of en hoe hij dat zelf geïnd kreeg was vanuit het perspectief van de Rekenkamer, waarvoor de rentmeester zich moest verantwoorden, van geen belang.²⁶⁹³

Ook in Boxtel, waar de rentmeester van de heer van Boxtel de cijnzen inde, werden achterstallige cijnzen uitgewonnen. Voorbeelden zijn bekend uit 1478, 1480, 1519, 1529, 1566 en 1598.²⁶⁹⁴ In dat laatste geval werd tenminste een deel van de voor de Meierij kenmerkende procedure gevolgd: namelijk de afronding met het "verbueten":

"Alsoo de kynder ofte erffgenamen van wylen mr Jan Conicx rentmr inne synder tyt des heeren van Banssingnii, Bostell, etc hadden geevinceert door gebreck van betalinge van sheeren grontchynssen de

²⁶⁸⁰ BHIC BT 1385.

²⁶⁸¹ Buiks 1992, blz. 20-21.

²⁶⁸² Voor de procedure zie Lijten 1988b, hoofdstuk 5, blz. 119-149.

²⁶⁸³ Vergelijk ook Bezemer 1889, blz. 144-147.

²⁶⁸⁴ SADB RA Den Bosch 1269, f. 272 15-4-1501.

²⁶⁸⁵ SADB RA Den Bosch 1269, f. 272 15-4-1501 na vonnis van de leenmannen wegens achterstalligheid cijns te Helvoirt.

²⁶⁸⁶ Lijten 1988b, blz. 122-123; Spierings 1982, blz. 227. Anselmo 1648, dl. 1, blz. 87 ordonnantie van Karel V 10-10-1522 "Van de chijnsen, chijnsboecken ende rollen, dat men in cas van verlies van de schepene brieven met de selve mag procederen".

²⁶⁸⁷ Costuymen 1758.

²⁶⁸⁸ Vergelijk ook Bezemer 1889, blz. 144-147.

²⁶⁸⁹ Campinia nr. 6 (juli 1972), blz. 64-65, 17-11-1396; RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, Register van Doorn van Baar, f. 33.

²⁶⁹⁰ BHIC LT 128, kleine slappe band voorin f. 1 11-2-1588, een andere evictie f. 14 12-2-1582.

²⁶⁹¹ BHIC LT 134, blz. 129 23-10/13-11-1670.

²⁶⁹² BHIC RRG 28, f. 183, 10-3-1732, f. 199v. 10-3-1732, f. 204 30-6-1732, f. 236 20-11-1732, f. 238v. 29-11-1732.

²⁶⁹³ Behoudens een uitzondering aan het einde van de 14de-begin 15de eeuw, waar hierna op wordt ingegaan.

²⁶⁹⁴ BHIC RA Boxtel 56, f. 257-259 28-2-1478, f. 294 28-2-1480; RA Boxtel 60, f. 148 3-11-1519; RA Boxtel 61, f. 70v. 18-7-1529, f. 113v. 3-10-1529 (sic), f. 114 sd; RA Boxtel 70, f. 155v. 29-3-1566; RA Boxtel 76, f. 53 11-4-1598.

*goedens wylen Willem Aert Jacops tot Hall aende brugge ende daer van verbuthe gehouden den Ve dach der maent van meye anno drie ende negentich welcke voorscreven erffenisse ten voorscreven dage by Willem Willems als geïnteresseerde ende sone Willem Aerts is verbueth naer der tselve blyckende by den verbute ende instrumente van evictie daer van synde....”*²⁶⁹⁵

Lijten vermoedt dat het verbueten een manier was om de rechten van crediteuren met jongere rechten ten opzichte van schuldeisers met een ouder recht veilig te stellen.²⁶⁹⁶ In de grondheerlijkheid St. Michielsgestel werden de opwinningsprocessen behandeld door het Leen- en Laathof van Oud-Herlaar.²⁶⁹⁷

2.4.8.15 Vervallen van cijzen

Wanneer de cijzen eenmaal te boek gesteld waren, dan was het, zoals hiervoor al gebleken is, voor het midden van de 16de eeuw, moeilijk ze van het boek af te voeren. De posten die de rentmeester had te innen, waren vastgesteld. Dat waren domaniale rechten waaraan niet viel te tornen zonder de heer te benadelen. Het enige waartoe de “*heren van de rekening*”²⁶⁹⁸ bereid waren, was een tegenboeking op te nemen in de uitgaven. Vanaf het begin van de 15de eeuw tot in de eerste helft van de 17de eeuw stonden op deze wijze 4 percelen onder Oisterwijk en Helvoirt, in het totaal bijna 35 bunder (circa 46 ha.), als “*met sande bevlogen*” tegengeboekt.²⁶⁹⁹ In de 16de eeuw kwam daar nog een perceel onder Giersbergen bij.²⁷⁰⁰

De eerste decennia na het uitbreken van de Opstand in 1568 was de Meierij van Den Bosch frequent strijdtoneel.²⁷⁰¹ Dorpen werden geplunderd, dorpelingen vluchtten weg, de akkers lagen braak en de rentmeester en zijn dienaren konden zich zonder kostbare convoien niet buiten Den Bosch wagen. Symon Fierlants werd na het overlijden van zijn baas, rentmeester Cornelis Cleerhage, in 1578 de nieuwe rentmeester van de domeinen van Den Bosch.²⁷⁰² Hij was eerder eerste klerk geweest van Cleerhage en daarvoor bode en executeur van de domeinen en ook notaris.²⁷⁰³ Ondanks zijn praktische ervaring met de verschillende aspecten van het rentmeesterschap (hij deed onder andere rekening in Brussel voor de rentmeester), is het onwaarschijnlijk dat Symon in normale omstandigheden tot het rentmeesterambt geroepen zou zijn. Hij behoorde noch tot de Brusselse ambtenarij (waaruit zijn twee voorgangers voortkwamen), noch tot de Bossche bourgeoisie - deels van zuidelijke herkomst²⁷⁰⁴ -, die het ambt de eerste helft van de 16de eeuw had bediend, noch tot het Bossche patriciaat dat eerder dit ambt tot zijn invloedssfeer rekende. Over de herkomst van Fierlants is weinig bekend, hij zou uit Geel, Turnhout of Antwerpen kunnen komen,²⁷⁰⁵ maar zal gezien het bescheiden begin van zijn carrière van oorsprong niet vermogend geweest zijn. Ook de aankoop voor 40 gulden in 1583 van het huis De Blauwe Leeuw in de Vughterstraat²⁷⁰⁶ in Den Bosch, waar hij 10 jaar later nog steeds als rentmeester resideerde, duidt niet op overvloedige middelen.²⁷⁰⁷ De Rekenkamer besloot op 7 oktober 1583 bij provisie tot de koning anders zou beslissen, dat Fierlants de niet inbare vorderingen, waaronder de cijzen, in uitgave mocht brengen, totdat hij het geld alsnog zou kunnen innen door het terugkomen van de schuldenaren.²⁷⁰⁸ De inningsproblemen van Fierlants beperkten zich echter niet tot gevluchte schuldenaren, zoals uit een kop in de rekening van de volgende rentmeester, zijn zoon Merten Fierlants, blijkt:

“ander uutgheven ter causen van diversche penningen procederende van zyn mat.s grontchynsen ende andere innecomen van zyne mat.s. domeynen die by desen rentmr te vollen zyn gerekent ende nochtans nyet en zyn ontfangen midts dat deselve ter plaetsen alwaer die vyant ende rebellen haer dagelycx passagie zyn hebbende ende ook vuyt dyen dat een deel van den panden waeruyt dat deselve gegouwen worden liggen ongecultiveert ende oyck dat eenighe voorde contributie worden oft zyn verhuert

²⁶⁹⁵ BHIC RA Boxtel 76, f. 53 11-4-1598.

²⁶⁹⁶ Lijten 1988b, blz. 142.

²⁶⁹⁷ Smulders 1957b, blz. 132.

²⁶⁹⁸ Zie hoofdstuk 3.

²⁶⁹⁹ ARAB RK 5232 7-5-1403-6-5-1404; RK 5267 1-1-1447-31-12-1448; RK 5339 1-10-1521-30-9-1522, f. 74v.; RK 5416 1-10-1599-30-9-1600, f. 188v. 3 percelen; RK 5445 1-10-1629-30-9-1630, f. 295v. nog 2 percelen.

²⁷⁰⁰ ARAB RK 5339 1-10-1521-30-9-1522 f. 74v. deels met zand bevlogen deels onderwater, al 36-40 jaar geen cijns betaald.

²⁷⁰¹ Adriaenssen 2007, passim.

²⁷⁰² ARAB RK 5396 1-10-1578-30-9-1579.

²⁷⁰³ ARAB RK 5378 1-10-1560-30-9-1561, rekening overlegd volgen procuratie 24-5-1576!; RK 5290 1-10-1572-30-9-1573, procuratie 9-4-1575; RK 365, f. 45: commissie voor Fierlants met aanbeveling door zijn voorganger; KR 6339, ls. 18-7-1578, 4-10-1577, 4-10-1577; KR 6407 30-6-1574 openbaar notaris; KR 6408 15-11-1570; KR 6737 3-9-1571 (notaristeken: zie Oosterbosch 1998).

²⁷⁰⁴ Zie hoofdstuk 3 waar een overzicht van familierelaties tussen verschillende rentmeesters is opgenomen.

²⁷⁰⁵ ARAB RvBB 696, f. 85 123-7-1596 Willem Fierlants wonende te Geel; RK 365, f. 45 29-1-1580.

²⁷⁰⁶ De Blauwe Leeuw stond volgens Mosmans halverwege tussen de Postelstraat en de Berwoudstraat, dus aan de noordzijde van de Vughterstraat, Mosmans 1973, blz.56.

²⁷⁰⁷ ARAB KR 6331, ls. 5/29-12-1583; KR 1893-5 29-10-1593; KR 6339 hij had verder nog geïnvesteerd: hij was voor een kwart eigenaar van een molen buiten de Hinthammerpoort 18-9-1575.

²⁷⁰⁸ ARAB RK RK 5400 1-10-1582-30-9-1583, f. 215v.

*geweest ende alsoo desen rent is geordineert die chynsen van elcke partye in een articule in vuytgeven te stellen soo verre tzelve doenlyck zy soe stelt desen rentmr die alhier elck onder syn dorp ende restrict te weeten die chynsen alwaer egheen men allen onder den dorpen zyn ontfangen innen eene masse alwaer overmits die menichfuldige namen ende cleyneheit van de chynsen ende exhibeert daervan op elck articule gehoorlycke specificatie”.*²⁷⁰⁹

2.4.8.16 Vervreemding van cijnzen, cq cijnsboeken

Grondgewincijnsboeken of delen daarvan konden in leen gegeven worden, maar ook definitief vervreemd worden. Zo verkocht Jan Rover op 17 juni 1383 een grondgewincijnsboek met hoender, kapoenen, was en geldcijnzen aan Art Hoernken. Dit boek zou in de 17de eeuw opnieuw vervreemd worden.²⁷¹⁰ Joannes van Antwerpen bezat volgens een procuratie tot leenverhef in 1707 “*seecker cynsboeck genaemp de leenmans van den hove jaerlycx betaelt werdende op den derden dagh na Bamisdagh bestaende in ontrent veertich cleyne postiens en jaerlycx ontrent bedragende vier guldens gaende uyt verscheide goederen off panden gelegen onder Hilvarenbeek, Diessen, Riel en Westelbeers ende omliggende plaetsen*” aangekomen van zijn ouders.²⁷¹¹ Dit geeft ook meteen aan, dat de eigenaar van een grondcijns(boek) niet per definitie ‘heerlijk’ hoefde te zijn en dat het recht om cijns te heffen niets te maken heeft met de gerechtsheerlijkheid.²⁷¹²

2.4.8.17 Samenvatting

Cijns is een ruim begrip, dat periodieke betalingen van diverse oorsprong omvat. Hier gaat het echter slechts om drie typen: grondgewincijnzen, gebuurcijnzen en recognitiecijnzen.

De grondgewincijnzen geven het best de persoonlijke relatie van de cijnsplichtigen tot de cijnsheffer weer. De cijnsboeken stonden tot in de 17de eeuw vooral op naam en niet op perceel. Wanneer een perceel vererfde en er waren meer gerechtigden, dan werden alle gerechtigden in het cijnsboek opgenomen. In zo’n geval en eveneens bij transport of bij andere mogelijke vormen van vervreemding moest er gewin worden betaald. Dat herinnert ook aan de persoonlijke band met de grondheer en is mutatis mutandis te vergelijken met de heergewaden die een leenman moest betalen. Indien de jaarlijkse cijns niet betaald werd, waren er boetes verschuldigd. Bij instellingen, die immers niet verkochten of overleden, werd een sterfman benoemd. Als deze het tijdelijke voor het eeuwige verwisselde, werd de gewincijns betaald.

Gebuurcijnzen kenden geen gewinnen en boetes, maar er waren verschillende vormen te onderscheiden. De eerste is een omslag over alle ingezetenen om een recognitiecijns, bijvoorbeeld voor het gebruik van de gemene gronden, te kunnen betalen. De tweede is een cijns over de particuliere erven die niet door de rentmeester, maar door een van de leden van de gemeenschap wordt geïnd en vervolgens ineens aan de rentmeester wordt afgedragen. De derde vorm is bekend uit Den Bosch binnen de muren, waar de rentmeester kennelijk per perceel een gebuurcijns (dus zonder gewinnen en boeten) inde.

Recognitiecijnzen werden vooral betaald voor octrooien, zowel voor het gebruik van gemene gronden, als het oprichten, verplaatsen en gebruiken van molens, voor eendekooien, voor uitgangen, voor kelders, etc.

Tot het midden van de 16de eeuw was het ongebruikelijk dat cijnzen afgelost werden en dat de persoonlijke band met de heer verbroken werd. Philips II werd echter door het Spaanse staatsbankroet genoodzaakt middelen te zoeken die eerder onbespreekbaar waren. De mogelijkheid om cijns af te kopen bleef daarna marginaal aanwezig, totdat het in 1657 weer formeel mogelijk wordt gemaakt om cijnzen af te lossen, zij het tegen ongunstige tarieven. Ook de eeuw daarna bleef het marginaal mogelijk om cijnzen af te lossen. In de tweede helft van de 18de eeuw werden aflossingen tegen de penning 17 gebruikelijk en vanaf 1786 werd dadelijke afkoop van cijnzen van nieuw uitgegeven gronden verplicht gesteld.

Datum en plaats van de cijnsheffing lagen vanouds vast. De rentmeester was gedurende oorlogsperioden soms gedurende langere perioden niet in staat om over het platteland te reizen om de cijnzen op te halen en dan moesten de dorpen de cijnzen in Den Bosch betalen. Dit, het feit dat het cijnsophaalseizoen tot enkele dagen voor Kerstmis liep en de rentmeester dus al veel hinder van de winter kon hebben en de afname van

²⁷⁰⁹ ARAB RK 5416 1-10-1599-30-9-1600, f. 234.

²⁷¹⁰ Spierings 1984, blz. 227.

²⁷¹¹ RHCE NA 1245 nr. 56 8-11-1707.

²⁷¹² Zie ook Bezemer 1889, blz. 70-71, 92-94.

de cijnzen door aflossing leidden er uiteindelijk toe, dat de cijnsdata niet langer vast waren en dat de rentmeester in een aantal centrumplaatsen de cijnzen voor de omliggende plaatsen in ontvangst ging nemen.

Ook de cijnsheffing kende haar rituelen. Soms waren die wat bizar: in Moergestel zat de vorster in een stoel op de tafel en nam daar met een koperen lepel het geld in ontvangst.

Bij de uitwinning van cijnsplichtig goed vanwege wanbetaling van cijns, zal de cijns zelf niet zijn afgelost, maar alleen de opgebouwde schuld. Volgens de Raming van 1495 konden achterstallen maar tot drie jaar toe worden uitgewonnen. Voor de rentmeester van de hertogelijke domeinen gold deze regel echter niet. Oirschot had echter bij privilege bedongen dat voor haar inwoners ook de termijn van drie jaar zou gelden.

Als de rentmeester de cijnzen niet kon innen, hetzij door de oorlogssituatie hetzij door andere omstandigheden, moest hij het verschil zelf bijleggen. Ook wanneer de oorzaak van het niet kunnen innen buiten zijn macht lag, vervielen de cijnzen niet. Hij mocht ze dan hooguit tegenboeken bij zijn uitgaven of mocht de heffing uitstellen. Voor het hebben van een cijnsboek hoefde men geen heer te zijn.

2.4.9 Rechten van de hertog om gronden uit te geven vanuit staatsrechtelijk perspectief

Al in de 13^e eeuw blijkt dat de hertogen geen onbeperkte macht hebben. In het privilege of testament van Hendrik II van 22-1-1248 belooft deze zijn uitgaven naar raad van zijn mannen te regelen en het land niet zonder meer schattingen op te leggen.²⁷¹³ Hendrik III nuanceerde dat nog eens in zijn testament in 1261: de bede (belasting) mocht alleen geheven worden ter financiering van verdedigingsoorlogen of verplichte deelname aan krijgstochten van de keizer of de Rooms koning, bij het huwelijk van een zoon of een dochter of wanneer een zoon tot ridder verheven wordt.²⁷¹⁴ Dit hield dus in dat de hertog voor het overige zijn uitgaven zelf moest financieren en wel uit zijn domeinen. Vanaf 1312, na het overlijden van Jan II, werd de druk sterker. Het Waalse charter beperkte de beschikkingsbevoegdheid van de hertog over zijn domeinen.²⁷¹⁵ De blijde inkomsten die de vorsten daarna ondergingen, te beginnen met Wenceslaus en Johanna in 1356, herhaalden deze beperkingen.²⁷¹⁶ De hertogen waren slechts ‘vruchtgebruikers’ en mochten zonder toestemming van de staten geen delen van domeinen meer verkopen of verpanden:

*“Voirt gheloven wi hen, dat wi / ons nemmermeer naemaels verbynden en suelen met yemene sonder wille ende consent onser stede ende ons ghemeyns lants, noch neghene saken en suelen doen bezegelen met onsen groten segel, daer onse lande ocht onse palen van Brabant – alsoe verre als onsen voirs. here ende vader toebehoirende / waren op des zide der Masen ende op dander zide der Maisen – mede ghemyndert ocht ghecrent moechten werden in enigher manieren; ...”, “Voirt gheloven wi hen te houdene die voirs lande gheheil ende ongescheidene, sonder die te verpandene, te vercopene, te versetten noch te becommeren in engeenre manieren ..”.*²⁷¹⁷

Een regel die tot aan het einde van de 18de eeuw de serieuze aandacht van juristen had.²⁷¹⁸ Ze lijkt echter geen betrekking gehad te hebben op het in cijns uitgeven van gemene gronden, hetzij en detail aan instellingen en particulieren, hetzij en gros aan de gemeenschappen die hun gemene gronden kochten.

Het kan niet het ‘eigendomsvoorbehoud’ (er werd immers slechts een gebruiksrecht verleend bij de uitgiften) van de hertog zijn geweest dat het verschil maakte, immers bij verpanding werd ook niet de eigendom overgedragen. Wellicht was het belangrijkste argument hier dat de woeste gronden de hertog op zich niets opbrachten en dat het overdragen van het gebruiksrecht aan de dorpen en particulieren zowel incidentele als structurele inkomsten voor de hertogelijke domeinen betekende.

2.4.10 Uitgiften door andere heren

Vanaf de 13de eeuw waren de hertogen van Brabant door de toepassing van verschillende technieken erin geslaagd grondheer te worden van het grootste deel van de Meierij van Den Bosch. Er bleef maar een beperkt aantal van oorsprong zelfstandige grondheren, die ook nog gerechtsheer waren, over. Daaronder

²⁷¹³ Bergmann 1856, blz. 16-17.

²⁷¹⁴ Bergmann 1856, blz. 136.

²⁷¹⁵ Avonds 1984, blz. 51.

²⁷¹⁶ Kauch 1933, blz. 421-423; BHIC RRG 38, f. 94 2-5-1787.

²⁷¹⁷ Bragt 1956, blz. 96-98.

²⁷¹⁸ BHIC RRG 38, f. 94 2-5-1787, onder verwijzing naar verschillende 17de en 18de eeuwse rechtsgeleerden, waaronder De Groot.

waren de abten van Echternach en Floreffe respectievelijk voor Waalre en Wedert (Valkenswaard) en Lieshout, en de heer van Boxtel.

De abt van Echternach had in 1326 als allodiaal grondheer de gemene gronden in Waalre en Wedert uitgegeven aan de bevolking. In 1715 was de eigendom van de novale tienden van de abdij omstreken. Bij het visiteren van de gemeenterekening van Waalre uit 1768 bevond de Leen- en Tolkamer: *“dat door de gemeente aan den advokaat Van Boxtel was betaald een en twintig gulden voor gedaane diensten en verschotten in het presenteren van twee requesten en daar op bekomen octroyen van den abt van Epternach als grondheer van die gemeente, omme nieuwe erven van gronden aan de ingezetenen aldaar te mogen verkopen, waar op by de kamer is geremarqueerd dat dezelve niet weet dat de abt van Epternach de faculteit heeft om aan de regenten octroi van dien aart te verlenen en also dien post gerooieerd”*. De raad en rentmeester generaal meldde de kwestie daarop aan de Raad van State: *“en want het overbodig bekend is, dat geen grondheeren gemeentens mogen verkopen veel min daar toe eigener autoriteit octrooien te verlenen, zonder praeallable permissie van een souverain so komt my (onder eerbiedige correctie) voor, dat den voorn. abt tegen de souverainiteit en in prejuditie derzelve heeft gehandeld”*.²⁷¹⁹ Hiermee is in de rechtsontwikkeling, althans in die van rentmeester De Schmeling, het stadium bereikt dat de toestemming om de gronden uit te geven, ongeacht het grondheerschap, als een voorrecht van de vorst of van de staat is te zien. In feite komt dit neer op een dominium eminens, een soort oppermacht waarmee de staat kan ingrijpen in de private belangen van zijn onderdanen.²⁷²⁰ Bij het controleren van de rekeningen van Valkenswaard enkele jaren later constateerde de Leen- en Tolkamer daar hetzelfde: *“dat de geautoriseerde van den heer en abt van Epternach in den jare 1760 den grond der heerlijkheid Waalre en Valkenswaard had overgebracht om getaxeerd te worden om den 20^e penning aan den lande daar voor te betalen waarop gedelibereerd en in agting genomen zynde dat de gemelde solutie niet satisfactor is om den gemelden post te valideren gemerkt het recht van een grondheer zo ver niet gaat om octrooien tot het doen van verkopen te verlenen”*. Ook dit geval werd aan de Raad van State gemeld.²⁷²¹ De kwestie werd aan de landsadvocaten overgedragen, die het bestuur Valkenswaard gelastten binnen zes weken nadere informatie over te leveren, in het bijzonder: *“opgeven welke perseelen heide of gemeentens gronden onder de heerlijkheid Valkenswaard gelegen ten minsten in en zederd den jaare 1767, tot nu toe zyn verkocht, hoe veele lopenssen die verkochte perseelen wel bedragen, op wiens autoriteit die verkopen zyn gedaan, hoeveel de koopenningen daar van geprovenieerd en waar toe dat provenue is geemplooeerd en eindelyk mede op te geven, en daar by te voegen redenen en gronden, waarom van den abt van Epternach octrooi tot die verkoping is verzocht, als meede waarom het verzoeken van octrooi of permissie van hun ho. mo. of van den raad tot die verkoping is nagelaten”*.²⁷²² Maar dit had kennelijk weinig gevolgen, want in 1780 werd de post opnieuw in de rekening opgevoerd en opnieuw besloot de kamer zich tot de Raad van State te richten. Dit leidde tot een resolutie van de Raad van State van 13 juni 1783, waarna de Leen- en Tolkamer op 17 juni 1783 besloot de *“remarque”* op de rekening van Valkenswaard op te heffen en die vervolgens op 24-6-1783 te vervangen door een opmerking vanwege de kosten door de advocaat in rekening gebracht.²⁷²³

Lieshout was tot 1698 allodiaal bezit van de abdijen van Floreffe en daarna tot 1714 van Postel geweest. In 1697 en 1698 verkocht Floreffe al haar goederen waaronder ook gemene gronden aan de ingezetenen. De grondheerlijkheid en de gerechtsheerlijkheid, inclusief het recht van houtschat en cijzen, werden aan de abdij van Postel overgedragen. In 1714 werd door Postel de heerlijkheid aan Adriaan Bout opgedragen. Adriaan Bout, kleinzoon van de laatste, kwam in conflict met de rentmeester van de domeinen, nadat hij octrooi had verleend om gemene gronden te verkopen en vanaf 1771 novale tienden en houtschatten inde van ter ontginning verkochte heidegronden. De familie Bout redeneerde namelijk dat niet alleen de houtschat en de cijzen onder haar rechten vielen, maar ook het recht van uitgifte van gemene gronden en de novale tienden van de gewassen die daarop verbouwd zouden worden.²⁷²⁴ De situatie was extra gecompliceerd, omdat de abdij van Floreffe, door middel van haar vertegenwoordiger, de meester van de hof te Lieshout, twee partijen woeste gronden had verkregen van de hertog van Brabant.²⁷²⁵ Er waren dus drie gemeentes, waarvan één allodiaal bezit en de twee andere cijnsplichtig aan de hertog. De verschillende

²⁷¹⁹ BHIC LT 18, f. 48 21-5-1771; LT 20, f. 48 29-3-1773; LT 41, f. 116v. 18-6-1771.

²⁷²⁰ Vergelijk Bergh 1988, blz. 53; zie ook Ganderheyden 1848, blz. 45-46.

²⁷²¹ BHIC LT 21, f. 59v. 24-4-1774, f. 62 29-3-1774, f. 77 26-4-1774, f. 84 3-5-1774, f. 172v. 20-9-1774, f. 175 27-9-1774, f. 179 4-10-1774; LT 99, f. 749v. 30-3-1774; LT 157.

²⁷²² BHIC LT 72 20-4-1774.

²⁷²³ BHIC LT 29, f. 89 7-6-1782, f. 93 10-6-1783, f. 94 17-6-1783, f. 98 24-6-1783; LT 101, f. 32 11-6-1783; CR 431 13-6-1783.

²⁷²⁴ BHIC LT 75 31-12-1782.

²⁷²⁵ Camps 1979, blz. 1035-1037, nr. 848 2-8-1311, blz. 1045-1046, nr. 856 9-10-1311.

regimes waaronder deze gemene gronden vielen konden gemakkelijk verward worden. In 1697 droeg de abdij van Floreffe de gemene gronden “*Het Hoog en Laag Duin*” over aan de Lieshoutse gemeenschap. Cijnsplichtigen konden hun goederen zonder toestemming van de grondheer overdragen en dat gold ook voor grote stukken onontgonnen gronden. Een voorbeeld daarvan is Oedekens Dungen, dat aanvankelijk aan een particulier was uitgegeven en in de 15de eeuw overging op de gemeenschappen van Waalre en Valkenswaard.²⁷²⁶ In 1751 kregen de inwoners van Lieshout van de Raad van State octrooi om een deel van de gemene gronden daar te verkopen.²⁷²⁷ De overdracht op zich bewijst dus niet dat de abdij een absoluut recht op de gronden zou hebben. De andere gronden lagen onder Ginderdoor. Adriaan Bout richtte zich tot de Raad van State met het verzoek om zover de heerlijkheid Lieshout zich uitstrekt, met uitsluiting van alle anderen gehandhaafd te worden in zijn rechten op de novale tienden en de houtschat. De Raad stelde het verzoek in handen van de landsadvocaten, die een en ander zorgvuldig bekeken. In de verkoping van 1714 werd de term grondheerlijkheid niet gebruikt en er zijn “*verscheiden gronden, waarop men vermeend dat het regt van grondheerlykheid kan worden betwist*”. Voor verkoping van gronden op het Hoog en Laag Duin was door de Raad van State octrooi verleend en er waren tiendrekeningen. Voor Ginderdoor was in 1649 een pootkaart gegeven door de Raad van State. Anderzijds kon het feit dat die pootkaart alleen voor Ginderdoor gold, opgevat worden als een ondersteuning van het sustenue van de heer van Lieshout. De advocaten stelden daarom voor dat de Raad van State gerichte inlichtingen bij de raad en rentmeester generaal van de domeinen en de Leen- en Tolkamer zouden inwinnen.²⁷²⁸ De zaak sleepte zich nog jaren voort. Zo werden ook de regenten van Lieshout om inlichtingen gevraagd. Zij gaven aan dat de rechten op houtschat en cijns altijd in handen zijn geweest van de familie Bout, en - de auditu - dat deze rechten ook door de abdij van Floreffe zijn uitgeoefend. De rentmeester van de domeinen ontving echter ook enige cijnzen in Ginderdoor. De heer heeft zich ook altijd als grondheer gedragen, aldus regenten. De abdij van Floreffe had “*op den 15 october 1698 [zyn] gecedeert en uytgegeven ten behoeve van de gemeente van Lieshout alle heyen, weyen, vruenten en molenheyde bestaende inden Camp of Boschveld, Buytenbroek, Houwbeemdweyde, Morselaar en Elsduyn, onder reserve van den erfgrond als grondheer van Lieshout*”. “*Dat voorts op den 13^e augustus van hetzelfde jaar 1698 door of van wegens den abt van Floreff zyn verkogt en getransporteerd eenige hoeven aen verscheyde particulieren met byvoeging van differente percelen sterile gronden onder uytdrukkelyke conditie, dat uyt alle de voors verkogte goederen de thiende na ‘s lands gebruyk ten voordele van de abdye van Postel altyt zoude werden geheven en geproffiteert, met deese bygevoegde uytdrukking, zoodat egene der verkogte goederen thiendvry zullen mogen werden gehouden, gelyk dan ook de thienden mede specialyk van die sterile gronden welke naderhand van tyt tot tyd zyn ingestoken nog huyden ten dage voor zoo veel ons bekend door de abdye van Postel werden geheven*”. In een andere koop werd in 1697 het Hoog en Laag Duin overgedragen. Het Hoog en Laag Duin viel binnen de palen van de heerlijkheid Lieshout, Ginderdoor viel daar volgens de regenten buiten. Volgens de regenten werden door het gemene land alleen novale tienden en houtschat in Ginderdoor geheven. Uiteindelijk lijkt alleen het Hoog en Laag Duin een potentiële bron voor een conflict tussen de heer van Lieshout en de rentmeester van de domeinen: “*dat de landeryen in het Hoog en Laagduyn welke ten behoeve van de gemeente werden verhuurt en waer van de huurpenningen in rekening werden verantwoord alleenlyk een gedeelte van het Hoog en Laagduyn uytmaken, terwyl er nog andere gronden van het Hoog en Laagduyn zyn welke op octroy van den heere in 1771 mede zyn verkogt onder reserve van der thienden en houtschatten ten behoeve van den heer en welke voor het grootste gedeelte beryds tot culture zyn gebracht, dog de verdere nog ongecultiveert zyn leggende*”.²⁷²⁹ Wanneer de heer van Lieshout rechten inde of had geïnd (de afgekochte cijnzen) uit een hertogelijke enclave binnen de grondheerlijkheid Lieshout, dan had de rentmeester van de domeinen reden tot klagen. Hoe de zaak is afgelopen is mij niet duidelijk geworden. In 1784 wordt een soort tussenvonnis uitgesproken, dat voor de rentmeester van de domeinen in 1786 reden is om door te procederen.²⁷³⁰

De uitgiften door de abdijen van Echternach en Floreffe kenmerken zich door het feit dat ze als allodiale grondheren, dus zonder leenband met het hertogdom, gemene gronden bezaten en daarover konden beschikken. Dit bevestigt het hierboven gestelde, dat niet in de lands- of gerechtsheerlijke, maar in de grondheerlijke kwaliteiten van de heer de beschikkingsmacht over de gemene gronden wortelde.

²⁷²⁶ Enklaar 1941, blz. 293-296, nr. 144, 20-12-1464, zie ook eerder.

²⁷²⁷ BHIC LT 75 31-12-1781.

²⁷²⁸ BHIC LT 75 31-12-1781.

²⁷²⁹ BHIC LT 109 22-3-1783.

²⁷³⁰ BHIC RvBH 828, 7206 23-9-1784; RvBH 3775 onder andere 20-9-1786.

Ook de heren van Boxtel gaven zelfstandig gemene gronden uit aan ingezetenen van hun gebied. In 1352 werd de gemeynt van Kempen aan geïnteresseerden uitgegeven²⁷³¹ en in 1357 volgde de gemeynt van Banisveld die uitgegeven werd aan inwoners van Lennisheuvel, Den Bossche en Luttelimpde.²⁷³² Andere gemene gronden van Boxtel waren de gemeynt van Zelissel en die van de Schatcuyl, Oiendonk en Corsdonk.²⁷³³ De heer van Boxtel nam een bijzondere positie in de Meierij in. Hij hield een klein gebied, namelijk het huis Stapelen met de directe omgeving daarvan, in leen van de hertog van Brabant, maar was verder ‘rijksonmiddellijk’.²⁷³⁴ Dat hield in dat hij een directe leenverhouding met de Duitse keizer had. Wanneer die leenverhouding tot stand is gekomen is niet bekend. De eerst bekende verheffing van het leen vond plaats in 1356, dus na de oudst bekende uitgifte van gemene gronden. In beginsel kan de heer van Boxtel uitgiften voor 1356 als allodiaal grondheer gedaan hebben. Echter bij de uitgifte van de gemene gronden van Eertbrugge, Heersel en Notel, onder Oirschot, in 1311 door hertogelijk rentmeester Wouter Toyart, is sprake van de jurisdictie van Willem van Boxtel “*militis directe*”, hetgeen een directe verwijzing naar de keizerlijke leenband is.²⁷³⁵ Willem II van Boxtel trad omstreeks 1288 in het huwelijk met Maria van Diest. Diest was een allodiale heerlijkheid, die door de heer vanwege de druk van de hertogen van Brabant (onder andere door de inwoners bijzondere rechten te verlenen) in leen werd opgedragen aan de bisschop van Luik. Wellicht heeft Willem II of één van zijn opvolgers zich om dezelfde reden onder bescherming van de keizer kunnen stellen.²⁷³⁶ Coenen vermoedde echter dat de band al veel ouder is.²⁷³⁷

Herlaer (St. Michielsgestel) was leengoed van het kapittel van St. Lambrecht te Luik. Willem van Horne, heer van Herlaer, gaf op vrijdag na St. Maartendag in de winter van het jaar 1381 zijn onderzaten aldaar de gemene gronden uit.²⁷³⁸ Het kapittel noch de leenheer waren landsheren. De gemeynt werd op basis van de grondheerlijke rechten (die de heren van Herlaer waarschijnlijk de abdij afgedwongen hadden) uitgegeven.

Van de rechten die de heer van Helmond in 1314 in zijn ruil met de hertog kreeg,²⁷³⁹ kan niet van grondheerlijkheid worden gesproken, want het betrof hier alleen bestaande cijnzen, dus een recht op een jaarlijkse betaling, niet het recht om opnieuw woeste gronden uit te geven. Dat geldt ook voor de door hertogin Johanna en haar rechtsopvolgers uitgegeven pandheerlijkheden als Tilburg, Goirle en Drunen in 1387 en Liempde in 1420.

De complexiteit en de causaliteit nemen toe doordat er geen vast patroon in de verkoop van heerlijke rechten lijkt te bestaan. De heerlijkheid Tilburg werd in 1612 verkocht onder kennelijk dezelfde voorwaarden als de heerlijkheid in de 14de eeuw in pand was gegeven, dus zonder recht op het uitgeven van nieuwe cijnsplichtige percelen.²⁷⁴⁰ Terwijl de heerlijkheid Deurne, ook eerder een pandheerlijkheid, in 1660 werd verkocht met onder andere het recht om octrooi te verlenen tot het privatiseren van gemene gronden.²⁷⁴¹ Daarentegen werd de heerlijkheid Asten al in 1366 met volledige beschikkingsrechten over de gemene gronden uitgegeven.²⁷⁴² Deze rechten werden soms door onnozele acties van de heren zelf verminderd of ze werden - gehinderd door onbekendheid met de strekking van hun rechten - niet uitgeoefend. Dat was het geval in Deurne. Hoewel de heerlijkheid uitdrukkelijk met het recht van cijnzen en het uitgeven van gemene gronden was verkocht,²⁷⁴³ vroeg een latere heer eind 1751 toch octrooi aan de Raad van State om gronden uit te mogen geven. De rentmeester van de domeinen, om advies gevraagd, vond dit maar vreemd: “*so gelieven u ed. mo. te weesen gedient, dat den heere van Deurne volgens de erfkoopbrief van deze heerlykheyd van dato 19 january 1660 by haer ho mo gegeven wel vermag de ydele plaatsen binnen de voors heerlykheyd en de limiten derselver leggende ten chyns uyt te geven*”. De rentmeester concludeerde dat de heer van Deurne geen grondheer was en dus aan de algemene eisen voor het uitgeven van gronden moest voldoen, waaronder - en dat was in het belang van de rentmeester zelf -

²⁷³¹ Smulders 1957a; BHIC HS 73, 1595; AA Boxtel voor 1811, I 2-6.

²⁷³² Smulders 1957a.

²⁷³³ Smulders 1957a; BHIC HS 74,75.

²⁷³⁴ Vriens 1988; Vriens 1991; Coenen 2004a, blz. 21-36, 74-86.

²⁷³⁵ Camps 1979, blz. 1029-1030, nr. 843 14-5-1311; Coenen 2004 blz. 31.

²⁷³⁶ Vriens 1988, blz. 58-68; Vriens 1991; Coenen 2004a, blz. 29-34.

²⁷³⁷ Coenen 2004, blz. 21.

²⁷³⁸ BHIC SA 308, lenen van Herlaer en Zegerworp.

²⁷³⁹ Moosdijk 1978; Spierings 1978; Asseldonk 1999, blz. 35; Asseldonk 2002, blz. 387.

²⁷⁴⁰ Sanders 1996, blz. 498. Blijkens de problemen in 1764 met de illegaal uitgegeven gronden, hadden de heren van Tilburg ook na het aflossen van het pand en de aankoop van de heerlijkheid geen beschikkingsrecht over de gemene gronden.

²⁷⁴¹ Sanders 1996, blz. 281.

²⁷⁴² Enklaar 1941, blz. 3-5, nr. 1 6-12-1367, blz. 5-6, nr. 2 15-1-1479, blz. 6-8, nr. 3 1-8-1479; Maas 1994, blz. 15.

²⁷⁴³ BHIC RRG 2, f. 65 4-7-1661.

transport voor de Leen- en Tolkamer: “want ingeval den heer van Deurne grondheer was van die gemeente en deselve aen hem in de voors. erffkoopbrief ware verkogt met de andere geregtigheden, so soude daer uyt volgen (t sy met regret gesegt) dat hy niet nodig had by haer ho. mo. autorisatie tot dese te doene verkoping te versoecken, gelyk by deze requeste is doende, even gelyk een particulier geerffde niet verpligt is sodanige autorisatie te versoecken als hy syn eyge patrimonieel goed transporteert”.²⁷⁴⁴

2.4.11 Vercijnzing door particulieren

Ook particulieren die van de hertog een groot complex grond hadden verworven vercijsden die wel. Een voorbeeld daarvan is Jacob de Woluwe, die van de hertog 68 bunder te Liempde in leen had verworven. Hij gaf die in cijs uit aan ingezetenen van Liempde. De uitgifte werd door de hertog in 1326 bevestigd.²⁷⁴⁵ Een ander voorbeeld is de vercijsing van de Wippenhouten tussen Oirschot en Oisterwijk.²⁷⁴⁶

2.4.12 Novale tienden

Over de tienden is in de negentiende eeuw veel geschreven. De afschaffing van de oude tiendrechten waren decennia lang een politiek gevoelig onderwerp. De tienden leidden ook tot de nodige processen.²⁷⁴⁷ Reeds vanaf de vroege middeleeuwen werden tienden geheven. Een tiende was een percentage van de opbrengst van agrarische bedrijvigheid, die bedoeld was voor onderhoud van de kerk en haar geestelijke voorgangers en tot ondersteuning van de armen. Voor graan lag de tiende meestal tussen de 9 en 11% van het gewas te velde. “Krijtende” tienden werden betaald van het jong geboren vee. Verder werd er wel tiend geheven over handelsgewassen, hout, turf etc., veelal naar plaatselijk gebruik. Bij de Bataafse omwenteling werden naast andere (heerlijke) rechten ook de tiendrechten ter discussie gesteld. De opeenvolgende regelingen en regeringen leidden echter niet tot een definitieve afschaffing.²⁷⁴⁸ Het zou nog tot 1907 duren voordat de tienden uiteindelijk geheel afgeschaft werden. De feitelijke afwikkeling zou nog tot in de jaren ‘20 van de 20ste eeuw duren.²⁷⁴⁹

Van nieuw ontgonnen gronden werden de zogenaamde novalia of novale tienden geheven. Deze werden meestal opgeëist door de grondheer die deze gronden ter culture uitgaf. De gedachte hierachter was kennelijk dat de kerk voldoende had aan de oude tienden.²⁷⁵⁰ Een feit was in elk geval dat veel kerkelijke tienden vervreemd en ontvreemd waren en dat afdracht van de novale tienden aan de kerk geen garantie was voor een duurzame ondersteuning van de kerk, haar ambtsbekleders of de armen.²⁷⁵¹ Dat aan de kerk de novale tienden niet zondermeer toekwamen, blijkt uit een verklaring van de abt van Villers uit 1254, waarin hij onder meer stelt dat krachtens pauselijk privilege de Cisterciënser orde in haar parochies waar zij de oude tienden int, ook de novale tienden heeft naar verhouding van de oude tienden.²⁷⁵² De novalia vielen dus niet automatisch aan de geestelijkheid toe en zeker niet volledig. De graaf van Gelre werd in 1212 door zijn broer, de bisschop van Utrecht, met de novale tienden van Gelre begiftigd en blijkt deze in 1294 op de Veluwe te heffen. Jan van Nassau, bisschop van Utrecht, beleende op 22 augustus 1281 Floris V met de novale tienden van zijn graafschap.²⁷⁵³ Paus Innocentius IV had hertog Hendrik III in 1253 tijdelijk novale tienden toegekend.²⁷⁵⁴ Dit zal echter eerder een bevestiging of legalisering van de bestaande toestand geweest zijn,²⁷⁵⁵ gezien het feit dat de lokale heren voor die tijd al plaatselijk novale tienden hieven.²⁷⁵⁶

²⁷⁴⁴ BHIC LT 61 18-5-1752; RRG 33, f. 200v. 10-4-1752.

²⁷⁴⁵ BHIC LT 117, f. 32v. (27-6-1760).

²⁷⁴⁶ Zie hoofdstuk 1 inzake de uitgifte van de Wippenhouten; SADB RA Den Bosch 1193, f. 131 7-8-1422; RA Den Bosch 1198, f. 18v. 7-1-1428, f. 40v. februari-maart 1428: heer Jan van Berlaer 106 pond aan cijsen uit beemden of broekland in Wippenhout; RA Den Bosch 1203, f. 131 2-12-1432 vier bunder beempt in Wippenhout verkregen van de heer van Helmond; RA Den Bosch 1204, f. 231 8-7-1434: Jan van Berlaer heer van Helmond en Keerbergen beurde vroeger 106 pond cijs uit beempden in het Wippenhout, etc.

²⁷⁴⁷ Meylink 1850.

²⁷⁴⁸ BHIC BA 213, f. 866 11-7-1800; RRG 40, f. 132 23-2-1804.

²⁷⁴⁹ Ketelaar 1978, blz. 30-38, 47-48, 81-91, 96-103.

²⁷⁵⁰ Vergelijk Anselmo 1648, blz. 92-94, 6-11-1520.

²⁷⁵¹ Ketelaar 1978, blz. 11; Alberts 1977, blz. 66-67.

²⁷⁵² Camps 1979, blz. 334-335, nr. 255, 20-7-1254.

²⁷⁵³ Meihuizen 1953, blz. 42, 100, 101, 81; Wartena 1975, blz. 17; Andriessen 1892, blz. 98; Linden 1956, blz. 150-158; Kuys 1983, blz. 71-73.

²⁷⁵⁴ Uytven 2004a, blz. 103.

²⁷⁵⁵ Dit blijkt ook uit Heurn 1776a, dl. 1, blz. 121-125.

²⁷⁵⁶ Zie hieronder.

Uit het testament van de hertog van Brabant van 1261 blijkt dat de hertogen in de 13de eeuw rechten op de novale tienden hebben uitgeoefend. Nog in 1284 schonk hertog Jan I de novale tienden van Drunen aan abt en convent van Tongerlo²⁷⁵⁷ en in 1299 die van Borkel aan het Maria-altaar in de kerk van Bergeyk.²⁷⁵⁸ De rentmeestersrekeningen vanaf 1340 tot 1590 bevatten evenwel geen ontvangsten van novalia en ook in andere archieven zijn geen aanwijzingen voor deze heffingen gevonden. Het is in beginsel mogelijk dat al deze tiendrechten aan kerkelijke instellingen zijn overgedragen, maar dan zou er waarschijnlijk meer overgeleverd zijn dan nu het geval is. De hertog was immers aan het eind van de 13de eeuw grondheer van in circa 3/4de deel van de Meierij en kerkelijke archieven behoren tot de best bewaarde. Dit is mijns inziens onvoldoende verklaring voor het in onbruik raken van de novale tiendheffing vanwege de hertog. Een andere verklaring zou een passage uit het testament van hertog Hendrik III van Brabant uit 1261 kunnen zijn. Daarin wordt aan de executeurs testamentair onder andere bevolen de aan de kerk ontnomen tienden terug te geven.²⁷⁵⁹

Zelfs Thorbecke heeft zich hier nog eens over gebogen. Zijn antwoord is te aardig om niet deels te citeren: *“de gift ontsprong uit een persoonlijk bij misleiding opgedrongen gewetensbezwaar, dat geen regel kon worden voor zijn opvolgers. Doch al hadden ook dezen gemeend, waarvan het tegendeel blijkt, dat alle novale tienden van het domein behoorden aan de geestelijkheid, het zou de beslissing der hoofdvraag zonder invloed zijn. De goederen toch der Roomsche kerk kwamen na den vrede van Munster, aan de staatsmagt”*.²⁷⁶⁰

Zoals hiervoor gezegd, hieven plaatselijke heren lokale novale tienden. Dit zal in de hand zijn gewerkt door de zogenaamde ‘eigen kerken’ van de heren, waardoor ze rechtstreeks voor het onderhoud van de kerken en de zielzorgers verantwoordelijk waren.²⁷⁶¹ In Hoge en Lage Mierde was dat Diederik van Altena. Hij droeg in 1212 zijn tiendrechten daar, waaronder de novale tienden, op aan de abdij van Averbode.²⁷⁶² Reynart van Hese hield in 1223 de novalia van Hoegt (Heugten) in leen van dezelfde Van Altena.²⁷⁶³ De Van Tilburgs en de Bac’s, waarschijnlijk op één of andere wijze verwant met de heren van Tilburg, deden dat in de eerste helft van de 13de eeuw in Tilburg en Berkel.²⁷⁶⁴ En ook hertog Hendrik I had omstreeks 1233 tiendrechten in Tilburg (waarbij overigens niet met zekerheid vast staat, maar wel waarschijnlijk is, dat het ook om novalia gaat).²⁷⁶⁵ Onder Mierlo hief Henrick van Rode, heer van Mierlo, medio 13de eeuw novale tienden.²⁷⁶⁶ Hendrik Haze van Bergeyk verkocht in 1283 zijn tiendrechten, huidige en toekomstige (dus nieuwe tienden), in het Loo onder Bergeyk aan de abdijen van Floreffe en Tongerlo.²⁷⁶⁷ In Aalst bezaten de heren nog tot in de 19de eeuw novale tienden.²⁷⁶⁸ En ook particulieren verworven wel novale tienden, zoals *“Johannes dictus de Plassche, de nova decima de Leendonc juxta Oisterwyc”*. Deze had de tienden van de ontginning van het voormalige bos Leendonc onder Helvoirt van de hertog in leen.²⁷⁶⁹ En Evesa weduwe van de Bossche burger Philippus schonk op 15 september 1312 tot heil van haar ziel een hoeve genaamd Beirct onder Kerkoerle met de bijbehorende novale tienden aan de armenzorg van Den Bosch.²⁷⁷⁰ De novale tienden werden gerekend tot hetzelfde rechtencomplex als de cijnzen en de houtschat, namelijk de grondheerlijkheid.

En uit de hierboven genoemde gift van de novale tienden van Drunen uit 1284 aan de abdij van Tongerlo blijkt dat de executeurs testamentair waarschijnlijk niet zo voortvarend te werk zijn gegaan als de testateur verwacht had. Diederik van Altena, een grootgrondbezitter had in 1232 ten behoeve van de hertog van Brabant afstand gedaan van de heerlijkheden Drunen en Waalwijk.²⁷⁷¹ Die afstand was niet om niet en de

²⁷⁵⁷ Camps 1979, blz. 502-503, nr. 400 5-5-1284.

²⁷⁵⁸ Theuws 1989, blz. 131.

²⁷⁵⁹ Boland 1942, blz. 95; Vera 1997b, blz. 57.

²⁷⁶⁰ Ganderheyden 1843, blz. X.

²⁷⁶¹ Vergelijk bijvoorbeeld Camps 1979, blz. 171-172, nr. 103 1207, blz. 173-174, nr. 105 oktober 1211, blz. 187-188, nr. 119 1221, blz. 208-209, nr. 136 na 1207, blz. 215-216, nr. 143 augustus 1228, blz. 216-217, nr. 144 oktober 1228, blz. 217-218, nr. 145 6-11-1228, etc.

²⁷⁶² Camps 1979, blz. 176-177, nr. 107.

²⁷⁶³ Camps 1979, blz. 192-194, nr. 124.

²⁷⁶⁴ Camps 1979, blz. 253-254, nr. 175 1-5-1234, blz. 194 273-274, nr. 18-3-1242, zie ook blz. 268, nr. 189 28-5-1240, blz. 305-306, nr. 226 6-4-1248, blz. 327-328, nr. 248 20/30-4-1253, blz. 329, nr. 249 20/30-4-1253, blz. 330, nr. 250 mei 1253, blz. 330-331, nr. 251 mei 1253, blz. 351-352, nr. 272 7-5-1259, blz. 358-359, nr. 278 1-10-1259, blz. 370-371, nr. 288, mei 1263, blz. 378-378, nr. 295 15-4-1264.

²⁷⁶⁵ Camps 1979, blz. 242-243, nr. 167 9-4-1232-2-4-1233, blz. 284-286, nr. 205 6-12-1244, blz. 286-287, nr. 206 14-12-1244, blz. 402-404, nr. 317 4-5-1269.

²⁷⁶⁶ Camps 1979, blz. 345, nr. 264 6-9-1256, zie ook blz. 374-375, nr. 292 7-11-1263.

²⁷⁶⁷ Camps 1979, blz. 491-492, nr. 395 augustus 1283.

²⁷⁶⁸ Bijsterveld 1998b, blz. 65-66.

²⁷⁶⁹ Galesloot 1865, blz. 123.

²⁷⁷⁰ SADB HG 76.

²⁷⁷¹ Camps 1979, blz. 230-231, nr. 155 8-2-1232.

hertog heeft er spoorlags werk van gemaakt om de aan Diederik beloofde 185 mark terug te verdienen. In 1244 konden 150 bunder nieuwland onder Drunen overgedragen worden aan de abdij ter Kameren. De hertog was hier dus al omstreeks 1240 bos aan het rooien. De bomen werden gekapt en het vrijkomende land werd tegen cijns ter ontginning uitgegeven. Deze ontginningen leidden vervolgens tot novale tiendopbrengsten. Het feit dat er omstreeks 1240 al ontgonnen werd en dat de novale tienden pas veertig jaar later aan Tongerlo werden overgedragen, duidt er op dat niet alle novale tienden door de executeurs testamentair werden teruggegeven. De vraag waarom de hertogelijke novale tiendheffing omstreeks 1300 werd gestaakt, kon niet beantwoord worden. Daarmee is echter het belang van vermeldingen van 13de eeuwse novale tienden niet afgedaan.

Pas in het laatste kwart van de 16de eeuw ging de koning van Spanje, de rechtsoptolger van de hertog van Brabant, weer over tot het heffen van de novalia. Gezien de 13de eeuwse overdrachten is het niet verwonderlijk dat de kerkelijke tiendbezitters tegen de nieuwe domaniale heffing van de novale tienden in verzet kwamen.²⁷⁷² Wellicht is het door Camps onderkende falsum van 11 oktober 1310 waarbij Jan II alle tienden, zowel oude als nieuwe uit zijn bos Udenhout aan de St. Gertrudisabdij in Leuven zou hebben geschonken, vervaardigd naar aanleiding van deze conflicten.²⁷⁷³ De abdij was al in 1596 in proces over de novalia²⁷⁷⁴ en de wel door Camps als echt erkende akte van 15 oktober 1310, waarin sprake is van koop van de tienden van Udenhout, vermeldt alleen tienden en noemt dus niet expliciet oude en nieuwe tienden.²⁷⁷⁵ Het begin van de nieuwe domaniale heffing was aarzelend en moeilijk. In 1576 werden de novale tienden bij een uitgifte van inculte gronden in het land van Cuijk voorbehouden.²⁷⁷⁶ De eerste tiendpachter in de Meierij was Wouter van Esch die in 1589 een half mud rogge betaalde om de novale tienden van Oisterwijk te mogen heffen.²⁷⁷⁷ Oisterwijk bleef tot 1600 de enige plaats waar door de hertogelijke domeinen novale tienden werden geheven. In 1600 kwam Vught erbij.²⁷⁷⁸ In 1602 slaagde de rentmeester er wel in om Oisterwijk te verpachten, maar voor Vught was kennelijk geen belangstelling.²⁷⁷⁹ In 1604 werden beide novale tienden weer verpacht, maar daar bleef het dan ook bij.²⁷⁸⁰ In 1605 ontving de rentmeester ook uit Vught “*ter causen van thiende van acht jonge verxkens geworpen op eene nyeuwe erffenisse ende van de gemeynte vuytgegeven de somme van XX s*”.²⁷⁸¹ Op deze moeizame wijze gingen de verpachtingen de daaraan volgende jaren voort. Eerst in 1614 kwamen er twee plaatsen bij: Son en Strijp; de pachter stelde daarbij de voorwaarden vast.²⁷⁸² In 1617 volgden Schijndel en St. Oedenrode²⁷⁸³ en daarmee kwam eindelijk het verpachten van novalia door de rentmeester van de hertogelijke domeinen op gang, want in 1618 volgden Haaren, Enschoot, Berkel, Udenhout en Hogemierde. De verpachting van Hilvarenbeek en Diessen in dat jaar wilde echter niet lukken door verzet van de geestelijkheid daar. Ze werden daarop ter inning uitgegeven resp. uit de hand verpacht. De openbare verpachting van de novale tienden van Westelbeers werd opgehouden door het kapittel van Oirschot, waarna ook deze uit de hand verpacht werden. De publieke verpachting van de novalia van Lagemierde en Hulsel wilde ook niet lukken, maar ook deze konden alsnog uit de hand verpacht worden.²⁷⁸⁴ In 1619 volgden Oost- en Middelbeers tegen een voor de pachter gunstig tarief²⁷⁸⁵ en het jaar daarop Oirschot, Helmond, Lierop en Helvoirt.²⁷⁸⁶

Kortom, het duurde vijftientig tot dertig jaar voordat de verpachting van de novale tienden in de Meierij eindelijk enigszins op gang kwam. Dat dit zo traag ging, is niet verbazingwekkend, gezien de vrijwel

²⁷⁷² ARAB OF 2292 (1642), 2385 (1635), 3615 (1639), 4149 (1621), 4151 (1610), 6286 (1596), 6288(1636); RK 5434-5454 passim inzake novalia.

²⁷⁷³ Camps 1979, blz. 1004-1007, nr. 829.

²⁷⁷⁴ ARAB OF 6286 19-5-1596.

²⁷⁷⁵ Camps 1979, blz. 1007-1008, nr. 830.

²⁷⁷⁶ ARAB RK 648, f. 344-345 9-7-1576.

²⁷⁷⁷ ARAB RK 5407 1-10-1589-30-9-1590, f. 103v. “*novum dominium*”.

²⁷⁷⁸ ARAB RK 52161-10-1599-30-9-1600, f. 98v: “*van der novalia tiende onder de parochie van Oysterwyck die welcke Peeter van de Wielt gepacht heeft voir den oigst XVIc voor dry mud ende V sesteren rogge*”; f. 99: “*van de novalie thiende onder die prochie van Vucht ... verpacht voor I sester boeckweyt*”.

²⁷⁷⁹ ARAB RK 5418 1-10-1601-30-9-1602, f. 97v.: novale tiende Oisterwijk gepacht voor de oogst IIII m rogge, f. 98: novale tiende van Vucht “*nyet*”.

²⁷⁸⁰ ARAB RK 5420 1-10-1603-30-9-1604, f. 95 novale tiende van Oisterwyck 45 lb; f. 95v. novale tiend Vucht XX s VI d.

²⁷⁸¹ ARAB RK 5421 1-10-1604-30-9-1605, f. 92.

²⁷⁸² ARAB RK 5432 1-10-1615-30-9-1616, f. 97: “*novale tiende onder Son en Stryp den welcke desen rentmr in treyn heeft doen stellen door Henrick Peeters onder conditie dat hy soude genieten twee derden delen van den geheele opcompste in 1614, 15 en 16 4 1/2 lopen, komt hier 1 1/2 lopen XXV s*”.

²⁷⁸³ ARAB RK 5433 1-10-1616-30-9-1617, f. 96v., 97.

²⁷⁸⁴ ARAB RK 5334 1-10-1617-30-9-1618, f. 96, 97v., 98, 99v.

²⁷⁸⁵ ARAB RK 5435 1-10-1618-30-9-1619, f. 73v.: “*Oystelbeerze ende Middelbeerze 3 sesteren geredimeert tot 7.10 II lb XVI s*”.

²⁷⁸⁶ ARAB RK 5436 1-10-1619-30-9-1620, f. 73v, 74.

permanente staat van oorlog die daar tussen 1580 en 1648 heerste, waardoor de heffing lastig af te dwingen was. Daarnaast verzette de geestelijkheid zich hevig tegen deze inbreuk op haar rechten.²⁷⁸⁷ Deze had immers eerder van de tienden van de nieuwe ontginningen geprofiteerd. Dit proces ging op dezelfde wijze voort na de val van Den Bosch, na het beleg door Frederik Hendrik in 1629. In het capitulatieverdrag werd bepaald, dat dit de “*Stadt, vrijdom ende Meijerije voor soo veel die aende stadt annex was*” betrof. Dat ‘annex’ was een potentiële bron van problemen, bewust gecreëerd door een van de belangrijkste onderhandelaars, de Bossche bisschop Ophovius.²⁷⁸⁸ Het leidde tot een situatie waarbij zowel de noordelijke partij, de Republiek der Verenigde Nederlanden, als de zuidelijke, de koning van Spanje c.s. pretendeerden de soevereiniteit over de Meierij te hebben. Met als gevolg een voor beide partijen nauwelijks werkbare situatie, waarvan de bevolking bovendien door dubbele heffingen het slachtoffer werd. Het is daarom niet verwonderlijk, dat hoewel de zuidelijke rentmeester de verpachting van de novalia probeerde uit te breiden dit effectief niet veel resultaat had. In veel plaatsen werden vele jaren lang de novalia niet verpacht en als ze al verpacht werden, was in de pacht prijs ongetwijfeld het oorlogsrisico verdisconteerd. Pas in de 2de helft van de 17de eeuw zouden de novalia belangrijke vruchten gaan afwerpen en in de 18de eeuw een van de belangrijke dominiale inkomsten bronnen worden.²⁷⁸⁹

Vanaf het eind van de 16de eeuw werd het voorbehoud van de novale tienden, evenals die van moeren en houtschat, vastgelegd in de octrooien waarin de verkoop van woeste gronden aan particulieren toegestaan werd, zoals bijvoorbeeld in het geval van Esch bij het octrooi van 25 januari 1602 “*op condicie insgelycs dat hunne hoocheden verstaen geheel te willen blyven in hun recht van de novalien ende moeren d welck ons in de voors XXV bunderen heyde vroente ende gemeynte soude moghen competeren*”.²⁷⁹⁰ In de eerste helft van de 17de eeuw werden de hertogelijke tienden al tot de regalia gerekend;²⁷⁹¹ desalniettemin verklaarde de Leenen Tolkamer in 1670:

“*immers voor zoveel hooggemelde heeren staaten daar grondheeren zyn latende ook het regt van novale tienden van zoodanige nieuwe aangemaakte landen aan alleen anderen grondheeren, gelyk te Oirschot ende Hilvarenbeek, alwaar alleen de eene helft aan het land en de andere aan de marquis van Deinse als voor de andere helft grondheer zynde verblyft ende daar andere heeren alleene grondheeren zyn en werden geen zoodanige verpagtingen van novaale tienden by den rentmeester der domeinen uit den naame van den hertog gedaan als te Hees en Leende en andere heerlykheden van gelycke natuur, niet tegenstaande alle deze heerlykheden aan hun ho.mo. hulde, manschap en eedt zyn doende*”.²⁷⁹²

Het tiendhefferschap wordt dus hier aan de grondheerlijkheid en niet aan de gerechtsheerlijkheid en de hertogelijke hoogheidsrechten gekoppeld.²⁷⁹³ 55 jaar later schreef de rentmeester van de domeinen echter: “*het is seker dat de voors. novale tienden als een regael moeten geconsidereert werde en by aldien u ed. mog. oyt mogten resolveren om de heerlykheden in de Meyerye te vercopen, so behoorde de meergenoemde tienden met deselve tegelyk vercocht te werden*”.²⁷⁹⁴ Nog enkele decennia later heet het dat: “*de novale tienden die daar vallen ... behoren ongetwyfeld 's lands domeinen toe om dat dit staaten plaatzen zyn, waar van de grond en verdere regalien in den boesem des hertogs zyn en consequenter dan ook de novale tienden*”.²⁷⁹⁵ Aan het eind van de 18de eeuw argumenteerde de weduwe Tuyl van Serooskerken - de facto zullen het haar rechtsgeleerde adviseurs geweest zijn- , “*dat aan de voors. grondheerlijkheid verscheide regalien annex en toebehoorende zyn, als onder anderen het recht van gruit, weggelt en houtschat, het schouwen op wegen en rivieren, het recht van planten in de bosschen, dreeven, heirbanen, etc., het recht van hoven en erven, vrije warande, jagt en visscheryen, het recht van den eik, de novalia en andere tienden, etc*”.²⁷⁹⁶ Het is duidelijk dat de ideevorming over de regalia in de Meierij in de 17de en 18de eeuw nog volop in ontwikkeling was.

Bij de Vrede van Münster was onder andere bepaald dat de buitenlandse abdijen hun bezittingen in het Staatse deel van Brabant zouden behouden, zo ook de abdij van Tongerlo. Deze abdij had als gevolg van de oprichting van het bisdom Den Bosch in 1556, in 1590 veel bezittingen aan het nieuwe bisdom moeten

²⁷⁸⁷ ARAB OF dossiers 2292 (1642), 2385 (1635), 3615 (1639), 4149 (1621), 4151 (1610), 6286 (1596), 6288(1636); RK 5434-5454 passim inzake novalia.

²⁷⁸⁸ Beermann 1940, blz. 3.

²⁷⁸⁹ BHIC GRK 4336 ev.

²⁷⁹⁰ ARAB RK 5424 1-10-1607-30-9-1608, f. 140.

²⁷⁹¹ BHIC LT 43 18-6-1643 (Schaft), 25-12-1648 (Stiphout); LT 130, f. 63 6-1-10-1625 (Casteren); LT 132, f. 177v. 25-7-1652 (Riel)

²⁷⁹² BHIC LT 125 8-7-1670.

²⁷⁹³ Van Iterson rekende de tienden niet tot de heerlijke rechten, maar tot de accrochementen of sequelen, Iterson 1958, blz. 15.

²⁷⁹⁴ BHIC RRG 27, f. 10v. 22-3-1725; LT 69 30-5-1769.

²⁷⁹⁵ BHIC LT 106 3-7-1770.

²⁷⁹⁶ BHIC LT 78 9-6-1788

afstaan, maar was onder andere nog wel gegoed in Tilburg. De abt liet daar ook de novale tienden innen. Dit leidde tot een conflict met de rentmeester van de domeinen. In 1649 bleken de novale tienden daar door de rentmeester voor een veel te hoog bedrag verpacht te zijn. De protestantse pachter had zich vergist en ontmoette ook veel weerstand. Zelfs zijn ruiten werden ingegooid. Na een gunstig advies van de rentmeester werd zijn pacht met drie jaar verlengd.²⁷⁹⁷ Dit heeft niet tot bestendige inning geleid, want omstreeks 1686 bleek de abt van Tongerlo nog steeds de novale tienden van Tilburg te innen. De abt moest aantonen, dat hij conform het plakkaat van Karel V van 1 oktober 1520 reeds 40 jaar voor de afkondiging van dit plakkaat al in bezit van deze tienden was geweest. De abt kon aan de hand van 13de eeuwse titels van aankomst aantonen, dat de abdij ruim voor 1480 eigenaar was van tenminste een derde van de novalia.²⁷⁹⁸ In 1769 laaide de strijd om de Tilburgse novalia weer op. De staat had waarschijnlijk nooit het overige tweederde gedeelte van deze tienden geïnd. De heer van Tilburg was kennelijk in deze rechten getreden, want volgens een attestatie van de Spaanse rentmeester uit 1634 had hij nooit novale tienden binnen Tilburg verpacht. Waarschijnlijk is, nadat de abt van Tongerlo nog maar 1/3de mocht innen, de heer van Tilburg begonnen om de overige tienden te heffen of te verpachten. Het is niet onmogelijk dat de katholieke heren van Tilburg daarbij samenspannen met de abt en dat de verdiensten van het overige 2/3de deel toch tenminste deels bij de abt terecht zijn gekomen. Hoe het ook zij, de commissie (uit de Raad van State) tot het verpachten van 's lands tienden in de baronie van Breda en de Meierij concludeerde in 1769 *“dat hoe groten 's lands domeinen ook tot de novaale tienden te Tilburg zelf van de nieuw van tyd tot tyd ter cultuur gebragte landeryen op zich zelf ook hebben mogen, dit heffen door de praescriptie schynd verlooren te zyn”*; 's lands recht - hoe sterk ook - was volgens de commissieleden dus door verjaring verloren gegaan.²⁷⁹⁹ Zij waren dus kennelijk niet bekend met het Bossche recht, dat hertogelijke domeinen niet door verkrijgende verjaring verloren konden gaan.²⁸⁰⁰

De goederen van de abdij van Echternach te Waalre en Valkenswaard waren kennelijk in de Spaanse successie oorlog als vijandelijk goed beslagen: *“iuri belli geannoteert”*. Er is in 1714 in elk geval sprake van een admodiateur, hetgeen op een dergelijk beslag en beheer wijst.²⁸⁰¹ Echternach is daarbij kennelijk haar rechten kwijtgeraakt op de novale tienden van de nieuw uitgegeven gronden.²⁸⁰² In 1755 probeerden de regenten van Waalre en Valkenswaard nog eens *“dat haar ho mo als hertog van Brabant gelieven te verklaaren dat de verpagting der novaale thienden der voors. heerlykheid in het vervolg niet meer door of van weegens en ten behoeven van het gemeene land zal geschieden, maar dat die zal gelaten worden aan de supplianten als grondheeren der gem heerlykheid .. en zulks op fundament dat voorsaat in den jaare 1326 ten behoeve van de gemeene ingesetenen van en abt van Efternach als onafhankelyk en vry grondheer van de heerlykheid Waalre en Valkenswaard hadden gekogt alle de gemeente den voors abt toebehoorende en geleege binnen de parochie van Waalre en Weert”*.²⁸⁰³ Een poging die geen enkele kans van slagen had, niet alleen omdat volgens de rentmeester bij dergelijke verkopen slechts sprake was van een gebruiksrecht, maar ook al omdat de uitgiftebrief in de ogen van dezelfde rentmeester geen enkele waarde had: *“staende nogtans te remarqieren dat de voorgemelte brieff niet was getekend en dus geen titul van verkryg uyt levert”*.²⁸⁰⁴ De commissie op het verpachten van de tienden kwam in 1769 wel met een nieuwe rechtsvraag: namelijk of de domeinen dan ondanks de praescriptie door de heer van Tilburg geen recht zouden hebben op de tienden van de recent *“ingestokene nieuwe erven”*.²⁸⁰⁵ Inzake Tilburg werd dit thema niet verder uitgewerkt, maar het bleef leven. In 1771 kochten de heren van Asten en Ommel, rechtsopvolgers van de van oorsprong allodiale heren - die in de 17^e eeuw nog als grondheren met de rechten op de novalia en andere grondheerlijke rechten werden gezien *“niet tegenstaande alle deze heerlykheden aan hun ho.mo. hulde, manschap en eedt zyn doende”*²⁸⁰⁶ -, voor 1200 gulden *“sodanigh regt als het gemeene land soude mogen sustineren te hebben ontrent de novale thienden, houtschatten, moeren en mineralen met relatie tot*

²⁷⁹⁷ BHIC RRG 1, f. 63v. 26-2-1649, f. 57v.11-3-1649(?).

²⁷⁹⁸ BHIC RRG 2, f. 220 25-1-1686, f. 220v. 15-6-1686 ; RRG 19 7-4-1686, 15-6-1686; LT 45 25-1-1686, 15-6-1686, 30-7-1687, 25-11-1687.

²⁷⁹⁹ BHIC LT 69 30-5-1769.

²⁸⁰⁰ Zie eerder en verder.

²⁸⁰¹ BHIC RRG 21 29-11-1714, dec. 1714, 2-1-1715; vergelijk LT 47 23-12-1705 *“admodiateur der heerlyke en andere goederen toekomende den grave van Hornes in de baronie van Boxtel en heerlykheid Liemde nu juri belli geannoteert”*.

²⁸⁰² BHIC LT 48 23-11-1715.

²⁸⁰³ BHIC LT 63 4-8-1755.

²⁸⁰⁴ BHIC RRG 33, f. 247v. 5-9-1752.

²⁸⁰⁵ BHIC LT 69 30-5-1769.

²⁸⁰⁶ BHIC LT 125 8-7-1670.

de onlangs ingestooke en in 't vervolg in te steeken gemeentens gronden binnen de heerlijkheid Asten en Ommel".²⁸⁰⁷ Ook in Lieshout speelde in deze jaren dit thema.²⁸⁰⁸

In Lommel lukte het niet goed om de tienden te verpachten. Daar werden ze aan de gemeente uitbested: in admodiatie gegeven, voor een betrekkelijk gering bedrag.²⁸⁰⁹

In 1787 leverde de rentmeester van de domeinen aan de Raad van State een uitgebreide analyse over de voor- en nadelen van onder andere het verkopen van novale tienden.²⁸¹⁰ De rentmeester zag daarbij vooral praktische beperkingen en op termijn financieel nadeel voor het land. Heel voorzichtig begonnen in Oisterwijk met een half mud rogge in 1590, waren de novale tienden omstreeks 1800 uitgegroeid tot het belangrijkste deel van de inkomsten van de domeinen in de Meierij van Den Bosch. Ze bedroegen in 1800 totaal f 22660.10.-. De inkomsten van de novale tienden daarin waren f 16975.10.- ofwel 75%.²⁸¹¹ Door het wegvallen van de inkomsten uit de Grote Zwijgende Landtol, de houtschat en andere specifieke domaniale inkomsten, alsmede met het aflossen en bij nieuwe uitgaven afkopen van cijzen, zijn deze bedragen niet te vergelijken met eerdere, maar de realiteit was dat aan het begin van de 19de eeuw de novale tienden het belangrijkste deel van de inkomsten van de domeinen vormden.

Om de ontginningen te bevorderen besloot de Raad van State in 1660 dat nieuw ontgonnen landen onder andere vrij zouden zijn van novale tienden, gedurende een periode van 10 jaar.²⁸¹² In 1786 werd dit opgerekt tot 15 jaar.²⁸¹³ Lodewijk Napoleon vergrootte deze termijn eerst in 1807²⁸¹⁴ naar 30 jaar en in 1809 tot 50 jaar.²⁸¹⁵ In datzelfde jaar verlengde hij de vrijstellingstermijn van tienden voor reeds volgens de wet van 21 grasmaand 1807 ontgonnen gronden van 30 naar 50 jaar en behield hij zich het recht voor "om de vrijstelling der tienden van reeds ontgonnen landen te verlengen, welke, ingevolge de bovengemelde wet, voor den tijd van dertig jaren is bepaald; - zullende gemelde vrijstelling worden verleend naar mate de eigenaren zulks, zoo door hunne vlijt als activiteit, in het bebouwen der voorschreven landen zullen verdiend hebben".²⁸¹⁶ Deze regeling bleef ook na de Franse tijd van kracht, zij het dat er bij de potentiële eigenaren veel onzekerheid bestond of ze de vrijdom werkelijk zouden genieten:

*"de kleine verkopeningen welke van tijd tot tijd en ook in het afgeloopene jaar plaats gehad hebben, de gretigheid waarmede de geveilde goederen zijn verkocht geworden bewijzen genoegzaam dat het noch aan liefhebbers noch aan lust ontbreekt om handen aan dit nuttig werk te slaan. Door deze verkopeningen zijn er in het afgeloopene jaar in deze provincie 1200 bunders woeste gronden in particulier eigendom overgegaan, eene niet noemenswaardige kleinigheid in vergelijking van het hetgeen gedaan zoude worden wanneer alle twijfel weggenomen die er thans bestaat weggenomen ware en het gouvernement bepalingen der wet van 16 april 1809 en 16 mei 1810 onder afschaffing van de novale tiende weder in werking brengt".*²⁸¹⁷

Eerst in 1840 kwam er nieuwe wetgeving op dit punt. De staat zag voor de toekomst af van novale tienden van in ontginning genomen gronden. De aan anderen dan de staat toekomende novale tienden van woeste gronden die voor 1840 nimmer bebouwd waren of die vroeger ontgonnen waren geweest, maar vijftien jaar of langer woest hadden gelegen, werden omgezet in aflosbare grondrenten.²⁸¹⁸

2.4.14 Jacht

De jacht beperkte zich niet tot de gemene gronden, maar strekte zich ook uit over de gecultiveerde landerijen. De Meierij van Den Bosch was, behoudens de rechten van lokale heren, een warande waar het oude vrije Brabantse jachtrecht beperkt van toepassing was.²⁸¹⁹ Jan de Rover droeg in 1386 aan de bureu van Mierlo zijn rechten op om te 'cronen' op "alrehande vennen ende heyden ghelegghen op den Brant ende

²⁸⁰⁷ BHIC LT 70 14-8-1771.

²⁸⁰⁸ BHIC LT 72 6-9-1775; LT 75 3-5-1782, 31-12-1782 (zie ook eerder).

²⁸⁰⁹ BHIC LT 76 3-3-1784.

²⁸¹⁰ BHIC RRG 38, f. 94 2-5-1787.

²⁸¹¹ ARAB RK 5407 1-10-1589-30-9-1590; RRG 40, f.1 31-3-1801.

²⁸¹² BHIC PL 147 17-11-1660.

²⁸¹³ BHIC PL 1780 19-5-1787.

²⁸¹⁴ Poll 1840, blz. 398-409, zie verder hoofdstuk 3 onder regelgeving.

²⁸¹⁵ BHIC DCL 6, KB 16 grasmaand 1809; Poll 1840, blz. 441-443.

²⁸¹⁶ BHIC DCL 6, KB 2 bloeimaand 1809; Poll 1840, blz. 445-446.

²⁸¹⁷ BHIC PCL 18 Staat der landbouw 1828, par. 40 De klacht heeft uiteraard een sterk politieke component, maar er bestond tussen 1811 en 1840 werkelijk onzekerheid over de vrijheden, die de facto zullen zijn ingevuld door de plaatselijke verhoudingen en niet door objectieve criteria. Zie ook hoofdstuk 3.

²⁸¹⁸ Ketelaar 1978, blz. 82; zie voor de verdere geschiedenis van het afschaffen van de tienden Ketelaar 1978, blz. 81-91, 96-103.

²⁸¹⁹ Smit 1911, passim, de jacht was in feite gereserveerd voor de hertog.

Gronen aldaer ghelegen” dat hij en zijn “auder altoes” gehad hadden.²⁸²⁰ Het recht dat zij “altoes ghecroent hadden” is niet nader omschreven, maar heeft mogelijk met de jacht te maken. En ook de volgende passage heeft wellicht betrekking op de jacht: “Van Francken natuerlike soen Jacop van der Voert van Mierde die welke een deels gemeinten omme enen quen (guen?) ende valle op te leggen by syn erffe aldaer sonder consent van den here en de gebueren van Mierde aengenomen hadde, daer aff die voers. rentmeester den voergen. Francken uut bybrengen der gebueren voers calangierde welke Francke den gue(?) ende valle by hem geleet op ter gemeente weder inne getogen heeft op sine erve...”²⁸²¹ Vogelvangsters zetten wel tobhutten met netten etc. (“legge”) op de gemeint om valken en andere africhtbare roofvogels te vangen.²⁸²² Een jachtconflict omstreeks 1750 tussen Willem van der Does, pachter van de warande van Cromvoirt en Vught ter eenre en Daniel Isacq van Cronstrom, heer van Nemelaar, eigenaar van de jacht onder Esch en Haaren kwam voort of werd in elk geval gevoed doordat er op de gemeint tussen Esch en Vught palen die de grens tussen beide plaatsen aangaven verloren waren gegaan.²⁸²³ Inwoners van Asten procedeerden omstreeks 1486 voor de Raad van Brabant tegen hun - nieuwe - heer. Bertout Back, deze nieuwe heer, had de - ooit aan de inwoners afgestane - gemeint van Asten ingericht als konijnenwarande, compleet met konijnenbergen. De Astenaren leden veel schade aan hun gewas door de vraatzucht van de konijnen. De heer meende echter dat hij het volle recht had om dit te doen en de overtreders scherp te vervolgen: “bij nachte ende ontijde mit ziinne dieneren ende den scerprechter van ziinne bedde doen halen ... bij den voirscreven scherprechter ende doen leyden tot aen die pijnbanck...”. Het vonnis luidde dat de heer de bergen en dergelijke moest weghalen en de inwoners de konijnenholen op hun erven mochten verwijderen, maar de inwoners moesten zijn jachtrecht wel erkennen en hun katten “huere oeren cortten” en “den honden houten aen hueren hals hangen”, om hen de jacht op de konijnen te beletten.²⁸²⁴

2.4.15 Tijdelijk collectief gebruik van de akkers

Naast permanent collectief gebruikte gronden, zijn er aanwijzingen dat de akkers nog in 18de en in het begin van de 19de eeuw na de oogst openstonden voor de gemeenschappelijke beweiding. Zo bepaalde het reglement van Eersel van 1773 dat “de schaapen uyt de ackers moeten blyven van den eersten february tot het graan uyt het veld zal zyn ..”²⁸²⁵ In Bergeyk moesten in 1808 de schapen “van den eerste april tot dat den rog uyt het veld zal zyn geruyt ..” uit de akkers blijven.²⁸²⁶ Wellicht heeft deze langere periode te maken met de gewoonte om het jonge koren af te laten weiden om zo sterkere planten terug te krijgen. Dit gebruik wordt in elk geval in 1780 in Hoogeloon vermeld.²⁸²⁷ Onduidelijk is hoe men dit afweiden kon verenigen met de verbouw van boekweit, die later wordt geoogst dan de rogge, en de verbouw van nagewassen.

2.4.16 Het einde van de gemene gronden in juridische zin

Door het in werking treden van het Franse recht per 1 januari 1811 werden de - door de hertogen en heren aan de gemeenschappen uitgegeven - gemene gronden eigendom van de burgerlijke gemeenten.²⁸²⁸ Deze konden (en kunnen over de resten daarvan) privaatrechtelijk beschikken. Het is merkwaardig te constateren dat publiekrechtelijk eigendom door de Franse wetgeving, dus door een publiekrechtelijk instrument, werd geconverteerd naar privaatrechtelijk eigendom, weliswaar van een publiekrechtelijke instelling, maar die dit toch naar behoefte kon inzetten. Die behoefte hoefde niet overeen te komen met die van de gemeenschappen die deze gronden oorspronkelijk in bezit hadden. Voor de gebruikers veranderde er in eerste instantie niet veel, maar - zoals uit hoofdstuk 1 al is gebleken - werd het steeds gebruikelijker vergoedingen voor het gebruik te vragen en werden de revenuen niet altijd ingezet ten behoeve van degenen die ze opbrachten.

2.4.17 Samenvatting

In deze paragrafen zijn verschillende aspecten van de rechten op de gemene gronden gepasseerd. Er is gekeken naar zowel de rechten van de heer als die van de gebruikers

²⁸²⁰ Enklaar 1941, blz. 64, nr. 31 25-4-1386; Sassen 1895.

²⁸²¹ ARAB RK 5276 1-10-1461-30-9-1462.

²⁸²² Bossenbroek 1996, blz. 55-57; Melssen 2003, in het bijzonder blz. 476 en 478.

²⁸²³ BHIC AA Esch voor 1811, 68 (ca. 1750); LT 1, f. 155 21-8-1750, f. 238v. 13-5-1751; LT 60 27-11-1750; LT 92, f. 312 25-11-1750; LT 126 28-10-1754, 13-7-1757; LT 139, 351v. 13-1-1755.

²⁸²⁴ Enklaar 1941, blz. 8-18, nr. 4 31-10-1486.

²⁸²⁵ RHCE AA Eersel 5, f. 112v. 7-5-1773.

²⁸²⁶ RHCE AA Bergeyk 13, f. 112v. 11-4-1808.

²⁸²⁷ RHCE AA Hoogeloon 17.

²⁸²⁸ Zie hiervoor hoofdstuk 3.

Ten aanzien van de houtschat werd vastgesteld dat deze domaniale heffing een reminiscentie is aan de horige verhoudingen van voor het midden van de 13de eeuw. Dat het hout zonder vergoeding ten eigen nutte mocht worden gebruikt, indiceert dat de horige zekere rechten ten aanzien van de heer kon uitoefenen. De passage over het bos van Herentals bevestigt dat de heer rekening moest houden met de belangen van (onder)horigen. De latere verleningen van voorpootrechten en de aparte verkopen van hout op verkochte gronden zijn niet goed te verklaren zonder deze in relatie met de oude domaniale verhoudingen te zien. Het voorbehoud dat de heer ten aanzien van het hout maakte, veel eerder dan dat hij dat deed ten aanzien van turf en mineralen, geeft ook aan dat dit hout als een belangrijk vermogensbestanddeel werd gezien. Een andere merkwaardigheid van de houtschat is, dat hij alleen in de Meierij van Den Bosch en het Land van Turnhout geheven schijnt te zijn. Dit alles wettigt de veronderstelling dat de heffing van de houtschat waarschijnlijk omstreeks 1200-1250 is ontstaan toen de hertogen van Brabant hun begerig oog op het noorden hadden laten vallen en toegang kregen tot de houtvoorraden daar. Deze zullen, gezien de bevolkingsontwikkeling en het toenemend economisch verkeer, niet alleen een grote waarde hebben gehad, maar door het losser worden van de personele verhoudingen - van horigheid naar huur en cijns - ook moeilijker te beheren en te bewaren zijn geweest.

De uitgiftebrieven van de gemene gronden vertonen binnen een zeker patroon vele variaties, waardoor aangenomen moet worden dat het initiatief tot de uitgiften door de betrokken gemeenschappen werd genomen en dat deze ook in overleg met de rentmeester of andere vertegenwoordigers van de hertog de primaire voorwaarden bepaalden. Secundaire voorwaarden, zoals de afhandeling van de boetes, waren daarentegen identiek. Daar zal in de onderhandelingen vanuit de hertogelijke administratie een vaste structuur aangeboden zijn.

Verder valt vast te stellen dat het aantal uitgiften in positieve zin correleerde met de financiële problemen van de hertogen. In moeilijke tijden waren de hertogen meer of tegen gunstiger voorwaarden geneigd om afstand te doen van een groot deel van hun rechten op deze gronden. Anderzijds valt op dat er regionale concentraties zijn. Soms is daar sprake van een kennelijke onderlinge samenwerking van gemeenschappen, soms ook lijkt de ene uitgifte een andere ten gevolge te hebben. Het geheel van de uitgiften blijft echter bijzonder casuïstisch. Dat geldt ook voor aspecten als omvang, grenzen, beheer en de bij de uitgiften betrokken actoren.

De grenzen van de gemene gronden waren belangrijk om conflicten met buurgemeenschappen over wie wat mocht gebruiken te voorkomen. Ze werden met een zeker ritueel vastgelegd. De grenspalen konden vele vormen hebben, het konden bomen en stenen zijn, maar ook plekken binnen een huis. Om het verloren gaan van grenspalen tegen te gaan werden de grenzen wel periodiek begaan door partijen. Als getuigen voor later werden kinderen meegegeven, bij wie de dag in het geheugen gegrift werd door ze een bijzonder karakter te geven. De conflicten over de grenzen betekenden niet dat deze niet duidelijk waren of dat er vage grensgebieden zouden zijn. Het betekende dat men van mening verschilde over hoe de grens precies verliep.

De eigendomsverhoudingen ten aanzien van de gemene gronden kunnen niet goed begrepen worden met ons binaire eigendomsmodel met enerzijds eigenaar en anderzijds houders van beperkte zakelijke rechten. Het is beter te begrijpen door de toenmalige eigendomsidee te vertalen als een 'bundle of rights', die in onze termen zowel gezien kan worden als horizontale splitsing van eigendom, maar ook als een diffuus gedeeld eigendom, waarbij meer 'eigenaren' hun rechten op afzonderlijke momenten en tegen afzonderlijke condities konden vervreemden.

Het gebruik van de gemeeyntes was weliswaar bijna overal in de Meierij gemeenschappelijk, maar dat hield niet in dat iedereen er van gebruik mocht maken. Mensen die geen deel uitmaakten van de gemeenschap of gemeenschappen die de gronden verworven hadden, waren in principe uitgesloten van het gebruik, tenzij ze het gebruiksrecht kochten of huurden, maar ook leden van de gemeenschap die niet aan de koop of de jaarlijkse lasten wilden bijdragen, werden uitgesloten. Bij het verlenen van de octrooien voor voorpotingen kregen de inwoners over het algemeen een collectief recht op de eikels, waarmee een recht dat met het verdwijnen van de bossen grotendeels was verdwenen, terugkeerde

Niet overal was het gebruik collectief en ook niet overal had iedereen gelijke rechten. Het akeren in het bos van Lieshout was een individueel recht (dat vervreemd kon worden) om een bepaald aantal varkens te houden. In Boxtel, Stiphout en St. Michielsgestel kende men ploeg- en keuterrechten in het gebruik van de gemene gronden. Ploeg- en keuterrechten konden in één hand cumuleren. Ook schaarrechten waren uit de aard der zaak individueel. Schaarrechten zijn uit verschillende plaatsen in de Meierij bekend. Voorts zijn er onder plaatselijke benamingen rechten bekend, die vermoedelijk individueel gebruik van gemeenschappelijk bezeten weidegronden door leden van een beperkte groep inhielden. Naast weiderechten zijn er individuele rechten op hout aantoonbaar.

De gemeenschappen die de gronden tegen de heer verworven hadden, hadden niet het recht deze gronden zonder octrooi van de grondheer te verkopen. Een uitzondering op deze regel vormden Erp en Veghel die bijzondere voorrechten hadden verkregen. De gronden mochten ook niet zonder toestemming tijdelijk aan het gemeenschappelijk gebruik onttrokken worden, bijvoorbeeld door verpanding of langdurige verhuur. Daarvoor was een octrooi nodig. Voorwaarde voor het verkrijgen van octrooi was tot het eind van de 18de eeuw het bestaan van een financiële noodzaak. Dit veranderde aan het eind van de 18de eeuw onder invloed van het fysiocratische gedachtengoed. Het creëren van nieuwe landbouwgronden en het daardoor verbeteren van de welvaart werden een drijfveer op zich, ondersteund door stimulerende maatregelen, zoals vereenvoudiging van de aanvraagprocedure en langere vrijdommen van belasting en andere lasten. Ook voor het planten van voorpotingen, uitmoeren, zandwinnen en steenbakken was octrooi van de grondheer nodig.

Ondanks niet of moeilijk verklaarbare administratieve verschillen en onduidelijkheden inzake uitgften van gemene gronden en de omvang daarvan, gaat het te ver deze verschillen en onduidelijkheden direct toe te wijzen aan grootschalige fraude. Er waren nogal wat garanties om de fraudemogelijkheden te beperken. Opmerkelijk is dat illegaal ingraven ook gezien kan worden als hefboom om gronden te verwerven, die men anders niet zo had kunnen verwerven. Ondanks het feit dat de rentmeester van de domeinen vanuit zijn positie in staat was fraude te plegen en samen te spannen, zijn er geen aanwijzingen voor de Meierij van Den Bosch dat dit op grote schaal heeft plaatsgevonden. De rekenkamer stond een zekere mate van “fraude” van de rentmeesters toe, met name bij de posten die traditioneel niet of niet meer verantwoord werden, maar was voor het overige bijzonder streng en soms buitengewoon lastig.

De verkrijgende verjaring na 30 jaar die hertogin Johanna in 1384 bevestigde, gold niet voor haar domeinen, waardoor deze in beginsel gevrijwaard waren voor aanspraken wegens prescriptie.

Het beslag dat Philips de Goede in 1464 op die gemeeynten liet leggen, waarvan geen titel van aankomst kon worden getoond, corrigeerde een aantal administratieve onvolkomenheden. Belangrijker is dat het duidelijk maakte dat de rol van de heer, nu de landsheer, veranderd was. Was het eerst de grondheer die op verzoek vrijheden toestond, nu was het de landsheer die alle gronden opeiste waarvan men niet kon aantonen dat die eerder rechtmatig verkregen waren. Procedureel kan dit laatste verklaard worden uit de receptie van Romeins recht, die werd gestimuleerd door de behoefte van de Bourgondische vorsten, die de groeiende diversiteit aan rechten en instellingen in hun uitwassende staat probeerden te beheersen door centralisatie en standaardisatie.

De grondgewincijnzen zijn een weerspiegeling van de oude grondhorige verhouding. Ze geven de persoonlijke relatie van de cijsplichtigen tot de cijsheffer weer. De cijsboeken stonden tot in de 17de eeuw vooral op naam en niet op perceel. Wanneer een perceel vererfde en er waren meer gerechtigden, dan werden alle gerechtigden in het cijsboek opgenomen. In zo'n geval, eveneens bij transport of bij andere mogelijke vormen van vervreemding, moest er gewin worden betaald. Dat herinnert ook aan de persoonlijke band met de grondheer en is mutatis mutandis te vergelijken met de heergewaden die een leenman moest betalen. Gebuurcijszen kenden geen gewinnen en boetes. Er zijn verschillende vormen te onderscheiden. De eerste is een omslag over alle ingezetenen om een recognitiecijs, bijvoorbeeld voor het gebruik van de gemene gronden te kunnen betalen. De tweede is een cijs over de particuliere erven die niet door de rentmeester, maar door een van de leden van de gemeenschap wordt geïnd en vervolgens ineens aan de rentmeester wordt afgedragen. De derde vorm is bekend uit Den Bosch binnen de muren, waar de rentmeester kennelijk per perceel een gebuurcijs inde. Recognitiecijszen werden vooral betaald voor octrooien, zowel voor het gebruik van gemene gronden, als het oprichten, verplaatsen en gebruiken

van molens, voor eendekooien, voor uitgangen, voor kelders, etc., kortom voor elke vorm van gebruik van oorspronkelijk grondheerlijke goederen. Ook dit zijn overblijfselen van oorsprong grondheerlijke rechten.

Tot het midden van de 16de eeuw was het ongebruikelijk dat cijnzen afgelost werden en de persoonlijke band met de heer verbroken werd. Philips II werd echter door het Spaanse staatsbankroet genoodzaakt middelen te zoeken die eerder onbespreekbaar waren. In 1786 werd de afkoop van cijnzen van nieuwe erven verplicht gesteld. Oorlogssituaties waardoor de rentmeester zich gedurende langere perioden niet op het platte land kon wagen, het feit dat het cijnsophaalseizoen tot enkele dagen voor Kerstmis liep en dat de rentmeester dus al veel hinder van de winter kon hebben en de afname van de cijnzen door aflossing leidden er toe, dat de datum van de cijnsheffing die aanvankelijk vast lag, wijzigde en dat de rentmeester in een aantal centrumplaatsen de cijnzen voor de omliggende plaatsen in ontvangst ging nemen. Ook de cijnsheffing kende zijn rituelen. Soms waren die wat bizar: in Moergestel zat de vorster in een stoel op de tafel en nam daar met een koperen lepel het geld in ontvangst. De uitgiften van gronden in cijns had ook een staatsrechtelijk aspect. De hertog mocht conform de blijde inkomsten zijn domeinen niet vervreemden. Dat dit hier toch werd toegestaan heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat de heidegronden anders toch geen inkomsten opbrachten. Als de rentmeester de cijnzen niet kon innen, hetzij door oorlogssituaties hetzij door andere omstandigheden, moest hij het verschil zelf bijleggen. Ook wanneer de oorzaak van het niet kunnen innen buiten zijn macht lag, vervielen de cijnzen niet. Hij mocht ze dan hooguit tegenboeken bij zijn uitgaven of de heffing uitstellen. Voor het bezit van een cijnsboek hoefde men geen gerechtsheer te zijn. Ook particulieren konden zelf goederen vercijnzen. Dit toont opnieuw aan dat de cijnsheffing op zich niets met de gerechtsheerlijkheid te maken heeft.

In de tweede helft van de 18de eeuw had het rechtsdenken over de gemene gronden zich zover ontwikkeld dat de staat, in de persoon van de rentmeester van de domeinen, zich het dominium eminens aanmat over deze gronden. De rentmeester pretendeerde rechten op gemene gronden in allodiale heerlijkheden. Omdat de rentmeester daar vanuit het leenrecht noch vanuit het eigendomsrecht iets te vertellen had, werd de figuur van een soort oppereigendom of opperzeggenschap gecreëerd.

Nadat kennelijk aan het eind van de 13de eeuw of in het begin van de 14de eeuw de hertogen stopten met het innen van novale tienden, kwam deze heffing aan het einde van de 16de eeuw moeizaam opnieuw op gang in de plaatsen waar de hertog rechten op de gemene gronden had.

2.5 Conclusies

De vigerende opvattingen over de herkomst van heerlijke rechten op gemene gronden (wildernisregaal) van 20ste eeuwse rechtshistorici worden wat betreft de Meierij van Den Bosch niet gestaafd door de opvattingen van juristen uit de 16de tot de 19de eeuw. De receptie van het Romeinse recht biedt geen verklaring voor de rechten van de heren op deze gronden, omdat de heren reeds over deze gronden konden beschikken voordat het Romeinse recht hier enige invloed van betekenis had verworven. Dit laat onverlet het feit dat er vanaf de 16de eeuw in Romeinsrechtelijke termen over de woeste gronden en daaraan gerelateerde rechten werd gesproken. Ook andere mogelijke verklaringen, zoals overdracht van rechten door de Duitse keizer en Duitse koning, een costumier of inheems wildernisregaal en het recht van foreest, werden onderzocht en verworpen.

In reactie hierop is het recht van de Meierijse heren om over de woeste gronden te beschikken benaderd vanuit de juridisch-economische basis van deze heren, namelijk de grondheerlijkheid. Het blijkt dat de Meierij, omstreeks 1200, voordat de hertogen van Brabant definitief hun macht vestigden, al een fijnmazige wereldlijke en kerkelijke structuur kende. De Meierij was zeker geen verlaten of onbewoond gebied dat de hertog zo maar in bezit kon nemen. Grondheerlijkheid en grondhorigheid blijken ruim verbreid te zijn. De grondheerlijke complexen, die de omvang van duizenden hectares konden aannemen, bestonden gedeeltelijk uit bossen en andere woeste gronden. Deze woeste gronden werden gemeenschappelijk gebruikt en maakten deel uit van de agrarische bedrijfsvoering. Grondhorigheid in de 12de en 13de eeuw betekende overigens niet dat de horige zonder rechten was; naast een natuurlijk bestaansrecht verwierf hij ook zekere beschikkingsrechten over het beheer van zijn omgeving.

In de 12de en 13de eeuw raakte het juridisch-economische systeem onder invloed van maatschappelijke veranderingen, zoals de toenemende handel, staatsvorming, het opkomen van de steden en ambachtelijke specialisatie, in verval.

Met name de staatsvorming waarbij sommige grondheren, vooral die met een juridische relatie met het Duitse keizerrijk (of het koninkrijk Frankrijk), bijvoorbeeld als graaf, veel machtiger werden dan anderen, speelde in dit proces een belangrijke rol. Deze konden instrumenten die bij hun nieuwe rol hoorden, zoals het zijn van voogd over geestelijke instellingen, gebruiken als hefboom om hun positie te verbeteren. En dat deden ook de hertogen van Brabant. Ten koste van geestelijke instellingen verwierven zij veel grondbezit, waaronder grote complexen woeste gronden. Concurrerende heren werden uitgeschakeld of uitgekocht. Daarnaast hadden ze nog allerlei andere mogelijkheden om hun bezit uit te breiden. Dit maakte echter deze grote heren geen 'over all' eigenaar van de woeste gronden. Ze waren hooguit *primi inter pares* met de andere grondheren.

Aan het einde van de 13de eeuw had de hertog inmiddels een sterke machtspositie in de Meierij verworven. Enkele lokale heren, zoals die van Boxtel en Geldrop, had hij nog niet onder controle, maar voor het overige had hij een leenband met de plaatselijke heren of hij had hun grondcomplexen in eigendom verworven. Hij had zijn horigen vrijgemaakt, diverse eigen stadjes gesticht en bestaande plaatsen juridisch en economisch bevoorrecht (vrijheden) en dat heeft weer zijn weerslag gehad op de grondhorigheid en daarmee op de economische bestaansbasis van de lokale heren. Die volgden de hertog en zetten hun grondhorige verbintenissen om in nieuwe juridische verhoudingen zoals tijdpacht, erfpacht en vercijsing. Hiermee ging een economische en demografische groei gepaard, die vervolgens druk legde op de woeste gronden, die echter nog steeds deel uitmaakten van de agrarische bedrijfsvoering. Aan het eind van de 13de eeuw en de eerste decennia van 14de eeuw bestond er bij de boeren van de Meierij een sterke behoefte om de rechten die zij eerder als een soort natuurlijk recht, een nooddrufrecht in verband met hun lijfsbehoud, een basaal bestaansrecht hadden, om te zetten in een formeel recht. Dat werd gedaan door middel van uitgiftebrieven waarbij het natuurlijk recht, het voorzien in de nooddruf, als het ware werd omgezet naar een publiek recht, waarbij de gehele gemeenschap, of tenminste wie meebetaalde, gebruik kon blijven maken van deze gronden en over de beschikking van het gebruik ervan kon blijven beslissen.

De uitgften door de hertog en andere heren vonden plaats tegen een eenmalige koopsom: prelevium of voorlijf en de jaarlijks terugkerende afdracht van een cijns. De uitgiftebrieven van de gemene gronden vertonen binnen een zeker patroon vele variaties, waardoor aangenomen moet worden dat het initiatief tot de uitgften door de betrokken gemeenschappen werd genomen en dat deze ook in overleg met de rentmeester of andere vertegenwoordigers van de hertog de primaire voorwaarden bepaalden. Secundaire voorwaarden, zoals de afhandeling van de boetes, waren daarentegen vrijwel identiek. Daar zal in de onderhandelingen vanuit de hertogelijke administratie een vaste structuur aangeboden zijn. Verder valt vast te stellen dat het aantal uitgften in positieve zin correleerde met de financiële problemen van de hertogen. De inwoners verwierven met de uitgifte een formeel recht om de woeste gronden te gebruiken ten behoeve van hun agrarische bedrijfsvoering. Niet ieder gebruik was echter toegestaan. Voor het planten van bomen golden aparte regels. Deze regels zijn te relateren aan nooddruf, het al eerder genoemde natuurlijke bestaansrecht. Vervreemding van het verbouwde hout, ook van hout van eigen erf, was onderhevig aan een domaniale heffing, de zogenaamde houtschat. De inwoners hadden ondanks het betaalde voorlijf in beginsel geen recht om woeste gronden te vervreemden. Wilden ze toch stukken ervan verkopen, dan was daarvoor apart toestemming van de hertog of de heer nodig. Tot aan het einde van de 18de eeuw werd die toestemming alleen gegeven als er geld nodig was voor een publiek doel, zoals het aflossen van schulden, het bouwen van een school of het repareren van een kerktoeren. Naast de koopsom diende er voor de verkochte grond jaarlijks een cijns betaald te worden aan de hertog of de heer. Bij overdracht of versterf van de grond moest er extra betaald worden, de zogenaamde gewincijns. Deze cijnsen verloren in de loop der tijd veel minder waarde dan wel gedacht wordt, want het feitelijk te betalen bedrag werd aan de muntinflatie aangepast. De cijnsen waren in beginsel onlosbaar. Dit beginsel werd echter onder financiële druk in de 16de eeuw verlaten.

De eigendomsverhouding ten aanzien van de gemene gronden tussen hertog/heer aan de ene kant en de inwoners aan de andere zijde werd onder invloed van het Romeinse recht vanaf de 16de eeuw gekwalificeerd met de termen *dominium directum* en *dominium utile*. Ze is echter beter te begrijpen door de eigendom te beschouwen als een 'bundle of rights' die over beide partijen verdeeld werd.

De grenzen van de gemene gronden waren belangrijk om conflicten met buurgemeenschappen over wie wat mocht gebruiken te voorkomen. Ze werden met een zeker ritueel vastgelegd. De grenspalen konden

vele vormen hebben: bomen of stenen zijn, maar ook plekken binnen een huis. Om het verloren gaan van grenspalen tegen te gaan werden de grenzen wel periodiek begaan door partijen. De conflicten over de grenzen betekenden niet dat deze niet duidelijk waren of dat er vage grensgebieden zouden zijn. Het betekende dat men van mening verschilde over hoe de grens precies verliep.

Het gebruik van de gemeyntes was weliswaar bijna overal in de Meierij gemeenschappelijk, maar dat hield niet in dat iedereen er van gebruik mocht maken. Mensen die geen deel uitmaakten van de gemeenschap of de gemeenschappen die de gronden verworven hadden, waren in principe uitgesloten van het gebruik, tenzij ze het gebruiksrecht kochten of huurden, maar ook leden van de gemeenschap die niet aan de koop of de jaarlijkse lasten wilden bijdragen, werden uitgesloten. Bij het verlenen van de octrooien voor voorpotingen kregen de inwoners over het algemeen een collectief recht op de eikels, waarmee een recht dat met het verdwijnen van de bossen grotendeels was verdwenen, terugkeerde. Niet overal was het gebruik collectief en ook niet overal had iedereen gelijke rechten. In Boxtel, Stiphout en St. Michielsgestel kende men ploeg- en keuterrechten in het gebruik van de gemene gronden, die in één hand konden cumuleren. Ook schaar- en akkerrechten waren uit de aard der zaak individueel. Voorts zijn er onder plaatselijke benamingen rechten bekend, die vermoedelijk individueel gebruik van gemeenschappelijk bezeten weidegronden door leden van een beperkte groep inhielden. Naast weiderechten zijn er individuele rechten op hout aantoonbaar.

Ondanks niet of moeilijk verklaarbare administratieve verschillen en onduidelijkheden inzake uitgaven van gemene gronden en de omvang daarvan gaat het te ver deze verschillen en onduidelijkheden direct toe te wijzen aan grootschalige fraude. Er waren namelijk nogal wat garanties die het succes van fraude beperkten. Opmerkelijk is dat illegaal ingraven ook gezien kan worden als hefboom om gronden te verwerven, die men anders niet zou kunnen verwerven. Ondanks het feit dat de rentmeester van de domeinen vanuit zijn positie in staat was fraude te plegen en samen te spannen, zijn er geen aanwijzingen voor de Meierij van Den Bosch dat dit op grote schaal heeft plaatsgevonden. De rekenkamer stond een zekere mate van 'fraude' van de rentmeesters toe, met name bij de posten die traditioneel niet of niet meer verantwoord werden, maar was voor het overige bijzonder streng en soms buitengewoon lastig.

Het beslag dat Philips de Goede in 1464 op de gemeynten liet leggen, waarvan geen titel van aankomst getoond kon worden, corrigeerde een aantal administratieve onvolkomenheden. Belangrijker is dat het duidelijk maakte dat de rol van de heer, nu de landsheer, veranderd was. Was het eerst de grondheer die op verzoek vrijheden toestond, nu was het een landsheerlijk initiatief dat alle gronden opeiste waarvan men niet kon aantonen dat die eerder rechtmatig verkregen waren. Men ziet hierin ook een tegenstelling tussen costumier recht en Romeins recht. In de tweede helft van de 18de eeuw had het rechtsdenken over de gemene gronden zich zover ontwikkeld dat de staat, in de persoon van de rentmeester van de domeinen, zich het dominium eminens - de oppereigendom - aanmat over deze gronden.

Nadat kennelijk aan het eind van de 13de eeuw of in het begin van de 14de eeuw de hertogen stopten met het innen van novale tienden (tienden van de gewassen op nieuwe ontginningen), kwam deze heffing aan het einde van de 16de eeuw moeizaam opnieuw op gang in de plaatsen waar de hertog rechten op de gemene gronden had.

Op een hoger abstractieniveau kunnen we de gemene gronden door de tijd als volgt kwalificeren:

Circa 1000 - 1285/1400. Bewoners hadden een natuurlijk recht (nooddrift, zelfbehoud) om deze gronden te gebruiken. Deze rechten waren niet formeel vastgelegd. Dit is de overwegend 'natuurrechtelijke' fase.

Circa 1285/1400 - 1808/1810. Gemeenschappen hadden een formeel gebruiksrecht ten nutte van het algemeen op deze gronden, die ze zelf beheerden en waar ze zelf over beschikten. Op de gronden kon slechts inbreuk worden gemaakt als dat een publiek doel ten goede kwam. Dit is de overwegend publiekrechtelijke fase, hoewel deze tot stand kwam door een in belangrijke mate privaatrechtelijke actie, namelijk de overdracht van private rechten door de grondheer.

1808/10 - heden. Door het van kracht worden en blijven van de Franse wetgeving, dus door toepassing van publiekrechtelijke instrumenten, zijn de gronden op enkele uitzonderingen na in de hand van de gemeenten gekomen. Ze zijn privaat eigendom van de gemeenten, die ze of de revenuen ervan voor andere doeleinden kunnen aanwenden dan het directe collectieve belang (bijvoorbeeld verkeerd beleggen). De oorspronkelijke gebruikers hebben geen directe zeggenschap meer. Dit is de overwegend privaatrechtelijke fase.

“Theories, plausible and comprehensive, but absolutely unverified, such as the Law of Nature or the Social Compact, enjoy a universal preference over sober research into the primitive history of society and law; and they obscure the truth not only by diverting attention from the only quarter in which it can be found, but by that most real and most important influence which, when once entertained and believed in, they are enabled to exercise on the later stages of jurisprudence. Maine 1861, blz. 3.

Hoofdstuk 3 Instellingen, regelgeving en rechtspraak

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk is anders van aard dan de twee voorgaande. Hoofdstuk 3 is meer documentair en ondersteunend ten aanzien van de twee voorgaande hoofdstukken. Dat uit zich in de focus. Het is namelijk niet de bedoeling om de bij de gemene gronden betrokken instellingen volledig in kaart te brengen. Ook het volledig documenteren van de werkzaamheden van deze instituties is geen doel, evenmin als het uitputtend behandelen van regelgeving en rechtspraak. Daarmee is dit hoofdstuk minder geschikt om scherpe conclusies uit te trekken. Niettemin is dit onderdeel elementair voor een goed begrip van de materie en daarmee voor deze studie.

Voor het onderzoek naar de rechten op de gemene gronden is in eerste plaats een goed overzicht en begrip van de bronnen in relatie tot de gemene gronden noodzakelijk: welke instantie hield zich wanneer waar mee bezig en hoe deed ze dat? Dat staat los van het oordelen over het functioneren van de instanties en de onderlinge relaties in de praktijk. Deze komen uiteraard ook aan de orde en bieden nieuwe verklaringen, voor zowel de onderlinge verhoudingen als concrete historische resultaten.

Veel instellingen zijn in het verleden al heel goed gedocumenteerd, maar andere delen van het veld zijn nog steeds onderbelicht. Dit gecombineerd met één van de uitgangspunten van deze studie, namelijk terug naar de bronnen, leidt tot de volgende aanpak. Bij het functioneren van de reeds behoorlijk gedocumenteerde instellingen werd ‘Meierijs’²⁸²⁹ bronnenmateriaal gezocht. Komen de bevindingen van de studie overeen met bronnenmateriaal over de Meierij? Waar dit niet of minder het geval was, werden kritische kanttekeningen geplaatst. Waar instellingen nog onderbelicht waren, werd er meer aandacht aan zowel de theoretische kant als de praktische zijde van hun functioneren besteed.

Een en ander leidt tot een schets, die aan de hand van praktijkvoorbeelden vooral probeert een beeld te geven van het functioneren van de instellingen in de praktijk. Deze leent zich, zoals gezegd, minder makkelijk tot scherpe conclusies, maar biedt wel een uitgangspunt, zowel voor een gericht onderzoek naar de samenhang van de instituties als voor de individuele onderzoeker, die wellicht een kader voor de gegevens uit zijn lokale onderzoek wenst. Praktisch komt het er in dit hoofdstuk op neer dat aan de instellingen vanaf de 15de tot aan het begin van de 19de eeuw de meeste aandacht is besteed. Over de instellingen van voor de 15de eeuw bestaat betrekkelijk weinig bronnenmateriaal. Dat materiaal is zo goed mogelijk benut. Na 1800 neemt het aantal op detailniveau betrokken instellingen snel toe en deze periode is ook beter toegankelijk. Daarom worden vanaf die tijd nog slechts enkele markante instellingen behandeld. De nadruk van dit hoofdstuk ligt dus op de periode circa 1400-1800 en dat is opmerkelijk, omdat dit (met voorbijgaan aan de laatste jaren van die periode) juist een tijd van betrekkelijke rust voor de ontwikkeling van de rechten op de gemene gronden was.

Qua regelgeving wordt aandacht besteed aan de lokale regelgeving, de keuren en de costumen en aan de relevante regelgeving door de regionale en de centrale overheid. De regelgeving is in de loop der eeuwen steeds verder toegenomen. Was er eerst sprake van een min of meer gelijkmatige toename, vanaf het einde van de 18de eeuw is de curve steil omhoog gegaan. Dat maakt het ondoenlijk om binnen de hier gestelde kaders aan alle wetten en verordeningen aandacht te besteden. Daarom wordt vanaf de 19de eeuw slechts nog de meest relevante regelgeving gevolgd. De nadruk ligt op de 15de tot het begin van de 19de eeuw. Aan de specifieke rechtsverlening, de beschikkingen op verzoeken van gemeenschappen en individuen, is een aparte bijlage gewijd.²⁸³⁰

²⁸²⁹ Zie voor de begrenzingen van deze Meierij de Inleiding en de inleiding van Hoofdstuk 2.

²⁸³⁰ Bijlage rechtsverleningen

Het is ook niet mogelijk om in het kader van deze studie alle honderden, waarschijnlijk duizenden conflicten, die zich tussen de 13de en de 20ste eeuw rondom de gemene gronden van de Meierij van Den Bosch afspeelden, te behandelen. Daarom worden hier aan de hand van voorbeelden de verschillende typen van geschillen behandeld.

De studie van de regelgeving en de rechtspraak kan beschouwd worden als een uitvergroting van de werkzaamheden van de hiervoor reeds genoemde instituties. Het geheel vormt daarmee een drieluik binnen het derde hoofdstuk, dat op zich al deel uitmaakte van een drieluik.

3.2 De instituties

3.2.1 Onder het huis Leuven (12de eeuw-1406)

3.2.1.1 De hertog

De uitbreiding, vooral in de eerste helft van de 13de eeuw, van de macht van de Leuvense hertog naar het noorden van Brabant had grote gevolgen voor de economische, sociale en politieke verhoudingen aldaar. Waarschijnlijk waren in dit grensgebied, waar naast de hertog ook de graven van Holland, Gelre en Loon en de bisschoppen van Keulen en Utrecht invloed uitoefenden, de demografische ontwikkelingen en sociale en economische vernieuwingen die de 12de en 13de eeuw kenmerken, al doorgedrongen. Deze processen zullen echter, in het gevolg van de toenemende macht van de hertog, enorm gestimuleerd zijn. Zoals in hoofdstuk 2 is besproken, slaagde de hertog er in, onder meer door het stichten van vrijheden, de macht van de lokale heren te breken en hen onder zijn controle te brengen. Door het verdwijnen van de grondhorigheid wijzigden ook de sociale en juridische verhoudingen tussen heer en boer. Sommige boeren en andere voormalige dienstlieden vestigden zich als ambachtsman in de vrijheden en steden. Zij moesten gevoed worden en moesten uiteraard ook hun producten kwijt, waardoor marktstructuren op verschillende schaal ontstonden, als in het dendritisch²⁸³¹ stelsel van Von Thünen.²⁸³² Ook de exploitatie van het landschap maakte een stroomversnelling mee. Voor de komst van de hertog bestond er waarschijnlijk een zeker evenwicht tussen mens en natuur. De mens greep in de natuur in met akkerbouw en houtskoolwinning, maar, zoals blijkt uit het relatief dicht bevolkte Dommeldal,²⁸³³ werd die druk nooit zo hoog dat de bossen geheel verdwenen. Dat werd anders onder de hertog. Binnen een tijdsbeslag van twee eeuwen waren er nog maar enkele particuliere, dus niet-hertogelijke, bossen over. Het rechtstreeks exploiteren door de hertog, danwel het door hem in exploitatie uitgeven aan derden had grote gevolgen voor landschap en landbouw en daarmee ook voor de economie. De landbouw werd definitief sedentair, de natte bossen langs de riviertjes werden aangesproken en veranderden in weiden (beemden), de boerderijen werden verplaatst naar een locatie tussen hooggelegen akkergronden en de beemden in de beekdalen. Voor kolenbranders was het grotendeels het einde van hun stiel. Zij moesten het voortaan hebben van particuliere bosjes en hakhoutvelden. Dat bossen niet alleen werden geruimd ten behoeve van de uitbreiding van landbouwgrond blijkt uit het feit dat de kap voortging toen de ontginningsbehoefte stagneerde. De niet direct in exploitatie genomen voormalige bosgronden, verwilderden tot heidevelden die weer door de boeren in de exploitatie werden opgenomen door een grote uitbreiding van het aantal schapen. Verder waren de heidevelden ook van nut voor het halen van brandstof (ter vervanging van het hout), het houden van bijen, het maken van bezems, etc. Ook hier slaagde de hertog erin voordeel uit de exploitatie te halen. Het gebruiksrecht van de heidevelden werd verkocht aan de gebruikersgemeenschappen. Dat leverde niet alleen een eenmalige koopsom, maar ook een kleine jaarlijkse inkomstenbron op, namelijk de cijns.

In veel zaken omtrent de gemene gronden trad de hertog zelf als oorkonder op, zoals bij de uitgiften van de gemeeyntes van: Bakel,²⁸³⁴ de Beerzen,²⁸³⁵ Bergeyk,²⁸³⁶ Den Bosch c.a.,²⁸³⁷ Eersel c.a.,²⁸³⁸ Erp,²⁸³⁹ Haaren,²⁸⁴⁰ Heeze (onder Eersel),²⁸⁴¹ Helmond,²⁸⁴² Hoogeloon en Casteren,²⁸⁴³ Lierop,²⁸⁴⁴ Lieshout,²⁸⁴⁵ Lithoijen,²⁸⁴⁶

²⁸³¹ Steeds fijnere vertakking van in dit geval economische relaties.

²⁸³² Thünen 1921.

²⁸³³ Zie hoofdstuk 1.

²⁸³⁴ Enklaar 1941, blz. 18-19, nr. 5 1-3-1326.

²⁸³⁵ Enklaar 1941, blz. 19-21, nr. 9 30-5-1334.

²⁸³⁶ Enklaar 1941, blz. 24-25, nr. 11 24-9-1331.

²⁸³⁷ Camps 1979, blz. 716-719, nr. 596; Enklaar 1941, blz. 189, nr. 99 22-8-1300.

²⁸³⁸ Enklaar 1941, blz. 51-52, nr. 24 20-12-1326.

²⁸³⁹ Camps 1979, blz. 720-721, nr. 598; Enklaar 1941, blz. 94-95, nr. 51 13-9-1300.

²⁸⁴⁰ Camps 1979, blz. 932-934, nr. 778; Enklaar 1941, blz. 105-107, nr. 57 24-5-1309.

²⁸⁴¹ Enklaar 1941, blz. 111-112, nr. 59 2-9-1345.

²⁸⁴² Camps 1979, blz. 723-724, nr. 600; Enklaar 1941, blz. 112, nr. 60 4-12-1300.

Mierde,²⁸⁴⁷ Mierlo,²⁸⁴⁸ Nistelrode,²⁸⁴⁹ Nuenen en Gerwen,²⁸⁵⁰ St. Oedenrode,²⁸⁵¹ Oirschot,²⁸⁵² Oisterwijk,²⁸⁵³ Rixtel, Aarle en Beek,²⁸⁵⁴ Veghel,²⁸⁵⁵ Veldhoven,²⁸⁵⁶ Vinkel onder Nulant,²⁸⁵⁷ Zand-Oerle c.s.²⁸⁵⁸ en Zeelst.²⁸⁵⁹ In enkele gevallen trad de hertog als mede-oorkonder op, namelijk bij de uitgifte door de hertog tezamen met de lokale halfheer van de gemeynt van Hilvarenbeek,²⁸⁶⁰ en die van Tilburg en Goirle.²⁸⁶¹

In 1284 had de hertog zijn nieuw aangestelde rentmeester van zijn domeinen in Brabant gemachtigd om zijn woeste en verlaten gronden uit te geven.²⁸⁶² Een uitgifte door zijn rentmeester in Esch werd door hertog Jan II bevestigd.²⁸⁶³ Jan III deed dat met de uitgifte van de gemeynt te Drunen door zijn ontvanger.²⁸⁶⁴ Hertog Wencelaus en hertogin Johanna confirmeerden de uitgiftebrief door de rentmeester van Brabant van de bodem van Elde.²⁸⁶⁵

Latere hertogen bevestigden ook wel uitgiften of rechten verleend door hun voorgangers. Hertog Jan III confirmeerde die van Drunen in het bezit van de weiden, die zij van zijn voorgangers verkregen hadden en waarvan de brief door brand verloren was gegaan.²⁸⁶⁶ Jan III bevestigde de uitgifte door zijn vader gedaan van de gemeynt van Stiphout²⁸⁶⁷ en Jan III vidimeerde een uitgiftebrief van de gemeynt van Schijndel door zijn vader verleend.²⁸⁶⁸ Hertog Wenceslaus en hertogin Johanna bevestigden die van Rixtel, Aarle en Beek in het bezit van hun gemeynt en stelden bepalingen vast voor het gebruik ervan²⁸⁶⁹ en confirmeerden eveneens de brieven die hun voorouders aan Someren gegeven hadden.²⁸⁷⁰ Johanna deed dat ook met de uitgifte van een gemeynt te Oirschot door haar vader en zij verhoogde daarbij het schutloon.²⁸⁷¹ Johanna bevestigde ook de uitgiftebrief van Bergeyk en regelde de cijnsbetaling,²⁸⁷² en zij vernieuwde de uitgiftebrief van Haaren, die door de ratten aangevreten was en verleende hen pootrecht.²⁸⁷³

Ook op andere wijzen bemoeide de hertog zich, tenminste formeel direct, met de gang van zaken rond de gemene gronden. Jan II waarborgde de burgers van Den Bosch het bezit van hun gemene gronden²⁸⁷⁴ en verplichtte degenen die gebruik maakten van de gemeynt van Someren bij te dragen in de kosten ervan.²⁸⁷⁵ Jan III gaf toestemming aan Den Bosch om gemene gronden te verkopen.²⁸⁷⁶ Eerder al had Jan I beloofd zich te zullen houden aan wat twee raden over de Bossche gemeynte zouden uitwijzen.²⁸⁷⁷ Jan III bevestigde die van Rixtel, Aarle en Beek in hun gemeynt zoals die na een geschil met Gemert door de drossaard van

²⁸⁴³ Enklaar 1941, blz. 127-128, nr. 75 19-8-1331.

²⁸⁴⁴ Enklaar 1941, blz. 129, nr. 76 8-12-1328.

²⁸⁴⁵ Camps 1979, blz. 1035-1037, nr. 848 2-8-1311, blz. 1045-1046, nr. 856 9-10-1311.

²⁸⁴⁶ Camps 1979, blz. 531-533, nr. 428; Enklaar 1941, blz. 129-131, nr. 77 15-1-1288.

²⁸⁴⁷ Enklaar 1941, blz. 131-232, nr. 78 19-8-1331.

²⁸⁴⁸ Camps 1979, blz. 724-726, nr. 601; Enklaar 1941, blz. 63-64, nr. 20 4-12-1300.

²⁸⁴⁹ Enklaar 1941, blz. 140-141, nr. 81 12-9-1328.

²⁸⁵⁰ Camps 1979, blz. 726-727, nr. 602; Enklaar 1941, blz. 145, nr. 83 4-12-1300.

²⁸⁵¹ Camps 1979, blz. 967-970, nr. 799 30-11-1309, blz. 1039-1040, nr. 850 2-8-1311; Enklaar 1941, blz. 146-148, nr. 85 2-8-1311, blz. 153-156, nr. 87 30-11-1309.

²⁸⁵² Camps 1979, blz. 1037-1038, nr. 849 2-8-1311, blz. 1056-1057, nr. 865 19-2-1312; Enklaar 1941, blz. 163-165, nr. 89, 2-8-1311, blz. 231-232, nr. 120 18-2-1312.

²⁸⁵³ Camps 1979, blz. 727-728, nr. 603; Enklaar 1941, blz. 177-178, nr. 93 4-12-1300.

²⁸⁵⁴ Camps 1979, blz. 729-730, nr. 604; Enklaar 1941, blz. 200, nr. 104 4-12-1300.

²⁸⁵⁵ Camps 1979, blz. 999-1001, nr. 824 5-8-1310; Enklaar 1941, blz. 245-246, nr. 127 5-8-1310.

²⁸⁵⁶ Enklaar 1941, blz. 252-253, nr. 130 9-3-1350.

²⁸⁵⁷ Camps 1979, blz. 701-703, nr. 582 11-11-1299; Enklaar 1941, blz. 263-265, nr. 133 11-11-1299.

²⁸⁵⁸ Enklaar 1941, blz. 300-302, nr. 148 1-3-1326.

²⁸⁵⁹ Enklaar 1941, blz. 302, nr. 149 30-4-1331.

²⁸⁶⁰ Enklaar 1941, blz. 122-123, nr. 72 14-9-1331.

²⁸⁶¹ Enklaar 1941, blz. 235-237, nr. 123 1-9-1329.

²⁸⁶² Martens 1943, blz. 23-24, nr. 2 18-4-1284, blz. 21-23, nr. 1 18-4-1284.

²⁸⁶³ Camps 1979, blz. 741-742, nr. 616; Enklaar 1941, blz. 100-101, nr. 54 23-5-1301.

²⁸⁶⁴ Enklaar 1941, blz. 76, nr. 45 13-1-1330.

²⁸⁶⁵ Enklaar 1941, blz. 77-80, nr. 46 20-4-1375.

²⁸⁶⁶ Enklaar 1941, blz. 73-74, nr. 43 19?-12-1321.

²⁸⁶⁷ Enklaar 1941, blz. 233-234, nr. 121 15-10-1352.

²⁸⁶⁸ Enklaar 1941, blz. 201-205, nr. 109 (1312-1355).

²⁸⁶⁹ Enklaar 1941, blz. 201, nr. 107 19-5-1359.

²⁸⁷⁰ Enklaar 1941, blz. 225-226, nr. 117 18-11-1375.

²⁸⁷¹ Enklaar 1941, blz. 165-166, nr. 90 14-11-1378.

²⁸⁷² Enklaar 1941, blz. 25-27, nr. 12 20-9-1391.

²⁸⁷³ Enklaar 1941, blz. 187-188, nr. 97 16-4-1396.

²⁸⁷⁴ Bondam 1886, blz. 150-159, 13-2-1306; Enklaar 1941, blz. 189, nr. 100 13-2-1306; Camps 1979, blz. 703-704, nr. 703 13-2-1306; Kuijer 2000, blz. 70-72.

²⁸⁷⁵ Camps 1979, blz. 742-743, nr. 617; Enklaar 1941, blz. 221-222, nr. 114 2-7-1301.

²⁸⁷⁶ Enklaar 1941, blz. 38-40, nr. 18 18-6-1344.

²⁸⁷⁷ Camps 1979, blz. 561-562, nr. 458; Enklaar 1941, blz. 188, nr. 98 24-1-1291.

Brabant was afgepaald.²⁸⁷⁸ Hertog Wenceslaus en hertogin Johanna staaften de paalscheiding tussen Den Bosch met Vught en Cromvoirt enerzijds en Vlijmen en Engelen anderzijds.²⁸⁷⁹ Hertogin Johanna gaf Erp en Veghel een handvest in verband met problemen met de gemeeyntes daar.²⁸⁸⁰ Jan II verleende aan die van Someren de bevoegdheid een schutter aan te stellen op de gemeeynt die zij van de proost van Wassenberg hadden gekocht.²⁸⁸¹ Jan III gaf die van Rixtel, Aarle en Beek eveneens het recht om een schutter aan te stellen.²⁸⁸² Johanna bekrachtigde de paalscheiding door de drossaard van Brabant, een lid van de hertogelijke raad en de schout van Den Bosch.²⁸⁸³ Ook de paalscheiding tussen Oisterwijk ter eenre en Oirschot en de Beerzen ter andere zijde door de schout van Den Bosch en mannen van leen, werd door Johanna bevestigd.²⁸⁸⁴ Johanna verleende ook haar goedkeuring aan de uitgifte van gemene gronden te Mierlo door de heer daar.²⁸⁸⁵ Voorts heeft Johanna de heer van Moergestel toestemming verleend om moeren en gemeeynten uit te geven.²⁸⁸⁶ Aan de heer van Loon op Zand gaf zij het recht een turfvaart te graven “*doir die haren heiden van Drunen ende van Loen en doir die ander heerlicheyden ende dorpen*” naar Den Bosch.²⁸⁸⁷ Ten slotte velde zij nog vonnis over wie recht hadden op de gemene gronden van Mierlo.²⁸⁸⁸

3.2.1.2 De hertogelijke raad

De hertog werd omringd door een hofhouding, die kan worden omschreven als het geheel van personen die min of meer regelmatig in de omgeving van de hertog verbleven.²⁸⁸⁹ Tot deze hofhouding behoorden de raden van de hertog. Jan van Leeuwen gaf in “*Vanden IX choren der Inghelen*” een uitgebreide beschrijving van een hof in de 14de eeuw. Er bestaat een sterk vermoeden dat Jan enige tijd kok aan het hertogelijk hof is geweest en dat zijn voorbeelden dan ook aan dit hof ontleend zijn.²⁸⁹⁰ Hij onderkende 3 niveaus van raden:²⁸⁹¹

1. raadslieden die steeds bij de vorst blijven;
2. raadslieden die zendingen vervullen, aan wie de vorst gezag delegeert;
3. raadslieden die met de vorst aan tafel zitten aan zijn linker- of rechterzijde.

De eerste groep was de belangrijkste. Het was een kleine permanente raad van 10 tot 12 leden, die de hertog dagelijks van advies diende.²⁸⁹² Zij zullen de hertog ongetwijfeld geadviseerd hebben bij het uitgeven van de gemene gronden, het aanstellen van rentmeesters van de domeinen en dergelijke. Ook de middelste groep was niet onbelangrijk voor de ontwikkelingen rond de gemene gronden. Hierin zouden ook ambtenaren, die ex officio in de raad zaten, kunnen resorteren.²⁸⁹³ Jan I beloofde zich te zullen houden aan wat twee raden onder andere betreffende de gemene gronden zouden uitwijzen.²⁸⁹⁴ Johanna bevestigde de paalscheiding door de drossaard van Brabant, een lid van de hertogelijke raad, en de schout van Den Bosch, wel raadsman, maar geen zitting hebbende in de hertogelijke raad.²⁸⁹⁵ De eerste behoorde mogelijk tot de tweede categorie.

De hertog was, ondersteund door zijn raad, de hoogste rechterlijke instantie in Brabant. Welvaarts stelt op grond van een akte uit 1497 dat de Raad van Brabant in 1400 Netersel hebben aangewezen als eigenaar van de vroente aldaar.²⁸⁹⁶ Het gaat hier waarschijnlijk om het vonnis van de raad van 3 februari 1402.²⁸⁹⁷ Dit vonnis, gewezen tussen Hilvarenbeek en Netersel, is ook bekend uit de rentmeestersrekening: “*Eerst van dien van Beke die dingende worden tegen dien van Nedersle om haer beyder gemeynte wil in t jair XIIIc ende*

²⁸⁷⁸ Enklaar 1941, blz. 200, nr. 106 13-4-1337.

²⁸⁷⁹ Enklaar 1941, blz. 40-41, nr. 19 27-9-1356.

²⁸⁸⁰ Enklaar 1941, blz. 95-98, nr. 52 20-11-1379, blz. 99-100, nr. 53 20-11-1379; blz. 246-250, nr. 128 20-11-1379.

²⁸⁸¹ Enklaar 1941, blz. 224-225, nr. 116 21-12-1327.

²⁸⁸² Enklaar 1941, blz. 200, nr. 105 15-10-1329.

²⁸⁸³ Enklaar 1941, blz. 178-181, nr. 94 18-10-1385; Uyttebrouck 1975, blz. 696-697, 704-705.

²⁸⁸⁴ Enklaar 1941, blz. 183-187, nr. 96 15-11-1390.

²⁸⁸⁵ Enklaar 1941, blz. 64, noot 1 10-10-1381.

²⁸⁸⁶ Bruning 1974, blz. XXVII 13-6-1392.

²⁸⁸⁷ Enklaar 1941, blz. 44-45, nr. 21 13-12-1396.

²⁸⁸⁸ Enklaar 1941, blz. 67, nr. 36 14-7-1402.

²⁸⁸⁹ Avonds 1991, blz. 65.

²⁸⁹⁰ Avonds 1991, blz. 67-70.

²⁸⁹¹ Avonds 1991, blz. 72.

²⁸⁹² Avonds 1991, blz. 75-79; Avonds 1984, blz. 68-70.

²⁸⁹³ Avonds 1991, blz. 79.

²⁸⁹⁴ Enklaar 1941, blz. 188, nr. 98 14-1-1291.

²⁸⁹⁵ Enklaar 1941, blz. 178-181, nr. 94 18-10-1385; Uyttebrouck 1975, blz. 696-697, 704-705.

²⁸⁹⁶ Vermeld in Welvaarts 1890, blz. 186.

²⁸⁹⁷ BHIC LT 158a, f. 352-353 woensdag na vastenavond 1401.

twee welc gedinge die van Beke verloren metten vonnisse dair elc man van dien van Beke aen broecken drie pont bosch gels ...”.²⁸⁹⁸ In dezelfde tijd viel ook een vonnis tussen Hulsel en Netersel: “*Van dien van Hulsel die dingende worden tegen die van Nedersle om hare beyder gemeynte wil, welc gedinge die van Hulsel verloren metten vonnisse dair elc man van dien van Hulsel aen broecken drie pont boschs gels ...*”.²⁸⁹⁹ Ook bekend is een schikking door de raad met die van Oirschot: “*den goeden luden van Oerscot van eenre poentinghen met hen gemaect bi den heere van Berghen ende andere heeren van den rade van der gemeenten van Oerscot die si aengetast hadden voerder dan si sculdich waren te doen. ....*”.²⁹⁰⁰ In 1402 verklaarde Johanna na onderzoek door haar raad, dat die van Hersel en Achterbroek onder Lierop geen recht hadden op de gemeynt van Mierlo.²⁹⁰¹ Eerder, in 1386-1387, deed de raad onderzoek naar de rechten die aan het huis Rixtel kleefden: “*alsoe wy ende onse Raet in eenre waerheyt daeraff gedaen, dat aldus claerlyck bevonden hebben. ...*”.²⁹⁰² De raad was hoofdbank voor de mannen van leen van de Meierij: “*...of en soude des onze mannen van leen die daer by en over waeren by onsen rentmr’t vonnis te wysen nyet vroet en waeren ende hebben daeraff hoer hoet begrepen voer ons, onse raet ende mannen van leen. ...*”.²⁹⁰³ Een andere taak van de raad was het verifiëren of tenminste de supervisie op de verificatie van de rekeningen van het hertogdom.²⁹⁰⁴

3.2.1.3 Rentmeester van Brabant, receptor, ontvanger

Een van de oudst bekende rentmeesters van Brabant,²⁹⁰⁵ Wouter Volcart werd op de dag van zijn aanstelling, 18 april 1284, door de hertog gemachtigd om zijn woeste en verlaten gronden uit te geven.²⁹⁰⁶ Deze machtiging gold kennelijk ook voor zijn opvolgers. Zo verkocht de rentmeester van Brabant de wildernis tussen Helvoirt en Esch aan de burenen van Esch,²⁹⁰⁷ de Bodem van Elde aan de aangelegen dorpen²⁹⁰⁸ en de gemeynt van Heeze aan die van Heeze en Postel.²⁹⁰⁹ De rentmeester van Brabant verleende tevens toestemming tot het verhoefslagen (delen) van de gemeente van Casteren.²⁹¹⁰ Hij mengde zich ook wel rechtstreeks in het bedrijf²⁹¹¹ van de rentmeester van Den Bosch: “*item van Jan Bersseman Janne Ghiselen sone ende hoeren ghesellen van Bersse die poentinghe maecten mids dat se Jan Zuetric rentmeester van Kempelant gecallengieert hadde mids dat si der ghemeinten te na gegraven hadden ende die innegeslaghen XXV guld holl. valent XVII francken ende LVI gr vlem*”,²⁹¹² “*item van den dorpe van Orscot als van dat hen myn heere ende myn vrouwe verleende mit haren brieve dat sy van chise gestaen ende betalen mogen mit 4 [1?] vilvortse gr voir XII d L peteren valent LXXV mott*”.²⁹¹³ En de bemoeienis van de rentmeester van Brabant raakte ook de gemeyntes. In dit geval werd een inning door de kwartierrentmeester van Kempenland, een ondergeschikte van de rentmeester van Den Bosch, rechtstreeks in de boeken verwerkt: “*primo ontf van den dorpe van Vessem XXVII in oexst anno LXXVIII biden den rentmeester van Kempenlant Arnde van Baest van den anespraken die hi dede metten dorpe van Vessem ane Ludolf Henrec Hoets sone ende den dorpe van Casterle ende van Loen van de ghemeinte ende vrointen wegen ghelyc men daer met dinghede also dair af pointinghen ghemaect waren biden drossate van Brabant den here van den Gruythuse ende den scouthet van Den Bosch Ricout die Coc dat Renier dair af ontfanc boven den coste die de voirs luden daer op daden doin sy aldaer ghereden waren LIX peters maken LXXXVIII ½ mott*”.²⁹¹⁴ De drossaard was met de schout van Den Bosch met die van Casteren en Hoogeloon tot een vergelijk gekomen. De rentmeester van Den Bosch kwam er niet aan te pas. Dat was ook het geval in het geschil tussen Oisterwijk enerzijds en Oirschot en de Beerzen

²⁸⁹⁸ ARAB RK 5233 7-5-1404-6-5-1405, f. 11.

²⁸⁹⁹ ARAB RK 5233 7-5-1404-6-5-1405, f. 11.

²⁹⁰⁰ ARAB RK 2391 24-5-1403-24-3-1403, blz. 15.

²⁹⁰¹ BHIC LT 158a, f. 158v. 13-7-1402.

²⁹⁰² Ysselt 1920, blz. 75-78 23-3-1387.

²⁹⁰³ BHIC LT 158a, f. 252-253 woensdag na vastenavond 1401 (3-2-1402).

²⁹⁰⁴ Cauwenberghe 1982, blz. 202; zie ook Gilissen 1980, blz. 17-18.

²⁹⁰⁵ Vergelijk Martens 1954, blz. 79-120, 260-266. Het is gezien de expliciete machtiging op de dag van zijn aanstelling echter niet zeker dat de voorgaande rentmeesters dezelfde bevoegdheden hadden. Martens, blz. 83, kan aangevuld worden met Camps 1979, blz. 474-475 nr. 378 15-9-1281. Vergelijk ook Kerremans 1949, blz. 27; Cauwenberghe 1982, blz. 202; Rops 1996, blz. 8; Aerts 2000, blz. 197-198; Asseldonk 2002, blz. 68. Jan van Hildeberg, rentmeester van Brabant, verkocht weliswaar in 1281 vanwege de hertog enig domeingoed, maar dat toont niet aan dat deze dezelfde bevoegdheden had als Wouter Volcart in 1284 kreeg, Camps 1979, blz. 474 nr. 378 15-9-1281. Zie echter ook Dillo 2002, blz. 304-305, nr. 1015 7-7-1251 waarin de heer van Breda aan twee personen de bevoegdheid geeft om nieuw land in cijns uit te geven, cijnsen op schrift te stellen en bestaande cijnsgoederen opnieuw op te meten als mede om bossen te verkopen. De vraag is echter of dit geen gelegenheidsmachtiging was en of de bevoegdheden van de latere rentmeesters in het domeinbeheer niet ruimer waren.

²⁹⁰⁶ Martens 1943, blz. 23-24, nr. 2 18-4-1284, blz. 21-23, nr. 1 18-4-1284.

²⁹⁰⁷ Enklaar 1941, blz. 101-103, nr. 55 23-6-1315.

²⁹⁰⁸ Enklaar 1941, blz. 77-80, nr. 46 20-4-1375 (bevestiging brief van donderdaechs nae den hoochtyt van sinte Barnabe des apostels 1314).

²⁹⁰⁹ Enklaar 1941, blz. 111-112, nr. 59 2-9-1345.

²⁹¹⁰ Enklaar 1941, blz. 52-53, nr. 25 3-6-1378.

²⁹¹¹ Enklaar 1941, blz. 21-23, nr. 10 31-10-1473 “... rentmeester van Brabant in ‘t bedrieff van ‘s Hertogenbosche...”.

²⁹¹² ARAB RK 2380 1393.

²⁹¹³ ARAB RK 2363 24-6-1377-23-6-1378, blz. 11.

²⁹¹⁴ ARAB RK 2364 24-6-1377-23-6-1378, blz. 6.

anderzijds: “item is te weten dat die van Oesterwyc gaven mine vrouwen omme dat si gebroect hadden van de gemeynten iegen die van Oerscot VIIIc gulden die welke Lodewyc die Wert van Aken hief van scoude die hem minen heren sculdich bleven was”;²⁹¹⁵ Die van Oirschot konden zo’n gunstige uitspraak wel waarderen: “Item ontfaen van de vryheit van Oerscot dat sy mine vrouwen gaven omme dat hen mine vrouwe hare palen dede steken tusschen der vryheit dorpe van Oesterwyc ende hen ende oec tusschen des jonchere van Cranendonc ende hen 16m in octobris anno LXXXV IIIc hollants gulden de welke Bertelmeeus die Goutsmet ontfinc van de leystingen van Mechelen ende van der princepaelre schout van Nyclaes Thanen ende Jan in den Aert bi bevelen tsHeren van Wytham drossaert van Brabant ende de andere heren van den rade dit set Reynier in memorien”;²⁹¹⁶ De rentmeester van Den Bosch kon echter ook fungeren als ontvanger buiten zijn rekening om: “item ontfaen bi Henric Dicbier Godevaerts soene rentmeester van den Bussche van den goeden luden van Oerscot van eenre poenting met hen gemaect bi den heere van Berghen ende andere heeren van den rade van der gemeenten van Oerscot die si aengetast hadden voerder dan si sculdich waren te doen.....”;²⁹¹⁷

De vergoeding voor privileges verleend door de vorst, werd door de rentmeester van Brabant geïnd: “item te wetene dat Joesip Alyt onfinc XVII in januar dat die van Oerscot minre vrouwen gheloift hadden omme dat hen mine vrouwe verleende brieve van den scutten te hogen op hare ghemeinte L peters dit set Renier in memorie”;²⁹¹⁸

De rentmeester van Brabant had financiële, administratieve en juridische bevoegdheden. Hij deed rekening aan de hertog en zijn raad en hoorde rekening van de aan hem onderhorige regionale ontvangers.²⁹¹⁹

3.2.1.4 Rentmeester in den Meierij, rentmeester van de domeinen, rentmeester van ‘s Hertogenbosch, ontvanger, receptor, receptor reddituum

De oudste vermelding van een rentmeester in Den Bosch dateert van 1281.²⁹²⁰ Het is echter onduidelijk of hij een beschikkende rol ten aanzien van de domeinen had, aangezien in de betreffende akte de rentmeester van Brabant een overdracht vanwege de hertog doet.²⁹²¹ De oudst bekende zelfstandige rentmeester met bevoegdheden ten aanzien van de gemene gronden in de Meierij van Den Bosch is Wouter Toyart, die als zodanig in 1300 wordt vermeld.²⁹²² De functie van schout en rentmeester van de Meierij was omstreeks 1301 verenigd in één persoon, zoals o.a. blijkt uit de uitgiftebrief door de schout en rentmeester van Den Bosch van een gemeente te Esch.²⁹²³ Wellicht illustreert deze (personele?) unie de overgangperiode waarin het ambt van villicus of meier langzaam uitgroeide naar twee functies, namelijk die van gerechtelijk officier en die van rentmeester van de domeinen.²⁹²⁴ Een dergelijke combinatie van functies wordt in elk geval niet meer waargenomen bij de volgende bekende rentmeesters. Ambtsinstructies voor de rentmeesters uit deze periode zijn niet bekend, maar ze kunnen deels worden afgeleid uit de rekeningen, waarvan de oudst overgeleverde uit 1340 dateert. Financieel gezien was zijn belangrijkste taak het binnenhalen van de cijzen van de gecultiveerde en ongecultiveerde landerijen, maar hij inde volgens de oudst bekende rekening van 1340 ook cijzen voor windmolens, visserijen en gruitrechten, pachtsommen van tolleren, wagen, etc., huuropbrengsten van hertogelijke bezittingen, accijnzen, ambtsgelden,²⁹²⁵ etc. Voor het eind van de 14de eeuw zullen hier nog bij gekomen zijn: bastaardgoederen, boetes, cijns voor bruggen, kelderuitgangen, gevonden voorwerpen (bijenvolkeren, verdoold vee) etc. Een deel van de betalingen aan de hertog werd gedaan in natura: met name in hoenderen, was en granen.²⁹²⁶ In 1395 legde de hertogin beperkingen op ten aanzien van het innen van de cijzen:

²⁹¹⁵ ARAB RK 2369 24-6-1384-23-6-1385, blz. 11.

²⁹¹⁶ ARAB RK 2371 24-6-1385-23-6-1386, blz. 13.

²⁹¹⁷ ARAB RK 2391 24-5-1403-24-3-1403, blz. 15.

²⁹¹⁸ ARAB RK 2364 24-6-1377-23-6-1378, blz. 6.

²⁹¹⁹ Rops 1996, blz. 8; Aerts 2000.

²⁹²⁰ Camps 1979, blz. 474, nr. 378 15-9-1281.

²⁹²¹ In 1251 droeg de heer van Breda twee personen op om alle nieuwe gronden in het land van Breda in cijns uit te geven, voorts alle cijzen op schrift te stellen en de cijnsgoederen opnieuw op te meten en machtigde hen om zijn bossen te verkopen (Dillo 2000, blz. 304-305, nr. 1015 7-7-1251). Het is niet duidelijk of dit vaste taken waren ofdat dit een gelegenheidsopdracht was. Gezien het beperkte takenpakket is ook de vraag of deze heren als rentmeester gezien mogen worden.

²⁹²² Camps 1979 blz. 723-730, nrs. 600, 601, 602, 603 4-12-1300. Van Asseldonk stelde ten onrechte dat de oudste vermelding van een rentmeester in Den Bosch dateert van 1296. Het gaat hier echter om de vermelding van een “receptor reddituum”, zonder vermelding van standplaats. Ook de in de noot bij de bewering genoemde vermelding van Wouter Volcart in 1292 is geen bewijs voor een rentmeester van de Meierij in dat jaar. Volcart wordt namelijk alleen als edele genoemd, Asseldonk 1999, blz. 37. Asseldonk stelde in 2002 dat Engelbert Ludingh, vermeld in 1281 de eerste vermelde rentmeester van de domeinen in Den Bosch is, hij wordt echter alleen als ontvanger van Den Bosch vermeld (Camps 1979, blz. 474, nr. 378 15-9-1281), Asseldonk 2002, blz. 74.

²⁹²³ Camps 1979, blz. 737-739, nr. 613 30-4-1301, blz. 739, nr. 614 20-5-1301, blz. 741-742, nr. 616 23-5-1301.

²⁹²⁴ Zie ook Jacobs 1986, blz. 20-21.

²⁹²⁵ Zoals dat voor de Lombarden, vergelijk Os 1997, blz. 74, zie voor de wisselaar en het wisselen, blz. 106-107.

²⁹²⁶ Martens 1943, blz. 119-121, inzake Overzenne; ARAB RK 5232 1403-1404, ev.

*“dat onse rentmeesteren bynnen der selver onser stat ende meyerie van den bossche van den goeden luyden daer in geseten die ons syns van horen erve sculdich syns nemen ende boeren sullen van deser dage voert van tyde tot tyden van ons syns alsoe voele als onse rentmeesteren anders waer bynnen onser steden ende lande van brabant gemeyndelyc voert aen van onsen wegen heffen ende ontfanen sullen ende niet meer ende des gelycs sullen nemen ende boeren die rentmeesteren van den smalen heren in onser meyerie van den bos den tsyns die den smael heren van haren onder staten onder ons voertmeere vallen ende verchynen sal ende niet meere ...”*²⁹²⁷

Naast het innen van allerlei rechten, traden de rentmeesters ook op andere wijze op als vertegenwoordigers van de hertog. De rentmeester van ‘s Hertogenbosch verkocht namens de hertog gemeyntes gelegen onder Drunen, Loon op Zand en Baardwijk,²⁹²⁸ Heukelom,²⁹²⁹ Nuenen,²⁹³⁰ Den Bosch en Vught.²⁹³¹ Ook de verkoop van de gemene gronden van Helmond, Mierlo, Nuenen en Gerwen en Oisterwijk werd in eerste instantie door hem geregeld.²⁹³² Jan III bevestigde de uitgifte van de gemeynt onder Drunen c.a. door zijn ontvanger.²⁹³³ De rentmeester was de verbindingspersoon tussen de hertog of het dorp en de hertog. Hij bemiddelde in de behoeften van beide: vanuit de hertog zekerheid en vanuit de hertog middelen en binding. Hij zal in die positie een belangrijk stempel op het resultaat van de onderhandelingen hebben gedrukt. Dit zal naast overeenkomsten in de inhoud, ook een weerslag hebben gehad op de vormovereenkomsten van uitgiftebrieven. De rentmeester bevestigde ook de burens van Broekhoven en Riethoven in het bezit van een gemeente.²⁹³⁴ Voorts deed hij tezamen met de mannen van leen van Brabant een paling tussen Postel en Bladel, waartoe zij een vierschaar hadden gespannen.²⁹³⁵ De rentmeester had dus ook juridische bevoegdheden. Deze werden in 1395 begrensd door de hertogin:

*“dat onze rentmeester die wy hebben in ons voors. stadt ende meyerie van Den Bosch van deze dage voert nyet meer dan vierwerff ’t jaers dinghen en sal in egheen dinckbanck daer sy gewoonlyc syn te dinghen ende elc dinge tyd sal duuren ten hoogsten een maand lanck en nyet langer”*²⁹³⁶

Over de mogelijke familierelaties tussen de verschillende rentmeesters - en daarmee mogelijke dynastievorming - is te weinig bekend om daar iets zinnigs over te zeggen.

De rentmeester van de Meierij deed rekening aan de rentmeester van Brabant.²⁹³⁷ In 1389 werd Aelbrecht Boc, rentmeester van Den Bosch, getaxeerd op klachten over zijn optreden tot 8½ gulden.²⁹³⁸ Een gering bedrag vergeleken bij de onderrentmeester van Kempenland die voor bijna het vijftigvoudige werd geschat.²⁹³⁹

3.2.1.5 Summus forestarius nemorum seu silvarum

Wouter Toyart wordt in 1311 oppervorster van de hertogelijke wouden of bossen genoemd.²⁹⁴⁰ Het is niet duidelijk of dit een zelfstandige functie was of dat deze gecombineerd was met het rentmeesterschap van de domeinen of het schoutambt van Den Bosch. Wouter wordt in dat jaar vermeld als schout van Den Bosch, terwijl een zekere Gielis wordt genoemd als rentmeester van de domeinen van Den Bosch.²⁹⁴¹

3.2.1.6 Mannen van leen, mynre genediger vrouwe manne van Brabant

De mannen van leen vormden samen met de rentmeester van Den Bosch een regionale rechtbank die leen- en domeinzaken behartigde, zoals de paalscheiding tussen Bladel en Postel in 1404.²⁹⁴² De leenmannen stonden tezamen met de schout van Den Bosch over de paalscheiding tussen Oisterwijk ter eenre en Oirschot en de Beerzen ter andere zijde. Deze paling werd later bevestigd door Johanna.²⁹⁴³ Zij werden ook

²⁹²⁷ SADB AA (OSA) 43, f. 25 28-2-1394 (1395 ns.), zie Os 1997, blz. 110, f. 133v-134; BHIC LT 158a, f. 356. Het gaat hier mogelijk om de gewinnen, zie hoofdstuk 2, inzake de gewincijnzen en het octrooi voor Oirschot van 1396.

²⁹²⁸ Enklaar 1941, blz. 74-75, nr. 44 7-1-1330.

²⁹²⁹ Enklaar 1941, blz. 121, nr. 71 24-6-1327.

²⁹³⁰ RHCE AA Oirschot, ongeïventariseerd, kopie Register Van Doorn van Baar, blz. 437 8-11-1354.

²⁹³¹ Enklaar 1941, blz. 299-300, nr. 147 4-6-1328.

²⁹³² Camps 1979, blz. 723-730, nrs. 600, 601, 602, 603 4-12-1300 “per Woltherum Toyart nostrum tunc de Buscho receptorem est concessa”.

²⁹³³ Enklaar 1941, blz. 76, nr. 45 13-1-1330.

²⁹³⁴ Enklaar 1941, blz. 49-50, nr. 23 4-6-1358.

²⁹³⁵ Welvaarts 1890, blz. 174-176, St. Catharina-avond 1404.

²⁹³⁶ BHIC LT 158a, f. 356 gedateerd laatste februari 1324(sic), 18de eeuwse afschrift; SADB OSA 43, f. 25 28-2-1394 (1395 ns.): “van deser dagen voert niet meer dan iiiwerf jaers dinghen en sullen in egene dingbanck daer sy gewoonlyc syn te dinge ende elc dingtyt sal dueren ten hoehsten een maent ende niet langer”. Os 1997, blz. 111, f. 134 sd.: “item ende dat die rentmeesteren nyet meer dan vierwerff siaers dinghen en zullen ende dat elck dingtyt nyet langer dueren en zal dan een maent te hoichsten”.

²⁹³⁷ ARAB RK 2350-2392; Uyttebrouck 1977.

²⁹³⁸ Bolsée 1929, blz. 531, nr. 1650.

²⁹³⁹ Bolsée 1929, blz. 541, nr. 1696.

²⁹⁴⁰ Camps 1979, blz. 1027-1029, nr. 842 13-5-1311.

²⁹⁴¹ Zie bijlage rentmeesters.

²⁹⁴² Welvaarts 1890, blz. 174-176, St. Catharina-avond 1404.

²⁹⁴³ Enklaar 1941, blz. 183-187, nr. 96 15-11-1390.

gezien bij het beoorkonden van een ‘waarheid’, indertijd gedaan door de schout van de heer van Hoogstraten inzake de gemeyntes van Valkenswaard, Waalre en Aelst.²⁹⁴⁴ De bank werd in loco gespannen als er behoefte aan was: “*Item tot Eyc ghedingt op ten gemeynten met mynre vrouwen mannen ende dair verteert metten mannen IIII gulden holl*”.²⁹⁴⁵ Heinric van Ghorpe en Jan van Spreeuwen “*sertoghen manne van Brabant ende scepene van Beke*” stonden in 1325 met anderen over een geschil tussen de hertog en de heer van Moergestel over de competentie van de Gestelse laatbank.²⁹⁴⁶ In 1401 voerden leenmannen op verzoek van de hertogin onderzoek uit in de zaak tussen Hilvarenbeek en Netersel: “*een waerheyt van desen gemeynte ende vroente doen besitten van beyde syde by onsen rentmeester van Den Bossche ende onsen mannen van leen*”.²⁹⁴⁷ Deze ad hoc rechtbank zou in de 16de eeuw uitgroeien tot een vaste rechtbank: de Leen- en Tolkamer.

3.2.1.7 Klerk van de rentmeester

Onder het huis Leuven had de rentmeester van Den Bosch al een klerk. Een zekere Herman werd in 1389 schuldig gevonden aan geringe (ambts)misdrijven. De schade werd getaxeerd op 8 gulden.²⁹⁴⁸ In of voor 1339 was Jorden Brant onderrentmeester en “*cnape*” van de rentmeester van Den Bosch.²⁹⁴⁹ Cnape kan dienaar betekenen en Jorden Brant kan daarom een dubbelfunctie gehad kunnen hebben: klerk van de rentmeester en een semi-zelfstandige functie van onderrentmeester voor Kempenland. Dat zou betekenen dat de organisatie van het rentmeesterschap van de Meierij al in een vroeg stadium de vorm had gekregen die het vele eeuwen zou houden.

3.2.1.8 Kwartierrentmeester

In de 14de eeuw was er al sprake van kwartierrentmeesters. Marcelis van Oerle, “*gheweldech rentmeester ons heren tsertoghen van Brabant*”, gaf op 8 maart 1308 woeste grond onder Eersel, Bergeyk en Westerhoven over aan de abdij van Tongerlo.²⁹⁵⁰ Zijn plaats in de rangorde wordt verduidelijkt in een overdracht van heide in 1311: “*dat wi [“Marselijs”, HV], machtich ghemaect van Gylisse den rentmeester van tsHertoghenbosche...*”.²⁹⁵¹ Marcelis, die in 1311 ook wordt vermeld als schout van Oerle,²⁹⁵² had vermoedelijk een regionale functie.²⁹⁵³ In 1315 wordt Wouter Back rentmeester bij Oisterwijk genoemd als verkoper van woeste gronden.²⁹⁵⁴ Het is wellicht verleidelijk om te denken dat hier de rentmeester van Den Bosch is bedoeld,²⁹⁵⁵ maar dat idee wordt ontkracht door de vermelding in 1339 van Jorden Brant “*tot dire tyt [op een moment voor deze akte uit 1339] onder rentmeester was op Kempelant ende cnape srentmeesters van Den Bossche*” en hij verkocht ook woeste grond (van ‘s hertogen wege en met toestemming van de rentmeester van Den Bosch).²⁹⁵⁶ Arnt van Baest resideerde omstreeks 1378-1379 als zodanig: “*van den dorpe van Vessem XXVII in oexst anno LXXVIII biden den rentmeester van Kempenlant Arnde van Baest van den anespraken die hi dede metten dorpe van Vessem ane Ludolf Hemrec Hoets sone ende den dorpe van Casterle ende van Loen van de ghemeinte ende vrointen wegen ghelyc men daer met dinghede ....*”.²⁹⁵⁷ In 1389 werd hij wegens allerlei klachten van (ambts)misbruiken getaxeerd op 392½ gulden, die uiteindelijk afgedaan werden met een compositie van 100 gulden.²⁹⁵⁸ Arnt was mogelijk nog of opnieuw in functie in 1390-1391, want in het onderzoek van 1389 wordt ook Jan Zuetric “*rintmeester van Kempenlant*” genoemd. Hij had zich kennelijk minder ergerlijk gedragen, want zijn taxatie was slechts 20

²⁹⁴⁴ Enklaar 1941, blz. 291-292, nr. 143 16-4-1403.

²⁹⁴⁵ ARAB RR 25-8-1401 zondag voor Pauli 1401; zie ook Welvaarts 1890, blz. 174-176, St. Catharina-avond 1404.

²⁹⁴⁶ Bruning 1974, blz. XXIII-XXV, bijlage 3.

²⁹⁴⁷ BHIC LT 158a, f. 252-253 woensdag na vastenavond 1401 (3-2-1402).

²⁹⁴⁸ Bolsée 1929, blz. 531 nr. 1651.

²⁹⁴⁹ Coenen 2006, blz. 92-93.

²⁹⁵⁰ Camps 1979, blz. 906-907, nr. 758 8-3-1308.

²⁹⁵¹ Camps 1979, blz. 1049-1051, nr. 869 december 1311.

²⁹⁵² Camps 1979, blz. 1011-1014, nrs. 833-834 9-1-1311.

²⁹⁵³ NB, een Godefridus van Oerle (de Urle) was in 1283 villicus ducis, hertogelijk meier, dus beheerder van hertogelijk domeingood, in Eersel, Camps 1979, blz. 491-492, nr. 395 augustus 1283.

²⁹⁵⁴ Enklaar 1941, blz. 101-103, nr. 55 23-6-1315.

²⁹⁵⁵ Volgens BHIC LT 158a f. 309v-310 werd de gemeynt van Maren op quasimodo 1417 uitgegeven. Op grond van de betrokkenen zou dat circa 100 jaar eerder moeten zijn, zodat 1417 mogelijk een verschrijving is voor 1317. Als ontvanger in de Meierij wordt dan genoemd Bartold van Tilburg die vermoedelijk te identificeren is als Arnt genaamd Bertout Back van Tilburg (vriendelijke mededeling Hans Vogels 22-12-2006). De receptor redditum Brabantiae, die de uiftgifte confirmeerde, wordt genoemd als ontvanger van Brabant van 1317-1319 (Martens 1954, blz. 100-101). Volgens Van Son was Mathias Back in 1349 hertogelijk rentmeester en volgens Adriaenssen 1989, blz. 48, maar onjuist citerend (vergelijk Berkelmans 1952, blz. 35 nr. 160-261) was Jan zn Arnoldus Berthout Bac van Tilburg dat in 1357. Bij deze laatste vermelding is het niet geheel duidelijk of de vader of de zoon wordt aangeduid als rentmeester. Wouter Bac, abt van Tongerlo, die ook behoorde tot dit gens, maakte in de periode 1354-1364 deel uit van de hertogelijke raad. (Avonds 1984, blz. 220; Uyttebrouck 1975, blz. 658; concept genealogie Bax door J.R.O. Trommelen). Er waren dus kennelijk nogal wat Bacs bij het hertogelijke bestuur betrokken.

²⁹⁵⁶ Coenen 2006, blz. 92-93.

²⁹⁵⁷ ARAB RK 2364 24-6-1378-23-6-1379; Vera 2011.

²⁹⁵⁸ Bolsée 1929, blz. 541, nr. 1696.

gulden, waarvan hij er 10 betaalde.²⁹⁵⁹ Godefridus de Wrede was in 1389 rentmeester van Peelland. Ook de klachten over hem werden getaxeerd en wel op 60 gulden, die hij mocht afdoen met 24 gulden.²⁹⁶⁰ In 1379 was er al een - niet met naam genoemde - rentmeester van Peelland.²⁹⁶¹ Misschien was Godscalc Roesmont voor 1389 kwartierrentmeester in Oisterwijk. Zijn erven werden beboet vanwege “*eenre slusen die Godscalc op die ghemeinte van Oisterwijk gemaect hadde*”.²⁹⁶² Gerlach de Rover was - volgens Van Asseldonk - , naast kwartierschout van Oisterwijk in 1393 en van 1395-1399, ook onderrentmeester van dat kwartier.²⁹⁶³

3.2.1.9 Drost van Brabant

Ook de drossaard van Brabant werd bij de gemene gronden betrokken. Het is echter niet zeker of hij dat werd vanuit zijn rol als drost of vanwege zijn lidmaatschap van de hertogelijke raad. Wenceslaus bevestigde op 17 september 1357 de paalscheiding door de drost tussen Vught en Cromvoirt ter eenre en Vlijmen en Engelen ter andere zijde. Dat het hier niet alleen maar om de staatsgrens met Heusden ging, maar ook over de gemene gronden blijke uit de bepalingen inzake het schutten.²⁹⁶⁴ In twee andere akten is expliciet sprake van paalscheidingen van de gemeentes, namelijk van die van Oisterwijk en Gestel²⁹⁶⁵ en die van Rixtel, Aarle en Beek met Gemert.²⁹⁶⁶

3.2.1.10 Schout van Den Bosch en de kwartierschouten.²⁹⁶⁷

De paalscheiding tussen Oisterwijk ter ene en Oirschot en de Beerzen ter andere zijde door de schout van Den Bosch en mannen van leen werd door Johanna in 1390 bevestigd.²⁹⁶⁸ De kwartierschouten waren ook actief in het vervolgen van overtreders van de voorschriften en gebruiksregels van de gemene gronden. Ze waren in de 14de en 15de eeuw daarin geduchte concurrenten van de rentmeester van Den Bosch en zijn plaatselijke en regionale vertegenwoordigers.

*“Item Tylen van der Vliet om dat hi den heer syn schot genomen hadde opter gemeynen tot Eycke welc broeke half toebehoeren der greefscap van Loen ende half mynen vrouwe van Brabant hem daer af gewonnen metten vonnis LX gulden der af tot myns vrouwen deel XXX gulden”.*²⁹⁶⁹ *“In den iersten van den gebueren van Bladel ende van Rosel van coren die sy gemaect hadden ende die sy niet en hielden ende van horen verseten gheboden gheeffent om XX gulden gelr maken XV gulden holl. .... Item Aert Thys kynder van Ghestel om dat hoir beesten ghekeert hadde op ten ghemeynen die ghescut waren gheeffent om IX gulden holl dair af compt mynre vrouwen deel IIII ½ gulden holl. .... Item Jan Lommen van enen weghe die hi verengt hadde op ten ghemeynen V gulden holl dair af compt mynre vrouwe deel op II ½ gulden holl”.*²⁹⁷⁰ *“Item Maru Zeelberchs om dat sy beesten gescut hadde tot Westerhoven opte gemeynen die sy wedergaf sonder oirlof sheren daer af geiff in mynre vrouwen deel I gulden holl. .... Item Gheen Woutkens om dat hi beset goet aenveerdte hadde opten gemeynen tot Westerhoven geiff in mynre vrouwen deel om I nyen gulden maken ½ gulden holl X gr. ... Item Ghysken Boxs van enen palen dien hi vuytgetogen had op ten gemeynen tot Rythoven daer af geiff in mynre vrouwen deel om I nyen gulden maken ½ gulden holl X gr”.*²⁹⁷¹ *“Oirscot. Godeken Lieven soen van coren die hi op die heye ghebroect heeft gheeffent om II gulden gelre des compt mynre vrouwen deel op I gulden ghelre maect ½ gulden holl V pl brab”.*²⁹⁷² *“Nistelre. Item Peter Mennen soen om dat hi torf vercofte die uten dorpe van Nystelre geuvert waert dat verboden was van sheren wegen ende van der gebuer wegen op een summe van gelde”.*²⁹⁷³ *“Oisterwyk. Item Goeswin van Uden ende syn moeder van hout dat sy op te ghemeynt hadden doen houwen gheeffent voer den vonnis VI nuwe gulden. ... Item Byeken Stelaert om dat hy syn huys te na der straten gheset had V holl gulden. ... Item Wyt die Sceerder van vutlegghen III gulden. ... Item Aert Emmen van hout sonder houtscat en wech gheuert III gulden. Beke Item Wouter Creyt van torf slaen dat verboden was II gulden IX sol ... Item Jan Mers van enen waterlaet ende van torf slaen III*

²⁹⁵⁹ Bolsée 1929, blz. 541, nr. 1697.

²⁹⁶⁰ Bolsée 1929, blz. 538, nr. 1680.

²⁹⁶¹ Enklaar 1941, blz. 95-98, nr. 52 20-11-1379.

²⁹⁶² Bolsée 1929, blz. 531, nr. 1646. Redenering: Godschalk had kennelijk een ambtelijke functie, die hem toeliet dit misbruik te maken. De familie Roesmont was in de 14de en 15de eeuw bestuurlijk actief in Den Bosch en in de Meierij. Daniel Roesmont was van 1422 tot 1428 hertogelijk rentmeester (Bichelaer 1998, bijlage 1 nr. 338).

²⁹⁶³ Asseldonk 2002, blz. 78.

²⁹⁶⁴ Enklaar 1941, blz. 40-41, nr. 19 17-9-1356.

²⁹⁶⁵ Enklaar 1941, blz. 181-182, nr. 95 12-10-1389.

²⁹⁶⁶ Enklaar 1941, blz. 200, nr. 106 13-4-1337; Ysselt 1920, blz. 25-27 13-4-1336 os.).

²⁹⁶⁷ Zie Asseldonk 2002, blz. 76-77 voor de kwartierschoutschappen.

²⁹⁶⁸ Enklaar 1941, blz. 183-187, nr. 96 15-11-1390.

²⁹⁶⁹ ARAB RR 2654, 1-4-1392-12-4-1392.

²⁹⁷⁰ ARAB RR 2655 2-2-1397-24-5-1398.

²⁹⁷¹ ARAB RR 2656 20-1-1400-24-8-1401.

²⁹⁷² ARAB RR 2658 25-8-1401 zondag voor Pauli 1401.

²⁹⁷³ ARAB RR 2698 24-6-1402-dinsdag na St. Geertruy 1403.

gulden. ... Item Luytgaert van der Bekerdyck van torf slaen op Ludensvelt 10 schilden.. Item Gherit Schenens van torf slaen ende van heye meyen 7 ½ schilden”.²⁹⁷⁴ “Rode. Item Heilwich van de Velde gebroeck aen koeren die int velt geleet waren .... Item Maes Wouterssoen van den selven. ... Item Godeken van der Heyden van den selven. Vechel. Item Godeken Aleyten soen van den koeren int velt geleet gebroect. ...Vlierden. Item Goebel Pegs soen aen koeren in de velde gebroeck. ... Item Hein Oeden soen van den selve. ... Item Hein Kersmeker van den selve”. “Tongelre. Item Tielman van den Borchgaert van koere in den velde. ... Item Goeden van Reygerslaer van den selve ..... Item Jan van Brabant omdat hi van enen koer van rosschen bedragen was. Zonnen Item Hein Wuest van der heyde koeren verboirt”.²⁹⁷⁵ “Wetten. Item Goeswyn Corstiaens van enen koer die op te heide geleet was. .. Item Tielman Smombers omdat hi opt sant gemayt had dat verboden was”.²⁹⁷⁶ “Nuenen. Item van Tielman des Mombers omdat hi hyde mayde dat verboden was”.²⁹⁷⁷ Etc.

De schout van Den Bosch was ook degene met wie de poorters van die stad en de inwoners van Berlicum, Rosmalen en Hintham “coren” moesten maken om het gebruik van hun gemene gronden te reguleren:

“statuendi et ordinandi mediante nostro ... officiato seu justiciario qui in Buscho ducis ex parte nostra pro tempore fuerit ordinationes et statuta, dicta vulgariter coren, super dicta eorum communitate custodienda, conservanda et utenda...”.²⁹⁷⁸

3.2.1.11 Schutter, vorster

De schutter, soms ook vorster genoemd, was de laagste ambtenaar in de hiërarchie van de gemene gronden. Hij waakte over de gemene en over de gecultiveerde gronden. Hij ontleende zijn naam aan het schutten, dat wil zeggen het in arrest nemen van vreemd vee, dus vee zonder weiderecht, dat hij op de gemeynt aantrof:

“et quod in dicta communitate aperta sine perclusione vel circumseptione jacente pecora et bestias extranearum villarum repertas arrestare et detinere libere valeant, quod vulgariter teutonice scutten appellatur...”.²⁹⁷⁹ en het evenzo vangen en opsluiten van vee dat ingebroken was in de particuliere akkers en weiden. Soms wordt de schutter als “forestarius” aangeduid: “... unam forestarium, qui pecora et animalia aliena arrestare valeat...”.²⁹⁸⁰ Dit herinnert aan zijn oudste taak: het waken over de hertogelijke bossen.²⁹⁸¹

De functiebeschrijving van “custos” op de gemeynt van Cuijk, net buiten het studiegebied geeft dat goed weer: “edoch den voorschreven ingezetenen binnen de opgenoemde kerspels woonachtig zullen tot opzigt over deze gemeenten en der bosschen daarop staande mitsgaders tot beboeting diergenen welke ter sluik in de bosschen hout hakken eenen boschwachter stellen die uit deze gemeenten en uit de bosschen aan een ieder des voorgenoemde ingezetenen deszelfs noodwendige naar mate van zyn behoef zal uitdeelen”.²⁹⁸² Het bewaken keert terug in de omschrijving van de taak van de schutter van Someren uit 1327: “unum hominem constituere possint et ordinare ad custodiendum dictam communitatem...”.²⁹⁸³ De term “forestarius”, later terugkerend als vorster, werd ook wel vertaald als ‘schutter’: “unum forestarium, vulgariter dictum eenen schutter, qui arrestare potest omnes bestias extraneas venientes aut pascentes supra dictam communitatem ....”.²⁹⁸⁴

In Nistelrode werd het schutten aan de plaatselijke ‘schout’ (“justiciarius noster”) opgedragen.²⁹⁸⁵ Ook in Nulant kwam de plaatselijke justicier er aan te pas.²⁹⁸⁶ Te Rixtel, Aarle en Beek werd de “scuttere” aangeduid met de term “nuntius” (bode).²⁹⁸⁷ Schutters werden van ‘s hertogen (of ‘s heren) wegen aangesteld of werd tenminste toegelaten in Bakel en Aarle,²⁹⁸⁸ de Beerzen,²⁹⁸⁹ Bergeik en Westerhoven,²⁹⁹⁰ Berkel en Enschoot,²⁹⁹¹ Best,²⁹⁹² Bladel,²⁹⁹³ Broekhoven en Riethoven,²⁹⁹⁴ Deurne,²⁹⁹⁵ Drunen,²⁹⁹⁶ Eersel,²⁹⁹⁷

²⁹⁷⁴ ARAB RR 2749 1399.

²⁹⁷⁵ ARAB RR 2757 maart 1400-okt. 1400.

²⁹⁷⁶ ARAB RR 2759 aug 1401-nov. 1401.

²⁹⁷⁷ ARAB RR 2760 nov. 1401-juni 1402.

²⁹⁷⁸ Camps 1979, blz. 716-719, nr. 596 22-8-1300.

²⁹⁷⁹ Enklaar 1941, blz. 19-21, nr. 9 30-5-1334.

²⁹⁸⁰ Enklaar 1941, blz. 24-25, nr. 11 24-9-1331; BHIC LT 158a, f. 297-298 24-9-1331.

²⁹⁸¹ Als zodanig komt de term nog voor in de aanstelling van de vorster van het bos van Grubbenvorst 30-3-1645, ARAB RK 334 f. 112v.

²⁹⁸² Vertaling Krieger 1830, bijlage c, blz. 29 ev.; Enklaar 1941, blz. 309-311, nr. 156 20-4-1308.

²⁹⁸³ Enklaar 1941, blz. 224-225, nr. 116 21-12-1327.

²⁹⁸⁴ Enklaar 1941, blz. 51-52, nr. 24 20-12-1326; zie ook Enklaar 1941, blz. 271-279, nr. 135 8-8-1468, hierin wordt akte 26-2-1326 geciteerd waar sprake is van het stellen van een “vorster geheyten schutter”.

²⁹⁸⁵ Enklaar 1941, blz. 140-141, nr. 81 22-9-1328.

²⁹⁸⁶ Camps 1979, blz. 701-703, nr. 582 11-11-1299.

²⁹⁸⁷ Ysselt 1920, blz. 24.

²⁹⁸⁸ Krom 1884, blz. 15-16, nr. XI 1-3-1326.

²⁹⁸⁹ Enklaar 1941, blz. 19-21, nr. 9 30-5-1334.

²⁹⁹⁰ Enklaar 1941, blz. 24-25, nr. 11 24-9-1331.

²⁹⁹¹ Enklaar 1941, blz. 212, nr. 71 24-6-1327,

²⁹⁹² BHIC LT 158a, f. 288v.-289v. 10-4-1336 (os.), f. 291-292 24-6-1335 “.. et duodecem denarii officiato dictarum villarum exercente hujusmodi officium arrestandi ...”

²⁹⁹³ Welvaarts 1890, blz. 163-164.

²⁹⁹⁴ Enklaar 1941, blz. 49-50, nr. 23 4-6-1358.

Erp,²⁹⁹⁸ Esch,²⁹⁹⁹ Geldrop,³⁰⁰⁰ Gemert,³⁰⁰¹ Heeze,³⁰⁰² Heukelom,³⁰⁰³ Hilvarenbeek,³⁰⁰⁴ Hoogeloon en Casteren,³⁰⁰⁵ Kerkoerle,³⁰⁰⁶ Liempde,³⁰⁰⁷ Lierop,³⁰⁰⁸ Lommel,³⁰⁰⁹ Mierde,³⁰¹⁰ Nistelrode,³⁰¹¹ Nuland,³⁰¹² St. Oedenrode,³⁰¹³ Oirschot,³⁰¹⁴ Oisterwijk,³⁰¹⁵ Rixtel, Aarle en Beek,³⁰¹⁶ Schijndel,³⁰¹⁷ Someren,³⁰¹⁸ Son,³⁰¹⁹ Stiphout,³⁰²⁰ Stratum en Eindhoven,³⁰²¹ Strijp,³⁰²² Tongelre,³⁰²³ Veghel,³⁰²⁴ Veldhoven,³⁰²⁵ Vessem,³⁰²⁶ Vlierden,³⁰²⁷ Wintelre?,³⁰²⁸ Wolfskamer onder Den Bosch en Vught,³⁰²⁹ Zeelst en Strijp.³⁰³⁰

3.2.1.12 Plaatselijke heren en de gemene gronden

Ook de kleinere, lokale en regionale heren gaven woeste gronden uit. Zoals in hoofdstuk twee is aangevoerd, deden ze dat in hun kwaliteit als grondheer. Uit het feit dat ook allodiale heren, zoals de abdijen van Echternach en Floreffe (Weerde, Waalre, Lierop) gronden uitgaven, blijkt dat het hier niet om een door middel van een leen door de landsheer gedelegeerd recht hoeft te gaan, maar dat het om een eigen recht kan gaan.³⁰³¹ Hendrik van Kuyk, heer van Asten, erkende het recht van zijn lieden op een bepaalde gemeente aldaar en regelde verder een en ander.³⁰³² Jan, heer van Geldrop, gaf de gemeeynt uit aan de inwoners en regelde een aantal andere zaken.³⁰³³ Jan van Bentheim, heer van Heeswijk, deed dat voor de burenen Dinther.³⁰³⁴ Hij deed dat niet alleen, want Jan van Berlaer, heer van Helmond, gaf mede aan de burenen van Dinther een gemeente uit, die hij met de heer van Heeswijk deelde.³⁰³⁵ De heer van Heeswijk gaf ook

²⁹⁹⁵ Enklaar 1952, blz. 230-231, nr. IV 1-3-1326.

²⁹⁹⁶ Enklaar 1941, blz. 74-75, nr. 44 7-1-1330.

²⁹⁹⁷ Enklaar 1941, blz. 51-52, nr. 24 20-12-1326.

²⁹⁹⁸ Enklaar 1941, blz. 95-98, nr. 52 20-11-1379.

²⁹⁹⁹ Enklaar 1941, blz. 101-103, nr. 55 23-6-1315. Hier is geen sprake van een aparte functionaris, maar van het recht om vreemde beesten te schutten.

³⁰⁰⁰ Enklaar 1941, blz. 103-105, nr. 56 10-7-1377.

³⁰⁰¹ Enklaar 1941, blz. 331-334, nr. 162 7-12-1434.

³⁰⁰² BHIC HM 1a, f. 10v-11, nr. 20 1-9-1344 (St. Gillisdag).

³⁰⁰³ Enklaar 1941, blz. 121, nr. 71 24-6-1327.

³⁰⁰⁴ Enklaar 1941, blz. 122-123, nr. 72 14-9-1331, tezamen met de halfheer.

³⁰⁰⁵ Enklaar 1941, blz. 127-128, nr. 75 19-8-1331.

³⁰⁰⁶ BHIC LT 158a, f. 307v.-308v. 29-11-1435.

³⁰⁰⁷ BHIC LT 158a, f. 276v. 8-12-1337.

³⁰⁰⁸ BHIC HM 1a f. 123-123v. conceptio beatae Mariae (8-12-1328).

³⁰⁰⁹ BHIC LT 158a, f. 297-298 24-9-1331.

³⁰¹⁰ Enklaar 1941, blz. 131-132, nr. 78 19-8-1331.

³⁰¹¹ Enklaar 1941, blz. 140-141, nr. 81 22-9-1328.

³⁰¹² Camps 1979, blz. 701-703, nr. 582 11-11-1299.

³⁰¹³ Camps 1979, blz. 967-970, nr. 799 30-11-1309, blz. 1039-1040, nr. 850 2-8-1311. Bij deze laatste is geen sprake van een aparte functionaris, maar van het recht om vreemde beesten te "scutten".

³⁰¹⁴ Camps 1979, blz. 1037-1038, nr. 849 2-8-1311. Hier is geen sprake van een aparte functionaris, maar van het recht om vreemde beesten te "scutten". Later werd dit waarschijnlijk wel geïnterpreteerd als het recht om een schutter te mogen aanstellen: zie Enklaar 1941, blz. 165-166, nr. 90 14-11-1378: "... want onse heer ende vader hertoge Johan ... gegeven heeft met synen brieven onsen goden luden onser vriheyt van Orschot een gemeynt...ende toen(?) [vraagteken Enklaar] gemaect was een scutter...". Dit was uiteraard haar grootvader. Ook de gemeynt van Spoordonk die op 19-2-1312 werd uitgegeven door haar grootvader. Ook daar is sprake van schutten: Camps 1979, blz. 1056-1057, nr. 865 19-2-1312.

³⁰¹⁵ Enklaar 1941, blz. 183-187, nr. 96 15-8-1390.

³⁰¹⁶ Ysselt 1920, blz. 24-25, 15-12-1329.

³⁰¹⁷ Camps 1979, blz. 971-971, nr. 802, 6-12-309; Enklaar 1941, blz. 201-205, nr. 109 1311-1355.

³⁰¹⁸ Enklaar 1941, blz. 224-225, nr. 116 21-12-1327.

³⁰¹⁹ RHCE AA Son 19; AA Oirschot ongeïnvventariseerd, Register Van Doorn van Baer, blz. 431-434 17-4-1355 bevestiging door de hertog (ook BHIC LT 158a, f. 188v.-189v.). De akte zelf moet verleend zijn in 1325 of tussen 1336 en 1340; Martens 1954, blz. 104-106.

³⁰²⁰ Enklaar 1941, blz. 233-234, nr. 121 15-10-1352.

³⁰²¹ BHIC LT 158a, f. 306v.-307 21-12-1325.

³⁰²² BHIC LT 158a, f. 303-304v. 16-6-1433.

³⁰²³ BHIC LT 158a, f. 281v. 25-7-1329.

³⁰²⁴ Enklaar 1941, blz. 246-250, nr. 128 20-11-1379; BHIC LT 158a, blz. 273v-275v. 20-5-1379.

³⁰²⁵ Enklaar 1941, blz. 252-253, nr. 130 10-3-1350 (NB datum in kop foutief 9-3-1350); BHIC LT 158a, f. 201-202 10-3-1349 os.).

³⁰²⁶ Enklaar 1941, blz. 253-254, nr. 131 25-8-1446; BHIC LT 158a, f. 30 25-8-1446.

³⁰²⁷ Enklaar 1941, blz. 271-279, nr. 135 8-8-1468, hierin wordt akte 26-2-1326 geciteerd.

³⁰²⁸ Lijten veronderstelde dat een document van het schuttersgilde teruggaat op een uitgiftebrief die vanwege de tekst in het Latijn slecht begrepen is, Lijten 1993, blz. 54-55. Het woord schutter of schutten is daarbij opgevat als schuttersgilde. Mijns inziens een plausibele verklaring, daar ook de rentmeester van de domeinen erin genoemd wordt, zij het waarschijnlijk verkeerd gelezen als Wouter Goyaerts in plaats van Tuyaerts, een fout die meer gemaakt is. De akte zou van 1320 stammen, maar ook dat kan uiteraard verkeerd gelezen zijn.

³⁰²⁹ Enklaar 1941, blz. 299-300, nr. 147 4-6-1328.

³⁰³⁰ BHIC LT 158a, f. 300-301 30-4-1331.

³⁰³¹ Zie hoofdstuk 2.

³⁰³² Enklaar 1941, blz. 3-5, nr. 1 6-12-1367.

³⁰³³ Enklaar 1941, blz. 103-105, nr. 56 10-7-1377.

³⁰³⁴ Enklaar 1941, blz. 53-54, nr. 26 9-8-1352.

³⁰³⁵ Enklaar 1941, blz. 54-57, nr. 27 16-9-1378.

aan de buren van Heeswijk een gemeeynt uit.³⁰³⁶ Hendrik Dicbier, heer van Mierlo, deed dat aan die van Mierlo en die van Den Hout en van Den Broek.³⁰³⁷ Deze uitgifte werd 5 jaar later bevestigd door hertogin Johanna.³⁰³⁸ Jan de Rover droeg aan de buren van Mierlo zijn rechten op om te “*cronen*” op “*alrehande vennen ende heyden ghelegghen op den Brant ende Gronen aldaer ghelegen*” dat hij en zijn “*auder altoes*” gehad hadden.³⁰³⁹ Jan de Rover was weliswaar geen heer van Mierlo, maar stamde vermoedelijk wel uit de heerlijke familie aldaar. Het recht dat zij “*altoes ghecroent hadden*” is niet nader omschreven, maar heeft mogelijk met de jacht te maken. De heer van Herlaar beloofde zijn lieden te Herlaar en St. Michielsgestel zijn gemeeynt aldaar niet te verkopen en stelde regels voor het gebruik ervan vast.³⁰⁴⁰ In 1331 was er de uitgifte door de hertog met de lokale halfheer van de gemeeynt van Hilvarenbeek.³⁰⁴¹ Arnold van Wassenberg gunde een gemeeynt aan die van Someren.³⁰⁴² Die gemeeynt was al eerder door de hertog verkocht.³⁰⁴³ Willem van Cranendonk en Elisabeth zijn vrouw verkochten de gemene weiden aan die van Budel.³⁰⁴⁴ Zij gaven ook de gemeeynt van Woensel uit.³⁰⁴⁵ Diederik van Cranendonk en zijn gade Aleyt van Hoorne deden dat onder hun ressort aan die van Budel, Gastel, Maarheeze en Soerendonk.³⁰⁴⁶ Arnoud, abt van Echternach, een allodiaal heer, gaf de gemeente van Valkenswaard en Waalre uit.³⁰⁴⁷

Er was ook nog andere bemoeienis van de lokale heren. Zo gaf Jan van Berlaer aan particulieren tegen een cijns gronden binnen de heerlijkheid Helmond uit,³⁰⁴⁸ getuigde hij in rechte omtrent het hoefslaan der gemeente,³⁰⁴⁹ gaf hij verlof tot het hoefslaan van de gemeente,³⁰⁵⁰ en trof hij een overeenkomst met de lieden van Helmond inzake hoefslaan.³⁰⁵¹

Lang niet alle gegevens van de goederen van de lokale heren zijn overgeleverd, maar soms zijn er aanwijzingen voor het bestaan van meer gemeentens, zoals bijvoorbeeld “*Berthouts palen*” op de grens van Tilburg dat zonder twijfel wijst op het gebied van één van de Bacs te Tilburg³⁰⁵² en “*limites thimi liberorum quandam dictorum Deenkenskinderen*” dat duidt op het gebied van de kinderen van Daniel van Vught te Oirschot.³⁰⁵³

3.2.1.13 Rentmeester van de kleinere heren

De kleinere heren hadden ook wel rentmeesters, zeker als ze meer heerlijkheden bezaten, zoals de heer van Helmond. Zo werd Huupken, ‘s heren rentmeester van Helmont, getaxeerd op 75 gulden bij het uitdelen van boetes in de enquête naar (ambts)misdrijven uit 1389.³⁰⁵⁴ In deze periode is van deze rentmeesters weinig bekend. Maar uit de administraties overgeleverd uit de volgende periode blijkt, dat zij zich ook met het beheer van de rechten van de heren op hun gemene gronden bezighielden. Aangenomen mag worden dat dit in de 14de eeuw of tenminste in de loop van die eeuw ook al het geval was.³⁰⁵⁵

3.2.1.14 Schout van de lagere heren

Mannen van Leen beoorkonden een waarheid indertijd gedaan door de schout van de heer van Hoogstraten inzake de gemeeyntes van Valkenswaard, Waalre en Aelst.³⁰⁵⁶ Bij de uitgifte van de gemeeynt van Budel in 1307 was de schout van de lokale heer als getuige aanwezig.³⁰⁵⁷

³⁰³⁶ Enklaar 1941, blz. 107-111, nr. 58 23-5-1357.

³⁰³⁷ Enklaar 1941, blz. 64, nr. 32 29-6-1386; Sevens 1932.

³⁰³⁸ Enklaar 1941, blz. 64-66, nr. 33 29-6-1386 en 10-10-1391.

³⁰³⁹ Enklaar 1941, blz. 64, nr. 31 25-4-1386; Sassen 1895.

³⁰⁴⁰ Enklaar 1941, blz. 80-82, nr. 47 17-11-1381.

³⁰⁴¹ Enklaar 1941, blz. 122-123, nr. 72 14-9-1331.

³⁰⁴² Enklaar 1941, blz. 222-223, nr. 115 21-12-1327.

³⁰⁴³ Camps 1979, blz. 742-743, nr. 617 2-7-1301.

³⁰⁴⁴ Camps 1979, blz. 887-890; Enklaar 1941, blz. 284-285, nr. 138 13-5-1307, nr. 139, blz. 286-287 lijst van weide- en houtgerechtigden.

³⁰⁴⁵ Camps 1979, blz. 898-900, nr. 752 17-9-1307.

³⁰⁴⁶ Enklaar 1941, blz. 287-288, nr. 140 3-3-1343; Klaversma 1969.

³⁰⁴⁷ Enklaar 1941, blz. 290-291, nr. 142 14-12-1326.

³⁰⁴⁸ Enklaar 1941, blz. 113-114, nr. 64 24-12-1374, Krom 1884 blz. 36-39, nr. 28 24-12-1374.

³⁰⁴⁹ Enklaar 1941, blz. 113, nr. 61 20-5-1359.

³⁰⁵⁰ Enklaar 1941, blz. 113, nr. 62 2012-1360.

³⁰⁵¹ Enklaar 1941, blz. 114, nr. 65 20-5-1395.

³⁰⁵² Enklaar 1941, blz. 121, nr. 71 24-6-1327. Dit is vermoedelijk de voormalige hertogelijke rentmeester Arnt genaamd Bertout Bac.

³⁰⁵³ Camps 1979, blz. 1037-1038, nr. 849 2-8-1311; Lijten 1992a, blz. 52-61.

³⁰⁵⁴ Bolsée 1929, blz. 538-538.

³⁰⁵⁵ Vergelijk ook Dillo 2000, blz. 304-305, nr. 1015 7-7-1251.

³⁰⁵⁶ Enklaar 1941, blz. 291-292, nr. 143 16-4-1403.

³⁰⁵⁷ Camps 1979, blz. 887-890, nr. 742 13-5-1307. Wouter Toyart was hier eveneens bij aanwezig. Het is niet onmogelijk dat hij op dat moment rentmeester van de heer van Cranendonk was.

3.2.1.15 Schutter/vorster van de lagere heren

Ook de lagere heren stelden schutters aan. Dit deed de heer van Asten op 6 december 1367,³⁰⁵⁸ die van Dinther op 9 augustus 1352,³⁰⁵⁹ die van Mierlo 29 juni en 1 juli 1386: “*unum forestarium dictum scutter..*”,³⁰⁶⁰ die van Aalst op 1 maart 1327.³⁰⁶¹ De heer van Geldrop beloofde: “*Ende soe voert soe sel men ghenen vorster setten, hi en si onder ons ghegoet ende geboren*”.³⁰⁶² De schutter van Heeswijk wordt in 1357 en passant vermeld.³⁰⁶³ In Helmond mocht men van de heer jaarlijks een schutter zetten op door hem nieuw uitgegeven gemene gronden.³⁰⁶⁴ In Woensel zette de heer “*een ghewareghen scuttere*”.³⁰⁶⁵ De “*gemeyne gebueren ende onsen getrouwen ondersaten*” van Over ’t Water (Moergestel) werd voor 1440 toegestaan een schutter voor te dragen.³⁰⁶⁶

3.2.1.16 Lokatores?

Bij de uitgiften van woeste gronden in het Hollands-Utrechtse veengebied is wel sprake van voormannen (lokatores), die tijdens de ontginning een organiserende rol hadden en daarna een formele rol kregen als vertegenwoordiger van de heer.³⁰⁶⁷ Ook in de Meierij worden uitgiften aan vertegenwoordigers van de ontvangende gemeenschappen gezien. Gerard van der Aa van Boxtel, Lodewyck van Alsbake, Jan die Heffge Wouters geheyten Lange Woutersen en Nenneke van Abrugge waren vertegenwoordigers van de gebruikers van de bodem van Elde.³⁰⁶⁸ Jan II droeg de gemeynt van Spoordonk, Boterwijk en Hedel op aan Willem Vos van Oirschot ten behoeve van zijn lieden aldaar.³⁰⁶⁹ De gemeynt van Maren werd omstreeks 1317 aan Willem van Kessel ridder en Peter van de Steenweg, burgers van Den Bosch opgedragen.³⁰⁷⁰ Arnold Vestart wordt vermeld als vertegenwoordigende die van Mierlo, Den Hout en Den Broek, bij een uitgifte door de lokale heer.³⁰⁷¹ En in Moergestel werd in 1439 ook een gemeynt aan individuele personen overgegeven.³⁰⁷² Het verschil met de Hollands-Utrechtse ‘lokatores’ is, dat zij vertegenwoordigers waren van bestaande gemeenschappen, die reeds een eigen zowel kerkelijke, rechterlijke als bestuurlijke infrastructuur hadden. Zij waren hooguit *primi inter pares* en geen voormannen in de betekenis die de lokatores er aan gaven. Zij hadden geen bijzondere voorrechten noch gezagsrechten. Bij een uitgifte van gemene gronden in 1374 in Helmond komt dat nog duidelijker naar voren. Eerst worden enkele lieden bij naam genoemd en dan gaat de tekst verder met: “*ende vordts allen den ghenen die alsulcken commer ende laest met desen voorgeschreven luiden draghen willen...*”.³⁰⁷³ Dat betekent niet dat de ontginningen per definitie ongestructureerd waren: in Udenhout was de systematische ontginning van het woud omstreeks 1300 tot in de vorige eeuw herkenbaar in het landschap.³⁰⁷⁴

3.2.1.17 Schepenen, gezworenen en alle buren, buren

Ook de plaatselijke autoriteiten hadden bemoeienis met de gemene gronden. Ze waren geen ambtenaar, ook al vertegenwoordigden ze in zekere mate het hertogelijk of heerlijk gezag, maar het waren in onze termen bestuurders met een politieke functie, bedoeld om de goede gang van zaken in het dorp te handhaven en te bevorderen. Met uitzondering van bijzondere gevallen werden de schepenen door de hertog, de heer of zijn vertegenwoordiger benoemd. Gezworenen zullen net als later door de buren zijn benoemd. Allen deden eed aan handen van de vertegenwoordiger van de hertog of de heer. Schepenen en gezworenen traden in dorpszaken, dus ook omtrent de gemeynt, op als vertegenwoordigers van alle ingezetenen; soms werden ze daarbij vergezeld door de meest gegoede ingezetenen. In de volgende periode blijken ook kerk- en armmeesters mede over de gemeynt te acteren. Zo gaven schepenen van Mierlo met hun consorten tegen cijns erven op de gemeynt uit.³⁰⁷⁵ Soms is er sprake van complexe regelingen:

³⁰⁵⁸ Enklaar 1941, blz. 3-5, nr. 1 6-12-1367.

³⁰⁵⁹ Bezemer 1889, blz. 182-187, 9-8-1352.

³⁰⁶⁰ Sevens 1932; Enklaar 1941, blz. 64-66, nr. 33 1-7-1386.

³⁰⁶¹ BHIC LT 158a, f. 306 1-3-1327.

³⁰⁶² Enklaar 1941, blz. 102-105, nr. 56 10-7-1377.

³⁰⁶³ Enklaar 1941, blz. 107-111, nr. 58 23-5-1357.

³⁰⁶⁴ Krom 1884, blz. 36-39, nr. XXVIII 24-12-1374.

³⁰⁶⁵ Camps 1979, blz. 898-900, nr. 752 17-9-1307.

³⁰⁶⁶ Enklaar 1941, blz. 136-140, nr. 80 1428-1440 (Enklaar 1428-1470, zie echter ARAB Leenhof van Brabant 9, f. 129 1440).

³⁰⁶⁷ Linden 1956, blz. 109-115.

³⁰⁶⁸ Enklaar 1941, blz. 77-80, nr. 46 20-4-1375 (bevestiging van oorspronkelijke brief van donderdaechs nae den hoochtyt van sinte Barnabe des apostels 1314).

³⁰⁶⁹ Camps 1979, blz. 1056-1057, nr. 865 19-12-1312.

³⁰⁷⁰ Deze brief is in afschrift gedateerd 1417 (BHIC LT 158a, f. 309v-310), maar is gezien de genoemde personen een eeuw ouder, zie eerder.

³⁰⁷¹ Enklaar 1941, blz. 64-66, nr. 33 29-6-1386.

³⁰⁷² RAT AA Moergestel 96 4-7-1439.

³⁰⁷³ Krom 1884, blz. 36-39, nr. XXVIII 24-12-1374.

³⁰⁷⁴ Zie ook Kroes 1991, met name inzake Alphen.

³⁰⁷⁵ Enklaar 1941, blz. 67, nr. 34 27-8-1387, nr. 37 2-10-1402, nr. 38 2-10-1402.

“Wouter van Grolaer heeft geset om die meere sekerheyt wil den ghesvoren van Lennenshovel tot eenen buenre gelegen in Smaelbroec ..... Ende Wouter vors. sal dit saet lants weren tot behoef der gebueren vors(in de bovenmarge: tot behoef der gebueren van Lennishovel ende van Lutgerliemde) ende alle voercommer af te doen vyngenommen XII dubbele g. van den buenre ende van de lopen saet ende II d. Ende doe dit gesciet was doen drogen die gesvoren vors. metten meeste gemalen van de gemeynte vors den vors Wouter dese vors erffenisse weder over voer XII dub g. ende voer II d. die men uyt den onderpande gilt met deze vorwaerde toe gedaen of deze vors cyns niet betaelt en wordt te gewoonliken tide ende die erfeniss ongebruect bleve dan zouden die gesvoren vors mette meeste gemalen hoer hant slaen tot behoef der gebueren vors aen vors erfeniss” [in de marge: “no... de communitate de Lennenshovel”].³⁰⁷⁶

Het gaat hier mogelijk om een oudere ontginning die door de vorige eigenaar geabandonneerd was en waar de gemeenschap voor de lasten opdraaide. In normale gevallen waarin de cijns niet betaald werd, werden de goederen uitgewonnen door de cijnsheffer of diens rentmeester. Hier speelden de buren kennelijk deze rol. Die van Mierlo gaven ook gebruiksrechten uit in cijns.³⁰⁷⁷ De buren van Bakel en Aarle gaven het medegebruik van hun gemeynt aan de buren van Helmond.³⁰⁷⁸ Soms overschreden de plaatsen ook hun bevoegdheden: schepenen, gezworenen en gemene buren van Nuenen en Gerwen verleenden de inwoners van deze plaatsen pootrecht.³⁰⁷⁹ Anderzijds kwam het ook voor dat een en ander plaats vond in goede harmonie met de heer. Zo stemden de lieden van Helmond in 1360 toe in het hoefslaan van de gemeente³⁰⁸⁰ en troffen zij in 1395 een overeenkomst met hun heer over het hoefslaan van de gemeente.³⁰⁸¹

Soms bepaalden de gezworenen, tezamen met de vertegenwoordiger van de heer, de gebruiksregels van de gemene gronden en ze handhaafden deze ook en beschikten over de vervreemding ervan en over het toelaten van vreemdelingen tot het gebruik. In Haaren konden gekozen gezworenen een boete opleggen aan vreemden die de gemeynt gebruiken. Ze sloegen er ook de cijns om.³⁰⁸² Terzake van Heeswijk werd bepaald *“dat men engeen gesvoren setten en sal in den voors. dorpe van Heeswyck, sy en syn daerinne geervet; oock wille, dat die gesvoren van Heeswyck metten richter haer koren alsoo mogen leggen op haer gemeynt als sy willen”*.³⁰⁸³ In de heerlijkheid Mierlo maakten met instemming van de heer de gezworenen (*iurati*) tezamen met de schepenen *“coren”*:

“quod extunc scabini et iurati ville de Mierle habeant plenam et liberam potestatem imponendi et ordinandi ac instituendi penas dictas coren, prout eisdem scabinis et iuratis videbitur expedire, videlicet ad inhibendum tali persone usum et fructionem dictarum communitatum sub eisdem penis, de quibus penis, communiter coren vocatis, sic ad eisdem scabinis et iuratis imponendis, ordinandis et instituendis”.³⁰⁸⁴

Daar verkochten ook de gezworenen en schepenen samen delen van de gemeynt.³⁰⁸⁵ In Erp en Veghel werden vanaf 1379 de gezworenen voor de tijd van één jaar gekozen:

“in den iersten, dat die scheepenen metten meesten deel van de gebueren ons dorps van Vechel voors. kiezen sullen mogen alle jaer op onser Vrouwendagh Purificatio of binnen aght dagen daervoor oft daerna sonder argelist drie gezworens, welcke drie gezworens ofte die twee van hen metten meestendeel van den schepen ende geburen ons voors. dorps maght sellen hebben dat jaar lanch tot onser Vrouwendage toe Purificatio wederom comende, om die gemeynte des voors. dorps te doen vrijen, coeren ende broecken daerop te setten ende te ordonneeren..”. Zij mochten ook een schutter uitkiezen.³⁰⁸⁶

De gezworenen waren de opvolgers van de *“viri idonei”*, geloofwaardige, betrouwbare, geschikte mannen die de dorpelingen mochten aanwijzen om na de uitgifte van de gemeente delen ervan te verkopen, om daarmee het voorlijf, dus de koopsom te betalen, zoals te Bergeik:

“duos viros idoneos, quos ad hoc utiles sibi viderint, ex se possint eligere ad dividendum et participandum prelevium supradictum, secundum quorum ordinationem dictis wastinis perpetue debent uti, qui de dictis bonis tantum vendere vel exhibere potuerint ad firmam perpetuam, quod a dicto censu dictorum quinque solidorum grossorum Turonensium antiquorum singulis annis et non amplius reveletur”.³⁰⁸⁷

³⁰⁷⁶ BHIC RA Bostel 53, f. 1 1393.

³⁰⁷⁷ Enklaar 1941, blz. 67, nr. 35 24-6-1395, nr. 67 23-9-1403.

³⁰⁷⁸ Enklaar 1941, blz. 28, nr. 5 1-3-1326, nr. 6 1-6-1326.

³⁰⁷⁹ Frenken 1932 (16-11-1405).

³⁰⁸⁰ Enklaar 1941, blz. 113, nr. 63 26-12-1360.

³⁰⁸¹ Enklaar 1941, blz. 111, nr. 65 20-5-1395.

³⁰⁸² Camps, 1979, blz. 932-934, nr. 778 24-5-1309; Enklaar 1941, blz. 105-107, nr. 57 24-5-1309.

³⁰⁸³ Enklaar 1941, blz. 107-110, nr. 58 23-5-1357.

³⁰⁸⁴ Enklaar 1941, blz. 64-66, nr. 33 29-6-1386.

³⁰⁸⁵ Enklaar 1952, blz. 232-233, nr. VI 2-10-1382.

³⁰⁸⁶ Enklaar 1941, blz. 95-98, nr. 52 20-11-1379, blz. 246-250, nr. 128 20-11-1379, citaat betreft Veghel.

³⁰⁸⁷ Enklaar 1941, blz. 24-25, nr. 11 24-9-1331.

Identieke of vergelijkbare bepalingen kan men vinden in de uitgiftebrieven van Hilvarenbeek,³⁰⁸⁸ Hoogeloon en Casteren,³⁰⁸⁹ Tilburg,³⁰⁹⁰ Haaren³⁰⁹¹ en Helvoirt.³⁰⁹² De overeenkomsten in de eerste drie teksten duiden op één opsteller, namelijk de rentmeester of zijn klerk. In de periode 1326-1330 was Engelbert Ludinck van Dijke rentmeester van Den Bosch. De duur van zijn bewind kan daarmee wellicht opgerekt worden tot 24 september 1331, maar dit terzijde. Coopmans typeerde de beëdigde geërfden, gezworenen of ‘goede mannen van eede’ als aanvankelijk het belangrijkste ‘volkse’ bestuursorgaan.³⁰⁹³ Daarnaast hadden de inwoners als collectief taken in het uitvoeren van beheerstaken op de gemene gronden, zoals bijvoorbeeld het bestrijden van stuifzanden.³⁰⁹⁴

3.2.2. Onder het Bourgondische en het Habsburgse huis (1406-1648)

3.2.2.1 De hertog

De meest opvallende bemoeienis van de Bourgondiërs met de gemene gronden was ongetwijfeld de actie in 1462 ingezet door Philips de Goede en afgerond door zijn zoon Karel de Stoute.³⁰⁹⁵ De hertog eiste van alle bezitters van gemene gronden in de plaatsen die nog in ’s hertogen boezem waren bewijs van de rechtmatigheid van dat bezit. De gronden van de plaatsen die daar niet aan wilden of konden voldoen werden in rastament gelegd, dus in arrest genomen. Ze mochten niet meer gebruikt worden. Eerst nadat de gemeenschappen hun rechten hadden aangetoond, ontbrekende rechten waren verleend of betalingen waren gecorrigeerd, werden ze weer voor gebruik opengesteld. In deze actie is de invloed van het Romeinse recht te bespeuren. Dat is niet alleen het geval in het opeisen van alle gronden waarvan het rechtmatig bezit niet aangetoond kon worden, maar ook in de procedure. De hertog wilde de titel van aankomst zien. Met het blote feit dat aan de hand van de cijnsboeken aangetoond kon worden, dat er al meer dan 100 jaar een betalingsverplichting bestond of met de feitelijke aantekeningen in het cijnsboek alléén werd geen genoegen genomen, laat staan dat de costumiere aanname dat een bestaand voorrecht op rechtmatige wijze verkregen was, ook al kon dat niet rechtstreeks bewezen worden, hier gelding had. Gemeenschappen met een gebrekkige titel konden tegen een nieuwe koopsom en een nieuwe jaarlijkse cijns het gebruik terugkrijgen. De oude cijns moest echter ook gewoon doorbetaald worden.

Ook onder de Bourgondiërs en de Habsburgers traden de hertogen rechtsteeks op als formele oorkonders. Met uitzondering van de jaren omstreeks 1465-1468, toen er verschillende restgemeentes werden uitgegeven,

zoals de gemene gronden gelegen tussen Oirschot, Oerle en Zeelst aan Oirschot door Philips de Goede,³⁰⁹⁶ de toewijzing van een gemeynt door Karel de Stoute aan die van St. Oedenrode,³⁰⁹⁷ en wellicht ook aan “den goeden luden van Scyndel die welke van sekeren stucken van gemeynten buyten hoeren carten gelegen die zy nochtans daerenboven hebben plegen te gebruycken”,³⁰⁹⁸ aan “dien van Tilborch die welke van sekeren stucken van gemeynten buyten hoeren carten gelegen die zy daerenboven nochtans hebben plegen te gebruycken”,³⁰⁹⁹ aan “den goeden luden van Doernen die welke uut sekere stucken van gemeynten buyten hoeren charten gelegen die sy daeren boven nochtans hebben plegen te gebruyken”,³¹⁰⁰ aan “den goeden luden der heertgangen van Aerle, Beste ende Gunterslaer met

³⁰⁸⁸ Enklaar 1941, blz. 122-123, nr. 72 24-9-1331.

³⁰⁸⁹ Enklaar 1941, blz. 127-128, nr. 75 19-8-1331: “*licentiantes predictis hominibus nostris, ut ex se eligere possint duos viros idoneos ad dividendum prelevium supradictum et ad vendendum tantum de dictis wastinis et communitatibus vel ad firmam perpetuam concedendum, ut a dicto censu duodecim solidorum nigrorum tripliciter et non amplius singulis annis relevantur*”.

³⁰⁹⁰ Enklaar 1941, blz. 235-237, nr. 123 1-9-1329: “*concedimus insuper dictis nostris hominibus de Westilborch et de Ghoirle, quod ipsi ex se septem viros, quos sibi viderint esse ad hoc idoneos, possint eligere, secundum quorum ordinationem dictis communitatibus seu wastinis tantum vendere vel exhibere poterunt sub forma perpetua, quod a dicto censu trium librarum annis singulis relevantur; qui etiam possunt statuta facere in dictos nostros homines de modo utendi dictis communitatibus sub pena decem solidorum monete predictae*”.

³⁰⁹¹ Camps 1979, blz. 932-934, nr. 778 24-5-1309: “*et quod nullus extraneus, qui ius in dicta communitate non habet ex venditione predicta, utetur nec uti poterit ullo modo; sed quicumque extraneus usus fuerit dicta communitate, poterunt iurati dicte ville, quos dicti homines nostri ad hoc elegerint, in eum statuere penam decem solidorum et ipsam penam recipere ab eodem quotiescumque ipsum extraneum contigerit sic uti communitate predicta. Concedimus etiam dictis hominibus nostris, ut ab onere dicti annui et hereditarii census valeant relevari, quod ipsi tantum de dicta communitate ad annuos et hereditarios census dare et exhibere poterunt per septem iuratos ad hoc electos in locis, que ipsi septem minus da[m]nosa di[ctis] hominibus estimaverint, de quanto ipsi recipiant et percipiant annum et hereditarium censum quinque librarum antedictum*”.

³⁰⁹² BHIC LT 158a, f. 319-319v. 25-4-1315.

³⁰⁹³ Coopmans 2002, blz. 37.

³⁰⁹⁴ Vera 1996, blz. 219.

³⁰⁹⁵ Enklaar 1941, blz. 371-372, nr. 180 7-5-1462, blz. 372-375, nr. 181 22-4-1464; ARAB RK 5279 1-10-1464-30-9-1465.

³⁰⁹⁶ Enklaar 1941, blz. 170-177, nr. 92 20-2-1466.

³⁰⁹⁷ Enklaar 1941, blz. 156-163, nr. 88 8-8-1468.

³⁰⁹⁸ ARAB RK 5279 1-10-1464-30-9-1465 (20-12-1464, zie ook hieronder).

³⁰⁹⁹ ARAB RK 5279 1-10-1464-30-9-1465.

³¹⁰⁰ ARAB RK 5280 1-10-1465-30-9-1466.

hoeren mede nagebueren in de voirs vryheit ende prochien van Oirscot gelegen die welke van sekere stucken van gemeynten van groesen ende broecken buyten hoeren charten gelegen die sy daeren boven nochtans hebben plegen te gebruyken”,³¹⁰¹ aan “den goeden luden van St Oedenrode die welke van zekeren stucken van gemeynten van groesen ende broecken buyten hoeren charten gelegen die sy daerenboven nochtans hebben plegen te gebruycken...” en aan “den goeden luden van Lyemde onder Bocxtel gelegen die welke van eenen groten stucke vroenten ende gemeynten buyten hoeren charten gelegen dat sy daerenboven .....”,³¹⁰² aan “Henrick Moel van Houbraken van enen stuck gemeynten gelegen buyten ende tusschen die charten ende gemeynten van Bercheyck, Eersel ende Postel dat welke men bevonden heeft mynen gened heeren toenehoerende ende die voirs van Bercheyck ende anderen daerenboven hebben plegen te gebruycken..”³¹⁰³

ging het voornamelijk om:

- a. het bevestigen van oudere rechtsverleningen,
- b. uitbreiding van rechten,
- c. toestemming(octrooi) om gemene gronden te verkopen en
- d. de verlening van pootrechten.

Ad a. Veel van de bevestigingen van oudere rechtsverleningen vonden plaats naar aanleiding van de rastamenten van 1464, zoals die van Dommelen,³¹⁰⁴ Rixtel, Aarle en Beek,³¹⁰⁵ Oedekens Dungen (ten behoeve van Valkenswaard en Waalre),³¹⁰⁶ Vessem,³¹⁰⁷ en Schijndel³¹⁰⁸ door Philips de Goede en Vlierden³¹⁰⁹ en St. Oedenrode³¹¹⁰ door Karel de Stoute. Daarnaast bevestigde Philips de Goede net als zijn voorgangers ook buiten de rastamenten de rechten op de gemene gronden van Mierlo³¹¹¹ en Schijndel.³¹¹²

Ad b. Uitbreiding van rechten betrof de verhoging van de boetes voor onrechtmatig gebruik van de gemeyntes van Tilburg en Vessem en het recht van die van Schijndel om hun gemeynt naar die van Veghel toe af te scheiden met een gracht, om de diefstal van paarden, die daar onbeheerd graasden, lastiger te maken.³¹¹³

Ad c. De hertogen beoorkondden ook formeel de octrooien voor de gemeenschappen om delen van hun gemene gronden te verkopen, te privatiseren. Philips de Goede gaf die toestemming aan de lieden van Bladel na een proces met de priorij van Postel,³¹¹⁴ aan Kerk-Oerle eveneens vanwege de kosten van proces over de gronden³¹¹⁵ en aan Son ook vanwege proceskosten, maar mede om de zandverstuivingen te bestrijden en om de bouw van een nieuwe kerk te bekostigen.³¹¹⁶ Hertog Maximiliaan en hertogin Maria verleenden Berlicum een dergelijk recht.³¹¹⁷ Inmiddels Rooms-koning Maximiliaan en aartshertog Philips, hertogen van Brabant, vergunden die van Nuland om een deel van hun gemeynt te verkopen³¹¹⁸ en deden dat eveneens ten behoeve van Berlicum en Rosmalen³¹¹⁹ en gaven dat recht ook aan de bureu van Helvoirt.³¹²⁰

Ad d. Vanaf het midden van de 15de eeuw nam het verlenen van het recht van voorpoting toe. Ook hier werden de oorkonden op naam van de hertog uitgegeven. Philips de Goede verleende pootrecht aan Everard van Deurne voor zijn goed te Bakel³¹²¹ en aan de bureu van Schijndel,³¹²² aan die van Hilvarenbeek,³¹²³ en aan die van Oirschot op hun respectieve gemeyntes.³¹²⁴ Karel de Stoute gaf het recht

³¹⁰¹ ARAB RK 5281 1-10-1466-30-9-1467.

³¹⁰² ARAB RK 5282 1-10-1467-30-9-1468.

³¹⁰³ ARAB RK 5283 1-10-1468-30-9-1469.

³¹⁰⁴ Enklaar 1941, blz. 59-62, nr. 29 20-12-1464.

³¹⁰⁵ Enklaar 1941, blz. 201, nr. 108 20-12-1464.

³¹⁰⁶ Enklaar 1941, blz. 293-296, nr. 144 20-12-1464.

³¹⁰⁷ Enklaar 1941, blz. 254-262, nr. 132 6-12-1466.

³¹⁰⁸ Enklaar 1941, blz. 211-215, nr. 112 20-12-1464.

³¹⁰⁹ Enklaar 1941, blz. 271-278, nr. 135 8-8-1468.

³¹¹⁰ Enklaar 1941, blz. 148-153, nr. 86 8-8-1468.

³¹¹¹ Enklaar 1941, blz. 115, nr. 68 11-10-1464.

³¹¹² Enklaar 1941, blz. 91-93, nr. 49 8-7-1462, blz. 216-221, nr. 113 18-7-1465.

³¹¹³ Enklaar 1941, blz. 239-241, nr. 125 5-7-1436, blz. 253-254, nr. 131 25-8-1446, blz. 205-207, nr. 110 26-6-1447.

³¹¹⁴ Enklaar 1941, blz. 37-38, nr. 17 1-1-1434.

³¹¹⁵ Enklaar 1941, blz. 282-284, nr. 137 29-11-1335.

³¹¹⁶ Enklaar 1941, blz. 228-231, nr. 119 4-3-1446 (verwijzing naar feitelijke datum van de toestemming 12-8-1445).

³¹¹⁷ Enklaar 1941, blz. 190-195, nr. 102 31-1-1481.

³¹¹⁸ Enklaar 1941, blz. 263-270, nr. 134 25-4-1491.

³¹¹⁹ Enklaar 1941, blz. 195-199, nr. 103 9-2-1495.

³¹²⁰ Enklaar 1941, blz. 115-120, nr. 70 20-4-1491.

³¹²¹ Enklaar 1941, blz. 19, nr. 7 29-8-1433.

³¹²² Enklaar 1941, blz. 93-94, nr. 49 8-7-1464.

³¹²³ Enklaar 1941, blz. 124-126, nr. 73 21-11-1441.

³¹²⁴ Enklaar 1941, blz. 167-170, nr. 91 1-10-1447.

van voorpoting aan die van Vlieden,³¹²⁵ aan die van St. Oedenrode³¹²⁶ en aan die van Mierde.³¹²⁷ Hertog Maximiliaan en hertogin Maria deden dat aan Berlicum,³¹²⁸ en Rooms-koning Maximiliaan en aartshertog Philips, hertogen van Brabant, verleenden dit recht nogmaals aan Berlicum tezamen met Rosmalen,³¹²⁹ aan de bureu van Helvoirt,³¹³⁰ en aan de goede lieden van Nistelrode.³¹³¹

Daarnaast vindt men nog instructies voor ambtenaren om in de naam van de hertog bepaalde zaken te regelen. Zo beval Philips de Goede respectievelijk de schouten van Den Bosch en Peelland om de kosten van het vonnis inzake Mierlo te verhalen op de bureu van Heersel en Achterbroek,³¹³² liet zijn ambtenaren in Brabant een onderzoek instellen naar de inbreuken van die van Weert op de gemeynt van Someren³¹³³ en ordonneerde zijn rentmeester in Den Bosch om van die van Helmond geld te vorderen voor het gebruik van de gemeynt.³¹³⁴ Tot deze categorie behoort ook de instructie van 1448 door Philips voor zijn rentmeester in Den Bosch om actie te ondernemen tegen de zandverstuivingen in de Meierij.³¹³⁵

3.2.2.2 Hertogelijke raad

Evenals de hertogen uit het huis Leuven werden de Bourgondiërs en Habsburgers omringd door raden.³¹³⁶ De geschiedenis van deze instellingen is echter veel gecompliceerder dan die onder de oudere hertogen,³¹³⁷ ze weerspiegelt mede de worsteling om de macht van de Bourgondische en Habsburgse vorsten met de staten. Hierbij moet uiteraard worden aangetekend, dat over de oudere raden ook veel minder bekend is, zodat met een vertekend beeld van deze oude raden rekening moet worden gehouden.

Voor deze studie zijn het ontstaan en de ontwikkeling van de juridische raad het belangrijkste, gevolgd door die van de Rekenkamer en in de 16de eeuw die van de collaterale financiële raad. Daarnaast is de Grote Raad van Mechelen nog van belang. De ontwikkeling van deze instellingen moet gezien worden in het licht van de Bourgondische invloed en de bijkomende centralisatietendens van dit huis.

Bij zijn aantreden in 1404 trof hertog Anton een hofraad aan, samengesteld uit hoge ambtenaren en hoofden van de belangrijkste adellijke families. Zij behandelden onder het voorzitterschap van de hertog niet alleen alle processen waarvan het kennisnemen aan de hertog voorbehouden was, maar ook alle zaken die de administratie, de politie en de financiën van het hertogdom raakten. Anton probeerde de invloed van deze hofraad te verminderen door de instelling van een rekenkamer en een raadkamer naar Bourgondisch voorbeeld. Dit laatste mislukte echter door verzet van de steden en de adel. Jan IV waagde een nieuwe poging om de hertogelijke raad te reorganiseren, maar ook deze opzet mislukte door toedoen van de staten. De oude hertogelijke hofraad werd in 1422 regeringsraad, belast met controle over de hertogelijke zaken, waaronder het verpanden en vervreemden van domeinen, onder toezicht van de staten. Onder Philips van St. Pol was weer sprake van een aparte raad en een aparte raadkamer welke laatste de juridische zaken behartigde.³¹³⁸

Onder Philips de Goede kreeg de regeringsraad het recht om het hertogdom te besturen tijdens zijn afwezigheid. De situatie heeft niet lang geduurd, want eind 1430 blijkt de regeringsraad door Philips te zijn 'uitgekleed' door de leden ervan te vervangen door leden van de raadkamer, die op die manier de functies gingen waarnemen die door de Blijde Inkomste van Philips de Goede aan de regeringsraad waren toevertrouwd.³¹³⁹ Het is lastig de verschillende raden uit elkaar te houden; daarom worden hier ook de raden die niet direct relevant zijn voor de gang van zaken rond de gemene gronden, kort behandeld. Naast zijn

³¹²⁵ Enklaar 1941, blz. 271-278, nr. 135 8-8-1468.

³¹²⁶ Enklaar 1941, blz. 156-163, nr. 88 8-8-1468.

³¹²⁷ Enklaar 1941, blz. 133-136, nr. 79 9-6-1474; zie Gaillard 1898, blz. 50, 52.

³¹²⁸ Enklaar 1941, blz. 190-195, nr. 102 31-1-1481.

³¹²⁹ Enklaar 1941, blz. 195-199, nr. 103 9-2-1495.

³¹³⁰ Enklaar 1941, blz. 115-120, nr. 70 20-4-1491.

³¹³¹ Enklaar 1941, blz. 142-145, nr. 82 20-1-1498.

³¹³² Enklaar 1941, blz. 115, nr. 69 27-12-1464.

³¹³³ Enklaar 1941, blz. 226-228, nr. 118 14-2-1454.

³¹³⁴ Enklaar 1941, blz. 114, nr. 66 21-4-1464.

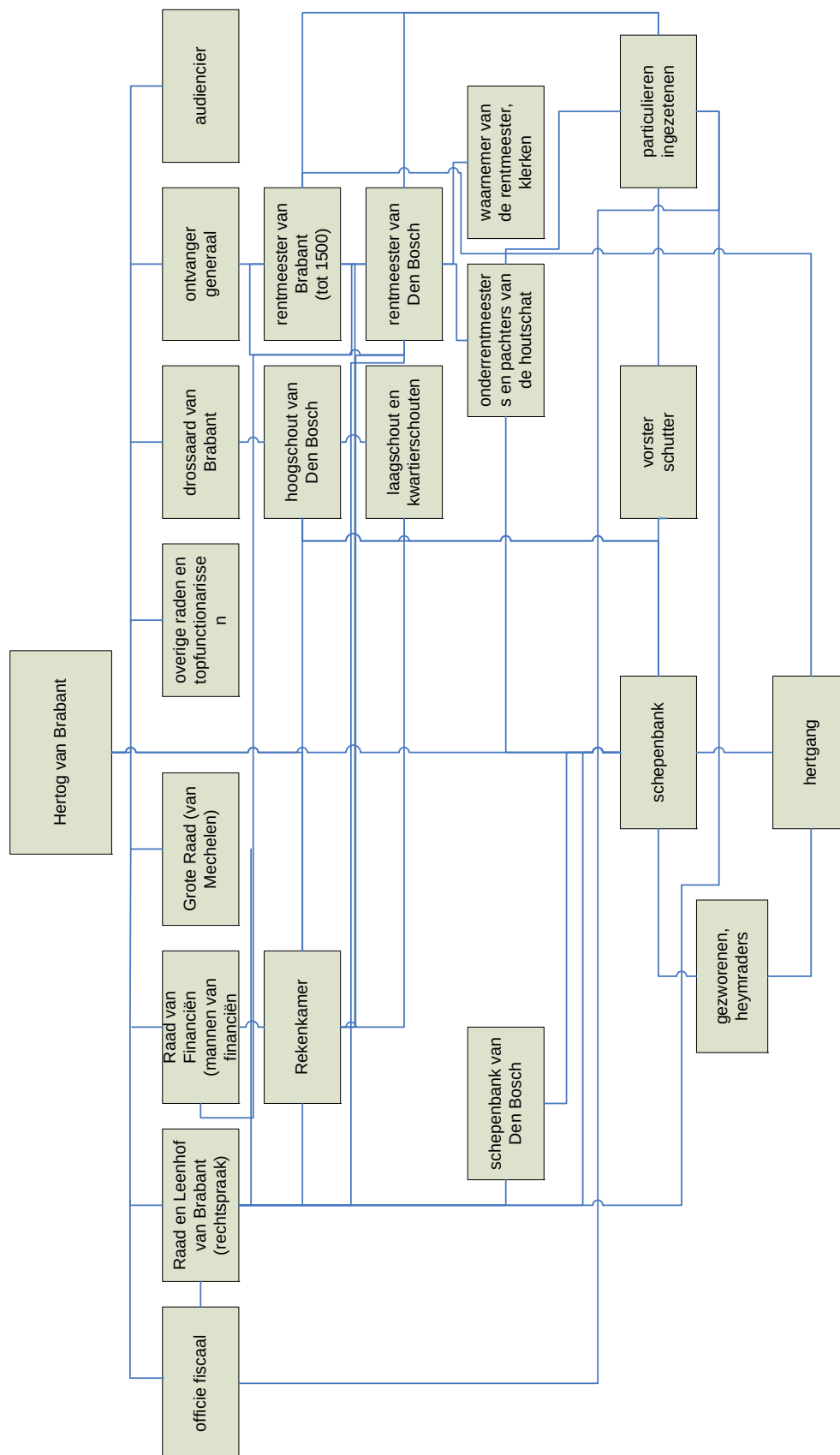
³¹³⁵ Enklaar 1941, blz. 369-370, nr. 179 5-1-1448.

³¹³⁶ Over de wijze van besluitvorming en de inzet van de Bourgondische hofraad zie Rompaey 1973, blz. 84-90.

³¹³⁷ Rompaey 1973, passim.

³¹³⁸ Uyttebrouck 1958; Rompaey 1973, blz. 3-6.

³¹³⁹ Gaillard 1898, blz. 5-38.

Geabstraheerd schema van de hertogelijke organisatie rondom de gemene gronden 15de-16de eeuw.

regionale Brabantse raad had Philips ook zijn centrale hofraad.³¹⁴⁰ Tijdens zijn afwezigheid liet Philips zich deels door regentschapsraden, deels door familie vervangen.³¹⁴¹ Uit de centrale hofraad ontstond in de jaren 1435-1445 een juridische raad: de (centrale) Grote Raad.³¹⁴² Bij verordening van 6 augustus 1446 waarin de bevoegdheden van de hofraad werden geregeld, kwam het tot een formele scheiding³¹⁴³ tussen de hofraad en de Grote Raad.³¹⁴⁴ De Grote Raad behandelde zowel zaken in eerste aanleg, als in beroep en reformatie. Hij maakte daarbij eventueel gebruik van het instrument van evocatie.³¹⁴⁵ Daarnaast had de raad ook een functie in de vrijwillige rechtspraak.³¹⁴⁶ Van Rompaey meent dat de jurisdictie over vorstelijke privileges aan de Grote Raad was voorbehouden en komt daarbij met een Brabants voorbeeld, kennelijk om te onderstrepen dat de Grote Raad daarin zelfs boven de souvereine Raad van Brabant stond.³¹⁴⁷ Deze opvatting kan niet gehandhaafd blijven, gezien de vele processen die voor de Raad van Brabant over de door de vorsten uitgegeven gemene gronden en de bijbehorende voorrechten zijn gevoerd.³¹⁴⁸ Naast de hofraad en de Grote Raad is er onder Philips de Goede nog sprake van een geheime en een private raad en een commissie inzake financiën.³¹⁴⁹

Karel de Stoute wijzigde de door zijn vader ingestelde Grote Raad. Hij bracht de juridische bevoegdheden van deze raad over naar een nieuw gesticht en sedentair Parlement van Mechelen.³¹⁵⁰ Dit Parlement werd ervaren als een ‘volksvreemde’ instelling, die recht sprak op basis van beginselen die totaal vreemd waren aan het lokale of regionale gewoonterecht.³¹⁵¹ Na de dood van Karel de Stoute werd Maria van Bourgondië gedwongen deze maatregel terug te draaien.³¹⁵² Hiermee werd ook de Grote Raad gerehabiliteerd.³¹⁵³

Philips de Schone splitste bij zijn vertrek naar Spanje de Grote Raad in twee delen op, namelijk in de Grand Conseil Arresté gevestigd te Mechelen en de ambulante Grand Conseil estant lez le Prince of de Geheime Raad.³¹⁵⁴

Toen Karel V in 1517 bezit ging nemen van de Spaanse troon stelde hij een privéraad in, die bestond uit een afsplitsing van de Geheime Raad.³¹⁵⁵ Hij vertrouwde deze raad de regering van het land toe gedurende zijn afwezigheid met onder andere het recht om te bepalen en uit te vaardigen alle mandementen en voorzieningen zowel van justitie als politie, gratie, remissies en pardonnen met uitzondering van enormiteiten, waarvan het staatshoofd alleen het recht heeft kennis te nemen. De koning behield zich onder andere de benoeming van raden, rekenmeesters en ontvangers van de domeinen voor.³¹⁵⁶ De raad was tijdelijk tijdens de afwezigheid van de vorst, maar werd bij latere afwezigheid weer in leven geroepen.³¹⁵⁷

De Geheime Raad werd in 1531 opgesplitst in de Raad van State en de Geheime Raad. Daarnaast werd de Raad van Financiën opgericht.³¹⁵⁸ Deze drie werden de Collaterale Raden genoemd. Het verschil met eerdere raden is volgens Baelde, dat tot 1531 de verschillende centrale diensten steeds rechtstreeks aan de vorst onderworpen waren geweest als afdelingen van zijn persoonlijke raad. Vanaf dan maken deze drie mechanismes echter geen deel meer uit van de vorstelijke raad en worden zij colleges naast de landvoogdes.³¹⁵⁹

³¹⁴⁰ Schepper 1996, blz. 17.

³¹⁴¹ Rompaey 1973, blz. 32-34.

³¹⁴² Rompaey 1973, blz. 20-53, 269, 377: □*nostre grant conseil estans lez nous* □; Schepper 1996, blz. 18.

³¹⁴³ Het feit dat de Grote Raad in de ordonnantie van de Hofraad voorkomt, ook al is het niet rechtstreeks en onduidelijk, impliceert mijns inziens dat beide op dat moment niet alleen de facto maar ook formeel als gescheiden zijn te beschouwen. Vergelijk Rompaey 1973, blz. 24; Rompaey 1980, blz. 71.

³¹⁴⁴ Rompaey 1980.

³¹⁴⁵ Rompaey 1973, blz. 35.

³¹⁴⁶ Rompaey 1973, blz. 357-369.

³¹⁴⁷ Rompaey 1973, blz. 277-279, zie ook blz. 311-312.

³¹⁴⁸ Bijlage processen.

³¹⁴⁹ Rompaey 1973, blz. 95-102. Financiële raadsheren kwamen overigens al vanaf het begin van het Bourgondisch bestuur voor, zie verder.

³¹⁵⁰ Gaillard 1898, blz. 50; Gilissen 1980.

³¹⁵¹ Rompaey 1973, blz. 63, blz. 373-374, daarmee was ze een waardige opvolger van de Grote Raad; zie Rompaey 1973, blz. 421, 436.

³¹⁵² Gaillard 1898, blz. 58; Rompaey 1973, blz. 60, 63.

³¹⁵³ Rompaey 1973, blz. 131-135.

³¹⁵⁴ Gaillard 1898, blz. 72; Baelde 1965, blz. 11.

³¹⁵⁵ Baelde 1965, blz. 9.

³¹⁵⁶ Gaillard 1898, blz. 75.

³¹⁵⁷ Gaillard 1898, blz. 75.

³¹⁵⁸ Baelde 1965, blz. 11.

³¹⁵⁹ Baelde 1965, blz. 23.

Hoewel er pas in 1531 een aparte Raad van Financiën kwam, waren er vanaf het begin van het Bourgondische bewind wel raadsleden en commissies uit de raad geweest, die zich speciaal met het financiële beleid bezighielden: de “*gens de finances*”.³¹⁶⁰

In het oud administratief archief van Hilvarenbeek berust een commissie voor raadsheren door hertog Jan van 13 mei 1416 om een geschil tussen Beek en Hoogeloon te beslechten.³¹⁶¹ De raadsleden traden hier dus net als onder de oude hertogen op als gedelegeerde rechters.

3.2.2.3 Raad van State

De Raad van State was - in elk geval in politiek opzicht - de belangrijkste van de drie collaterale raden. Tussen de drie raden bestond een liaison omdat de voorzitter van de Raad van State tevens hoofd van de Geheime Raad en lid van de Raad van Financiën was.³¹⁶² Tot de competenties van deze raad behoorden o.a. financiële vraagstukken, de grenzen en ernstige geschillen.³¹⁶³

3.2.2.4 Geheime Raad

De Geheime Raad stond de landvoogdes terzijde bij het bestuur, de wetgeving en de rechtspraak.³¹⁶⁴ hij bestond uit beroepsambtenaren-juristen.³¹⁶⁵ De raad was de hoogste rechterlijke instantie en was onder andere bevoegd tot het verlenen van octrooien.³¹⁶⁶

3.2.2.5 Raad van Financiën

De Raad van Financiën wordt het eerst vermeld in 1487 en was toen feitelijk een commissie van de Grote Raad, die met onderbrekingen al eerder actief was geweest.³¹⁶⁷ Bij het instellen van de Collaterale Raden in 1531 werd een zelfstandige Raad van Financiën opgericht.³¹⁶⁸ De leden werden aangesteld door de keizer (Karel V).³¹⁶⁹ De voornaamste taak van de raad bestond in de zorg voor het vorstelijk domein en in het toezicht op de inkomsten,³¹⁷⁰ waarmee dus ook de gemene gronden, cijnsen, en dergelijke onder de competentie van deze raad vielen. Overigens was het de raad verboden enig domeingoed te vervreemden.³¹⁷¹ Toch werden er onder de regering van Karel V en Philips II veel domeinengoederen belast of verkocht.³¹⁷² Een ander belangrijk taakveld van de raad was de controle over de financiële instellingen die hij samen met de Rekenkamer deed en hij adviseerde bij de benoeming van de belangrijkste ambtenaren.³¹⁷³ Voor deze studie het meest van belang zijnde functies binnen de raad waren die van thesaurier generaal, die steeds nauw betrokken was bij beslissingen over het domein, de ontvanger generaal en de audiencier die alle ‘open brieven’ ondertekende.³¹⁷⁴ Wat betreft de gemene gronden blijkt dat bij de octrooien voor de gemeenschappen om gronden te vervreemden. Zoals bijvoorbeeld het octrooi voor Oisterwijk van 8 juli 1546: “*Aldus gescreven op de plycke by den keyser, den grave van Lalaing hooft (van de raad HV), meester Vincent Cornelissen tresorier generael ende Nicasis Claess. gecommiteerde van de financien en anderen jegenwoordich ende geteyckent Verycken*”.³¹⁷⁵ De gecompliceerde verhoudingen tussen de verschillende Habsburgse instellingen komt onder andere tot uitdrukking in het feit dat aan het eind van de 16de eeuw ook de Raad van Brabant en de Brusselse Rekenkamer octrooi verlenen tot het vervreemden van delen van gemene gronden.³¹⁷⁶

3.2.2.6 Raad van Brabant, Raad en Leenhof van Brabant

Volgens Gaillard stelden de Bourgondische hertogen naar voorbeeld van de Franse koningen in hun provincies permanente en sedentaire raadkamers in, om recht te doen in hun naam, juist tijdens hun afwezigheid. Bijkomend doel was het verminderen van de rol van de edelen ten gunste van de

³¹⁶⁰ Rompaey 1973, blz. 103-120, 124 - 127; Cauwenberghe 1982, blz. 204-207; Schepper 1981, blz. 3; Schepper 1996, blz. 18.

³¹⁶¹ RAT AA Hilvarenbeek 12 15-5-1416.

³¹⁶² Baelde 1965, blz. 24.

³¹⁶³ Baelde 1965, blz. 33 ev.; Schepper 1981, blz. 4-5.

³¹⁶⁴ Schepper 1981, blz. 4-5.

³¹⁶⁵ Baelde 1965, blz. 24.

³¹⁶⁶ Baelde 1965, blz. 38 ev.

³¹⁶⁷ Les gens de finances of die van de financien; Rompaey 1973, blz. 103-120, 124-127; Schepper 1981, blz. 3-4.

³¹⁶⁸ Baelde 1965, blz. 11.

³¹⁶⁹ Baelde 1965, blz. 23.

³¹⁷⁰ Baelde 1965, blz. 29, Cauwenberghe 1982, blz. 208; Schepper 1996, blz. 32.

³¹⁷¹ Baelde 1965, blz. 30.

³¹⁷² Baelde 1965, blz. 50, 161; Baelde 1971; Schepper 1996, blz. 20. Zie ook hoofdstuk II.

³¹⁷³ Baelde 1965, blz. 53, Cauwenberghe 1982, blz. 208.

³¹⁷⁴ Baelde 1965, blz. 122-130.

³¹⁷⁵ Afschrift in ARAB RK 642, f. 185-187/LXXXIV-LXXXIII.

³¹⁷⁶ Zie verder onder de betrokken instellingen.

rechtsgeleerden, hetgeen dan weer de receptie van het Romeinse recht begunstigde.³¹⁷⁷ Deze nam in feite de juridische activiteiten van de hertogelijke raad over.³¹⁷⁸ Hertog Anton richtte omstreeks 1406 een raadkamer te Vilvoorde op. Verzet van de steden en de adel zorgde er echter voor dat de raadkamer niet bijeen kon komen.³¹⁷⁹ Jan IV reorganiseerde de hertogelijke raad en stelde weer een raadkamer in die naast de rekenkamer alle zaken betreffende de persoon, de domeinen en de heerlijkheden van de hertog behartigde en recht sprak over iedereen. De Staten verzetten zich opnieuw met succes. In 1422 werd de hertogelijke raad hersteld en bekleed met een deel van de rechten die Jan IV eerder aan de leden van zijn raadkamer had afgestaan. Jan slaagde er echter het volgende jaar in, een aantal rechtsgeleerden tot zijn raad toegelaten te krijgen die onder de naam conseillers résidents processen instrueerden en recht spraken in zijn naam: een raadkamer binnen de raad. Deze raadkamer werd met de Blijde Inkomste van Philips van St. Pol op 23 mei 1427 expliciet bevestigd.³¹⁸⁰ Daarmee kwam het tot een formele scheiding van raad en raadkamer. Dit bleef zo bij het aantreden van Philips de Goede. Deze slaagde er echter binnen korte tijd in om de leden van de regeringsraad te laten vervangen door leden van de raadkamer, die daarmee de bevoegdheden van de regeringsraad overnamen.³¹⁸¹ De raadkamer werd voortaan zowel met de naam Raadkamer van Brabant als met de naam Raad (en Leenhof) van Brabant aangeduid, maar de laatste naam won het uiteindelijk van de eerste. Ondanks de oprichting van de Grote Raad omstreeks 1440 behield de Raad van Brabant zijn recht om in de naam van de hertog te beslissen over gangbare zaken met betrekking tot het beheer van het hertogdom en vertegenwoordigden de kanselier en de raden exclusief de hertog bij diplomatieke onderhandelingen met buurlanden.³¹⁸² Chargerend zou men de oude hertogelijke hofraad kunnen onderscheiden van de Raad van Brabant, door te stellen dat de eerste een bestuurlijke politieke instelling met juridische bevoegdheden was en de laatste een juridisch orgaan met bestuurlijk/politieke bevoegdheden en taken. Bij ingewikkelde of belangrijke zaken werd door de Raad van Brabant teruggekoppeld naar de hertog, die dan zijn Grote Raad kon raadplegen.³¹⁸³ De kanselier van Brabant was, in afwezigheid van de hertog, voorzitter van de Raad van Brabant.³¹⁸⁴

Onder Karel de Stoute werd de Raad van Brabant ondergeschikt aan het Parlement van Mechelen en verloor daarmee zijn soevereine³¹⁸⁵ status.³¹⁸⁶ Met het verdwijnen van de kanselarij en daarmee de kanselier, werd de zegelaar voorzitter van de raad.³¹⁸⁷ Na de dood van Karel de Stoute slaagden de Staten van Brabant met die van de andere provincies er onder andere in het Parlement van Mechelen te laten afschaffen. De soevereine Raad van Brabant herleefde zo en de kanselier hernam zijn plaats. Er werden wel beperkingen aan de raad opgelegd.³¹⁸⁸ Maximiliaan probeerde invloed te krijgen door twee Oostenrijkse raden in de Raad van Brabant te benoemen, maar hij werd daarin gedwarsboemd door de Staten.³¹⁸⁹

De Blijde Inkomste van Philips de Schone van 9 september 1494 herstelde de Raad van Brabant zoals die was onder de regering van Philips de Goede.³¹⁹⁰ Door de oprichting van de Grand Conseil Arresté gevestigd te Mechelen werd de Raad van Brabant opnieuw ondergeschikt aan de hoge rechtspraak van de Grote Raad.³¹⁹¹ Tussen beide raden ontstonden competentieconflicten die niet ophielden, totdat Karel V in 1530 verklaarde dat Brabanders noch vreemdelingen in Brabant verblijf houdende in eerste instantie voor de Grote Raad of de Privé-Raad mochten worden betrokken met uitzondering van een aantal bevoorrechten waaronder ambtenaren.³¹⁹² Hiermee had de Raad van Brabant zijn soevereine status terug.³¹⁹³

De creatie van de Privé-Raad en de benoeming van een landvoogdes in 1517 beroofden de Raad van Brabant formeel van een privilege dat hij de facto al lang kwijt was, namelijk het regeren van het hertogdom in afwezigheid van de vorst. De tweede Privé-Raad in 1520 bracht een verdere beperking van de

³¹⁷⁷ Gaillard 1898, blz. 4.

³¹⁷⁸ Renoz 1955, blz. 24.

³¹⁷⁹ Gaillard 1898, blz. 8.

³¹⁸⁰ Godding 1985, blz. 1-2; Coopmans 1988b, blz. 55.

³¹⁸¹ Godding 1985, blz. 2.

³¹⁸² Zie ook Godding 1985, blz. 10.

³¹⁸³ Gaillard 1898, blz. 6-38; zie ook Nève 2005.

³¹⁸⁴ Renoz 1955, blz. 24-25; Put 2000a, blz. 137; Gaillard 1898, blz. 26, 42-47.

³¹⁸⁵ Zie over deze soevereiniteit Nève 2005.

³¹⁸⁶ Gaillard 1898, blz. 50; Godding 1985, blz. 11-12; Rompaey 1973, blz. 311-312.

³¹⁸⁷ Gaillard 1898, blz. 52.

³¹⁸⁸ Gaillard 1898, blz. 58-62; Rompaey 1973, blz. 137.

³¹⁸⁹ Gaillard 1898, blz. 64-65.

³¹⁹⁰ Gaillard 1898, blz. 68.

³¹⁹¹ Gaillard 1898, blz. 72.

³¹⁹² Gaillard 1898, blz. 72-73.

³¹⁹³ Wijffels 1994, blz. 454; Put 2000b, blz. 148-149; voor nuances, zie Nève 2005.

rechten van de Raad van Brabant tot het verlenen van gratie en octrooi met zich mee.³¹⁹⁴ De reorganisatie van de Grote Raad en de instelling van de Collaterale Raden in 1531 creëerden een nieuwe voedingsbodemp voor competentiegeschillen.³¹⁹⁵ In 1549 werden de politieke competenties van de raad verder afgezwakt, maar hij behield wel het voorrecht om vooraf adviezen te geven over allerlei vormen van regelgeving en om tussenbeide te komen in de wetgevingsprocedure: dit laatste recht werd spoedig omgezet in een werkelijke controle op de wetgevende daden van de regering.³¹⁹⁶ Verder werd de onafhankelijkheid versterkt. De raad was alleen ondergeschikt aan de keizer en de landvoogd, dus niet aan de Raad van State.³¹⁹⁷ Uiteindelijk had alle strijd geleid tot een grotere bevoegdheid van de raad dan hij verworven had bij zijn ontstaan.³¹⁹⁸ De gecompliceerdheid van de verhoudingen tussen de Habsburgse instellingen blijkt mede uit het feit dat de Raad van Brabant in de 16de eeuw ook octrooi verleende voor vervreemding van gemene gronden. Dit in concurrentie met de Raad van Financiën en de Brusselse Rekenkamer.³¹⁹⁹

‘De Opstand’, waarin naast de staten en steden ook afzonderlijke leden partij kozen, en de bijkomende oorlogshandelingen leidden wederom tot allerlei verwickelingen, met als resultaat raden in Brussel, Antwerpen, Leuven en Maastricht.³²⁰⁰ Zij leidde uiteindelijk tot de oprichting van de Haagse Raad van Brabant, die na de val van Den Bosch in 1629 voor de Meierij van belang werd.

De Raad van Brabant had een aantal belangrijke rechtsmiddelen, zoals het recht van evocatie, waarmee hij zaken aanhangig gemaakt voor lagere rechtbanken die nog niet afgerond waren, aan zich kon trekken.³²⁰¹ Hij kon ook zaken aan zich trekken die te lang hingen voor de lokale schepenenbanken. Een specifiek voorbeeld inzake de gemene gronden werd niet gevonden. Wel werd de rentmeester van Den Bosch in 1449 gelast zaken voor mannen van leen over te brengen naar de Raad van Brabant.³²⁰² Voorts behandelde de raad zaken in appèl en reformatie³²⁰³ en fungeerde hij als hoofdbank,³²⁰⁴ waar lagere rechtbanken, die niet ‘vroet’ waren, dus niet goed wisten hoe ze moesten vonnissen, ‘ter leringe’ gingen. Van de leenmannen in de Meierij van Den Bosch zijn enkele gevallen bekend dat men te hoofde ging om “*dat die manne des vonnis nyet vroet en waren te wysen ende begrepens hoere hoeft, om van hoeren hoeft geleert te worden*”.³²⁰⁵ Dit heeft er mogelijk tezamen met het recht van evocatie toe geleid dat de hoofdbank uiteindelijk de instantie in eerste aanleg werd:

“Van dien van Doerne die int gedinge hangen voerden rentmeester ende den mannen ons gened. heren die welken den rentmeester met screyven myns heren cancelliers hem onttogen syn voir den raede ons gened. heren dair om en kan die rentmeester voirs daer niet af afgerekenen”.³²⁰⁶ Het gaat hier waarschijnlijk om de zaak waar enkele jaren later door de raad vonnissen werden uitgesproken tussen Peter van Byeringen en de geburen van Deurne over geschillen “*om der heyde oft groesen wille geheten lutter meydel gelegen in den gerichte van Doerne*”.³²⁰⁷

De affaires voor de Raad van Brabant in geschillen gerelateerd aan de gemene gronden zijn legio. Een belangrijk manco van de vonnissen van deze raad is echter dat ze over het algemeen niet gemotiveerd zijn.³²⁰⁸ Naast als rechter kon de raad ook als arbiter in geroepen worden,³²⁰⁹ dat gebeurde onder andere in het conflict tussen Tilburg en Hilvarenbeek dat omstreeks 1437 over de gemene gronden speelde.³²¹⁰ Ook in het proces dat in 1520 over het gebruik van gemene gronden dreigde te ontstaan tussen de abdij van Tongerlo en de ingezetenen van Mierlo, werd getracht het geschil door middel van arbitrage te schikken.

³¹⁹⁴ Gaillard 1898, blz. 76.

³¹⁹⁵ Gaillard 1898, blz. 85.

³¹⁹⁶ Zie ook Coopmans 1988b, blz. 55.

³¹⁹⁷ Gaillard 1898, blz. 96-99.

³¹⁹⁸ Godding 1985, blz. 12-13.

³¹⁹⁹ ARAB RK 302, f. 26 14-3-1587, f. 339v. 14-4-1595; RK 304, f. 51v. 22-8-1601.

³²⁰⁰ Gaillard 1898, blz. 115-120.

³²⁰¹ Voor evocatie door de Grote Raad, maar ook de Raad van Brabant zie Rompaey 1973, blz. 330-345.

³²⁰² ARAB RvBB 526, f. 141 26-9-1449; RK 5268 1-1-1448 (os)-31-12-1449: “*Van die van Rode ende die van Schyndel die welke den rentmeester ontscreven syn van den raede ons gened. heren dair om en kan die rentmeester noch niet dair afgerekenen, van dien van Doerne die int gedinge hangen voerden rentmeester ende den mannen ons gened. heren die welken den rentmeester met screyven myns heren cancelliers hem onttogen syn voir den raede ons gened. heren dair om en kan die rentmeester voirs daer niet af afgerekenen*”.

³²⁰³ Voor de begrippen zie Rompaey 1973, blz. 346-356.

³²⁰⁴ Godding 1985, blz. 7.

³²⁰⁵ Enklaar 1941, blz. 207-211, nr. 111 23-1-1448; ARAB RK 5258 13-9-1430-13-9-1431; Enklaar 1941, blz. 279-282, nr. 136 26-5-1435.

³²⁰⁶ ARAB RK 5268 1-1-1-1449-31-12-1449.

³²⁰⁷ ARAB RvBB 527, f. 102v. 20-5-1452, 25-5-1452, mogelijk ook 11-7-1451.

³²⁰⁸ Zie voor de reden hiervoor Peteghem 2009, blz. 31-32; Rhee 2009, blz. 51-52; Smidt 1980a, blz. 11 met verwijzing naar Wielant: “*de juge gehouden voer sot die de cause expresseert*”; Smidt 1980b blz. 52; Verkerk 1980; Godding 1980a.

³²⁰⁹ Vergelijk ook Rompaey 1973, blz. 357-369.

³²¹⁰ Godding 1985, blz. 9; Godding 1988, blz. 126, 135.

Dit gebeurde met name om de kosten te beperken: “.. ende want wij neijt en willen gedoogen ons ondersaten belast te worden met processen ende oncosten ...”.³²¹¹

Voor de instelling van de Raad van Brabant werden de belangrijke beslissingen in conflicten tussen de gemeenschappen genomen door de vorst zelf tezamen met zijn raad.³²¹² De Raad van Brabant behandelde in eerste instantie vooral die zaken die de voorbehouden rechten en de belangen van de vorst betroffen, waar de schepenenbanken geen voorrecht van kennisname hadden, maar hij ging haar bevoegdheden tot ongenoegen van de Staten van Brabant nogal eens te buiten.³²¹³ Maar vanuit hoofde dat het handhaven van de landsvrede ook een hertogelijke taak en voorrecht was, kon iedereen die in zijn bezit gestoord was zich rechtstreeks tot de raad wenden.³²¹⁴ Naast deze bevoegdheden in het algemeen, waren aan de raad specifiek de zaken die de vorstelijke heerlijkheid en domeinen raakten, overgelaten.³²¹⁵ Al kort na het ontstaan van de Raad van Brabant omstreeks 1430³²¹⁶ speelde er een zaak over gemene gronden, namelijk die tussen Tilburg en Hilvarenbeek, waarin op 27 februari 1437 uitspraak werd gedaan.³²¹⁷ Dat de Raad van Brabant in eerste instantie zaken over de gemene gronden behandelde,³²¹⁸ zal mede voortkomen uit het feit dat hier veelal het belang van het hertogelijk domein bij betrokken was. De aanstelling van raden behoorde tot de bevoegdheid van de hertog en zijn opvolgers.³²¹⁹ De procedures voor de raad zijn helder in beeld gebracht door Put.³²²⁰

3.2.2.7 Kanselarij van Brabant

Ook de kanselarij van Brabant ontwikkelde zich in het kielzog van de Bourgondiërs. Hoewel de titel “*cancellarius*” al eerder opduikt, ontstond de Kanselarij van Brabant omstreeks 1408.³²²¹ De kanselier was naast hoofd van de hertogelijke administratie en (later ook) voorzitter van de Raadkamer en zegelbewaarder. Deze functie vormde een garantie voor de Staten van Brabant dat de hertogelijke domeinen niet zonder hun kennis en instemming vervreemd of belast zouden worden of dat de belangen van de ingezetenen niet op andere wijze geschaad zouden worden.³²²²

Daarnaast bestond de kanselarij uit secretarissen en klerken³²²³ en andere minderen zoals een “*chauffecire*” of wasverwarmer.³²²⁴ Een bijzondere functie was die van audiencier, die Philips de Goede in 1442 instelde.³²²⁵ De audiencier ontving de inkomsten van het zegel. Hij moest ook bepaalde akten registreren,³²²⁶ zoals bijvoorbeeld het octrooi voor Son uit 1445.³²²⁷

De kanselier wordt expliciet genoemd in relatie tot de Raad van Brabant in zaken over de gemene gronden, zoals bij het vonnis wijzen van de rentmeester van de domeinen van Den Bosch en mannen van leen inzake een conflict tussen Schijndel en Veghel. De rentmeester was eerder te hoofde gegaan bij de kanselier en de Raad van Brabant.³²²⁸ Dat deed deze ook in de zaak tussen die van Kerkoerle tegen Zeelst over de Vooraart.³²²⁹ Daarnaast wordt de kanselier vermeld in de verdeling van een gemeente tussen Bergeyk, Westerhoven en Achel ter eenre en die van Waalre en Valkenswaard anderzijds.³²³⁰

³²¹¹ AAT IV Dossier 350/2, onder andere 4-4-1521 en 17-4-1521.

³²¹² Vergelijk Enklaar 1941, blz. 178-187, nrs 94, 18-10-1385, 95 12-10-1389 en 96 15-10-1390.

³²¹³ Gaillard 1898, blz. 42-44; Godding 1985, blz. 4.

³²¹⁴ Godding 1985, blz. 4; vergelijk ook Rompaey 1973, blz. 288-298.

³²¹⁵ Put 2000b; Coppens 2000b, blz. 745-746.

³²¹⁶ Put 2000b, blz. 147; Uytven 2004b, blz. 228-229.

³²¹⁷ ARAB RvBB 6274 f. 6 10-1-1436?, november 1436?, f. 6v. 5-12-1436, f. 12v. 27-2-1437.

³²¹⁸ Zie bijlage processen.

³²¹⁹ Gaillard 1898, blz. 75.

³²²⁰ Put 1995, blz. 26-52.

³²²¹ Renoz 1955, blz. 20-21; Put 2000a, blz. 137.

³²²² Renoz 1955, blz. 21-22, 26-31.

³²²³ Renoz 1955, blz. 42-68, 115-119.

³²²⁴ Renoz 1955, blz. 115-116; Put 2000a, blz. 140.

³²²⁵ Renoz 1955, blz. 88-91.

³²²⁶ Renoz 1955, blz. 88; zie ARAB RK 20781 ev.

³²²⁷ ARAB RK 20781 31-12-1444-31-12-1445 : “*Brieve dair mede miin gened heere consenteert ende verleent den scepenen ende goede luden des dorp van Zonne dat zy hen mogen behelpen mit hoier vroenten ende gemeynten ende ennigen van hoeren nagebuieren gonnen diere mit hen te mogen gebruyken ende dat zy selen mogen vercoepen of terve uutgeven tot XXVIII buenderen toe of dair onder van welken brieven copie te hove geleverd is 12-8-1445*”.

³²²⁸ Enklaar 1941, blz. 207-211, nr. 111 23-1-1448.

³²²⁹ Enklaar 1941, blz. 279-282, nr. 136 26-5-1435.

³²³⁰ Enklaar 1941, blz. 27-31, nr. 13 31-1-1453.

3.2.2.8 Officie Fiscaal

Philips de Goede zette zich in om de juridische positie van de Raad van Brabant te versterken. Een van de belangrijkste pogingen daartoe was de instelling van het Officie Fiscaal bij privilegebrief van 12 juli 1434. De procureur generaal van Brabant en Limburg had oppertoezicht op de politie, hij hield oog op de ambtenaren van de hertog, droeg plichtsverzakers over aan competente rechters, waakte over de hertogelijke domeinen en de inkomsten daaruit en vervolgde plaatselijke magistraten die hun gezag misbruikten of inbreuk maakten op de rechten van de vorst. Op 31 mei 1436 werd hem een procureur en advocaat fiscaal toegevoegd. In 1442 werden de functies van advocaat fiscaal en procureur generaal verenigd.³²³¹ Na het overlijden van Karel de Stoute werd Maria van Bourgondië onder andere gedwongen het ambt van procureur generaal af te schaffen.³²³² Maximiliaan slaagde er echter in om de Officie Fiscaal opnieuw op te richten.³²³³ Karel V reorganiseerde het Officie Fiscaal in 1529. De raad-advocaat generaal werd belast met het verdedigen van alle fiscale zaken en diende verder alle rechten, domeinen en hoogheden van de keizer te bewaken en te onderhouden. De raad mocht geen enkele voor de keizer ongunstige beslissing nemen als de advocaat generaal niet deel had genomen aan de beraadslagingen. De procureur generaal leidde de fiscale zaken in, presenteerde requesten en geschriften van de advocaat generaal aan de raad. Hij kwam tussenbeide in processen tussen particulieren waar de rechten van de keizer in het geding waren of die konden leiden tot veroordeling in een boete ten gunste van de vorst. Hij won informatie in over zaken betreffende de hoogte, domeinen,³²³⁴ rechten en vorst die tot zijn kennis waren gekomen en legde ze in handen van de advocaat generaal. Hij deed dat ook met klachten over ambtenaren, als de misbruiken tot zijn kennis stonden en als de zaak was gewezen, waakte hij over de uitvoering van het vonnis.³²³⁵ Hoewel men gezien zijn functie zou verwachten dat zaken over de gemene gronden, de houtschat etc. veelvuldig onder de dossiers³²³⁶ van het officie fiscaal gevonden moeten kunnen worden, valt de feitelijke uitkomst voor de Meierij van Den Bosch tegen.³²³⁷

3.2.2.9 Rekenkamer

Ook de Rekenkamer was een Bourgondische nouveauté. Het is niet zo dat er tevoren geen controle op de financiën plaatsvond, maar dat gebeurde door of onder auspiciën van de hertogelijke raad. De Brabantse Rekenkamer, waarvan in 1404 voor het eerst sprake is, was in feite de afscheiding van de rekencommissie van de hertogelijke raad.³²³⁸ De Rekenkamer met haar gespecialiseerde medewerkers werd een van de pijlers van het nieuwe ambtelijke bestel, dat de feodale structuur ging vervangen en was daarmee één van de dragers van de receptie van het Romeinse recht. De kamer beweerde onder andere dwars tegen de costumen in dat gemene gronden aan de hertog toebehoorden, tenzij anderen een beter recht konden aantonen.³²³⁹ Dit was een toepassing van het opkomende Romeinse recht. De Rekenkamer kon ook als rechtbank functioneren,³²⁴⁰ maar ten aanzien van de Meierijse gemene gronden zijn daar geen duidelijke voorbeelden van bekend. De Rekenkamer controleerde niet alleen direct de financiën, maar waakte breder over de rechtmatigheid binnen het hertogdom. Bijvoorbeeld, om toegang te krijgen tot een ambt, moest men voorzien van patentbrieven uit naam van de vorst, deze brieven in de Rekenkamer brengen ter verificatie en registratie, de eed doen, vanaf zeker moment borgen stellen³²⁴¹ en ten slotte in het bezit van het ambt gesteld worden. De Rekenkamer verifieerde en registreerde de patentbrieven, nam de meeste ambtenaren de eed af, beoordeelde de borgstellingen en overhandigde - als alles in orde was - uiteindelijk

³²³¹ Gaillard 1898, blz. 39-40.

³²³² Gaillard 1898, blz. 62.

³²³³ Gaillard 1898, blz. 65.

³²³⁴ Bijvoorbeeld ARAB Toegangen tot de derde afdeling A 5/1: 1354 “*informatie preparatoir tot laste van Geeraerd Goossens secretaris van Oirschot ende Jan Stockelmans schepenen cs om in hunnen handen te hebben doen overbrengen aen een ieder van de gemeynte de chynsen die sy waeren geldende aen S.M. ende naemaels den register daer van gemaect overgelevert in handen van den rentmeester du Fren by den vyhandt gecommiteert 1636*”.

³²³⁵ Gaillard 1898, blz. 85-86, ordonnantie 30-4-1529.

³²³⁶ ARAB TDA A 5/1-A 5/6.

³²³⁷ ARAB TDA A 5/1 233 wethouders Deurne met geweld paarden weggenomen uit Rixtel en Aerle 1642; A 5/3 3390 Lambert Geraerts van de Ven * N. dr van Jan Willems van de Campe met proc. gnael vs Erasmus van Grevenbroeck heere van Merlo inzake penningen geprovenieert van sekere houtwas gevallen op sekere gemeynte gelegen tusschen Haeren ende Helvoirt ter plaetse genoempt aende Gysel 1609; A 5/6 6317 Esch by Oisterwyk vs Boxel 17-8-1556, 7207 Fierlants vs Den Bosch inzake houtschat 20-6-1614, 7212 diverse octroyen voor die schepenen ende gemeyne ingeseten der meyerie van den Bossche om gemeyntens te mogen verkoopen july 1553, 7217 overbruggen van titulen van vercrygh van gemeynten in de meyerie van Den Bosch 1620, 7220 geschil tussen Oisterwyk en Oirschot 1620, 7229 scheiding tussen Peelt en Nederpeelt, Bergeyck, Borkel, Lommel 4-8-1548. De niet als zodanig beschreven dossiers bevatten ook stukken over de gemene gronden, zoals blijkt uit een serie microfiches van de dossiers 749 en 2207 in het BHIC.

³²³⁸ Cauwenbergh 1982, blz. 202-203.

³²³⁹ Kauch 1933, blz. 50 onder verwijzing naar ARAB RK 133, f. 67 28-5-1459, blz. 412-416.

³²⁴⁰ Rompaey 1973, blz. 298.

³²⁴¹ Kauch 1933, blz. 236.

de functionaris de patentbrief, waarmee hij zich op zijn standplaats kon melden.³²⁴² De “meesters van de rekening” konden hun onafhankelijkheid onder andere handhaven omdat ze voor het leven werden aangesteld.³²⁴³ In het kader van de centralisatie van Karel de Stoute werd er in 1473 in Mechelen één centrale Rekenkamer gevestigd, doch met het Groot Privilege van 1477 werd de oude situatie hersteld.³²⁴⁴

De Rekenkamer liet onder andere de grenzen van de gemene gronden onderzoeken. Zo hebben die van Dommelen hun rechten op de gemene gronden bewezen voor onder andere de Rekenkamer.³²⁴⁵ De kamer speelde daarbij in op de onzekerheden die bij de gemeenschappen leefden.

Inzake Vlierden werd omstreeks 1462-1464 eerst onderzocht welke de voorwaarden voor het uitgaven van de gemeynt in 1325 waren. Toen die vraag kennelijk voldoende beantwoord was, werd een vervolgonderzoek ingesteld: “*In de rekenkamer afgevraagd daer aff om te weten inder waerheyt off die voers van Vlierden buyten den selven paelsteeden yet aengevert gehad dat binnen den selven nyet en waere begrepen*”. Het antwoord van de gemeenschap bereikte via de rentmeester de Rekenkamer: “... *altyt gehouden ende gebruyckt hadde haer streckende tusschen zeeckeren palen ende paelsteden mede daer inne begrepen een stuck heyden geheyten dat Hueveleynde also de selve gemeynte haer streckende is ...*”. Deze plaatsen waren weliswaar niet in de uitgiftebrief zo beschreven maar vielen wel “*binnen de cingule van den vyven paelsteeden in den .. beschreven niettemin om t verhueden ende schouwen alle moyten end costen die soe verre dese saecke bleve in twyfele staende ende hun te verhueden van alle gedingen end processen die hier naemaels daer om mochten gebueren*”.³²⁴⁶

De gemeenschap was dus bang voor de kosten en kozen daarom voor ‘genade in plaats van recht’, zoals het in andere bronnen wel wordt genoemd: “*souden sy wel gesyndt wesen soe verre onsen voers heere ende vader (de oorkonder is Karel de Stoute) woude gelieven die palen ende paelsteden van huer voers gemeynten te verclaren ..midts gaders ennige andere pointen die sy om synen end synen erven ende naecomelingen oirbaer end proffyt ende om die vordernisse ende onderhouden van huere heerlyckheyt tot Vlierden ende ende gemeyne oirboir van alle hueren goeden luyden aldaer hadde bedacht daeraff overmidts ennige genediger compositien met hem te overcomen*”. Zij kregen nu recht “*te mogen kiezen ende nemen vuyt hen selven ennige notable personen nae ordinancie van den welcken huere gemeynten alom souden moeten gebruycken ende die welcke ock alle kueren daer op souden mogen ordineren alsoe hun dat nu ende orboerlyck soude duncken*”. Voorts mag rentmeester “*eenen goeden man van goeden name ende fame wesende om te wesen voirster oft schutter op ter voerschreven lester gemeynten ende alle vremde daer aff te weren ende alle bruecken ende misdaden die daer op ende huere gemeynte binnen haeren eygendomme soude vallen te calengieren ende die misdadige te vangen ende in gevanckenisse te brengen om van der heerlyckheyt wegen gecorrigeert te worden*” stellen. Ten slotte kregen ze nog pootrecht voor hun erven 40 voet gemeynte op van “*alle maniere van houte eycken ende andere*” op voorwaarde van betaling van de gewoonlijke houtschat.³²⁴⁷

Bij de afwikkeling van de fraudes met uitgiften van gemene gronden gedurende de eerste decennia van de Tachtigjarige oorlog keurde de Rekenkamer de overeengekomen boetes goed, zoals in het geval van Erp, waar men 300 gulden moest betalen.³²⁴⁸

De Rekenkamer bemoeide zich ook tot in detail met de procedures binnen het rentmeesterschap van de domeinen, zoals blijkt uit de volgende brief over niet te innen cijnsen. De “*president en luden van der cameren van de rekening*” schreven eind 1592 of begin 1593 dat zij een brief hebben ontvangen van rentmeester Fierlants waarbij hij meldde dat hij op 22 september laatstleden, uit handen van Evert Aert Simons van den Broecke stadhouder (vervanger van de kwartierschout) van Kempenland de cijnsboeken van Strijp en Stratem ontvangen heeft, waarbij hij heeft geconstateerd dat de cijns daar al 10 of 11 jaar niet betaald is. De Rekenkamer instrueerde de rentmeester als volgt: “*ende dat ghy met deselve chynsboecken egheen chynsen en zout willen laten ontfanghen ten waere by onse speciaele ordonnancie oyck dat de erffgenamen wylen Symons van den Werfve nyet en weten te specificeren het leste jaer by wylen hen van den ontfanghen van den voors chynss ende dat ghy de voors cheynsboecken oyck nyet en begeert over te zenden om de peryculen etc. Waerop wy u wel hebben willen adverteren dat ghy d selve originele cheynsboecken by u wilt behouden totter tyt ende wylen datter goede commoditeyt sal vallen om die sekerlyck ons over te senden ende sult middelre tyt deselve doen copieren om die cotype by u te houden ende*

³²⁴² Kauch 1933, blz. 230-235.

³²⁴³ Kauch 1933, blz. 239.

³²⁴⁴ Cauwenberghe 1982, blz. 206.

³²⁴⁵ Enklaar 1941, blz. 59-62, nr. 29 20-12-1464.

³²⁴⁶ ARAB KR 7032 octrooi van Vlierden 8-8-1468.

³²⁴⁷ Enklaar 1941, blz., 271-279, nr. 135 8-8-1468 uit andere bron.

³²⁴⁸ ARAB KR 6333 23-6-1614.

daer vuyt de voors chynsen tontfanghen soe wanneer die plaetssen accessivel zullen wezen, daer met ghy gestaen sult mits overbrengghen certificatie van u debuoir hier mede”.³²⁴⁹ De rentmeester kreeg ook betalingsordonnanties van de Rekenkamer, zoals die op Simon Fierlants ten gunste van Johanna van Ouwen, “weduwe van eenen officier van zyne ma.t.” namelijk Simons voorganger rentmeester Cornelis de Backer alias van Ophem.³²⁵⁰ Het ‘groot onderhoud’ van de cijnsboeken gebeurde eveneens op last van de Rekenkamer. In 1524 legden de mannen van leen verschillende verklaringen af over het collationeren van de nieuwe cijnsboeken met de oude. Die waren vernieuwd “by advise ende ter ordinancie van den heren van den camere”.³²⁵¹ Het kopiëren van circa 1800 bladzijden van de cijnsboeken omstreeks 1544 gebeurde eveneens in opdracht van de Rekenkamer.³²⁵²

De Rekenkamer zat de rentmeesters flink op de huid. Gebreken in rechtvaardiging of niet geïnde sommen kwamen ten laste van de rentmeester.³²⁵³ Alleen in bijzondere gevallen was het mogelijk niet geïnde posten via een tegenboeking in de uitgaven ten laste van het domein te laten komen. Een voorbeeld daarvan vormen de overstoven cijnsgronden in Oisterwijk en Helvoirt.³²⁵⁴ Anderzijds werden bepaalde met de regelgeving strijdige gebruiken door de vingers gezien. Zo werd in 1481 verklaard, dat oorspronkelijk het rentmeestersloon inclusief het “clercloen” 49 schellingen bedroeg “maer plach tot dien een rentmr van Den Bossche te hebben ende te gebruycken van jaer tot jaer als emolumenten ende accidenten zynre officie seker ende grote proffytten op te verpachtingen van den tollen, gruyten ende andere cleynen leden als houtschatten etc. ingelick in den veranderingen van den erfchyns soe wanneer die by versterve, cope, resignatie ofte andersints voertiert worden”.³²⁵⁵ Dat voorrecht werd echter onder Karel de Stoute ongedaan gemaakt, waardoor niet alleen het inkomen van de rentmeester sterk achteruit ging, maar dit ook doorwerkte in zijn ijver en dus de inkomsten van de hertogelijke domeinen. Het inkomen van de rentmeester werd daarom verhoogd tot 80 pond (lb) en 6 pond voor de klerk, “behoudelyck dat hy noch synen clerc nyet nemen en soelen of hebben enich ander proffyt uut causen van der voors ouden wedden ende emolumenten geabolieert”.³²⁵⁶ De oude voorrechten bleven dus afgeschaft en werden vervangen door een salarisverhoging. In de praktijk van de rekening blijkt er echter niets van dat deze rechten, zoals gewinnen, die toch betaald moesten worden, in de domaniale schatkist vloeiden. Victor van der Moelen inde in 1515-1516 onder hetzelfde vergoedingsregime, boven zijn inkomen als domaniaal rentmeester à lb 80, lb 62.14.- aan gewinnen van cijnzen, boven de kosten, dus als nettowinst.³²⁵⁷ Dit zijn alleen de verzettings van cijnzen, allerlei andere mogelijke inkomsten uit rentmeesterlijke dienstverlening kwamen hier nog bij. Ook in 1577 rekende de rentmeester de gewinnen nog als een vast onderdeel van zijn inkomen. Door de diverse beleningen en verkopen van heerlijkheden en daarmee van cijnsinkomsten zijn die dan sterk teruggelopen.³²⁵⁸ Als de Rekenkamer hier ernstig op gecontroleerd had, waren de domaniale inkomsten in eerste instantie ongetwijfeld gestegen. Of dit tot een continue verbetering van de inkomsten zou hebben geleid, moet echter betwijfeld worden, omdat de motivatie van de rentmeesters was gerelateerd aan de inkomsten die daardoor gegenereerd werden. Wellicht speelt bij dit begrip door de Rekenkamer ook een rol dat de actoren vaak tot hetzelfde sociale milieu behoorden. De Rekenkamer zal haar rol en gewicht permanent duidelijk hebben willen maken, maar dat kon ze ook door over relatief kleine ongeregelheden in de rekeningen ophef te maken en het been daarbij stijf te houden. Dat bood de mogelijkheid om anderzijds coulant te zijn. Zo waren de rentmeesters formeel gehouden waren zelf rekening te komen doen, maar de Rekenkamer liet wel toe dat dit door derden werd gedaan. Soms was dat een klerk of commies zoals Symon Fierlants voor Cornelis Cleerhagen, Guiliam van der Biestraten voor Symon Fierlants of Anthony d’Oosterlinck voor Johan van der Leenen.³²⁵⁹ Soms waren het ook familieleden die ingeschakeld werden bij de uitvoering van het ambt, zoals Theodorus en Francois Fierlants, broers van rentmeester Marten Fierlants.³²⁶⁰ De rentmeesters werden door de Rekenkamer opgeroepen om rekening te komen doen. Zij moesten dan tevens de staat van te verwachten ontvangsten voor het lopende jaar meenemen.³²⁶¹

³²⁴⁹ ARAB KR 1893-5 1591-1594.

³²⁵⁰ ARAB KR 1893-5 16-7-1592.

³²⁵¹ ARAB KR 1893-5bis.

³²⁵² ARAB KR 6342.

³²⁵³ Kauch 1933, blz.269.

³²⁵⁴ ARAB RK 5232 7-5-1403-6-5-1404 uitgaven; RK 5339 1-10-1521-30-9-1522, f. 78v.

³²⁵⁵ Zie hoofdstuk 2 inzake de gewincijnzen.

³²⁵⁶ ARAB RK 5295, f. 90 30-11-1481.

³²⁵⁷ ARAB RK 5333, f. 84; BHIC RRG 286.

³²⁵⁸ ARAB KR 6327 2-9-1577.

³²⁵⁹ ARAB KR 1893-5 13-7-1593; KR 6407 11-2-1638.

³²⁶⁰ ARAB RK 5390 1-10-1572-30-9-1573, ls. 9-4-1575; procuratie door Cornelis Cleerhage “raet en rentmeester generael op zyn clerck Symon Fierlants” om rekening te doen; KR 6403 4-10-1608; KR 6409 24-9-1610; KR 6410 10-5-1614.

³²⁶¹ ARAB KR 6329 15-7-1516, 18-8-1516; KR 6411 29-12-1534; KR 6412 30-10-1520.

In de verwarring van het einde van de 16de eeuw lijkt de Rekenkamer aan macht te winnen. Ze geeft in naam van de vorst octrooien af voor het vervreemden van gemene gronden, zoals enkele jaren eerder de Raad van Financiën nog deed en in concurrentie met de Raad van Brabant. In de eerste helft van de 17de eeuw lijkt de raad de verlening van octrooien en andere besognes rondom het vervreemden van de gemene gronden geheel aan zich getrokken te hebben.³²⁶² De Rekenkamer besliste ook over het aflossen van cijnzen, zoals blijkt uit het appointement op een request van Henric Corn. de Crom uit Tilburg omstreeks 1610.³²⁶³ Daarnaast deed zij uitspraak over het verschuiven van cijnsdata, zoals in het geval van die van Oisterwijk die vanaf 1611 hun cijns op het feest van St. Mattheus (21 september) in plaats van op de meer belastende datum van St. Thomas (21 december) mochten betalen.³²⁶⁴ Ook kon de kamer cijnzen kwijtschelden, zoals aan Philips de Waal in 1614.³²⁶⁵ Jan van Thulden, raad-ordinaris in Brabant, had een jaarlijkse vordering, terwijl hij zelf een cijns aan domeinen schuldig was. Hij was gewend om de 5 à 6 jaar deze vorderingen met de rentmeester te verrekenen, totdat de Rekenkamer hiertegen bezwaar maakte.³²⁶⁶

De houtschat mocht zich eveneens in de volle aandacht van de Rekenkamer verheugen. Toen Den Bosch, waarvan de inwoners sinds 1356 bijzondere voorrechten hadden, in 1614 bezwaar maakte tegen de pachtcondities, nam de Rekenkamer de zaak geheel in handen en beloofde de rentmeester dat hij zo snel mogelijk instructies kreeg hoe in deze te handelen.³²⁶⁷ En als de rentmeester dan instructies kreeg, dan waren die ook weer gedetailleerd:

*“Soo vinden wy tseer wel geraten de collatie van de selven houtschat voer desen jaere te laeten doen om seker te weten het innebrengen ende de verpachtinghe tegen den naesten jaere daernaer te disponeren, sult daeromme den collecteur by u ontbieden ende hem doende eedt doen ende borchtochte geven in uwen handen hem instructie subministreren hoe ende wat manieren hij den voirs houdtschat met alle t gene des daeraen cleeft zal invoorderen ende u daarvan rekeninghe doen sonder eenighe partyne vuyt te laeten oft tzyne behoefte te verhouden waervoer wy hem behoirlyckn salaris zullen toeleggen ten waer ghy beter geraten vont hem in plaetse van gagien te laten volgen tproffyt van t schutten van de vreemde beesten santstoppen, waterlaten ende swermen in deel oft int geheel daerover ghy met hem moeght tracteren ende oft de provisionele gecommiteerde tot de voirs collatie nyet en conste vaceren oft dat hy anderssints des ongewillich waer sult yemanden anders in syne plaetse stellen dyen ghy het betrouwt van de directeurs van de lossinge ..”*³²⁶⁸

Ook de koninklijke rechten op de voorpotingen waren een punt van aandacht voor de Rekenkamer, zoals blijkt uit de volgende brief uit 1627 aan de rentmeester van Den Bosch. *“Eersaeme bezundere goede heere ende vriendt, Alzoo byde voorwaerde ende conditien op de verpandinghen van de heerlicheden ende domaynen onder andere gereserveert zyn de boomen enden andere plantagien die in de selve moghen zyn syne ma.t. toebehoorende op de straeten, herbaenen, gemeynten ende andersins sonder dat de pantheeren daeraen eenicg gesach hebben oorsaecke dat wy u syn schryvende ordonneren in den naem ende van wegen zyne ma.t. terstont te doen visiteren in de dorpen van uwen destrictie van nyeuws in verpandinghe gegheven oft aldaer eenighe der voirs boomen gevonden worden ende ons daer van adverteren neffens uwen advise wat men ten meesten proffyte van zyne ma.t. daermede soude moghen doen hyer mede”*. Het werk werd uitgevoerd door een deurwaarder van de Raad van Brabant, die er in het totaal 14 dagen werk aan had. Hij werd bijgestaan door 2 schepenen van Bergeyk die er ook nog eens 10 dagen aan besteedden.³²⁶⁹

Het feit dat vanaf 1467-1468 de pacht van de houtschat en het onderrentmeesterschap weer publiek werd aanbesteed door de rentmeester van de Domeinen, verhinderde de Rekenkamer niet om zelfstandig pachters aan te stellen of om hun termijn te verlengen.³²⁷⁰ Dat gebeurde ook bij de verpachting van vorsterijen aan vorsters.³²⁷¹

³²⁶² ARAB RK 302, f. 26 14-3-1587, f. 47 21-5-1588, f. 339v. 15-4-1595; RK 303, f. 45v. 6-7-1596; RK 304, f. 51v. 22-8-1601, f. 274v. 1-6-1604; RK 306, f. 81 12-9-1611; RK 308, f. 118 6-5-1614, f. 164v. 1614, f. 195 23-6-1614; RK 309, f. 125 29-8-1615, f. 170v. 3-12-1615, f. 221 18-2-1616; RK 320, f. 88 10-12-1625; RK 321, f. 47 29-7-1626; RK 324, f. 2 29-1-1629, f. 7v. 29-1-1629, f. 10v. 29-1-1629; RK 330, f. 15v. 10-3-1626; RK 333, f. 82 27-8-1643; RK 334, f. 25 2-9-1644, f. 110 16-3-1645/ approbatie sd. Ontleend aan Kappelhof 1996a.

³²⁶³ ARAB KR 6410; RK 306, f. 131 16-12-1611; Kappelhof 1996a.

³²⁶⁴ ARAB RK 306, f. 133 16-12-1611; Kappelhof 1996a.

³²⁶⁵ ARAB RK 308, f. 257v. 5-8-1614; Kappelhof 1996a.

³²⁶⁶ ARAB KR 6407 11-3-1638.

³²⁶⁷ ARAB KR 6333 19-8-1614.

³²⁶⁸ ARAB KR 6412 1-9-1618.

³²⁶⁹ ARAB KR 1893-2.

³²⁷⁰ ARAB RK 293, f. 88v. 24-10-1510; RK 295, f. 309v. 13-1-1559; RK 297, f. 172v. 30-9-1567, f. 269v. 29-9-1570; RK 301 f. 21v. 23-9-1574; f. 263v. en f. 316 27-9-1577, f. 265v. en 313v. 16-9-1577; RK 303, f. 21v. 1-4-1596; RK 307, f. 498v. 14-10-1613; RK 308, f. 246 28-

3.2.2.10 Parlement van Mechelen, Grote Raad van Mechelen

Karel de Stoute bracht de juridische bevoegdheden van de door zijn vader gestichte Grote Raad over naar het door hem ingestelde Parlement van Mechelen. Hij kende het parlement de bevoegdheid toe om in eerste instantie kennis te nemen van de belangrijkste en buitengewone aan de hertog en zijn raad voorbehouden zaken, alsmede ook die van door de vorst geëvoeerde zaken. Hij besloot dat de justitieraden van de Landen van Herwaarts Over, waaronder de Raad van Brabant,³²⁷² zouden ressorteren onder dit parlement. Deze maatregel werd na zijn overlijden teruggedraaid.³²⁷³ Er is één verwijzing naar een actie van het parlement met betrekking tot de gemene gronden in de Meierij van Den Bosch bekend, namelijk een uitspraak van door dit college aangewezen scheidslieden in het geschil tussen Bergeyk, Westerhoven en Riethoven ter eenre en Luiksgestel ter andere zijde over het gebruik van de vroente.³²⁷⁴

Na het overlijden van Karel de Stoute werd het Parlement van Mechelen opgeheven en nam de Grote Raad de taken van het parlement over. Philips de Schone splitste bij zijn vertrek naar Spanje in 1504 de Grote Raad op in twee delen: de Grand Conseil Arresté gevestigd te Mechelen en de ambulante Grand Conseil estant lez le Prince. De Raad van Brabant werd opnieuw ondergeschikt aan de hoge rechtspraak van de Grote Raad.³²⁷⁵ Dit duurde tot 1515 of uiterlijk tot 1530 toen de Raad van Brabant zijn oude soevereine status her kreeg, zodat de Grote Raad van Mechelen voor hem niet langer beroepshof was.³²⁷⁶ In de uitgaven van sententiën van de Grote Raad en de Grote Raad van Mechelen werden geen stukken met betrekking tot de gemene gronden in de Meierij van Den Bosch gevonden.³²⁷⁷

3.2.2.11 Ontvanger generaal, rentmeester van Brabant³²⁷⁸

De Brabantse ontvangers droegen tot 30 september 1499 hun saldi of opgeëiste voorschotten af aan de ontvanger generaal of de rentmeester van Brabant. Op de genoemde datum werd het ambt definitief afgeschaft. Eerder was dit onder Karel de Stoute tijdelijk afgeschaft geweest.³²⁷⁹ Behalve superieur van de regionale ontvangers was de rentmeester van Brabant ook zelfstandig actief in de ambtsgebieden van zijn ondergeschikten. In zijn rekening over 1423-1424 boekte hij *“van den dorpen van Aelst ende van Eghenoode in den Kempenen gelegen ontfaen die zy verbuert ende gebruect hadden vermits dat sy sekere gemeynte aengenomen ende aengeveerd hadden die toebehoerende waren dien van Straten ende van Eyndoven gelycken die mit enen vonnisse aengewyst waeren gepoint om die somme van XL beyerschen guldens tstuc gerekent te XVII st valent XXXVL lb”*.³²⁸⁰ In 1432 of 1433 ontving hij 50 klinkaarts³²⁸¹ vanwege het in cijns uitgeven van 25 bunder (circa 33 ha.) van de gemeynt van Lieshout in verband het herstel of vervanging van de oude en vervallen torenloze kerk aldaar.³²⁸² Het jaar daarop volgende ontving hij 250 klinkaarts uit Oisterwijk ook om de gemeynt te verkopen, 700 vlaamse ponden en 50 pond per jaar van de Duitse Orde voor de aankoop van Peelgrond onder Gemert en een boete vanwege het proces van Kerkoerle tegen Zeelst.³²⁸³ In 1435 of 1436 beurde hij 120 pond van Tilburg voor het recht om de boete op illegaal turfsteken en heidemaaien te verhogen van tien stuiver naar twee gulden.³²⁸⁴ Ten slotte kregen Son in 1445 en Erp in 1446 toestemming om delen van hun gemene gronden te verkopen. Van ieder dorp inde de rentmeester 25 schilden.³²⁸⁵

7-1614, f. 279v. 1-9-1614, f. 303 20-9-1614, f. 305 20-9-1614; RK 311, f. 201v. 2-9-1617, f. 212 4-9-1617, f. 217 12-9-1617; RK 313, f. 60 11-5-1619; RK 318, f. 61v. 4-7-1623; RK 324, f. 39 26-4-1629; RK 333, f. 69v. 29-8-1643; Kappelhof 1996a.

³²⁷¹ ARAB RK 293, f. 57v. 11-10-1508, f. 89 17-9-1510; RK 297, f. 204 23-4-1568; RK 301, f. 32 22-10-1574, f. 95 31-8-1575; RK 309, f. 1 2-1-1615; Kappelhof 1996a.

³²⁷² Rompaey 1972, blz. 59, 68-70.

³²⁷³ Gaillard 1898, blz. 50, zie ook eerder onder de hertogelijke raden; Gilissen 1980; Schepper 1980.

³²⁷⁴ Enklaar 1941, blz. 31-33, nr. 14 5-2-1478.

³²⁷⁵ Gaillard 1898, blz. 72; Gilissen 1980, blz. 29-30.

³²⁷⁶ Gilissen 1980, blz. 30, 32; Wijffels 1994, blz. 454.

³²⁷⁷ Smidt 1966; Smidt 1971; Smidt 1979b; Smidt 1985; Smidt 1987; Smidt 1988, passim.

³²⁷⁸ Voor een overzicht zie Aerts 2000.

³²⁷⁹ Aerts 2000, blz. 199.

³²⁸⁰ ARAB RK 2405 1-10-1423-30-9-1424 f. 18v.

³²⁸¹ Gouden munt Gelder 1972, blz. 31, 262, 269.

³²⁸² ARAB RK 2409 24-6-1432-31-12-1433, f. 40v.

³²⁸³ ARAB RK 2410 1-1-1434-31-12-1435, f. 34v., 35, 35v.

³²⁸⁴ ARAB RK 2410 1-1-1436-31-12-1436, f. 41v.

³²⁸⁵ ARAB RK 2413 1-1-1445-31-12-1445, f. 36; RK 2314 1-1-1446-31-12-1446, f. 43. Een schild is een klinkaart.

3.2.2.12 Rentmeester van Den Bosch, rentmeester in de stad en meierij van Den Bosch, raad en rentmeester generaal, hoege rentmeester van Den Bossche, hoechrentmeester int quartier van sHertogenbosche

De kerntaak van de rentmeesters van de domeinen en dus ook die van de rentmeester van Den Bosch bestond uit het ontvangen van alle domaniale opbrengsten van de goederen van de vorst in hun ambt, hun gebied. Cijnzen, renten, tollens etc. vormden belangrijke onderdelen van zijn ontvangst.³²⁸⁶

De rentmeesters wendden zich - aldus Kauch - in beschikkingskwesies in het algemeen tot de Rekenkamer en deden niets zonder hun aanwijzing.³²⁸⁷ Dit is wellicht correct voor de periode die Kauch behandelde, namelijk 1404-1467, maar later hadden de *“lieden van de financiën”* en ten slotte de Raad van Financiën met de thesaurier een minstens even belangrijke rol in het aansturen van de rentmeesters. Zoals hierboven al is aangetoond, bleef de Rekenkamer echter tot in de 17de eeuw financiële beslissingen voor de rentmeester nemen. De ontvangers genoten soms moeilijk te ontdekken voorrechten, omdat zij er nooit melding van maakten in hun rekeningen, nu eens een heerlijk recht, dan weer boetes geïnd bij de uitoefening van hun functie.³²⁸⁸ De rentmeesters van de domeinen van Brabant waren in het grootste deel van de 15de eeuw (1404-1499) rekenplichtig aan zowel de ontvanger generaal van Brabant als aan de Brusselse Rekenkamer.³²⁸⁹

De rentmeesters hadden een uitgebreide rechtsbevoegdheid,³²⁹⁰ waarbij zij een beroep konden doen op de steun van justitiefunctionarissen. Ze hadden jurisdictie over iedere inbreuk op het domaniaal recht.³²⁹¹ De rentmeester van Den Bosch vormde daarbij samen met de mannen van leen een rechtbank die eiste en uitspraak deed in domeinzaken. Daaronder hoorde het vonnis wijzen door de leenmannen in geschillen over de gemene gronden, zoals in 1448 in het geschil tussen Schijndel en Veghel.³²⁹² Eerder al, in 1435, handhaafde de rentmeester van de domeinen van Den Bosch, na vonnis van leenmannen, die van Kerkoerle tegen die van Zeelst in het bezit van de gemeente de Vooraart.³²⁹³ In beide gevallen waren de leenmannen niet vroet en waren zij te hoofde gegaan bij de kanselier en de Raad van Brabant. Het lijkt er op dat deze laatste instelling dit soort geschillen vrij snel aan zich heeft getrokken op grond van zijn recht van evocatie.³²⁹⁴

De rentmeester had een belangrijke rol bij grensbepalingen, tenminste voor zover deze de landsgrenzen niet raakten. Een 15de eeuwse voorbeeld daarvan is de paalscheiding tussen Mierlo en Lierop door de rentmeester van Den Bosch en mannen van leen in 1474.³²⁹⁵ Ook op kleinere schaal moesten grenzen bepaald worden, namelijk bij de privatisering van delen van de gemene gronden. Deze werden met enig ritueel vertoon publiek afgepaald en daarna overgedragen aan de koper: *“affgepaelt naer maniere van doene ende met gewoonlycke solemniteyten de boeten ende bannen daerop geleyt”*.³²⁹⁶ Hoewel de rentmeester in de eerste decennia van de 17de eeuw ook nog wel persoonlijk afpaalde, zoals bijvoorbeeld in 1628 in Heukelom en Middelbeers,³²⁹⁷ machtigde hij veelal lokale functionarissen om de scheiding in zijn naam te doen, zoals in 1627 toen rentmeester Johan van der Leenen *“Goyaert Mathys Goyaertsen schepen der d'Inbancke (sic HV) van Mierde”* machtigde *“omme in mynen naeme als van wegen syn ma. naer voergaende blyckinghe van wittighen vercoope vuyt crachte van syne ma.t.s verleenct octroye gedaen ende van behoorycke proclamatie daegen ende wittighe metinge door eenen geswooren landmeter te doen te bepalen ten overstaen van twee leenmannen, schepenen ende regeederen seeckere sess oft seven vuytfanghen van de gemeynte vercocht op den last van den gewoonlycken chynse ende daerinnen synen ma.ts rechten ende de myne gaede te slaen ende t'ontfanghen naer behoiren”*.³²⁹⁸ Ook medewerkers van de Leen- en Tolkamer werden voor dat doel ingezet. In 1629 moest Francois Fierlants, griffier van de kamer en broer van de overleden rentmeester Marten Fierlants zich verantwoorden voor de kosten die hij gemaakt had voor een paspoort. Paspoort moet in dit geval heel letterlijk worden opgenomen. Zonder dit document kwam men

³²⁸⁶ Kauch 1933, blz. 267, 270-272.

³²⁸⁷ Kauch 1933, blz. 268, 270.

³²⁸⁸ Kauch 1933, blz. 254.

³²⁸⁹ Kauch 1933, blz. 267.

³²⁹⁰ Vergelijk Martens 1954, blz. 493-496.

³²⁹¹ Kauch 1933, blz. 273.

³²⁹² Enklaar 1941, blz. 207-211, nr. 111 23-1-1448.

³²⁹³ Enklaar 1941, blz. 279-282, nr. 136 26-5-1435.

³²⁹⁴ Er zijn mij tot 1648 geen voorbeelden bekend van latere (na 1448) uitspraken door leenmannen in dergelijke geschillen.

³²⁹⁵ Enklaar 1941, blz. 68-72, nr. 39 23-3-1474.

³²⁹⁶ ARAB KR 6407 28-4-1625.

³²⁹⁷ ARAB KR 1893-2 10-4-1628; KR 6407 13-4-1628.

³²⁹⁸ ARAB KR 1893-2 1-6-1627, zie verder in deze bundel 19-3-1627(Oostelbeers), 29-5-1627 (Erp).

niet langs de weg- en vooral de incidentele controles door soldaten en was men in feite vogelvrij in het gebied waar een vijand zo maar kon verschijnen. Francois had dit paspoort nodig om

*“deselve ten platten landen van den quartiere van sHertogenbossche te mogen gebruycken in verscheyden occurrementen soo van affpalingen van gemeynten, informacien ende andere saecken ten dienste van zyne ma.t. de voors officie aengaende. Welcke passepoirte deser verthoonder alsdoen nyet en heeft connen becomen dan zynde deselve hem naderhant door assistentie van zyn schoonbroeder in Den Hage met groote moeyten vergunt..”*³²⁹⁹

Naast omkoping van functionarissen waren relaties in het kamp van de vijand dus essentieel voor het vervullen van dit soort formaliteiten, maar dit terzijde.

De rentmeester van Den Bosch verleende in 1473 pootrecht aan Oost- en Middelbeers *“bij ordonnantie, raade ende advise mijnen heeren den heere van der caamere van den reekeninge te Brussel”*.³³⁰⁰ De rentmeesters verpachtten tevens de houtschatten en onderrentmeesterschappen en vanaf het einde van de 16de eeuw ook de novale tienden.³³⁰¹

Behalve hun bevoegdheden hadden de rentmeesters ook verplichtingen. Eén van de belangrijkste daarvan was het overleggen van een sluitende rekening. Als de rentmeester zijn cijzen en pachten niet kon innen, moest hij zelf het verschil aanvullen. Dat kon leiden tot scherpe belangentegenstellingen met degenen aan wie hij de activiteiten had uitbesteed of verpacht, zoals de onderrentmeester en pachter van de houtschat. Simon Fierlants bedreigde Jan Willems van de Camp, die al 40 jaar pachter van de houtschat van Oisterwijk was, dat hij hem *“rigoreuselyck wilde bedwingen”* tot betalen als hij niet zou *“procureren ordinantie tot zyns rentmrs ontlastinge”*. De pachter en zijn vrouw waren gevangen geweest, vee, graan en huizen waren verloren gegaan voordat de ongelukkige pachter een koninklijke kwijtschelding kon vertonen die de rentmeester voor de Rekenkamer zou ontlasten.³³⁰² Het was gebruikelijk dat de rentmeester borgen of onderpanden stelde voor het voldoen van zijn rekening. De erven van de dochter van Cornelis Dicbier, rentmeester van 1504 tot 1515, hadden daar in 1559 nog last van. Thomase, deze dochter van Cornelis Dicbier, had voor 1559 maar 300 van de 1900 achterstallige ponden afgelost. Er was een betalingsregeling om gedurende 65 jaar jaarlijks 24 pond te betalen, maar voor de erven werd dat te gecompliceerd, waardoor er in 1559 een nieuwe regeling kwam. Deze hield in dat de gehele resterende schuld alsnog in termijnen betaald zou moeten worden.³³⁰³ De rentmeester werd ook wel ingezet als een direct instrument van de hertog, bijvoorbeeld bij het innen van achterstallige cijzen naar aanleiding van de rastamenten van Philips de Goede.³³⁰⁴ Anderzijds fungeerde hij ook als betaalmeester van de hertog waarbij derden zonder directe relatie met het Meierijse domein uit de inkomsten van dat domein werden betaald of voldaan, zoals bijvoorbeeld pensioenen.³³⁰⁵

Onder het bestuur van Karel de Stoute was de ontvangerij generaal tijdelijk afgeschaft geweest en hadden de ontvangers van Brussel, Leuven, Antwerpen en Den Bosch deze tijdelijk waargenomen. Zij werden ontvangers generaal genoemd. Hendrik Ceelen, rentmeester van Den Bosch in deze periode, noemde zichzelf ook *“raed mijns genedigs heeren 's hertogen van Bourgoignen en van Brabant”*.³³⁰⁶ Deze maatregel werd bij het aantreden van Maria van Bourgondië ongedaan gemaakt; taken en bevoegdheden van deze regionale rentmeesters werden weer beperkt. Maar na het definitief afschaffen van de ontvangerij generaal en het ambt van rentmeester van Brabant in 1499 werden deze taken definitief overgenomen door de rentmeesters van deze vier steden, dus waaronder die van de Meierij van Den Bosch.³³⁰⁷ De Bossche rentmeester ging ook de kwalificatie ‘raad’ voeren. De Brabantse rentmeesters uit de tweede helft van de 14de en ook in het eerste deel van de 15de eeuw waren ook de facto raden van de hertog.³³⁰⁸ Voor de regionale ontvangers was dit slechts een overerfde titel, die zeker in de eerste decennia van de 16de eeuw niet consequent gevoerd werd. Zij adviseerden uiteraard de vorst of zijn instellingen,³³⁰⁹ maar stonden - in

³²⁹⁹ ARAB KR 1893-2 21-4-1629, feitelijke afpaling door Fierlants was te Esch 12-1-1629.

³³⁰⁰ Enklaar 1941, blz. 21-23, nr. 10 31-10-1473.

³³⁰¹ ARAB RK 5234-5458.

³³⁰² ARAB KR 1893-5 18-9-1593.

³³⁰³ ARAB RK 645, f. 109v. (382v., 363v.) 10-10-1559.

³³⁰⁴ Enklaar 1941, blz. 93-94, nr. 50 2-12-1466, blz. 114, nr. 66 21-4-1464.

³³⁰⁵ ARAB KR 6408 *“Peter van der Ameyden een half jaar pensie van 2 st per dag 28-1-1556, Peter Anthonis van der Ameyde was aleer chevaucheur ofte bode ordinaris van der curye des k.m.t 26-1-1557 styl van Luik, Lambert Back onlanx archier der k.m.t. woont Turnhout lyfpensie van 4 st per dag 3-10-1556”*.

³³⁰⁶ Enklaar 1941, blz. 21-23, nr. 10 31-10-1473.

³³⁰⁷ Aerts 2000, blz. 199.

³³⁰⁸ Uyttebrouck 1975, dl. 2, passim.

³³⁰⁹ Zie bijvoorbeeld Panken 1900, blz.230-232.

tegenstelling tot hun illustere voorgangers - niet in zijn schaduw. Henrick van der Molen, die in 1525 de belangen van zijn overleden vader Victor waarnam, noemde zich net als zijn vader eenvoudig “rentmeester”.³³¹⁰ Goyart van Eyck, de opvolger van Victor van der Moelen tooide zich met titels als “hoege rentmeester van Den Bossche, rentmr onder alder genadichste heere des keyzers, deser tyt rentmr zhu des Hertzoegenbusch”.³³¹¹ Diens opvolger Jan Backx tooide zich soms met de titels “conseillier diceluy sr et son receveur de Brabant” en “conseillier de lempereur et son rentmr gnal. de Brabant au quartier de Bosleduc”,³³¹² maar in andere stukken noemt hij zich slechts “rentmeester”.³³¹³ Het “bureau des finances” in Brussel betitelde hem slechts als “receveur gnl de Brabant au quartier de Boisleduc”³³¹⁴ en de Rekenkamer hield het bij “den eerbaeren onsen bezunderen geminden vrient Janne Bax rentmr van der Domeynen van Brabant int quartier van Tshertogenbossche”.³³¹⁵ Zoon Symon deed het een keer met “oyck raedt ende rentmr ons heere” en noemde zich in eenvoudige administratie alleen maar rentmeester.³³¹⁶ Anthonie van der Straten werd door ‘Brussel’ wisselend als “receveur general de Brabant au quartier de boisleduc” en ‘ontvanger’ aangeschreven. Hij betitelde zichzelf als “raedt ende rentmr ons heeren”.³³¹⁷ Vanaf Cornelis Cleerhage lijken de rentmeesters zich consequent te tooien met de titel raad en rentmeester generaal.³³¹⁸ Maar nog in 1602 wordt Marten Fierlants door de rekenkamer alleen met rentmeester generaal aangeduid.³³¹⁹ Het lijkt erop dat de rentmeesters zich de titel raad eigenmachtig hebben aangemeten en dat de rekenkamer dat nog lange tijd heeft trachten te negeren.

De rentmeesters werden geacht “*ter naester plaetse van zyne officie*” te resideren.³³²⁰ Van sommige rentmeesters kan vermoed worden dat zij zich niet aan deze regel hielden. Zo had Lambert van Gameren een woning in Brussel, waar hij kort voor zijn dood testeerde,³³²¹ en een substituut in Den Bosch.³³²² Cornelis Cleerhagen verwierf weliswaar tenminste enig onroerend goed in Den Bosch,³³²³ maar was lang verbonden aan het hof in Brussel³³²⁴ en zijn taken in de Meierij werden 10 jaar lang waargenomen door de gecommiteerde rentmeester Cornelis de Backer van Ophem.³³²⁵ De rentmeester hield kantoor aan huis. Voor Symon Fierlants bijvoorbeeld was dat De Blauwen Leeuw in de Vughterstraat.³³²⁶ De burens van de rentmeesters zullen niet altijd blij zijn geweest met hun activiteiten. Zo behoorde ook de zorg voor de zwanen die in de wateren in en om Den Bosch zwommen tot de rentmeesterlijke taken. In de barre winter van 1513-1514 vonden 39 zwanen gedurende 18 weken onderdak op het erf van rentmeester Cornelis Dichier aan de Oude Dieze in Den Bosch.³³²⁷ Dit zal niet onopgemerkt aan de burens voorbij zijn gegaan. De burens zal het evenmin ontgaan zijn dat er in 1629 iets bijzonders aan de hand was in het huis van rentmeester Van der Leene. Deze was namelijk kort voor het begin van het beleg van Den Bosch naar Brussel geroepen om rekening te doen. Tijdens zijn verblijf in Brussel werd de stad afgesloten en viel vervolgens op 17 september 1629 en “*die voors stadt was gecommen in de slavernye van den rebelle van syne ma.t.*”. De nieuwe machthebbers waren uiteraard geïnteresseerd in het bedrijf van de rentmeester en bij Cathelyne Crackaert, de vrouw van de rentmeester,³³²⁸ werd de administratie opgeëist. De cijnsboeken waarin de verschillende verplichtingen aan de domeinen systematisch opgenomen waren, maakten daar een belangrijk onderdeel van uit. Cathelyne gaf echter niet toe en stuurde een ijlboode naar Brussel. De heren van de financiën daar stonden uiteindelijk toe dat de zogenaamde binnenboeken, waarin de cijnsen binnen Den Bosch opgenomen waren en het “*rouboeck*” waarin cijnsen voor molens, visserijen, eendenkooien, maar ook voor uitgegeven gemene gronden stonden beschreven, werden uitgeleverd aan “*de vyandt*”. Tot het zover was, had de nieuwe

³³¹⁰ ARAB KR 1893-5bis 13-9-1525; KR 6409 24-4-1524.

³³¹¹ ARAB KR 1893-5bis, dinsdag na martini 1526, 9-2-1527, 18-6-1527.

³³¹² ARAB KR 1893-5bis circa 1531; KR 6823 12-4-1540 voor pasen.

³³¹³ ARAB KR 6407 1539.

³³¹⁴ ARAB KR 6411 12-2-1534.

³³¹⁵ ARAB KR 6411 29-12-1534.

³³¹⁶ ARAB KR 6342 28-1-1544.

³³¹⁷ ARAB KR 6339 6-2-1522; KR 6410 10-2-1553, 24-4-1553.

³³¹⁸ ARAB KR 6339 7-5-1573; KR 7013 1588; KR 7414 6-10-1598.

³³¹⁹ ARAB KR 6411 4-10-1602.

³³²⁰ ARAB RK 5445 1-10-1629-30-9-1630, f. 346v.

³³²¹ ARAB KR 6333.

³³²² ARAB KR 6408 7-10-1559: “*mr Dominicus van de Nieuwenhuys stadthoudere van Lambrecht van Gammer sal*”.

³³²³ SADB AA Den Bosch 1427 Stadsrekening 1575-1576, 9-3-1576.

³³²⁴ ARAB RK 365, f. 45: “*sur ce que de la part de Corneille Cleerhaghen a este remonstre a son ex.e comme pour ses loings et bons services parci devant faiz tant a feu de tres haulte memoire lempereur Charles en estat de premier clerq du bureau de son ostel comme depuis a sa ma.te royalle par lespace de seize ans en lestat de pannetier...*”

³³²⁵ ARAB RK 5377 1-10-1559-30-9-1560 tot en met RK 5387 1-10-1569-30-9-1570; KR 7032: kwitanties voor Cornelis de Becker alias van Ophem gecommiteerde tot de ontvang of rentmr. van de domeynen; vergelijk Gachart 1845, blz. 76.

³³²⁶ ARAB KR 1893-5 21-9-1593.

³³²⁷ Vera 1999a, zie ook ARAB RK 645, f. 109v. (382v., 363v.) 10-10-1559.

³³²⁸ Goffin 1950, blz. 22.

machthebber de woning “in arreste doen houden ende laeten bewaeren nacht ende dach met twee dienaren van den hoogen schouteth”. Uiteindelijk kon Cathelyne met de rest van de cijnsboeken en haar meubels ongehinderd de stad verlaten en per kar naar Antwerpen reizen.³³²⁹ Na de vrede van Munster in 1648 zou de Staatse rentmeester van de domeinen in de Meierij van Den Bosch naar Antwerpen en Brussel moeten gaan om kopieën van de cijnsboeken te verwerven.³³³⁰

Na de val van Den Bosch in 1629 resideerde de rentmeester aanvankelijk in Antwerpen³³³¹ en vervolgens in Breda “aan de Veemerct tegenover de Dry Coningen”.³³³² Na de verovering van Breda door Frederik Hendrik in 1637 had de rentmeester weer zitting in Antwerpen,³³³³ in 1646 in de “Roodestraet”.³³³⁴

³³²⁹ ARAB RK 5445 1-10-1629-30-9-1630 f. 347v.: “Den rendant stelt alhier voor avertissement de groote excessie onkosten by hem gesupporteert ende geleden tsedert den XXV april XVicXXIX als wanneer hy vuyt S'hertogenbosch ontboden om syne rekeninge tot Brussel t doen alwaer hy is gecomen tot synen coste ende alsoe die voors stadt op ten iersten mey daernaer is van de vyandt beleert geweest ende op ten XVII septembris veroverd ende gewonnen is is den rendant ghenootsaect geweest hem tot Brussel buyten syn huysshouden te logeren in herbergen tot grooten coste ten anderen alsoo die voors stadt was gecommen in de slavernye van den rebelle van syne ma.t. soo hebben den staten van aldaer in arreste doen houden ende laeten bewaeren nacht ende dach met twee dienaren van den hoogen schouteth die welcke sy moesten boven hennen cost noch dagelycx betaalen elck XXVI s dat tottet tyt toe sy soude overgelevert hebben die boecken ende registeren van den ontfanck van de domeynen van de stadt ende meyerye raeckende maer alsoo des rendants huysvrouw daer van egeenen last oft consent en hadde tselve te doen heeft terstont eenen expressen naer Brussel aenden rendant gesonden met advertissement van tgene haer aldaer passeerde tot welcke eynde den rendant gepresenteert heeft diverse requesten aen haere hoocheyt ende de heeren van den financien waer op ten lesten is geordonneert dat den rendant soude overleveren die binnenboecken van de stadt met het rouboeck die welcke met eenen expressen syn gesonden geweest waer naer des rendants huysvrouw is gerelaxeert ende ontslagen geweest ende alsdan versocht aende prince van Orangien om te hebben een schip ende licentie om haere meubels te mogen naer Antwerpen transporteren dwelck haer geconsenteert is op haeren cost boven noch die onkosten van haer mettet huysgesin tot Antwerpen mette kerre te comen met noch dat den rendant acht maenden heeft genootsaect geweest in twee plaetsen tot synen grooten cost huys te houden allen dwelck geconsidereert bidt de rendant uw eerw ende ed hem gelieven te passeren voor alles ten minsten de somme van een duysent gulden ghemerct dese onkosten syn geschiet in dienst van syne ma.t. “. De rekenkamer zette hier zonder commentaar een haal door. Bij een niet gespecificeerde portopost had de kamer reeds gesteld dat de rendant de kosten moest specificeren. Van de andere zijde: “extract uyt de resolutien van de edele mog heeren raden van staete der Vereenigde Nederlanden. Donderdag den 13 january 1633. Op de requeste van den rentmeester Andries de Fresne daer by hy vertoont dat hy nae de reductie van de stad 's Bossche alle devoiren gedaen hebbende om te koomen tot de kennisse van de parthyen van domeynen die buyten staen te ontfangen, noyt daer toe heeft kunnen geraeken vermits den geweene rentmeester van 's conings van Spagnen weegen met alle de buyten boeken is doorgedaen die hy noch dagelycx invordert en sigh daer door nog in possessie van den ontfangh houdt versoekende derhalven dat den raad hem gelieven te verleenen brieven van terriere daer by gelast werde een yegelyck die iet wes aen de domeynen buyten gelden binnen ses weeken naer de publicatie het selve aen te brengen op de verbeurte van het goed daer uyt sy het selve gelden, waer door hy suppliant apparenteluck sal kunnen geraeken tot den vollen ontfang van de domeynen ende de rentiers ook eenmaal weder tot het gebot van haer renten op deselve domeynen gehypothequeert (BHIC CS 1 f. 183)”.

³³³⁰ ARAB KR 6409 13-7-1648; brief aan Pauwels van Leemputte van de rekenkamer: Eersame bsondere goede heere ende vrient Alzoo (onder andere) by het tractaet van peys tusschen den coninck van Spaegnien ende de staeten van de Vereenichde Nederlanden nu onlanck vercondicht besproken is dat de Meyerye van s'Hertogenbosche aen hun zal blyven end dat sylieden apperentlyck ter oirsaecken van dyen u zullen comen affysschen alle de cheynsboecken van de vors quartiere onder u berustende ende dat men (achtervolghens den inhoud van het voers tractaet) t selve aen hun nyet en zal connen weygeren zoo versoecken wy u end nyettemin in den naem ende van weghe zyn ma.t. bevelen (indyen ghy op dat stuck aengesproken wordt van weghe de voers staeten van Hollant aleer de voers cheynsboecken te laten volghen) daerop te versoecken onse ordre ende te houden (soo vele alst mogelyck sal wesen) besondere goede aanteeckeninge der selver by additie van uwe manualen van de leste herbrengers van de cheynsgelders ende vande gronden van dyen oft landen daer op die beseth staen ende de voers aanteeckeninge met uwe manualen terstont daernaer over te seynden in dese camere om in de zelve alhier te bewaeren voor alle t gene datter soude mogen overcomen in tyden ende wylen (de noot synde) ende dat met die stillicheyt ende discretie gelyck ghy daerover met onsen medebroeder den heere rekenme de Haen gesproken hebt ende men sal uwe deboiren ende schryften gerne redelyckerwys doen betaalen naer behooren ende daeromme en sult des te doen nyet blyven in gebreke hiermede. Eersame besondere goede heere ende vrient Godt den heere zy met u vuyt Brusselle ten bureele van den voers camere den XIIIIden july 1648 w.g. Verlysen; Eersame besondere goede heere ende vrient Gesien ende overlesen hebbende het advys by u gegeven op de rechte van Ghysbert Pieck van Tienhoven Raedt en rentmr gnael van de domeynen int quartier van s'Hertogenbosssche van wegen de heeren staeten gnael der vereenichde nederlanden hebben goetgevonden den bode ordinaris deser camere u expresselyck toe te seynden ende t ordonneren in den naeme ende van wege zyne ma.t. metten eersten met hem herwaerts over te comen ende mede te brenghe alle de documenten registeren van de cheynsen ende bescheede die onder u mogen berusten raeckende de voers domeynen mitsgaders de copye van de ligghers diemen u over eenighen tyt belast heeft te maecken om t samen te confereren ende dien wat stucken oft copyen dat men achtervolghens u voirs advys aen de voern Pieck soude mogen leveren ende de welcke men soude moghen behouden tot dienste van zyne voorschreven ma.t. hiermede. Eersamen, besondere goede heere ende vrient den heere zy met u vuyt Brusselle ten bureel van voers camer den XIIIIden july 1649; BHIC RRG 1, f. 56 11-3-1649, f. 70v. 27-7-1649. Zie ook hoofdstuk 2. Vergelijk ook Beermann 1940, blz. 10.

³³³¹ ARAB RK 5445 1-10-1629-30-9-1630 f. 346v.: “item desen rendant om te achtervolghen de brieven van myne heere van de financien in date XXVIII juny XVicXXX ondertekent Vlemincx heeft hem getransporteert van Gent plaetse synder residentie tot Antwerpen om aldaer te verpachten syne ma.t.s. novalie thienden in den quartiere van Den Bossche voerden oist- en de gewasse tyde deser rekeninge ende in confirmiteyt der selver die biljetten dienende tot verpachtinge in den quartiere voors vuyt gesonden ende daernaer de selve met interventie van leenmannen verpacht als blyckt bij de verpachtcedulle hiernaer fol IIIcLXIII overgegeven hebbende daerom gevaceert soo int gaen wederkeeren ende vuytseynder der voors biljetten in twelf dagen LXII g.”. Doorghaald door de rekenkamer: “alsoo den rendant most resideren ter naester plaetse van zyne officie soo can syne ma.t niet gehouden wesen in dese vacatien van Gendt tot Antwerpen te comen en van daer te keeren naer Gendt”.

³³³² ARAB KR 6407 11-11-1635 en 5-7-1636, cijnznen betalen in Breda in 1636; KR 7033 25-9-1634; Goffin 1950, blz. 23; Beermann 1940, blz. 10.

³³³³ Goffin 1950, blz. 22; Beermann 1940, blz. 10, 80.

³³³⁴ ARAB KR 6409 14-9/26-9-1646, 14/30-9-1646.

Volgens Van Cauwenberghe werd bij de aanstelling van een rentmeester om eventuele partijdigheid en misbruiken te voorkomen de bijkomende eis gesteld dat de kandidaat-ambtenaar niet geboortig was uit zijn toekomstige standplaats. Vooral bij eerste benoemingen speelde dit een grote rol, daarna, bij de verplaatsingen minder.³³³⁵ Volgens Kerremans mocht de baljuw in Vlaanderen niet afkomstig zijn uit het baljuwschap dat hij bestuurdde, geen enkele verwant mocht daar goederen of inkomsten bezitten. Dergelijke voorwaarden werden volgens hem niet aan de Brabantse 'justiciers' gesteld. Integendeel, uit het onderstaande schema blijkt niet alleen een sterke relatie met Den Bosch maar ook een sterke onderlinge verwantschap en verwevenheid tussen opeenvolgende rentmeesters.

1. Gerard Goyarts van Eyck.³³³⁶ Zijn zoon bij een onbekende vrouw:

- a. Goyart huwde Heylwich Henrick Ghysels, dochter van Henrick Ghyselbertus Dirck Ghysels en Elisabeth van Stiphout Jacobs, waaruit:
  - 1. Jasper van Eyck was *en rentmeester van de domeinen van Grave en het land van Cuijk (1550-1558) en rentmeester en ontvanger van de prins van Oranje in het kwartier van Hoge Zwaluwe (1562)*.³³³⁷ Hij was gehuwd met Barbara van den Stadeacker, dochter van Joseph Henrickszn van den Stadeacker bij Yckene Mathys Brugmans. Uit dit huwelijk:
    - a. Goyart, *ontvanger generaal van de Staten van Brabant in het kwartier van Den Bosch, rentmeester van contributien en commissaris van de monsteringen*. Hij is in 1576 getrouwd Heylwich Bacx, in 1631 Heylwich Broch genoemd.³³³⁸ Uit dit huwelijk onder andere:
      - 1. Catharina huwde Maarten Fierlants.

Hij was gehuwd met Maria de Borchgrave dochter van Rycold de Borchgrave en Luytgardis Petrus Udemans van Bruheze. Uit dit huwelijk:

- b. Goyart van Eyck, *rentmeester van de domeinen van Den Bosch*. Hij was gehuwd met Mechtelt Hals, dochter van Herbert Roelofs Hals en Eva van Mulsel. Uit dit huwelijk o.a.:
  - 1. Roelof van Eyck, heer van Blaarthem, etc. Hij was gehuwd met Heylwich van Berckel. Uit dit huwelijk:
    - a. Goyart, heer van Zeelst. Hij was gehuwd met Elisabeth Proening van Deventher, dochter van Jacob Proenings van Deventer en Barbara Bacx, waaruit onder andere:
      - 1. Mechtelt. Zij was gehuwd met Nicolaas van Oudheusden, *rentmeester van het land van Heusden*.

2. Simon Bacx overleden voor 4 januari 1500.³³³⁹ Mogelijk was er verwantschap met de *domaniale rentmeester* Victor van der Moelen (de Molendino 1515-1524) die waarschijnlijk even als hij uit Herentals kwam en die hij in verschillende functies opvolgde. Zijn zoon bij een onbekende vrouw:

- a. Jan, klerk ter stadssecretarij Den Bosch, notaris, rentmeester OLVbroederschap, rentmeester graaf van de Marck, rentmeester diverse geestelijke instellingen en *rentmeester van de hertogelijke domeinen* Den Bosch 1529-1544, geboren te Herenthals. Hij huwde Heylwich van den Hoeve, dochter van Wouter Jans van den Hoeve en Johanna Pynappel. Uit dit huwelijk o.a:
  - 1. Jacob Bacx, *rentmeester van de Staten van Brabant circa 1540-1572*.³³⁴⁰ Hij was gehuwd met Anna Hack dochter van Jan Goossenszn Hack en Agatha Marcelis Marcelis van den Eeckaert. Uit dit huwelijk:
    - a. Simon Bacx, *rentmeester van de Staten vanaf 1572*, overleden te Antwerpen in het jaar 1579. Hij was gehuwd met Anna van Gameren.
  - b. Heylwich Bacx. Zij is in 1576 getrouwd met Goyart van Eyck. Uit dit huwelijk oa:
    - 1. Catharina huwde Marten Fierlants, *rentmeester van de domeinen in de Meierij van Den Bosch*.
    - 2. Barbara Bacx, Zij was gehuwd met Jacob Gerards Proening van Deventher. Uit dit huwelijk:
      - a. Elisabeth. Zij was gehuwd met Goyart van Eyck.

³³³⁵ Cauwenberghe 1982, blz. 220-221.

³³³⁶ Ysselt 1918.

³³³⁷ ARAB RK 5521-1522; Ysselt 1910, dl. 2, blz. 475-478.

³³³⁸ SADB RA Den Bosch 1546, f. 290 28-5-1631. Daar genoemd: Jasper van Eijck drossaert van het land van Heusden, Jacob van Eijck, Carharina en Anna, RA Den Bosch 1449, f. 241v. 23-6-1637 Gasper van Eijck drossaert en dijkgraaf van stad en land van Heusden, mede q.q. voor Jacob en Anna zijn broer en zuster voor 4/5 en Jacob Fierlands voor hemzelf en q.q. voor heer Matthias canonick van Conde en Pauwels Roeloff Fierlants zijn broers, Adriaan Vos * Maria Anna Fierlants, Johan Baptista Fierlants, approbatie erfdeling van goederen Yda en Heylwich van Eyck resp. hun tante en oudtante voor notaris Thomas van Turnhout; zie ook RA Den Bosch 1549, f. 323 2-9-1637; verder vriendelijke mededeling Leo Adriaenssen onder verwijzing naar oa.: SLHA RAHeusden 594 18-10-1581; NH Gemeente Heusden 18 (lidmatenregister); NA Heusden 3995 nr. 5 4-2-1623; Japikse Resolutien VI 559 16-1-1589.

³³³⁹ Bichelaer 1998, bijlage 1 nr. 27 voor de familie Bacx.

³³⁴⁰ Vriendelijke mededeling Leo Adriaenssen onder verwijzing naar SADB OSA 210.

3. Symon, griffier van Den Bosch, notaris en *rentmeester van de domeinen van Brabant 1544-1549*, overleden op 7 mei 1549.
4. Catharina. Zij was gehuwd met Joost van Ouwen, geboren omstreeks 1514-1515 zoon van Joost Jans van Ouwen, schepen van Den Bosch en Elisabeth Spycker dochter van Jacob Spycker en Weyndelmoet Claes. Dochter Sara was gehuwd met Geerling van den Leemputte, broer van rentmeester Pauwels van den Leemputte. Met de familie Van Ouwen bestond nog een andere relatie. Johanna van Ouwen gehuwd met Jan Pelgroms, *raad en rentmeester generaal van Den Bosch 1557-1558*, die tijdens zijn bewind aan de pest overleed.³³⁴¹ Zij huwde daarna de (*gecommitteerde*) *rentmeester van de domeinen* van Den Bosch Cornelis de Backer van Ophem (1559-1579). In 1610 is sprake van Weyndert van Ouwen weduwe Cornelis de Backere *rentmeester van de domeinen*, “moeye”, dat wil zeggen tante van Sara van Ouwen.³³⁴² Men zal ergens de namen verwisseld hebben. De naam Weyndelmoet zat (zie hierboven) in de familie en in haar testament begunstigde zij onder andere Weyndel haar zustersdochter.³³⁴³ Cornelis de Backere van Ophem overleed tijdens de Keulse vredeshandel.³³⁴⁴ Hij had geen wettig nageslacht, maar wel een natuurlijke zoon Peter, die het tot *secretaris* van de Grote Raad van Mechelen bracht. Ook hij werd ingezet voor het doen van rekening voor *rentmeester* Marten Fierlants.³³⁴⁵
3. Arnd Jans van Gameren, lakenverver in Den Bosch.³³⁴⁶ Hij kocht in 1511 De Ketel, later De Grote Ketel in de Verwerstraat. Hij huwde in eerste echt Geertruyt Herman Collarts. Kind (onder andere):³³⁴⁷
  - a. Mary van Gameren. Zij was gehuwd met Dominicus van den Nieuwenhuysen, *secretaris* van Weelde en *meier* van Ravels, zoon van Goert Bartholomeus van den Nieuwenhuysen, *secretaris en meier* van Ravels, en Yken Jans van Gorop. Dominicus was onder andere gemachtigde en stadhouder van *rentmeester* Lambert van Gameren.³³⁴⁸ Dit was zijn tweede huwelijk. Uit het eerste huwelijk met Lucia Geverts dochter van Hubrecht Geverts alias Brusseler en Margaretha de Cock van Opijnen. Kind:
    1. Yda van den Nieuwenhuysen. Zij was gehuwd met Pauwels van den Leemputte,³³⁴⁹ *rentmeester van de domeinen van Heusden*, zoon van Henrick van den Leemputte en Hadewyck Jan Geex. Sara Joost van Ouwen was een schoonzuster van Pauwels. Uit dit huwelijk:
      - a. Dominicus van den Leemputte, geboren op 29 augustus 1582, *ontvanger van de licenten te Vught*. Hij was gehuwd met Maria van de Kerckhoff, overleden op 20 oktober 1632, dochter van Gerard van de Kerckhoff en Adriana van Grave. Uit dit huwelijk onder andere:
        1. Maria van den Leemputte, gedoopt op 7 september 1614, overleden op 29 november 1640. Zij is op 9 juni 1640 voor schepenen van Den Bosch getrouwd en eerder, namelijk op 14 februari 1640 te Antwerpen voor de kerk met Wilhelmus Siermans, *raad en rekenmeester van de rekenkamer te Brussel*, wonende te Vught.
        2. Paul van den Leemputte, laatste Spaanse *raad en rentmeester generaal van Den Bosch (1639-1648)*, raadsheer in de Raad van Brabant en schepen van Breda. Hij trouwde te Antwerpen op 14 februari 1654 voor de kerk met Marie van Cortbemde, dochter van Baltasar van Cortbemde en Clara van Parys.

³³⁴¹ ARAB KR 6335.

³³⁴² ARAB KR 6329 6-8-1610.

³³⁴³ ARAB KR 6338; KR 6411 12-10-1600, extract testament voor notaris Nagelmaker 4-1-1594.

³³⁴⁴ ARAB KR 1893-5 30-10-1592 request van Johanna van Ouwen weduwe Cornelis de Backer alias van Ophem in zijn leven gecommitteerd rentmeester van de domeinen... “*in consideratie van de goede ende getrouwe diensten die wylen haer voirs man zyne ma.t. gedaen hadde ende daer in vele geleden mits de pacificatie van Gendt dat de rebellen wederkeerden alsoo dattet hem de doot gecauseert hadde*”; KR 6411 Extract uit testament Cornelis de Backere alias van Ophem by hem besloten tot “*Coelen gemaect*” 19-5-1579 “*ten iersten alsoe de natuer uyteyscht dat wy sorgh moeten draegen voer onse kynderen ende nademael tegenwoordich egheene in het leven syn die van my in echtelycken state wettelyck geboren syn dan alleen eenen natuerlyken soone soo vermaent my myn conscientie dat ick vuyt die minne godts dien selven tot troost ende solaes met een aenpaert van myn goet gedachtich sy te weten dat ick hem besorghe met een jaerlycx renthe van ses en dertich carolus gulden siaers verschynende op de domeynen van sHertogenbosch op st Jansmisse alle jaers te ontvangen*”, geopend 2-6-1579 te Keulen (NB in presentie van Jan van Duytsch op de Houtsrugge, de eigenaar van het huis waar hij verbleef en door de notaris die dit besloten testament op de dag van vervaardiging passeerde en attesteerde), extract dd 19-2-1590.

³³⁴⁵ ARAB KR 6411 1600, 1602; KR 6660 1637; KR 6661 11-8-1605.

³³⁴⁶ BHIC CA 56, waarin o.a een waarschijnlijk zeer geflatteerde stamboom, die als vader van Arnt alias Arthus van Gameren een zekere Jan van Gameren gezegd van Herwijnen raad en rekenmeester van Brabant aanwijst.

³³⁴⁷ BHIC, website, verwijzing naar charters van akten voor schepenen van Den Bosch 20-2-1511, 25-6-1511, 3-7-1512, 28-4-1530, 22-6-1530; SADB RA Den Bosch 1310, f. 151 22-5-1529 (met dank aan Leo Adriaenssen); RA Den Bosch 1842, f. 717 4-9-1559.

³³⁴⁸ ARAB KR 6408: “*Dominicus van den Nieuwenhuys gecommitteerde wylen Lambrechts van Gameren in leven rentmr in t quartier van tsHertogenbosch*” 22-5-1559; “*Jan van Tsevel/Tsenel schouteth van Bocxtel ende onlanx archier der k.ma.t. 4 st lyfpensie per dag*” kwitantie ten behoeve van “*Dominicus van de Nieuwenhuysse gecommitteert wylen Lambrechts van Gameren*” 13-9-1559, “*Lambert Back te Turnhout onlanx archier 4 st p lyfpensie ontvangen van mr Dominicus van de Nieuwenhuys stadthoudere van Lambrecht van Gammer sal.*” 7-10-1559; RK 295, f. 309v. 13-1-1559 verpachting van de houtschat in Oisterwijk, Vught, Helvoirt en Esch aan Lambrecht van Gameren of zijn gemachtigde Dominicus van den Nieuwenhuys. 3 jaar f 90 p.j.

³³⁴⁹ Aarts 1984; Adriaenssen 1988, blz. 179-188.

- b. Margriet van den Leemputte. Zij was gehuwd met Guiliam Maes, *eerste deurwaarder ordinaris Raad van Brabant*.
  - c. Mayke van den Leemputte Zij is getrouwd op 15 mei 1584 voor de kerk met Henrick van der Clusen, kastelein van Turnhout en Herlaer, schout van Turnhout.
  - d. Hendrik van den Leemputte, o.a. raadsheer en *ontvanger generaal* te Kortrijk.
- Hij huwde in tweede echt met Marye Goyart Sterck.³³⁵⁰ Uit dit huwelijk onder andere:
- b. Jan van Gameren. Hij werd op 31 december 1556 aangesteld als *ontvanger van z.m. de koning in het kwartier van Antwerpen*.³³⁵¹ Hij was dat tot zijn overlijden in 1565 of 1566. Hij huwde met Ysabeau Pels, waaruit waarschijnlijk:
    - 1. Anna van Gameren die huwde met Simon Bacx.
 Ysabeau trouwde voor de tweede maal met Guillaume le Sarge die zijn voorganger niet alleen in vrouw, maar ook in ambt opvolgde. Hij was *rentmeester van Antwerpen* van 1 oktober 1565 tot 30 september 1576.³³⁵² Ysabeau wordt op 23 april 1579 vermeld als weduwe van beide rentmeesters.³³⁵³
  - c. Adriana van Gameren Zij was gehuwd met Frans Havens overleden voor 20 september 1561. Uit dit huwelijk:
    - 1 Dierck Havens, *raad en rentmeester generaal kwartier Leuven* huwde Catharina Cornelis van der Molen, waaruit oa:
      - a Francois Havens *rentmeester van de annotatiën* van het kwartier van Leuven. De band met Den Bosch bleef gehandhaafd: broer Jan was plebaan van het kapittel van St. Jan.³³⁵⁴
  - d. Lambert van Gameren, *rentmeester van de domeinen van Den Bosch 1558-1559*. Op 26 november 1558 werd de commissie afgegeven voor Lambert van Gameren als rentmeester van de Domeinen in Den Bosch na de dood van Jan Pelgrom.³³⁵⁵ “*Joncheere Lambrecht van Gameren Aertssoen*” testeerde op 19 april 1559 in zijn huis in Brussel. Hij was toen ook *tresourier* van de hertog van Savoye. Onder zijn erven waren ook de kinderen van Jacob van der Donk bij zijn zuster Cornelia van Gameren.³³⁵⁶ Lambert tekende met een merk, dat doet denken aan een notarismark.³³⁵⁷
4. Symon Fierlants,³³⁵⁸ *raad en rentmeester generaal der domeinen 1579-1596*, overleden op 8 april 1601 huwde Theodora de Wolff, overleden op 10 december 1621, dochter van Dirck Thomas Dirckszoon de Wolff en Geertruid Arnold Emonts.³³⁵⁹ Uit dit huwelijk:
- a. Marten Fierlants, *raad en rentmeester generaal Den Bosch 1596-1622*, overleden 12 februari 1622.³³⁶⁰ Hij was gehuwd met Catharina van Eyck.
  - b. Francois Fierlants o.a. *griffier van de Leen- en Tolkamer*.³³⁶¹
  - c. Theodorus Fierlants in 1614 secretaris en *ontvanger generaal* van de graaf van Solre en in 1614 commies generaal van de graaf van Hohenzollern, in 1622 *raad en rentmeester (rekenmeester?) in zijne majesteits rekenkamer* genoemd.³³⁶²
- Lodewijk Booth, rentmeester van Den Bosch van 1417 tot 1420, was in 1419-1420 gedurende ongeveer een half jaar waarnemend ontvanger generaal van Brabant.³³⁶³

3.2.2.13 Personeel van de rentmeester

De rentmeester kon een stadhouder, een plaatsvervanger, hebben. Omstreeks 1466-1468 was dat in Den Bosch Jan van Arkel.³³⁶⁴ In 1512 wordt Victor van der Moelen “*stedehouders des rentmeesters van den Bossche*” genoemd.³³⁶⁵ In 1556 wordt Jan van Lierop als gecommitteerde “*ende in den naeme van de eersame Anthonis van der Strathen hoochrentmeester int quartier van sHertogenbosche*” vermeld.³³⁶⁶ Of hij

³³⁵⁰ SADB RA Den Bosch 1393, f. 280 25-11-1546; RA Den Bosch 1843, f. 280 5-10-1546.

³³⁵¹ ARAB RZ 20790 1-10-1556-30-9-1557; SADB RA Den Bosch 1923, f. 297v. 20-9-1561.

³³⁵² Gachard 1845, blz. 88-89.

³³⁵³ BHIC CA 56 met verwijzing Archieven van Belgie, Pasentis(?) des libelles avril juin 1579, pag. 52 23-4-1579.

³³⁵⁴ BHIC, website, verwijzing naar oorkonde schepenen Leuven 3-4-1599.

³³⁵⁵ ARAB RZ 20790 1-10-1558-30-9-1559.

³³⁵⁶ ARAB KR 6333.

³³⁵⁷ ARAB KR 6410: kwitantie door Lambert van Gameren soene Aernts 21-7-1553, tekent met een notarissenmerk.

³³⁵⁸ Goethals 1849.

³³⁵⁹ Ysselt 1910, dl. 1, blz. 216-217, overigens niet gedocumenteerd door een verwijzing naar het schepenprotocol, blz. 350, zie ook de oplossing van Alphons van den Bichelaer, Bichelaer 1998, bijlage 1, nr. 420, noot 1120.

³³⁶⁰ Ysselt 1910, dl. 1, blz. 350.

³³⁶¹ ARAB RK 332, f. 108 4-19-1627; KR 6411 13-3-1619; Kappelhof 1996a.

³³⁶² SADB RA Den Bosch 1856, f. 253 22-10-1622; Ysselt 1910, blz. 217, 268.

³³⁶³ Gachard 1845, blz.22.

³³⁶⁴ ARAB RK 5281 1-10-1466-30-9-1467; RK 5281 1-10-1467-30-9-1468; BHIC LT 158a, f. 261-265v. 20-1-1466.

³³⁶⁵ ARAB KR 7042 2-12-1512.

³³⁶⁶ ARAB KR 6408 14-10-1556.

een permanent gemachtigde was, een stadhouder, is niet duidelijk. Dat is het wel bij mr. Dominicus van de Nieuwenhuysse die in 1559 expliciet “stadhoudere” en in 1560 substituut van wijlen Lambert van Gameren werd genoemd.³³⁶⁷ Deze laatste resideerde (tenminste deels) in Brussel, zodat een permanente vervanger hier niet vreemd is.³³⁶⁸ In de 17de eeuw is sprake van een commies als vervanger.³³⁶⁹ De rentmeester mocht loon voor 1 klerk declareren,³³⁷⁰ maar in de 16de eeuw had de rentmeester mogelijk meer klerken en daarnaast bodes en executeurs met het wapen van zijne koninklijke majesteit.³³⁷¹

De ervaring bij de domeinen was een goede opstap naar een volgende ambtelijke functie. Sommigen stegen in de hiërarchie. Victor van der Moelen was mogelijk vanaf 1493, maar zeker vanaf 1500 klerk van rentmeester Hendrik van der Keelen en daarna van diens opvolger Cornelis Dicbier. Victor volgde de laatste in 1515 op.³³⁷² Mogelijk was de slechte toestand van de domaniale financiën debet aan deze toch wel opvallende transitie:

*“ende men is hem noch schuldich ter causen van sekeren penningen by hem verleyt ende betaelt voir ende ter ontlastingen van Cornelis Dicbier zynen voirsate in officien diversen pensionarissen ende rentieren, pensien ende renten hebbende op desen ontfank den welcke hy van den tyde van zynre administratie noch schuldich en tafter was ende oick ander zyne creditueren aen die welcke hy insgelics verbonden heeft ter cause van der zelve officien gelyc dat alles int lange verclaert is int slot der lester rekeninge des voirs Dicbiers eyndende in januari anno XVcXIII aldaer die selve penningen afgesedt zyn van tghenen desmen den voirs Dicbier alsdaer tafter was enden die somme van der selver tafterheyt van alsoe veele gediminert ter ontlastinge ons here des con. ....”*³³⁷³

De schatkist werd op die manier ontlast. Met Simon Fierlants was het een ander verhaal. Hij was in 1570 en 1571 nog bode en executeur van de domeinen.³³⁷⁴ Hij tekende toen overigens al met een ‘notaristeken’.³³⁷⁵ In 1574, 1575 en 1576 was hij klerk³³⁷⁶ van de rentmeester en in 1574 en 1578 wordt hij vermeld als openbaar notaris.³³⁷⁷ Op 10 april 1579 ontving hij zijn commissie als raad- en rentmeester generaal van de domeinen.³³⁷⁸ Fierlants begon aan zijn ambt in één van de moeilijkste periodes uit de geschiedenis van de Meierij, die het middelpunt was van het oorlogsgeweld door Staatse en Spaanse troepen.³³⁷⁹ Het is waarschijnlijk zo geweest dat er op dat moment weinig belangstelling bestond voor het op zichzelf al risicovolle ambt van rentmeester van de domeinen. Ondanks deze twee voorbeelden lijkt de stelling van Kauch dat men het liefst ontvangers koos onder de klerken van de ontvanger voor de Meierij in het algemeen niet te zijn opgegaan.³³⁸⁰ De (potentiële) ontvangers maakten wel vaak deel uit van een burgerlijk-ambtelijk milieu zoals hierboven al is aangetoond. Daar waren noodzakelijke randvoorwaarden aanwezig om aangesteld te worden, zoals kennis, relaties, financiële middelen en borgen.³³⁸¹ Een klerk die niet in dit milieu geworteld was, zal alleen bij hoge uitzondering kansen hebben gekregen, zoals Symon Fierlants.

Anderen vonden hun weg in de zijlinie. Jan van Arkel werd van 1471-1477 vermeld als laag-schout van Den Bosch en in 1490-1491 en 1493-1494 gezien als kwartierschout van Kempenland. Daarnaast was hij enkele malen schepen van Den Bosch.³³⁸² Adriaan van Hulsens, klerk van rentmeester Simon Fierlants, solliciteerde met succes naar de functie van secretaris van de schepenbank van Strijp en Gestel.³³⁸³ Willem van der Biestraten werd secretaris van de vrijheid en schepenbank van Oisterwijk. Hij had zich in het werk

³³⁶⁷ ARAB KR 6408 7-10-1559, 8-8-1560.

³³⁶⁸ Zie hierboven.

³³⁶⁹ ARAB KR 6407 28-4-1626.

³³⁷⁰ ARAB RK 5232-5458.

³³⁷¹ ARAB KR 6342 februari 1544; KR 6406 12-11-1567; KR 6407 1539; KR 6410 7-2-1554, 25-1-1554, 19-6-1617; KR 6412 1535, etc; zie ook Rompaey 1973, blz. 379.

³³⁷² Bichelaer 1998, bijlage 1, nr. 268.

³³⁷³ ARAB RK 5334 1-10-1515-30-9-1516.

³³⁷⁴ ARAB KR 6408 15-11-1570; KR 6745 3-9-1571. Wellicht was hij identiek aan de in 1559 vermelde Symon Loyens (ARAB KR 6408 15-12-1559) of met de in 1574 vermelde Symon Martens die op de Postelstraat hoek Stoofstraat en op de Vughterdyk naast “de drye pauwen ter stadt waert” huizen huurde uit de geconfiscieerde goederen van gevluchte protestanten (ARAB KR 6412). De naam van de oudste zoon Marten is een indicatie voor de laatste optie, maar sluit de eerste niet uit.

³³⁷⁵ ARAB KR 6745 3-9-1571.

³³⁷⁶ ARAB RK 5378 1-10-1560-30-9-1551, procuratie 24-5-1576; RK 5390 1-10-1572-30-9-1573. procuratie 9-4-1575; KR 6339 23-6/ 18-7-1574.

³³⁷⁷ ARAB RK 19241 24-8-1566 -23-8-1567 achterin copy authentiek door Symon Fierlants; KR 6339 20-5-1578.

³³⁷⁸ ARAB RK 5396, 1-10-1578-30-9-1579.

³³⁷⁹ Adriaenssen 2007, passim, maar in het bijzonder blz. 89-111.

³³⁸⁰ Kauch 1933, blz. 263.

³³⁸¹ Kauch 1933, blz. 264 spreekt van une grosse bourgeoisie de fonctionnaires van zeer bescheiden afkomst, en blz. 262 dat voor de lagere ontvangers geen andere eisen dan solvabiliteit worden gesteld, hetgeen beide understatements moeten worden geacht.

³³⁸² Jacobs 1986, blz. 22-23, 240, 266-258; Coenen 2006, blz. 99. Dit is uiteraard geen garantie dat het om dezelfde persoon gaat. Het lijkt er echter op dat hier verschillende functies van een magistraat/bestuurder met een wisselend carrièreverloop in beeld worden gebracht.

³³⁸³ ARAB RK 302, f. 17 11-7-1587; Kappelhof 1996a.

bekwaamd op de kantoren van de Rekenkamer en dat van Simon Fierlants.³³⁸⁴ Hij was eerder executeur³³⁸⁵ en mogelijk klerk.³³⁸⁶ In 1602 en 1603 wordt Willem van der Biestraten gezien als griffier van de leenmannen.³³⁸⁷ Indirect behoorde ook deze griffier van de mannen van leen, later de Leen- en Tolkamer, tot het personeel van de rentmeester. Hij stelde hem aan, uiteraard met toestemming van de Rekenkamer.³³⁸⁸ De griffier had een klerk. Francois Fierlants was in 1619 klerk voordat hij in 1627 griffier werd.³³⁸⁹

3.2.2.14 Gezworen landmeter, landmeter generaal

De gezworen landmeter van de Meierij was weliswaar geen personeelslid van de rentmeester, maar stond wel in nauwe functionele betrekking tot hem. Het ambt wordt al in 1484 vermeld.³³⁹⁰ Aan het eind van de 16de eeuw werd hij aangesteld door de Rekenkamer. In 1586 volgde Jacob Donck, één van de secretarissen van Den Bosch, de overleden Willem Smolders op. Donck was volgens de aanstellingsakte bedreven in de aritmetica, de geometria en in staat om met kompas, “*winckelcruys*” en landroede te meten.³³⁹¹ Toen Jacob het in 1596 wat rustiger aan ging doen, werd hij opgevolgd door zijn zoon Hendrik, die landmeter generaal werd genoemd.³³⁹² Hij had het alleenrecht om in de Meierij landerijen, daken en “*metselfryden*” te meten en moest aan de rentmeester doorgeven welke percelen gemene gronden verkocht waren.³³⁹³ In de bronnen ontmoet men de gezworen landmeter vooral bij de opmeting van verkochte percelen gemene grond en bij het vaststellen van de grenzen van gemeenten. Ook de gezworen landmeter hoefde niet alles zelf te doen: zo had Hendrik Donck in 1618 Lambert Pauwels en Jasper Aert Willems als substituut.³³⁹⁴ En in het volgende jaar was mr. Peter Steylans de plaatsvervanger van de landmeter.³³⁹⁵

3.2.2.15 Mannen van leen, Leen- en Tolkamer

De rentmeester van de domeinen vormde samen met de mannen van leen een domaniale rechtbank. De oudst bekende aanwijzingen voor een regionaal college van leenmannen met rechtsprekende bevoegdheden op het terrein van de gemene gronden dateren het eerste kwart van de 14de eeuw.³³⁹⁶ In de 15de eeuw blijkt dit college onder voorzitterschap van de rentmeester van de domeinen te functioneren.³³⁹⁷ Het lijkt dan nog een gelegenheidsrechtbank. Een stichtingsbrief van de sedentaire Bossche domeinrechtbank, de Leen- en Tolkamer, is niet bekend.³³⁹⁸ Formsma plaatste de bank, op basis van de volgorde van vermelding, terug tot in de 14de eeuw.³³⁹⁹ Kauch deed dat eveneens, zij het met voorbehoud ten aanzien van de ontwikkeling van de instelling.³⁴⁰⁰ De vraag is of deze bank min of meer vaste of periodieke zittingen kende, danwel alleen bij gelegenheid gespannen werd. Het feit dat de griffier in 1594 geen processtukken uit 1538 kon terugvinden, zou op de laatste optie kunnen wijzen.³⁴⁰¹ Deze overweging geldt ook voor haar administratieve functie.³⁴⁰² In inventarisnummer 128 van het archief van de kamer bevindt zich een slappe band met enkele activiteiten uit de jaren 1581-1590, die later regulier door de Leen- en Tolkamer werden geregistreerd.³⁴⁰³ Wellicht is dit een voorzichtig begin van een administratie. In 1574 is er voor het eerst sprake van een griffier. De rekenkamer keurt dan de aanstelling van Cornelis van Strijp goed, als opvolger van Jacob Donck die zich had teruggetrokken.³⁴⁰⁴ De functie was mogelijk incompatibel met die van secretaris van Den Bosch³⁴⁰⁵ en

³³⁸⁴ ARAB RK 302, f. 155v. 31-5-1591; Kappelhof 1996a.

³³⁸⁵ ARAB KR 1893-5 30-10-1591, 12-1-1592; KR 7032 26-7-1590.

³³⁸⁶ ARAB KR 1893-5 13-7-1593.

³³⁸⁷ ARAB KR 6411 30-9-1602, 30-4-1603; volgens KR 6660 overleden voor 13-12-1604.

³³⁸⁸ ARAB RK 301, f. 7v. 24-4-1574; RK 322, f. 108 4-19-1627; Kappelhof 1996a.

³³⁸⁹ ARAB KR 6411 13-3-1619.

³³⁹⁰ ARAB RK 633, f. 69v.-70v. 10-6-1484, ook f. 118v.-120 28-4-1486.

³³⁹¹ ARAB RK 300, f. 191v. 21-5-1586; Kappelhof 1996a.

³³⁹² ARAB KR 6412 16-1-1618.

³³⁹³ ARAB RK 303, f. 28v. 3-5-1596; Kappelhof 1996a.

³³⁹⁴ ARAB KR 6334 20-10-1618, 22-10-1618; KR 6412 16-1-1618.

³³⁹⁵ ARAB KR 6334 4/23-12-1619.

³³⁹⁶ Bruning 1974, blz. XVIII-XXV, bijlage 3. Vanaf het laatste kwart van de 14de eeuw zijn meer zaken bekend, zie Formsma 1949, blz. 15.

³³⁹⁷ Formsma 1949, blz. 15; Enklaar 1941, blz. 279-282, nr. 136 26-5-1435; ARAB RK 5263 24-6-1435-23-6-1436.

³³⁹⁸ Formsma 1949, blz. 11-19.

³³⁹⁹ Formsma 1949, blz. 14.

³⁴⁰⁰ Kauch 1933, blz. 273 noot 8 “*Voir l'introduction des inventaires de Lonsse, Lejour et Van Werveke, auxquels nous faisons des imprunts, mais qu'il faut employer avec circonspection, les auteurs supposant tacitement une immobilité des institutions pour le moins contraire à la réalité.*”

³⁴⁰¹ ARAB KR 1893-5 6-4-1594: Verklaring van Walraven van den Haenenberch dat er zich onder de papieren van de griffie van de stadhouder en mannen van leen geen stukken bevinden inzake het proces tussen de heer van Peetershem of Henrick van de Lusdonck tegen de rentmeester van de domeinen gevoerd in 1538.

³⁴⁰² Vergelijk Formsma 1949, blz. 23, blz. 92 inzake register van verbanden.

³⁴⁰³ Formsma 1949, blz. 92 hierin is dit bandje niet beschreven.

³⁴⁰⁴ ARAB RK 301, f. 7v. 24-4-1574; Kappelhof 1996a. Donck was later wel beschikbaar als landmeter.

³⁴⁰⁵ Mogelijke indicaties daarvoor: zie vorige noot en Aert Peters van Hees was tot 1613 griffier en werd daarna één van de secretarissen van Den Bosch. Formsma 1949, blz. 31; SADB, inventaris oud rechterlijk archief; zie ook Jacobs 1986, blz. 37, 83-85.

dan is Jacob Donk alleen maar kandidaat-griffier geweest, want hij was van 1560 tot 1597 continu secretaris. Ook het begrip ‘Leen- en Tolkamer’ lijkt pas laat in zwang te zijn gekomen. In 1611 werd Aart Peters van Hees nog gezworen griffier van de leenmannen in het kwartier van ‘s Hertogenbosch genoemd³⁴⁰⁶ en in 1629 is sprake van “stadhoudere en leenmannen van zijne ma.ts tholcamere”.³⁴⁰⁷ Twee jaar eerder wordt een verpachting in “zyne ma.ts tholcamer in de Postelstraete” vermeld.³⁴⁰⁸ Daarvoor is in dezelfde bron slechts sprake van leenmannen.

Formsma vermoedde reeds dat de oorsprong van de Leen- en Tolkamer in de mannen van leen lag, maar kon dit door het ontbreken van 16de eeuwse stukken in het archief van de kamer niet bewijzen.³⁴⁰⁹ In de archieven van de rekenkamer te Brussel zijn daar echter diverse bewijsstukken voor te vinden, bijvoorbeeld in de aanstellingsbrief van Cornelis Dicbier als rentmeester generaal van de domeinen “van der stadt ende quartiere van Den Bossche” uit 1503. Zijn taak houdt ondermeer in: “wel ende getrouwelic regeren onsen recht hoocheit ende heerlicheit dair inne te verwaeren, onsen mannen van leene eygenoeten ende regenoten te manen een yegelick dies begeert den voirs rentmeestersambachte aengaende recht vonnisse ende bescheyt...”.³⁴¹⁰ Butkens geeft een lijst van “Leen-mannen ofte Erflaten” vanaf 1509.³⁴¹¹ Het manen van de leenmannen om vonnis te wijzen in zaken aangaande het domein is ook de taak van de rentmeester binnen de latere Leen- en Tolkamer.³⁴¹² De term “eygenoeten” komt overigens ook voor in de instellingsbrief van de Antwerpse Tolkamer uit 1531, waarin de Bossche kamer als zodoende ook genoemd wordt: “in onsen steden van Leuven, Bruessele, Bossche ... zekeren gerichtende collegien van leenmannen en eygenoeten, gesworen laten oft coopluden, makende een collegie, die men gemeynlick heet tgerichte van tshertogen demeynen of tolcameren”.³⁴¹³ Opmerkelijk is dat van de Bossche Leen- en Tolkamer geen formele instructie bekend is. In de 17de en 18de eeuw beriep men zich op de Antwerpse van 1531.³⁴¹⁴

Een andere aanwijzing voor de late formalisering is dat tot omstreeks 1650 het voldoende was om een leenverhouding met de vorst te hebben om als leenman over geschillen te staan of deel te nemen aan formaliteiten. Uit het begin van de 17de eeuw zijn er nog legio voorbeelden van afpalingen van gemene gronden door de rentmeester geassisteerd met plaatselijke leenmannen.³⁴¹⁵ In 1650 verklaarde de raad en rentmeester generaal nog: “dat hy dikwyls ten platten lande inzaaken rakende de domeinen afpalingen van uitgegeven gemeenten en anders moet zyn, daar toe van allen tyden de rentmeesteren ook indifferentlyk

³⁴⁰⁶ ARAB RK 306, f. 81 12-9-1611.

³⁴⁰⁷ ARAB RK 324, f. 2 29-1-1629.

³⁴⁰⁸ ARAB KR 1893-2 29-5-1627.

³⁴⁰⁹ Formsma 1949, blz. 14.

³⁴¹⁰ ARAB RK 5320 6-2-1503.

³⁴¹¹ Butkens 1727, blz. 232-233.

³⁴¹² Butkens 1727, blz. 231.

³⁴¹³ Formsma 1949, blz. 13; Laurent 1898, blz. 79-82 10-2-1531; BHIC RRG 51.

³⁴¹⁴ BHIC LT 43 27-11-1646; RRG I, f. 19v. sd.; RRG 33, f. 68v. 9-8-1751; RRG 61.

³⁴¹⁵ ARAB KR 1893-7: “affpalinge gedaen door Gerard van Kelst commiss van mynen heere den raedt ende rentmr generael parceel gemeynte Oistelbeerze” 6-2-1626 “Jenneken weduwe Claes Jan Ryckarts met Henrick ende Jan hare kinderen een stuck uutfangh van de voorn gemeynte van Beerze groot sessentwintich royen en daerop mede eenen oude schuere is staende gelegen in de prochie van Beerze voers ter plaetse genoempt aent Neereyndt d een syde aen d erven der voorn cooperen westwaerts noorwaerts aen erve Jans Thomassen ende voorts in de voors gemeynte XXVI royen. Aldus gemeten by Henrici Wouters de Crom in der tyt gesubstitueert gesworen lantmeter ende geedt by den voors commiss ende by den selven commiss nae voergaende proclamatie het voors parcheel uutfanx affgepaelt nae ouder manieren van doen ende met gewoenlyck solempnityten de boeten ende bannen daerop geleeft ende den voors cooperen daer innen gegoydt ende geeft ten overstaen ende manisse van sr Johan Andriessse ende Goyart Mys als leenmannen Anthonis Pauwels stadthouder Wouter Jans president, Henrick Cremers ende Lambert Pauwels met meer andere nabueren van Beerze voors die welcke mede verclaeren dat int voorn parceel uutfanx egeen moer en is gelegen”; KR 7032: “Wy onderges. als regeerders van Oirle, Vessem, Wintelre ende Knegsel als gerecht in den gemeynen aert ende heyde anno 1324 vercregen bekennen mits desen wettelyck vercoft te hebben (naer voirgaende proclamatie in onser kercken respectieve gedaen) aen Remeys Henricx stadthouder van de dingbancke van Vessem Wintelre ende Knegsel een cleyn stuxken vuytfanx groot drie roy ende een quart ende negen enckel voeten liggende tot een geerken onder Vessem neffens d out erven des voirs Remys om te mogen betimmeren ende tot eyge erven approprieren daerdoor dat oick de gemeyne strate nyet versmaelt scadelick maer blyft meer als tot haere wyde volgens plaacet. Consenteren ende versuecken alsoo mits des aen de heere hoogen rentmr te Bossche dat den voirs Remys tselve vuytfancken sal worden bepaelt en daerinne geefft op den last van sy.ma.t. grontchyns”, 16-2-1626. Afpaling van dit stukje door Gerard van Kelst commiss ten overstaan “ende manisse van Goyaert Mys secretaris en Lybrecht van Hove schepen leenmannen van syne ma.t. Alexander Andriessen schepen” 8-4-1626, 7033 afpaling Diessen door Huybrecht Ghyssels ten overstaan van leenmannen Aert Henrick Mys en Laureyssen Schilders, Jan van Dooren en Wouter Aert Andries gezworenen Alexander Andriessen landmeter van Brabant en Overmase 8/9-10-10-1626, afpaling Hilvarenbeek door Aert Claes Lomberts, landmeter Pauwel Pauwels Haren, leenmannen; Bartholomeus de Cordt staethouder van de hoogschout van Den Bosch en Laureyssen Schilders 21-4-1627, afpaling nieuwe erven Hbeek 22-10-1627 Pauwel Pauwels lantmeter, Aert Lombaerts onderrentmeester Hilvarenbeek als gemachtigde van de raad en rentmeester generaal, Laureys Schilders en Jan Mertens van de Sande leenmannen, Afpaling Castelre door Henrick van Beverst executeur comptoir 19-7-1627 Elyas Steymans landmeter, Goyaert Mys en Lybrecht Henricx van Hove leenmannen; afpaling Oirschot 25-9-1626 door Bartel Adriaens van den Achter gecommiteerd, Elias Steymans gesworen landmeter ten overstaan van Niclaes Aryens van Nistelroey en Jan Jan Goessen leenmannen, schepenen en Jacop Jan Dyel. en Jan Stockelmans geswooren, afpaling door Gerard van Kelst Westelbeers 18-6-1626, Sander Andriessen landmeter generaal, Aert Mys en Peter Gerart Hulselmans leenmannen, Willem Ariens de Cort, Nys Peters en Wilbort Lybrechts ingezet.

*hebben gebruykt om de minste kosten van de geene des aangaande de adelyke en andere leenmannen die men buiten is vindende ende secretaris van de plaatse of wel den deurwaarder van de domeinen tot ter schryven gebruykt, het welk hy rentmr verzoekt, dat voortaan ook mag doen en zulken leenmannen assumeeren ende de secretaris of deurwaarder gebruiken als hy buiten zynde, dienstig zal agten zonder ymants teegen zeggen ...”*³⁴¹⁶

Formsma werd in zijn analyse gehinderd door de aanname dat de mannen van leen een leenhof vormden. Hij merkte daarbij terecht op dat de competentie in leenzaken aan de Raad van Brabant behoorde.³⁴¹⁷ De naam mannen van leen zal echter zijn voortgekomen uit de status van leenman. Deze leenmannen waren door hun leenverhouding raad en bijstand aan de leenheer verschuldigd. Daarnaast hadden de middeleeuwse standen ieder hun eigen rechtspraak: edelen door edelen, laten door laten, etc. Zo werden ook leenzaken voor leenmannen afgedaan. Het hierboven genoemde citaat uit 1503 wijst nog op de berechting door de eigen stand: “*mannen van leene eygenoten en regenoten*”. Voor het ontstaan van de Raad en het Leenhof van Brabant omstreeks 1430 varieerde de samenstelling van de rechtbank in leenzaken van sessie tot sessie. Er werd zowel gebruik gemaakt van leenmannen-rechters uit het gevolg van de hertog als van leenmannen uit de streek waar de vergadering werd gehouden.³⁴¹⁸ Door hun verplichtingen aan de hertog is het dan ook logisch dat deze juist op deze stand een beroep deed voor het spreken van recht in domaniale zaken en dat de naam leenmannen bewaard bleef, ook al spraken ze geen recht meer in leenzaken.

De kamer resideerde - tenminste een periode - ten huize van de rentmeester:

*”item voor de camere ten huise van desen rendant ten behoeve ende voor de vergaderinge van de leenmannen ende in den winter voor vyer ende licht naervolgende de resolutie van myne heeren deser camere breeder verclaert fini ultima septembris XVlcXIII”*³⁴¹⁹

Na de val van Den Bosch in 1629 verhuisde de kamer eerst naar Breda³⁴²⁰ en toen in 1637 ook die stad werd ingenomen of dreigde te worden ingenomen, verhuisde de kamer waarschijnlijk tezamen met de rentmeester naar Antwerpen. De archieven bleven echter tenminste voor een deel³⁴²¹ achter in Den Bosch waar het instituut, inclusief ambtelijke medewerkers - zoals de executeurs Hendrick van Liebergen en Otto Jans van Lieshoudt -, werd overgenomen door de Staatse rentmeester Andries de Fresne.³⁴²² Feitelijk vond de kamer pas in 1676 een eigen stek in het voormalige klooster van de Zwarte Zusters aan de Papenhulst in Den Bosch.³⁴²³

De leenmannen waren rechters in geschillen, zoals bijvoorbeeld in de zaak van Kerkoerle tegen Zeelst over de Vooraart in 1435³⁴²⁴ of tussen Oirschot en Son omstreeks 1446.³⁴²⁵ De leenmannen spraken ook recht bij vergrijpen tegen de gemene gronden, cq. tegen het belang van domeinen daarin, zoals omstreeks 1430 tegen Jan Gheert Claessoensoen van Boerdock uit Erp die de gemeynst van Erp illegaal zou hebben aangegraven.³⁴²⁶ Kennis nemen van conflicten inzake het hout op de voorpoting van Nuland werd in 1491 voorbehouden aan de rentmeester en de mannen van leen.³⁴²⁷ Leenmannen stonden aan het begin van de 16de eeuw ook al over uitwinningen bij achterstal van cijsnbetaling.³⁴²⁸ Ook het “*erven*”, het ritueel transporteren van geprivatiseerde gemene gronden gebeurde al in de 15de eeuw door de rentmeester, zoals in 1435 te Zeelst “*voir onsen mannen, scepenen, laten of eygengenoten*”.³⁴²⁹ Dit is weer een indicatie voor het oorspronkelijk grondheerlijke karakter van de rechten van de hertog op de gemene gronden. Indien de leenmannen niet wisten wat voor vonnis zij moesten wijzen, konden ze te hoofde gaan bij de kanselier en de Raad van Brabant, zoals zij omstreeks 1447 deden in een conflict tussen Schijndel en Veghel.³⁴³⁰ De Raad van Brabant had - zoals reeds gezegd - het recht van evocatie. Hij kon zaken voor een lagere

³⁴¹⁶ BHIC RRG 1, f. 91v. 19-2-1650.

³⁴¹⁷ Formsma 1949, blz. 14.

³⁴¹⁸ Win 2000, blz. 181-182.

³⁴¹⁹ ARAB RK 5546 1-10-1630-30-9-1634, f. 425v.

³⁴²⁰ ARAB RK 330, f. 15v. 10-3-1636.

³⁴²¹ De zogenaamde Verbandboeken zijn vanaf 1605 aanwezig in het archief, BHIC LT 128 ev.

³⁴²² BHIC LT 131, f. 10 13-1-1630.

³⁴²³ Formsma 1949, blz. 23.

³⁴²⁴ Enklaar 1941, blz. 279-282, nr. 136 26-5-1435; ARAB RK 5263 24-6-1435-23-6-1436. In dezelfde periode spraken mannen van leen ook recht tussen St. Oedenrode en Lieshout, Eerschot en Veghel en Nistelrode en Dinther.

³⁴²⁵ BHIC LT 158a, f. 384v.-385v. 1-4-1447.

³⁴²⁶ ARAB RK 5258 13-9-1430-12-9-1431.

³⁴²⁷ Enklaar 1941, blz. 265-270, nr. 134 25-4-1491.

³⁴²⁸ SADB RA Den Bosch 1269, f. 272 15-4-1601.

³⁴²⁹ Enklaar 1941, blz. 282-284, nr. 137 29-11-1435.

³⁴³⁰ Enklaar 1941, blz. 207-211, nr. 111 23-1-1448.

rechtbank waarin nog geen uitspraak was gedaan, aan zich trekken. Mogelijk is dat gebeurd in de hierboven genoemde zaak tegen Jannen Gheert Claes soenssoen van Boerdonck “*dien de rentmeester van Den Bossche aengesproken hadde voer myns heren mannen van leen, dat die voirs. Jan gebroect soude hebben tegen mynen genedigen heren myds des wille dat hy een gedeelt van de vroente ende gemeynte van Erpe aenbegraven hadde ende beheynt des een vonnis comende vyt den hove van Brabant vytgewyst hadde dat dat selve dat die selve Jan aenbequen hadde ingeworpen ende geslicht soude werden ende open bliven liggen ter gemeynte..*”³⁴³¹

Wanneer er grenzen van gemene gronden vastgesteld moesten worden, waren er leenmannen present, zoals bij de paalscheiding tussen Mierlo en Lierop in 1474.³⁴³² Dat waren zij ook als er delen van de gemeynt verkocht waren en deze ingemeten werden.³⁴³³ Er werd dan een soort rechtszitting gehouden waarin de gewijzigde eigendomsverhoudingen plechtig werden bevestigd:

“*Aldus gemeten by Henrici Wouters de Crom in der tyt gesubstueert gesworen lantmeter ende geedt by den voors. commis ende by den selven commis nae voer gaende proclamatie het voors parcheel uutfanx affgepaelt nae ouder manieren van doen ende met gewoenlyck solempnityten de boeten ende bannen daerop geleeft ende den voors cooperen daer innen gegoydt ende geerft ten overstaen ende manisse van sr Johan Andriesse ende Goyart Mys als leenmannen Anthonis Pauwels stadthouder Wouter Jans president, Henrick Cremers ende Lambert Pauwels met meer andere nabueren van Beerze..*”³⁴³⁴

De “*commis*” in kwestie was Gerard van Kelst, commies van de rentmeester van de domeinen, die in zijn plaats optrad en de leiding had bij het ritueel.³⁴³⁵

In de 17de en 18de eeuw pretendeerden de leenmannen wel dat transporten van gemene gronden altijd voor hen plaats moesten hebben en dat dat altijd zo ook gebeurd was. Dat was echter niet het geval, zoals uit dit voorbeeld blijkt: “*dat voor ons comen syn schepenen gheswoirene kerckmrs heylichgeestmeesters met het meeste deel van den notabelsten mannen ende ingesetenen des dorps van Rythoven op eenen sondach nae der hogermisse aen den kerckhoff vergadert synde collegialycker representerende het corpus ende licham der gemeyn ingesetenen ende naeburen van Rythoven ende hebben alsoe in dyer vuegen vuyt crachte van octroye ende heuren brieven daeraff hun verleent by wylen herttogen ende herttoginnen van Brabant getranspoirteert ende opgedragen Diercken Delis Gerits twee stucken van de gemeynte tusschen Steensel en Velthoven aen de noordenzyde en de Rythoven aen de suytsyde ter plaetse in den Swartenhoeck*”. Het stuk werd afgepaald na drie keer afgekondigd te zijn geweest: “*den volcke meest vergadert synde op vollen kerckhoff binnen den dorpe van Rythoven*”. Er was niemand gekomen om bezwaar te maken.³⁴³⁶ Niettemin slaagden leenmannen er soms in te bedingen dat transporten van de voormalige gemene gronden ook na de eerste overdracht voor hun college moesten plaatsvinden.³⁴³⁷

3.2.2.16 Pachter van de houtschat, onderrentmeester

Aan het begin van de 15de eeuw was pacht van de houtschat in het kwartier Kempenland en de meierij van Oisterwijk door de hertogin vergeven aan Peter van der Hallen die daarvoor jaarlijks 15 rijns gulden aan de rentmeester van de domeinen betaalde.³⁴³⁸ In 1411 was deze weer in handen van de rentmeester die hem als gebruikelijk deed innen door de rentmeester van die kwartieren.³⁴³⁹ Ook dit rentmeesterschap werd verpacht,³⁴⁴⁰ echter sedert 1432-1433 niet meer om geld, maar om was.³⁴⁴¹ Vanaf 1467-1468 werd de houtschat weer openbaar om geld verpacht voor een periode van 3 jaar.³⁴⁴²

De pachter van de houtschat was, een enkele uitzondering daargelaten, tevens onderrentmeester in het verpachte gebied. Dat laatste was veelal het ambtsgebied van de schepenenbank. De onderrentmeester deed tezamen met de plaatselijke functionarissen ook één van de schouwen, de opname van de kwaliteit van de

³⁴³¹ ARAB RK 5258 13-9-1430-12-9-1431.

³⁴³² Enklaar 1941, blz. 68-72, nr. 39 23-3-1474.

³⁴³³ Bijvoorbeeld ARAB KR 6334, Diessen 20-10-1618, Hilvarenbeek 22-10-1618, Oirschot 4/23-12-1619; KR 6407 Beerzen 28-4-1626, 13-4-1628, Vessem 17-3-1629, etc.

³⁴³⁴ ARAB KR 1893-7 6-2-1626.

³⁴³⁵ Over Van Kelst en zijn rol bij het opsporen van verduisterde cijzen zie hoofdstuk 2.

³⁴³⁶ ARAB RK 7033 30-10-1527.

³⁴³⁷ ARAB RK 5438 1-10-1621-30-9-1622, f. 144v. verwijzing naar octrooi 11-7-1619; BHIC LT 133, f. 1 8-12-1653, f. 61 25-1-1655, f. 62 25-1-1655.

³⁴³⁸ ARAB RK 5232 7-5-1403-6-5-1404, f. 5, f. 9-12v.

³⁴³⁹ ARAB RK 5241 7-5-1411-6-5-1412.

³⁴⁴⁰ ARAB RK 5254 1-1-1426-1-1-1-1427 (n.s.); RK 5258 13-9-1430-12-9-1431.

³⁴⁴¹ ARAB RK 5260 24-6-1432-23-6-1433.

³⁴⁴² ARAB RK 292, f. 13v. 1478; RK 5283 1-10-1468-30-9-1469.

wegen en de waterlopen.³⁴⁴³ De schouw werd gedaan tot aan de grens van het ambtsgebied en toont daarmee aan dat men zich terdege bewust was van de grenzen van het rechtsgebied van de dingbank. Waar, zoals in het geval van De Beerzen, Oisterwijk en Oirschot, de schepenbankgrens elders lag dan de grens van de gemeynt en waar deze laatste omstreden was, konden competentieconflicten ontstaan. De pachter was één van de ‘oren en ogen’ van de rentmeester van de domeinen,³⁴⁴⁴ maar zijn bevoegdheden waren beperkt. Hij mocht geen gedingen beleggen of componeren zonder expliciete toestemming van de rentmeester, zoals blijkt uit het reglement op de verpachting van de houtschat.³⁴⁴⁵ Uit een brief uit het begin van de 16de eeuw blijkt dat rentmeester en pachter toen nauw met elkaar samenwerkten bij het vervolgen van overtreders.³⁴⁴⁶ De onderrentmeester mocht wel vreemd vee op de gemene gronden in beslag nemen.³⁴⁴⁷

3.2.2.17 Drossaard van Brabant

De drossaard van Brabant behoorde tezamen met de ontvanger generaal tot de top van de Brabantse bestuurlijke organisatie.³⁴⁴⁸ Ondanks de rechtsmacht van de rentmeester speelde hij een verrassende rol bij het beheer (in ruime zin) van de gemene gronden. Soms deed hij dat op verzoek van de rentmeester, zoals in de tweede helft van 1408. Hij sloot toen met de inwoners van Achelen een akkoord over de boete die zij kregen vanwege inbreuken die ze gemaakt hadden op de gemene gronden van Valkenswaard en Waalre.³⁴⁴⁹ Anderhalf jaar later vervolgde hij de dorpelingen van Heeze en Leende, die de gemeynt van Someren hadden misbruikt en geweld hadden gebruikt tegen ‘s hertogen dienaren.³⁴⁵⁰ Tussen Someren en Heeze en Leende bleef er spanning bestaan over de gemene gronden. In de tweede helft van 1414 waren het die van Someren die in de fout waren gegaan en daarover componeerden met de rentmeester.³⁴⁵¹ Ook tussen Someren en Nederweert speelde er in deze tijd iets, waarvan de details niet medegedeeld worden, maar: “*gelyc minen gened. heeren ende sinen rade wael condich es*”.³⁴⁵² De conflicten tussen dorpen aan beide zijden van de Peel gingen traditioneel over het gebruik van deze gemene gronden. Naast de grote boetes of composities die vaak honderden guldens beliepen, was de hoogschout niet vies van kleinere brokken. Zo beurde hij in 1429 of 1430 3 kronen³⁴⁵³ “*van den smet van den Sande om dat syn soen sonder orlof in die heye daert hem niet toe en behoorde gemayt hadde*”. De drossaard was ook aanvoerder van de hertogelijke legermachten. Waarschijnlijk was het in die hoedanigheid dat hij optrok tegen Luiksgestel.³⁴⁵⁴

³⁴⁴³ ARAB RK 5283 1-10-1468-30-9-1469.

³⁴⁴⁴ Zoals blijkt uit de volgende attestatie: “*Op hyuden den twintichsten dach der maent van april anno XVIc negenentwintich is voir my Francois Fierlans greffier van zyne ma.ts. tholcamere binnen de stadt van sHertogenbossche gecompereert Henrick Diercx van den Hagelaer onder rentmr ende pachter van zyne ma.ts. houdtschat tot Oirschot, Rode en in de dingbancke van Eerssel, Steensel, Duyssel, Hapert, Loon ende Casteren, Vessem, Wintelre, Knegsel, Oistelberze ende Middelbeerze oudt ontrent tzeventich jaeren gedaecht by Otto van Lieshout executeur van den compteire van de domeynen van zyne ma.t. int quartier ende de stadt voors ter instantie van heere Raedt ende Rentmr generael van de selve domeynen. Johan van Leenen heeft verclaert ende getuycht op zynen eede int aenveerden van de voors respective onderrentmrschappen dat hy geduerende den tyt zynder pachtinge voors aengaende de peenen vervallende ter cause van hout dat yemants mochte affhouden op sonderlinge erfven oft op de gemeynte geen en ontanfcken heeft gehadt als wesende sulcke misbruycken hem nyet te voirens gecomen vuytgenomen dat nu corts geleden binnen Oirschot voors is gebeurt dat die schouteth van Kemplandt hem heeft onderwonden te compenseren verscheyden lieden over dusdaninge misbruycken als te weten Jan Jacops van de Ven ter cause van eenige bercken heymelyck in de gemeynt ende duynen van Oirschot staende affgehouden ende tot hem genomen, item Joirden Peter Joordens pachter van Jaspar van Esch van eenen eyckeboom in syns heerschaps erfve staende sonder voirweete oft consent desselfs heerschaps affgehouden ende de kinderen Jacop Henrick Gerits van over twee bercken onbegrepen in de voirleden Bartelomeusdag(of Vastelaventdag) op den kerckendyck tot Spoordonck metter nacht oyc affgehouden sonder dat die voors schouteth hem atestatent derhalve kennis heeft gedaen oft van den ontfanghen amende latern participeren. Tersake dat hy attestant by ordere des heeren requirants van zyne ma.ts. tholcamre ten Bossche heeft te recht betrocken den voors Jan Jacops van de Ven ende sal ordre verwachten hoe hy attestant voirders sal doen over damenden by den voirs schouteth ontfangen van de voors Joirden Peeters ende de kynderen Jacob Henrick Gerits soo hy attestant verstaet dat van de selve wel is geprouffiteert de somme van omtrent twee hondert guldens....”, ARAB KR 1893-7; zie ook KR 1893-5bis: akkoord overtreding houtschat door Barbara van de Ven weduwe mr Jan Castelyns te Hilvarenbeek, hout te Mierde 8 gulden boete, helft voor rentmeester, andere helft voor pachter 15-11-1610.*

³⁴⁴⁵ ARAB RK 5283 1-10-1468-30-9-1469.

³⁴⁴⁶ ARAB KR 6214 1506? “*dat ick uwen brief ontfangen heb ende wil u verstaen wo dat ghy my scrijft dat ick endarthen avont by u comen soude om ons te beraden wanneer het u believen soude te dinghen te Berse soe laet ick u weten dat ick en gedinge sal doen legghen van uwen dystdaghe over? VIII dagen tot Berse ende des sanderdaechs daer nae op woensdach tot Bergheyck ghelyckerwys ghy Adriaen Vos... had alsoe verre alst u ende die mannen van Leen gele.. sal wesen ende dair soe wilt my antwoordt aff scr.. brengers des briefs voert laet ick u weten dat ick .. hebbe dat daer tot Aerle en Straten meer ruyeye scapen .. syn soe heb ick een waarheyt ende ghedingh doen legghen .. van dien twe gehuchten op en donredaegs naestcomende .. hebbe se ter waarheyt doen gebieden die tot horen mundigen dagen comen syn van dien twee gheluchten ende ick soude .. by u ghecomen hebben mer myn swacher Jan Verdaesdonck .. Huesden heeft me gheschr. dat sy my dair te hoech in de .. bede hebben geset dat ick daer trecken moet te verantwoorden met mer got sy met uw”.*

³⁴⁴⁷ ARAB RK 5286 1-19-1471-30-9-1472.

³⁴⁴⁸ Zie voor de plaats en rol van de drossaard, Kerremans 1949, Meynart 1991.

³⁴⁴⁹ ARAB RK 12530 24-6-1408-24-12-1408, f. 18v.

³⁴⁵⁰ ARAB RK 12530 25-12-1409-23-6-1410, f. 30v.

³⁴⁵¹ ARAB RK 12530 30-1-1414 (staat 1411)-23-6-1414, f. 68v.

³⁴⁵² ARAB RK 12530 24-6-1417-2-2-1418, f. 110.

³⁴⁵³ Gouden munt. Gelder 1972, blz. 40, 262-263.

³⁴⁵⁴ Gestel was een Luikse enclave in Brabant, die in 1808 werd geruild voor Lommel. Luik was één van de ervvijanden van Brabant.

*“Van die van Ghestel int land van Loon gelegen die comen waeren in Brabant ende hadde schade gedaen op die van Yrsel ende van Eycke dair omme die dross. voirs. track mit machte tot Ghestel voirs ende haelde dair zekere persoenen van hueren luden ende ingesetenen ende brachten die in Brabant gevaen die welke composerden aende drossete te weten Henric ende Jan van Ghisenroede mit hueren huysgesynde overmits dat mense inden bancke van Yrsel niet vervueren en soude om der mesdaet wille dat die van Gestel comen waren in der heyden ende vangen der Heynen van Parys den schutter van Eycke ende Yrsel voirs ende voerden mit hem te Gestel waert der sine soe handelden op ten wege dat hy sterf der voer ghaven den drossete LXXX arnoldus gulden...”*³⁴⁵⁵

Ook op andere plaatsen in de zuidoosthoek van de Meierij was het onrustig en de drossaard trad ook daar op. Het gaat hier weliswaar om grenspalen, maar deze zijn direct gerelateerd aan de gebruiksrechten op de gemene gronden.

*“Het es te weten want de ingesetene der dorpen van Zoerendonc ende van Gastel ende met hen eeneghe van Budel item die van Eyndoven ende van Straten ende oec dingesetenen des lants van Craendonc met grooter menichten comen weren te diverse tiden gewapender hant in der heyden ende hebben daer die palen scheydende de gemeynte tusschen hen luden aen d’een zide ende die van Heze ende van Leende aen dander zide uitgeworpen te drie plaetsen ende met hen gevuert ende de heyde in den lande van Heze ende van Leende gemaeyt ende oic met hen gevoert. Die oude graven van over hondert jair aldair gestaen geslicht dingesetenen van Heze geslagen gevangen ende gezekert dair sy groote foortse ende gewout aen bedreven hadden in preiudicien ende achterdeele des gemeyns lantrechts van Brabant. So heeft miin gened. heer den hertoge bevolen den vors drossete de vorg. uitgeworpen palen weder te doen setten dair sy te voren stonden ende dien gebiedende ban ende vrede ende dat se nyement en stoere dan met rechte op te verbeuren liif ende goet ende van der foortse ende overdaden te doen geschien reparacie ende informacie te doen op die gelegentheyt van der zaken ende alle schuldige te vangen ende gevangen te houden (brief 6-12-1436) .. ende voert hadde hy om der selver zaken wille tot Budel XXIX personen gevangen die met hem gecomposeert hadden om IIIc riders .. ende die andere ingesetene van den voirs dorpen ende desgelicx die van Eyndoven wilden alle te genade comen ende begeerden te composeren .. samentlyc gecomposeert .. sonder weten oft bywesen van den voirs drossete”*³⁴⁵⁶

En ook in 1439/1440 en 1445/1446 moest de drossaard hier weer ingrijpen.³⁴⁵⁷ Het geweld van de dorpelingen richtte zich niet alleen tegen de buurdorpen. In 1443/1444 poogden inwoners van Milheeze onder Bakel een afpaling te weerstaan: *“die mede daer by ende aen waeren inder heyden ende pynden hen de palinge te wederstane”*.³⁴⁵⁸ Uit een volgende post in de drossaardsrekening blijkt dat het verzet zich niet beperkte tot Bakel; ook inwoners van Aarle en Beek verzetten zich:

*“Van den ingesetenen des dorps van Aerle die berucht waeren want hen de vors palinge in dit voergaende artikel geruert oic aenginck dat sy ensdels metten selven van Bakel om de vors. palinge te beletten in velde ende in veirden geweest hadde ende oic mede raid ende hulpe dair toe gedaen XXXI lb V s, van den ingesetenen des dorps van Beke by Aerle die oic berucht waeren gelic de voirs van Aerle XI lb V s gr”*³⁴⁵⁹

En ook toen de palen gezet waren werd het niet rustig:

*“van den ingesetenen des dorps van Gemert die tanderen tyden eer die palen gesedt waeren tusschen hen ende die van Bakel ... vele forsten ende gewoudts in der heyden aldaer tegen de selve van Bakel bedreven met torven ontwee te slane de heyde die ander lude gemaydt hadden met machte ewech te vueren ende desgelike”*³⁴⁶⁰

Niet alleen de rentmeester van Den Bosch, maar ook de Meester van Postel deed met succes een beroep op de drossaard:

*“van den ingesetenen der dorpen van Eersell ende van Bergeyck met hoeren toebehoirten die onlanx met opsetten wille torf geslagen heyde gemayt ende ewech gevuert hebben bynnen den palen van der heyden toebehoerende den goidshuyse van Postele hoe wael hen wel kenlyc was dat de meester van Postele hem des beclaegde ..”*³⁴⁶¹

In de geschillen om de gemene gronden ging het er soms vreemd aan toe, zoals 1465 of 1466:

“van Michielen Henrick Alyten soen ende Michielen sinen soen die op te gemeynte des dorps van Zeelst om seker twisten ende geschillen die verresen waren tusschen den gemeyn gebueren van Zeelst ter eenre ende dien van .. ter ander zyden hen vercleedt hadden in vrouwen habite ende gingen alsoe ter

³⁴⁵⁵ ARAB RK 12530 26-3-1430-20-8-1436, f. 190.

³⁴⁵⁶ ARAB RK 12530 29-8-1436-24-6-1437, f. 202.

³⁴⁵⁷ ARAB RK 12530 24-6-1439-23-6-1440, f. 226, 24-6-1445-23-6-1446, f. 269v.

³⁴⁵⁸ ARAB RK 12530 24-6-1443-23-6-1444, f. 257, 24-6-1444-23-6-1445, f. 265.

³⁴⁵⁹ ARAB RK 12530 24-6-1444-23-6-1445, f. 265v.

³⁴⁶⁰ ARAB RK 12530 24-6-1445-23-6-1446, f. 270.

³⁴⁶¹ ARAB RK 12530 24-6-1445-23-6-1446, f. 269v.

heyden waert daer sy vonden den gemeynen schaepherde van Zeelst voirs dien sy met cluppelen met bedecte aengesichten in habite als voirs is zeer sloegen ende werden daerom gevangen ende naer Tuernout gebracht”.³⁴⁶²

Hierna schijnt de drossaard de belangstelling voor de problemen rond de gemene gronden verloren te hebben. Ze komen niet meer voor in zijn rekeningen, terwijl uit andere bronnen genoegzaam blijkt dat de conflicten niet zijn afgenomen.

3.2.2.18 Hoogschout

De hoogschout van Den Bosch stond qua niveau op vergelijkbare hoogte in de ambtelijke hiërarchie als de rentmeester van de domeinen, maar zijn ambt was omvangrijker en zwaarder dan dat van de rentmeester. De hoogschouten lijken ook gemiddeld uit een iets hoger sociaal niveau te worden geselecteerd.³⁴⁶³ Hij was onder andere belast met het vervolgen van criminaliteit in de Meierij.³⁴⁶⁴ De hoogschout was ondergeschikt aan de drossaard van Brabant en hij werd bijgestaan door 4 kwartierschouten.³⁴⁶⁵ Ook de hoogschout werd betrokken bij de problemen rondom de gemene gronden, zoals in de eerste helft van 1411:

“Item van Weuten van der Heiden van Nederpelt die tot Lomel opter heiden vonden waert staen meyen heyde daer hy voir gevangen were ende doin seide hy totten ghenen die hem vinghe sy daden hem onrecht hy hadde oic enen man van Lommel gevangen die hy weder hadde laten gaen doin antworde die van Lomel hem weder en seiden so si di de man dien wy soeken, hebdi ons genedichs heren onderseten van Brabant gevangen op synre erden, doen so antworde hy neen, hy hadt gedaen opter eerden van den lande van Loen ende omdat sy daer kive ende dingen om die paelstede ende die scouteth daer en gheen clair getuich af en soude hebben gehadt laten pointen den voirs Weuten omdat hy genade voert vonnis koes om XXX cronen vranc valent V lb II s III d”.³⁴⁶⁶

Het laten weiden van vreemde beesten was eveneens een reden voor de hoogschout om op te treden:

“van Willem Kallaert op Borkel in der dingbanck van Eersel die befaemt was dat hy beesten hadde gaenden kennelyc tot sinen huys die lieden toehoerden van vyt den lande van Loen ende die laten gaen op ter gemeynten van Westerhoven binnen myns genedichs heren palen vers mer want nyemant wael en wist woe(!) groet dat die broecke gegroet soude weerden laten pointen voir X cronen vranc ..”.³⁴⁶⁷

Het was uiteraard nog erger als een opzichter van de gemene gronden zich daar aan schuldig maakte. Hij kwam echter goed weg omdat hij niet beter zou weten:

“van Koelen Wouters zoene die welcke tanderen tyden als gesworen des dorps van Berlichem vreemder luyden scapen ende andere beesten aengenomen heeft ende die geweydt op ter gemeynten des dorps van Berlichem ende ghelt ende goet daer af genomen al in contrarie van zynen eede ende want die voirs Coel een goet eerbaer huysman is staende anders van alle zaken tot goeden name ende fame nyemande te cortte diende ende meynde aen tgheen des voirs is niet misdaen te hebbene ende allet ghene dat hy daer aene misdaen mach hebben geschiet is uut grooter onnoeselheyden...”.³⁴⁶⁸

Dezelfde verzwaring gold uiteraard voor andere overtredingen tegen de keuren en andere regels door overheidsfunctionarissen, zoals te Veghel waar twee gezworenen turf sloegen buiten de daarvoor vastgestelde tijd.³⁴⁶⁹ Plausibele redenen, excuses, uitvluchten etc. waren voor de hoogschout geen reden om geen geld te vorderen: *lex dura, sed lex*. Maar de compositie verving de formele rechtsgang, die over het algemeen kostbaarder zal zijn geweest. Aan de andere kant liep de schout dan het risico dat de dader zijn kosten niet zou betalen. Compositie had dus voordeel voor beide partijen. In afwachting van de uitspraak in een geding over gemene gronden tussen Pelt en Lommel waren die gronden verboden terrein voor beide partijen. Die van Pelt gebruikten ze toch en de hoogschout van Den Bosch kon de bij compositie vastgestelde boete innen.³⁴⁷⁰ Elyas van den Wyel te Schijndel had een gebruiksrecht in de gemeynt van St. Oedenrode. Hij en zijn huurder maakten er beiden gebruik van maar dat mocht niet *“om dat si gesceidene cost hielden”*. Dat was goed voor een compositie van 6 oude schilden.³⁴⁷¹ Niet alleen de drossaard maar ook de hoogschout bemoeide zich met de grensproblemen in de zuidoostelijke Meierij:

“Van Peteren van den Manacker, Jan Wageman, Jan van den Wade mit hueren medehulperen te samen van Wedert ute den lande van Hoirne om dat sii van live ter doet bracht hadden Henric Didden soen

³⁴⁶² ARAB RK 12530 24-6-1465-23-6-1466, f. 394.

³⁴⁶³ Jacobs 1986, blz. 237-239 bijlage 2.

³⁴⁶⁴ Jacobs 1986, blz. 20-30.

³⁴⁶⁵ Tussen 1392 en 1535 was er tevens een laagschout in Den Bosch. De functie is voor deze studie minder van belang.

³⁴⁶⁶ ARAB RK 12990 24-12-1410-25-6-1411, f. 161.

³⁴⁶⁷ ARAB RK 12990 24-6-1412-21-1-1413, f. 194.

³⁴⁶⁸ ARAB RK 12996 17-3-1495-23-6-1497.

³⁴⁶⁹ ARAB RK 12998 25-12-1562-24-12-1563.

³⁴⁷⁰ ARAB RK 12991 25-12-1414-23-6-1415, f. 15v.

³⁴⁷¹ ARAB RK 12991 25-12-1416-1-6-1417, f. 79, een oude schild is een munt, een compositie een boete van zekere omvang waarover onderhandeld is, danwel een vast boetebedrag dat door onderhandeling verlaagd is.

van Rutte op ten heyden tusschen Zomerende ende Wedert daer sy oic alrehande gewalt bedreven in beyden ziden ende want dese pertie voirvluchtich was ende men die vervolgte mitten landrechte om te verdeylene so daden die van Wedert des gelyx dair in beyde zide grote oncoste af gecomen soude hebben onder die van Soemerende want sy van dien van Wedert oic doet geslaigen hadden soe eest dat by minen genedege heere dese sake al soe ver is gebracht ende overwagen synde alle saken van nutschepe der toe dyenende aengesien dat syne genade gelieft heft den scoutet te bevelen met sinen beslotenen bieven des sake ter puntenge te satenen(?) te brengen .....”³⁴⁷²

De hoogschout was net als de drossaard³⁴⁷³ betrokken bij de zaak van de Hein van Parijs, de schutter van Bergeyk, die door inwoners van Luiksgestel werd ontvoerd en overleed.³⁴⁷⁴ Vaak lijkt het of de verschillende officieren naast en langs elkaar heen werken. In het geval van Erp was de rolverdeling echter duidelijk:

“Van die van Erpen int gemeyne daer die rentmr van Den Bosch een gedinge gebannen had om aldaer een waerheyt te verhoeren van myns gened. heren wegen daer een geheten Jacop Goerts s. seide totten rentmr in der gebanne vierschaer dat die gebuere van Erpe van hoerre gemeynte syns niet en behoefden ende die rentmr voirs ter stont den voers Jacop vraechde of dat syn woerde waren ende hy sweech achterwaert tredende ende die rentmr doen opstont ende vinck hem ende doen seide die voers Jacop totten gebuere van Erpe, siet gebuere, dit heb ic om uwen wille. Soe syn die gebuere voirs toegedronge soe verre Jacop voirs losse waert van den rentmr ende corts daer nae is die voers Jacop den rentmr in handen comen ende metten selven rentmr daer af overcoemen daer af die scouth van Den Bosch niet voordr mentie hier af en maect ende wet te maken want hy daer nyet meer af en weet. Ende soe is die rentmr voers comen totten scouth van Den Bosch ende hem gethoent den oploep van den gebueren van Erpe. Soe is die schouth voers ter stont opgeseten ende hem ghesterct met vele schutten ende anderen gereden ende heeft aldaer der gebueren van Erp een deel gevangen ende dander gecallengiert soe verre sy met hem ghecomposeert hebbe om IIIc peters”³⁴⁷⁵

De rentmeester regelde zelf zijn zaken met de onwillige attestant en liet het optreden met geweld tegen het verzet door inwoners van Erp over aan de hoogschout. En de meester van Postel vond ook bij de hoogschout een gewillig oor:

“van sommeghen ghebueren van Bladel die ghemeyt hadden hey ende torf ghesteken op te ghemeynte .....ende dat claghede de meyster van Postel ...”³⁴⁷⁶

De hoogschout greep ook in toen in 1497 een aantal inwoners van de heerlijkheid Oirschot zich verzette tegen de feitelijke verkoop van gemene gronden “onder den hertganck van den Notelen” aan particulieren door acht daartoe gecommitteerden.³⁴⁷⁷ En ook Aert van den Wyele uit Oisterwijk kreeg te doen met de hoogschout toen hij in 1503 in dronkenschap de wethouders aldaar het recht betwistte om heide te verkopen, waarbij het geld dat de kopers hadden betaald door de lucht vloog.³⁴⁷⁸ Het kon nog erger, namelijk door het luiden van de klok, wat, als dit op het verkeerde moment gebeurde, werd gezien als teken van opstand. Het luiden van de klokken duidde op een ramp, zoals een brand, maar was ook een teken om op te roepen tot de strijd. Als dit laatste niet van ‘s herenwege gebeurde, was dat gericht tegen de heer en te beschouwen als laesus maiestatis, majesteitsschennis, dus hoogverraad.³⁴⁷⁹ Bij het palen van enkele erven te Erp omstreeks 1504 werd een incident waar men “hadde die clocke getogen hadden om t volck te versamen alsoe me seyde daer vuyt eenen oploop ende commotie geschapen hadde geweest” weliswaar niet zo ernstig opgevat, maar de klokkenluider moest wel met de hoogschout tot een akkoord komen over de boete.³⁴⁸⁰

Omstreeks 1500 is kennelijk ook de aandacht van de hoogschout voor overtredingen van de regels van de gemene gronden verdwenen. Er is wel sprake van een andere opmerkelijke belangstelling van de hoogschout. Omstreeks 1552 stelde de hoogschout een onderzoek in naar de boetes die in het kwartier Maasland door o.a. de vorsters werden gegeven. Zij werden naast de kwartierschout verdacht van “heymelicke compositien”.³⁴⁸¹ En omstreeks 1554 werd de vorster van Helvoirt door de hoogschout ter

³⁴⁷² ARAB RK 12991 25-2-1419-24-6-1419, f. 125v.

³⁴⁷³ Zie hiervoor.

³⁴⁷⁴ ARAB RK 12992 18-5-1430-15-10-1430, 25-12-1433-23-6-1434.

³⁴⁷⁵ ARAB RK 12992 25-12-1445-23-6-1446. Een peter is een gouden munt.

³⁴⁷⁶ ARAB RK 12992 15-10-1430-23-6-1431.

³⁴⁷⁷ ARAB RK 12996 23-6-1497-24-12-1497.

³⁴⁷⁸ ARAB RK 12996 25-12-1502-15-11-1503 “Van Aerde van den Wyele woenende tot Oisterwyck van dat hy onlanck hem droncken zynden gecomen es daer die scepenen ende gesworenen van Oisterwyck vergadert waeren om ten gemeynen prouffte der voirs vryheyt te vercoopen zekere quantiteyt van heyden alsoe dat voire hen gemaect waren seker cleyne percken daer innen de cooperen hunne gelt leyden ende heeft alsdoen de voirs Aert de selve penningen mitter handt geslagen dat zy vuyten percke vloegen seggende totten selven wethouderen wat zit ghy luyden hier om die heyde te vercoopen. Ic en de meer andere naegebuere hier zynde en hebben des met u nyet overdragen dat mense vercoopen soude van welcken onredelycken voirnemenen dese Aert gecompenseert es geweest voir XXV s gr”.

³⁴⁷⁹ Vera 1999b; de “clockenslag” bleef bij de Brabantse lenen, net als de bede, ook voor de hoge heerlijkheden gereserveerd voor de hertog.

³⁴⁸⁰ ARAB RK 12996 15-11-1503-9 “oighste” 1505.

³⁴⁸¹ ARAB RK 12997 25-12-1551-24-12-1552.

verantwoording geroepen omdat hij “*zekere kueren ende bruecken versweghen hadde ende die hooghen schouteth nyet aengebrocht en hadde gelick hy geswooren hadde..*”.³⁴⁸² Deze vorsterijen werden namelijk door rentmeesters van de domeinen verpacht.³⁴⁸³ Ondanks de juridische bevoegdheden en de financiële verantwoordelijkheden van deze rentmeester werd zijn ambt doorkruist door dat van de hoogschout. De hoogschout kon ook optreden als de sterke hand van de hertog. In 1464 beval Philips de Goede de schouten van Den Bosch en Peelland om de kosten op het vonnis inzake Mierlo te verhalen op de burens van Heersel en Achterbroek.³⁴⁸⁴

3.2.2.19 Kwartierschouten

Vier kwartierschouten oefenden rechtelijke en bestuurlijke bevoegdheden uit in de Meierijse kwartieren Kempenland, Maasland, Oisterwijk en Peelland. Zij hadden geen halsrechtelijke bevoegdheden, maar waren wel eiser bij mindere misdaden en bij overtredingen. Ook zij componeerden met de verdachte, met name als de schuld niet goed aangetoond kon worden³⁴⁸⁵ of het te vervolgen feit van weinig belang was.³⁴⁸⁶ Er werd echter ook wel bij zwaardere vergrijpen gecomponeerd.³⁴⁸⁷ Opvallend in de rekeningen van de twee laatst genoemde kwartieren, Oisterwijk en Peelland, van medio 15de eeuw tot medio 16de eeuw is het grote aantal dagelijkse vergrijpen tegen de keuren op de gemeentes, zoals op de verkeerde plekken turf steken³⁴⁸⁸ of op verboden plaatsen heide maaien,³⁴⁸⁹ te veel turfsteken,³⁴⁹⁰ of te veel heidemaaien,³⁴⁹¹ russen steken,³⁴⁹² met zieke paarden³⁴⁹³ of schapen³⁴⁹⁴ op de gemene gronden komen, etc. In de rekeningen van Kempenland komen deze veel minder voor en hebben dan deels nog een ander karakter, zoals verzet tegen het uitgeven van gemene gronden, dat meer algemeen als een daad van rebellie tegen het gezag kan worden opgevat,³⁴⁹⁵ of het niet betalen van uitgegeven gronden.³⁴⁹⁶ Het is mede opvallend dat de rekenkamer deze verschillen laat passeren. Deze lette immers fel op de inkomsten van de hertog. De schout van Oisterwijk voelde zich in elk geval in 1480 geroepen om het teruglopen van zijn inkomsten te verklaren:

*“mits den scemelen tyde die nu loept dat die lude so arm syn ende quade neringe hebben dat sy niet en drincken noch geselschap en hanteren in de tavernen also zy plagen daer aldermeest kueren ende brueken plegen te gebueren ende mits oic dat alle die roekelose gesellen die plegen te vechten getrocken syn om soudye te wynnen in die oirloege van Gelre”.*³⁴⁹⁷

Het is niet onmogelijk dat de onderrentmeesters in de twee eerstgenoemde kwartieren een sterkere positie hadden en daardoor dus meer konden innen dan hun collega's in Oisterwijk en Peelland. In de rekeningen van de kwartierschouten komen overigens ook veel zwermen bijen en verdoold vee voor. Beiden waren ook domaniale inkomsten. De kwartierschout concurreerde dus in mindere of meerdere mate met de rentmeester van de domeinen en zijn onderrentmeesters. In de loop van de 16de eeuw neemt het aantal

³⁴⁸² ARAB RK 12997 25-12-1553-24-12-1554.

³⁴⁸³ ARAB RK 5282 ev. vanaf 1-10-1467-30-10-1468; zie voor Helvoirt ook Vriens 1996, blz. 357; Helvoirt werd in 1560 in pand uitgegeven.

³⁴⁸⁴ Enklaar 1941, blz. 115, nr. 69 27-12-1464.

³⁴⁸⁵ Bijvoorbeeld ARAB RK 13025 24-6-1467-23-6-1469, f. 6v.: “*Van Aernt Back om dat hy den vorster die beesten ontjaecht hadde die hy geschut hadde dwelc die schoutheit nochtans niet betuygen en conste daer af dat hy heeft gepoint om XIII s gr*”.

³⁴⁸⁶ Bijvoorbeeld ARAB RK 13025 25-12-1501-23-6-1503, f. 308.: “*Van Jannen Zweyman van dat hy hem mesdragen hadde in den gebruycke van den gemeynten van Essche alsoe hy dair af by den geswoeren gestelt totter visitacien van der selver gemeynten van Assche becalengiert was, van den selven ontfan overmits dat die schoutheit hem daer aff te rechte gestelt hadde ende die sake onnosel was XXXIX stuvers valent IX s IX d gr*”.

³⁴⁸⁷ ARAB RK 13026 25-12-1485-24-12-1486, f. 97: “*.....van welcke misdaet de scouthet den voirs Masen vangen woude die hem daer voer beduchten mitten selven componeerde voer IIII ryngulden qui valent XX s gr*”; RK 13021 31-12-1622-1630 Oirschot: “*Item in der maendt van october seshien hondert ende sessentwintich eene compositie gemaect met Jan Jacobs van de Ven door dien hy eenich van des gemeyns haut in de duynen hadde affgehouden ende thuys gevuert 40.-*”.

³⁴⁸⁸ ARAB RK 13029 24-6-1498-24-12-1499, Veghel: “*Die bedragen was van den gezworenen dat hy getorft soude hebben gehadt op verboden plaetsen*”.

³⁴⁸⁹ ARAB RK 13029 24-6-1483-23-6-1484, Liedrop: “*In t groen gemayt*”.

³⁴⁹⁰ ARAB RK 13029 24-6-1481-23-6-1482, St. Oedenrode: “*Omdat hy inder gemeynten van Rode getorft heeft met eenen vollen getouwe*”.

³⁴⁹¹ ARAB RK 13029 24-6-1501-23-6-1502, Bakel: “*Van dat hy heyde gemaeyt hadde meer dan zyn poorcie. Die oick heyde gemaeyt hadde met twee seysenen*”(ander dan voorgaande).

³⁴⁹² ARAB RK 13029 15-12-1508-23-6-1510, Nuenen: “*Op ter gemeynte van Tongelre ross gesteecken hadde*”.

³⁴⁹³ ARAB RK 13028 24-6-1468-23-6-1470, St. Oedenrode: “*Van diverse personen die rudige peerde op ter gemeynten gehadt hebben tegen den verbode voirsch*”.

³⁴⁹⁴ ARAB RK 13030 25-12-1542-24-12-1544, Someren: “*Van dat hy tegen gebodt myns gened. heeren gedaen hadde ende tselve in de kercke geboden was dat men egeen ruyeghe schaepen op de aert comen noch gebruycken en souden*”.

³⁴⁹⁵ ARAB RK 13016 24-6-1464-24-12-1464, Lommel: “*Van Peteren den Rykaert van dat hy geseecht hadden tegen d uitgegeven van den gemeynten daer hy aen broecte ten uutwysene van scepenen VI cronen half mynen gened. Heere ende half den scepenen laeten poenten want een arm onnoesel man was om IIII cronen*”.

³⁴⁹⁶ ARAB RK 13016 25-12-1445-23-6-1446, Eersel: “*Van Heynen van den Valgaten die bedynght waert van VI geswoeren der vriheit van Eersel van erven van gemeynten hem vutgegeven ende vercocht daer af hy den zess geswoeren tgelt nyet en betaelde daerom zy den voers Heyne te rechte stelden ende die voirs Heyn verloes tgedynghe ende broicte daeraen Vi werf XXVII s dair af heft die voirs scouthet ontfan VI peters qui valent XXVII s gr*”.

³⁴⁹⁷ ARAB RK 13026 25-12-1478-23-6-1480, f. 32.

vermeldingen van domeingerelateerde inkomsten in deze rekeningen af. De kwartierschouten werden ook wel rechtstreeks door de hertog ingezet, zoals de schout van Peelland die in 1464 het bevel kreeg om de kosten van een vonnis ten gunste van Mierlo te verhalen op de burens van Heersel en Achterbroek.³⁴⁹⁸

3.2.2.20. Schepenen van Den Bosch

3.2.2.20.1 In eerste aanleg

Processen over de gemene gronden voor deze schepenenbank als regionale bank waren zeldzaam. Ik ken maar enkele gevallen. Dit zal te maken hebben met de dominante rol van de Raad van Brabant in domaniale zaken en zijn recht van evocatie. Op 8 september 1430 deed de Bossche schepenenbank een uitspraak in een zaak tussen de geburen van Helmond en de landscommandeur van de Duitse Orde te Gemert over rechten op de Peel.³⁴⁹⁹ In 1565 speelde er een zaak tussen de gezworenen van Orthen als aanleggers tegen diverse inwoners van Orthen als verweerders vanwege *“huere pootinge die sy gedaen hebben seer excessivelijk boeven de alde maniere ter plaetsses daer hier voormaels egheen pootinge gestaen en hebben”*.³⁵⁰⁰ Dit was echter een interne affaire, waarin de gezworenen recht vorderden ten opzichte van inwoners die in overtreding waren, die door andere lokale schepenenbanken afgehandeld werden.

3.2.2.20.2 Als hoofdbank

De schepenenbank van Den Bosch was de hoofdbank³⁵⁰¹ voor de meeste Meierijse dorpen. Schepenen van Mierlo, een heerlijkheid van de familie Dicbier, concludeerden omstreeks 1478 dat ze *“niet vroet en waren”*, dus niet in staat waren vonnis te wijzen in een geding tussen de schout van Mierlo als vertegenwoordiger van de heer en enkele inwoners, die niet zouden hebben bijgedragen in de lasten van de gemeynt en ook niet in een *“heerscap”* (hertgang, wijk) zouden wonen die in die gemeynt gerechtigd is. Zij gingen te hoofde bij schepenen van Den Bosch.³⁵⁰² De aanspraak werd ontzegd, mogelijk om formele (procedurele) redenen.³⁵⁰³

Op 17 december 1499 werd voor schepenen van Den Bosch een akkoord vastgelegd tussen Arnt van Hoerne, heer van Gaasbeek, Heeze, Leende en Geldrop ter eenre en zijn onderzaten in Geldrop ter andere zijde over de respectieve rechten op de gemeynt het Quensven anders genaamd de Geldropse putten. Het akkoord werd opgesteld door 4 arbiters en was bindend. Voordat de arbiters er aan te pas kwamen, was er echter al een heel traject afgelegd. De beschrijving van dat traject staat in het hoofd van het akkoord:

“Om welkers gescillen wille processen tusschen die voirs. pertyen opgestaen ende verresen zyn geweest. Ierst voir die banck van Geldrop ende voit bey beroep van den hoetvonnisse by den scepenen van den Bosch geleert voir die mannen van leen des voirs. heren Arnts van Hoerne van Heze ende Leende ende nae by betreck voir cancellier ende raidt van Brabant”.³⁵⁰⁴

Over deze zaak is niet meer bekend dan dat er vier rechtscolleges bij betrokken zijn geweest:

- 1) de schepenenbank van Geldrop,
- 2) de schepenen van Den Bosch,
- 3) de leenmannen van de heer te Heeze en Leende,
- 4) de kanselier en Raad van Brabant.

Deze beschrijving van de procesgang levert verschillende vragen op: 1) is duidelijk, hoewel de processen over de gemene gronden meestal niet voor de lokale schepenenbank gevoerd werden; 2) en 3) leveren problemen op: wie is waar te hoofde gegaan? Het is mogelijk dat de schepenen van Geldrop te hoofde³⁵⁰⁵ gingen bij de mannen van leen van Heeze en Leende (zoals Oirschot en de Beerzen ten hoofde gingen bij leenmannen van Kempenland), maar wat was de rol van schepenen van Den Bosch dan of is er geappelleerd aan het hoofdvonnis van de mannen van leen? Het is moeilijk voorstelbaar dat schepenen van Den Bosch ter lering gingen voor de mannen van leen van Heeze en Leende, maar niet dat men van een hoofdvonnis in Den Bosch in beroep ging bij de eigenlijke beroepsinstantie? Van 4) valt aan te nemen dat, zoals vaker gebeurde, de Raad van Brabant de zaak op zeker moment aan zich getrokken heeft.³⁵⁰⁶ Partijen

³⁴⁹⁸ Enklaar 1941, blz. 115, nr. 69 27-12-1464.

³⁴⁹⁹ Krom 1884, blz. 142-144, nr. 103 8-9-1430.

³⁵⁰⁰ SADB RA Den Bosch 414, sf. 24-12-1565.

³⁵⁰¹ Verdam 1932, blz. 261.

³⁵⁰² Sassen 1892, blz. 614-616; Enklaar 1941, blz. 73, nr. 42 20-4-1478.

³⁵⁰³ Spilbeeck 1892, blz. 615-616.

³⁵⁰⁴ SADB RA Den Bosch 1268, f. 229v. 17-12-1499.

³⁵⁰⁵ Schepenen gingen te hoofde naar hun hoofdbank als ze niet vroet waren, dat wil zeggen zeggen dat ze niet wisten hoe te vonnissen of daar onzeker over waren.

³⁵⁰⁶ Zie hieronder.

zullen zich dan - waarschijnlijk om de kosten te beperken - opnieuw tot schepenen van Den Bosch hebben gewend, nu om een onderling akkoord vast te leggen.

In 1549 gingen de ingezetenen van Oirschot bij de Raad van Brabant “*in maniere van reformatie*”, in beroep tegen een vonnis van de schepenen van Den Bosch ten gunste van Johanna van Haren over het gebruiksrecht op de gemeent dat door verkoop van deze gronden verminderd zou worden.³⁵⁰⁷ Het verzet van Oirschot tegen deze uitspraak zal mede geïnspireerd zijn door het feit dat Oirschot Den Bosch niet als hoofdbank³⁵⁰⁸ erkende.³⁵⁰⁹

De term hoofdbank komt nog in een andere betekenis voor, namelijk de bank waar men tegen vonnissen van lagere banken in appèl kon gaan.³⁵¹⁰

3.2.2.20.3 Schepenen als volontaire³⁵¹¹ rechter

In de hierboven genoemde casus inzake Geldrop traden de schepenen van Den Bosch op als rechters die uiteindelijk het bereikte akkoord formeel bezegelden.

3.2.2.21 Leenhoven

De leenhof was voor sommige plaatsen de bank waar schepenen te hoofde gingen, een advies haalden, wanneer ze zichzelf niet capabel achtten om zelfstandig vonnis te wijzen.³⁵¹² Voor de schepenen van Geldrop was mogelijk de leenhof van Arnold van Hoerne beroepshof, zoals uit het citaat hierboven gelezen kan worden.

3.2.2.22 Waarheden

Waarheden waren geen vaste instellingen, maar periodiek gehouden rechtszittingen met een sterk inquisitoir karakter.³⁵¹³ Dat het om een formele rechtszitting ging, blijkt uit het feit dat er een rechtbank werd gespannen:

*“dat deese waarheid gedaen werden by onsen rentmeester van Den Bosch voorschreven een gedingen doen bannen op ter heyde...”*³⁵¹⁴

Alle inwoners, in elk geval vertegenwoordigers van elke huishouding in het rechtsdistrict waar de waarheid werd gehouden, moesten daar verschijnen. Op wegblijven stonden flinke boetes:

*“ende soe wie tot ene gedinge of waarheit geboden worde dair die rentmeester dingen soude en die waarheit verhoren ende dair niet en quame en hi bedragen woirde met recht ende derreyclyc die broeke den heere XV s bosch gels”*³⁵¹⁵

Deze boetes werden ook geïnd, een greep:

*“Maeslant, Hees, Item Maes Sas dat hy ter waarheyt niet en quam daer hy geboden was daer aff gheeff. III lb, Pedelant Rode Item Jan van Eckart dat hy ter waarheyt niet en quam gheeff XXIII s, Item Henneken Willem Lippen soen soen van de selven gheeff XXIII s, Item Henneken Jans soen van Swenberghen van de selven gheeff XXI s.”*³⁵¹⁶ Peelland, In Lieshout Henneken Pulser om dat hy tot waarheyt nyet en quam ghinder doer gheeff XV s, item Gobbeken van de Bogaerde van den selven gheeff XXX s, item Didderic Belen soen van den selven XXX s, item Bertkens zoen van den Wydenvenne van den selven XXX s.³⁵¹⁷ In Oosterwyc, item Heynen Vierpenningh die in eenen waarheit bedraghen wert dat hi torf iegen dferbot gheeff XVIII s, item Lemken Vanny dat hi ter eninge niet ende quam daer hi gheboden was gheeff XVIII s item Cateline Michghils dat sy hoere waarheit niet en leyde als tfonnis wisde voer tfonnis gheeff XXXVIII s”³⁵¹⁸

Soms meende men een goede reden te hebben om weg te blijven. In dit geval mocht dat niet baten:

“Van diverse ingesetenen des dorps van Vechel die mitt allen den gemeynen ingesetenen geboden waren van wegen die rentmeester van den Bossche tot eenre openbaire eenige ofte waarheit die in den selven

³⁵⁰⁷ ARAB RvBB 595, f. 281, nr. 134 22-3-1549.

³⁵⁰⁸ Zie hieronder.

³⁵⁰⁹ Lijten 1996, blz. 129-131.

³⁵¹⁰ Boven 1994, blz. 121-126.

³⁵¹¹ Rechtspraak waar geen geding over een geschil tussen partijen plaatsvindt, maar waarin afspraken op een formele en vaak rituele wijze worden vastgelegd, familierechtelijke zaken worden geregeld, en dergelijke.

³⁵¹² Asseldonk 2002, blz. 378, 411-413, 418.

³⁵¹³ ARAB RK 5309 1-10-1493-30-9-1494, f. 61 verpachting houtschat; als rogatoire commissie zie BHIC LT 158a, f. 352-353 woensdag na vastenavond 1401 (3-2-1402 ns.).

³⁵¹⁴ BHIC LT 158a, f. 352-353 woensdag na vastenavond 1401 (3-2-1402 ns.).

³⁵¹⁵ ARAB RK 5232 7-5-1403-7-5-1404, f. 10.

³⁵¹⁶ ARAB RK 2780 december 1384-juni 1385.

³⁵¹⁷ ARAB RK 3015-2 25-10-1382-30-5-1384.

³⁵¹⁸ ARAB RK 2781 15-6-1385-31-1-1386.

dorpe geleet was den XXII sten dach septembris anno XIIIcLXXIII ende al ten onderhouden van den hoicheit ende herlickheit van mynen voirs gened. heere ende waeren daer ennige der selver innegesenen totten getale van XXIII persoenen die aldaer weygerechtich waeren te compereren allegerende tegen den selven rentmeester dat sy van wegen der stadt van den bevel hadden aldaer te comen graven welck gebodt zy na hadden van den voirs eenige die geleet was als boven verclairt is ende zyn van dien misgripe gecallengeert geweest ende heeft ze naderhandt ter beden van goeden mannen laten compeneren te wetene elcken van den voirs XXIII persoenen mit VII stuvers eens qui valent XLII s”.³⁵¹⁹

En wie A had gezegd door te komen, moest ook B zeggen en de eed doen:

“Van Willem Lauwers om dat hy niet zweeren en woude tot sheeren waarheit”[Hulsel 1464-1466].³⁵²⁰

Het enkele malen per jaar houden van een waarheid was een competentie van de rentmeester van de domeinen,³⁵²¹ maar deze droeg de bevoegdheid gewoonlijk over aan de onderrentmeester en pachter van de houtschatten:

“Van Henrick die Heer onderrentmeester van Oesterwyck die van den tyde deser rekening gerekent heeft den rentmeester van den Bossche van allet des synder officie van den houtscat aengaet nae uutwysen der ordinancie dair op gegeven hebbende oick mede bevelen gehadt van den rentmeester te mogen gestaen ende doen gestaen die personen onder zynen bedryve ende pachtingen geseten ter waarheit gedingen daer aff te houden ende van gelyke compositie te maken. Item heeft alsoe by affirmacie van zyne eede den voirs rentmeester gerekent van vele personen die in tyde van dese rekeninge geboiden waeren tot eenre wairheyte wonende tot Enschoot ende Tylborch dair aff ontfangen te hebben sonder die namen te noemene XX stuvers”.³⁵²²

Het reglement op de verpachting van de houtschat stelde weliswaar restricties aan het optreden van de onderrentmeester:

“Item sall die voirs pachtenere niet mogen ennige goedinge pellinge of gedingen leggen doen noch hanteren in enniger manieren noch oick van ennigen boeten of broecken compositie maken het en waere by sunderlingen bevelen van den rentmeester ende gespecificeerde sake ende anders niet”,³⁵²³

maar deze zal in de praktijk toch met grote zelfstandigheid opgetreden zijn.

Hoewel - zoals hierboven al is gebleken - niet iedereen graag naar een waarheid ging, was het voor sommigen, zoals de heymraden - dat wil zeggen de gezworenen - van de Grote Aard van Oerle, toch een uitje, in elk geval een bijzondere dag waarop flink pot verteerd kon worden:

“Van Aerden Jan Leyten soene woenende tot Knechdel, Goyen Oden woende tot Oerle, Janne van Loemel woenende tot Vessum ende Goyen Hadewygen woenende tot Wyntelre alle viere woenende onder der dingbanke van Oerle die welcke befaemt waeren dat zy tanderen tyden gecomen zyn na den avont maeltijd als zy alleen droncken waeren ten huysse Jans die Gruyters woenende tot Oerle aldaer Ghysbrecht die Hoppenbrouwer des rentmeesters van Den Bossche in Kempelant hadde sitten dinge en waarheyden verhoirende der voirs zynre officien des rentmeesters van Kempelants aengaende ende hebben aldair in der voirs huysse des voirgen. Jans die Gruyters alse voirs gedinge ende waarheyte verhoirt waeren ende oick aler dleste vonnisse gemaent was van den voirgen. Ghysbrechte in haerer dronckenschap geheyscht ende van hem willen hebben als heymraden huere costen die zy aldair in der herbergen verteert hadden die welcke zy nochtans niet verdient hadden want zy den voirs Ghysbrecht als rentmeester egheen bruecken bybracht en hadden wairvoir hy hen egheen montkosten sculdich was te gheven dwelck die voirs Ghysbrecht als stadhoudere des rentmeesters van den Bossche te meer scouden(?) ende ter selver tyt totten voirs vier heymraden seyde ende hem dair mede excuserende dat hy egheen gelt uut zynen buydele gheven als woude hy en hadt alerst van den voirs. bruecken ontfangen daermede zy niet te vreden en hebben geweest mair daer en boven den voirs Ghysbrecht als rentmeester in Kempelant geperturbeert, geantwintende ende hem gevreesst van zynen lyve in alsulcken manieren dat vele goede mannen dair by zynde den voirs Gysbrecht hebben moeten beschudden oft anderssints hy soudt te quaet hebben gehadt X ryns gulden”.³⁵²⁴

Ook de hoofdschout van Den Bosch en de kwartierschouten hielden waarheden. Voor een deel ging het om waarheden die niet specifiek gemeent gerelateerd waren, zoals bijvoorbeeld één in Oisterwijk over fraude

³⁵¹⁹ ARAB RK 5287 1-10-1472-30-9-1473, f. 63v.

³⁵²⁰ ARAB RK 13024 f. 392 22-12-1464-24-6-1466.

³⁵²¹ ARAB RK 5232 7-5-1403-7-5-1404, f. 10.

³⁵²² ARAB RK 5289 1-10-1474-30-9-1475, f. 68.

³⁵²³ ARAB RK 5283 1-10-1468-30-9-1469.

³⁵²⁴ ARAB RK 12996 17-3-1495-24-6-1497.

met schepenbrieven.³⁵²⁵ Andere waarheden waren wel direct gerelateerd aan het beheer van de gemene gronden, zoals bijvoorbeeld Peter van den Braembosch uit Eersel die *“qualic gezwoeren hadde in eenre eningen tot Eerssel van dat hy swoer dat hy ghenen torf geslagen en hadde ende dair na dair afbedragen waert ende wairt dese voirs Peter dair voir poerter worden is tot Loeven lyet hem die scouteth syn pointinge maken om XXV rynsch gulden”*.³⁵²⁶ Met de term *“eninge”*, een rechtsgeding of onderzoek, zal hier waarheid bedoeld zijn.³⁵²⁷ De kwartierschouten vervolgden eveneens inwoners die niet naar de waarheid gekomen waren. Ook dat waren soms aantoonbaar aan de gemeynt gerelateerde waarheden: *“van Aerde die Brouwer ende Willems syns soen om dat sy ter waerheit nyet waeren opter gemeynten van Oesterwyc daer die geleeft was gecomponeert om XX s payment valent I s VIII d gr”*.³⁵²⁸

3.2.2.23 Vorster

In deze periode tekent zich het onderscheid af tussen de vorster en de schutter. De vorster was meer dan een toezichthouder op de gemene gronden. Hij fungeerde als dorpsdeurwaarder en als hulpje van de hoge en lage officieren van de hertog, voor wie hij - volgens het reglement van 1536 - dag en nacht moest klaarstaan.³⁵²⁹ In dit reglement is expliciet opgenomen dat hij ook de rentmeester van de domeinen moet dienen. Voorts moest hij in het algemeen aangifte doen aan de schepensbank van alle hem bekende overtredingen en er in het bijzonder op letten, dat er voor de schepensbanken van de lokale heren geen zaken werden gebracht die tot de domeinen behoren.

3.2.2.24 Schutter

De schutter bleef qua taakstelling de eerste toezichthouder op de gemeynt. In Schijndel werd later het schutterschap wel met het ondervorsterschap gecombineerd en in Hilvarenbeek was sprake van ondervorster en schutter en ondervorster of schutter, hetgeen de ontwikkeling in de rangorde van beide functies aangeeft.³⁵³⁰ De schutter moet wel duidelijk onderscheiden worden van de gezworenen etc. De eerste functie was een ambtelijke aanstelling, de tweede meer een bestuurlijke. Dit wordt door de overgeleverde dorpsarchieven uit latere periode bevestigd.³⁵³¹ Om een voorbeeld te noemen: de schutter van Eersel die in 1772 werd aangesteld, kreeg een tractement *“en alle twee jaaren een nieuwen rok”* van het gemeentebestuur.³⁵³² Daarmee onderscheidde hij zich van de gezworenen, die het met vacatiegelden en drinkgelden moesten doen.³⁵³³ Omdat de gezworenen (eveneens andere bestuurders) het schutten van vee op de gemeynt meestal ook als taakcomponent hadden, kan de aanduiding schutter verwarring opleveren.³⁵³⁴ Ook in de 18^e eeuw werd de toezichttaak van schutter soms gecombineerd met taken als bedeljager, nachtwaker en dergelijke, die in hetzelfde segment lagen.³⁵³⁵

³⁵²⁵ ARAB RK 12991 28-7-1414-24-12-1414 f. 6: *“Van Jacop Appels, Arnt van Laervenne, Peter van Weyten ende van Wouter Poynenborch om dat een gemeyn waerheit wel gedaen tot Oesterwyc voir die scepen ende de gemeyn gebuer aldaer ende heer Gielis van Dusel die een gesworen clerc aldair was ende dese waerheit uiter gedaen by bevel myns genedichs heren brieven van Brabant die heer Gielys voirs den schouthet selve brocht end eer die scouthet die waerheit verhoren woude soe quamen Jacop, Arnt, Peter ende Wouter voirs ende maecten hem selven die selve manne te wesen die heer Gielys voirs wesen soude van deser waerheit voirs ende geloefde mede op een peyn van vyfhondert gulden minen heren van rechter stont sculdich te wesen est sake waer dat her Gielis voirs misdadich vonden worde in der waerheit dat dan die voirs Jacop, Arnt, Peter ende Wouter voirs die misdaet beteren soud beneden vyfhondert gulden tot seggen der scepenen van Oesterwyc ende tot seggen Stamelaerts van Uden onderscouthet van Den Bosch, Meeus Spierincs, Heinrics van Uden ende Wolfaert Jan Wolfaerts zoen die de scouthet medebracht op die waerheit ende dat seggen namen die voirs scepenen metten goede mannen aen te seggen na der waerheit gelyc voirs is en hier na inder waerheyt soe is her Gielys voirs misdadich vonden van instrumenten ende scepenbrieve ende ander brieve die hi om ghelts wille dat hy van den luden hebben woude boven dat si dair af sculdich waren alsoe lange onderhielt datter die lude mede ontrecht waren ende ander lude clageden dat hi haer instrumenten ende haer scepenbrieven lange alsoe lange onderhielt dat si daer groet gebrec bi hadden of si moesten hem alsoe veel ghelts geven als hem ghenuechde van desen voirs misdaden soe hebben die scepenen metten goeden mannen eendrachtelic geseit in enen seggen dat Jacop, Arnt, Peter ende Wouter voirs die misdaden minen voirs heren van Brabant geven soud ter beteringen hondert licht gulden die welc die voirs scouthet reket ontfanen valet den gulden XVIII d VII lb X s gr”*.

³⁵²⁶ ARAB RK 12992 24-6-1448-24-12-1448.

³⁵²⁷ Vergelijk ARAB RK 5314 1-10-1498-30-9-1499 f. 73v.: *“van Pauwels Naes wonende Lommel die welke in aprilie XCIC na paesschen lestleden op een gemeyn eeninge tot Lomel dair die onderrentmeester Ghysbrecht de Hoppenbrouwer geseten heeft in de vierschaeren omme te eningen aengaende der gemeynten ...”*.

³⁵²⁸ ARAB RK 13024 25-12-1437-23-6-1438, f. 98.

³⁵²⁹ ARAB RK 294, f. 129 20-9-1536.

³⁵³⁰ BHIC RA Schijndel 238 7/14-10-1748; RRG 354, f. 40 15-5-1683, ontsloten door Henk Beijers; RAT AA Hilvarenbeek voor 1811 99, f. 128 20-3-1754, f. 192 28-1-1757; AA Hilvarenbeek voor 1811 100, f. 126 31-3-1770; AA Hilvarenbeek voor 1811 103, f. 211 2-12-1795; LT 139, f. 35 9-1-1740.

³⁵³¹ Uitgangspunt is hier dat het al in de middeleeuwen om een ambtelijke functie ging, dat details zoals beloning weliswaar gewijzigd zullen zijn, maar dat de ambtelijke relatie in beginsel dezelfde is gebleven. De bronnen geven geen reden om elementaire wijzigingen in deze relatie aan te nemen.

³⁵³² RHCE AA Eersel 5, f. 90 16-4-1772.

³⁵³³ ARAB RK 12996 17-3-1495-24-6-1497.

³⁵³⁴ Zoals bijvoorbeeld bij *“den heygesworen of schutter”* van Nederwetten, Asseldonk 2002, blz. 183.

³⁵³⁵ Asseldonk 2002, blz. 183.

3.2.2.25 Schepenen

De lokale schepenbank was de plaats waar overtreders van de keuren of de uitgiftebrieven in eerste instantie vervolgd werden. De schutter, vorster of gezworene “calangeerde” de overtreder, hij maakte als het ware proces verbaal op en droeg de zaak vervolgens over aan de schout die de betrokkene kon vervolgen³⁵³⁶ voor de schepenbank of indien hij daar redenen voor had composeerde met de betrokkene. Dat gebeurde bijvoorbeeld als de schout onvoldoende bewijs had of omdat het om een onnozel vergrijp ging, de overtreder de boete nooit zou kunnen betalen, etc. Ook de onderrentmeester van de domeinen procedeerde wel voor de schepenbank om zijn boetes te innen, zoals blijkt uit archief van Vessem:

*“Peter Ariaen Roeloffs onderrentmr van den rentmr Fierlants versueckt aen den scoutheyt off synen gecommitterde de scepenen gemanent te hebben off hy hem nyet en sal moegen executeren aen alle die geene die hem overgegeven en op ten eedt aengebrocht syn off oyck becalengiert syn, die groessturf geslaegen hebben graechtrus gesteken van der gemeynte strouselen gehaelt ende affgesteken met spaeyen en schoepen ende inden .. gestooten, groesturf binnen geleyt, volgens den ordonnantie daer op breeder gemaect hier aff uwer heeren appoint.”. Peter moest richten naar “de ordonnantie van den aertcarte der vryheit van Oirle”.*³⁵³⁷

Processen over rechten op de gemene gronden werden meestal voor de Raad van Brabant gevoerd, omdat deze instelling in het bijzonder de hertogelijke belangen behartigde, in elk geval competent was in zaken betreffende de hertogelijke domeinen. In de heerlijkheden was mogelijk meer ruimte voor de plaatselijke schepenbank. Zo werd omstreeks 1478 voor schepenen van Mierlo geprocedeerd over de gemeynt aldaar.³⁵³⁸ Eerder, in 1417, stonden de schepenen van Mierlo over een akkoord tussen hun heer en de buren van Mierlo over het bepoten van de gemene gronden.³⁵³⁹ Schepenen van Hilvarenbeek oorkondde in 1428, dat de Biestse gemeynt alleen die van Biest toebehoort, zoals blijkt uit de oorkonde van Jan III dd. 7 augustus 1328 en uit de bepaling van de gemeente vastgesteld door Johanna in 1329 (1399? HV³⁵⁴⁰), waar binnen zij bomen mogen poten en vrij zijn van houtschat.³⁵⁴¹ Bijna een halve eeuw later gaven de schepenen van Hilvarenbeek de Biestse gemeynt nog eens formeel over aan die van Biest onder de voorwaarde dat dezen er de jaarlijkse cijns aan de hertog ervoor zouden betalen.³⁵⁴²

3.2.2.26 Schepenen en buren, corpus

Als schepenen in plaats van als rechters optraden als bestuurders, dan waren ze vaak vergezeld van hun medebestuurders als gezworenen, kerkmeesters, armmeesters en dergelijke en soms ook van een deputatie van de gezamenlijke buren, representerende het corpus. Dit werd verkort het corpus of de corporele vergadering genoemd, maar in feite is dat niet juist.³⁵⁴³ Bij belangrijke beslissingen zoals die over de gemene gronden besliste - in beginsel - het gehele corpus.

“Wy Daniel van der Meyden casteleyn ende schouthet der heerlicheyt van Herlaer ende Wyllem Henrick soen van Grinsvenne, Henrick van Weert, Wyllem Goertss van de Merendonck, Mathys van Beeck ende Jan Claess scepenen in Gestel by Herlaer, Peeter Wyllem Rutten soen, Mercelis Janss van der Merendonck, Jan Lodewycks van der Strype ende Ghoessen Peeter Goessens zn geswoeren van den dorpe van Gestel een stuck heyvels van der gemeynten van Hezeler geheiten gelegen in die prochie van Gestel voirs alsoe dair affgepaelt leget by den erffnisse Daniell Adams hebben by consent van den gemeyne nagebyeren van Gestel vercoft opgedragen ende overgegeven Daniel Adamss voirs die men heyt metten baerde van den selve in eenen erff recht te besitten ende te gebruycken ende daer helmelic op verthege in manieren als gewoonlic is tot behoeff Daniell coepers voirs ende hebben geloeft op die gueden van der gemeynten dat opdragen, overgeven ende verthoen des voirs stuck vast ende stede te houden tot ewigen daigen. Gestael Daniell voirs voir scepenen voirs weder omme gelovende op hem ende alle syn guet dat hy heeft ofte dat hy namaels vercrige sal dese voirgen. erve hem vercoft ende affgepaelt bynnen vier jaeren te betimmeren ende syn huys dair by staende dair op brengen sal in die prochie van Gestel ende metten nagebueren van Gestel schieten ende genieten ende te stote ende (lote staen, doorgehaals HV.) genot staen ende als Daniell syn huys overgebracht heeft sullen hem die nagebueren voirs vrien van ons genedeghe heeren beden te gelden welck Daniell voirs den scepenen ende geswoeren geloeft heeft bynnen vier jaren te naestcomende te doene op eene peen van hondert karolus gulden daer aen te broecken d een derde gedeelte der kercken tot Gestel

³⁵³⁶ Sassen 1892, blz. 614-615.

³⁵³⁷ RHCE RA Vessem 2, 19-11-1612.

³⁵³⁸ Sassen 1892, blz. 614-616; Enklaar 1941, blz. 73, nr. 42 20-4-1478.

³⁵³⁹ Enklaar 1941, blz. 68-69, nr. 39 30-6-1417.

³⁵⁴⁰ Zie eerder; Broeders 1838, blz. 60 en ook bijlage rechtsverleningen.

³⁵⁴¹ Enklaar 1941, blz. 34-36, nr. 15 18-1-1428.

³⁵⁴² Enklaar 1941, blz. 36-37, nr. 16 17-8-1472.

³⁵⁴³ Asseldonk 2002, blz. 48, 336, 346.

*d ander derde gedeelt die heere ende het derde gedeelte die nageburen van Gestel. Vuyt desen voirs erffenisse sal Daniell voirs alle jaren sculdich syn te gelden ende te betalen op sinte Michielsdach den heere van Herlaer eenen oude swarten actum XXII martii anno XXXVIII”*³⁵⁴⁴

Zo verleenden ook schepenen, gezworenen, kerkmeesters, heilige geestmeesters en gemene burenen van Mierlo in 1476 met toestemming van de heer een gebruiksrecht op de gemeynt aan een niet gerechtigde.³⁵⁴⁵ Schepenen en burenen van Asten gaven in 1479 met toestemming van de heer gemene gronden in erfcijns uit.³⁵⁴⁶ En schepenen, gezworenen en burenen van Son verleenden in 1446 een gebruiksrecht in hun gemeynt uit, na door Philips de Goede toestemming te hebben verkregen om een deel van de gemeynt uit te geven, in verband met proceskosten, bestrijding van zandverstuivingen en de bouw van een nieuwe kerk.³⁵⁴⁷ Schepenen maakten, al dan niet tezamen met gezworenen, ook keuren over het gebruik van de gemene gronden, zoals die van Schijndel in 1465 en die van de Mierden in 1474 werd toegestaan.³⁵⁴⁸ Over de administratieve afhandeling van de activiteiten van ‘het corpus’ heeft Van Asseldonk een en ander medegedeeld.³⁵⁴⁹

3.2.2.27 Gemene burenen

Niet altijd werden de functionarissen expliciet genoemd. Omstreeks 1450 hadden de “*gebueren*” van Veghel twee van hen gemachtigd om scheidsmannen aan te stellen om tot een uitspraak in een conflict over de gemeynt aldaar te komen.³⁵⁵⁰ In 1417 werd een akkoord gesloten tussen de gemene burenen en de heer over het recht van voorpoting te Mierlo.³⁵⁵¹

3.2.2.28 Goede mannen, scheidslieden

Formeel geen instelling, maar wel als ‘officials’ betrokken bij het beslechten van conflicten waren goede mannen of scheidslieden. Zij komen ook een enkele maal in beeld bij het oplossen van geschillen over gemene gronden. Dat gebeurde in 1434 in het geschil tussen Bladel en het godshuis van Postel, waar het geschil beslecht werd door goede mannen van Leuven.³⁵⁵² Ook in het hierboven al genoemde conflict over de gemene gronden van Veghel werd een beroep gedaan op scheidslieden.³⁵⁵³ En dat was eveneens in 1463 het geval in een geschil tussen de burenen van Bakel ter eenre en die van Aarle en Helmond ter andere aangaande het gebruik van de gemeynt.³⁵⁵⁴

3.2.2.29 Breukmeester in den aert (van de heide)

Tilburg kende³⁵⁵⁵ een speciale heerlijke functionaris die de boetes gevallen op overtredingen van de heidekeuren inde en de wanbetalers vervolgde.³⁵⁵⁶ Het aantal vervolgd is tekenend zowel voor de overtredingen van de keuren als voor de handhaving van dezelfde keuren. Ook Hilvarenbeek kende een breukmeester. Daar was de functie gecombineerd met het schuttersambt.³⁵⁵⁷

3.2.2.30 Gezworenen,³⁵⁵⁸ setters, heymraden

Gezworenen of setters waren inwoners die onder ede stonden. Ze zorgden voor de verdeling van de plaatselijke lasten. Daarbij werd de draagkracht van de individuele gezinnen in acht genomen. Het ambt

³⁵⁴⁴ BHIC RA St. Michielsgestel 42, f. 5 22-3-1538 (ns. 1539).

³⁵⁴⁵ Enklaar 1941, blz. 72-73, nr. 41 27-6-1476.

³⁵⁴⁶ Enklaar 1941, blz. 5-8, nr. 2 15-2-1479, nr. 3 1-8-1479.

³⁵⁴⁷ Enklaar 1941, blz. 228-231, nr. 119 4-3-1446 (verwijzing naar datum van de toestemming 12-8-1445).

³⁵⁴⁸ Enklaar 1941, blz. 216-221, nr. 113 18-7-1465, blz. 133-135, nr. 79 9-6-1474.

³⁵⁴⁹ Asseldonk 2002, blz. 190-193.

³⁵⁵⁰ Enklaar 1941, blz. 250-251, nr. 129 5-1-1451.

³⁵⁵¹ Enklaar 1941, blz. 68-69, nr. 39 30-6-1417.

³⁵⁵² Enklaar 1941, blz. 37-38, nr. 171-1-1434; Welvaerts 1890, blz. 182-186.

³⁵⁵³ Enklaar 1941, blz. 250-251, nr. 129 5-1-1451.

³⁵⁵⁴ Enklaar 1941, blz. 19, nr. 8 1463.

³⁵⁵⁵ Naast 7 gezworenen en setters, beslisten ook rekenmeesters wel mee over zaken betreffende de gemene gronden, Droesen 1927, blz. 48-49; Dijksterhuis 1899, blz. 38, 61-62, 70.

³⁵⁵⁶ Dijksterhuis 1899, blz. 69, onterechte aanname over de ouderdom van het ambt van breukmeester; RAT beschrijvingen van dossiers van processen in civiele zaken 1552-1810, Zie bijlage procesdossiers Tilburg.

³⁵⁵⁷ RAT Ra Hilvarenbeek 1328, f. 146 9-12-1687 verscheen voor drossaard Jacobus Emens en de schepenen Thieleman Lemnius en Gerrit van Luijnen, Jacob Kempen inwoner van Hilvarenbeek oud ca 75 jaar, hij heeft getuigd op verzoek van de regeerders van Hilvarenbeek, dat N Nauwken in zijn leven inwoner van Hilvarenbeek was schutter en breukmeester, aangesteld ca. 60 jaar geleden, is overleden. De regeerders van Hilvarenbeek hebben aangesteld Jan Peerbooms zwager, en na het overlijden van Peerbooms is aangesteld Jan van Limborgh, die gedesisteerd is, waarna Wouter Jansen de With is aangesteld, na zijn overlijden Peeter Ooms, daarna Jacob Kempen de attestant. Hij op last van raad en rentmeester jonker Pick heeft overgedragen de jacht, schutter en toezieners van de gemeijnt, hij misbruik van de heide niet hoefde te aan te brengen. En gehoord al wanneer Aert Lamberts omstreeks 30 jaar geleden bezig was een nieuw huis te timmeren onder Diessen aan het Laer, die vroeg om wat zand uit de vroente te mogen halen, Lamberts antwoordde dat hij dat aan Jan Hoecx rentmeester der domeinen moest vragen, dit niet binnen zijn bevoegdheid lag.

³⁵⁵⁸ Zie ook Asseldonk 2002, blz. 182, blz. 333.

van “*borgemeester*” is in de 16de eeuw voortgekomen als een verbijzondering van een deel van het ambt van de gezworenen: een specialisatie.³⁵⁵⁹ De gezworenen waren degenen die de wijzigingen of aanvullingen in de dorpsregelgeving voorbereidden³⁵⁶⁰ en hielden daarnaast ook toezicht op het naleven van deze regels en daarmee ook op de gemeynt. Soms deden ze dat in samenspraak met de gezworenen van omliggende plaatsen. Zo spraken de gezworenen van De Beerzen, Haaghorst (Diessen/Moergestel), Spoordonk (Oirschot) en Oisterwijk “*dat men geen schaepen sall laten coomen binnen den zande voir Beers, Haaghorst, Spoordonck ende Oisterwijk*”.³⁵⁶¹

Soms werden de gezworenen heymraders of heemraden genoemd. Dat is een naam die vooral geassocieerd wordt met waterschappen en op de hoge zandgrond vreemd aandoet.³⁵⁶² De functieaanduiding komt naast een enkele keer generiek³⁵⁶³ vooral specifiek voor in het kwartier Kempenland: Oost- en Middelbeers 1473:

“ende ofte om eenigs houts wille, dat in de voors. maate aldaer sal worden gepoot off geset, eenig geschil gevele tusschen eenige partijen, dat geschil sullen die voors. scheepenen ende heemraaden, aengehoord reeden en bescheyd van beyde partijen, sligten ende termineeren, alsoo behooren sal”.

Hier hadden de heemraden dus ook een rechtsprekende functie.³⁵⁶⁴ Heymraders worden verder genoemd in Bergeyk en Westerhoven,³⁵⁶⁵ Rijthoven en Luiksgestel,³⁵⁶⁶ Knegsel, Oerle, Vessem, Wintelre,³⁵⁶⁷ Lommel³⁵⁶⁸ en ook in Valkenswaard en Waalre.³⁵⁶⁹ Ook in Oirschot worden een enkele keer heemraden genoemd:

*“dat die nagebueren gesworen maecken mogen, dat men heet heymraders, aengaende der gemeynten te bruycken ten profyt van alle man”.*³⁵⁷⁰

3.2.2.31 Plaatselijke heren

De activiteiten van de lokale heren en vrouwen zijn een afspiegeling van die van de hertog waar het om domeinbeheer gaat.³⁵⁷¹ Zo gaf de vrouwe van Moergestel een gemeynte uit.³⁵⁷² Jacob, graaf van Hoorne, bevestigde de privileges van die van Woensel en verleende pootrecht.³⁵⁷³ De heer van Mierlo accordeerde met de gemene burenen aldaar over het recht van voorpoting te Mierlo.³⁵⁷⁴ Dat deed ook de heer van Herlaar voor St. Michielsgestel, Thede en Herlaar.³⁵⁷⁵ De heer van Heeswijk en Dinther gaf het pootrecht uit aan de burenen van Dinther.³⁵⁷⁶ Schepenen en burenen van Asten gaven met toestemming van de heer gemene gronden in erfcijns uit.³⁵⁷⁷ En in een proces over boeten gevallen op de gemene gronden van Tilburg en Goirle was de halfheer van Hilvarenbeek partij.³⁵⁷⁸ De heerlijke administraties zijn aanmerkelijk slechter overgeleverd

³⁵⁵⁹ Coopmans 2002, blz. 37; Asseldonk 2002, blz. 191-192, 332-335.

³⁵⁶⁰ ARAB RK 5309 1-10-1493-30-9-1494, f. 61 verpachting houtscat: “*item van alle koeren ende broecken doe op ter gemeynte vallen die by den gezworenen van den plaats gemaict sullen werdden*”.

³⁵⁶¹ Vera 1984, blz. 114.

³⁵⁶² Een uitzondering hierop vormen de heemraden van het Hollanderbroek onder Elburg anno 1320: “*Voert wille wi dat men keese vir heymrade mit rade unses rechters ende andere bescheydener lude, de in den broke woenaftig syn ende daer de meste partie ende de bescheideneste oppe bliven, daer sal unse rechter oec up bliven, ende sal voertgaen ende de heymrade soelen waren die weghe ende die weteringhe ende ander oerbare die dat broke te doen heft. Ende desse heymraden mach men setten ende ontsetten wanneer dat unse rechter ende der meste ende besceydene partie guet dunckt*”, Linden 1954, blz. 123, 124-125. Maar dit is wellicht te verklaren uit de herkomst van de bewoners.

³⁵⁶³ ARAB RK 5283 1-10-1468-30-9-1469: “*Ordonnantie opt verpachten van den houtscat in der meyeryen van Den Bosch in elke prochie off dingbanck by hair selven alsoe dat best sall moegen dienen .... Item selen die pachtenere elc onder tzyen besunder moegen schutten ende doen schutten alle vreemde beesten op te gemeynte comende nae uutwisen van hoeren charten ende selen oick die selve pechters aenveerden ende te hemwaerts nemen alsulke koern, broecken ende boeten navolgende den charten van den plaatsen dairt gebueren sal of alsulke als by den geswoorenen off heemraders dair op gemaect selen wesen.*”.

³⁵⁶⁴ Enklaar 1941, blz. 21-23, nr. 10 31-10-1473.

³⁵⁶⁵ ARAB RvBB 748 f. 351v. 21-2-1623; Vangheluwe 2009, blz. 236.

³⁵⁶⁶ BHIC RRG 299 5-2-1479.

³⁵⁶⁷ ARAB RK 12996 17-3-1495-St. Jansmis 1497.

³⁵⁶⁸ ARAB RK 5314 1-10-1498-30-9-1499, f. 73v. “*van Pauwels Naes wonende Lommel die welke in aprille XCIC na paesschen lestleden op een gemeyn eeninge tot Lomel dair die onderrentmeester Ghysbrecht de Hoppenbrouwer geseten heeft in de vierschaeren omme te eningen aengaende der gemeynten is comen de selve Pauwels mit fellen worden sprekende op ten eedt van den geswoeren heemraders ende aldair gevucht gemaict dat die onderrentmeester niet mit vreden en mochte zyn recht vervolgen daer af hy hem becalangierde ende dair na by tusschenspreken van goede mannen want hy arm is dede mynen gened heere op syn buyen blootshoefs oitmoet biddende de heemraders vergiffnisse tot dien heeft hy gegeven voer het weirdige heilige sacrament een kersse van I 1/2 lb was ende XX stuvers int gelaech ende dair en boven mynen gened heere vier r guldene doin hier de voirs IIII ryns gulden XX s gr.*”.

³⁵⁶⁹ RHCE AA Waalre voor 1811 7, f. 23v. 10-5-1746; Melotte 1977, blz. 85.

³⁵⁷⁰ RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, Register Van Doorn van Baar, blz. 230 (ca. 1595).

³⁵⁷¹ Zie ook Brand 1991, blz. 109.

³⁵⁷² Enklaar 1941, blz. 136-140, nr. 80 (1428-1470) (1428-1440, vergelijk ARAB LB 9, f. 129 dd. 1440, vrouwe van Moergestel verklaart dat zij een deel van de gemeint van Moergestel uitgaaf).

³⁵⁷³ Enklaar 1941, blz. 297-299, nr. 146 30-9-1472.

³⁵⁷⁴ Enklaar 1941, blz. 68-69, nr. 39 30-6-1417.

³⁵⁷⁵ HCM RRK 2817 4-10-1452.

³⁵⁷⁶ Enklaar 1941, blz. 57-58, nr. 28 19-2-1474.

³⁵⁷⁷ Enklaar 1941, blz. 5-8, nr. 2 15-2-1479, nr. 3 1-8-1479.

³⁵⁷⁸ Enklaar 1941, blz. 237-238, nr. 124 19-3-1436; zie ook Asseldonk 2002, blz. 194-195.

dan de hertogelijke. Maar uit hetgeen bewaard is gebleven blijkt een grote overeenkomst. Zo ontving de heer van Boxtel in 1559 meer dan 400 gulden aan grondcijnsen, daarnaast nog meivarkens.³⁵⁷⁹ In 1560 leverde de houtschat Boxtel 12 gulden en die van Liempde 11 gulden op.³⁵⁸⁰ In 1561 waren er ook inkomsten van gevonden zwermen.³⁵⁸¹ In het jaar daarop leverde de houtschat van Esch nog eens meer dan negen pond op.³⁵⁸²

3.2.2.32 Mannen van leen van de plaatselijke heren

In de heerlijkheid Moergestel waren in de eerste helft van de 15de eeuw mannen van leen medeoorkonders.³⁵⁸³

3.2.2.33 Schout, rentmeester van de plaatselijke heren

De lokale heren hadden ook schouten of drossaards, die soms tevens als rentmeester fungeerden. De schout van St. Michielsgestel composeerde met Wouter Aben “*omdat hy torf had gesteken op te gemeint*” maar moest in zijn rekening van 1477 melden “*dair af gecomponeert om IIII ryns gulden tot ste Jacobsdage te betalen niet ontfaen dair omme hier nyet*”.³⁵⁸⁴ Omstreeks 1493 had “*Lauwreyns Eweryts .. beheympt een steeghe sonder recht*”.³⁵⁸⁵ De schout van St. Michielsgestel trad tevens op als rentmeester. In die hoedanigheid verpachtte hij het recht op de gevonden zwermen bijen, inde hij de houtschat, verkocht hij zand uit de gemene gronden, ontving er cijns, etc.³⁵⁸⁶ In de laatste maanden van 1586 en de eerste van 1587 was Henrick Dachverlies als zodanig

“*casteelyn, schouteth, stadhouder van leenen ende rentmr des edelen welgebooren heere heeren Johan van Merode vry baenreheere tot Merode, Petershem, baenreheer tot Perwez, Duffel ende Leeffdael, heere des lants van Gheel, Westerlo, Diepenbeeck ende der heerlicheyt van Ghestel ende Herlaer gecommiteert over den bedryve des slots van Altherlaer ende der heerlicheyt van Gestell ende Herlaer...*”³⁵⁸⁷

De overige functies in de heerlijkheden waren vergelijkbaar met die in de hertogsdorpen.

3.2.3 Onder de Generaliteit (1629-1795)

3.2.3.1 Staten-Generaal

Na de afzwering van Philips II in 1581 zochten de Staten-Generaal enige jaren naar een nieuwe landsheer, maar toen men hier niet op een bevredigende wijze in slaagde, nam in 1588 ieder gewest zelf de rol van soeverein op zich.³⁵⁸⁸ Daarmee namen de gewesten, verzameld in de Staten-Generaal ook het bewind van het van oorsprong koninklijk domein in hun machtsgebied op zich.³⁵⁸⁹ Het zou echter tot de val van Den Bosch in 1629 duren, voordat de Staten-Generaal enig gezag kregen over de voormalige hertogelijke domeinen in de Meierij van Den Bosch. Dat gezag was in eerste instantie zeer beperkt, enerzijds omdat de zeggenschap over de Meierij nog omstreden was en anderzijds omdat de Spaanse rentmeester een belangrijk deel van zijn administratie had meegenomen bij zijn vertrek uit Den Bosch. De Staten-Generaal stelden wel een rentmeester aan, Andries de Fresne,³⁵⁹⁰ maar zonder de leggers met de namen van degenen die verplichtingen aan de domeinen hadden - onder wie de cijnsplichtigen - en bij de voortdurende aanwezigheid van vijandelijke soldaten in de Meierij, kon deze weinig meer uitrichten dan mee te doen met de pamflettenoorlog met de Spanjaarden.³⁵⁹¹ De staten bemoeiden zich ook met de ondergeschikten van de rentmeester. Toen griffier Johan van Dryschor in 1646 afstand had gedaan van zijn ambt, stelden de staten in zijn plaats Wynand Schuyl, notaris en klerk ter secretarie van Den Bosch aan.³⁵⁹² Rentmeester Pieck van Thienhoven protesteerde hier tegen, maar kreeg niet meer voor elkaar, dan dat hij een recht van voordracht

³⁵⁷⁹ ARAB RK 19233 24-8-1558-23-8-1559, f. 3v.

³⁵⁸⁰ ARAB RK 19234 24-8-1559-23-8-1560, f. 5.

³⁵⁸¹ ARAB RK 19235 24-8-1560-23-8-1561, f. 6v., f. 7.

³⁵⁸² ARAB RK 19236 24-8-1561-23-8-1562, f. 8.

³⁵⁸³ Enklaar 1941, blz. 136-140, nr. 80 1428-1440 (zie hierboven).

³⁵⁸⁴ BHIC SA 313, 0413 1477.

³⁵⁸⁵ BHIC SA 313, 377 22-3-1493-21-3-1494.

³⁵⁸⁶ BHIC SA 313, o736 17-3-1490-16-3-1491, M 692 22-3-1495-21-3-1496, o378 22-3-1497-98, J 731 22-3-1500/1501 na scrieven des hoefs van Ludyck, 458 1549, o381 22-3-1570-21-3-1571.

³⁵⁸⁷ BHIC SA 313, o461, f. 1 6-9-1586-21-3-1587.

³⁵⁸⁸ Groenevelt 1996, blz. 56, 59; zie ook Coopmans 1985, blz. 17-18.

³⁵⁸⁹ “... den Coninck van Spaegnien verclaert te hebben ende verklaren mits desen, ipso jure, vervallen van zijne heerschappije, gerechticheyt ende erffnisse van de voorsz. landen ende voortaene van egeene meyninghe te zijne denselven te kennen in eenige zaken, den Prince, zijne hoocheyt, jurisdictie ende domeynen van dese voorsz. landen raeckende ...”, Blécourt 1919a, blz. 137-144 26-7-1581 (blz 143).

³⁵⁹⁰ BHIC LT 131, f. 36 (1631).

³⁵⁹¹ Beermann 1940, passim; zie ook hoofdstuk 2.

³⁵⁹² BHIC LT 132, f. 143 10-9-1646.

voor de opvolger van deze nieuwe griffier kreeg.³⁵⁹³ Later kreeg de griffier zijn commissie van de Raad van State.³⁵⁹⁴

De Staten-Generaal en de Raad van State opereerden ten aanzien van de gemene gronden c.a. gedeeltelijk parallel. Beiden namen beslissingen over uitgaven aan particulieren. Soms was het zo dat er eerst toestemming werd gevraagd aan de Staten-Generaal en dat er vervolgens om een aanvulling werd gevraagd bij de Raad van State. Uit de bijlage met de specifieke beschikkingen van de bestuurscolleges inzake de gemene gronden,³⁵⁹⁵ zijn de parallelle activiteiten van de twee colleges afleesbaar, waarbij als conclusie kan worden getrokken, dat de bemoeienis van de Staten-Generaal intensiever was in de periode dat het politieke belang van acties in de Meierij nog groot was, dat wil zeggen voor de Vrede van Munster. Maar de Staten-Generaal hebben nooit geheel afstand gedaan van hun voorrecht om zich met de domaniale details te mogen bemoeien.

De Staten-Generaal acteerden ook als rechter ten aanzien van de gemene gronden c.a. Zij resolveerden op 11 augustus 1664 “*by forme van een dictum gevolgt op een communicatoir proces.*”, dat aan de inwoners van de Meierij het recht werd ontzegd om de voorschouw door de kwartierschouten te laten doen.³⁵⁹⁶ De schouw, die voor deze studie van belang is omdat ze tot aan de grens van de jurisdictie werd gevoerd en daarmee ook op de gemene gronden grenspunten aangaf, was en bleef aanleiding tot conflicten met heren en regenten.³⁵⁹⁷

3.2.3.2 Gedeputeerden van de Staten-Generaal

Binnen de Staten-Generaal ontstonden commissies om ter plaatse informatie te halen en onderzoek te doen en eventueel problemen op te lossen.³⁵⁹⁸ Sommige commissies hadden een relatie met de domeinen en/of de gemene gronden. De stad Den Bosch protesteerde tegen de door de staat voorgenomen verkopen van onder andere cijnzen “*als contrarie de generaele privilegien van Brabant*”. Hierover adviseerden de heren gedeputeerden.³⁵⁹⁹ De gecommiteerden deden ook onderzoek naar grensgeschillen, zoals in het conflict tussen Bakel, Helmond, Aarle, Beek en Rixtel aan de ene zijde en Venray aan de andere kant dat omstreeks 1664 weer eens opgelaaide was.³⁶⁰⁰

3.2.3.3 Raad van State

De Raad van State, het belangrijkste adviesorgaan van de Habsburgse vorst, ontwikkelde zich in de noordelijke Nederlanden³⁶⁰¹ tijdens de opstand tot een beleidsvoorbereidend en uitvoerend lichaam dat zich vooral met zaken van oorlog en de Generaliteit, in het bijzonder de landsfinanciën en de Generaliteitslanden ging bezighouden.³⁶⁰² De raad ontving zijn instructie op 12 april 1588 van de Staten-Generaal.³⁶⁰³ Een nieuwe instructie werd op 18 juli 1651 vastgesteld.³⁶⁰⁴

De Raad van State had bij zijn instructie van 1588 ook (straf)rechtelijke bevoegdheden gekregen, met name inzake defensie en met uitsluiting van de Raad van Brabant en de Raad van Vlaanderen. In de instructie van 1651 kwam praktisch dezelfde bepaling voor. Ook in 1588 hadden de Staten-Generaal bepaald dat de Raad van State in Brabant bevoegd zou zijn tot de “*inninge van gemene middelen, brandschat, contributie en andere inkomsten, mitsgaders het employ van dien en voorts al hetgeen, tot goed gouvernement, ordre en geregeldheid, soude nodig wesen.*”. Dit laatste schiep ruime mogelijkheden, die zich onder meer uitten in commissies, zoals de “*commissie op de Maze*” die, zoals hieronder omschreven wordt, die zich met allerlei zaken in de Meierij ging bemoeien, ook mede zaken die vanouds tot het terrein van de Raad van Brabant behoorden. Uiteraard leidde dit tot conflicten tussen beide raden.³⁶⁰⁵ De belangrijkste ambtenaren van de

³⁵⁹³ BHIC LT 132, f. 144 1-11-1646.

³⁵⁹⁴ BHIC RRG 2, f. 162v. 26-7-1668.

³⁵⁹⁵ Zie bijlage rechtsverleningen.

³⁵⁹⁶ BHIC RvBH 6, nr. 3165 21-1-1751.

³⁵⁹⁷ BHIC RvBH 6, nrs. 3165 21-1-1751, 3166 3-2-1751, zie ook 3170, 3174, 3175, 3181 Lindeman 1984, blz. 211 3165, 3166, 3170, 3174, 3175, 3181. Verwijzingen naar resoluties van de Staten-Generaal van 11-8-1664, 6-12-1666 en 2-7-1669.

³⁵⁹⁸ Voor de advisering van de Staten-Generaal zie Sande 1980, blz. 99-103.

³⁵⁹⁹ BHIC RRG 2, f. 13 15-6-1658.

³⁶⁰⁰ BHIC RRG 2, f. 136v. 8-3-1664.

³⁶⁰¹ De scheiding tussen Noord en Zuid leidde tot twee Raden van State, Schepper 1981, blz. 16-35.

³⁶⁰² Groeneveld 1996, blz. 60, 69, 71.

³⁶⁰³ Blécourt 1919a, blz. 182-189 nr. XXV.

³⁶⁰⁴ Blécourt 1919a, blz. 265-275 nr. XXXVII.

³⁶⁰⁵ Coopmans 1985, blz. 27.

Raad van State waren de thesaurier generaal en de secretaris.³⁶⁰⁶ Met name de thesaurier generaal komt prominent voor in de adviezen over vervreemding van gemene gronden en andere domeinzaken.

De Raad van State bemoeide zich net als de Staten-Generaal met de voorrechten van de rentmeester van de domeinen. Rentmeester Pieck van Thienhoven had tussen 1647 en 1650 een geschil met de raad over de aanstelling van nieuwe leenmannen of “*juges*”. De rentmeester kon aantonen, dat zijn voorgangers diverse malen leenmannen hadden aangesteld. Dat beslechtte het geschil in zijn voordeel. Hij werd hersteld in de rechten die zijn voorgangers uitoefenden.³⁶⁰⁷ Dat was echter de jure, de facto resteerde hem niet meer dan een recht van voordracht.³⁶⁰⁸ De raad stelde daarnaast de griffier aan.³⁶⁰⁹ Ook de deurwaarders van de Leenen Tolkamer werden benoemd door de Raad van State.³⁶¹⁰

3.2.3.4 Gedeputeerden van de Raad van State

Ook binnen de Raad van State ontstonden commissies die ter plaatse in de Generaliteitslanden bestuurshandelingen verrichtten, informatie inwonnen en dergelijke. De commissie op de Maze kwam jaarlijks omstreeks juni tienden verpachten. Zij inspecteerde daarbij ook kerken, pastorieën, scholen, landsmolens, landshoeven, etc., bemiddelde in geschillen, informeerde naar aanleiding van requesten aan de Raad, etc. Er ontwikkelde zich zo een algemeen toezicht.³⁶¹¹

Door een samenkomst van gedeputeerden met vertegenwoordigers van Beek als ene partij en Aarle en Rixtel als andere partij werd in 1655 geprobeerd een geschil tussen beide gemeenschappen over het uitgeven van de gemene gronden te schikken.³⁶¹² De commissie die in 1664 de tienden in de Meierij kwam verpachten, ontving het request van de ingezetenen van de Grote Aard van Oerle om 50 bunder gemeynt te mogen verkopen om met de opbrengst oorlogsschulden af te lossen. De commissie won daarbij advies in bij rentmeester Pieck, voordat ze het request ter depositie overlegde aan de Raad van State.³⁶¹³ In 1736 onderzocht de commissie een klacht van schepenen van Knegsel dat hun inwoners door die van Oerle verhinderd waren om heiturf te steken in de Grote Aard hoewel zij daarop volgende de uitgifte brief van 1 maart 1325 [1326 ns. HV] recht hadden. En dat zij vervolgens door de rentmeester op basis van een reglement voor een andere gemeynt beboet werden.³⁶¹⁴ In 1696 rapporteerden de gecommitteerden over de toestand van de beplanting in de Meierij.³⁶¹⁵ Dat was eveneens het geval bij een klacht van een inwoner van Best die bij de Staten-Generaal had geklaagd over het feit dat hij voor het plaatsen van een hoefstal op de

³⁶⁰⁶ Groeneveld 1996, blz. 60.

³⁶⁰⁷ BHIC LT 132, f. 144v. 9-4-1647 (met potlood van de 7 een 8 gemaakt), f. 145 extract resolutien Raad van State 17-6-1650; RRG 1, f. 98v. 8-6-1650 “waarop is naargezien de notulen van den 9 april 1648 rakende het aanstellen van den advocaat Aarnoult de Raad tot leenman, waar op ende verhaalt synde dat de rentmeester van de domeine daar toe alreede zoude aangenomen hebbe mr Gerrit Hamel adv. en schepen tot ‘s Hertogenbosch ... is na deliberatie goedgevonden aan hen te schryven dat dit den raadt vreemt voorkomt also men meent dat dit regt den rentmr niet en competeert, maar dat leenmannen als regters in de tolkamer aan te stellen by den raad moet gedaan worden dat hy daarom met den eersten daar op den raad zal berigt overschryven met bewys dat dit regt aan den rentmr is gedesereerd en als dan daar op gelet en voort gedisponeert te werden als naer behooren...”, f. 99 17-6-1650 “de rentmeester Pieck antwoordt uyt d Hertogenbosch van den 14^e op t genen aen hem den 8^e deses was geschreven om te bethonen dat daenstellen van ordinaris leenmannen tot juges ende assesseuren van de thol ende leencamer der stadt ende meyerie van ‘s Hertogenbosch is dependerende aent rentmeesteramt der domeynen, dat overseynt een attestatie gequoteert Uo Jo synde van sess personen daer by getuycht wert van twee rentmeesters van de domeynen voor de reductie ende die nae de reductie van de stadt dat deselve de leenmannen tot regters in de tholcamer hebben aangesteld ende geassumeert dat uyt de tholcamer ende griffie van dien geen naeder bewys kan bybrengen vermits de selve van alle brieven titulen ende schrifte daer toe gespecteert hebbende is ontbloot ende deselve syn ontvoert, gelyc meermaals is geremonstreert, dan dat by wylen Andries de Fresne voorsaet van hem Pieck sedert de reductie diverse ordinaris leenmannen syn aangestelt...”.

³⁶⁰⁸ BHIC LT 133, f. 60 15-12-1654 aanstelling door Raad van State van mr. Otto Copes tot leenman als opvolger van de overleden Pieter van den Berch op voordracht van Gysbert Pieck van Thienhoven; RRG 156 2-10-1659 mr. Herman Kuchlinus ordinaris leenman in plaats van mr. Geraert Hamel Bruyninx die door haar hoog mogenden als agent te “Colen” is gesteld; RRG 1, f. 173v. 15-9-1654; RRG 2 f. 174v. 24-12-1674, f. 218v. 29-5-1685; RRG 3, f. 99 1-10-1702, f. 106 9-11-1703; RRG 13 29-6-1725; RRG 15 5-7-1768; RRG 30 31-10-1739; RRG 34, f. 19v. 6-3-1755; RRG 38, f. 278 18-12-1790; LT 134, f. 371v. resolutie Raad van State 29-5-1685 commissie leenman mr Justus Versterre in plaats van wijlen mr. Henrick Cucklinus, eed 19-6-1685.

³⁶⁰⁹ BHIC RRG 2, f. 161v. 20-4-1668, f. 162v. 26-7-1668; RRG 30, f. 206 17-11-1738; RRG 38, f. 15 27-1-1786.

³⁶¹⁰ BHIC RRG 3, f. 7v. 29-4-1695; RRG 6, f. 16 16-3-1740; RRG 14 16-3-1740, 6-8-1745; RRG 19, nr. 75 21-12-1686; RRG 24, f. 24 november 1679 of later, f. 38 sd.: RRG 26, f. 59 25-2-1718; RRG 30, f. 331 7-2-1740; RRG 38, f. 156v. 27-7-1788, f. 226 12-2-1790; RRG 39, f. 112v. 4-7-1793, f. 113 19-9-1793; LT 134, blz. 307 15-4-1682 resolutie Raad van State 9-9-1679 commissie voor Abraham van Deutecom als deurwaarder of comptoirbode van de raad en rentmeester generaal in plaats van de overleden Gerard Somers, eed aan de Raad van State 2-12-1680, f. 373 resolutie Raad van State 21-12-1686, eed 28-12-1686, f. 415v. resolutie Raad van State 17-2-1690 commissie voor Lucas van Gerwen als deurwaarder of exploitateur van het comptoir van de raad en rentmeester generaal, eed Raad van State 18-2-1690, f. 490 7-3-1695 resolutie Raad van State 29-4-1695 commissie voor Johan Hooft als deurwaarder of exploitateur domeinen in plaats van wijlen Lucas van Gerwen, eed aan Raad van State 30-4-1695.

³⁶¹¹ Coopmans 1985, blz. 27.

³⁶¹² BHIC RRG 1, f. 182 18-8-1655, f. 184 28-9-1655.

³⁶¹³ NAS RvS 1820, 1664 f. 46; BHIC RRG 2, f. 144 2-8-1664 (?); LT 44.

³⁶¹⁴ NAS RvS 1833, 1736 f. 205; BHIC LT 158a, f. 169v.-170v. 30-7-1736.

³⁶¹⁵ BHIC RRG 3, f. 17v. 18-6-1696, f. 20 29-10-1696.

gemeente voor zijn deur, feitelijk dus de straat, door de rentmeester van Den Bosch voor de Leen- en Tolkamer in rechte was betrokken. De klager stelde dat dit ten onrechte was want:

“over 40, 50, 60 en meer jaeren boven memorie van menschen soude hebben gestaen een hoefstal om de peerden te beslaan, dat ook van soo lange tyden aldaer hoefsmiden hebben gewoont, dat meede by de kerck en merckt tot Oirschot voornt en andere gehugten der selver vryheydt verscheyde hoefstallen op de straeten en gemeenten doorgaens hebben gestaen en nog jegenswoordig was staende tot gemeents dienst ende gerief soo van de inwoonderen als de passanten in deselve vryheydt komende sonder dat de voorsz smeeden daer over oyt eenig octrooy hadden moeten versoecken ofte daer van chynsen betaelen”.³⁶¹⁶

Ook over een geschil tussen inwoners van Oirschot en de rentmeester over waterputten werd door gecommiteerden geadviseerd.³⁶¹⁷

Een andere commissie was belast met het inspecteren van de fortificatiën langs de Maas. Gedeputeerden reisden ieder jaar in maart en september naar Brabant, bezochten vestingwerken en deden aanbestedingen voor het onderhoud ervan. De heren deden daar eveneens de verpachting van de gemene middelen.³⁶¹⁸ Gaandeweg werden zij ook voor andere landsbelangen ingeschakeld. In 1660 deden de heren onderzoek naar een stuk gemeente, dat na een grensscheiding tussen Drunen aan de ene kant en Nieuwkuik en Onsenoort aan de andere zijde buiten de grenzen bleek te liggen, een restgemeente dus. De Raad van State besloot daarop dit stuk aan Nieuwkuik en Onsenoort te verkopen voor 500 rijksdaalders en een jaarlijkse cijns van 12 gulden.³⁶¹⁹ Toen de rentmeester dit stuk liet afmeten, kwam aan het licht dat erachter nog een veel groter stuk restgemeente lag. En ook hierover moest weer door gecommiteerden gerapporteerd worden.³⁶²⁰ Sluipenderwijs gingen ze ook over de verpachting van domaniale middelen staan: eerst over die van de Grote zwiigende Brabantse landtol en de Lithse watertol, later ook over die van de houtschat.³⁶²¹

De gedeputeerden bemoeiden zich ook met andere zaken die slechts deels een relatie met de gemene gronden hadden. Dat was bijvoorbeeld het geval bij klachten van de inwoners van de Meierij over art. 12 van het Jachtreglement van 16 juni 1656. Dit artikel bepaalde dat loslopende honden een “*kneppel*” aan de hals moesten hebben, om zo hun bewegingsvrijheid te beperken.³⁶²² Als de honden bij het vuur gingen liggen raakte die “*kneppel*” wel in brand met alle gevolgen van dien en ze veroorzaakte ook schade aan het gewas te velde.³⁶²³ Toen rentmeester Pieck van Thienhoven,

die “in den dorpe van Berchem in Maesland heeft leggen seekere onvruchtbaere hoeve lands groot ongeveer tusschen 7 en 8 buynderen leggende neffens of aen de heyde om de welke te beneficieren in den voorleeden jare hy suppliant daer op heeft doen timmeren een huysinge om alsoo door de messe van de beesten ende schaepen die op de heyde syn weydende de voors heybunderen bequamer te maeken omme soo meede ende was ‘t denklyck met eenig coorn of veldgewasch besayt te kunnen worden waar toe seer veel strooy van nooden is..”,

de novale tienden in Berchem tegen een jaarlijkse cijns of een erfpacht wilde verkrijgen, werden de gecommiteerden daarop om advies gevraagd.³⁶²⁴

3.2.3.5 De Haagse Raad van Brabant³⁶²⁵

In 1591 werd in Den Haag een Staatse Raad van Brabant opgericht, die kennis zou moeten nemen van alle zaken in de veroverde gebieden in Brabant en Limburg die van oudsher tot de competentie van de Raad van Brabant in Brussel hadden behoord.³⁶²⁶ In de praktijk was de raad vooral een hof van justitie.³⁶²⁷ Na de capitulatie van Den Bosch in 1629 viel volgens de ‘Staatsen’ ook de Meierij onder de competentie van de

³⁶¹⁶ BHIC RRG 2, f. 134v. 8-2-1664.

³⁶¹⁷ BHIC RRG 2, f. 147v. 23-10-1664(?).

³⁶¹⁸ Een groep belastingen ten behoeve van het land, zie Kappelhof 1986, blz. 101-117, 189-203, 217-226, 261-271.

³⁶¹⁹ NAS RvS 1620, f. 59v. september 1660; BHIC RRG 2, f. 52 19-11-1660(?).

³⁶²⁰ BHIC RRG 2, f. 56 29-12-1660.

³⁶²¹ NAS RvS 1619, september 1638, september 1641, september 1650; RvS 1620 september 1654; RvS 1621 september 1656, september 1659; RvS 1625 september 1669.

³⁶²² De relatie met de gemene gronden is bijvoorbeeld te leggen met Lommel dat in 1662 op basis van haar oude privileges vrijstelling kreeg van dit artikel: “*dat die van Loemel voorn.t. sullen vermoogen haare honden te houden de voeten ongehort ende ongeknuppelt als sy die gebruycken tot defensie van haare schaepen, ende op de heyde.*”, BHIC RRG 16.

³⁶²³ BHIC RRG 2, f. 8 14-3-1658.

³⁶²⁴ BHIC RRG 2, f. 116v. 19-6-1663.

³⁶²⁵ Als inleiding in de geschiedenis van deze Raad van Brabant is de dissertatie van J.J.F. de Jong van Beek en Donk uit 1857 (Beek 1857) nog steeds interessant.

³⁶²⁶ Coopmans 1985, blz. 20; Coopmans 1988b, blz. 55-56; Coopmans 1989, blz. 1; Broers 2003, blz. 1.

³⁶²⁷ Coopmans 1985, blz. 21-26; Coopmans 1988b, blz. 56-57; Coopmans 1989, blz. 2-5, 12.

Haagse Raad van Brabant. Echter tot in 1648 deed ook de Brusselse raad uitspraken in Meierijse zaken.³⁶²⁸ Voor de Haagse raad speelden onder andere de volgende affaires: in 1656 Jenneke weduwe Jan Willem Kemps te St. Oedenrode tegen regenten van Son, inzake gebruik van gemeenteground van Son, in 1657 Gysbert Pieck van Thienhoven raad en rentmeester generaal van de domeinen tegen Jan Wouters te Riethoven inzake usurpatie van gemeenteground, in 1658 die van Aarle Rixtel tegen die van Beek betreffende de verkoping door Beek van enkele percelen gemene gronden, in 1659 de regenten van Esch tegen enige geërfden inzake gebruik van de woeste gronden aldaar, de heer van Moergestel en gemachtigden van gehuchten Kerkeinde en Overtwater tegen die van de vrijheid van Oisterwijk inzake land op de grote of Oisterwijkse heide, in 1661 de heer van Helvoirt en Zwijsbergen tegen de erven Jan Adriaans van Gorcum inzake eigendomsrecht op heide te Helvoirt, in 1668 de gemene ingezetenen van Best, Straten en Gunterslaar tegen de regenten van Oirschot inzake verkoop percelen uit Besterbroek, de heer van Oerle en Meerveldhoven tegen regenten Oirschot over turfslag op een stuk heide onder Oirschot, in 1669 de regenten Riethoven tegen de eigenaars en gebruikers van drie woningen op Keersop onder Dommelen inzake het gebruik van de vroenten van Broekhoven en Riethoven en in 1670 de regenten van Oisterwijk tegen die van Oirschot inzake turfsteken 1670, etc.³⁶²⁹ Jacobs geeft in het kort de procedure voor de Haagse Raad van Brabant.³⁶³⁰

De Raad van Brabant was appèlbank voor de Leen- en Tolkamer van Den Bosch. Deze bevoegdheid werd betwist door de Raad van State, maar in 1678 werd de Raad van Brabant in zijn recht gehandhaafd.³⁶³¹ Anderzijds concurreerde de raad in het midden van de 17de eeuw ook met de raad en rentmeester generaal en zijn leenmannen. In het voortslepende conflict over de grenzen in de Peel met onder andere Venray in het Overkwartier van Gelderland protesteerde de rentmeester dat de scheiding vanouds hem en de leenmannen competeerde: “*als rakende 's Hertoghs grond ende domeynen*”, in plaats van de nu aangewezen commissarissen uit de Raad van Brabant.³⁶³²

Geregeld kwam de Raad van Brabant in botsing met de Raad van State.³⁶³³ Ook conflicten over de gemeeynt kon aanleiding geven tot een competentiestrijd tussen beide instellingen. Toen Beek in 1655 gemene gronden wilde verkopen en daarvoor toestemming had gekregen van de Raad van State verworven die van Aarle en Rixtel mandement poenaal³⁶³⁴ van de Raad van Brabant:

“dat die van Aarle ende Rixtel op eene provisie soo gesejt werdt van den Rade van Brabandt verkregen haer met Albert de Valckener deurwaerder ende eenige assistenten doen executie ende affpanden om t voors octroy alsoo infructueux te maken hoewel 't selve verbiedt allen belet ende hinder ter contrarie”.³⁶³⁵

De Staten-Generaal bevorderden overigens (bewust?) de animositeit, door de Raad van State opdrachten te geven die tot het terrein van de Raad van Brabant behoorden: zoals het in 1766 ‘commissoriaal maken’ (verzoek om onderzoek en rapportage) met de Raad van State van het conflict over de gemene gronden tussen Helmond en Aarle aan de ene zijde en Bakel aan de andere zijde.³⁶³⁶

De Raad van Brabant concurreerde niet alleen met de Raad van State en de raad en rentmeester generaal en zijn leenmannen, maar incidenteel ook met de schepenbank van Den Bosch.³⁶³⁷ Dat was onder andere het geval met de afwikkeling van een volksopstand naar aanleiding van het hierboven al genoemde conflict in het Besterbroek in 1666. Van de circa 600 ‘opstandelingen’ daar werden er 9 door een troep soldaten onder leiding van de advocaat-fiscaal en de procureur generaal van de raad gearresteerd en naar Den Bosch vervoerd.³⁶³⁸ De hoogschout en schepenen aldaar wilden deze gevangenen berechten, omdat het een crimineel delict was, waar de schepenbank van Den Bosch bevoegd was om over te staan. Dit was tegen de zin van de raad. De gevangenen werden 's nachts heimelijk de stad uitgeleid en vervolgens per boot naar

³⁶²⁸ ARAB RvBB nrs. 760-797.

³⁶²⁹ BHIC RvBH 788, dossiers 1109, 1158, 1167, 1211, 1237, 1299, 1594, 1635, 1705, 1749.

³⁶³⁰ Jacobs 1981, blz. 31-40.

³⁶³¹ BHIC RvBH 1, nr. 330 17-1-1678; Lindemann 1984 blz. 19, nr. 330; zie ook BHIC RvB 5, nrs. 1882, 1883 zie ook 1885, 1896, 1897 20-3-1722 en 30-3-1733; Lindemann 1984, blz. 122, nrs. 1882, 1883, 1885, 1896, 1987.

³⁶³² BHIC RRG 1, f. 105 16-8-1650.

³⁶³³ Beek 1857, blz. 90-92; Coopmans 1985, blz. 26-37; Coopmans 1988b, blz. 56-57; zie ook Coopmans 1989, blz. 7-8, 13-14.

³⁶³⁴ Dagvaarding in strafrechtelijke zaak.

³⁶³⁵ BHIC RRG 1, f. 182 18-8-1655, f. 184 28-9-1655.

³⁶³⁶ BHIC RvBH 20, 3407 1-4-1766; RvBH 788 nr. 3679; LT 115 18-12-1792 (hierin komt het onder andere conflict tussen 1760 en 1770 aan de orde); Lindemans 1984 blz. 230 3407.

³⁶³⁷ Coopmans noemt ook nog de concurrentie met de stadhouder (Coopmans 1985, blz. 35). Ik ken daarvan geen voorbeelden op het terrein van de domeinen.

³⁶³⁸ Huiskamp 2000, blz. 155-156.

Den Haag gebracht. De regeerders van Den Bosch maakten daarop bezwaar bij de Staten-Generaal en deze legden het conflict om advies voor aan de Hoge Raad van Holland en Zeeland. De Hoge Raad was van mening dat de Raad van Brabant deze zaak het beste kon afhandelen en dat gebeurde dan ook.³⁶³⁹ Opmerkelijk is het feit dat de Raad van Brabant in dit conflict met Den Bosch verwees naar het Franse recht, waar de behandeling van een “*casus regii*” altijd aan de autoriteit van een hoger college toeviel met voorbijgaan van de plaatselijke of regionale banken.³⁶⁴⁰ Een verwijzing naar het Franse recht was overbodig omdat het intrinsiek in de functie en de aard van de Raad van Brabant lag om zaken die vorstelijke belangen raakten,³⁶⁴¹ in dit geval dubbel, namelijk zowel de opstand en het geweld tegen de rentmeester, een *casus regius*,³⁶⁴² als het geschil over de gemene gronden van het Besterbroek, te behandelen.³⁶⁴³

Van Rompaey vroeg zich met betrekking tot Vlaanderen in de 14de eeuw af: “*wat determineerde nu de behandeling van een bepaalde zaak door één van deze drie lichamen? In enkele gevallen was de aard van de betwisting hiervoor bepalend, maar meestal was het de wijze waarop de partijen de zaak aanhangig maakten*”.³⁶⁴⁴ Mutatis mutandis zal dit antwoord ook op de situatie onder de Republiek van toepassing zijn. Competentiegeschillen konden ook veroorzaakt worden als men zich tot de ‘verkeerde’ instantie richtte, zoals de heer van Deurne die een request indiende bij de Raad van State in plaats van bij de Raad van Brabant in verband met zijn conflict met de regeerders van Deurne over het voorpootrecht.³⁶⁴⁵ Ook de Raad van Brabant boog zich wel over zaken, waarvan behandeling door de Raad van State of de Staten-Generaal meer voor de hand lag, zoals in 1715 de goedkeuring van een ordinantie van die van Gestel, Strijp en Stratum.³⁶⁴⁶ Ook de bemoeienis van de raad bij het grensconflict tussen Bakel, Beek, Aarle en Helmond aan Brabantse kant en Pruisisch “*Gelre*” aan de andere zijde in 1715 lag gezien het staatsrechtelijke belang van de Verenigde Provinciën minder voor de hand.³⁶⁴⁷

Het personeel van de Raad van Brabant bestond medio 17de eeuw uit de eerst presiderende en circa negen raadsmanen en een griffier.³⁶⁴⁸ De meer op de ‘regeringsraad’ gerichte functies, zoals kanselier en audencier ontbraken in de Haagse Raad. De Raad van Brabant werd met een resolutie van de Staten-Generaal³⁶⁴⁹ van 3 september 1795 opgeheven.³⁶⁵⁰

3.2.3.6 Officie Fiscaal

Ook de Haagse Raad van Brabant kende een Officie Fiscaal, met een advocaat fiscaal en een procureur generaal, dat optrad wanneer de zaken van de overheid in het geding waren, zoals bij het hierboven genoemde conflict op het Besterbroek.³⁶⁵¹

3.2.3.7 Raad en rentmeester generaal

De Staatse rentmeester trad niet zonder problemen in de voetsporen van zijn Spaanse voorganger. De Spaanse rentmeester was erin geslaagd om na de val van Den Bosch in 1629 een belangrijk deel van zijn administratie, namelijk de cijsregisters, veilig te stellen.³⁶⁵² Na de Vrede van Münster in 1648 zou de Staatse rentmeester van de domeinen in de Meierij van Den Bosch naar Antwerpen en Brussel moeten reizen om kopieën van de cijsboeken te verwerven.³⁶⁵³ Bovendien was de Meierij nog tot in 1648 oorlogsgebied, waar hij zijn macht niet ongehinderd kon opleggen.

De Staatse rentmeester werd bovendien in zijn bevoegdheden beperkt of tenminste gehinderd door de Staten-Generaal, de Raad van State en de Raad van Brabant. Hierboven is al het aanstellen van personeel

³⁶³⁹ Pirenne 1990.

³⁶⁴⁰ Pirenne 1990, blz. 229.

³⁶⁴¹ Lindemann 1985, passim en in het bijzonder blz. 47, 49-55, 56-57, 60, 62-63. Lindemann geeft veel voorbeelden van de toepassing van de bevoegdheden, die op strafrechtelijke terrein aan de Souvereine Raad van Brabant toekwamen, door de Haagse raad.

³⁶⁴² Vergelijk ook Beek 1857, blz. 87.

³⁶⁴³ Tanerijen 1952, dl. 2, blz. 206.

³⁶⁴⁴ Rompaey 1973, blz. 8.

³⁶⁴⁵ BHIC RvBH 1, f. 76-77, 20-4-1662, 21-4-1662; RRG 1, f. 190 22-5-1656, f. 194 7-9-1656, f. 206v. 14-5-1657; RRG 2, f. 8 4-3-1658.

³⁶⁴⁶ BHIC RvBH 3, nr. 1470 28-2-1715; zie ook Coopmans 1989, blz. 5 voor een dergelijke actie in 1681 met betrekking tot Waalwijk.

³⁶⁴⁷ BHIC RvBH 3, nr. 1463 22-1-1715; Lindemann 1984, blz. 89 1463. In 1690 had de advocaat fiscaal van Brabant geprobeerd een scheiding te bereiken.

³⁶⁴⁸ Jong 1857, blz. 108.

³⁶⁴⁹ Voor de relatie met de Staten-Generaal zie Coopmans 1989, passim.

³⁶⁵⁰ BHIC RvBH 20, 3959, 3960 3-9-1795, 9-9-1795; Lindemann 1984, blz. 277 3959, 3960; Beek 1857, blz. 122-134.

³⁶⁵¹ BHIC RvBH 1, nrs. 283-287 11-11-1666, 17-11-1666, 20-11-1666, 29-11-1666. Lindemann 1984, blz. 16 nr. 283-287.

³⁶⁵² ARAB RK 5445 1-10-1629-30-9-1630 f. 347v.; BHIC CS 1, f. 183 resolutie Raad van State 13-1-1633, f. 257 resolutie Raad van State 12-12-1647.

³⁶⁵³ ARAB KR 6409 13-7-1648; BHIC RRG 1, f. 56 11-3-1649, f. 70v. 27-7-1649. Zie ook hoofdstuk 2. Vergelijk Beermann 1940, blz. 10.

en van leenmannen genoemd, maar ook zijn recht om de schouw over de wegen en de waterlopen uit te oefenen werd verkort. Bij resolutie van de Staten-Generaal van 6 november 1666 werd het recht van de voorschouw aan de kwartierschouten toegewezen. Deze resolutie werd ingetrokken op 2 juli 1669, waardoor de rentmeester deze schouw weer ging voeren. Ook de berechting van Peltenaren die heiturf van de heide van Lommel hadden geroofd stond ter discussie:

*“dat saecken van vroenten ende gemeenten met alle questien ende fourfaiten daer naer wille ende ordonnantie etc daerinnen specteren en gedefereert syn aen d’officie ende actioneringe van de voors. rentmeester midtsgaders aen de judicature der voorseyde tholcameren ...”*³⁶⁵⁴

Zelfs in kleine affaires hield de Raad van State de vinger aan de pols, bijvoorbeeld bij het verlenen van een eenmalige machtiging tot vervanging bij een overdracht zoals in 1738 voor de bemeting van een klein perceel gemene grond aan particulieren in Udenhout.³⁶⁵⁵ De rentmeester kreeg in 1636 wel de bevoegdheid om op te treden tegen dorpsfunctionarissen die de onderrentmeester in zijn werk hinderden.³⁶⁵⁶ Voorts kreeg hij in 1648 van de raad de bevoegdheid om de protocollen van de plaatselijke secretarissen op te vorderen, om zo onderzoek naar verduisterde cijzen te kunnen doen.³⁶⁵⁷ In 1657 werd hem toegestaan om naar oudergewoonte de stellers van een steenoven op de gemeent van Nuenen te vervolgen voor de Leen- en Tolkamer³⁶⁵⁸ en in 1661 werd hij in de judicature over de novale of domaniale tienden gestaad.³⁶⁵⁹ Het feit dat hij om deze - vanzelfsprekend lijkende - bevoegdheden expliciet moest vragen, en de bevestigingen van het oude recht van de rentmeester *“om palinge en scheydinge van gemeente en landen van de heeren van de lande afgekoomen”* te doen³⁶⁶⁰ en dat van parate executie,³⁶⁶¹ tonen de sterke sturing door de Raad van State aan.

De rentmeester kreeg ook problemen met de generaliteits Rekenkamer, met name over boeten in zaken waarin hijzelf geen *“calange”* had gedaan, dus geen rechtsvordering had ingesteld en opbrengsten van bastaard- en onbeheerde goederen. De Rekenkamer wilde de rentmeester niet langer toestaan geld te ontvangen uit ontvangsten waarvoor hij geen daadwerkelijke inspanning had verricht. Bemiddeling door de thesaurier en de twee leden van de Raad van State, leverde een oplossing op, waarin men zonder moeite een voorbode van de verhouding tussen de centrale overheid en de lagere bestuursorganen in deze tijd kan herkennen. De rentmeester mocht blijven meedelen, maar dit mocht niet ten koste gaan van het deel van staat. De staat inde netto een derde van de bruto opbrengst, de rentmeester en andere gerechtigden betaalden van hun portie de kosten, en deelden vervolgens de rest.³⁶⁶² Andere conflicten konden ontstaan in ‘halve’ heerlijkheden, die deels in de boezem van de hertog verbleven, deels waren uitgegeven aan particuliere heren. Dat gebeurde in 1759 in Hilvarenbeek, waar de rentmeester botste met de plaatselijk heer.³⁶⁶³ Dergelijke botsingen hadden ook een politiek tintje, want de Staat probeerde in de 18^e eeuw de rechten van plaatselijke heren, althans van die in de Meierij, te beperken.³⁶⁶⁴

De raad en rentmeester generaal werd ook wel ingezet voor bemiddeling tussen partijen die over gemene gronden wilden strijden. In 1723 moest de rentmeester de bestuurders van Son en van Woensel nogmaals horen *“ende deselve tot voorkoming van sware proces kosten tragten te vereenige is ’t niet ten opsigte van de saecke selfs ten minsten daar in dat de selve differenten verbleven worden aen twee of drie kundige personen te ’s Bosch”*. De rentmeester moest dus eerst zelf proberen tot een oplossing te komen en als dat niet lukte partijen er van overtuigen een beslissing van scheidslieden, waarschijnlijk juristen, te accepteren.³⁶⁶⁵

De Raad van State had ook de betrekkelijke³⁶⁶⁶ vrijheid van de rentmeester om verpachtingen van de houtschat en de tienden te doen, beknot. Jaarlijks reisde er drie maal een commissie van de raad naar Brabant om daar over deze verpachtingen te staan, vestingwerken etc. te inspecteren, klachten aan te horen

³⁶⁵⁴ BHIC RRG 18 1664; zie ook RRG 28, f. 215 28-7-1732 inzake de Bodem van Elde.

³⁶⁵⁵ BHIC RRG 13 15-12-1738; RRG 30, f. 212 13-12-1738.

³⁶⁵⁶ BHIC CS 1, f. 207 resolutie Raad van State 13-6-1636.

³⁶⁵⁷ BHIC CS 1, f. 262 resolutie Raad van State 1-2-1648, f. 268 resolutie Raad van State 9-4-1648.

³⁶⁵⁸ BHIC CS 1, f. 540 resolutie Raad van State 15-12-1657.

³⁶⁵⁹ BHIC CS 1, f. 638 resolutie Raad van State 27-1-1661.

³⁶⁶⁰ BHIC CS 1, f. 358 resolutie Raad van State 16-8-1650.

³⁶⁶¹ BHIC CS 1, f. 392 resolutie Raad van State 14-6-1652.

³⁶⁶² BHIC RRG 3, f. 136 14-4-1707, f. 137v. 28-6-1707.

³⁶⁶³ BHIC RRG 36, f. 42 29-10-1759.

³⁶⁶⁴ Zie verder in dit hoofdstuk. Verder waren er schermutselingen met lokale heren over b.v. de schouw, het controleren van de dorpsrekeningen etc. E.e.a. valt verder buiten de scope van deze studie, maar kan voor anderen een punt van aandacht zijn.

³⁶⁶⁵ BHIC RRG 5, f. 38 18-11-1723.

³⁶⁶⁶ De rekenkamer controleerde deze wel.

en eerder aan de raad of aan de Staten-Generaal geuite klachten te onderzoeken. In het oorlogsjaar 1747 kreeg de rentmeester een stukje van zijn oude vrijheid terug. Hij werd geautoriseerd om de verpachtingen van onder andere de houtschat te doen indien de gedeputeerden van de raad zich voor augustus 1747 niet naar de Meierij zouden hebben begeven.³⁶⁶⁷

Ook onder de Staten-Generaal hadden de rentmeesters waarnemers. In de jaren '40 van de 17de eeuw was dat bijvoorbeeld Gerard van Kelst, die de rang van “*commis*” had. Aan het einde van de 17de eeuw en in de 18de eeuw waren de plaatsvervangers zwaarder van postuur. Waarnemers Pieter Verster, Nicolaas de Gijselaar,³⁶⁶⁸ Johannes Cornelis van Santvoort,³⁶⁶⁹ Abraham Justus Verster, Abraham Bastide en Willem Cornelis Santvoort waren academisch geschoolde juristen en bekleedden ook stedelijke politieke en bestuurlijke functies in Den Bosch.³⁶⁷⁰ De rentmeesters Van Borsele van Geldermalsen hadden zware politieke functies en verbleven ook in het buitenland.³⁶⁷¹ Maar ook onder rentmeester Philip Willem de Schmeling (1745-1782) die een kasteeltje bezat in Hilvarenbeek en een huis in Den Bosch³⁶⁷² en waarschijnlijk minder extern actief was, traden waarnemers op. De Raad van State hield ook de vervangers kort. Zo werd waarnemer Santvoort in 1735 expliciet en tijdens zijn lopende vervanging door de Raad van State geautoriseerd om een aantal berichten te geven.³⁶⁷³ Net als zijn voorgangers onder eerdere regimes moest de aantredende rentmeester afspraken maken met zijn voorganger of diens weduwe of erven over de overdracht en het innen van achterstanden, zoals ook De Schmeling met de erven Wevering van Holy in 1745.³⁶⁷⁴ De domaniale administratie was in deze periode vrijwel volledig versteend; behalve in de waarde van enkele variabele posten zoals de verpachtingen van de houtschat, de tolleren en de novale tienden, veranderde er weinig.³⁶⁷⁵ De rentmeester hield er ook in deze periode een eigen boekhouding op na.³⁶⁷⁶ De laatste rentmeester van het ancien régime bracht op 9 mei 1796 zijn laatste advies uit.³⁶⁷⁷

3.2.3.8 Leen- en Tolkamer

Butkens omschreef de taken van de kamer als volgt:

*“De voorsz. Kamer decideert ter eerster instantie in alle questien uyt hoofde van ’t Dominiaal resulterende, als over frauden en contraventien, gepleeght teegens de ordonnatie op den grooten Brabantschen Lant-Thol, Novale Thienden, Gruyt en Houtschatten, Jacht, oock over de Successie van Bastaerden, gevonden goederen, en Mineralen, item questien over uythangborden, Pothuysen, Hoefstallen, Stoeppen, Keldermonden, die niet gemaect mogen worden als met kennis vande voorsz. kamer, en stelt ter executie de placaten van den Lande op de Dominiale saeken gedaen emaneeren, als van Renten en Chynsen, op het schouwen van Weegen, Rivieren, stroomen, Waterlaten, etc. soo binnen de Steeden als ten platten lande, op de Heyden, Gemeyntens, Vroenten, en de affpalingen van dien, op de Pegels aen de Watermolens, op ontgrondinge van Erven, op ingravinge van nieuwe Erven, etc.”*³⁶⁷⁸

De Leen- en Tolkamer sprak dus recht in strafzaken over de gemene gronden, zoals bijvoorbeeld in 1633 toen Benedictus van Tilburg uit Deuten onder Den Bosch met schapen betrappt was op Vughtse gemeynt³⁶⁷⁹ en in een zaak tussen de gezworenen van Heukelom en Enschoot en een inwoner van Tilburg in verband met contraventien op de gemeynt van Heukelom en Enschoot.³⁶⁸⁰ Daarnaast was de kamer rechter in eerste instantie in civiele zaken, zoals de Raad van State in 1654 bevestigde in een conflict tussen Oisterwijk en Moergestel: “*is goetgevonden en verstaan partyen te renvoyeren voor de leen en tolkamer der stad en de quartieren van ’s Bosch waer voor alle questien over vroenten en gemeenten als andersints*

³⁶⁶⁷ BHIC RRG 14 22-7-1747.

³⁶⁶⁸ Formsma 1949, blz. 28 vermeldt De Gijselaar in 1718 en 1723. Op 11-11-1722 kreeg hij van de Raad van State te horen dat hij tot eind 1722 waarnemer mocht blijven, maar dat hij geen stukken meer mocht tekenen (BHIC RRG 5, f. 36v. 11-11-1722). Hij trad echter nog als zodanig op in akten uit 1726 en 1727 (BHIC RRG 27, f. 58 4-9-1726, f. 76v. 10-3-1727); zie verder BHIC LT 48 12-11-1718: “*den raad en rentmeester generaal der domeinen of mr. Nicolaas Gyselaar deszelfs ampt bedienende*”; LT 49 4-8-1722; LT 79 resolutie Raad van State 22-2-1720; RAT AA Hilvarenbeek 96, f. 164v. 21-9-1718. Zie ook hoofdstuk 2 inzake fraude door absentie van de rentmeesters.

³⁶⁶⁹ Korveze 1975c.

³⁶⁷⁰ Formsma 1949, blz. 28; Bots 1979, blz. 313 in voce Nicolaas de Gijselaar (jr), blz. 619 in voce Theodorus Franciscus Santvoort, blz. 727, in voce Abraham Justus Verster, 728, in voce Petrus Verster, 169, in voce Abraham Bastide en 147 in voce Wilhelmus Cornelis Ackersdijk. Over de laatste ook Jacobs 1996.

³⁶⁷¹ BHIC RRG 27, f. 58 4-9-1726, f. 76v. 10-3-1727; RRG 11 5-3-1698; PLA 342.2 (ca. 1697).

³⁶⁷² Formsma 1949, blz. 27-28; Jong 2006, blz. 39-42. Dit laatste boekje is helaas niet geannoteerd, maar op basis van bekende gegevens komt e.e.a. niet onwaarschijnlijk voor.

³⁶⁷³ BHIC RRG 29, f. 192v., resolutie Raad van State 29-3-1735.

³⁶⁷⁴ BHIC RRG 6, f. 328v. 3-5-1745; RRG 31, f. 52v. 21-7-1745.

³⁶⁷⁵ BHIC GRK 4336-4448, passim.

³⁶⁷⁶ BHIC RRG 73.

³⁶⁷⁷ BHIC RRG 39, f. 198 9-5-1796.

³⁶⁷⁸ Butkens 1727, blz. 231.

³⁶⁷⁹ BHIC LT 131, f. 54 10-5-1633.

³⁶⁸⁰ BHIC LT 131, f. 65 19-10-1633.

de domeynen raekende moeten worden geventileert ter eerster instantie”.³⁶⁸¹ Op 28 januari 1698 schreef de raad nog eens: “niet in twyffel getrokken word de judicature van de leen en tolkamer over vroenten en gemeinten ter eerster instantie”.³⁶⁸² In 1755 sprak de kamer zich uit over palen op de heide tussen Mierlo en Lierop³⁶⁸³ en in 1770 werd er nog beschikt in een conflict over de gemene gronden tussen Oirschot en Liempde.³⁶⁸⁴ De rechtspraak van de kamer beperkte zich niet tot conflicten tussen instellingen, zoals blijkt uit de procedure die van mr. Jan van Ravesteyn als rechtsoptvolger van de gemene ingezetenen van Vessem tegen particulieren die een cijns voor Vessem zouden moeten betalen, maar dat niet deden.³⁶⁸⁵ Eerder hadden de regeerders van Vessem hierover tegen de raad en rentmeester generaal geprocedeerd.³⁶⁸⁶ Voor de Leen- en Tolkamer voltrokken zich ook de uitwinningen van vaste goederen door de rentmeester om niet betaalde cijnsen te verhalen, zoals in St. Oedenrode in 1670-1671:

“alsoo Jan Marten Muenen gewoon hebbende tot Ste Oedenrode in vilipendie en versmadinge van ‘s landts brieven van terrier niet en heeft aangebrocht seeckeren chyns van vyff stuyvers ende twee oort die de selven aende haer ho mo de heeren staaten generael der vereenighde Nederlanden als representeerende den hartogh van Brabant int oudt kooren chynsboeck van St Oedenrode verschult is uyt seeckeren kamp landts groot eenen bunder ende drye lopense gelegen ter plaerse genoemt Vressel onder Roy voors achter de Bonavante hoeve ... die den voors Jan Marten Muenen hadde gekocht tegens de regeerders van St Oedenrode in den jaere 1618 welcken voors chyns staet ten achteren ‘t sedert den jaere 1629 mette gewinne ende boete van dien”.³⁶⁸⁷

De leenmannen konden ook beschikken over het middel van gijzeling van onwillige schuldenaars. Dat overkwam twee leden van het dorpsbestuur van Vessem in een conflict over een recognitiecijns.³⁶⁸⁸

De kamer bepaalde de grenzen van de gemene gronden van Drunen en Nieuwkuijk op basis van de oude gegevens en pretenties en constateerde dat daar een stuk restgemeente (dat dus niet eerder zou zijn uitgegeven) lag, dat vervolgens door de raad en rentmeester generaal aan de hoogste bieder werd verkocht, nota bene in volle eigendom!³⁶⁸⁹

Daarnaast kon de kamer gerechtelijk vooronderzoek doen en getuigenverklaringen afnemen, zoals naar de schermutselingen over de Peel en de grenzen met Gelderland omstreeks 1646 en de rol van lokale functionarissen daarbij.³⁶⁹⁰ Ze werd door de Raad van State in 1655 ook als zodanig aangewezen in een geschil tussen Beek aan de ene zijde en Aarle en Rixtel aan de andere zijde.³⁶⁹¹ In 1754 droegen de Staten-

³⁶⁸¹ BHIC LT 44 23-5-1654.

³⁶⁸² BHIC CS 3, f. 167 resolutie Raad van State 28-1-1698.

³⁶⁸³ BHIC CS 10 4-6-1755.

³⁶⁸⁴ BHIC LT 17 f. 81 19-6-1770, verwijzing naar vonnis 10-4-1770.

³⁶⁸⁵ BHIC LT 131, f. 270v. 30-6-1644: mr. Jan van Ravesteyn als transport hebbende van schepenen van Vessem vs Cornelis Martens en Margareta weduwe Dirck Claessen Vessem, vonnis, f. 277 5-12-1645: mr Jan van Ravesteyn als transport hebbende van het corpus (verderop gemeyne ingeseten) van Vessem vs Peeter en Aert Dirck Peeters, vonnis, f. 278 1-5-1646: mr Jan van Ravesteyn als transport hebbende van het corpus (verderop gemeyne ingeseten) van Vessem vs Peeter en Aert Dirck Peeters, vonnis, gedaagden moeten cijns van 9 1/2 lop rogge en 9 1/2 hoen betalen, voortaan geen schade voor Vessem; zie ook LT 131, f. 260v. 11-4-1639, f. 264v. 31-7-1641, f. 266v. 5-7-1642, f. 268 12-11-1643, f. 271v. 20-9-1644; LT 132, f. 137-141v.; Vera 1993, blz. 177-178.

³⁶⁸⁶ BHIC LT 131, f. 266 5-7-1642.

³⁶⁸⁷ BHIC LT 134, blz. 129 23-10/13-11-1670, blz. 135 10-1-1671.

³⁶⁸⁸ BHIC LT 131, f. 122-122v. 2-12-1638; zie ook Vera 1993, blz. 176-178; zie ook hier voor.

³⁶⁸⁹ BHIC LT 133, f. 272 16-12-1660: “eenen hoeck ofte een stuk gemeente ten deele aende gemeente ende teroer van Drunen ende ten deele aen de geene van Nieuwen Kuyk comende ende aengrensende gevallen wesende buyten de paelscheydinge die gevolgt is op de sententie van de leen en tolkamer der voors. stadt ende quartiere de dato den achtsten augusty seshienhondert seven en vyfftig ende gelyk sulx door den heere comparant in qualiteyt voors met geassumeerde leenmannen affgepaelt beginnende den eersten pael aen t westeneynde van Onsenoort ende streckende van daer linierecht tot den tweeden ende ouden pael aen de hoge vonder makende van d ‘een distantie tot d ‘ander twee hondert drie en vyfftig bossche roeden achthien voeten ende vandaer westwaerts op loopende tot den derden pael in seker groot ven aldaer disterende van den boovengeroerden tweeden pael ter lenghde van hondert acht roeden, ende van daer schuynts noortwestwaert op, op den vierden pael disterende van den voornoemden derden achtenvyftich roeden ende voorts van daer linie recht streckende op den vyffden pael aen t weseynde van Nieuwencuyk voors disteert van den voors vierden hondert seventhien roeden en een halff ende van desen vyffden pael weder gaende tot den voors eersten daer Nieuwencuyk ende onsenoort is scheydende heeft den voors heere comparant ende vermoons (sic) de vooreseyde resolutie mitsdesen getransporteert ende overgegeven in vollen eygendomme aen ende ten behoeve van de regeerders ende gemeene naebuieren representeerende t corpus van Nieuwencuyk voors voor drie vierde parten ende aen de regeerders ende gemeene naebuieren van Onsenoort representeerende t corpus van dien voor het resteerende vierde part”.

³⁶⁹⁰ BHIC LT 132, blz. 34 15-11-1646 attestatie door gewezen door de stad Helmond aangestelde peelmeeester over conflicten met Gelderland over de grenzen van de Peel, het schutten van schapen en beesten en onderhandelingen met Gelderland door de heer van Helmond, de heer van Rixtel en president Becx en twee anderen, blz. 35 15-11-1646 attestatie door peelmeeester over conflict tussen Venroy in Gelderland ter eenre ende Helmond, Bakel, Aarle, Beek en Rixtel ex alio als gerecht in de gemeente van de Peel over het schutten van enige beesten wederzijds en over de onderhandelingen door de heer van Helmond en president Becx, de heer van Rixtel is met landmeters de palen van Deurne en Bakel gaan bezien, blz. 37 15-11-1646 idem attestatie door andere peelmeeester, blz. 38 15-11-1646 idem attestatie door peelmeeester van Aarle, blz. 39 15-11-1646 idem attestatie door de peelmeeester van Bakel.

³⁶⁹¹ BHIC RRG 1, f. 182 18-8-1655.

Generaal haar op een geschil over de Groene Gemeente tussen Mierlo en Lierop te beslechten.³⁶⁹² Ze deed ook de daarop volgende afpaling.³⁶⁹³

Tegen vonnissen van de Leen- en Tolkamer kon men vanouds in beroep of in reformatie gaan bij de Raad van Brabant.³⁶⁹⁴ Dit beroep, deze reformatie of in elk geval de exclusiviteit ervan werd in de 17de en de 18de eeuw aangevochten door de Raad van State.³⁶⁹⁵ Maar ook tussen de kamer en haar hoofdbank, de Raad van Brabant, boterde het niet altijd, bijvoorbeeld als de raad ingreep in procedures die nog voor de kamer liepen.³⁶⁹⁶ De Leen- en Tolkamer kon een rol spelen in het vermijden of beëindigen van procedures door als arbiter op te treden.³⁶⁹⁷

De kamer had ook een rol in de vrijwillige rechtspraak. Bij een octrooi voor Westelbeers om gemene gronden te privatiseren uit 1619 was bedongen dat deze voor de Leen- en Tolkamer zouden worden getransporteerd, niet alleen bij de uitgifte, maar ook bij latere eigendomsoverdracht.³⁶⁹⁸ Dergelijke transporten vonden plaats in 1640, 1653, 1655 en 1660, maar daarna is hieraan kennelijk niet meer de hand gehouden.³⁶⁹⁹ Ook in de octrooien van Vlieden van 1629,³⁷⁰⁰ Drunen,³⁷⁰¹ en Nistelrode beide van 1646³⁷⁰², dat van Berchem van 1647³⁷⁰³ en dat van Haaren van 1739³⁷⁰⁴ stond een dergelijk beding. Mogelijk is het elders ook een vereiste geweest.³⁷⁰⁵ In 1743 bedong de Leen- en Tolkamer dat tenminste de eerste overdracht, dus van gemene grond naar particuliere grond, voor haar plaatsvond.³⁷⁰⁶ Zij presenteerde het alsof dit altijd usance was geweest, onder andere met verwijzing naar een ordonnantie van Karel V van 12 augustus 1531 en twee open brieven van de aartshertogen van 10 en 11 juli 1619. De brief van 11 juli is waarschijnlijk het octrooi van Westelbeers dat hierboven al genoemd is. Hierin kwam inderdaad een dergelijke bepaling voor. Met de brief van 10 juli zal dan het octrooi van die datum voor Oirschot bedoeld zijn, waarin echter een dergelijke conditie niet genoemd wordt.³⁷⁰⁷ Met de ordonnantie van Karel V zal die van 12 september (!) 1531 bedoeld zijn, betreffende onder meer het overdragen van vastgoed in de Meierij van Den Bosch.³⁷⁰⁸ Hierin worden de Leen- en Tolkamer noch de mannen van leen genoemd, zodat de argumentatie van de kamer feitelijk slechts op één precedent steunde, maar de eerste overdracht voor de kamer was vanaf toen regel. Voor de kamer werden ook transporten van uitgewonnen cijnsgoederen gedaan.³⁷⁰⁹ Nadat in 1661 vrijstelling van belastingen over ontgonnen percelen woeste gronden was afgekondigd, registreerde de kamer deze percelen teneinde fraude te voorkomen.

De kamer registreerde ook allerlei octrooien en andere voorrechten die de dorpen verkregen (“verbanden”). Zo administreerde ze vanaf 1660 de vrijstellingen uit kracht van de resolutie van de Raad van State van de 17de november van dat jaar. Opmerkelijk is daarbij het aantal vrijstellingen in een periode van agrarische teruggang in het gebied voornamelijk ten zuidoosten van Den Bosch. Daar was het kennelijk economisch nog steeds aantrekkelijk om woeste gronden te ontwikkelen.³⁷¹⁰ Ook het afkopen van cijnzen en permissie om turf te steken werden door de griffier van de kamer te boek gesteld.³⁷¹¹

³⁶⁹² BHIC LT 158a, f. 266-267 4-6-1755.

³⁶⁹³ BHIC LT 158a, f. 267-270 14-1-1757.

³⁶⁹⁴ BHIC RvBH 5, nr. 1954 23-2-1723; Lindemann 1984 blz. 126 1954.

³⁶⁹⁵ BHIC RvBH 1, nr. 330 17-1-1678; Lindemann 1984 blz. 19 330; RvBH 5, nrs. 1882, 1883 23-3-1722 zie ook nrs. 1885, 1896, 1897; Lindemann 1984 blz. 122 1882, 1883, 1885, 1896, 1987.

³⁶⁹⁶ BHIC RvBH 2, nr. 648 7-8-1698; Lindemann 1984 blz. 38, nr. 648.

³⁶⁹⁷ BHIC RvBH 5, nr. 2835 19-3-1733, zie ook nr. 2840; Lindemann 1984, blz. 181 nrs. 2835, 2840.

³⁶⁹⁸ BHIC LT 129, f. 186v. 24-9-1619, octrooi van 11-7-1619. Bijzonder is hier ook dat 10% van de opbrengst van de verkoping aan de domeinen moest worden afgedragen. Verder moest bij versterf de 80ste penning en bij transport de 60ste penning van de waarde aan de rentmeester worden betaald. Het recht van de 60ste penning is bekend uit Den Bosch maar werd voor zover mij bekend op het platte land van de Meierij niet gegeven.

³⁶⁹⁹ BHIC LT 131, f. 135v. 27-10-1640, f. 136 27-10-1640; LT 133, f. 8-12-1653, f. 61 25-1-1655, f. 62 25-1-1655, f. 187 22-3-1660.

³⁷⁰⁰ ARAB RK 324, f. 2 29-1-1629.

³⁷⁰¹ BHIC LT 158a, f. 197-198 31-7-1646.

³⁷⁰² BHIC LT 132 f. 122v.-130v. 28-7-1646.

³⁷⁰³ BHIC LT 131 f. 334v. 19-8-1661 transport voor de Leen- en Tolkamer van bunder 7 r 14 v land in twee campen genoemd de Nieuwe Heyde onder Berchem, f. 352 5-4-1662 transport twee akkeren nieuw ingegraven 1 morgen Berchem; LT 132, f. 154-160 9-5-1647 (4-11-1650); LT 133 f. 324 19-8-1661, f. 352 5-4-1662.

³⁷⁰⁴ BHIC LT 139 f. 39v. 31-8-1739, geëffectueerd f. 225 14-6-1746.

³⁷⁰⁵ Vergelijk BHIC LT 132, f. 207-212v. 16-6-1667 inzake Riel.

³⁷⁰⁶ BHIC LT 57 9-5-1743.

³⁷⁰⁷ BHIC LT 129, f. 192v. 28-11-1619, octrooi van 10-7-1619.

³⁷⁰⁸ Costuymen 1758.

³⁷⁰⁹ BHIC LT 136, f. 56 17-11-1704, f. 59 17-7-1704; LT 138, f. 122 29-4-1732, f. 145 15-8-1732, f. 152 22-12-1732, f. 166 11-1-1734.

³⁷¹⁰ BHIC LT 134, blz. 7 10-6-1668 Veghel, blz. 9 4-7-1668 Hoge Mierde, blz. 19 23-12-1668 Rosmalen, blz. 31 17-7-1669 Schorfort tussen Esch en Vught, blz. 139 21-2-1671 heerlijkheid Jekschoot, blz. 140 21-8-1671 Berlicum, blz. 143 21-8-1671 Heukelom, Enschoot, Berkel, Udenhout en Haren, blz. 207 5-8-1675 St. Michielsgestel, blz. 225 12-6-1676 Moergestel, blz. 226 23-7-1676 St. Oedenrode, blz. 266 25-7-

Voor haar werkzaamheden bracht de kamer stevige tarieven in rekening, zeker als we het gemiddelde dagloon voor een ambachtsman op het platteland van de Meierij omstreeks 1700 op 10 à 15 stuivers per dag stellen.³⁷¹² De kosten van een bepaling van nieuwe erven waren in 1772:³⁷¹³

<i>Wanneer eenige nieuwe erven moeten worden afgemeten is boven de wagenvragten altyt betaald als volgt</i>	
<i>Voor iedere dag</i>	
<i>Aan den raad en rentmeester generaal</i>	<i>12.0.0</i>
<i>Aan twee leenmannen</i> <i>NB dit wordt onder drie leenmannen gedeeld</i>	<i>12.0.0</i>
<i>Aan den griffier</i>	<i>6.0.0</i>
<i>Alles boven de defrooiementen en wagenvragten.</i>	
<i>Aan den raad en rentmeester generaal word daar en boven voor ieder buitenpaal dat is een paal die op een hoek tegen de gemeente of tegen een weg staat betaald</i>	<i>1.0.0</i>
<i>en voor ieder binnenpaal, dat is die tegen een oud of nieuw erf aan gezet wordt</i>	<i>0.10.0</i>
<i>Den griffiere voor het houden en registreren van het verbaal</i>	<i>6.0.0</i>

Voor het teboekstellen van octrooien en andere voorrechten rekende men de volgende bedragen:³⁷¹⁴

<i>Een ordinariis ofte cleyn verbant</i>	
<i>Voor den heere rentmr</i>	<i>4.0.0</i>
<i>Voor den heeren leenmannen</i>	<i>4.0.0</i>
<i>Voor den heere griffier</i>	<i>1.10.0</i>
<i>Voor den deurwr</i>	<i>1.5.0</i>
<i>voort registreren</i>	<i>1.4.0</i>
	<i>11.19.0</i>

<i>Een ander ofte middelmaet verbant</i>	
<i>Voor den heere rentmr</i>	<i>5.0.0</i>
<i>Voor den heeren leenmannen</i>	<i>5.0.0</i>
<i>Voor den heere griffier</i>	<i>2.0.0</i>
<i>Voor den deurwr</i>	<i>1.10.0</i>
<i>voort registreren</i>	<i>1.10.0</i>
	<i>15.0.0</i>

<i>Een dubelt ofte een corpus verbant</i>	
<i>Voor den heere rentmr</i>	<i>7.10.0</i>
<i>Voor den heeren leenmannen</i>	<i>7.10.0</i>
<i>Voor den heere griffier</i>	<i>2.10.0</i>

1678 St. Michielsgestel, blz. 281 25-7-1679 Schijndel, blz. 290 27-4-1680 Den Dungen, blz. 290 6-7-1680 Gemonde onder Bostel, f. 324 15-6-1682 Den Dungen, f. 327v. 10-7-1683 Esch, f. 327v. 19-7-1683 St. Michielsgestel, f. 328 19-7-1683 Esch, f. 367 4-12-1686 Vught, f. 370v. 3-1-1687 Schijndel, f. 379v. 3-6-1687 Den Dungen, f. 397v. 30-4-1688 Berlicum, f. 398 10-8-1688 Schijndel, f. 399 24-8-1688 St. Michielsgestel, f. 416v. 10-4-1690 St. Michielsgestel Brantsche, f. 417v. 12-4-1690 Berlicum, f. 423v. 10-6-1689 (sic) Moergestel, f. 424 22-7-1690 Schijndel, f. 425 27-6-1690 Jekschot, f. 428 11-9-1690 Jekschot, f. 427 6-8-1690 Vught, f. 448 28-4-1691 Berlicum, f. 448v. 28-4-1691 Middelrode, f. 449v. 2-10-1691 Schijndel, f. 450 2-10-1691 Schijndel, f. 451 2-10-1691 Schijndel, f. 452 2-10-1691 Schijndel, f. 457v. 19-10-1691 Schijndel, f. 458 22-11-1691 St. Oedenrode, f. 458v. 22-11-1691 Schijndel, f. 459v. 22-1-1691 Schijndel, f. 460 15-1-1692 Middelrode onder Berlicum, f. 470 3-3-1693 Moergestel, f. 470v. 15-3-1693 Berkel, f. 474v. 6-6-1693 St. Michielsgestel, f. 475 9-7-1693, St. Michielsgestel, f. 476 9-7-1693, Berlicum Middelrode, f. 476v. 12-8-1693 St. Michielsgestel, f. 477 12-8-1693 Schijndel, f. 484 12-11-1693 Schijndel, f. 484v. 12-11-1693 Schijndel, f. 485v. 16-7-1694 Schijndel, f. 497v. 1-7-1695 Schijndel.

³⁷¹¹ BHIC LT 134, blz. 199 18-1-1675 (14-11-1674) consent voor die van Lommel om eenige cynsen af te mogen lossen, f. 501 12-12-1695 permissie Udenhout moerachtige grond uit te steken zonder bijzonder octrooi voor ieder perceel.

³⁷¹² Op grond van eigen onderzoek. Er zijn voor de bepaling van de hoogte van het dagloon verschillende componenten te onderscheiden: de kwaliteit van de arbeid (waaronder de ervaring), de kwantiteit van de arbeid en de toeslagen. Ambachtslieden verdienden meer dan boerenknechten en zeker veel meer dan knechtjes. Er was verschil tussen winter- en zomerloon en ook was van belang of de ontvanger toeslagen in natura (kleren, eten) of incidenteel eventueel geld (kermis) kreeg. Dit valt verder buiten de reikwijdte van deze studie.

³⁷¹³ BHIC LT 151 1772.

³⁷¹⁴ BHIC LT 134 sf.

Voor den deurwr	2.0.0
voort registreren	2.0.0
	21.10.0

Het is overigens niet zeker of deze tarieven ook bij de verlening van vrijdommen in rekening zijn gebracht. Dat is gezien de hoogte van de tarieven en de omvang van sommige percelen niet waarschijnlijk.

De Raad van State bepaalde in 1648 dat er 3 leenmannen zouden zijn.³⁷¹⁵ In de 18de eeuw was daarnaast enkele malen sprake van extraordinaris leenmannen.³⁷¹⁶ De leenmannen werden na de Staatse machtsovername van de Meierij in 1648 - in afwijking met de oude procedure - aangesteld door de Raad van State. De rentmeester maakte hier - zoals vermeld - bezwaar tegen, maar bereikte niet meer dan een recht van voordracht.³⁷¹⁷ De leenmannen deden de eed aan de raad: “.. *geltt, goett gifte noch eenigerhande dienst noch goet doen nemen en sal noch my doen noch laeten geloven by myn selver of eymanden anders tot mynen behoefte...*”.³⁷¹⁸ De bemoeienis van de Staten-Generaal en Raad van State beperkte zich niet tot het personeel van de rentmeester en de Leen- en Tolkamer, maar strekte zich ook uit tot de periferie daarvan, zoals het ambt van de gezworen landmeter.³⁷¹⁹

De Leen- en Tolkamer was in de ogen van de ‘Bataven’ die in 1795 aan de macht kwamen een specifieke representant van het oude verfoeide regime. Genuanceerd verzet tegen dit beeld vond geen weerklank.³⁷²⁰ De kamer werd bij resolutie van de Representanten van het Volk van Bataafsche Brabant van 20 april 1796 opgeheven. Haar bevoegdheden gingen voor het grootste gedeelte over op het comité van domeinen en financiën van het nieuwe bewind.³⁷²¹

3.2.3.9 Griffier, deurwaarders/exploiteurs/huissiers

Naast de eigenlijke rechters, de leenmannen, kende de Leen- en Tolkamer nog ander personeel. Dat was in de eerste plaats de griffier die de pen voor de kamer voerde. Na de reductie van Den Bosch werden de griffiers eerst door de Staten-Generaal aangesteld, maar na 1648 nam de Raad van State deze taak over.³⁷²² De kamer kende enige tijd een tweede griffier. Jan van Heurn “*der rechten professor in 's Bosch*” en auteur van *Dissertatio juridica de regalibus in Belgio praecipue in agro Sylvaducensi usitatis*, een proefschrift over de regalia in de Meierij van Den Bosch, nam in 1786 zonder tractement, maar met recht van opvolging de taken van zijn vader over. De oude Van Heurn was toen al 48 jaar griffier en kon zijn “*ampt (alwaar so veele moeiten en zorgen aan verknogt zyn) met de vereischte attentie en vigilance niet meer .. waarnemen*”.³⁷²³

³⁷¹⁵ Formsma 1949, blz. 16 resolutie 9-4-1648.

³⁷¹⁶ BHIC RRG 15, 5-7-1768; RRG 34, f. 19v. 6-3-1755; RRG 38, f. 278 18-12-1790.

³⁷¹⁷ BHIC LT 133, f. 60 15-12-1654 aanstelling door Raad van State van mr Otto Copes tot leenman als opvolger van de overleden Pieter van den Berch op voordracht van Gysbert Pieck van Thienhoven; RRG 156, 2-10-1659: mr. Herman Kuchlinus ordinaris leenman in plaats van mr. Geraert Hamel Bruyninx die door haar hoog mogenden als agent te “*Colen*” is gesteld.

³⁷¹⁸ BHIC LT 133, f. 60v. 18-1-1655; BHIC LT 134, blz. 203 sd. commissie en eed van leenman mr Abraham van de Graeff in plaats van de overleden Ottho Copes Raad van State 24/28-12-1674.

³⁷¹⁹ BHIC LT 134, blz. 221 29-6-1676 resolutie Staten-Generaal 26-2-1676 “..*alsoo door het overlyden van Justus van der Vleuten in syn leven geswooren landmeter binnen de stadt ende meyerie van 's Hartogenbosch den selven staet ende officie van landmeter is comen te vaceren ende ten hogsten noodigh is dat daer toe by ons wederom een ander bequaem ende vertrouwt persoon werde gestelt ende gecommiteert omme daer mede voor te comen verscheide questien ende verschillen dier syn spruytende uyt dien dat diverse persoonen in den voors quartiere het voors landmeesterschap sigh syn onderwindende sonder onse authorisatie ende oock weynich kennisse hebbende van aritmetica ende geometria waer door eenige persoonen te veel syn gevende ende den anderen het syne wert onttrocken, als mede dat onse gerechticheyt des te beter magh werden ontdeckt ende bewaert, soo wanneer eenige parceelen van de gemeenten ofte anderen worden gemeten daer aff wy onse grontchynsen soudon mogen trecken, als oock onse novale thienden daer de octroyen sulcx syn inhoudende, soo ist dat wy op het goet rapport ons gedaen van den persoon van Nicolaas Koen ende ons betrouwende op syne experientie ende kennisse int stuck van lantmeterye den selven Nicolaes Koen gestelt ende gecommiteert hebben, stellen ende committeren by desen tot den staet ende officie van onsen geswooren landmeter binnen de stadt ende Meyerye van 's Hartogenbosch in plaetse van den voors Justus van der Vleuten het selve officie laetst bedient hebbende, gevende hem volkomen last ende bevel 't selve officie te houden, exerceren ende bedienen de bossen, landen, beemden, heyden ende andere gronden van erven, metselaryen, daecken ende andere partyen van ons ende der ondersaten ende geerffdens in de stadt ende quartiere van Den Bossche te meeten, eens ygelyck recht daer inne te bewaren ende t 'elcken man die des behoefte t 'allen tyden als hy daer toe versocht wort in de voors meetinge ende des daer aen cleeft recht vonnisse ende bescheet te doen, ende bevindende datter eenige parceelen syn, die als regalien ons cometen off datter eenige gemeenten syn te meeten, sal daer van de kennisse doen aen onsen rentmeester van de domeynen binnen de voors stadt 's Hartogenbosch ende voorts achtervolgende d 'instructien ende ordonnantie ader op gemaect ofte als noch te maken totter eeren, rechten, loon, salaris, proffytten ende vervallen daer toe staende ende behoorende ende sulcks als den voors justus van der Vleuten deses aengaende gehadt ende genooten heeft ende dit al by provisie ende ter tyt toe anders daer op sal syn versien ...”, 28-2-1676 eed aan handen van president van de Staten-Generaal.*

³⁷²⁰ BHIC LT 103 29-9-1795, 25-9-1796.

³⁷²¹ Formsma 1949, blz. 19; BHIC BA 483, f. 3 extract uit het register der resolutien van de representanten van het volk van Bataafsche Brabant, woensdag den 20 april 1796 tweede jaar der Bataafsche vrijheid.

³⁷²² BHIC LT 132, f. 143 10-9-1646; RRG 2, f. 161v. 20-4-1668, f. 162v. 26-7-1668, f. 164v. 25-10-1668; RRG 30, f. 206 17-11-1738.

³⁷²³ BHIC RRG 38, f. 15 27-1-1786.

De Leen- en Tolkamer had ook deurwaarders in dienst. Ze werden ook wel exploitateur of “huysier” genoemd. Volgens resolutie van de Raad van State van 27 oktober 1729 waren er zes ’s-lands deurwaarders binnen de stad Den Bosch waarvan twee voor de domeinen.³⁷²⁴ De taak van deze deurwaarders werd in 1679 als volgt omschreven:

“geven hem dienvolgens last en de maght om van wegens den rentmr de dorpen ende plaatsen die in gebreecke blyven hare pachten ende chynsen te betalen te sommeren renoveren gyselen en de executeren tot betalinge van dien, oock alderhande brieven by ordre van den rentmr over ende weder over te draegen ende voorts alles te doen ‘t gene by den voorn rentmr sal gelast ende bevolen worden, hem daarinne neerstelyck ende vromelyck quytende ten meesten dienste van den lande, daar voor hy sal genieten een tractement van vyf ende twintich guldens ‘s jaers ende alsulcken vorderen loon als de deurwaerders van de domeynen van outs gewoon syn te trecken”.³⁷²⁵

De deurwaarders waren mede kamerbewaarder van de Leen- en Tolkamer.³⁷²⁶ Hij bewaakte de orde, regelde de toegang en dergelijke.

3.2.3.10 Onderrentmeesters en de waarheden

De bevoegdheid van de onderrentmeester om eigen gedingen te houden bleef lang gehandhaafd. In de pachtcondities van 1729 leest men:

“Item die paghters van de voors. houtschatten ende onder rentmeesterschappen sullen oock s jaers binnen den tyt henner pachtinge vier mael gehouden syn te mogen redigeeren ofte gemeene waerheyt verhooren ende dat in de tyt daer toe meest geleegeen weesende om die goede luyden niet t’onregten ende soo wanneer sy eedigen ofte waerheyt sullen verhooren, soo sullen sy dat den rentmeester goet tyts te vooren hebben te kennen te geeven ende en sullen oock geen compositie directelyck off indirectelyck by hen selven ofte iemand anders mogen maaken ten sy in presentie ofte met consent van den rentmeester op dat niemant daer inne vercorten”.³⁷²⁷

Waarschijnlijk ten behoeve van de herziening van de pachtcondities in de jaren 1743-1749 schreef Santvoort in de marge bij dit artikel “*non amplius in usu*”: niet veel in gebruik. De nieuwe conditie, die in 1749 het eerst gebruikt werd, kende dit artikel niet meer. Deze conditie en ook die van 1760 en 1766 beperkten sterk de bevoegdheid van onderrentmeester om overtreders te vervolgen. Ze waren nu meer aangevers voor de rentmeester geworden.³⁷²⁸

Op de waarheid werd een hele waslijst met mogelijke vergripen afgehandeld, waar men onder ede staande, antwoord op moest geven, zoals blijkt uit een ongedateerde lijst uit de tweede helft van de 17de of de eerste helft van de 18de eeuw:

“Poincten ende articulen op welcke den eed word afgeyscht van de persoonen op de gemeyne waerheydt gecompareert zynde. In den eersten van den comparant te vragen ofte hy de hartogen van Brabant ende in dier qualiteyt de heeren Staate Generaal als souverainen niet en heeft verkort in hun dominiael regten en gerechtigheeden. Item of hy geen hout en heeft gehouwen staende op de gemeynte voor syne erve ofte selve verkogt ofte verbrogt ofte heeft daer van den houtschat betaelt. Item of hy geen gemeynte en heeft ingegraven op syn eygen autoriteyt ende dat tot syne behoefte gebruykt noch eenige kuylen leem, kley en kalckputten op de gemeynte heeft gedolven ofte doen delven. Item of hy niet en heeft op de gemeynte buyten het geene hy gehuurt heeft vlaggen gemayt, strausel gehaalt ende dat van daer naer syn huys ofte op syn erven gebruykt, nogte ook niet en weet by iemanden anders sulks gedaen te syn nogte gesien te hebben. Meede ook geen onbehoorlyke torven buytens tyds gedaen te hebben op de groese ofte elders nog sulks gesien by iemand gedaen te hebben. Item of hy ook geene mineralen van gout, silver, gemunt of ongemunt en heeft gevonden het sy ook van cleynodien ofte andersints eenige goederen van waerdye van wat name die soude moogen weesen. Item of hy geen byen ofte byswermen op de gemeynte gevloogen ende elderwaerts in boomen of tacken by een gelegen ende die van daer afgehaalt heeft ofte sien afhaalen. Item of hy ook buyten op de gemeyne wegen op koornvelden, heyvelden, eusels, waranden eenigh wilt geschooten met stricken belaaft ende gevangen heeft met stricken belaaft ende gevangen heeft met netten, foretten, nog eenige andere instrumenten ofte ook sien doen. Item of hy geen steenovens op de gemeynte en heeft gestelt ofte doen stellen noch ook eenige kennisse te hebben sulks gedaen te syn. Item of hy ook geen werfkens voor gansen ofte enden heeft ingegraven besloot of beplant. Item of iemand eenige tollen heeft ontvaren. Item of iemand eenigh moer

³⁷²⁴ BHIC RRG 6, f. 16 16-3-1740; RRG 40, f. 164v. 19-9-1805.

³⁷²⁵ BHIC LT 134, blz. 307 15-4-1682 resolutie Raad van State 9-9-1679.

³⁷²⁶ BHIC RRG 6, f. 16 16-3-1740; RRG 14 6-8-1745; RRG 30, f. 331 7-2-1740.

³⁷²⁷ BHIC CS 137, verpachting 1-10-1729.

³⁷²⁸ BHIC RRG 336; LT 161; PL 2083; PLA.

heeft gesteecken of getorft uyt eenige wyers ende vennen op de gemeynte. Item of iemant eenige visvyvers heeft berooft by nachte of ontyden”.³⁷²⁹

3.2.3.11 Schepenen

Voor schepenen van Den Bosch als regionale bank voltrok zich in 1683 een proces over de gemene gronden van Jekschoot.³⁷³⁰ Ook in deze periode berechttten schepenen de overtreders van de keuren op de gemene gronden. In Vessem trad omstreeks 1700 de schutter of heymrader op als aanlegger, dus als rechtsvorderaar.³⁷³¹ In Hoogeloon en Bladel was dat de plaatselijke schout,³⁷³² maar ook wel de heymrader.³⁷³³ Vervolging vond waarschijnlijk alleen plaats als de schenders de overtreding ontkenden of als zij om andere redenen de boete niet wilden betalen,³⁷³⁴ want jaarlijks verklaarden de schepenen van deze plaatsen het keurboek executabel,³⁷³⁵ zodat de schutter in beginsel de boete kon verhalen door afpanding van roerend goed. Soms kwam het niet zo ver en konden schutter en overtreder tot een akkoord komen: de zaak Jan Adriaens heymrader of schutter van Vessem versus Willem Adriaens, *“is door tussenspreken van goede mannen geaccordeert”*.³⁷³⁶

De schepenen traden daarnaast ook actief op tegen overtreders van de dorpsgeboden, zoals in 1731, eveneens in Vessem:

“dat wy regenten der dingbanque ende dorpe van Vessem, Wintelre ende Kneysel ....hebben geresolveert sulcx wy doen mits desen door den vorster of gerigtsboode alhier den voorn Jan van de Riet gerigtelyk te doen insinueeren ende aen te seggen dat hy synne opgemelte koye ruyige schaapen binnen den tyt van vier en twintig uren naar insinuatie deses buyten het territoir ofte den gront der opgemelte dorpe van Vessem, Wintelre en Kneysel sal hebben te ruymen weg te doen ofte te verbringen sonder de selve binnen het voors territoir der voorn dingbanque wederom te laten koomen ofte oyt ofte immermeer andere ruyige schaapen in te brengen op peene van ideren dag dat hy Jan van Rieth de opgemelte ruyige schaapen op of onder het territoir van Vessem, Wintelre of Kneysel sal hebben opgehouden ofte laten beruste ten behoeve van den heer quarierschout deses quartiers sal verbeuren twee derde parten van drie bossche ponden ende het resteerende derde part ten behoeven van den armen alhier tot seven stuyvers ider pont ende naer verloop van meerdere daagen ideren dagh te verbeuren ses caroly guldens”.³⁷³⁷

Jan moest zijn zieke schapen dus wegvoeren uit Vessem c.a. en mocht daar nooit meer oorue (zieke) schapen houden op een boete en dwangsom van 6 gulden, dat was toen zo’n 10 daglonen, per dag.

3.2.3.12 Schepenen tezamen met andere bestuurders, corpus

Hiervoor is al ter sprake gebracht dat het gebruik van term corpus voor het dorpsbestuur feitelijk niet juist is. Schepenen, burgemeesters, kerk- en armmeesters, gezworenen, etc. vertegenwoordigden de gemeenschap, zij representeerden het corpus.³⁷³⁸ Onder corpus moet dan het (publieke) lichaam (avant la lettre) verstaan worden; het collectief van degenen die een stem in het bestuur hadden. In Vught heette het in 1713 of 1714 dat *“scheepenen, burgemeesteren, kerk- en hgeestmeesters, geswoorens en anderen binnen en buyten woonende geerfdens”* de corporele vergadering vormden.³⁷³⁹ In de Meierij bestond in de 17de en 18de eeuw de facto de situatie dat in veel dorpen de representanten van het corpus het dagelijks bestuur vormden en dat geërfd en naburen alleen in belangrijke en gevoelige zaken stem in het kapittel hadden.³⁷⁴⁰ In sommige dorpen was ook dat niet meer het geval, zoals in Vught omstreeks 1785.³⁷⁴¹ Regenten van Vught hadden toen zonder instemming van de geërfd en octrooi aangevraagd om gemene gronden te vervreemden. Een groep ingezetenen nam dat niet en requesteerde aan de Staten-Generaal, met

³⁷²⁹ BHIC CS 1, f. 127.

³⁷³⁰ Brock 1832, blz. 190, vonnis 23-4-1683.

³⁷³¹ RHCE RA Vessem 5, f. 53v. 1-12-1692, 15-12-1692 idem; aanlegger verzoekt vonnis RA Vessem 6, f. 27-2 17-10-1707.

³⁷³² RHCE RA Hoogeloon 2, sf. 6-10-1718, 29-8-1720; RA Bladel 3 25-9-1738.

³⁷³³ RHCE RA Hoogeloon 2, sf. 5-5-1729: *“De aanlegger [heymrader, HV] qq segt becalengiert te hebben den ged. over afhoeden van andermans weyden door de voors ged. schaapen en sulcx to drie reysen concludeert volgens het ceurboek en gedaene publicatie der jaerkeuren tot voldoeninge der breuken cum expensis”*.

³⁷³⁴ RHCE RA Vessem 8 23-5-1752.

³⁷³⁵ RHCE RA Vessem 5, f. 55 Leste jaargeding 9-2-1693; RA Vessem 8: *“Dog tot supplement der jaerkeuren by den laatsten jaergedinge gehouden den 26 jan. 1750”*; RA Hoogeloon 2 8-1-1728 jaargeding; RA Bladel 2 13-1-1722 jaargeding.

³⁷³⁶ RHCE RA Vessem 6, f. 4v. 14-1-1703.

³⁷³⁷ RHCE RA Vessem 7 19-3-1731.

³⁷³⁸ Zie hiervoor; Asseldonk 2002, blz. 48-49 en verder passim. Asseldonk noemt het corpus het ressort, ik pleit er voor om van gemeenschap te spreken: personen in plaats van zaken.

³⁷³⁹ BHIC AA Vught 5, f. 96 15-3-1786.

³⁷⁴⁰ Spooren 1994, passim.

³⁷⁴¹ BHIC AA Vught 5, f. 92v. 14-12-1785 ev.; zie ook Spooren 2000.

onder andere het argument dat regenten niet de macht hebben om particuliere goederen voor de dorpsschuld te verbinden, waaruit blijkt dat de geërfden ook een persoonlijke verantwoordelijkheid voor hun beslissingen hadden. Dat de geërfden werkelijk beslissingsmacht hadden, blijkt ook uit het in deze casus aangehaalde dorpsreglement van Eersel c.a. uit 1767, waarin is opgenomen dat verkopen van nieuwe erven juridisch niet tot stand waren gekomen, wanneer niet 2/3de van de geërfden daarmee had ingestemd.

Het verweer van de bestuurders van Vught is te aardig en ook te hedendaags herkenbaar om het hier over te slaan: schepenen stellen dat de requiranten ook niet de totale gemeenschap vertegenwoordigen, maar dat ze uit een bepaalde klasse komen. Iedereen zou gehoord moeten worden,

“want de minste en armste ingezeeten heeft zoo veel recht op het gebruik der gemeente als de principaalste en rykste geerfdens en indien het waar zy dat door het verkoopen van nieuwe erven er geene genoegzaame heyde tot gebruik zoude overblyven dan lydt daar door niemand meer dan den arme boer die met syn eenig koetje en mogelyk een halv douzyn naakte kinderen de sobere kost alleen van de gemeente moet halen, terwyl de principaalste geerfde gerust in zyne pragtige wooning kan blyven zitten en het verkoopen der gemeente zonder merkelyk gevoel aanzien, het is derhalve zeker dat zo er ingezeeten en geerfdens omtrend het verkoopen van gemeentens gronden gehoord moeten worden men dan niemand die tot een dier classen behoort zonder onrechtvaardigheid kan overslaan, maar wat verwarring zou dit niet te weeg brengen indien zoo veele personen moesten gehoord worden? en zoo dit al met orde konde geschieden zou dit dan niet de rechte weg zyn om alle verkooping van nieuwe erven altoos te verhinderen? want als elk ingezeeten moet stemmen zullen er van de tien stemmen negen hier op uytkomen dat men het goed van den ongeboornen niet mag verkoopen en dit zou niet alleen plaats hebben te Vugt, maar in de geheele Meyerye, want indien het argument van de supplianten doorgaat dan is het applicapel op alle de plaatsen van de Meyery alwaar het gebruik der gemeente aan de dorpen is uytgegeven en dan kunnen hun edele mogende vry alles in het werk stellen om het verkoopen der gemeentens gronden te faciliteren, doch geerfdens en ingezeeten zullen wel middel vinden dit heilzaam oogmerkt te verydelen.”

Dat was een erg doorzichtig verweer, want:

“want vermits uyt onse dorpsresolutien niet blykt dat er eenige convacatien van geerfdens off ingezeeten plaats hebben gehad, zo bewyzen de aangehalde voorbeelden wel dat die requesten gepresenteerd zyn op naam van regenten en ingezeeten maar geenszins dat de geerfdens en ingezeeten tot het presenteren dier regesten hebben geconcurrerd”.

3.2.3.13 Breukmeester

Tilburg kende in de 18^e eeuw nog steeds een “breuckmeester van de heijbreucken”, dus een functionaris die de boetes op overtredingen van de regels voor de gemene gronden inde.³⁷⁴² Ook in Hilvarenbeek is in deze periode nog sprake van een schutter en breukmeester.³⁷⁴³

3.2.3.14 Peelmeesters, gemeentemeesters

Helmond en de Peeldorpen Aarle en Bakel kenden Peelmeesters, die toezicht hielden op de woeste gronden en specifiek op het turven in de Peel. Ze maakten samen met de schepenen de keuren.³⁷⁴⁴ In Deurne was sprake van gemeentemeesters.³⁷⁴⁵

³⁷⁴² BHIC RvBH 996, nr. 398 23-9-1707. Het ambt werd toen verpacht (Dijksterhuis 1899, blz. 69), waardoor er mogelijk geen publieke verantwoording van de inkomsten plaats vond.

³⁷⁴³ RAT RA Hilvarenbeek 1328, f. 146 9-12-1687 verscheen voor drossaard Jacobus Emens en de schepenen Thielemann Lemnius en Gerrit van Luijnen, Jacob Kempen inwoner van Hilvarenbeek oud ca 75 jaar, hij heeft getuigd op verzoek van de regeerders van Hilvarenbeek, dat N Nauwken in zijn leven inwoner van Hilvarenbeek was schutter en breukmeester aangesteld ca 60 jaar geleden is overleden. De regeerders van Hilvarenbeek hebben aangesteld Jan Peerbooms zwager, en na het overlijden van Peerbooms is aangesteld Jan van Limborgh, die gedisesteerd is, waarna Wouter Jansen de With is aangesteld, na zijn overlijden Peeter Ooms, daarna Jacob Kempen de attestant. Hij op last van raad en rentmeester jonker Pick heeft overgedragen de jacht, schutter en toezieners van de gemeijnt, hij misbruik van de heide niet hoefde aan te brengen. En gehoord al wanneer Aert Lamberts omstreeks 30 jaar geleden bezig was een nieuw huis te timmeren onder Diessen aan het Laer, die vroeg om wat zand uit de vroente te mogen halen. Lamberts antwoorde dat hij dat aan Jan Hoecx rentmeester der domijnen moest vragen. Dit viel niet onder zijn bevoegdheid; f. 152v. 9-7-1688 Verscheen voor Thielemann Lemnius en Hendrik van Diessen schepenen van Hilvarenbeek, Jan Jansen van Dun, oud schepenen van Diessen, Jan Jansen de With oud borgemeester van Hilvarenbeek, Cornelis Peeter Leemans oud schepenen, Lodewijk Janssen inwoner van Westelbeers, Marten Cornelis Martens, Dirrick Gerrits Mesmaeker, om te getuigen voor jonker Johan de Ruijter kwartierschout, dat N. Nauwkens, Jan Peerbooms, Jan van Limborch, Wouters Jansen de With, Peeter Ooms, Jan Braes allen zijn geweest schutters en breukmeesters binnen Hilvarenbeek, Diessen, Riel en Westelbeers, aan gesteld geweest door de regeerders van Hilvarenbeek en Diessen, tegenwoordige schutter en breukmeester Jacob Kempen, de attestanten verklaren dat alleen de regeerders van Hilvarenbeek en Diessen de schutters en breukmeesters hebben aangesteld. Ontleend aan RAT nadere toegangen.

³⁷⁴⁴ BHIC LT 132, blz. 34 15-11-1646, blz. 35 15-11-1646, blz. 37 15-11-1646, blz. 38 15-11-1646, blz. 39 15-11-1646; GA Gemert en Bakel AA Bakel 24, f. 108 9-7-1738, f. 119v. 19-8-1740, f. 214 24-6-1757; BHIC DCL 6, Keurboek van Bakel 1649.

³⁷⁴⁵ BHIC LT 158a, f. 270 20-5-1690; Droesen 1927, blz. 49; Ouwering 1974, blz. 262-264.

3.2.3.15 Gezworenen, setters, heymraders

Ook in deze periode waakten de gezworenen, setters of heymraders van de Meierijse dorpen over de gemene gronden en procedeerden eventueel tegen overtreders. Zo procedeerden in 1633 de gezworenen van Vught voor de Leen- en Tolkamer tegen Benedictus van Tilburg uit Deuteren onder Den Bosch die met schapen betrappt was op de Vughtse gemeyn³⁷⁴⁶ en gezworenen van Heukelom en Enschoot en een inwoner van Tilburg in verband met contraventien op de gemeyn van Heukelom en Enschoot.³⁷⁴⁷ In sommige Kempische dorpen werden de gezworenen heymraders genoemd.³⁷⁴⁸ Naast een algemene vermelding in het reglement op de verpachting van de houtschat worden specifiek heymraders³⁷⁴⁹ vermeld in Zeelst, Veldhoven, Blaarthem, Gestel en Meerveldhoven,³⁷⁵⁰ Valkenswaard en Waalre,³⁷⁵¹ Kerkoerle en Berkt,³⁷⁵² Oerle, Vessem, Wintelre, Knegsel, Hoogcasteren, en Oostelbeers,³⁷⁵³ Bladel, Reusel, Netersel,³⁷⁵⁴ Bergeyk,³⁷⁵⁵ Westerhoven,³⁷⁵⁶ Hapert,³⁷⁵⁷ Eersel³⁷⁵⁸ en Middelbeers.³⁷⁵⁹

Van Asseldonk zag in 1741 “den heygesworen of schutter” van Nederwetten.³⁷⁶⁰ Zoals hierboven al werd aangegeven bestond er verschil tussen de ambtelijke functie van schutter en de meer politieke functie van gezworene. Maar de gezworene was conform veel dorpsreglementen tevens één van de toezichthouders op de gemeyn en was van daaruit gerechtigd om overtreders van de regels te verbaliseren en het betrokken vee in de schutstal te brengen. Schutter is hier dan één van de kwaliteiten van de gezworene.

³⁷⁴⁶ BHIC LT 131, f. 54 10-5-1633.

³⁷⁴⁷ BHIC LT 131, f. 65 19-10-1633.

³⁷⁴⁸ BHIC CS 1, f. 137 verpachting houtschat 1-10-1729, art. 11.

³⁷⁴⁹ Zie ter aanvulling ook nog Asseldonk 2002, blz. 182-183.

³⁷⁵⁰ BHIC CS 2, f. 76 31-7-1666 resolutie Raad van State, approbatie van reglement 13-8-1661; RHCE AA Veldhoven 3099, f. 21v. 13-6-1707, f. 130v. 15-12-1753; AA Veldhoven 3100, f. 11v. 12-6-1771, f. 63v. 2-6-1777; BHIC RRG 28, f. 207 10-7-1732, resolutie Raad van State 25-9-1732 Reglement vroente van Veldhoven, Steensel, Sittert en Wolfshoven; ook LT 52; RRG 37, f. 135 31-10-1763.

³⁷⁵¹ RHCE AA Waalre voor 1811 7, f. 14 29-5-1744; f. 23v. 10-5-1746; Bots 1977, blz. 85.

³⁷⁵² RHCE AA Oerle 8, f. 10v. 6-9-1754, f. 85v. 12-5-1777; AA Oerle 30 22-5-1751.

³⁷⁵³ RHCE AA Oerle 28 30-1-1690; BHIC LT 50 1-8-1727: resolutie Staten-Generaal; RHCE RA Vessem 5, f. 50v. 22-9-1692: schutter of heymraeder, 17-12-1692, 1-12-1692; RA Vessem 6, f. 4v.: heymraeder of schutter, f. 27-2 17-10-1707: heymraeder, daarnaast f. 28v. 28-10-1707 iemand die alleen als schutter wordt aangeduid, f. 29 16-1-1708: heymraeder of schutter, f. 64v. 1-16-1711: eed van 2 heymraeders of schutters van Wintelre, f. 67 30-11-1711: schutten schapen door heymraeder of schutter; RA Vessem 8, sf. 23-5-1752: Vessemse schutter of heymraeder over de hele aard van Oerle, 11-2-1754, 24-6-1765; RA Hoogeloon 2, sf. 20-6-1707 volgens app.van de RvS 24-2-1707: “ieder gehucht van Hoogeloon in plaats van twee eenen raadtman vercooren te worden die te gelyk de functie van setter sullen waarnemen”, verkiezing geweest 14-6-1707, 23-6-1712 eed van “twee heemraeden van den gehugte van Landorp”, heymraeder 4-4-1713, 6-10-1718: “Peter Eliens heymraet tot Loon verclaert op synen eedt dat hy wettelyck en behoorlyck gecallangeert heeft die vrouw van Wouter Ariens over het onbehoorlyk vlaggen en mits dien den selven in gebreken blyft de boeten volgens de schut acte te voldoen versoect den heer officier de selve schutacte executabel synde den selve daer toe behoorlyk gedagvaert volgend verclaren des vorsters onder app van u eerw cum expensis”, 29-8-1720: “den heer officier segt dat Roelof Cornelis behoorlyck heeft gecallangeert als heymraet van Casteren den persoon van Roelof van der Aa over het onbehoorlyck torven op de gemeytenen voor aert tot Casteren, versoekt mits dien de gemeyntenen ceurboek ten synen lasten executabel cum expensis, waer toe den selven door den vorster is gedaegvaert tegen hodie”, heymraeder 5-1-1721, 8-1-1722, 7-1-1723, 8-1-1728, 13-1-1729, 5-5-1729, 12-1-1730, 11-1-1731, 17-1-1732, 8-1-1733, 14-1-1734, 13-1-1735, 12-1-1736, 17-1-1737; RA Hoogeloon 3 11-1-1742: “Op heden den 9^e mey 1742 compareerde voor schepene naargenoemt Andries Wouters, Jan Hendrick, Laureys Antonis, Jan Goossens, Johannes Jacobs, Cornelis Spoormans en Jan Jacobs welke voorn. personen op dato voort henne eedt als geswoore heymraden over der dorpe van Hoogeloon hebben afgelegd aan handen van den gecommiteerde officier ten overstaan van Gerit Jacobs en Isack Eliens schepenen”, “Op heden den 29^e april 1751 soo heeft Jan Wouters syne eedt in qualiteit als geswoore heymraet over de vroente en aert van Hoogeloon aan handen van onse president nomine officii afgelegd”, 4-10-1751, “wy ondergetekende regenten van Hoogeloon hebben in gevolge d’ordonnantie of jaarkeuren ahier(sic) gebruykelyck geauthoriseert ben aangestelt gelyck wy authoriseeren en aanstellen by ende mits desen tot heymraad over de vroente en aert binnen desen dorpe van Hoogeloon voors den persoon van Hendrik Gysbers en sulx by provisie voor den tyt van een jaar off tot wederseggens toe ten eynde op de misbruykers van den selven aert te passen, die te becalangieren sonder aansien van personen en becalangiert hebbende, daar mede te handelen soo als gem. ordonnantie of jaarkeuren syn dicterende en heeft den bovengenoemde Hendrik Gysbers in syne voors qualiteyt den behoorlycken eedt op den 4 deler aen handen van den gelasten van den officier ten overstaan van schepenen afgelegd met de eedsworoden soo waerlyk mogt hem godt almagtig helpen, actum desen twintigsten october seventienhondert een en vyftich”, 26-4-1753, 26-7-1754; 4 10-1-1760; AA Hoogeloon 19 22 februari 1753; BHIC RRG 295 300 11-9-1697: certificatie door schepenen van Hoogeloon van attestatie van Willem Mys Koenen en Henrick Peters “gesworen heymraders van Hoogeloon over de vooraert van Hoogeloon”.

³⁷⁵⁴ RHCE RA Bladel 3 15-12-1723: gesworen of heymraed Reusel, 8-5-1724: idem Netersel, 24-7-1726: alleen gezworenen genoemd, 23-11-1730: gesworen of heymraeden Reusel, 3-6-1732: gesworen of heymraden Bladel; RA Bladel 10, eedboek aangelegd circa 1783? f. 8 eedt van geswooren heemraden; AA Bladel 11, f. 88v. 27-5-1757; AA Bladel 12, f. 29v. 9-1-1783, f. 55v. 13-2-1786, f. 78v. 30-6-1787; AA Bladel 14, f. 58 21-7-1769; AA Bladel 15, f. 32v. 4-4-1775 AA Netersel inventaris 5a (inleiding) de gemeyn 4 tot heemraden aangesteld door schepenen; AA Netersel 85.

³⁷⁵⁵ RHCE RA Bergeyk 9, f. 140 23-7-1760: heymraeder; AA Bergeyk 17 reglement van organisatie van het dorpsbestuur 1663; BHIC LT 293 inzake conflict met Lommel.

³⁷⁵⁶ BHIC RRG 1, f. 210 22-6-1657.

³⁷⁵⁷ BHIC RRG 35, f. 159 11-12-1757(zie ook eerder f. 62).

³⁷⁵⁸ RHCE AA Eersel 4, f. 66 (1762).

³⁷⁵⁹ RHCE OWMB 547 19-10-1711, 27-10-1711.

³⁷⁶⁰ Asseldonk 2002, blz. 183.

3.2.3.16 Lokale heren

Ook de allodiale grondheren konden octrooi verlenen om gemene gronden te verkopen. Zoals bijvoorbeeld de abt van Echternach in 1763 aan de inwoners van Waalre en in 1791 aan inwoners van Valkenswaard deed.³⁷⁶¹ In 1697/1698 droeg de abdij van Floreffe als grondheer de gemene gronden op aan de inwoners van Lieshout.³⁷⁶² Ook Adriaan Bout, rechtsopvolger van de abdij, verleende octrooi aan de ingezetenen.³⁷⁶³

3.2.3.17 Lokale leenmannen en laten

De lokale heren hadden lokale of regionale laat- en leenbanken, waarvan de laten en leenmannen ook bij de zaken rondom de gemene gronden betrokken werden. Zo werden de grenzen tussen Boxtel en St. Michielsgestel in 1787 bepaald door *“drossaard en stadhouders van lenen, schepenen, leenmannen, burgemeesters, kerkmeesters, armmeesters, negenmannen en gezworenen van Boxtel ter eenre en drossaard en stadhouder van lenen, schepenen, laat en leenmannen, kerkmeester, armmeester en gezworens van St Michielsgestel...”*. Het ging hier weliswaar om een jurisdictiescheiding, maar tevens werd bepaald: *“en zonder dat daar door eenige prejuditie zal werden toegebracht aan de geconvenieerde by zekere acte van palingen van den 27^e februari 1540 beraamd tusschen de respective ingestenen van Boxtel en St Michielsgestel door schepenen der baronnie van Boxtel en schepenen der vrye heerlijkheid St Michielsgestel voor zo verre daar by is versprooken dat de nabuuren van Boxtel en St Michielsgestel te zamen mogen weyden en turven op een veldeken daar twist om was geweest omtrent de reën geleegen tussen die Schyeyck en het water van Hal komende”*.³⁷⁶⁴

3.2.3.18 Rekenkamers van de lokale heren

De grotere ‘regionale’ heren zoals de Oranjes en de keurvorst van de Paltz, markies van Bergen op Zoom en heer van St. Michielsgestel, Oud- en Nieuw Herlaar en Gemonde hadden hun eigen Raden en Rekenkamers. Die van de Oranjes zetelde eerst in Breda, maar vanaf 1580 in Den Haag. Van hier uit werden onder andere de bezittingen onder Cranendonk en Eindhoven beheerd.³⁷⁶⁵ Die van de keurvorst zetelde in Bergen op Zoom. De keurvorst was voor Herlaar leenman van de prinsbisschop van Luik, maar handelde ten aanzien van de gemene gronden als een allodiaal heer. Zo waarschuwden de Raad en Rekenkamer in 1757 inwoners van St. Michielsgestel dat zij zonder zijn voorgaand octrooi geen hutten op de gemeynt mochten zetten.³⁷⁶⁶ De raad verleende ook octrooi tot het privatiseren van gemene gronden, waarbij de opbrengsten ten goede kwamen van de gemeenschap.³⁷⁶⁷ Daarnaast verkocht de raad voor de heer deze gronden voor eigen gewin.³⁷⁶⁸

3.2.4 Onder de Bataven (1795-1806)

3.2.4.1 Inleiding

Op 1 februari 1793 verklaarde Frankrijk de oorlog aan Engeland en aan de Republiek. Na wisselende krijgssuccessen capituleerde Den Bosch op 9 oktober 1794 en in januari 1795 staakten Holland en Utrecht hun verzet. In het kielzog van het leger kwamen Franse bestuurders mee, die de oude besturen hielpen omzetten in patriotisch gezinde colleges. Op 16 mei 1795 werd vrede gesloten en kreeg de Republiek de jure haar zelfstandigheid terug. De Bataafsche Republiek was geboren.³⁷⁶⁹ De facto bleef het bestuur van de Meierij nog tot begin juni 1795 onder Frans toezicht.

De Bataafsche periode is lastig om te beschrijven, omdat de bestuursindeling, grenzen en bestuursorganen voortdurend aan verandering onderhevig waren.³⁷⁷⁰ Hier is gekozen om vooral de regionale organen in beeld te brengen, die betrokken waren bij het bestuur en beheer van de gemene gronden c.a., waarbij de elkaar opvolgende organen samen beschreven worden. Toch dient enige aandacht besteed te worden aan het centrale bestuur en de interactie met het regionale bestuur. Voor het overige zij verwezen naar de

³⁷⁶¹ RHCE AA Waalre 33; AA Valkenswaard 35.

³⁷⁶² Knoop 1987, blz. 54, 66-67; BHIC LT 75 31-12-1782; LT158a, f. 229-230 15-10-1698.

³⁷⁶³ BHIC LT 75 31-12-1782.

³⁷⁶⁴ HCM RRK 2660 2-4-1787.

³⁷⁶⁵ Hoof 1997.

³⁷⁶⁶ HCM RRK 2651, sf. 1-8-1757.

³⁷⁶⁷ HCM RRK 2820 1713-1718.

³⁷⁶⁸ HCM RRK 2820 1719, 1753, 1765; RRK 2815; RRK 2799 30-8-1720.

³⁷⁶⁹ Rops 2002, blz. 16-20.

³⁷⁷⁰ Sanders 2002, passim.

publicatie van Van Boven inzake het bestuur van de Bataafse tot en met de Franse periode (eind 1813)³⁷⁷¹ en voor de departementen van algemeen bestuur naar het werk van Beth.³⁷⁷²

3.2.4.2 Centraal bestuur

Het ‘centrale bestuur’ was in de periode oktober 1794 tot 8 januari 1795 in handen van de bezetter, het Franse leger vergezeld van representanten van de Nationale Conventie. Vanaf 8 januari 1795 tot 31 maart bestond er in de bezette gebieden, waaronder de Meierij, een centrale administratie onder Frans toezicht en vervolgens tot 6 juni van dat jaar een opperadministratie. Door het op 16 mei met de Fransen gesloten verdrag konden de Staten-Generaal haar oude machtspositie weer innemen. Althans gedeeltelijk, want op 6 juni 1796 verenigden zich in Tilburg de Provisionele Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant, die zichzelf als autonoom en wettig bestuur van dit voormalige Generaliteitsland beschouwden. In augustus 1795 kwam het tot een vergelijk met de Staten-Generaal en werd een tussenbestuur ingericht. Op 1 maart 1796 kwam de opvolger van de Staten-Generaal, de Nationale Vergadering, voor de eerste maal bijeen.³⁷⁷³ Brabant was daar voor het eerst in bijna 150 jaar zelfstandig vertegenwoordigd en kon op regionaal niveau, net als de overige voormalige provincies al eerder deden, haar eigen zaken regelen. Er was dus sprake van een federale bestuursvorm. Onder de nationale vergadering opereerde tot 15 februari 1798 het Comité te lande, dat als opvolger van de Raad van State, nog belangrijke taken had.³⁷⁷⁴ De taken die de Raad van State en in mindere mate ook de Staten-Generaal hadden ten aanzien van de gemeeyntes, zijn overgenomen door de Brabantse representanten.

Aan het federale bestuur en de regionale zelfstandigheid kwam een eind door de staatsgreep van 22 januari 1798, die een centralistisch georiënteerd bestuur aan de macht bracht. Op 12 juni 1798 vond er nog een coup plaats, die een gematigder bestuur op het pluche hielp, maar geen verandering bracht in de unitaire oriëntatie. In afwachting van de vaststelling van de Staatsregeling, de grondwet, werd de staat geregeerd door een constitutionele vergadering als wetgevende macht en een intermediair administratief bewind als uitvoerende macht. Later werd dit het uitvoerend bewind.³⁷⁷⁵

De artikelen 147 en verder van de Staatsregeling van 1798 beperkten de rol van de Departementale Besturen (opvolgers van de representanten) en de gemeentebesturen formeel tot administratieve en uitvoerende taken. De beslissende bevoegdheid over het uitgeven van woeste gronden lag nu bij het Vertegenwoordigende Lichaam. Gemeenten die gronden wilden uitgeven, dienden zich echter te adresseren tot het Uitvoerend Bewind. Dit vroeg dan door middel van één van zijn agenten aan het Departementaal Bestuur om advies. Dit laatste voerde het request door naar de departementale commissie van politie en economie. De commissie controleerde of alle belanghebbenden waren gehoord, bijvoorbeeld als de aanvraag van de schepenen kwam, werd ze aan de gecommiteerden van het dorp gestuurd om commentaar. Als alle belangen ingewonnen waren, werd één van de leden van de commissie om rapport verzocht. De conclusies van dit rapport werden meestal overgenomen door de commissie en zo voorts weer via Departementaal Bestuur en agent naar het Uitvoerend Bewind geleid, dat het ten slotte voordroeg aan het Vertegenwoordigend Lichaam. Met verzoeken van particulieren ging het in beginsel dezelfde weg. ‘Dienden’ en ‘in beginsel’ omdat de procedure, zowel door de gemeentebesturen als particulieren niet altijd gevolgd werd. Verzoeken om uitgaven van woeste grond werden zowel naar het Vertegenwoordigend Lichaam, als naar het Uitvoerend Bewind en naar de agenten gestuurd. Bij de zaken rondom de gemeeynt waren vooral de agent van financiën, die van nationale oeconomie en die van inwendige politie betrokken.³⁷⁷⁶

De “commissie van politie en oeconomie” had wat aanpassingsproblemen. Concludeerde zij op 27 maart 1798 al, dat zij haar adviezen over het privatiseren van gemene gronden moest opschorten tot “*na bekomen der verzogte interpretatie der instructie*”, op 27 april 1798 gaf zij nog toestemming tot het halen van leem en het steken van een steenoven “*onder de gewoone bepalingen en restricti*” om op 6 juni 1798 tot de conclusie te komen “*alvoorens te adviseeren daar over by missive te schryven aan het uitvoerend bewind*”

³⁷⁷¹ Boven 2002a.

³⁷⁷² Beth 1908.

³⁷⁷³ Boven 2002a, blz. 54-55.

³⁷⁷⁴ Boven 2002a, blz. 58.

³⁷⁷⁵ Boven 2002a, blz. 61, 68.

³⁷⁷⁶ BHIC BA 495, sf. 7-1-1799, 31-1-1799; BA 237, f. 34v. 4-6-1799, f. 52 5-7-1799, f. 56 10-7-1799; BA 238, f. 2 4-1-1800, f.13 15-1-1800, f. 126 9-5-1800, f. 179 29-5-1800, f. 212 39-1800, f. 277v. 3-11-1800; BA 239 24-6-1801.

de bepalingen en conditien op welke zodanige authorisatien door het vorig committé werden verleend opgeeven en verder te vraagen hoedanig daar in voor het vervolg te handelen”.³⁷⁷⁷

Tot eind 1798 bleven de aanvragen om woeste gronden gericht worden aan het provinciale bestuur, nu het Intermediair Administratief Bestuur (IAB) genoemd, dat de verzoeken in advies hield, maar in december had Stratum de primeur met een aanvraag via het nieuwe systeem. Zij meldde zich bij het Uitvoerend Bewind met het verzoek om enige “*perceelen gemeentes inculte gronden*” te mogen verkopen. De aanvraag werd om advies naar het IAB gezonden, dat het in handen van de commissie stelde, die onmiddellijk reageerde door een tweehoofdige commissie in te stellen, die al op 7 januari 1799 met een advies kwam. De commissie adviseerde om de agent van financiën voor te stellen het IAB te kwalificeren tot het onder zekere voorwaarden zelfstandig beschikken over het uitgeven van inculte gronden³⁷⁷⁸. Op dat advies kwam geen reactie. Ook andere vragen om woeste gronden te mogen uitgeven bleven in 1799 steken in de Haagse molen.

Op 7 mei 1800 hield Jan Linssen de Jonge een haast rebelse voordracht binnen de boezem van het Departementaal Bestuur. Hij stelde dat het bestuur zijn opdracht jegens de bevolking niet goed vervulde, als het alleen maar de hem toegestuurde wetten uitvoerde en accepteerde dat het Haagse bestuur zijn verplichtingen niet nakwam. Staande de vergadering werd besloten de leden De la Court en Van Ommeren naar Den Haag af te vaardigen en daar ter plaatse waar het hen het meest nuttig zou voorkomen te bewerkstelligen dat vergoedingen voor legerdiensten eindelijk betaald zouden worden, dat de schouwvoering van de wegen en waterlopen ter hand zou worden genomen en dat de vele requesten om uitgifte van inculte grond eindelijk eens afgehandeld zouden worden.³⁷⁷⁹ Op 14 mei in Den Haag aangekomen besloten De la Court en Van Ommeren hun missie op zeer voorzichtige manier te vervullen. Zij zouden zeker de Haagse bestuurders niet de tot missie geconverteerde voordracht van Linssen de Jonge voorleggen (het geeft ook te denken dat Linssen de Jonge geen deel uitmaakte van de commissie), “*om dat wij voorzagen, dat wij uwe instructie woordelijk volgende veel eer de zaken uwer administratie veragtert dan bevorderd zouden hebben, maar daar en boven in dien staat zouden hebben gebracht, dat onze zending veel eer nadeelig dan voordelig zou hebben geweest*”. Na met verschillende personen gesproken te hebben, besloten de commissieleden alleen over de oorlogslasten met de regering te gaan onderhandelen. Inzake de schouw en het uitgeven van de gemene gronden was men tijdens de gesprekken tot het inzicht gekomen, dat het Departementaal Bestuur zowel de schouw als de aanvragen om grond zelf zou kunnen afhandelen. Voor wat betreft de schouw was men van mening dat art. 173 van de staatsregeling: “*Zij zien toe, dat de goede orde en politie in hun departement alomme bewaard blijven*”, aan het Departementaal Bestuur voldoende macht gaf om het onderhoud van wateren en wegen af te dwingen.³⁷⁸⁰ Met betrekking tot het uitgeven van woeste gronden redeneerde de commissie: “*om dat wij de zaak wel inziende en vernoomen hebbende hoe men omtrent de handelingen van de departementale bestuuren dagt, onder ons beslooten u.l. aan te raaden om ook ’t gewigtig werk ’t uitgeeven der woeste gronden op de daaromtent alnog bestaande wetten gunstelijk en zonder eenige voorafgaande authorisatie te verrigten*”. Zij adviseerde dus het Departementaal Bestuur gronden te gaan uitgeven uit kracht van onder eerder bestuur tot stand gekomen regelgeving. Deze oude wetgeving was door geen wet afgeschaft en het Departementaal Bestuur kon ook niet verweten worden, dat men deze regelgeving niet afgeschaft had, omdat die wetgevende taak niet bij het Departementaal Bestuur, maar bij het Wetgevend Lichaam lag. Wel adviseerden De la Court en Van Ommeren om de besluiten op basis van de oude regelgeving zodanig te clausuleren, dat mogelijke botsingen met nieuwe en in de maak zijnde regelgeving zouden worden voorkomen. Men doelde hier in het bijzonder op de bepalingen inzake heerlijke rechten, - het afkopen van - cijnzen en novale tienden. Deze waren volgens de artikelen 24 en 25 van de Staatsregeling vernietigd dan wel vervallen voor zover ze hun oorsprong niet hadden in een “*wederzijdsch, vrijwillig en wettig verdrag*”. De Staatsregeling bepaalde dat het Vertegenwoordigend Lichaam binnen 18 maanden na zijn eerste zitting de wijze van afkoop daarvan bepaald zou hebben, maar in 1800 was het nog niet tot wetgeving gekomen. Hoewel het onder dit bewind ook niet tot een regeling zou komen, hield het de gemoederen wel bezig. De oude regelgeving die de commissieleden op het oog hadden was “*de resolutie van de representanten van ’t voormaalg gewest Bataafsch Brabant, van den 28^e november 1797 over de gemeente gronden van de Meijerij van Den Bosch*”.

³⁷⁷⁷ BHIC BA 494, f. 97 27-3-1798, f. 114v. 2-4-1798, f. 186 27-4-1798, f. 275 6-6-1798, f. 318v. 2-7-1798.

³⁷⁷⁸ BHIC BA 495, f. 547 25-9-1798, sf. 11-12-1798, 13-12-1798, 7-1-1799.

³⁷⁷⁹ BHIC BA 212, 7 may 1800 f. 625 15.

³⁷⁸⁰ Het schouwprobleem was een competentieprobleem. De competentie van de herschouw lag eerder bij de raad en rentmeester generaal van de domeinen.

Voor zover ze nog niet overtuigd waren van de juistheid van hun advies, werden De La Court en Van Ommeren dat wel door een bezoek aan de Eerste Kamer van het Vertegenwoordigend Ligchaam:

*“was er juist bij onze aankomst bij de eerste kamer van ’t vertegenwoordigend ligchaam aan de orde van den dag een rapport door de representanten Daendels c.s. uitgebragt over eene missive van ’t uitvoerend bewind van den 27^e februarij dezes jaars, houdende deszelfs advis op eene missive van ’t toenmaelig intermediair administratief bestuur van ’t voormaalg gewest Utrecht ten geleide van de aan ’t zelve bestuur gepresenteerde requeste van Wendela Eleonora ten Hoove weduwe van Jan Carel Godin verzogt hebbende dat aan haar onder de in de requeste gem. conditien zekere heide ter grootte van 80 morgen mogt worden afgestaan. Uit de lectuur van welk rapport en ’t daaruit geformeerde besluit gy zult opmaaken hoe angstvallig wij de beslissing te gemoed zagen, want (om zonder van ’t zelve meer te zeggen) was of de voordragt van het uitvoerend bewind of die van de burgers representanten Daendels c.s. bij ’t wetgevend ligchaam doorgestaan, dan was door deze schoons maar provisioneele mesure ten minsten in dit departement in eens den bodem ingeslagen geweest, aan bijna alle de zo heilzaame inrigtingen voor ’t uitgeeven der woeste gronden, zedert den jaare 1640 voor de landen in dit departement begreepen daargesteld, ’t besluit immers liep notoir daarop uit, dat ’t uitgeeven der gronden, ’t welk om de steriliteit derzelven veel eer nog vereenvoudigd en minder kostbaar moest worden gesteld, dan tot nog toe geschied is, daar door aan talloze reclamatiën, vertraagingen en kostbaare hindernissen zou zijn blootgesteld geweest, wij hebben ons ook dierhalven beyverd om te beletten, dat nog tot ’t een nog tot ’t ander door de eerste kamer tot nog toe niet is beslooten geworden en vermeenen (zonder grootspraak) daartoe iets te hebben gecontribueerd”.*³⁷⁸¹

Op 24 mei 1799 besloot uiteindelijk het Uitvoerend Bewind: “wordende bij deze dispositie dit bestuur geautoriseerd, om dusdanige verzoeken naar bevind van zaken en onder zodanige voorwaarden als bevoorens werden in agt genomen te accordeeren”.³⁷⁸² Het Departementaal Bestuur had daarmee een zekere autonomie verworven om opnieuw over de gemene gronden te beschikken.

De Staatsregeling van 1798 was niet het succes dat men er zich van voorgesteld had en in 1801 werd een nieuwe staatsregeling vastgesteld. Dit veroorzaakte weer veel bestuurlijke reuring,³⁷⁸³ maar voor het beheren van en het beschikken over de Meierijse gemene gronden had dit geen gevolgen. En dit was net zo min het geval met de staatsregeling van 1805.

3.2.4.3 Regionale besturen: (Provisionele) Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant, Intermediair administratief bestuur van Bataafsch Brabant, Departementaal Bestuur van de Dommel, Departementaal Bestuur van Bataafsch Brabant

Op 6 juni 1795 werden tijdens een bijeenkomst te Tilburg vertegenwoordigers van steden en kwartieren benoemd tot Provisionele Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant. De bedoeling hiervan was zich als volwaardig en wettig gewestelijk bestuur te presenteren en als zodanig in de Staten-Generaal zitting te nemen. Hoewel de Staten-Generaal dit bestuur de jure niet erkenden, werd er wel mee onderhandeld en dit leidde tot een overeenkomst waarbij er een tussenbestuur zou zijn van 24 augustus 1795 tot 1 januari 1796. In deze periode zou de soevereiniteit bij de Staten-Generaal berusten, maar was het bestuur in handen van de vergadering van de Provisionele Representanten. Per 1 januari 1796 zouden de representanten dan zitting krijgen in de Staten-Generaal; uiteindelijk werd dit de laatste vergadering van de Staten-Generaal. Op 1 maart kwam de opvolger van de Staten-Generaal, de Nationale Vergadering voor het eerst bijeen.³⁷⁸⁴ Vanaf dat moment had (Noord) Brabant een vaste stem op het hoogste bestuurlijke en politieke niveau.

De representanten werden na de staatsgreep van 22 januari 1798 en de tegencoup van 12 juni 1798 vervangen door een Intermediair Administratief Bestuur en uiteindelijk door leden van het Departementaal Bestuur van de Dommel.³⁷⁸⁵ De teugels, waaraan deze besturen formeel door de centrale overheid gehouden werden, varieerden, maar dat maakte voor het bestuur en beheer van de gemene gronden weinig verschil.³⁷⁸⁶ Alleen in de periode maart - mei 1799 was er sprake van een formele beperking van de beschikkingsmacht over de gemene gronden. Deze werd op 24 mei 1799 door een besluit van het uitvoerend bewind ongedaan

³⁷⁸¹ BHIC BA 212, 30-5-1800, f. 718 22.

³⁷⁸² BHIC BA 208, 29-5-1799 f. 215 2e, zie verder f. 156 9-5-1799, f. 173v. 15-5-1799, f. 240v. 31-5-1799.

³⁷⁸³ Boven 2002a, blz. 73-74, zie ook 77-78.

³⁷⁸⁴ Boven 2002a, blz. 55-58.

³⁷⁸⁵ Cate 1975, passim.

³⁷⁸⁶ Boven 2002a, blz. 61-72.

gemaakt.³⁷⁸⁷ De nieuwe staatsregeling maakte die weer onzeker, maar vertegenwoordigers van het Departementaal Bestuur formuleerden het in 1802 als volgt: *“niemand immers zal aan dit bestuur als administratief lighaam de magt betwisten om op de alnog bestaande wetten zaaken te verrigten en besluiten te neemen, die van welken kant denzelven beschouwd worden, niet alleen ten voordeele van dit departement, maar ook tot het algemeen geluk der Bataafsche Republiek zulk eenen directen invloed hebben, zo lange dit bestuur zorgvuldig vermijdt dat door deszelfs besluiten den loop der deliberatien van ’t wetgeevend lighaam des Bataafschen Volks niet worde gestremd, of niets strijdigs met de staatsregeling worde ondernomen”*. Het bestuur mocht van zichzelf over de gemene gronden beschikken: *“naar de bestaande wetten, voor zo verre immers daarin door de acte van staatsregeling geene verandering is gemaakt, of zaaken zouden voorkomen die om de staatsregeling ten minste in suspensio zouden moeten blijven, of om de afwisseling van bestuuren eenige alteratie zouden moeten ondergaan”*.³⁷⁸⁸ Het Departementaal Bestuur bleef ondanks de verschillende politieke wijzigingen³⁷⁸⁹ tot mei 1807 actief. Zo werd er op 8 mei 1807 nog positief beschikt op het verzoek om een voorpoting onder St. Michielsgestel. Op 17 februari daaraan voorafgaande had het gemeentebestuur van de zelfde plaats van het bestuur nog toestemming gekregen om gemene gronden te verkopen.³⁷⁹⁰

De representanten en departementale bestuurders hadden daarmee in feite de rol van de voormalige Raad van State en die van de Staten-Generaal met betrekking tot de gemene gronden overgenomen. Zij beschikten op verzoeken van gemeenschappen om delen van de gemeente te mogen verkopen en stelden daarvoor de regels vast,³⁷⁹¹ beslisten in conflicten tussen heren en inwoners over gemene gronden,³⁷⁹² verleenden octrooi om te mogen uitmoeren,³⁷⁹³ verleenden goedkeuring aan reglementen tegen misbruik van de gronden,³⁷⁹⁴ keurden het afkopen van vervolging van overtreders goed,³⁷⁹⁵ verleenden ontheffingen van beschikkingen inzake de gemene gronden,³⁷⁹⁶ hoorden klachten aan over onbillijkheden bij de schouw,³⁷⁹⁷ etc.

3.2.4.4 Comités en commissies

De verschillende besturen besteedden deeltaken uit aan gespecialiseerde comités of commissies bestaande uit leden van het bestuur die ambtelijke ondersteuning kregen.³⁷⁹⁸ Ook deze commissies wisselden met de politieke verschuivingen van naam, bevoegdheden en bezetting.³⁷⁹⁹ De commissies bereidden beslissingen van het bestuur voor door middel van adviezen, die vaak en detail uitgewerkt waren. Deze werden gewoonlijk door het bestuur overgenomen.

De belangrijkste commissie voor advisering over de domeinen was het comité van financiën.³⁸⁰⁰ Dit werd op 11 april 1796 omgezet in het comité van domeinen en finantie.³⁸⁰¹ Het trad qua advisering (*“extrajudicieele zaaken”*) in feite in de voetsporen van de op 20 april 1796 formeel opgeheven Leen- en Tolkamer.³⁸⁰² Dit comité adviseerde op 27 mei 1796 als volgt: *“het committé der domeinen en finantie legt over een projectpublicatie over het voeren der schouwen, ’t innemen, ingraeven, betimmeren of beheimen der gemeentes of vroentes, het zetten van steenovens, zand en leemgraven, het stellen van sluizen, water en windmolens, vogelkooijen, geweerpaalen en waterschuttingen in de rivieren, de pegels en schutborden der watermolens, het steeken van groesturf, aangeeving door secretarissen der goederen welken chijnsen aan de domeinen verschuldigd zijn, in cas van transport of scheiding, met de daarop gestelde boetes en derzelver verdeelingen”*.³⁸⁰³ Dit voorstel werd integraal overgenomen en na gedrukt te zijn, verspreid.³⁸⁰⁴ In

³⁷⁸⁷ BHIC BA 208, 29-5-1799 f. 215 2e, zie verder f. 156 9-5-1799, f. 173v. 15-5-1799, f. 240v. 31-5-1799.

³⁷⁸⁸ BHIC BA 213, 11-7-1802 f. 866 ev. 15°.

³⁷⁸⁹ Boven 2002a, blz. 70-72, 75-76, 78-79.

³⁷⁹⁰ BHIC BA 442, blz. 92.

³⁷⁹¹ BHIC BA 94, 9-1-1796 f. 45v. 5° inzake Lieshout, 12-1-1796 f. 71 inzake Someren.

³⁷⁹² BHIC BA 95, 4-4-1796 10° inzake Heeze, 14° inzake Mierlo.

³⁷⁹³ BHIC BA 95, 27-5-1796 5° inzake Latbroek H(e)ugten.

³⁷⁹⁴ Bijvoorbeeld de Ordonnantie of Keure tegen het misbruik van gemeentes-gronden voor de gemeente van Vessem (Den Bosch 1804), resolutie Departementaal bestuur 27-3-1804.

³⁷⁹⁵ BHIC BA 410, 2-11-1802 f. 876 32°.

³⁷⁹⁶ BHIC BA 410, 2-11-1802 f. 857v. 9°.

³⁷⁹⁷ BHIC BA 410, 4-11-1802 f. 890 17°.

³⁷⁹⁸ BHIC BA 95, 11-4-1796 7°.

³⁷⁹⁹ Cate 1975, passim.

³⁸⁰⁰ BHIC BA 122, f. 3 20-4-1796; Cate 1975, blz. 32.

³⁸⁰¹ BHIC BA 95, 11-4-1796 7°.

³⁸⁰² BHIC BA 483, f. 3 20-4-1796; Formsma 1949, blz. 19.

³⁸⁰³ BHIC BA 95, 27-5-1796 19.

³⁸⁰⁴ BHIC PLA (8).

1799 veranderde de commissie nogmaals van naam. Tot 1807 heette men commissie van politie en economie.³⁸⁰⁵

De commissies hadden dus veel invloed. De facto bepaalden ze ook de voorwaarden voor de uitgifte van gemene gronden. De oude regelgeving speelde daarbij nog steeds een rol. Zo adviseerde commissielid De la Court inzake een verzoek uit Heesch: “om uit aanmerking van het daar by zynde favorabel declaratoir van den corporeele vergadering aldaar het verzoek der adressanten conform de resolutie van de representanten van Bataafsche Brabant de dato 28e november 1797 te accordeeren en mits dien de door de adressanten verzogte perceelen gemeen gronden pro deo toe te staan”.³⁸⁰⁶

Soms werd een andere commissie ingeschakeld, zoals bij het verzoek van Someren om gemene gronden te mogen verkopen in 1796, waar het comité van algemeen welzijn, voorlichting en organisatie om advies werd gevraagd.³⁸⁰⁷ Welke commissie om advies werd was afhankelijk van het onderwerp. En adviezen van de ene commissie werden soms weer van een rapport voorzien door een andere.³⁸⁰⁸ Dat gebeurde met name als er verschillende aspecten aan een zaak zaten, die vanuit verschillende invalshoeken bekeken moesten worden. De commissies werden ook ingeschakeld bij het beantwoorden van vragen van de centrale overheid, zoals in het geval van een bekeuring door de ontvanger generaal en rentmeester der domeinen, waarschijnlijk in schouwzaken, waarover die van Haaren een verzoek aan het uitvoerend bewind hadden gestuurd. Dit adres kwam via de agent van justitie in handen van de agent van inwendige politie die het aan het Departementaal Bestuur stuurde welke het in handen stelde van de commissie van economie en politie.³⁸⁰⁹

Naast deze vaste comité's werden er ook adhoc commissies benoemd, zoals bijvoorbeeld de missie van Baesten en Vogelvanger naar Den Haag in april en mei 1796 om daar alle rekeningen en verdere documenten betreffende de financiën van Bataafs Brabant berustende ter Generaliteitsrekenkamer of andere colleges op te eisen en te laten overdragen en ook alle papieren, charters en documenten van het Officie Fiscaal en de griffier van de Raad van Brabant.³⁸¹⁰ Vogelvanger werd bovendien benoemd als Brabants lid van de Generaliteitsrekenkamer.³⁸¹¹ De heren slaagden er snel in een deel van hun opdracht te realiseren. Op 27 mei meldden ze dat ze voornemens waren de papieren van de Raad van Brabant maandag 30 mei per beurtschipper naar Den Bosch over te zenden. Om de stukken uit de Generaliteitsrekenkamer los te krijgen, hadden ze meer moeite.³⁸¹² Ze zijn waarschijnlijk niet in hun opzet geslaagd, want de betreffende stukken³⁸¹³ zijn volgens de documentatie van het archief pas in 1862 naar het rijksarchief in Noord-Brabant overgebracht.³⁸¹⁴

3.2.4.5 Rentmeester van de domeinen van Brabant

Exact 14 dagen nadat de laatste raad en rentmeester generaal van de domeinen in de Meierij van Den Bosch onder het ancien régime zijn laatste advies had uitgebracht, produceerde de nieuwe rentmeester van de domeinen van Brabant zijn eerste advies.³⁸¹⁵ Deze, Hendrik Martini, was op 22 december 1795 door de Staten-Generaal benoemd en nog eens op 25 maart 1796 door de Representanten van het Volk van Bataafsche Brabant aangesteld.³⁸¹⁶ Deze dubbele aanstelling weerspiegelt de emancipatie van Brabant. De strijd van gelijkgerechtigdheid van dit voormalig generaliteitsland was op 29 februari 1796 met succes afgerond. Formsma stelde: “de domeinen schijnen daarna als provinciaal eigendom beschouwd te zijn”.³⁸¹⁷ en ik heb niet anders geconstateerd. De oude functie lijkt te continueren, omdat de administratie in hetzelfde register voortgaat.³⁸¹⁸ Maar enerzijds werd de nieuwe rentmeester zo goed als uitgeschakeld waar

³⁸⁰⁵ Cate 1975, blz. 23, 31-32. De voorzetting van de taak blijkt uit de notulen van de commissie (Cate 1975, nrs. 237-238, 471-477).

³⁸⁰⁶ BHIC BA 238, f. 179v. 29-5-1800.

³⁸⁰⁷ BHIC BA 94, 12-1-1796 f. 71.

³⁸⁰⁸ BHIC BA 106, 18-1-1798 f. 58v. 7^e NB niet inzake gemene gronden, dit betrof een beurs.

³⁸⁰⁹ BHIC BA 213, 3-7-1800, f. 840 6^e.

³⁸¹⁰ BHIC BA 95, 11-4-1796 6^e.

³⁸¹¹ BHIC BA 95, 11-4-1796 5^e.

³⁸¹² BHIC BA 95, 27-5-1796 19^e.

³⁸¹³ Te identificeren als BHIC fonds 78 Rekeningen generaliteitskamer (GRK).

³⁸¹⁴ Vriendelijke mededeling van Annemarie van Geloven BHIC 15-8-2009.

³⁸¹⁵ BHIC RRG 39, f. 199 23-5-1796.

³⁸¹⁶ In de periode voorafgaande aan de tweede aanstelling bleef de oude rentmeester actief, zij het dat hij in de periode oktober 1794-mei 1795 vervangen werd door A. Verster (Formsma 1949, blz. 27). Wellicht was de oude rentmeester, Wilt Gerrit Jan baron van Rhemen tot Rhemenshuizen, ten tijde van de Franse inval buiten Brabant. Zie ook BHIC BA 1795-1815 483 “Vrydag den 26^e july 1797 derde jaar der Bataafsche vryheid.”

³⁸¹⁷ Formsma 1949, blz. 7-9.

³⁸¹⁸ BHIC RRG 37, f. 198v.-f. 199.

het om het uitgeven van de gemene gronden ging,³⁸¹⁹ anderzijds kreeg bij een rol bij het verpachten van de novale tienden³⁸²⁰ en werd hij ook benoemd tot ontvanger generaal van Brabant.³⁸²¹ Hiermee werd de financiële achteruitgang van de nieuwe rentmeester ten opzichte van zijn voorganger waarschijnlijk gecompenseerd.

Met de staatsgreep van 22 januari 1798 werd het federalistische staatsmodel ingewisseld voor een unitarisch model. De gewestelijke souvereiniteit werd opgeheven en de regionale besturen kregen uitsluitend administratieve bevoegdheden. De domeinen werden - in elk geval de jure - weer staatseigendom, maar wat de administratie betreft veranderde er weinig. Het Intermediair Administratief Bestuur van het voormalig gewest Bataafs Brabant hield toezicht op 's lands domeinen onder hun gezag.³⁸²² Daardoor komt uit de archieven tenminste de schijn voort dat de domeinen nog steeds een regionale aangelegenheid waren.

3.2.4.6 Hof van Justitie, Departementaal Gerechtshof

In Den Bosch werd in augustus 1795 een Hof van Justitie geïnstalleerd. De bevoegdheden van dit hof kwamen overeen met die van de Raad van Brabant die op 2 september 1795 officieel door de Staten-Generaal werd opgeheven. De staatsregeling van 1798 kondigde nieuwe colleges aan, die echter nooit geëffectueerd werden.³⁸²³ In 1802 wijzigde de naam van Hof van Justitie in Departementaal Gerechtshof Brabant.³⁸²⁴ Ook voor deze colleges werden processen over de gemene gronden en aanverwante domaniale zaken gevoerd. Zo procedeerden in 1798 en 1803 de achtmannen of gezworenen van de Bodem van Elde tegen enkele particulieren en in 1801 tegen de corporele vergadering van Schijndel.³⁸²⁵ De heer van Heeswijk en Dinther trad er in het perk tegen het bestuur en enkele inwoners van Dinther over de novale tienden.³⁸²⁶ De drossaard van Oirschot verdedigde er in 1802 met succes zijn rechten om van de boeten en breuken tot het departement van de drossaard behorende de calange, invordering en executie te doen. Deze rechten werden hem betwist door de president van de gezworenen.³⁸²⁷ En de municipaliteiten van Berlicum en Den Bosch streden er met die van Rosmalen over de uitgaven van gemene gronden aan particulieren door dat laatste dorp, met voorbijgaan van de eerste twee plaatsen.³⁸²⁸ Het departementale hof was ondergeschikt aan het Nationaal Gerechtshof.³⁸²⁹

3.2.4.7 Hoog- en laagschout van Den Bosch³⁸³⁰

De hoog- en laagschout van Den Bosch bleef ook in de Bataafsche periode een rol spelen bij het domeinbeheer. Zo beboette hij in 1802 een paar ingezetenen van Zeelst en Meerveldhoven, die hadden gecolludeerd en monopolie geformeerd, dat wil zeggen samengespannen hadden om concurrentie te voorkomen bij het verpachten van de tienden. Dit had tot gevolg dat de pachtopbrengst van de tienden laag bleef en dat was schadelijk voor de domaniale schatkist. De schout stelde het bestuur in kennis van het feit

³⁸¹⁹ Formsma 1949, blz. 8. Zie ook BHIC BA 416, 1-3-1804 f. 517 17° “dat het doen van transport derzelven hetwelk door den rentmeester der domeinen pleeg te geschieden was vervallen.”

³⁸²⁰ Formsma 1949, blz. 7, 9; BHIC BA 483 “Gelykheid vryheid broederschap! In Den Bosch den 4^e may 1796 tweede jaar der Bataafsche vryheid. De representanten van het volk van Bataafsche Brabant. Burger! Wy hebben alhier aangesteld en op gisteren onder eede gebragt den burger mr Hendrik Bernard Martini tot ontvanger generaal en rentmeester der domeynen dezer provincie en tevens georganiseerd binnen deeze stad ons committé van domeinen en finantie, wy hebben nodig geoordeeld u in uwe qualiteit daar van kennisse te moeten geeven met last om den zelven ontvanger generaal en rentmeester der domeinen als zodanigen te erkennen en ten zynen comptoire ten spoedigsten over te maaken alle die penningen welk by u van uw recept voorhanden zyn en aan voormeld committé onverwyld over te zenden de maandstaaten van uw comptoir over den termyn ingegaan prio january dezes jaars waar op verlaatende.”

³⁸²¹ BHIC BA 490 23-3-1796, 25-3-1796, 12-4-1796, 4-5-1796; BA 485, brief waarin genoemd wordt dat mr Hendrik Bernard Martini aangesteld is tot ontvanger generaal en rentmeester van de domeinen in deze provincie 10-5-1796, resolutie “committe” 4-5-1796.

³⁸²² Formsma 1949, blz. 9.

³⁸²³ Boven 2002b, blz. 94.

³⁸²⁴ Boven 2002b, blz. 97.

³⁸²⁵ BHIC RvBH 1330, f. 13v. 5/9-10-1798 (10.740); RvBH 1331 f.1 5/8-3-1803(10.792); RvBH 1332 f.14v. 8-12-1801 (10.925); zie ook Asseldonk 2002, blz. 179 met verwijzing naar A.R.M. Mommers, Geschiedenis van de gemeente St. Oedenrode, de parochie van Rode en den Bodem van Elde, met lijsten van ambtenaren, zielenherders, armen- en jeugdverzorgers (Sint Oedenrode 1928), blz. 112-137. Zie ook Brabants Heem, jrg. 28 (1976), blz. 71.

³⁸²⁶ BHIC RvBH 1330, f. 2v. 14-5-1796 (10.732), f. 5v. 22-3-1796 (10.735), f. 18v. 5/9-1799 (10.745).

³⁸²⁷ BHIC RvBH 1330, f. 63v. 2/6-7-1802 (10.785).

³⁸²⁸ BHIC RvBH 1331, f. 41v. 28/29-11-1805 (10.829); Zie ook BA 564, 22-12-1802 2°.

³⁸²⁹ De grondwet van 1801 voorzag in een unificerend nationaal gerechtshof. Dit trad op 1 maart 1802 in werking. Dit hof had als belangrijkste bevoegdheden de appèlrechtspraak van vonnissen die door de departementale hoven in eerste aanleg waren gewezen en toezicht op de hoven en lagere rechtbanken (Boven 2002b, blz. 96).

³⁸³⁰ De rol van de schouten wordt magertjes belicht in Boven 2002b. Er schijnen geen archieven van de hoogschout of van zijn verantwoording overgeleverd te zijn.

dat hij met de betrokkenen gecomponeerd had voor f 1550.- onder approbatie van het land. De vervolging was afgekocht op voorwaarde dat het bestuur deze afkoop goedkeurde.³⁸³¹

3.2.4.8 Schepenen, municipaliteit, gemeentebestuur, gecommitteerden

De rechtspraak door de schepenenbanken en hun hoofden werd in 1795 gecontinueerd.³⁸³² Ook bestuurlijk veranderde er niet veel. Er werden weliswaar verschillende wijzigingen voorgesteld en aangenomen, maar de meeste werden niet tot uitvoering gebracht. De voornaamste wijziging was waarschijnlijk het afschaffen van de corporele vergadering en het aanstellen van gecommitteerden, naast het eigenlijke bestuur.³⁸³³ Toch zijn er wel tekenen van bestuurlijke verwarring, zoals het reglement op het schutten van vee dat Oerle in 1797 publiceerde.³⁸³⁴ Niets wijst er namelijk op dat dit van hoger hand was goedgekeurd, iets wat vanaf de tweede helft van de 17de eeuw wel gebruikelijk was geworden. Het reglement verwees overigens wel keurig naar regelgeving: “*geformeert en gearresteerd craghtens de publicatie van de representanten van Bataafs Braband dato 27 mey en 12 december 1796*”. Het ging hier echter om de algemene verordening over het beheer van de gemene gronden en een publicatie tegen landlopers.³⁸³⁵ Ook in het bestier van de gemene gronden veranderde er weinig. In de statendorpen was wellicht de grootste verandering dat de Leen- en Tolkamer was opgeheven, wat een einde maakte aan de discussie waar de nieuw uit te geven gronden getransporteerd dienden te worden: voor de plaatselijke schepenenbank of voor de kamer. Dat werd nu voor de plaatselijke schepenenbank. Het transport gebeurde niet meer door de rentmeester van de domeinen, maar door vertegenwoordigers van het plaatselijke bestuur.³⁸³⁶ Oude voorrechten, zoals bijvoorbeeld dat van Veghel, om zonder nader octrooi kleine percelen gemene grond te vervreemden, bleven gehandhaafd.³⁸³⁷

3.2.4.9 Setters en heymraders

Ook na 1795 blijven in Kempenland de heemraders actief betrokken bij het beheer van de gemene gronden. Ze worden niet alleen vermeld in het schutreglement van de Gemeente Oerle van 1797³⁸³⁸ maar er is ook nog een aanstelling en instructie van een heemraad daar in 1800.³⁸³⁹ In Vessem is er nog een aanstelling in 1801.³⁸⁴⁰ In Bladel maken ze in 1800 tezamen met schepenen een keur op het gebruik van de gemene gronden³⁸⁴¹ en in Bergeyk c.a. worden ze nog genoemd in het schutreglement van 1808.³⁸⁴² Hiervoor werden al de achtmannen en gezworen van de Bodem van Elde en de president van de gezworenen van Oirschot genoemd.

3.2.4.10 Commissie van landbouw

De fysiocratische oriëntatie van de laatste helft van de 18de eeuw vond een vruchtbare bodem in een rationalistische politiek van meten is weten, die hier vanaf het einde van de 18de eeuw - ongetwijfeld onder Franse invloed - steeds belangrijker werd.³⁸⁴³ De landbouw werd daarbij een duidelijk issue in de staatshuishoudkunde.³⁸⁴⁴ Dit mede of ondanks het feit dat het hier feitelijk om een maatschappelijk aanzien verschaffende hobby van ‘heren’ ging.³⁸⁴⁵ In eerste instantie leidde dat (in overeenstemming met soortgelijke ontwikkelingen elders in West-Europa³⁸⁴⁶) in de Nederlanden tot de oprichting van de Maatschappij tot Bevordering van de Landbouw te Amsterdam in 1776 en de stichting van de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen in 1777 te Haarlem.³⁸⁴⁷ De twee organisaties bevorderden de wetenschap door het uitschrijven van prijsvragen en het uitgeven van publicaties. Dit waren echter particuliere organisaties. Het belang van de landbouw werd het eerst geïnstitutionaliseerd door de instelling van departementale commissies van landbouw. De idee hiertoe kwam van Jan Kops, van oorsprong doopsgezind predikant, met een grote belangstelling voor plantkunde en later landbouw, die vanaf 1800 als nationale ‘commissaris van landbouw’ een belangrijke rol in de

³⁸³¹ BHIC BA 410, 2-11-1802 32°.

³⁸³² Boven 2002b, blz. 94.

³⁸³³ Boven 2002b, blz. 73.

³⁸³⁴ RHCE AA Oerle 9, f. 71 26-5-1797.

³⁸³⁵ BHIC BA 95, 27-5-1796 19°; BA 97, 12-12-1796 19°.

³⁸³⁶ BHIC BA 416, 1-3-1804 f. 517 17°.

³⁸³⁷ BHIC BA 416, 1-3-1804 f. 517 17°.

³⁸³⁸ RHCE AA Oerle 9, f. 71 26-5-1797.

³⁸³⁹ RHCE AA Oerle 9, f. 126 3-2-1800.

³⁸⁴⁰ RHCE AA Vessem 20, f. 83 20-6-1801.

³⁸⁴¹ RHCE AA Bladel 13, f. 29 12-7-1800.

³⁸⁴² RHCE AA Bergeyk 13, f. 112v. 11-4-1808.

³⁸⁴³ Vergelijk het werk van Servaas de Graaff: Graaff 1807; zie ook Korvezee 1975b.

³⁸⁴⁴ Vergelijk Poel 1949, blz. 16.

³⁸⁴⁵ Vergelijk Poel 1949, blz. 1, 5, 16-17; Hollenberg 1980, blz. 12-14.

³⁸⁴⁶ Poel 1949, blz. 11-13, 15-17, 18-21.

³⁸⁴⁷ Eerenbeemt 1958, blz. 113.

landbouwpolitiek speelde.³⁸⁴⁸ Deze commissies waren bedoeld als een soort koppelvlak tussen politiek en de praktijk van de landbouw, waardoor er een betere afstemming van de behoeften van beide zou ontstaan. De aanloop tot de feitelijke instelling duurde lang als gevolg van de vele bestuurswisselingen in de Bataafsche gelederen, maar uiteindelijk werd zij in 1805 een feit.³⁸⁴⁹ Ondanks andere voornemens werd deze commissie ook een commissie van heren in plaats van een commissie van boeren.³⁸⁵⁰ De Brabantse departementale commissie diende niet alleen het nationale belang, maar vooral ook het regionale. Ze was - blijkens haar archief -³⁸⁵¹ een belangrijke adviseur van de landdrost, die sinds 1807 de leiding had over het departementale bestuur van 'Braband'.³⁸⁵² Dat zal niet in het minst gelegen hebben in het feit dat De la Court zelf volledig voldeed aan het prototype van de 'liefhebbende' heer als erelid van de Maatschappij van Landbouw te Amsterdam³⁸⁵³ en eerder lid, zelfs voorzitter, was van de betreffende commissie.³⁸⁵⁴ De commissie rapporteerde over typische gemeeynte-aangelegenheden, zoals over reglementering van het gebruik van de Peel, over het pootreglement, pootkaarten en pootmeesters, over ruijge schapen,³⁸⁵⁵ over aanvragen van gronden ter ontginning,³⁸⁵⁶ verbetering van gronden door inundatie,³⁸⁵⁷ belastingvrijstelling bij ontginning,³⁸⁵⁸ etc. Het onderzoek instellen naar nog niet in cultuur gebrachte gronden en de ontginning daarvan bevorderen (NB zonder wezenlijke schade aan de eigendom van derden toe te brengen), was haar dan ook expliciet opgedragen.³⁸⁵⁹ De commissie liet zich uiteraard ook horen waar het rechtstreeks landbouwzaken betrof, zoals bemesting,³⁸⁶⁰ met daarbij o.a. de aanleg van kanalen, het uittesten van zaaigoed,³⁸⁶¹ gereedschap,³⁸⁶² en dergelijke. Periodiek leverde de Brabantse commissie verslagen over de cultuur van de woeste gronden en staat van de gewassen.³⁸⁶³ De commissies bleven tijdens het koninkrijk Holland bestaan, maar stopten na de inlijving bij Frankrijk in 1810.³⁸⁶⁴

3.2.5 Koninkrijk Holland (1806-1810)

3.2.5.1 Inleiding

Met de grondwet van 1805 volgden er weer wijzigingen in het bestuur. De wetgevende macht lag in handen van het Wetgevend Lichaam, dat echter weinig macht bezat. De uitvoerende macht had de raadpensionaris, daarin bijgestaan door een staatsraad. Deze situatie heeft echter nog geen anderhalf jaar bestaan, want in oktober 1806 benoemde Napoleon zijn broer Lodewijk Napoleon tot koning van Holland. Deze was zeer geïnteresseerd in de ontginning van woeste gronden.³⁸⁶⁵ Het onderzoek in zijn opdracht naar de mogelijkheden daartoe leidde tot de eerste centrale regelgeving daarover.³⁸⁶⁶

3.2.5.2 Regionale leiding, landdrost

Met de wet van 13 april 1807 werd het bestuur van de departementen opnieuw ingericht. Een reglement van 29 april daaropvolgende bevatte een nadere instructie. Als afspiegeling van het eenhoofdige landsbestuur veranderde ook het departementaal bestuur van collegiaal naar een bestuur met één bestuurder, de landdrost, met bijzitten (assessoren). Bij koninklijk decreet van 8 mei 1808 werd Paulus Emanuel de la Court benoemd tot landdrost van Braband en op 13 mei daaropvolgende geïnstalleerd.³⁸⁶⁷ De la Court, jurist en eerder advocaat in Den Bosch, was vanaf de omwenteling bij het bestuur betrokken. Hij maakte in 1795 als secretaris-griffier deel uit van het revolutionaire gemeentebestuur van Den Bosch. Hij was tevens secretaris van de Provisionele Representanten Van het volk van Bataafs Brabant en vervolgens lid van de Nationale Vergadering. In 1798 fungeerde hij als griffier van de municipaliteit van Den Bosch. En van 1799 tot 1802 was hij lid van het Departementaal Bestuur van het Departement van de Dommel,

³⁸⁴⁸ Poel 1949, blz. 61-80.

³⁸⁴⁹ Poel 1949, blz. 59-88.

³⁸⁵⁰ Poel 1949, blz. 64.

³⁸⁵¹ BHIC DCL, passim; Hollenberg 1980, blz. 2-14.

³⁸⁵² Zie hierna.

³⁸⁵³ Andrik 1982, blz. 71.

³⁸⁵⁴ BHIC DCL 9 25-10-1805; Andrik 1982, blz. 75-77.

³⁸⁵⁵ BHIC DCL 3, f. 373, 434; DCL 6.

³⁸⁵⁶ BHIC DCL 3, f. 426, 427.

³⁸⁵⁷ BHIC DCL 3, f. 123, 129, 147, 155.

³⁸⁵⁸ BHIC DCL 3, f. 134, 137, 142, 147.

³⁸⁵⁹ Poel 1949, blz. 83.

³⁸⁶⁰ BHIC DCL 3, f. 20, 21, 71, 72, 75, 77, 117, 122.

³⁸⁶¹ BHIC DCL 3, f. 50, 130.

³⁸⁶² BHIC DCL 3, f. 347, 428.

³⁸⁶³ BHIC DCL 11.

³⁸⁶⁴ Poel 1949, blz. 102-110.

³⁸⁶⁵ Woud 1998, blz. 220-221.

³⁸⁶⁶ Zie verder in dit hoofdstuk.

³⁸⁶⁷ Mortel 1945, blz. 93, 100-101.

waarvan hij vanaf 1803 president was. Daarnaast maakte hij deel uit van de commissie van politie en economie van het Departementaal Bestuur. Hij was tevens lid van de commissie van landbouw in Brabant, afgevaardigde van Brabant in het Wetgevend Lichaam en staatsraad in buitengewone dienst.³⁸⁶⁸ Ook nadat het Frans bestuur zijn intrede had gedaan in de Meierij en weer was verdreven, bleef De la Court belangrijke bestuurlijke functies uitoefenen.³⁸⁶⁹

De la Court was een aanhanger van de economische stroming der Fysiocraten, die stelde dat de landbouw de belangrijkste bron voor de welvaart is. Hij was een gepassioneerd pleiter voor de ontginning van ongecultiveerde gronden en het wegnemen van allerlei belemmeringen daarvoor.³⁸⁷⁰ Tijdens zijn periode als landdrost maakte De la Court zich ook voortdurend sterk voor het verbeteren en vooral ook het beplanten van de kanten van de wegen. Hij gaf daartoe gedetailleerde instructies. Dorpen die hij op dienstreis had aangedaan, konden binnen enkele dagen later een brief van hem verwachten met de te nemen maatregelen om de wegen en de beplanting te verbeteren.³⁸⁷¹

Ten aanzien van de bepoting van de wegen volgde de landdrost aanvankelijk nog het reglement zoals dat door de Raad van State op 29 oktober 1696 was vastgesteld en in elk geval materieel nog op 27 mei 1796 door de Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant van toepassing was verklaard.³⁸⁷² Het Koninklijk Besluit (KB) van Lodewijk Napoleon van 2 bloeimaand (mei) 1809 no 22 autoriseerde echter de departementen om een reglement tot verbetering van de houtplanting te maken. De landdrost gaf daaraan gevolg door de departementale commissie van landbouw te verzoeken met een voorstel te komen, overigens met inachtneming van instructies die hij zelf eerder had opgesteld.³⁸⁷³ De commissie voldeed aan het verzoek en kwam met een concept pootreglement, dat evenwel geen doorgang heeft gevonden.³⁸⁷⁴

Voor de behandeling in materiële zin van de verzoeken om woeste gronden te mogen uitgeven, betekende de wijziging in bestuur in eerste instantie niet veel. Waar eerder het Departementaal Bestuur, gehoord een commissie, het lokale bestuur autoriseerde om gronden te vervreemden, probeerde nu de landdrost de verkoop,³⁸⁷⁵ al dan niet op rapport van assessoren. Daarbij moest de procedure conform de resolutie van de Representanten van het Volk van Bataafsch Brabant van de 28ste november 1797 in acht worden genomen.³⁸⁷⁶ Verder continueerde de landdrost de kracht van de resoluties van het Departementaal Bestuur van Brabant van de 9de december 1802 no 12, 24ste november 1803 no 27 en 20ste september 1804 no 24, met daarin aanvullende voorschriften.³⁸⁷⁷ Wel had de “Wet van 21 april 1807 op het stuk der remissiën van ’s lands impositiën en schattingen” gevolgen. Deze wet regelde onder andere de remissies van belastingen bij het bebouwen van inculte landen.³⁸⁷⁸ Artikel 55 stelde de vrijdom van de verhoging van de verponding op 30 jaar. Artikel 61 handelde over de vrijdom van novale tienden die door of vanwege “den Lande” zouden worden geheven (overeenkomstige tijdsduur als de verponding).³⁸⁷⁹ Deze regelgeving was in de Meierij voor het eerst van toepassing op een uitgifte van grond op de Bodem van Elde onder St. Oedenrode, waarbij bepaald werd: “overeenkomstig de resolutie van de representanten des Volks van Bataafsch Brabant de dato 28 november 1797 te doen aanmeten en voor den geregte van St Oedenrode te transporteren mits den verkryger zoo wel als de gezworens voornoemd zich gedragen naar de wetten zedert het invoeren van het stelsel van financiën zoo omtrent de vrydommen als het verkrygen van zelve geëmandeerd”.³⁸⁸⁰ Overigens respecteerde ook de landdrost het oude octrooi van Veghel om op eigen gezag kleine percelen gemeynt uit te geven.³⁸⁸¹

³⁸⁶⁸ Andrik 1982, blz. 62-82.

³⁸⁶⁹ Andrik 1982, blz. 82-83.

³⁸⁷⁰ Zie Court 1798.

³⁸⁷¹ Bijvoorbeeld Oisterwijk en Haaren BHIC BA 1087, f. 1046v. 2-10-1807; zie ook BA 1090, f. 748v. ev. 22-3-1808.

³⁸⁷² BHIC PLA (8).

³⁸⁷³ BHIC BA 1089, f. 614v. 8 lentemaand 1808 litt. B; BA 1095 16 bloeimaand 1809 litt. B.

³⁸⁷⁴ BHIC DCL 9.

³⁸⁷⁵ Mortel 1945, blz. 114.

³⁸⁷⁶ BHIC BA 1086, 16-7-1807, f. 496 OO, f. 506v. DDD.

³⁸⁷⁷ BHIC BA 1087, 1-10-1807, f. 1034 S.

³⁸⁷⁸ Eerder was in de Wet op de verpondingen al een beperkte regeling opgenomen (zie art. 12); Poll 1840, blz. 408 noot 1.

³⁸⁷⁹ Poll 1840, blz. 404-409.

³⁸⁸⁰ BHIC BA 1086, 18-7-1807, f. 525v. B.

³⁸⁸¹ BHIC BA 416, f. 517, 1-3-1804 17; BA 1087 10-9-1807 J “gelezen missive van het gemeentebestuur van Veghel de dato 13 augustus 1807 naar resolutie van het departementaal bestuure van Brabant van den 1e maart 1804 no 17 kennisgevende dat de Raad der gemeente by resolutie van den 6e en 20e juny en 10e augustus II heeft besloten tot den verkoop van eenige daarby vermelde perceelen gemeentes grond”.

Het Wetboek Napoleon, ingericht voor het Koninkrijk Holland, van 24 sprokkelmaand (februari) 1809, regelde voor het eerst de eigendom van de woeste gronden. Artikel 437, een vertaling van artikel 542 van de Franse Code Civil luidde: “*Gemeente goederen zijn dezulken, op wier inkomsten of eigendom de inwoners van eene of meer gemeenten een wettig verkregen regt hebben*”. Dit artikel vond zijn oorsprong in de Franse wet van 10 juni 1793.³⁸⁸²

De bevoegdheid van de landdrost om toestemming te geven tot de uitgifte van woeste gronden, was noch in de wet noch in de instructie van de landdrost beschreven.³⁸⁸³ Er was ook geen duidelijke aanvraagprocedure. Soms werden de verzoeken door de dorpsbesturen gedaan. De landdrost controleerde dan of de gecommiteerden gehoord waren en als dat niet het geval was, kregen zij alsnog de gelegenheid om hun belang in te brengen. Andere verzoeken kwamen van particulieren. De landdrost vroeg dan het betreffende dorpsbestuur en de gecommiteerden hun mening te geven. Aan de hand daarvan besliste de landdrost dan tot de uitgifte. Er werden ook verzoeken aan de kroon gericht. Hierbij adviseerde de landdrost, dorpsbestuur en gecommiteerden gehoord hebbende. Daarmee was de situatie nog even verwarrend als onder de eerdere besturen. Daar kwam een eind aan met de Wet houdende bepalingen ter bevordering van het ontginnen van woeste gronden van 16 grasmaand (april) 1809.³⁸⁸⁴

De landdrost boog zich ook over het voortwoekerende probleem tussen de heer van Heeze en zijn dorpelingen over de rechten op de gemene gronden, zonder daarvoor overigens een oplossing te vinden.³⁸⁸⁵

3.2.5.3 Plaatselijk bestuur

Het KB van 16 grasmaand 1809 regelde het uitgeven van domeingronden en onbebouwde gronden die gemeenten toekwamen. Ten aanzien van de laatste werd voorgeschreven dat particulieren zich tot het plaatselijke bestuur moesten wenden. Stemde dit in met het uitgeven van de grond, dan diende dit besluit door de koning bekrachtigd te worden. De koning besliste uiteraard niet zonder advies ingewonnen te hebben; in dit geval van de directeur van de publieke domeinen. Deze was natuurlijk ook niet altijd op de hoogte van de plaatselijke omstandigheden en dus werd de landdrost om advies gevraagd.³⁸⁸⁶ Indien het bestuur niet wilde instemmen, dan kon de verzoeker zich bij de koning vervoegen, die dan zelf naar bevind van zaken zou beslissen. Voor niet alle besturen was nieuwe regeling meteen helemaal duidelijk:

“geeft aan den heere burgemeester voornd (van Tilburg HV) te kennen dat het de landdrost voorkomt dat de gemeentesgronden niet voor niets behoeven te worden uitgegeven, dat het hem mede voorkomt dat de remarques by de voors missive gemaakt gegrond zyn, doch dat als niet van de competentie van den landdrost zynde om des wegens te beslissen de burgemeester zich daarover aan z. m. dient te adresseren”.³⁸⁸⁷

3.2.6 Franse periode (1810-1813)³⁸⁸⁸

3.2.6.1 Landdrost

Op 4 februari 1810 werd 's morgens aan het huis van de landdrost De la Court in Den Bosch een verzegelde envelop afgegeven. De afzender was de Franse generaal Valletaux, bevelhebber van de Franse troepen in Den Bosch. De envelop bevatte geen brief, maar slechts twee stuks drukwerk, met een tekst zowel in het Nederlands als in het Frans.³⁸⁸⁹ Het was de proclamatie van Napoleon waarin hij de inbezitname van Brabant en Zeeland en de eilanden gelegen tussen Maas en Schelde aankondigde.³⁸⁹⁰ Deze papieren machtsovername vond zonder enige moeite plaats. Sedert de Engelse inval in Walcheren in augustus 1809 was er al een Franse troepenmacht in de zuidelijke provincies gelegerd, die in januari 1810 nog werd uitgebreid.³⁸⁹¹ Er restte de landdrost niets anders dan te protesteren: “*voorts dat hy landdrost dezen ochtend aan de generaals Valletaux en Jacapin en verdere Fransche officieren ter gelegenheid dat zy hem met eene visite vereerden heeft geprotesteerd tegen alle ondernemingen die zoude kunnen verstrekken*

³⁸⁸² Zie hierna.

³⁸⁸³ Mortel 1945, blz. 114.

³⁸⁸⁴ Poll 1840, blz. 441-444.

³⁸⁸⁵ BA 1075, 3 hooimaand 1809 S.

³⁸⁸⁶ BHIC BA 1075, 6 hooimaand 1809, O inzake Haaren.

³⁸⁸⁷ BHIC BA 1075, 1 hooimaand 1809, V, 3 hooimaand 1809, R: “*renvoyerende de suppliantes met de voors verzoeken respectivelyk tot de gemeentes waaronder de verzochte gronden gelegen zyn, ten einde daarop te disponeren overeenkomstig art 5 van het besluit des konings van den 16^e van grasmaand 1809*”, U, W.

³⁸⁸⁸ De rechtelijke organisatie die in de periode hierna continueerde, is om praktische redenen in het volgende hoofdstuk opgenomen.

³⁸⁸⁹ Niet vermeld in Mortel 1945.

³⁸⁹⁰ BHIC BA 1041, 4 sprokkelmaand 1810.

³⁸⁹¹ Eerenbeemt 1955, blz. 199-204.

tot verkorting van de souvereiniteit van z.m. den koning van Holland". Daarmee hernam het leven voorlopig zijn gewone gang. De landdrost nam voorlopig de honneurs voor het nieuwe gezag waar. Hij werd daarbij echter gehandicapt, omdat het oude beslistraject (via ministeries naar de koning) afgesloten en het nieuwe beslistraject (via de Franse instituties) nog niet opengesteld was. Aanvragen van gemeenten om ongecultiveerde grond uit te geven en om limietscheidingen werden daarom aanvankelijk door De la Court opgehouden (in advies gehouden).³⁸⁹² Evenwel naarmate de feitelijke overdracht van het bestuur naderbij kwam, ging De la Court zelfstandiger zaken afdoen. Op 31 maart 1810 kreeg Hilvarenbeek vanwege de financiële nood waarin het verkeerde toestemming van de landdrost om 12 tot 16 lopense inculte grond uit te geven. Voorwaarde was nog wel dat men aan zijne majesteit approbatie zou vragen op grond van de wet van 16 grasmaand 1809.³⁸⁹³ Op 9 april 1810 werd een dergelijk verzoek van Deurne en Liessel op de zelfde voorwaarde toegestaan.³⁸⁹⁴ Bij de toestemmingverleningen voor Uden, Boxmeer en Schijndel op 12 april en van Tongelre op de 18^e daaropvolgende is evenwel geen sprake meer van approbatie door de koning.³⁸⁹⁵ Dat is niet toevallig, want op deze dag bereikte het officiële bericht van de inlijving bij het Franse rijk Den Bosch.³⁸⁹⁶ De la Court had zich kennelijk neergelegd bij het onvermijdelijke, maar handelde daarmee overigens noch in overeenstemming met het bestaande recht, noch in overeenstemming met de Franse regelgeving, zoals hierna zal blijken.

3.2.6.2 Préfet

Begin mei 1810 nam een Franse préfet, baron Fremin de Beaumont, het bestuur van de landdrost over.³⁸⁹⁷ Aanvankelijk ging hij op dezelfde voet voort als De la Court aan het eind van zijn bewind had geopereerd. Haaren en Udenhout kregen begin juni 1810 toestemming om onontgonnen gronden te verkopen.³⁸⁹⁸ Het besluit op een overeenkomstig verzoek van Beek en Donk van 28 juni werd echter op 3 juli opgeschort in afwachting van het benoemen van maires.³⁸⁹⁹ Dat gebeurde ook met eenzelfde verzoek uit Heeze van 5 juli 1810.³⁹⁰⁰ Een begrijpelijk besluit omdat de Franse wetgeving de regie van de woeste gronden in handen van de maires had gelegd.³⁹⁰¹ Verzoeken na deze periode werden simpelweg in advies gehouden,³⁹⁰² waarschijnlijk in afwachting van het van kracht worden van de Franse wetgeving per 1 januari 1811.³⁹⁰³

De préfet was een schakel in de besluitvorming over de vervreemding van woeste gronden van de gemeenten. Hij zond de verzoeken, die hem aangereikt waren door de sous-préfet, door aan de minister van binnenlandse zaken, die ze zou moeten voorleggen aan de Conseil d'État.³⁹⁰⁴ Als het hele advies- en besluitvormingsproces doorlopen was, kon er een de verkoop autoriserende wet volgen.³⁹⁰⁵

De eerste Meierijse gemeente die met de in deze wet voorgeschreven procedure te maken kreeg, was Bakel.³⁹⁰⁶ De préfet oordeelde dat onvoldoende aan de voorschriften was voldaan en verwees de maire van Bakel naar het manuel des maires, met name naar de wet van 2 prairial an 5.³⁹⁰⁷ Op een verzoek van de maires van Berkel en Udenhout van 6 oktober 1811 om gemeente-eigendommen te mogen verkopen om daarmee haar schulden te betalen, antwoordde de préfet dat daarvoor een wet noodzakelijk was, maar dat hij zich zou haasten aan de regering middelen voor te stellen die de schulden zouden delgen. Daaronder rekende hij ook de verkoop van minder nuttige gemeente-eigendommen.³⁹⁰⁸ De vraag werd hiermee feitelijk ontweken. De reden daarvoor blijkt uit het antwoord op het verzoek van de maire van Oirschot van 2 oktober 1811. Ook hier gaf de prefect aan dat er voor het verkopen van gemeente-eigendommen een wet

³⁸⁹² BHIC BA 1082, 4 sprokkelmaand 1810, F (Gassel); BA 1083 22 lentemaand 1810 E, G, H., 23 lentemaand 1810, JJ.

³⁸⁹³ BHIC BA 1083, 31 lentemaand 1810, S.

³⁸⁹⁴ BHIC BA 1084, 9 grasmaand 1810, BB.

³⁸⁹⁵ BHIC BA 1084, 12 grasmaand 1810, C, R, X., 18 grasmaand 1810, G

³⁸⁹⁶ Eerenbeemt 1955, blz. 205.

³⁸⁹⁷ Mortel 1945, blz. 272.

³⁸⁹⁸ BHIC BA 1240, 77, 78.

³⁸⁹⁹ BHIC BA 1240, 196.

³⁹⁰⁰ BHIC BA 1240, 246.

³⁹⁰¹ Manuel 1808, p. 103.

³⁹⁰² BHIC BA 1240, 480 (Beers), 1004 (Son), 1265 (Veghel).

³⁹⁰³ Fortuyn 1839, dl. I, blz. 13-66; Rops 2002, blz. 32-33.

³⁹⁰⁴ Het Corps Législatif had geen initiatiefrecht en moest de wetten die het mocht goedkeuren voorgelegd krijgen. De Conseil d'État diende als adviesorgaan van de keizer, zie Boven 2002a, blz. 83-87.

³⁹⁰⁵ Manuel 1808, p. 38, 75, 103; Guide 1811 p. 16.

³⁹⁰⁶ BHIC BA 1241, 942; BA 1242, 1887a 7-4-1811; BA, 2715.

³⁹⁰⁷ BHIC BA 1389, 17-6-1811.

³⁹⁰⁸ BHIC BA 1244, 5911 11-10-1811; BA 1392 blz. 118.

nodig is, maar hij vermeldde tevens dat het Corps Législatif niet voor mei aanstaande bijeen zou komen.³⁹⁰⁹ De verkoop van gemeente-eigendommen was dus geen middel om op korte termijn schulden af te lossen.

De préfet was ook degene die de plaatselijke regelgeving goedkeurde of afwees. Zo passeerden onder andere reglementen voor het turfsteken op de gemeentes van Veldhoven, Meerveldhoven, Zeelst, Gestel en Blaarthem, weiden te Nuland, Aarle Rixtel, Geffen en een belasting op het houden van vreemde bijen op de gemeent van Woensel in 1811 het bureau van de préfet.³⁹¹⁰ Een reglement op het weiden in Lieshout werd afgewezen, omdat het de maire een te grote macht over het verlenen van de rechten gaf.³⁹¹¹ Ook particulieren deden wel een beroep op hem. Paul en Henri Vreede en D. van Dijk, grondeigenaren en schapenhouders te Riethoven, wilden daar gratis weiden, maar dat werd niet in het belang van de zwaar belaste gemeente geacht en afgewezen. De heren moesten voor het weiden betalen.³⁹¹²

3.2.6.3 Plaatselijk bestuur

Om woeste gemeente gronden te vervreemden diende de maire een voorstel bij de gemeenteraad in te dienen. Deze kon hij eventueel met toestemming van de prefect hiertoe bijeenroepen. De raad beraadslaagde over de noodzaak en het nut van de vervreemding, waarbij de financiële toestand van de gemeente een belangrijk punt vormde. Indien de raad instemde, werd de maire geautoriseerd om een beschrijving van de zaak te laten maken en deze te laten schatten. Dit laatste moest gedaan worden door twee experts, één van de verkopende gemeente en één van de geïnteresseerde partij. Het verslag van de beraadslagingen, de financiële gegevens, de beschrijving van de zaak en de schatting moesten vervolgens door de maire aan de sous-préfet worden verzonden. Die verstuurde ze met zijn advies erbij gevoegd naar de préfet.

3.2.7 Onder het Koninkrijk der Nederlanden (1814-heden)

3.2.7.1 Koning

Van Willem I is algemeen bekend dat hij veelal per Koninklijk Besluit regeerde om zo de Staten-Generaal te omzeilen, die overigens per definitie - mede doordat ze deels door de koning werden aangewezen - slechts beperkte invloed hadden. De koning trok ook de bevoegdheden om te beslissen over de Meierijse gemeentelijke woeste gronden aan zich, door deze buiten de competentie van de Brabantse staten te stellen.³⁹¹³ Zo kreeg bijvoorbeeld St. Michielsgestel in 1825, 1827, 1828, 1829, 1841 en 1848 koninklijke toestemming om gemene gronden te vervreemden of voorpotingen toe te laten.³⁹¹⁴ Zo ook werd bij KB van 21 juli 1818 conform het advies van Raad van State in het algemeen vastgesteld dat alle verdelingen tussen gemeenten onderling, tussen gemeenten en particulieren en tussen ingezetenen van één gemeente, behalve wanneer verdeling door rechtsmiddelen werd afgedwongen, de goedkeuring van de koning behoeften.³⁹¹⁵ De koning en zijn zoon waren veel minder geïnteresseerd in de landbouw dan Lodewijk Napoleon en dit leidde tot een wat onverschillige tot ambivalente houding, waarbij het uitgeven van deze gronden aan particulieren niet werd tegengehouden, maar ook niet werd gestimuleerd vanuit het oogpunt van de

³⁹⁰⁹ BHIC BA 1244, 5912, 11-10-1811; BA 1392, blz. 126.

³⁹¹⁰ BHIC BA 1242, 2556 6-5-1811 : “30-4 souspréfet Eindhoven, adresse une pétition des maires et adjoints de Veldhoven et Meerveldhoven, Zeelst et Gestel et Blaarthem par laquelle ils soumettent à l’approbation de mr le préfet un projet de reglement concernant l’exploitation des tourbes et terres hors des terrains et bruyères communaux appartenant aux dites communes, interieur 6/5, souspréfet d’Eindhoven pour faire discuter le projet par les conseils municipaux des communes intéressées”, geen besluit, 2822 25-5-1811: “maire Nuland 16-5 adresse le projet d’un reglement sur le paturage et prie mr le préfet de vouloir l’approuver, 25-5 interieur, le reglement approuvé et renvoyé au maire 15 juillet, la lettre aux archives, le regl.t. renvoyé”, 3042 7-6-1811 : “maire Aarle Rixtel 16-5 adresse un projet de reglement sur le paturage et prie mr le préfet de l’approuver, interieur 7-6, lettre au maire en lui renvoyant le reglement approuvé”; BA 1243, 3692 9-7-1811: “maire Geffen, envoie une deliberation du conseil municipal de sa commune qui soumet à l’approbation de mr le préfet un reglement sur le droit de paturage, interieur 9-7, approuvé 18-7”; BA 1243, 3740 11-7-1811 “souspréfet Eindhoven 9-7, transmet avec son avis la délibération du conseil municipal de la commune de Woensel qui propose l’établissement d’une taxe sur les ruches d’abeilles appartenantes à des étrangers et placées sur le territoire de la commune, interieur 11-7, lettre au souspréfet lui renvoyant le proces verbal revetu de l’approbation de préfet”; BA 1243, 5135 5-9-1811 “sous préfet Eindhoven 3-9 adresse avec son avis la deliberation du conseil municipal de Veghel portant proposition d’un reglement sur la taxe de paturage à établir dans cette commune, repondu 8-10”; zie BA 1392, blz. 14v. BA 1392. 14v. “j’ai l’honneur de vous renvoyer revêtu de mon approbation le reglement sur la taxe de paturage fait par le conseil municipal de la commune de Veghel ....”.

³⁹¹¹ BHIC BA 1243, 5432 20-9-1811 “sous préfet Eindhoven 11-9 adresse avec son avis un reglement formé par le conseil municipal de Lieshout relatif la jouissance des biens communaux appartenants à la dite commune, repondu 22-11”; BA 1393, f. 10v. 22 9bre 1811.

³⁹¹² BHIC BA, 1243, 4853 25-8-1811 “sous préfet Eindhoven 21-8 adresse avec son avis et celui du conseil municipal de Waalre la pétition des sieurs Paul et Henri Vreede et D van Dyk propriétaires d’un établissement de moutons à Riethoven tendante à obtenir l’autorisation de faire paturer librement leur troupeau dans les communes de Waalre Riethoven et Netersel repondu 13-9”; BA 1391, f. 54v. 13 7bre. 1811.

³⁹¹³ BHIC PB 12132.

³⁹¹⁴ BHIC AA St. Michielsgestel 923, KB 27-5-1825 nr. 17, 21-4-1827 nr. 104, 21-1-1828 nr. 121, 23-3-1829 nr. 139, 18-8-1841 nr. 81, 18-9-1841 nr. 71, 20-6-1848 nr. 115.

³⁹¹⁵ Venner 1985, blz. 359.

ontwikkeling, maar wel vanwege de financiële resultaten (het verminderen van rijks- en gemeenteschulden). Pas in 1840 kwam het tot nieuwe stimulerende fiscale wetgeving.³⁹¹⁶

3.2.7.2 Kamers/Staten-Generaal

Vanaf 1848 was het beoordelen van ingediende wetten een belangrijke taak van de kamers. Zo werd ook de Markenwet van 1886 aan de kritische beschouwing van de kamerleden onderworpen. Opmerkelijk daarbij was dat verschillende kamerleden de wet als revolutionair beschouwden. Het ging daarbij meer over de uitgangspunten dan over de bepalingen zelf. Zo verklaarde het antirevolutionaire tweede kamerlid Schimmelpenninck van der Oye *“het ontwerp niet toe te juichen, omdat men daarbij even als bij de philanthropische staatsbemoeiingen omtrent den kinderarbeid, op revolutionaire bodem staat”*. En het lid Corver Hoofd meende *“dit ontwerp het meest revolutionaire te zijn dat hij de Tweede Kamer had zien behandelen, omdat er verschillende zaken bij werden onttrokken aan het gewone burgerlijke recht en daarbij op geweldadige wijze met bestaande rechtstoestanden werd gebroken door enkele zaken aan een speciale procedure te onderwerpen”*. Wat de heren stoorde was de in hun ogen ongehoorde aantasting van eigendomsrechten: *“Gij hebt een rechtsverband met andere individus, maar dat zullen we opheffen, gij zijt markgenoot, wij zullen u eigenaar maken, wij zullen u rechten, die gij bezit, ontnemen en verplichtingen, die gij niet hebt, op u leggen, kortom, wij zullen met u handelen alsof er geen eigendomsrecht in de wereld was”*. En ook in de Eerste Kamer was men van mening *“dat het consequent vasthouden aan het beginsel, dat het recht van elk individu streng afgescheiden is van het recht van andere individuen, lijnrecht indruischt tegen den gemeenschapszin...”*³⁹¹⁷ Waar het hier vooral om draaide was de toepassing van het beginsel dat niemand gehouden is in een onverdeelde boedel te blijven,³⁹¹⁸ dat al eerder in het Burgerlijk Wetboek was opgenomen.³⁹¹⁹ De kamers hebben zich vier jaar met deze wet bezig gehouden, voordat ze werd aangenomen. En dat voor een wet die door sommige tijdgenoten als overbodig werd beschouwd, omdat het grootste deel van de marken inmiddels al ontbonden en verdeeld was.³⁹²⁰

3.2.7.3 Raad van State

De taak van de Raad van State inzake de gemene gronden bestond vooral op het terrein van wetgeving.³⁹²¹ Waar de Brabantse gemene gronden gemeentelijk eigendom waren geworden, vielen ze bij conflicten onder de burgerlijke rechter, hetzij civielrechtelijk, hetzij strafrechtelijk.³⁹²² Voor het beoordelen van de regelgeving waren de staten de aangewezen partij.

3.2.7.4 Kadaster

Het kadaster was een Franse uitvinding en bedoeld om de heffing van de grondbelasting te optimaliseren.³⁹²³ In de Franse tijd werd begonnen met het inmeten en in de eerste jaren van het koninkrijk werd daarmee doorgedaan, echter met onvoldoende inzet om een snelle invoering te realiseren. Daarom werd in de jaren 1825-1826 een doorstart gemaakt, die resulteerde in een snelle afronding en een formele start van het kadaster in 1832.³⁹²⁴

De meeste gemeeyntes in de Meierij werden bij de inrichting van het kadaster ten name van de burgerlijke gemeenten gesteld. Waar de gemene gronden eigendom waren van meer gemeenten, zoals bijvoorbeeld in de Grote Aard van Oerle, werden ze ook ten name van het collectief gesteld. In Vessem gebeurde dat onder de titel *“Den aard van Oerle”*,³⁹²⁵ in de Beerzen iets zorgvuldiger als *“Den eigenaren van den Oerschen aart”*.³⁹²⁶ In sommige gevallen werden de gronden ook ten name gesteld van bepaalde groepen binnen de gemeente. Dat was bijvoorbeeld het geval in Moergestel waar zowel de *“naburen”* van Over ’t Water als van de Heizen als eigenaar van zowel grote als kleine percelen grond werden ingeschreven. Bij de Heizen ging het onder andere om 89 ha. van het Heizens Broek. Dat is opmerkelijk omdat de voormalige gemeynt van een andere Gestelse hertgang, namelijk de Kerkeindse heide op naam van Gemeente Moergestel werd

³⁹¹⁶ Woude 1998, blz. 221-224; zie ook verder in dit hoofdstuk.

³⁹¹⁷ Helm 1886, blz. 38-54.

³⁹¹⁸ De Romeins(rechtelijke) stelregel: *“nemo invitus ad communionem compellitur”* (Parisi 2002, par. 2.3); Lokin 1989, blz. 368.

³⁹¹⁹ BW 1838, art. 1112.

³⁹²⁰ Demoed 1987, blz. 8-9.

³⁹²¹ Venner 1985, blz. 359.

³⁹²² Zie voor de rol van de gemeente en de Provinciale Staten hierna.

³⁹²³ Woud 1998, blz. 36-39.

³⁹²⁴ Vos 1902, blz. 1-29; Sanders 1998, blz. 1-4; Woud 1998, blz. 39.

³⁹²⁵ BHIC FK OAT Vessem, passim.

³⁹²⁶ BHIC FK OAT Oost-, West- en Middelbeers, passim.

gesteld.³⁹²⁷ Uit de omvang van de eigendom van woeste gronden van de prins van Salm - Salm kan worden vermoed dat de heren van Loon op Zand de gemene gronden niet op dezelfde schaal als de hertog in handen van hun ingezetenen hebben gesteld.³⁹²⁸ Uit het feit dat de gemeente echter wel woeste gronden bezat, kan geconcludeerd worden dat het in het verleden wellicht tot een soort scheiding is gekomen, zoals dat ook het geval was in Heeze en Leende en mogelijk ook Geldrop.³⁹²⁹ Hoe het verschil in eigendomsontwikkeling van de gemene gronden tussen de Meierij van Den Bosch en de Baronie van Breda uit eerder eeuwen in het kadaster tot uitdrukking komt, ziet men in de toenmalige (fusie)gemeente Alphen en Riel. Alphen was Baronies, Riel Meierijs. De woeste gronden onder Alphen behoorden aan domeinen en vielen onder het rentambt Breda, die te Riel waren eigendom van de gemeente Alphen en Riel.³⁹³⁰ Ten slotte een laatste bijzonderheid: in de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels (OAT) treft men dubbele inschrijvingen van gesplitst eigendom aan. Het gaat dan om tenaamstellingen als gemeente X de ondergrond, Y de opstal. Het gaat hier om de voorpotingen, waar de gemeente eigenaar was van de grond en een ander eigenaar van de opstal: de bomen. Deze waren noch werden door natrekking eigendom van de gemeente. In sommige gemeenten, zoals bijvoorbeeld Vessem, zijn dit soort dubbele inschrijvingen beperkt, in andere gemeenten (bijvoorbeeld De Beerzen) overvloedig. Dit gaat mogelijk terug op het feit dat de Beerzen al in het derde kwart van de 15de eeuw het recht van voorpoting hadden verkregen, terwijl Vessem dit recht kwijtraakte toen het in 1560 werd afgescheiden van Oerle en dat pas in 1765 weer terugkreeg.³⁹³¹

3.2.7.5 Domeinen

Door de invoering van de Franse wetgeving, waardoor de eerder uitgegeven gemene gronden in de Meierij voor het grootste deel eigendom werden van de burgerlijke gemeenten, werd de rol van domeinen als opvolger van de Bossche rentmeester aanzienlijk beperkt.³⁹³² Behalve een uitzonderlijk geval in Drunen, waar domeinen een claim kon waarmaken,³⁹³³ beperkte de rol van domeinen zich als inner van cijnzen en heffer van novale tienden. Deze laatste rol werd nog verder beperkt door de wet van 6 juni 1840,³⁹³⁴ waarbij de Staat afzag van tienden van na de uitvaardiging van deze wet ontgonnen gronden.

3.2.7.6 Hooggerechtshof te 's-Gravenhage (1814-1838)³⁹³⁵

Voor dit gerechtshof was hoger beroep mogelijk van vonnissen in civiele zaken gewezen door de rechtbanken in eerste aanleg. Een geschil over de gemene gronden tussen Vlijmen en Helvoirt omstreeks 1826 werd onder andere door deze instantie beoordeeld.³⁹³⁶

3.2.7.7 Cour d'Assises, Hof van Assisen te 's-Hertogenbosch (1811-1838)

De Franse regelgeving maakte onderscheid tussen misdrijven, wanbedrijven en overtredingen. Deze rechtbank behandelde de misdrijven,³⁹³⁷ waaronder diefstal (onder verzwarende omstandigheden) en ambtsmisdrijven. Aan het onderwerp van deze studie zijn mogelijk gerelateerd: de vervolging van het in de nacht van 24 op 25 september 1812 “*dans les champs*” doden van een weidende koe toebehorende aan Jan Klaessen van Beijnen, landbouwer in Nieuwkuik, en het afnemen van de vacht (peau),³⁹³⁸ de diefstal in de nacht van 19 op 20 mei 1814 te St. Michielsgestel uit de weide van 2 runderen³⁹³⁹ en de vervolging van Jacobus de Man, 52 jaar, geboren Den Briel en veldwachter te Oisterwijk en Jan Baptist van Trier, 47 jaar, geboren Tilburg, “*veldwachter te Moergestel inzake dat zij in qualiteit van openbare ambtenaren door het ontvangen van giften in geld zich onthouden hebben van dat gene te doen hetwelk hun plicht van hun vorderde*”.³⁹⁴⁰ Gezien het feit dat deze ambtenaren van twee aangrenzende gemeenten gezamenlijk werden vervolgd, is het niet onwaarschijnlijk dat de aard van hun misdrijf ook het grensgebied van de beide gemeenten raakte en het door de vingers zien van overtredingen tegen de regelgeving inzake de gemene gronden is dan een voor de hand liggende optie. De zaak werd zwaar opgenomen. De eis was dat de eerste,

³⁹²⁷ BHIC FK OAT Moergestel, passim.

³⁹²⁸ BHIC FK OAT Loon op Zand, passim.

³⁹²⁹ Zie eerder in dit hoofdstuk en hoofdstuk 2.

³⁹³⁰ BHIC FK OAT Alphen en Riel, passim.

³⁹³¹ BHIC FK OATs Gemeenten Vessem en Oost-, West- en Middelbeers, passim; Ysselt 1890, blz. 30.

³⁹³² Voor een overzicht van geschiedenis en bronnen zie Onderzoeksgids 1993, blz. 26-66.

³⁹³³ Zie hoofdstuk 3.3.2.

³⁹³⁴ Zie hoofdstuk 3.3.2.

³⁹³⁵ Zie voor deze en de hieronder genoemde rechtbanken ook Kok 2008, blz. 38-84.

³⁹³⁶ BHIC RB 1025, nr. 1972 6-4-1826, 10-10-1826. Deze uitspraak is niet onderzocht. De vermelding dient slechts ter verwijzing.

³⁹³⁷ Lindemann 1989, blz. 12.

³⁹³⁸ BHIC RB 1 nr. 54, 9-7-1813.

³⁹³⁹ BHIC RB 2 nr. 37, 22-9-1814.

³⁹⁴⁰ BHIC RB 2 nr. 109, 16-12-1815.

De Man, geselsd zou worden en de tweede “*ten pronk gesteld een uur met bord waarop zyne misdaad staat uitgedrukt*”. Het vonnis zou openbaar aangeplakt moeten worden in Den Bosch, Moergestel en Oisterwijk. Ze zouden bovendien een geldboete 97 gulden moeten krijgen en de proceskosten moeten betalen. De eerste zou ‘ereloos’ verklaard moeten worden, voor de tweede golden verzachtende omstandigheden. Het vonnis viel mee en tegen. De Man kreeg een geldboete van f150.- opgelegd en Van Trier f100.-. Voor dergelijke bedragen moest een ervaren boerenknecht 3 of 2 jaar voor werken (behalve kost en inwoning en wat kledingstukken), en dat was dus niet mals. Daarnaast moesten nog de proceskosten, die op f53,11 getaxeerd werden, vergoed worden en kregen zij praktisch een ‘Berufsverbot’ in de regio door publicatie van het vonnis in Den Bosch, Moergestel en Oisterwijk.

3.2.7.8 Rechtbank van 1ste aanleg (1811-1838)

Deze rechtbank richtte zich op burgerlijke zaken die niet aan andere rechterlijke instanties waren voorbehouden en volgens Lindemann op het strafrecht inzake wanbedrijven.³⁹⁴¹ Deze werden blijkens het voorbeeld hieronder en andere zaken ook door de rechtbank van simpele justitie behandeld. Strafrechtelijk behandelde zij onder andere diefstal van bijstokken van gemene grond,³⁹⁴² het gebruik van een tiras om veldhoenders te vangen,³⁹⁴³ weiden op verboden plaatsen op gemene grond,³⁹⁴⁴ diefstal van turf uit verkavelde percelen gemene grond,³⁹⁴⁵ etc. Civielrechtelijk werden hier de geschillen tussen de burgerlijke gemeenten over gemene gronden, die ze deelden of waar ze pretenties op hadden, behandeld. Een voorbeeld hiervan wordt gevormd door de processen tussen Vlijmen en Helvoirt.³⁹⁴⁶

3.2.7.9 Vrederechter, rechtbank van simpele justitie (1811-1838)

Deze rechter was met betrekking tot de gemene gronden vooral van belang als strafrechter. Zo vervolgde de burgemeester van Oirschot als “*waarnemende de functie van het openbaar ministerie bij de regtbank van politie te Oirschot*” een inwoner van Oirschot die heide gevlagd had op een plaats waar dat verboden was volgens het schutreglement van Oirschot.³⁹⁴⁷ Ook tegen een inwoner van Best opereerde de burgemeester van Oirschot als zodanig.³⁹⁴⁸ De rechtbanken waren gevestigd in de hoofdplaats van het kanton³⁹⁴⁹ en de openbare aanklager was de commissaris van politie van die hoofdplaats, of - als die er niet was - de maire, of later de schout of burgemeester.³⁹⁵⁰ Schendingen van de regelgeving over de gemene gronden, die een hoge boete opleverden, vielen onder de “*délits*”, de wanbedrijven, zoals het weiden van resp. 24, 37, 40 en 42 schapen “*op de aard van Oostelbeers thans genaamd het Kamp*” in strijd met de ordonnantie op het gebruik van de gemeentensgronden van Oost-, West- en Middelbeers dat de eigenaars van de beesten resp. f6,80, f7,40, f8,- en f8,20 kostte. Dat was 20 cents per schaap, maar de boetes hadden wel een tegenwaarde van 12 tot 15 daglonen en het was een formeel wanbedrijf.³⁹⁵¹

3.2.7.10 Rechtbanken (1838-1886, 1886-)

In 1838 werd de structuur van de organisatie van de rechterlijke macht naar aanleiding van de invoering van het nieuwe burgerlijk recht gewijzigd. Enkele zaken die voor de Arrondissementsrechtbanken, de Gerechtshoven en de Hoge Raad speelden, worden verderop in dit hoofdstuk aangestipt. Het gaat daar om zaken tussen de staat en de gemeenten, de gemeenten en hun afdelingen en particulieren en gemeenten. Het Franse strafwetboek bleef van toepassing tot in 1886, toen ook dit wetboek een Nederlandse opvolger kreeg. Het Franse recht dat het onderscheid tussen misdrijven, wanbedrijven en overtredingen kende, werd vereenvoudigd tot misdrijven en overtredingen. In de tussenperiode ziet men in feite een voortzetting van de verhoudingen van voor 1838, zij het dat de bevoegdheden van de kantonrechter, de opvolger van de vrederechter, vanaf 1854 niet meer volledig afhankelijk waren van de hoogte (feitelijk laagte) van de strafmaat. Nu werd de bevoegdheid van de kantonrechters ook meer thematisch vastgelegd, waarbij zij bevoegd werden in alle zaken betreffende diefstal van onder andere zoden, plaggen, heide, te veld staand gras, etc., overtredingen van de jacht en viswet, overtredingen van algemene maatregelen of inwendige reglementen van bestuur, waaraan weliswaar ook nu weer beperkingen aan de strafmaat waren verbonden.

³⁹⁴¹ Lindemann 1989, blz. 8. De politierechter boog zich echter ook over wanbedrijven, namelijk over die met een betrekkelijk lage strafmaat.

³⁹⁴² BHIC RB 574, nr. 815 27-10-1825.

³⁹⁴³ BHIC RB 574, nr. 825 22-12-1825.

³⁹⁴⁴ BHIC RB 575, nr. 883 13-7-1826.

³⁹⁴⁵ BHIC RB 575, nr. 896 24-8-1826.

³⁹⁴⁶ BHIC RB 978, nr. 1619 22-1-1824; RB 1025 nr. 1619 4-2-1823, 22-1-1824, nr.1972 6-4-1826.

³⁹⁴⁷ BHIC RB 1532, 16-6-1828.

³⁹⁴⁸ BHIC RB 1532, 23-3-1821.

³⁹⁴⁹ Zie Spijkers 1980.

³⁹⁵⁰ Lindemann 1989, blz. 6.

³⁹⁵¹ BHIC RB 1532, 25-6-1835.

Vanaf 1886 vonnisten de kantonrechters over alle overtredingen, tenzij ze aan andere rechters waren opgedragen en over het misdrijf van eenvoudige stroperij, dus in veelal aan de gemene gronden gerelateerde zaken. Daarnaast was de kantonrechter als burgerlijke rechter competent in het afhandelen van vergoedingen van schade veroorzaakt door mens en dier toegebracht aan land en gewas.³⁹⁵²

3.2.7.11 Provinciale en gedeputeerde staten

De Grondwetten van 1814 en 1815 bepaalden in hoofdlijnen de bevoegdheden van de Provinciale Staten. Aan de staten werd “*geheel en al overgelaten de beschikking en beslissing van alles wat tot de gewone inwendige politie en oeconomie behoort*”. De staten zouden tevens “*trachten alle verschillen tusschen steden, districten, heerlijkheden en dorpen in der minne bij te leggen. Indien zij daarin niet kunnen slagen, dragen zij het geval ter beslissing op aan den souverainen vorst*” (1814, koning 1815).³⁹⁵³ Additioneel artikel 2 bepaalde: “*Alle bestaande autoriteiten blijven voorduren en alle thans in werking zijnde wetten behouden kracht, tot dat daarin op een andere wijze zal zijn voorzien*”.³⁹⁵⁴ Dat betekende dat een belangrijk deel van de Franse en mogelijk ook nog eerdere wetgeving van toepassing bleef.³⁹⁵⁵ In de praktijk, o.a. ten aanzien van de KB's van Lodewijk Napoleon betreffende de verdeling en ontginning van woeste gronden, was dit niet altijd duidelijk.³⁹⁵⁶

Blijkens het conceptreglement begin 1816 opgesteld, vatten de Noord-Brabantse staten hun taak in deze ruim op.³⁹⁵⁷ In art. 12 van dit reglement volgden zij nog art. 90 van de grondwet: indien zij er niet in slagen om tot een minnelijke schikking van geschillen tussen plaatselijke gemeenschappen te komen, zullen zij het geval ter beslissing voorleggen aan de souverainen vorst, resp. de koning. Echter volgens art. 14 van datzelfde reglement: “*maken [zij] algemeene reglementen op het gebruik van gemeentes gronden en eigendom, en beslissen over de geschillen, die, ter zake van verdeeling derzelve, tusschen de gemeenten mogten ontstaan*”. De staten rekenden dus het beschikken in geschillen tussen gemeenten over gemeenteeigendommen wel tot hun competentie. En volgens deze taakopvatting deden zij reeds op 2 mei 1815 uitspraak in een geschil tussen Aarle Rixtel en Beek en Donk over gemeenschappelijk gebruik van gemene gronden, waar eerdere pogingen om tot een vergelijk te komen zonder succes waren geweest. Een besluit van de Franse prefect, “*waartoe hij incompetent was en die dus als geene akte van het bestuur kan gelden*” werd daarbij teruggedraaid en een regeling uit 1788 in ere hersteld.³⁹⁵⁸

Ook ten aanzien van het uitgeven van gemene gronden aan particulieren is de taakopvatting van de Noord-Brabantse staten ruim te noemen,³⁹⁵⁹ hoewel niet rechtstreeks in strijd met de vigerende Grondwet. Immers de uitgaven van gemene gronden om de lokale financiën wat lucht te geven (zoals eerder onder het ancien régime gebeurde) zou onder de plaatselijke “*oeconomie*” gerangschikt kunnen worden. Artikel 13 van hun reglement luidde: “*Zij zijn even gelijk de vorige administrative kollegien in de provincie Brabant bestaan hebbende, gerechtigd, tot de uitgaven van de gemeentes inculte gronden, onder de vrijdommen daar aan bij de Wet van den 21 april 1807, en het besluit van den 9 mei 1809 (onderstreept doorgehaald en vervangen door: vorige wetten en besluiten HV) toegekend, of onder zoodanige nadere bepalingen als zullen worden vastgesteld*”.³⁹⁶⁰

De staten vergaten hierbij gemakshalve, dat Brabant sinds 1807 geen collegiaal bestuur met grote autonome bevoegdheden meer kende, dat Lodewijk Napoleon het beschikkingsrecht over de gemene gronden aan zich had getrokken, dat volgens de Franse wetgeving besluiten over het uitgeven van gemene gronden centraal zouden moeten worden genomen, dat deze wetgeving in het Departement van de Rijn tenminste de facto van toepassing was en last but not least, dat Nederland in 1814-1815 een éénhoofdig opperbestuur, namelijk een souverain vorst, respectievelijk een koning, als oppergezag had en niet een collegiaal bestuur zoals voorheen de Staten-Generaal.

³⁹⁵² Lindemann 1992, blz. 12-13.

³⁹⁵³ Hubrecht 1938, blz. 121 (1814 art 88, 1815 art 146, 1814 art 90, 1815 art 148).

³⁹⁵⁴ Hasselt sd.

³⁹⁵⁵ De laatste wet van Franse oorsprong, de mijnwet van 1811, werd per 1 januari 2003 door Nederlandse wetgeving vervangen.

³⁹⁵⁶ Zie ook Woud 1998, blz. 508.

³⁹⁵⁷ BHIC PB 4843.

³⁹⁵⁸ BHIC PB 7788, 2-5-1815 litt. N.

³⁹⁵⁹ Zie ook Ganderheyden 1848, blz. 46.

³⁹⁶⁰ BHIC PB 4816, bij 20-12-1814 litt. L, 31-1-1815.

In overeenstemming met haar taakopvatting in deze beschikten Gedeputeerde Staten in 1815 over het vervreemden van gemeente-eigendom te Helmond en te Haaren.³⁹⁶¹ Bij de uitgifte van gemeynt in Haaren wordt nog eens duidelijk hoezeer gedeputeerden terugvallen op de periode vóór de Franse tijd. Een van de bepalingen luidde dat: *“de gelden benodigd tot kwijting van den domanialen chyns”* ten laste van de kopers zouden komen. Volgens de nog van kracht zijnde Code Civil waren deze gronden echter zonder voorbehoud gemeente-eigendom. In beginsel hadden domeinen daarmee geen recht meer op de afkoop van cijnzen bij nieuwe uitgiften.

Eind 1815 lijken gedeputeerden voorzichtiger te zijn geworden. Een verzoek van Schijndel om gemene gronden te mogen verkopen om met de opbrengst daarvan schulden af te lossen werd afgewezen, met de motivering: *“dat voor als nog geene dispositien tot de bedoelden verkoop van gemeentes gronden kunnen genomen worden”*.³⁹⁶² Evenwel werd op 23 februari 1816 door gedeputeerden aan Gassel (buiten het studiegebied) toestemming gegeven circa 1 morgen land en water aan particulieren te verkopen ten behoeve van de bouw van een zaagmolen.³⁹⁶³ Hoewel het hier om inculte ‘gronden’, namelijk een wiel en zandgrond, ging, werden er geen aanvullende bepalingen gesteld inzake afkoop van rechten van domeinen. Dezelfde dag werd ook de feitelijk illegale verkoop van een hoekje heide door Valkenswaard gelegaliseerd. Ook hier was geen sprake van aanvullende bepalingen.³⁹⁶⁴ Verder nog ging men op 15 maart 1816 toen men St. Anthonis verplichtte een stuk woeste grond te verkopen, dat het in gemeenschap met Boxmeer bezat. Deze opdracht kwam voort uit de wens van Boxmeer om de grond te verkopen, om daarmee haar schulden af te lossen. Omdat het gemeenschappelijk eigendom was, kon Boxmeer dat niet alleen. En omdat ook St. Anthonis een hoge schuldenlast had, ordonneerden gedeputeerden dat ook St. Anthonis maar grond moest verkopen. Hoe men daar in St. Anthonis over dacht, was kennelijk niet relevant.³⁹⁶⁵

Het bij KB van 22 juni 1817 litt. B en van 16 februari 1818 no. 20 goedgekeurde Reglement bepalende de wijze waarop het gezag en de magt door de staten van de provincie Noord-Brabant overeenkomstig de grondwet wordt uitgeoefend, repte evenwel niet van deze bevoegdheden, maar beperkte ze tot bij de Grondwet, de wetten van het rijk en de besluiten van de koning aan hen toevertrouwde werkzaamheden. Aan de algemene statenvergadering werd door dit reglement besluitvorming toevertrouwd over:

“1° Het maken van wegen of grachten, en andere geheel of gedeeltelijk ten koste der provincie uit te voeren werken.

2° Insgelijks ten koste van de provincie daar te stellen publieke gestichten van welken aard ook.

3° Benoemingen en voorstellingen aan de staten opgedragen,

4° De verdeeling onder de gemeenten van het aandeel der provincie in de directe belastingen.

5° Het leggen van nieuwe plaatselijke belastingen.

6° De bepalingen der administratiekosten van de staten.

7° De algemene reglementen van inwendige politie en oeconomie”.³⁹⁶⁶

Ook de algemene statenvergadering was dus niet bevoegd om over de gemene gronden te beschikken.

De gedeputeerden rekenden het ook tot hun taak om de verhuur van gemeente-eigendommen, aanbestedingen van werken en de jaarlijkse verkopen van turf, hout, heidevlaggen en dergelijke te controleren. Op 25 april 1815 oordeelden zij, dat *“in vele plaatsen wordt afgeweken van de op dat stuk bestaande administrative verordeningen en het van belang oordeelende dat hieraan met de meeste naauwkeurigheid worde voldaan”*.³⁹⁶⁷ Onduidelijk is op welke verordeningen hier wordt gedomd. In deze verpachtingen en aanbestedingen waren de gemeenten voor de Franse tijd autonoom. Tijdens de Franse periode waren zowel de verkoop van hout en turf als het aanbesteden onderhevig aan toestemming van hogerhand. De procedures als mede wie de toestemming moest verlenen verschilden echter.³⁹⁶⁸ De staten riepen nu een ingewikkeld systeem in het leven, waarbij de zwaarste Franse procedure, namelijk die voor de aanbestedingen, kennelijk als voorbeeld heeft gediend. Voor verpachtingen van landerijen en aanbestedingen van publieke werken moesten eerst de conceptcondities aan gedeputeerden worden gestuurd, waarna na goedkeuring de raad bijeen mocht komen om over deze conceptcondities te

³⁹⁶¹ BHIC PB 7787, 10-3-1815 litt. F; PB 7788, 2-5-1815 litt. A.

³⁹⁶² BHIC PB 7790, 22-12-1815, litt. R.

³⁹⁶³ BHIC PB 7791, 23-2-1816, litt. Y.

³⁹⁶⁴ BHIC PB 7791, 23-2-1816, litt. Z.

³⁹⁶⁵ BHIC PB 7791, 15-3-1816, litt. S; 7-5-1816, litt. OO.

³⁹⁶⁶ BHIC PB 12132.

³⁹⁶⁷ BHIC PB 7788, 25-4-1815, litt. R.

³⁹⁶⁸ Manuel 1808, dl. 2 blz. 539, 531; Guide 1811, blz. 359 ev.

beraadslagen. Het verslag van deze beraadslagingen moest vervolgens weer aan gedeputeerden worden gestuurd, waarop deze al dan niet toestemming verleenden voor de verpachting of de aanbesteding. Achteraf moest het resultaat van de verpachting of de aanbesteding nog eens door gedeputeerden worden goedgekeurd. Voor de verkoop van hout, turf en heivlaggen gold in beginsel dezelfde procedure, maar deze werd snel vereenvoudigd. De burgemeesters werden gemachtigd om de eerste stap over te slaan, de raad mocht zich dus meteen buigen over de voorwaarden. Daarna moest toestemming gevraagd worden aan gedeputeerden en ten slotte moest na de verkoop nog eens nadere approbatie gevraagd worden.³⁹⁶⁹ Omdat het in veel plaatsen in de Meierij gebruikelijk was jaarlijks hout, turf, heideturf, heidevlaggen of heidemaaisel te verkopen, werden gedeputeerden vervolgens overspoeld met verzoeken om turf, hei of hout te mogen verkopen. Vaak was daarbij niet aan de procedure voldaan, maar moest de verkoop toch doorgaan, omdat *“het gevorderde seizoen niet gedooft dat de voors. verkooping langer wordt vertraagd”*.³⁹⁷⁰ Gedeputeerden stemden dan ook graag in met een voorstel van de commissaris van het arrondissement van Eindhoven, waarbij deze *“uit hoofde der moeilijke correspondentie der gemeentes der voormalige generaliteitslanden met opzigt tot het approberen der conditien door die burgemeester aldaar te doene verpachtingen en verkooping”* werd geautoriseerd *“om op de door de burgemeesters der gemeenten van de voormalige generaliteitslanden aan hem ingezonden wordende conditien van verpachting van landerijen en verkooping van hout, turf en diergelijke de vereischte approbatien te verleen, mits de acte van definitieve verkooping of verpachting aan de goedkeuring van deze vergadering worden onderworpen en mede door de leeden van den raad der gemeente worde ondertekend”*.³⁹⁷¹ De nadere approbatie hielden gedeputeerden dus aan zich.

Op verzoek van Adriaan Vugts uit Schijndel bepaalden gedeputeerden in 1815, dat deze (en zijn medestanders) *“bij deze in afwachting van den deswegens nader te maken bepalingen vrijheid verleend (wordt) om zijne bijen naar alzulke plaatsen en gemeentes ter azing te vervoeren, als hij zal goedvinden, mits alvorens deugdelijke aangifte doende aan den burgemeester der gemeente van het aantal bijenkorven, door hem in de gemeente overgebracht wordende en van elke bijenkorf voor staangeld betalende twee stuivers of zoodanige somme als bij een behoorlijk goedgekeurd reglement mogt zijn bepaald, ten behoeve van de gemeentes kas of ten voordeele van die genen welke zouden pretenderen daarop regt te hebben, alsmede designerende de velden of heigronden alwaar de bijenkorven geplaatst worden, ten einde het toe voorzigt der plaatselijke politie te kunnen reclameren”*. Vervolgens kreeg de commissie van landbouw het verzoek zich te buigen over een reglement inzaken het azen van de bijen, *“waarbij aan de eene zijde het algemeen nut in de bevordering van den bijenteelt zal behoren te worden in acht genomen, zonder aan den anderen kant het regt van de particuliere gemeentes en van de daarbij belanghebbende personen te verkort”*.³⁹⁷²

3.2.7.12 Provinciale commissie van landbouw

Na de Franse tijd werden er weer commissies van landbouw ingesteld, nu provinciale commissies.³⁹⁷³ Zij hadden dezelfde taak als de voorgangers, de departementale commissies.³⁹⁷⁴ Door de commissies van landbouw van Overijssel en Gelderland,³⁹⁷⁵ maar ook door die van Noord-Brabant werd regelmatig aangedrongen op duidelijke wetgeving ten aanzien van de ontginningen, verdelingen en vrijstellingen.³⁹⁷⁶

³⁹⁶⁹ BHIC PB 7788, 25-4-1815 litt. R, 13-5-1815 litt. HH.

³⁹⁷⁰ BHIC PB 7788, 23-5-1815 litt. Y, zie ook 30-5-1815 litt. Z.

³⁹⁷¹ BHIC PB 7788, 27-6-1815 litt. V.

³⁹⁷² BHIC PB 7789, 25-7-1815 litt. U.

³⁹⁷³ Heijden 1993, blz. 163-167.

³⁹⁷⁴ Poel 1949, blz. 113-115.

³⁹⁷⁵ Demoed 1987 blz. 54-60.

³⁹⁷⁶ BHIC PCL 3 8-12-1819 13e; PCL 4 1815 missive secretaris van staat 3-7-1815; handelingen 6-6-1815: *“Gezien hebbende eene missive van de commissie van landbouw van Overijssel van 23 maart no 9 houdende kennisgeving dat daar de woeste gronden aldaar dadelijk in de grondlasten worden aangeslagen en de ontginning daardoor ondoenlijk wordt gemaakt ...”*, handelingen 7-7-1815: *“Overwegende dat de ingezetenen dezer provincie in het zelfde geval verkeren en dat de voormalige accordeerde vrijdommen waarop de gronden uitgegeven ofschoon niet geexpireert zijnde door de geemployeerden onder het Fransche bestuur niet zijn gerespecteerd.... Overwegende dat bij wet van 16 april 1809 de vrijdom van lasten van nieuw te ontginnen woeste gronden tot op 50 jaren verlengd is geworden en hoe zeer de wet in zeer enkele gevallen in deze provincie in werking is geweest en er gronden ingevolge dezelve zijn uitgegeven het echter door de invoering der nu wederom vervallene wetten onder het Fransche bestuur daarvoor te houden dat die van 16 april 1809 zonder hersteld te worden geen effect kan sorteren. En in aanmerking nemen dat er sedert de laatste vier jaren geen woeste gronden zijn uitgegeven om ter cultuur gebracht te worden en er reeds verscheiden verzoeken door particuliere gedaan zijn om zoodanige gronden in eigendom te verkrijgen alsmede dat verscheidene gemeentebestuuren op aanzoek der ingezetenen gaarne een gedeelte dezer gronden publiek zouden willen verkoopen zoo als te voren gebruikelijk is geweest. Heeft goedgevonden de commissie tot de lopende zaken in de zitting van heden benoemd te verzoeken eene memorie omtrent den aan de ontginning van woeste gronden te verleen vrijdommen van lasten op te maken en dezelve aan hh. ed. heer secretaris van staat voor de binn. zaken en den heer gouverneur dezer provincie in te zenden”*; PCL 11 (1822): *“De commissie vindt zich verplicht haren zoo menigmaal herhaalden wensch te herhalen dat toch eindelijk de hindernissen uit den weg mogen geruimd worden welke*

Het bleef echter lang aan politieke wil ontbreken om een goede regeling tot stand te brengen.³⁹⁷⁷ In 1822 richtte R.F.R. van de Wall uit Zundert, lid van de Noord-Brabantse commissie van landbouw, een uitgebreid request aan de koning. Het verzoek behelsde onder andere belastingvrijdom voor vijftig jaar, tol-vrijdom en een statu-selement, namelijk dat de grote ontginningen tot “*havezaten*” zouden worden verklaard en waarvan de eigenaren de naam aan hun achternaam zouden kunnen toevoegen en er jachtrecht zouden hebben. De minister van binnenlandse zaken kwam niet tot een werkelijk inhoudelijke beoordeling van dit niet geheel realistische plan van Van de Wall. Hij adviseerde negatief, als niet in overeenstemming met de tegenwoordige orde van zaken en doorkruising van de huidige plannen. De commissie las uit de begeleidende missive van de minister “*dat alvorens tot eenige vaste bepaling te komen z.e. vermeent doelmatiger te wezen om de trapsgewijze ontwikkeling van het reeds in praktijk gebrachte systema van colonisatie eerst af te wachten en voorts te berusten bij de pogingen door particulieren tot de ontginning hunner woeste gronden aangevoerd*”.³⁹⁷⁸ Hier werd gedoeld op de Drentse koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid van generaal Van den Bosch waarvoor Willem I een bijzondere belangstelling koesterde.³⁹⁷⁹

De bloeiperiode van deze commissies was kort. In 1816 werd Kops hoogleraar in Utrecht en de vacature van commissaris van landbouw, het centrale contactpunt, werd niet opgevuld. De commissies werden meer als provinciale dan als nationale adviseurs beschouwd.³⁹⁸⁰ De commissies werden bovendien door de boeren met wantrouwen gezien. Volgens Staring was dat veelal terecht: “*want met den besten wil, was het zelden anders dan een recepten-landbouw die hun voorgepredikt werd*”. Terwijl men wel voor de kosten opdraaide. Ook de rage voor het oprichten van particuliere verenigingen vanaf circa 1840 heeft de positie van de commissies ondermijnd.³⁹⁸¹ Zij slaagden er in hun bestaan nog tot 1851 te rekken, maar werden uiteindelijk bij KB van 7 januari 1851, no 60 opgeheven.³⁹⁸² De provincies kregen daarbij wel de gelegenheid om provinciale commissies in te stellen. Daar werd door het provinciebestuur van Noord-Brabant gebruik gemaakt. De commissie werd echter 20 jaar later ook opgeheven.³⁹⁸³

3.2.7.13 Gemeenten

De Grondwetten van 1814 en 1815 stelden: “*de besturen van steden, districten, heerlijkheden en dorpen* (1814), respectievelijk *de plaatselijke besturen* (1815) *hebben, overeenkomstig den inhoud hunner reglementen de vrije beschikking over hunnen huishoudelijke belangen en maken daaromtrent de vereischte plaatselijke bepalingen* (1814), respectievelijk *verordeningen* (1815)”. Beide grondwetten stellen dat deze niet strijdig mogen zijn met de algemene wetten of het algemeen belang. Het beschikken over gemeente-eigendommen werd eerst in de Grondwet van 1848 opgenomen.³⁹⁸⁴

Met de invoering van het Reglement van Bestuur voor het Platte Land in de Provincie Noord-Brabant gearresteerd bij KB van 8 mei 1819 litt. V2 kwam er meer duidelijkheid in de procedure die bij het privatiseren van woeste gronden gevolgd moest worden.

---

aan de verkrijgbaarmaking van woeste gronden in den weg schijnen te staan. Deze zaak is bij afzonderlijke rapporten en berigten sedert 1814 reeds zoo dikwils behandeld dat het genoegzaam kan geacht worden zich tot deze stukken te refereeren zonder in herhalingen te vervallen. Mogt deze voor onze provincie zoo hoogst belangrijke zaak bij het gouvernement in ernstige overwegingen hieruit eenen op liberale beginselen rustende en gegronde wet worden zoo zal het eerste gevolg wezen dat zich dadelyk honderde wel gespierde armen zullen stellen om de heilzaamste oogmerken te bevorderen. Het graven der Zuid Willemsvaart heeft in dit gedeelte der provincie die reeds bij veele de lust gaande gemaakt om des zelve boorden vruchtbaar te maken, de onkostbare aanvoer van elders zoo overvloedige meststoffen zal hiertoe dadelyk in staat stellen wanneer slechts de gemeentebesturen geautoriseerd waren om deze voor hen nutteloze gronden door verkop aan particulieren te doen overgaan”; PCL13 (1824): “deze cultuur bevindt zich om de bekende en meermalen opgegevene redenen in eenen zeer kwijnende toestand, het ontgonnen land gaat wel niet terug, doch nieuwe ontginningen kunnen er niet ondernomen worden. Door de gemeentens Esch en Boxel zijn daar aan de steenweg omstreeks 75 bunders verkocht geworden op de bevorens bepaalde voorwaarden van vrijdommen, naar het overige is er niets gedaan hoezeer de tijden tot de in cultuur bringing van schrale gronden alles behalve gunstig zijn, worden toch de nieuwe wettelijke bepalingen hiertoe betrekkelijk door velen reikhalzend te gemoed gezien”; PCL 15 (1826): “Om niet jaarlijks hetzelfde te herhalen zal het genoeg zijn hier te zeggen dat dezelfde staat van onzekerheid waarin men zich reeds lang bevonden heeft nog bij voortdurend blijft aanhouden. In de gemeentens Veghel, Berlicum, Gemert en St Michielsgestel zijn in den loop van dit jaar omtrent 200 bunders woeste gronden verkocht geworden, zeker eene onbeduidende kleinigheid in vergelijking van het geen zoude gedaan worden wanneer de bestaande zwaarigheden in het verkrijgen dier gronden uit den weg geruimd waren en de voor den landbouw ongunstigen tijd te goede veranderingen mogt, vooral in de omstreken van Breda zouden ontginningen van belang ondernomen worden”, etc.

³⁹⁷⁷ Ketelaar 1978 blz. 80, noot 32.

³⁹⁷⁸ BHIC PCL 12.

³⁹⁷⁹ Dorgelo 1964, o.a. blz. 10, 12, 37.

³⁹⁸⁰ Poel 1949, blz. 116-119, 121.

³⁹⁸¹ Poel 1949, blz. 127; zie ook Deckers 1912, blz. 260-288.

³⁹⁸² Poel 1949, blz. 122-140.

³⁹⁸³ Heijden 1993, blz. 167-170.

³⁹⁸⁴ Hubrecht 1938, blz. 132-133.

Artikel 36 luidde: “De gemeente-raad deliberereert en besluit op het vervreemden en verpanden van de gemeente-goederen en andere bezittingen, alsmede over het opnemen van gelden ten behoeve van de gemeente; deszelfs besluiten dien aangaande worden ter overweging aan de Staten gezonden, welke daarop de goedkeuring des konings verzoeken”. Artikel 38 van dit reglement schiep helderheid inzake de plaatselijke regelgeving: “zij [de raden, HV] maken allen keuren, reglementen en andere huishoudelijke verordeningen, welke voor de belangen hunner gemeente dienstig geoordeeld wordt, mits niet strijdig met de algemeene wetten, of het algemeen belang der ingezetenen; zij zenden echter van alle zulke verordeningen dadelijk, authentieke afschriften aan de staten der provincie, ten einde deze zouden kunnen beoordelen of en in hoe verre dezelve iets bevatten, strijdig met de grondwet, de algemeene wetten of het algemeen belang der ingezetenen, of wel de magt der plaatselijke besturen te boven gaan, alles overeenkomstig en behoudens de verdere bepalingen der grondwet”; gelijke afschriften worden door hen ter informatie aan den districts-schout gezonden.

Artikel 46 regelde de procesbevoegdheid van de gemeente: “dezelve [raad, HV] beoordeelt of eenige processen door de gemeente, hetzij als aanlegger, hetzij als verweerder, moeten ondernomen en besluit dienaangaande onder approbatie van de staten”.³⁹⁸⁵ Dat laatste was een niet onbelangrijk artikel, omdat in de 19de eeuw nog veel processen over de gemene gronden gevoerd zouden worden, zowel met heren van de voormalige heerlijkheden, met groepen gerechtigden binnen de gemeente, alsmede met buurgemeenten als met de staat, bijvoorbeeld over de vraag of bepaalde grond domeingrond was, relevant bij onteigeningen voor de aanleg van (spoor)wegen.

De gemeenteraad besliste dus ook over het vervreemden van woeste gronden, zoals in Vught op 6 oktober 1845. De voorzitter van de raad legde de leden toen een verzoek “vanwege de waterstaat” voor, om groenlanden aan het rijk af te staan. De voorzitter argumenteerde dat Vught deze gronden niet kon missen, maar dat ze niettemin ten algemene nutte afgestaan dienden te worden. De raad besloot de gronden af te staan tegen vergoeding van 400 gulden per bunder (= ha.) en onder voorwaarde dat de wegen en waterlopen niet aangetast zouden worden en dat deze voortaan door het rijk onderhouden zouden worden.³⁹⁸⁶ Eerder had de raad zich al gebogen over het afstaan van gronden aan “Z.M.” voor het aanleggen van defensiewerken en had het ongeoorloofd gebruik door militairen van de Gement als exercitieplaats haar aandacht.³⁹⁸⁷

3.2.7.14 Afdelingen

Al voor de 19de eeuw zijn diverse botsingen bekend tussen dorpsbesturen en hertgangen of gehuchten, soms binnen het dorp, soms in een ander dorp gelegen. Met de komst van de moderne administratie en het kadaster kwam er geen einde aan deze geschillen. Zo ontstond er in 1808 een conflict tussen de gezworenen van de gemeente St. Michielsgestel wegens het wederrechtelijk transporteren van grond in de Thereheide door de gezworenen.³⁹⁸⁸ In 1821 kreeg dit een vervolg. De gemeente St. Michielsgestel maakte het voornemen bekend om circa 10 bunder gemeent land onder de Thereheide te verkopen en de overige gronden open te stellen voor inwoners die daar van ouds niet gerechtigd waren.³⁹⁸⁹ De inwoners van de gehuchten Thede, Herlaer en de Plaets, die een exclusief gebruiksrecht op deze gronden pretendeerden, namen dit niet en kwamen in verzet. Waarschuwingen aan het gemeentebestuur hadden echter geen effect en de gemeente verkocht de betreffende percelen met koninklijke goedkeuring en stelde de overige open voor niet vanouds gerechtigden. De oude gerechtigden blokkeerden de toegang, joegen het vreemde vee uit de weide en probeerden de door de gemeente verkochte en getransporteerde percelen te verpachten. Ook deden ze een beroep op de koning, die echter niet op zijn besluit tot toestemming van de verkoop door het gemeentebestuur terugkwam. Uiteindelijk werd het gemeentebestuur voor de rechtbank van Den Bosch gedaagd.³⁹⁹⁰ In de periode 1839-1847 herhaalde dit proces zich. Ook nu had de gemeente tegen de zin van de van ouds gerechtigden land verkocht in de Thereheide. De gerechtigde naburen trokken zich daar niets van aan en bleven de heide gebruiken met strooisel maaien en turf halen. Een van de gerechtigden daagde daarop de verkrijger van het land voor de Bossche rechtbank wegens storing in zijn gebruiksrechten. De verkrijger sprak daarop de gemeente aan, welke in eerste instantie tot kostenvergoeding en in appel tot schadeloosstelling veroordeeld werd, waarbij de verkoop vernietigd werd. De gemeente ging nog in cassatie, maar omdat zij voorzag dat de zaak opnieuw in haar nadeel zou uitvallen deed zij beroep op een

³⁹⁸⁵ Wagenaar 1916, dl. 1, blz. 127-128.

³⁹⁸⁶ BHIC AA Vught 1811-1930, 433 f. 129 6-10-1845; Aa 1839, dl. 12, blz. 432.

³⁹⁸⁷ Zie onder anderee BHIC AA Vught 1811-1930, 432, 433.

³⁹⁸⁸ BHIC AA St. Michielsgestel 27.

³⁹⁸⁹ Voor een vergelijkbaar conflict over de bodem van Elde te St. Michielsgestel, zie Spierings 1982a.

³⁹⁹⁰ BHIC AA St. Michielsgestel 923, 924.

derde om te bemiddelen. Deze bemiddeling leidde tot een overeenkomst tussen de gemeente St. Michielsgestel en de naburen van de gehuchten (Nieuw) Herlaer, Thede en Plaats, waarbij aan de laatsten, vertegenwoordigd door twee gezworenen, de volledige eigendom, het onbepaald en uitsluitend genot en gebruik van de gronden genaamd De Bleken werd toegekend. De gemeente nam ook de last op zich om alle proceskosten te betalen. De naburen deden afstand van alle andere gronden waarop zij rechten pretendeerden en keurden goed wat eerder door de gemeente ten aanzien van die gronden was verricht.³⁹⁹¹ De overeenkomst werd op 22 oktober 1847 door de raad goedgekeurd.³⁹⁹² Na een soort tussenregime, waarbij de rekeningen van De Bleken afwisselend door gezworenen en gerechtigden of door gezworenen, burgemeester en wethouders werden ondertekend, werd op 18 januari 1867 door Gedeputeerde Staten het besluit genomen tot regeling van het verband van de afzonderlijke huishouding der afdeling “*Heide, Halder en Dorp*”. Deze werd op 27 februari van dat jaar bij KB goedgekeurd.³⁹⁹³

Deze verbandregeling was gebaseerd op artikel 217 van de gemeentewet van 1851, waarvan het eerste lid luidde: “*In gemeenten wier afdeelingen of dorpen een afzonderlijk vermogen, afzonderlijke inkomsten of lasten hebben, kan dit onderscheid blijven bestaan*”. Dit artikel kwam door aandrang van de Friese en Limburgse staten tot stand. Voor Friesland was het van belang om aan de bijzondere positie van de Friese dorpen binnen de grietenijen recht te doen.³⁹⁹⁴ Met dit artikel bleek het evenwel ook mogelijk te voorzien in de bijzondere positie van buurschappen die met uitsluiting van andere inwoners van een gemeente weiderechten of andere rechten op woeste gronden bezaten en die die gronden van ouds zelfstandig beheerden.³⁹⁹⁵

In diverse Meierijse plaatsen werden op overeenkomstige wijze conflicten over het beschikken over woeste gronden opgelost. Afdelingen werden in het leven geroepen te Leende (afdeling Leenderstraat, afdeling Oostrikkerstraat en afdeling Strijperstraat), Hilvarenbeek (afdeling Biest en afdeling Westerwijk), Den Bosch (afdeling Orthen), Oost-, West- en Middelbeers (afdeling Meulenbroek), Moergestel (afdeling Heize), Bergeyk (afdeling Weebosch) en Zesgehuchten (Hulst).³⁹⁹⁶ Al deze afdelingen kwamen tot stand naar aanleiding van conflicten over wie het gebruik en de opbrengst van gemene gronden toekwamen, de gemeenschap die deze goederen gebruikte of beheerde of (en de grotere) burgerlijke gemeente. De Gemeentewet van 1993 kent geen afzonderlijke afdelingen meer. De bestaande afdelingen zijn daarmee weliswaar niet opgeheven, maar het vermogen, inkomsten en lasten van de afdelingen zijn overgegaan naar de algemene huishouding van de betrokken gemeenten, tenzij er binnen drie jaar na de inwerkingtreding van de wet een andere voorziening zou zijn getroffen.³⁹⁹⁷

De juridische reikwijdte van de afdeling was omstreken. Voor Bondam was het een “*louter administratieve instelling in den boezem der gemeente*”, Oppenheim zag dat veel ruimer.³⁹⁹⁸ Hoe dat ook zij, voor de oorspronkelijke rechthebbenden betekende toepassing van dit artikel rechtsbescherming tegen de burgerlijke gemeente, die het anders vrij stond de betrokken gronden naar eigen goeddunken te exploiteren of ze zelfs te vervreemden. Zoals de gezworene van de Bodem van Elde, ook onder St. Michielsgestel, die in 1827 na het doen van zijn rekening, het batig saldo en een obligatie aan de gemeentekas van St. Michielsgestel moest afstaan, waarna de gemeente in zijn plaats andere gezworenen aanstelden, die vervolgens de gronden van den Bodem van Elde gingen verkopen.³⁹⁹⁹ Omdat de woeste gronden tot aan het eind van de 19de eeuw deel uitmaakten van de bedrijfsvoering van de landbouw op de zandgronden, was de afdeling in feite bescherming van het bestaan van de betrokken boeren.

Naast de officiële, door een besluit van de gemeenteraad onder koninklijke goedkeuring, de staten gehoord, in het leven geroepen afdelingen, bood artikel 217 ook ruimte voor het voortbestaan van bestaande afzonderlijke vermogens. Lid 1 stelde: “*In gemeenten, wier afdeelingen of dorpen een afzonderlijk*

³⁹⁹¹ BHIC AA St. Michielsgestel 928.

³⁹⁹² BHIC AA St. Michielsgestel 1881

³⁹⁹³ BHIC AA St. Michielsgestel 1885, 1886, 1887, 1888.

³⁹⁹⁴ Boissevain 1851, blz. 269-271.

³⁹⁹⁵ Oppenheim 1928, blz. 751-755.

³⁹⁹⁶ Severijns 1990; Severijns 1991; Severijns 1993; Aa sd; Bomdam 1886; Coenen 1997 blz. 222-224; Deckers 1912 blz. 179-180; Vera 1984; Coenen 1987, blz. 110-111.

³⁹⁹⁷ Koeijers 1994, blz. 971.

³⁹⁹⁸ Oppenheim 1928, blz. 753-754.

³⁹⁹⁹ Spierings 1982a, blz. 154; zie ook Asseldonk 2002, blz. 179 met verwijzing naar A.R.M. Mommers, *Geschiedenis van de gemeente St. Oedenrode, de parochie van Rode en den Bodem van Elde, met lijsten van ambtenaren, zielenherders, armen- en jeugdverzorger (Sint Oedenrode 1928)*, blz. 112-137; zie ook Cornelissen 1985, blz. 105-107; zie ook Brabants Heem, jrg. 28 (1976), blz. 71.

vermogen, afzonderlijke inkomsten of lasten hebben, kan dit onderscheid blijven bestaan”. Hieraan werden kennelijk geen andere eisen gesteld dan die in lid 3: *“Gedeputeerde staten regelen, onder onze goedkeuring, het verband dezer afzonderlijke huishoudingen met de algemeene huishouding der gemeente, overeenkomstig het stelsel der wet”*. Voorbeelden hiervan zijn de verbandregelingen tussen Cuijk en St. Agatha en tussen Hoogeloon, Hapert en Casteren.⁴⁰⁰⁰ Het opvallende verschil is dat deze verbandregelingen veel algemener zijn en vooral gaan over de verdeling van belastingen. De verschillende regelingen maakten de verhoudingen in de betrokken dorpen er overigens niet in alle gevallen gemakkelijker op. Hoogeloon, Hapert en Casteren waren drie afzonderlijke afdelingen. Hoogeloon en Casteren hadden evenwel een financiële gemeenschap van lusten en lasten. Hapert viel daarbuiten. Ook bij Hoogeloon, Hapert en Casteren was een conflict over een gemeynt de aanleiding om in 1866 tot een regeling te komen. Voorafgaande aan de totstandkoming hiervan werd door het gemeentebestuur van Hoogeloon, Hapert en Casteren, drie vertegenwoordigers van gerechtigden uit de buurtschap Landorp en drie gecommiteerden uit gerechtigden te Hapert overgegaan tot de scheiding van een door 148 inwoners van Landorp en 507 inwoners van Hapert gezamenlijk bezeten heide. Bij de scheiding werd de grond op basis van het aantal gerechtigden in twee partijen gedeeld, waarbij één partij ging naar het dorp Hapert en de andere naar de buurtschap Landorp. Hapert zou als afdeling formeel partij gaan vormen, het buurschap Landorp werd echter nooit een afdeling. De gedeputeerden overwogen dan ook: *“zou niet in allen geval dienen te blijken het zij voor het zij na de verdeeling dat geregtigden van Landorp er in bewilligen dat hunnen afzonderlijke inkomsten wegens de onderwerpelijke eigendommen ter beschikking komen der afdeeling Hoogeloon en ten bate van deze afdeeling in gemeenschap met die van Casteren worden aangewend waar tegen over als dan ook in de afzonderlijke lasten dier eigendommen door die beide afdeelingen gemeenschappelijk zou zijn te voorzien. Volgens mededeeling van het gem. bestuur is die bewilliging verleend, doch zouden mogelijk Gedeputeerde Staten zich daarvan nog behooren te vergewissen alvorens de verbandregeling haar beslag erlange”*. Opmerkelijk is dat de eigendom en de administratie van de goederen hier kennelijk niet ter discussie stonden, alleen de lusten en de lasten vielen toe aan de afdeling Hoogeloon in haar gemeenschap met Casteren. De buurschap Landorp bleef eigenaar, de administratie en de afstemming daarvan op de centrale gemeentelijke administratie werden niet geregeld.

Ondanks art. 217 van de gemeentewet van 1851 en haar toepassing konden er binnen gemeenten dus afzonderlijke vermogens en administraties blijven bestaan. Afdelingen, die de facto wel bestonden, omdat ze eigen vermogen, inkomsten en lasten hadden, maar waarvan de verhouding tot de gemeente huishouding niet door gedeputeerden en met koninklijke goedkeuring geregeld was, dus gemeenschappen die buiten controle van het dorpsbestuur een gemeynt beheerden danwel gebruiksrechten uitoefenden. Deckers kende in 1912 de ‘afdeeling “De Putten”’ onder Bergeyk en Eersel⁴⁰⁰¹ en Drosen noemde in 1927 ‘De Hooge Hees’, groot circa 500 ha. onder Eersel, Duizel en Vessem en drie gehuchten onder Eersel, Bergeyk en Riethoven.⁴⁰⁰² Anderzijds nam de rechter wel aan, dat afdelingen bestonden, zonder dat ze als zodanig geformaliseerd waren.⁴⁰⁰³

In de afgelopen eeuw zijn de meeste afdelingen weer verdwenen. Enkele hebben echter de tand des tijds en de vernieuwing van de Gemeentewet in 1993 weerstaan: De Biest-Houtakker en Westerwijk onder Hilvarenbeek, Orthen onder Den Bosch en Oostrikkerstraat en Leenderstraat onder Leende.⁴⁰⁰⁴

3.2.7.15 Veldwachter en de laatste gezworenen

De veldwachter trad inzake het toezicht op de gemene gronden in de schoenen van de schutter, de vorster, de gezworenen, de heimraden of hoe de functionarissen ter plaatse ook mochten heten.⁴⁰⁰⁵ Op de Bodem van Elde bleven de gezworenen tot in de 20ste eeuw actief betrokken bij het bestuur en beheer van de gemene gronden,⁴⁰⁰⁶ in de afdeling Biest-Houtakker zelfs tot op heden.

3.2.7.16 Andere instellingen betrokken bij ontginning en beheer

Deze zijn reeds in hoofdstuk 1 vanuit de optiek van de ontginningen behandeld.

⁴⁰⁰⁰ BHIC PB 9412.

⁴⁰⁰¹ Deckers 1912, blz. 179.

⁴⁰⁰² Drosen 1927, blz. 66; zie ook hierna in dit hoofdstuk in voce de Markenwet.

⁴⁰⁰³ Bijvoorbeeld het Gerechtshof in Den Bosch en de Hoge Raad inzake Heizen onder Moergestel, BHIC PB 9592.

⁴⁰⁰⁴ Met dank voor deze informatie aan mr. R.A.L. Severijns die onderzoek naar deze organisatievorm heeft gedaan, Severijns 1990; Severijns 1991; Severijns 1993; Brabants Dagblad 22-1-2005, blz. 13.

⁴⁰⁰⁵ BHIC AR 1532. Wanneer precies overgang van schutter naar veldwachter plaatsvond is niet duidelijk. In 1838 in Budel in elk geval sprake van een veldwachter, AR 1451 31-5-1838. Gemeentewet 1851, art 191, veldwachters.

⁴⁰⁰⁶ Spierings 1982a; Cornelissen 1985.

3.3 Regelgeving en geschillen

3.3.1 Inleiding regelgeving

In dit onderdeel wordt aandacht besteed aan de lokale regelgeving, de keuren en de costumen en aan de relevante regelgeving door de centrale overheid, de landsheer en zijn organen.

Collectief benutte voorzieningen hebben bij een toenemend gebruik ook een toenemend beheer nodig. De ervaring leert dat iedere gebruiker het korte termijn rendement tracht te optimaliseren tegen een zo laag mogelijke inspanning. Daar de collectieve voorzieningen in de regel beperkt zijn, zal een toenemend ongecontroleerd gebruik ten slotte leiden tot het einde van de voorziening.⁴⁰⁰⁷ Afspraken, regelgeving en organisatie moeten dit laatste verhinderen.

Het gaat te ver om hier een diepgaande materiële analyse van de lokale regelgeving te maken. Dat zou vele honderden pagina's tekst vergen. Voor een beter begrip zouden ook de aangrenzende gebieden meegenomen moeten worden.⁴⁰⁰⁸ De inhoud van de keuren wordt vooral in hoofdstuk 1 aangehaald om het gebruik van de gemene gronden voor het voetlicht te brengen.

Ook bij de centrale regelgeving doet zich de vraag voor welke gegevens hier gepresenteerd dienen te worden. Buiten een meer algemene discussie over de kwaliteiten en de kenmerken waaraan deze regelgeving zou moeten voldoen om als wetgeving aangemerkt te moeten worden,⁴⁰⁰⁹ speelt ook hier het ruimteprobleem. De uitgiftebrieven etc. worden in het kort in een bijlage beschreven.⁴⁰¹⁰ Hier komt vooral aan de orde de generieke regelgeving, die alle ingezetenen of direct onder de landsheer vallende ingezetenen in de Meierij van Den Bosch raakt, dan wel ordonnanties aan dienaren van de hertog die een min of meer algemene opdracht inhouden. Overigens zijn meer algemene bepalingen ook te vinden in de uitgiftebrieven, met name waar het gaat om de boetes (veelal standaard 5 s.) en de belofte c.q. de opdracht van de hertog aan zijn officieren om de verkrijgers van de gemene grond in hun rechten tegenover derden te handhaven.

De regelgeving is in de loop der eeuwen steeds verder toegenomen. Was er eerst sprake van een min of meer gelijkmatige toename, vanaf het einde van de 18de eeuw is de curve stijl omhoog gegaan. Dat maakt het ondoenlijk om binnen de hier gestelde kaders aan alle wetten en verordeningen aandacht te blijven besteden. Daarom wordt vanaf de 19de eeuw slechts nog de meest relevante regelgeving gevolgd.

3.3.2 Wet en regelgeving over en rondom de gemene gronden

3.3.2.1 Leuvense periode (12de eeuw-1406)

3.3.2.1.1 Lokale regelgeving

Coopmans heeft in 1987 een verband gelegd tussen de uitgiften van gemene gronden en de bevoegdheid van gemeenschappen om plaatselijke regelgeving uit te vaardigen. Hij stelde: *“Een centrale plaats onder de hertogelijke ‘regelingen’ namen in de talloze brieven waarbij gemene gronden werden uitgegeven. Hierdoor ontstonden de zogenaamde ‘gemeynten’. Deze brieven zijn zo belangrijk omdat de landsheren niet alleen in heerlijkheids- en vrijheidbrieven maar juist ook in deze charters keurbevoegdheid verleenden. Zodoende konden de lokale gemeenschappen ertoe overgaan - in samenwerking met de hertogelijke vertegenwoordiger- eigen willekeuren of keuren te mogen maken”*.⁴⁰¹¹ Bij dit citaat moeten twee opmerkingen gemaakt worden. Op de eerste plaats zijn de gemeynten niet ontstaan door de uitgiftebrieven. Zoals Coopmans zelf ook vaststelt,⁴⁰¹² vond de rechtsverlening in eerste instantie zonder schriftelijke vastlegging plaats. De schriftelijke vastlegging van de rechten op de gemene gronden zal veelal de bevestiging van bestaand gemeenschappelijk gebruik en vooral de vastlegging van het exclusieve gebruiksrecht geweest zijn. Op de tweede plaats wordt in slechts een beperkt aantal uitgiftebrieven de bevoegdheid genoemd om - al dan niet *“by advise van den rentmeester”*⁴⁰¹³ of *“mediante nostro officiato*

⁴⁰⁰⁷ Ostrom 1990, passim, in het bijzonder blz. 2-6.

⁴⁰⁰⁸ Zowel naar het westen als naar het oosten als naar het zuiden. Zie voor het aangrenzende gebied in het zuiden het materiaal dat Moeskop verzameld heeft, Moeskop 1985. Voor het graafschap Loon is er een korte analyse van Behets, Behets 1965.

⁴⁰⁰⁹ Vergelijk Mund 1998, blz. 147-152.

⁴⁰¹⁰ Bijlage rechtsverleningen.

⁴⁰¹¹ Coopmans 1987, blz. 141.

⁴⁰¹² Coopmans 1987, blz. 142.

⁴⁰¹³ ARAB RK 5287 1-10-1472-30-9-1473.

*seu iusticiario*⁴⁰¹⁴ - om keuren of ordonnantiën uit te vaardigen. Van de 13 gevallen die Coopmans noemt,⁴⁰¹⁵ gaat het bovendien nog in 3 gevallen (Aarle, Beek en Rixtel, Erp en Veghel) om bijzondere regelgeving naar aanleiding van incidenten, in één geval om een bevestiging van een oudere oorkonde die ook op dit lijstje van 13 staat en 4 ervan dateren uit de 15de eeuw en staan niet direct in relatie met de uitgifte op zich.⁴⁰¹⁶ Dit laatste is van belang omdat er andere bronnen zijn die de praktijk weergeven, dat dorpen keuren maakten zonder daartoe door middel van een expliciet hertogelijk privilege gemachtigd te zijn of uit de periode voordat er complete keuren overgeleverd zijn. Het gaat hier om de rekeningen van schouten en rentmeesters waarin de geïnde boetes en de aangegane composities staan aangetekend.⁴⁰¹⁷ Voor de volgende plaatsen worden in de 14de en 15de eeuwse bronnen vergripen tegen keuren aldaar geldend genoemd (zonder dat het om rechterlijke “willekoeren”⁴⁰¹⁸ gaat), voordat er sprake is van de verlening van keurbevoegdheid door hertog of zonder een expliciet privilege⁴⁰¹⁹ daartoe bekend is: Bakel, Berchem, Bladel en Reusel, Casteren en Hoogeloon, Deurne, Drunen, Eersel, Gestel, Haren, Hilvarenbeek, Hoge en Lage Mierde, Lierop, Lieshout, Lith, Lommel, Maren, Nistelrode, Nuenen, Oerle, Oisterwijk, Oost- en Middelbeers, Riethoven, Schijndel, Someren, Son en Breugel, Tongelre, Veldhoven, Vessem, Vlierden, Wetten en Zeelst. In een recent artikel over Waalwijk en Drunen heeft Coopmans dit ook voor Drunen geconstateerd.⁴⁰²⁰ Daarom moet worden aangenomen dat uitgiftebrieven ook in dit opzicht niet zo zeer nieuw recht schiepen, maar veelal een bestaande praktijk bevestigden en die door middel van de brief ook consolideerden en sanctioneerden.⁴⁰²¹ De volwassenheid⁴⁰²² van de oudste materiële dorpskeurbepalingen, namelijk die van Esch van 1315, is ook wat dat betreft veelzeggend:

*“ende is soodanighe overeencomenghe tusschen de voorsyde nabueren geordonneert van een ygelyck hender huysse niet meer als met eene sayssse sal moghen heyde meyden ende tselve voor den tyt van dyaer van den feestdach van den heyiligen ste Marten bisschop in den winter tot den feestdach van Pincxteren altyt eerstvolgende toe aen haer sal worden toegestaen torven, daer niemant van hen in deselve wildernissen sal mogen torven stecken, om buyten hare prochgie te vercopen, maer tot hen eygen gebruyck....”*⁴⁰²³

Ook hier mag worden aangenomen dat het hier de bedoeling was de lokale regelgeving te sanctioneren.

De keurbevoegdheid van de gemene gronden zal haar oorsprong vinden in afspraken tussen inwoners die gemaakt zijn in de tijd dat de meesten nog grondhorige bewoners van de domeinen waren. Dat deze groep niet helemaal zonder rechten was, blijkt wel uit de overkomst van de hertog met de abdis van St. Wadru inzake Herentals waarbij ten aanzien van de gebruikers van het bos werd bepaald: *“salvo et retento hominibus eiusdem territorii alio nemore solito ad eorum usus necessarios: latende aan de ‘mannen’ van gezegde territorium een ander woud voor hun noodwendigheden”*⁴⁰²⁴. Het gaat hier nog om een soort natuurlijk recht, maar het kon veel verder gaan. Künzel geeft voorbeelden van zich politiek organiserende horigen in Sint Truiden.⁴⁰²⁵ Omdat de afspraken gehandhaafd dienden te worden en ook de heer een belang had, zal ook de vertegenwoordiger van de heer, de villicus of meier van het domein, bij die afspraken betrokken zijn. Overigens wijst ook het voorkomen van Dietse termen als “scutten” en “scutter”, zowel zelfstandig alsmede als synoniem voor “forestarius”, in de uitgiftebrieven op een oudere onderliggende regulering.⁴⁰²⁶ Het feit dat de gemeenschappen er in slaagden de hoge kosten van de voorlijven van de uitgiften te betalen en deze onderling te verdelen, wijst eveneens op een bestaande en een tenminste enigszins geconsolideerde zelfstandige organisatie en administratie.⁴⁰²⁷ Daarnaast zijn er nog andere aanwijzingen dat er voor de uitgifte van de gemene gronden en deels ten tijde van de horige verhoudingen

⁴⁰¹⁴ Camps 1979, blz. 716-719, nr. 596 22-8-1300.

⁴⁰¹⁵ Coopmans 1987, blz. 147-148.

⁴⁰¹⁶ Aan dit lijstje kunnen eventueel nog worden toegevoegd Nuland 1299, Camps 1979, blz. 701-703, nr. 582 11-11-1299, en St. Oedenrode met een apart statuut uit 1340, Asseldonk 2002, bijlage 7.

⁴⁰¹⁷ Voor overeenkomsten tussen keuren en rollen zie Ault 1972 passim en Behets 1965, blz. 161-162. De boetes of composities vormen de financiële afspiegeling van de vervolging.

⁴⁰¹⁸ Willekeur wordt zowel voor regelgeving als voor een individuele rechterlijke uitspraak gebruikt. Het verschil is soms lastig te zien. Voor zover hier willekeuren geciteerd zijn, gaat het om overtredingen van regelgeving en niet om het niet nakomen van rechterlijke uitspraken.

⁴⁰¹⁹ Karel Leenders merkte hier terecht bij op dat in West-Brabant, waar (bijna) geen gemeentecharters verleend zijn, wel dorpskeuren met bepalingen over de gemene gronden voorkomen.

⁴⁰²⁰ Coopmans 2002, blz. 16.

⁴⁰²¹ Zie ook Vangheluwe 2009, blz. 235 j° blz. 77.

⁴⁰²² Met volwassenheid bedoel ik hier de detaillering, de verfijning. Zie wat betreft de ontwikkeling of de volwassenheid van keuren het voorbeeld van Orten uit de 17de eeuw, dat hieronder volgt.

⁴⁰²³ Enklaar 1941, blz. 101-103, nr. 55 23-6-1315.

⁴⁰²⁴ Devillers 1899, dl. 1, blz. 139-140; Prims 1947.

⁴⁰²⁵ Künzel 1996, blz. 134-147.

⁴⁰²⁶ Vera 1996, blz. 214.

⁴⁰²⁷ Vera 1993, blz. 174-175; zie ook hoofdstuk 2 inzake de voorlijven.

al een sociaal-economisch systeem functioneerde ten aanzien van de gemene gronden. Men denke daarbij aan de vermeldingen van gemene gronden te Lieshout, Heeswijk en Drunen voordat zij door de hertogen uitgegeven waren,⁴⁰²⁸ en het verwijzen naar ongeschreven recht door Esch.⁴⁰²⁹

Voor zover ze die uit bedrijfseconomische overwegingen al niet hadden, zullen de horigen in de eerste helft van de 13de eeuw toen een einde van de grondhorigheid in zicht kwam - zowel door de economische ontwikkelingen, het groeien van de steden en algehele demografische groei, het stichten van de vrijheden, het ontwikkelen van nieuwe juridische instrumenten als tijdpacht, etc. - een onderhandelingspositie hebben ontwikkeld, waarbij zij - al dan niet met instemming van de vertegenwoordiger van de grondheer - omgangs- en beheersregels voor hun leefomgeving hebben ontwikkeld, die eventueel door de vertegenwoordiger van de heer of, indien het grensoverschrijdend was, door de opkomende landsheerlijkheid, werden gehandhaafd.

Deze keurbevoegdheid zal in de meeste plaatsen zo vanzelfsprekend geweest zijn, dat men enerzijds niet op het idee kwam om die door de hertog te laten bevestigen, terwijl anderzijds de hertogelijke vertegenwoordigers ook zonder bevestiging meewerkten aan de uitvoering van de door middel van de keuren opgelegde boeten.

De totstandkoming van de keuren was net zo casuïstisch als alles rondom de gemene gronden. Soms kwamen ze tot stand met medewerking van de heer of zijn vertegenwoordiger, de schout, soms door de gezworenen, soms door schepenen, gezworenen en andere dorpsbestuurders gezamenlijk.⁴⁰³⁰

De bepalingen van de keuren beperkten zich niet tot de gemeeyntes. Al in de 14de eeuw worden bier- en broodkeuren genoemd. Maar het merendeel van de breuken die in rentmeesters en schoutenrekening voorkomen betreffen de gemene gronden.⁴⁰³¹ Daaruit wordt duidelijk dat al in de 14de eeuw in veel plaatsen een strak gebruiksregime gold. Gebruikers van de gemene gronden werden zowel beperkt in hoeveelheden te halen heide en turf als in het tijdstip waarop of de periode waarin zij mochten turven en heide maaïen. Andere gebruiksovertredingen, zoals het houden van “*ruydige*” (zieke) schapen of het uitvoeren van turf buiten het dorp, komen ook al vroeg regelmatig voor. Deze keuren blijven in gewijzigde en aangevulde vorm tot aan het begin van de 19de eeuw bestaan. In de 19de eeuw wordt de keurbevoegdheid centraal geformaliseerd. Dit komt hierna nog aan de orde.

Tijdens de waarheden⁴⁰³² zullen de regels in herinnering gebracht zijn, zoals dat ook tijdens de gebruikelijke jaargedingen van schepenbank werd gedaan. Daar was dan ook gelegenheid om gezamenlijk de regels te wijzigen of er nieuwe aan toe te voegen. Later - in de 18de eeuw - lijkt de regelgeving betreffende de gemene gronden meer de zaak van een beperkt aantal inwoners - het dorpsbestuur - te zijn geworden.⁴⁰³³

3.3.2.1.2 Centrale regelgeving

De hertogelijke regelgeving ten tijde van het huis Leuven bestond vooral uit individuele rechtsverleningen aan steden, vrijheden, andere gemeenschappen en particulieren. Waar het om meer collectieve regelgeving ging, waren dat vooral hertogelijke concessies in moeilijke tijden, zoals de testamenten van Hendrik II en Hendrik III, het charter van 24 maart 1293,⁴⁰³⁴ de bekende charters afgedwongen door de opkomende Staten van Brabant, zoals dat van Kortenberg, de Vlaamse en Waalse charters en ten slotte de Blijde Inkomste van Wenceslaus en Johanna in 1356.

Het privilege van 15 juni 1384 door hertogin Johanna aan Den Bosch en de Meierij verleend, zal niet zo zeer zijn afgedwongen, als wel betaald zijn.⁴⁰³⁵ Doordat het geldig was voor het gehele kwartier van Den Bosch (Meierij), ging het verder dan de oudere rechtsverleningen aan individuele gemeenschappen. Het onderwerp van de rechtsverlening, namelijk de verkrijgende verjaring na “*dertig jare ende dage*” raakt het

⁴⁰²⁸ Asseldonk 2002, blz. 162; Camps 1979, blz. 297-288, nr. 207 1244; zie ook Vangheluwe 2009, blz. 236.

⁴⁰²⁹ Asseldonk 2002, blz. 162.

⁴⁰³⁰ Coopmans 1987, blz. 148-149; Behets 1965, blz. 150.

⁴⁰³¹ Coopmans heeft van de keuren uit een aantal plaatsen in Peelland en Kempenland en Oisterwijk van de 16de tot het begin van de 18de eeuw het percentage aan de gemeeynt gerelateerde bepalingen berekend. Dat bedroeg tussen de 20% en 85%, Coopmans 1987, blz. 150-152.

⁴⁰³² Zie hierna.

⁴⁰³³ RHCE AA Eersel 5, f. 112v. 7-5-1773; AA Eersel 8, f. 136 31-3-1798; RHCE AA Hooge- en Lagemierde en Hulsel 2, f. 52 1-6-1786; RAT AA Moergestel 11, f. 92 29-7-1772; etc.; meer in het algemeen Spoor 1994; zie ook Moor 2002, blz. 134.

⁴⁰³⁴ Camps 1979, blz. 594-597, nr. 491.

⁴⁰³⁵ Gedrukt onder andere in Costuymen ende usancien van de hoofstad ‘s Hertogenbosch (‘s Hertogenbosch 1758).

onderwerp van deze studie, omdat de hertogin middels de zinsnede “*behoudelic ons onser heerlicheyt ende rechte van onsen leenen*” verkrijgende verjaring voor haar eigen goederen uitsloot. Omdat hier geen sprake is van het verlenen van heerlijke rechten met een beperking van landsheerlijke rechten, kan deze beperking mijns inziens nauwelijks anders dan aan de grondheerlijke of domaniale rechten gerelateerd worden. Hierboven is overigens al geconstateerd dat Hollandse rechtsgeleerden in de 17de eeuw dit privilege kennelijk niet kenden.⁴⁰³⁶

In het kader van de opdrachten aan de hertogelijke dienaren zijn te zien de aanstelling van Wouter Volcart als ontvanger van de domeinen van Brabant en zijn mandatering van 18 april 1284 om “*wastinas et deserta*” binnen het hertogdom te vervreemden.⁴⁰³⁷

In de op één na⁴⁰³⁸ oudst bewaarde rekening van de rentmeester van de domeinen van Den Bosch (1403-1404) vindt men al iets over de regels inzake de inning van de houtschat: “*van houtscat dair af myn genedige vrouwe terde van dat die coop gedraegt toebehoert* [tussen de regels: *van houte staende in Pedelant*] *alsyt vercopen soude sonder oirlof of te voeren dair af gepoint te hebben* [tussen de regels en in de marge: *ende int ghelike van den houte dat een ondersate wonende in Pedelant eldie coop*], *maer alsy comen te voren om orlof ende pointinge te makene me doet gracie ende neemt dat men gecrigen mach want anders soude die cope achter bliven ende dan en myn genedige vrouwe voirs niet hebben of lange moeten verbeyden*”. De regeling onderkent dus verschillende situaties: als (in dit geval inwoners van het kwartier Peelland) het hout verkopen zonder vooraf de pachter of rentmeester te waarschuwen en met hem te accorderen, betaalt men een derde van de waarde van het hout. Dat is ook het geval bij hout dat elders gekocht wordt. Gaat het echter om hout uit Peelland en waarschuwt men vóór de verkoop de vertegenwoordiger van de hertog, dan is over de afdracht te onderhandelen.⁴⁰³⁹ Later kregen de verschillende gemeenschappen met het recht van voorpoting ook verschillende tarieven voor de houtschat opgelegd.

3.3.2.2 Bourgondische periode (1406-1477)⁴⁰⁴⁰

Philips de Goede gaf op 7 mei 1462 aan zijn rentmeester van de domeinen in de Meierij van Den Bosch de volgende opdracht:

“*dat gy overal in uwen voors. ambachte en bedrive tot allen gewoonlicken en behoerlicken plaetzen, alsoewel onder de smaele heere als onder ons, sonder middel openbaarlic ten daegen best daertoe dienende, uutroep en gebiedt ofte doet uutroepen en gebieden, dat alle diegeene, die eenige vroenten, heyden, mouren ofte gemeynten in uwen voors. ambachte houdende zyn onder titule van vercrige, dat zy daaraf hebben van ons of onzen voors. voirderen of van onze of hoere officieren, brengen oft seinen in uwen handen tusschen diet ende St. Jansdach Baptista Navitas naestcomende copie of vidimus autenticque van allen hueren brieven ende bescheide, die zy daaraf hebben, ende dat nimandt, wye hy zy, dat en late op te verboren die vroente, heyden, mouren off gemeynten die hy houdende en gebruyckende ..*”.

Philips eiste dus een kopie van de titels van aankomst van de gemene gronden op, niet alleen die van de hertogsdorpen, maar ook die van de beleende heerlijkheden voor zover die tenminste binnen het ambtsgebied van de rentmeester, diens “*ambachte en bedrive*” vielen en waarvan de titel van aankomst kwam van Philips of zijn voorgangers. Heren die zelf de beschikking over hun woeste gronden hadden gehouden, zoals de heer van Heeze en Leende, vielen dus buiten het bereik van deze ordonnantie.⁴⁰⁴¹

Zou dat laatste niet het geval zijn geweest, dan zou Philips geheel invulling hebben gegeven aan de idee dat de landsheer, ongeacht de belangen van lagere heren, per definitie en ex officio eigenaar van de woeste gronden was. Dat is hier dus niet gebeurd. Philips’ actie was echter wel een aanzet tot een dergelijk denkpatroon.

Philips draaide hier als het ware het bestaande rollenpatroon om. Eerder werden op initiatief van de betrokken gemeenschappen gemene gronden onder de specifieke bescherming van de hertog gesteld. Hij zou deze gemeenschappen in hun recht tegenover andere potentiële gebruikers handhaven. De gang van zaken was casuïstisch. De uitgifte van (beter gezegd: vastlegging van exclusieve gebruiksrechten op)

⁴⁰³⁶ Zie hoofdstuk 2 inzake prescriptie.

⁴⁰³⁷ Martens 1943, blz. 21-24, nr. 1 en 2.

⁴⁰³⁸ De oudst bewaarde rekening of tenminste het overzicht dat we als rekening kwalificeren is ingebonden in een cijnsboek uit de periode 1340-1351, ARAB RK 45038, f. 91-96v; Asseldonk 1999.

⁴⁰³⁹ ARAB RK 5232 7-5-1403-6-5-1404.

⁴⁰⁴⁰ Voor een meer algemene analyse van de regelgeving uit de periode van Philips de Goede zie Godding 2006, passim.

⁴⁰⁴¹ Enklaar 1941, blz. 372-372, nr. 181 21-4-1464.

gemene gronden was afhankelijk van de plaatselijke behoefte, zoals de mate van bedreiging van deze gebruiksrechten en de financiële behoeften van de hertog. De bepalingen waren navenant.

Philips was in tegenstelling tot de eerdere hertogen nu de belangrijkste acterende partij. Hij bepaalde de spelregels, die eerder nog in gezamenlijkheid tot stand waren gekomen. De ordonnantie gold voor iedere gemeenschap, waar hij redelijkerwijs zijn gezag kon laten gelden zonder de private rechten van de kleinere heren aan te tasten. De regeling gold niet alleen meer voor - letterlijk- afgepaalde grondgebieden, maar voor de hele Meierij, nogmaals, met uitzondering van de gebieden waar de rentmeester geen gezag had.

De titels van de aankomst moesten - tezamen met een lijst van de ontbrekende plaatsen - door de rentmeester aan de Rekenkamer worden overgebracht, die ze verder zou onderzoeken.

Op 21 april 1464 beval Philips dat de gemeeyntes waarvan geen titels bekend waren of bekend gemaakt waren in "*rastamente*"⁴⁰⁴² waren gelegd. Ze waren in beslag genomen. Dat hield voor degenen die deze gronden van ouds gebruikten in: "*dat zy de voorsch. plaetzen niet en gebruyken met hooren beesten, heyde off gras te maayen, torven of russchen te steecken of anders in eenige manieren*".⁴⁰⁴³ Dat betekende ook dat gronden die gemeen werden gebruikt, maar buiten de toen nog begrensde gebieden vielen, in beeld kwamen voor uitgifte.⁴⁰⁴⁴ En dat gebeurde ook.⁴⁰⁴⁵

Deze actie van Philips, hoewel alleen gericht op zijn directe bereik, dus zijn domeinen, markeert een punt vanaf waar op een andere wijze met die domeinen en mede-actoren daarin, de gebruikers daarvan, werd omgegaan. Het bewijs van het recht om deze goederen te gebruiken lag voortaan bij de Meierijse boeren. De actie is - hoewel beperkt tot de domeinen - een voorbeeld van de centraliserende tendens onder de Bourgondiërs,⁴⁰⁴⁶ die ondersteund werd door het Romeinse recht. Ze is daarmee een indicator voor de voortgang van de receptie daarvan.⁴⁰⁴⁷

In institutioneel opzicht is de regelgeving inzake de Rekenkamer van belang. Deze Rekenkamer werd door Anton van Bourgondië kort na zijn aantreden als hertog van Brabant op 5 juni 1404, naar Bourgondisch voorbeeld ingesteld. Naast controlerende bevoegdheid kreeg de Rekenkamer steeds meer bepalende bevoegdheden op het terrein van de hertogelijke domeinen.⁴⁰⁴⁸ De eerste aanstelling van het bestuur vond plaats op 1 juli 1404.⁴⁰⁴⁹ Op 19 november 1421 kreeg de Rekenkamer een uitgebreide instructie van Jan IV.⁴⁰⁵⁰ Tijdens de regering van Philips de Goede ontving de Rekenkamer nog verschillende malen instructies, ondermeer inzake het tijdig rekening afleggen door de ontvangers der domeinen.⁴⁰⁵¹

Een andere instelling die aan de behoefte aan toezicht op de hertogelijke financiën ontsproot waren de commissies op het stuk van de domeinen en financiën. In eerste instantie waren dat tijdelijke controle opdrachten, maar de instructie van Philips van 21 september 1457 vestigde een permanente commissie, die door Karel de Stoute, ondanks de grondige wijzigingen van de organisatie van de financiën opnieuw - zij het met gewijzigde bevoegdheden - werd aangesteld.⁴⁰⁵²

Voorts moet nog de regelgeving rond de tolkamers genoemd worden. Hoewel voor Den Bosch in tegenstelling tot Brussel⁴⁰⁵³ geen specifieke regelgeving bekend is, mag verwacht worden dat ook Den Bosch tenminste een instructie gekend heeft. Deze was in het midden van de 17de eeuw al niet meer bekend, waarna men zich richtte naar de instructie van de Antwerpse Tolkamer van 1531.⁴⁰⁵⁴

In of omstreeks 1468 vaardigde de Rekenkamer de "*Ordinancie opt verpachten van den houtscat in der meyeryen van Den Bosch in elcke prochie off dingbanck by hair selven alsoe dat best sall moegen dienen*"

⁴⁰⁴² O.a. Ysselt 1920, blz. 33.

⁴⁰⁴³ Enklaar 1941, blz. 372-375, nr. 181 21-4-1464.

⁴⁰⁴⁴ Goddin 2006, blz. 65.

⁴⁰⁴⁵ Enklaar 1941, blz. 170-177, nr. 92 20-1-1466.

⁴⁰⁴⁶ Zie ook Rompaey 1973, blz. 56-57.

⁴⁰⁴⁷ Vergelijk Koschaker 1995, blz. 73, 78, 79, 172, 173, 174, 235, 259.

⁴⁰⁴⁸ Kauch 1933, blz. 330 ev.

⁴⁰⁴⁹ Mund 1998, blz. 160-161.

⁴⁰⁵⁰ Uyttebrouck 1960, blz. 39/249 nr. 132.

⁴⁰⁵¹ Godding 2005, blz. 219-220, nr. 129, blz. 363-364, nr. 228, blz. 602-603, nr. 350.

⁴⁰⁵² Godding 2005, blz. 404, nr. 356, verwijzing naar uitgave in Rompaey 1967, blz. 584-587, nr. XXIX; zie verder Rompaey 1967, blz. 456-470; zie ook Uyttebrouck 1960, pag. 30/240, nr. 100.

⁴⁰⁵³ Godding 2005, blz. 155-156, nr. 71 16-5-1436.

⁴⁰⁵⁴ BHIC LT 43, 27-11-1646; RRG 1, f. 19v. sd.; RRG 33, f. 68v. 9-8-1751; RRG 61.

uit.⁴⁰⁵⁵ Zoals hierboven al gesteld, gingen de bevoegdheden van de Rekenkamer veel verder dan het achteraf controleren van rekeningen.⁴⁰⁵⁶ De ordonnantie beperkte zich niet tot het organiseren van een ordelijke verpachting, maar gaf de pachter uitgebreide bevoegdheden. Ze regelde zijn status als onderrentmeester van de domeinen. De onderrentmeester inde binnen de eenheid van de verpachting (een gerecht, een aantal gerechten of een kwartier) naast de verschuldigde bedragen van de houtschat ook de boetes die op het niet of niet tijdig aangeven van de houtschat stonden. Daarnaast had hij de bevoegdheid om te schutten op de gemene gronden binnen zijn ambtsgebied volgens de lokale regels en mocht hij de boetes innen die volgens de lokale regels op overtredingen ten aanzien van de gemeynt stonden. De pachter liet op instructie van de rentmeester de beken ruimen en de zandverstuivingen bestrijden en hield de schouw op de wegen en stromen en inde ook daarvan de boetes. Hij nam ook de gevonden bijenzwermen aan (voorrecht van de hertogelijke domeinen) en probeerde die om te zetten in een bijdrage aan de hertogelijke schatkist. Daarnaast mocht hij met expliciete toestemming van de rentmeesters waarheden houden. Dit waren gerechtszittingen waarbij alle inwoners (of in elk geval vertegenwoordigers van alle huizen) aanwezig moesten zijn en waarin afgevraagd werd of men kennis had van misbruiken van de gemene gronden, tegen de houtschat, etc. De ordonnantie op de verpachting van de houtschat bleef - met verschillende wijzigingen - in stand tot aan de afschaffing van de hertogelijke houtschat in 1795.

Een voorbeeld van een directe maar toch ook generieke⁴⁰⁵⁷ instructie aan de hertogelijke ambtenaren was de ordonnantie van hertog Anton omstreeks 1407 aan de schouten van Den Bosch en Oisterwijk om de inwoners van Oisterwijk en omliggende dorpen in het gebruik van de gemene gronden te handhaven tegen de heer van Moergestel.⁴⁰⁵⁸

Ten slotte moet hier nog worden vermeld de generieke instructie van 5 januari 1448 van Philips de Goede voor zijn rentmeester van Den Bosch en twee inwoners van die stad. om de Meierij in te trekken en op de plaatsen waar dat nodig is de inwoners aan te zetten om de zandverstuivingen te bestrijden.⁴⁰⁵⁹

3.3.2.3 Habsburgse periode I (1477-1555)

3.3.2.3.1 Centrale regelgeving

Op 1 oktober/6 oktober of november 1520⁴⁰⁶⁰ verbood Karel V geestelijke instellingen nog langer hun tiendheffing uit te breiden. Hoewel het hierbij gaat om tiendheffing over de producten die daarvoor nog niet aan tienden onderhevig waren, was het plakkaat ruim genoeg gesteld om later gebruikt te worden tegen de heffing van novale tienden door de abdij van Tongerlo.⁴⁰⁶¹ De instelling moest op grond van dit plakkaat aantonen, dat ze al meer dan 40 jaar rechten hadden op de novalia. De abdij van Tongerlo slaagde hierin door de 13de eeuwse opdrachten van de novalia over te leggen.⁴⁰⁶²

Een nadere verklaring volgde op 15 september 1530: *“aangaende de tienden van novaalen, en nieuwe gebouwen, waar in beesten opgekweekt zouden worden, als ook nieuwe en téenenmaal te vooren onbekende soorten van vrugten en dieren en het regt van verjaaringe omtrent tiendgeregtigheden”*.⁴⁰⁶³

Dat het plakkaat van 1520 ook andersom geïnterpreteerd kon worden, blijkt uit een uitleg uit 1544, die tot doel had de uitleg dat landen die 40 jaar niet getiend waren, ook niet tiendplichtig waren, tegen te gaan.⁴⁰⁶⁴

De bewijskracht van de cijnsboeken etc. bij gebrek aan schepenbrieven, waarbij de cijns gevestigd was geworden, werd geregeld met een ordonnantie van 10 oktober 1522.⁴⁰⁶⁵ Het verzoek kwam van een

⁴⁰⁵⁵ ARAB RK 5283 1-10-1468-30-9-1469.

⁴⁰⁵⁶ Zie eerder in dit hoofdstuk.

⁴⁰⁵⁷ In de zin dat ze niet aan specifieke personen gericht was en niet op een specifiek incident doelde. Het ging kennelijk om een dreiging in het algemeen, die door de functionarissen dan in dienst bestreden zou moeten worden.

⁴⁰⁵⁸ Mund 1998, blz. 189, nr. 86; Graffart 1976, p. 119 nr. 8382 (conservent la jouissance de leurs moissons et bruyères, et de les protéger contre les agissements du seigneur Henri de la Leck).

⁴⁰⁵⁹ Enklaar 1941, blz. 369-370, nr. 179 5-1-1448.

⁴⁰⁶⁰ Dit plakkaat is in Vlaanderen eerder uitgevaardigd dan in Brabant. Later wordt meestal naar de eerste datum verwezen! Laurent 1898, blz. 23-25 1-10-1520 opmerking: *“le même édit fut promulgué le 6 octobre 1520 dans les duchés de Brabant et de Limbourg”*, blz. 311-313 14-11-1523; Lameere 1902, blz. 51-53 15-9-1530; Anselmo 1648, blz. 92-94, 6-11-1520; Cau 1658, kol. 1582-1585 1-10-1520.

⁴⁰⁶¹ BHIC LT 45 25-1-1686; Camps 1979, blz. 273-274, nr. 194 18-3-1242; Spilbeeck 1888, blz. 493.

⁴⁰⁶² BHIC LT 45 15-6-1686, 30-7-1687, 25-11-1687; RRG 262.

⁴⁰⁶³ Lulius 1795, blz. 871-874 15-9-1530.

⁴⁰⁶⁴ Anselmo 1648, blz. 94-96, 27-6-1544.

⁴⁰⁶⁵ Anselmo 1648, blz. 87-88 *“dat aengaende den voorsz supplianten egheen schepenen brieven en hebben, noch en weten en ghecrijghen, maer behoorlijck doen blijcken van de voorsz heuren oude possessie, by oude chijs-boecke, rollen, registeren, rekeningen ende andere bescheede, ghy ten versuecke der selver supplianten voor gebreeck van betalinghen van der voorsz. achter-stellinghen, renten ende chijsen*

geestelijke instelling, maar het bereik van deze ordonnantie lijkt algemeen te zijn geweest. In elk geval procedeerde de rentmeesters op basis van hun cijnsboeken.

Op 18 juni 1529 gaf Karel V opdracht tot een uitgebreid onderzoek naar misbruiken door de hertogelijke rentmeesters bij de uitgaven van gemene gronden.⁴⁰⁶⁶ Dat deze opdracht geëffectueerd is blijkt uit enkele opgaven van verkopen in de Meierij, waaronder die te Oirschot, in de voorafgaande 30 jaar.⁴⁰⁶⁷ Of dit onderzoek tot sancties heeft geleid is niet bekend. Wel trad bij het begin van het nieuwe boekjaar op 1 oktober 1529 een nieuwe rentmeester aan, maar dat was vanwege het overlijden van zijn voorganger.⁴⁰⁶⁸ Van belang is dit document vooral omdat hierin de gecommitteerde op het stuk van de domeinen en financiën en die van de Rekenkamer de bevoegdheid kregen om over het uitgeven van de gronden te beschikken.⁴⁰⁶⁹

Eerder, namelijk in 1512, hadden de keizer en aartshertog Karel (de latere Karel V) al Jan van der Eycken aangesteld als controleur generaal over de officieren en rentmeesters van Brabant, Limburg en Lande van Overmaze, *“overmits sekere clachten .. hier voortyden gedaen van sekeren bedrogen, corrupcien, exactien, abuysen, mesdienen ende neggligencien, die welcke eenige van syn ende synre vassallen ende ondersaeten, officieren also wel van justicien, van ontfanghe en anderen in onsen hertochdomme van Brabant, Lymborch ende den anderen onsen landen Over-Maze, onder ‘t scheyn ende ‘t decsele van der macht ende commissien die sy van hem en van hen hadden, gedaen ende geperpetreert hadden in ‘t stuck ende exerceren van heuren voorscreven officien in veele ende diversche manieren, ende oick zyne voorscreven officieren in heuren rekeningen verswegen hadden diversche keuren, breuken, chynsen, renten, opcommingen ende vervallen ....”*⁴⁰⁷⁰ Deze misbruiken zouden ten tijde van de regering van Philips de Schone hebben plaatsgevonden. Over het effect van deze aanstelling is mij niets bekend.⁴⁰⁷¹

Ondanks of wellicht dankzij het belang van zijn ambt waren de instructies in de commissiebrief van de rentmeesters heel globaal, zoals blijkt uit deze voor Cornelis Dichier uit 1503: *“setten make en de ordineren mids desen onsen brieve onsen rentmeester generael van der stadt ende quartiere van Den Bossche met hueren toebehoeren totten wedden rechten baten prouffiten ende emolumenten dair toe behoerende ende die men gewoonlic es dair af te hebbene hem gevende volcomen macht ende sunderling bevel tselve rentmeestersambachte mit allen synen toebehoerten in watermoelen, huysen, chynsen, thienden, tollen, pachten in coerene in gelde in hoenderen in vroenten in gemeynten ende in allen auden rechten opcommigen ende vervallen dair toe behoirende wel ende getruwelic regeren onsen recht hoocheit ende heerlicheit dair inne te verwaeren onsen mannen van leene eygenoeten ende regenoten te manen een yegelic dies begeert den voirs rentmeestersambachte aengaende recht vonnisse ende bescheyt ende voerts alle andere saken te doen die een goet ende getrouwe rentmeester van Den Bossche ende den quartiere van den Bossche doen mach ende sculdich es te doene alsoe lange ons sal gelieven.. rekeningen en bewys te doen... borgen te stellen .. schouten en schepenen moete hem .. behulpich bystentich onderdanich ende bereet zyn”*⁴⁰⁷² De rentmeesters werden daarnaast uiteraard gevoed met de instructies van die van de domeinen en financiën en van de Rekenkamer en vóór 1500 die van de ontvanger generaal van Brabant. Deze instellingen kregen zelf eind jaren ‘30, begin jaren ‘40 van de 16de eeuw ook regels, zoals de *“Ordonnance et instruction de l’empereur pour les chefs, trésorier général et commis des domaines et finances, et pour l’administration desdites finances”* van 12 oktober 1540 en de *“Ordonnance impériale pour la chambre des comptes de Brabant”* van 29 augustus 1541.⁴⁰⁷³

Hoewel de gemene gronden en de gemene wegen vaak letterlijk naast elkaar lagen of met elkaar vermengd waren, zijn ze niet volledig gelijk te stellen. Dat laat zich het eenvoudigst constateren, als we stellen dat de groep gerechtigden om gebruik te maken van de wegen in beginsel iedereen omvatte, terwijl het gebruik van de gemene gronden tot een min of meer gesloten groep beperkt was. Omdat de wegen fysiek aan de

---

procederen, ende voore u doet ende laet procederen, teghen de debiteuren, ende op de goederen ende panden daer voore verbonden, op ende uyt crachte van der voorsz ouder possessie, chijsn boecken, rollen, registeren, rekeninghen ende bescheeden daer af zijnde, hen daer op recht ende iustitie doende”.

⁴⁰⁶⁶ Er is een duidelijke parallel met de rastamenten door Philips de Goede. De akte van 21 april 1464 is opgenomen in het register met het onderzoek naar de uitgaven, ARAB RK 360, f. 280 ev.

⁴⁰⁶⁷ ARAB RK 360, f. 277-278 11/18-5-1530.

⁴⁰⁶⁸ Zie hiervoor in dit hoofdstuk.

⁴⁰⁶⁹ ARAB RK 360, f. 270-272; RK 5346 1-10-1528-30-9-1529; RK 5347 1-10-1529-30-9-1530.

⁴⁰⁷⁰ Laurent 1893, blz. 225-229 7-9-1512.

⁴⁰⁷¹ In de inventarissen van de Rekenkamers heb ik geen verantwoording van enige activiteit in deze gevonden.

⁴⁰⁷² ARAB RK 5320 4-2-1503-30-9-1504.

⁴⁰⁷³ Lameer 1907, blz. 130-132 27-6-1539, 243-253 12-10-1540, 310-319 29-8-1541, 415-416 21-12-1542.

gemene gronden grensden, waren de beheersregels van de wegen wel van belang voor de gebruikers van de gemene gronden. Zowel de centrale als de lokale overheid vaardigden regels uit voor het beheer van de wegen en andere verkeersruimten zoals de dorpspleinen. Ten tijde van de Habsburgers zijn van 1508, 1509, 1510 en 1527 ordonnanties bekend die tot doel hadden de wegen in goede staat te brengen en te houden. De ordonnantie van 1510 geeft onder andere de verplichte breedte van de verschillende typen wegen. Dit soort bepalingen zou met enige regelmaat tot in de 18de eeuw herhaald worden. In 1509 werd Jan van der Eycken tot “weechmeester generael” aangesteld om de wegen te inspecteren en daar waar nodig te laten repareren.⁴⁰⁷⁴

Een ordonnantie uit 1514 regelde o.a. de gemene stoppelweide:

*“Item, dat insgelycxs niemant en sal moegen op eenich velt, aldaer binnen den jaere graen gewassen of gestaen heeft, eenighe beesten dryven, hueden, noch oyck eenighe van synen beesten laten gaen, voer ende aleer ‘t graen eenen dach van dyen velde al ewech gedaen sy geweest, op de pene van telcker reysen daeraen te verbueren eenen Philippus gulden”.*⁴⁰⁷⁵

Op 20 september 1536 werd er een instructie voor de vorsters, wellicht het treffendst te omschrijven als een combinatie van een lokale deurwaarder en een politieagent, uitgevaardigd, die o.a. het belang van de hertogelijke domeinen in de heerlijkheden van de lokale heren moesten bewaken en die mede ondergeschikt waren aan de rentmeesters van de domeinen.⁴⁰⁷⁶

Ook in rechtsverleningen aan een individuele plaats kon regelgeving voorkomen, zoals bijvoorbeeld in 1553 ten behoeve van Esch, waar het houden van ganzen op de gemeynt verboden werd.⁴⁰⁷⁷

3.3.2.3.2 Regionale regelgeving

Artikel 8 van de “Raminge” tussen de stad en de Meierei van ‘s Bosch op 25 augustus 1495 gedaan, bepaalde “dat men van nu voirtaen nyet vorder manen oft heysschen en sall van afterstellen, pachten off chynssen, dan allene van drie jaren”. De rentmeester van de hertogelijke domeinen was geen partij bij deze overeenkomst, maar wel onder andere de rentmeester van de heer van Helmond, zodat ze ook voor de Helmondse gewincijnzen zal hebben gegolden. De meeste artikelen van deze Raminge, waaronder artikel 8, werden op 29 augustus 1506 door Philips de Schone bevestigd.⁴⁰⁷⁸

3.3.2.3.3 Plaatselijke regelgeving

Uit deze periode dateren de oudst overgeleverde lokale registraties van plaatselijke regelgeving. In Oirschot werden in 1489 enkele keuren in het schepenregister geregistreerd⁴⁰⁷⁹ en in Oisterwijk werden 2 keuren vastgelegd in 1509.⁴⁰⁸⁰ Vught verzocht de vorst in 1484 om haar keuren te bevestigen,⁴⁰⁸¹ dit om deze regels beter te kunnen handhaven.

3.3.2.4 De Habsburgse periode II (1555-1648)

3.3.2.4.1 Centrale regelgeving

Het zogenaamde Spaanse overheidsbankroet van circa 1555 leidde ertoe dat de grondgewincijnzen afkoopbaar werden gesteld.⁴⁰⁸² Onder andere de Bossche armenzorg, de tafel van de H. Geest, maakte daar gebruik van om circa 80% van haar hertogelijke cijnsverplichtingen af te lossen.⁴⁰⁸³ Na de toestemming van de Staten-Generaal van 4 juni 1557 om onder andere delen van de domeinen te vervreemden of te verpanden, gaf Philips II op 21 augustus 1560 volmacht aan Margareta van Parma en aan de Raad van Financiën tot het verkopen of verbinden van delen van de domeinen.⁴⁰⁸⁴ Daarna volgden er verschillende uitvoeringsresoluties en -instructies.⁴⁰⁸⁵

⁴⁰⁷⁴ Laurent 1893, blz. 56-57 24-9-1508, blz. 109-111 24-9-1509, blz. 132-134 24-4-1510; Laurent 1898 blz. 450-451 8-5-1527.

⁴⁰⁷⁵ Laurent 1893, blz. 293-294 10-7-1514. Deze werd herhaald in 1537 (Lameere 1907, blz. 37-38 23-6-1537).

⁴⁰⁷⁶ ARAB RK 294, f. 129 20-9-1536.

⁴⁰⁷⁷ Asseldonk 2002, blz. 185.

⁴⁰⁷⁸ Costuymen 1758.

⁴⁰⁷⁹ RHCE RA Oirschot 125a, f. 38 1489.

⁴⁰⁸⁰ RAT AA Oisterwijk 1390-1921 108a.

⁴⁰⁸¹ ARAB RK 633, f. 71-72 14-6-1484.

⁴⁰⁸² Zie ook hoofdstuk 2 inzake het aflossen van cijnsen.

⁴⁰⁸³ SADB HG 429, 430. De cijnsverplichting ging van 12.17 ½ - naar 2.10.1 ½ per jaar.

⁴⁰⁸⁴ Terlinden 1957, blz. 515-518 nr. 235 21-8-1559.

⁴⁰⁸⁵ ARAB KR 6407 7-2-1564 (1565 ns), verwijzing naar resolutie 18-10-1564, verwijzing naar toestemming Staten-Generaal 4-6-1557 aan koning om voor 600.000 gulden aan domaniale goederen te verpanden, verwijzing naar eerdere instructie 30-7-1562; KR 6674, ls. 27-1-1562, verwijzing naar instructie 29-11-1560; zie ook Heurn 1776a, dl. 2 blz. 4.

Hierboven is al verhaald dat rentmeester Simon Fierlants op 7 oktober 1583 van de Rekenkamer - bij provisie tot de koning anders zou beslissen - de niet inbare vorderingen, waaronder de cijnzen, in uitgave mocht brengen, totdat hij het geld alsnog zou kunnen innen na het terugkomen van de schuldenaren.⁴⁰⁸⁶ Dit was in feite een praktische uitwerking van het plakkaat van 13 januari 1583 *“aengaende de voldoeninghe, moderatie ende quyttscheldinghe van chysen, renten, pachten ende andere ghelijcke schulden, op landen ende erffelijckheden, deur dese teghenwoordighe troubelen gheruineert, bedorven of anderssints onghelabeurt ghebleven zijnde”*.⁴⁰⁸⁷ Onder dit plakkaat waren - contrecœur: *“hoe wel in ‘t regardt van de heerlijcke cijnsen, arretementen, erff-pachten oft andere ghelijcke fonciere lasten, men soude willen sustineren, niet tegenstaende verwoestinghe ende dagelijckse scaden den landen overcommende, dat daer van egheen remissie oft quijtscheldinghe en behoorde te gheschieden, soo hebben wy nochtans gheordineert ende ordineren overmidts redenen voors. dat als de selve fonciere lasten...”* - ook de domaniale cijnzen begrepen.⁴⁰⁸⁸ De regeling hield onder andere in dat de schuldeiser goederen van de schuldenaar in exploitatie kon nemen, totdat de schulden afgelost waren. Dat was uiteraard geen oplossing voor de rentmeester. Het plakkaat kende echter ook de mogelijkheid tot uitstel: *“sullen moghen eenighe tamelijcke moderatie doen, ‘t zy van atterminatie, oft oock van eenighe quijtscheldinghe op de jaeren datmen van de voorsz. goederen niet ontfanghen noch gheprouffitteert en sal hebben”* en daar heeft Fierlants gebruik van gemaakt. De achterstanden werden nauwkeurig bijgehouden en vanaf het einde van de jaren ‘90 van de 16de eeuw nog gedurende tientallen jaren - stukje bij beetje - geïnd.

Opmerkelijk is nog het octrooi waartoe Philips II zich in 1577 liet verleiden. In dat jaar meldden Pauwels de Witte en consorten aan de vorst *“dat tot hunder kennisse is gecomen zekere quantiteyt van goeden ende gronden van erven”* in Brabant en en land van Overmaze, waarvan de koning *“tot noch toe egeen proffyt getrocken en hebben, overmidts deselve gronden van erven geestimeert zyn geweest (dwelck dat jammer is) van gheender weerden”*. De Witte c.s. zouden de koning graag van dienst zijn om daar verandering in te brengen:

“ons [de koning, HV] begerende dienste te doene soude te vreden zyn ons te ontdecken ende te verclaeren dye situatie vanden selven mitsgaders dye middelen om deselve tot labeur ende proffys te brengen”.

Zij verlangden daar uiteraard wel een tegenprestatie voor:

“in recompence ende consideratie vanden grooten moeyten ende costen by hen gehadt ende geleden, zoo om te ontdecken ende kennisse te crygen van de voirs. gronden van erffven als om te vinden dye maniere ende inventie om deselve te brengen tot labeur en proffyt”.

De ondernemers wilden daarvoor de eigendom van tweederde van alle gronden, die zij met succes zouden ontginnen:

“hen supplianten daeraff gratie te doene ende te verleenen van den twee derdendeelen van allen den gronden van erfven, dye zy by haere conste, vernufttheyt ende diligentie tot labeur ende proffyt brengen sullen van wat quantiteyt deselve sullen mogen wezen met alsulcken recht ende actie als ons [de koning, HV] daarinne competeert ende toebehoort. Om deselve by hen, heure erffgenamen ende nacomelingen oft recht van hen hebbende te houdene euwelyck ende erffelyck”.

De kosten van de ontwikkeling van het resterende en aan de koning blijvende derde deel zouden zij ook voor hun rekening nemen, alsmede ook de kosten van de processen die voorzien werden.

De koning verleende het octrooi op enigszins gewijzigde voorwaarden, namelijk dat slechts de helft van de eigendom van de ontwikkelde landerijen op de ondernemers overging en dat zij de eerste twee jaar de revenuen van alle ontgonnen gronden zouden genieten.⁴⁰⁸⁹ Dit laatste was ongetwijfeld bedoeld om de heren te stimuleren alle gronden, dus niet alleen hun deel behoorlijk te ontginnen. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat dit octrooi in de Meierij of elders in Brabant geëffectueerd is.

⁴⁰⁸⁶ ARAB RK 5400 1-10-1582-30-9-1583 f. 215v.

⁴⁰⁸⁷ Anselmo 1648, dl. 2. blz. 220-221; aanvulling door Farnese 9-12-1588, Anselmo 1648, dl. 2 blz. 222-223.

⁴⁰⁸⁸ Bezemer leidt uit een andere ordonnantie, nl. die op verzoek van Brussel van 15 december 1583, af dat de heerlijke cijnzen buiten de verzachtings- en kwijtscheldingsregelingen vielen, Bezemer 1889, blz. 150-151.

⁴⁰⁸⁹ ARAB RK 649, f. 32-33v., 13-7-1577. De akte is zowel in het Frans als in het Nederlands ingeschreven, hetgeen onderstreept dat dit octrooi generiek, voor heel Brabant, bedoeld was. Droesen (1927, blz. 57) verwijst, onder aanhaling van Krieger 1830, blz. 115, naar een generiek ontginningsoctrooi van Philips II uit 1572. De uitgave van Krieger telt echter geen 115 pagina's en er is geen andere octrooi gevonden, zodat dit wellicht het door Droesen bedoelde octrooi is.

3.3.2.4.2 Lokale regelgeving⁴⁰⁹⁰

De ontwikkeling van de dorpsregelgeving is voor Orthen, onder de rook van Den Bosch, goed te volgen. Bij het beleg van Den Bosch in 1588 lag het dorp Orthen in het schootsveld. De inwoners waren gevlucht en de opstallen waren geruïneerd.⁴⁰⁹¹ Tot 1608 bleef het oude Orthen onbewoond, maar na de aanvang van het Twaalfjarig Bestand keerden de bewoners terug. Al snel deed zich de behoefte voelen aan afspraken over hoe om te gaan met de gemene gronden. Het eerste reglement dateert van 1609 en is heel eenvoudig van opzet. Het volgende is al van 1610 met een bijstelling in 1614 en wordt op zijn beurt gevolgd door een reglement van 1635. Uitleg van de regels is kennelijk nodig in 1678. Het eerste reglement bevat eigenlijk maar één bepaling over het weiden. In het volgende zijn het er al veel meer. Het aantal scharen en de voorwaarden daarvoor worden vastgesteld en het verbod van weiden van vreemde beesten wordt gespecificeerd. Bij dat laatste wordt de boete aanmerkelijk verhoogd. Ook wordt het verboden schapen en ganzen op de gemeente te brengen. De toon van de reglementen spreekt voor zich.

Dat van 1609 begint zo: *“Alsoe die gemeyne naeburen ende ingesetenen der prochie van Orthen onder t vrijdom deeser stadt geleghen veele jaeren henne huysen ende goederen aldaer (duer de voorleden inlantsche oirloghen) hebben moeten abandonneren ende verlaten waervan sommige van de selven nu seeckeren tyt geleden overmits den tegenwoirdighe Treffve aldaer wederom hebben beginnen huysen te bouwen ende haere residentie met haeren familien ende beesten te nemen. Maer om dat een yegelyck aldaer wederom metter woone comende hem voortaan soude hebben te reguleren zyne beesten ende vee alsoe op syn eyghen te voeden ende onderhouden, dat die geerffde aldaer daer deur gheen en schade en geschiede in haere cooren, weyden ende hoybeemden. Ende omme by goeden tyde daerinne te versien en soe veel mogelyck oirdre gestelt te worden behoiren: soe is onderlinghen by den voors. gemeynen naebueren...”*⁴⁰⁹² In 1614 volgt er al een bijstelling, om iedereen gelijke kansen te geven mogen er gedurende 8 jaar per gezin, arm of rijk, slechts 7 runderen geweid worden.⁴⁰⁹³ Het reglement van 1635 begint echter als volgt: *“Alsoo by experientie nu eenige jaeren herwaerts bevonden is dat sommige van de gequalificeertste naebueren int aencomen van den somer groote meenichte van beesten als perden, runderen ende verckens in andere dorpen incopen ende daermeede de gemeynte beschaeren ende in den grondt afweyden, die sy int uytgaen van den somer wederom vercopen jae sommige ooc onder pretext van coop verscheyde beesten aannemen ende op de gemeynten weyden ende alsoo in effect met het gewasch der gemeynten haer coopmanschap ende handel dryven tot merckelyc achterdeel ongerieff, verdruckinge ende beschaedicheyt van de goedwillige naeburen ende sonderlinge van de schaemele aldaer om daerinne nae behooren ende in equiteit versien te worden soo is op advoy ende welbehagen als voor dienstelyck ende nootsaekelyck bevonden geraempt ende geordonneert te worden dat van nu voortaan nyemant van den naebueren ...”*⁴⁰⁹⁴

In de stukken van 1678 wordt nadere uitleg gezocht van het begrip woonplaats.⁴⁰⁹⁵ De goede bedoelingen van de nieuw startende samenleving werden al snel ingehaald door de werkelijkheid.

Na de reductie van Den Bosch in 1629 werd door beide partijen (Spanjaarden en Staatsen) getwist over de status van de Meierij. Dit leidde tot het over en weer de bevolking gebieden om cijnsen, pachten, etc. te betalen aan de eigen rentmeester, respectievelijk verbieden te betalen aan de vijandelijke rentmeester. Zo werd van zuidelijke zijde op 4 juli 1630 een plakkaat uitgevaardigd om het pachten van de novale tienden van de Staatse rentmeester te verbieden.⁴⁰⁹⁶

3.3.2.5 Generaliteit (1629/1648-1794)

3.3.2.5.1 Centrale regelgeving

In 1648 bij een van zijn eerste optredens op het terrein van octrooiverlening en regelgeving met betrekking tot de gemene gronden, formuleerde de Raad van State zijn standpunt inzake de rechten op deze gronden. Hoewel deze resolutie in eerste instantie alleen voor Stiphout bedoeld was, werd er later nog regelmatig naar verwezen.⁴⁰⁹⁷

De bewoners hebben *“alleenlick het bloot recht van ‘t buytenste ende bovenste gebruick van diere, te weten, om alleenlick te mogen gebruicken ende met weyden der bestialen, torfslaen, meyen van heyden ende vlagen ende andere diergeleycke ordinariisse ende gewoonlicken manieren maer vorder oft andersins niet, sal oock niet vermogende op deselve vroenten ende gemeynten boomen of heesteren te*

⁴⁰⁹⁰ Zie ook Asseldonk 2002, blz. 344-345.

⁴⁰⁹¹ Kappelhof 1997.

⁴⁰⁹² SADB SO 2, maart/april 1609 en 22-3-1610.

⁴⁰⁹³ BHIC LT 158a, f. 218-219v. 6-5-1614.

⁴⁰⁹⁴ SADB SO 5 20-7-1635.

⁴⁰⁹⁵ SADB SO 6 4-4-1678/15-4-1678, 5-5-1678; SO 7 14-4-1678, 7-7-1679.

⁴⁰⁹⁶ Anselmo 1648, dl. 1 blz. 100-101.

⁴⁰⁹⁷ Zie ook Ackersdijk 1832, blz. 119-120.

*pooten ende planten sonder eerst en vooral van de hartogen oft synen rentmeester van de domeynen te hebben verkregen speciale ende besondere octroy...*⁴⁰⁹⁸

De gebruikers van de gronden hadden dus geen eigendomsrecht in onze zin, maar slechts een beperkt gebruiksrecht op de bovenste schil (superficieel gebruiksrecht). Ze mochten er uitmoeren noch bomen planten zonder bijzondere toestemming van de centrale overheid.

In 1661 startte de Staten-Generaal een campagne die enigszins doet denken aan die van Philips de Goede in 1462:

“daer by alle onse Steden / Vryheden / Vasallen / Heerlickheden / Dorpen / Gehuchten / Kercken / ende allen andere inden Lande ende Hertochdomme van Brabant / ressort van desen Staet / die het aengaen mach / ofte eenich recht op onse Regalien / Domeynen / Heerlickheden / Heyden / Vroenten / Broecken / Wildernissen / Moeren / gemeene Wegen / of anders / pretenderen ende besitten / ghelast werden / dat sy aenden Raedt van State der voorsz Vereenighde Nederlanden / om aldaer gheregistreert te werden / soudou hebben over te brengen de originele Octroyen / Brieven / ende Verlyen / die sy / of hare voorsaten / van Ons ofte de successive Hartogen oft Hartoginnen van Brabant inder tijt / eenichsints bekomen ofte verkregen mochten hebben / omme daer by / by uyt-gedruckte texten aen te wysen / ende te doen blijcken / dat haer 't gene sy uyt onse voorsz Regalien / Domeynen / Heerlijckheden / Heyden / Vroenten / Wildernissen / Broecken / Moeren / of anders / besitten ofte oock hier bevoorens vervreemt ofte verhandelt mochten hebben / wel ende te recht by Ons / ofte de Hartogen / of Hartoginnen inder tijt / aen haer verleent ende gegeven is geworden”.

Niet duidelijk is of deze campagne het beoogde effect heeft gehad; er werd tot tenminste twee maal toe uitstel verleend en rastamenten van gemene gronden, zoals door Philips in 1464, werden niet gevonden.⁴⁰⁹⁹

De uitgiften van gemene gronden gingen vanaf 1660 gepaard met maatregelen om het daadwerkelijk ontginnen daarvan te stimuleren. Op 17 november van dat jaar verscheen van de hand van de Raad van State de resolutie: *“Ordre ende vrydom voor de geene die in de Meyerye van ‘s Hertogen-Bosch ongecultiveerde landen tot culture wil brengen”*. Deze regeling bracht onder andere 10 jaar vrijstelling van alle landslasten: verponding, tienden, beden, bezaaide morgens en bij nieuw op te richten huizen ook vrijdom van hoorn- en zoutgelden en van alle dorpslasten. Hierin waren ook richtlijnen voor het uitgeven van percelen, het opmeten en dergelijke opgenomen. De vrijgestelde landerijen moesten na afloop van de vrijstelling nog minimaal 15 jaar bebouwd worden, om aan de voorwaarden te voldoen.⁴¹⁰⁰ In 1718 gaf de Raad van State een interpretatie van de resolutie met betrekking tot de omvang van de percelen die voor de vrijstelling in aanmerking kwamen.⁴¹⁰¹ De resolutie werd op 13 juli 1742 vermeerderd nog eens herhaald.⁴¹⁰² In 1769 drong de Raad van State er op aan dat de ontginningen tijdig gemeld zouden worden, zodat de pachters van de novale tienden beter zouden weten welke landerijen tiendbaar waren en welke niet.⁴¹⁰³ Op 19 mei 1786 bepaalde de raad onder andere dat de vrijstelling voortaan 15 jaren zou duren.⁴¹⁰⁴ Overigens werden in 1662 ook in de Oranjeheerlijkheden baronie van Breda en Land van Cuijk vrijdommen bij ontginningen afgekondigd.⁴¹⁰⁵

Op 23 januari 1658 stelde de Raad van State - na een verzoek van de cijnsgelders in 1653⁴¹⁰⁶ - tijdelijk de mogelijkheid open om cijnzen af te lossen.⁴¹⁰⁷ De raad stelde dat dit op verzoek van de cijnsgelders was, maar er is een opmerkelijke parallel met 100 jaar eerder: in deze jaren werden ook andere domaniale en voormalige geestelijke goederen verkocht om de Staat aan contanten te helpen.⁴¹⁰⁸ De tarieven die bij deze gelegenheid werden gesteld, waren niet gunstig, afhankelijk van de waarde van de cijns waren het de penning 100, 60, 55 en 50.⁴¹⁰⁹ Er werd dan ook niet veel gevolg aan gegeven. Op 4 juni 1661 werd daarom de aflossingstermijn met een jaar verlengd. Degenen die daarna zouden willen aflossen, zouden een derde meer moeten betalen.⁴¹¹⁰ Op 24 mei 1662 werd door dezelfde Raad van State aan de houders van cijnzen,

⁴⁰⁹⁸ BHIC RRG 1, f. 44 20-5-1648.

⁴⁰⁹⁹ BHIC PL 49, 25-7-1661, 57 15-2-1662; CS 1 f. 57; Cau 1664, kolom 2662.

⁴¹⁰⁰ Cau 1664, kolom 2625-2628 17-11-1660; BHIC PL 47.

⁴¹⁰¹ BHIC CS 4, f. 29 25-6-1718.

⁴¹⁰² Scheltus 1770, blz. 1507-1508.

⁴¹⁰³ BHIC CR 403 7-7-1769, f. 369-370; PL 1459.

⁴¹⁰⁴ BHIC PL 1780 19-5-1786.

⁴¹⁰⁵ Cau 1664, kolom 2831-2834.

⁴¹⁰⁶ BHIC CS 1, f. 406 10-6-1653.

⁴¹⁰⁷ BHIC PL 43 23-1-1658.

⁴¹⁰⁸ Ook in Holland werd het aflossen van cijnzen in dat jaar mogelijk. Scheltus 1725, blz. 1004 16-6-1703 met verwijzing naar 27-9-1658.

⁴¹⁰⁹ Cau 1664, kolom 2495-2496.

⁴¹¹⁰ Cau 1664, kolom 2657-2658.

renten, erfpachten en dergelijke in leen gehouden van de Staten-Generaal verboden om lossing van cijnzen en dergelijke toe te staan zonder octrooi van die Staten-Generaal.⁴¹¹¹ Achterliggende idee was uiteraard dat de lenen niet uitgehold mochten worden.

De octrooien van de Raad van State tot uitgifte van ongecultiveerde gronden waren tot het midden van de 18de eeuw wisselend van opzet, indeling en voorwaarden. Met de resolutie van de raad van 12 januari 1750 werd evenwel een zekere standaard gezet:

“en eyndelyk is goedgevonden en verstaan voor het toekomende, dat geen octroyen of permissien tot verkoping van vroenstens of gemeentens by deezen raad zullen worden verleent als onder de volgende conditien

- 1) *dat het octroy alvorens daar van gebruik te maken zal moeten worden geregistreerd ter leen en tolkamer*
- 2) *dat de meeting en affpaling van de te verkoopen perceelen zal moeten gedaan worden door een gezwooren landmeeter ten overstaan van den raad en rentmr gen.l. en leenmannen*
- 3) *dat de verkoops conditien veertien dagen voor de publicatie van de verkoping ten comptoire der domeinen ten fine van approbatie zullen moeten worden gepresenteerd*
- 4) *dat ten behoeve van den lande zullen blyven gereserveerd de novaale tiende, houtschatten, moeren, mineralen en andere regalien*
- 5) *dat van ieder bunder meer of min naar advenant sal moeten worden vergolden een chyns van vier st. en ingeval verstaan wierd, zulkx te zyn een gebuur chyns, dat dezelve door de burgemeesters zal moeten worden opgehaalt en ten comptoire generaal der domeinen betaald, als meede, dat voor die chynsen een behoorlyk verbant ter leen en tolkmaer zal worden gepasseerd*
- 6) *dat na verloop van tien jaaren naar de veste en opdragt de te verkoope perceelen ingevolge haar ed mog resolutie en plaakaat van den 17 nov. 1660 onderhevig zullen zyn aan de verpondingen, novaale tiende, houtschat en andere lasten en impositien, en dat niemant onder dekzel van eenig privilegie, vrydom van den houtschat ten reguarde van zodanige parceelen zal konnen pretenderen.*
- 7) *dat de verkoping zal moeten geschieden publicq naar drie voorgaande sondaagse publicatien*
- 8) *dat dezelve niet zal mogen gedaan worden aan eenige doode handen*
- 9) *dat de officier, schepenen, secretaris of vorster niets zullen mogen pretendeeren voor jura, vacatien of verteeringen*
- 10) *dat den raad en rentmr. generaal de veste en opdragt ter leen en tolkamer zal doen naar dat hem van de betaling der kooppenningen gebleeken zal zyn”*.⁴¹¹²

In een resolutie van Raad van State van 21 februari 1777 werden de kosten van de uitgiften teruggebracht.⁴¹¹³ Op 12-11-1790 kwam de raad met een nieuwe regeling hiervoor.⁴¹¹⁴ Op 16 januari 1769 bepaalde de Raad van State dat de opbrengsten van uitgegeven gronden in gemeenten, waarvan de gemene gronden aan de inwoners waren uitgegeven, ten bate van de dorpskassen zouden komen en dat de opbrengsten van overige gronden in de domeinkas zouden vloeien.⁴¹¹⁵

Omdat de plaatselijke bestuurders niet altijd wilden meewerken aan het afmeten van verkochte percelen of toegewezen gemene gronden en andere daarbij behorende rituelen, vaardigde de Raad van State op 4 september 1752 een resolutie uit, die de weigerachtige autoriteiten een boete in het vooruitzicht stelde.⁴¹¹⁶

In 1786 kwam het tot een belangrijke wijziging in het uitgiftebeleid. Tot dat jaar werd in beginsel alleen toestemming gegeven voor het verkopen van woeste gemeente gronden als de gemeente dringend geld nodig had⁴¹¹⁷ om schulden af te lossen of publieke werken - inclusief het onderhoud van de kerk - te verrichten. Bij resolutie van 19 mei 1786 besloot de Raad van State inzake *“het geen tot meerder refricheering en ter culture brengen van de sterile heyden in de voorsz. Meyery van ‘s Bosch souden behooren werkstellig te worden gemaakt”* en *“onvervankelyk haar ed. mog. deliberatien over alle verzoeken die aan haar in het verkoopen van Generaliteitsgronden ofte het obtineeren van vrydommen en*

⁴¹¹¹ BHIC PL 1058.

⁴¹¹² BHIC LT 60 12-1-1750.

⁴¹¹³ BHIC LT 73 21-2-1777; zie ook LT 68 resolutie Raad van State 30-7-1767.

⁴¹¹⁴ BHIC LT 78 10-8-1790, 12-11-1790.

⁴¹¹⁵ BHIC CS 12 resolutie Raad van State 16-1-1769.

⁴¹¹⁶ BHIC CS 9, f. 175 resolutie Raad van State 4-9-1752.

⁴¹¹⁷ Zo werd Nuenen en Gerwen drie maal een verkoping geweigerd, omdat men alleen de behoefte aan landbouwgrond als argument voor de verkoping aanvoerde. BHIC LT 71, resolutie Raad van State 2-7-1771; LT 72, resolutie Raad van State 6-6-1776. In de tweede helft van de 18^e eeuw werd het beleid wel wat minder strikt: gemeenten mochten eventuele overschotten beleggen (BHIC LT 166 resolutie Raad van State 25-2-1783 ten behoeve Deurne en Liessel). In dezelfde periode nam het aantal concessies van gemene gronden aan particulieren ook toe. Zie bijlage rechtsverleningen.

exemtien tot encouragement van het ter culture brengen van de sterile gronden in de voorsz. Meyery, en waar op ten allen tyde zo veel mogelyk favorabel regard zal worden geslaagen”, de Leen- en Tolkamer van Den Bosch te autoriseren om in het vervolg zelf beslissingen te nemen over het uitgeven van percelen ongecultiveerde grond van maximaal 8 tot 10 lopense (1 $\frac{1}{3}^{\text{de}}$ tot 1 $\frac{2}{3}^{\text{de}}$ ha.) groot. De resolutie hield ook beperking van de overdrachtslasten in en beloofde vrijdom van reële lasten als verpondingen, bedden, bezaaide morgens, houtschatten en tienden en personele lasten als de personele omslag en de gemene middelen indien op dezelfde percelen huizen gebouwd zouden worden. De cijns moest meteen worden afgekocht tegen 17 stuivers per lopense (1/6de ha.). Omdat als cijns per lopense $\frac{1}{2}$ stuiver betaald moest worden, werd deze dus tegen de penning 34 afgekocht. Gronden die niet binnen 3 jaar na de overdracht waren ingegraven, vielen terug aan de gemeeynt waaruit ze genomen waren, zonder enige vergoeding.⁴¹¹⁸

De resolutie werd door de Raad van State op 4 januari 1787 aangevuld met autorisatie voor de Leen- en Tolkamer om aan de regenten van de plaatsen toestemming te verlenen om 8 à 10 morgen (circa 8 à 10 ha.) in percelen van twee, drie of vier lopense (circa $\frac{1}{3}^{\text{de}}$, $\frac{1}{2}$ of $\frac{2}{3}^{\text{de}}$ ha.) onder dezelfde voorwaarden als hierboven te mogen verkopen.⁴¹¹⁹ De Raad van State had hier ongetwijfeld ook een eigen belang: de aanvragen om woeste gronden, ook door particulieren, waren sinds de eerste decennia van de 18^e eeuw flink toegenomen.⁴¹²⁰

Door middel van een volgende resolutie van dit orgaan van 6 maart 1787 werd aan de heren van de heerlijkheden het uitgeven van woeste gronden onder dezelfde fiscale voordelen toegestaan.⁴¹²¹ Vervolgens werd bij resolutie van 15 mei 1787 eveneens door de Raad van State de Leen- en Tolkamer gepermitteerd om aan arme en behoeftige ingezetenen om niet percelen van 3 à 4 lopense (circa $\frac{1}{2}$ tot $\frac{2}{3}^{\text{de}}$ ha.) uit te geven.⁴¹²² Daarna verruimde de Raad op 2 oktober 1787 de lopende vrijdommen van 10 jaar van voor 17 mei 1786 verkochte gronden (voor zover die niet afgelopen waren) naar 15 jaar.⁴¹²³ Ten slotte bevestigde de Raad van State op 10 augustus 1790 de voorgaande resoluties, gaf een aanvulling voor broekland, dat niet tot de steriele gronden werd gerekend, regelde opnieuw de vergoedingen voor de werkzaamheden van de verschillende bij de verkoop en overdracht van inculte gronden betrokken functionarissen en stelde orde op zaken bij de wijze van verkoop, afmeting en afpaling, transport, prijsbepaling etc.⁴¹²⁴ De Leen- en Tolkamer kwam op 10 december 1793 nog met een praktische nadere invulling van de resolutie van 10 augustus 1790.⁴¹²⁵

De vloed aan resoluties gericht op het cultiveren van de woeste gronden toont duidelijk het omgaan van de Raad van State in het beleid inzake het uitgeven van gemene gronden. Immers, 15 tot 20 jaar eerder (1771, 1772 en 1773) werd tot drie maal toe een verzoek van Nuenen om woeste gronden uit te geven afgewezen, omdat daartoe geen financiële noodzaak was.⁴¹²⁶ Hoe voortvarend men nu ook te werk ging, toch was regionaal gezien deze beleidswijziging aan de late kant. In de Zuidelijke Nederlanden waren vanaf de jaren 50 van de 18de eeuw verschillende ordonnanties uitgegeven, die tot doel hadden de woeste gronden te laten ontginnen.⁴¹²⁷ Voor Brabant was dat het bekende decreet van Maria-Theresia van 25 juni 1772, dat onder andere een vrijdom van alle publieke lasten voor dertig jaar en daarna nog eens 30 jaar vrijdom van de helft van alle publieke lasten in het vooruitzicht stelde.⁴¹²⁸ De ordonnantie was tevens een algemeen octrooi voor de gemeenten om de gronden te mogen verkopen en kende verder onder andere dwangmiddelen indien de gemeenten hun gronden niet wilden verkopen.⁴¹²⁹ De publicatie van 2 augustus 1774 door de prins van Oranje, “*als heer en baron van de stad Grave en lande van Cuyk, tot het ter culture brengen van vague, sterile en inculte gronden in de voorsz. lande*”, ging aanmerkelijk minder ver dan die van Maria-Theresia, maar verwees daar wel naar en ging uit van het algemeen nut. Oranje was “*voor zoo verre ons als grond-heer betreft, niet ongeneegen ... om, met postpositie van ons particulier interest daar toe meede te coöpereren, en tot dat einde niet alleen ten behoeve der respectieve gemeentens, of wel der in- en*

⁴¹¹⁸ BHIC PL 1780 19-5-1786.

⁴¹¹⁹ BHIC PL 1797 4-1-1787; PLA (6) 16-1-1787 publicatie.

⁴¹²⁰ Zie bijlage rechtsverleningen.

⁴¹²¹ BHIC PLA 6 6-3-1787, 16-3-1787 publicatie.

⁴¹²² BHIC PL 1808 15-5-1787.

⁴¹²³ BHIC PL 1854 2-10-1786.

⁴¹²⁴ RHCE AA Waalre 29 (w29) 10-8-1790.

⁴¹²⁵ BHIC RRG 366 10-12-1793.

⁴¹²⁶ BHIC LT 71 resolutie Raad van State 2-7-1771; LT 72, resolutie Raad van State 6-6-1776.

⁴¹²⁷ Godding 1987, blz. 201, nr. 33; Dejongh 1999.

⁴¹²⁸ BHIC PLA (5) 25-6-1772.

⁴¹²⁹ Voor het Zuid-Nederlandse beleid en de reacties in een notendop zie Moor 2002, blz. 125-126, zie verder ook Vivier 2002, blz. 159.

opgesetenen van dien, te renuncieren van het aandeel der kooppenningen deeser gronden aan ons voor het gemis van den eygendom derselve anders competerende, maar ook aan de respective kopers te remitteren het gewoone voorlyf, en dus voor ons niets anders te reserveeren dan de gewoonlyke geringe chyns mitsgaders de thiend-geregtigheid".⁴¹³⁰ Een mooi maar leeg gebaar of tenminste grotendeels leeg. De gemene gronden van het land van Cuijk waren immers in 1307 en 1308 al uitgegeven.⁴¹³¹ De voorlijven waren al geïnd. Oranje deed geen afstand van de elementen waar hij wel recht op had, namelijk de cijzen en de tienden. Voor het overige had hij als grondheer en dus niet-landsheer geen recht op of zeggenschap over verpondingen, gemene middelen etc., zodat hij daar ook geen vrijdom voor kon verlenen.

Aan het verbod van uitmoeren zonder octrooi werd door de Raad van State op 30 november 1716 een apart plakkaat gewijd. Eerder hadden de Staten-Generaal hier al vanuit fiscaal opzicht resoluties tegen uitgevaardigd.⁴¹³² Daarnaast kwamen er bijzondere resoluties voor zoals in 1746 voor Riethoven waarbij de plaatselijke regenten toestemming kregen om de uit te hoog gelegen gronden het moer en de aarde te halen en ze zo tot goede graslanden te maken.⁴¹³³

Op 17 september 1749 gebod de Raad van State de afbraak van alle illegale hutten op de gemene gronden.⁴¹³⁴

Het bomen planten met name langs de openbare wegen was onderwerp van een plakkaat van dezelfde Raad van State van 20 oktober 1696, dat vernieuwd werd op 9 juni 1714 en op 5 januari 1746 nog eens werd herhaald. Bij deze laatste vernieuwing werden expliciet maatregelen gesteld tegen "*boomschenders*". Deze plakkaaten bleven tot 1795 van kracht en werden door het nieuwe regime van de Bataafsche republiek in 1796 nog steeds van toepassing verklaard.⁴¹³⁵ Artikel 10 van dit reglement luidde: "*De dorpen, heerlijkheden ende plaatsen van geen poot-caerte voor als nog voorsien zynde, zullen de selve uyt kragt van dese reglemente haar werden toegestaan tot veertig à zestig voeten op de gemeyntens en voorhoofden [te poten HV], mits daarvoor jaerlyks betaelende aen het comptoir der domeynen een behoorlijke recognitie chyns*".⁴¹³⁶ Dit artikel kon echter niet verhinderen dat verschillende plaatsen in de Meierij inzake het beplanten van de gemeynt in conflict kwamen met de raad en rentmeester generaal.⁴¹³⁷

Rondom het verpachten van de onderrentmeesterschappen en de houtschat verschenen verschillende ordonnanties. In de pachtcedulle zoals die van oorsprong omstreeks 1468 door de rekenkamer werd vastgesteld, werden niet alleen de belangrijkste voorwaarden voor de pacht opgenomen, maar ook de werkinstructies en de bevoegdheden vastgelegd van de pachters van de houtschat, die immers als onderrentmeester van de domeinen in loco rechtstreeks de raad en rentmeester generaal van de domeinen vertegenwoordigden. Deze pachtcedullen ondergingen in de loop van de eeuwen wijzigingen en aanvullingen maar de voor deze studie belangrijke taken en bevoegdheden van de onderrentmeester bleven de facto gelijk.

In 1732 werden door de Raad van State de artikelen tegen "*de monopolien, complotteryen en het overlaaten der Thienden*" mede van toepassing verklaard op de verpachtingen van de houtschat.⁴¹³⁸ In 1741 is sprake van een nieuwe conceptordonnantie op de verpachting van de houtschat en de onderrentmeesterschappen. Daarvoor werden in de daarop volgende jaren op basis van een publicatie van de Raad van State van 27 februari 1744: "*dicteerende, dat alle de gene welke naerlatig blyven binnen seekeren daarby bepaalden tyd en welke nu allang verstreken is, hunnen privilegien ten desen comptoire te laten registreeren, daar van sullen syn en blyven verstoken*" de vrijdommen en privileges die verschillende plaatsen hadden, onderzocht.⁴¹³⁹ De oorlog zal de afronding daarvan hebben bemoeilijkt⁴¹⁴⁰, want dit proces werd eerst door

⁴¹³⁰ Linden 1796, blz. 301-302 2-8-1772.

⁴¹³¹ Enklaar 1941, blz. 309-313, nrs 156, 157, 158, resp. 20-4-1308, 7-5-1308, 18-11-1307.

⁴¹³² Tot behoud van de verponding, resoluties Staten-Generaal 30-8-1682, 14-8-1683; NAS RvS 1822, 1683, f. 60; BHIC LT 135, f.18v.; CS 2, f. 401 30-4-1681, f. 405 26-9-1683. Zie ook BHIC CS 2, f. 446 resoluties Raad van State 14-8-1683 en 17-8-1683.

⁴¹³³ Scheltus 1770, blz. 765 29-8-1760; zie ook bijlage rechtsverleningen.

⁴¹³⁴ Vera 2004.

⁴¹³⁵ BHIC BA 122 27-5-1796; PLK 36; PLA (4) 5-1-1756; Scheltus 1705, blz. 1200-1202 29-10-1696; Scheltus 1746, blz. 1328-1330 9-6-1714.

⁴¹³⁶ Herdruk van resolutie 9-6-1714 Den Bosch Hendrik Palier 1743.

⁴¹³⁷ Bijvoorbeeld Oisterwijk c.a. zie BHIC RRG 37, f. 69 31-10-1762.

⁴¹³⁸ Plakkaat RvS 23-5-1732, gedrukt Paulus Scheltus 's-Gravenhage 1732; Ampliatie 8-6-1769, Isaac Scheltus 's-Gravenhage 1769.

⁴¹³⁹ BHIC RRG 6, f. 123v. 24-7-1741, f. 211v. 9-4-1743, f. 222 22-7-1743, f. 246 27-2-1744, f. 281v. 16-7-1744; RRG 14 16-7-1744, 17-6-1749, 8-8-1749; RRG 16 24-3-1749; RRG 31 11-11-1746, 7-7-1747; LT 58 27-2-1744, 16-7-1744; LT 60 17-6-1749, 16-7-1749; LT 92, f. 57 27-2-1744, f. 86v. 12-7-1744.

middel van resoluties van de Raad van State van 17 juni 1749 en 16 juli 1749 afgesloten, waarbij de nieuwe regels in een ‘ordonnantie’ werden vastgelegd.⁴¹⁴¹ Die ordonnantie was niet zo zeer een reglement, maar meer een set algemene voorwaarden bij de verpachting van de houtschat en het onderrentmeestersambt. Ze zal die rol ook feitelijk vervuld hebben, want binnen twee jaar waren er bijna 500 exemplaren van de ordonnantie uitgegeven.⁴¹⁴² De nieuwe ordonnantie was echter niet volledig in haar informatie over de beperkingen (privileges) die de pachters ter plaatse te wachten stonden en er traden problemen met de interpretatie op.⁴¹⁴³ Op 9 juli 1760 kwam de Raad van State met een nieuwe resolutie over de houtschat en de onder- rentmeesterschappen.⁴¹⁴⁴ Het belangrijkste kenmerk van deze resolutie is, behalve de vorm en uitvaardiging (een duidelijke resolutie in tegenstelling tot de ‘algemene voorwaarden’ van 1749), de bijlage met een opsomming per plaats van vrijstellingen en andere privileges. In 1760 luidde de bepaling op het toezicht op de voorpotingen: “ *Insgelijks zal den pagter agt moeten geven dat op de gemeentens, vroentens, straaten en weegen niet verder werde geplamt als de respective pootkaarten en privilegien meedebrengen, waar teegens gestatueert word de verbeurte van alle de geplante boomen en plantsoen en boovens dien van ieder der selver boomen drie guldens en van de Bossche vierkante roede gelijke drie guldens, ten waare by eenige privilegien of octroyen andere poenaliteiten waaren gestatueert*”.⁴¹⁴⁵ De bepalingen over het toezicht op de gemene gronden waren in 1760 in feite nog dezelfde als in de 2de helft van de 15de eeuw. Een nieuwe bepaling was die inzake de steenovens: “ *Wyders zullen de pagters al verder goede toesigt draagen, dat op de straaten, gemeentens of vroentens geen steenovens zonder permissie worden gestelt, waar omtrent de poenaliteit by deeze gereguleert en gestatueert word op de verbeurte van de steenovens en steen en buyten dien eene boete van vyf en twintig guldens*”. Het verschil is eenvoudig te verklaren. In de 15de eeuw was het bouwen in steen op het platteland over het algemeen beperkt tot niet-civiele toepassingen, zoals kerken en kastelen. In de 16de eeuw zijn daar de eerste buitenplaatsen en ook de verstedelijking van grotere dorpen en de gedeeltelijke verstening daarvan bijgekomen.⁴¹⁴⁶ Na de ingang van het Twaalfjarig Bestand tot in de jaren ‘70 van de 17de eeuw versteenden delen van boerderijen van grote geestelijke instellingen.⁴¹⁴⁷ Deze verstening zette zich afhankelijk van vooral de agrarische conjunctuur met horten en stoten door in de 18de eeuw.⁴¹⁴⁸ Belangrijker was waarschijnlijk het vanaf de 16de eeuw doorgedrongen inzicht, dat de Meierijse zandgronden in beginsel domaniaal exploitatieerbare grondstoffen konden bevatten. Ook al waren dit met moer, zand en leem geen edelmetalen, toch waren dit in principe exploitatieerbare grootheden. Daarnaast was het van belang dat door het eisen van een octrooi en een jaarlijks daarvoor te betalen recognitiecijs de heerlijke rechten duidelijk in beeld bleven en dus niet zo gemakkelijk te verduisteren of te negeren waren. Ook deze resolutie bleek niet geheel te voldoen. Zo moest in 1762 het begrip poorter van Den Bosch in verband met vrijdom van houtschat uitgelegd worden.⁴¹⁴⁹ In 1763 is wederom sprake van het aanbrengen van wijzigingen in de pachtcondities.⁴¹⁵⁰ De nieuwe ordonnantie werd op 7 februari 1766 door de Raad van State gearresteerd.⁴¹⁵¹ Bij resolutie van 26 april 1769 bepaalde de Raad van State dat leengoederen niet uit dien hoofde gevrijwaard zijn van houtschat. Dit leidde tot een aantal conflicten met pachters van de houtschat waarna verschillende heren de vrijdom, die ze vermoedelijk al eeuwenlang in elk geval de facto bezaten, alsnog moesten kopen. Ook hier werd geredeneerd, dat als de vrijdom niet expliciet in de leenbrief benoemd werd, maar daarin alleen de rechten die de leenheer voor zich hield opgesomd werden, geen sprake was van het verlenen van die vrijdom.⁴¹⁵² De problemen bleven echter voortduren.⁴¹⁵³ Omstreeks 1786 waren er zoveel klachten over de pachters van de houtschat en onderrentmeesterschappen en hun werkwijze binnengekomen, dat de Raad van State wederom veranderingen in de pachtcondities aanbracht.⁴¹⁵⁴ Uiteindelijk leidde dit tot een vernieuwing van de

⁴¹⁴⁰ BHIC RRG 14 22-7.-1747; RRG 31, f. 220 21-7-1747, f. 239v. 7-10-1747.

⁴¹⁴¹ BHIC CR 361, resoluties Raad van State f. 369-371v. 17-6-1749 en f. 611-612v. 16-7-1749; RRG 14 17-6-1749; RRG 32, f. 31v. 8-8-1749.

⁴¹⁴² BHIC RRG 33, f. 38v. 28-6-1751.

⁴¹⁴³ BHIC RRG 33, f. 38v. 28-6-1751, f. 109v. 1-10-1751, f. 267 17-9-1752.

⁴¹⁴⁴ BHIC PL 2083.

⁴¹⁴⁵ BHIC PL 2083.

⁴¹⁴⁶ Ruhe 1980, passim.

⁴¹⁴⁷ Eigen, ongepubliceerd onderzoek.

⁴¹⁴⁸ Vera 1985.

⁴¹⁴⁹ BHIC RRG 37, f. 57 12-9-1762, f. 104v. 15-4-1763.

⁴¹⁵⁰ BHIC RRG 37, f. 129 24-9-1763, f. 155 5-6-1764 verwijzing naar resolutie Raad van State 3-11-1763.

⁴¹⁵¹ BHIC PLA (5) 7-2-1766.

⁴¹⁵² BHIC RRG 15 26-4-1769; RRG 22 19-5-1771; RRG 38, f. 272 18-10-1790; LT 18, f. 43 30-4-1771; LT 70 14-8-1771; LT 72 22-6-1774, 25-10-1774, 27-6-1776.

⁴¹⁵³ BHIC RRG 22 19-5-1771, 23-2-1778, 1778; LT 101, sf. (76) 25-10-1783, f. 365v. 19-8-1786; LT 102, f. 24v. 10-3-1787; LT 117, f. 60 23-4-1765; PL 1464, resolutie Raad van State 26-4-1769 inzake de houtschat van leengoederen.

⁴¹⁵⁴ BHIC PLA, publicatie RRG 20-5-1786 van resolutie Raad van State 10-5-1786.

resolutie van 1766 door de Raad van State op 16 juli 1787.⁴¹⁵⁵ De problemen met de inhalige pachters bleven echter voortbestaan.⁴¹⁵⁶ Het is dan ook geen wonder dat één van de eerste acties van de provisionele representanten van Bataafs Brabant in 1795 gericht was op de afschaffing van de houtschat, welke binnen een jaar, op 1 december 1795 een feit werd.⁴¹⁵⁷

De Staten-Generaal traden ook in de sporen van haar voorganger wat betreft het onderhoud van de wegen en de waterlopen in de Meierij van Den Bosch door middel van het plakkaat 25 februari 1634, en de vernieuwing en uitbreiding ervan van o.a. 14 mei 1641, 13 februari 1645, 28 maart 1646, 20 maart 1653 en 11 november 1664.⁴¹⁵⁸ Dit plakkaat werd tot aan het einde van het ancien regime met grote regelmaat herhaald en was ook daarna nog van kracht.⁴¹⁵⁹ De plakkaten grepen terug op het plakkaat van Karel V van 1545 en de voorgangers daarvan, onder andere met de voorgeschreven breedte van de wegen.⁴¹⁶⁰ Deze zelfde maten werden, omgezet naar de nieuwe maatvoering van 1820,⁴¹⁶¹ in 1822 nog eens herhaald.⁴¹⁶² Na klachten van de magistraat van Den Bosch in 1651 werd door de Raad van State nog eens expliciet gesteld, dat dit onderhoud zich ook uitstreckte tot de wegen over de gemeente: “*niet alleen alle Binne-wegen, Straten ende Wegen dienenvolgens alsoo sal hebben te maecken, pleyneren ende onderhouden, nemaer selfs oock de gemeene Ingesetenen van alle Vryheden, Dorpen ende Plaetsen aenbevolen, in manieren voorsz ter breete van vijf Bossche Roeden, de spooren, hoolen ende diepten inde gemeente ende Heyde oock soo te slechten, p[l]eyneren ende onderhouden*”.⁴¹⁶³ Aardig is op te merken dat, om ongelukken te voorkomen, omstreeks 1662 het rechtshouden in het verkeer al werd voorgeschreven.⁴¹⁶⁴

Inzake de tienden verscheen ook in de periode van de generaliteit de nodige regelgeving. Veel daarvan is generiek en betreft fraudes, inpachten etc.⁴¹⁶⁵ Voor deze studie is belangrijk de publicatie van de Raad van State van 7 maart 1769 “*houdende bepaling binnen welken tyde de acten van tien jaarige vrydom novaale tienden aan de griffier van de Leen- en Tolkamer te 's Bosch moeten worden overgebracht*”.⁴¹⁶⁶ Deze actie was noodzakelijk om de pachters van de tienden geen verkeerd beeld van de mogelijke opbrengst voor te spiegelen.

De rentmeesters-zelf ontkwamen ook niet aan de toenemende regeldrang van de centrale overheid. Op 10 augustus 1657 arresteerde de Raad van State een “*Ordre ende reglement, voor alle ontfangers, rentmeesters ende controleurs van gemeene middelen, verpondingen, domeynen, beden, geestelijke goederen, renten en andere inkomsten etc. den staet der Vereenighde Nederlanden competerende om in toekomende heur naer te reguleren, soo in t beleyt ende directie van hare respectieve functien als in 't innen van de penningen van hare respective administratie*”.⁴¹⁶⁷ Op dezelfde dag kregen de deurwaarders van deze instelling de tarieven die zij in rekening mochten brengen voorgeschreven.⁴¹⁶⁸ Op 8 november 1662 werd door de Raad van State een gewijzigde order voor de rentmeesters vastgesteld.⁴¹⁶⁹ Op 10 juli 1727 volgde een nieuwe vaststelling.⁴¹⁷⁰

De residentieplicht van de rentmeesters werd geregeld in resoluties van 24 april 1721, 19 juni 1723 en 31 januari 1726.⁴¹⁷¹ Getuige de resolutie “*de rentmeesters der domeinen en geestelijke goederen gelast, sorg te draagen, dat op de lysten der chyns- en rentgelders worden gesteld alle moogelijke elucidatie, etc.*” van

⁴¹⁵⁵ BHIC RRG 38, f. 18v. 21.4.1786, f. 26 20-5-1786, f. 55v. 19-12-1786, f. 91 april 1787, f. 120 9-7-1787; CR 444 30-4-1787; CR 445 16-7-1787.

⁴¹⁵⁶ BHIC RRG 38, f. 190v. 9-4-1789, f. 207 30-7-1789, f. 219 12-2-1790; RRG 39, f. 19 10-5-1791, f. 52v. 10-2-1792.

⁴¹⁵⁷ BHIC PLA (7).

⁴¹⁵⁸ BHIC PL 7, 64.

⁴¹⁵⁹ BHIC BA 122 waarschouwing door H.B. Martini, ontvanger generaal en rentmeester van de domeinen 6-9-1797.

⁴¹⁶⁰ Laurent 1893, blz. 56, 132-134.

⁴¹⁶¹ Verhoeff 1982, blz. 132.

⁴¹⁶² Cau 1658, kol 1260-1265; BHIC PL; PLA; PB nr. 5026.

⁴¹⁶³ BHIC PL 64 11-11-1664.

⁴¹⁶⁴ BHIC PLA (2) Publicatie door Gysbert Pieck van Thienhoven n.a.v. resolutie Raad van State 11-10-1662.

⁴¹⁶⁵ Scheltus 1746, blz. 1247-1251 “*Placaat en ordonnantie van den Raad van Staate der Vereenigde Neederlanden, tot weeringe der abuisen en frauden omtrent het pagten der tienden in de Meyerye van 's Hertogenbosch, en andere quartieren onder de generaliteit, den 23 mei 1732*”. Eerder plakkaten 6 en 19 oktober 1520, 19 februari 1671 en 20 mei 1679.

⁴¹⁶⁶ Linden 1796, blz. 1207-1208.

⁴¹⁶⁷ Cau 1664, kolom 1141-1146 10-8-1657.

⁴¹⁶⁸ Cau 1664, kolom 1145-1148 10-8-1657.

⁴¹⁶⁹ Cau 1664, kolom 2841-2846 8-11-1662.

⁴¹⁷⁰ Scheltus 1746, blz. 1212-1219 10-7-1727.

⁴¹⁷¹ Scheltus 1746, blz. 1157-1159 24-4-1721, blz. 1162 19-6-1723, blz. 1190 31-1-1726.

20 augustus 1731 bemoeide de Raad van State zich ook met de inhoud van de cijnsboeken.⁴¹⁷² Ook de Generaliteitsrekenkamer, die rentmeesters van de domeinen onder de generaliteit controleerde, was onderwerp van regelgeving.⁴¹⁷³ Voor de Meierijse plaatsen bepaalde de Raad van State op 20 september 1736 dat de regenten er voor moesten tekenen dat ze alles wat ze van gemeenten wege ontvangen hadden in de gemeenterekening opgevoerd hadden. Daarmee werden illegale verkopen en uitgaven bestreden.⁴¹⁷⁴ Regelgeving die in potentie zou kunnen leiden tot schending van de plaatselijke privileges, maar waarvan ik geen concrete voorbeelden ken, was het *“placaet waer by allen ingesetenen der Vereenighde Nederlanden toegelaten wert hare byen in Brabant, resoort van desen staet, uyt te setten. In date den 28 maart 1664”*.⁴¹⁷⁵

Op 30 oktober 1674 werd het de dorpen van de Meierij verboden zonder toestemming van de Staten-Generaal processen te voeren waarbij de overheid partij was.⁴¹⁷⁶ In 1697 werd hier door de Staten-Generaal nog eens op gewezen.⁴¹⁷⁷

3.3.2.5.2 Lokale regelgeving

Een enkele maal bemoeiden de Staten-Generaal zich rechtstreeks met specifieke materiële regelgeving in zake de gemene gronden zoals in het *“Reglement van de staaten generaal voor de heerlykheid van St. Michiels Gestel, tegen de overlast en schade door het weyden van beesten verzaakt wordende. Den 16 maart 1756”*.⁴¹⁷⁸ Naar aanleiding van de misbruiken in Tilburg vaardigden de Staten-Generaal op 5 april 1765 een resolutie *“houdende voorsiening nopens de administratie der gemeentens gronden in Tilburg en Goirle”* uit.⁴¹⁷⁹

In de 17de eeuw kwam er naast de bestaande keuren een nieuw type plaatselijke regelgeving op: het politieke of bestuursreglement. Deze reglementen regelden de bevoegdheden van bestuurders, de vergaderplaats, de financiën, vergoedingen en verteringen, etc.⁴¹⁸⁰ Hoewel de bepalingen dus op het bestuur en de financiële huishouding gericht waren, komen er soms wel bepalingen in voor die de gemene gronden raken, hetzij door aanwijzingen voor functionarissen, hetzij door bepalingen inzake verkoop, verhuur, ontginning, heffingen voor het gebruik etc.

Zo bepaalde het *“Reglement, voor die vande vryheydt van Oorschot. In date den negenden junij 1662”* n artikel *“XLV. Item, dat de geswoorens, ende andere, als onderrentmeesters, ende der selver dienaers, niemant en sullen mogen verschoonen, toelaten, ofte oochluyckinge doen, dat op de gemeenten den aerdt werde beschadicht, met ongepermitteert ofte ontydich hey, torf, ofte vlach-steecken, op peyne van t ’elckens by haer te verbeuren thien guldens tot behoef van ’s landts domeynen....”*.⁴¹⁸¹ En het *“Reglement ende ordonnantie voor de heerlijkheydt van Oorschot, Meyerije van ’s Hertogen-Bosch. In date den 11 maart 1664”* stelde in artikel *“XX. Dat nu, noch in toekomende, egeene vroenten ofte gemeenten en sullen mogen werden verkocht inde voorsz vrijheydt, dan met voorgaende eenparigh consent ende toestaen van de voorsz. regenten, die niet te min oock daer inne sullen moeten hooren ende haer accommodabel stellen met t ’gevoelen van de geerfde, voor so veel doenlyck”*.⁴¹⁸² In het *“Reglement op het dorps huishouden van 27 november 1700”* ofwel *“t reglement der finantie en gemeentens zaaken van deesen vryheid by h. ed. m. geapprobeerd in dato den 27 november 1700 van Hilvarenbeek”* komen in de artikelen 48 en 50 vrijwel identieke teksten voor als hierboven onder Oirschot vermeld.⁴¹⁸³ Het hieraan voorafgaande, op 27 oktober 1661 door de Raad van State vastgestelde, reglement regelde in de artikelen 21 tot en met 24 het gebruik, artikel 29 de vergoeding van het *“aertgebruick”* en artikel 31 het administratief verwerken van de opbrengsten van verkochte heide etc.⁴¹⁸⁴ Artikel XI van het *“Reglement voor de heerlijkheydt van Venlo, in dato den negenden maart sestion hondert ses en tachtigh”* luidde *“Als ’er eenige nieuwe gronden werden ter culture gebracht, dewelcke van nooden sal wesen te werden gemeten, om in ’s dorpslasten te werden getaxeert,*

⁴¹⁷² Scheltus 1746, blz. 1245 20-8-1731.

⁴¹⁷³ Scheltus 1705, blz. 134-136: *“Instructie voor de heeren in de generaliteyts reecken-kamer in dato den 5 november 1607 gereviseert en geconfirmeert den 21 januarii 1622, met de poincten en articulen tot ampliatie in dato den 30 september 1651”*.

⁴¹⁷⁴ BHIC RRG 34, f. 124 25-12-1755.

⁴¹⁷⁵ Cau 1664, kolom 3149-3150 28-3-1664.

⁴¹⁷⁶ Kappelhof 1983, blz. 43.

⁴¹⁷⁷ BHIC LT 46 19-8-1697.

⁴¹⁷⁸ Lulius 1795, blz. 615-617 16-3-1756.

⁴¹⁷⁹ Linden 1796, blz. 783-786 5-4-1765.

⁴¹⁸⁰ Coopmans 1987, blz. 153; Coopmans 2003, blz. 39-51.

⁴¹⁸¹ Cau 1664, kolom 2823-2832 9-6-1662.

⁴¹⁸² Cau 1664, kolom 3157-3164 11-3-1664.

⁴¹⁸³ RAT AA Hilvarenbeek 95, f. 21 7-1-1700, f. 67 5-11-1700.

⁴¹⁸⁴ RAT AA Hilvarenbeek 93, f. 30.

‘t selve sal gecchieden ter presentie en overstaen van de setters daer toe gesteldt, mitsgaders van den rent-meester des heeren, of sijnen gecommiteerden, nevens den secretaris of sijnen gesubstitueerden, de welcke yder voor verlet, vacatie ende teeringe sullen genieten eene gulde ‘s daeghs, den rent-meester en secretaris voornoemt yder ses en dertigh stuyvers’. Zoals hierboven al is aangegeven, valt een gedetailleerd onderzoek naar de dorpsregelgeving buiten de scope van dit onderzoek. Dit zijn maar enkele voorbeelden - die eenvoudig aangevuld kunnen worden -, die aangeven dat ook deze bestuursreglementen net als de keuren een potentiële bron van kennis over de gemene gronden vormen.⁴¹⁸⁵

Daarnaast bleven de meer traditionele reglementen of dorpskeuren bestaan. Om hun gezag en rechtskracht te vergroten liet men ze wel goedkeuren door de Staten-Generaal of door de Raad van State.

*Zo approbeerden de Staten-Generaal op 12 juni 1765 “zekere ordre en reglement tot voorkoming van misbruiken of overtreding wegens den peel en gemeente” van Someren en bekrachtigde de Raad van State op 6 mei 1790 de “ordonnantie of vernieuwinge der jaarkeuren der dingbanken en gemeente van Oostelbeers en Middelbeers, met zodaanige ampliatiën als by scheepenen, burgemeesteren, armmeester, kerkmeesters en gezworens uitmakende of repraesenteerende het corpus de gemelde dingbanke is beraamd en bepaald”.*⁴¹⁸⁶

3.3.2.6 Bataafse periode (1794-1807)

3.3.2.6.1 Centrale en provinciale regelgeving

De komst van de Franse troepen eind 1794 begin 1795 en het vervangen van de orangistische regenten door patriotten betekenden nog geen breuk in staatsrechtelijke zin. De federalistische bestuursvorm met grote zelfstandigheid voor de afzonderlijke provincies met aan het hoofd de Staten-Generaal, later Nationale Vergadering, bleef gehandhaafd tot aan de staatsgreep van 22 januari 1798. De afzonderlijke provincies behielden hun zelfstandige wetgevende bevoegdheid. Voor Staats-Brabant betekende dit het einde van het bestuur door Staten-Generaal en Raad van State. Het jaar 1795 was een overgangperiode. Vanaf 1 januari 1796 was het gewest Bataafs Brabant vertegenwoordigd in de Nationale Vergadering en had het zelfstandige representanten, die autonoom waren voor zover bepaalde zaken niet aan de Nationale Vergadering waren opgedragen.⁴¹⁸⁷

Zoals reeds gezegd slaagden de provisionele representanten erin nog tijdens de overgangperiode de gehate ‘belasting’ van de houtschat te laten afschaffen. Deze kwam per 1 december 1795 voor de (voormalige) hertogsdorpen te vervallen.⁴¹⁸⁸ Op 20 april 1796 werd door de representanten de Leen- en Tolkamer voor vernietigd verklaard. Haar justitiële zaken werden overgedragen aan het Hof van Justitie, de overige bevoegdheden gingen naar het comité van domeinen en financiën, een commissie uit het gewestelijk bestuur.⁴¹⁸⁹ Dit comité adviseerde de representanten over verzoeken van dorpen om inculte grond te mogen uitgeven, waarna de representanten formeel beslisten.⁴¹⁹⁰ Op dezelfde wijze werd beschikt op verzoeken tot approbatie van dorpsreglementen, land te mogen uitmoeren en het stellen van steenovens op de gemeent.⁴¹⁹¹ De gewinnen en de boeten van de cijnsen, hier “*winningen en wanwiningen*” genoemd, werden bij deze gelegenheid ook vernietigd.⁴¹⁹²

Door het afschaffen van de houtschat verviel ook het ambt van onderrentmeester en met de vernietiging van de Leen- en Tolkamer werd het ambt van rentmeester generaal van de domeinen gecombineerd met dat van de ontvanger generaal. Door het verdwijnen, respectievelijk verschuiven van deze posities was het noodzakelijk om op een andere wijze invulling te geven aan de schouw van de wegen en de waterlopen en het toezicht op de gemene gronden, waarbij beide functionarissen een belangrijke rol hadden vervuld. Dit gebeurde door middel van een publicatie van 27 mei 1796, die verklaard en aangevuld werd met een

⁴¹⁸⁵ Scheltus 1705, blz. 361-364 9-3-1686.

⁴¹⁸⁶ Linden 1796, blz. 783-786 12-6-1765; Gedrukt Den Bosch J. en H. Palier 1790.

⁴¹⁸⁷ Poll 1840, blz. 6-7; Wit 1983 blz. 158-170; Boven 2002a, blz. 48-61.

⁴¹⁸⁸ BHIC PLA (7), Publicatie van de provisionele representanten van het volk van Bataafsch Brabant 1-12-1795.

⁴¹⁸⁹ Formsma 1949, blz. 19, 24; Boven 2002a, blz. 59; BHIC BA 490 4-5-1796.

⁴¹⁹⁰ BHIC BA 490, sf. 9-1-1796 4 “*adres der corporeele vergadering te Sommeren verzoekende autorisatie om eenige gemeentensgronden tot vinding der geresene oorlogskosten aldaar te moogen verkopen, gesteld in hande van den burger Verhees om daarop rapport uit te brengen. Is geresumeert en gearresteerd het rapport van de burger Verhees op den adresse der corporeele vergadering te Sommeren zie notuelen van heden morgen. Waar in aan opgemelde vergadering onder daarbij bepaalde conditien word toegestaan het verkoopen van drie hondert lopensen gemeentens gronden met magt om het provenue van dien te employeeren tot het betaalen der nog openstaande gemeentens schulden aldaar*”; BA 491, f. 11 21-5-1796; BA 498.

⁴¹⁹¹ BHIC BA 491, f. 22v. 14-6-1786, f. 23v. 15-6-1796, f. 27 20-6-1796, f. 29v. 23-6-1796, f. 46 26-7-1797, f. 46v. 26-7-1796, f. 51v. 29-7-1796, f. 54v. 2-8-1796, f. 57v. 5-8-1796, f. 59 8-8-1796, 9-8-1796.

⁴¹⁹² BHIC BA 126.

volgende publicatie van 8 september van dat jaar. Het toezicht op de gemene gronden werd in eerste instantie bij de officier (drossaard) of degene die dat ambt waarnam gelegd; in de tweede publicatie werd dat uitgebreid tot alle leden van de municipaliteit, dus het gemeentebestuur. Steenovens stoken zonder voorafgaand octrooi door de representanten werd streng verboden. De boete werd op 30 gulden per mond, dat is circa 10.000 stenen, gesteld en de stenen werden verbeurd verklaard. Ook moeren en leem graven werd bestraft met een boete van 30 gulden, zij het dat men hier ontheffing kon krijgen “voor het klein gerief der ingezeetenen”. De gemeenten mochten nadere keuren voor de gemene gronden maken, mits ter goedkeuring aan de representanten aangeboden en de gestelde boetes de 6 gulden niet te boven gingen. Verder werden de plakaten van 30 november 1716 van de Staten-Generaal inzake het insteken en uitmoeren van gronden en die van 20 oktober 1696, 8 juni 1714 en 5 januari 1746 van de Raad van State betreffende het beplanten van de Meierij bekrachtigd en expliciet aan de zorg van de officieren opgedragen. Ten slotte werden regelingen getroffen om te voorkomen dat - nu de winningen en wanwinningen⁴¹⁹³ waren afgeschaft - het land niet in zijn rechten zou worden verkort bij het transporteren van de cijnsplichtige gronden. De secretarissen moesten daarvoor jaarlijks lijsten opmaken van de cijnsplichtige goederen die dat jaar voor hen gepasseerd waren, met de oude en nieuwe eigenaar, het bedrag van de cijns en de datum van het transport.⁴¹⁹⁴

Eerder al, op 27 april 1796, was een instructie voor de nieuwe ontvanger generaal en rentmeester der domeinen vastgesteld.⁴¹⁹⁵ De rol van deze nieuwe functionaris bij het uitgeven van gemene gronden was echter beperkt.⁴¹⁹⁶

De vraag of de dorpen toestemming nodig hadden om steenovens op de gemeynt toe te laten, was ook aan het begin van de moderne tijd niet onomstreden. St. Oedenrode argumenteerde in 1796 met succes, dat het op grond van een brief van hertog Karel uit 1468 het recht had om haar vrije wil met de gemeynt te mogen doen, met uitzondering van het recht om die geheel of ten dele te verkopen. De aanvrager voor de permissie werd naar het dorpsbestuur verwezen.⁴¹⁹⁷

Gedwongen door acute geldnood en niet bereid die op te lossen door het heffen van extra belastingen over de gegoede ingezetenen, besloten de representanten van het volk van Bataafsch Braband op 19 juli 1797 dat allerlei pachten, cijnz en renten afkoopbaar werden gesteld. Om snel zo veel mogelijk geld binnen te halen bepaalde men dat onder andere de gewincijnz tot 1 september 1797 tegen de penning 25 afgelost konden worden. Vanaf 1 september zouden deze cijnz weer tegen het eerder vastgestelde tarief, de facto de penning 34 (te lossen met 17 stuivers voor een halve stuiver), afkoopbaar zijn.⁴¹⁹⁸ De ontvanger generaal als rentmeester der domeinen maakte aanstonds bezwaar tegen de gestelde tijdstermijn. Die zou alleen kunnen gelden voor cijnz die in de stad geïnd werden. Voor cijnz die op de verschillende plaatsen in de Meierij opgehaald moesten worden, was deze termijn ondoenlijk.⁴¹⁹⁹

Op 28 november van dat jaar publiceerden dezelfde representanten een resolutie “op het uitgeeven en verkoopen van sterile en inculte gronden in de Meijerye van den Bosch”. Deze resolutie volgde grotendeels die van de Raad van State van 10 augustus 1790 en verving haar in de praktijk, hoewel de resolutie zelf spreekt van ampliatio.⁴²⁰⁰ Zo werd de termijn van vrijdom van verponding, bede en tienden gehandhaafd op 15 jaar. Inzake het verkopen van voorpotingen en broekland, het onderhoud van wegen etc. kwamen er aanvullende bepalingen. Vergoedingen voor bestuur en ambtenaren voor het organiseren van de publieke verkopeningen werden beperkt. Opvallend is dat over de door het afschaffen van de Leen- en Tolkamer gewijzigde procedure tot het verkrijgen van toestemming niets is opgenomen. Het comité van financiën en domeinen wordt slechts genoemd als de plaats waar de gegevens over de opmeting van de gronden, lijsten van verkrijgers ‘gedepositeerd’ en de transporten gemeld moeten worden.⁴²⁰¹ Kennelijk werd aangenomen dat de procedure voldoende bekend was. Met als merkwaardig gevolg dat in 1804 de resolutie

⁴¹⁹³ De gewinnen bij het overdragen van de cijnz en de boetes bij achterstand in cijnsbetaling.

⁴¹⁹⁴ BHIC BA 122; BA 126; PLK 35; BHIC PLA (8).

⁴¹⁹⁵ BHIC PLK 35.

⁴¹⁹⁶ Formsma 1949, blz. 8-9.

⁴¹⁹⁷ BHIC BA 491, f. 38v. 19-7-1796, f. 46v. 26-7-1796, f. 90v. 13-9-1796, f. 95 19-9-1796, f. 117 10-10-1797, f. 133v. 18-10-1796.

⁴¹⁹⁸ BHIC BA, 44 sf.; PL (8).

⁴¹⁹⁹ BHIC BA 493, f. 403 27-7-1797.

⁴²⁰⁰ De resolutie van 1797 werd in de praktijk telkens en alleen gebruikt. De resolutie van 1790, ben ik nog slechts één keer tegen gekomen, zie hieronder.

⁴²⁰¹ RHCE Bibliotheek 017-1-5-12: Extract uit 't register der resolutien van de representanten van het Volk van Bataafsch Braband. Dingsdag den 28 november 1797 (Den Bosch 1798).

van 28 november 1797 werd “geëmaneerd”, omdat de resolutie van de Raad van State van 20 januari 1790, eveneens door de veranderingen, niet meer voldeed. Het betrof het geval Veghel, dat uit kracht van een octrooi van hertogin Johanna, zelf mocht beslissen over het uitgeven van kleine percelen woeste gronden. Zij dienden deze uitgften sinds 31 maart 1778 te melden aan de raad en rentmeester generaal,⁴²⁰² een functie die vanaf 1796 niet meer in die hoedanigheid bestond. Het oude recht om zelf kleine stukjes grond uit te geven werd gehandhaafd, maar dit moest nu aan het Departementaal Bestuur gemeld worden. Een uitzondering dus, feitelijk werd nu in het reglement een uitzondering opgenomen, terwijl de hoofdregel ontbrak.⁴²⁰³

De unitarische staatsgreep van 22 januari 1798 maakte een einde aan de federatieve bestuursvorm van de republiek. Op 4 mei 1798 trad de Staatsregeling voor het Bataafsche volk in werking, de eerste grondwet. Hoewel bij art. 24 en 25 van de Staatsregeling van 1798 alle heerlijke rechten - waaronder de heerlijke cijnsen - werden afgeschaft, was in de praktijk de situatie veel ingewikkelder.⁴²⁰⁴ Reeds op 7 juni 1798 werd verklaard dat het niet de bedoeling van de regeling was dat enig inwoner van zijn wettig eigendom zou worden ontzet en op 28 september daarop volgend werd een schadevergoedingsregeling gepubliceerd.⁴²⁰⁵ Ten slotte werd op 7 mei 1799 een aanvulling op de staatsregeling gepubliceerd, die het bepaalde in art. 25 voorlopig opschortte.⁴²⁰⁶ Hierdoor bleven heerlijke cijnsen bestaan, evenals de mogelijkheid om ze te vervreemden. In de periode hierna, inclusief de Franse tijd, bleven de heerlijke rechten in brede zin een heikel onderwerp, waarover kennelijk geen besluitvorming mogelijk was.⁴²⁰⁷ In de praktijk leidde dit tot allerlei onduidelijkheden en problemen. In de 19de eeuwse jurisprudentie werden cijnsen over het algemeen als niet afgeschaft aangemerkt.⁴²⁰⁸ Artikel 54 van de Burgerlijke en Staatkundige grondregels van de Staatsregeling gaf een eerste aanzet tot landbouwbeleid: “*De maatschappij beveelt insgelijks de meeste bevordering van den Landbouw, deszelfs bloei, bijzonderlijk ten aanzien der nog ledige en woeste gronden, door de geheele Bataafsche Republiek*”.

Als invulling hiervan kan het verbod om “mest-speciën” uit te voeren⁴²⁰⁹ van het Uitvoerend Bewind van 12 april 1800 worden gezien. Uitgezonderd hiervan waren echter “*de haard-assche, straat-vuilnis en secreet-mest*”, zodat de praktische waarde van dit verbod gering was. In een aanvullende publicatie van 4 mei 1804 werd ook de uitvoer van straatvuilnis en secreet mest aan banden gelegd: ze werd voor 3 jaar verboden. De haardas, de meststof die voor de Meierijse boeren door de betere vervoerbaarheid, het meest van belang was, bleef dus vrij uitvoerbaar, zodat ook deze ampliatio weinig praktisch belang zal hebben gehad.⁴²¹⁰ Per KB van 8 mei 1807 werd deze regeling met nog een jaar verlengd.⁴²¹¹ Wel enig effect lijken de subsidiemaatregelen bij publicatie van het Departementaal Bestuur 3 juli 1804 op het vervoer van mest uit de steden Bergen op Zoom, Steenberghe, Grave en Den Bosch⁴²¹² en op het bouwen van asschuren, zoals bijvoorbeeld te Veghel, gesorteerd te hebben.⁴²¹³

⁴²⁰² BHIC RRG 40, f. 147 16-5-1805.

⁴²⁰³ BHIC BA 416, f. 517 1-3-1804 17: “*Waarop gedelibereerd zynde en in agting genomen dat om de veranderde orde van zaaken eenige alteratie in de resolutie van den Raad van State van den 20en January 1790 opzigtens het uitgeeven van gemeentesgronden te Veghel behoord gemaakt te worden, is goedgevonden en verstaan inhorende de verklaring door gem. Raad van Staate in voors. resolutie gedaan voor zo verre daarin by deze geene verandering wordt gemaakt, het gemeentebestuur van Veghel aan te schrijven, dat by den raad der gemeente besloten zynde tot het publiek of uit de hand verkoopen van eenige gemeentes gronden, de kennis geeving daarvan welke bevoorens aan den rentmeester der domeinen van Brabant pleeg te geschieden, voortaan geschieden zal aan deze vergadering. .... Dat het gemeentebestuur van Veghel opzigtens de jura van transporten, de kennisgeving der verkogte goederen aan deze vergadering, het suppediteren van de gecertificeerde lysten ten comptoire der domeinen enz. zorg zal gedraagen overeenkomstig de resolutie van de representanten van het volk van Bataafsch Brabant van den 28^e november 1797 en anderen deswegens geëmaneerd*”.

⁴²⁰⁴ Peteghem 2001.

⁴²⁰⁵ Andriessen 1892, blz. 48-49.

⁴²⁰⁶ Hasselt sd. aanhangsel bij Staatsregeling 1798.

⁴²⁰⁷ Peteghem 2001, passim.

⁴²⁰⁸ Andriessen 1892, blz. 49-51.

⁴²⁰⁹ Enkele jaren eerder, in 1797, was er reeds sprake van een memorie van advies door P.E.A. de la Court (de latere landdrost) en enkele andere geëmmiteerden van de Nationale Vergadering betreffende het heffen van uitvoerbelasting op as en mest, BHIC MC 444.

⁴²¹⁰ BHIC BA 246 4-5-1804.

⁴²¹¹ BHIC DCL 1; BA 1093 26-10-1808 GG: verzoek om overtollige mest uit Den Bosch te mogen exporteren.

⁴²¹² BHIC BA 472, 13-1-1803 5^e, 13-6-1803 23^e, 6-7-1803 10^e, 24-8-1803 5^e; BA 473, 11-7-1804 5^e, 25-7-1804 4^e, 28-11-1804 1^e; BA 475, 19-9-1805 12^e en 13^e; 23-10-1805 8^e, 6-11-1805 12^e, 18-12-1805 11^e; BA 476, 5-2-1806 7^e, 22-9-1806 2^e; BA 477, 21-1-1807 4^e en 12^e, 5-2-1807 193; BA 1085, f. 27v. 15-5-1807, f. 46v. 22-5-1806, f. 68 27-5-1807, f. 131v. 5-6-1907; BA 1087, f. 833 4-9-1807, f. 977 25-9-1807, f. 1036 1-10-1807, f. 1136 8-10-1807, f. 1259 24-10-1807; BA 1188, f. 1595 28-11-1807; BA 1090, f. 582 5-3-1808; BA 1091, 19-7-1808 O; BA 1094 26-11-1808.

⁴²¹³ BHIC BA 473, 13-6-1804 11^e, 20-6-1804 2^e, 27-6-1804 18^e, 25-7-1804 4^e en 5^e, 29-8-1804 12^e, 19-9-1804 4^e, 3-10-1804 10^e, 10-10-1804 9^e, 24-10-1804 3^e, 7-11-1804 12^e, 28-11-1804 18^e; BA 474, 3-4-1805 5^e, 17-4-1805 8^e; BA 476, 5-3-1806 3^e, 8-5-1806 17^e, 20-8-1806 4^e, 27-11-1806 4^e; BA 1080, 18 wintermaand 1809 CC; BA 1081, 8 louwmaand 1810 F; BA 1086, f. 624 31-7-1807; BA 1087, f. 1180v. 14-10-1807; BA 1090, f. 582 5-3-1808, f. 878 28-3-1808; BA 1095, 15-2-1809 C.

Bij publicatie van het Staats-Bewind der Bataafsche Republiek van 9 augustus 1802 werden voor geheel Noord-Brabant nieuwe regels op het innen van de domaniale cijnzen uitgevaardigd. De boeten op te laat betalen werden “*Overstaangelden*”: twee stuivers voor iedere post beneden de gulden en van iedere gulden ook 2 stuivers. Dit overstaangeld werd na een jaar verdubbeld. De boetes kwamen niet meer aan de rentmeester maar aan het land ten goede. Fraudes en ontduiking werden met een boete van 25 gulden bestraft. Hier bleef het oude systeem - althans in essentie - gehandhaafd: de rentmeester kreeg de helft van de boete, ongetwijfeld om zijn waakzaamheid aan te moedigen. De aflossingsregeling van 1797 werd in deze resolutie gehandhaafd.⁴²¹⁴

Bij publicatie van 20 september 1805 werd een nieuwe regeling voor de aflossing van cijnzen van kracht.⁴²¹⁵ Net als eerdere en latere regelingen had ook deze een meervoudig karakter:

“Ten tweeden: dat alle de voorsz. renten, thijnsen, chijnsen, leg-schatten en dergelijke lasten, gedurende een termijn van zes maanden, intgaan met den datum dezer publicatie, ter keuze der schuld-pligtigen zullen kunnen worden afgekogt in losrenten uit de negotie van den jare 1801 op de domeinen, of in contanten, op den volgende voet.

1° Dat, ten aanzien van die geene, welke hunne verschuldigde renten of andere regten verkiezen aftekoopen met losrenten op de domeinen, de verkooping zal geschieden tegen den penning vijf- en twintig, en dat de in deze proportie verschuldigde somme zal kunnen worden betaald met omschreven losrenten en de daar op te goed zijnde interessen, mits de betaling in eens geschiede, en voorts op gelijken voet, als bij den verkoop van domein gebruikelijk is.

2° Dat die geene, welke den afkoop verkiezen te doen in contante penningen, denzelven zullen kunen presteren tegen den penning zestien en twee derde.

Ten derden: dat alle de renten, chijnsen, thijnsen, leg-schatten en dergelijke lasten, welke binnen den termijn van zes maanden, art. 2 bepaald, niet zullen zijn afgekogt, bij vervolg wel mede zullen konnen worden gelost en afgekogt, edoch niet anders dan in contante penningen, en tegen den penning drie-en-dertig en een derde”.

Degenen die de renten binnen zes maanden afkochten met schuldpapieren ten laste van de domeinen - een mooie gelegenheid om die kwijt te raken in deze onzekere tijden - waren aanmerkelijk duurder uit dan degenen die binnen deze periode contant betaalden. Werd er na zes maanden afgelost, dan kon dat alleen nog maar tegen contanten en bovendien tegen de penning 33 1/3de. Tegen iedere gulden rente stond dus resp. 25 gulden, 16 gulden 13 stuivers en 6 penningen en 33 gulden 6 stuivers en 11 penningen aflossing.

3.3.2.6.2 Lokale regelgeving

De bestaande plaatselijke regelgeving betreffende de gemeeyntes en hun beheer werd door de Bataafsche revolutie niet aangetast. Nieuwe regelgeving diende echter na de staatsregeling goedgekeurd te worden door het uitvoerend bewind.

3.3.2.7 Onder de landdrost en de koning (Koningrijk Holland 1807-1810)

Bij de Wet op het Stuk der Remissiën van 's Lands Impositiën en Schattingen van 21 april 1807 werd het ontginnen van inculte gronden beloond met een 30-jarige vrijstelling van de verpondingen en de novale tienden en werd tevens gedeeltelijke vrijstelling van het personeel en het haardstedegeld mogelijk gemaakt.

⁴²¹⁶ Het besluit houdende bepalingen ter bevordering van het ontginnen van woeste gronden van 16 grasmaand (april) 1809 regelde het uitgeven van domeingronden en onbebouwde gronden die gemeenten toekwamen. ⁴²¹⁷ Ten aanzien van de laatste werd voorgeschreven dat particulieren zich tot het plaatselijke bestuur moesten wenden. Stemde dit in met het uitgeven van de grond, dan diende dit besluit door de koning bekrachtigd te worden. Indien het bestuur niet wilde instemmen, dan kon de verzoeker zich bij de koning vervoegen, die dan zelf naar bevind van zaken zou beslissen. Om de ontginningen te stimuleren werd de termijn van vrijdom van verponding en van novale tienden opgetrokken naar 50 jaar, terwijl eveneens vrijdom van 50 jaar van 9/10de der belastingen van het personeel en het haardstedegeld werd verleend. Deze wet derogeerde dus wat betreft de vrijstellingstermijnen aan de wet van 21 april 1807 en betekende een belangrijke verbetering voor de ontginners. Met een besluit van 2 bloeimaand (mei) 1809 werd nog eens de dertigjarige termijn van vrijdom van tienden, voor gronden volgens de wet van 21 april

⁴²¹⁴ Andriessen 1892, blz. 112; Poll 1840, blz. 235-239.

⁴²¹⁵ Andriessen 1892, blz. 112; Poll 1840, blz. 295-296; BHIC PLK 85.

⁴²¹⁶ Poll 1840, blz. 398-409.

⁴²¹⁷ Poll 1840, blz. 441-444.

1807 ontgonn en, opgetrokken naar 50 jaar.⁴²¹⁸ Op basis van een KB van 3 bloeimaand 1809 kreeg een aantal dorpen op de hoge zandgronden subsidies voor de aanleg van kweekhoven voor mast.⁴²¹⁹ De KB's van 10 bloeimaand (mei) 1810 "*houdende eenige bepalingen omtrent de uitvoering der wet van den 16den van grasmaand 1809*" en "*houdende eene wet, bepalende de wijze van stemmen bij marken, communiteiten en andere gemeenschappelijke administratiën van landen en grond*".⁴²²⁰ werden in Brabant nooit afgekondigd, omdat Lodewijk Napoleon al op 16 maart 1810 afstand had gedaan van het gebiedsdeel ten zuiden van Maas en Waal.⁴²²¹

3.3.2.8 Franse periode (1810-1813)

De artikelen 218 en 219 van een decreet van 18 oktober 1810 bepaalden ten aanzien van het tiend- en cijnsrecht dat de oude bepalingen in stand bleven.⁴²²² Reeds drie weken later werden, bij het decreet van 8 november 1811 dat de toepasselijkheid van de Franse wetgeving per 1 januari 1811 regelde, ook de wetten van 18/29 december 1790 en 19 augustus-12 september 1791 executoir verklaard. Deze wetten lieten de afkoop van alle grondrenten toe, regelden de afkooprijzen en de wijze van afkoop.⁴²²³

In het Frankrijk van de revolutie waren in hoog tempo wetten inzake de eigendom en het beheer van bossen en woeste gronden aangenomen.⁴²²⁴ De wet van 13/20 april 1791 gaf aan de communes de gronden die de seigneurs anders dan in privé eigendom hadden en schafte "*le droit d'appropriation des terres vaines et vaques au profit du seigneur*" af.⁴²²⁵ Artikel 9 van de wet van 28 augustus 1792 strekte ertoe om gemeenten en burgers te herstellen in de eigendommen en rechten, waarvan zij door het leenstelsel waren beroofd.⁴²²⁶ De wet van 10 juni 1793 regelde de eigendom van de woeste gronden door middel van de volgende definitie: "*les biens communaux sont ceux sur la propriété ou le produit desquels tous les habitants d'une ou plusieurs communes, ou d'une section de commune, ont un droit acquis*".⁴²²⁷ Deze definitie werd vrijwel gelijk als art. 542 in de Code civil opgenomen.⁴²²⁸ De regie over de biens communaux, met in de Meierijse gemeenten meestal als belangrijkste bestanddeel de gemeeyntes, werd in handen van de maires van de gemeenten gelegd.⁴²²⁹ De wet van 2 prairial an 5 (21-5-1797) regelde het vervreemden van biens communaux. De belangrijkste bepaling ervan luidde: "*A l'avenir, les communes ne pourront faire aucune aliénation, ni aucun échange de leurs biens, sans une loi particulière*". Verder bepaalde de wet de formaliteiten bij vervreemding.⁴²³⁰ Fortuijn was van mening dat deze wetten nooit voor Nederland executoir zijn verklaard.⁴²³¹ Hij baseerde zich daarbij vermoedelijk op de invoeringswet bij keizerlijk decreet van 8 november 1810, die de Franse wetten die op 1 januari 1811 van kracht zouden worden, opsomt en waarin deze wet ontbreekt.⁴²³² Maar ook al waren ze de jure niet van kracht, de facto waren ze wel van belang: de

⁴²¹⁸ Poll 1840, blz. 445-446.

⁴²¹⁹ BHIC BA 1075, 23 10 hooimaand 1809 letters U t/m GG.

⁴²²⁰ Poll 1840, blz. 463-474.

⁴²²¹ Bos 2002, blz. 31-32.

⁴²²² Andriessen 1892 blz. 113.

⁴²²³ Andriessen 1892 blz. 113-114, 257; Fortuijn 1839, dl. 1, blz. 131-153, 180-182.

⁴²²⁴ Vergelijk Manuel 1808 onder de lemma bois, bien communaux, etc.; zie ook Venner 1985, blz. 334-337.

⁴²²⁵ Blécourt 1919b, blz. 326.

⁴²²⁶ Bondam 1886, blz. 81.

⁴²²⁷ Manuel 1808 p. 103; Guide 1811, p. 65; Bondam 1886, blz. 81; Blécourt 1919b, blz. 326; Vivier 2002, blz. 161.

⁴²²⁸ Blink (1929, blz. 40) zag een soort geleidelijke eigendomsovergang van de gemene gronden naar de gemeenten: "*In Noord-Brabant werden in 1793 de inculte gronden, in het midden latende wie de wettige eigenaar er van was, bij missive van de Leenkamer aan de gezamenlijke bewoners der gemeenten afgestaan, die daar mochten plaggen steken, heide maaien, zand halen, enz. De gemeenten hadden hier nu bijna alle macht over de woeste gronden. Er waren geen markebesturen. De gemeenten gaven in het eind der 18^e eeuw en het begin der 19^e eeuw enkele deelen der woeste gronden aan particulieren uit om te ontginnen.*" Deze visie is om verschillende redenen onjuist. In de eerste plaats lag de beschikkingsmacht over de hertogelijke gemene gronden niet bij de Leen- en Tolkamer maar bij de Raad van State en de Staten-Generaal. De Leen- en Tolkamer was slechts gemandateerd om toestemming te geven tot de privatisering van kleine stukken gemene grond. Verder gaat Blink naadloos over van gebruiksrechten van de inwoners naar eigendomsrechten (beschikkingsmacht) van de gemeente, i.c. de gemeentebesturen. Daarnaast waren de gebruiksrechten op de gemene gronden grotendeels al in de 13de en 14de eeuw door de hertog aan de inwoners overgedragen. De Leen- en Tolkamer had dus niets meer af te staan, ook al zou ze ertoe gerechtigd zijn. Verder beperkte de bevoegdheid van de Leen- en Tolkamer zich wat betreft de gemene gronden tot de hertogsdorpen en de dorpen waarvan de gemene gronden niet mee in leen waren uitgegeven. De stelling geldt dus niet voor geheel Noord-Brabant. Een belangrijke uitzondering was West-Brabant: Baronie en Markiezaat, waar de Leen- en Tolkamer geen rechten had, maar ook in ca. ¼ deel van de Meierij had de Leen- en Tolkamer geen bemoeienis met de gemene gronden. Ten slotte: de tekst suggereert dat de Leen- en Tolkamer de gronden in vrij gebruik aan de inwoners overgaf. In de praktijk werd het gebruik door de plaatselijke bestuurscolleges strak geregeld: van een vrij gebruik was geen sprake. Blink vermeldt helaas niet om welke missive het precies gaat, maar er is gezien het bovenstaande ongetwijfeld sprake van een verkeerde interpretatie.

⁴²²⁹ Vergelijk ook Moor 2002, blz. 126.

⁴²³⁰ Zie eerder in dit hoofdstuk.

⁴²³¹ Fortuijn 1839, dl. 3, blz. 509 noot; zie ook Droesen blz. 64.

⁴²³² Fortuijn 1839, dl. 1, blz. 13-66.

préfet hanteerde de wet van 2 prairial an 5 voor het beoordelen van de aanvragen van gemeenten om woeste gronden te mogen verkopen.

Een derde wet die in de Franse tijd - en bij gebrek aan Nederlandse wetgeving ook in de periode daarna - van belang is, is de wet van 3 frimaire an VII (23 november 1798), die de grondbelasting regelde.⁴²³³ In titel VII zijn de vrijstellingen en verminderingen beschreven. Vrijstellingen waren voorzien voor bepaalde domeingoederen. Gemeente-eigendommen en dus ook de inculte gronden waren evenwel belastbaar. Vrijdom van verhoging was voorzien voor periodes van 10 tot 30 jaar afhankelijk van het type ontginning en van de toegepaste bebouwing.⁴²³⁴ De wet voorzag ook in de procedure daarvoor.⁴²³⁵ Gezien de moeizame weg die de dorpen moesten gaan om toestemming te krijgen gemeente-eigendom te vervreemden en het in de dorpsarchieven ontbreken van vrijstellingsprocedure behorende bescheiden, is het waarschijnlijk dat van deze mogelijkheid tot vrijstelling gedurende de Franse periode weinig gebruik is gemaakt. De toepassing van de wet op zich bracht echter een oud conflict over de eigendom van de gemene gronden van Heeze, Leende en Zesgehuchten opnieuw voor het voetlicht. J.D. van Tuyll van Serooskerken, voormalig heer van deze plaatsen, klaagde zich er bij de prefect over dat de plaatselijke zetters van de grondbelasting weigerden de ongecultiveerde gronden op zijn naam te stellen. Tegelijkertijd vroeg de raad van Leende aan de prefect of de heidehuur, zoals die vanouds aan Van Tuyll betaald werd voor het gebruik van de gemeent, in de gemeentebegroting moest worden opgenomen. De burgemeester van Leende klaagde aan hetzelfde adres, dat de raad van Leende de heidehuur niet in de begroting wilde opnemen en dat de raad op eigen initiatief bijeen was gekomen en hem niet als maire erkende en ten slotte dat de zetters van de grondbelasting de “*rôle des contributions foncières*” niet wilden ondertekenen. En ook de zetters van Heeze, Leende en Zesgehuchten wendden zich tot de prefect. Zij wilden graag weten op wiens naam zij de betwiste heide moesten stellen “*si c’est sous le nom de J D van Tuyll van Serooskerken ou sous celui de bruyère du seigneur?*”⁴²³⁶ De vragen zijn volgens de indicator nooit beantwoord.⁴²³⁷

Wat betreft de dorpsregelgeving was sinds 1 januari 1811 de wet van 28 pluviôse an VIII (17 februari 1800) van kracht. Paragraaf 3 van titel 2 regelde de bevoegdheden van de conseil municipal.⁴²³⁸ De raad had regelgevende bevoegdheid inzake de verdeling van de opbrengsten der gemene gronden en de publieke werken en beraadde zich onder andere op de belastingheffing. De reglementen en beraadslagingen werden via de sous-préfet aan de préfet toegestuurd, die ze probeerde of afwees.

Op de turfwinning was de wet van 21 april 1810 van toepassing.⁴²³⁹ De wet bepaalde ondermeer dat de exploitant eigenaar moest zijn van de gronden en dat de sous-préfet toestemming moest geven.⁴²⁴⁰

Bij decreet van 22 januari 1813 werden de tienden tot grondrente verklaard en daarmee aan afkoop onderhevig. Dit decreet werd echter bij Souverein Besluit van 22 oktober 1814 Stb. 103 weer ingetrokken.⁴²⁴¹

Het pootrecht werd in de Franse tijd beheerst door de wet van de 9/19 Ventôse an XIII (28 februari 1805) relative aux plantations des grandes routes et chemins vicinaux, die mede in het Keizerlijk Decreet van 8 november 1810 executoir werd verklaard. De eigenaren van de aan de grote wegen gelegen erven werden verplicht deze te bepoten, voor de buurtwegen werd alleen de breedte daarvan in relatie met de bepoting geregeld. Deze wet werd al spoedig vervangen door het Keizerlijk Decreet van 16 december 1811 contenant règlement sur la construction, la réparation et l’entretien des routes, waarin opgenomen artikel 8 De la plantation des routes. Deze wet verklaarde de bomen staande langs de keizerlijke wegen tot staatseigendom en liet het pootrecht voor het overige bij het oude.⁴²⁴²

⁴²³³ Poll 1840, blz. 399; Fortuijn 1839, dl. 1, blz. 415 ev.

⁴²³⁴ Fortuijn 1839, dl. 1, blz. 433-435.

⁴²³⁵ Fortuijn 1839, dl. 1, blz. 435-437.

⁴²³⁶ BHIC BA 1240, 1880, 1881, 1882, 1883, 1939, 1987.

⁴²³⁷ Opmerkelijk is hier ook de voortvarendheid waarmee de voorbereiding op de omschakeling naar het Franse belastingstelsel ter hand is genomen. Zie ook BHIC AA Esch 403, f. 3v. 10-8-1810.

⁴²³⁸ Fortuijn 1839, dl. 2, blz. 105

⁴²³⁹ Loi concernant les mines, minières et les carrières, Fortuijn 1839, dl. 3, blz. 111 ev.

⁴²⁴⁰ Fortuijn 1839, dl. 3, blz. 124-125.

⁴²⁴¹ Löhnis 1913, blz. 51; Mollerus 1913, blz. 64.

⁴²⁴² Ysselt 1894, blz. 38-45.

3.3.2.9 Koninkrijk (1813-heden)

Na het vertrek van de Fransen eind 1813 bleef de Franse wetgeving voor een groot deel van kracht. Pas in de loop der tijd is ze stukje bij beetje vervangen door nationale wetgeving.⁴²⁴³ Daarnaast werden ook wetten die door Franse wetgeving vervangen waren, opnieuw ingevoerd.⁴²⁴⁴ Het “*doolhof onzer Wetgeving*” zoals Poll het noemde, zorgde ook bij de Brabantse potentiële ontginners voor verwarring.⁴²⁴⁵

De wet van 16 grasmaand 1809 werd volgens Poll “*door de regering steeds als geldig aangemerkt, voor zooverre zij bepalingen bevat omtrent de wijze, waarop gronden, aan het domein of openbare lichamen toebehoorende, ter bebouwing kunnen worden verkregen, alsmede omtrent de verdeling der ongebouwde gronden, aan marken of gemeenten toekomende*”.⁴²⁴⁶ Feit is dat bij KB van 24 juni 1837 het van kracht zijn van de wetten van 16 grasmaand 1809 en 10 bloeimaand 1810 ten aanzien van het verdelen van marken werd bevestigd.⁴²⁴⁷ In de periode daarvoor bestond daarover echter veel onzekerheid.⁴²⁴⁸ Naast de onzekerheid over het van kracht zijn van de wet van 1809 speelde in Noord-Brabant ook nog dat de wetten van 1810 daar nooit van kracht waren geweest, dus dat de jure de uitvoeringsregels ontbraken. In Noord-Brabant was bovendien tenminste enige tijd wellicht niet de jure, maar dan toch de facto de Franse wet van 2 prairial an V van kracht geweest. Naast het feit dat onduidelijk was of de wetten van 1809 en 1810 überhaupt rechtskracht hadden, was ten aanzien van de ontginningstermijnen aan de wet van 1809 gederogerd door de Franse wet van 3 frimaire an VII ter zake van de grondbelasting. Deze was in het departement van de beide Nethen waartoe de voormalige Meierij behoorde van toepassing verklaard per 1 januari 1811. Bij besluit van 21 december 1813 en volgende bleef deze wet van kracht.⁴²⁴⁹

Bij resolutie van 10 februari 1815 verklaarde Willem I het keizerlijk decreet van 16 december 1811 in te trekken. Hij gaf daarbij enkele bepalingen omtrent het planten op de grote wegen. Omdat dit besluit niet in het Staatsblad was opgenomen achtte de Hoge Raad dit besluit in 1881 echter niet bindend. Sasse van Ysselt concludeerde daaruit dat in zijn tijd deze Franse wet nog steeds positief recht was en dat de eigenaars van de erven annex de grote wegen, de zogenaamde rijkswegen, dus geen eigenaar waren van de bomen op die erven.⁴²⁵⁰

Het provinciale⁴²⁵¹ poot- en plantreglement van 18 augustus 1820 hield zowel regels in voor de gemeenten, onder andere betreffende het hebben van een poothof of kwekerij, het aanstellen van pootmeesters of toezichthouders, als ten aanzien van particulieren die hierin hun oude recht van voorpoting op gemeenschappelijke gronden - deze laatste waren in 1820 reeds een decennium gemeentegronden - bevestigd zagen. Als particulieren geen gebruik maakten van hun recht van voorpoting, dan mocht de gemeente die plaats gebruiken. Het reglement bepaalde ook dat de gemeenten zorgvuldig zouden waken tegen het afvlaggen onder beplantingen zowel op voorpotingen als langs publieke wegen en op het hoeden van schapen en het weghalen van strooisel of spelden. De kosten mochten gedekt worden door de verkoop van inculte gronden.⁴²⁵²

Het recht op voorpoting werd ook bij het volgende provinciale reglement van 8 november 1848 gehandhaafd.⁴²⁵³ Op 8 november 1856 werd dit reglement afgeschaft, maar op 5 juli 1878 vaardigden Provinciale Staten opnieuw een reglement uit op de beplantingen op de bermen en kanten van openbare wegen, niet in onderhoud bij het rijk zijnde, waarbij regels werden gesteld betreffende de wijze van poten van bomen op de kanten van die wegen, waarmee impliciet erkend werd, dat particulieren op deze wegen een recht van voorpoting konden hebben. Dit laatste besluit werd op 18 november 1889 opnieuw uitgevaardigd.⁴²⁵⁴ In 1870 bepaalden de staten de algemene voorwaarden, waaronder het recht van

⁴²⁴³ De laatste Franse wet is eerst per 1-1-2003 afgeschaft.

⁴²⁴⁴ Poll 1840, blz. VII-VIII. Poll doelt hier met name op belastingwetten.

⁴²⁴⁵ Poll 1840, blz. IX.

⁴²⁴⁶ Poll 1840, blz. 441.

⁴²⁴⁷ Demoed 1987 blz. 60.

⁴²⁴⁸ Droesen 1927, blz. 68; Demoed 1987 blz. 57; Poll 1840 blz. 441; Ketelaar 1978, blz. 80-81; BHIC Archief provinciale commissie van landbouw 12: “*Er is dus niets nodig dan dat de staat van onzekerheid waarin men sedert het jaar 1810 verkeert eindelijk eens wordt weggenomen, dat de verkrijgbaarmaking dezer gronden op eene vaste wijze worden geregeld en dat den verleenen vrijstellingen van lasten, tienden etc zoodanig worden bepaald dat deswegens geen twijfel meer ontstaan kan*”.

⁴²⁴⁹ Hier ook een verschil met de rest van ‘Holland’, zie Fortuijn 1839, dl. 1, blz. 414.

⁴²⁵⁰ Ysselt 1894, blz. 46-47.

⁴²⁵¹ Met provinciaal wordt hier en volgende Noord-Brabant bedoeld.

⁴²⁵² BHIC PB 8196 (Provinciaal blad van Noord-Brabant 1820) nr. 107; Ysselt 1895, blz. 48-49.

⁴²⁵³ Provinciaal blad 1848, nr. 72.

⁴²⁵⁴ Ysselt 1890, blz. 22; Ysselt 1896, blz. 49-50.

beplanting (recht van opstal) op de bermen en kanten der provinciale wegen kon worden verleend.⁴²⁵⁵ Dit raakte niet het oude bestaande recht van voorpoting, waarop inwoners recht hadden vanwege de onder het ancien regime verleende pootkaarten, maar het was nieuw recht. De concessies waren niet eeuwigdurend, maar werden voor 80 jaar verleend.⁴²⁵⁶ In 1903 volgde het reglement op de uitoefening van het recht van bepoting op de bermen of zijkanten der openbare wegen en voetpaden in de Provincie Noord-Brabant, hetgeen in 1912 nog eens werd aangevuld.⁴²⁵⁷ De vigerende bepalingen omtrent het beplanten van de provinciale wegen zijn vervat in de Wegenverordening Noord Brabant 1993.⁴²⁵⁸

Behalve in de provinciale regelgeving kreeg het voorpootrecht ook erkenning in de centrale regelgeving. Het recht van voorpoting werd in de 19de eeuw als ‘oud zakelijk recht’ gezien, een recht dat weliswaar niet in het Burgerlijk Wetboek van 1838 of in een bijzondere wet was opgenomen, maar toch zijn gelding had behouden.⁴²⁵⁹ De erkenning als oud zakelijk recht betekent in het algemeen dat van oorsprong costumiere rechten, ondanks het feit dat ze niet of niet volledig in de codificatie van het burgerlijk recht waren opgenomen en dus geclausuleerd noch gehomologeerd waren, hun rechtskracht bleven behouden. De werking van het oude recht kon door de rechter bevestigd worden.⁴²⁶⁰ Met de invoering van het nieuwe Burgerlijk Wetboek 1992 zijn deze voorpootrechten wel onder het regime van de wet gebracht.⁴²⁶¹ Dat het recht van voorpoting niet alleen een historisch relict is, dat stilzwijgend voortbestaat, blijkt uit het ‘project voorpootrecht’ dat van 2003 tot 2009 in St. Oedenrode is uitgevoerd. Daar werd in de marge van de verkaveling orde op zaken gesteld, waarbij enerzijds oude rechten in kaart werden gebracht om gehandhaafd te worden en anderzijds aan oneigenlijk gebruik en onduidelijkheden een eind werd gemaakt. Door herpoting van gemeentewege werd in het laatste geval zoveel mogelijk aantasting van het landschap voorkomen.⁴²⁶²

Provinciale Staten traden op tegen strooiselrovers. Ze bepaalden op 31 juli 1818, onder aanhaling van oudere departementale en Franse wetgeving:

“zoo bij publicatie van het voormalig departementaal bestuur van Brabant de dato 5 december 1805 en de wet van 25 maart 1808 welke beide als bij art 484 van het wetboek van strafregt gemainteneerd nog in volle kracht en werking zijn, als bij art. 12 titel 32 der ordonnantie omtrent de wateren en de bosschen der maand augustus van den jare 1669 en het decreet van den 19 july 1810 welke binnen deze provincie bij decreet van den 8 november 1810 executeir zijn verklaard”,

dat niemand - zonder toestemming van de eigenaar - bladeren of mast mocht verzamelen en wegvoeren.⁴²⁶³

Met de overgang van de gemeeyntes van de hertogelijke domeinen naar de gemeenten was het nog niet geheel gedaan met de risico's van illegale ontginningen, getuige het besluit van Gedeputeerden van Noord-Brabant van 4 augustus 1820 en de aanschrijving daarop van de gemeenten.

Gedeputeerden constateerden dat: *“dat in sommige gemeenten het toezigt over de gemeentesgronden sedert eenigen tijd is verminderd, het geen aanleiding heeft gegeven, dat in sommige derzelve niet alleen ingravingen van gemeentesgronden zonder autorisatie zijn gedaan, maar dat daarop hutten zijn gebouwd geworden, waar door de gemeenten in derzelve eigendom benadeeld worden”* en besluiten dat de gemeenten *“eene naauwkeurige opneming (moeten) doen van alle in hunne gemeenten, zonder autorisatie dezer of bevorens bestaan hebbende provinciale vergaderingen, gedane ingravingen van gemeentesgronden, met last om daarvan eenen staat te formeren, en voor den 1 september aan deze vergadering intezenden, houdende de namen der genen door of ten wiens behoefte die ingravingen zijn gedaan, de plaats waar zulks is geschied, de approximatieve grootte derzelve en of daarop al dan niet gebouwen zijn gesteld, ingerigt naar het voorschrift aan den voet dezer gesteld”* en verder *“Indien er in de hiervoor genoemde gemeenten, na ontvang van dit besluit, eenige ingravingen gedaan of ondernomen mogten worden, zal den burgemeester daarvan onverwijld proces-verbaal opmaken hetzelve zenden aan den officier der regtbank waaronder de gemeente gelegen, is en welke met de*

⁴²⁵⁵ Wagenaar 1916, dl. 2, blz. 306-308, nr. 141; Van Sasse van Ysselt verwijst nog naar een oudere regeling, nl. die vanaf 1-1-1825 van kracht zou zijn, Ysselt 1894 blz. 55.

⁴²⁵⁶ Een derde vorm van verkrijging van pootrecht was verjaring. De rechtbank van Arnhem bepaalde op 5-4-1888 dat dit geen recht van opstal was, maar een recht sui generis, W. 7322.

⁴²⁵⁷ Wagenaar 1916, dl. 2, blz. 308-311, nr. 142.

⁴²⁵⁸ <http://brabant.regelingenbank.eu/regeling/66-wegenverordening-noord-brabant-1993/>; NB, de toelichting meldt het reglement van 1903, maar geen recentere reglementen voor de lokale overheden.

⁴²⁵⁹ Ketelaar 1978, blz. 154-162; Ysselt 1894, blz. 52-64.

⁴²⁶⁰ Smidt 1954, passim.

⁴²⁶¹ Visser 2001, blz. 18-20.

⁴²⁶² Reconstructiecommissie De Meierij, Nieuwsbrief februari 2003; voorts vriendelijke mededeling H. Muselaers, Gemeente St. Oedenrode.

⁴²⁶³ BHIC PB 7799 lit. JJ no. 520; zie ook PB 8473.

vervolgung van dergelijke misdrijven is belast, daarvan tevens aan deze vergadering kennis gevende”.⁴²⁶⁴

Het effect van deze actie is door mij niet nagegaan, maar het ligt gezien het eerdere vermijden van confrontaties van gemeenten met huttenvolk en het verdwijnen van het domaniale toezicht voor de hand dat deze inventarisatie wellicht schriftelijke reacties heeft opgeleverd, maar dat het feitelijke effect op de illegale ingravingen zeer beperkt zal zijn geweest.

Ook de ordonnantie van gedeputeerden van 10 juli 1822, een herziening van een besluit van dezelfde gedeputeerden van 24 juni 1817 dat de verantwoordelijkheid van de schouw van wegen en waterwegen bij de gemeenten legde, wijst op illegale aangravingen en de gemeentelijke verantwoordelijkheid om die te corrigeren.⁴²⁶⁵

“Zij zullen (onder andere HV) bijzonder toezien, dat alle die genen, welke eenige landerijen bezitten, langs publieke heerbanen en andere wegen gelegen, en welke daarvan zoo, door het maken van wallen, slooten of grachten, als het planten van boomen, eigener autoriteit eenige gronden hebben ingenomen, vóór het voeren van de aanstaande najaarsschouw, alle dezelve wallen, slooten of grachten, boomen of beplantingen, voor zoo verre die liggen of staan, op eenige gedeelten der voors. heerbanen en wegen, amoveren, uittrekken en weg doen, tot op de oude limieten van hunnen landerijen en eigen gronden”.⁴²⁶⁶

Ondanks het ontbreken van adequate regelgeving en de sombere berichtgeving van de commissie van landbouw over de omvang ervan, blijkt de uitgifte van inculte gronden door de gemeenten na 1813 niet volledig gestopt te zijn. Vanwege de onduidelijkheid of de wetten van 1809 nog van kracht waren en of de wetten van 1810 van kracht zijn geworden, was het ook onzeker wie aan de gemeenten toestemming behoorde te verlenen tot het uitgeven van inculte gronden. Kijkt men naar de nieuwe situatie van 1815, dan lijken Gedeputeerde Staten vanuit hun functie van toezichthouders op de gemeentebesturen het orgaan te zijn dat de verkopen van inculte gronden door gemeentebesturen diende goed te keuren. En dat deden ze dan ook. Bij gebrek aan een duidelijke procedure grepen zij daarbij terug op het reglement van 28 november 1797. De termijnen van vrijstelling van grondbelasting werden daarbij evenwel niet expliciet ingevuld.

Tijdens de algemene vergadering van afgevaardigden van de commissies van landbouw van 16-21 juli 1823 te Brussel onder leiding van de minister voor het publieke onderwijs, nationale nijverheid en koloniën werd evenwel besloten een commissie in te stellen *“tot het ontwerpen van bepalingen ter bevordering der ontginning der woeste gronden*”. Deze afspraak werd ook geëffectueerd: C.F. Wesselman, secretaris van de commissie van landbouw in Noord-Brabant, werd benoemd tot lid.⁴²⁶⁷ De commissie adviseerde in de geest van de wetten van 1809 en 1810, echter zonder zichtbaar resultaat.⁴²⁶⁸

Eind augustus, begin september 1824 ontvingen de gemeentebesturen, naar aanleiding van een missive van de minister van binnenlandse zaken, opdracht van Gedeputeerde Staten om op te geven of er zich in hun gemeente onverdeelde marken bevonden en of het mogelijk en raadzaam was deze te verdelen.⁴²⁶⁹ Wellicht was dit naar aanleiding van het besprokene op de algemene vergadering van de commissie van landbouw te Brussel in 1823. Het initiatief heeft echter niet tot nieuwe wetgeving geleid.

In het tweede decennium van de 19de eeuw was de regelgeving van de gemeentelijke bevoegdheid om plaatselijke regels te stellen regionaal en zelfs plaatselijk tot stand gekomen. Groningen bijvoorbeeld had een ander reglement van bestuur voor het platteland dan Noord-Brabant. Beide werden bovendien op een andere dag gearresteerd.⁴²⁷⁰ Bij het reglement vastgesteld bij KB van 23 juli 1825 no 132, werd het bestuur van de plattelandsgemeenten gelijk getrokken. Art. 31 en verder regelde het maken van de plaatselijke keuren. Dit diende uiteraard te gebeuren met de beperking in de Grondwet gesteld, dus niet strijdig met de algemene wetten of het algemeen belang. De staten hadden hier slechts een kleine rol. Als zij de ontvangst van de verordening hadden bevestigd, mocht ze door de gemeente worden afgekondigd. De koning kon te allen tijde ingrijpen. Art. 35 handelde onder andere over de plaatselijke belastingen en het verkopen, vervreemden, belasten of bezwaren van gemeentelijke bezittingen en gerechtigheden. Hier was de rol van

⁴²⁶⁴ BHIC PB 8196 (provinciaal blad van Noord-Brabant 1820), no. 70.

⁴²⁶⁵ Deze regelgeving zal vanaf hier niet verder gevolgd worden.

⁴²⁶⁶ BHIC PB 5026, ls.

⁴²⁶⁷ BHIC PCL 13, 28-6-1824.

⁴²⁶⁸ Droesen 1927, blz. 68; Poel 1949, blz. 121, 144.

⁴²⁶⁹ Wagenaar 1916, dl. 1, blz. 161-163.

⁴²⁷⁰ Vis 1980, blz. 205 ev.; Wagenaar 1916, dl. 1, blz. 115 ev.

de Staten groter. Zij moesten deze besluiten met hun overwegingen aan de goedkeuring van de koning onderwerpen.

Bij de invoering van het kadaster werden de meeste woeste gronden in de voormalige Meierij van Den Bosch ten name van de burgerlijke gemeenten gesteld. Gemeentes die zich over meer gemeenten uitstrekten, danwel waar meer gemeenten rechten in hadden werden als zodanig opgenomen. Zo werden de gronden onder de Grote Aard van Oerle ten name van “*de eigenaren van den Oersche aard*” gesteld.⁴²⁷¹ Uit de latere verdeling blijkt dat dit de gemeenten Oerle, Vessem, Wintelre, Knegsel, Hoogeloon (voor Hoogcasteren) en Oostelbeers (voor het Hoogeind) waren.⁴²⁷² Uitzonderingen hierop vormden gemene gronden die niet door de heer afgestaan waren, zoals in Heeze en Leende (in deze laatste plaats 1400 ha.)⁴²⁷³ en gemene gronden die waren uitgegeven aan kleinere gemeenschappen, zoals die van de Biester gemeynt onder Hilvarenbeek, die omstreeks 1830 uit bijna 60 ha. bestond.⁴²⁷⁴

Ten behoeve van de inrichting van het kadaster riep de provincie in 1826 de eigenaren van heidegronden en moerassen op om hun gronden behoorlijk af te palen om zo te voorkomen dat ze zouden worden aangeslagen voor meer gronden dan ze werkelijk in eigendom hadden.⁴²⁷⁵

In het Burgerlijk Wetboek van 1838 was de definitie van gemeente-eigendommen minder duidelijk aanwezig dan in de Code Civil die het verving. Artikel 575 stelde: “*er zijn zaken die aan niemand in eigendom toebehoren, de overige zijn het eigendom of van den staat, of van gemeenschappen, of van bijzondere personen*”. Artikel 582 vulde dat aan met: “*zaken die een gemeenschap toebehoren zijn de zoodanige die het eigendom zijn van een zedelijk ligchaam*”. Dit laatste artikel verving art. 542 van de Code Civil.⁴²⁷⁶ Van twijfel of een gemeenschap, bijvoorbeeld een buurschap, die tot nu toe de gebruiksrechten op een bepaald stuk woeste grond uitoefende, nu mogelijk de eigenaar zou kunnen zijn, was echter geen sprake. Artikel 1 van de Wet op den overgang van de vroegere tot de nieuwe wetgeving verklaarde: “*De veranderingen, welke ten gevolge der nieuwe Wetboeken in de burgerlijke wetgeving zijn te weeg gebracht, hebben geen invloed op de regten, welke onder vroegere wetgevingen waren verkregen*”.⁴²⁷⁷ De burgerlijke gemeenten in de Meierij die op grond van de Franse wetgeving al eigenaar van de gronden waren, werden daardoor definitief eigenaar van de woeste gronden, met uitsluiting van zowel de oude gemeenschappen van gerechtigden als van de nationale domeinen. De rol van de domeinen (de staat) in de voormalige Meierij beperkte zich daardoor hoofdzakelijk tot het innen van de resterende oude cijzen.⁴²⁷⁸ Niet de gemeenschap, maar het bestuurlijk-ambtelijke lichaam van de burgerlijke gemeente bepaalde voortaan hoe er met de gemeentegronden werd omgegaan en hoe de revenuen ervan besteed werden. De gronden waren privaatrechtelijk eigendom van de gemeenten geworden.

Dat betekende niet dat de gemeenten nu volledig vrij over de gemene gronden zouden kunnen beschikken. De hinderwetgeving van 31 januari 1824 stelde steen- en pannembakkerijen vergunningsplichtig, de vergunning te verlenen door Gedeputeerde Staten. Het recht om voor zandgroeven vergunning te verlenen, hield de koning aan zich.⁴²⁷⁹ Bij de wet van 2 juni 1875 kwam deze bevoegdheid in handen van de gemeentebesturen.⁴²⁸⁰

Voor de verdeling van de door meer gemeenten gezamenlijk in eigendom bezeten gemene gronden was artikel 1112 van het Burgerlijk Wetboek van 1838 tenminste zijdelings van belang.⁴²⁸¹ Dit artikel, luidende “*Niemand is genoodzaakt om in eenen onverdeelden boedel te blijven*”, was door de wetgever slechts bedoeld voor boedelscheiding, voor het verdelen van nalatenschappen.⁴²⁸² Niettemin diende het voor

---

⁴²⁷¹ BHIC FK OAT Oostelbeers c.a.

⁴²⁷² Vera 1993, blz. 179.

⁴²⁷³ Coenen 1988, blz. 258, 327; Coenen 1987, blz. 209, 283.

⁴²⁷⁴ BHIC FK OAT Hilvarenbeek sector B (Biest).

⁴²⁷⁵ Wagenaar 1916, dl. 1 blz. 178-180.

⁴²⁷⁶ Wetboek 1850, blz. 190-192.

⁴²⁷⁷ Zie ook Bondam 1886, blz. 98-103; Drosen 1927, blz. 64-65.

⁴²⁷⁸ In West-Brabant, waar de gemene gronden over het algemeen niet uitgegeven waren, was dat anders. Daar waren de Nassause Domeinen de belangrijkste eigenaar van woeste gronden. Zie ook de verschillen in kadastrale optekening in Alphen en Riel, hiervoor bij de bespreking van het kadaster.

⁴²⁷⁹ KB 31-1-1824, Stb. 19.

⁴²⁸⁰ Wagenaar 1916, dl. 2, blz. 777-778, nr. 345.

⁴²⁸¹ Vergelijk Mollerus 1913, blz. 71.

⁴²⁸² Voorduin 1838, dl. IV, blz. 268.

Gedeputeerde Staten als rechtsbeginsel bij het verdelen van de gezamenlijke gemeeyntes. Zo schreven gedeputeerden in 1840 aan de gemeentebesturen van Vessem, Wintelre en Kneegsel:

“Door de meeste gemeente besturen wordt beweerd, dat eene verdeeling van die inculte gronden moeilijk zoude wezen en dat zij ook daarbij niet veel belang hebben, maar dit belet niet dat door één der eigenaren volgens de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek de verdeeling kan gevergd worden, terwijl dezelve daarvoor ook vatbaar zijn”.⁴²⁸³

Op basis hiervan werden ondermeer De Grote Aard van Oerle, de Aard van Hoogeloon en gemeeyntes onder Veldhoven c.a. verdeeld.⁴²⁸⁴

De wet van 28 maart 1828 verschaftte tijdelijke vrijdom van grondbelasting voor de bouw van nieuwe huizen voor een periode van 8 jaar in het geval de gronden niet eerder bebouwd waren.⁴²⁸⁵ Dit gaf een klein beetje duidelijkheid voor de potentiële ontginners, maar de termijn en reikwijdte waren maar armzalig in vergelijking met de voorrechten die Lodewijk Napoleon de ontginners eerder in het vooruitzicht had gesteld. Toch werd de wet - blijkens een inventarisnummer in het Veghelse administratief archief - wel toegepast.⁴²⁸⁶

De lang verwachte wet van 6 juni 1840 bracht eindelijk zekerheid over de vrijdommen van lasten bij ontginning van woeste gronden.⁴²⁸⁷ De wet regelde zowel de procedure als de termijnen van vrijdom. Woeste gronden, d.w.z. heide, duinen, zandvlakten, venen etc. die nooit ontgonnen waren geweest of ooit ontgonnen maar sedert 15 jaar of langer woest lagen, werden gedurende 20 jaar vrijgesteld van verhoging van grondlasten.⁴²⁸⁸ De kwaliteitsverbetering bleef dus onbelast. In het geval dat deze gronden bezet werden met opgaand bos, kon de lastenverhoging nog eens maximaal 20 jaar uitgesteld worden. De maximale vrijdom was dan 40 jaar.⁴²⁸⁹ Voorts zouden over nieuw ontgonnen gronden nimmer novale tienden ten behoeve van rijks domeinen geheven worden. Een uitzondering werd dus gemaakt voor gronden die al tiendplichtig waren of die in potentie aan een ander dan 's rijks domeinen tiendplichtig waren. Deze werden wel afkoopbaar gesteld. Voorts bevatte de wet specifieke bepalingen over registratie- en overdrachtsrechten, vrijdom van grondbelasting over nieuw gestichte gebouwen, voor zover die uit kracht van de wet van 28 maart 1828 al geen vrijstelling genoten en overeenkomstige bepalingen voor droogmakerijen en inpolderingen.

De wet van 26 mei 1870 betreffende de grondbelasting regelde in art. 34 dat de belastbare opbrengst van woeste gronden, in geval van ontginning, zou worden geregeld na verloop van 28 jaren, beginnende met het jaar waarin de ontginning was voltooid:

“De ontginning wordt als voltooid beschouwd voor elk gedeelte gronds, hetwelk vruchten heeft opgeleverd, of tot bosch, erf of lustplaats is aangelegd”.

Voor gebouwen gold een periode van 18 jaar.⁴²⁹⁰ In beide gevallen ging het dus om een verslechtering ten opzichte van de wet van 1840.

Een nieuwe regeling voor de afkoop van cijnzen werd vastgesteld bij KB van 24 maart 1816, nr. 67.⁴²⁹¹ De cijnzen en renten werden in beginsel (behalve de in natura betaalbare en de eeuwigdurende erfpachten) tegen de penning 20 afkoopbaar. Een rente van 1 gulden kon dus met 20 gulden worden afgekocht.⁴²⁹² ‘Via’ de wetten van 10 januari 1824 Staatsblad (Stb.) 15 en 29 maart 1833 Stb. no. 18 en het BW van 1830 (art. 1815) kwam het principe van de aflosbaarheid van de grondrenten in het BW van 1838 (art. 1807) terecht.⁴²⁹³ Dit betrof echter alleen nieuwe overeenkomsten, na het van kracht worden van het BW gesloten.⁴²⁹⁴ Het besluit van 1816 werd vervangen door een KB van 24 maart 184, no 102, waarbij alle

⁴²⁸³ RHCE AA Vessem 773, brief Gedeputeerde Staten 18-8-1840 litt. DD.

⁴²⁸⁴ Vera 1993, blz. 176; Suijkerbuijk 1982.

⁴²⁸⁵ Wet van 28 maart 1828, stb 8, artikel.1, Schuurman 1872, blz.938.

⁴²⁸⁶ BHIC AA Veghel 1202.

⁴²⁸⁷ Drosen 1927, blz. 69-70.

⁴²⁸⁸ Het gaat dus niet om een volledige vrijstelling, maar om een vrijstelling over de kwaliteitsverbetering, dus de verhoogde waarde.

⁴²⁸⁹ Zie ook Woud 1998, blz. 235.

⁴²⁹⁰ Wet 26-5-1870 Stb. 82, Schuurman 1877, (kolom 1873-1889), in het bijzonder kolommen 1881- 1882; Mollerus 1913, blz. 80-81. Voor Drosen was de wet een verbetering, Drosen 1927, blz. 74.

⁴²⁹¹ Poll 1840 blz. 296; Andriessen 1892, blz. 116-117.

⁴²⁹² Staatscourant 5-4-1816 nr. 83, bijvoegsel tot het Staatsblad 3^e deel 1^e stuk, 336 latere uitgave blz. 297; KB 24-3-1816, nr. 67.

⁴²⁹³ Stb. 1824 no. 15, Stb. 1833 no. 18, zie ook Stb. 1-3-1825 no 26 en Stb.15-6-1833 no. 44. Vergelijk BW 1830 art. 1815-1820 en Code Civil 1910-1912.

⁴²⁹⁴ Wet op den overgang van de vroegere tot de nieuwe wetgeving, art 3, Wetboek 1850. Duidelijker in BW 1830, art. 1818, zie ook wet 29-3-1833 Stb. no. 18.

domaniale renten, enz. afkoopbaar werden tegen de penning 20 of de penning 15, al naar mate zij verzekerd waren door hypotheek of niet, alles met 1/10de verhoging.⁴²⁹⁵ Dit werd weer opgevolgd door het Koninklijk Besluit van 28 april 1843, no. 48, hetwelk de afkoop toeliet tegen de penning 15 van zodanige renten, enz. waarvoor geen primordiale (oorspronkelijke) of nieuwe titels in de loop der laatste 30 jaren waren verleden en tegen de penning 20 van de renten waarbij dat wel het geval was.⁴²⁹⁶ Ten slotte verscheen de wet van 29 augustus 1848, waarbij in art 3. werd bepaald dat de afkoop van domaniale tienden, erfpachten, renten, enz. werd toegelaten op de voet en voor de prijs door de koning te bepalen. Hieraan werd ten aanzien van de erfpachten en renten invulling gegeven door het KB van 24 maart 1849 no. 40, “houdende regeling van den maatstaf voor den afkoop der domaniale prestatien”.⁴²⁹⁷ Ook dit was weer een meervoudige regeling:

“a. de renten, cijzen, tijnen, uitgangen, legschatten, erfpachten en andere prestatien van deze soort, waarvoor geen nieuwe titels, in de loop der dertig laatste jaren vòòr de dagteekening der wet van den 29sten augustus 1848 (staatsblad no. 39) zijn verleden, tegen den penning vijftien van de jaarlijksche opbrengst, te berekenen voor die in natura, op een tiende gedeelte van het geheel bedrag der canons, voor de tien laatste jaren den afkoop voorafgaande, en

b. de grondregten en erfpachten verschuldigd ingevolge primordiale titels verleden na het jaar 1800, of die, waarvoor nieuwe titels, in den loop der dertig laatste jaren vòòr de dagteekening der wet van den 29sten augustus 1848 (staatsblad no. 39) zijn gegeven, tegen den penning twintig van de jaarlijksche opbrengst; te berekenen voor die in natura als voren; alles zonder kosten, uitgezonderd die van het zegel der quitantie”.

Voor de grondcijzen, die vanaf het laatste kwart van de 18de eeuw vrijwel standaard bij de uitgifte van inculte gronden werden afgekocht, zal vooral optie a., aflossing tegen de penning 15, van belang geweest zijn. Van de mogelijkheid tot afkoop van tienden werd ruim gebruik gemaakt. Van 1848 tot 1858 werd door de ontvangers van domeinen in Den Bosch, Oirschot, Eindhoven en Helmond fl. 293.820,30 aan afkoopsommen ontvangen.⁴²⁹⁸ Soms werden de tienden collectief afgekocht, zoals in Oirschot. Daar werden in 1856 alle domaniale tienden afgekocht voor fl.180.000.-. Hiervoor werd geld opgenomen tegen 3% rente. In de daarop volgende jaren werden in eigen beheer de tienden opgehaald, gedorst en verkocht. Met het geld werd de rente betaald en op de hoofdsom afgelost. In 12 jaar waren de tienden afgelost.⁴²⁹⁹ De wet van 12 april 1872 Stb. 25 bepaalde dat alle tienden gevestigd voor de invoering van het Burgerlijk Wetboek op vordering van tiendplichtigen afkoopbaar waren, maar het zou uiteindelijk tot de Tiendwet van 16 juli 1907 duren voordat de afkoop van de tienden definitief geregeld was.⁴³⁰⁰ De afschaffing van de tienden had de natie een eeuw lang bezig gehouden.⁴³⁰¹

In 1851 werd de Gemeentewet van kracht. Artikel 135 regelde de bevoegdheid van de gemeenteraad om verordeningen te maken in het belang van de openbare orde, de zedelijkheid en gezondheid en ten behoeve van de huishouding van de gemeente. Artikel 137 bepaalde dat de raad de beslissing nam over het vervreemden van gemeente-eigendommen. De toestemming van de koning is hier verdwenen. In artikel 143 was de bevoegdheid van de raad opgenomen om te bepalen of er een rechtsgeding zou worden gevoerd. Onder Titel III, de artikelen 194-202, werd het toezicht door Gedeputeerde Staten beschreven. In aanvulling hierop droeg de Provinciale Wet van 1850 het toezicht op de gemeentebesturen op aan Gedeputeerde Staten. Ook konden gedeputeerden de koning schorsing of vernietiging vragen van plaatselijke verordeningen, die hun met de wetten of het algemeen (provinciaal) belang strijdig voorkwamen. Dit uiteraard onverlet het eigen recht van de koning ex artikel 133 j^o artikel 140 van de Grondwet van 1848 om besluiten van gemeenten als strijdig met de wet of het algemeen belang te vernietigen (eerder 1840: art. 153, 1815 art. 155, zie ook 1814, art. 94).⁴³⁰²

Inzake de verkoop van gemene gronden en het maken van verordeningen wijzigde de invoering van de gemeentewet dus vooral de procedure bij de verkoop. De toestemming door de koning verviel. Daar deze vermoedelijk vrijwel automatisch (niet individueel, maar collectief per maand⁴³⁰³) tot stand kwam, leidde

⁴²⁹⁵ Andriessen 1892, blz. 119.

⁴²⁹⁶ Andriessen 1892, blz. 119-120.

⁴²⁹⁷ Andriessen 1892, blz. 120; Wet 29-8-1848, Stb. no. 39; KB 24-3-1849 Stb. nr. 8; Mollerus 1913, blz.72.

⁴²⁹⁸ Crijs 1987, blz. 303.

⁴²⁹⁹ Crijs 1987, blz. 304.

⁴³⁰⁰ Mollerus 1913, blz. 63-65; Kriellaars 1992, blz. 175.

⁴³⁰¹ Zie o.a.: Ganderheyden 1843; Meylink 1850; Graft 1856; Wildt 1867; Kusters 1899.

⁴³⁰² Staatswetten 1876; Leeuwen 1911, blz. 307-309.

⁴³⁰³ Bijvoorbeeld BHIC AA St. Michielsgestel 923: KB 20-6-1848 no. 115: “Wij Willem II bij de gratie Gods Koning der Nederlanden, Prins van Oranje Nassau, Groothertog van Luxemburg, enz, enz, enz. Gezien den staat van verzoeken om autorisatie tot verkoop of vervreemding van gemeentes goederen enz, Ons door onzen tijdelijke minister van Binnenlandsche zaken aangeboden bij rapport van den 15 juny 1848 no 113bis 2^e afdeling ten gevolgen van het Koninklijk Besluit van 17 februari 1817 litt V4. Hebben goed gevonden en verstaan. De verzochte

dat niet tot grote materiële wijzigingen. Een verdergaande verandering was de invoering van artikel 217 (sinds 1931 254). Dit artikel luidde: *“In gemeenten wier afdeelingen of dorpen een afzonderlijk vermogen, afzonderlijke inkomsten of lasten hebben, kan dit onderscheid blijven bestaan. Buiten de gevallen, waarin de wet, bij vereniging van gemeenten zoodanig onderscheid vaststelt, kunnen afzonderlijke lasten en inkomsten, in bijzondere afdeelingen eener gemeente, waar het noodig is, bij een besluit van den gemeenteraad, onder Onze goedkeuring, gedeputeerde staten gehoord, worden toegelaten. Gedeputeerde staten regelen, onder Onze goedkeuring, het verband dezer afzonderlijke huishoudingen met de algemeene huishouding der gemeente, overeenkomstig het stelsel dezer wet”*.⁴³⁰⁴ Deze bepaling maakte deel uit van de financiële titel van de Gemeentewet en beperkte zich dus tot financiële autonomie, een aparte boekhouding voor een deel van de gemeente.

Nog in 1875 was de regering van mening dat de Koninklijke Besluiten van Lodewijk Napoleon van 1809 en 1810 voldoende mogelijkheden boden voor het - geforceerd - verdelen van de markgronden. Als reactie op adressen van de Lunterse Tuinbouwvereniging bracht de minister de commissarissen des konings deze wetten nog eens in herinnering. De Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van de Nijverheid trok zich de zaak aan en liet in overleg met de voorzitter van de Lunterse Tuinbouwvereniging een voorstel voor een wet tot stand brengen. Toen dat niet tot wetgeving leidde, werd in 1879 opnieuw bij de minister aangedrongen om actie te ondernemen. Hoewel tegenstanders van de wet vele malen betoogden dat de wet overbodig was, omdat het gros van de marken al verdeeld was, werd uiteindelijk de Wet van 10 mei 1886 Stb. 104 houdende bepalingen tot bevordering van de verdeling der Markgronden afgekondigd. De gedwongen verdeling zoals die in de koninklijke besluiten van 1809 en 1810 werd beoogd, werd gewijzigd in een vrijwillige verdeling, waarop het beginsel van art. 1112 BW van toepassing was, zodat iedereen verdeling kon eisen.⁴³⁰⁵ De marken werden gekwalificeerd als gewone privaatrechtelijke gemeenschappen, waarmee een eerdere discussie of ze collectief dan wel gemeen eigendom waren werd beëindigd.⁴³⁰⁶

Bij het in 1882 ingediende wetsvoorstel was een staat van markgronden opgenomen, waartoe de werking van de wet zich zou beperken. Voor Noord-Brabant was daarin slechts sprake van twee marken. Dat is niet verwonderlijk, want het standaard antwoord op de enquête vanwege de minister van binnenlandse zaken in 1878 onder de Noord-Brabantse gemeenten luidde, dat er *“geene marken of daarmee gelijk te stellen genootschappen”* binnen de gemeente bekend waren.⁴³⁰⁷ De Tweede Kamer ging evenwel niet akkoord met deze lijst, omdat zij meende dat zij niet over de juistheid van de staat van de markgronden zou kunnen oordelen en dat dus beter aan de rechter kon worden overgelaten te beoordelen wat markegenootschappen waren en wat niet.⁴³⁰⁸

Zoals hierboven al gezegd kwam uiteindelijk in 1886 de Wet houdende bepalingen ter bevordering van de verdeling der Markgronden tot stand.⁴³⁰⁹ Art 1. gaf aan wat er onder markgronden zou moeten worden verstaan: *“gronden die van oudsher in onverdeelden eigendom bezeten worden onder de namen marken, maalschappen, holtingen, meenscharen, meenten, buurten, buurschappen en andere soortgelijke namen”*. Volgens de regering waren gronden waarvan de ingezetenen wel het genot hebben, maar die geheel aan de gemeente toebehoorden, niet onder deze wet begrepen.⁴³¹⁰ Dat betekende dat deze wet niet of nauwelijks van toepassing zou kunnen zijn op de Meierijse gemeeyntes, waar de meeste gemeeyntes gemeente-eigendom waren.

Toch is de wet tenminste twee keer in Noord-Brabant toegepast. In 1875 kwam een deling tot stand tussen Eersel, Riethoven en Bergeyk van circa 500 hectare ongecultiveerde gronden, gemeenschappelijk bezeten

---

autorisatie op dien staat vermeld toe te staan zoo als geschiedt bij deze. En is onze tijdelijke minister van binnenlandsche zaken belast met de uitvoering dezes”.

⁴³⁰⁴ Staatswetten 1876, blz. 127; Gemeentewet sd., blz. 99.

⁴³⁰⁵ Helm 1886 blz. 38-54; Demoed 1887, blz. 8-9, 127; Ketelaar 1978, blz. 93.

⁴³⁰⁶ Voor een overzicht van de discussie zie Helm 1886, blz. 6-19.

⁴³⁰⁷ BHIC PB 8582, enquête naar aanleiding van circulaire van de Minister van Binnenlandse Zaken d.d. 7-1-1878. Enkele antwoorden weken af: 's Hertogenbosch: *“geen eigenlijke gezegde markgronden”*; Zes Gehuchten: *“verzoeken ons te willen inlichten of de afdeeling Hulst deezer gemeente al dan niet moet worden aangemerkt als zoogenaamde marke”*; Hilvarenbeek: *“... tenzij daaronder verstaan zouden moeten worden de eigendommen der afdelingen Biest en Westerwijk..”*; Baarle Nassau: *“in deze gemeente geene marke verdeling bestaan”*; Boxtel: *“geene zoogenaamde marken”*. Slechts het Wijkierzand onder Wijk en Aalburg werd door de bestuurders daar positief als marke geklasseerd. Zie ook Helm 1886, blz. 34.

⁴³⁰⁸ Ketelaar 1978, blz. 94; Helm 1886 blz. 34-35, 62-67.

⁴³⁰⁹ Wet van 10 mei 1886 (Stb. no 104) houdende bepalingen ter bevordering van de verdeling van Markgronden; Helm 1886; Mollerus 1913, blz. 69-71.

⁴³¹⁰ Helm 1886, blz. 70.

door de gehuchten Schadewijk onder Eersel, Waalwijk onder Riethoven en de Paal met Boevenheuvel onder Bergeyk.⁴³¹¹ De verdeling vond plaats met toestemming van gedeputeerden.⁴³¹² De burgemeesters vertegenwoordigden de drie gemeenten, terwijl de waarde van de gronden bepaald werd door een commissie bestaande uit een landmeter en drie groepjes gemeentelijke gecommiteerden, waarvan ieder groepje bestond uit een vertegenwoordiger van het gemeentebestuur en twee “*landbouwers en gerechtigden in de te verdeelen gronden*”. De bepaalde aandelen van iedere gemeente werden vervolgens toegescheiden aan de drie gehuchten. Uit de inventarissen van het archief van Eersel, Bergeyk of Riethoven blijkt nergens dat er een aparte afdeling is gecreëerd of erkend voor deze gehuchten of dat er een aparte administratie is gevoerd. De gronden werden echter wel op naam van de gehuchten gesteld en de gehuchten worden als afdeling genoemd bij de afrekening,⁴³¹³ zodat hier wellicht sprake is van een officieuze afdeling. Ondanks de goedkeuring van de gedeputeerden en de registratie door ontvanger en kadaster kwam de feitelijke scheiding nooit tot stand. Het gehucht Waalwijk betwistte de scheiding en het duurde vervolgens bijna een halve eeuw voordat de verdeling van deze goederen opnieuw opgepakt werd. Op 26 november 1920 stelden de drie gemeenten een brief op aan de minister van landbouw, nijverheid en handel, waarin zij verklaren dat de scheidingsakte van 1875 “*sinds lang wordt geacht niet meer te bestaan*” en vanwege het afgenomen belang van de heideturf en heideplaggen medewerking verzoeken om tot een verdeling van de gronden te komen, of volgens de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek, of die van de Wet van den 10 mei 1886, houdende bepalingen ter bevordering van de verdeling der Markgronden.⁴³¹⁴ Welke inspanningen de minister zich getroostte wordt uit het dossier niet duidelijk. In elk geval reageerde de commissaris van de koningin in mei 1923 positief op een voorstel van de bewoners ‘*der onverdeelde hei*’⁴³¹⁵ om, gehoord de gemeente besturen van Eersel, Riethoven en Bergeyk, een bestuur van de betreffende gemeenschappelijke heide, conform de bepalingen van de wet van 10 mei 1886 te benoemen. Dit bestuur bestond 3 landbouwers, één uit iedere gemeente. Hij bepaalde voorts dat dit bestuur, conform artikel 6 van de Wet van 10 mei 1886 de ‘*markegenoten*’ c.q. de belanghebbenden moest oproepen tot een stemming over de verdeling.⁴³¹⁶ De scheiding kwam uiteindelijk op 7 november 1923 voor de Eerselse notaris Marie August Charle Etienne Keulen tot stand. De gerechtigden konden nog steeds niet tot een onderlinge verdeling komen; daarom werden de gronden in kavels verdeeld. Nadat de wegen, waterlopen etc. aan de gemeenten waaronder ze lagen waren overgegeven, werden de overige percelen bij opbod aan de hoogste bieder verkocht. De totale opbrengst was 40.000 gulden.⁴³¹⁷

Bij het gehucht Hoog Hees onder Eersel voltrok zich in deze jaren een soortgelijk proces.⁴³¹⁸ Ook hier ging het om grensgebied, nu tussen Eersel, Duizel en Vessem. Ook dit gebied was in de jaren ‘20 van de 20ste eeuw de facto onverdeeld gebleven. De bewoners (van de 8, volgens een andere opgave 9 huizen of 12 huizen daar) richtten zich tot de commissaris der koningin om toestemming om conform “*art. 38 van de wet van 1886, regelende de verdeling van de Markgronden*” een bestuur te kiezen voor hun gemeenschappelijke heide.⁴³¹⁹ Die verleende op 7 maart 1922 de gevraagde toestemming.⁴³²⁰ Vanaf dat moment kwam het verdelingsproces op gang. Een notitie van het bestuur van 14 september 1922 leert dat de inwoners van het gehucht met algemene stemmen overeenkwamen, “*om volgens het oude gebruik van de Mark, aan ieder gezinshoofd der huizen van ‘de Hees’ zooveel aandeelen toe te wijzen, als hij huizen in bezit heeft*”.⁴³²¹ Waaruit ook hier weer blijkt dat het recht op de gemene gronden niet overal volledig voor iedereen openstond. Ook hier konden de delers niet tot overeenstemming over de toewijzing komen en werden de gronden in kavels verdeeld. De openbare ruimten werden aan de burgerlijke gemeenten toebedeeld en de overige kavels werden bij opbod geveild.⁴³²² Hier zijn verder geen aanwijzingen voor het bestaan van een aparte afdeling, tenminste als ‘de marke’ daar op zich niet onder verstaan moet worden.

⁴³¹¹ RHCE AA Eersel 304 11-3-1875: besluit raden 10-12-1874, onderhandse akte geregistreerd ontvanger Eindhoven 16/20-3-1875.

⁴³¹² RHCE AA Eersel 304 verwijzing naar besluit 14-1-1875.

⁴³¹³ RHCE AA Eersel 304 brief van notaris Keulen namens het bestuur der afdeeling Waalwijk, Schadewijk en Boevenheuvel 30-4-1926.

⁴³¹⁴ RHCE AA Eersel 304 concept 26-11-1920.

⁴³¹⁵ RHCE AA Eersel 304 request 28-1-1923.

⁴³¹⁶ RHCE AA Eersel 304 beschikking CvK 5 mei 1923 A no 8, IIIe afdeling A; scheiding ingeschreven “*ten hypotheekantore te Eindhoven*” 19-11-1923, deel 817, nr. 19, dagregister 100, no. 1544.

⁴³¹⁷ RHCE AA Eersel 304. Scheiding ingeschreven “*ten hypotheekantore te Eindhoven*” 19-11-1923, deel 817, nr. 19, dagregister 100, no. 1544.

⁴³¹⁸ Zie ook Drosen 1927, blz. 66-67.

⁴³¹⁹ RHCE AA Eersel 306 sd.; Kwinten 1962.

⁴³²⁰ RHCE AA Duizel 285.

⁴³²¹ RHCE AA Duizel 285, brief van het bestuur aan de gemeente Duizel.

⁴³²² RHCE AA Duizel 285, scheiding 6-11-1922 voor notaris Marie August Charle Etienne Keulen te Eersel, geregistreerd hypotheekantoor Eindhoven 20-11-1822, deel 804 nr. 7.

Een belangrijke maatregel voor de bevordering van ontginning was de toevoeging van een titel aan de Onteigeningswet in 1921. Toen werd de mogelijkheid geschapen om via een versnelde procedure gronden te onteigenen waarvan het voortbrengend vermogen door het treffen van cultuurtechnische maatregelen sterk verhoogd kon worden. Het ging vooral om heide, maar ook om afgeveende grond en broekland. De mogelijkheid tot onteigening op basis van de nieuwe titel werd voorbehouden aan speciaal op te richten ontginningsmaatschappijen die een semi-overheidskarakter droegen. De meeste werden opgericht door provincies, gemeenten, waterschappen, soms ook samen met boerenorganisaties. Voor het zuiden is deze wet vooral na de Tweede Wereldoorlog (WO II) van belang geweest.⁴³²³ Ook ruilverkaveling volgens de Wet van 1 december 1924 kon tot ontginning leiden. Dat gebeurde te Heesch en Moergestel.⁴³²⁴

Ook voor de afvoer van water was regelgeving noodzakelijk. In 1893 werd een commissie ingesteld en dit leidde tot de Waterstaatswet 1900. Deze wetgeving maakte potentiële conflicten van belangen duidelijk. In het BW van 1838 was in art. 673 geregeld: “*Erven, die lager liggen, zijn, ten behoeve van degene die hoger gelegen zijn, verplicht het water te ontvangen hetwelk daarvan natuurlijk afloopt, zonder dat zulks door mensen toedoen bevorderd worde*”. Eerst met een aanvulling van de Waterstaatswet in 1923 werd deze kwestie deels opgelost. Deze regeling vulde in feite de herziening van de Onteigeningswet van 1921 aan, daar waar geen sprake was van onteigening.⁴³²⁵ Bevloeiingen, zo belangrijk in veel 19de eeuwse ontginningsplannen, werden eerst in 1904 wettelijk geregeld.⁴³²⁶ De problemen van de wateroverlast die vloeiwiden genereerden, werden daarmee pas heel laat door de wetgever aangepakt. Meer dan een eeuw nadat de eerste problemen gesignaleerd werden en enkele jaren voor het in onbruik raken van vloeiwiden, werd de regeling van 30 december 1904 van kracht. De eigenaar van een perceel waarover vloeewater moest worden aan- of afgevoerd werd verplicht deze aan- of afvoer behoudens schadeloosstelling te dulden.⁴³²⁷

Waar de staat in de eerste helft van de 19de eeuw zich bij gelegenheid nog zoveel mogelijk van woeste gronden en bossen onthield,⁴³²⁸ was zij aan het eind van die eeuw zelf aankoper en bebosser van ongecultiveerde terreinen.⁴³²⁹ Deze veranderde visie resulteerde ook in regelgeving. KB 76 van 27 juli 1907 riep een regeling in het leven waarmee gemeenten een renteloos voorschot en technische hulp bij het bebossen van woeste gronden konden krijgen. Een jaar later werd deze regeling ook opengesteld voor verenigingen van algemeen nut.⁴³³⁰ Een zestigtal gemeenten maakte tot 1939 gebruik van deze wet, waarbij tot 1960 circa 20.000 ha. werd bebost.⁴³³¹ Dit gebeurde vooral in het oostelijk deel van Noord-Brabant en het noorden van Limburg, waar de voormalige gemene gronden beplant werden.⁴³³² Op 30 augustus 1917 werd de Nood-Boschwet afgekondigd, bedoeld om de houtproductie en het houtgebruik te controleren, omdat vanwege de oorlogsomstandigheden de invoer van hout vrijwel onmogelijk was. De wet was tevens bedoeld om te voorkomen dat door houtkap het natuurschoon al te zeer zou worden geschaad.⁴³³³ De Nood-Boschwet werd op 1 augustus 1922 vervangen door de Boschwet 1922, die mede gericht was op het behoud van natuurschoon waarvoor een financiële bijdrage kon worden aangevraagd. De Boschwet voorzag niet in een regeling met betrekking tot particulier natuurschoon; daarvoor trad in 1928 de Natuurschoonwet in werking, die o.a. de eigenaren van landgoederen fiscale voordelen bood als zij hun landgoed op een bepaalde wijze beheerden en openstelden voor het publiek.⁴³³⁴ In de Boschwet 1922 werd ook de bovengemelde regeling van het renteloos voorschot opgenomen.⁴³³⁵ De nieuwe status van deze gebieden kreeg steeds meer gevolgen voor de beschikkingsmacht van de eigenaren, maar kon ook invloed hebben op aangelegen gebieden, bijvoorbeeld met eisen ten aanzien van waterwinning en grondwaterpeil.

De Landarbeiderswet 1918 was een antwoord op sociale onrust vooral in het noorden van Nederland.⁴³³⁶ Flink oppassende arbeiders konden met behulp van staatsteun tot f 4000.- tegen 4% rente en een

⁴³²³ Droesen 1927, blz. 183-184; Thissen 1993, blz. 199.

⁴³²⁴ Leusen 1949, blz. 121-127.

⁴³²⁵ Leunis 1949, blz. 102-104.

⁴³²⁶ Wet van 30-12-1904 stb. 282; Mollerus 1913, blz. 76-78.

⁴³²⁷ Hermans 1946, blz. 121; ook Blink 1929, blz. 89-98.

⁴³²⁸ Lovink 1921, dl. 2, blz. 11-12; Sprangers 1933, blz. 27-28, 34.

⁴³²⁹ Lovink 1921, dl. 2, blz. 12-13; Lonkhuyzen 1949, blz. 74-75.

⁴³³⁰ Lovink 1921, dl. 2, blz. 26-32; Steijn 1939, blz. 7; Alphen 1939 blz. 45.

⁴³³¹ Lonkhuyzen 1939, blz. 30; Thissen 1991, blz. 41; Steijn 1939, blz. 7.

⁴³³² Malsch 1939, blz. 34; Thissen 1991, blz. 41.

⁴³³³ Lovink 1921, dl. 2, blz. 33-36.

⁴³³⁴ Minderhout 1952, blz. 101.

⁴³³⁵ Malsch 1939, blz. 34-41.

⁴³³⁶ Thissen 1993, blz. 196.

behoorlijke hypotheek een eigen ‘plaatsje’ kopen.⁴³³⁷ In Brabant is op beperkte schaal van deze regeling gebruik gemaakt.⁴³³⁸ In 1920 volgde de renteloos voorschotregeling voor het stichten van landbouwbedrijven op woeste grond.⁴³³⁹ Deze voorschotregeling was bedacht door de commissie van advies inzake de ontginning van woeste gronden. Deze commissie, in 1919 ingesteld door de minister van landbouw, nijverheid en handel, was bedoeld om de bodem tot volle productie te brengen. Een neven doel was het bestrijden van werkloosheid. Op de begroting 1920 was fl. 300.000 voor dit doel gereserveerd. Het ging om het stichten van gezinsgerichte (goedkope arbeid) bedrijven van 8 tot 12 ha. Naast het goed bekend staan van de bewerker en inbreng van eigen geld eiste de regeling ook dat de grond zijn eigendom was.⁴³⁴⁰ De regeling was niet onomstreden en werd door sommige kamerleden vooral als een Noord-Brabant (lees de katholieken) bevoordelende regeling gezien.⁴³⁴¹

3.3.2.10 Samenvatting

Hoogtepunten uit de regelgeving zijn op de eerste plaats de rastamenten van Philips de Goede. De vorst manifesteerde zich hier duidelijk als eigenaar van alle goederen-zonder-heer door gemene gronden waarvan geen titel van aankomst getoond kon worden aan zich te trekken. Een volgende breuk met eerder beleid was de mogelijkheid om cijzen af te lossen door Philips de Tweede opengesteld naar aanleiding van het Spaanse staatsbankroet. Ook de mogelijkheid van belastingvrijstelling gedurende een periode na de ontginning van woeste gronden - honderd jaar later - was een opmerkelijke beleidswijziging. In de praktijk lijken de voorschriften van de verschillende regelingen inzake de houtschat, de voorpotingen en het beplanten van de wegen nogal wat impact te hebben gehad. Bijzonder is ook de koerswijziging aan het einde van de jaren ‘80 van de 18de eeuw toen de Raad van State ineens ‘omging’ naar een fysiocratische benadering van de gemene gronden. Tot de hoogtepunten behoort ook het toepasselijk verklaren van de Franse wetgeving waardoor de gemene gronden in de Meierij van Den Bosch bijna alle gemeentegronden werden: privaatrechtelijk eigendom van de gemeenten. Als - onbedoelde - correctie hierop is art. 217 van de Gemeentewet van 1851 te beschouwen. Hierin werd wat ruimte gecreëerd voor kleine gemeenschappen, zoals buurschappen, die vanouds zelf gemene gronden beheerden. De status van de belastingvrijdommen, nog verbeterd door Lodewijk Napoleon, was na diens vertrek lange tijd onzeker. Pas in een wet uit 1840 kwam daarin echt duidelijkheid. Bij dezelfde wet deed de staat afstand van haar recht op novale tienden van nieuw te ontginnen gronden. De Markenwet van 1886 was weliswaar de jure niet van toepassing op de Meierijse gemeentegronden, maar werd de facto toch gehanteerd bij scheidingen van gemene gronden te Eersel in de jaren ‘20 van de 20ste eeuw. Een laatste besproken beleidswijziging van de staat die zich ook uitte in meer algemene regelgeving was de omslag van verkoper van woeste gronden naar aankoper daarvan, bebosser en stimulator van bebossing door derden en ten slotte de aandacht voor het natuurschoon.

3.3.3 Conflicten

3.3.3.1 Inleiding

Het is onmogelijk om in het kader van deze studie alle honderden, waarschijnlijk duizenden conflicten, die zich tussen de 13de en de 20de eeuw rondom de gemene gronden van de Meierij van Den Bosch afspeelden, te behandelen. Daarom worden hier aan de hand van voorbeelden de verschillende typen van geschillen behandeld. Het gaat om de volgende typen conflicten:

- over eigendom,
- over territorium,
- over gebruik,
- over het privatiseren van gemene gronden,
- over de voorpotingen, de houtschat en de novale tienden,
- over cijzen.

De actoren in de conflicten waren uiteraard wisselend; ook hier slechts voorbeelden. Voorts wordt summier aandacht besteed aan het geweld waarmee de geschillen gepaard gingen.

3.3.3.2 Indeling naar de aard van het conflict tot circa 1811

3.3.3.2.1 Conflicten over eigendom

Tussen lokale heer en onderdanen: Mierlo en Heeze, Leende en Zesgehuchten.

⁴³³⁷ Dilling 1920, blz. 130, 144; Droesen 1927, blz. 171-176.

⁴³³⁸ Voor voorbeelden zie Thissen 1993, blz. 247, 251; zie ook Blink 1929, blz. 146-147.

⁴³³⁹ Droesen 1927, blz. 170-171; Thissen 1993, blz. 196, verwijzing naar KB 5-5-1920 stb. 87; Blink 1929, blz. 76-77.

⁴³⁴⁰ Thissen 1993, blz. 197; Crijns 1992, blz. 256-260.

⁴³⁴¹ Thissen 1993, blz. 198.

Een eerste voorbeeld daarvan is de situatie in Mierlo. Opeenvolgende heren van Mierlo hadden een moeizame relatie met hun ingezetenen, onder andere ook over de eigendom van de gemeent. ⁴³⁴² Conflicten zijn bekend uit de jaren circa 1569 en 1706 ⁴³⁴³ en in 1736 leek het weer tot een proces te komen. ⁴³⁴⁴ Ook in de jaren 1788-1791 was er onenigheid over de gemene gronden. ⁴³⁴⁵ In hoofdstuk 2 is aan het oudste van deze conflicten al aandacht besteed.

Op 14 juli 1529 kwam de Raad van Brabant tot uitspraak over een zaak tussen de “*ondersaten ende de gemeyne nabueren ende ingeseten van Leende*” en hun heer Maximiliaan van Horne over onder andere het gebruiken van de gemeent. In Heeze, Leende en Zesgehuchten hadden de heren de gemene gronden niet op dezelfde wijze uitgegeven als de hertog en de lokale heren in andere plaatsen in de Meierij gedaan hadden. Er waren weliswaar zogenaamde “*vercheynsde*” heides onder Heeze en Leende, waarover de omwonenden tegen een jaarlijkse cijns konden beschikken, maar het grootste deel van de inculte gronden onder deze plaatsen werd door de heer verhuurd. Het vonnis van de Raad stelde vast dat de inwoners de gemeent mochten gebruiken tegen een jaarlijkse “*redelycke gifte oft bede*”. Dit systeem zou tot tenminste in de 19de eeuw gehandhaafd blijven. ⁴³⁴⁶

Aan het eind van de 18de en begin van de 19de eeuw kwamen de inwoners van Heeze en Leende in ernstig conflict met hun heer. De veranderde verhoudingen leidden er toe dat zowel een ruil van gronden in Heeze in 1761 als de verhuur door de heer van de heide van Heeze en Leende ter discussie werden gesteld. Dit leidde vervolgens tot een stortvloed van communicatie van beide zijden met de nieuwe besturen en instellingen. Hoogtepunten waren dat de heer van Heeze en Leende, Van Tuyl van Serooskerken in 1803 gerechtelijk in het gelijk werd gesteld en dat zijn positie nog eens werd bevestigd in een KB van Lodewijk Napoleon van 19 mei 1807:

“de requestanten nopens de inhuring der heide en woeste gronden gerenvoeyd aan den heere J D van Tuyl van Serooskerken met autorisatie op zyne excellentie den minister van financiën om voorn. heer te inviteren om alsdan op het verzoek van gem. gemeente zoodanig reguard te slaan als de behoefte der arme lieden te Heeze meriteert”. ⁴³⁴⁷

Maar ook daarna, onder het Franse gouvernement, bleven Heeze en Leende zich verzetten tegen het verhuren van de heide, de tenaamstelling etc.

In de jaren 1802-1805 blijkt het Departementaal Bestuur op te treden als octrooi-verlener voor het innemen van inculte gronden, bij voorbeeld voor domeingronden van de heer van Helmond. Het lijkt er op dat het Departementaal bestuur het beheer van deze gronden aan zich heeft getrokken in afwachting van de regeling van allerlei heerlijke rechten, die sinds de Staatsregeling van 1798 ter discussie stonden. Dit en hoe deze beschikkingsbevoegdheid zich verhiel tot het overgaan van de departementale domeinen naar de nationale domeinen, die omstreeks 1803 zijn beslag had gekregen, is hier niet onderzocht, maar is zeker interessant genoeg voor nader onderzoek. ⁴³⁴⁸

Tussen de hertog en zijn rechtsopvolgers en de lokale heren

In de 18de eeuw ontwikkelde zich het besef van een dominium eminens van de Staten-Generaal. Het dominium eminens houdt een soort oppermacht in waarmee de landsheer kan ingrijpen in de private belangen

⁴³⁴² Elders in Europa zijn ook problemen met optreden van de heren bekend, in Engeland bijvoorbeeld met de ‘enclosures’ (de Engelse literatuur is zeer uitgebreid, zie bijvoorbeeld als oudere titel Gonner 1966, zie verder internet), in Frankrijk met de ‘cantonnements’ of ‘triages’, in 1667 verboden en met terugwerkende kracht tot 1630 ontbonden, maar sinds 1669 weer toegelaten (Rivière 1856, blz. 395-401); Vivier 2002, blz. 151, 153.

⁴³⁴³ BHIC HM 39, (2, 3, 45); Asseldonk 2002, blz. 402-403; Coenen 2004, 152-173, 280-281, 306-307.

⁴³⁴⁴ BHIC RRG 30, f. 42v. 17-12-1736.

⁴³⁴⁵ Coenen 2004, blz. 306-307.

⁴³⁴⁶ ARAB RvBB 576, nr. 3, f. 5v. 14-7-1529.

⁴³⁴⁷ BHIC BA 1085 23-5-1807, f. 54v. G.

⁴³⁴⁸ BHIC RRG 39, f. 1 5-2-1791; LT 78 9-6-1788; LT 112 9-7-1788; BA 240, 30-3-1802 3°, 23-4-1802 6°; BA 471, 1-9-1802 10°, 15-9-1802 9°, 6-10-1802 25° en 29°, 27-10-1802 6° en 7°, 24-11-1802 10°, 15-12-1802 6°; BA 472, 9-2-1803 10°, 9-3-1803 11°, 13-4-1803 8°, 25-5-1803 1° en 6°, 22-6-1803 19°, 1-7-1803 27°, 9-11-1803 6°, 30-11-1803 6°; BA 473, 4-1-1804 4° en 5° (Helmond), 25-4-1804 2°, 2-5-1804 8°, 18-5-1804 4°, 5-9-1804 8°, 12-12-1804 10°, 24-12-1804 10°; BA 474, 9-1-1805 28°; BA 476, 27-11-1806 14°, 8-12-1806 12°, 30-12-1806 12°; BA 477, 13-1-1807 4°, 2-4-1807 12°, 16-4-1807 10°; BA 483, 18-6-1797; BA 490, 14-4-1796, 15-4-1796, BA 492, f. 323 27-6-1797; BA 498, 15-4-1796; BA 1273, 13 bloeimaand 1809 L; BA 1074, 11 zomermaand 1809; BA 1075, 3 hooimaand 1809 S; BA 1076, 31 oogstmaand 1809 N; BA 1078, 2 wijnmaand 1809 C; BA 1185, f. 52v. 23-5-1807 G KB, f. 308v. 30-6-1807 MM; BA 1086, f. 429v. 9-7-1807 K, f. 496 16-7-1807 OO; BA 1090, f. 788 en 788v. 22-3-1808 V en W; BA 1093, 19-10-1808 L; BA 1094, 14-11-1808 G, 22-11-1808 W; BA 1096, 6 lentemaand 1809 A, 5 grasmaand 1809 B, 10 grasmaand 1809 B; BA 1240, 246 3-7-1810, 1880 2-12-1810, 1881 2-12-1810, 1882 2-12-1810, 1883 4-12-1810; BA 1987, 8-12-1810; BA 1244, 6331 29-10-1811; BA 1245, 2615 25-3-1812; BA 1246, 5414 19-5-1812; BA 1248, 11248 19-12-1812; BA 1249, 319 13-1-1813; BA 1250, 4337 31-5-1813; BA 1251, 7884 8-9-1813, 8382 23-9-1813; BA 1252, 101555 6-11-1813.

van zijn onderdanen.⁴³⁴⁹ Hoewel de term *dominium eminens* aan het eind van de 18de eeuw ook als synoniem van *dominium directum*⁴³⁵⁰ wordt gebruikt⁴³⁵¹, blijkt de stellingname van de staat duidelijk uit een advies van de raad en rentmeester generaal van de domeinen in 1771 in een affaire aangaande Waalre

“en want het overbodig bekend is, dat geen grondheeren gemeentens mogen verkopen veel min daar toe eigener autoriteit octrooien te verlenen, zonder praeallable permissie van een souverain so komt my (onder eerbiedige correctie) voor, dat den voorn. abt tegen de souverainiteit en in prejuditie derzelver heeft gehandeld”.⁴³⁵²

Uiteindelijk gaf de staat op, echter

“ongepraejudiceert de sustenue in deesen tegens den abt van Epternach gevoerd worden doen zonder eenigsints te avouereen de praetense bevoegdheid van den zelve tot het verlenen van octroy tot het verkoopen van gemeentens gronden”.⁴³⁵³

Of zoals het in 1791 heet:

“hun edel mog disponeeren en resolveeren van zoodanige vercooping van gemeentens gronden en welke zoo wel hoogstderzelver souverain gezag, als het dominium eminens en de oppervoogdy over alle goederen van corpora, gelyk staande met die van minderjarige, zullen weeten te handhaaven..”.⁴³⁵⁴

Deze passage kan evenwel ook zo begrepen worden dat er sprake is van een privaatrechtelijke claim. In het midden van de 19de eeuw stelde Mauritsz Ganderheyden het echter heel duidelijk:

“Uit dit alles is dan ook blykbaar, dat hier niet te denken valt aan enkele suprematie, noch aan een zoogenaamd dominium eminens vel eminentissimum, hetwelk als jus majestaticum alleen zoude zijn uitgeoefend worden waar eigenlijk geen dominium directum bestond, bijv. tot onteigening ten algemeenen nutte”.⁴³⁵⁵

Het *dominium eminens* kan dus een publiekrechtelijke functie vervullen, in het voorbeeld: onteigening.

Dat hier wel degelijk sprake is van een recente ontwikkeling blijkt uit een advies van een rentmeester een goede 100 jaar eerder:

“want ingeval den heer van Deurne grondheer was van die gemeente en deselve aen hem in de voors erffkoopbrief ware verkogt met de andere geregtigheden, so soude daer uyt volgen (t sy met regret gesegt) dat hy niet nodig had by haer ho. mo. authorisatie tot dese te doene verkoping te versoeken, gelyk by deze requeste is doende, even gelyk een particulier geerffde niet verpligt is sodanige authorisatie te versoeken als hy syn eyge patrimonieel goed transporteert”.⁴³⁵⁶

Uit het feit dat de heer van Deurne octrooi had aangevraagd, mocht geconcludeerd worden dat hij geen grondheer was; ergo als hij grondheer was geweest, dan had hij de gemene gronden zonder octrooi van de Staat mogen verkopen.

In 1805 rekte ook een volgende rentmeester, namelijk H.B. Martini, die met het Departementaal Bestuur overhoop lag over de bevoegdheid tot het uitgeven van de gronden, het begrip op in een vergelijking met het *dominium directum* *“maar dat het dominium eminens, niet bestaande in het heffen van een chyns, het welk alleen als een bewys of erkentenis van het zelve moet worden aangemerkt, maar wel het recht om over den algeheelen en onbepaalden eigendom dier gronden by verkoop of anderzints finaal te beschikken is verbleeven by den souverain”*.⁴³⁵⁷ Een van de bepalende kenmerken van de middeleeuwse uitgiffen van de gemene gronden was nu juist, dat de grondheer afstand deed van zijn beschikkingsrecht. Hij behield slechts het recht om toestemming te verlenen tot vervreemding door degenen die gebruiksrechten van hem hadden gekocht.

3.3.3.2 Conflicten over territorium Conflicten over de staatsgrenzen

⁴³⁴⁹ Vergelijk Bergh 1988, blz. 53.

⁴³⁵⁰ Het *dominium directum* in tegenstelling tot *dominium utile* is vergelijkbaar met ons begrip eigendom in tegenstelling tot de beperkte zakelijke rechten.

⁴³⁵¹ BHIC LT 40, f. 118 29-11-1803 *“er zyn ook nog veel dier gronden waar van het dominium eminens aan particuliere, voormaals grondheeren, competeerd, welke ook daar van de novale tienden en chynzen ontvingen, doch over welke gronden de souverain nimmer eenige beschikkinge gemaakt, maar zich alleen vergenoegd heeft in de uitgegeeven verordeningen eenige aanmaeningen tot het zelve einde aan die particuliere grondheeren te adresseeren..”*: Provinciale commissie van landbouw 13 brief Wesselman 25-9-1823 inzake zandverstuivingen *“behorende het dominium eminens derzelve aan het domein en dominium utile (het oppervlakkig gebruik) derselve aan de respectieve gemeentens”*.

⁴³⁵² BHIC LT 41, f. 116v. 18-6-1771.

⁴³⁵³ BHIC CR 431 Raad van State 13-6-1783, zie ook Raad van State 20-4, 8-9 en 10-10-1774 en 2-11-1775.

⁴³⁵⁴ BHIC LT 114 12-7-1791.

⁴³⁵⁵ Ganderheyden 1848, blz. 45-46.

⁴³⁵⁶ BHIC LT 61 18-5-1752; RRG 33, f. 200v. 10-4-1752.

⁴³⁵⁷ BHIC RRG 40, f. 144 5-2-1805, verder RRG 40 passim voor de discussie tussen Martini het Departementaal bestuur.

In 1663 schreef de Raad van State wat geagiteerd aan de rentmeester van de domeinen

“in den raed voorgekomen synde dat den heere van Asten sich heeft onderwonden eygener autoriteyt te verkoopen of uit te geeven aen die van Nederweert in ‘t graefschap Horn een groot gedeelte van den Astenschen peel van desselfs heere van Asten s voorsaeten aende ingeseetenen van Asten in oude tyden uitgegegeven ende oversulx daer by niet alleen de onderdaenen van den staet werden gefrustreert van haer lieden gerechticheydt, maer ook den grond van Brabant werd gedegnateert aen een ander afgeleegen provincie notoirlyck teegen het regt van den prince”.⁴³⁵⁸

De rentmeester moest hierop zo spoedig mogelijk rapporteren. Het was echter de heer van Asten die bericht deed. Er waren moeilijkheden geweest. Men was tot een akkoord gekomen. Alleen de “pretens” schout van Asten verzette zich daartegen en wilde voortgaan met executies. Op zijn beurt verzocht de heer de raad deze voortgang te blokkeren.⁴³⁵⁹ De geraadpleegde bronnen zwijgen hier verder. Maar elders blijkt dat Asten en Nederweert op 12 mei 1684 gezamenlijk de grens hebben bepaald en daarna ook huurcontracten voor de Peel hebben afgesloten. Het laatste contract werd aangegaan op 28 augustus 1706 en liep 20 jaar later af. Nederweert wilde verder huren en had het geld daarvoor al betaald, maar in Asten vond men de belening schadelijk en wilde men er van af. Men zou op 4 september 1726 gezamenlijk de grens aflopen volgens een eerdere gezamenlijke grensbepaling van 12 mei 1684, maar Nederweert verscheen daar niet. Die van Asten hebben daarop zelf de grens afgelopen en daarbij hoopjes als grenspalen opgeworpen. Vervolgens wilden die van Nederweert het stuk Peel kopen. Dat lukte niet, waarop met snaphanen gewapende burgers van Weert de grens zijn overgestoken en onder het toezien van schepenen van Meijel en Vlieden, als onpartijdige getuigen, grenshoopjes hebben omgeworpen. De Staten-Generaal die escalatie van de moeilijkheden vreesden, zonden de drossaard van Asten naar zijn collega van Nederweert voor overleg.⁴³⁶⁰ Het grensconflict lijkt daarmee niet definitief tot een einde gekomen te zijn, want nog in 1741 blijken de instellingen met het probleem bezig te zijn.⁴³⁶¹

Inmiddels was Someren ook in conflict gekomen met Nederweert. In 1709 en 1712 is er sprake van grensscheidingen, maar in 1741 is een en ander kennelijk nog steeds niet definitief beslecht.⁴³⁶² Het waren niet de eerste problemen hier; al in 1454 liet Philips de Goede een onderzoek instellen naar de inbreuken door die van Weert op rechten van de inwoners van Someren gemaakt.⁴³⁶³

Een moeilijke grens was ook die met Venray. Vanaf 1629 deden zich daar verschillende incidenten voor. Daarbij werd geweld niet geschuwd.⁴³⁶⁴ Combattanten aan Meierijse zijde waren Deurne en Bakel, de laatste met Helmond en Aarle en Rixtel als medestrijders.⁴³⁶⁵ Omdat deze voorvallen de grenzen tussen de Republiek en Spanje raakten bemoeiden de Raad van State en de Staten-Generaal zich er al snel mee. In 1646 werden de heer van Helmond en die van Rixtel tot de orde geroepen met de vraag vanuit welke autoriteit zij meenden de grenzen te mogen bepalen.⁴³⁶⁶ De raad en rentmeester generaal van de domeinen pleitte er op zijn beurt voor om de feitelijke paling te mogen doen, hetgeen toegestaan werd.⁴³⁶⁷ De volgende actie van de rentmeester was zijn bevoegdheid om te grenzen vast te stellen te bepleiten (in plaats van de Raad van Brabant) “synde aen den raadt by het 26^e art. van de instructie gesteldt te besorgen, dat de palen ende limiten van den staat niet en werden vermindert”. En omdat de Raad van Brabant alleen zaken van ingezetenen kennis mag nemen.⁴³⁶⁸ De zaak bleef daarna nog decennia voortsudderen.⁴³⁶⁹ Eerst in 1716 kwam het tot een definitieve grensscheiding tussen de Meierij en - inmiddels - Pruisisch Overkwartier van Gelre.⁴³⁷⁰

Zoals gezegd was ook Deurne partij in dit conflict.⁴³⁷¹ Deurne verzette zich tegen de grensscheiding van 1716. Zo werden er onder andere in 1717 eerst 700 karren (dat zal de maat geweest zijn) en vervolgens 800

⁴³⁵⁸ BHIC RRG 2, f. 122 20-7-1663.

⁴³⁵⁹ BHIC RRG 2, f. 122v. 5-9-1663.

⁴³⁶⁰ BHIC RRG 51 resolutie Staten-Generaal 6-4-1729.

⁴³⁶¹ BHIC RRG 22 20-9-1741.

⁴³⁶² BHIC RRG 12 5-7-1709, 25-8-1712, 6-9-1712, 25-12-1712; RRG 22 20-9-1741.

⁴³⁶³ Enklaar 1941, blz. 226-228, nr. 118 14-2-1454.

⁴³⁶⁴ Brand 1982, blz. 66-68, blz. 72-73, 77, 102, 112-113, 144-147; zie ook Droesen 1927, blz. 53-54.

⁴³⁶⁵ BHIC LT 132, blz. 34-43 15-11-1646.

⁴³⁶⁶ BHIC RRG 1, f. 16 8-10-1646, f. 19v. sd.; LT 43 27-11-1646; Brand 1982, blz. 117.

⁴³⁶⁷ BHIC RRG 1, f. 105v. 16-8-1650.

⁴³⁶⁸ BHIC RRG 1, f. 179v. 10-8-1655.

⁴³⁶⁹ BHIC RRG 1, f. 181 13-8-1655, f. 207v. 29-5-1659, f. 211 10-8-1657, f. 214 14-11-1657; RRG 2, f. 19 23-8-1658, f. 136 8-3-1664, f. 213 11-5-1682; RRG 11 10-9-1682, 11/12-11-1682; Brand 1982, blz. 101-103, 112-113.

⁴³⁷⁰ Brand 1982, blz. 101, 113-114. Emstede sd. Deurne, blz. 61 ev.; zie ook Droesen, 1927, blz. 53.

⁴³⁷¹ Brand 1982, blz. 101, 112, 115; zie ook Brand 1982, blz. 140, 141.

karren peelturf op (nieuw) Venrays gebied in brand gestoken.⁴³⁷² Uiteindelijk stonden op 26 maart 1727 de Staten-Generaal aan Gerard Suljard van Leefdaal, de heer van Deurne, toe om ter compensatie van het verlies van 2400 morgen grondgebied 10.000 gulden af te trekken van de 15.163 gulden en 11 stuivers schuld die hij als erfgenaam van zijn oom Jan van Liefdaal en zijn grootvader Rogier van Leefdaal, die in leven allebei rentmeester van de geestelijke goederen waren geweest, nog aan het land had.⁴³⁷³ De inwoners van Deurne schoten daar uiteraard niets mee op. Overigens had Deurne ook nog een grensconflict met Meijel.⁴³⁷⁴

Tussen Bakel en Oploo waren er omstreeks 1650 problemen, omdat die van Oploo turf aan Bakelse zijde hadden gestoken. In 1654 kwam er een eind aan het geschil.⁴³⁷⁵

Op 14 april 1785 schreven de regenten van Erp een brief aan de Raad van State

*“dat op de heide tusschen Erp en Boekel lande van Ravestein twee paalen zyn gesteld waarschyndlyk door die van Boekel, dat vier hunnen gecommiteerden zig daar na toe begeeven hebbende, hadden bevonden, dat de selve waren twee blaauw gevefde paalen, lang omtrent tien voeten met een bortjen daar aan waar op staat Chur Phaltisches Bayers Teritoir Territoire Electorale Palatine Baviere en dat die paalen naar hunnen meening en van verscheide hunner ingezeetenen ver binnen de limiten van hun dorp en dus op het teritoir van deezen staat zyn gesteld, de eene omtrent twintig treden ende andere ruim honderd treden”.*⁴³⁷⁶

De brief leert verder dat er al heel lang problemen met de grens zijn en dat die voor het laatst in 1764 aan de Staten-Generaal gemeld zijn, waarna in 1765 bewijzen zijn overgeleverd, maar dat de zaak onafgedaan is gebleven.

Ook uit het zuiden zijn grensproblemen bekend. De grensscheiding tussen Lommel en Pelt stond tenminste in 1686 ter discussie en in 1716 berichtte Lommel *“over ‘t insteeken en uyttorven der landeryen van die van den lande van Luyk en Brabant onder Lommel gelegen”*. Het bleek vooral om territoirschendingen door die van Neder- en Overpelt te gaan.⁴³⁷⁷

Conflicten over de grenzen van twee gemeeynten

Van dit type conflict zijn er honderden bekend. Zij kwamen al in de eerste helft van de 14de eeuw voor.⁴³⁷⁸ Iedere Meierijse gemeenschap werd wel eens betrokken in een conflict met een buurgemeenschap. De conflicten waren vaak langdurig. Na een rechterlijke uitspraak likte de verliezende partij haar wonden, maar vaak laaide het conflict na enige decennia weer op. Het collectieve geheugen in deze was kennelijk slecht. Dit zal bevorderd zijn door het feit dat men de fatale uitspraak niet altijd lichtte bij de rechtbank (dat kostte immers schrijfgeld en men had er niets aan voor de toekomst: men kon er geen rechten mee aantonen).

Het conflict over de gemene gronden in het noordwesten van de Beerzen en het aansluitende gebied tussen Moergestel, Oisterwijk-Haaren en Oirschot duurde van het einde van de 14de tot aan het begin van de 19de eeuw. De partijen waren Oisterwijk en Haaren aan de ene zijde en Oirschot en de Beerzen aan de andere kant. Dat wil zeggen in hoofdlijnen, want de partijen waren niet bij ieder deelconflict compleet.

De oudst bekende beslechting van het conflict tussen deze partijen, die kennelijk al langer met elkaar van mening verschilden, vond plaats op 18 oktober 1385. Op die datum bepaalden Jan van Wittham drost van Brabant, Kaerle van Ymerzeel markgraaf en Pauwels van Haestrecht, schout van Den Bosch in opdracht van hertogin Johanna letterlijk, dus door het zetten van palen, de grens tussen Oisterwijk *“ende hoeren medegesellen”* en *“Berse mit hoeren medegesellen van Oirschot”* in de heide tussen deze plaatsen gelegen.⁴³⁷⁹ Oisterwijk kreeg bij die gelegenheid een fikse boete: *“item is te weten dat die van Oesterwyc gaven mine vrouwen omme dat si gebroect hadden van de gemeynten iegen die van Oerscot VIIIc gulden ...”*.⁴³⁸⁰ Het lijkt erop dat die van Oirschot daarbij het recht een handje geholpen hebben: *“Item ontfaen van*

⁴³⁷² Brand 1982, blz. 102, 105, 115-116.

⁴³⁷³ BHIC LT 50 resolutie Staten-Generaal 26-3-1727.

⁴³⁷⁴ Brand 1982, blz. 148.

⁴³⁷⁵ Brand 1982, blz. 42; vergelijk ook Droesen 1927, blz. 53 over de omstreken Vredepeel waarvan de toren van Bakel een paal was.

⁴³⁷⁶ BHIC LT 42, f. 1 30-4-1785.

⁴³⁷⁷ BHIC RRG 21 30-10-1686; RRG 25 2-9-1716.

⁴³⁷⁸ Enklaar 1941, blz. 200, nr. 106 13-4-1337.

⁴³⁷⁹ Enklaar 1941, blz. 178-181, nr. 94.

⁴³⁸⁰ ARAB RK 2370 St. Jansmis 1384-1385, blz. 12.

de vryheit van Oerscot dat sy mine vrouwen gaven omme dat hen mine vrouwe hare palen dede steken tusschen der vryheit dorpe van Oesterwyc ende hen ende oec tusschen des jonchere van Cranendonc ende hen 16n in octobris anno LXXXV IIIc hollants gulden...”. Het stellen van de palen maakte geen einde aan het conflict, want op 15 augustus 1390 werd de grens opnieuw vastgesteld. De grens lag nu een stuk oostelijker. Dat was dus ten gunste van Oisterwijk c.s.⁴³⁸¹ Bij die laatste vaststelling was een boete van 2000 oude schilden in het vooruitzicht gesteld aan het (niet) ”vast, gestede ende onverbrokelec tewigen dagen ende sonder yet dairyegen te gane of te doin by henselven of by yemen anders, te houden”. Het schild van de Franse koning Filips de Schone was een gouden munt, dus de boete moet een aanzienlijk bedrag en daarmee een flinke stok achter de deur hebben betekend. Uit de volgende 157 jaar zijn dan ook geen conflicten tussen deze partijen bekend. In 1439 kwamen de gezworenen van Oisterwijk, Haghorst onder Diessen, de Beerzen en Spoordonk onder Oirschot gezamenlijk overeen geen schapen meer toe te laten op de plekken tussen deze plaatsen waar het zand gestopt was, dus waar de zandverstuiving bedwongen was. Men beheerde het gebied dus kennelijk in onderling overleg. Vanaf het midden van de 16de eeuw ontstaat er echter een reeks van conflicten die tot het begin van de 19de eeuw blijven voortduren. Incidenten en processen zijn bekend uit 1547, 1559, 1575, 1604, 1605, 1617, 1632, 1642, 1670, 1679, 1736, 1739, 1787...1806.⁴³⁸² In dat laatste jaar werd de grens tussen de Beerzen en Oisterwijk c.s. feitelijk die van de scheiding van 1385. Dit laatste geeft ook aan dat het conflict niet anders was dan in 1385. De samenwerking tussen de Beerzen en Oirschot tegenover Oisterwijk en Haaren werd kennelijk niet in ernstige mate gehinderd door hun onderlinge conflicten over het Beersveld, hoewel dit conflict eind 16de, begin 17de eeuw met alle mogelijke middelen werd uitgevochten. Niet alleen werd er driftig met wapens gezwaaaid, maar zo restaureerden de Beerzen de door Oirschot verwaarloosde kapel van de H. Eik en repareerde men een stuk weg, dat anders ten laste van Oirschot kwam. Niet uit godsvrucht of als burendienst, maar om de rechten op de aanliggende gemene gronden aan te tonen.⁴³⁸³

In het voorgaande ging het om een langdurig conflict tussen relatief grote partijen: Oisterwijk met Haaren tegen Oirschot en de Beerzen. Oisterwijk, Oirschot en de Beerzen waren zelfstandige juridische entiteiten: schepenbanken. Oirschot was daarbij ook nog eens een (halve) heerlijkheid: een juridische entiteit volgens het leenrecht. Dat de rechten op de gemene gronden en alle daaraan gerelateerde rechten niets met jurisdictie van schepenen of het leenrecht van doen hadden blijkt nog eens uit het feit dat ook kleinere entiteiten - die vanaf de 14de eeuw hooguit een fiscale eenheid vormden - ook procespartij waren.

Zo werd er in 1497 een conflict tussen Netersel, dat deel uit maakte van de schepenbank van Bladel en Westelbeers dat onderdeel was van de schepenbank (en halve heerlijkheid) Hilvarenbeek, Diessen, Riel en Westelbeers uitgevochten. Ook hier bleef het conflict nog lang sluimeren. Er waren nog incidenten in 1617 en 1807. De definitieve grens werd pas in 1833 vastgesteld.⁴³⁸⁴

Soms trad de schepenbank wel op voor onderdelen van die bank die bepaalde rechten meenden te hebben op gemene gronden. Het gehucht Hoogeind onder Oostelbeers was gerechtigd in de gemeynt genaamd de Grote aard van Oerle. De schepenbank van de Beerzen vertegenwoordigde dit gehucht in een akkoord gesloten tussen Zeelst, Blaarthem, Gestel, Zonderwijk (Veldhoven) en Meerveldhoven aan de ene kant en de gerechtigden tot de Grote Aard van Oerle, nl: Oerle, Vessem, Wintelre, Knegsel, Hoog Casteren en het Hoogeind onder Oostelbeers aan de andere zijde. Enkele jaren later was Oostelbeers in proces met dezelfde Grote aard van Oerle wegens de pretentie dat geheel Oostelbeers gerechtigd was in deze gemeynt, of in elk geval de Oostelbeerse hertgangen het Hoogeind en het Neereind dat waren.⁴³⁸⁵

3.3.3.2.3 Conflicten over het gebruik

De burenen van de Huygevoirt onder hetzelfde Westelbeers meenden omstreeks 1740 afspraken gemaakt te hebben met hun burenen in Diessen over een vooraard. Een vooraard was een deel van de gemene gronden waar alleen een bepaalde groep om- of aanliggenden gebruiksrechten hadden. Soms waren deze vooraarden

⁴³⁸¹ Enklaar 1941, blz. 183-187, nr. 96.

⁴³⁸² Vera 1984, blz. 8-10. Zie verder onder andere BHIC LT 34, f. 260 30-1-1788; LT 35, f. 17v. 27-1-1789; LT 36, f. 39 6-2-1790; LT 37, f. 5v. 4-1-1791, f. 86v. 12-4-1791; LT 78 4-6-1790, 29-12-1790; LT 103, f. 46 4-5-1790, f. 63 1-6-1790, f. 90 7-12-1790; LT 112 30-12-1788; LT 113 23-11-1790; BA 239, 7-9-1801 4^e, 24-9-1801 2^e, 12-10-1801 15^e, 13-11-1801 1^e; BA 240, 19-2-1802 4^e, 1-4-1802, 14-6-1802 12^e g: 471 18-8-1802 20^e, 24-12-1802 11^e; 472 18-11-1803, 6^e, 7-12-1803 13^{ee}, 29-12-1803 3^e; BA 473, 4-4-1804 2^e; 13-4-1804; 4-7-1804 15^e; BA 476, 18-8-1806 1^e; 22-8-1806 2^e; 9-10-1806 9^e; 6-11-1806 11^e; BA 487, f. 91v. 11-4-1797; BA 492, f. 22v. 14-1-1797, f. 39v. 27-1-1797, f. 107 20-3-1797, f. 132 4-4-1797, f. 156 12-4-1797; BA 1089, f. 492 22-2-1708 Z.

⁴³⁸³ Vera 1984, blz. 7-8.

⁴³⁸⁴ Vera 1984, blz. 12.

⁴³⁸⁵ Vera 1984, blz. 7-8.

geformaliseerd door het betalen van een aparte cijns en/of door een gerechtelijke uitspraak, zoals de vooraard van Kerkoerle, waaruit al in 1340 een aparte cijns werd betaald en waarvan het recht in 1435 bevestigd werd.⁴³⁸⁶ Bij de Huygevoort was dat niet het geval en dat leidde na een incident tot een procesgang voor de Raad van Brabant van de inwoners daar tegen ‘die van Hilvarenbeek’.⁴³⁸⁷

Soms werden de conflicten over eigendom en gebruik uitgevochten over de hoofden van de gebruikers, zoals de bijenhouders in de Peel in de conflicten Bakel en Venray. Omstreeks 1662-1680 werden over en weer bijenkorven met hun kostbare inhoud geroofd.⁴³⁸⁸

3.3.3.2.3 Conflicten over het privatiseren van gemene gronden

Interne conflicten

Van grote afstand gezien lijken de Meierijse dorpen, zeker die op de zandgronden, misschien allemaal gelijk. Worden ze met een vergrootglas bekeken, bijvoorbeeld door het bestuderen van boedelinventarissen, dan blijkt een grote verscheidenheid in specialisaties. Sommige plaatsen zijn gespecialiseerd in vrachtvervoer, andere in specifieke ambachten zoals het vervaardigen of bewerken van verschillende soorten textiel, het looien van leer en het maken van schoenen, het maken van klompen, weer andere in het verbouwen van handelsgewassen als hop, etc. Maar niet alleen tussen de plaatsen, ook binnen de plaatsen was er soms een grote differentiatie, die tot conflicten kon leiden. Een voorbeeld daarvan zijn de tegenstellingen tussen Oirschot en Best. Van oorsprong één parochie-gemeenschap, gelegen binnen één gerecht en binnen dezelfde (halve) heerlijkheid, ontwikkelde Best zich tussen de 14de en de 16de eeuw tot een eigen dorps- en parochie-gemeenschap, die echter tot in de 19de eeuw juridisch met Oirschot verbonden bleef.⁴³⁸⁹ Het karakter van de beide dorpen verschilde aanmerkelijk. De kern van Oirschot met de grote kapittelkerk, het raadhuis met de markthal eronder en na de brand van 1566 de grote markt had stedelijke allures en was de woonplaats van brouwers, bakkers, lakenkopers en andere ambachtslieden en kooplui.⁴³⁹⁰ Best was meer een boerengemeenschap, hoewel daar ook wel ambachten voorkwamen. Waar de politieke macht in Oirschot vooral bij de kooplieden etc. lag, lag die in Best bij de boeren. Dit kwam heel sterk tot uitdrukking in 1665 toen Oirschot (inclusief Best) aan de Raad van State opgeven moest hoe ze haar schulden, die na de tachtigjarige oorlog opgelopen waren tot 75.000 gulden,⁴³⁹¹ zou kunnen aflossen. Er waren daarvoor in beginsel twee mogelijkheden: of door extra belastingen of door de verkoop van gemeente-eigendommen. Oirschot en Best stonden daarin letterlijk tegenover elkaar. Het voorstel om nieuwe erven, dus gemene gronden, te verkopen werd afgewezen door die van Best die voor het opleggen van extra belastingen kozen: *“Henrick Jan Santegoets seydt beter by omslagen de schulden te sullen connen werden gevondene als by vercoopinge van nieuwe erffven”*⁴³⁹² Men kwam er niet uit en besloot daarom enkele maanden later per hertgang, in Oirschot gehuchten die een fiscaal-administratieve eenheid waren, te stemmen. De Oirschotse hertgangen stemden aldus: Kerckhof met 1 uitzondering verkopen, Spoordonk verkopen, Hedel verkopen, Nootell verkopen, Straten verkopen. Best stemde daarentegen: Aerle niet verkopen, Naestenbest niet verkopen, Verrenbest niet verkopen.⁴³⁹³ Oirschot zette de verkoop door en dit leidde tot het zogenaamde oproer in de Malckersteeg, waarbij raad en rentmeester generaal van de domeinen Gijsbert Pieck van Thienhoven en Peter van Nahuys de plaatsvervanger van de kwartierschout van Kempenland hals over kop moesten vluchten om niet door de woedende menigte doodgeknuppeld te worden.⁴³⁹⁴ Dit oproer is wel in verband gebracht met Blickle’s communalisme, maar in de kern lag het probleem in de verhouding tussen Oirschot en Best en niet in de verhouding dorpelingen en overheid.⁴³⁹⁵ Dat het ongenoegen op vertegenwoordigers van de staat werd afgereageerd, is slechts een deel van het verhaal. Niet alleen de verkopers, maar ook de kopers werden bedreigd. Ook de kwalificatie ‘belastingoproer’ zoals het verzet door Huiskamp werd getypeerd is niet juist. Sterker, die van Best kozen in beginsel voor meer belasting betalen. Daarnaast ging het niet om belastingverhoging of belastingdruk, maar over de wijze waarop de in oorlogstijd ontstane schulden zouden moeten worden afgelost.

⁴³⁸⁶ Asseldonk 2002, bijlage 11; Enklaar 1941, blz. 279-282, nr. 136 26-5-1435.

⁴³⁸⁷ Vera 1984, blz. 13.

⁴³⁸⁸ Brand 1982, blz. 66-68.

⁴³⁸⁹ Coenen 2000a, blz. 34, 63-66, 108-109, 167-172, 207.

⁴³⁹⁰ Lijten 1992b; Strijbos 1992.

⁴³⁹¹ Coenen 2000a, blz. 167. 47.000; Huiskamp 2001, onder verwijzing naar Kappelhof 75.000.

⁴³⁹² RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, resolutieboeken R 213 1664-1666, blz. 370 1-1-1665.

⁴³⁹³ RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, resolutieboeken R 213 1664-1666, blz. 193 20-5-1665.

⁴³⁹⁴ Coenen 2000a, blz. 167-168; Jacobs 1976.

⁴³⁹⁵ Blickle 1981; Studiedag Historische Vereniging Brabant 1995 “Communalisme in Brabant”, Huiskamp 2001.

Een vergelijkbaar conflict speelde aan het eind van de jaren '50 van de 19de eeuw binnen Drunen. De burgemeester en secretaris van Drunen waren warm voorstander van het privatiseren danwel op commerciële wijze exploiteren van een deel van de gemene gronden. De landbouwers, die kennelijk de meerderheid van de raad uitmaakten, verzetten zich fel hiertegen. Het ging daarbij met name om gronden die in de winter onder water stonden: *“Gezegde gronden zouden bij een eenigzins goed beheer jaarlijks eenige duizende gulden aan de gemeente kunnen opbrengen zoodat hier alle belastingen afgeschaft en bovendien geheel gratis onderwijs gegeven zou kunnen worden”*. De burgemeester redeneerde nog anderszins: *“Ik doe dat temeer daar verre het grootste gedeelte der ingezetenen die niet tot den landbouwenden stand behooren of op verren afstand van die gronden wonen volstrekt geenerlei genot dier gemeenteeigendommen hebben en daarom bepaald tegen het gratis gebruik derzelve zijn”*. De landbouwers hadden eenzijdig voordeel van deze gronden, terwijl dit eigenlijk aan de gehele gemeente ten goede zou moeten komen. Blijkens een brief van 73 hoofden van huisgezinnen van 14 augustus 1857 aan gedeputeerden stonden de burgemeester en secretaris niet alleen in hun visie. Gedeputeerden onthielden hun goedkeuring aan dit raadsbesluit en droegen het ter vernietiging voor aan de Kroon. De Kroon gaf de raad nog een kans haar oordeel te wijzigen, maar toen de raad dit niet deed en trachtte een beslissing op de lange baan te schuiven om zo de vernietigingstermijn voorbij te laten, hakte de minister van binnenlandse zaken de knoop door: het raadsbesluit kon niet vernietigd worden omdat dit zonder de goedkeuring van gedeputeerden niet als van kracht kon worden beschouwd. De burgemeester kreeg daarbij expliciet de opdracht er op toe te zien *“dat geen ingezetenen op het Raadsbesluit steunende van de gemeentens gronden gebruik maken, en wanneer zulks mogt plaats hebben, tegen de overtreders proces verbaal op te maken en ter vervolging aan het openbaar ministerie op te zenden”*.⁴³⁹⁶

In 1666 verzetten inwoners van dorpen in de Grote Aard van Oerle zich onder leiding van Joost Peters te Hoogcasteren tegen de regenten van de in de aard gerechtigde dorpen tegen het verkopen van heide aan particulieren. Het bijzondere was hier dat het een verzet was door inwoners van verschillende dorpen, tegen regenten van verschillende dorpen.⁴³⁹⁷

Op 18 juni 1786 adviseerde de raad en rentmeester generaal de Raad van State naar aanleiding van een verzoekschrift van inwoners van Vught om een door de raad verleend octrooi om gemene gronden te mogen verkopen, in te trekken. De klachten van de inwoners waren procedureel. Ze waren niet gehoord over de verkoop. Het verzoek aan de Raad van State was op naam van de regenten van Vught, maar de facto door officier en schepenen gedaan, terwijl *“dat vanouds de regeering van Vucht heeft bestaan uit schepenen, borgemeesters, geswoorens, kerkmeesters en heylige geest of armmeesters.... doch die wyze van regering schynd te Vucht eenigzints in onbruik geraakt te zyn”*. Al met al vond de raad en rentmeester generaal nauwelijks ernstige bezwaren en ook hadden de requestanten geen inhoudelijke bezwaren.⁴³⁹⁸ Toch was dit waarschijnlijk geen rook zonder vuur. Elf jaar later blijkt de corporele vergadering van Vught wel degelijk fundamentele bezwaren te hebben tegen het privatiseren van gemene gronden en er blijkt een duidelijke tegenstelling tussen de belanghebbenden te bestaan: *“dat de in het voors berigt [van de corporele vergadering, HV]) voorgewende nadeelen welke de gemeente van Vugt door het cultiveeren van voors voorhoofden zouden worden toegebracht op loutere vergezogte chicanes uitloopen”*.⁴³⁹⁹

In Nistelrode lag het weer wat anders. Regenten stonden in 1758 afwijzend tegen een verzoek om zekere ongecultiveerde gronden te mogen innemen. De verzoekers namen daarop positie in en de raad en rentmeester generaal van de domeinen onderzocht die:

“deselve my daar op een memorie hebben doen ter hand stellen beschuldigende daar by regenten als of die om eygen interest tegens de supplianten versook waren adviserende alsoo die de gegoedste inwoonderen synde de meeste weylanden in eygendom waren besittende en deselve van haar ten duerste gepagt moesten werden, waaromme nodig geoordeelt hebben daar van occulaire inspectie te moeten nemen .... voor soo verre aangaat om te incorporeren de voorhoofde of iets in te nemen van een plak lands de soo genaamde Wyst diende te worden gewesen van hand omdat verschyde armen en andere menschen die gebuert wonenden haar beesten aldaar doen wyden, werden verschyde sulke plakken gemeinte in Nistelroy gevonden daar de beesten even de kost op konnen krygen en die door enige tot particuliere weyde ingenomen werdende de meeste inwoonders van wyde gefrustreert soude syn, ook

⁴³⁹⁶ BHIC PB 9592. In 1859 bestond de impasse nog. De raad was nog weigerachtig. De burgemeester had - zonder verzet - het gras verpacht en een groep inwoners had zich tot Gedeputeerde Staten gericht met het verzoek de raad verantwoordelijk te stellen voor de schade indien zij weigerachtig bleven. Het dossier sluit daarmee.

⁴³⁹⁷ SADB NA 2766, sf. 24-4-1663, 25-4-1663, 27-4-1663.

⁴³⁹⁸ BHIC RRG 38, f. 32v. 18-6-1786.

⁴³⁹⁹ BHIC RRG 39, f. 251 23-11-1797.

syn de weydens tot Nistelroy seer schaers en bygevolge duer, hebbende de regenten my doen versekeren dat den schoolmeester tyde deser inspectie synde voor hetgeen de voorn ses supplianten versogten van de gemelte Wyst te incorporeren duysent guldens heeft geboden, dan wat der selver verdere versoecken als mede die van de overige supplianten aanbelangde om van de gemene heyde te incorporeren sulx aen haar dorp of der selver inwoonders geen groot nadeel kon toebrengen".⁴⁴⁰⁰

In hetzelfde Nistelrode en in Son waren in 1791 ongeregelde heden bij het uitgeven van gemene gronden, waarbij inwoners tegen hun overheid te hoop liepen.⁴⁴⁰¹ Het enthousiasme waarmee sinds 1786 de ontginning van woeste gronden werd begroet kon op veel plaatsen op weerstand van de bevolking rekenen. Eerder was er al verzet tegen de uitgaven, maar dan was er nog vaak een collectief belang: er moest een schuld worden afbetaald, een kerk gerepareerd, een school gebouwd, etc. Aan het einde van de 18de eeuw waren de dorpsfinanciën over het algemeen weer op orde, zodat dit argument ontbrak. Ook de dorpsbesturen reageerden dan negatief op verzoeken om grond uit te geven, zeker als die grond niet direct aan inwoners ten goede kwam. Dat ondervond ook C.F. Wesselman, de voormalige heer van Helmond, die in 1802 200 lopense (circa 33 ha.) heide onder Nuenen ter ontginning wilde verwerven. De regenten wezen het verzoek af, omdat ze de grond nodig hadden als weidegrond, de aangeboden prijs van 3 gulden per lopense te laag vonden en omdat ze er de voorkeur aan gaven de gronden die ze wel kwijt wilden publiek te verkopen. De ontvanger generaal en rentmeester van de domeinen, woog het oordeel van de regenten op de volgende wijze:

"het by veele gemeentens bestuuren nog ingeworteld verkeerd begrip, dat het ter culture brengen van woeste en ledig leggende gronden den ongeboorenen zyn recht op dezelve, dat is het superficieel gebruik dezer gronden veel al bestaande in het steeken en maayen van heyvlaggen en andere strooysels voor de stallen zoude ontnemen en dus nadeelig voor hare gemeentenaaren zyn even als of er geen heide genoeg overbleeve".⁴⁴⁰²

Of zoals Krieger het in 1830 uitdrukte: *"de afgesletene valsche grondstelling, op dergelijke grondeigendommen toegepast: 'men mag den eigendom van den ongeboorenen niet veraliëneren'"*.⁴⁴⁰³

Naar aanleiding van de onlusten in Nistelrode en Son matigde de Raad van State wel zijn enthousiasme enigszins. Hij schreef op 5 december 1792 aan de leden van Leen- en Tolkamer:

"dat de intentie van hun ed. mog nooit is geweest, gelijk reeds bij resolutie van den 7 october 1791 is gedeclareerd om het bebouwen van nieuwe erven met geweld door te zetten en dat hun edele mog. vervolgens noch veel minder gaarne zouden zien, dat de ingezeetenen in het vermoeden geraakten, dat de raad zich daar toe zoude willen praevaleeren van het gebeurde in de gem. twee plaatsen en de wijze op welke het zelve ten einde is gebracht en in de tweede plaats de recommandatie reeds bij de resolutie van den 25 augustus 1791 aan dezelve gedaan om acht te geven, dat in geene plaats te veel onbebouwde landen uitgegeeven of verkogt worden".⁴⁴⁰⁴

Dit verzet was overigens veel ouder dan de 18de of 19de eeuw; in 1422 werd er in een octrooi voor Lommel al een boete van 6 Franse kronen in het vooruitzicht gesteld voor iedere weerstand tegen het uitgeven van gemene gronden daar.⁴⁴⁰⁵

3.3.3.2.4 Conflicten over de voorpotingen, de houtschat en novale tienden

De bepalingen inzake de voorpotingen werden door de dorpelingen nogal eens collectief overtreden, hetzij doordat men geen - valide - pootkaart had, hetzij doordat men de bepalingen in die pootkaart overtrad.

Gijsbert Pieck van Thienhoven, de in 1646 aan Staatse zijde opgekomen rentmeester maakte al snel aan de Raad van State duidelijk hoe hij ten aanzien van dit aspect van zijn ambt stond:

"is geleesen eene requeste van Gysbert Pieck van Thienhoven raad en rentmr van de Domeynen der stad en de meyerie van 's Hertogenbosch houdende dat syn ampt van alle oude tyden blykende by annex bescheydt van den jare 1465 mede belast is niet alleen te letten op alle plantagien van opgaande boomen, maer ook op de excessen in het afhouden van eykeboomen voorgenoomen ofte eenige onrechtelyck afgehouden wordende, daer tegen te verzien, daer inne by de rentmr altoos oock is gecontinueert, dat het nu sulks is dat sedert de reductie van Den Bosch daer inne veele misbruycken syn voorgevallen begaan by de cloosters en andere geestelyckheyt in de Meyerye van 's Hertogenbosch, daer op syn suppliants voorsaet in officio schynt wel geen reguard genoomen te hebben, dan alsoo hy suppliant op het oude gepasseert hem heeft geïnformeert, als ook op het geen onlangs daer in is

⁴⁴⁰⁰ BHIC RRG 35, f. 178 11-5-1758.

⁴⁴⁰¹ BHIC LT 78 4-8-1791, 5-12-1792; Coenen 1999, blz. 188-189.

⁴⁴⁰² BHIC RRG 40 24-4-1802.

⁴⁴⁰³ Krieger 1830, blz. 53.

⁴⁴⁰⁴ BHIC LT 78, 5-12-1792.

⁴⁴⁰⁵ ARAB RK 636, f. 172-175 3-4-1516.

*gepasseert, heeft nodig gevonden den raad hetselve te verkondigen ende te sullen in een grote masse kunnen specificeren van de gedane misbruyken van afhouden van de voorschr. boomen tot merckelycke dienst en de profyt van den staat versoeckende daeromme dat den raad gelieve der selver acte van interdict den 12 december laastleden uytgegeven te interpreteren ende hem tot uytvordering en vervolgens van alle misbruyken voors. specialyk ende alleen te autoriseren ende hem daer van te verleen acte in forma. Waar op het placacet nasien en daer op gedelibereert synde is goedgevonden en verstaan dat in het geen soo van opgaende boomen staende op chynsgronden als van de verpagte houtschatten soude mogen syn ofte geexceert den remonstrant het domaniaal recht van het land sal hebben te vewaren sulks en soo verre als hem syne commissie is gevende ende van outs gebruykelyck mag syn geweest”.*⁴⁴⁰⁶

Dit leidde kort daarop tot problemen voor St. Oedenrode, Esch, Erp, Beek en Aerle en Stiphout. Ook andere plaatsen zoals bijvoorbeeld Bakel en Deurne kregen in die tijd een pootkaart.⁴⁴⁰⁷ Helvoirt en Vught hadden in 1729 niet meer dan een ongeautoriseerde kopie van het privilege dat zij in 1492 resp. 1498 verkregen hadden. De raad en rentmeester generaal adviseerde deze simpele kopie te accepteren:

*“vermits uyt de oudheyd van de geschriften, maniere van spellingen en bewoordingen van dien tyd genoeghsaam consteert, dat voors privilegien met hare originele welcke niet vindbaer syn sullen accorderen, te meer doordien gelyke ongeauthoriseerde copie van de privilege aen die van Helvoirt verleent ten comptoire der domeynen voorschr. berust”.*⁴⁴⁰⁸

In 1746 werd door de raad en rentmeester generaal beslag gelegd op de bomen die buiten de grenzen van de pootkaart van Schijndel waren geplant. Hoewel die van Schijndel konden aantonen dat ze in plaats van 40 voet tot 80 voet de gemeent op mochten planten, nam de rentmeester hiermee geen genoegen: de betreffende pootkaart was niet bij domeinen geregistreerd, hetgeen er volgens de resolutie van de Raad van State van 27 februari 1744 toe leidde, dat de kaart niet meer geldig was. Bovendien was er niet tot 80 voet, maar wel *“tot over de 100 voet gemeentewaarts gepoot”*. Schijndel kreeg haar bomen terug voor 945 gulden.⁴⁴⁰⁹ Het valt gemakkelijk te begrijpen dat de net één jaar eerder aangetreden rentmeester, Philips Willem de Schmeling, die één derde van de boete - dat wil enkele jaarlonen voor een Schijndelse ambachtsman in die tijd - opstreek, niet erg populair werd in de Meierij.⁴⁴¹⁰ Ook de heren hadden soms last van de ambitieuze rentmeesters. In Deurne werd de houtschat op 7 maart 1656 gereserveerd voor het land, terwijl Rogier van Leeftaalt, heer van Deurne, daar krachtens zijn leenbrieven recht op. De rechten van de heer van Deurne waren kennelijk niet voor tegenspraak vatbaar, want de raad en rentmeester generaal adviseerde de rechten aan hem te laten.⁴⁴¹¹

De houtschat was één van de meest omstreden domaniale heffingen. Dat lijkt vreemd omdat de opbrengst van circa 5000 gulden per jaar aan het eind van het ancien regime⁴⁴¹² vele malen lager was dan die van de novale tienden of de Grote Zwijgende Brabantsche Landtol. Getuige de vele klachten over pachters van de houtschat kwam de collectieve afkeer vooral voort uit de vexatien, de knevelarijen, door deze pachters en hun pogingen om hun rechten uit te breiden en zo de opbrengst te verhogen. Daarbij moet men bedenken dat deze pachters ook toezicht hielden op de gemene gronden, daar boetes inden en rechtspraken en dat ze de schouw van de wegen en de waterlopen deden, waaruit ook boetes voortkwamen:

“is voorgebracht verschedene claghten over Cornelis van de Hulpen dat hy de inwoonders van Oirschot seer exorbitant ende ongefundeert doet executeren door de deurwaerder Berger over syn eyge gepractiseerde fouten ende de selve over pretense misbruyk van aert ende vroente af vordert soodanige ende soo groote pene ende amende als hem gelieft sonder behoortlycke qualificatie reght of executie alle twelcke is strydigh tegen de privilegien ende jaerceuren deser vryheyt Oirschot ende in consideratie geleght hoe dat best sal worden voorgecomen ende belet (30-11-1700)”, “voorgebraght synde dat den onderrentmr der domeynen Cornelis van der Hulpen pretendeert te hebben wesen schouwen sonder den secretaris off desselfs huys ofte clercken oock sonder Andries Schepens te hebben versocht of by hem te hebben die tot de schouwen is gecommiteert ende sonder de regenten verder te hebben kennis van syn schouwen gegeven is voorgesteld hoe hetselve by de regenten is verstaen (19-10-1701)”, “syn claghten voorgecomen dat Cornelis van de Hulpen eyst het sesde hout van de houtschat jae selver vant gene dat in de vryheyt vercoft ende aldaer verblyft ende verconsumeert wort, item dat den selven eyst vant hondert per clompen eenen gulden dat voer desen altyt naer en heeft betaelt 12 ½ st, item dat den

⁴⁴⁰⁶ BHIC LT 43 11-1-1648.

⁴⁴⁰⁷ BHIC RRG 37, f. 69 31-10-1762; LT 43 11-8-1650; LT 44 2-3-1651, 8-3-1655, 11-3-1655, 12-6-1656; LT 68 7-2-1766.

⁴⁴⁰⁸ BHIC RRG 28, f. 3v. 9-9-1728; Yssel 1890, blz. 32.

⁴⁴⁰⁹ BHIC RRG 31, f. 186v. 11-11-1746.

⁴⁴¹⁰ Vera 2004, blz. 6-7, 14.

⁴⁴¹¹ BHIC RRG 1, f. 190 22-5-1656, f. 194 7-9-1656, f. 206v. 14-5-1657; RRG 2, f. 8 4-3-1658; LT 44 4-3-1658.

⁴⁴¹² Leenders 1994b.

selven eyst van yeder sack ruin die naer den molen gedaen wort om te breecken 2 st daer van men voor desen heeft betaelt 8 penningen ofte een halve st (17-11-1701)”.⁴⁴¹³

In de tweede helft van de 18de eeuw werd het gemor over de houtschat heviger. In Oirschot en Best waren het met name de klompenmakers die het zwaar te verduren hadden van de inhalige pachters:

“syn binnen gestaen de personen met naamen Jan Melis den jongen, Goyaert Kemps, Cornelis van Loon, Jan Cornelis Melis de welcke hebben seer nadrukelycke clagten gedaenover de behandelinge van een pagter van den dooven houtschat Dirck van Houtum de welke alle te gelyck clagen als dat sy op maandagh den 12 october laetsleden op de Tilborgse jaarmarkt synde alle te gelyck syn gecalanceert door voorn pagter om dat sy de blocken niet hoogh genoeg hadden aengebragt naer syn gedagten waer op sy eenparigh antwoorden dat sy de blocken voor dat gelt gelyck sy die aen hadde gebragt aen hem pagter lieten vermits betaelende den arbeyt waer op hy aldoen seyde vercoopt de clompen maer en is doen heenen gegeaen dus lieden haere coopmanschap geheel ofte genoegsaem beschadigt ende haere mercktdagh reets bedorven(14-10-1750)”,⁴⁴¹⁴ “binnengestaan synde vier clompenmakers en drie brouwers klagende over Dirck van Houtem pachter van den houdschat dat hy wygerende briefjes wegens de houtschat te geven ten sy de selve van yder paer hondert clompen betaelen twaelf stuyvers en de drie brouwers versoekende of er geen middel soude kunnen gevonden worden dat sy op haere eed mogten onderstooken en alle maanden of by het jaar betaalde 7 duiten van yder ton goed en kleyn bier”⁴⁴¹⁵

De pachter wilde niet alleen houtschat over de waarde van het hout, maar over de waarde van het eindproduct: de klomp, dus ook over de arbeid van de klompenmakers. De brouwers hadden een probleem met de heffing van het gruitrecht, een van oorsprong middeleeuws domaniaal recht dat de heer hief over de gruit (gagel etc.) waarmee het bier vóór de toepassing van hop op smaak werd gebracht en houdbaar werd gemaakt. Dit recht werd later bij het in onbruik raken van gruit op de hop, dat dezelfde functie, maar dan beter vervulde, overgedragen. De irritatie over de houtschat en met name de pachters daarvan bereikte kort voor het einde van het ancien regime haar hoogtepunt. Volgens die van Hilvarenbeek stond in de *“Memorie van Algemeene wezenlijke bezwaaren der Meyerye van ’s Hertogenbosch”* van 23 juni 1786 de houtschat als derde hoofdgrond vooraan in de rij van de bezwaren.⁴⁴¹⁶ Dit leidde in de jaren 1786/87 tot een aantal aanpassingen van regels met betrekking tot de houtschat, maar tot een breuk met het systeem, zoals voorgesteld werd door in plaats van te verpachten de dorpen voor een bepaald bedrag aan te schrijven, kwam het niet.⁴⁴¹⁷ Het ongenoegen over de houtschat nam hiermee echter niet af en na de omwenteling van 1795 focusten de provisonale representanten zich op de afschaffing van deze *“hatelijke impositie”*. Het bestuur in Den Haag zal wel iets gezien hebben in het missen van de betrekkelijk geringe inkomsten van de houtschat in ruil voor de versterking van politieke populariteit en op 1 december 1795 konden de representanten melden dat ‘Haar Hoog Mogenden’, dus de Staten-Generaal van deze inkomsten hadden afgezien.⁴⁴¹⁸

Andere conflicten over de houtschat deden zich in de 18de eeuw voor tussen de heren van de heerlijkheden en de raad en rentmeester generaal van de domeinen. Kern van het probleem was altijd of de heer het recht had om de houtschat te ontvangen. De heer van Stiphout constateerde in 1751 dat er houtschat geheven werd door het land, waar hij op basis van zijn leenbrieven meent dat hij daartoe gerechtigd is:

“dat de suppliant syn verzoek meest fundeert op de woorden sonder meer die hy segt dat sig vinden in de leenbrieven van gemelte heerlykheyd geplaatst inmediately agter de clausule reservatoir van klokslag, beeden en andere denumbrementen die den hertog sig reserveert sonder dat den houtschat daer in werd opgetelt, ten effecte dat dese alschoon den houtschat in de leenbrieve off uytgifte niet nominatum staet uytgedrukt als uyt gegeven hy nogtans sustineert dat deselve meede in de uytgifte begrepen sy om dat se in de clausule reservatoir niet mede staet opgetelt”⁴⁴¹⁹

De kern van het conflict wordt hier ook weer gevormd door de interpretatie van de omschrijving van de uytgifte van het leengoed. In het conflict dat de heer van Lieshout in de jaren ‘80 van de 18de eeuw met de rentmeester van de domeinen had, stond opnieuw het recht om houtschat te ontvangen nieuw uitgegeven gronden centraal, tezamen met het recht op de novale tienden. Deze zaak is hierboven al aan de orde geweest.

⁴⁴¹³ RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, resolutieboek 20-6-1700-16-12-1703.

⁴⁴¹⁴ RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, resolutieboek 1747-1753, f. 143 14-10-1750.

⁴⁴¹⁵ RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd, resolutieboek 1747-1753, f. 146 25-10-1750.

⁴⁴¹⁶ Ham 1982, blz. 85; BHIC Archief rentmeester en advocaat Storm nr. 9; RAT AA Hilvarenbeek voor 1811, 103 f. 3 8-4-1791.

⁴⁴¹⁷ BHIC LT 77 20-5-1786; 7-5-1786, 10-1-1787, 78 12-5-1789; 3-11-1790, onderverwijzing naar resoluties 10-5-1786, 10-1-1787, 4-4-1787, 9-11-1787.

⁴⁴¹⁸ BHIC PLA (7).

⁴⁴¹⁹ BHIC RRG 33 f. 64v. 28-7-1751.

3.3.3.2.5 Conflicten over cijnsen

In 1752 redeneerde de raad en rentmeester generaal naar aanleiding van een verzoek van de heer van Deurne ten aanzien van het uitgeven in cijns als volgt:

“nopens het eerste poynt namentlyk het verkoopen van de gementioneerde ydele plaatsen so gelieven u ed. mo. te weesen gedient, dat den heere van Deurne volgens de erffkoopbrief van deze heerlykheyd van datp 19 january 1660 by haer ho. mo. gegeven wel vermag de ydele plaatsen binnen de voors. heerlykheyd en de limiten derselver leggende ten chyns uyt te geven, dan dat daarby te gelyk is voorbedongen, mits dat niemand daer door werde gepraejudiceert en dat het selven geschie niet by gereede penningen maer op eene erffelyke chyns op poene van nulliteyt van deselve uytgave, werdende in de voors erffkoopbrief eenige periode verder ook specialyk ingevoegt dese clausule reservatoir ‘ende ingevalle deselve heerlykheyd offte eenige geregtigheeden offte gedeelte derselve hier na wederom komen verkogt te werden aen wie het ook sy, word ook gereserveert by dese ten eeuwigen dage het regt van vernaderinge binnen ‘s jaers dat de verkopinge sal zyn gedaen, dat oversulx by vergelykinge van voors twee onderscheydene periodes duydelyk blykt, dat de uytgave die aldaer gepermitteert werd aen den heer van Deurne niet anders is dan sulx een uytgaaff als de hertogen van Braband pleegen te doen van geheel gemeentens aen de nabuuren, om die in ‘t gemeen en onverdeelt superficielyk te gebruyken met heyvlaggen, beesten weyen, etc, daervoor die nabuuren eenen jaerlyxse chyns plegen te betaalen, mits welke de jaerlyxse revenues van sodanige heerlykheyd wel kunnen werden gemajoreert dan geensints de [spatie HV] waarde van dien vermindert, gelyk geschieden soude wanneer den heer sodanige uytgave by gereede penningen vermogte te doen, die hy dilapideeren soude kunnen, sulx als dan de voors clausule reservatoir van vernadering niet veel effect doen soude ‘t geene haer hoog mogende by voor uyt sigt hebben willen voorkomen”.

De heer van Deurne had de heerlijkheid gekocht en niet als onderpand voor een lening ontvangen. De enige beperking op zijn beschikkingmogelijkheid was het bij de verkoop bedongen recht van vernadering indien de heerlijkheid doorverkocht zou worden. Daarnaast diende de grond tegen een jaarlijkse cijns te worden uitgegeven, niet tegen een koopsom zonder meer. Dit betekende niet dat er bedoeld werd dat geen koopsom betaald mocht worden. Immers bij de uitgiften van de gemene gronden aan de gemeenschappen waaraan in dit stuk wordt gerefereerd, werd los van de jaarlijkse cijns eveneens een voorlijf, een koopsom, betaald. Ook bij uitgifte in cijns aan particulieren werd naast de jaarlijkse cijns, normaal een koopsom bedongen, die dan meestal ten goede kwam van de gemeenschap, hetzij om schulden af te lossen, hetzij voor publieke werken. De rentmeester combineerde deze gegevens echter tot een nieuwe voorwaarde, die het de heer van Deurne onmogelijk maakte om op eigen gezag woeste gronden binnen zijn heerlijkheid te privatiseren.⁴⁴²⁰

Dit paste evenals de voorbeelden inzake de houtschat, het recht van voorpoting en de novale tienden in een tendens die zeker in de laatste decennia van het ancien regime sterk aanwezig was, om de rechten van de staat te versterken ten koste van de rechten van de lokale heren, zelfs waar het ging om - van oorsprong - als privaat te betitelen rechten.

3.3.3.2.6 List en bedrog, laster en geweld tot circa 1811

De conflicten rond de gemene gronden en de rechten daarop gingen vaak met bedrog en geweld gepaard.⁴⁴²¹ Hiervoor is de grote oploep in Best al gemeld. In andere plaatsen waren oplopen op kleinere schaal, zoals bijvoorbeeld in Oisterwijk waar in 1546 80 inwoners van het Kerkeind en Over ‘t Water onder Moergestel gewapend met hellebaarden, gaffels, schoppen en dergelijke verhaal kwamen halen in verband met het verkopen van gemeyntgronden door Oisterwijk.⁴⁴²² Legio zijn de attestaties en andere akten in archieven over wederzijdse berovingen, oplopen, maar ook over kleinere incidenten. Zoals bijvoorbeeld de zoenbrieven voor doodslag van Aard van Heesterbeek uit Oirschot die geprobeerd had zijn geschutte schapen te ontjagen (dus aan het schutten, het in beslag nemen van de in overtreding zijnde schapen te ontkomen).⁴⁴²³

De conflicten namen soms groteske vormen aan. Het diskwalificeren van getuigen was daarbij een bekend middel. Zo zouden getuigen in een conflict tussen Oisterwijk en Oirschot, die bij de schepper boven hun hoofd gezworen hadden dat de grond onder hun voeten hun gemeynt was, in werkelijkheid een lepel onder

⁴⁴²⁰ BHIC RRG 33 f. 200v. 10-4-1752.

⁴⁴²¹ Zie ook Drosen 1927, blz. 49.

⁴⁴²² BHIC LT 158a, f. 10-18 14-12-1550.

⁴⁴²³ Lijten 1984.

hun muts en grond van de eigen gemeynt in de klompen hebben gehad.⁴⁴²⁴ Bij een ander conflict tussen deze partijen werd de betrouwbaarheid van de pastoor van Middelbeers in twijfel getrokken omdat hij herberg zou houden en bij drie nauw aanverwante vrouwen diverse kinderen zou hebben:

*“dese heer Goeyaert van Aelst is een man sonder conscientie doende gemeyn neringhe houdende herrichberch soude oeck tot sulcken ongeregulertheden gecomen dat hy hem niet en scamt te sitten ende te verwecken by drie diverse genichten in den tweeden graet ende by hen verweecten diverse kynderen”.*⁴⁴²⁵

De betrokkenen zullen elkaar over het algemeen wel gekend en herkend hebben, met de buurdorpen waren immers meestal wel familie- en handelsrelaties. Reden om zich te vermommen als men er op wilde gaan meppen:⁴⁴²⁶ in 1454 kwamen van Weert naar Someren

*“eenige bemasschert ende geslept, omdat men hen niet kennen en souden”*⁴⁴²⁷

en zo’n tien jaar ontving de drossaard van de Brabant, de hoogste gerechtelijke officier een boete van *“Van Michielen Henrick Alyten soen ende Michielen sinen soen die op te gemeynte des dorps van Zeelst om seker twisten ende geschillen die verresen waren tusschen den gemeyn gebueren van Zeelst ter eenre ende dien van .. ter ander zyden hen vercleedt hadden in vrouwen habite ende gingen alsoe ter heyden waert daer sy vonden den gemeynen schaepherde van Zeelst voirs dien sy met cluppelen met bedecte aengesichten in habite als voirs is zeer sloegen ende werden daerom gevangen ende Tuernout gebracht. Dairaff de voirs drosset heeft laten composeren voir XXVI ryns gulden qui valent ten prise voing VI lb X s gr”*.⁴⁴²⁸

3.3.3.2.7 Samenvatting

Het is ondoenlijk hier alle conflicten die zich rond de gemene gronden in de Meierij hebben voorgedaan te behandelen. Er kan wel een zekere indeling worden gegeven zowel naar de typen conflicten als naar de instanties die deze behandelden.

Een eerste type is het conflict tussen de heer en de inwoners over de zeggenschap over de gronden, zoals bijvoorbeeld in Mierlo en in Heeze, Leende en Zesgehuchten. Sommige lokale heren hadden in de 18de eeuw problemen met de staat die zich een dominium eminens aanmatigde. Een ander type conflict is dat over het territorium. Die waren er veelvuldig, soms strekten ze zich uit tot over de staatsgrenzen, soms strekten qua gewicht gelijkwaardige buurgemeenschappen binnen de kaders van Meierij met elkaar, soms nam een gehucht het op tegen een grotere gemeenschap. Een derde type wordt gevormd door de conflicten over het privatiseren van gemene gronden. Een bekende kreet daarbij was dat het recht van ongeborenen niet verkwanseld mocht worden.

Naast conflicten over de gemene gronden deden zich ook conflicten voor over voorpotingen, de houtschat, novale tienden en cijnzen. De conflicten waren vaak gewelddadig en er kwamen soms groteske incidenten voor.

3.3.3.3 Procedures in de 19de eeuw

Vanaf 1795 veranderde er veel met betrekking tot de gemene gronden in de Meierij van Den Bosch. De gronden werden als gevolg van het toepassen van de Franse regelgeving voor het overgrote deel eigendom van de burgerlijke gemeenten. Instellingen werden opgeheven, zoals de Leen- en Tolkamer, of kwamen op groter afstand te staan. Er kwam een koning die veel - ook ten aanzien van de gemene gronden - en detail wenste te regelen en dat ook deed middels KB's. De rechtspraak werd opnieuw georganiseerd. Provinciale instellingen kregen een toezichthoudende en een bemiddelende rol.

⁴⁴²⁴ Lijten 1982. Dit verhaal wordt op meer plaatsen verteld: Vera 1984, noot 29; Asseldonk 2002, blz. 25 en heeft een hoog broodje aap (urban legend) gehalte. Hans Beerekamp beschreef in de NRC van 24 november 2009 de vragen aan de hand waarvan vastgesteld zou kunnen worden of een verhaal een 'broodje aap' is. Het eerste criterium is dat deze verhalen een moraal bevatten, een waarschuwing aan de argeloze burger. Het tweede is of dit verhaal meer wordt verteld, mogelijk in varianten. Het derde criterium is dramatisering. Dit verhaal voldoet aan alle drie de kenmerken. De dramatische factor is nog veel groter omdat de getuigen het verhaal de auditie hebben van een zwerver die zij hebben horen verklaren dat hij naar de hel zou gaan omdat hij een valse eed had afgelegd. Bovendien zat er een enorme tijdsperiode tussen de getuigenverklaring en het betreffende incident. Een en ander was per definitie niet meer controleerbaar.

⁴⁴²⁵ RHCE AA Oirschot ongeinventariseerd (nummer Lijten 7718) De beschuldiging was niet geheel uit de lucht gegrepen: hij had tenminste één onwettige zoon. Dit was in deze tijd overigens geen ongebruikelijke situatie, zie Bijsterveld 1992, blz. 340-348, 355-368.

⁴⁴²⁶ Zie eventueel ook Cau 1664, kol. 2659 15-7-1661.

⁴⁴²⁷ Enklaar 1941, blz. 226-228, nr. 118 14-2-1454.

⁴⁴²⁸ ARAB RK 12530 f. 394v. 1465/66.

De mogelijkheid tot procederen voor de gemeenten werd in de 17de eeuw al beperkt door een daarvoor benodigd octrooi.⁴⁴²⁹ In de 19de eeuw werd de eigen beschikkingsruimte van de gemeenten daartoe nog verder beperkt. De bestuursreglementen van 1819 en 1825 kenden de gemeenteraad weliswaar de bevoegdheid toe om te beoordelen of er processen door de gemeente zouden worden gaan, hetzij als aanlegger, hetzij als verweerder, maar deze besluiten moesten door de Provinciale Staten geaprobeerd worden.⁴⁴³⁰ De positie van de staten werd versterkt door de opdracht in de Grondwetten van 1814 tot en met 1848 dat: *“Zij trachten alle geschillen tusschen gemeentebesturen in der minne te doen bijleggen”*.⁴⁴³¹ Anderzijds hebben de opmetingen ten behoeve van het kadaster ook tot fixatie van de gemeentegrenzen en de rechten op gronden daarbinnen geleid. Met de Gemeentewet van 1851 werd de goedkeuring voor het voeren van rechterlijke procedures door de gemeenten aan Gedeputeerde Staten opgedragen.⁴⁴³² In de archieven van de Staten zijn de residuen van hun pogingen om geschillen minnelijk bij te leggen, we zouden nu spreken van ‘mediation’, terug te vinden, onder andere inzake de Bodem van Elde, Helvoirt c.a., Veldhoven c.a., Orthen met Den Bosch en Drunen.⁴⁴³³

Deze vorm van mediation sloot echter een gang naar de rechtbank niet altijd uit. Zeker niet waar er derden, dus anderen dan gemeenten, bij betrokken waren. Een voor het onderwerp van deze studie bijzonder interessant vraagstuk speelde voor de rechtbank van Den Bosch aan het eind van de jaren ‘60, begin jaren 70 van de 19de eeuw. Wie was eigenaar van de heide, de voormalige gemene gronden, waarvan de hertog het gebruiksrecht had afgestaan aan de gemeenschappen?

In het bijzonder ging het hier om gronden te Esch die door *“de Commissaris des Konings in Noord-Brabant optredende voor de Staat der Nederlanden krachtens de wet op de onteigening ten algemeene nutte”* werden onteigend en waarbij dezelfde Staat *“als tusschenkomende partij zich heeft opgedaan om nader te concluderen als te rade het bestuur der domeinen, uitgeoefend wordende door den minister van financiën aanvoerende dat het onteigeningsproces is moeten aangelegd worden tegen de gemeente Esch omdat het goed ten haren name staat op het kadaster maar dat de Staat der Nederlanden als opgevolgd aan den hertog van Brabant vermeent eigenaar te zijn van de gronden in geschil althans daarop te hebben een belangrijk zakelijk regt, dat toch de hertog was eigenaar van alle heide, waarop derden door titel of bezit geen beter regt verkregen hadden en dat de gemeente in geen geval meer dan een superficieel gebruiksregt on hebben verkregen”*.

Waar het kort gezegd op neerkwam is dat indien de vordering tot onteigening toegewezen werd, de staat de schadeloosstelling van 7070 gulden aan Esch niet wenste te betalen en daartoe claimde dat de gronden reeds eigendom waren van de staat en dat Esch alleen maar titulair eigenaar was, omdat de gronden op naam van de gemeente Esch stonden ingeschreven bij het kadaster. In de daarop volgende procedure over de inmiddels geconsigneerde gelden verloor de staat zich nog in enkele juridische scherpslijperijen als

“dat de eisch van de gemeente niet kan volgen zoo zij niet aantoon dat zij is algeheel eigenaar, dat zo de staat zelfs slechts ten dele is eigenaar, ook alleen van het tiendregt, de vordering dan is niet ontvankelijk, omdat de gemeente dan alleen kan hebben eene vordering tot verdeeling, dat de hertogen van Brabant hadden den eigendom van alle woeste gronden en dat het halen van vlagsel, turf, zand en dergelijken niet anders is geweest dan daden van gedoogen, die geen eigendom kunnen doen verkrijgen en die zelfs aan de gemeente geen superficieel gebruiksregt hebben kunnen doen verwerven, wanneer de ingezetenen die ieder voor zich individueel deden, niet als regthebbenden van de gemeente, dat de staat met aanbod van bewijs en verzoek van acte stelt feiten om aan te toonen dat de perceelen sectie B nr. 379, 380 en 381 met de daartussen gelegen karsporen zijn in woesten staat en voorts met gelijk verzoek van acte ontkent dat de gemeente van den staat of van den hertog of tegenover de staat of tegenover de hertog eenige eigendom of gebruiksregten heeft verkregen, ja zelfs dat zij, als gemeente in regtskundigen zin bezat de gronden zoo even aangewezen, dat de staat al verder betoogt dat het beweerd doch ontkend verlaten van gronden door den staat aan de gemeente niet baten kan, vermits de eigendom van onroerende goederen alleen de aquisitive verjaring niet de liberative gelden kan en den eigendom blijft bij den eigenaar tot dat die bepaald op een ander eigenaar overgaat, dat de staat overigens noch grond verlaten heeft noch de gemeente als eigenaar daarvan erkend en dat de beweerde erkenningen door zijne ambtenaren zullende gedaan zijn, hem niet schaden kunnen omdat die ambtenaren geene bevoegdheid hadden voor erkenningen, dat de aquisitive verjaring zal moeten gelden voor die gedeelten welke woeste gronden zijn en dat de feiten daaromtrent gesteld evenals al de andere feiten zijn onbepaald, niet ter zake dienende en afdoende, verzoekende de staat

⁴⁴²⁹ Cf BHIC LT, 1 f. 69 24-2-1750; LT 2, f. 362v. 9-9-1754; LT 5 2-5-1727; LT 69 27-1-1769; LT 72 14-7-1775, 10-1-1776; LT 93, f. 97 13-7-1754; RRG 5, f. 139 2-5-1727; RHCE AA Oirschot ongeïnvventariseerd, resolutieboek 1762-1778, f. 72 10-9-1768, f. 154 24-3-1774, f. 195 18-1-1776, f. 208 7-5-1776.

⁴⁴³⁰ Wagenaar 1916, deel 1, blz. 129-130; Vis 1980, blz. 303.

⁴⁴³¹ Tekst GW 1848 art 132; Hubrecht 1938, blz. 120-121.

⁴⁴³² Vis 1980, blz. 343, 347; Bool 1930, blz. 579.

⁴⁴³³ BHIC PB 9585-9592, hier in het bijzonder 9591-9592.

akte dat hij ontkent de feiten onder aanbod van bewijs gesteld, dat de staat volhardende is bij het opgeworpen middel van niet ontvankelijkheid, beweert dat die niet ontvankelijkheid door de subsidiaire conclusien en aanbiedingen niet kan worden gedekt”.

De rechtbank oordeelde op 19 november 1869 echter heel simpel:

“overwegende dat de Staat door de onteigeningswet te willen hebben toegepast, door mitsdien eerst in der minne te trachten en daarna in regten onder aanbod van betaling te vorderen, dat hem de eigendom van de grond in geschil worde overgedragen, met woord en daad in en buiten regten de bekentenis heeft afgelegd dat hij dien eigendom niet had, dat die bekentenis in dit proces blijkt zoowel uit de tegenwoordige dingtalen waartoe het onteigeningsproces ten gronde ligt, als uit de overgelegde daarvaarding tot onteigening van den 4 december 1866 met de opgevolgde procesakten en het vonnis van onteigening van den 17 mei 1867 ten uitvoer gelegd door den staat door de consignatie van de schadeloosstelling, blijkens procesverbaal van 26 juni daarna ” en “overwegende dat nu door de geregtelijke bekentenis is bewezen dat de staat niet was eigenaar van de gronden in geschil en nu het bewijs ontbreekt dat in de geconsigneerde som begrepen is de waarde van het beweerde tiendregt, beiden de gronden op welke de staat aanspraak maakt op de geconsigneerde gelden of een gedeelte daarvan wegvallen en de vordering van den gemeente Esch moet worden toegewezen”.

Het feit dat de staat dus eerder het eigendomsrecht van Esch had erkend, sloot hem uit van een latere vordering op grond van zijn eigen opgeworpen eigendomsclaim.⁴⁴³⁴ Het hof in Den Bosch bevestigde op 10 januari 1871 deze uitspraak:

“overwegende in facto dat des appellants vordering gegrond op het beweerd eigendomsregt van den staat op alle woeste en inculte gronden in Noord-Brabant of wel op het gehele tiendregt van den staat op die gronden, overwegende in regten dat wat er ook in het algemeen zij van het eigendomsregt van den staat van de woeste en inculte gronden in Noord-Brabant in casu de onteigening der gronden in geschil de formeele en uitdrukkelijke bekentenis involveert dat de staat de gemeente Esch als eigenaresse daarvan erkend heeft en dat voor zoverre de staat daarop een zakelijk tiendregt mag hebben gehad, dat regt op die percelen door vermenging zou zijn verloren gegaan na dat het eigendomsregt op die perceelen door de onteigening op den staat is overgegaan, overwegende dat die regtsbeginselen in het vonnis a quo als grondslag der beslissing aangenomen in het breede ontwikkeld en betoogd in hooger beroep wel bestreden zijn doch niet weerlegd, aannemende de middelen en motieven der eerste regters, bevestigt het vonnis waarvan is geappelleerd en beveelt dat het geheel en volkomen effect zal hebben”.

Het hof sloot dus niet uit dat de staat recht had op de woeste gronden, maar stelde dat door de erkenning van Esch als eigenaar, dit het recht van de staat in deze, dus het geval Esch, verloren is gegaan.⁴⁴³⁵ Voor zover mij bekend heeft de staat het in deze en met zijn aanspraken op de voormalige gemeeynten hierbij gehouden.

Meer succes hadden domeinen in de zaak tegen de gemeente Drunen over de Sacht of Sagt en de Dongdellen. Deze werden al sinds 1646 met periodieke toestemming van de staat door Drunen verhuurd.⁴⁴³⁶ De laatste maal was dat gebeurd in 1809. Partijen procedeerden van 1844 tot eind 1857, waarbij uiteindelijk werd vastgesteld dat de domeinen eigenaar van de gronden waren, maar dat zij een beperkt gebruik door Drunen moest toestaan en geen recht had op een deel van de opbrengsten van de verhuur vanaf 1795 voor de Sagt en vanaf 1819 voor de Dongdellen.⁴⁴³⁷

Ook heren van de onder Willem I herstelde heerlijkheden trachtten rechten op de woeste gronden veilig stellen. Jan Lodewijk Theodoor Antoon Liboin baron van Scherpenzeel Heusch procedeerde begin jaren ‘50 van de negentiende eeuw tegen Johannes Theodorus Keunen te Mierlo als burgermeester vertegenwoordigende die plaats over het ingraven, verkopen van gemeeynte of woeste gronden onder Mierlo, zonder zijn toestemming. Het hof overwoog onder andere, dat *“dat bij ontstentenis van oorspronkelijke documenten waaruit de eigendom van des appellants auteurs bewezen kon worden, de grondeigendom van al de woeste gronden niet bij regtsvermoeden aan hen kan worden toegekend, dewijl in Brabant de hertogen als landvorsten de algemeene grondheeren waren, wanneer het beter of ouder regt van derden niet met titel en brief bewezen werd ...”*, hetgeen de 18de eeuwse Romeinsrechtelijke benadering nog eens weergeeft. Daarbij werd onder andere geargumenteed: *“dat bij gevolg de verschillende opdragen, verlyen, leen en pandbrieven, tiendscheningken enz. betrekking hebben op de heerlijkheid van Mierlo en wat daartoe behoort, maar het bij de volledige admissa van al die stukken steeds de vraag blijft, wat in die woorden ‘wat daartoe behoort’ en*

⁴⁴³⁴ BHIC AR 953, sf 19-11-1869 (rolnr. 4875).

⁴⁴³⁵ BHIC HA 447 10-1-1871.

⁴⁴³⁶ BHIC RRG 1, f. 13v. 31-7-1646.

⁴⁴³⁷ BHIC HA 429 18-3-1851; HA 434 22-12-1857; Ganderheyden 1848, passim.

soortgelijke begrepen is, met andere woorden tot waartoe en waarover het eigendomsregt der heeren van Mierlo zich uitstrekke”. Volgens het hof had de heer niet bewezen dat zijn rechten zich over de gehele gemeente Mierlo uitstrekten, waarmee de eis in appèl werd afgewezen.⁴⁴³⁸

Hoe verschillend de rechtspraak door dezelfde instelling in deze was, blijkt uit de opstelling van het hof inzake de vraag naar de bevoegdheden van de heer in het arrest van het hof inzake Dinther uit 1866

dat dan argumenteert: “dat toch bij notariële akte van 15 januarij 1835 behoorlijk geregistreerd en overgeschreven onder anderen is verkocht de grondheerlijkheid van Dinther met alle de daartoe behorende regten en geregtigheden, dat dus indien het waar is gelijk de geintimeerde tot 1801 zulks zelf heeft erkend en door den eersten regter evidentelijk is aangetoond dat die gronden oudtijds wel tot de heerlijkheid behoorden, de noodzakelijk in de uitdrukking grondheerlijkheid met alle daartoe behorende regten en geregtigheden begrepen zijn en die regten niet kunnen geacht worden te zijn uitgesloten, omdat andere regten en eigendommen speciaal in die akte worden omschreven, maar ook bepaaldelijk omdat de verkooper zich vruchteloos dat partieel dominium zou hebben voorbehouden na de alienatie van zijne heerlijkheid waaruit dat dominium zijn bestaan en zijne waarde ontleende en daarvan afscheiden niet denkbaar is”.

Waar in de vorige casus nog alle niet expliciet uitgesproken rechten in twijfel werden getrokken werden ze in dit geval al bij voorbaat geaccepteerd. Dat lijkt te passen in de 19de eeuwse eigendomsidee, waarbij de eigendom dan wellicht niet absoluut was als wel eens is gesteld,⁴⁴³⁹ maar toch een zeer belangrijke plaats innam. De uitspraak was evenwel een terugval naar de 18de eeuw. Vastgesteld werd dat de heren het dominium directum, in 19de eeuwse termen de eigendom, bezaten en dat de gemeente Dinther het dominium utile, dus het gebruiksrecht ofwel een beperkt zakelijk recht bezat, waarmee Dinther de gronden “als een goed huisvader” zou mogen en kunnen gebruiken en daarvan de vruchten te trekken.

Ten aanzien van die vruchten werd echter het volgende gesteld: “overwegende dat dat regt van gebruik en genot door de ingezetenen van Dinther met de emphyteusis de meeste overeenkomst hebben, niet kan worden beheerscht noch door de regelen van het latere Fransche of Nederlandsche regt, noch door die van het Romeinsche regt omdat het gevegeerd heeft ook in landstroken waarin dat regt niet was doorgedrongen maar steeds werd bepaald door de begrippen van den tijd waarin het werd uitgeoefend, dat dit regt der ingezetenen in geene der ten processe overlegde stukken wordt gedefinieerd veel min nog wordt beperkt en vooral ergens uit is af te leiden, dat dit genot en gebruik zoo zou moeten worden verstaan dat de ontginning of vruchtbaarmaking van die inculte gronden in dat gebruik niet was begrepen, maar dat het van den grillen van den heer zou afhangen om die gronden ten eeuwigen dage tot steriliteit gedoemd aan de cultuur en de nationale rijkdom te onttrekken; dat al ware dit het begrip van vroegere dagen, wel (wes?) geenszins die uitlegging thans niet meer zou mogen gelden onder deze voorwaarde slechts dat de meerdere productie dier inculte gronden geen inbreuk make op de regten van den dominus directus, dewijl ook de zuiverste beginselen van staatshuishoudkunde voor wettig verkregen regten zouden moeten wijken. Dat dit echter geenszins het geval is; dat het dominium directum daardoor niet wordt verkort maar in waarde stijgt naarmate de waarde van het dominium utile vermeerderd en de heer voor den eventueelen afstand van zijn regt op die gronden veel voordeliger voorwaarden zal kunnen bedingen, indien zij tot cultuur gebragt zijn dan wanneer die afstand door hem wegens heide, broek en inculte gronden werd verleend, terwijl hij bij bebouwing of beplanting in de materiele voordeelen der verbeterde cultuur zal deelen onveminderd de directe of indirecte voordelen welke de in bloeiende akkers herschapen moerassen en heidevelden ook voor hem als individueel lid van het corpus zullen afwerpen”.⁴⁴⁴⁰

Het middeleeuwse gebruiksrecht of het mede-eigendomsrecht in de termen van een ‘bundle of rights’ werd hier dus ver opgerekt, ten nadele van de heren die geen enkele zeggenschap over de vervreemding van de woeste gronden meer hadden en er ook niet financieel van mee profiteerden. Het is in elk geval merkwaardig vanuit het oogpunt van de idee van de min of meer absolute eigendom in de 19de eeuw.

Moergestel kende vanouds 4 hertgangen of buurschappen: Heizen, Heuvel, Kerkeind en Over het Water, welke in de 14de en 15de eeuw elk een eigen gemeynt hadden verkregen die door eigen regenten werden bestuurd. In de jaren ‘40 van de 19de eeuw had de gemeente Moergestel de afzonderlijke gemeyntes van Heuvel, Kerkeind en Over het Water verkocht en de opbrengsten daarvan waren in de gemeentekas gestort, dat wil zeggen grotendeels besteed aan het aflossen van schulden van de gemeente. Heizen weigerde haar gronden te laten verkopen en dit wekte het ongenoegen bij de inwoners van de overige buurschappen. Immers Heizen profiteerde anderzijds wel van de gemeenschappelijke middelen, zoals bijvoorbeeld bij publieke werken. De gemeenteraad van Moergestel verklaarde daarom in 1852 de Heizense gemeynt tot

⁴⁴³⁸ BHIC HA 432 29-5-1855.

⁴⁴³⁹ Derine 1955, in het bijzonder blz. 145 ev.

⁴⁴⁴⁰ BHIC HA 432 4-9-1855, 442 20-3-1866.

gemeente-eigendom.⁴⁴⁴¹ Een incident, waarbij een inwoner uit een and- ere hertgang gras van een perceel van de Heizense gemeynt - dat hij van de gemeente gekocht - had haalde, leidde tot een rechtszaak voor de Arrondissementsrechtbank in Eindhoven, waarbij de eisers, de regenten van de Heizense gemeynt, niet ontvankelijk werden verklaard, omdat de rechtbank ze als afdeling van de gemeente ex artikel 217 van de gemeentewet beschouwde en men in strijd met artikel 143 van dezelfde wet geen machtiging van Gedeputeerde Staten had om te procederen. De regenten van Heizen meenden dat dit niet nodig was, omdat de procedure zich tegen de particulier richtte die het gras had weggehaald. Deze particulier, Jacobus van de Wouw, riep echter vrijwaring in van de gemeente, waarmee de raad onder voorzitterschap van burgemeester Jacob van de Wouw junior en ook Gedeputeerden akkoord gingen. Daarmee werd de procedure in feite door de gemeente voortgezet. De Hoge Raad verwierp daarom op 26 maart 1858 het cassatieberoep door de regenten van Heizen. De opzet van Moergestel, want er was hier ongetwijfeld sprake van een uitgelokt incident met de vooropgezette bedoeling de regenten tot afstand van de gemeynt te dwingen, om het vermogen van Heizen bij het gemeenschappelijke vermogen van de gemeente te voegen, lukte echter niet. Heizen werd door zowel de rechtbank als de Hoge Raad expliciet als een afdeling met een eigen vermogen neergezet. Het duurde echter tot 19 maart 1863 voordat de verbandregeling opgesteld door Gedeputeerde Staten bij KB werd goedgekeurd en de afdeling Heizen ook formeel juridisch een feit was.⁴⁴⁴² Het afgescheiden vermogen van de Heizen leidde er toe dat men in 1878 in Moergestel meende dat er in het gehucht Heizen een marke lag.⁴⁴⁴³

De affaire in Moergestel had nog een andere kant. Op 27 juli 1857 deed het Provinciale Gerechtshof in Arnhem uitspraak in een strafzaak tegen 3 inwoners van Moergestel. Deze drie: Jan Kasteleins 51 jaar schoenmaker, looier en wethouder, Cornelis Burkens 24 jaar knecht en Karel Beks 52 jaar hadden op 17 september 1855 een hek dat toegang gaf tot de Heizense gemeynt opgebroken en werden vervolgd op grond van de artikelen 456 en 463 van het Wetboek van Strafrecht (Code Penal). Deze actie moet gezien worden in het licht van de strijd over deze gemeynt. Geweld in dergelijke conflicten was ook aan het einde van de negentiende eeuw niet ongewoon.⁴⁴⁴⁴ De drie mannen hadden al een flinke rechtsgang achter de rug. In eerste instantie werden ze door Arrondissementsrechtbank in Eindhoven veroordeeld tot geldboetes van resp. vijf, drie en drie gulden en een schadevergoeding van zeven gulden. De mannen gingen in beroep en het Hof in Den Bosch ontsloeg ze van rechtsvervolging. De Hoge Raad vernietigde op zijn beurt het arrest van het Hof en verwees de zaak naar het Gerechtshof in Arnhem om het hoger beroep opnieuw te onderzoeken en af te doen. Dit hof nu bevestigde de eerdere uitspraak van de rechtbank in Eindhoven.⁴⁴⁴⁵

Een vonnis van de Bossche rechtbank van 26 mei 1871 maakte een einde van wat door Bondam is genoemd 'De Ortense verwickelingen',⁴⁴⁴⁶ waaronder de Orthense archiefkwestie. De inwoners van Orthen waren na het begin van het twaalfjarig bestand naar hun dorp of wat daar van over was, teruggekeerd en hadden het leven daar weer opgepakt. Zo ging men de gemene gronden, die men gedurende de oorlog verhuurd had, weer zelf gebruiken. Bij de behandeling van de regelgeving hiervoor is dit al aan de orde gekomen. Omstreeks 1855 had Den Bosch haar oog laten vallen op een stukje grond binnen de Orthense gemene gronden om daar een begraafplaats aan te leggen. De onderhandelingen met de inwoners leidden niet tot een positief resultaat, maar intussen realiseerde men zich in Den Bosch wel dat onder Orthen 80 ha. land lagen die bij een goede behandeling een behoorlijk bedrag op zouden brengen. Den Bosch achtte het opportuun om daarover te procederen, want hoe de zaak ook uitviel, men zou er voordeel van hebben. Zou zij verliezen, dan zou Orthen een aparte afdeling met een eigen vermogen worden, die vervolgens geen beroep meer zou kunnen doen op de gemeentekas. Deze opzet slaagde in zoverre dat Gedeputeerden Staten op 23 juni 1857 besloten dat Orthen van ouds een afzonderlijk vermogen heeft bezeten en mitsdien als een afdeling van de gemeente 's Hertogenbosch in de zin van art. 217 van de Gemeentewet moest worden beschouwd. Orthen werd bovendien gemachtigd om tegen Den Bosch te procederen over de al ingegraven grond van het nieuwe kerkhof. Dit proces werd door Den Bosch tot in hoogste instantie verloren.⁴⁴⁴⁷ Voordat de verhouding tussen de afdeling en Orthen en de gemeente Den Bosch kon worden vastgesteld, speelde eerst nog de archiefkwestie. Orthen had een archief met stukken over de gemene gronden die tot het begin van de 17de eeuw teruggingen. Dit archief werd bewaard op de pastorie van Orthen. Na het

⁴⁴⁴¹ Zie hiervoor verder Severijns 1993.

⁴⁴⁴² BHIC PB 9592.

⁴⁴⁴³ BHIC PB 8582.

⁴⁴⁴⁴ Vergelijk Vliebergh 1906, blz. 52-53, er is geen reden om aan te nemen dat dit in de Meierij anders is geweest.

⁴⁴⁴⁵ BHIC PB 9592.

⁴⁴⁴⁶ Bondam 1886.

⁴⁴⁴⁷ Bondam 1886, blz. 53-62.

overlijden van de pastoor in 1864 kwam dit archief via een familielid van de pastoor in handen van de gemeente Den Bosch, die weigerde het terug te geven. Dat kwam voor Orthen uiteraard bijzonder ongelukkig uit. De schaarmeesters van Orthen, de beheerders van de gemene gronden, wilden haar stukken teruggeisen in een procedure tegen Den Bosch, maar ze kregen daar geen toestemming voor van Gedeputeerde Staten, die van mening waren dat de stukken beter bewaard konden worden in het Bossche archief dan in Orthen. Uiteindelijk werd in 1865 bij KB bepaald dat het archief in Den Bosch moest blijven.⁴⁴⁴⁸

In 1866 werd door Gedeputeerden een regeling vastgesteld, die in dat zelfde jaar werd goedgekeurd bij KB. De regeling kwam overeen met die eerder inzake Heizen onder Moergestel gemaakt was. De raad van Den Bosch stelde daarop een huishoudelijke verordening voor het gebruik van de gemene gronden vast. De ingezetenen van Orthen verzetten zich hier echter tegen. Zij wilden het beheer in eigen hand houden door middel van zelfgekozen schaarmeesters en volgens oud gebruik.⁴⁴⁴⁹ Dit alles leidde tot een nieuwe procedure. De schaarmeesters stelden daarbij, dat zij vanouds een privaatrechtelijke organisatie waren, die zelfstandig kon beslissen om al dan niet te procederen, dat niet blijkt dat men ooit één is geweest met de afdeling Orthen (de afdeling Orthen in materiële zin, als beheerder van een eigen vermogen, niet de afdeling in formele zin volgens art 217 van de Gemeentewet HV). De rechtbank stelde echter vast, daarbij uiteraard steunend op de stukken uit het in Den Bosch bewaarde Orthense archief, dat er in het verleden wel degelijk sprake was van een vermenging tussen dorpsbestuur en bestuur van de gemene gronden. De eisers, ingezetenen van Orthen, werden daarop niet ontvankelijk verklaard.⁴⁴⁵⁰ Hiermee verliepen de Orthense verwikkelingen.

Ook het recht van voorpoting leidde in 19de en het begin van de 20de eeuw nog tot processen, waarbij vastgesteld werd dat het pootrecht als een zakelijk recht en niet als een publiekrechtelijke plantvergunning moest worden beschouwd. De eigendomspretenties van de gemeenten op de bomen werden daarmee van de hand gewezen.⁴⁴⁵¹

3.4 Conclusies

Vanaf de 13de eeuw is er een voortdurende ontwikkeling van instituties, die zich direct of indirect met de gemene gronden bezighouden, waar te nemen. Door de ontwikkelingen in de staatsvorming kwam de grondheer steeds verder op afstand te staan en kwam de besluitvorming over de gemene gronden volledig in ambtelijke handen. Tijdens de republiek was de besluitvorming vooral een bestuurlijke zaak: over belangrijke vraagstukken beslisten de Raad van State en de Staten-Generaal. In de eerste decennia van de 19de volgde daar een merkwaardige correctie op. De vorst beschikte via KB's rechtstreeks over de voormalige gemene gronden, ondanks het feit dat deze privaateigendom van de burgerlijke gemeenten waren geworden. Met invoering van de Gemeentewet kwam het beschikkingsrecht weer in politiek-bestuurlijke handen. De ambtelijke organisatie tijdens het ancien régime kenmerkte zich door een gecombineerde bestuurlijke en juridische bevoegdheid en een sterke controle over lagere echelons, zoals de rekenkamers over de rentmeester van de domeinen.

De aard van de gemene gronden - zowel juridisch als fysiek - maakte het noodzakelijk dat de gronden beheerd werden. Dit gebeurde op basis van de dorpskeuren, waarin gedetailleerde regels werden opgenomen. Naast regelgeving door de dorpsbesturen werd er ook door staatsinstellingen regelgeving opgelegd. Tot het einde van de 18de eeuw neemt deze laatste geleidelijk toe, om vanaf dan gedurende korte tijd een sterke groei te vertonen. Daarna neemt de directe centrale regelgeving ten aanzien van de voormalige gemene gronden weer af, maar komen deze in de marge weer in voce, zoals bijvoorbeeld bij regelgeving inzake milieu, werkverschaffing, waterbeheersing etc.

Opmerkelijke momenten waren: het omgaan van de Raad van State die afstapte van zijn behoudende koers ten aanzien van uitgaven van gronden en ontginningen sterk ging stimuleren, de Franse wetgeving die er voor zorgde dat de gemene gronden gemeentegronden werden, het vastleggen van belastingvrijdommen in 1840, de gemeentewet van 1851 die ruimte schiep voor deelgemeenschappen om zelf gemene gronden te beheren en ten slotte de Markenwet van 1886, die weliswaar formeel niet op Brabant van toepassing was, maar evenwel toch werd gebruikt.

---

⁴⁴⁴⁸ Bondam 1886, blz. 62-68.

⁴⁴⁴⁹ Bondam 1886, blz. 69-77.

⁴⁴⁵⁰ BHIC AR 956 26-5-1871.

⁴⁴⁵¹ Ysselt 1894, blz. 21-22; Ketelaar 1978, blz. 154-162; Visser 2001, blz. 18-20.

Het belang van de gemene gronden weerspiegelt zich in de vele conflicten die zich voordeden: over eigendom, over territorium, over gebruik, over het privatiseren van gemene gronden, over de voorpotingen, de houtschat en de novale tienden en over cijnzen. De conflicten speelden zich af tussen staten, tussen de hertog en lagere heren, tussen de heren en hun inwoners, tussen buurdorpen en soms ook nog binnen één gemeenschap.

Er waren verschillende instanties betrokken bij het afdoen van de conflicten. Lokale en regionale instellingen waren - in beperkte mate - de plaatselijke schepenbank, de leenhoven, de schepenbank van Den Bosch in beroep en de Leen- en Tolkamer. De Raad van Brabant was zowel als vanuit zijn rol als rechter over de hertogelijke domaniale goederen, als hoofdbank, en vanuit zijn recht van evocatie instantie in zaken betreffende de gemene gronden. De Haagse Raad van Brabant werd na de val van Den Bosch in 1629 in Staatse ogen de instantie waaraan geschillen over de gemene gronden moesten worden voorgelegd. De raad in Brussel bleef echter tot in 1648 actief voor zaken betreffende de Meierij van Den Bosch, maar ook de Raad van State en de Staten-Generaal konden als rechter optreden.

De rentmeester van de domeinen en zijn plaatselijke vertegenwoordiger de onderrentmeester en pachter van de houtschat hadden de mogelijkheid om plaatselijk bijzondere gerechtszittingen, zogenaamde waarheden, te organiseren, waarop de inwoners onder ede werden afgevraagd of zij kennis hadden van misbruik van de gemene gronden en annexe hertogelijke rechten. Deze procedure raakte in de loop van de 18de eeuw in onbruik.

In de 19de eeuw verminderde het aantal processen tussen gemeenten onderling, onder andere omdat de provincie moest proberen conflicten tussen gemeenten op te lossen. Daarmee bleef voor de gemeente de mogelijkheid over om te procederen met derden, waaronder lokale heren, de Staat en Domeinen. Daarnaast werd ook middels enkele processen vorm gegeven aan de toepassing van art. 217 van de Gemeentewet van 1851.

Hoofdstuksgewijze compilatie van de conclusies

Onderwerp van deze studie vormen de woeste gronden (gemeeyntes) in de Meierij van den Bosch. De Meierij was één van de onderscheiden bestuurlijke gebieden van het hertogdom Brabant en haar opvolgers tot aan het begin van de 19de eeuw. Het was gesitueerd in het oosten van de huidige Nederlandse provincie Noord-Brabant en strekte zich uit over circa 2700 km² in een vlak van circa 60 bij 70 kilometer. Uitgangspunt bij deze studie is, dat er onderlinge relaties bestaan tussen de ontwikkeling van rechten op de woeste gronden, de veranderingen in landschap en landbouw en de groei van de daarbij betrokken instituties. Deze relaties worden gebruikt als hefboom om tot een beter begrip van de materie te komen. De vigerende opvattingen over dit onderwerp c.a. kunnen als volgt worden geschilderd.⁴⁴⁵² Het Meierijse landschap zag er omstreeks 1200 al net zo uit als het op kaarten uit het einde van de 18de eeuw getekend werd: namelijk met veel heidevelden en zandverstuivingen. Het landschap zou grotendeels verlaten of tenminste zonder heer zijn zodat de hertog van Brabant er wildernisregaal kon vestigen. De schapen zouden schuldig zijn aan het ontstaan en voortbestaan van de zandverstuivingen, maar ze waren nodig voor de mest, waarvan altijd een tekort bestond op de arme zandgronden en ook voor wol voor de wolindustrie. De koeien stonden vanaf de 14de eeuw in een diepe potstal, waarin de mest werd aangevuld met heideplaggen. Deze zandige mest was verantwoordelijk voor de dikke esdekken, zoals we die nu nog in het landschap waarnemen. De boeren leidden (leden) een marginaal bestaan en waren onder andere vanwege de arme zandgrond niet in staat om dit te optimaliseren. Eerst in de loop van de 19de eeuw zouden de boeren op de hoge zandgronden openstaan voor innovaties en zou het beter gaan. Het reeds genoemde wildernisregaal was koninklijk recht dat de hertog, of rechtmatig had verkregen of had geusurpeerd. Het was één van de regalen die Frederik Barbarossa in 1158 in Roncaglia liet optekenen en die waren door de receptie van het Romeinse recht ook hier recht geworden. De hertogen schonken de gemene gronden, waarover ze op basis van het wildernisregaal konden beschikken, om uiteenlopende redenen aan hun onderdanen. Ze brachten daarvoor wel cijzen, een soort belasting, in rekening, die echter door de geldontwaarding in de loop der eeuwen steeds minder waard werden, etc. Gezien de nuances in de bovenstaande opvattingen en de onderlinge relaties zou het contraproductief om deze punt voor punt te gaan beschrijven. Daarom is hier gekozen voor een 'schone' opzet. De vigerende opvattingen worden wel genoemd, maar niet in detail bestreden. In de plaats daarvoor is een positieve opzet gekozen: vooral op basis van tot nu toe te weinig geëxploiteerde bronnen is een nieuw beeld gecreëerd.

Omstreeks 1200 bestond er in de Meierij van Den Bosch een parkachtig landschap met loofbossen en bossages, akkers, weiden, verveende vennen en mogelijk kleine heidevelden en zandverstuivingen. Onder invloed van demografische druk en maatschappelijke veranderingen verdwenen de bossen in een hoog tempo. De natte bosgronden werden daarbij het laatst ontgonnen. Omstreeks 1400 waren de bossen vrijwel verdwenen. Het in relatief korte termijn verdwijnen van deze bossen kan niet enkel aan factoren zoals overbeweiding, willekeurige uitbreiding van het bouwland, houtskoolbranderij of toename van de bevolkingsdruk geweten worden. Er zijn ook sterke aanwijzingen voor een van bovenaf geleid en bewust ontbossings- of houtwinprogramma. Het verdwijnen van de bossen heeft de agrarische bedrijfsvoering grondig veranderd. Deze wijziging is tenminste voor een deel debet geweest aan het verplaatsen van de boerderijen van hoge gronden naar de randen van de beekdalen en het structureel in gebruik nemen van deze gronden als wei- en hooilanden. De gekapte bosterreinen, die niet verder ontgonnen werden, verwilderden snel tot heidevelden die vervolgens op allerlei manieren: schapenhouderij, weide voor leeg vee, strooisel en turfhalen, bijen houden, etc. dienstbaar gemaakt werden aan de agrarische bedrijfsvoering. Na een roerige periode van kaalslag was een nieuwe era ingetreden. De heide en de zandverstuivingen vormden het beeldbepalende landschap vanaf circa 1300/1400. De zandverstuivingen waren vaak een sluimerende, maar toch permanente bedreiging van het cultuurlandschap. Zeker vanaf het einde van de 14de eeuw werd opgetreden tegen misbruik en overgebruik van de gemene - heide - gronden. Voor de verklaring van het ontstaan van de zandverstuivingen wordt daarom teruggesproken naar de vorige periode, waarin de natuurlijke omgeving door de grootschalige kap van bossen ernstig beschadigd werd: een ecologische ramp. De gevolgen breidden zich uit in de onderhavige periode, waar de mens leefde in een moeizaam

⁴⁴⁵² Het impressionisme zij mij vergeven. Het is een gechargeerd beeld dat geen recht doet aan genuanceerdere opvattingen die ook bestaan. Het is echter wel min of meer het collectieve beeld.

evenwicht met het hem omringende landschap. Ook de wateroverlast die zich vanaf de 14de eeuw manifesteerde, kan in relatie worden gebracht met het verdwijnen van de bossen.

Over de historische landbouw in de Meierij van Den Bosch doet een aantal hardnekkige vooroordelen de ronde. De Meierijse boer was in tegenstelling tot het beeld dat er van hem bestaat niet dom, onwetend en extreem behoudend. Hij was in staat zijn bedrijfsvoering met succes aan het veranderende landschap aan te passen. Kansrijke innovaties werden dus wel degelijk opgepakt. De marges waren echter te klein voor grote risicovolle experimenten, zodat een voorzichtige en afwachtende houding zal zijn aangenomen tot een vernieuwing zich bewezen had. Dit risicomijdende gedrag wordt ten onrechte gezien als behoudszucht.

De veel gebezigde kwalificatie drieslagstelsel voor het bedrijfsstelsel is misleidend, omdat aan het vigerende stelsel specifieke kenmerken van het drieslagstelsel ontbraken. Er was in de Meierij in deze periode ook geen sprake van in verschillende zaden liggen of Flurzwang. In het begin van de 19de eeuw was een vier- tot vijfjarige vruchtwisselingscyclus gebruikelijk in de Meierij, waarbij de vierjarige het meest voorkwam. De 15de tot 17de eeuwse pachtcontracten wijken in grote mate af van de driejarige cyclus die men bij het drieslagstelsel mag verwachten. In Oirschot hadden tussen 1540 en 1640 de 4-jarige contracten de overhand. Het is daarom waarschijnlijk dat dit meerjarige stelsel al voor het begin van de 19de eeuw, zelfs vanaf het einde van de 14de eeuw, in gebruik is geweest. De term 'eeuwige roggebouw' die soms gebruikt is, doet nog minder recht aan het Meierijse vruchtwisselingsstelsel. Het is beter dit als situationeel te kwalificeren.

De periode tussen 1400 en 1800 was vooral de era van de gemene gronden, in het bijzonder van de heidevelden. Ze maakten een essentieel onderdeel uit van de deels extensieve landbouw, maar ze speelden nog op vele andere manieren een rol in het dagelijks leven.

Het tijdvak vanaf circa 1800 wordt evenals de eerste gekenmerkt door veel turbulentie. Daarbij werd het landschap en het boerenambacht meer en meer naar de hand van de mens gezet. De aanblik veranderde daarbij door grote aanplantingen van nieuwe bossen, voornamelijk van naalddhout. Het naalddhout vond aftrek in de mijnen en werd gebruikt om gronden ontginningsrijp te maken. Daarnaast deden beuk en kanada hun intrede. Het bestand eiken liep terug, hoewel de schors tot aan het laatste kwart van de 19de eeuw economisch interessant was.

In de laatste decennia van de 18de eeuw en de eerste decennia van de 19de eeuw bleef het gebruik van de gemene gronden grotendeels als in eerder eeuwen. En boeren ontgonnen nog steeds kleine stukjes. Grote ontginningen mislukten veelal. Vanaf de helft en sterker vanaf de laatste decennia van de 19de eeuw werd dat anders. Vermogende lieden, vaak van buiten, kochten honderden hectaren op. De gronden werden ontgonnen, eerst meestal tot bos, later vooral in landbouwgrond terwijl in de Peel grote gebieden werden 'ontgrond'. Daar werd in eerste instantie turf gewonnen voor brandstof, maar later vooral als turfstrooisel. De onturfde gronden werden ten slotte omgezet in landbouwgrond.

Vanaf het begin van de 20ste eeuw voerden Gedeputeerde Staten een terughoudend beleid ten aanzien van de verkoop van grote complexen woeste gronden. Ze drongen aan op erfpacht of andere wijze van exploitatie door de gemeenten zelf. Na 1900 werden subsidieregelingen in het leven geroepen, met als doel verschillende vormen van ontginning te stimuleren. De Nederlandsche Heidemaatschappij speelde sinds circa 1890 een belangrijke rol bij de ontginningen en het beheer daarvan. Maar er waren meer organisaties actief. Vanaf de jaren twintig van de 20ste eeuw speelden de ontginningen een belangrijke rol in de werkverschaffing. Ook na WO II ging dit door, tot halverwege de jaren 50. Door nieuwe inzichten met betrekking tot natuurbehoud en -beheer kenterde vanaf eind jaren veertig het beleid en in 1961 besloot de regering geen toestemming meer te geven voor nieuwe ontginningen.

Ook met het graven van kanalen werd ingegrepen in het landschap. Via de kanalen konden - in beginsel - meststoffen goedkoop aangevoerd en producten, waaronder de turf, afgevoerd worden. Daarnaast werd aan de 19de eeuwse kanalen een belangrijke rol in de toevoer van kalkrijk Maaswater toebedacht. Het plan was daarmee grote oppervlakten onontgonnen grond te bemesten en op die wijze vruchtbaarder te maken. Dit bleek in de praktijk nogal wat problemen op te werpen. Ook van belang voor de landbouw waren de experimenten met secreetmest en stedelijke haardas, die vanaf het begin van de 19de eeuw werden gehouden. Daarvoor was in de Meierij de toepassing van deze meststoffen niet gebruikelijk.

In de laatste eeuw zijn de potstal en de potstaleconomie een belangrijk element geweest voor de beeldvorming over de gemene gronden en het gebruik daarvan. De conclusie uit het onderhavige onderzoek is, dat in de Meierij de diepe potstal en de potstaleconomie pas vanaf het midden van de 18de eeuw werden ingevoerd. In logische zin is het niet-voorkomen van de potstal voor die tijd onbewijsbaar. De aanwijzingen in de archieven en in de grond geven echter tot nu toe geen aanleiding om te veronderstellen, dat de potstal in de zin die daar in de literatuur meestal aan wordt gegeven, namelijk een tot 1 à 1,20 meter verdiepte stal, voor die tijd aanwezig was. Ook andere elementen van de potstaleconomie worden niet door vondsten in de archieven onderschreven. Vanaf het midden van de 18de eeuw was er sprake van een opleving van de landbouw en stijging van landbouwprijzen, waardoor het voor de boeren aantrekkelijk werd om in innovaties te investeren. Er werd meer baksteen toegepast, die het mogelijk maakte om diepe stallen te maken. Tegelijkertijd duikt in de bronnen een simpel, maar essentieel werktuig op: de meststik. Binnen 50 jaar steeg het voorkomen van dit stuk gereedschap van 0% tot meer dan 25% in de nalatenschappen. Echter, omstreeks 1830 waren er ook nog steeds boeren die geen potstallen hadden. Net zo min als de overgang van de potstal naar de grupstal omstreeks 1900 in enkele jaren kon plaatsvinden, werd in korte termijn overgegaan van de vlakke of licht uitgediepte stal, naar de diepe potstal.

De vorming van het esdek kan, maar hoeft niet noodzakelijkerwijs, gezien worden als een afspiegeling van de potstal. Volgens de traditie werd door het gebruik van plaggen (dus heideplant met zand) het esdek met een jaarlijkse regelmaat van ongeveer 1 millimeter opgehoogd. Esdekken van 1 meter dik zouden dan over een periode van 1000 jaar tot stand zijn gekomen. Inmiddels is daar nuance in gebracht en het blijkt dat ook veel jongere ontginningen een dik esdek kunnen hebben. De ultieme conclusie, namelijk dat het in beginsel mogelijk was dat de esdekken in de relatief zeer korte periode van een eeuw of iets minder zouden kunnen zijn ontstaan, werd daaruit tot nu echter niet getrokken.

Deze laatste era is vooral het tijdperk van het maakbare landschap, waarin de mens zich de laatste decennia enerzijds toelegt op het herstellen van de natuur die hij in de eeuwen, maar vooral ook decennia daarvoor vernietigd had. Anderzijds gaat de ontwikkeling van woonwijken en bedrijventerreinen nog steeds door. Het maakbare landschap op zijn best.

De vigerende opvattingen over de herkomst van heerlijke rechten op gemene gronden (wildernisregaal) van 20de eeuwse rechtshistorici worden wat betreft de Meierij van Den Bosch niet gestaafd door de opvattingen van juristen uit de 16de tot de 19de eeuw. De receptie van het Romeinse recht biedt geen verklaring voor de rechten van de heren op deze gronden, omdat de heren reeds over deze gronden konden beschikken voordat het Romeinse recht hier enige invloed van betekenis had verworven. Dit laat onverlet het feit dat er vanaf de 16de eeuw in Romeinsrechtelijke termen over de woeste gronden en daaraan gerelateerde rechten werd gesproken. Ook andere mogelijke verklaringen, zoals overdracht van rechten door de Duitse keizer en Duitse koning, een costumier of inheems wildernisregaal en het recht van foreest, werden onderzocht en verworpen.

In reactie hierop is het recht van de Meierijse heren om over de woeste gronden te beschikken benaderd vanuit de juridisch-economische basis van deze heren, namelijk de grondheerlijkheid. Het blijkt dat de Meierij, omstreeks 1200, voordat de hertogen van Brabant, definitief hun macht vestigden, al een fijnmazige wereldlijke en kerkelijke structuur kende. De Meierij was zeker geen verlaten of onbewoond gebied dat de hertog zo maar in bezit kon nemen. Grondheerlijkheid en grondhorigheid blijken ruim verbreid te zijn. De grondheerlijke complexen, die de omvang van duizenden hectares konden hebben, bestonden gedeeltelijk uit bossen en andere woeste gronden. Deze woeste gronden werden gemeenschappelijk gebruikt en maakten deel uit van de agrarische bedrijfsvoering. Grondhorigheid in de 12de en 13de eeuw betekende overigens niet dat de horige zonder rechten was, naast een natuurlijk bestaansrecht, verwierf hij ook zekere beschikkingsrechten over het beheer van zijn omgeving.

In de 12de en 13de eeuw raakte dit juridisch-economische systeem in verval onder invloed van maatschappelijke veranderingen, zoals de toenemende handel, staatsvorming, het opkomen van de steden en ambachtelijke specialisatie.

Met name de staatsvorming, waarbij sommige grondheren, vooral die met een juridische relatie met het Duitse keizerrijk (of het koninkrijk Frankrijk), bijvoorbeeld als graaf, veel machtiger werden dan anderen,

speelde in dit proces een belangrijke rol. Deze konden instrumenten die bij hun nieuwe rol hoorden, zoals het zijn van voogd over geestelijke instellingen, gebruiken als hefboom om hun positie te verbeteren. En dat deden ook de hertogen van Brabant. Ten koste van geestelijke instellingen verwierven zij veel grondbezit, waaronder grote complexen woeste gronden. Concurrerende heren werden uitgeschakeld of uitgekocht. Daarnaast hadden ze nog allerlei andere mogelijkheden om hun bezit uit te breiden. Dit maakte echter deze grote heren geen 'over all' eigenaar van de woeste gronden. Ze waren hooguit *primi inter pares* met de andere grondheren.

Aan het einde van de 13de eeuw had de hertog inmiddels een sterke machtspositie in de Meierij verworven. Enkele lokale heren, zoals die van Boxtel en Geldrop, had hij nog niet onder controle, maar voor het overige had hij een leenband met de plaatselijke heren of hij had hun grondcomplexen in eigendom verworven. Hij had zijn horigen vrijgemaakt, diverse eigen stadjes gesticht en bestaande plaatsen juridisch en economisch bevoorrecht (vrijheden) en dat heeft weer zijn weerslag gehad op de grondhorigheid en daarmee op de economische bestaansbasis van de lokale heren. Die volgden de hertog en zetten hun grondhorige verbintenissen om in nieuwe juridische verhoudingen zoals tijdpacht, erfpacht en vercijsing. Hiermee gingen economische en demografische groei gepaard, die vervolgens druk legden op de woeste gronden, die nog steeds deel uitmaakten van de agrarische bedrijfsvoering. Aan het eind van de 13de eeuw en de eerste decennia van de 14de eeuw bestond er bij de boeren van de Meierij een sterke behoefte om de rechten die zij eerder als een soort natuurlijk recht - een nooddrufrecht in verband met hun lijfsbehoud, een basaal bestaansrecht - hadden, om te zetten in een formeel recht. Dat werd gedaan door middel van uitgiftebrieven waarbij het natuurlijk recht, het voorzien in de nooddruf, als het ware werd omgezet naar een publiek recht, waarbij de gehele gemeenschap, of tenminste wie meebetaalde, gebruik kon blijven maken van deze gronden en over de beschikking van het gebruik ervan kon blijven beslissen.

De uitgften door de hertog en andere heren vonden plaats tegen een eenmalige koopsom: prelevium of voorlijf en de jaarlijks terugkerende afdracht van een cijns. De uitgiftebrieven van de gemene gronden vertonen binnen een zeker patroon vele variaties, waardoor aangenomen moet worden dat het initiatief tot de uitgften door de betrokken gemeenschappen werd genomen en dat deze ook in overleg met de rentmeester of andere vertegenwoordigers van de hertog de primaire voorwaarden bepaalden. Secundaire voorwaarden, zoals de afhandeling van de boetes, waren daarentegen vrijwel identiek. Daar zal in de onderhandelingen vanuit de hertogelijke administratie een vaste structuur aangeboden zijn. Verder valt vast te stellen dat het aantal uitgften in positieve zin correleerde met de financiële problemen van de hertogen.

De inwoners verwierven met de uitgifte een formeel recht om de woeste gronden te gebruiken ten behoeve van hun agrarische bedrijfsvoering. Niet ieder gebruik was echter toegestaan. Voor het planten van bomen golden aparte regels. Deze regels zijn te relateren aan nooddruf, het al eerder genoemde natuurlijke bestaansrecht. Vervreemding - dus niet zelf gebruiken - van het verbouwde hout, ook van hout van eigen erf, was onderhevig aan een domaniale heffing, de zogenaamde houtschat.

De inwoners hadden ondanks het betaalde voorlijf in beginsel geen recht om woeste gronden te vervreemden. Wilden ze toch stukken ervan verkopen, dan was daarvoor apart toestemming van de hertog of de heer nodig. Tot aan het einde van de 18de eeuw werd die toestemming - octrooi - alleen gegeven, als er geld nodig was voor een publiek doel, zoals het aflossen van schulden, het bouwen van een school of het repareren van een kerktoeren. Naast de koopsom diende er voor de verkochte grond jaarlijks een cijns betaald te worden aan de hertog of de heer. Bij overdracht of versterf van de grond moest er extra betaald worden, de zogenaamde gewincijns.

Deze cijnsen verloren in de loop der tijd veel minder waarde dan wel gedacht wordt, want het feitelijk te betalen bedrag werd aan de muntinflatie aangepast. De cijnsen waren in beginsel onlosbaar. Dit beginsel werd echter onder financiële druk in de 16de eeuw verlaten.

De eigendomsverhouding ten aanzien van de gemene gronden tussen hertog/heer aan de ene kant en de inwoners aan de andere zijde werd onder invloed van het Romeinse recht vanaf de 16de eeuw gekwalificeerd met de termen *dominium directum* en *dominium utile*. Ze is echter beter te begrijpen door de eigendom te beschouwen als een 'bundle of rights' die over beide partijen verdeeld werd.

De grenzen van de gemene gronden waren belangrijk om conflicten met buurgemeenschappen over wie wat mocht gebruiken te voorkomen. Ze werden met een zeker ritueel vastgelegd. De grenspalen konden vele vormen hebben: het konden bomen en stenen zijn, maar ook plekken binnen een huis. Om het verloren gaan van grenspalen tegen te gaan werden de grenzen wel periodiek begaan door partijen. De conflicten over de grenzen betekenden niet dat deze niet duidelijk waren of dat er vage grensgebieden zouden zijn. Het betekende dat men van mening verschilde over hoe de grens precies verliep.

Het gebruik van de gemeentes was weliswaar bijna overal in de Meierij gemeenschappelijk, maar dat hield niet in dat iedereen er van gebruik mocht maken. Mensen die geen deel uitmaakten van de gemeenschap of de gemeenschappen die de gronden verworven hadden, waren in principe uitgesloten van het gebruik, tenzij ze het gebruiksrecht kochten of huurden, maar ook leden van de gemeenschap die niet aan de koop of de jaarlijkse lasten wilden bijdragen, werden uitgesloten. Bij het verlenen van de octrooien voor voorpotingen kregen de inwoners over het algemeen een collectief recht op de eikels, waarmee een recht dat met het verdwijnen van de bossen grotendeels was verdwenen, terugkeerde.

Niet overal was het gebruik collectief en ook niet overal had iedereen gelijke rechten. In Boxtel, Stiphout en St. Michielsgestel kende men ploeg- en keuterrechten in het gebruik van de gemene gronden, die in één hand konden cumuleren. Ook schaarrechten waren uit de aard der zaak individueel. Voorts zijn er onder plaatselijke benamingen rechten bekend, die vermoedelijk individueel gebruik van gemeenschappelijk bezeten weidgronden door leden van een beperkte groep inhielden. Naast weiderechten zijn er individuele rechten op hout aantoonbaar.

Ondanks niet of moeilijk verklaarbare administratieve verschillen en onduidelijkheden inzake uitgaven van gemene gronden en de omvang daarvan gaat het te ver deze verschillen en onduidelijkheden direct toe te wijzen aan grootschalige fraude. Er waren namelijk nogal wat garanties die het succes van fraude beperkten. Opmerkelijk is dat illegaal ingraven ook gezien kan worden als hefboom om gronden te verwerven, die men anders niet zou kunnen verwerven. Ondanks het feit dat de rentmeester van de domeinen vanuit zijn positie in staat was fraude te plegen en samen te spannen, zijn er geen aanwijzingen voor de Meierij van Den Bosch dat dit op grote schaal heeft plaatsgevonden. De rekenkamer stond een zekere mate van "fraude" van de rentmeesters toe, met name bij de posten die traditioneel niet of niet meer verantwoord werden, maar was voor het overige bijzonder streng en soms buitengewoon lastig.

Het beslag dat Philips de Goede in 1464 op de gemeentes liet leggen, waarvan geen titel van aankomst getoond kon worden, corrigeerde een aantal administratieve onvolkomenheden. Belangrijker is dat het duidelijk maakte dat de rol van de heer, nu de landsheer, veranderd was. Was het eerst de grondheer die op verzoek vrijheden toestond, nu was het een landsheerlijk initiatief dat alle gronden opeiste waarvan men niet kon aantonen dat die eerder rechtmatig verkregen waren. Men ziet hierin ook een tegenstelling tussen costumier recht en Romeinse recht.

In de tweede helft van de 18de eeuw had het rechtsdenken over de gemene gronden zich zover ontwikkeld dat de staat, in de persoon van de rentmeester van de domeinen, zich het dominium eminens - de oppereigendom - aanmat over deze gronden.

Nadat kennelijk aan het eind van de 13de eeuw of in het begin van de 14de eeuw de hertogen stopten met het innen van novale tienden (tienden van de gewassen op nieuwe ontginningen), kwam deze heffing aan het einde van de 16de eeuw moeizaam opnieuw op gang in de plaatsen waar de hertog rechten op de gemene gronden had.

Op een hoger abstractieniveau kunnen we de gemene gronden door de tijd als volgt kwalificeren: Circa 1000-1285/1400. Bewoners hadden een natuurlijk recht (nooddruft, zelfbehoud) om deze gronden te gebruiken. Deze rechten waren niet formeel vastgelegd. Dit is de overwegend 'natuurrechtelijke' fase. Circa 1285/1400-1808/1810. Gemeenschappen hadden een formeel gebruiksrecht ten nutte van het algemeen op deze gronden, die ze zelf beheerden en waar ze zelf over beschikten. Op de gronden kon slechts inbreuk worden gemaakt als dat een publiek doel ten goede kwam. Dit is de overwegend publiekrechtelijke fase, hoewel deze tot stand kwam door een in belangrijke mate privaatrechtelijke actie, namelijk de overdracht van private rechten door de grondheer.

1808/10-heden. Door het van kracht worden en blijven van de Franse wetgeving, dus door toepassing van publiekrechtelijke instrumenten, zijn de gronden op enkele uitzonderingen na in de hand van de gemeenten gekomen. Ze zijn privaat eigendom van de gemeenten, die ze of de revenuen ervan voor andere doeleinden kunnen aanwenden dan het directe collectieve belang (bijvoorbeeld verkeerd beleggen). De oorspronkelijke gebruikers hebben geen directe zeggenschap meer. Dit is de overwegend privaatrechtelijke fase.

Vanaf de 13de eeuw is er een voortdurende ontwikkeling van instituties, die zich direct of indirect met de gemene gronden bezighouden, waar te nemen. Door de ontwikkelingen in de staatsvorming kwam de grondheer steeds verder op afstand te staan en kwam de besluitvorming over de gemene gronden volledig in ambtelijke handen. Tijdens de republiek was de besluitvorming vooral een bestuurlijke zaak: over belangrijke vraagstukken beslisten de Raad van State en de Staten-Generaal. In de eerste decennia van de 19de volgde daar een merkwaardige correctie op. De vorst beschikte via KB's rechtstreeks over de voormalige gemene gronden, ondanks het feit dat deze privaateigendom van de burgerlijke gemeenten waren geworden. Met invoering van de Gemeentewet kwam het beschikkingsrecht weer in bestuurlijk-politieke handen. De ambtelijke organisatie kenmerkte zich tot aan het begin van de 19de eeuw door een gecombineerde bestuurlijke en juridische bevoegdheid en een sterke controle over lagere echelons, zoals de rekenkamers over de rentmeester van de domeinen. Daarnaast opereerden er vaak meer instellingen op het zelfde echelon, waardoor competentieconflicten frequent voorkwamen.

De aard van de gemene gronden - zowel juridisch als fysiek - maakte het noodzakelijk dat de gronden beheerd werden. Dit gebeurde op basis van de dorpskeuren, waarin gedetailleerde regels werden opgenomen. Naast regelgeving door de dorpsbesturen werd er ook door staatsinstellingen regelgeving opgelegd. Tot het einde van de 18de eeuw neemt deze laatste geleidelijk toe, om vanaf dan gedurende korte tijd een sterke groei te vertonen. Daarna neemt de directe centrale regelgeving ten aanzien van de voormalige gemene gronden weer af, maar komen deze in de marge weer in voce, zoals bijvoorbeeld bij regelgeving inzake milieu, werkverschaffing, waterbeheersing etc.

Opmerkelijke momenten waren: het omgaan van de Raad van State die afstapte van zijn behoudende koers ten aanzien van uitgaven van gronden en ontginningen sterk ging stimuleren, de Franse wetgeving die er voor zorgde dat de gemene gronden gemeentegronden werden, het vastleggen van belastingvrijdommen in 1840, de Gemeentewet van 1851 die ruimte schiep voor deelgemeenschappen om zelf gemene gronden te beheren en ten slotte de Markenwet van 1886, die weliswaar formeel niet op Brabant van toepassing was, maar evenwel toch werd gebruikt.

Het belang van de gemene gronden weerspiegelt zich in de vele conflicten die zich voordeden: over eigendom, over territorium, over gebruik, over het privatiseren van gemene gronden, over de voorpotingen, de houtschat en de novale tienden en over cijnzen. De conflicten speelden zich af tussen staten, tussen de hertog en lagere heren, tussen de heren en hun inwoners, tussen buurdorpen en soms ook nog binnen één gemeenschap.

Er waren verschillende instanties betrokken bij het afdoen van de conflicten. Lokale en regionale instellingen waren - in beperkte mate - de plaatselijke schepenbank, de leenhoven, de schepenbank van Den Bosch in beroep en de Leen- en Tolkamer. De Raad van Brabant was zowel als vanuit zijn rol als rechter over de hertogelijke domaniale goederen, als hoofdbank, en vanuit zijn recht van evocatie instantie in zaken betreffende de gemene gronden. De Haagse Raad van Brabant werd na de val van Den Bosch in 1629 in Staatse ogen de instantie waaraan geschillen over de gemene gronden moesten worden voorgelegd. De raad in Brussel bleef echter tot in 1648 actief voor zaken betreffende de Meierij van Den Bosch, maar ook de Raad van State en de Staten-Generaal konden als rechter optreden. De rentmeester van de domeinen en zijn plaatselijke vertegenwoordiger de onderrentmeester en pachter van de houtschat hadden de mogelijkheid om plaatselijk bijzondere gerechtszittingen, zogenaamde waarheden, te organiseren, waarop de inwoners onder ede werden afgevraagd of zij kennis hadden van misbruik van de gemene gronden en annexe hertogelijke rechten. Deze procedure raakte in de loop van de 18de eeuw in onbruik.

In de 19de eeuw verminderde het aantal processen tussen gemeenten onderling, onder andere omdat de provincie moest proberen conflicten tussen gemeenten op te lossen. Het bleef voor de gemeente mogelijk om te procederen met derden, waaronder lokale heren, de Staat en domeinen. Daarnaast werd ook middels enkele processen vorm gegeven aan de toepassing van art. 217 van de Gemeentewet van 1851.

*The difference between all these sorts of shared or common rights may well have been less clear and significant to contemporaries than to later legal historians. Reynolds 1997, blz. 113.*⁴⁴⁵³

Synthese

De ontwikkeling van de rechten op de gemene gronden in de Meierij van Den Bosch kan volgens het uitgangspunt van deze studie niet los worden gezien van de voortdurende ontwikkeling van landschap en landbouw. Deze laatste kunnen op hun beurt niet los worden gezien van de ontwikkelingen die instituties ondergingen. Ten slotte zorgde de door alle ontwikkelingen toenemende complexiteit van de samenleving weer voor ontwikkeling van nieuwe regelgeving.

Daarom is in deze studie de samenhang tussen de ontwikkelingen van rechten, landschap en landbouw en instituties gebruikt om een meerdimensionaal en daardoor dieper beeld van de ontwikkeling van de rechten op de gemene gronden te creëren. Waar bij eerdere schrijvers vooral werd uitgegaan van de rechtsverleningen vanaf het einde van de 13de eeuw, van een min of meer statisch wildernisregaal van de landsheer en van usurpatie waar dit niet anders verklaard kon worden, van eeuwige heidevelden en onnozele boeren, wordt hier de tijdschaal naar het verleden met enkele eeuwen verlengd en wordt er een voortdurende ontwikkeling zowel van rechten, landschap en landbouw als instituties en hun onderlinge samenhang aangetoond. In deze voortdurende ontwikkeling zijn vanaf de 11de tot de 21de eeuw drie fases te onderscheiden. Die fases zijn niet scherp af te bakenen. De periodes die hieronder genoemd worden, kennen overgangsfases.

De eerste fase, die tot in de 14de eeuw duurde, is ten aanzien van de gemene gronden juridisch te kwalificeren als de overwegend ‘natuurrechtelijke’. De mens kon vanuit zijn menszijn, zijn nooddrift, een beroep doen op de hem omringende hulpbronnen, ook al was hij daarvan formeel geen eigenaar en ondanks dat hij juridisch gebonden was aan heer en grond. Die hulpbronnen bestonden uit een parkachtig boslandschap, met daarin voedings- en verzorgingsmiddelen voor mens en dier, zoals wild, honing, wortels, loof, weiden, hout, etc. Het domaniale recht van de houtschat is een manifestatie van dit nooddriftrecht. De ontwikkeling van de institutie ‘regionaal landsheer’ schiep andere maatschappelijke verhoudingen, die een stimulans waren voor de al in gang zijnde juridische en sociale veranderingen, die hun weerslag hadden op het dagelijks leven en daarmee op de directe omgeving. Concreet moet hier gedacht worden aan de uitbreiding van de macht van de graaf van Leuven naar het noorden, enerzijds ten koste van de invloed van de graaf van Gelre en de bisschoppen van Keulen en Utrecht, maar anderzijds vooral ten laste van de lokale grondheren en de kerkelijke instellingen. De verhoogde circulatie van muntgeld maakte andere bezitsverhoudingen, zoals pacht en (gewin)cijns, mogelijk en dit werd gestimuleerd door een nieuwe economie met opkomende steden: vrijheden, die bijzondere voorrechten hadden en waarin zich specialisaties in de vorm van ambachten concentreerden. De cijnzen waren in beginsel niet te lossen en de betaling werd gecorrigeerd voor muntinflatie. Hoewel de cijnzen aan de grond gebonden waren, hadden ze door hun tenaamstelling ook een sterke persoonlijke kant. Ze waren op die wijze een voortzetting van de band die voormalige horigen met hun heer hadden. Naast collectieve nooddriftrechten kwamen ook private rechten, die overgedragen konden worden, op woeste gronden voor. De maatschappelijke ontwikkelingen hadden voorts tot gevolg dat er een zwaarder beroep werd gedaan op de omgeving. De bossen werden in korte tijd vrijwel allemaal gekapt en waar de mens met zijn bedrijf eerder nog een zwerftocht door het landschap kon maken, werd hij nu gebonden aan één plaats. Die plaats was uit bedrijfseconomische overwegingen niet langer op de hoge zandgronden, maar ergens tussen de akkers op de hoge gronden en de door de boskap ontstane beemden langs de beken. Waar de voormalige bosgronden niet omgezet konden worden in akkerland, werd de kiem gelegd voor de latere ‘eeuwige’ heidevelden en zandverstuivingen. In enkele eeuwen tijd waren maatschappij en omgeving volledig veranderd.

⁴⁴⁵³ Aardig is dat bijna tweehonderd jaar eerder al door Kluit onderkend werd: “Sedert de inmenging van 't Roomsche Recht van Justiniaan, waarbij onderscheid gemaakt wordt tusschen Aerarium populi en Fiscus Principis ('s Volks- en 's Vorsten Schatkist), zijn hierin vele verwarringen gekomen, die ik niet aanroere. Alleen is 't noodig te vermanen, dat in de Graven, als landsheeren, dit onderscheid geheel onbekend was. Alles behoorde toch (ad Fiscum vel Aerarium Principis) tot 's Vorsten Schatkist, 't zij van de Domeinen, 't zij ook van de Inkomsten, die uit de Rechtsplegingen en 't Opperbeheer afkwamen”, Kluit 1802, dl. IV, blz. 436.

De tweede fase, die geplaatst kan worden tussen het einde van de 13de eeuw en het begin van de 19de eeuw is te kwalificeren als de overwegend publiekrechtelijke. De natuurlijke rechten die de mens had, werden omgezet in een formele - naar onze normen - publiekrechtelijke band. De grondheer, die - eveneens naar onze normen - niet alleen private zeggenschap maar ook publieke macht had over zijn onderhorigen en wiens economische rol door de maatschappelijke ontwikkelingen veranderd was, deed afstand van een deel van zijn rechten op de woeste gronden ten behoeve van gemeenschappen van gebruikers. Opmerkelijk is dat door deze privaatrechtelijke rechtsverlening een publiekrechtelijke status ontstond. De gemeenschappen kregen in beginsel een gelijk recht voor alle deelnemers aan die gemeenschap. De gemene gronden waren geboren. De gemeenschap had het recht - en werd daar veelal in bevestigd of kreeg tevens vaak het recht - om regels te stellen en die te handhaven. Dit resulteerde in nauwkeurige naar plaats en tijd bepaalde gebruiksregels. Deze periode kenmerkt zich tevens door een meer evolutionaire ontwikkeling van rechten, omgeving en instituties, hoewel die ontwikkeling niet altijd lineair en gelijkmatig was. De ontwikkeling van het landsheerschap tot een bovenregionaal vorst leidde tot verdergaande ontwikkeling en specialisatie van de onderliggende instituties. Dit steunde de receptie van het Romeinse recht ten koste van het inheemse recht, waardoor vanaf de 16de eeuw de rechten op de gemene gronden, houtschat, novale tienden etc. werden gezien als een vorstelijk regaal in plaats van een grondheerlijk recht. Uiteindelijk leidde dit tot de conceptie dat de vorst, daarna de staat, oppereigenaar was van alle woeste gronden in de Meierij. De gespecialiseerde instituties creëerden steeds meer regelgeving, ook direct en indirect ten aanzien van de gemene gronden en traden ook steeds meer toezichhoudend op. Veel van deze instellingen hadden rechtsprekende bevoegdheden, zowel strafrechtelijk als civielrechtelijk. Deze periode kenmerkt zich ook door de vele processen die de gemeenschappen voerden over hun (exclusieve) rechten op de gemene gronden. Dat die gronden van groot belang waren voor de gemeenschappen blijkt ook uit de onwil om delen ervan te privatiseren. De weerstand uitte zich in het argument dat het recht van de ongeboeren niet vervreemd mocht worden. In het verleden werd dit nogal eens aan conservatisme en domheid van de boeren geweten. Het is echter, gezien de reeks van innovaties in het boerenbedrijf die vanaf de 14de eeuw kan worden waargenomen, waarschijnlijker dat dit een bewuste sub-optimalisatie was om risico's te beheersen. De marges van de bedrijfsvoering en daarmee die van het leven, voor zover dat al niet door andere oorzaken voortdurend bedreigd werd, waren smal, te smal om onnodige risico's te nemen. Innovaties die zichzelf bewezen, werden breed toegepast, avonturen werden daarentegen met argwaan bekeken. Eén van de innovaties die direct met de gemene gronden in verband staat, is de ontwikkeling van de potstal. Deze werd aan het einde van deze periode mogelijk en wenselijk. Vanaf het 2de kwart van de 18de eeuw herstelde de agrarische economie in de Meierij zich van de baisse die zich vanaf het midden van de 17de eeuw had voorgedaan, om onder invloed van demografische groei aan het einde van deze periode uit te groeien tot een ware hausse. Door de stijgende prijzen kwam een surplus beschikbaar dat in het verstenen van boerderijen werd geïnvesteerd. Daardoor werd het bouwkundig mogelijk om diepe stallen te bouwen. Waar eerder vooral organisch materiaal als strooisel in de stal werd gebracht, kwam nu veel meer anorganisch materiaal mee. Voor een deel zal dat geweest zijn om meer mest te maken, voor een deel kwam het ook doordat voor nieuwe producten, zoals de aardappel, een ander type mest werd gebruikt. Deze ontwikkeling had weer haar invloed op het landschap. Veel akkers zouden vooral in de volgende eeuw, binnen enkele generaties, met vele tientallen centimeters opgehoogd worden. Landschappelijk valt verder over deze fase niet veel meer te melden dan dat zandverstuivingen een voortdurende bedreiging en zorg vormden voor zowel de heidevelden, als voor de gecultiveerde gronden. In deze periode werden enkele tienduizenden hectaren woeste grond ontgonnen. Dat was gezien de omvang van de woeste gronden slechts een marginale aantasting van deze gronden. In de ontwikkeling van de feitelijke rechten op de gemene gronden zat in deze fase veel minder progressie dan in de vorige en de volgende. Het opkomende Romeinse recht vertaalde zich in de rastamenten van Philips de Goede van 1462-1464, waarbij de gemeenschappen hun eeuwenlange rechten moesten bewijzen door de titel van aankomst te tonen. Uiteindelijk leidde dit tot de hierboven al genoemde pretentie van dominium eminens door de staat. Vanaf 1560 werden de grondgewincijnzen afkoopbaar gesteld en aan het eind van de 18de eeuw was het inmiddels een vaste gewoonte geworden om deze cijnzen bij uitgifte (privatisering) van gemene gronden af te kopen. Aan deze uitgiften werden in de loop der tijd steeds meer beperkende eisen gesteld. Octrooien daartoe werden tot 1786 alleen verleend als de gemeenschappen geld nodig hadden voor dringende maatschappelijke doeleinden: aflossen van oorlogsschulden, bouwen van scholen, kerktorens, etc. Ook in deze fase bestonden naast de collectieve ook private rechten, zoals ploegrechten en schaarrechten. Deze konden cumuleren en worden overgedragen. De derde fase begon omstreeks 1800 en duurt nog steeds voort. Dit is de overwegend privaatrechtelijke fase, omdat de rechten op de gronden die eerder door de heren aan de gemeenschappen waren afgestaan, nu door toepassing van de Franse wetgeving, dus met toepassing van

publiekrechtelijke instrumenten, over het algemeen eigendom werden van de burgerlijke gemeenten. De laatste vielen niet altijd samen met de gemeenschappen die eerder de gebruiksrechten hadden, maar ook de zeggenschap over en de exploitatie ervan veranderden van gemene weide naar gemeentelijk grondbedrijf. Onder invloed van het fysiocratisch gedachtengoed ging in 1786 de Raad van State om. Vanaf toen was de bevordering van de landbouw het belangrijkste argument om als gemeenschap toestemming te krijgen om gemene gronden te vervreemden. Dit had enerzijds gevolgen voor de ontwikkeling van het landschap, terwijl diezelfde ontwikkeling ook weer werd geremd door de veranderingen in de staatsvorm. Anderzijds hadden de ontwikkelingen in landschap en landbouw (ontginningen) weer invloed op de wetgeving, bijvoorbeeld inzake het afvoeren van vloeewater. Vanaf deze tijd konden ook niet direct belanghebbenden grote hoeveelheden gronden verwerven, wat door bebossing weer een grote invloed op het landschap had. De verandering in de staatsvorm van federatieve republiek naar koninkrijk had ook rechtstreeks gevolgen voor de regelgeving inzake de gemene gronden en de uitvoering daarvan, zij het dat er ook in deze fase sprake is van een niet geheel lineair proces. Daarbij verschilde zeker in de eerste jaren van deze fase de praktijk van hetgeen beoogd werd. Forse schreden voorwaarts in de techniek van de landbouw maakten vervolgens de gemene gronden functioneel overbodig, maar ze kregen mede door het ontstaan van nieuwe instituties, zoals bijvoorbeeld de Heidemij en nieuwe inzichten gevolgd door nieuwe wetgeving, andere rollen, bijvoorbeeld als landbouwgrond, meer dennenbos of 'natuur-' c.q. recreatiegebied. Nieuwe functies als natuurgebied zorgen ook weer voor nieuwe eisen aan de instandhouding ervan, dat wil zeggen het beperken van de macht van instituties (zoals gemeenten) en de feitelijke gebruikers van hun zeggenschap over de bestemming ervan of het gebruik van omliggende gebieden (grondwateronttrekking). Na de maakbaarheid van de samenleving - die hier tenminste al begon met de stedenstichtingen door de hertogen - is de maakbaarheid van de natuur nu een geliefd doel.

Summery of the conclusions per chapter

Subject of this study is the waste lands (commons: *gemeeyntes*) situated in the *Meierij*⁴⁴⁵⁴ of *Den Bosch*. The *Meierij* was one of the various administrative areas of the Duchy of Brabant (*Hertogdom Brabant*) and its successors that existed until the beginning of the 19th century. It was situated in the east of the present Dutch province of Noord-Brabant and measured approximately 2,700km² situated within a rectangle of about 60 by 70 kilometres.

Starting point of this study is the assumption that there are interrelationships between the development of rights to waste lands, the adaptations occurring in landscape and agriculture and the growth of the institutions involved. These relationships are used as a lever so as to gain a deeper understanding of the subject matter.

The prevailing opinions on this subject *cum annexis* can be set forth as follows. The landscape of the *Meierij* of *Den Bosch* in the 12th century resembled closely that which was pictured on the maps dating back to the end of the 18th century: viz. vast areas of heath, moor and sand drifts. This landscape would be for the greater part deserted or at least unoccupied so that the Duke of Brabant could establish in this region the royal prerogative of occupying wild land (*wildernisregaal*). Sheep were to blame for the creation and continued existence of the sand drifts but they were needed for manure - always in shortage on the poor sand grounds - and also for wool for the wool industry. Cows were kept in deep stables (*potstallen*) in which sods of heather and sand were added to the manure. This sandy manure created the feet high coverings on the fields still to be seen nowadays. The farmers led a marginal existence and were unable *i.a.* on account of the poor sand grounds to optimize their farming. Not until in the course of the 19th century did the farmers on the high sand grounds open up to innovations and would the quality of their lives improve. The *wildernisregaal* already mentioned was a royal prerogative that the Duke had either lawfully acquired or usurped. Frederik Barbarossa had some prerogatives drawn up in Roncaglia in 1158 and this was one of them. It had become law here as well because of the reception of the Roman law. The Dukes presented the common grounds that they could dispose of on the basis of the *wildernisregaal* to their subjects for various reasons. They did impose tributes (*cijnzen*), a kind of taxes, in return which, however, were increasingly subject to inflation in the course of the centuries because of the currency depreciation, etc.

In view of the nuances to be found in the above opinions and the interrelationships it would be counterproductive to describe these item by item. That is why a 'clean' framework has been opted for. The prevailing opinion in question will be referred to but not contested in detail. In its place a positive framework has been chosen: a new image will be created in particular on the basis of sources little explored up till now.

Round about 1200 the *Meierij* of *Den Bosch* consisted of a park-like landscape with leaf wood and brush wood, fields, meadows, fens turned peaty and possibly small areas of heath, moor and sand drifts. Under the influence of demographic pressure and changes in society, the woods disappeared at high speed. The wet woodlands were the last to be cultivated. Woods had all but disappeared around 1400. The disappearance of these woods in a relatively short period of time cannot only be contributed to factors such as over-grazing, haphazard extension of agricultural land, charcoal furnaces or increased pressure by the population. Strong indications point in the direction of a deforesting and wood production programme intentionally imposed and managed from above. The disappearance of the woods profoundly changed agricultural management. This change is at least partly to be debited to the displacement of the farms from the high grounds to the boundaries of the valleys of the brooks and the structural exploiting of these grounds as meadow and hay fields. The deforested lands not further cultivated, rapidly deteriorated into heath which was subsequently put to the use of agricultural management in various manners, *i.a.*: sheep farming, meadows for 'empty' cattle, stable litter and peat, keeping bees. After a turbulent period of deforestation a new era commenced. Heath lands and sand drifts were often a slumbering but nevertheless permanent threat to the agricultural landscape. As of the end of the 14th century no doubt steps were taken against abuse and too intensive use of the common - heath - grounds. The explanation regarding the

---

⁴⁴⁵⁴ Bailiwick under a bailiff (*meier*, literary district of major, a manorial officer)

creation of the sand drifts must therefore be found in the previous period in which the natural environment was seriously damaged because of the large scale deforestation: an ecological disaster. Its consequences extended in the current period in which man lived in a laborious balance with the surrounding landscape. The water logging that manifested itself as of the 14th century can be linked to the disappearance of the woods as well.

We keep finding various persistent prejudices regarding the historic agriculture in the *Meierij* of *Den Bosch*. The *Meierij* farmer was definitely not stupid contrary to the image that exists nor ignorant or extremely conservative. He was capable of successfully adapting his agricultural operations to the changing landscape. Innovations that showed prospects were indeed picked up by him. Margins however were too small to chance major risky experiments so that he will have acted prudently and first awaited positive results of an innovation. This risk-avoiding behaviour is erroneously looked upon as conservatism.

The often used qualification three course rotation (*drieslagstelsel*) for operating the farm is misleading as the prevailing system lacks the specific characteristic of the *drieslagstelsel*. The *Meierij* in this period does not present the system of 'lying in different seeds' or *Flurzwang*. In the beginning of the 19th century a four to five-year fruit changing cycle was customary in the *Meierij* whereby the four-yearly prevailed. The lease contracts of the 15th until the 17th centuries deviate to a large extent from the three-year cycle that one might expect to find in the *drieslagstelsel*. The 4-year contracts predominated in the municipality of Oirschot between 1540 and 1640. It is therefore probable that this more-year system was already in use even before the beginning of the 19th century and to stress the point: as of the end of the 14th century. The term 'perpetual rye cultivation' that is sometimes used justifies even less the *Meierij* fruit changing system. The qualification 'situational' is more applicable.

The period between 1400 and 1800 was in particular the era of the common lands, in particular the heath lands. They were an essential part of the partly extensive agriculture but they played various other roles in daily life.

The period of time from about 1800 is also firstly characterized by much tribulation. Landscape and the farming profession are more and more bended to the human will. Its look changed because of extensive planting of new woods, mainly fir. Fir was in great demand for mining and was also used to make land cultivation-ripe. In addition beech and poplar were introduced. The amount of oak trees dropped although its bark was still economically interesting until the last quarter of the 19th century.

During the last decades of the 18th century and the first decades of the 19th century the use of the common lands remained largely as it had been in the previous centuries. And farmers kept cultivating small parcels of land. Large reclamation operations of waste lands mostly failed. As of the middle and to a larger extent during the final decades of the 19th century things changed. Wealthy people often from outside the province, purchased hundreds of hectares of land. The land was reclaimed, first made in general into wood, later in particular in agricultural land whereas in the Peel the topsoil was taken off from large areas of land, the so-called *ontgronden*. Firstly peat was extracted as fuel but later on in particular as peat litter. The land from which the peat was removed was finally turned into agricultural land.

As of the beginning of the twentieth century the Provincial Executive (*Gedeputeerde Staten*) observed a policy of reserve with regard to selling large areas of waste lands. They insisted they should be given out in perpetual lease or any other manner of exploitation by the municipalities themselves. After 1900 subsidy regulations were created with a view to stimulating various forms of reclaiming waste lands. The *Nederlandsche Heidemaatschappij*, a company incorporated to reclaim land, played an important role as of about 1890 in reclaiming land and exploiting it afterwards. More organizations however were active in this field. As of the twenties of the previous century reclamations played an important role in unemployment relief work. This was continued after the Second World War, until the mid-fifties. Policies changed because of new views on nature conservation and management as of the end of the forties and in 1961 the Government decided not to allow any more reclamation.

Digging channels also changed the landscape. Channels were used - in principle - as a cheap transportation means of conveying manure to and products - including peat - from the former waste lands. In addition the 19th century channels were supposed to play an important role in the supply of lime-rich water from the river Meuse. The plan was to use it to fertilize large areas of reclaimed land and to make it more fertile in

this manner. In every-day practice however this appeared to present some problems. Experiments with using human excrements and hearth ashes from cities that were carried out as of the beginning of the 19th century were also of importance for the agricultural field. These types of manure had not been customarily used in the *Meierij* before.

During the previous century the deep stable (*potstal*) and deep stable economy were important elements when describing common grounds and their use. This research however shows that the *potstal* and *potstal* economy had not been introduced in the *Meierij* until the middle of the 18th century. Logically speaking one cannot prove the non-existence of the *potstal* before that time. However, indications found in archives and in excavations do up till now not warrant the conclusion that the *potstal* - within the meaning that literature usually gives it, viz. a stable dug to about 1 or 1.20 meters deep - existed before that time. Other elements of the *potstal* economy are not confirmed by finds in the archives, either. As of the middle of the 18th century, there is a revival of agriculture and agricultural prices rise which makes it more attractive for the farmers to invest in innovations. Bricks are in greater demand, which makes it possible to construct deep stables. At the same time a simple but essential tool shows up in sources: the manure stick. Within a period of 50 years the amount of estates that mentioned this piece of equipment rose from 0% to 25%. However, at about 1830 there were still farmers that did not have *potstallen*. No more could the transformation from *potstal* to *grupstal* at about 1900 have taken place in a couple of years then that the flat or slightly dug out stable was replaced by the deep pot stable in a short period of time.

The formation of the field deck can be seen as reflecting the existence of the *potstal* but need not. As tradition will have it, the use of sods of turf (heath plants with remaining sand) heightened the field deck annually by about 1 millimetre. Field decks of 1 meter thickness can only have been created over a period of 1000 years. This picture has been slightly changed and it has become apparent that reclamations that are much younger can also have a thick field deck. The final conclusion viz. that in principle it was possible that such field decks have been created in a relatively very short period of time of a century or even less, has however not been drawn up till now.

This last area has in particular been the area of the makeable landscape in which man on the one hand during the last few decades applies himself to the restoration of nature that he in the preceding centuries but especially during the decades before had destroyed. On the other hand the construction of living quarters and industrial premises continues all the time. The makeable landscape at its best.

The prevailing opinions on the provenance of seigniorial rights on common grounds (*wildernisregaal*) of 20th century legal historians such as De Blécourt, Fischer, Spruit, Van der Linden and Godding are not supported as regards the *Meierij* of Den Bosch by the ideas of lawyers of the 16th until the 19th century. The reception of Roman law does not offer an explanation for the rights the lords had to these grounds as the lords could already dispose of these grounds before Roman law had gained any significant influence here. This leaves unimpaired the fact that as of the 16th century waste lands and the rights related thereto were discussed in Roman law terms. Other possible explanations as well as i.a. transfer of rights by the German emperor and the German king, a customary or indigenous *wildernisregaal* and the right of forest have been explored and rejected.

In a reaction to all this, the right of the *Meierij* lords to be able to dispose of the waste lands has been approached taking as a starting point the legal economic basis of these lords, viz. the seigniorial rights to the land. It has become apparent that the *Meierij* at about 1200 - so before the Dukes of Brabant definitively established their rule - already knew a fine-mesh worldly and ecclesiastical structure. The *Meierij* was certainly not a deserted or uninhabited area for the Dukes to master. Seigniorial rights to the land and predial slavery appeared to be widely spread. The lands under seigniorial rights that could have extended into thousands hectares, were partly composed of woods and other waste lands. These waste lands were commonly used and were part of the agricultural business. Predial slavery in the 12th and 13th centuries did however not mean that the predial slave was without any right; in addition to a natural right of existence he also acquired certain rights of use regarding the management of his surroundings.

In the 12th and 13th centuries this legal economic system deteriorated under the influence of social changes, such as increasing commerce, forming of states, the rise of cities and professional specialization.

The forming of states in particular whereby certain feudal lords, especially those with a legal relationship with the German empire (or the kingdom of France) e.g. as count, became much more powerful than others, played an important role in this process. They could use instruments that belonged to their new roles, such as being guardian of religious institutions, as lever to improve their positions. And so did the Dukes of Brabant. At the expense of ecclesiastical institutions they acquired vast amounts of land including immense complexes of waste land. Landlords that competed with them were eliminated or bought out. In addition they possessed many other ways in which to extend their estate. This however did not make these great lords 'over all' owners of the waste land. They were at best *primi inter pares* among the other landlords.

Towards the end of the 13th century, the Duke had in the meantime obtained a strong position of power in the *Meierij*. Some local lords such as those of Boxtel and Geldrop were not under his control as yet but for the rest he held the local lords as fiefs or he had acquired the ownership of their landed estate. He had freed his slaves, founded various new towns and had privileged existing towns in a legal and in an economic sense (freedoms) and that in itself had its effect on the predial slavery and with it on the economic basis of existence of the local lords. They followed the Duke and converted their predial relationships into new legal relationships such as lease, perpetual lease and tributing. This entailed economic and demographic growth which in its turn had its influence on the waste lands that were then still part of the agricultural enterprise. At the end of the 13th century and in the first decades of the 14th century the farmers of the *Meierij* had a strong need to convert the rights that they earlier had had as a kind of natural right - a destitution right in connection with the preservation of life, a basic right of existence - into a formal right. This was brought about by means of issuance letters whereby the natural right, to be provided for in case of destitution, was converted into a public right whereby the entire community, or at least the part that paid, could continue to make use of such lands and could continue to decide how it should be used.

The issuance by the Duke and other lords always took place against a one-off purchase sum: *prelivium* or *voorlijf* and the annual payment of tributes (*cijns*). The issuance letters of the common grounds present within a certain pattern many variations which makes it assumable that the initiative to have them issued was taken by the communities in question and that these determined the primary conditions in consultation with the steward or with other representatives of the Duke. Secondary terms and conditions such as dealing with fines were on the other hand almost identical. The ducal administration must have offered the appropriate fixed structure during the negotiations. Furthermore it can be ascertained that the number of issuances correlated in a positive sense with the financial problems of the Dukes.

With these issuances the inhabitants acquired a formal right to use the waste lands for their agricultural enterprise. However, not every use was allowed. Special rules applied to the planting of trees. These rules can be related to destitution, the natural right to existence mentioned before. Alienation - so not self-use - of the grown wood, also of wood from one's own yard, was subject to a dominical levy, the so-called *houtschat*.

The inhabitants had, despite the *voorlijf* paid in principle not the right to alienate the waste lands. However, if they nevertheless wished to sell parts then this needed the separate consent (*octrooi*) of the Duke or the landlord. Until the end of the 18th century this patent was only given if money was needed for a public aim, such as repaying debts, building a school or repairing a church tower. In addition to the purchase sum, a yearly tribute had to be paid for the ground sold to the Duke or the lord. In case of transfer or inheritance of the ground extra payments had to be made the so-called *gewincijns* (gain or transfer tribute).

These tributes (*cijns*) did not lose as much in value as is occasionally thought for the amount actually to be paid was adjusted to the currency inflation. They were in principle irredeemable. This principle however was left under financial pressure in the 16th century.

The ownership relationship with regard to the common grounds between duke/landlord on the one hand and the inhabitants on the other hand was qualified under the influence of the Roman law as of the 16th century by the terms *dominium directum* and *dominium utile*. It is however easier to understand by regarding ownership as a bundle of rights that was divided between the two parties.

The boundaries of the common grounds were important in order to prevent conflicts with neighbouring communities about who was allowed to use what. They were ascertained with some ritual. The border posts could have many forms: they could be trees or stones but also spots within a house. In order to prevent

border posts from getting lost the boundaries were periodically traced on foot by the parties. The conflicts with regard to the boundaries did not mean that they were not clear or that there would be an indistinct border. It meant there was a difference of opinion on how the borders were demarcated exactly.

The use of the *gemeyntes* was - it is true - communal almost everywhere in the *Meierij* but that did not mean that everyone was allowed to use them. People that did not belong to the community or the communities that had acquired the grounds were in principle excluded from the use unless they purchased the right of use or leased such, but also members of the community that did not wish to contribute to the purchase or the annual charges were excluded. When granting *octrooien* for pre-planting the inhabitants in general obtained a collective right to the acorns and with that a right that had faded away together with the disappearance of the woods, returned.

The use was not collective everywhere and neither did everyone have the same rights. In the municipalities of Boxtel, Stiphout and St. Michielsgestel there were plough and small farm rights regarding the use of the common grounds that could cumulate with one farmer. The grazing right and acorn rights were by their nature individual rights. Furthermore rights sometimes carry local names which may refer to individual use of pastures in joint possession by the members of a limited group. In addition to pasture rights individual rights on wood can be found.

Despite unexplainable - or hard to explain - administrative differences and obscurities with regard to the issuance of common grounds and their extent it will lead too far to attribute such differences and obscurities directly to large-scale fraud. For there were quite some guarantees that limited the liability of fraud. It is remarkable that illegal digging-in can also be seen as a lever to acquire grounds that otherwise could not have been acquired. Despite the fact that the bailiff of the domains positioned as he was, could easily commit fraud and coerce, there are no indications that such took place at a large scale in the *Meierij* of Den Bosch. The Audit Office (*Rekenkamer*) accepted a certain measure of 'fraud' from the bailiffs in particular with the items that traditionally were not or not any more accounted for but for the rest it was particularly strict and sometimes extraordinarily exacting.

The attachment that Philip the Good (*Philippe le Bon*) had levied on the *gemeyntes* for which no title of provenance could be shown, corrected a number of administrative inaccuracies. It is however more important that the role of the landlord, now sovereign, had by this time changed. Had it first been the landlord who allowed freedoms at request, it was now a sovereign initiative that claimed all grounds of which it could not be shown that they had been lawfully acquired. This also shows the contrast customary law - Roman law.

In the second half of the 18th century, the judicial thinking about the common grounds had developed so far that the state in the person of the bailiff of the domains, claimed the *dominium eminens* – the all-over ownership over these grounds.

After the Dukes terminated the collection of novum tieths (tenths of the crops on newly reclaimed grounds) at the end of the 13th century or in the beginning of the 14th century, this charge was clumsily restarted at the end of the 16th century at those places where the Duke had rights to the common grounds.

At a higher abstract level we may qualify the common grounds throughout the times as follows:
From about 1000 to 1285/1400. Inhabitants had a natural right (indigence, self-preservation) to use these grounds. These rights were not formally laid down. This is mainly the 'natural law' phase.
From about 1285/1400 to 1808/1810. Communities had a formal right of use for the common benefit to these grounds that they managed themselves and that they disposed of themselves as well. The grounds could only be infringed upon for the public benefit. This is the mainly public law phase, although it came about by a predominantly private law action, viz. the transfer of private rights by the landlord.
1808/1810 till now. The French legal system that came and remained in force by applying public law instruments, the grounds have come in the possession of the municipalities with one or two exceptions. They are the private property of the municipalities and they can use them or their revenues for other aims that direct collective interest prescribes (for instance making wrong investments). The original users do not have a direct say anymore. This is the predominantly private law phase.

As of the 13th century one finds a continuous development of institutions that occupied themselves directly or indirectly with the common grounds. As a result of the developments in the forming of the state, the distance between subjects and landlord kept increasing and the resolatory processes regarding the common grounds came fully in the hands of officials. During the Republic the resolatory process was in particular an affair of the government: important questions were decided by the *Raad van State* and the *Staten-Generaal*. In the first decades of the 19th century a peculiar correction was made. The sovereign disposed directly of the former common grounds through Royal Decrees (*KB*) despite the fact that these had become private property of the civil municipalities. With the introduction of the Municipal Act (1851) the right of disposal returned to the administrative political hands. Until the beginning of the 19th century, the official organisation was characterized by a combination of administrative and legal powers and a strong control exercised by lower echelons, such as the *Rekenkamer*, on the bailiff of the domains. In addition more institutions operated at the same echelon which often led to conflicts of competence.

The nature of the common grounds - both in a legal and in a physical sense - made it necessary for the grounds to be managed. This took place on the basis of village regulations (bylaws) that set forth detailed rules. In addition to regulations drawn up by the village boards national government institutions also imposed regulations. Until the end of the 18th century the latter increased gradually followed by a sharp rise during a short period. Afterwards the direct central regulatory process with regard to the former common grounds decreases but becomes part of other legislation such as for instance rules with regard to environment, procurement of employment, water management, and such.

Important moments were: the change of policy of the *Raad van State* that departed from its conservative line with regard to issuance of land and began to strongly stimulate land reclamations, the French legislation that ensured that the common grounds became municipal grounds, the establishment of tax exemptions in 1840, the 1851 Municipal Act that created room for part communities to manage common grounds themselves and finally the 1886 Marks Act that it is true was not formally applicable to Brabant but was nevertheless used.

The importance of the common grounds reflects itself in the many conflicts that took place: on ownership, on territory, on use on privatizing common grounds, on the pre-planting, the wood levy and the novum tientes and on tributes. The conflicts took place with other states, between the duke and lower lords, between the landlords and their inhabitants, between neighbouring villages and sometimes also within one community.

There were several institutions involved in dealing with the conflicts. Local and regional institutions were – to a limited degree - the local sheriff's court, the feudal courts, the sheriff's court of Den Bosch in appeal and the Feudal and Toll Chamber. The Council of Brabant was both from its role as court on the ducal dominal property as main court, and from its right of evocation, the court to appeal to in the first instance in cases regarding the common grounds. After the fall of Den Bosch in 1629, the The Hague Council of Brabant became the instance to which disputes on the common grounds had to be submitted in the eyes of the States (Northern Netherlands). The Spanish Council in Brussels, however, remained active until 1648 in cases regarding the *Meierij* of Den Bosch, but also the *Raad van State* and the *Staten-Generaal* were capable of acting as courts. The bailiff of the domains and his local representative, the substitute bailiff and lessee of the wood levy had the possibility to organise local special sessions of courts of law, so-called 'truths' (*waarheden*) at which the inhabitants were asked under oath whether they knew of abuse of the common grounds and annexed ducal rights. This procedure passed into desuetude within the course of the 18th century.

In the 19th century the number of procedures among municipalities decreased in number, *i.a.* as the province had to try to solve conflicts between municipalities. It remained possible for the municipality to institute law proceedings against third parties, including local landlords, the State and domains. In addition case law defined the application of Section 217 of the 1851 Municipalities Act.

Synthesis

The starting point of this study is that the development of the right to the common grounds in the *Meerij* of *Den Bosch* cannot be seen apart from the continuous development of landscape and agriculture. These last two in their turn cannot be seen apart from the developments that institutions underwent. Finally the increasing complexity of society because of all these developments in their turn carried with them development of new legislation.

That is why this study uses the coherence between the developments of rights, landscape and agriculture and institutions to create a more-dimensional and therefore sharper image of the development of the rights to the common grounds. Earlier writers in particular took as their starting point the granting of rights as of the end of the 13th century, of a more or less static wilderness royal prerogative of the landlord and usurpation where this could not be explained otherwise, of eternal heath fields and simple farmers. This time scale is lengthened by some centuries further into the past and a continuous development both of rights, landscape and agriculture as well as institutions and their mutual coherence is shown. This continuous development presents three phases as of the 11th through to the 21st century. These phases cannot be sharply separated from each. The periods mentioned hereinafter also have transitional phases.

The first phase that lasted until mid-14th century can be legally qualified regarding the common grounds as mainly 'of natural law'. Man being human, his destitution, could make an appeal upon the ancillary sources surrounding him, even though he did not formally own these and dispute the fact that he was legally bound to lord and land. Those ancillary sources consisted of a park-like woodland containing means to feed and care for man and animal, such as wild animals, honey, roots, foliage, meadows, wood, etc. The dominially right to the wood is a manifestation of such destitutorial right. The development of the institution of regional landlord created other social relationships which were a stimulant for the legal and social changes in progress that reflected on the daily life and with that the immediate surroundings. In concrete this means extension of the powers of the Duke of Leuven to the north, on the one hand to the detriment of the influence of the Duke of Gelre and the bishops of Cologne and Utrecht but on the other hand in particular to the detriment of the local landlords and the ecclesiastical institutions. The increased circulation of coins made other ownership relationships such as lease and (transfer) tribute possible and this was stimulated by a new economy with upcoming towns: freedoms (*vrijheden*) that had special privileges and in which specializations in the form of crafts were concentrating. Tributes were in principle fixed and payment was corrected for coin inflation. Although tributes were bound to the ground they also had a strong personal side because of the names they bore. In this manner they were a continuation of the relationship that the former slaves had with their landlord. In addition to collective destitution rights there were also private rights to waste lands that could be transferred. The social developments furthermore had as a consequence that a more serious appeal was made upon the surroundings. The woods were almost all cut down in a short time and where man and its enterprise had been able to wander through the landscape he was now bound to one place. This place needed no longer be on high sandy grounds from a business economic point of view but somewhere between the fields on the high grounds and on the meadows created along the brooks because of the woods cut. Where former wood grounds could not be transferred into fields, the germ was laid for the later 'eternal' heath fields and sand drifts. In a couple of centuries society and its surroundings had completely changed.

The second phase - to be situated between the end of the 13th century and the beginning of the 19th century - can be qualified as mainly public legal. The natural rights that man had were changed into a - to our standards - formal public legal relationship. The landlord that - also to our standards - did not only have private say but also public power regarding his slaves and whose economic role has been changed because of the social developments, rescinded a part of his rights to the waste lands for the benefit of communities of users. It is remarkable to find that this private law generated public legal status. For in principle the communities to equal right with regard to all participants to the community in question. Common grounds were born. The community had the right - was often confirmed therein or at any rate was often granted the right - to draw up rules and enforce such. This resulted in rules of use which were accurately defined according to place and time. This period is also characterized by a more evolutionary development of rights, surroundings and institutions, although this development was not always linearly and equable. The development of the landlord into an over regional sovereign led to further development and specialisation of the underlying institutions. This supported the reception of the Roman law to the detriment of the

indigenous right owing to which as of the 16th century the rights to the common grounds, wood levy, new tenths, and such were seen as a royal prerogative instead of a right of the landlord. Finally this led to the concept that the sovereign, then the state was super owner of all waste lands in the Meierij. The specialized institutions created more and more regulations, also indirectly and directly with regard to the common grounds and therefore acted more and more as surveyor. A great deal of these institutions had law administering powers, both penal and civil. This period is characterized by the many law suits that the communities had on their (exclusive) rights to the common grounds. The fact that these grounds had an immense interest for the communities becomes apparent from the reluctance to privatise parts of these. This opposition found its way out in the argument that the right of the unborn was not to be alienated. In the past conservatism and stupidity of farmers was often found to be at the bottom of this. It is however, in view of the series of innovations in the farming business that can be observed as of the 14th century more probably that this was a conscious sub-optimalisation to curb risks. The margins of the business and with it those of life, in so far as not continuously threatened by other causes, were small, too small to take unnecessary risks. Innovations that had proved themselves were widely applied, adventures on the other hand were looked at superstitiously. One of the innovations that was directly linked to the common grounds is the development of the deep stable (*potstal*). This became possible and desirable as of the end of this period. As of the 2nd quarter of the 18th century agricultural economics in the Meierij recovered from the low that has presented itself as of the middle of the 17th century to become a real high under the influence of demographic growth at the end of this period. Because of the rising prices a surplus fell free that was invested in building brick farms. As a result it became architecturally possible to build deep stables. Where organic material had mainly been used as stable-litter now a lot more of inorganic material was used. This must partly have been in order to get more manure, partly also because a different kind of manure was used for new products, such as potatoes. This development had its influence again on the landscape. Many fields were to be increased in height within the span of some generations by many tens of centimetres in the following century. Regarding landscape, not much can be told about this phase only that sand drifts were a constant threat and worry for both the heath fields and the cultivated grounds. In this period some tens of thousands of hectares of waste land were reclaimed. This was in view of the waste lands only a marginal intrusion upon these grounds. The development of the actual rights to the common grounds was much less progressive than it had been in the previous and the following phase. The upcoming Roman law was turned into the regulations of Philip the Good (*Philippe le Bon*) from 1462-1464, whereby societies had to prove their century-long rights by showing the title of acquisition. Finally this led to the pretention of dominium eminens by the State as mentioned above. As of 1560 the transfer tributes had been redeemable and at the end of the 19th century it had become established habit to redeem these tributes when issuing (privatizing) common grounds. These issuances were subjected to more and more limiting demands in the course of time. Until 1786 patents thereto were only granted in case the communities were in need of money for urgent social objectives: repaying war debts, building of schools, church towers and such. In this phase, too, in addition to collective rights there were also private rights, such as ploughing rights and some copse rights. These could cumulate and be transferred.

The third phase started at about 1800 and is still continuing. This is the mainly private law phase as the rights to the grounds that were formerly rescinded by the lords for the benefit of the communities had now generally become property of the civil municipalities and this by applying the French legislation. These municipalities did not always correspond with communities that used to have the rights of use but the authority on and the exploitation of such common grounds now turned over to the municipal land enterprise. Under the influence of the physiocratic range of ideas though the Raad van State changed its line of thought. As of then promotion of agriculture became the most argument to get consent to alienate common grounds. This had on the one hand consequences for the development of the landscape whereas the same development was also hampered by the changes in the form of government. On the other hand the developments in landscape and agriculture (reclaiming of land) has their influences again on the process of legislation for instance regarding the draining of flood water. As of this point in time, not only directly interested parties could acquire large areas of land which in its turn had an important influence on the landscape because of the planting of woods. The change in the form of government from federative republic to kingdom also had direct consequences for the regulation with regard to the common grounds and its implementation and enforcement, be it that also in this phase this is not an altogether linear process. In addition and in particular in the first years of this phase, daily practice differed from what was visualized. Firm steps forwards in the agricultural techniques subsequently took away the functions of the commons grounds but they got a different role partly because of the creation of new institutions such as for instance the Heidemij and new views followed by new legislation, for instance as agricultural land, more fir

woods or 'nature' respectively recreational areas. New functions such as nature reserves also made for a change in demands as regards maintaining such areas, that is to say limiting the power of institutions (such as municipalities) and the factual users on its destination or the use of surrounding areas (ground water withdrawal). After the make-ability of society, make-ability of nature has become a well-loved target.

Literatuurlijst

Bij de onderstaande literatuuropgave is gekozen voor het gebruik van labels als brug tussen de voetnoten en de feitelijke literatuurbeschrijving. Een label bestaat uit de achternaam van de schrijver of een deel er van en het jaartal van verschijnen van de publicatie. Als er uit één jaar meer publicaties van deze schrijver of schrijvers met dezelfde naam geciteerd worden, wordt aan het jaartal een volgletter toegevoegd. Een label is dus geen rechtstreekse weergave van een schrijversnaam of van een bepaalde publicatie, maar een korte verwijzing. Bij deze verwijzing is in principe het laatste deel van de naam gekozen. In een aantal gevallen is het resultaat daarvan arbitrair. Bij Slicher van Bath (1944) zou het herkenbaarder geweest zijn om als Slicher 1944 te verwijzen. Daarvoor is toch niet gekozen omdat er bij samengestelde namen vaak sprake is van een invoeging voor de oorspronkelijke geslachtsnaam. Daarbij is niet altijd met zekerheid te bepalen wat de eigenlijke geslachtsnaam is. Daarnaast is het steeds meer usance om gehuwde vrouwen met de ‘meisjesnaam’ aan te duiden.⁴⁴⁵⁵

Aa 1839	A.J. van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden (Gorinchem 1839-1851), 14 dln.
Aa sd	Hans van der Aa “Over gemeenten, cijnsgoederen en rotmeesters. De afdelingen Leenderstraat en Oostrikkerstraat”, in E. Kolen (ed.) <i>De sgonste parel van Brabant</i> (sl., sd.), blz. 189-193.
Aalbers 1979	P.G. Aalbers, <i>Het einde van de horigheid in Twente en Oost-Gelderland</i> (Zutphen 1979).
Aalst 1978	T.A.B.M. van der Aalst, “Oude oorkonden uit het archief van de Tafel van de Heilige Geest te Drunen” in <i>Met Gansen Trouw</i> , jrg. 28 (1978), blz. 81-83, 113-115.
Aarts 1984	C.C.J. Aarts, “Van der Leemputten. Regentengeslacht uit ‘s-Hertogenbosch” in <i>De Brabantse Leeuw</i> , jrg. 33 (1984), nr. 6, blz. 167-186.
Aarts 1988	Bas Aarts, “Het Ansfried-probleem in Hilvarenbeek en elders” in J. Schreirs (ed.), <i>Hilvarenbeek duizend jaar</i> (Hilvarenbeek 1988).
Aarts 1992	Bas Aarts, “Texandrië, van omstreken goubegrip naar integratie in het hertogdom. Hoofddlijnen en vraagtekens” in Henk van Doremalen e.a. (eds.), <i>Geworteld in Taxandria</i> (Tilburg 1992).
Aben 1981	J.A.M. Aben, “Transport en agrarische ontwikkeling. De betekenis van een tramlijn voor de agrarische ontwikkelingen in Bladel en Reusel, 1892-1902” in <i>Varia Historica Brabantica</i> 10 (1981), blz. 131-158.
Ackersdijk 1808	W.C. Ackersdijk, <i>Korte beschrijving van het dorp Loemel en deszelfs omtrek, mitsgaders onderricht omtrent het Noorder-Kanaal ondernomen tot vereeniging van de rivieren den Rijn, de Maas en Schelde; het een en ander vermeld in het tractaat van Fontainebleau, van den 11 nov. 1807</i> (Nijmegen 1808).
Ackersdijk 1832	W.C. Ackersdijk, “Vertoog, houdende aanmerkingen omtrent de onbebouwde gronden in de Provincie Noord-Brabant” in <i>De Vriend des Vaderlands</i> 1832, dl. 6, blz. 103-120.
Ackersdijk 1838	W.C. Ackersdijk, “Nasporingen omtrent het landschap in vroeger eeuwen Taxandria genoemd” in <i>Nieuwe werken der Mij. van Ned. Letterkunde</i> , dl. 5, st. 1, blz. 85-186 (1838).
Adriaenssen 1987	L.F.W. Adriaenssen, <i>Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800</i> (Hilvarenbeek 1987).
Adriaenssen 1988	L.F.W. Adriaenssen, <i>Non omnia possumus omnes. Genealogie van het geslacht Van den Nieuwenhuysen 1400-1800</i> (‘s-Hertogenbosch 1988).
Adriaenssen 1989	L.F.W. Adriaenssen, “De erfgenamen van heer Ghijsel Back” in <i>De Brabantse Leeuw</i> , jrg. 38 (1989), no 1, blz. 47 ev.
Adriaenssen 1999	Leo Adriaenssen, “Spaanse wol voor Tilburg” in <i>Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur</i> , jrg. 17 (1999), nr. 1, blz. 3-16.
Adriaenssen 2001a	Leo Adriaenssen, “Ontginningen en domeinen” in Cock Gorisse e.a. (eds.), <i>Tilburg stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw</i> (Tilburg 2001), blz. 49-59.
Adriaenssen 2001b	Leo Adriaenssen, “De eerste duizend jaar van gods rijk in Tilburg. Kerk parochie en godsdienst” in Cock Gorisse e.a. (eds.), <i>Tilburg stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw</i> (Tilburg 2001), blz. 83-94.
Adriaenssen 2007	Leo Adriaenssen, <i>Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de Meierij van Den Bosch 1572-1629</i> (Tilburg 2007).
Aerts 1982	Erik Aerts, “Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen in het historisch onderzoek” in <i>Gemeentekrediet van België</i> 36 (1982), blz. 275-294.
Aerts 1996	Erik Aerts, <i>Geschiedenis en archief van de Rekenkamers</i> (Brussel 1996).
Aerts 2000	Erik Aerts, “Ontvangerij-Generaal van Brabant ca. 1270-1499” in R. van Uytven e.a. (eds.), <i>De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795</i> (Brussel 2000), dl. 1, blz. 197-217.
Alberts 1964	W. Jappe Alberts en H. P. H. Jansen, <i>Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen</i> (‘s-Gravenhage 1964).
Alberts 1977	W. Jappe Alberts, H.P.H. Jansen, J.F. Niermeyer, <i>Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de Middeleeuwen</i> (Den Haag 1977 ²).

⁴⁴⁵⁵ Zie voor de problematiek Lange 2007.

- Alberts 1979 W. Jappe Alberts, Overzicht van de geschiedenis van de Nederrijnse territoria tussen Maas en Rijn +/- 800-1288 (Assen 1979).
- Alphen 1939 J.J.A.S. van Alphen "Staatsbemoeiing met de bebossching van gemeentegronden" in J.A. van Steijn e.a., Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Staatsboschbeheer 1899-1939 ('s-Gravenhage 1939), blz. 44-51.
- Altena 1989 H.H. van Regteren Altena, "Opgravingen te Dommelen 1992-1984" in A. Verhoeven en F. Theuws (eds.), Het Kempenproject 3. De Middeleeuwen centraal (Waalre 1989).
- Alviella 1927 (Félix) comte Goblet d'Alviella, Histoire des bois et forêts de Belgique (Paris-Bruxelles 1927-1930), 4 vol.
- Andreae 1990 N.E. Algra en H.R.W. Gokkel, Fockema Andreae's juridisch woordenboek (Alphen aan de Rijn 1990⁶).
- Andriessen 1892 O. Andriessen en H. J. van Lis, Het Nederlandsch staatsdomein en zijn beheer, toegelicht uit de meningen van verschillende schrijvers, de beslissingen van het bestuur der domeinen en uit de jurisprudentie ('s-Gravenhage 1892).
- Andrik 1982 J.C.M Andrik, Inventaris van het familiearchief Van de Mortel-De la Court (1384-1978) ('s-Hertogenbosch 1982)
- Anselmo 1648 Placcaeten, ordonnantien, landtcharters, blyde incomsten, privilegien ende instructien by de princen van dese Nederlanden, aen de inghesetenen van Brabandt, Vlaenderen, ende andere provincien, t 'sedert t 'iaer M.CC.XX uutghegeven, gheaccordeert van welcke in de voorgaende twee placcaet-boecken gheen mentie ghemaect en wordt. Item.... door Antoinium Anselmo, voor desen advocaet tot Antwerpen ende teghenwoordelijcken schepene aldaer, dl. 1 en 2 (Antwerpen 1648).
- Arnoldussen 2003a S. Arnoldussen, "Het onderzoek" in S. Arnoldussen (ed.), Middeleeuwse bewoning te Bakel-Achter de Molen (Brabant). Archol rapport 16 (Leiden 2003), blz. 10-13.
- Arnoldussen 2003b S. Arnoldussen, "Landschappelijk kader" in S. Arnoldussen (ed.), Middeleeuwse bewoning te Bakel-Achter de Molen (Brabant). Archol rapport 16 (Leiden 2003), blz. 15-24.
- Arnoldussen 2003c S. Arnoldussen, "Middeleeuwen" in S. Arnoldussen (ed.), Middeleeuwse bewoning te Bakel-Achter de Molen (Brabant). Archol rapport 16 (Leiden 2003), blz. 41-108.
- Arnoldussen 2006 Stijn Arnoldussen, "De drie eeuwen na Willibrord. Middeleeuwse bewoning te Bakel-Achter de Molen" in Brabants Heem, jrg 58 (2006), nr. 1, blz. 1-14.
- Arts 1982 Nico Arts en Jacques Bijnen, "Archeologisch en historisch onderzoek naar de vroegere Boonberg in Oerle" in Brabants Heem, jrg. 34 (1982), blz. 28-34.
- Arts 1994a N. Arts en H. Luyten, "Het bodemarchief van een langgevelboerderij te Riel gemeente Eindhoven" in Brabants Heem, jrg. 46 (1994), blz. 87-99.
- Arts 1994b Nico Arts, "Archeologische vindplaatsen en vondsten in Eindhoven" in Nico Arts (ed.), Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500 (Eindhoven 1994), blz. 24-46.
- Arts 1995 N. Arts, "Een dorp zonder huizen?" in Brabants Heem, jrg. 47 (1995), blz. 24-30.
- Arts 1998 Nico Arts, "Het archeologisch onderzoek. Doel, methode en resultaten" in A.-J. Bijsterveld (ed.), De schaduw van een heiligdom. De geschiedenis van Aalst en zijn middeleeuwse kerk (Waalre 1998), blz.15-42.
- Arts 2001 Nico Arts, "Landschap en bewoning in Tilburg en omgeving" in Cock Gorisse e.a., Tilburg, stad met een levend verleden (Tilburg 2001).
- Asseldonk 1996 Martien van Asseldonk, "Het graafschap Rode. Bouwsteen van het middeleeuwse kwartier Peelland" in Brabants Heem, jrg. 48 (1996), blz. 59-66.
- Asseldonk 1999 M. van Asseldonk, "Census domini ducis" in Noordbrabants Historisch Jaarboek 16 (1999), blz. 33-95.
- Asseldonk 2002 M.M.P. van Asseldonk. De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832 (Oosterhout 2002).
- Asseldonk 2005 Martien van Asseldonk, "Dorpsgrenzen in de Meierij van 's-Hertogenbosch (ca. 1200-1832)" in Brabants Heem, jrg. 57 (2005), blz. 51-61.
- Atlas 1990 Topografische dienst, Grote Provincie Atlas 1:25.000 (Emmen 1990).
- Atti 1880 Atti della reale accademia dei Lincei, serie II, vol. V (Rome 1880).
- Ault 1972 Warren O. Ault, Open-field farming in medieval England. A study of village by-laws (London 1972).
- Auweele 1982 D. van den Auweele, "De evolutie van het recht in het zuiden 12de-14de eeuw" in D.P. Blok e.a. (eds.), Algemene geschiedenis der Nederlanden, dl. 3 (Bussum 1982), blz. 145-163.
- Auweele 1989 D.M.J. van den Auweele, "Het heerlijk stelsel. Vorming en structurele eigenheid (4de-16de eeuw)" in H.A.M. van den Berg e.a. (eds.), De Heerlijkheid, uitgave van de heemkundekring De Heerlijkheid Heeze-Leende-Zesgehuchten ter gelegenheid van hun 25-jarig bestaan (Geldrop 1989), blz. 10-29.
- Avonds 1984 P. Avonds, Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356) De grote politieke krisissen (Brussel 1984).
- Avonds 1991 P. Avonds, Brabant tijdens de regering van Hertog Jan III (1312-1356) Land en instellingen (Brussel 1991).
- Baelde 1971 Michel Baelde, De domeingoederen van de vorst in de Nederlanden omstreeks het midden van de zestiende eeuw (1551-1559) (Brussel 1971).

- Baerten 1969 J. Baerten, Het graafschap Loon (11de-14de eeuw) (Assen 1969).
- Bakels 1988 C.C. Bakels, "Pollen from plaggen soils in the province of North Brabant, the Netherlands" in W. Groenman-van Waaterling and M. Robinson (eds.). *Man-made soils* (Oxford 1988), p. 35-54.
- Bakker 1990 H. de Bakker en W.P. Locher, *Bodemkunde van Nederland*, dl. 2 (Den Bosch 1990).
- Balen 1939 W.J. van Balen, *De gulden spade. Omzwervingen door onze elf provincien. Samengesteld ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Nederlandsche Heidemaatschappij* (Haarlem 1938).
- Bannink 1990 J.F. Bannink, P.A. Kouwenhoven en R.H. Kemmers, "Vegetatie en bodem" in H. de Bakker en W.P. Locher, *Bodemkunde van Nederland*, dl. 2 *Bodemgeografie* (Den Bosch 1990).
- Bastiaens 1993 Jan Bastiaens, *Studie van gronden met diepe antropogene humus A horizont in de Antwerpse Kempen* (Licentiaatsverhandeling Gent 1993).
- Bastiaens 1994 J. Bastiaens en J.M. van Mourik, "Bodemsporen van beddenbouw in het zuidelijk deel van het plaggenlandbouwareaal" in *Historisch Geografisch Tijdschrift* jrg. 12 (1994), blz. 81-90.
- Bath 1944 B.H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de middeleeuwen* (Assen 1944), 2 dln.
- Bath 1964 B.H. Slicher van Bath, "Hoven op de Veluwe" in A.G. Addens, e.a., *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1964), blz. 167-204.
- Bath 1977 B.H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa 500-1850* (Utrecht 1977⁴).
- Bavel 1984 H. van Bavel, *Regestenboek van het archief van de abdij van Berne 1134-1400* (Heeswijk 1984).
- Bavel 1993a B.J.P. van Bavel, *Goederenverervingen en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993).
- Bavel 1993b B.J.P. van Bavel, "Stichtingsplaats, ontginning en goederenvererving. De economische ontwikkeling van Norbertijner abdijen in de Nederlanden (12de-13de eeuw)" in H. Janssens e.a., *Ideaal en werkelijkheid. Stichtingsplaatsen en ontginningsactiviteiten van Premonstratenzers in de Nederlanden. Verslagen van de derde contactdag. Abdij van Tongerlo - zaterdag 15 mei 1993* (Tongerlo 1993), blz. 44-53.
- Beck 1985 Humphrey F.L. Mansvelt Beck, "De herbouw van de boerderij Hulshoff te Eibergen in 1802" in *Stichting Historisch Boerderij-onderzoek. Jaarverslag 1985* (sl., sd.), blz. 30-62.
- Beex 1974 J.A.J. Beex, "Over hoeven en hoevenaars onder het kasteel van Tilburg II. Onder Prins Willem van Hessen-Kassel (1710-1754)" in *Brabants Heem*, jrg. 26 (1974), blz. 7-16.
- Beek 1857 J.J.F. de Jong van Beek en Donk, *Bijdrage tot de geschiedenis van den Raad en Leenhove van Brabant en Landen van Overmaze (1591-1795)* (Utrecht 1857).
- Beermann 1940 V.A.M. Beermann, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 1629 tot 1648. Een episode uit het laatste stadium van den tachtigjarigen oorlog* (Den Bosch 1940).
- Beers 1959 P.A. van Beers, "De gevolgen van het ontstaan der Drunense Duinen voor Loon op Zand" in *Brabants Heem*, jrg. 11, blz. 81-83.
- Beers 1999 Pieter A. van Beers, *De heerlijkheid Venloot (Loon op Zand 1999)*.
- Beex 1981 G. Beex, "IJzererts" in *Brabants Heem*, jrg. 33 (1981), nr 2-3, blz. 14-17.
- Behets 1965 J. Behets, "Keurboeken, dorpskeuren en jaarkeuren in het graafschap Loon en het omliggende" in *Het oude land van Loon*, jrg. 20 (1965), blz. 147-173.
- Behets 1969 J. Behets, *De plattelandsgemeente in het graafschap Loon en het omliggende van de vroege middeleeuwen tot aan de Franse revolutie* (Bokrijk 1969).
- Behringer 2007 Wolfgang Behringer, *Kulturgeschichte des Klimas. Von der Eiszeit bis zur globalen Erwärmung* (München 2007).
- Beijers 1985 Henk Beijers, *Het Helmonds schepenprotocol onder de loupe (1396-1434)* (Schijndel 1985).
- Beijers 1996 H. Beijers en G.-J. van Bussel, *Van d'n Aabeemd tot de Zwynspuit* (Helmond 1996).
- Berends 1982 G. Berends, J.J. Voskuil en P.A.M. van Wijk, *De benaming van houtverbindingen en constructieve houten elementen bij oude boerderijen. Een poging tot systematisering* (Arnhem 1982²).
- Berends 1996 G. Berends, *Historische houtconstructies in Nederland* (Arnhem 1996).
- Bergh 1979 Govaert C.J.J. van den Bergh, "Natural Law and History of Law. A note on Immink" in J.E. Spruit (ed.) *Maior viginti quinque annis. Essays in commemoration of the sixth lustrum of the Institute for legal history of the University of Utrecht* (Utrecht 1979), blz. 30-44.
- Bergh 1982 G.C.J.J. van den Bergh, *Wet en Gewoonte. Historische grondslagen van een dogmatisch geding* (Deventer 1982).
- Bergh 1988 G.C.J.J. van den Bergh, *Eigendom. Grepen uit de geschiedenis van een omstreden begrip* (Deventer 1988²).
- Bergmann 1856 F.J.E. van Zinnig Bergmann, *Het voormalig hertogdom Brabant ('s-Hertogenbosch 1856)*.
- Berkel 1995 Gerald van Berkel en Kees Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen. De herkomst en betekenis van onze plaatsnamen* (Utrecht 1995).
- Berkhey 1811 J. le Francq van Berkey, *Natuurlijke historie van Holland* (Leiden 1811), deel 9.
- Berns 1983 J.B. Berns, *Namen voor ziekten van het vee* (Amsterdam 1983).
- Beth 1908 J.C. Beth, *De departementen van algemeen bestuur gedurende het tijdvak 1798-1907* (Groningen 1908).
- Bezemer 1889 W. Bezemer, *Bijdrage tot de kennis van het oude cijns- en grondrenterecht in Brabant ('s-Hertogenbosch 1889)*.
- Bichelaer 1998 Alphons van de Bichelaer, *Het notariaat in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch tijdens de Late Middeleeuwen (1306-1531)* (Amsterdam 1998).

- Bieleman 1990 J. Bieleman, "De verscheidenheid van de landbouw op de Nederlandse zandgronden tijdens 'de lange zestiende eeuw' " in BMGN 105 (1990), afl. 4, 537-552.
- Bieleman 1992 Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Meppel 1992).
- Bieleman 1994 J. Bieleman, "Plaggenbemesting in Drenthe; oud fenomeen in nieuw perspectief" in *Historisch Geografisch Tijdschrift*, jrg. 12 (1994), blz. 1-12.
- Bigwood 1921 Georges Bigwood, *Le régime juridique et économique de commerce de l'argent dans la Belgique du moyen âge* (Bruxelles 1921).
- Bijnen 1992 Jacq. F.C.M. Bijnen, "De vooraard (Veuraord) onder Oerle" in *Campinia*, jrg. 22 (1992), blz. 155-158.
- Bijnen 1993 Jacq. F.C.M. Bijnen, "Buurtschap 'De Hut' " in *Campinia*, jrg. 23 (1993), blz. 184-189.
- Bijsterveld 1989a A.-J.A. Bijsterveld, "Een zorgelijk bezit. De benedictijnenabdijen van Echternach en St. Truiden en het beheer van hun goederen en rechten in Oost-Brabant 1100-1300" in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 6 (1989), blz. 7-44.
- Bijsterveld 1989b A.-J. Bijsterveld, "Het domein van de abdij van Echternach in Waalre en Valkenswaard; ontwikkeling en beheer ca. 1100-1400" in A. Verhoven en F. Theuws (eds.), *Het Kempenproject* 3. *De Middeleeuwen centraal* (Waalre 1989), blz. 57-96.
- Bijsterveld 1990 Arnoud-Jan Bijsterveld, "Alphen van Echternachs domein tot Bredase heerlijkheid, 1175-1312 I" in *Jaarboek De Oranjeboom* 43 (1990), blz. 77-111.
- Bijsterveld 1992 A.J.A. Bijsterveld, *Laverend tussen kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1700* (Nijmegen 1993).
- Bijsterveld 1996 A.J.A. Bijsterveld, "Dusela villa Texandria. Een drietal onopgemerkte oorkonden betreffende Duizel uit de elfde en de dertiende eeuw" in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 13 (1996), blz. 156-207.
- Bijsterveld 1997 Arnoud-Jan A. Bijsterveld, "Dona dantes et vota voventes. De stichting en de dotatie van het norbertijnenklooster te Postel" in *Analecta Praemonstratensia*, jrg. 73 (1997), blz. 5-47.
- Bijsterveld 1998a Arnoud-Jan A. Bijsterveld, "De goederen van monseigneur Saint Vinchien aan Maas en Waal. Het middeleeuwse Fernbesitz van het Sint Vincentiuskapittel te Zinnik (Henegouwen) in Velp en Dennenburg (Noord-Brabant) en in Weurt (Gelderland)" in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1 (1998), blz. 27-72.
- Bijsterveld 1998b Arnoud-Jan A. Bijsterveld, "De parochie, de kerk en de pastoors tot 1648" in A.-J. Bijsterveld (ed.), *De schaduw van een heiligdom. De geschiedenis van Aalst en zijn middeleeuwse kerk.* (Waalre 1998), blz. 59-88.
- Bijsterveld 1999 Arnoud-Jan Bijsterveld, "Gift exchange, landed property and eternity. The foundation and endowment of the Premonstratensian priory of Postel (1128/1138-1179)" in F. Theuws & N. Roymans (eds.), *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands* (Amsterdam 1999), blz. 309-348.
- Bijsterveld 2000 Arnoud-Jan A. Bijsterveld, "Van 'tguet op gheen Afterhove tot Kasteel Loon: het goederencomplex van de heer van de heerlijkheid" in Arnoud-Jan Bijsterveld e.a., *Het Herengoed van Waalre. De Heren, het Kasteel en de Loondermolen, circa 1300-1940* (Waalre 2000), blz. 11-35.
- Bijsterveld 2002 Arnoud-Jan Bijsterveld, "Van Texandria naar de Kempen. Het noorden van het bisdom Luik in de volle middeleeuwen" in *Brabants Heem*, jrg. 54 (2002), blz. 67-77.
- Bijsterveld 2004a A.-J. Bijsterveld en D. Guillardian, "De vorming van het hertogdom (843-1106)" in R. van Uytven e.a. (eds.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004), blz. 41-63.
- Bijsterveld 2004b A.-J. Bijsterveld, "Het kerkelijk leven. Brabant groeit naar macht (1106-1261)" in R. van Uytven e.a. (eds.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004), blz. 80-89.
- Blecourt 1919a A.S. de Blécourt en N. Japikse, *Klein plakkaatboek van Nederland* (Groningen 1919).
- Blécourt 1919b A.S. de Blécourt, "Aantekeningen over marken" in *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, jrg. 1. blz. 298-358.
- Blécourt 1939 A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht* (Groningen 1939⁵).
- Blickle 1981 Peter Blickle, *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch* (München 1981).
- Blink 1902 H. Blink, *Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland* (Groningen 1902-1904), 2 dln.
- Blink 1929 H. Blink, *Woeste gronden, ontginning en bebossching in Nederland voormaals en thans ('s-Gravenhage 1929).*
- Blockmans 1997 Wim Blockmans, *Geschiedenis van de macht in Europa. Volkeren. Markten. Staten* (Antwerpen 1997).
- Blockmans 2004 Wim Blockmans en Peter Hoppenbrouwers, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa* (Amsterdam 2004).
- Bloemers 1991 J.F.J. Bloemers, "Analogie en interpretatie" in J.F.J. Bloemers & T. van Dorp, *Pre- & protohistorie van de Lage Landen* (Houten 1991), blz. 149-156.
- Blok 1968 D.P. Blok, *De Franken. Hun optreden in het licht der historie* (Bussum 1968).
- Blok 1984 D.P. Blok, "De naam de Kempen" in *Brabants Heem*, jrg. 36 (1984), blz. 62-63.
- Blok 1985 D.P. Blok, "Vroege Middeleeuwen, tot ca. 1150" in J. Heringa e.a. (ed.), *Geschiedenis van Drenthe* (Assen 1985).
- Blondé 1987 B. Blondé, *De sociale structuren en economische dynamiek van 's-Hertogenbosch 1500-1550.* (Tilburg 1987).

- Boer 1978 Jan de Boer, De winning van delfstoffen in het Romeinse recht. De middeleeuwse juridische literatuur en het Franse recht tot 1810 (Leiden 1978).
- Boer 1995 D.E.H. de Boer, J. van Herwaarden, J. Scheurkogel, Middeleeuwen (Groningen 1995).
- Boissevain 1851 J.H.G. Boissevain, De gemeentewet opgehelderd door eene aantekening geput uit de officieele bij de wetgevende magt gewisselde stukken, en door verwijzing naar de verwante wetsbepalingen, ter verklaring van het verband waarin de artikelen der wet, zoo onderling als met de algemeene wetgeving staan (Arnhem 1851).
- Boland 1939 G. Boland et É. Lousse, "Le testament d'Henri II duc de Brabant (22-janvier)-1248" in *Revue d'histoire ecclésiastique*, dl. 38 (1942), blz. 59.
- Boland 1942 G. Boland, "Le testament d'Henri III duc de Brabant (26 février 1261)" in *Revue historique de droit français et étranger*, 4e série, 18e jrg. (1939), blz. 348-385.
- Bolmers 1975 J.B. Bolmers, "Over 'zeer oude' linden" in *Brabants Heem*, jrg. 27 (1975), blz. 40-45.
- Bolsée 1929 Jacques Bolsée, La grande enquête de 1389 en Brabant (Bruxelles 1929).
- Bondam 1886 A.C. Bondam, De Ortensche verwikkelingen ('s-Hertogenbosch 1886).
- Bongers 1986 M.J.W.M. Bongers en V.T. van Vilsteren, "Waldviehbauerntum: een wildwestverhaal" in *Historisch Geografisch Tijdschrift*, jrg. 4 (1986), blz. 76-81.
- Bono 1969 Edward de Bono, Het mechanisme van ons denken (Amsterdam 1969).
- Bont 1958 A.P. de Bont, Dialekt van Kempenland (Assen 1958).
- Bont 1991 Chris de Bont, De heilige en de hertog. Een historische geografie van de zogenaamde oude domeingoederen en de hertogelijke ontginningen in het landinrichtingsgebied St. Oedenrode (Wageningen 1991).
- Bont 1993 Chris de Bont, '... al het merkwaardige in bonte afwisseling ...' Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant (Waalre 1993).
- Bool 1930 J. Bool, De gemeentewet (Zwolle 1930).
- Borger 1990 G. J. Borger, "De duistere broek van Warder. Over de vermeende dijkplicht van een gemene weide" in J.B. Berns e.a. (eds.), *Feestbundel D.P. Blok* (Hilversum 1990), blz. 23-43.
- Bormans 1900 S. Bormans en E. Schoolmeesters, *Cartulaire de l'église Saint Lambert de Liège* (Brussel 1900), dl. 4.
- Bort 1681 P. Bort. *Tractaet van de domeynen van Hollandt* (Leiden 1681).
- Bos 1876 P.R. Bos, *Beknopt leerboek der aardrijkskunde* (Groningen 1876).
- Bossenbroek 1996 Philip Bossenbroek, Jan Hermans, Jap Smits, Sjaak Vorstermans, Freek van Westreenen, Het land van Peel en Maas. Natuurgebieden in Zuidoost-Nederland (Roermond 1996).
- Bots 1977 J.J.W.M. Bots en H.E.M. Mélotte, Van Wedert tot Valkenswaard. Een historiebeschrijving van Valkenswaard in twee delen (Valkenswaard 1977).
- Bots 1979 H. Bots, I. Matthey, M. Meyer, Noordbrabantse Studenten 1550-1750 (Tilburg 1979).
- Bouwer 2003 Klaas Bouwer, Een notabel domein (Utrecht 2003).
- Boven 1983 M.W. van Boven, "Helmond als stad. Een schets over de wording" in *De Vlasbloem. Historisch Jaarboek voor Helmond* 4 (1983), blz. 98-115.
- Boven 1984 M.W. van Boven, "Een onbekende oorkonde van 1222 betreffende Helmond" in *Brabants Heem*, jrg. 36 (1984), blz. 2-14.
- Boven 1994 M.W. van Boven, "De verhouding tussen de Raad van Brabant en de hoofdbanken inzake de appelrechtspraak in civiele zaken" in B.C.M. Jacobs e.a. (eds.), *Hoven en Banken in Noord en Zuid* (Assen 1994), blz. 121-134.
- Boven 2002a M.W. van Boven, "Bestuur" in J.G.M. Sanders e.a. (ed.), *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse tijd 1794-1814* (Den Bosch 2002), blz. 48-92.
- Boven 2002b M.W. van Boven, "Rechtspraak en notariaat" in J.G.M. Sanders e.a. (eds.), *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse tijd 1794-1814* (Den Bosch 2002), blz. 93-120.
- Braams 1995 B.W. Braams, Weyden en zeyden in het broek. Middeleeuwse ontginning en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena (Wageningen 1995).
- Braams 1996 B.W. Braams, "Uithoven en ander geestelijk bezit in Noord-Brabant ten noorden van de Oude Maas 1100-1300" in *Historisch Geografisch Tijdschrift*, jrg. 14 (1996), blz. 90-99.
- Bragt 1956 Ria van Bragt, De Blijde Inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas (2 januari 1345) (Leuven 1956).
- Brand 1982 M.P.J. van den Brand, Lief en leed in en over De Oude Peel (Venray 1982).
- Brand 1991 Rien van den Brand, 750 jaar kasteel Boxmeer. Eens brandpunt tussen Brabant en Gelre. Een bijdrage tot de geschiedenis van de heren en het kasteel van Boxmeer (Venlo 1991).
- Brand 2005 M.P.J. (Rien) van den Brand, "Nassause lijfgewinsgoederen in het Cuijkse Overeind" in *Merlet*, jrg. 41 (2005), nr. 1, blz. 16-25.
- Brekelmans 1952 F.A. Brekelmans, e.a. De archieven van het gereformeerd burgerweeshuis te 's-Hertogenbosch ('s Gravenhage 1952).
- Brekelmans 1965 F.A. Brekelmans, De Belgische enclaves in Nederland. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van Baarle-Hertog en Baarle-Nassau (Tilburg 1965).
- Breugel 1794 C. van Breugel, "Beschreeve staat van de Meyerije", in *Historia Agriculturae* 8 (Groningen 1965).
- Brink 1991 Gabriël van den Brink, " 'De arbeid is alles, de mensch niets...' Aard en ontwikkeling van het boerenbedrijf in de Kempen 1800-1900" in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, jrg. 17 (1991), nr.1 blz. 50-72.

- Brock 1978 A.C. Brock, De stad en Meyery van 's-Hertogenbosch of derzelver beschrijving. Tweede afdeling bevattende eene geographische, historische en chronologische beschouwing van de steden, dorpen, vlekken, heerlijkheden, gehuchten en voornaamste buurtschappen der Meiery (ca. 1825 facsimile uitgave van handschrift Veghel 1978).
- Brock 2003 A.C. Brock, Beschrijving der Vryheid St. Oedenrode (St. Oedenrode 1832 (facsimile St. Oedenrode 2003)).
- Broeders 1838 H. Broeders, Geschied- en aardrijkskundige beschrijving der gemeente Hilvarenbeek voor de jeugd (Tilburg 1838).
- Broer 2000 Charlotte J.C. Broer, Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij te Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000-ca. 1200) (Utrecht 2000).
- Broers 2003 E.J.M.F.C. Broers en B.C.M. Jacobs, De concept-procesordonnantie van 1662 van de Raad van Brabant in Den Haag en de Albertine ordonnantie van 1604 voor de Raad van Brabant te Brussel (Amsterdam 2003).
- Brongers 1976 J.A. Brongers, Air Photography and celtic field research in the Netherlands (Amersfoort 1976).
- Broxtermann 1798 T.W. Broxtermann, Prys-verhandeling over de Marken en Markengenootschappen, de noodzakelykheid van, en de middelen tot derzelver vernietiging (Arnhem 1798).
- Bruijn 1994 M.W.J. de Bruijn, Huysinghe ende hofstede een institutioneel geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de Middeleeuwen (Utrecht 1994).
- Bruijn 2001a Martin de Bruijn, "Natuur, arbeid, kapitaal. Economisch leven 1450-1780" in Cock Gorisse e.a. (eds.), Tilburg stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw (Tilburg 2001), blz. 99-124.
- Bruijn 2001b Bruijn, Martin de, "Op leven en dood. Materieel bestaan 1450-1780" in Cock Gorisse e.a. (eds.), Tilburg stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw (Tilburg 2001), blz. 149-166.
- Bruijn 2004 M.W.J. de Bruijn, "Die Spaendonck in Moergestel" in De Brabantse Leeuw, jrg. 53 (2001), blz. 237-246.
- Bruning 1974 M.M.B.Ph. Bruning, Inventaris van het oud-rechterlijk archief van Moergestel 1455-1811 ('s-Hertogenbosch 1974).
- Bruning 1990 M. van der Heijden-Bruning, "Oirschot blijft baas op eigen gemeynt. Een 16de eeuw geschil met Woensel" in Campinia, jrg. 20 (1990), blz. 194-198.
- Buiks 1988 Chr. Buiks, "Boerderijpacht in de Baronie, 15^e-18^e eeuw" in Brabants Heem, jrg. 40 (1988), blz. 104-199.
- Buiks 1992 Chr. Buiks, "Grondcijnsen en cijnsdata in de Baronnie van Breda" in Brabants Heem, jrg. 44 (1992), blz. 13-28.
- Buiks 1997 Chr. Buiks, Laatmiddeleeuws landschap en veldnamen in de baronie van Breda (Assen 1997).
- Buiks 1999 Chr. Buiks, "Drie oude bossen in de Baronie van Breda" in Historisch Geografisch Tijdschrift, jrg. 17 (1999), blz. 77-85.
- Buis 1983 J. Buis, Historia Forestis (Utrecht 1985), 2 dln.
- Buisman 1995 J. Buisman, Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen, dl. 1 (Franeker 1995).
- Buisman 1996 J. Buisman, Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen, dl. 2 (Franeker 1996).
- Buisman 1998 J. Buisman, Duizend jaar weer, wind en water in de lage landen, dl. 3 (Franeker 1998).
- Buitelaar 1993 A.L.P. Buitelaar, De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek (Hilversum 1993).
- Burny 1999 Joël Burny, Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen (1910-1950). Tweehonderd gesprekken samengevat (Maastricht 1999).
- Bussel 1989 C.J. van Bussel, "De ochtendstond heeft geen mond. De verwerving van Helmond en de stichting van de stad als onderdeel van hertogelijke machtspolitiek, 1179-1241" in De Vlasbloem. Historisch jaarboek voor Helmond 10 (Helmond 1989), blz.31-50.
- Butkens 1727 Chr. Butkens, Supplement aux trophées du duché de Brabant (Den Haag 1727).
- Camps 1979 H.P.H. Camps, Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch ('s-Gravenhage 1979), 2 dln.
- Caenegem 1960 R.C. van Caenegem, "Ouvrages de droit romain dans les catalogues des anciens Pays-Bas Méridionaux (XIIIe-XVIe siècle)" in Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, jrg. 28 (1960), blz. 297-347.
- Caenegem 1966 R.C. van Caenegem, "Le droit romain en Belgique" in Ius Romanum medii aevi. Pars V, 5b (Milaan 1966).
- Cange 1883 Carolus du Fresne, dominus du Cange (e.a.) Glossarium mediae et infimae latinitatis (Niort 1883).
- Caspers 1992 Thijs Caspers, De hand van de mens in het landschap (Haaren 1992).
- Caspers 1999 Thijs Caspers, e.a., Handboek van het Brabants Landschap (Haaren 1999).
- Cate 1957 J.A. ten Cate, De notariële archieven in Noord Brabant ('s Gravenhage 1957).
- Cate 1972 C.L. ten Cate, Wan god mast gift... Bilder aus der Geschichte der Schweinezucht im Walde (Wageningen 1972).
- Cate 1975 J.A. ten Cate, Inventaris der bestuursarchieven van de departementen Bataafs-Brabant, van de Dommel, Hollants Brabant en van de Monden van de Rijn, alsmede van het arrondissement Breda van het departement der Twee Nethen 1795-1814 ('s-Hertogenbosch 1975).

Cauwenberghe1982	Eddy van Cauwenberghe, Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15 ^{de} en 16 ^{de} eeuw) (Brussel 1982).
Cau 1658	Cornelis Cau, Groot placaetboek inhoudende de placaten ende ordonnantien van de hoogh-mog heeren staten generael der Vereenighde Nederlanden ende van de ed groot mog heeren staten van Hollandt ende West- Vrieslandt, mitsgaders van de ed. mog heeren staten van Zeelandt, dl. 1 ('s Gravenhage 1658).
Cau 1664	Cornelis Cau, Groot placaetboek inhoudende de placaten ende ordonnantien van de hoogh-mog heeren staten generael der Vereenighde Nederlanden ende van de ed groot mog heeren staten van Hollandt ende West- Vrieslandt, mitsgaders van de ed. mog heeren staten van Zeelandt, dl. 2 ('s Gravenhage 1664).
Cerutti 1969	F.F.X. Cerutti, "De schepenbank in de Brabantse stad en de overdracht en bezwaring van onroerende goederen" in <i>Varia Historica Brabantica</i> 3 ('s-Hertogenbosch 1969), blz.47-87.
Clermont 1857	W.N. Clermont, S. van Roijen en Willem Staring, Rapport over de irrigatie in Nederland (Deventer 1857).
Coenen 1987	Jean Coenen, Alles wat hier leeft, spint, twernt of weeft. Geschiedenis van Geldrop en Zesgehuchten (Geldrop 1987).
Coenen 1989	J.C.G.W. Coenen, "De heerlijkheid Heeze-Leende-Zesgehuchten door de eeuwen heen" in H.A.M. van den Berg e.a. (eds.), <i>De Heerlijkheid</i> , uitgave van de heemkundekring De Heerlijkheid Heeze-Leende Zesgehuchten ter gelegenheid van hun 25-jarig bestaan (Geldrop 1989), blz. 113-131.
Coenen 1997	Jean Coenen, Leende. Geschiedenis van een dorp met een ondernemende bevolking (Leende 1997).
Coenen 1998	Jean Coenen, Heeze. Geschiedenis van een schilderachtig dorp (Heeze 1998).
Coenen 1999	Jean Coenen, Son en Breugel. Van oudsher een kruispunt van wegen (Son en Breugel 1999).
Coenen 2000a	Jean Coenen, Te Best Wart. De geschiedenis van Best en zijn vroegere grondgebied. (Best 2000).
Coenen 2000b	Jean Coenen, Gegeven Sint-Barbaradag 1300 Een overzicht van de geschiedenis van Nuenen, Gerwen en Nederwetten (Nuenen 2000).
Coenen 2001	Jean Coenen, Hertog Jan en de Zummerse mens (Somerens 2001).
Coenen 2004a	Jean Coenen, Baanderheren, boeren & burgers. Een overzicht van de geschiedenis van Boxtel, Liempde en Gemonde (Boxtel 2004).
Coenen 2004b	Jean Coenen, Mierlo van oorsprong tot heden. Overzicht van de geschiedenis van Mierlo (Geldrop-Mierlo 2004).
Coenen 2006	Jean Coenen, Veldhoven. Van Toterfout tot heden. Een overzicht van de geschiedenis van Veldhoven, Meerveldhoven, Oerle en Zeelst (Veldhoven 2006).
Coolen 1974	J.A.M. Coolen, "Den Oeienbosch" in <i>Campinia</i> , jrg. 15 (1974), blz. 144.
Coopmans 1965	J.P.A. Coopmans, Renaissance van oud recht (Deventer 1965).
Coopmans 1985	J.P.A. Coopmans, "Van Soevereine Raad naar Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze" in <i>Noordbrabants Historisch Jaarboek</i> 2 (1985), blz. 17-44.
Coopmans 1986	J.P.A. Coopmans, "Het privilege als vorm van wetgeving in de late middeleeuwen" in Willem Frijhoff e.a. (eds.), <i>Bewogen en Bewegen. De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur. Liber amicorum H.G.J.M. van den Eerenbeemt</i> (Tilburg 1986), blz. 95-116.
Coopmans 1987	J.P.A. Coopmans, "De betekenis van de gemeenten voor de dorpswetgeving in de Meierij van 's Hertogenbosch (1250-1650)" in C. Streefkerk e.a. (eds.), <i>Ter recognitie. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H. van der Linden by zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit</i> (Hilversum 1987), blz. 139-154.
Coopmans 1988a	J.P.A. Coopmans, "Over heerlijkheden en heerlijke steden. Een voorbeschouwing over het colloquiumthema" in Th.E.A. Bosman e.a. (eds.), <i>De heerlijke stad</i> (Assen 1988), blz. 1-16.
Coopmans 1988b	J.P.A. Coopmans - E.J.M.F.C. Broers, "Het onderzoek naar de Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze" in J.M.I. Koster van Dijk en A. Wijffels (eds.), <i>Miscellanea forensia historica ter gelegenheid van het afscheid van prof. mr. J.Th. de Smidt</i> (Amsterdam 1988), blz. 49-78.
Coopmans 1989	J.P.A. Coopmans, "De reglementering van de Staatse Raad van Brabant" in Th.E.A. Bosman e.a. (eds.), <i>De Staatse Raad van Brabant en Landen van Overmaze in tweede termijn. Brabantse Rechtshistorische Reeks</i> 4 (Assen 1989), blz. 1-19.
Coopmans 1998	J.P.A. Coopmans, "Vrijheidsrechten in het middeleeuwse Bossche recht" in A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner (eds.), <i>Om daarmede vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen. Rechtshistorische opstellen aangeboden aan prof. mr. A.Fl. Gehlen</i> (Maastricht 1998), blz. 141-158.
Coopmans 2002	Jos Coopmans, Het openbaar bestuur van Waalwijk en Drunen in de landsheerlijke tijd 1200-1269. Een rechtshistorische vergelijking (Waalwijk 2002).
Coppens 2000a	Herman Coppens, "Heerlijkheden (9 ^{de} eeuw 1795)" in R. van Uytven, Cl. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn (eds.), <i>De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen</i> (Brussel 2000), dl. 2, blz. 671-690.
Coppens 2000b	Herman Coppens, "Schepenbanken en dorpsbesturen" in R. van Uytven, Cl. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn (eds.), <i>De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen</i> (Brussel 2000), dl. 2, blz. 712-766.

- Cordfunke 1987 E.H.P. Cordfunke, *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven van het Hollandse Huis (Zutphen 1987)*.
- Cornelissen 1985 W.H. Cornelissen en J.C.M. Mikkers, *Inventaris van het gemeente-archief van St. Oedenrode 1811-1933 (St. Oedenrode 1985)*.
- Cornelissen 1987 W. Cornelissen, F. de Lang, N. Nagtegaal; Nuenen, Gerwen en Nederwetten; Noordbrabantse plaatsnamen, monografie 2 (sl. 1987).
- Costuymen 1758 N.N. Costuymen ende usancien van de hofstad 's-Hertogenbosch ('s Hertogenbosch 1758).
- Coulanges 1922 (Numa Denis) Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. L'alleu et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne (Paris 1922³)*.
- Coulanges 1923 (Numa Denis) Fustel de Coulanges, *Recherches sur quelques problèmes d'histoire (Paris 1923⁴)*.
- Court 1800 P.E. de la Court, *Antwoord op de prijsvraag: Welke zijn de redenen waarom in verscheiden oorden van ons gemenebest .... zeer vele gronden leeg en onbebouwd zijn blijven liggen ('s Hertogenbosch 1800)*.
- Court 1841 P.E. de la Court, *De Peel en bedenkingen over denzelven ('s Gravenhage 1841)*.
- Crijns 1987 A.H. Crijns "Deel A" in A.H. Crijns en F.W.J. Kriellaars, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885 (Tilburg 1987)*, blz. 137-328.
- Crijns 1992 A.H. Crijns "Deel A" in A.H. Crijns en F.W.J. Kriellaars, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1886-1930 (Tilburg 1992)*, blz. 183-378.
- Croenen 2003 Godfried Croenen, *Familie en Macht. De Familie Berthout ende Brabantse Adel (Leuven 2003)*.
- CTD 1938 Cultuurtechnische Dienst, *Wat nu? Ruilverkaveling (Utrecht 1938)*.
- Cuppen 1987 J.H.Th.M. Cuppen, "De positie van de D.U.W.-arbeider in de Werkloosheidswet" in *Politieke Opstellen 7 (1987)*.
- Cuvelier 1912 J. Cuvelier, *Les dénombremens de foyers en Brabant (XIV-XVI siècle) (Brussel 1912-1913)*, 2 vol.
- Daelemans 1970 Frans Daelemans, *Landbouwstructuren te Grimbergen (12-18 eeuw). Uitbating van het grondbezit van de St. Norbertus abdij (Niet uitgegeven proefschrift Vrije Universiteit Brussel 1970)*.
- Dam 1972 Bernard van Dam, *Oud-Brabants dorpsleven. Wonen en werken op het Brabantse platteland (Eindhoven 1972)*.
- Dam 2002 Petra J.E.M. van Dam, "Het Hollandse duinkonijn in kaart" in Henk Baas e.a. (eds.), *Landschap in Archieven (Historisch Geografisch Tijdschrift, jrg 20 (2002) nr 3) (Utrecht 2002)*, blz. 48-52.
- Deckers 1912 L. Deckers, *De landbouwers van den Noordbrabantschen zandgrond. Eene bijdrage tot de kennis der maatschappelijke en oeconomische ontwikkeling van den Nederlandschen boerenstand in de negentiende en twintigste eeuw (Eindhoven 1912)*.
- Dejongh 1999 Guy Dejongh, "De ontginningpolitiek van de overheid in de Zuidelijke Nederlanden 1750-1830. Een maat voor niets" in *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, jrg. 53 (1999/4), nr. 210, blz. 31-44.
- Dekker 1983 C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie (Zutphen 1983)*.
- Dekker 1987 C. Dekker, "Een mislukte cope in het Westerwoud. De eerste aanzet tot de ontginning van Woudenberg" in C. Streefkerk en S. Faber (eds.), *Ter Recognitie. Opstellen aangeboden aan prof. mr. H. van der Linden bij zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Vrije Universiteit (Hilversum 1987)*, blz. 113-138.
- Dekkers 1992 P.J.V. Dekkers, "Opkomst en ondergang van de Hanzebank te 's-Hertogenbosch 1908-1923" in *Noordbrabants Historisch Jaarboek 9 (1992)*, blz. 44-77.
- Dekkers 1995 P.J.V. Dekkers, "Brandend zand. Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwierf ten koste van de lokale en regionale adel" in *Noordbrabants Historisch Jaarboek 12 (1995)*, blz. 10-40.
- Demoed 1987 H.B. Demoed, *Mandegoed schandegoed. De markeverdelingen in Oost-Nederland in de 19de eeuw (Zutphen 1987)*.
- Derine 1955 Raymond Derine, *Grenzen van het eigendomsrecht in de negentiende eeuw. Bijdrage tot de geschiedenis van het moderne privaatrecht (Antwerpen 1955)*.
- Dermoût 1896 Jacob Dermoût, *Het recht van den staat op den grond (Amersfoort 1896)*.
- Despy 1983 Georges Despy, "L'exploitation des curtes en Brabant du IXe siècle aux environs de 1300" in Walter Janssen e.a. (eds.), *Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter Economie Rurale entre Loire et Rhin de l'époque gallo-romaine au XIIe-XIIIe siècle (München 1983)*, blz. 185-204.
- Despy 1995 Georges Despy, "Franchises urbaines et rurales les ducs de Brabant et l'ancien comté de Brugerion aux XIIe et XIIIe siècles" in Jean Marie Duvosquel e.a. (eds.), *Peasants & townsmen in medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst (Gent 1995)*, blz. 631-649.
- Devillers 1899 Leopold Devillers, Ernest Matthieu, *Chartes du chapitre de Sainte Waudru de Mons (Bruxelles 1899-1913)*, 4 dln.
- Dhondt 1953 J. Dhondt, "Het ontstaan van het hertogdom Brabant" in *Brabants Heem*, jrg. 5 (1953), blz. 74-86.
- Diemont 1982 W.H. Diemont e.a. (eds.) *Blij op de hei? Innovaties in het heidebeheer (Arnhem 1982)*.
- Diepen 1968 D. van Diepen, *De bodem van Noordbrabant (Wageningen 1968)*.
- Dierendonck 1989 R.M. van Dierendonck, "Archeologie en historie van een ontginningshoeve: de Kriekeschoor bij Bladel" in A. Verhoeven, F. Theuws (eds.), *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal (Waalre 1989)*, blz 15-26.

Diestelkamp 1988	B. Diestelkamp, "Der König als Richter im Hochstift Utrecht am Ende des 14. Jahrhunderts" in J.M.I. Kusters- van Dijk en A. Wijffels (eds.), <i>Miscellanea forensia historica ter gelegenheid van het afscheid van prof. mr. J.Th. de Smidt</i> (Amsterdam 1988), blz. 79-97.
Dijk 1979	J.M.L. Koster-van Dijk, <i>Gooilanders voor de Grote Raad 1470-1572</i> (Amsterdam 1979).
Dijksterhuis 1899	B. Dijksterhuis, <i>Bijdragen tot de geschiedenis der heerlijkheid Tilburg en Goirle</i> (Tilburg 1899).
Dilling 1920	K. Dilling, <i>De Peelstreek. Een Nederlandsche gebied voor landverhuzing en voedselproductie</i> (Wageningen sd. (1920)).
Dillo 2000	M. Dillo en G.A.M. van Syngel, <i>Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312 II De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom</i> (Den Haag 2000), 2 dln.
Dirkx 2001	Joep Dirkx, <i>Historische ecologie van De Brand en De Mortelen (Noord-Brabant)</i> (Wageningen 2001, Alterra rapport 391).
Dissel 1913	E. D. van Dissel, "Boschbouw" in N.N. (Directie van landbouw), <i>De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913 ('s-Gravenhage, sd. (1913))</i> , blz. 327-345.
Dittrich 1964	Z.R. Dittrich, "Die Frage der slawischen Agrarverfassung im mittelalterlichen Böhmen und Mähren" in Theodor Mayer (ed.), <i>Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen</i> (Stuttgart 1964), dl. 2, blz. 387-402.
Domhof 1953	J. Domhof, "Strooiselwinning voor potstallen in verband met de profielbouw van heide en oude bouwlandgronden" in Boor en Spade, jrg. 6 (1953), blz. 192-203.
Doremalen 1993	Henk van Doremalen, <i>Blauwsloten en riolen. Een milieu-historische studie over Tilburg en zijn rioolstelsel</i> (Tilburg 1993).
Dorgelo 1964	J.D. Dorgelo, <i>De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid</i> (Assen 1964).
Drie 1982	Rob van Drie, <i>Het belang van de schattingsdossiers van het kadaster getoetst aan West-Brabant. Scriptie doctoraalbijvak agrarische geschiedenis Wageningen</i> (Woerden 1982).
Droesen 1927	W. J. Droesen, <i>De gemeentegronden in Noord-Brabant en Limburg en hunne ontginning. Eene geschied- en landhuishoudelijke studie</i> (Roermond 1927).
Duby 1993	George Duby, "Privé-macht, openbare macht" in George Duby (ed.), <i>Privé-macht en openbare macht in het feodale Europa in Philippe Ariès en George Duby (eds.), Geschiedenis van het persoonlijk leven</i> , dl. 3 (Amsterdam 1993), blz. 15-35.
Duncker 1983	Dieter R. Duncker en Helmut Weiss, <i>Het hertogdom Brabant in kaart en prent</i> (Knokke 1983).
Eerenbeemt 1955	H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 's-Hertogenbosch in de Bataafsche en Franse tijd 1794-1814. Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische structuur (Nijmegen 1955).
Eerenbeemt 1958	H.F.J.M. van den Eerenbeemt, "Ontginningen in Noord-Brabant bij de aanvang der 19 ^e eeuw. De activiteiten van Th.C. van Rijckevorsel, A. Martini en F. van Lanschot te Vught" in <i>Brabantia</i> , jrg. 7 (1958), blz. 113-137.
Eerenbeemt 1968	H.F.J.M. van den Eerenbeemt, <i>In het spanningsveld der armoede. Agressief pauperisme en reactie in Staats-Brabant</i> (Tilburg 1968).
Eerenbeemt 1972	H.F.J.M. van den Eerenbeemt, "Het huwelijk tussen filantropie en economie: een patriotse en Bataafse illusie" in <i>Economisch en sociaal-historisch jaarboek 35</i> (1972), blz. 28-64.
Elias 1963	Johan E. Elias, "Een merkwaardige Zeistenaar: De heideontginning Jean Maurice Damblé (d'Amblé) (1746-1821)" in <i>Historia Agriculturae VII</i> (1963), blz. 111-191.
Emstede sd	E.J.Th.A.M. van Emstede, <i>Varia Peellandiae historiae ex fontibus. Deurne en Liessel. Register van de verkrijgbrieven en andere privilegiën van Deurne en Liessel</i> (sd., sl.).
Enklaar 1854	E.C. Enklaar, <i>Handboek voor den beoefenaar van den landbouw</i> (Nijmegen 1854).
Enklaar 1932	D.Th. Enklaar, <i>Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en lande van Gooiland</i> (Utrecht 1932).
Enklaar 1941	D.Th. Enklaar, <i>Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen</i> (Utrecht 1941).
Enklaar 1952	D.Th. Enklaar, "Aanvulling op 'Gemeene gronden in de Noord-Brabant in de Middeleeuwen' " in <i>Verslagen en Mededeelingen Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht 10</i> (1952), blz. 226-236.
Enklaar 1954	D. Th. Enklaar, "Gemengde Marken" in <i>Verslagen en Mededeelingen Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht 11</i> (1954), blz. 72-78.
Erens 1913	Ambr. Erens, "De turfuitbating der abdij Tongerlo" in <i>Bijdragen tot de Geschiedenis</i> , jrg. 15 nieuwe reeks, 2 ^e boekdeel, 2 ^e aflevering 15 december 1913, blz. 602-615.
Erens 1948	M. A. Erens (en H.M. Koyen voor dl. 4), <i>De oorkonden van de abdij Tongerlo</i> (Tongerlo 1948, 1950, 1952, 1958), 4 dln.
Ermen 1997	Eduard van Ermen, <i>Het kaartboek van Averbode 1650-1680</i> (Brussel 1997).
Ermen 2000	Eduard van Ermen, <i>Kaartboek van de abdij van Park 1665</i> (Brussel 2000).
Errera 1891	Paul Errera, <i>Les masuirs, recherches historiques et juridiques sur quelques vestiges des formes anciennes de la propriété en Belgique</i> (Bruxelles 1891).
Errera 1894	Paul Errera, "Les waréchaix. Étude de droit foncier ancien" in <i>Annales de la Société d'Archeologie de Bruxelles 8</i> (1894), blz. 145-179.
Essink 1969	H.B.M. Essink, <i>Het Land van Cuijk tussen 20 april 1308 en 31 december 1839. Een bijdrage tot de landbouwgeschiedenis</i> (Grave 1969).
Eycken 2000	Michiel van der Eycken, "De instellingen in de kleine Brabantse steden (11 ^{de} eeuw-1795)" in R. van Uytven, Cl. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn (eds.), <i>De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen</i> (Brussel 2000), dl. 2, blz. 540-557.
Fasel 1981	W.A. Fasel, <i>Inventaris van de archieven van de gemeente Helvoirt</i> (Oisterwijk 1981).

Fasel 1992	W.A. Fasel, Inventaris van het administratief archief van de gemeente Oisterwijk (1230)1390-1921(1930) (Oisterwijk 1992).
Feenstra 1953	Robert Feenstra, "Zur Rezeption in den Niederlanden" in <i>L'Europa e il Diritto Romano</i> (Milano 1953), blz. 245-268.
Feenstra 1954	R. Feenstra, "Keizerrecht en Romeins recht in Friesland. Kanttekeningen bij de jongste literatuur over dit onderwerp in verband met een onuitgegeven geschrift van S.H. Idsinga" in <i>Verslagen en Mededeelingen Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht</i> 11 (1954-1959), no. 1, blz. 177-252.
Feenstra 1974	R. Feenstra, "Romeins recht en Europese rechtswetenschap" in J.E. Spruit (ed.), <i>Inleidende opstellen over Romeins recht</i> (Zwolle 1974), blz. 101-137.
Feenstra 1994	R. Feenstra, <i>De Romeinsrechtelijke grondslagen van het Nederlands privaatrecht</i> (Leiden 1994).
Fischer 1969	A.S. de Blécourt, Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht bewerkt door mr. H.F.W.D. Fischer (Groningen 1969).
Finsterwalder 1931	Paul Willem Finsterwalder, "Die Gesetze des Reichtags von Roncalia vom 11. November 1158" in <i>ZSS. Germ. Abt. B.</i> 51 (1931), S. 1-69.
Flamman 2001	J.P. Flamman, M. Schabbink en F. Theuws, <i>Inventariserend veld onderzoek van een nederzetting uit de vroege ijzertijd en een boeren erf uit de 15^e-17^e eeuw in de gemeente Geldrop</i> (Amsterdam 2001 AAC-publicaties 1).
Formsma 1949	W.J. Formsma, <i>De archieven van de Raad en Rentmeester-Generaal der domeinen en der Leenen en Tolkamer in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch</i> ('s-Gravenhage 1949).
Fortuijn 1839	C.J. Fortuijn, <i>Verzameling van wetten, besluiten en andere rechtsbronnen van Franschen oorsprong, in zoverre deze, ook sedert de invoering der nieuwe wetgeving in Nederland van toepassing zijn</i> (Amsterdam 1839-1841), 3 dln.
Frenken 1932	A. Frenken, "Pootkaart, van Gerwen en Nuenen" in <i>Taxandria</i> , jrg 39 (1932), blz. 259-260.
Frenken 19xx	A. Frenken, "Het recht van hoefslag te Helmond" in <i>Tijdschrift voor Taal en Letteren</i> (19XX), blz. 253-260 (overdruk).
Frenken 1950	A. Frenken, "De Bakelse Peel" in <i>Brabants Heem</i> , jrg. 2 (1950), blz. 68-69.
Frenken 1958	A. Frenken, "Uit de schepenprotocollen van Eindhoven V" in <i>Brabants Heem</i> , jrg. 10 (1958), blz. 86-90.
Frenken 1963	A.M. Frenken, "Goederen van het Bossche bisdom in Peel- en Kempenland I" in <i>Brabants Heem</i> , jrg. 15 (1963), blz. 26-34.
Gachard 1845	M. Gachard, <i>Inventaire des archives des chambres de comptes</i> (Bruxelles 1845), t. 2e.
Gaillard 1898	Arthur Gaillard, <i>Le conseil de Brabant. Histoire-organisation-procédure</i> (Bruxelles 1898-1902), 3 dln.
Gales 2004	B.P.A. Gales, <i>Delven en slepen. Steenkolenmijnbouw in Limburg: techniek, winning en markt gedurende de achttiende en negentiende eeuw</i> (Hilversum 2004).
Galesloot 1865	L. Galesloot, <i>Le livre des feudataires de Jean III duc de Brabant</i> (Bruxelles 1865).
Ganderheyden 1843	J.F. Mauritsz Ganderheyden, <i>Pleidrede over het wettig voortdurend bestaan van het domaniaal tiendregt, bijzonder ten aanzien der zoogenaamde novalien in de provincie Noord-Brabant</i> ('s Hertogenbosch 1843).
Ganderheyden 1848	J.F. Mauritsz Ganderheyden, <i>Verhooging van de uitgiften van gemeentens- en heidegronden in Noord-Brabant. Eene bijdrage tot verklaring der charters en octrooijen, houdende zoodanige uitgiften door of van wege de voormalige hertogen van Brabant. Pleidrede</i> ('s Hertogenbosch 1848).
Ganshof 1949	L. Ganshof, <i>Het tijdperk van de Karolingen tot de grote Noormanneninval, 751-879</i> , in J.A. van Houtte e.a. (eds.), <i>Algemene Geschiedenis der Nederlanden</i> , dl. 1 (Utrecht 1949), blz. 306-366.
Ganshof 1964	F.L. Ganshof, <i>Feudalism [Qu'est-ce que la féodalité]</i> (London 1964).
Geffen 1830	A. Martini van Geffen, "Iets, nopens den staat der ontginningen van onbebouwde gronden in de provincie Noordbrabant, en der behandelingswijze dien betrekkelijk, bij het aanleggen van houtbosschen (Bijdragen tot de Natuurkundige Wetenschappen, deel V, no. 4. (ca. 1830)).
Gelder 1972	H. Enno van Gelder, <i>De Nederlandse munten</i> (Utrecht 1972).
Gemeentewet sd.	Gemeentewet. Tekstuitgave der wet van 29 juni 1851 (S. 85), regelende de samenstelling, inrichting en bevoegdheid der gemeentebesturen, waarin opgenomen de daarin aangebracht wijzigingen bij de wet van 31 januari 1931 (S. 41) tot en met de wet van 13 december 1946 (S. 355) (Assen sd. ⁴).
Germanenrechte 1934	Germanenrechte. Band 2. <i>Die Gesetze des Karolingerreiches. I Salische und Ribuarische Franken</i> (Weimar 1934).
Germanenrechte 1936	Germanenrechte. <i>Texte und Übersetzungen. Band 10. Gesetze der Burgunden</i> (Weimar 1936).
Gijsbers 1999	W. Gijsbers, <i>Kapitale ossen. De internationale handel in slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750)</i> (Amsterdam 1999).
Gilissen 1980	J. Gilissen, "De Grote Raad van Mechelen. Historisch overzicht" in J.Th. De Smidt (ed.), <i>Miscellanea Consilii Magni ter gelegenheid van twintig jaar werkgroep Grote Raad van Mechelen</i> (Amsterdam 1980), blz. 13-43.
Gils 2000	Jef en Frank van Gils, <i>Drie eeuwen landbouwgeschiedenis van Goirle</i> (Goirle 2000).
Gmelin 1913	H.K.H.A. Mayer Gmelin en Th. J. Mansholt, "Akker- en weidebouw" in <i>De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913</i> ('s-Gravenhage 1913), blz. 243-293.

- Godding 1980a Philippe Goddin, "Jurisprudence et motivation des sentences, du moyen âge à la fin du 18e siècle" in J. Th. De Smidt (ed.), *Miscellanea Consilii Magni ter gelegenheid van twintig jaar werkgroep Grote Raad van Mechelen* (Amsterdam 1980), blz. 121-152.
- Godding 1980b Ph. Godding en J. Th. de Smet, "Evolutie van het recht in samenhang met instellingen" in D.P. Blok e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 4 (Bussum 1980), blz 172-181.
- Godding 1985 Ph. Godding, "De opkomst van de Raad van Brabant (1427-1472) in Noordbrabants Historisch Jaarboek 2 (1985), blz. 1-16.
- Godding 1987 Philippe Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle* (Bruxelles 1987).
- Godding 1988 Ph. Godding "Une justice parallèle? L'arbitrage au Conseil de Brabant (15e siècle)" in J.M.I. Koster van Dijk en A. Wijffels (eds.), *Miscellanea forensia historica ter gelegenheid van het afscheid van prof. mr. J.Th. de Smidt* (Amsterdam 1988), blz. 123-141.
- Godding 1999 Philippe Godding, *Le Conseil de Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)* (Bruxelles 1999).
- Godding 2006 Philippe Godding, *La législation ducale en Brabant sous le règne de Philippe le Bon (1430-1467)* (Bruxelles 2006).
- Godtsenhoven 1943 Em. Godtsenhoven, *Landbouwkunde op de hoeve* (Antwerpen 1943⁷).
- Goethals 1849 F.V. Goethals, *Dictionnaire généalogique et héraldique des familles nobles du Royaume de Belgique* (Brussel 1849).
- Goetschalckx 1926 P.J. Goetschalckx & B. van Doninck, *Oorkondenboek der abdij van St. Bernaards aan de Schelde* (Antwerpen 1926).
- Goff 1996 Jacques le Goff, *De woekeraar en de hel. Economie en religie in de middeleeuwen* (Amsterdam 1996).
- Goffin 1950 René Goffin. "Genéalogie des Rois d'Armes Van der Leene" overdruk uit *Annuaire de la noblesse belge* 1950.
- Gonnor 1966 E.C.K. Gonnor, *Common land and inclosure* (London 1966²).
- Goossenaerts sd. J. Goossenaerts, *De taal van en om het landbouwbedrijf in het n.-w. van de Kempen* (Gent sd.).
- Gorissen 1956 F. Gorissen, *Stede-atlas van Nijmegen* (Arnhem 1956).
- Gorp 1937 J. van Gorp, "Woudtoponiemen" in *Fl. Prims e.a., Kempische landschapsgeschiedenis* (Antwerpen 1937), blz. 18-26.
- Graaff 1807 Servaas van de Graaff, *Historisch-statistische beschrijving van het koninkrijk Holland, eerste deel, eerste stuk. De statistiek van Brabant en de plaatselijke beschrijving der stad en meijerij van 's Hertogenbosch*. (Amsterdam 1807).
- Graffart 1976 A. Graffart et R. Laurent, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays de Outre-Meuse; III partie, t. 3* (Bruxelles 1976) (reeks Verkooren).
- Graft 1856 Jacob van der Graft, *Geschiedenis der wetgeving op de tienden hier te lande, inzonderheid in Holland en Zeeland* (Middelburg 1856).
- Griendt 2002 H.F. van de Griendt, *Uit sphagnum geboren. Een eeuw turfstrooiselindustrie in Nederland 1882-1983* (Tilburg 2002).
- Grimm 1854 *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm* (Leipzig 1854-1960) 16 Bde. *Quellenverzeichnis* 1971 (internetversie).
- Groeneveld 1996 S. Groeneveld, "De institutionele en politieke context" in J.Th. de Smidt e.a. (eds.), *Van Tresorier tot Thesaurier Generaal* (Hilversum 1996), blz. 55-88.
- Groenewoudt 1998 B.J. Groenewoudt, Th. Spek, H.M. van der Velde, I. van Amen, J.H.C. Deeben. D.G. van Smeerdijk, Raalte-Jonge Raan: de geschiedenis van een Sallandse bouwlandkamp (Amersfoort 1998).
- Groot 1939 Hugo de Groot, *Inleidinge tot de Hollantsche rechts-geleerdheid* ('s Gravenhage 1631), uitgegeven en toegelicht door L.J. van Apeldoorn (Gouda 1939), 2 dln.
- Groot 1988 Hugo de Groot, *Tractaet vande oudtheyt vande Bataafsche nu Hollantsche republiek* (Haerlem 1651), uitgegeven en toegelicht door G.C. Molendijk (*De Oudheid van de Bataafsche en Hollandse Republiek*) (Weesp 1988).
- Groot 2004 Hugo Grotius, *The Rights of War and Peace*. [De iure belli ac pacis] Richard Tuck ed. from the edition by Jean Barbeyrac (Indianapolis 2005), 3 dln.
- GHA 1990 *Grote Historische Atlas van Nederland 4, Zuid Nederland 1838-1857* (Groningen 1990).
- Guide 1811 *Nouveau guide des maires, des adjoints et des commissaires de police quatrième édition* (Paris 1811).
- Gysseling 1960a M. Gysseling, *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland voor 1226* (Tongeren 1960).
- Gysseling 1960b M. Gysseling, "De oudste toponymie van de Kempen" in *Kultuurhistorische Verkenningen in de Kempen I* (Oisterwijk 1960), blz. 19-27.
- Haans 1981 J.C.F.M. Haans en G.C. Maarleveld, "De zandgronden" in *Bodemkundige landschappen van Nederland* (Wageningen 1981), blz. 89-106.
- Haaster 1997 H. van Haaster, "De introductie van cultuurgewassen in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen" in A.C. Zeven (ed.), *De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders van het Neolithicum tot 1500 AD* (Wageningen 1997), blz. 53-91.
- Hage 1987 Jaap Hage, *Heesters* (Ede 1987).

- Hagen 1993 J.W. Hagen, "Vessem halfweg de rit (1642): over een rekening van 350 jaar geleden" in J. Biggelaar e.a. (eds.) *De Hooge Dorpen 700 jaar Vessem-Wintelre-Knegsel* (Vessem 1993), blz. 185-191.
- Hall 1870 H.C. van Hall, "De Meijerij van Den Bosch" in *Tijdschrift ter bevordering van nijverheid* 33 (3^e r., 11, (1870), p. 221-228), heruitgave in C.H. Kocks en J.M.G. van der Poel, *Landbouwkundige beschrijvingen uit de negentiende eeuw* (Wageningen 1981), dl. 2, sf.
- Ham 1980 W. van Ham en J. Vriens (eds.), *Historische kaart van Noord-Brabant 1795. De gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795 ('s-Hertogenbosch 1980)*.
- Hammen 1911 J. van der Hammen Niczn., "Geschiedkundige bijzonderheden betreffende het dorp Sprang" in *Taxandria*, jrg. 18 (1911), blz. 65-71.
- Hammen 1935 J. van der Hammen Niczn. en N.J. van der Hammen, "Charters betreffende Loon op Zand" in *Taxandria*, jrg. 42 (1935), blz. 228-244.
- Handelingen 1866 "Ontginnen" in *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant 1866*, blz. 42 e.v.
- Hanekamp 1986 G. Hanekamp en H.M. Beijer, *Natuurwetenschappelijke aspecten van het machinaal plaggen van heide* (Leersum 1986).
- Hanewinkel 1800 (Stephan Hanewinkel) *Reize door de Majorij van 's-Hertogenbosch in den jaare 1799* (Amsterdam 1800).
- Hanewinkel 1803 Steph. Hanewinkel, *Geschiedkundige en aardrijkskundige beschrijving der stad en meierey van 's Hertogenbosch* (Nymegen 1803).
- Hansay 1899 A. Hansay, *Etude sur la formation et l'organisation économique du domaine de l'abbay de Saint Trond* (Gent 1899).
- Hansay 1935 A. Hansay, "Documents des XIIe et XIIIe siècles concernant l'alleu de Hex et l'Hôpital de Looz" in *Verzamelde opstellen uitgegeven door den geschied- en oudheidkundige studiekkring te Hasselt, XI 2e aflevering* (1935), blz. 331-350.
- Hardenberg 1955 H. Hardenberg, "Het ontstaan van de vrijheid Tilburg" in H.J.A.M. Schurink en J.H. van Mosselveld (eds.), *Van heidorp tot industriestad. Verkenningen in het verleden van Tilburg* (Tilburg 1955), blz. 29-75.
- Hartmann 1986 J.L.H. Hartmann, *De reconstructie van een middeleeuws landschap. Nederzettingsgeschiedenis en instelling van de heerlijkheden Eijsden en Bruest bij Maastricht (10^e-19^e eeuw)* (Maastricht 1986).
- Hasselt s.d. Verzameling van Nederlandsche staatsregelingen en grondwetten (sl., sd).
- Haverkamp 1983 Alfred Haverkamp, (Zusammenfassung) "Herrschaft und Bauer - das Sozialgebilde Grundherrschaft" in Hans Patze (ed.), *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter* (Sigmaringen 1983), dl. 2, blz. 315-347.
- Heeren 1924 Jacq. J. M. Heeren, "De laatbank van Milheeze" in *Taxandria*, jrg. 31 (1924), blz. 30-32.
- Heeringa 1940 K. Heeringa, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, dl. 2 (Utrecht 1940).
- Heeroma 1968 K. Heeroma, *Brabants uit de 18^e eeuw. De Meierijse woordenlijsten van J.L. Verster* (Amsterdam 1968 (Bijdragen en mededelingen der dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam XXXIV)).
- Heesters 1974 W. Heesters, "Archeologische sprokkelingen 5. Een huis op de heide" in *Brabants Heem*, jrg. 26 (1974), blz. 124-127.
- Heesters 1981 W. Heesters, *Sint-Oedenrode. Zwerftocht door een boeiend verleden* (St Oedenrode 1981).
- Heesters 1984 Wiro Heesters, *Schijndel. Historische verkenningen* (Waalre 1984).
- Heidinga 1986 H.A. Heidinga, "Toen het weer droog was" in W.A. Casperie e.a. (eds.), *Vondsten uit het verleden. Archeologisch Jaarboek 1986*.
- Heijden 1993 W.G.M. van der Heijden, *Noord-Brabant in de negentiende eeuw. Een institutionele handleiding* (Hilversum 1993).
- Heijden 2000 Cor van der Heijden, "Spitten loont. Een bijdrage tot de agronomische geschiedenis van Tilburg aan het begin van de negentiende eeuw" in *Brabants Heem*, jrg. 52 (2000), blz. 48-58.
- Heijnsbergen 1925 P. van Heijnsbergen, *Geschiedenis der rechtswetenschap in Nederland* (Amsterdam 1925).
- Heinrich 1906 R. Heinrich (bewerking W.H. Wisselink), *Mest en bemesting* (Zwolle 1906²).
- Heirbaut 1998 Dirk Heirbaut, "Weduwen, erfgenamen en lenen. De evolutie van het feodale erf- en huwelijksvermogensrecht in Vlaanderen 1000-1300" in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1 (1998), blz. 7-26.
- Helbig 1964 Herbert Hedlbig, "Die Anfänge der Landgemeinde in Schlesien" in Theodor Mayer (ed.) *Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen* (Stuttgart 1964), dl. 2, blz. 89-113.
- Helm 1886 G.L. van den Helm, *Wet van 10 mei 1886 (stbl. no. 104) houdende bepalingen ter bevordering van de verdeeling van markgronden* ('s-Gravenhage 1886).
- Henderikx 1990 P.A. Henderikx, "Onecht of echt. De bevestigingsoorkonde van bisschop Bernold van 26 juni 1050 voor de Sint Paulusabdij te Utrecht" in J.B. Berns e.a. (eds.), *Feestbundel D.P. Blok* (Hilversum 1990), blz. 122-143.
- Hendrikx 1969 J.A. Hendrikx en L. van Minderhout, "Dungense boerenhuizen" in *Brabants Heem*, jrg. 21 (1969), blz. 3-14.
- Hendrikx 1975 J.A. Hendrikx, *Boerderijtypen: subnota deelstudie natuur en landschap. Streekplanproject Midden en Oost Brabant. Bijdrage in de voorbereiding van het streekplan fase I (sl., sd. (ca. 1975))*.

- Hendrixx 1981 J.A. Hendrixx "Over het recht van voorpoting op de kanten der openbare wegen in de voormalige Meierij van 's Hertogenbosch" in Tijdschrift Koninklijke Nederlandse Heidemaatschappij, maart 1981, blz. 126-137.
- Hendrixx 1994 Sjeff Hendrixx, Brabantse boerderijen beleven, bewonen en bewaren (Eindhoven 1994).
- Hendrixx 2003 J.A. Hendrixx, Traditionele boerderijen in Noord Brabant (Zaltbommel 2003).
- Hens 1978 H. Hens, H. van Bavel, G.C.M. van Dijck en J.H.M. Frantzen, Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch 1381-1603 (Tilburg 1978).
- Heringa 1931 E. Heringa, Tynsen op de Veluwe (Groningen 1931).
- Hermans 1842 C.R. Hermans, Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldenden kunsten der provincie Noord-Brabant (Den Bosch 1842-1848), 2 dln.
- Hermans 1845 C.R. Hermans, Beredeneerd overzicht der landbouwkundige schriften betreffende de provincie Noord-Brabant ('s Hertogenbosch 1845).
- Hermans 1945 Hans Hermans, Hoe Nederland groeide (Bussum sd. (1945)).
- Hermesdorf 1951 B.H.D. Hermesdorf, "De volksaard der Salische Franken uit eigen rechtsoptekening benaderd" in Bijdrage tot de studie van het Brabantse Heem, dl. II (Eindhoven 1951), blz. 1-45.
- Hermesdorf 1968 B.H.D. Hermesdorf, "Römisches Recht in den Niederlanden" in Ius Romanorum medii aevi. Pars V, 5a (Milaan 1968).
- Heurn 1772 Joannes van Heurn, Dissertatio juridica de regalibus in Belgio praecipue in agro Sylvaducensi usitatis. (Utrecht 1772)
- Heurn 1776a Johan Hendrik van Heurn, Historie der stad en meyerie van 's Hertogenbosch, alsmede van de voornaamste daaden der hertogen van Brabant (Utrecht 1776-1778), 4 dln.
- Heurn 1776b Johan Hendrik van Heurn, Verhaal hoe nuttig het voor het gemeene land en voor de Meyerie van 's Hertogenbosch zoude zij, zo veel heide als mooglyk, aldaar toe bouw en weilanden te maaken (Den Bosch 1776).
- Heyden 1983 H.J.A.C.M. van der Heyden, Groot geweld in kleine dorpen (Hapert 1983).
- Hezemans 1970 H. Hezemans, "Het woord hees" in Brabants Heem, jrg. 27 (1970), blz. 68-70.
- Hiddink 2001 Henk Hiddink, "Opgravingen bij Lieshout" in Brabants Heem, jrg. 53 (2001), blz. 1-13.
- Hiddink 2007 Henk Hiddink & Hans Renes, "De oude akkercomplexen in de oostelijke helft van Noord-Brabant en het noorden en midden van Limburg" in J. van Doesburg e.a. (eds.), Essen in zicht. Essen en plaggendecken in Nederland: onderzoek en beleid (Amersfoort 2007), blz. 129-159.
- Hiemstra 1989 H.E. Hiemstra, "Bendeleven en -structuur in de heerlijkheid Venloot; de bende van De Veeren, 1717-1727" in Bijdragen tot de Geschiedenis, jrg 72 (1989), blz. 59-80.
- Hiemstra 1997 H.E. Hiemstra, "De roversbende van 'De Veeren' " in Strol Zaand, jrg. 12 nr. 2 (juli 1997), blz. 26-42.
- Higounet 1966 Charles Higounet, Les forêts de l' Europe occidentale in N.N. (eds.), Agricultura em mondo rurale in occidente nell'alto medioevo. Settimane di studio del centro Italiano di studi sull'alto medioevo XIII (Spoleto 1966), blz. 343-398.
- Hoebanx 1977 Jean Jacques Hoebanx, "Aux origines de certains bois domaniaux du Brabant Wallon" in G. Despy (ed.), Centenaire du Séminaire d'Histoire Médiévale de l'Université Libre de Bruxelles 1876-1976 (Brussel 1977), blz. 163-194.
- Hoekx 2004 Jozef Hoekx, Inventaris van het archief van de stad 's-Hertogenbosch 1262-1810 (Den Bosch sd. (2004)), 2 dln.
- Hoeymakers 1986 Sjeng Hoeymakers, Houtvesterij De Peel (Gemert 1986).
- Holger 1896 O. Holger-Egger, "Cronica Reinhardsbrunnensis" in MGH SS XXIX, I (Hannover 1896), S. 490-658.
- Hollenberg 1980 P. Hollenberg en C.E.H.M. Peters, Ontginningen in de Noordbrabantse Peel in de 19^e eeuw. (Tilburg 1980).
- Hollestelle 1976 J. Hollestelle, De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560 (Arnhem 1976²).
- Hoof 1996 M.C.J.C van Hoof, E.A.T.M. Schreuder, B.J. Slot (eds.) Inventaris van het archief van de Nassause Domeinraad, (1218) 1581-1811 (1842) ('s-Gravenhage 1997).
- Hoppenbrouwers 1987 P.C.M. Hoppenbrouwers, Cartharina-klooster te Heusden (Den Bosch 1987).
- Hoppenbrouwers 2000 P.C.M. Hoppenbrouwers, "De middeleeuwse oorsprong van de dorpsgemeente in het noorden van het hertogdom Brabant" in Brabants Historisch Jaarboek 17-18 (2000-2001), blz. 45-90.
- Hoppenbrouwers 2002 Peter Hoppenbrouwers, "The use and management of commons in the Netherlands. An overview" in Martina de Moor e.a. (eds.), The management of common land in north west Europe, c. 1500-1850 (Turnhout 2002), blz. 87-112.
- Hoppenbrouwers 2004 P. Hoppenbrouwers, "Boeren op löss veen en zand. Een dualistisch maar machtig vorstendom (1261-1356)" in R. van Uytven e.a. (eds.), Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden. (Zwolle 2004), blz. 113-118.
- Hoskins 1963 W.G. Hoskins and L. Dudley Stamp, The common lands of England & Wales (London 1963).
- Hubrecht 1938 P.F. H(ubrecht), De Grondwet. Met aantekening der gelijksoortige bepalingen van vroegeren tijd bij elk artikel ('s-Gravenhage 1938³).
- Huiskamp 2001 R. Huiskamp, "Het gemene Best? Het oproer in het Besterbroek bezien in het licht van Blickes communalisme-these" in Noordbrabants Historisch Jaarboek 17-18 (2000-2001), blz. 154-195.
- Huizinga 1908 H.E. Huizinga, Opmerkingen en mededeelingen in verband met de verandering van potstallen in groepstallen in de zandstreken van westelijk Noord-Brabant (Breda 1908).

- Hutten 1977 H.G.M. Hutten en J. Th. M. Melssen, Kohieren van de honderdste penning van Eindhoven, Woensel en Son 1569-1571 (Eindhoven 1977).
- Huussen 1988 A.H. Huussen jr., "De 'Exempelen' in Jan Matthijssen's Rechtsboek van Den Briel" in J.M.I. Koster van Dijk en A. Wijffels (eds.), *Miscellanea forensia historica ter gelegenheid van het afscheid van prof. mr. J.Th. de Smidt* (Amsterdam 1988), blz. 143-161.
- Immink 1967 P.W.A. Immink, "Recht en historie" in N.E. Algra (ed.), Prof. mr. P.W.A. Immink. *Verspreide geschriften* (Groningen 1967).
- Indekeu 1990 Bruno Indekeu, "Aspecten van het middeleeuwse Lommel tot 1648" in F. Geerts e.a. (eds.), *Door het zand getekend. Bijdragen over landschap en verleden van de Kempense grensgemeente Lommel* (Lommel 1990), blz. 75-137.
- Indekeu 2002 Bruno Indekeu, Een vreemde eend in de bijt. Waarom en hoe Lommel Limburgs en Belgisch werd (1800-1850) in *Limburg-Het Oude Land van Loon*, jrg. 81 (2002), blz. 3-56.
- Iperen 1770 Josua van Iperen, "Verhandelinge over de verbeterde landbouw der Brabanders en Vlamingen" in N.N. (eds.) *Verhandelingen uitgegeeven door de Hollandsche maatschappye der weetenschappen te Haerlem. XII. deel* (Haarlem 1770), blz. 45-120.
- Irsigler 1983 Frans Irsigler, "Die Auflösung der Villikationsverfassung und er Übergang zum Zeitpachtsystem in Nahbereich niederrheinischer Städte während des 13./14. Jahrhunderts" in Hans Patze (ed.), *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter* (Sigmariningen 1983) dl 1, blz. 295-311.
- Iterson 1868 W.J.D. van Iterson, *Schets van de landhuishouding der Meijerij ('s Hertogenbosch* 1868).
- Iterson 1932 W. van Iterson, *De historische ontwikkeling van de rechten op grond in de provincie Utrecht. Deel 1.* (Utrecht 1932).
- Iterson 1958 W. van Iterson, *Heerlijke rechten in het algemeen en de heerlijkheid Zeist in het bijzonder* (Zeist 1958).
- Jacobs 1976 H.M.B. Jacobs, "Het tumult te Best, 10 oktober 1666" in *Campinia*, jrg. 6 (1976), nr. 21, blz. 7-10.
- Jacobs 1981 H.M.B. Jacobs, "Procesgang" in W.M. Lindemann e.a., *Raad van Brabant ('s-Hertogenbosch* 1981), dl. 1, blz. 21-40.
- Jacobs 1985 Mathieu Jacobs, *Helmond 1785-1801* (Nijmegen 1985 doct. scr. KUN).
- Jacobs 1986 B.C.M. Jacobs, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629* (Assen 1986).
- Jacobs 1996 B.C.M. Jacobs, "Willem Cornelis Ackersdijk. Een toegewijd dienaar van Themis en Clio" in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 13 (1996), blz. 95-133.
- Jacobs 1996a W. Jacobs en W.C.M. van Oosterhout, *Van Deusone naar Diessen* (Diessen 1996).
- Jacobs 2009 B.C.M. Jacobs, "Om het behoud van de souvereiniteit van Gemert. De Duitse Orde contra de Staten-Generaal, 1648-1662" in E.C. Coppens e.a. (eds.), *Fabrica Iuris. Opstellen over de 'werkplaats van het recht' aangeboden aan Sjoerd Faber* (Nijmegen 2009), blz. 75-90.
- Jansen 1954 H.P.H. Jansen, *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw* (Assen 1955).
- Jansen 1982 H.P.H. Jansen, "Politieke ontwikkelingen circa 1100-1400" in D.P. Blok e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (Bussum 1982), dl. 2, blz.281-323.
- Janssen 1972 C.R. Janssen, "The palaeoecology of plant communities in the Dommel valley, North Brabant, Netherlands" in *The Journal of Ecology* 60 (1972), p. 411-437.
- Janssen 1983a H.L. Janssen, "Markt" in H.L. Janssen (ed.), *Van Bos tot Stad ('s-Hertogenbosch* 1983), blz. 53-63.
- Janssen 1983b H.L. Janssen, "Metaal" in H.L. Janssen (ed.), *Van Bos tot Stad. ('s-Hertogenbosch* 1983), blz. 249-270.
- Janssen 1990 W. Janssen, "Die Erhebung des Grafen Rainold II von Geldern zum Herzog und Reichsfürsten im Jahre 1339" in O. Moorman van Kappen e.a. (eds.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland* (Nijmegen 1990), blz. 1-26.
- Janssens 1990 H. Janssens, "De Stichtingsoorkonden van de abdij van Averbode (1133-1139), gevolgd door enkele verdachte oorkonden uit de twaalfde eeuw" in *Analecta Praemonstratensia* jrg. 66 (1990), blz. 5-47.
- Joosten 2004 Ineke Joosten, *Technology of early historical iron production in the Netherlands* (Amsterdam 2004).
- Jong 2006 Ton de Jong, *De heren van Groenendaal. Het kasteel van Hilvarenbeek en zijn zevenentwintig heren 1340-2006* (Hilvarenbeek 2006).
- Jurgens 2009 Nico Jurgens, "Molens op de Aa. Een studie naar watermolens in Noord-Brabant" in *Historisch Geografisch Tijdschrift*, jrg. 27 (2009), nr. 1, blz. 30-50.
- Kakebeeke 1967 A.D. Kakebeeke. "Reconstructie van de agrarisch-ambachtelijke situatie onzer dorpen uit de kadastrale bescheiden van omstreeks 1830, als project voor een heemkunde-kring" in *Brabants Heem*, jrg. 19 (1967), blz. 5-18.
- Kam 1973 Jan van de Kam, *De Peel* (Asten 1973).
- Kampinga 1917 H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIe en XVIIe eeuw ('s-Gravenhage* 1917/Utrecht 1980).
- Kappelhof 1976 A.C.M. Kappelhof, "Oude maten, een tweede bijdrage" in *Brabants Heem*, jrg. 28 (1976), blz. 117-119.
- Kappelhof 1977a A.C.M. Kappelhof, "Meisseniers en St. Petersmannen; hun verhouding tot de heer van Breda" in *Jaarboek Oranjeboom* 30 (1977), blz. 83-115.
- Kappelhof 1977b A.C.M. Kappelhof, "Tabaksteelt in Vught anno 1780" in *Brabants Heem*, jrg. 29 (1977), blz. 14-19.
- Kappelhof 1978 A.C.M. Kappelhof, *Inventaris van de archieven van de Duitse Orde te Vught* (Den Bosch 1978).

Kappelhof 1981	A.C.M. Kappelhof, "Het Bossche Geefhuis" in <i>Varia Historica Brabantica</i> 10 (1981), blz. 1-54.
Kappelhof 1983	A.C.M. Kappelhof, "Overheidsfinanciën en plaatselijke belastingen in het grootste dorp van Staats-Brabant: Tilburg 1621-1790" in <i>Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden</i> , jrg. 66 (1983), blz. 35-67.
Kappelhof 1984	A.C.M. Kappelhof, "De hoeven van het Bossche Geefhuis. Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit" in <i>Noordbrabants Historisch Jaarboek</i> 1 (1984), blz. 83-142.
Kappelhof 1985	A.C.M. Kappelhof, "Ontginningen in de Meierij van Den Bosch" in <i>Noordbrabants Historisch Jaarboek</i> 2 (1985), blz. 199-221.
Kappelhof 1986a	A.C.M. Kappelhof, <i>Belastingheffing in de Meierij van Den Bosch 1648-1730</i> (Tilburg 1986).
Kappelhof 1986b	A.C.M. Kappelhof, "De invoering van een nieuw belastingstelsel in de Meierij van Den Bosch 1648-1658" in <i>Noordbrabants Historisch Jaarboek</i> 3 (1986), blz. 21-61.
Kappelhof 1988	A.C.M. Kappelhof, "Een Moergestelse cijnsrol uit 1359" in <i>De Kleine Meierij</i> , jrg. 39 (1988), blz. 75-83).
Kappelhof 1989	A.C.M. Kappelhof, "Heren en heerlijkheden ten tijde van het ancien régime (1555-1794) in H.A.M. van den Berg e.a. (eds.), <i>De Heerlijkheid</i> , uitgave van de heemkundekring De Heerlijkheid Heeze-Leende-Zesgehuchten ter gelegenheid van hun 25-jarig bestaan (Geldrop 1989), blz. 47-63.
Kappelhof 1995a	Ton Kappelhof, "Noord-Brabant en de Hollandse stapelmarkt" in Karel Davis e.a. (eds.), <i>De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800</i> (Leuven/Apeldoorn 1995), blz. 189-206.
Kappelhof 1995b	Ton Kappelhof, "Vught in de Middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken" in J. van den Eijnde (ed.), <i>Vught vanouds</i> (Vught 1995), blz. 7-32.
Kappelhof 1996a	A.C.M. Kappelhof, <i>Archief van de Brabantse Rekenkamer te Brussel, uittreksels uit de akten die betrekking hebben op het grondgebied van de huidige provincie Noord Brabant 1478-1649</i> (Den Bosch 1996).
Kappelhof 1996b	A.C.M. Kappelhof, <i>Het archief van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch. Regesten van Oorkonden. Deel 1 en 2.</i> (Den Bosch 1996).
Kappelhof 1997a	A.C.M. Kappelhof, <i>Het archief van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch. Regesten van Oorkonden. Deel 3 en 4.</i> (Den Bosch 1997).
Kappelhof 1997b	A.C.M. Kappelhof, <i>Het archief van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch. Regesten van Oorkonden. Deel 5 en 6.</i> (Den Bosch 1997).
Kappelhof 1997c	Ton Kappelhof, <i>Het archief van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch. Regesten van Oorkonden. Deel 7 en 8.</i> (Den Bosch 1997).
Kappelhof 1997d	Ton Kappelhof, <i>Het archief van de Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch. Regesten van Oorkonden. Deel 9 en 10.</i> (Den Bosch 1997).
Kappelhof 1998	A.C.M. Kappelhof, <i>Analyses van testamenten zich bevindend in de archieven van de godshuizen te 's-hertogenbosch, deel 2 1386-1421</i> (Den Bosch 1998).
Kappelhof 1999	Ton Kappelhof, <i>Inventaris van de archieven van de blokken</i> (Den Bosch 1999).
Kappelhof 2004a	A. Kappelhof, "In de schaduw van de oorlog. De Generaliteitslanden 1621-1715" in R. van Uytven e.a. (eds.), <i>Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden</i> (Zwolle 2004), blz. 388-398.
Kappelhof 2004b	A. Kappelhof, "Toenemende spanningen. Staats Brabant (1715-1796)" in R. van Uytven e.a. (eds.), <i>Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden</i> (Zwolle 2004), blz. 529-538.
Kappen 1990	O. Moorman van Kappen, "Een achttiende-eeuwse dissertatie over de regalia in de Meierij van 's Bosch" in Th. E.A. Bosman e.a., <i>Brabants recht dat is ... Opstellen aangeboden aan prof. mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant (Assen 1990)</i> , blz. 209-216.
Kaercher 1833	E. Kaercher, <i>Woordenboek der latijnsche taal .. ten gebruike der Latijnsche scholen</i> (Leyden, Amsterdam, 's Hage en Zutphen 1833).
Kaspers 1957	Heinrich Kaspers, <i>Comitatus nemoris. Die Waldgrafschaft zwischen Maas und Rhein</i> (Düren/Aachen 1957).
Kauch 1933	P.L. Kauch, <i>L'administration et le controle des finances du Duché de Brabant (1404-1467)</i> , (Bruxelles 1933, thèse inédite).
Kerremans 1949	Charles Kerremans, <i>Étude sur les circonscriptions judiciaires & administratives de Brabant & les officiers placés à leur tête par les ducs antérieurement à l'avènement de la maison de Bourgogne (1406)</i> (Brussel 1949).
Ketelaar 1978	F.C.J. Ketelaar, <i>Oude zakelijke rechten</i> (Zwolle 1978).
Ketelaar 1989	F.C.J. Ketelaar, "Heerlijkeitsgevolgen" in H.A.M. van den Berg e.a. (eds.), <i>De Heerlijkheid</i> , uitgave van de heemkundekring De Heerlijkheid Heeze-Leende-Zesgehuchten ter gelegenheid van hun 25-jarig bestaan (Geldrop 1989), blz. 31-45.
Keur 1804	Ordonnatie of keure tegen het misbruik van gemeentes gronden voor de gemeente van Vessem (Gedrukt 's Bosch 1804, D. Noman en Zoon).
Klaversma 1969	T. Klaversma, <i>De heren van Cranendonk en Eindhoven ±1200-1460.</i> (Eindhoven 1969).
Klaversma 1973	T. Klaversma, "Strijd om de Kempen" in <i>Brabants Heem</i> , jrg. 25 (1973), blz. 57-58.
Klaversma 1978	T. Klaversma, "De geslachten van Altena en Horne tot ca. 1300" in <i>Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg</i> , t. CXIV (1978), blz. 7-61.
Kluit 1802	A. Kluit, <i>Historie der Hollandsche staatsregering tot aan den jare 1795 of geschied en staatkundig onderzoek in welchen zin de staten van Holland gedurende de republikeinse regering zyn geweest</i>

- de wettige souvereine vertegenwoordigers van 't gansche volken van Holland of der geheele natie (Amsterdam 1802-1805), 5 dln.
- Knaepen 1990 Roger Knaepen, "De strijd om het bestaan: het economisch verleden van Lommel" in Bruno Indekeu e.a. Door het zand getekend. Bijdragen over landschap en verleden van de Kempense grensgemeente Lommel (Lommel 1990), blz. 209-398.
- Knaepen 1994 R. Knaepen, Kempische heidorpen tussen Dommel en Neten. Historische geografie van het ontginningswezen. De pleinconfiguraties en sociaal-economische ontwikkelingen (Diss. Gent 1994).
- Knol 1991 E. Knol, "De Veluwe: de archeologische rijkdom van een kwetsbaar landschap" in J.H.F. Bloemers & T. van Dorp, Pre- & protohistorie van de Lage Landen (Heerlen/Houten 1991), blz. 433-443.
- Knoop 1987 André Knoop en Gerard Merkelbach, Het domein Lieshout (7de eeuw-±1300) (Lieshout 1987).
- Koch 1970 A.C.F. Koch, Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299. Deel I: Eind van de 7e eeuw tot 1222 (Den Haag 1970).
- Kockx 1981 A. Kockx, "Ontginningen in de voormalige gemeente Oerle" in Campinia, jrg. 11 (1981), nr. 43, blz. 95-10.
- Koeijers 1994 Gemeentewet, bewerkt door J.P. de Brouwer-Koeijers en D. Ravelli (Zwolle 1994).
- Kok 1988 H. de Kok, "Turnhout en zijn heren: van residentieoord tot wingewest, van de veertiende tot de achttiende eeuw" in Th.E.A. Bosman e.a. (eds.), De heerlijke stad (Assen 1988), blz.153-182.
- Kok 2008 G.Chr. Kok, Van Raad van Brabant naar Gerechtshof 's-Hertogenbosch (Hilversum 2008).
- Kooijmans 2010 Leendert P. Louwe Kooijmans, "Oernatuur van Staatsbosbeheer heeft hier nooit bestaan" in NRC Handelsblad 20-3-2010, Opinie en debat 3.
- Kop 1980 P.C. Kop, Beschouwingen over het zgn. 'vulgaire' Romeinse recht (Leiden 1980).
- Kort 1987 J.C. Kort, "De grafelijke hofstedeuur in Haarlem" in D.E.H. Boer en J.W. Marsilje (eds.), De Nederlanden in de late Middeleeuwen (Utrecht 1987), blz. 168-181.
- Kort 2003 J.W. de Kort, "Palynologisch onderzoek" in S. Arnoldussen, (ed.), Middeleeuwse bewoning te Bakel-Achter de Molen(Brabant). Archol rapport 16 (Leiden 2003), blz. 112-118.
- Korteweg 1943 S. Korteweg, "De landbouw op den zandgrond" in Z.W. Sneller, Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw (Wageningen 1943), blz. 339-361.
- Korvezee 1975a E.H. Korvezee, "Belastingen in Brabant vóór 1648" in Varia Historica Brabantica IV (1975), blz. 97-163.
- Korvezee 1975b +J.P.W.A. Smit en E.H. Korvezee, "Collectie Hultman-v.d. Fosse-v.d. Bogaerde" in E.H. Korvezee, Inventarissen van de archieven van de particuliere verzamelingen ('s-Hertogenbosch 1975), blz. 27-39.
- Korvezee 1975c E.H. Korvezee, "Collectie Santvoort" in E.H. Korvezee, Inventarissen van de archieven van de particuliere verzamelingen ('s-Hertogenbosch 1975), blz. 55-67.
- Kos 2010 Anton Kos, Van meenten tot marken. Een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise marken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568) (Hilversum 2010). Op de inhoud van dit werk kon, vanwege de datum van verschijnen ten opzichte van het afsluiten van deze studie, niet meer worden ingegaan.
- Koschaker 1995 Paul Koschaker, Europa en het Romeinse Recht (Zwolle 1995).
- Koster 2003 A.A. Koster, "Metaal en metaalslakken" in S. Arnoldussen (ed.), Middeleeuwse bewoning te Bakel-Achter de Molen(Brabant). Archol rapport 16 (Leiden 2003), blz.132-144.
- Kosters 1899 Jan Kosters, Het oude tiendrecht ('s-Gravenhage 1899).
- Krieger 1830 J. A. Krieger, Overzicht van hetgene in het laatst der afgelopen en het begin dezer eeuw in de onderscheidene provincien en landschappen der Vereenigde Nederlanden opzigtens de ledige en onbebouwd geblevene gemeente-gronden heeft plaats gehad en uit welk beginsel men diende uittegaan om die opvolgend ter cultuur te brengen (Den Bosch 1830).
- Kriellaars 1987 F.W.J. Kriellaars, "Deel B" in A.H. Crijns en F.W.J. Kriellaars, Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885 (Tilburg 1987), blz. 3-134.
- Kriellaars 1992 F.W.J. Kriellaars, "Deel B" in A.H. Crijns en F.W.J. Kriellaars, Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1886-1930 (Tilburg 1992), blz. 3-179.
- Krings 1976 W. Krings, Wertung und Umwertung von Allmenden im Rhein-Maas-Gebiet vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts (Assen 1976).
- Kroes 1991 Jochem Kroes, Onvolledige opstrekk op de Nederlandse zandgronden (Utrecht 1991).
- Krom 1884 C.C. N. Krom en Aug. Sassen, Oorkonden betreffende Helmond ('s-Hertogenbosch 1884).
- Kuijer 2000 P. Th. J. Kuijer, 's-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629 (Zwolle sd.).
- Kuile 1932 G. J. Ter Kuile jr., "Overijsselsche oorkondenstudiën. II Vollenhove en Drente" in Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis 49 (1932), blz. 1-17.
- Kuile 1935 G. J. Ter Kuile jr., "Het grondregaal" in Rechtskundige opstellen op 2 november 1935 door oud-leerlingen aangeboden aan prof. mr. E. M. Meijers (Zwolle 1935), blz. 904-933.
- Künzel 1989 R.E. Künzel, D.P. Blok, J.M. Verhoeff, Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200 (Amsterdam 1989).
- Künzel 1996 Rudi Künzel, Middeleeuwse groepsportretten in de Nederlanden (Amsterdam 1996). Ook verschenen als: Rudi Künzel, Beelden en zelfbeelden van middeleeuwse mensen (Nijmegen 1997).

- Kuys 1983 Jan Kuys, Leontien de Leeuw, Valentijn Paquay, Remi van Schaik (eds.), *De Tielse kromiek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566* (Amsterdam 1983).
- Kuys 1990 J.A.E. Kuys, "De financiële instellingen van het hertogdom Gelre. Een inventariserend overzicht" in O. Moorman van Kappen e.a. (eds.), *Van hertogdom Gelre tot provincie Gelderland. Hoofdstukken uit de Geschiedenis van Bestuur en Bestuursinrichting van Gelderland 1339-1389* (Nijmegen 1990), blz. 27-51.
- Kuysten 1951 A. Kuysten, "Weebosch-Wijbosch" in *Brabants Heem*, jrg. 3 (1951), blz. 86-87.
- Kwinten 1962 P. Kwinten, "De Hoge Hees: historie en verdichting" in *Brabants Heem*, jrg. 14 (1962), blz. 144-145.
- Lambrecht 1982 D. Lambrecht en J van Rompaey, "De staatsinstellingen in het Zuiden van de 11de tot de 14de eeuw" in D.P. Blok e.a. (ed.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 3 (Bussum 1982), blz. 77-134.
- Lameere 1902 J. Lameere, *Recueil des ordonnances des pays-bas deuxième serie 1506-1700 tome troisième contenant les ordonnances du 8 janvier 1530 (n.st.) au 11 décembre 1536* (Bruxelles 1902).
- Lameere 1907 J. Lameere et H. Simont, *Recueil des ordonnances des pays-bas deuxième serie 1506-1700 tome quatrième contenant les ordonnances du 9 janvier 1537 (n.st.) au 24 décembre 1543* (Bruxelles 1907).
- Lameere 1910 J. Lameere et H. Simont, *Recueil des ordonnances des pays-bas deuxième serie 1506-1700 tome cinquième contenant les ordonnances du 1 janvier 1544 (n.st.) au 28 décembre 1549* (Bruxelles 1910).
- Lange 2007 C.E.G. ten Houte de Lange en A.D. de Jonge, *Het dubbele namen boek* (Amsterdam 2007).
- Lani 1999 Stefan van Lani, *Abdij van 't Park: Pachthoeven en landbouwdomein* (Leuven 1999).
- Last 1983 Martin Last "Villikationen geistlicher Grundherren in Nordwestdeutschland in der Zeit vom 12. bis zum 14. Jahrhundert" in Hans Patze (ed.), *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter* (Sigmaringen 1983), dl. 1, blz. 269-450.
- Laurent 1893 Ch. Laurent, *Recueil des ordonnances des pays-bas deuxième serie 1506-1700 tome premier contenant les ordonnances du 7 octobre 1506 au 10 décembre 1519* (Bruxelles 1893).
- Laurent 1898 Ch. Laurent et J. Lameere, *Recueil des ordonnances des Pays-Bas deuxième serie 1506-1700, tome deuxième contenant les ordonnances du 20 janvier 1520 (n.st.) au 31 décembre 1529* (Bruxelles 1898).
- Lechner 1964 Karl Lechner, "Entstehung, Entwicklung und Verfassung der ländlichen Gemeinde in Niederösterreich" in Theodor Mayer (ed.), *Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen* (Stuttgart 1964) dl. 1, blz. 107-162.
- Leenders 1978 K.A.H.W. Leenders, "Kadasterkaarten uit 1809" in *Brabants Heem*, jrg. 30 (1978), blz. 173-180.
- Leenders 1979 Karel A.H.W. Leenders, "De nederzettingen van Princenhage" in *Varia Brabantica Historica* 8 (1979), blz. 139-209.
- Leenders 1987a K.A.H.W. Leenders, "Van gemeeynten en vroonten" in *Jaarboek Oranjeboom* 40 (1987), blz. 44-78.
- Leenders 1987b K.A.H.W. Leenders, "De boekweitcultuur in historisch perspectief" in *Geografisch Tijdschrift*, jrg. 21 (1987), blz. 213-227.
- Leenders 1989 K.A.H.W. Leenders, *Verdwenen Venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750* (Brussel 1989).
- Leenders 1994a K.A.H.W. Leenders, *Het Schijndelse natuurlandschap. Een detailstudie* (Schijndel 1994).
- Leenders 1994b K.A.H.W. Leenders, "Landscape-change, rural industry and tax-policies in the eastern part of the province North-Brabant, the Netherlands (18th century)" in Paolo Sereno and Maria Luisa Sturiani (eds.), *Rural landscape between state and local communities in Europe. past en present. Proceedings of the 16th session of the Standing European Conference for the Study of the Rural Landscape* (Turino 12-16 september 1994), blz. 131-139.
- Leenders 1996a K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde* (Zutphen 1996).
- Leenders 1996b K.A.H.W. Leenders, *De historische geografie van Oirschot in een vogelvlucht*, op internet op 14-4-2008: <http://users.bart.nl/~leenders/txt/oirschot.html>
- Leenders 1999 K.A.H.W. Leenders, *Cultuurhistorisch overzicht van het landinrichtingsgebied Ulvenhout-Galder* (Den Haag 1999).
- Leenders 2001 K.A.H.W. Leenders, "Iets minder oude bossen bij Breda" in *Historisch Geografisch Tijdschrift*, jrg. 19 (2001), blz. 11-18.
- Leenders 2004 K.A.H.W. Leenders, "Moergestel tussen 1147 en 1392. De vorming van een Brabantse heerlijkheid" in *Brabants Heem*, jrg 56 (2004), blz. 147-161.
- Leenders 2009 Karel A.H.W. Leenders, "Van de Wolvenput naar de Ellendige Berk. Het landschap van de Kempische wildernis 1200-2000" in *Post Factum. Jaarboek voor Geschiedenis en Volkskunde* 1 (2009), blz. 246-266.
- Leeuwen 1911 H.J. van Leeuwen, *De Provinciale wet* (Amsterdam 1911).
- Leeuwaarden 1982 W. van Leeuwaarden, *Palynological and macropalaeobotanical studies in the development of the vegetation mosaic in eastern Noord-Brabant (the Netherlands) during lateglacial and early holocene times* (Utrecht 1982).

Leupen 1977	P. Leupen, "De Karolingische villa Beek en de stamvader van de Bosoniden" in BMGN, jrg. 92 (1977), blz. 373-393.
Leusen 1949.	H.J. van Leusen, "Zestig jaren cultuurtechniek" in D. van Maaswinkel e.a., De Nederlandsche Heidemaatschappij (Arnhem 1949) blz. 7-56.
Lijten 1982	J. Lijten, "De clute werd een drama" in Campinia, jrg. 12 (1982), blz. 181-190.
Lijten 1984	J. Lijten, "Een verloren tekst hervonden" in Campinia, jrg. 14 (1984) blz. 18-25.
Lijten 1984	J. Lijten, "Oirschotse zoen-accorden, A. Zoenen wegens doodslag nr 35a, b en c" in Campinia, jrg. 14 (1984), nr. 52, blz. 38-48.
Lijten 1988a	J.P.J. Lijten, "Nogmaals de oorkonde van 1222 betreffende Helmond" in Brabants Heem, jrg. 40 (1988), blz. 120-125.
Lijten 1988b	M.J.H.A. Lijten, Het burgerlijk proces in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch 1530-1811 (Assen/Maastricht 1988).
Lijten 1989	J. Lijten, "De uitgften der gemeynten van Veldhoven" in Campinia, jrg. 19 (1989), blz. 185-209.
Lijten 1990	J. Lijten, "Oirschot kocht zijn grenzen" in Campinia, jrg. 20 (1990), blz. 4-35.
Lijten 1992a	J. Lijten, "De heren van Oirschot" in H.J.M. Mijland e.a. (eds.), Oog op Oirschot (Oirschot sd. (1992)), blz. 52-87.
Lijten 1992b	J. Lijten, "Het centrum van Oirschot: Vrijthof en Markt" in H.J.M. Mijland e.a. (eds.), Oog op Oirschot (Oirschot sd. (1992)), blz. 110-115.
Lijten 1993	J. Lijten, "Het ontstaan der schuttersgilden op het platteland van Noord-Brabant III" in Campinia, jrg. 23 (1993), blz. 52-58.
Lijten 1996	J. Lijten, "De identiteit van Oirschot" in Campinia, jrg. 26 (1996), blz. 123-136.
Limpens 1965	K.J.Th. Janssen de Limpens, Rechtsbronnen van het Gelders Overkwartier van Roermond OVR 3 ^e reeks, nr. XX (Utrecht 1965).
Limpens 1968	K.J.Th. Janssen de Limpens, Venlo 625 jaar stad. 1343-1968 (sd., sl.).
Limpens 1974	K.J.Th. Janssen de Limpens, Leen- en Laathoven in de Maaslandse territoria voor 1795 (Maastricht 1974).
Lindemann 1981	W.M. Lindemann, Th. F. van Litsenburg, m.m.v. H.M.B. Jacobs, Raad van Brabant. Inventarisreeks nr. 29 ('s-Hertogenbosch 1981), 5 dln.
Lindemann 1984	W.M. Lindemann, Resoluties Raad van Brabant (Den Bosch 1984).
Lindemann 1985	W.M. Lindemann, "Enige beschouwingen over de competentie in strafzaken in eerste aanleg van de Raad van Brabant in 's-Gravenhage" in Noordbrabants Historisch Jaarboek 2 (1985), blz. 45-73.
Lindemann 1992	W.M. Lindemann, m.m.v. M.J.A. Veekens, Kantongerechten 1838-1930 ('s-Hertogenbosch 1992).
Lindemans 1950	Paul Lindemans (ed.), Verhandeling over de landbouw in Vlaanderen en Brabant 1644-1645 (Brugge 1950).
Lindemans 1952	Paul Lindemans, Geschiedenis van den landbouw in Belgie (Antwerpen 1952), 2 dln.
Linden 1796	Johannes van der Linden, Groot placetboek inhoudende de placaten ende ordonnantien van de hoogh-mog heeren staten generael der Vereenighde Nederlanden ende van de ed groot mog heeren staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, mitsgaders van de ed. mog heeren staten van Zeelandt, dl. 9 (Amsterdam 1796).
Linden 1956	H. van der Linden, Die Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte (Assen 1956).
Linden 1982	H. van der Linden, "Het platteland in het Noordwesten met nadruk op de occupatie circa 1000-1300" in D.P. Blok e.a. (eds.), Algemene geschiedenis der Nederlanden, dl. 2 (Bussum 1982), blz. 48-82.
Linden 2000	H. van der Linden, "De koningsroede. Een herziening van De Cope op het punt van de middeleeuwse ontginningssystematiek" in Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis 3 (2000), blz. 7-44.
Linden 2005	H. van der Linden "De abdij van Egmond en haar erfhuurders. Met uitweidingen over 'eigendom' en 'eigendomsverschuiving' " in Pro Memorie, jrg. 7 (2005), afl. 1, blz. 44-63.
Linden 2009	H. van der Linden, " 'Eigendomsverschuiving', een kwalijke misvatting. De abdij van Mariënweerd en de zaak van de Gemene bureu van Wijk (14 ^e en 15 ^e eeuw) in E.C. Coppens, e.a. (eds.), Fabrica iuris. Opstellen over de 'werkplaats van het recht' aangeboden aan Sjoerd Faber (Nijmegen 2009), blz. 21-29.
Lis 1980	Catharina Lis en Hugo Soly, Armoede en kapitalisme in pre-industrieel Europa (Antwerpen 1980).
Litsenburg 1988	Th. F. van Litsenburg e.a., Het Provinciaal Bestuur van Noord-Brabant 1814-1920 (Den Bosch 1988).
Locke 1823	John Locke, Two treatises of Government (ed. Londen 1823).
Lohrman 1995	Dietrich Lohrman "Landerschliessung und bäuerliche Gesellschaft im Umfeld hochmittelalterliche Reformkloster" in Werner Rösener (ed.), Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter (Göttingen 1995) blz. 359-383.
Löhnis 1913	F.B. Löhnis, "Regeeringszorg ten behoeve van den landbouw" in De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913 ('s-Gravenhage 1913).
Lokin 1989	J.H.A. Lokin, Prot. Vermogensrechtelijke leerstukken aan de hand van Romeinsrechtelijke teksten (Groningen 1989).

Lokin 1990	J.H.A. Lokin & W.J. Zwolve, Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis (Groningen 1990).
Lonkhuyzen 1939	J.P. van Lonkhuyzen, "De beteekenis van het bosch in Nederland" in J.A. van Steijn e.a., Staatsbosch Beheer 1899-1939 ('s-Gravenhage 1939), blz. 26-31.
Lonkhuyzen 1949	J.P. van Lonkhuyzen, "De ontwikkeling van de bosbouw" in D. van Maaswinkel e.a., De Nederlandsche Heidemaatschappij 60 jaar (Arnhem 1949), blz. 57-97.
Loren 1929	J.P. de Monté Ver Loren. De historische ontwikkeling van de begrippen bezit en eigendom in de landsheerlijke rechtspraak over onroerend goed in Holland (Utrecht 1929).
Loren 1949	J.P. de Monté Ver Loren. Grondbezit en standen in het oosten des lands voor de feodalisering (Utrecht 1949 ²).
Lovink 1920	H.J. Lovink e.a., Rapporten en voorstellen betreffende de ontginning van woeste gronden in Nederland ('s-Gravenhage 1921), 2 dln.
Lulius 1795	Didericus Lulius en Joannes van der Linden, Groot placaetboek inhoudende de placaten ende ordonnantien van de hoogh-mog heeren staten generael der Vereenighde Nederlanden ende van de ed groot mog heeren staten van Hollandt ende West- Vrieslandt, mitsgaders van de ed. mog heeren staten van Zeelandt, dl. 8 (Amsterdam 1795).
Maarschalkerweerd 1988	P.C.B. Maarschalkerweerd, "Helmond als heerlijke stad ten tijde van de Van Berlaers (1314-1447)" in Th.E.A. Bosman e.a. (eds.), De heerlijke stad (Assen 1988), blz. 193-205.
Maas 1994	Toine Maas, "Asten in de Middeleeuwen" in Toine Maas (ed.), Geschiedenis van de heerlijkheid Asten (Asten 1994), blz 9-22.
Maaswinkel 1949	D. van Maaswinkel, "Geschiedenis en ontwikkeling" in D. van Maaswinkel e.a., De Nederlandsche Heidemaatschappij (Arnhem 1949), blz. 7-56.
Maes 1989	N. Maes en T. van Vuure, De Linde in Nederland (Utrecht 1989).
Maes 1997	Marc Maes, "De vloeieweiden langs het Kempisch Kanaal en de Kolonie te Lommel. Ontstaan en de eerste jaren (1848 tot 1870)" in Bruno Indekeu (ed.), Lommel-Barrier en -Kolonie in de vorige eeuw. Twee door de overheid gestimuleerde landbouwontginningen (Lommel 1997), blz 85-130.
Mager 1960	Friedrich Mager, De Wald in Altpreußen als Wirtschaftsraum (Köln 1960), 2 dln.
Maine 1861	Henri James Sumner Maine, Ancient Law. Its connection with the early history of society, and its relation to modern ideas (London 1861).
Malsch 1939	F.W. Malsch, "De boschwetgeving" in J.A. van Steijn e.a., Staatsbosch Beheer 1899-1939 ('s-Gravenhage 1939), blz. 32-43.
Mandos 1954	H. Mandos, "Hond- en hoennamen. Een vraag van dr. J. Helsen" in Brabants Heem, jrg. 6 (1954), blz. 149-150.
Mandos 1988	H. Mandos & M. Mandos - van de Pol, De Brabantse Spreekwoorden (Waalre 1988).
Manuel 1808	Manuel alphabétique des maires de leurs adjoints et des commissaires de police. Par l'auteur du dictionnaire forestier (tome premier Paris 1808).
Martens 1943	Mina Martens, Actes relatifs à l'administration des revenus domaniaux du duc de Brabant (1271-1408). (Brussel 1943).
Martens 1954	Mina Martens, L'administration du domaine ducal en Brabant au moyen ages (1250-1406 (Brussel 1954).
Mayer 1964a	Theodoor Mayer (ed.), Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen (Stuttgart 1964), 2 dln.
Mayer 1964b	Theodoor Mayer, "Vom Werden und Wesen der Landgemeinde" in Theodor Mayer (ed.), Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen (Stuttgart 1964), dl. 2, blz. 465-495.
Meertens 1942	P.J. Meertens, De lof van den boer. De boer in de Noord- en Zuidnederlandse letterkunde van de middeleeuwen tot 1880 (Amsterdam 1942).
Meihuizen 1953	L.S. Meihuizen, De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294-1295 (Arnhem 1953).
Meihuizen 1959	L.S. Meihuizen, "De landbouwkundige gegevens uit het journaal der reize van den Agent van Nationale Economie der Bataafsche Republiek, J. Goldberg, en het verbaal gehouden door den Commissaris van Landbouw, J. Kops in het jaar 1800" In Historia Agriculturae V (1959), blz. 121-288.
Melfert 2007	Martin Meldert, "Essenbeleid in de provincie Noord-Brabant" in J. van Doesburg e.a. (eds.), Essen in zicht. Essen en plaggendecken in Nederland: onderzoek en beleid (Amersfoort 2007), blz. 41-51.
Mélotte 1977	H.E.M. Mélotte, "Voorhistorie en geschiedenis van Valkenswaard tot 1813" in J. Bots en H. Mélotte, Van Wedert tot Valkenswaard (Valkenswaard 1977).
Mélotte 1979	H.E.M. Mélotte en J. Molemans, Noordbrabantse plaatsnamen. Monografie 1. Valkenswaard (sl. 1979).
Melssen 1978	J.Th.M. Melssen, Kohieren van de honderdste penning van Gennep, Strijp, Stratum en Meerveldhoven en extracten uit het kohier van Oerle 1569-1571 (Eindhoven 1978).
Melssen 1979a	J.Th.M. Melssen, Het register van de cijnzen, die de heer van Cranendonk in Eindhoven ontving in de jaren 1590-1640 en de schattingskohieren van de gegoedheid van de inwoners van Eindhoven in 1665 en 1687 (Eindhoven 1978).
Melssen 1979b	J. Melssen, "Het verzetten van de schaapsstal van de Gruithuishoeve in Woensel 1729" in Brabants Heem, jrg. 31 (1979), blz.128-130.
Melssen 1988	J.Th.M. Melssen, "Een onbekende oorkonde voor Eersel, Bergeijk" in Brabants Heem, jrg. 40 (1988), blz. 72-75.

- Melssen 1994a Jan Melssen, "Geschiedenis van Eindhoven tot omstreeks 1570" in Nico Arts (ed.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500* (Eindhoven 1994), blz. 53-119.
- Melssen 1994b Jan Melssen, "De geschiedenis van het Heuvelterrein en het gebied ten oosten van de Markt vanaf de zestiende eeuw" in Nico Arts e.a., *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500* (Eindhoven 1994), blz. 129-148.
- Melssen 2003 J.Th.M. Melssen, "De nalatenschap van een valkenier" in *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, jrg. 2003, blz. 449-478.
- Mennen 1990 Victor Mennen, "Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis" in Bruno Indekeu e.a. *Door het zand getekend. Bijdragen over landschap en verleden van de Kempense grensgemeente Lommel* (Lommel 1990), blz. 139-208.
- Mennen 1992 Victor Mennen, *Van Vriesput tot Klein Duitsland: acht eeuwen Lommelse plaatsnamen* (Lommel 1992).
- Merkelbach 1968 R.G.F.M. Merkelbach, *Lieshout* (sl., sd. (Lieshout 1968)).
- Meylink 1850 A.A.J. Meylink. *Pleit-memorien uitgesproken voor het provinciaal gerechtshof van Zuid-Holland en voor de hoge raad der Nederlanden over het tiendregt ('s Gravenhage 1850)*.
- Meynart 1991 Arlette Smolar-Meynart, *La justice ducale du plat pays, des forêts et des chasses en Brabant (XIIe-XVIe siècle). Sénéchal, Maître des Bois, Gruyer, Grand Veneur* (Bruxelles 1991).
- MGH 1893 *Monumenta Germaniae historica. LL IV Constitutiones et acta publica imperatorum et regum* dl. 1 (Hannover 1893).
- MGH 1896 *Monumenta Germaniae historica. LL IV Constitutiones et acta publica imperatorum et regum* dl.2 (Hannover 1896).
- Mijland 1993 Jacq. Mijland, "Het landgoed Kinderbosch, een ontginning op Bostel' s gebied" in *Campinia*, jrg. 23 (1993), blz. 59-66.
- MIJVO 1927 "MIJVO" Maatschappij tot ontginning van woeste gronden. *De ontginningen te Brecht met het vuil van de stad Antwerpen. Zooals de gronden waren en zooals ze nu zijn* (brochure sl., sd. (1927)).
- Miller 1966 Edward Miller, "La société rurale en Angleterre (Xe-XIIe siècles)" in N.N. (eds.), *Agricultura em mondo rurale in occidente nell'alto medioevo. Settimane di studio del centro Italiano di studi sull'alto medioevo XIII* (Spoleto 1966), blz. 111-134.
- Minderhout 1952 G. van Minderhout, *De Nederlandse landbouw* (Haarlem 1952²).
- Minderhout 1976 L. van Minderhout, *Zes eeuwen Den Dungen* (Den Dungen 1976).
- Minnen 2000 Bart Minnen, "Adellijke dorpsprivileges in Brabant in de late Middeleeuwen. De privilegereeksen voor de heerlijkheden Rotselaar, Vorselaar en Retie (1407-1558)" in *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 3 (2003), blz. 218-277.
- Mitchell 1997 Alan Mitchell en John Wilkinson, *Tirion bomengids* (Baarn 1997).
- Moeskop 1985 Ghislain Moeskop, *Het gebruik van de gemene gronden in de Antwerpse Kempen tijdens het ancien regime* (licentiaatsverhandeling Leuven 1985).
- Mol 1995 Annemarie Mol, "Een vergelijking met twee onbekenden. Twintig jaar denken over 'seks' en 'wetenschap'" in *syllabus Wetenschapsleer* (OU Heerlen 1995), blz. 241-260.
- Molemans 1975 J. Molemans, *Toponymie van Bocholt* (Brussel 1975).
- Mollerus 1913 L.E.J.F. Mollerus, "Algemeene agrarische wetgeving" in *De Nederlandsche landbouw in het tijdvak 1813-1913 ('s-Gravenhage 1913)*, blz. 60-90.
- Mommers 1928 A.R.M. Mommers, *St. Oedenrode van oude tijden tot heden* (sl. 1928).
- Mommers 1953 A.R.M. Mommers, *Brabant van generaliteitsland tot gewest* (Nijmegen 1953).
- Monna 1981 A.D.A. Monna, *Zwerftocht met middeleeuwse heiligen* (Amsterdam 1981).
- Moor 1997 Martina de Moor en Erik Vanhaute, "Wetgeverslogica en boerenverstand. Heideontginningen in de 18de en 19de eeuw" in Bruno Indekeu (ed.), *Lommel-Barrier en -Kolonie in de vorige eeuw. Twee door de overheid gestimuleerde landbouwontginningen* (Lommel 1997), blz. 11-16.
- Moor 2002 Martina de Moor, "Common land and common rights in Flanders" in Martina de Moor e.a. (eds.), *The management of common land in north west Europe, c. 1500-1850* (Turnhout 2002), blz. 113-141.
- Moosdijk 1978 A. Demarteau-van de Moosdijk, "De administratie van de heren van Helmond van de grond- en gewincijnzen in Helmond en Peelland, circa 1320-circa 1850" in *Brabants Heem*, jrg. 30 (1979), blz. 10-13.
- Mortel 1945 J.B.V.M.J. van de Mortel, *De positie van den landdrost in Noord-Brabant van 1807-1810*.
- Mosmans 1973 Jan Mosmans en Alph. G.J. Mosmans, *Oude namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch* (Den Bosch 1973, heruitgave van de tweede vermeerderde druk uit 1907).
- Mourik 1988a J.M. van Mourik, "De ontwikkeling van een stuifzandgebied" in J.M. van Mourik (ed.), *Landschap in beweging* (Amsterdam 1988), blz. 5-42.
- Mourik 1988b J.M. van Mourik, P.E. Wartenbergh, W.G. Mook & H.J. Steurman, "Absolute datering van huneuze horizonen in paleosolen" in J.M. van Mourik (ed.), *Landschap in beweging* (Amsterdam 1988), blz. 43-57.
- Mourik 1991 J.M. van Mourik, "Zandverstuivingen en plaggenbouw; het bodemarchief van de Peelsterbaan" in *Historisch Geografisch Tijdschrift*, jrg. 9 (1991), blz. 88-95.
- Mourik 1993 J.M. van Mourik, "Zandverstuivingen en plaggenbouw, het bodemarchief van Tengelroy" in *Historisch Geografisch Tijdschrift*, jrg. 11 (1993), blz. 15-27.

- Mourik 1995 J.M. van Mourik en E.F. Dijkstra, "Geen autochtone dennen rond de Oisterwijkse vennen" in *Geografie* 4, afl. 1 (jan. 1995), blz 30-34.
- Mourik 2007 J.M. van Mourik, "Toepassing van optisch gestimuleerde luminiscentiedatering op enkdekken" in Jan J.J.M. Beenakker e.a. (eds.), *Landschap in ruimte en tijd. Liber amicorum aangeboden aan prof. dr. Guus J. Borger bij gelegenheid van zijn 65^e verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de historische geografie aan de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit (Amsterdam 2007)*, blz. 263-277.
- Muller 1898 S. Muller Fzn., "Het recht der keurmedigen in Gooiland" in *Verslagen en Medelingen van de Vereniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht*, dl. 3 nr. 4 (1898), nr. XXVII, blz. 592-597.
- Muller 1920 S. Muller en A.C. Bouman, *Oorkondenboek van het Sticht van Utrecht tot 1301*, Dl. 1 (Utrecht 1920).
- Mund 1998 Stéphane Mund, "Liste chronologique des ordonnances d'Antoine de Bourgogne (1404-1415)" in Koninklijke commissie voor de uitgave der oude wetten en verordeningen van België. *Handelingen* 1998, blz 147-264.
- Naaijkens 1979 Jan Naaijkens, *Noord-Brabant in Grootvaders tijd* (Den Haag 1979²).
- Nelis 1992 H. Nelis. *Chambres des comptes de Flandre et Brabant. Inventaire des comptes en rouleaux. Naar een geannoteerd exemplaar* (Brussel 1992).
- Nève 2005 P.L. Nève, "Hoe 'soeverein' was de Raad van Brabant?" in E.J.M.F.C. Broers, B.C.M. Jacobs en R.C.H. Lesaffer (eds.), *Ius Brabanticum, ius commune, ius gentium. Opstellen aangeboden aan prof. mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag* (Nijmegen sd. (2005)), blz. 9-20.
- Niermeyer 1964 J.F. Niermeyer, "Het klooster Berne en de ontginning van de oostelijke Meierij omstreeks 1200" in G.A. Addens e.a., *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis* (Wageningen 1964, ook in *Bernensia IX* verschenen), blz 113-128.
- Niermeyer 1976 J.F. Niermeyer en C. van de Kieft, *Mediae latinitatis lexicon minus* (Leiden 1976).
- Nieuwenhuis 1898 F. Domela Nieuwenhuis, *Emile de Laveleye. Het eigendom en zijne oorspronkelijke vormen. Vrij bewerkt door F. Domela Nieuwenhuis* (Amsterdam 1898).
- Nix 1983 J.C. Nix, *Jhr. mr. D.T. Gevers van Endegeest en de Belgische Opstand* (Alphen aan de Rijn 1983).
- NNBW P.C. Molhuysen en P.J. Blok (eds.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (Leiden 1911-1937).
- Noomen 1990 P.N. Noomen, "Koningsgoed in Groningen. Het domaniale verleden van de stad" in J.W. Boersma e.a. (eds.), *Groningen 1040. Archeologie en en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990), blz. 97-144.
- Notebaert 1968 Alexandre Notebaert, *Oorkonden van de abdij Ter Kameren betreffende haar uithof te Giersbergen* (Groningen 1968 (fontes minores medii aevi XVI)).
- Nouwen 2005 Robert Nouwen, "De exploitatie van de heide. De turfwerktuigen uit de verzameling van het provinciaal openluchtmuseum Bokrijk" in *Limburg-Het oude land van Loon* 84 (2005), blz. 27-44.
- Nuenen 2009 Hans van Nuenen, "Archeologische begeleiding rond de meanderende Aa" in *Rondom de Plaats*, jrg. 20 (2009), nr. 4, blz. 111-118.
- Oliemans 1988 Willem H. Oliemans, *Het brood van de armen. De ontwikkeling van de aardappel temidden van ketters, kloosterlingen en kerkvorsten* ('s-Gravenhage 1988).
- Oltmans 1941 A.C. Oltmans, *De instituten van Justinianus* (Haarlem 1941).
- Onderzoeksgids 1993 N.N. Domeinarchieven in Noord-Brabant. *Onderzoeksgids 1* ('s-Hertogenbosch 1993).
- Oosterbosch 1998 Michiel Oosterbosch en Dirk van Auwele "Signum nominis. Bijdrage tot de typologie van middeleeuwse notaristekens" in A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner (eds.), 'Om daarmee vrijelijk te doen naer wil ende welgevallen' *Rechtshistorische opstellen aangeboden aan prof. mr. A. Fl. Gehlen* (Maastricht 1998), blz. 9-28.
- Oosting 1942 (W.A.J.) Oosting, "Heideplaggen" in *Gelderse Volksalmanak* 1942, blz. 172-175.
- Oppenheim 1928 J. Oppenheim, *Het Nederlandsch gemeenterecht* (Haarlem 1928⁵), 3 dln.
- Oranjabond 1907 N.N. *De ontginningen van den Oranjabond van Orde gevestigd te Utrecht* (Amsterdam sd. (1907-1908)).
- Orbán 1987 A.P. Orbán, "Het spreekwoordelijke beeld van de 'rusticus', de boer, in de Middeleeuwen" in R.E.V. Stuip en C. Vellekoop (eds.), *Gewone mensen in de Middeleeuwen. Bundel studies aangeboden aan F.W.N. Hugenholtz ter gelegenheid van zijn afscheid* (Utrecht 1987), blz. 69-87.
- Ordonnantie 1790 Ordonnantie of vernieuwinge der jaarkeuren der dingbanke en gemeente van Oostelbeers en Middelbeers ('s-Hertogenbosch 1790).
- Os 1997 Kroniek van Peter van Os. *Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523. Uitgegeven door A.M. van Lith-Drooglever Fortuijn, J.G.M. Sanders, G.A.M. van Synghel* (Den Haag 1997).
- Ostrom 1990 Elinor Ostrom. *Governing te commons. The evolution of institutions for collective action*. (Cambridge 1990).
- Otten 1997 F.M. Otten, "De registers met de uitkomsten van het herzieningen van de grondbelasting 1873-1904" in G.A.M. van Synghel (ed.), *Broncommentaren 3. Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in de negentiende en twintigste eeuw* (Den Haag 1997), blz. 145-174.

- Otto 1963 W.M. Otto, "Van spade en osseploeg tot dragline en bulldozer" in J.A. Eshuis e.a., 1888-1963 Driekwart eeuw plattelandsgroei (sl., sd. (Jubileum-nummer van het Tijdschrift der Nederlandsche Heidemaatschappij)), blz. 68-9
- Oudemans 1953 J.J. Hacke-Oudemans e.a., Heeft onze heide nog toekomst? (Arnhem 1953).
- Ouden 1995 Jan den Ouden, "Vera 's theorie nader beschouwd. Hoe oer is het woud?" in Nederlands Bosbouw Tijdschrift 67 (1995), nr. 4, blz. 163-171.
- Oudenhoven 1649 Jacob van Oudenhoven, Beschrijvinge der stadt ende meijerij van 's Hertogen-bosche (Amsterdam 1649).
- Ouwering 1974 H.N. Ouwering, Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlieden (Helmond 1933, herdruk Deurne 1974).
- Panken 1900 P.N. Panken en A.F.O. van Sasse van Ysselt, Beschrijving van Bergeik ('s Hertogenbosch 1900).
- Pankraz 1964 Fried Pankraz, "Zur geschichte der bayerischen Landgemeinde" in Theodoor Mayer (ed.), Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen (Stuttgart 1964) T. I, S. 79-106.
- Pape 1970 J.C. Pape, "Plaggensoils in the Netherlands" in Geoderma 4 (1970), blz. 229-255.
- Parisi 2002 Francisco Parisi, "Entropy in property" in American Journal of Comparative Law, Volume 50, No. 3, Summer 2002 pp. 595-632 http://ssrn.com/abstract_id=264315.
- Passen 1961 R. van Passen, "Bos en hout" in Mededelingen Naamkunde, jrg 37 (1961), blz. 107-133.
- Patze 1983 Hans Patze, Die Grundherrschaft im späten Mittelalter (Sigmaringen 1983), 2 dln.
- Pedroli 1989 G.B.M. Pedroli, The nature of landscape (Amsterdam 1989).
- Pel 2007 Hans Pel, Op de kaart gezet. Hendrik Verhees politicus, kaartenmaker en waterstaatkundige 1744-1813 (Boxtel 2007).
- Peteghem 2001 P.P.J.L. van Peteghem, "De Staatsregeling van 1798: ook het einde van de feodaliteit" in O. Moorman van Kappen en E.C. Coppens (eds.), De Staatsregeling voor het Bataafsche Volk vanaf 1798. Opstellen opgedragen aan de nagedachtenis van dr. mr. L. de Gou (Nijmegen 2001), blz. 233-260.
- Peteghem 2009 P. van Peteghem, "De heer van Caestre en de weduwe van Malin Goderis. Filips Wielant en de 'zotte' rechter 1517" in E.C. Coppens, e.a. (eds.), Fabrica Iuris. Opstellen over de 'werkplaats van het recht' aangeboden aan Sjoerd Faber (Nijmegen 2009), blz. 31-49.
- Petri 1970 Franz Petri, "Territorienbildung und Territorialstaat des 14. Jahrhunderts im Nordwestraum" in Hans Patze (ed.), Der deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert (Sigmaringen 1970), blz. 383-483.
- Phillips 1997 Carla Rahn Phillips and William D. Phillips jr., Spain's Golden Fleece. Wool production and wool trade from the middle ages to the nineteenth century (Baltimore 1997).
- Pieck 1845 L. van der Voort Pieck, Statistiek der provincie Noord-Brabant volgens de uitkomsten van het kadaster bij deszelfs invoering (Maastricht 1845).
- Pinchart 1879 A. Pinchart, Inventaire des archives des chambres des comptes (Bruxelles 1879), t. 5e.
- Pirenne 1896 Henri Pirenne, Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272). Polyptyque et comptes de l'abbaye de Saint-Trond au milieu du XIIIe siècle (Bruxelles 1986/Genève 1981).
- Pirenne 1990 L.P.L. Pirenne, "De strijd om het laatste woord in criminele zaken : Schepenbank van 's-Hertogenbosch versus Raad van Brabant" in Th.E.A. Bosman e.a., Brabants recht dat is ... Opstellen aangeboden aan prof. mr. J.P.A. Coopmans ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant (Assen 1990), blz 209-216.
- Poel 1949 J.M.G. van der Poel, Heren en Boeren. Een studie over de commissiën van landbouw (1805-1851) (Wageningen 1949).
- Poel 1953 J.M.G. van der Poel, "De landbouw-enquête van 1800, deel I Noord- en Zuid Holland" (+ vragenlijst) in Historia agriculturae 1 (1953).
- Poel 1954 J.M.G. van der Poel, "De landbouw-enquête van 1800, deel II: Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht, Gelderland en Overijssel" in Historia agriculturae 2 (1954).
- Poel 1967 J.M.G. van der Poel, Oude Nederlandse ploegen. (Arnhem 1967).
- Poel 1972 J.M.G. van der Poel, "De landbouw in de Bataafsche tijd: illusie en werkelijkheid" in Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek 35 (1972), blz. 65-80.
- Poel 1983 J.M.G. van der Poel, Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland.
- Poel 1991 J.M.G. van der Poel, "Boeren op schrale grond" in Charles de Mooij en Renate van de Weijer (eds.) Rijke oogst van schrale grond (Zwolle 1992), blz. 23-37.
- Poll 1840 J. van de Poll, Verzameling van vaderlandsche wetten en besluiten uitgevaardigd sedert 22 januarij 1798 tot 10 julij 1810 in zoo verre zij ook, sedert de invoering der nieuwe wetgeving in Nederland, middelijk of onmiddelijk van toepassing zijn (Amsterdam 1840).
- Posthumus 1915 N.W. Posthumus, "Cuerboek der vryheyt van Oisterwijck, gemaect in den jare 1509" in Verslagen en Mededeelingen Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht, dl. 6 (1915), blz. 174-203.
- Prims 1947 Fl. Prims, "Hertog en abdis. De twist om Herentals 1209" in Antwerpiensia 1947, blz. 338-441, heruitgegeven in Fl. Prims, Studies over de Antwerpse Kempen (Turnhout 2000), blz. 146-149.
- Prospectus 1856 Prospectus en concept-statuten eener op te rigtene naamlooze maatschappij tot den aanleg en exploitatie van een scheepvaartkanaal in de provincie Noord-Brabant van het bevaarbare gedeelte der rivier de Donge tot aan de stad Tilburg, met eenen zijtak naar Riel in verband met den aanleg van kunst- of vloeiwiden (sl. (Amsterdam, erven H. van Munster) 1856).

Puijenbroek 1969	F.J.M. van Puijenbroek, <i>Onder de voet gelopen. Het ontstaan en verdwijnen van een kleinnijverheid in Nederland na 1800: de Brabantse klompenmakerij</i> (Tilburg 1969).
Put 1995	Eddy Put, <i>Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel 1. Archief van de Griffies</i> (Brussel 1995).
Put 2000a	Eddy Put, “Kanselier van Brabant (begin 15 ^{de} eeuw-1795)” in R. van Uytven e.a. (eds.), <i>De gewestelijke en lokale instellingen in Brabant en Mechelen tot 1795</i> (Brussel 2000, Studia 82), blz. 137-146.
Put 2000b	Eddy Put, “Raad van Brabant (ca. 1430-1795)” in R. van Uytven e.a. (eds.), <i>De gewestelijke en lokale instellingen in Brabant en Mechelen tot 1795</i> (Brussel 2000, Studia 82), blz. 147-171.
Rackham 1986	Oliver Rackham, <i>The History of the Countryside. The full fascinating story of Britain’s landscape</i> (London 1986).
Recueil 1812	N.N. <i>Methodique verzameling der wetten, decreten, reglementen, instructiën en beslissen</i> betrekkelijk het cadaster van het Fransche rijk (Amsterdam 1812), 2 dln.
Renes 1999	J. Renes, <i>Landschappen van Maas en Peel</i> (Maastricht 1999).
Renoiz 1955	Paul Renoiz, <i>La Chancellerie de Brabant sous Philippe le Bon (1430-1467). Histoire et organisation. Rédaction et expédition des actes</i> (Brussel 1955).
Reynolds 1997	Susan Reynolds, <i>Kingdoms and Communities in Western Europe</i> (Oxford 1997 ²).
Rhee 2009	C.H. van Rhee, “‘... maer is in rechte de jüge gehouden voer sot die de cause expresseert’. De motivering van civiele vonnissen in de 16 ^e eeuw: Jacobus van de Wilde v. Mechelen (1535)” in E.C. Coppens, e.a. (eds.), <i>Fabrica Iuris. Opstellen over de ‘werkplaats van het recht’ aangeboden aan Sjoerd Faber</i> (Nijmegen 2009), blz. 51-64.
Rieu 1885	W.N. du Rieu, “Levensbericht van ds. Frederik Hendrik Gijsbertus van Itersen” in <i>Jaarboek van de Maatschappij van Nederlandse Letterkunde</i> 1885, blz. 89-108.
Rivière 1856	Armand Rivière, <i>Histoire des biens communaux en France. Depuis leurs origine jusqu’à la fin du XIIIe siècle</i> (Paris 1856).
Rödel 1995	Dieter Rödel, “Grundherrschaft und Landesausbau im Hochmittelalter am Beispiel Mainfrankens” in Werner Rösener (ed.), <i>Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter</i> (Göttingen 1995) blz. 294-319.
Roebroeck 1967a	E. Roebroeck, <i>Het land van Montfort</i> (Assen 1967).
Roebroeck 1967b	E. Roebroeck, “De ‘gemeente’ van Echt” in <i>Verslagen en Mededeelingen Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht</i> , dl. 13 (1967), 1, blz. 74-95.
Roegiers 2004	J. Roegiers, “Politiek religie en samenleving. Het Oostenrijkse Brabant (1715-1795)” in R. van Uytven e.a. (eds.), <i>Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden</i> (Zwolle 2004), blz. 457-479.
Roes 1910	H.W. Roes, <i>Rust roest. Bemesting, veldvruchten-, groente- en ooftteeld</i> (Alem 1910).
Rompaey 1967	Jan van Rompaey, <i>Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode</i> (Brussel 1967).
Rompaey 1973	Jan van Rompaey, <i>De Grote Raad van de hertogen van Boergondie en het Parlement van Mechelen</i> (Brussel 1973).
Rompaey 1980	J. van Rompaey, “Het ontstaan van de Grote Raad onder Philips de Goede” in J. Th. De Smidt e.a., <i>Miscellanea Consilii Magni</i> (Amsterdam 1980), blz. 63-76.
Rooij 1963	H.J.M. van Rooij, <i>Het Oud-archief van het Groot-Ziekengasthuis te ’s-Hertogenbosch</i> (Den Bosch 1963), 3 dln.
Rooijackers 1987	Gerard Rooijackers, <i>Bodemcultuur. De geschiedenis van het ploegen</i> . (Limbricht-Sittard 1987).
Rooijackers 1994	Gerard Rooijackers, <i>Rituele repertoires</i> (Nijmegen 1994).
Roosenboom 1997	H.Th.M. Roosenboom, <i>De dorpschool in de Meierij van ‘s-Hertogenbosch van 1648-1795</i> (Tilburg 1997).
Rops 1996	J.A.M.Y. Bos-Rops “Kamerheer, Kanselier, Tresorier. Financieel beheer in de Nederlandse gewesten vóór de overgang naar het Bourgondisch-Habsburgse statencomplex” in J. Th. De Smidt e.a. (eds.), <i>Van Tresorier tot Thesaurier Generaal</i> (Hilversum 1996), blz. 3-15.
Rops 2002	J.A.M.Y. Bos-Rops, “Van generaliteitsland tot provincie. Noord-Brabants grondgebied in de jaren 1793-1818” in J.G.M. Sanders e.a. (eds.), <i>Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd, 1794-1814. Een institutionele handleiding</i> (‘s-Hertogenbosch 2002), blz. 15-47.
Rösener 1983	Werner Rösener, “Grundherrschaften des hochadels in Südwestdeutschland im Spätmittelalter” in Hans Patze (ed.), <i>Die Grundherrschaft im späten Mittelalter</i> (Sigmaringen 1983), dl. 2, blz. 87-176.
Rösener 1992	Werner Rösener, <i>Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und ländliche Gesellschaft im Mittelalter. Enzyklopädie deutscher Geschichte, Band 13</i> (München 1992).
Rösener 1995a	Werner Rösener (ed.), <i>Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter</i> (Göttingen 1995).
Rösener 1995b	Werner Rösener, “Beobachtungen zur Grundherrschaft des Adels im Hochmittelalter” in Werner Rösener (ed.), <i>Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter</i> (Göttingen 1995), blz. 116-161.
Rösener 1995c	Werner Rösener “Einführung”, in Werner Rösener (ed.), <i>Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter</i> (Göttingen 1995), blz. 9-15.
Rosenthal 1616	Henricus Rosenthal, <i>Tractatus et synopsis totius iuris feudalis</i> (Turijn 1616).

- Roymans 1975 Nico Roymans, "Een bijdrage tot de geschiedenis en voorgeschiedenis van Bladel en Netersel" in Nico Roymans, Janvan der Heyden, Charel Baelemans en Frans Verachtert, *De negende Zaligheid* (Bladel en Netersel 1975), blz. 9-116.
- Roymans 1979 Nico Roymans, "Op zoek naar Pladella villa" in *Varia Historica Brabantica* 8 (1979), blz. 1-47.
- Ruhe 1960 H.A.M. Ruhe, "Het oude dorps huis in de Kempen" in *Brabants Heem*, jrg. 12 (1960), blz. 122-135.
- Ruhe 1962 H.A.M. Ruhe, "Oude boerderijen in Hilvarenbeek en omgeving" in *Brabants Heem*, jrg. 14 (1962), blz. 98-122.
- Ruhe 1980 H.A.M. Ruhe, *Het dorps woonhuis in de Kempen van de vijftiende tot de negentiende eeuw* (Zaltbommel 1980).
- Rutte 1999 R. Rutte, "Stedenpolitiek en stadsplanning door Hendrik I van Brabant, 1184-1235" in *Brabants Historisch Jaarboek* 16 (1999), blz. 9-32.
- Rutte 2002 Reinout Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen (12de-13de eeuw)* (Zutphen 2002).
- Sande 1980 Anton W.F.M. van de Sande, "Een generaliteitsland in de computer" in *Varia Historica Brabantica IX* (1980), blz. 77-135.
- Sande 2004a A. van de Sande, "Van Generaliteitsland tot gewest. Staats Brabant (1715-1796)" in R. van Uytven e.a. (eds.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004), blz. 515-529.
- Sande 2004b A. van de Sande, "Noord Brabant (1830-1960)" in R. van Uytven e.a. (eds.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004), blz. 641-671.
- Sanders 1994 J.G.M. Sanders, *Inventaris van het archief van het kapittel van Oirschot 1328-1811* ('s-Hertogenbosch 1994).
- Sanders 1996a J.G.M. Sanders e.a. (eds.), *Noord-Brabant tijdens de republiek der Verenigde Nederland, 1572-1795*. (Den Bosch 1996).
- Sanders 1996b J.G.M. Sanders, "Heerlijkheden en domeinen" in J.G.M. Sanders e.a. (eds.), *Noord-Brabant tijdens de republiek der Verenigde Nederland, 1572-1795*. (Den Bosch 1996), blz. 47-75.
- Sanders 1998 J.G.M. Sanders (ed.), *Van meters en schatters. Bronnengids voor grondbelasting en kadaster in Noord-Brabant ca. 1826-1833* ('s-Hertogenbosch 1998).
- Sanders 2000 Y.J.A. Welings, C.J.M. van der Heijden en J.G.M. Sanders, *Hoenen en kapoenen. Gids van cijsregisters betreffende Noord-Brabant 14de-20ste eeuw* (Den Bosch 2000).
- Sanders 2002 J.G.M. Sanders e.a. (eds.), *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse tijd, 1794-1814* (Den Bosch 2002).
- Santegoeds 1976 J. Santegoeds, "Jaarkronieken uit de schepenprotocollen van Oirschot-Best" in *Campinia*, jrg. 5 (1975)-jrg. 10 (1980).
- Santvoort 1741 Joh. Cornelis Santvoort, *Manuaal of woordenboek. Allen betrekkelijk tot alle de rekeningen van de Steeden, Vryheden, en Dorpen in de vier Quartieren van de Meyerye van 's Hertogenbossche. Eerst samengesteld ten dienste van die van de Leen- en Tolkamer der Stad, en Meyerye voorschreve...* ('s Hertogenbosch 1741).
- Sassen 1865 J.N.G. Sassen, *Inventaris der archieven van de stad 's-Hertogenbosch; chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende; B (Charters en privilegiebrieven van het jaar 1196-1826), volgens de charters en privilegiebrieven oorspronkelijk in stads komme voorhanden* ('s-Hertogenbosch 1862-1865).
- Sassen 1892 Aug. Sassen, *Noordbrabantsche Almanak voor het jaar 1892* (Helmond 1892).
- Sassen 1894 August Sassen, "Oorkonden betreffende Mierlo III" in *Taxandria*, jrg. I (1894), blz. 45-46.
- Schaftrat 1963 A. Schaftrat, W. Nikkelen, D. de Leeuw en M. van Sleuwen, *Boekel 650 jaar* (Boekel 1963).
- Schans 1965 R.P.H.P. v.d. Schans en H.J.M. Zegers, *De bodemgesteldheid van een gedeelte van de gemeente Eindhoven (Woensel en Veldhoven)* (Wageningen 1965).
- Scheltus 1705 Jacobus Scheltus, *Groot plaetboek inhoudende de placaten ende ordonnantien van de hoogh-mog heeren staten generael der Vereenighde Nederlanden ende van de ed groot mog heeren staten van Hollandt ende West- Vrieslandt, mitsgaders van de ed. mog heeren staten van Zeelandt*, dl. 4 (Den Haag 1705).
- Scheltus 1725 Paulus Scheltus, *Groot plaetboek inhoudende de placaten ende ordonnantien van de hoogh-mog heeren staten generael der Vereenighde Nederlanden ende van de ed groot mog heeren staten van Hollandt ende West- Vrieslandt, mitsgaders van de ed. mog heeren staten van Zeelandt*, dl. 5 (Den Haag 1725).
- Scheltus 1746 Isaac Scheltus, *Groot plaetboek inhoudende de placaten ende ordonnantien van de hoogh-mog heeren staten generael der Vereenighde Nederlanden ende van de ed groot mog heeren staten van Hollandt ende West- Vrieslandt, mitsgaders van de ed. mog heeren staten van Zeelandt*, dl. 6 (Den Haag 1746).
- Scheltus 1770 Isaac Scheltus, *Groot plaetboek inhoudende de placaten ende ordonnantien van de hoogh-mog heeren staten generael der Vereenighde Nederlanden ende van de ed groot mog heeren staten van Hollandt ende West- Vrieslandt, mitsgaders van de ed. mog heeren staten van Zeelandt*, dl. 7 (Den Haag 1770).
- Schepper 1980 H. de Schepper, "De Grote Raad van Mechelen, hoogste rechtcollege in de Nederlanden?" in J.Th. De Smidt (ed.), *Miscellanea Consilii Magni ter gelegenheid van twintig jaar werkgroep Grote Raad van Mechelen* (Amsterdam 1980), blz. 171-193.

- Schepper 1981 H. de Schepper, "De Raad van State in de landsheerlijke Nederlanden en zijn voortgang op gescheiden wegen, 1531-1588/1948" in H. de Schepper e.a., Raad van State 450 jaar ('s-Gravenhage 1981), blz. 1-35.
- Schepper 1996 H. de Schepper, "Beleid en bestuur inzake de hoge overheidsfinanciën in het Bourgondisch-Habsburgse Nederland. Ontstaan en plaatsbepaling van de thesaurier-generaal" in J.Th. De Smidt e.a. (eds.), Van Tresorier tot Thesaurier Generaal (Hilversum 1996), blz. 16-52.
- Schönfeld 1980 M. Schönfeld, Veldnamen in Nederland (Arnhem 1980).
- Scholtens 1993 G.F. van der Ree-Scholtens, De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795. Institutionele en juridische aspecten (Tilburg 1993).
- Schreiner 1983 Klaus Schreiner, "Grundherrschaft. Entstehung und Bedeutungswandel eines geschichtswissenschaftlichen Ordnungs- und Erklärungsbegriffs" in Hans Patze (ed.), Die Grundherrschaft im späten Mittelalter (Sigmaringen 1983), dl. 1 blz. 11-74.
- Schütte 1983 Leopold Schütte, "Der Villicus im spätmittelalterlichen Westfalen" in Hans Patze (ed.) Die Grundherrschaft im späten Mittelalter (Sigmaringen 1983), T. I, S. 343-368.
- Schutjes 1870 Lud. Henr. Christian Schutjes, Geschiedenis van het bisdom 's Hertogenbosch (St. Michielsgestel 1870-1876), 5 dln.
- Schuttelaars 1998 Anton Schuttelaars, Heren van de Raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving 1500-1560 (Nijmegen 1998).
- Schuurman 1872 L.N. Schuurman en G.D. Swanenburg de Veije, Luttenberg's chronologische verzameling van wetten en besluiten betreffende het openbaar bestuur in de Nederlanden sedert de herstelde orde van zaken in 1813 (Zwolle 1872²), dl. 2.
- Schuurman 1877 L.N. Schuurman en G.D. Swanenburg de Veije, Luttenberg's chronologische verzameling van wetten en besluiten betreffende het openbaar bestuur in de Nederlanden sedert de herstelde orde van zaken in 1813 (Zwolle 1877²), dl. 4.
- Sebrechts 1912 Jan Sebrechts, De ontginningen in Nederland. Verslag eener officieele zending in Nederland namens het ministerie van landbouw en openbare werken (Brecht 1912).
- Sevenhoven 1925 A.H. Martens van Sevenhoven, "Marken van Gelderland" in Geschiedkundige atlas van Nederland ('s-Gravenhage 1925).
- Sevens 1929 Ant. Sevens, "De heerlijkheid Mierlo" in Taxandria, jrg. 36 (1929), blz. 169-171.
- Sevens 1932 Ant. Sevens, "De heerlijkheid Mierlo" in Taxandria, jrg. 39 (1932), blz. 20-22.
- Severijns 1990 R.A.L. Severijns, "Tot behoeft van allen die luyden ende inwoonderen. Nader onderzoek naar de betekenis van artikel 254 gemeentewet" in Bestuurswetenschappen 1990, blz. 426-436.
- Severijns 1991 Ruud Severijns, "Die goede luyden van de Biest en de nieuwe Gemeentewet" in Tussen Paradijs en Toekomst, jrg. 10 (1991), nr. 29, blz. 14-19.
- Severijns 1993 Ruud Severijns, "De Heizensche gemeynte en de Gemeentewet" in De Kleine Meijerij, jrg. 44 (1993), blz. 11-15.
- Sickesz 1890 Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland ingesteld door de Landbouwcommissie, benoemd bij Koninklijk besluit van 18 september 1886, no. 28 ('s-Gravenhage 1890), 4 dln.
- Sixtinus 1617 Regnerus Sixtinus, Tractatus de regalibus (Frankfort 1617).
- Sloet 1872 L.A.J.W. Sloet, Oorkondeboek der graafschappen Gelre en Zutphen ('s Gravenhage 1872).
- Smeets 1965 M.K.J. Smeets, "Romeins-rechtelijke sporen in dertiende eeuwse oorkonden. Naar aanleiding van een Maastrichtse akte van 1229" in F.F.X. Cerutti e.a. (eds.), Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis aangeboden aan prof. mr. B.H.D. Hermesdorf (Deventer 1965), blz. 247-264.
- Smidt 1954 J.Th. De Smidt, Rechtsgewoonten. De gebruiken en plaatselijke gebruiken waarnaar het Burgerlijk Wetboek verwijst (Amsterdam 1954).
- Smidt 1966 J.Th. de Smidt, e.a. Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën en procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen dl. I 1465-1504 (sl. 1966).
- Smidt 1971 J.Th. de Smidt, e.a. Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen dl. II 1504-1531 (sl. 1971).
- Smidt 1977 J.Th. de Smidt, Compendium van de geschiedenis van het Nederlands privaatrecht (Deventer 1977³).
- Smidt 1979a J.Th. de Smidt, "Heidevegetaties: oorsprong, typologie en oecologie" in Nederlands Bosbouw tijdschrift, jrg 51 (1979), blz. 53-63.
- Smidt 1979b J. Th. de Smidt, e.a. Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen dl. III 1531-1541 (Brussel 1979).
- Smidt 1980a J.Th. de Smidt en Eg. I. Strubbe, "Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën. Inleiding" in J.Th. De Smidt (ed.), Miscellanea Consilii Magni ter gelegenheid van twintig jaar werkgroep Grote Raad van Mechelen (Amsterdam 1980), blz. 1-12.
- Smidt 1980b J.Th. de Smidt, "De Grote Raad van Mechelen. Zijn rechtspraak" in J.Th. De Smidt (ed.), Miscellanea Consilii Magni ter gelegenheid van twintig jaar werkgroep Grote Raad van Mechelen (Amsterdam 1980), blz. 46-62.
- Smidt 1982 J. Th. de Smidt, "De rechtsbronnen in het noorden tot in de 14^e eeuw" in D.P. Blok e.a. (eds.), Algemene geschiedenis der Nederlanden, dl. 3 (Bussum 1982), blz. 135-144.
- Smidt 1985 J. Th. de Smidt e.a., Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen dl. IV 1541-1551 (Brussel 1985).

- Smidt 1987 J. Th. de Smidt e.a., Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen dl. V 1551-1563 (Brussel 1987).
- Smidt 1988 J. Th. de Smidt e.a., Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen dl. VI 1563-1580 (Brussel 1988).
- Smidt 1995 J.T. de Smidt, Nederlandse heidevegetaties (Wageningen 1975).
- Smit 1911 J.P.W.A. Smit, Het Brabantsche jachtrecht vóór de regeering van Karel den Stouten. (Amsterdam 1911).
- Smith 1979 A.E. Smith, "Chayanov, Sahlins, and the Labor-Consumer Balance" in *Journal of Antropological Research*, vol. 35 no. 4 (1979), pp. 477-480.
- Smits sd. H.L.M. Smits, Van Alvershool tot Zuideklamp. Kroniek van de Gemeente Nuenen c.a. (Nuenen sd.).
- Smulders 1952a F.W. Smulders, "Esch en Echternach (II) en St. Michielsgestel" in *Brabants Heem*, jrg. 4 (1952), blz. 29-31.
- Smulders 1952b F.W. Smulders, "Het cijnsboek van Echternach in Diessen" in *Brabants Heem*, jrg. 4 (1952), blz. 72-72.
- Smulders 1953a F. Smulders, "Keurmedigheid I" in *De Brabantse Leeuw*, jrg. 5 (1953), blz. 48.
- Smulders 1953b F. Smulders, "Keurmedigheid" in *De Brabantse Leeuw*, jrg. 5 (1953), blz. 76.
- Smulders 1953c F.W. Smulders, "Wedehage en Wedehamer" in *Brabants Heem*, jrg. 5 (1953), blz. 18-19.
- Smulders 1954 F.W. Smulders, "Toponymie van Haaren en Belveren in *Nomina geographica Neerlandica XIV* (1954), blz. 136-174.
- Smulders 1955 F.W. Smulders, "Een proefschrift over tijdspachten" in *Brabants Heem*, jrg. 7 (1955), blz. 54-59.
- Smulders 1956 F.W. Smulders, "Nieuwe erven en aartgebruik" in *Brabants Heem*, jrg. 8 (1956), blz. 147-150.
- Smulders 1957a F.W. Smulders, "Overzicht der Gemeentes I. In 't kwartier Oisterwijk" in *Brabants Heem*, jrg. 9 (1957), blz. 12-18.
- Smulders 1957b F.W. Smulders, "Gewin en boete bij het cijnsbedrijf" in *Brabants Heem*, jrg. 9 (1957), blz. 129-132.
- Smulders 1957c F. Sm. "Keurmedigen in Someren" in *De Brabantse Leeuw*, jrg. 6 (1957), blz. 61.
- Smulders 1961 F.W. Smulders, "Waarschap van een gewaarde hofstad" in *Brabants Heem*, jrg. 13 (1961), blz. 14.
- Smulders 1962 F. Smulders, "Sint Servaescijnzen in Brabant" in *Bossche Bijdragen* 26 (1962-1963), blz. 262-267.
- Son 1937 H.J.A. van Son, "De oorsprong van het Brabantse geslacht Bac" in *De Nederlandsche Leeuw*, jrg. LV (1937), kol. 310-313.
- Spek 1988 Theo Spek, "The age of plaggen soils. An evaluation of dating methods for plaggen soils in the Netherlands and Northern Germany" in *Tijdschrift van de Belgische vereeniging voor aardrijkskundige studies*, jrg. 61 (1992), blz. 72-91.
- Spek 2004 Theo Spek, *Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie* (Utrecht 2004).
- Spierings 1975 Mechelien Spierings, "De watermolens van Herlaar" in *Brabants Heem*, jrg. 27 (1975), blz. 12-27.
- Spierings 1978 Mechelien Spierings, "Het cijnsboek van de Meierij uit 1340" in *Brabants Heem*, jrg. 30 (1978), blz. 141-143.
- Spierings 1980 Mechelien Spierings, "De Hondshoornik in Middelrode" in *Brabants Heem*, jrg. 32 (1980), blz. 113-118.
- Spierings 1981 Mechelien Spierings, "De hoeve op Nuenvelt in het Middelroois Woud" in *Brabants Heem*, jrg. 33 (1981), blz. 30-36.
- Spierings 1982a Mechelien H.M. Spierings, "De laatste jaren van de Bodem van Elde" in Mechelien H.M. Spierings *In en om de Vrijdom van Den Bosch ('s-Hertogenbosch 1982)*, blz. 153-157.
- Spierings 1982b Mechelien H.M. Spierings, "De konijnen-warande" in Mechelien H.M. Spierings *In en om de Vrijdom van Den Bosch ('s-Hertogenbosch 1982)*, blz. 96-100.
- Spierings 1982c Mechelien H.M. Spierings, "De wording van ons woongebied" in Mechelien H.M. Spierings *In en om de Vrijdom van Den Bosch ('s-Hertogenbosch 1982)*, blz. 27-45.
- Spierings 1982d Mechelien H.M. Spierings, "De Bodem van Elde" in Mechelien H.M. Spierings *In en om de Vrijdom van Den Bosch ('s-Hertogenbosch 1982)*, blz. 1-7.
- Spierings 1984 M.H.M. Spierings, *Het schepenprotocol van 's-Hertogenbosch 1367-1400* (Tilburg 1984).
- Spiess 1983 Karl Heinz Spiess, "Zur Landflucht im Mittelalter" in Hans Patze (ed.) *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter* (Sigmaringen 1983), dl. 1, blz. 157-204.
- Spiess 1995 Karl-Heinz Spiess, "Bäuerliche Gesellschaft und Dorfentwicklung im Hochmittelalter" in Werner Rösener (ed.), *Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter* (Göttingen 1995), blz. 384-412.
- Spijkers 1980 Alphons P.A.M. Spijkers, "De indeling van het rechtsgebied van de tegenwoordige provincie Noord-Brabant in kantons" in *Varia Historica Brabantica IX* (1980), blz. 137-176.
- Spilbeeck 1888 Waltman van Spilbeeck, *De abdij van Tongerlo. Geschiedkundige navorsingen* (Lier-Geel 1888, herdruk Instrumenta Praemonstrantia. Fasc.1 Averbode 1997).
- Spilbeeck 1892 Waltman van Spilbeeck, "Bijdragen tot de geschiedenis van Mierlo. Tweede reeks" in *Aug. Sassen Noordbrabantsche almanak voor het jaar 1892* (Helmond 1892), blz. 611-629.
- Spooren 1994 Lia van Zalinge-Spooren, *Geërfden en naburen in de achttiende eeuw in enkele dorpen in het kwartier van Oisterwijk, Meierij van 's-Hertogenbosch* (doctoraalscript KUN 1994).

- Spooren 2000 L. van Zalinge-Spooren, "De rol van geërfden en naburen in het dorpsbestuur in de achttiende eeuw in enkele dorpen bij 's Hertogenbosch" in Noordbrabants Historisch Jaarboek 17-18 (2000-2001), blz. 196-233.
- Sprangers 1933 A.A.C. Sprangers, De economische betekenis van het bosch voor Nederland (Amsterdam 1933).
- Spruit 1977 J.E. Spruit, Enchiridium. Overzicht van de geschiedenis van het Romeins privaatrecht (Deventer 1977).
- Spruit 1982 J.Ph. de Monté Ver Loren, Hoofddijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling, bewerkt door J.E. Spruit (Deventer 1982⁶).
- Spruit 2000 J.Ph. de Monté Ver Loren, Hoofddijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling, bewerkt door J.E. Spruit (Deventer 2000⁷).
- Spruit 2003 W. Spruit, "850 jaar Sterksel. Van gehucht tot tuindorp" in Heemkronyk, jrg. 42 (2003), nr.2, blz. 31-34.
- Staatswetten 1876 J.C. Meijer, Nederlandsche Staatswetten (Sneek 1876⁴).
- Staring 1850 Willem Staring, De Belgische Kempen (Arnhem 1850).
- Staring 1878 W.C.H. Staring, Voormaals en thans. Opstellen over Neêrlands grondgesteldheid (Zwolle 1878²).
- Staring 1983 W.C.H. Staring. De wording van kienhout. Het ontstaan en de vindplaatsen van kienhout met een voorwoord van F.H. Steenhuis Kzn. (Wildervank 1983).
- Steegs 1961 B.H. Steegs, De bodemgesteldheid van Middelbeers (Bennekom 1961).
- Steijn 1939 J.A. van Steijn, "Veertig jaar Staatsboschbeheer" in J.A. van Steijn e.a., Staatsbosch Beheer 1899-1939 (s-Gravenhage 1939), blz. 1-13.
- Steurs 1977 W. Steurs. "Un domaine de Toxandrie pendant le haut moyen âge: Empel et Brabant septentrional" in G. Despy (ed.), Centenaire du Séminaire D'Histoire Médiévale de l'Université Libre de Bruxelles 1876-1976 (Brussel 1977), blz. 59-105.
- Steurs 1993 Willy Steurs, Naissance d'une region. Aux origines de la Marie le Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles (Brussel 1993).
- Steurs 2004a W. Steurs, "Van het graafschap Leuven naar het hertogdom Brabant: de verovering en opbouw van een vorstendom Brabant groeit naar macht (1106-1261)" in R. van Uytven e.a. (eds.), Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden. (Zwolle 2004), blz. 65-70.
- Steurs 2004b W. Steurs, "Adel en ministerialiteit. Brabant groeit naar macht (1106-1261)" in R. van Uytven e.a. (eds.), Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden. (Zwolle 2004), blz. 71-73.
- Steurs 2004c W. Steurs, "Een platteland in volle groei. Brabant groeit naar macht (1106-1261)" in R. van Uytven e.a. (eds.), Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden. (Zwolle 2004), blz. 74-78.
- Stockmans 1670 Petrus Stockmans, Decisionum curiae Brabantiae sesqui centuria (Brussel 1670).
- Störmer 1983 Wilhelm Störmer, "Grundherrschaften des höheren und niederen Adels im Main-Tauber-Raum" in Hans Patze (ed.), Die Grundherrschaft im späten Mittelalter (Sigmaringen 1983), T. II., S. 25-45.
- Stoutjesdijk 1953 P. Stoutjesdijk, "Vegetatiekundig onderzoek van Veluwe heidevelden" in N.N. (ed.), Heeft onze heide nog een toekomst (Arnhem 1953), blz. 15-46.
- Strijbos 1984 H. Strijbos, "De produktie van baksteen in de zandstreken van oostelijk Noord-Brabant voor de negentiende eeuw" in Brabants Heem, jrg. 36 (1984), blz. 154-159.
- Strijbos 1992 Herman Strijbos "Het laat-middeleeuws raadhuis van Oirschot" in H.J.M. Mijland e.a. (eds.), Oog op Oirschot (Oirschot sd. (1992)), blz. 200-208.
- Strubbe 1950 Egied I. Strubbe, "Het fragment van een grafelijke rekening uit Vlaanderen uit 1140" in Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der letteren, jrg. XII (1950), no. 9.
- Suijkerbuijk 1982 J. Suijkerbuijk, "De verdeling van het Veldhovense broek en de Zeelstse heide" in Campinia, jrg. 12 (1982), blz. 41-48.
- Synghel 1993 Geertrui van Synghel, m.m.v. A. van Amelsvoort e.a., Het Bosch' Protocol, een praktische handleiding ('s-Hertogenbosch 1993).
- Synghel 2007 Geertrui van Synghel, Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis. De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450 (Hilversum 2007).
- Tack 1993 Guido Tack, Paul van den Brecht en Martin Hermy, Bossen in Vlaanderen (Leuven 1993).
- Tanerijen 1952 Willem van der Tanerijen, Boec van der loopender practijken der raidtcameren van Brabant. Uitgegeven door Eg.I. Strubbe (Brussel 1952), 2 dln.
- Taylor 2002 Leigh Shaw-Taylor, "The management of common lands in the lowlands of southern England circa 1500 to circa 1850" in Martina de Moor e.a. (eds.), The management of common land in north west Europe, c. 1500-1850 (Turnhout 2002), blz. 59-85.
- Terlinden 1957 Le vicomte Terlinden et J. Bolsée, Recueil des ordonnances des pays-bas deuxième serie 1506-1700 tome septième, règne de Philippe II contenant les ordonnances du 26 octobre 1555 au 27 aout 1559 (Bruxelles 1957).
- Thelen 2001 A. Thelen (ed.), Het hooghuis te Gemert (Gemert 2001).
- Theuws 1988 F.C.W.J Theuws, De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Scheldegebied in de vroege middeleeuwen. (Amsterdam 1988).
- Theuws 1989 F.C. Theuws, "Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350" in A. Verhoeven en F. Theuws (eds.), Het Kempenproject 3. De Middeleeuwen centraal (Waalre 1989), blz. 97-216.

- Theuws 1990 F. Theuws, A. Verhoeven and H.H. van Regteren Altena, *Medieval Settlement at Dommelen* (Amsterdam 1990).
- Theuws 1993 Frans Theuws, “Heren en boeren in vroeg-middeleeuws Geldrop” in Nico Roymans en Frans Theuws (eds.), *Een en al zand* (‘s-Hertogenbosch 1993), blz. 88-103.
- Theuws 1999 Frans Theuws, “The archeology and history of the curia of the abbey of Saint-Trond at Hulsel (province of North Brabant (c. AD 700-1300), in F. Theuws & N. Roymans (eds.), *Land and Ancestors* (Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands Amsterdam 1999), p. 241- 308.
- Theuws 2004 F. Theuws, “Proloog van Brabant, verleden landschappen van Romeinen en Franken” in R. van Uytven e.a. (eds.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004), blz. 17-39.
- Thissen 1991 Paul H.M. Thissen, “De Nederlandse staat en heideontginning 1795-1961” in *Historisch Geografisch Tijdschrift*, jrg. 9 (1991), blz. 38-48.
- Thissen 1993 P.H.M. Thissen, *Heideontginning en modernisering. In het bijzonder in drie Brabantse Peelgemeenten 1850-1940* (sl. Utrecht) 1993).
- Thünen 1921 Johann Heinrich van Thünen, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. Neudruck nach der Ausgabe letzter Hand* (Jena 1921²).
- Thys 1792 Isfridus Thys, *Memorie of vertoog overe het uytgeven en tot culture brengen der vage en inculte gronden in de Meyerye van ’s Hertogenbosch; door de vrienden der zelve bekroond ten jaere 1788* (Mechelen 1792).
- Timm 1960 Albrecht Timm, *Die Waldnutzung in Nordwestdeutschland im Spiegel der Weistümer. Einleitende Untersuchungen über die Umgestaltung des Stadt-Land-Verhältnisse im Spätmittelalter* (Köln 1960).
- Timmers 1997 Jan Timmers, “Gemertse boerderijen in soorten ofwel: De mythe van de langgevelboerderij” in *Gemerts Heem*, jrg. 39 (1997), blz. 145-169.
- Timmers 2001 J. Timmers, “Ontwikkelingen in middeleeuws Gemert” in A. Thelen (ed.), *Het hooghuis te Gemert* (Gemert 2001), blz. 81-96.
- Tirion 1740 Isaak Tirion (ed.), *Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat van alle volkeren; XII^{de} deel: vervolgende de beschrijving der Vereenigde Nederlanden; en vervattende byzonderlyk die der Generaliteits Landen, Staats Brabant, Staats Land van Overmaaze, Staats Vlaanderen en Staats Opper-Gelderland met den staat der bezetting in de Barriere-plaatsen, enz.* (Amsterdam 1740).
- Toorians 2001a Lauran Toorians, “Hoe Paulus van Haastrecht in Loon op Zand kwam: de koop van Loon en wat vooraf ging” in *Jaarboek Straet & Vaert* 2001, blz.33-45.
- Toorians 2001b Lauran Toorians, “Heren en heerlijkheid” in Cock Gorisse e.a. (eds.), *Tilburg stad met een levend verleden. De geschiedenis van Tilburg vanaf de steentijd tot en met de twintigste eeuw* (Tilburg 2001), blz. 61-82.
- Tremp 2005 Ernst Tremp, “Regalien” in *Historischen Lexikon der Schweiz*.
<http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D8038.php>.
- Trienekens 1985 G. Trienekens. “Het Drieslagstelsel en de Vlaamse bouw op de zandgronden van de Meierij; een momentopname voor het begin van de modernisering van de landbouw rond 1860/70” in *Brabants Heem*, jrg. 37 (1985), blz. 2-14.
- Trommelen 1994 J.R.O. Trommelen & M.P.E. Trommelen, *Tilburgse toponiemen in de 16^e eeuw. Een tentatieve reconstructie en naamsverklaring* (Tilburg 1994).
- Utrecht sd. De Utrecht, kleurenbrochure over het landgoed De Utrecht eigendom van de N.V. Levensverzekeringsmaatschappij ‘Utrecht’, gelegen onder Hilvarenbeek, Hooge en Lage Mierde en Diessen in de provincie Noordbrabant (sl. sd.).
- Uyttebrouck 1958 A. Uyttebrouck, “Les origines du Conseil de Brabant: La Chambre du Conseil du duc Jean IV” in *Revue belge de Philologie et d’Histoire*, t. XXXVI (1958), no. 4, blz. 1135-1172.
- Uyttebrouck 1960 André Uyttebrouck, *Liste chronologique provisoire des ordonnances du Brabant et du Limbourg. Règne de Jean IV (1415-1427). Tiré-à-part du Bulletin de la Commission Royale des Anciennes Lois et Ordonnances de Belgique tome XX, fasc. 1, 1959-1960.*
- Uyttebrouck 1975 André Uyttebrouck, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge* (Bruxelles 1975), 2 dln.
- Uyttebrouck 1977 André Uyttebrouck, “Notes et réflexions sur la structure des premiers comptes conservés de la recette de Brabant (années 1363-1364 et suivantes)” in G. Despy e.a. *Centenaire du séminaire d’histoire médiévale de l’Université Libre de Bruxelles 1876-1976* (Bruxelles 1977), blz. 219-257.
- Uytven 1988 R. van Uytven, “De heerlijke stad” in Th. E. A. Bosman e.a. (eds.), *De heerlijke stad* (Assen 1988), blz. 223-227.
- Uytven 2000a Raymond van Uytven, “De hertog” in R. van Uytven, Cl. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen* (Brussel 2000), dl. 1, blz. 35-40.
- Uytven 2004a R. van Uytven, “Edele Brabant were di. Een dualistisch maar machtig vorstendom (1261-1356)” in R. van Uytven e.a. (eds.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*. (Zwolle 2004), blz. 103-112.

- Uytven 2004b R. van Uytven, "De kern van een dynastieke federatie. Het hart van de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden (1430-1531)" in R. van Uytven e.a. (eds.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden*. (Zwolle 2004), blz. 213-234.
- Uytven 2004c R. van Uytven, "Een dichte bevolking in ogenschijnlijke welstand. Het hart van de Bourgondische en Habsburgse Nederlanden (1430-1531)" in R. van Uytven e.a. (eds.), *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Zwolle 2004), blz. 234-241.
- Vanrie 2000 André Vanrie, "De hertogelijke Raad vóór de komst van het huis van Bourgondië" in R. van Uytven e.a. (eds.), *De gewestelijke en lokale instellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel 2000, *Studia* 82), blz. 73-94.
- Vangheluwe 1989 Daniël Vangheluwe, "Een reconstructie van het cijnsgoed van Thorn te Bergeyk" in *Brabants Heem*, jrg. 41 (1989), blz. 26-32.
- Vangheluwe 1999a Daniël Vangheluwe, "Cijnzen en belastingen in de dingbank van Eersel. De ontwikkeling van een plattelandsgemeenschap tussen 1350 en 1569" in *Brabants Heem*, jrg. 51 (1999), blz. 100-110.
- Vangheluwe 1999b Daniël Vangheluwe, "Local communities in their landscape in the rent district of Eersel/Bergeyk (14th-16th centuries)" in F. Theuvs & N. Roymans (eds.), *Land and ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands* (Amsterdam 1999), blz. 349-399.
- Vangheluwe 2008 Daniël Vangheluwe en Theo Spek, "De laatmiddeleeuwse transitie van landbouw en landschap in de Noord-Brabantse Kempen" in *Historisch Geografisch Tijdschrift*, jrg. 26 (2008), blz. 1-23.
- Vangheluwe 2009 Daniël Vangheluwe, Kik de Nooijer, Roger Knaepen, Johan Biemans, *Bergeijk in kaart. Historische geografie en toponymie, verkenning van grondbezit en grondgebruik, vanaf de middeleeuwen tot onze tijd* (Bergeijk 2009).
- Vanhaute 1990 Eric Vanhaute, *De invloed van de groei van het industrieel kapitalisme en van de centrale staat op een agrarisch grensgebied: de Noorderkempen in de 19^e eeuw (1750-1910)* (sl. (Gemeentekrediet) 1990).
- Veekens 2001 Wim Veekens, "Kattenbosch, een oud Rosmalens toponiem met een verhaal" in *Rosmalla*, jrg. 11, nr. 2 (sept. 2001), blz. 25-39.
- Veen 1987 T.J. Veen, "Quod principi placuit, legis habet vigorem" in J.E. Spruit e.a. (eds.), *Brocardica in honorem G.C.J.J. van den Bergh. 22 studies over oude rechtsspreuken* (Deventer 1987) blz. 107-110.
- Veenman 1954 Veenman's Agrarische Winkler Prins (Wageningen 1954-1957), 3 dln.
- Veldhorst 1991 A.D.M. Veldhorst, "Het Nederlandse vroeg-19e eeuwse kadaster als bron van andersoortig onderzoek, een verkenning" in *Historisch Geografisch Tijdschrift*, jrg. 9 (1991), blz. 8-27.
- Velthoven 1935 H. van Velthoven, *Stad en Meierij van 's Hertogenbosch* (Amsterdam 1935-1938), 2 dln.
- Veldink 1970 J.G. Veldink, W.C.H. Staring 1808-1877. *Geoloog en landbouwkundige* (Wageningen 1970).
- Venner 1985 G.H.A. Venner, *De Meinweg. Onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied circa 1400-1822* (Assen/Maastricht 1985).
- Vera 1984 H.L.M. Vera, "650 jaar Beerse gemeynt" in *Campinia*, jrg. 14 (1984), nr. 54 blz 11-121, nr. 55 blz 168-180; jrg. 15 (1985), blz. 7-21.
- Vera 1985 H. Vera, "Steenovens op en om de Baest" in *Campinia*, jrg. 15 (1985), nr. 58, blz. 105-119.
- Vera 1991 Hein Vera, "Misdaden in de Beerzen ca. 1600-1800" in *De Berse*, jrg. 1 (1991), nr. 2, blz. 13-14, nr. 3 blz. 2-4.
- Vera 1993 H.L.M. Vera, "...de wustine van Wyntelre ende Vessem" in J. van den Biggelaar e.a. (ed.), *De Hooze Dorpen (Vessem 1993)*, blz. 172-184.
- Vera 1996 H.L.M. Vera, "Gemene gronden" in J.G.M. Sanders c.s. (eds.), *Noord Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden 1572-1795. Een institutionele inleiding ('s-Hertogenbosch 1996)*, blz. 214-230.
- Vera 1997a F.W.M. Vera, *Metaforen voor een wildernis. Eik, hazelaar, rund en paard* (Wijk bij Duurstede 1997).
- Vera 1997b H.L.M. Vera, *Geene Marken? Een onderzoek naar de aard van de rechtsverhoudingen tot de Noord-Brabantse gemene gronden* (doctoraalscriptie OU, 't Goy 1997).
- Vera 1999a H.L.M. Vera, "De rentmeester, de zwanen en barre tijden" in *Uyt Den Bogaert. Mededelingenblad van het Sint-Jorisgilde 'De Oude Schuts' 's-Hertogenbosch*, nr. 27 (januari 1999), blz. 21-23.
- Vera 1999b H. Vera, "Van 'schaan' tot 'ieer' van Buul oftewel de herkomst van de 'Weerter horen' " in *Aa-kroniek*, jrg. 18 (1999), blz. 241-246.
- Vera 2000 H.L.M. Vera, "Het Broekstenenhuuske in St. Hubert. Symbool voor een bijzondere Peelontginning uit de vroege negentiende eeuw" in *Brabants Heem*, jrg. 52 (2000), blz. 93-99.
- Vera 2002 Hein Vera, "Potstallen en esdekken. Een kritisch onderzoek naar het Brabantse landschap" in *Brabants Heem*, jrg. 54 (2002), blz. 55-66.
- Vera 2004 H.L.M. Vera, "Huttenvolk in Rosmalen in de 18e eeuw" in *Rosmalla*, jrg. 14, nr. 4. blz. 2-16.
- Vera 2011 Hein Vera m.m.v. André van Amelsvoort, "Boeren en Heren. Opkomst en neergang van een familie Van Baest (1350-1500) of de fertiliteit der celibatairen" in Ton Reniers e.a. *Leo Brabanticus. Liber Amicorum voor dr. Leo Adriaenssen* (Den Bosch 2011).
- Verboven 2004 H. Verboven, K. Verheyen en M. Hermy, *Bos en hei in het land van Turnhout. Een bijdrage tot de historische ecologie*. (Leuven 2004).

- Vercauteren 1956 F.E.M. Vercauteren, De aanleg van de straatweg 's-Hertogenbosch-Best als deel van de verbinding met Luik (1740-1745) (Nijmegen 1956).
- Vercauteren 1958 F.E.M. Vercauteren, De aanleg van de straatweg Best-Lommel als deel van de verbinding 's-Hertogenbosch-Luik (1745-1818) (Nijmegen 1958).
- Verdam 1932 J. Verdam, Middelnederlandsch handwoordenboek ('s-Gravenhage 1932²).
- Verhoeff 1982 J.M. Verhoeff, De oude Nederlandse maten en gewichten (Amsterdam 1982).
- Verhoeven 1991 A. Verhoeven & E. Vreenegoor, "Middeleeuwse nederzettingen op de zandgronden in Noord-Brabant" in A.-J. Bijsterveld, B. van der Dennen en A. van der Veen (eds.), *Middeleeuwen in beweging. Bewoning en samenleving in het middeleeuwse Noord-Brabant* (Den Bosch 1991), blz. 59-76.
- Verhulst 1964 Adriaan Verhulst, "Die Binnenkolonisation und die Anfänge der Landgemeinde in Seeflandern" in Theodor Mayer (ed.), *Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen* (Stuttgart 1964) dl. 1, blz. 447-460.
- Verhulst 1966 Adriaan Verhulst, "La genèse du régime domanial classique en France au haut moyen âge" in N.N. (eds.), *Agricoltura em mondo rurale in occidente nell'alto medioevo. Settimane di studio del centro Italiano di studi sull'alto medioevo XIII* (Spoleto 1966), blz. 135-160.
- Verhulst 1982a A. Verhulst, "Occupatiegeschiedenis en landbouweconomie in het Zuiden circa 1000-1300" in D.P. Blok e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 2 (Haarlem 1982), blz.83-104.
- Verhulst 1982b A. Verhulst, "Het sociaal-economische leven tot circa 1000. Landbouw" in D.P. Blok e.a. (eds.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 1 (Bussum 1981), blz. 166-182.
- Verhulst 1983 Adriaan Verhulst, "La diversité du régime domanial entre Loire et Rhin à l'époque carolingienne" in Walter Janssen e.a. (eds.), *Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter Economie Rurale entre Loire et Rhin de l'époque gallo-romaine au XIIe-XIIIe siècle* (München 1983), blz. 133-148.
- Verkaar 1998 Dick Verkaar, "Metaforen voor een natuurlijk open boslandschap, eik, hazelaar, rund, paard en welke nog meer?" in *De Levende Natuur* 99 (1998), nr. 2, blz. 83-84.
- Verkerk 1980 C.L. Verkerk, "Onderzoek naar de motivering in rechte bij de Grote Raad van Mechelen in de zestiende eeuw. De tienden van raapzaad en hennep in Snellerwaard, Hekendorp en Lange Linschoten" in J. Th. De Smidt (ed.), *Miscellanea Consilii Magni ter gelegenheid van twintig jaar werkgroep Grote Raad van Mechelen* (Amsterdam 1980), blz. 97-120.
- Verkooren 1910 Alphonse Verkooren, *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse* (Bruxelles 1910 - 1988 ...) 3 series in druk tot 1427 + slecht leesbaar handschrift in xerographie.
- Verslag 1857 Verslag van toestand der Provincie Noordbrabant aan de Staten der Provincie aangeboden in de gewone zomervergadering van juli 1857 ('s Hertogenbosch sd. (1857)).
- Vervloet 1984 J.A.J. Vervloet, *Inleiding tot de historische geografie van de Nederlandse cultuurlandschappen* (Wageningen 1984).
- Vervloet 1987 J.A.J. Vervloet, "Het 'Waldviehbauerntum' Commentaar bij een opmerkelijke uitspraak" in *Historisch Geografisch Tijdschrift*, jrg 5 (1987), blz. 117-119.
- Verwers 1998 W.J.H. Verwers, *North Brabant in Roman and early medieval times: habitation history* (Amsterdam 1998).
- Vink 1990 Ester Vink, "Blocken en balcoenen" in *Brabants Heem*, jrg. 42 (1990), blz. 103-116.
- Vink 1993 Ester Vink, "Bosch bouwhout onderweg. Een historisch onderzoek naar de herkomst van Bosch bouwhout in de vijftiende en zestiende eeuw" in *Bulletin KNOB* 1993, blz. 129-140.
- Vink 2000 Ester Vink, "Verwerkt bos. Hout als bouw materiaal in het zestiende-eeuwse 's-Hertogenbosch" in Hans Willems e.a. *De onderste steen boven. 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* (Den Bosch 2000), blz. 94-102.
- Vis 1980 B.C. Vis m.m.v. J.J.A. Wolring, *Naar één Gemeentewet, uniformerende regelingen 1798-1850 voorafgaande aan de Gemeentewet 1851* (Zwolle 1980).
- Visser 1999 J.J.E.M. de Visser, *Boxtel. Van Brabantse Baronie naar Groene Gemeente* (sl. 1999).
- Visser 2001 Bas M. Visser, *Bomen en wet. Geldend recht voor bomen*. (Utrecht 2001).
- Vivier 2002 Nadine Vivier, "The management and use of the commons in France in the eighteenth and nineteenth centuries" in Martina de Moor e.a. (eds.), *The management of common land in north west Europe c. 1500-1850* (Turnhout 2002), blz. 143-171.
- Vlam 1951 A.W. Vlam, "De kadastrale archieven en hun betekenis voor de bodemkundige" in *Agronomisch-Historisch Jaarboek* 5 (1951), overdruk uit *Landbouwkundig Tijdschrift*, jrg. 61 (1949), nr. 7, blz. 465-473.
- Vliebergh 1906 E. Vliebergh, *De landelijke bevolking der Kempen gedurende de 19e eeuw. Bijdragen tot de economische geschiedenis* (Brussel 1906).
- Vliet 2002 A.P. van Vliet, "Domeinen" in J.G.M. Sanders e.a. (eds.), *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd, 1794-1814. Een institutionele handleiding*. ('s-Hertogenbosch 2002), blz. 244-263.
- Vogels 1999 Hans Vogels, *Mierlo, zijn oudste heren en hun familie (c.1100-1335). Een genealogische en historische reconstructie* (Mierlo 1999).
- Voorduin 1838 J.C. Voorduin, *Geschiedenis en beginselen der Nederlandsche wetboeken volgens de beraadslagingen deswege gehouden bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal* (Utrecht 1838-1841), 10 dln.
- Vos 1902 M. de Vos, *Het kadaster* (Groningen 1902).

VPH	E.J.Th.A.M. van Emstede (ed.), <i>Varia Peellandiae Historiae ex fontibus.</i> (s.l., sd.). Diverse delen.
Vrankrijker 1937	A.C.J. de Vrankrijker, <i>De staatsleer van Hugo de Groot en zijn Nederlandsche tijdgenoten</i> (Nijmegen 1937).
Vrie 1997	Dingenius M. van de Vrie en Hans L. Janssen, "Het archeologische onderzoek van de middeleeuwse bebouwing op het Sint Janskerkhof" in H.W. Boekwijt en H.L. Janssen (eds.), <i>Bouwen en wonen in de schaduw van de Sint Jan</i> ('s-Hertogenbosch 1997), blz. 48-139.
Vriens 1988	J. Vriens, "De vervreemding van het Rijksleen Boxtel in 1439" in J.P.A. Coopmans en A.M.D. van der Veen (eds.), <i>Van Blauwe Stoep tot Citadel: Varia Historica Brabantica Nova Ludovico Pirenne dedicata.</i> (Den Bosch 1988), blz. 57-68.
Vriens 1991	J. Vriens, "Boxtel, een rijksonmiddelijke heerlijkheid in Brabant" in A.-J. Bijsterveld e.a. (eds.), <i>Middeleeuwen in beweging</i> ('s-Hertogenbosch 1991), blz. 77-83.
Vriens 1996	J. Vriens, "Lijst van plaatsen met institutionele gegevens" in J.G.M. Sanders e.a. (eds.), <i>Noord-Brabant tijdens de republiek der Verenigde Nederland, 1572-1795.</i> (Den Bosch 1996), blz. 231-545.
Vries 1972	W. de Vries, <i>150 jaar welstand. De Maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden 1822-1972</i> (Tilburg 1972).
Vries 1999	Jacqueline de Vries, <i>Een ontginning van groot allure. Een eeuw Helvoirts Broek</i> (sl. 1999).
W	<i>Weekblad van het regt.</i>
Waateringe 1988	W. Groenman-van Waateringe, "Palynologisch onderzoek van het urnenveld te Weert" in J.M. van Mourik, <i>Landschap in beweging</i> (Amsterdam 1988), blz. 139-156.
Wachter 1999	Astrid De Wachter, "De opname van de Kempen in het hertogdom Brabant (elfde tot dertiende-veertiende eeuw), een politiek-geografische probleem stelling" in <i>Tijdschrift van de Belg. Ver. Aard. Studies - Bevas</i> 1999-1, blz. 111-139.
Wachter 2000	A. de Wachter, "Over schapen en wol en de rol van de hertog in de 13de-eeuwse Kempen" in: J. Bastiaens, red., <i>Zand op de schop. Een archeologische kijk op de Kempen</i> (Oud-Turnhout 2000), blz. 85-97.
Waefelghem 1924	Raphaël van Waefelghem, <i>Status monasterii Parcensis (1280-1329)</i> (Bruxelles 1924).
Wagenaar 1916	J.F.A. Wagenaar e.a., <i>Bestuur en administratie der provincie Noordbrabant</i> (Den Bosch 1916), 5 dln.
Warde 2002	Paul Warde, "Common rights and common lands in south-west Germany, 1500-1800" in Martina de Moor e.a. (eds.), <i>The management of common land in north west Europe, c. 1500-1850</i> (Turnhout 2002), blz. 195-224.
Wartena 1975	R. Wartena, "Ontginningen en 'Wüstungen' op de Veluwe in de veertiende eeuw" in <i>Gelre Bijdragen en Mededelingen LVIII</i> (1974-1975), blz. 0-56.
Wauters 1855	A. Wauters, <i>Histoire des environs de Bruxelles I</i> (Bruxelles 1855).
Wauters 1869	Alphonse Wauters, <i>De l'orgine et des premiers développements des libertés communales en Belgique, dans la nord de la France, etc.</i> (Bruxelles 1869/1968).
Wee 1956	Herman van der Wee, "Lier in economisch-historisch perspectief" in 't Land van Ryen, jrg. 6 (1956), blz. 49-60.
Wegener 1990	W. Wegener, "Regalia" in <i>Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte</i> (Berlin 1990), Bd. 4, S. 172-178.
Wehrenberg 1969	Dietmar Wehrenberg, <i>Die wechselseitigen Beziehungen zwischen Allmendrechten und Gemeinfronverpflichtungen vornehmlich in Oberdeutschland</i> (Stuttgart 1969).
Weijters 1970	C.J. Weijters, "De Reijshof onder Tilburg, een vergane grootheid" (Tilburg 1970, overdruk uit het tijdschrift van de Heemkunde-Kring "Tilborg").
Welvaarts 1877	Th. Ign. Welvaarts, <i>Reusel naar de archieven Postel's abdij</i> (Turnhout 1877).
Welvaarts 1890	Th. Ign. Welvaarts, <i>Geschiedenis van Bladel en Netersel naar de archieven van Postel's Abdij</i> (Eindhoven 1890).
Wessels 1939	F.W. Wessels, "Het Staatsboschbeheer en de werkverschaffing" in <i>Gedenkboek ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Staatsboschbeheer</i> ('s Gravenhage 1939), blz 52-61.
Wetboek 1850	<i>Het Nederlandsche Burgerlijk Wetboek, de Code Civil, het Wetboek Lodewijk Napoleon en het Burgerlijk Wetboek van 1830 met verwijzingen tot elkandere en de overige wetboeken</i> (Leiden 1850).
Weynen 1967	A. Weynen en Jan van Bakel, <i>Woordenboek van de Brabantse dialecten, aflevering 1</i> (Assen 1967).
Wijffels 1994	Alain Wijffels, "Grote Raad voor de Nederlanden te Mechelen" in E. Aerts e.a. (eds.), <i>De centrale overheidsinstellingen van de Habsburgse Nederlanden</i> (Brussel 1994), dl. 1, blz. 448-461.
Wijk 1985	P.A.M. van Wijk (ed.), <i>Boerderijen bekijken.</i> (Arnhem 1985).
Wijk 1986	P.A.M. van Wijk, "Over mest en boerderijbouw. Het verdwijnen van de potstal" in <i>Brabants Heems</i> , jrg. 38 (1986), blz. 62-76.
Wildt 1867	A. de Ruijter de Wildt, <i>Iets over de afschaffing der tienden</i> (Amsterdam 1867).
Winchester 2002	Angus J.L. Winchester, "Upland commons in nothern England" in Martina de Moor e.a. (eds.), <i>The management of common land in north west Europe, c. 1500-1850</i> (Turnhout 2002), blz. 33-55.
Winter 1962	Johanna Maria van Winter, <i>Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutpgen</i> (Groningen 1962), 2 dln.

- Wit 1982 H.A.M. de Wit, "Het onderzoek van mr. Caspar van Breugel naar het belastingstelsel in de Meierij 1786-1796" in *Varia Historica Brabantica* XI (1982), blz. 83-136.
- Wit 1983 C.H.E. de Wit, "De Noordelijke Nederlanden in de Bataafse en de Franse Tijd 1795-1813" in D.P. Blok e.a. (eds.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 11 (Bussum 1983), blz. 158-186.
- Woud 1998 Auke van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 1998³).
- Xanten 1965 H.J. van Xanten en A.M. van der Woude, "Het hoofdgeld en de bevolking van de Meierij van 's-Hertogenbosch omstreeks 1700" in *A.A.G. Bijdragen* 13 (1965), blz 3-96.
- Ysselt 1890 A. van Sasse van Ysselt, "Het recht van voorpoting op de kant der openbare wegen in de voormalige Meierij van 's-Hertogenbosch" in *Noordbrabantsche Almanak* 1890, blz. 213-242 (overdruk blz. 3-32).
- Ysselt 1894 A. van Sasse van Ysselt, *Het recht van voorpoting op de kant der openbare wegen in de voormalige Meierij van 's-Hertogenbosch* (Den Bosch 1894).
- Ysselt 1910 A.F.O. Sasse van Ysselt, *De voornamen huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch alsmede hunne vroegere eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen. Aanteekeningen uit de Bossche schepenprotocollen loopende van 1500-1810* (Den Bosch 1910), 3 dln.
- Ysselt 1918 A.F.O. van Sasse van Ysselt, "Genealogie der adellijke familie van Eyck" in *Bijdragen van het provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen Noord Brabant* 1918, afl. IV, blz 3-42.
- Ysselt 1920 A.F.O. van Sasse van Ysselt, *Oorkonden betreffende Rixtel* (Den Bosch 1920).
- Zanden 1999 Jan Luiten van Zanden, "The paradox of the Marks. The exploitation of commons in eastern Netherlands 1250-1850" in *The Agricultural History Review*, 47 (1999), blz. 125-144.
- Zee 1989 A. van der Zee, "Die hoeve tot Loen, een 16de eeuwse abdijhoeve in Hoogeloon" in A. Verhoeven e.a., *Het Kempenproject 3* (Waalre 1989), blz. 27-47.
- Zegers 1959 H.J.M. Zegers, *De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Essche Stroom* (Wageningen 1959).
- Zegers 1965 H.J.M. Zegers, *De bodemgesteldheid van een gedeelte van de gemeente Eindhoven (Woensel en Veldhoven)* (Wageningen 1965).
- Zoetmulder 1983 S.H.A.M. Zoetmulder, *Waalre en Aalst in het verleden* (Waalre 1983), 3 dln.
- Zotz 1995 Thomas Zotz, "Zur Grundherrschaft des Königs im deutschen Reich" in Werner Rösener (ed.), *Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter* (Göttingen 1995), blz. 76-115.
- Zückert 2003 Hartmut Zückert, *Allmende und Allmendaufhebung. Vergleichende Studien zum Spätmittelalter bis zu den Agrarreformen des 18./19. Jahrhunderts* (Stuttgart 2003).
- Zweegers 1982 P.T.A. Zweegers m.m.v. R.J. Wols, *Commissie van Breda ('s-Hertogenbosch 1982)*.
- Zylbergeld 1988 L. Zylbergeld, "Principauté territoriale et villes seigneuriales: le duché de Brabant et Gembloux, Nivelles et Saint Trond XIe XIIIe siècles" in Th. E. A. Bosman e.a. (eds.) *De heerlijke stad* (Assen 1988), blz. 71-92.

Legenda

Archiefinstellingen zijn de afgelopen jaren, op zoek naar een nieuwe identiteit en door samenwerkingsverbanden, nog al eens van naam veranderd. Waar vroeger in één oogopslag duidelijk was waar e.e.a te vinden was, namelijk in een rijksarchief, gemeentearchief of een streekarchief, worden we nu geconfronteerd met namen als Historisch Informatiecentrum of Regionaal Historisch Centrum, Historisch Centrum of zelfs 'Toen'. De indruk bestaat dat dit proces nog niet geheel voltooid is, waardoor de hieronder gevoerde naamgeving en afkortingen mogelijk in de toekomst niet meer valide zijn. Tevens is gebleken dat de bewaarplaats van archieven van organisaties, die zelf geen archief beheren, aan marktwerking onderhevig is. Het aantal euro's per inwoner is sterk mede bepalend voor waar de gemeentelijke archieven bewaard worden. De overeenkomsten worden voor een bepaalde tijd aangegaan en dat kan er ook toe leiden dat de verwijzingen zelfs al op korte termijn gedateerd kunnen zijn.

Instellingen:

AAA	Archief Abdij Averbode	NAS	Nationaal Archief 's-Gravenhage
AAP	Archief Abdij Park	RAA	Rijksarchief Antwerpen
AAPo	Archief Abdij Postel	RAT	Regionaal Archief Tilburg
AAT	Archief Abdij Tongerlo	RHCE	Regionaal Historisch Centrum Eindhoven
ARAB	Algemeen Rijksarchief Brussel ⁴⁴⁵⁶	RHCL	Regionaal Historisch Centrum Limburg
BHIC	Brabants Historisch Informatie Centrum	SADB	Stadsarchief Den Bosch
HCM	Historisch Centrum Markiezenhof		

Archieven

AA	Administratief Archief	LT	Leen- en Tolkamer, Den Bosch
AR	Arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch	MC	Familie-archief Van de Mortel-De la Court
1838-1930		ME	Mannengasthuis Esch
BA	Bestuursarchieven 1795-1814, s-Hertogenbosch	NA	Notarieel Archief
BT	Archief Van de Bogaerde van Terbruggen	NDR	Nassause Domeinraad
CA	Colletie aanwinsten	OF	Officie Fiscaal
CC	Collectie charters	OSA	Oud stadsarchief
CFAAPo	Collectie fiches archief Abdij van Postel	OWMB	Archief Oost- West- en Middelbeers tot 1811, administratief en rechterlijk
CM	Collectie Martini	PB	Provinciaal Bestuur Noord Brabant 1814-1920
CR	Collectie Rijksarchief	PB2	Provinciaal Bestuur Noord Brabant 1920-1949
CS	Collectie Santvoort	PCL	Provinciale Commissie van Landbouw
DCL	Departementale Commissie van Landbouw	PL	Plakkaten voor 1795 (575)
DK	Domeinkantoren 1811-1941	PLA	Plakkaten 1520-1884 (342)
DID	Dienst der inspectie der domeinen en opvolgers	PLK	Plakkaten 1794-1813 (576)
1863-1994		RA	Oudrechterlijk Archief, Schepenbank Archief
DO	Duitse Orde	RB	Rechterlijke archieven in Noord-Brabant 1811-1838
FK	Fiches KADOR	RK	Rekenkamers, Brussel
GA	Gemeentearchief	RR	Rolrekeningen, Brussel
GRK	Generaliteits Rekenkamer	RRG	Raad en rentmeester generaal van de domeinen, 's-Hertogenbosch
GZG	Groot Ziekengasthuis	RRK	Raad en Rekenkamer
HA	Gerechtshof 's-Hertogenbosch 1838-1930	RvBB	Raad van Brabant, Brussel
HG	Geefhuis, regesten van oorkonden door A. Kappelhof, zie literatuurlijst.	RvBH	Raad van Brabant, 's-Gravenhage
HH	Huis Haanwijk	RvS	Raad van State, 's-Gravenhage
HLZ	Heerlijkheid Loon op Zand	RZ	Rekenkamer, zegel
HM	Heerlijkheid Mierlo	SA	Schaduwarchieven
HS	Huis Stapelen (Heerlijkheid Boxtel)	SO	Schaarmeesters van Orthen
KA	Kerkelijke archieven	TDA	Toegangen derde afdeling
KR	Kwitanties Rekenkamer, Brussel		
LB	Leenhof van Brabant		

⁴⁴⁵⁶ In de afgelopen jaren zijn ten gevolge van de Belgische nationaal-politieke verhoudingen de specifiek Brabantse bescheiden naar een nieuwe bewaarplaats in Anderlecht overgebracht. Met deze splitsing, die geen enkel wetenschappelijk doel kan dienen, is hier geen rekening gehouden. Het is namelijk onvoorspelbaar hoe e.e.a. zich in de toekomst zal ontwikkelen.

Diverse, deels afwijkende, afkortingen

blz.	bladzijde	l	lopense
BW	Burgerlijk Wetboek	lb	pond
ca.	circa	ls.	los stuk
c.a.	met naastgelegen plaatsen	nr.	nummer
cf.	vergelijk	ns.	nieuwe stijl (jaarstijl)
cs.	met de zijnen	oa.	onder andere
d	denarius, penning	OAT	Oorspronkelijke Aanwijzende Tafel (kadaster)
dd.	de dato	os.	oude stijl (over het algemeen paasstijl)
ea.	en andere	r	roede
ed./eds.	redacteur/redacteurs	s	schelling, stuiver
ev.	en verder	sd.	zonder datum
f.	folio	sf.	zonder foliering
ha.	hectare	sl.	zonder plaats (van uitgave)
HV	Hein Vera, invoeging of opmerking van mij, bij een aangehaalde tekst.	stb.	Staatsblad
KB	koninklijk besluit	v	voet
		v.	verso

Geraadpleegde archieven en bibliotheken

Archief Abdij Averbode

Archief Abdij Park

Archief Abdij Tongerlo

Algemeen Rijksarchief Brussel

- Kerkelijke archieven
- Leenhof van Brabant
- Archief de Merode
- Officie Fiscaal
- Raad van Brabant
- Rekenkamers
- Rolrekeningen
- Kwintanties rekenkamer
- Rekenkamer Zegel
- Toegangen derde afdeling

Brabants Historisch Informatie Centrum

- AA Boxtel
- AA Cromvoirt
- AA Haaren
- AA Helvoirt
- AA St. Michielsgestel
- AA Schijndel
- AA Vught
- Arrondissementsrechtbank 's-Hertogenbosch 1838-1930
- Bestuursarchieven 1795-1814, s-Hertogenbosch
- Archief Van de Bogaerde van Terbruggen
- Charters Provinciaal Genootschp
- Collectie aanwinsten
- Collectie Cuypers van Velthoven
- Collectie Leefdaal
- Collectie Martini
- Collectie Rijksarchief
- Collectie Santvoort
- Departementale Commissie van Landbouw

- Algemene Staatssecretararie en het Kabinet des Konings 1813-1840

Rijksarchief Antwerpen

- Rekeningen abdi van Tongerlo

Regionaal Archief Tilburg

- AA Diessen
- AA Hilvarenbeek
- AA Loon op Zand
- AA Moergestel
- AA Oisterwijk
- AA Tilburg
- AA Udenhout
- Heerlijkheid Loon op Zand
- Heerlijkheid Tilburg
- Notarieel Archief
- RA Hilvarenbeek
- RA Loon op Zand
- RA Moergestel
- RA Oisterwijk
- RA Tilburg

Regionaal Historisch Centrum Eindhoven

- Archief Oost- (West-) en Middelbeers
- Archief Oirschot
- AA Aalst
- AA Best
- AA Borkel en Schaft
- AA Budel
- AA Dommelen
- AA Duizel en Steensel
- AA Eersel
- AA Eindhoven
- AA Gestel en Blaarthem
- AA Hooge en Lage Mierde en Hulsel
- AA Hoogeloon

- Domeinkantoren 1811-1941
  - Dienst der inspectie der domeinen en opvolgers 1863-1994
  - Duitse Orde
  - Familie-archief Van de Mortel-De la Court
  - Fiches KADOR
  - Generaliteits Rekenkamer
  - Gerechtshof 's-Hertogenbosch 1838-1930
  - Heerlijkheid Geldrop
  - Heerlijkheid Loon op Zand
  - Heerlijkheid Mierlo
  - Huis Haanwijk
  - Huis Stapelen (Heerlijkheid Boxtel)
  - Leen- en Tolkamer
  - Mannengasthuis Esch
  - Notarieel Archief
  - Provinciaal Bestuur Noord Brabant 1814-1920
  - Provinciaal Bestuur Noord Brabant 1920-1949
  - Provinciale Commissie van Landbouw
  - Plakkaten voor 1795 (575)
  - Plakkaten 1520-1884 (342)
  - Plakkaten 1794-1813 (576)
  - RA Boxtel
  - RA Liempde
  - RA St. Michielsgestel
  - RA Schijndel
  - RA Vught
  - Raad en rentmeester generaal van de domeinen
  - Raad van Brabant
  - Rechterlijke archieven in Noord-Brabant 1811-1838
  - Schaduwaregisters
- Historisch Centrum Markiezenhof
- Raad en Rekenkamer
- Nationaal Archief 's-Gravenhage
- Nassause Domeinraad
  - Raad van State voor 1581-1795
- AA Luiksgestel
  - AA Meerveldhoven
  - AA Netersel
  - AA Oerle
  - AA Reusel
  - AA Riethoven
  - AA Stratum
  - AA Strijp
  - AA Valkenswaard
  - AA Veldhoven
  - AA Vessem c.a.
  - AA Waalre
  - AA Zeelst
  - Notarieel archief
  - Collectie fiches archief abdij van Postel
  - RA Bladel
  - RA Hooge en Lage Mierde en Hulsel
  - RA Hoogeloon
  - RA Oerle
  - RA Vessem c.a.
  - RA Woensel
- Regionaal Historisch Centrum Limburg
- Archief Landen van Overmaas
- Stadsarchief Den Bosch
- AA Den Bosch
  - AA Rosmalen
  - Begijnhof
  - Blokken
  - Bossch protocol en verder RA Den Bosch
  - Collectie Ackersdijck
  - Collectie charters
  - Groot Ziekengasthuis
  - Geefhuis, regesten
  - Notarieel archief
  - Schaarmeesters van Orthen
  - Zegelkast Godshuizen
  - Zinlozenhuis

Voorts zijn de koninklijke bibliotheken van België en Nederland, de universiteitsbibliotheken van Amsterdam (UVA), Brussel (ULB), Nijmegen, Utrecht, Tilburg en Wageningen, de bibliotheken van de voormalige ROB en de SHBO gebruikt en ten slotte is diverse malen een beroep gedaan op de zoekmogelijkheden van internet en de daar aangeboden documentatie.

Over de auteur

Hein Vera werd in 1954 te Dordrecht geboren uit een van Den Bosch stammende moeder en uit een vader wiens roots met een zekere vertraging onder andere ook naar Noord Brabant terugvoeren. De naam Vera - hoewel exotisch aandoend⁴⁴⁵⁷ - is een gewone Brabantse samentrekking van het toponiem Van der Aa.⁴⁴⁵⁸ Nieuwsgierigheid naar zijn roots waren de oorzaak van zijn eerste stappen in de archieven. Dit leidde als spoedig tot een bijzonder belangstelling voor het fenomeen gemeeynten. Hein Vera studeerde informatica en Nederlands recht en is als werkzaam als informaticus bij de lokale overheid. Hij publiceert sinds 1984 over de gemene gronden van de Meierij van Den Bosch.

---

⁴⁴⁵⁷ Men denke aan de plaatsnaam Vera in Spanje. In de 17de eeuw waren Spaanse militairen met de naam De Vera gelegerd in Antwerpen.

⁴⁴⁵⁸ De familie is in de Meierij van Den Bosch terug te volgen tot in de 14de eeuw. De laatste 'a' werd door sommige stammen verloren en ook de uitspraak veranderde voor een deel van de stammen, mogelijk onder Hollandse, mogelijk onder Brabantse - dat wil zeggen Oostenrijks Brabantse - invloed van Vèra naar Véra. Overigens zijn er nog tenminste nog drie andere, niet direct verwante, stammen Vera(a) woonachtig in Nederland. De eerste groep stamt sinds het begin van de 16de eeuw uit de regio Heeze, Leende en Geldrop, de tweede duikt in de 17de eeuw vanuit België in Leiden op, een derde familie wordt gevormd door afstammelingen van een eveneens Belgische scheepstimmerman, die bij de Afscheiding in het noorden achterbleef. Daarnaast zijn er nog meer seperate families Van der Aa, dus zonder samentrekking, anderzijds is bij sommige takken Vera(a), de samentrekking uiteengevallen en noemt men zich weer Van der Aa. Het kan verkeren.